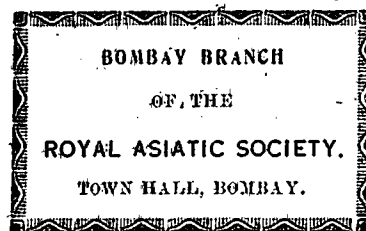

00049070

29
RIG-VEDA-SANHITA,

THE

SACRED HYMNS OF THE BRAHMANS;

TOGETHER WITH THE

COMMENTARY OF SAYANACHARYA.

EDITED BY

DR. MAX MÜLLER.

49070

al. VOLUME I.

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF

THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY.

LONDON,

W. H. ALLEN AND CO.,

BOOKSELLERS TO THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY,

7, LEADENHALL STREET.

1849.

DX. a. 13

ORI
292.1
Ved / Rig
29070

TO

MAJOR-GENERAL SIR ARCHIBALD GALLOWAY, K. C. B., CHAIRMAN,

JOHN SHEPHERD, ESQ., DEPUTY CHAIRMAN,

SIR ROBERT CAMPBELL, BART.,

JOHN LOCH, ESQ.,

CHARLES MILLS, ESQ.,

JOHN MASTERMAN, ESQ., M. P.,

HENRY ST. GEORGE TUCKER, ESQ.,

HENRY ALEXANDER, ESQ.,

HENRY SHANK, ESQ.,

RUSSELL ELLICE, ESQ.,

SIR RICHARD JENKINS, G. C. B.,

JOHN COTTON, ESQ.

WILLIAM BUTTERWORTH BAYLEY, ESQ.,

FRANCIS WARDEN, ESQ.,

SIR HENRY WILLOCK, K. L. S.,

SIR JAMES WEIR HOGG, BART, M. P.,

WILLIAM HENRY C. PLOWDEN, ESQ., M. P.,

LIEUTENANT-COLONEL WILLIAM H. SYKES,

MAJOR JAMES OLIPHANT,

JOHN CLARMONT WHITEMAN, ESQ.,

THE HONOURABLE WILLIAM H. L. MELVILLE,

ROSS DONNELLY MANGLES, ESQ.,

MAJOR-GENERAL JAMES CAULFEILD, C. B.,

WILLIAM JOSEPH EASTWICK, ESQ.,

DIRECTORS

FOR MANAGING THE AFFAIRS

OF

THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY,

THIS ORIGINAL RECORD

OF THE EARLY INSTITUTIONS OF THE NATIVES OF INDIA

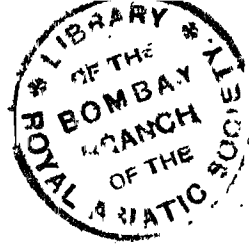
IS RESPECTFULLY AND GRATEFULLY DEDICATED

BY THEIR OBEDIENT SERVANT,

00049070

P R E F A C E.

AFTER five years spent in the collection of materials for an Edition of the Rig-veda and its Sanskrit Commentary by Sāyaṇāchārya, the first volume is now completed, comprising the first Asṭaka (Ogdoad), and about the fourth part of the whole^a.

When I first entered on this undertaking, I saw but little chance that I should ever succeed in carrying it out, and my only hope of success was derived from the firm conviction that, in the present state of philological, historical, and philosophical research, no literary work was of greater importance and interest to the philologist, the historian, and philosopher, than the *Veda*, the oldest literary monument of the Indo-European world. There were many difficulties to be overcome in carrying out this work. In the public Libraries of Germany no MSS. of the Rig-veda and its Commentary were to be found, except some old copies of the text and a small and worm-eaten fragment of Sāyaṇa's Commentary in the Royal Library at Berlin. It was necessary, therefore, to spend several years in the Libraries of Paris, London, and Oxford, in order to copy and collate all the necessary Vaidik MSS. A complete *apparatus criticus* having been brought together in this manner, it became possible to commence a philological study of the Rig-veda, and to prepare upon a safe basis a critical edition of both its text and commentary. But a still greater difficulty remained, the expense of publishing such a work. These obstacles have been such, that although the want of an edition of the Veda has been keenly felt by all Sanskrit scholars, and although there were many fully qualified for such a work, yet no one has been found to undertake it, since the first edition of the

^a An introductory Memoir on the Veda is in the Press, and will be published separately.

of the Rig-veda. The first Ashtaka consists of 89 leaves without a date, the last leaves having been replaced by a modern hand. The second comprises 70 leaves, and has no date. The third, of 92 leaves, is dated Samvat 1777. The fourth, of 100 leaves, is dated Samvat 1776. The fifth, of 102 leaves, is dated Samvat 1771. The sixth, of 104 leaves, has no date, the last leaves being of more modern origin. The seventh consists of 90 leaves, and is dated Samvat 1777. At the end of the sixth Adhyāya, Vargas 14—28 are wanting in this MS., but have been added afterwards by the original writer on two separate leaves. The eighth Ashtaka consists of 104 leaves, without date. There are four different handwritings to be distinguished in this manuscript. Ashtakas 3—7 are written by the same hand, about the year A. D. 1720, at Benares. The name of the writer, however, is every where carefully scratched out with yellow ink. The last ten leaves of the sixth Ashtaka are written by the same person, who copied the second Ashtaka. The first and last Ashtakas again are copied by a third writer: while some few leaves on white paper belong to a fourth and quite modern hand, and have probably been supplied by the Pandit employed by Dr. Mill.

S. 2. Another manuscript in the collection of Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library. This also is a complete copy of all the eight Ashtakas. The first Ashtaka consists of 103 leaves, without date. The second has 93 leaves, and is dated Śāka 1679 (A. D. 1757). The third fills 97 leaves, and is dated Śāka 1677. The fourth comprises 92 leaves, and is dated Śāka 1679. The fifth consists of 62 leaves; the sixth of 80 leaves; and the seventh of 76 leaves; all of them without dates. Leaves 12—37 in the seventh Ashtaka have been supplied by a modern writer. The eighth Ashtaka comprises 130 leaves, and is dated Śāka 1776. In this manuscript also four different writers can be distinguished: to the first belong Ashtakas 1—4; to the second, Ashtakas 5—7; to the third, the eighth Ashtaka; and to the fourth, the modern additions in the seventh Ashtaka.

S. 3. The third manuscript belongs to Mr. Colebrooke's collection, deposited in the Library of the East-India-House, where it forms Nos. 129—130 of the Catalogue. No. 129 contains the Grihya-sūtras of Āśvalāyana and the first and second Ashtakas. The first Ashtaka contains 59 leaves, and is dated Samvat 1777. The second contains 60 leaves, and is of the same date. No. 130 contains the third and fourth Ashtakas; the former of 53, the latter of 54 leaves;

both dated Samvat 1802. No. 131 contains Ashtakas 5 and 6; the former of 54 leaves, the latter of 56 leaves; both dated Samvat 1802. No. 132 contains the Sarvānukrama and Ashtakas 7 and 8; the former of 56, the latter of 61 leaves; equally dated Samvat 1802. The whole Manuscript was evidently written by one person, about the year 1745: his name is scratched out, but seems to have been Somagopakāśinātha.

II. *Pada-text.*

P. 1. A manuscript in Dr. Mill's collection, now belonging to the Bodleian Library. It contains all the eight Ashtakas. The first Ashtaka consists of 97 leaves, and is dated Samvat 1727, Śāka 1592 (A. D. 1670). The second contains 129 leaves, and is dated Samvat 1728. The third fills 109 leaves, and is not dated. The fourth has 107 leaves, and is dated Samvat 1727. The fifth contains 84 leaves, without a date; the last leaf having been supplied by a modern hand. The sixth Ashtaka comprises 89 leaves, and is not dated. The seventh consists of 95 leaves, and is dated Samvat 1672 (A. D. 1615). It was difficult, however, to read the last page, which contains the date and the name of the writer, but has been pasted over with yellow paper. The eighth Ashtaka contains 86 leaves, but breaks off with the last Varga of the seventh Adhyāya. The rest has been supplied by a modern manuscript, without accents, dated Samvat 1857, Śāka 1722 (A. D. 1800). In this manuscript also four different hands may be traced. The oldest part is the seventh and eighth Ashtakas, written in A. D. 1615: next come Ashtakas 1—6, written in A. D. 1760: thirdly, the supplement of the eighth Ashtaka, written in A. D. 1800: and lastly, some few leaves of still more modern origin, probably copied by a Pandit employed by Dr. Mill.

P. 2. A complete copy of the Rig-veda-sanhitā, bequeathed by John Taylor M. D., to the Hon. Court of Directors of the East-India-Company, and entered

° All that can be read is स्वस्ति संवत् १-७२ वर्षे
श्रीद्वन्द्व-गरवास्तव । स्व-ज्ञातीयव्यवपुस्ते-
Even this has been traced over with ink, by
which it became still more illegible. After-
wards another writer has given the date at
which the accents were added, but there also
we can only read संवत् १६— etc. To judge from

the handwriting of the MS. and from the
fragmentary passages which are still legible,
I conclude the MS. to have been written by
Damodara-Sadāsiva, who generally signs him-
self श्रीवृद्धनागरवास्तव्यं स्वाम्यंतरनगरज्ञातीयव्यवपुस्ते-
योत्तमसुतसदाशिवेन (or दमोदरेण or दमोदरसदाशिवेन)
लिखितं । He was still alive in Samvat 1766.

in the Catalogue under No. 2032. It has been copied at Bombay, and is bound together in one large volume: its date is from Śāka 1736 to 1737: the name of the writer Rāmabhaṭṭa, called Śebenkara.

It was not necessary for an editor of the Rig-veda to collate a greater number of MSS., or to classify them according to their age and origin. I have seen nearly all the MSS. of the Rig-veda which exist in Europe, and I feel convinced that no use can be derived from them as manuscripts, because all of them are but transcripts, more or less carefully executed, of one and the same text^d. If there were, as in other Sanskrit works, corrupt passages, on which doubts might exist, a comparison of the Sanhitā-text with the Pada-text, or a reference to the Commentary, would have been sufficient to remove such doubts. But so far from this being required, the reading of the Sanhitā-text, the Pada-text, and the text which the commentator had before him, can each be established with such certainty by the MSS., that it would be wrong to correct even the smallest differences in the quantity or accent of vowels^e which occur occasionally between these three texts, but which are always supported by the full testimony of each class of MSS. There are instances in almost every hymn where a long vowel occurs in the Sanhitā-text, while the Pada-text has a short one. The commentator considers these productions of a short vowel as Vaidik liberties. But in some cases where a long vowel seems to be regular, and the Pada-text has notwithstanding a short one instead, this shortening is equally pronounced by Śāyana as a Vaidik irregularity: for instance, Rv. I, 37, 11. च्यवन्ति instead of च्यावन्ति^e; I, 61, 14. भूम instead of भूमा^f. Instances occur where the text followed by the commentator is different from the text of our MSS. Rv. I, 48, 5. पङ्क्त is both in the Sanhitā and Pada-text an oxytone, while Śāyana explains it as a paroxytone. Rv. I, 116, 1. the Pada-text has ऋभेगाय, while, according to Śāyana, the author of the Pada-text (Śākalya) must have read ऋभेग्गाय. Rv. I, 61, 9. the Pada-text ought to have, according

^d The late Dr. F. Rosen, who had undertaken an edition of the Rig-veda, part of which was published after his lamented death in 1837, has for the same reason given no various readings for the text of the Sanhitā: and I may also quote Dr. A. Kuhn of Berlin, on the same subject, as a later but not less weighty authority on questions connected

with Vaidik literature; Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik, Berlin, 1844, p. 131.

^e पदकाले ह्रस्वश्छांदसः ॥

^f छांदसमत्वं पादकारैः कृतं ॥ Cf. I, 84, 4. सादने; I, 84, 6. the short *i* in रयितर instead of रयीतर is called अवग्रहसमये छांदसं ह्रस्वं; while I, 11, 1. रयीतमं रयीतां is explained by रयशब्दादुत्पन्नस्ये- नश्छांदसं दीर्घत्वं । Cf. Pāṇini, VIII. 2, 17, 2.

to Sáyana, खऽराट्, but all the MSS. have खऽराट्. Rv. 1, 52, 10. रोदसी has no accent in the Sanhitá and Pada-text, while Sáyana explains it as if it were a paroxytone^९.

Notwithstanding the great accuracy with which the MSS. are written, occasional mistakes occur. Letters, syllables, and words are sometimes left out, sometimes misplaced in one or other of the MSS., owing to inevitable inadvertencies on the part of the copyist^h. They never occur, however, in more than one MS. in each instance, and I know only one case in the first Ashtaka where a real *varietas lectionis* might seem to have arisen in this manner, Rv. 1, 112, 19: MSS. S. 1, 2, 3. and P. 1. have ऊहयुः, which Rosen has adopted; while P. 2. and the Commentator have निऽऊहयुः.

As to the spelling of words, I have endeavoured as much as possible to preserve consistency, and never to deviate from the general laws of Sanskrit orthography, except where Vaidik peculiarities were based on the unanimous authority of all the MSS. Each MS. has its own peculiar character, which must be known and taken into account in order to make proper use of itⁱ.

^९ Sáyana does not explain how रोदसी could be without an accent in the text, though generally he endeavours to account for irregular accents; that is to say, to reconcile them with the rules of Pāṇini. See, for instance, 1, 61, 1. where he even admits of a खरश्चिन्तनीयः ॥

^h This the writers of MSS. admit themselves in several cases. For although they generally say at the end of a MS. that they have copied it as it was in the original, and that it is not their fault if mistakes occur, yet they complain frequently of the hardships and difficulties of their work. I subjoin a few specimens of their poetry:

अदृश्यभावान्मन्त्रविभ्रमाद्वा पदार्थहीनं लिखितं मयात् ।
तत्सर्वमर्थैः परिशोधनीयं कोपं न कुर्युः खलु लेखकेषु ॥
“If I have written a mistake here, because I could not see, or my mind was wandering, noble persons may correct it all, but let them not be angry with writers.”

मुनेरपि मन्त्रभङ्गो भीमस्यापि पराजयः ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयतां ॥

“A Muni even may err; Bhīma even was vanquished: be it right or wrong, no fault must be given to me.”

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

“As I have seen the book, so I have written it; be it right or wrong, it is not my fault.”

भग्नपृष्ठकटिग्रीव स्तम्भहृदिरधोमुखं ।
कथेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन प्रतिपालयेत् ॥

“My back, my hips, and my neck are broken; my sight is stiff in looking down: keep this book with care which has been written with pain.” Others read चङ्गमुष्टिः instead of स्तम्भहृदिः.

ⁱ Rv. 1, 50, 6. for instance, in order to support a conjecture, great stress has been laid on the fact that in भुरन्तं जनौ अनु, the long *a* of जनौ has been added by a later hand in S. 3. (Cf. Zur Literatur und Geschichte des Veda. Drei Abhandlungen von R. Roth. p. 82.) Yet though S. 3. is certainly a very accurate copy, it could scarcely be expected to have preserved traces of an older

Some MSS., for instance, avoid certain groups of double letters, not only where the reduplication arises from phonetic laws, but also where two independent letters have been joined together. This shorter way of writing occurs not only in Vaidik, but also in other MSS., and cannot be considered as affecting the pronunciation of words, because the simple letter makes the preceding vowel long, as if a double letter had been written. I have seen, therefore, no reason for adopting this way of spelling in a printed edition, because other Vaidik MSS., frequently give the double letters where they ought to stand, according to the laws of Sanskrit grammar, and because a deviation from these laws might lead to confusion. Some MSS. write a double aspirate, where, according to the laws of Sanskrit grammar, the first of the two letters ought not to be aspirated. I mean forms like अविद्धि instead of अविद्धि etc. As good MSS., however, restrict this peculiarity to the group ढ instead of ढ^k, and as in this case also carefully written MSS. preserve the regular form ढ, it would have been to no purpose to give up a general phonetic law (on the incompatibility of two aspirates) for what may be after all a mere difference in writing¹. But although I have tried to be as consistent as possible in the way of spelling, yet I have submitted to the authority of the MSS. in cases where their testimony was quite unanimous,

reading than Yāska had before him in the Nirukta, where this verse is quoted (Nirukta, xii. 22) with the long *a*. The fact is, as will appear from a more accurate collation of this MS., that S. 3. dispenses most frequently with writing the long vowel in cases of Anunāsika in words where there can be no doubt that the long vowel is necessary, and where all the other MSS. have it. Instances of this occur continually, and have generally been corrected by the writer who added the accents; as in 1, 48, 14. स्तोत्रं अभि; 1, 45, 1. रुद्रं आदित्रं उत; 1, 44, 1. देवं उपबुधः; 1, 44, 4. देवं अन्ना; 1, 44, 7. देवं इह; 1, 47, 5. अस्मै अवनं, etc. Sometimes the long vowel is not written, but, according to the laws of Vaidik grammar, the quantity is marked by a particular sign: Rv. 1, 63, 1. महे२९इन्द्र; 1, 62, 12. बुने२९असि; 1, 59, 6. जयन्वे२९अधूनोत्; here also another hand has added the long vowel. Rv. 1, 59, 1. again, we find जनै३९उप instead of जनौ

उप. This does not at all exclude the possibility of an old mistake in this verse (Rv. 1. 50, 6), but it shows that, in order to make proper use of a MS. it is not sufficient to collate a few passages, but that the whole character of a MS. must be studied by a careful collation before it can be used as an authority for particular passages.

^k Other groups, which also occur occasionally, but never in all the MSS. at the same time, are ध, छ, and व्य. Cf. Benfey, Sāma-veda, p. xxxiv.

¹ ढ may be meant for ढ, in the same way as छ is meant frequently for छ. Bukka's name is spelt बुक्क and बुक्क; and in words like शक्करी and शक्करी it is often difficult to say which form is meant; as words like पृथक्कृत also, where there can be no doubt as to the double *k* and its pronunciation, are written पृथक्कृत.

particularly with regard to nasal letters, because in such cases, there was reason to suppose that certain peculiarities, if exhibited by all the MSS., might rest upon the authority of that Prātisākhya to which our MSS. belong. Whether with the conflicting testimonies of old Grammarians, quoted in the Prātisākhyas, it will be possible to restore the whole Sanhitā of the Rig-veda in such a manner as to include all the minute niceties of spelling prescribed by different members of each Śākhā, is a question on which I should feel inclined entirely to submit to Professor Roth's authority, who has devoted much time and learning to this interesting branch of Vaidik literature.

There is only one case where I thought it better to deviate from the way of spelling adopted by the Vaidik MSS: this is with regard to the Avagraha. The Vaidik MSS. use the Avagraha where a hiatus arises from two vowels meeting at the end and beginning of two words, while the common custom has been to use this sign to mark the elision of an initial *a*, which has been dropped in order to avoid a hiatus between it and a preceding vowel. If the Vaidik use of the Avagraha had been adopted, it would have been necessary to introduce a new sign for cases of real elision, which the Vaidik MSS. do not mark at all. Instead of this I have preferred to retain the Avagraha where it is of real use in marking the place where a letter has been dropped, and to exclude it where it has no other purpose than that of marking a hiatus^m, which is quite as clear to the eye without any such sign.

I have now to state the principles which I have followed in editing the Commentary of Śāyana. If the MSS. of the Rig-veda are generally the best, the MSS. of the Commentaries are nearly the worst to be met with in Sanskrit libraries: they have generally been copied by men who did not understand what they were writing, and the number of mistakes is at first sight quite

^m The Avagraha is used in Vaidik MSS., not only where an elision ought to have taken place, according to the general laws of Sanskrit grammar; (for instance, हव्योऽस्र्यैः, ऋवीसेऽस्रति, येऽस्रपरीषु, पृथिवीऽउत;) but also after those vowels which Sanskrit grammarians call pragrihya, and which are never affected by a following vowel, like स्रजरयूऽस्रयातं, समानवंपूऽस्रमृतेऽस्रनूची, स्रस्मेऽस्रायुः. The same sign is put also after a vowel which

has been modified by the influence of one immediately following, as स्रस्माऽस्रधत्तं, विच-स्रऽस्रधत्तं, दुरोणऽस्रावः; and even where a final consonant has been dropped on account of a following vowel, as देवाऽस्रनु, विशऽस्राजिगाति, कुंभोऽस्रसिंचत. By being employed for so many purposes, and this not at all consistently, the Avagraha, as it stands in Vaidik MSS., is of little use.

discouraging. No class of writings would have needed more to be copied by men who were masters of their subject than commentaries such as these, which abound in short extracts, taken, without any further reference, from other books on grammatical, etymological, ceremonial, theological, and philosophical subjects. Most of these quotations are only detached fragments, full of technical expressions, and often quite unintelligible by themselves. In order to understand, nay frequently in order to read these passages, it was necessary to have recourse to the works from which they were taken. Some of these works were already published, but others existed only in MS., and had first to be analysed, and furnished with alphabetical indices, before any use could be made of them. By this process, however, a double advantage was gained. In most cases a comparison with the work from which passages were quoted served to correct the mistakes of the Commentary; while in other cases a frequent recurrence of the same quotation in the Commentary furnished also the means of correcting false readings in the original works, or supplied, at all events, a well-authenticated *varietas lectionis*. Sometimes, however, the same passage is quoted differently in different places of the Commentary. This may be accounted for by the fact that Indian authors trust so much to their memory as to quote generally by heart. Such slight differences, therefore, I have left unaltered whenever they were supported by the testimony of the best MSS.

As to the other part of the Commentary, which contains the original explanations of Mādhava, as edited by Sāyaṇa, a similar advantage for a critical restoration of corrupt passages was derived from the frequent repetition of the same explanations in different hymns, which also made it easier to become familiar with the style of the Commentator, and his whole way of thinking and interpreting the Veda. It was a further advantage that the MSS. were most numerous for the first book of the Commentary, and, as Sāyaṇa says with regard to the first Adhyāya of his Commentary, व्युत्पन्नस्त्वावता सर्वं बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् "he who has got through this, can understand the rest," it might, at all events, be said with some truth, that after having worked through the first Ashtaka, an editor may go on to the rest with a smaller number of MSS.

For the first Ashtaka I had twelve MSS. However, we have learnt from Greek and Latin philology that a great number of MSS. is not at all desirable for critical purposes. In most cases those numerous MSS. which have been

collated for classical authors have only served to spoil the text; to make the reading of doubtful passages still more doubtful; and to give rise to a mass of conjectural readings, based either upon the authority of the transcriber of a MS., or upon that of an ingenious editor. In this manner an immense deal of labour has been wasted in classical philology; so that now, after the simple rules for using MSS. have been laid down by a new school of critical philologists, such as Bekker, Dindorf, Lachmann, and others, almost all the old editions of classical authors have become useless for critical purposes, with the exception of some of the *editiones principes*, which, as they simply reproduced one MS., though generally a very bad one, can claim for themselves at least a certain degree of authenticity. Before MSS. can be used for critical purposes, it is necessary that they should themselves be examined critically, in order to determine their origin, their age, and their genealogical ramifications, and thus to fix their relative value. If it were possible to recover the original MS. of a work, as written by the author himself, there would be no need of criticism; we might dispense with all later MSS., and we should merely have to reproduce the original text, pointing out at the same time such mistakes as the author himself might have committed. But generally our MSS. are much later than the composition of the works which they contain, and, if compared with one another, they are found to differ from each other, partly in mistakes and omissions, partly in corrections and additions, arising, in the course of centuries, from the hands or heads of ignorant or learned transcribers. For the most part these various readings are not peculiar to one or the other MS. only, but the same mistakes occur generally in several MSS. at the same time. Now, if there are, for instance, certain MSS. which omit a certain number of passages that have been preserved in others, we may safely conclude that the MSS. which coincide in omitting these passages flow from the same original source. But out of the number of MSS. which thus coincide in omitting certain sentences, some may again differ in other characteristic passages, and thus form new classes and subdivisions. By carefully collecting a large number of such characteristic passages, all the MSS. of an author arrange themselves spontaneously, and form at last a kind of genealogical series, where each has its proper place, and commands, according to its position, but not according to its age, its proper share of authority. For a MS. may be of modern date, yet if by a comparison of certain classical passages it can be shown to have been

copied immediately from an old MS., it inherits, so to say, a greater share of authority than MSS. which, though of greater age, are of more distant relationship. Here, however, a distinction must be made between the authenticity and the correctness of a certain reading. As the date of the oldest MS. reaches but seldom to the age of the author of the work, we can only expect by a critical, and, so to say, genealogical arrangement of MSS., to arrive at the best authenticated, not at the original and correct text of an author. It sometimes happens, indeed, that all the MSS. of a work can be shown to have originated from one MS. which is still in existence, as is the case, for instance, with Sophocles. But most frequently there remain in the end two or more different groups of MSS., each with its own peculiar readings, and each group entirely independent of the other. In the former case the best that can be done in a merely critical edition is to reproduce the oldest and best authenticated MS. But it frequently happens, that even in the oldest MS., upon which all the others depend, mistakes occur, which have been corrected in more modern MSS., sometimes by mere conjecture, sometimes by using quotations from an author occurring in other works which have preserved a more ancient and more correct reading. Such passages are open to philological discussions, and have to be treated in notes. In the latter case, if there remain several independent branches of MSS., the task becomes more difficult; and as each class of MSS. may claim for itself the same degree of authenticity, it becomes the duty of an editor to choose in each particular case the reading of that class of MSS. which may seem to him most correct, and best in accordance with the general style of the author. Frequently, however, even in this case one class of MSS. will be discovered, which by its general character of correctness acquires a right to overrule the testimony of the other classes in doubtful passages. All this must be finally settled before a critical edition of any author can be commenced; and it is necessary, therefore, for an editor to collate most carefully even those passages where the various readings of MSS. bear the evident character of mere mistakes, but where, notwithstanding, the omission of a single letter may often serve to point out the connection of a certain class of MSS. Grave errors and long omissions are generally much less characteristic as marking a family likeness between certain MSS. than small and insignificant mistakes, because the former have often struck those who copied a MS., and have induced them to correct erroneous readings on their own authority, or to supply important

omissions from other MSS., in case they could be procured. The more insignificant mistakes, on the contrary, were more likely to be overlooked and to remain unaltered.

With regard to the twelve MSS. of the Commentary to the first Ashtaka of the Rig-veda, I have only succeeded in reducing them to three independent classes. It is not very likely that MSS. should still be found in India contemporaneous with Sáyana, though, if we could trust native authorities, copies of Sáyana's works have been buried in the ground near Vidyánagara. Excluding these MSS., the existence of which is extremely problematical, I am convinced that there are no MSS. at present which have any claim to be considered as exhibiting the Commentary exactly such as it came from the hands of Sáyana.*

I shall proceed to give a list of those MSS. which I have made use of for this edition. I shall call the three classes, to which all the MSS. belong, A, B, and C, marking at the same time each particular MS. by its own number.

A.

A 2. A manuscript in four volumes, containing all the eight Ashtakas. It was presented by Colebrooke to the library of the East-India-House, where it is entered under Nos. 2133—2136. It contains also the text of the hymns, but not throughout. In some Ashtakas the accents also are marked. It is dated between 1747 and 1760ⁿ, and has been written by different hands at Benares. It is on the whole the most valuable MS., and the only one which represents this first class of MSS. throughout the whole of the Commentary, though in some of the later Ashtakas long passages are wanting in this MS. also.

For the first Ashtaka I have to include in this class—

A 1. An old MS. of the National Library at Paris, containing the first

ⁿ First Ashtaka :

शाके विष्णुपदागरागकुमिमे मासे नभस्याभिधे ।
पक्षे मेचकसंज्ञके मुनितियौ वाचस्पतेर्वासरे ।
श्रीनारायणदीक्षितानुवचनादेतन्मुदा पुस्तकं ।
विश्वेशस्य पुरे व्यलीलितदलं श्रीशंकरीतये ॥

This gives Sákā 1673, or 1751 A. D.

Fourth Ashtaka :

बालकृष्णश्रोत्रियेण स्वैरः संयोजितो मुदा ।
मार्गशुक्लतयोदश्यां नंदांगिन्दुशाकके ॥

This gives Sákā 1669, or 1747 A. D.

Sixth Ashtaka : संवत् १८०६ = 1749 A. D.

Seventh Ashtaka : संवत् १८०९ वर्षे आश्विने मासे
कृष्णपक्षे तृतीयायां त्रियौ भौमवासरे लिखितमिदं पुस्तकं
श्रीमन्नारायणदीक्षितपाठनकरोपनामेन स्वार्थं परार्थं च ॥

This gives 1752 A. D.

Eighth Ashtaka : संवत् १८११ माघमासे कृष्णपक्षे
तयोदश्यां सोमवासरेऽयं ग्रन्थः संपूर्णः । लिखितो राध-
कृष्णेन छात्रेण श्रीकाश्यां पुष्ये ॥ This gives 1760
A. D.

Ashtaka only. It is well written, and indeed gave me the first hope that a critical edition of Sáyana might still be possible. It is dated Samvat 1625° (1682. A.D.), and is in many respects more useful than A 2. But, though of earlier date than A 2, it cannot be considered by any means as the original from which A 2. was copied: for although the omission of passages which stand in A 1. might be ascribed to the negligence of the transcriber of A 2., yet there are also whole lines which are left out in A 1., but which are not wanting in A 2. Both MSS. flow from one original source, and their authority is on the whole equal; though A 1., as being the earlier branch, has thereby some advantages over A 2. The absence of the other seven Ashtakas in A 1. is a great loss for an edition of the Commentary.

To the same class must also be referred A 3, the MS. of the first Ashtaka in Sir R. Chambers' collection, now in the Royal Library at Berlin. Of this old MS., which is in a very bad state of preservation, I possess no complete collation, but only short notes and extracts which I made before I had seen the MSS. at Paris and London, and before I was in a position to conceive the possibility of a critical edition of the Commentary. A comparison of several characteristic passages, however, shews the connection of this MS. with A 1. and A 2., with which it coincides in several of its right as well as of its wrong readings. As I was not able, however, to verify in each particular passage the reading of this MS., it is not to be understood as included in the general designation of class A, unless especially mentioned.

B.

The second class, B, is represented by two MSS., both of them complete copies of the Commentary. I owe my first acquaintance with this class of MSS. to the kindness and liberality of Professor E. Burnouf, who allowed me, during my stay at Paris, to copy and collate the MS. of Sáyana in his possession. Besides several passages which are corrected or supplied by this MS. in places where mistakes or omissions occur in A. or C, it contains also a number of passages which evidently bear the character of later additions: they stand frequently without any connection with the rest of the Commentary, and I had no doubt that they owed their origin to marginal notes which had been added by Brahmans while studying the Veda, and which in later copies had been

° विद्याशंकराख्येभ्यो नमः ॥ संवत् १६२५ चर्ये चैत- यं - यदेवमुत पुरुषोत्तमलिपितं ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ कल्याणं
शुदि ७ गुरौ । अद्येह श्रीस्तंभतीर्थवास्तव्य श्रीश्रीगौडज्ञातीय भूयात् ॥

incorporated into the text, though sometimes inserted in a wrong place. This supposition I found fully proved by another MS., which has lately been added to the library of the East-India-House, and which is evidently the very MS. from which Professor Burnouf's copy was taken. In this MS. all those spurious passages, which occur neither in A. nor C, have not yet been incorporated into the text, but appear still as marginal notes. Nay, it is even easy to see how, by mistaking the signs of reference, the transcriber was led to misplace some of these additions. I call the MS. of the East-India-House B 1, and that of Professor Burnouf B 2; though the latter is on the whole so carefully copied, that both may be considered as one MS.

C.

The third class of MSS. is much more numerous represented, but consists almost entirely of modern copies, executed, with more or less care, for the use of European scholars. Yet this class of MSS. also was indispensable for restoring a complete and correct text of Śāyana: for though omissions and mistakes are very frequent, yet some difficult passages are given more correctly in this class of MSS. than in either A. or B; while others, which are partly omitted in A. or B, receive occasionally great help from a comparison of C. Modern additions occur, but very seldom, and their late origin is so evident that they cannot be mistaken. The following is a list of this last class of MSS.

C 1. A complete copy of the Commentary in the National Library at Paris. It is advantageously distinguished from the rest, in so far as some very considerable omissions common to all the C. MSS. have been supplied in C 1. from another MS. Yet there can be no doubt that, with these exceptions, all the rest of this MS. descends from the same original source as the other C. MSS. There is, for instance, a long omission at the end of the fourth Adhyāya of the first Aṣṭaka: all the C. MSS. break off in the third verse of the twenty-fifth Varga (p. 534 of my edition), with the words दासीभारदि, so that twenty pages are altogether wanting. It is difficult to account for this omission, and I suppose this loss to have happened very early, because in A. and B. also, where the Commentary goes on to the end of the fourth Adhyāya, there is a peculiarity in the style of the Commentator not quite in accordance with the rest of his work. That this omission has been supplied in C 1. from a different MS. is evident, and can be traced even in the smallest particulars. Thus, for instance, throughout the whole of this supplement the merely grammatical part of the

Commentary is always divided by ॥ from the rest, while in all the rest of this MS. the beginning of the grammatical explanations is not marked at all.

C 1 b. A second MS. of the National Library at Paris, comprehending the first Ashtaka only, and very negligently written.

C 2. The next MS. of this class is a copy which Dr. Mill brought over from India, and which he kindly lent me for my edition. It will hereafter be deposited in the Bodleian Library at Oxford, for which the whole collection of Dr. Mill's Sanskrit MSS. has been lately purchased. It contains all the eight Ashtakas complete, with the usual omissions of the C. MSS., and is written very carefully and distinctly.

C 3. One volume, containing the first Ashtaka only. It belonged formerly to the Sanskrit College at Calcutta, afterwards to Professor Wilson, and is now deposited in the Bodleian Library.

C 4. A complete copy of Sáyana's Commentary, forming Nos. 78—86. in Professor Wilson's collection of Sanskrit MSS. in the Bodleian Library. It is dated Samvat 1890 = 1833 A. D.

C 5. Another copy belonging to the same collection, and entered in the Catalogue under Nos. 57—60. It comprehends the first, third, and fourth Ashtakas only; the second being supplied by another MS., No. 74, which contains six only out of the eight Adhyáyas.

C 6. A Bengali MS., containing the text and commentary of the first two Adhyáyas of the first Ashtaka. This likewise forms part of Professor Wilson's collection, and is entered in the Catalogue of the Bodleian Library under No. 75.

That all these MSS. must be considered as separated from the MSS. of Sáyana himself by at least one degree, I conclude from the existence of such mistakes as are common to all the three classes of our MSS. I do not mean to say that Sáyana may not himself have committed mistakes in writing his commentary. On the contrary, there are mistakes in all the MSS. which most probably rest upon Sáyana's own responsibility. For instance, Rv. 1. 114. 4, the grammatical explanation of दुस्वै: evidently contains a mistake: yet all the MSS. quote the same Sûtra of Pāṇini (III. 3, 126), and there can be little doubt that Sáyana himself is the author of this wrong quotation^p. If mistakes of this

^p Instead of दुरुपसृष्टदेतेरीपहुःसुष्विति खलु, Sáyana ought to have written इण् गतौ । इण्शीङ्भ्यां वन्निति भावे वन्प्रत्ययः । निन्नादायुदात्तत्वं । बहुव्रीहौ गति-कारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

kind occur only in one class of MSS., or in two, but not in all three at the same time, it must frequently remain uncertain whether they are to be laid to the charge of Sáyana or his transcribers. For instance, Rv. 1, 97, 3. A. has संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्ब्रह्मभावः, while B. and C. read आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्ब्रह्मभावः. Sáyana might have written both, but I have retained the reading of A, as, in cases like this, A. generally represents the more authentic reading, B. and C. being more liable to corrections. Rv. 1, 102, 3, however, I have adopted the reading of B. and C, समस्या इदेशः, instead of विभक्तेराकारः (A 2), because, as A 1. coincides here with B. and C, the reading of A 2. can only be considered as resting upon the authority of the transcriber of A 2, and not upon the collective authority of A. Sometimes old mistakes have been corrected in the more modern MSS. Rv. 1, 66, 3, A. and C. read समानं माद्यंतस्मिन्निति समदः संग्रामाः, while in B. the grammatical fault, अस्मिन्, has been corrected into एषु. Though अस्मिन् may have originated with Sáyana himself, I have of course adopted the reading of B. I shall now quote, however, some passages where mistakes common to all the MSS. cannot be ascribed to the author, but must have crept into the MSS. before any of our present copies were written. There are evident traces of corruption in the text of the Commentary in explaining the grammatical formation of भूतना, Rv. 1, 110, 2. All the MSS. omit इतीकारलोपो, but have yet the च after भूभावः, which leaves no doubt that इतीकारलोपो must have preceded it. Again, Rv. 1, 115, 5, where अभिचक्षे is explained, the MSS. have only अभिमुख्येन, which explains merely the first part of अभिचक्षे, and necessarily requires the addition of either द्रष्टुं or दर्शनाय, or some similar word, to explain the second part. This, however, is omitted in all the MSS., and I was obliged to supply it by conjecture. There is one passage towards the end of the first Ashtaka (Rv. 1, 120, 7.) where the omission of several letters is marked in the A. as well as in the C. MSS., and where the B. MSS. also, though they do not mark the omission, are of no use for restoring the text. In this case I was unable to fill out this omission, and I have marked it in the same way as the MSS. do⁹. Sometimes old omissions have been supplied by the transcribers, but not always successfully. Rv. 1, 99, 1. all the MSS. in explaining अरातीयतः read इति शस उदात्तत्वं, thus making अरातीयतः an accusative plural, while it ought to be the genitive singular, and therefore इति शस

⁹ There is probably also a corruption in remain uncertain till new MSS. can be pro-
the words कंचनास्तं which precede the *lacuna*. cured.
One might conjecture कंचनास्तं, but this must

उदात्तं. That श्च is indeed nothing but a conjecture of the copyists, becomes clear when we see that A 2. has इति - - उदात्तं, thus marking an old omission in the original MS. from which it was copied, without any attempt to correct it. Such blanks occur most frequently in A 2, and in some cases evidently because the MS. from which it was copied was worn off at the margin, so that the blanks return always at regular intervals, that is to say, always at the end of a line of the original MS. Yet although in many other respects too, the A. MSS. exhibit the best authenticated reading, yet it is impossible to consider either B. or C. as descending from A, on account of the omissions, additions, and mistakes which are peculiar to each of the three classes of MSS., and have never found their way from one class into another. What I had to do therefore as an editor was first to find, by a collation of the different copies of each class of MSS., the reading of each of the three principal classes, and afterwards to choose that reading which, by weighing the authority of the three classes, and by taking into account the whole style of Sáyana, seemed to be the most authentic. Considering, however, that this edition of the Commentary is not only a critical work, but at the same time destined to be useful for studying the Veda, I have never carried these critical principles so far as to leave a corruption in the text, which, though it might rest upon the authority of the best MSS., was still so evident, that any body, if acquainted with the rules of the Sanskrit language, would have seen it, and, if conversant with the style of Sáyana, would have safely corrected it. I have even added some few passages, which, though they belonged only to one class of MSS., B. or C^r, yet seemed to be useful where

^r Rv. I, 1, 1. (p. 44.) the quotation तथा च पठ्यते etc., on the change of इ into ऊ, belongs only to the B. MSS., yet I have not suppressed it, as it seemed to be useful. Dr. E. Röer, who had begun an edition of Sáyana's Commentary in Calcutta, (the first two Lectures of the Sanhitá of the Rig-veda, in the Bibliotheca Indica, fasciculus 1-4. Calcutta, 1848,) but who, on hearing of my edition, has kindly given up his own plan, and published instead his excellent edition of the Vrihadáranyaka, has left out this passage, either because B. MSS. were not procurable at Calcutta, or because he followed different

principles of criticism in his edition. Again, Rv. I, 23, 1. the explanation of तीव्राः occurs only in the C. MSS., and it is evident, from the quotation of the Manoramá, that this passage could not come from the hands of Sáyana: yet I thought it necessary not to suppress it on account of the accent. If तीव्राः were formed after Un. S. II. 29, we should expect it to be a paroxytone; but it is formed by रक्, and not by रन्, in the same way as चुन्नः and भद्रः, which are also oxytones. Dr. Röer gives the explanation of तीव्राः, but with some slight differences, which must be peculiar to his own MSS.

they stood. So that I may safely assert, that whatever good was to be found in the MSS. will be found in this edition, while much that was faulty in them has been corrected.

The laws of Sandhi and other euphonic laws I have endeavoured to observe in the same way as they have been practically carried out in the best Sanskrit MSS., considering it necessary, in a work like that of Sáyana, to avoid the innovations of European, as well as the antiquated subtleties of Indian grammarians. I have also followed the custom of the MSS., which sometimes suspend very properly the laws of Sandhi in order to avoid certain combinations of words, by which either single words or the structure of whole sentences might become obscure and doubtful. In this manner the Sandhi becomes for the Sanskrit what punctuation is for other languages, only it is as difficult to lay down general laws for the one as for the other.

I have now only to mention those works which I made use of for verifying the quotations in Sáyana's Commentary. There is first of all Páṇini, whose grammatical rules are most frequently quoted by Sáyana, sometimes at full length, sometimes only with a few words by way of reference*. I have derived great advantage for verifying and understanding these technical rules from Professor Böhtlingk's edition of Páṇini, which, whatever may be said against some parts of it, is a most excellent and meritorious work. In the quotation of

* I must mention here one expression of Sáyana's, which occurs very frequently, but has given rise to doubts, and is, as it seems, not yet understood rightly. There are two rules of Páṇini's, consisting of the words **आमन्त्रितस्य च**; the one (VI. 1, 198.) teaches that a vocative case has the accent on the first syllable; the other (VIII. 1. 19.) restricts this rule, by saying that if a vocative be preceded by another word, and do not stand at the beginning of a Páda, it has no accent at all. In order to distinguish between these two rules, Sáyana calls the accent prescribed by the former rule, which occurs in the sixth Ashtaka, **षाष्टिकमाहुदात्तत्वं**; while the suppression of the accent, as prescribed by the latter rule in the eighth Ashtaka, is called by him **आष्टमिको निघातः** or **आष्टमिकं**

सर्वानुदात्तत्वं;—**षाष्टिक** and **आष्टमिक** can therefore, as far as I can see, have no other meaning than "occurring in the sixth and occurring in the eighth Ashtaka:" yet I find that, for some reason or other, Dr. Weber (in his edition of the Vájasaneyi-sanhitá, p. 7. lin. 6.) quotes Páṇ. VI. 1, 198. as the reference to **आमन्त्रितस्य च**, where the effect of this rule is distinctly said to be **आष्टमिको निघातः**. Sáyana uses also **चातुर्थिकः** in the same sense, as applied to a rule occurring in the fourth Ashtaka of Páṇini: cf. Rv. 1, 84, 14, where the rule intended by the Commentator is in fact to be found in the fourth Ashtaka of Páṇini, IV. 2, 86; so that I have no doubt that Dr. Weber's quotation is to be considered as a misprint.

rules I have seldom had occasion to differ from his edition, and where I have done so, it has only been after mature consideration. In the quotation of the Vārttikas also I have followed Professor Böhtlingk's edition, though it is to be regretted that he has left out many of them. These, however, could easily be found in the Calcutta edition of Pāṇini, though for some of them I was obliged to have recourse to the Mahābhāṣya. In order to make this edition more useful, I have been induced to add the references from Pāṇini in the first Adhyāyas, but afterwards I have done so only whenever a new rule was quoted for the first time. Professor Böhtlingk (now Counsellor of State to His Imperial Majesty the Emperor of Russia) could not render a more valuable service to Sanskrit philology, than by publishing a second and complete edition of Pāṇini and his Commentaries, a work for which he must possess at present the most ample materials.

Two other collections of grammatical Sūtras which are quoted by Sāyaṇa are the Uṇādi-sūtras and the Phīṭ-sūtras of Śāntanāchārya. Both of them form part of the Siddhānta-kaumudī, as published at Calcutta, 1811, but they have been edited with much less care than Pāṇini's Sūtras. They have been reprinted in the Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, 1843 and 1844, by Professor Böhtlingk, but require, particularly the Uṇādi-sūtras, a careful collation of MSS. and the help of commentaries. I have quoted the Sūtras after Professor Böhtlingk's text, as being more accessible than the edition of the Siddhānta-kaumudī; but I have been continually obliged to have recourse to the MSS. and Commentaries of the Uṇādi-sūtras[†].

A fourth grammatical work quoted by Sāyaṇa is the Dhātupāṭha. Of this work we have a most excellent edition by Professor Westergaard of Copenhagen, at the end of his Radices Linguae Sanscritæ. I have quoted it only a few times, as it is very easy to find Sāyaṇa's quotations with the help of Prof.

[†] The MS. from which I have derived the greatest use is the Uṇādivṛitti, by Ujjvaladatta, a work which has been composed after a careful collation of old MSS. and Commentaries. It frequently points out words and Sūtras as being of later origin, and as not occurring in old Commentaries. In our printed editions some Sūtras are left out, others mixed with the Commentary; some

are incomplete, others incorrect; and the meaning and formation of words are frequently mistaken. I merely mention this here to point out how unsafe it would be to make use of our present editions for lexicographic purposes; but I shall soon have an opportunity of returning to this subject, when examining the historical value of this and other works previous to Pāṇini.

Westergaard's Radices. Sáyaṇa has himself written a Commentary on the Dhátupáṭha, before he wrote his Commentary on the Veda, and has frequently readings peculiar to himself, which he has defended in his Commentary^u, and which Prof. Westergaard also has generally mentioned in his edition.

Another work frequently used by Sáyaṇa for explaining the Veda is Yáska's Nirukta. This work existed only in manuscript when I began to print Sáyaṇa's Commentary, and as the greater part of the Nirukta is contained in Sáyaṇa's works, I was obliged to copy and analyse it, in order to verify Sáyaṇa's quotations. For though, with the help of the Sarvánukrama, all the passages from the Veda which are explained by Yáska may be traced back to their places in the text by referring to the Commentary on the Nirukta, where the Devatá and Rishi of each passage are given, yet it is very difficult, *vice versa*, to find always the place in the Nirukta where a passage of the Veda has been explained by Yáska; still more so when only a few words out of Yáska's explanations are quoted by Sáyaṇa. In the course of carrying this first volume through the press, a very correct edition of the Nirukta has been published by my learned friend Professor Roth in Germany. Prof. Roth had kindly informed me beforehand which of the two recensions of the Nirukta he would follow in his edition, and I am glad to find that consequently the references which I have always given, when the Nirukta is quoted by Sáyaṇa, coincide with his edition. In some few places Sáyaṇa's quotations from Yáska do not exactly correspond with the text of the Nirukta; but this is probably owing to Sáyaṇa's manner of quoting, which, as I have mentioned before, is generally done from memory. Although these differences were very slight, yet I could not, in accordance with the principles of my edition, take it upon myself to correct them. I have not added references to Sáyaṇa's quotations from the Nighaṇṭus, because these lists of Vaidik words are already arranged systematically under different heads, and thus require no further reference.

The same applies to Sáyaṇa's quotations from Kátyáyana's Sarvánukrama. I have myself compared every passage quoted from this Index of the authors, deities, metres, etc. of each hymn. But as this Index follows exactly the same order as the hymns of the Rig-veda, it would have been useless to add the references. In those cases also where Sáyaṇa quotes from the Sarvánukrama

^u Sáyaṇa quotes his Dhátuvṛitti, Rv. 1, 42, 7. 1, 51, 8. 1, 82, 1. etc.

certain rules on metre and other subjects contained in the Paribhāṣhā, I have abstained from giving the references, because this Introduction to Kātyāyana's Sarvānukrama is likewise so well arranged, and so short, that it is as easy to find a reference as to find the quotation itself.

Another author whom Śāyana quotes most frequently with regard to the Vaidik ceremonial is Āśvalāyana. There are twelve books of Śrauta-sūtras, and four books of Grihya-sūtras, none of them as yet published. Śāyana quotes these Sūtras continually, whenever a hymn or part of a hymn of the Rig-veda occurs which is to be employed by the Hotri-priests at a certain act of a sacrifice. Now if, like the Sūtras to the Yajur-veda, the Sūtras of Āśvalāyana followed the same order as the hymns, it would not have been difficult to find Śāyana's quotations in the MSS. of Āśvalāyana's Sūtras, and it would scarcely have been necessary to give a reference to each of Śāyana's quotations from Āśvalāyana. But the Rig-veda has preserved its old arrangement and its genuine form, and has not been supplanted by a Hotri-veda, or a prayer-book for the Hotri-priests; such as the Yajur-veda is for the Adhvaryu-priests, and the Sāma-veda for the Udgātri-priests. If, like these two so-called ceremonial Vedas, the Rig-veda also consisted only of such passages as are requisite for the Brahmanic sacrifices, arranged in the same order as they have to be recited by the Hotri-priests at different ceremonies, the order of the hymns and of the Sūtras, and probably also of the Brāhmaṇas, would be the same. But, as it is, the Rig-veda represents to us the old collection of sacred poetry, as it has been handed down by tradition in different Vaidik families, each of which claimed a certain number of ancient poets (Rishis) as their own. The poems therefore which have been incorporated in the Rig-veda-sanhitā are arranged according to the old families to which the poets of certain songs are said to have belonged, and consequently those passages which in later times were selected as most appropriate to be employed at the grand sacrifices by the Hotri-priests, are found scattered about in different parts of this old collection. Śāyana, who of course knew Āśvalāyana's Sūtras by heart, quotes these Sūtras whenever one of those verses occurs which Āśvalāyana has prescribed for any one of the different sacrifices. But all that Śāyana adds, to enable one who has not learnt by heart these sixteen books of ceremonial Sūtras, to find their place in Āśvalāyana, consists in mentioning the name of the particular part of the ceremonial, and sometimes in giving the beginning of the chapter where a certain Sūtra

occurs. By the help of Indices, however, I have succeeded in verifying these passages also, and I have always added the book and chapter where Sáyana's quotations are to be found in Áśvaláyana's work. If, in the passages which Sáyana quotes from the Bráhmanas, he had restricted himself to the Bráhmanas of the Rig-veda, I should have added references to these quotations also. But as Sáyana takes his quotations promiscuously from all the Bráhmanas, whether connected with the Rig-veda or the Sáma-veda, Yajur-veda, and Atharva-veda, I determined rather to give no references whatever for these Bráhmana passages than to do it incompletely*. Besides there was the difficulty that these Bráhmanas and Áranjakas, which as yet exist only in manuscript, are not always divided in the same manner; so that if I had adapted my references to the MSS., they might perhaps not have been found in accordance with the editions of several of the Bráhmanas which are now preparing for publication. In many instances I have derived great help from the original MSS. of the Bráhmanas, particularly as Sáyana's quotations from these works are generally full of mistakes, arising from old Vaidik forms, which the transcribers did not

* It is not only on account of the vastness of the Bráhmana literature that I found it impossible to verify every quotation, but there are many Bráhmanas of which there are not even MSS. to be procured in any of the European libraries. Some seem lost even in India, and are only known by name. With regard to the Bráhmanas of the Sáma-veda, I had stated, in a letter to my friend Professor Benfey at Göttingen, that there are eight. Prof. Benfey has kindly mentioned this in the Preface to his edition of the Sáma-veda; and as Dr. Weber has lately published some observations with regard to Prof. Benfey's and Mr. Colebrooke's statements on the Bráhmana literature of the Sáma-veda, I owe it to Prof. Benfey and to myself to make good my assertion. Sáyana, in his Commentary on the Sámavidhāna-Bráhmana, says:

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रंथाः प्रौढं ब्राह्मणमादिमं ।

• षड्विंशत्यं द्वितीयं स्यात्ततः सामविधिर्भवेत् ॥

आर्यं देवताध्यायं भवेदुपनिषत्ततः ।

संहितोपनिषद्वंशो ग्रंथा अष्टावितीरिताः ॥

तत्र महाषड्विंशत्ययोर्ग्रंथयोर्षाधिकारिणां स्वर्गोदित-
प्राप्तय रक्षाहाहीनसत्तात्मका महाकृतवः प्रतिपादिताः ।
अथ सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणग्रंथे etc.

"There are eight Bráhmanas; the Praudha is the first Bráhmana, (this means the large Bráhmana, the Pañcaviṁśa, not proḍha as Dr. W. writes); the one called Shaḍviṁśa or Shaḍviṁśad-Bráhmana is the second; then follows the Sámavidhi; then the Ársheya-Bráhmana, the Devatádhyāya-Bráhmana, and the Upanishat. These with the Sanhitopanishad and the Vanśa are called the eight books. In the great Bráhmana and the Shaḍviṁśa the principal sacrifices, the Ekáha, Ahína, and Satras, have been taught by which persons, fit for offering sacrifices, may obtain life in heaven and other rewards. Now, in the third Bráhmana, called Sámavidhāna, other hymns will be enjoined, etc." This, I hope, will be sufficient to vindicate my assertion; for nothing is more likely to bring Vaidik studies into discredit than mere assertions and ingenious conjectures, of which I am sorry to say we have had already a great number even in print.

know and understand. Frequently, however, I found also that real differences existed between a passage as quoted by Sáyana and the text as exhibited in the Bráhmaṇas, which can only be accounted for by the supposition that Sáyana used some Bráhmaṇas in a Śákhá different from that which was accessible to me in manuscript.

I have only to express, in conclusion, my sincere thanks for the instruction, the advice, the encouragement, and assistance which I have received, in the course of my studies, from those distinguished Oriental scholars whose lectures I have followed at the Universities of Leipzig, Berlin, and Paris, as well as from those whom I met with there, and with whom I became connected by the ties of kindred pursuits and friendship. To mention the liberality with which foreigners are admitted to the rich collections of the National Library at Paris, the Library of the East-India-House in London, and the Bodleian Library at Oxford, would only be repeating what is known to all who have had occasion to consult these Libraries. Yet this ought not to prevent me from acknowledging the personal obligation under which I feel myself towards M. Hase, M. Reinaud and M. Munk at the National Library at Paris, and towards the Rev. Dr. Bandinel and the Rev. H. O. Coxe at the Bodleian Library at Oxford, for the kindness which I have received at their hands during my studies at Paris and Oxford. Private collections also of Sanskrit MSS. have been freely thrown open to me, in France by Professor Burnouf, in England by the Rev. Dr. Mill; and I avail myself of this opportunity to return my thanks to both of these eminent Oriental scholars. I have also thankfully to acknowledge the kind assistance of my learned friend Dr. Ch. Rieu at the British Museum, by whose careful corrections many misprints and mistakes have been removed, which, notwithstanding the great accuracy and ability of the compositor employed on the present volume, could scarcely be avoided in so extensive a work. Above all, however, my thanks are due to Professor H. H. Wilson. It would be presumptuous on my part were I to speak of his unequalled achievements in different branches of Oriental philology. But it would be ungrateful were I not to acknowledge the kindness with which he has assisted me in my undertaking. To his recommendation I owe the liberal patronage which the Honourable the Court of Directors of the East-India-Company have bestowed upon this work, and without which its publication would scarcely have been possible. While I was preparing this edition his books and manuscripts were at

my disposal ; whenever I wanted advice, he was ready to give it ; and he has even given his valuable time to correct the press. The English translation of the Rig-veda by Professor Wilson, which is soon to appear, will be a new proof of the interest which he has taken in this work. To have been allowed to enjoy his acquaintance, and to avail myself of his instruction, will always be to me the best compensation for what I have lost in living so long away from my own country and my old friends.

M. M.

OXFORD,
October 1849.

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशनामकभाष्यसंहिता

शार्मण्यदेशोत्पन्नेनंगलखडदेशनिवासिना भट्टमोक्षमूलरेण संशोधिता

श्रीमद्भारतवर्षाधिपतीनामनुमत्याच

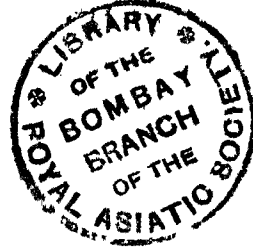
उत्तररणाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंचालये मुद्रिता

संवत् १९०६ वर्षे

॥ प्रथमाष्टकः ॥

ओं
श्रीगणेशाय नमः

वागीशद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥
यत्कटाक्षेण तदूपं दधद्भुक्कमहीपतिः ।
आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्वाकृतः पुरा ।
यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृगवेदो व्याकरिष्यते ॥ ५ ॥
एतस्मिन्प्रथमोऽध्यायः श्रोतव्यः संप्रदायतः ।
व्युत्पन्नस्तावता सर्वे बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्र केचिदाहुः । ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्रास्मात्त्वादभ्यर्हितं पूर्वमिति
न्यायेनाभ्यर्हितत्वात्तद्वाख्यानमादौ युक्तं । प्राथम्यं च पुरुषसूक्ते विस्पष्टं ।
तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे । छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्त-
स्मादजायतेति । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युक्तत्वात्परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्सर्वहुतः
सर्वैर्हूयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र हूयन्ते तथापि परमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपेणा-
वस्थानादविरोधः । तथा च मंत्रवर्णः । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः
समुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्भिप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति ।

वाजसनेयिनश्चामनन्ति । तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति । तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव हूयते ॥ न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किंतु यज्ञांगदार्ढ्यहेतुत्वादपि । तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति । यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते तच्छिथिलं । यद्वै चा तद्वृद्धमिति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदार्ढ्याय तदेतद्वचाभ्युक्तमित्युचमेवोदाहरन्ति ॥ मंत्रकांडिष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्रा-
ध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव आस्नाताः । साम्नां तु सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धं । आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहितायामृच एव बाहुल्येनाधीयन्ते । अतोऽन्यैः सर्वैर्वेदैराहतादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं । छंदोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नार-
दवाक्यमेवमामनन्ति । ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चेति । मुंडकोपनिषद्वयेवमाम्नायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति । ताप-
नीयोपनिषद्वयपि मंत्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेवमामनन्ति । ऋग्यजुःसामा-
थर्वाणश्चत्वारो वेदाः सांगाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्तीति । एवं सर्वचोदाहर-
णीयं । तस्माद्वेदस्याभ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति तान्प्रत्येतदुच्यते ॥

अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादावृग्वेदस्यैव प्राथम्यं । अर्थ-
ज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात्तत्र तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात्तद्व्याख्यानमेवादौ
युक्तं । तत्प्राधान्यं तु काचिद्वेवाह । ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं
त्वो गायति शक्करीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्व
इति । एतस्या ऋचस्तत्पर्यं निरुक्तकारो यास्कः संक्षिप्य दर्शयति । इत्यृत्विक्कर्मणां
विनियोगमाचष्ट इति । पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति । ऋचामेकः
पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनीति । अस्यायमर्थः । त्वशब्द एकशब्दपर्यायो
हीतृविशेषणं । हीतृनामक एक ऋत्विग्यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं
कुर्वन्नास्ते । भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचां संघमेकत्र संपाद्यैतावदिदं शस्त्वमिति
कृष्टिं करोति । सेयं पुष्टिः । अर्चनीत्यमुमर्थमृक्शब्द आचष्टे । अर्च्यते प्रशस्यते
ऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तिरिति ॥ अथ
द्वितीयं पादं विवृणोति । गायत्रमेको गायति शक्करीषूज्ञाता गायत्रं गायतेः
स्तुतिकर्मणः शक्कर्यं ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्रमशकडंतुं तच्छक्करीणां शक्करीत्व-
मिति विज्ञायत इति । अस्यायमर्थः । उद्गातृनामक एक ऋत्विग्गायत्रशब्दा-
भिधेयं साम शक्कर्यं इति शब्दाभिधेयास्त्वृषु गायति । धातृनामनेकार्थत्वेन

स्तुतिक्रियावाचिनो गायतिधातोरुत्पन्नो गायत्रशब्दः । शक्नोतिशब्दस्तु शक्नोति-
 धातोरुत्पन्नः । वृचं शत्रुं हंतुं शक्नोत्याभिर्चुग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्वाहणे
 विज्ञायतु इति ॥ अथ तृतीयं पादं विवृणोति । ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां
 वदति । ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीति । अस्यायमर्थः । ब्रह्मनामक एक
 ऋत्विक् जाते जाते तदा तदेत्यन्ने यज्ञे प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां
 वदति । ब्रह्मन्नपः प्रणेत्यामीधेवं संबोधितः सन्नो प्रणयेत्यनुजानाति । स च
 ब्रह्मा वेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः । तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे
 समाधातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं छंदोगा आमनन्ति । एष एव यज्ञस्तस्य
 मनश्च वाक् च वर्तनी । ततोऽन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा । वाचा होताध्वर्यु-
 रुज्ञाता चान्यतरामिति । कृत्स्नो यज्ञः प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनुसंधेयः ।
 वाचा च वेदत्रयोक्तमन्त्राः पठनीयाः । तत्र होत्रादयस्त्रयो मिलित्वा वायूपं
 यज्ञमार्गं संस्कुर्वन्ति । ब्रह्मा त्वेक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति ।
 तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति ॥ अथ चतुर्थं पादं विवृणोति । यज्ञस्य मात्रां
 चिन्तयति एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेतेति । अस्यायमर्थः ।
 नामक एक ऋत्विग्यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीते विशेषेण निष्पा-
 मीयते निर्मीयत इति मात्रा स्वरूपं । तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नाम-
 नादवगम्यते । अध्वर्युरित्यत्र छांदस्या प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षि-
 युरिति नाम संपादनीयं । अध्वरं युनक्त्यवयवार्थः । अध्वरस्य नेतेति
 कार्यं इति । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं
 को दर्शयति । मन्त्रा मननात् । छंदांसि छादनात् । स्तोमः स्तवनात् ।
 जुर्व्यजतेरिति । एवं सत्यध्वर्युसंबन्धिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य
 दपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावयवावितरेण वेदद्वयेन पूर्यते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वे-
 दस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं । तत ऊर्ध्वं साम्नामृगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमत
 ऋग्व्याख्यानं युक्तमित्यृग्वेद इदानीं व्याख्यायते ॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति । कुतस्तद्वांतरविशेष ऋग्वेदः । तथा हि । कोऽयं
 वेदो नाम । न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं वास्ति । न च तदुभयव्यतिरेकेण
 किञ्चिद्वस्तु प्रसिध्यति । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां मतं ।
 प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वन्तिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेत् । न ।
 मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तेः । समयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्या-

गमलक्षणस्य तास्वपि सद्भावात् ॥ अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् । न । वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् । शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् । न । जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात् । ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादिति श्रुतेरीश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यं ॥ मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत् । न । ईदृशो मंत्रः । ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोरध्यायनिर्णीतत्वात् । तस्मान्नास्ति किञ्चिद्वेदस्य लक्षणं ॥

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पश्यामः । ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमित्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसंगात् । न खलु निपुणोऽपि स्वस्कंधमारोढुं प्रभवेदिति ॥ वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् ॥ प्रत्यक्षादिकं शक्तिमुक्तं वेदविषया लोकप्रसिद्धिः सार्वजनीनापि नीलं नभ इत्यादिवद्भांता । लक्षणप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भावो नांगीकर्तुं शक्यत इति पूर्वपक्षः ॥

अत्रोच्यते । मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं । अत एवापस्तंबो रिभाषायामेवमाह । मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति । तयोस्तु रूपदृष्टान्निर्णयते । अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं मुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति । प्रमाणान्यपि यथोक्तानि श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धाणि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविरुद्धं । तथा मनुष्यादीनां स्वस्कंधारोहासंभवेऽप्यकुंठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तुप्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अत एवेति संप्रदायविदोऽकुंठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति । चोदना हि भूतं भविष्यंतं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयमर्थं शक्नोत्यवगमयितुमिति । तथा सति वेदमूलायाः स्मृतस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धेश्च प्रामाण्यं दुर्वारं । तस्मान्नलक्षणप्रमाणसिद्धो वेदो न केनापि चार्वाकादिनापोढुं शक्यत इति स्थितं ॥

नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित्पदार्थः । तथापि नासौ व्याख्यानमर्हति । अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । न हि वेदः प्रमाणं । तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात् ।

तथा हि । सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति केचित्संक्षेपमाहुः । अपरे त्वनधि-
गतार्थगंतुं प्रमाणमित्याचक्षते । न चैतदुभयं वेदे संभवति । मंत्रब्राह्मणात्मको
हि वेदः । तत्र मंत्राः केचिद्बोधकाः । अम्यक्सात इंद्र ऋष्टिरित्येको मंत्रः ।
यादृशिमन्थायि तमयस्ययाविददित्यन्यः । सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यपरः ।
आपांतमन्युस्तृफलप्रभर्मेत्यादय उदाहार्याः । न ह्येतैर्मंत्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबु-
ध्यते । एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति तदा तत्सम्यक्त्वं तदीयसाधनत्वं च
दूरापेतं । अधःस्विदासी ३ दुपरिस्विदासी ३ इति मंत्रस्य बोधकत्वेऽपि स्था-
णुर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत्संदिग्धार्थबोधकत्वान्नास्ति प्रामाण्यं । ओषधे
त्रायस्वैनमिति मंत्रो दर्भविषयः । स्वधिते मैत्रं हिंसीरिति क्षुरविषयः । शृणोत
यावाण इति पाषाणविषयः । एतेष्वचेतनानां दर्भक्षुरपाषाणानां चेतनवत्सं-
बोधनं श्रूयते । ततो द्वौ चंद्रमसाविति वाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं ।
एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्यामि-
त्यनयोस्तु मंत्रयोर्थावज्जीवमहं मौनीति वाक्यवद्वाघातबोधकत्वादप्रामाण्यं ।
आप उदंत्विति मंत्रो यजमानस्य क्षौरकाले जलेन शिरसः क्लेदनं ब्रूते । शुभिके
शिर आरोह शोभयंती मुखं ममेति मंत्रो विवाहकाले मंगलाचरणार्थं पुष्प-
निर्मितायाः शुभिकाया वरबद्धोः शिरस्यवस्थानं ब्रूते । तयोश्च मंत्रयोर्लोकप्र-
सिद्धार्थानुवादित्वादनर्थः सिद्धः । तस्मान्मंत्रभागो न प्रमाणं ॥

अत्राचक्षते । अस्यगादिनास्तेन निरुक्तग्रंथेऽवबोधितः । तत्परि-
यरहितानामनवबोधो षमावहति । अत एवात्र लोकन्या-
यमुदाहरंति । नैष स्थाणो मंधो न पश्यति । पुरुषापराधः संभ-
वतीति । अधःस्विदासी मंधो न पश्यति । पुरुषापराधः संभ-
जगत्कारणस्य परवस्तुनो न संदेहप्रबोधनाय प्रवृत्तः । किंतर्हि
शास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोध्य भश्चेतुमेव प्रवृत्तः । तदर्थमेव हि गुरु-
भिप्राय उपरितनेषु को नया वचोभंग्योपन्यस्यति । स एवा-
चेतना एव तत्तदभिमा मंत्रेषु स्पष्टीकृतः । ओषध्यादिमंत्रेष्वपि
भगवता बादरायणेनाभि तेन नाम्ना संबोध्यते । ताश्च देवता
स्वमहिम्ना सहस्रमूर्तिस्व त्वति सूत्रे सूचिताः । एकस्यापि रुद्रस्य
क्लेदनादेर्लोकसिद्धत्वेऽपि रस्परं व्याघातः । जलादिद्रव्येण शिरः-
तार्थज्ञापकत्वं । ततो ल वतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वाच्चद्विषयत्वेनाज्ञा-
मंत्रभागस्य प्रामाण्यं ॥

तदर्थशास्त्रादिति ॥ १ ॥ यस्यार्थस्याभिधाने समर्थो मंत्रः स एवाभिधेयो
यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रं । तस्माच्छास्त्रादवि-
वक्षितार्थो मंत्र इत्यवगम्यते । तथा हि । उरु प्रथस्वेति मंत्रेण पुरोडाशप्रथम-
मभिधीयते । पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते । तथा सति
मंत्रेणैव प्रतीतत्वात्तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणमनर्थकं स्यात् । मंत्रस्याविव-
क्षितार्थत्वे तु विनियोगबोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तं । तस्मान्मंत्रा उच्चारणेनैवा-
नुष्ठान उपकुर्वन्ति ॥ ननूच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टं प्रयोजनं परिकल्प्येत । अर्थाभि-
धायकत्वे तु दृष्टं लभ्येत । तस्माद्ब्राह्मणस्यानुज्ञामभ्युपेत्यापि मंत्रस्याभिधानार्थ-
वमेवेत्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

बुद्धशास्त्रादिति ॥ ३ ॥ अग्नीदग्निं प्रयोगकाले पठ्यते ।
तच्चाग्निविहरणादिकर्माग्नीध्रेणाध्ययनकर्तव्यत्वेन बुद्ध । तस्य
बुद्धार्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणेन शासनमनोपानत्के पादे पुनरप्युपा-
प्रतिमुंचति ॥ ननु बुद्धस्यार्थस्य प्राप्त्यपरिहाराय मन्त्रेण स्मारण-
मस्त्वित्याशंक्य दोषान्तरं सूचयति ॥

अचेतनेऽर्थबंधनादिति ॥ ५ ॥ अणोत् यावाण इत्यादाव-
चेतने द्रव्ये चेतनोचितरक्षणश्रवणाद्य-
नित्यपदेश इति वैयासिकशास्त्रे सूचितं
तामित्याशंक्य दोषान्तरं सूचयति ॥

अर्थविप्रतिषेधादिति ॥ ६ ॥ अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमिति मंत्र आम्नयते । यदेव द्यौस्तदेवांतरिक्षमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः । एक एव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकमप्युदाहर्त्तव्यं ॥ ननु त्वमेव माता च पिता त्वमेवेत्यादिवदंतरिक्षादिरूपत्वेनादितिः स्तूयते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्याद्बहुमूर्त्तिस्वीकारोऽस्तु । ततोऽनर्थविप्रतिषेध इत्याशंक्य दोषान्तरं सूचयति ॥

स्वाध्यायवदवचनादिति ॥ ७ ॥ पूर्णिका नाम काचिद्योषिदवघातं करोति । तत्समीपे माणवकः स्वाध्यायग्रहणार्थं कदाचिदवघातमंत्रमधीते । न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति । प्रतिमुशलप्रहारं तस्य मंत्रस्यापठ्यमानत्वादक्षग्रहणायैव तं मंत्रमन्यांश्च मंत्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातमंत्रो यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति ॥ ननु तत्र माणवकस्यार्थं विवक्षा नास्ति । पूर्णिकाप्यवबोद्धुमक्षमा । कर्मणि त्वध्ययोरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवतीत्याशंक्य दोषान्तरं सूचयति ॥

अविज्ञेयादिति ॥ ८ ॥ केषांचिन्मंत्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते । तद्यथा । अम्यक्सत्त इन्द्र ऋष्टिरस्मे इत्येको मंत्रः । सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यपरो मंत्रः ॥ नन्वीदृशमंत्रार्थबोधायैव निगमनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशंक्य दोषान्तरं सूचयति

अनित्यसंयोगान्मंत्रानर्थक्यमिति ॥ ९ ॥ किं ते कृण्वन्ति कीकटेष्विति मंत्रो कीकटो नाम जनपद आम्नातः । तथा नैचाशाखं नाम नगरं प्रमगंदो नाम जाजेत्येतेऽर्था अनित्या आम्नाताः । तथा च सति प्राक् प्रमगंदान्नायं मंत्रो भूतपूर्वं इति गम्यते । तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंत्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति । किंतूच्चारणाददृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः ॥

तत्र सिद्धांतं सूचयति ॥ अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति ॥ १० ॥ तुशब्देन मंत्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति । क्रियाकारकसंबन्धेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः । तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्यायनायैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिकयागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं । मंत्रेण प्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठातुं शक्यते न त्वप्रकाशितः । तस्मान्मंत्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं ॥ नन्वभिरसि नारिरसीत्यारभ्य चैष्टुभेन त्वा छंदसा दद इति मंत्र आम्नातः । तेनैव मंत्रेण प्रतीतेऽभ्यादाने पुनर्ब्राह्मणे तां चतुर्भिरभिमादत्त इति विधीयते । तदेतद्विधानं त्वत्पक्षे व्यर्थं स्यादित्याशंक्योत्तरं सूचयति ॥

गुणार्थेन पुनःश्रुतिरिति ॥ ११ ॥ मंत्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनः-
श्रवणं तदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते । एतस्य विधानस्या-
भावे चतुर्णां मंत्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाभिरादीयेत ॥ नन्विमामगृह्णन्-
शनामृतस्येत्यश्वभिधानीमादत्त इत्यत्र मंत्रसामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रशनादानस्य
पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमास्त्रायते । तदेतत्तन्मते व्यर्थमित्याशङ्क्योत्तरं
सूचयति ॥

परिसंख्येति ॥ १२ ॥ गर्दभाभिधानी नादत्त इति निषेधः परिसंख्या । तदर्थ-
मिदं ब्राह्मणवाक्यं ॥ ननु परिसंख्यायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः । आदत्त इति रश-
नादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात् । निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्पेत ।
रशनात्वसामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनायामादानं बाध्येतेति त्रयो दोषाः । मैवं ।
गर्दगरशनाया अप्राप्तत्वात् । तथा हि । तत्पक्षे प्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्या
मंत्रेणादानं कुर्यादिति वाक्यं परिकल्प्यते । तेन च वाक्येन मंत्रादानयोः संबंधे
सति पश्चात्किंविषयकमादानमिति वीक्षायां लिङ्गादशनामात्रस्यादानमुपेत्य
गर्दभरशनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या । सा च विलम्ब्यत इत्यश्वभिधानीमिति प्रत्यक्षेण
वाक्येन । मंत्रादानयोः संबंधे सति लिङ्गादशनामात्रे प्राप्तमादानमश्वभिधा-
नीमिति श्रुत्या विशेषेण व्यवस्थोपपत्त्या मंत्रस्य निराकांक्षत्वाद्गर्दभरशनाया
अप्राप्तत्वाच्चास्ति प्राप्तबाधः । अत एव निषेधार्थं न कल्प्यते निर्विषयं न
त्यज्यते । तत्र कुतो दोषत्रयं । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणम्
भिप्रेत्य परिसंख्येति सूचितं ॥ ननूरु प्रथस्वेति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं
तदवस्थमेवेत्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

अर्थवादो वेति ॥ १३ ॥ वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति । अस्त्यत्रार्थवादः । यज्ञप-
तिमेव तत्प्रथयतीति तेनार्थवादेन संबन्धाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ॥ ननु
प्रथयतीत्यनेनैव विधिशब्देन प्रथनमनूद्य यज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन स्तोतव्यं ।
तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

मंत्राभिधानादिति ॥ १४ ॥ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंत्रे प्रथस्वेत्येवमभिधाने ।
तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तृकं प्रथनं प्राप्तं । यथा लोके यः कुर्विति ब्रूते स कार-
यति तथात्रापि यः प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयत्येव । यदुक्तं अग्निर्मूर्द्धा दिव इति
पाठक्रमनियमाददृष्टार्थो मंत्र इति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

अविरुद्धं परमिति ॥ १५ ॥ परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविरुद्धं । न हि

वयं पाठक्रमाददृष्टं निवारयामः । किंतर्हि मंचोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वान्नोपेक्षितमिति तावदेव ब्रूमः ॥ ननु प्रोक्षणीरासादयेति मंच-बुद्धमेवार्थं शास्ति । तदयुक्तं । सोपानत्कस्योपानदंतरासंभवादित्युक्तमिति चेत् तस्य परिहारं सूचयति ॥

संप्रैषकर्मणो गर्हानुपलंभः संस्कारत्वादिति ॥ १६ ॥ संप्रैषकर्मणो गर्हा तदुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्याप्यर्थस्य मंचेणैवानुस्मरणे सति नियमाददृष्ट-लक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् ॥ यच्चोक्तं चत्वारि शृंगेति मंचोऽसंतमेवार्थम-भिधत्त इति तस्योत्तरं सूचयति ॥

अभिधानेऽर्थवाद इति ॥ १७ ॥ असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थ-स्योक्तिर्द्रष्टव्या । तद्यथा । चत्वारो होचध्वर्यूज्जातृब्रह्मणोऽस्य कर्मणः शृंगाणि । प्रातःसवनादयस्त्रयः पादाः । पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे । गायत्र्यादीनि सप्त छंदांसि हस्ताः । ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदस्त्रेधा बंधनं । कामान्वर्षतीति वृषभः । रोरवीति स्तोत्रशस्त्रादिशब्दान्पुनः पुनः करोति । महो देवः सोऽयं प्रौढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशेति । लोकेऽप्येव गौणप्रयोगा दृश्यन्ते । चक्रवा-कस्तनी हंसदंतावली काशवस्त्रा शैवलकेशिनीत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एव-मोषधे चायस्व शृणोत ग्रावाण इत्याद्यचेतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन योज-नीयानि । यस्मिन्वपन ओषधिरपि चायते तत्र वपनकर्ता चायत इति किमु वक्तव्यं । तथा ग्रावैः ऽपि प्रातरनुवाकं शृण्वन्ति । किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्यामंचणाभिप्रायः ॥ योऽप्यदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमिति विप्रतिषेध उक्तस्त-स्योत्तरं सूचयति ॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यादिति ॥ १८ ॥ यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातेत्यत्र गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत् । एवमेकरुद्रदेवत्ये कर्मण्येको रुद्रः । शतरुद्रदेवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोधः ॥ यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो माणवकः पूर्णिकाया अवहतिं न प्रकाशयितुमिच्छतीति तच्चोत्तरं सूचयति ॥

विद्यावचनमसंयोगादिति ॥ १९ ॥ वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्य यदवचनं तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते । न हि पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः । नापि माण-वको यज्ञमनुतिष्ठति । अतो यज्ञानुपकारान्न तच्चार्यविवक्षा ॥ यदप्युक्तं अम्य-कृसात इंद्र सृण्येव जर्भरी तुर्फीरीतू इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वान्नास्त्येवार्थ इति तच्चोत्तरं सूचयति ॥

सतः परमविज्ञानमिति ॥ २० ॥ विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते । तेषां निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा । जर्भरी तुर्फरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि । तेषु हि द्विवचनांतत्वं लक्ष्यते । आश्विनं चेदं सूक्तमश्विनोः काममप्रा इति दर्शनात् । एतदेवाभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे । जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हंतारावित्यर्थ इति । एवमस्य क्सात इत्यादावप्युच्येयं ॥ यदप्युक्तं प्रमगंदाद्यनित्यार्थसंयोगान्मंत्रस्यानादित्वं न स्यादिति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

उक्तश्चानित्यसंयोग इति ॥ २१ ॥ प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः । तथा हि । तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं वक्तुं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबन्धाभिधानं हेतुकृत्यानित्यदर्शनाच्चेति हेत्वन्तरं सूचितं । बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यनित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वमसत्त्वान्पौरुषेयो वेद इति तस्योत्तरं सूचितं । परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति । तस्यायमर्थः । यत्काठकादिसमाख्यानं तत्प्रवचननिमित्तं । यत्तु परं बबराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं । न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः । किंतु बबर इति शब्दानुकृतिः । तथा सति बबरेति शब्दं कुर्वन्वायुरभिधीयते । स च प्रावाहणिः । प्रकर्षेण वहनशीलः । एवमन्यत्राप्यूहनीयं । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवाद्विवक्षितार्था मंत्राः स्वार्थप्रकाशनायैव प्रयोक्तव्याः ॥ नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । न त्वेतदुपोद्धलकं किंचिच्छ्रुतं लिंगं पश्याम इत्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

लिंगोपदेशश्च तदर्थवदिति ॥ २२ ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठेतेति श्रूयते । तस्यायमर्थः । अग्निर्देवता यस्या ऋचः सेयमाग्नेयी । तथाग्नीध्रस्थानमुपतिष्ठेतेति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणमग्ने नयेत्यनयोपतिष्ठेतेति मंत्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति । यदा तस्यामृच्यग्निः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचोऽग्निर्देवता भवति । तथा सत्याग्नेय्येति देवतावाचितद्वितांतनिर्देश उपपद्यते । तस्मादयमुपदेशस्तन्मंत्रवाक्यमर्थवदिति बोधयति । अतो विवक्षितार्थत्वादर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोगकाले मंत्रोच्चारणं ॥ तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिंगांतरं सूचयति ॥

ऊह इति ॥ २३ ॥ प्रकृतावास्नातस्य मंत्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदुचि-

तपदांतरस्य प्रक्षेपेण पाठ ऊहः । तद्यथा । अन्वेनं माता मन्यतामनु पिता न
 भ्रातेति प्राकृतः पशुविषयो मंत्रपाठः । तस्य च मंत्रस्य विकृतौ पशुद्वये
 सत्यन्वेतौ माता मन्यतामित्यूहः । पशुबहुत्वे सत्यन्वेतान्माता मन्यतामित्यूहः
 कर्तव्यः । एतन्मंत्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमान्नायते । न माता वर्धते न
 पितेति । तच्चेदं चिंतनीयं । किमत्र शरीरवृद्धिर्निषिध्यते । आहोस्विच्छब्द-
 वृद्धिरिति । एकवचनांतस्य मातृशब्दस्य माताराविति द्विवचनांतत्वेन वा
 मातर इति बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेधुं
 शक्यते । बाल्यकौमारयौवनादिवयोऽनुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात् । अतः शब्द-
 वृद्धिनिषेध एव शिष्यते । मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेण वृद्धिनिषेधादित-
 रस्यैनमिति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति । तत्र यद्यर्थो न
 विवक्ष्यते तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं पशुबहुत्वे बहुवचनं च कथमूह्यते । तस्मा-
 द्विवक्षितार्था मंत्राः ॥ तस्मिन्नेवार्थे लिंगांतरं सूचयति ॥

विधिशब्दाच्चेति ॥ २४ ॥ मंत्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द
 इत्युच्यते । सचैवमान्नायते । शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मेत्येवैतदाहेति ।
 तत्र शतं हिमा इत्येतद्व्याख्येयमंत्रस्य प्रतीकं । अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्या-
 ख्यानं । मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मंत्रे व्याख्यायेत । तस्मा-
 द्विवक्षितार्था मंत्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः ॥

तत्र संग्रहश्चोक्तौ ॥

मंत्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ।

यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥ १ ॥

ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मंत्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः ॥ २ ॥

नन्वस्तु मंत्रभागस्य प्रामाण्यं । ब्राह्मणभागस्य तु न तद्युज्यते । तथा हि ।
 द्विविधं ब्राह्मणं । विधिरर्थवादश्चेति । तथा चापस्तम्बः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि ।
 ब्राह्मणशेषोऽर्थवाद इति । विधिरपि द्विविधः । अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनं
 चेति । आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायामित्याद्याः कर्मकांडगत-
 विधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीदित्यादयो ब्रह्मकां-
 डगता अज्ञातज्ञापकाः ॥ तत्र कर्मकांडगतानां जर्त्तिलयवाग्वा वाजुह्योर्वीधुक-
 यवाग्वा वेत्यादिविधीनां नास्ति प्रामाण्यं । प्रवृत्ययोग्यद्रव्यविधानेन सम्यगनुभ-

वसाधनत्वाभावात् । अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समाप्तात् । अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्चेति तत्र ह्यारण्यतिलानामारण्यगोधूमानां चाहुतिद्रव्यत्वं निषिद्धं । तस्माद्वाधितो जर्त्तिलादिविधिरप्रमाण्यं । एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषु तत्तन्नाहत्यं तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि चैतरेयब्राह्मणेऽनुदितहोमं बहुधा निन्दित्वा तस्मादुदिते होतव्यमित्यसकृन्निगमितं । तैत्तिरीयाश्च तथैवामनन्ति । यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयादुभयमेवाग्नेयं स्यात् । उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोतीति । पुनरपि त एवोदितहोमे दोषमामनन्ति । यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयाद्यथातिथये प्रदुताय पशून्पायावसथायाहार्यं हरन्ति तादृगेव तदिति । तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिर्नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधेन बाध्यते । ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानन्तरमेव च स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते । न हि भोजनानन्तरं तृप्तेरनुपलम्भोऽस्ति । तस्मात्कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसंपादं ॥

अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रामाण्यं । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीदित्यैतरेयिण आमनन्ति । असद्वा इदमय आसीदिति तैत्तिरीयकाः । सोऽयं विरोधः । तस्माद्देवे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥

अस्त्वेव जर्त्तिलादिविधेरप्रमाण्यं तदर्थस्याननुष्ठेयत्वात् । अनुष्ठेयस्त्वर्थ उपरितनेऽजाक्षीरेण जुहोतीति वाक्ये विधीयते । तत्प्रशंसार्थमत्र जर्त्तिलादिकमनूद्य निन्द्यते । यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थमपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इति वाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनां पशुत्वं निन्द्यते तद्वत् । एवं तर्ह्यजादेर्यथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा जर्त्तिलादिविधिरत्र निन्द्यमानोऽपि क्वचिच्छाखांतरे भवेदिति चेत् । भवतु नाम प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्ययिनं प्रति भविष्यति । यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि परान्नभोजनमाश्रमांतरेषु प्रामाणिकं तद्वत् । अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ यथा मंत्रेषु पाठभेदः । शाखाभेदेन व्यवस्थितत्वात्तैत्तिरीया वायवस्थोपायवस्थेति मंत्रमासनन्ति । वाजसनेयिनस्तूपायवस्थेत्येतं भागं नामनन्ति । प्रत्युत शतपथब्राह्मणे स भागोऽनूद्य निराकृतः । तथा सूक्तवाग्मंत्रे शाखांतरपाठं निराकृत्य पाठांतरं तैत्तिरीया आमनन्ति । यद् ब्रूयात्सूपावसाना च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुक्तो यजमानः स्यादिति निराकरणं । सूपचरणा च स्वधिचरणा

चेत्येव ब्रूयादिति पाठांतरोपदेशः । तच्चानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्विधिषु द्रष्टव्यं । षोडशियग्रहणादिदूषणं त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तच्चैव शोभते । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिनो ग्रहणायग्रहणविकल्पो निर्णीतः । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालांतरभाविफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं निर्णीतं । तदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेरित्यस्मिन्सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतेर्विप्रतिपत्तिर्निराकृता । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादारंभाधिकरणे त्वसद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषादिति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किंत्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं । तथा जैमिनिश्चोदनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञायौत्पत्तिकसूत्रं तत्प्रामाण्यं समर्थयामास । व्यासोऽपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तच्च समन्वयादित्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्याखंडन्यायो दुःपरिहारः । अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं ॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते । तत्र पूर्वपक्षं सूत्रयति ॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते इति ॥ १ ॥
आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विवक्षितः स्वार्थः । ते चार्थवादा एवमाम्नायन्ते । सोऽरोदीद्यदरोदीत्तदुद्रस्य रुद्रत्वं । स आत्मनो वपामुदखिदत् । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति । यस्मादीहशस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादनित्यैः काव्यालापैः समानत्वादप्रमाणमित्यर्थः ॥ ननूदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मे प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थप्रामाण्यमस्तु तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवादितुमशक्यत्वादित्याशंक्यान्तेषु केषुचिदर्थवादिषु मानांतरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति तद्दृष्टान्तेन सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूत्रयति ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति ॥ २ ॥ शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोध इति त्रिविधोऽर्थवादिषूपलभ्यते । तथा हि । स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यत्र श्रूयमाणं मानसं चौर्यं वाचिकमनृतवदनं च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धं । तस्माद्भूम

एवाग्नेर्दिवा दहशे नार्चिस्तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं दहशे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रे ह्यामुष्मिकं फलं दृश्यते । तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यं ॥ ननु सोऽरोदीदित्यादीनां निःप्रयोजकत्वात्स्तेन मन इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

तथा फलाभावादिति ॥ ३ ॥ यथा मानान्तरविरुद्धमर्थवादैरुक्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते । तथा हि गर्गचिरात्रं प्रकृत्य श्रूयते । शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति । दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते । आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति । न च वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे ॥ नन्वैहिकफलवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽप्यामुष्मिकफलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

अन्यानर्थक्यादिति ॥ ४ ॥ एवं हि श्रूयते । पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति । पशुबन्धयाजी सर्वाल्लोकानभिजयति । तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेदेति । तत्राग्न्याधेयगतया पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्तेरन्यान्यग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः । तथा निरूढपशुबन्धानुष्ठानेन सर्वलोकाभिजयाज्ज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यं । अध्ययनकालीनेनैवाश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादितरणान्नदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मादामुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं ॥ ननु मा भूत्फलवाक्यानां प्रामाण्यं । तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलम्भादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

अभागिप्रतिषेधादिति ॥ ५ ॥ न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नांतरिक्षे न दिव्येत्यत्रान्तरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्यैवाभावात् । मा भूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं ॥ बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तांताभिधायिनां विरोधानुपलम्भादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

अनित्यसंयोगादिति ॥ ६ ॥ बबरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्य वाक्यस्य तत्पूर्वाभावात्कालिदासादिवाक्यवत्पौरुषेयत्वं प्रसज्येत । किं बहुना । सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धांतं सूचयति । विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ॥ ७ ॥

तुशब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति । वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्येवमादीनामर्थवादानां वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मे प्रामाण्यं । न च विधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्ष्येण पदान्वयसंपूर्तेस्तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोग इति शङ्कनीयं । ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकांक्षतां विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः । स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ॥ नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनेत्याशङ्क्याह ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकमिति ॥ ८ ॥ अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदायिकं । तच्च विधीनामर्थवादानां समानं । तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति । ननु शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याह ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यत इति ॥ ९ ॥ तत्रवार्तिके वेतस्तूचमध्याहृत्य त्रिधा व्याख्यातं । अप्राप्तां चानुपपत्तिं । अप्राप्ता चानुपपत्तिः । अप्राप्तं चानुपपत्तिमिति । स्तेनं मन इत्यादौ शास्त्रविरोधादनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु स्तेनशब्दार्थ एवोच्यते । न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव ॥ ननु स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति यदुक्तं तदसद्वैयाधिकरण्यात् । वेतसशाखया चावकाभिश्चाग्निं विकर्षत्यापी वै शांता इत्यत्र वेतसावके विधीयेते आपश्च स्तूयंत इति वैयाधिकरण्यमित्याशङ्क्याह ॥

गुणवादस्त्विति ॥ १० ॥ तुशब्दो वैयाधिकरण्यदोषं वारयति । गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः । यथा लोके कश्मीराभिजनो देवदत्तः कश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते । एवमत्राप्यङ्गो जाते वेतसावके अप्सु स्तुतासु स्तुते एव भवतः । शांताभ्योऽङ्गो जातत्वाद्देतसावके स्वयमपि शांते सत्यौ यजमानस्यानिष्टं शमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः । सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद्रजतदाने गृहेऽपि रोदनप्रसंगाद्धर्हिषि रजतं न देयमिति तन्निषेधेन विधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वं । तत्र रजतज्ञानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः । तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते । यद्यपि रजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यंतमसत् । तथापि यथोक्तनीत्या विधेः

स्तुतिः संपद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एनं प्राजापत्यमजं तूपर-
मालभेतेत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन स्तूयते । यस्मात्प्रजापतिः स्ववपा-
मपुत्खिद्याग्नौ प्रहृत्य ततो जातं तूपरमजमात्मार्यमालभ्य प्रजाः पशूंश्च लब्ध-
वान्तस्मात्प्रजादिसंपादकोऽयं तूपर इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः ।
आदित्यः प्रायणीयश्चरित्येष विधिर्दिशो न प्राजानन्नित्यनेन दिग्मोहेन स्तूयते ।
यदीयमदितिर्देवता दिग्मोहमपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति । तथा बहुविधकर्म-
समुदायरूपे सोमयागेऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदि-
तिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोत्खेदो देवयजनाध्य-
वसानमात्रेण दिग्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा । सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युप-
गच्छतामस्माकं न किञ्चिद्भीयते । शिखा ते वर्धते वत्स गुडूची श्रद्धया पिवेत्या-
दावविद्यमानेनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् । अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं
दर्शयितुमुदाहृतं स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागिति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

रूपात्प्रायादिति ॥ ११ ॥ हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृभ्णातीत्येतं विधिं स्तोतु-
मर्थवाद उच्यते । यथा लोके किमृषिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र
देवदत्तपूजां स्तोतुमेवौदासीन्यमृषावुपन्यस्यते न तु पूज्यत्वमृषेर्वारयितुं । एव-
मत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽनृतवादि-
नीत्वं चोपन्यस्यते । तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्न-
रूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः । प्रायेण वागनृतं वक्तीति
प्रायिकत्वं तत्र गुणः । हस्तस्तु न प्रच्छन्नो नाप्यनृतबाहुलः । अतो हस्ते हिरण्य-
धारणं प्रशस्तमिति स्तूयते । यदपि दृष्टविरोधाय धूम एवाग्नेर्दिवा दहण
इत्यादिकमुदाहृतं तत्रोत्तरं सूचयति ॥

दूरभूयस्त्वादिति ॥ १२ ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरित्येतौ विधी स्तोतुं सोऽर्थवादः ।
यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात्सूर्यमंत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः । यस्माद्रात्रा-
वर्चिरेव दृश्यते तस्मादग्निमंत्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः सूर्यमंत्रश्च दिवेत्येवं तयोर्म-
न्त्रयोः स्तुतिः । धूमार्चिषोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि हि
दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यन्ते । किंतु तृणसादृश्येन तेषां दर्शना-
भास एव । तद्वदत्रापि । यदप्यन्यदृष्टविरोधायैवोदाहृतं न चैतद्विज्ञो वयं ब्राह्मणा
वा स्मोऽब्राह्मणा वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

स्वपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनादिति ॥ १३ ॥ प्रवरे प्रव्रियमाणे ब्रूयाद्देवाः पितर इत्यस्य विधेः स्तावकोऽयमर्थवादः । यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादि-मंत्रेण प्रवरमनुमंत्रयेत्तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंत्रणस्य स्तुतिः । न चैतद्विद्य इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते । यत्र स्त्रियोऽपराधो भवति तत्र कर्तुरुपादयितुर्जारस्यापि पुत्रो दृश्यते । अतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात्स्वकीयजन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानं । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वाच्चास्ति तत्र दृष्टविरोधः । न हि तत्र दृश्यमाणं स्वब्राह्मण्यमपवदितुं न चैतद्विद्य इत्युप-न्यस्तं ॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधायोदाहृतं को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

आकालिकेप्सेति ॥ १४ ॥ दिक्ष्वतिकाशान्करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः । तस्य शेषोऽयं को हि तद्वेदेति । धूमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वार-विधिः स्तूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकं । अकाले भवमाकालिकं विप्रकृष्टकालीनं न त्विदानीतनमित्यर्थः । तस्येप्सा तस्य प्राप्नुमिच्छा । सा च को हि तद्वेदेत्यनिश्चयोपन्यासे कारणं । यथा भाविकालीनपौत्रप्रपौत्रादिवृत्तांतो निश्चेतुं न शक्यते । तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः । धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधायोदाहृतं शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

विद्याप्रशंसेति ॥ १५ ॥ सोऽयं गर्गचिराच्चविधेः शेषः । तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतु किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते । यथा कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवत्येवं वेदितुरुत्साहेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव शिथैरुद्धीक्ष्यते । अतः शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधायोदाहृतमास्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति सोऽपि वेदानुमंत्रणविधेः शेषः । अत्रापि कैमुति-कन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया । वेदितुः पुत्रः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान्भवति । ततः प्रतिग्रहेणान्नं प्राप्नोति । तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजी जायत इत्युक्तं । यदप्यन्यदानार्थक्यायोदाहृतं पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

सर्वत्वमाधिकारिकमिति ॥ १६ ॥ पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यस्य विधेः शेषोऽयं । सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशस्तेयमाहुतिरिति स्तूयते । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज-यितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयं । एवं पूर्णाहुत्या कर्मसांगत्वे

यत्फलं तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यं । पूर्णाहुते-
रभावे सत्याधानरूपं कर्मागविकलं भवति । तच्च वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधीयत
इत्येकः कामः । तस्मिन्समाहिते सत्याहवनीयाद्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या
भवन्तीत्यन्यः कामः । तैश्च कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति कामांतरं । ईदृशी सर्वेका-
मावाप्तिराहुत्यंतरेष्वपि विद्यत इति चेत् । विद्यतां नाम । किं नश्छिन्नं । न
खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद्धानिरस्ति ॥ ननु पूर्णाहुतेरंगभावत्वात्तदीयफ-
लश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवाद
इति सूत्रेण निर्णीतत्वात् । पशुबंधवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभि-
जयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः
स्यादिति ॥ १७ ॥ पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबं-
धकर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मांतरेण परिमाणा-
धिक्यं सारत्वं वा संपाद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं । लोक-
वदित्युक्तार्थे दृष्टांतः । यथा लोके निष्केण खारीपरिमितान्वीहीन्वित्रीय
निष्कांतरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति । यथा वा निष्केण
वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं । तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं
वा कर्मांतरेण द्रष्टव्यं । ब्रह्महत्याया अपि मानस्यास्त्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणं ।
कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यान्यानर्थक्यं ॥ योऽपि नांतरिक्षे न
दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः । तथा बबरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदा-
हृतस्तत्रोभयोत्तरं सूचयति ॥

अंत्ययोर्यथोक्तमिति ॥ १८ ॥ अंत्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं ।
अंतरिक्षादौ चयननिंदारूपोऽर्थवादो हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः
शेषः । अतोऽत्र स्तुत्यर्थे विधीनां स्युरित्युक्तमेवोत्तरं । अंतरिक्षे चयनप्रसक्त्य-
भावात्तन्निंदा नित्यानुवादोऽस्तु । तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते । नित्यसिद्धार्था-
नुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् ॥ बबरः प्रावाहणिरकामय-
तेत्यत्रापि बबरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः । किंतु
बबरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वहनशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षित
इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे प्रोक्तं । तस्मात्संभावितदोषाणां परिह-
तत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं ॥

तत्र संयहश्लोकाः ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वासौ तत्र विद्यते ॥ १ ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिहृयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥ २ ॥

विध्यर्थवादौ साकांक्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मंत्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावा-
द्बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वांगीकारात्कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरु-
षेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूचयामास ॥

वेदांश्चैके संनिकर्षे पुरुषाख्येति ॥ १ ॥ एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षे
मन्यते । कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादियन्थानां समुच्चयार्थश्चकारः । ते
ह्यत्र दृष्टान्ततया समुच्चीयन्ते । यथा रघुवंशादय इदानीं तनास्तथा वेदा अपि ।
न तु वेदा अनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते । वैयासिकं
भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्या-
यन्ते । तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तद्वद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामा-
ख्यातत्वाद्देदाः पौरुषेयाः ॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्र-
वर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूचयति ॥

अनित्यदर्शनाच्चेति ॥ २ ॥ अनित्या जननमरणवन्तो बबरादयो वेदार्थे
श्रूयन्ते । बबरः प्रावाहणिरकामयत । कुसुर्बिन्द औद्दालकिरकामयतेति ।
तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं
वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः ॥

सिद्धांतं सूचयति ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ॥ ३ ॥ तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं
वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैश्च सूत्रै-
रुक्तं । औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यस्मिन्सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां
शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबंधानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां
शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात्का तर्हि काठकाद्याख्यायिकाया
गतिरित्याशङ्क्य संप्रदायप्रवर्तनात्सेयमुपपद्यत इत्युत्तरं सूचयति ॥

आख्याप्रवचनादिति ॥ ४ ॥ अस्त्वियमाख्यायिकाया गतिः ॥ ततः परं बबराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ॥ ५ ॥ यत्परं बबरादिकं तत्तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो बबरनामकोऽत्र विवक्षितः । बबरध्वनियुक्तस्य प्रवाहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु वेदे क्वचिदेव श्रूयते वनस्पतयः सत्रमासत सर्पाः सत्रमासतेति । तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वान्न तदनुष्ठानं संभवति । अतो जरद्भवो गायति मद्रकाणीत्याद्युन्मत्तबालवाक्यसदृशत्वात्केनचित्कृतो वेद इत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वादिति ॥ ६ ॥ यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत । तदानीं कृते तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् । साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । न चैतदुन्मत्तवाक्यसादृशं लौकिकविधिवाक्यवद्वाक्यकरणेति कर्तव्यतारूपैस्त्रिभिरंशैरुपेताया भावनाया अवगमात् । लोके हि ब्राह्मणान्भोजयेदिति विधौ किं केन कथमित्याकांक्षायां तृप्तिमुद्दिश्यौदनेन द्रव्येण शाकसूपादिपरिवेषणप्रकारेणेति यथोच्यते । ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यङ्गोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेदिति वनस्पत्यादिसत्रवाक्यमपि न तत्सदृशं तस्य सत्रकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । यत्परो हि शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायविद आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यं । वनस्पत्यादिसत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्यं । सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते । अचेतना अविद्वांसोऽपि सत्रमनुष्ठितवन्तः । किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति सत्रस्तुतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्त्तुपलम्भेन पराहतिं समुच्चिनोति । तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वं ॥

अत्रैतौ संग्रहश्लोकौ ॥

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ १ ॥

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतं ।

तत्कर्त्तुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ २ ॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितं । शास्त्रयोनित्वादिति ।

ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः । वाढं । नैतावता पौरुषेयत्वं भवति । मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूचितं । अत एव च नित्यत्वमिति श्रुतिस्मृती चात्र भवतः । वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिः । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेति स्मृतिः । तस्मात्कर्तृदोषशंकाया अनुदयान्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ॥

ननु मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं । तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवं । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अहे बुद्धिय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणं ।

नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् ॥ १ ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुजते ॥ २ ॥

आधान इदमाश्नायते । अहे बुद्धिय मन्त्रं मे गोपायेति । तच्च मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते वसन्ताय कपिंजलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मेव इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवमसिपदांतो मन्त्र उक्तमपुरुषांतो मन्त्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् । मैवं । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । उरु प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । अग्निमीळे पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः । इषे त्वेत्यादयस्त्वांताः । अग्न आयाहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः । अधःस्विदासीऽदुपरिस्विदासीऽदित्यादयो विचाररूपाः । अंबे अंबाले अंबिके न मानयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः । पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः । वेदिमाहुः परमंतं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यं । ईदृशेष्वन्यंतविजातीयेषु समाख्यानमंतरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । ऋषयोऽपि पदार्थानां नांतं यांति पृथक्कशः । लक्षणेन तु सिद्धानामंतं यांति विपश्चित इति । तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणं ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

नास्त्येतद्ब्राह्मणेऽन्यत्रलक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्तीयंतो वेदभागा इति कुप्रेरभावतः ॥ १ ॥

मंत्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मंत्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणं ॥ २ ॥

चातुर्मास्येष्विदमाश्नायते । एतद्ब्राह्मणान्येव पंच हवींषीति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन । ब्राह्मणभागेष्वन्य-
भागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तमंत्रभाग
एकः । भागांतराणि च कानिचित्पूर्वैरुदाहृतं संगृहीतानि । हेतुर्निर्वचनं निंदा
प्रशंसा संशयो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन ह्यत्र
क्रियत इति हेतुः । तद्वद्भो दधित्वमिति निर्वचनं । अमेध्या वै माषा इति
निंदा । वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा । तद्वच्चिकित्स जुहवानी३मा हौषा३मिति
संशयः । यजमानेन संमितौदुंभरी भवतीति विधिः । माषानेव मह्यं पचंतीति
परकृतिः । पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः । यावतोऽश्वान्परिगृह्णी-
यात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना । एवमन्य-
दप्युदाहार्यं । न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणं । मंत्रेष्वपि हेत्वादिस-
द्भावात् । इंदवो वामुशंति हीति हेतुः । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति
निर्वचनं । मोघमन्नं विंदते अप्रचेता इति निंदा । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदिति
प्रशंसा । अधःस्विदासी३दुपरिस्विदासी३दिति संशयः । वसंताय कपिंजला-
नालभत इति विधिः । सहस्रमयुतं ददामीति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजंत
देवा इति पुराकल्पः । इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत् । न । इत्यददा इत्यय-
जथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मंत्रेऽतिव्याप्तेः ।
इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् । न । राजा चिद्यं भगं भक्षी-
त्याह । यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्सीत्याहेत्यनयोर्मंत्रयोर-
तिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत् । न । यमयमीसंवादसूक्तादाव-
तिव्याप्तेः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । मंत्रब्राह्मणरूपौ
द्वावेव वेदभागावित्यंगीकारान्मंत्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो
ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास । तच्चो-
दकेषु मंत्राख्या । शेषे ब्राह्मणशब्द इति । तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु

मंत्र इति समाख्या संप्रदायविद्भिर्व्यवह्रियते । मंत्रानधीमह इति । मंत्रव्यति-
रिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दस्यैववहत इत्यर्थः ॥

ननु ब्राह्मणप्रकरणे मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायन्ते ।
यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरिति । मैवं । विप्रप-
रिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणद्यवांतरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् । देवा-
सुराः संयत्ता आसन्नित्यादय इतिहासाः । इदं वा अग्रे नैव किंचिदासीदित्यादिकं
जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं । कल्पस्त्वारुणकेतु-
कचयनप्रकरणे समाम्नायत इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्द्ध्वं यदि बलिं हरेदिति ।
अग्निचयने साम गाथाभिः परिगायतीति विहिता मंत्रविशेषा गाथाः ।
मनुष्यवृत्तांतप्रतिपादका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मान्मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागा-
भावान्मंत्रब्राह्मणस्वरूपस्य लक्षितत्वात्तदुभयात्मकत्वं वेदस्य सुस्थितं ॥

मंत्रावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पाद इत्थं विचारितः ।

नर्कसामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शंकिते ।

पादश्च गीतिः प्रश्निष्टपाठ इत्यस्यसंकरः ॥

इदमाप्नायते । अहे बुद्धिय मंत्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः
सामानि यजूंषीति चीन्वेदान्विदंतीति त्रिविदः । त्रिविदां संबन्धिनोऽध्येतार-
स्त्रैविदाः । ते च यं मंत्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना ।
तत्र त्रिविधानामृकसामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य
दुःपरिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वृग्वेदादिषु पठितो मंत्र इति हि लक्षणं
वक्तव्यं । तच्च संकीर्णं । देवो वः सवितोऽपुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिरित्ययं मंत्रो यजुर्वेदसंप्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टु-
मस्ति तद्ब्राह्मणे सावित्र्यर्चेत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् । एतत्साम गायन्नास्त इति
प्रतिज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतं । अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति
चीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि । तथा गीयमानस्य साम आश्रयभूता
ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत् । न । पादादीना-
मसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्द्धर्चनोपेता वृत्तबद्धमंत्रा ऋचः । गीतिस्वरूप-
मंत्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्निष्टपठिता मंत्रा यजूंषीत्युक्ते न
क्वापि संकरः । तदेतच्चैविध्यं जैमिनिना सूत्रचयेण लक्षितं । तेषामृग्यचार्य-
वशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्द इति । एतमेव

मन्त्रावांतरविशेषमुपजीव्य वेदानामृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं संपन्नं ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यं । तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति । वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथा-क्रममिति । एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदोऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशब्द आम्नातः । तच्चाध्ययनं न काम्यं किंतु नित्यं । अत एव पुरुषार्थानुशासने सूचितं ॥ ”

वेदस्याध्ययनं नित्यमनध्ययने पातादिति ॥ पातित्यं चैवमास्नायते । अपह-तपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत् । तं योऽनुसृजत्यभागो वाचि भवत्य-भागो नाके । तदेषाभ्युक्ता । यस्मिन्त्याज सखिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदी शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पंथामिति । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयासाभिज्ञानेन सखि-वत्पालयतीति सखिविद्वेदः । बहुद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययनमात्रेण संपा-दनं तत्पालनं । तदप्यास्नायते । यं यं क्रतुमधीते तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरा-दित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्था-ध्ययनमन्तरेण ब्रह्मयज्ञासंभवात् तदीयफलमपि संपद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः पुमानध्ययनं मा कृत्वा परित्यजति । तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति । फले भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यं । सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुच्चार्य परनिन्दानृतकलहहेतुं लौकिकी वार्ता सर्वत्रोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अत एवास्नायते । नानुध्यायान्बहून् शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति । यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणं । तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि । योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमं । स जीवन्नेवं शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वय इति । एवम-न्यान्यपि बहूनि वचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि ॥

नन्वधीते वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थे ज्ञानं । ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरि-त्यन्योन्याश्रय इति चेत् । वाढं । अत एव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृका-ध्यापनप्रवृत्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन संपादयन्ति । मतांतरानुसा-रिणस्तु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात्प्रागेव संध्यावंदनादिविधिज्ञानवन्पिचादिभ्योऽध्ययनविज्ञानं वर्णयन्ति । यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिः । यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः ।

सर्वथाप्युपनीतैरध्येतव्य एव वेदः । तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणांतत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः । अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति ॥

अदृष्टार्था त्वधीतिर्विहितत्वादिति ॥ १ ॥ दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगंतव्यं ॥ अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत्तत्राह ॥

घृतकुल्याद्यतिदेशः स्वर्गकल्पनं वेति ॥ २ ॥ ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिश्य तत्रत्यं घृतकुल्यादिकं रात्रिसत्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं । ये त्वर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति तैर्विश्वजिन्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥ दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्त्योः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह ॥

अयुक्ते संस्कारप्राप्ती इति ॥ ३ ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित्कृतौ विनियोगादर्शनात्प्राप्तेः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रतिपत्तिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशंक्य विषनिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमंत्रवदध्ययनांगतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थं प्रामाण्यमित्याह ॥

अन्यांगं नार्थप्रमापकमिति ॥ ४ ॥ अध्ययनत्रिधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैवांगमिति कृत्वा स्वार्थं प्रमाणमित्याह ॥

अध्ययनवाक्यमनन्यांगमिति ॥ ५ ॥ नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावादध्येतव्य इति कर्मवाची तव्यप्रत्ययो विरुध्येतेत्यत आह ॥

सक्तुवत्करणपरिणाम इति ॥ ६ ॥ सक्तुञ्जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्सक्तुनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तुनामन्यत्र विनियोगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति ॥

दृष्टे तु नादृष्टमिति ॥ ७ ॥ किं तदृष्टफलमिति तदाह ॥

दृष्टौ प्राप्तिरसंस्काराविति ॥ ८ ॥ अक्षरप्राप्तेः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह ॥

प्राप्त्यर्थबोध इति ॥ ९ ॥ जायत इति शेषः ॥ न च भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं । अवघातादिवन्नियमादृष्टाय विध्युपपत्तेरित्याह ॥

विधिनिष्पत्त्या इति ॥ १० ॥ यत्तूक्तं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनाच्च संस्कार इति तत्राह ॥

संस्कारसिद्धिः ऋत्वध्ययनविधिद्वयोपादानादिति ॥ ११ ॥ ऋतुविधयो विषया-
वबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियुंजते । अध्ययनविधिश्च लिखि-
तपाठादि व्यावृत्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति । अत उभयोपादा-
नात्तत्सिद्धिः ॥ ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः । स च न स्वाध्यायगतः । तद्य-
प्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्ताया भावनाया अपूर्वाभिधानात् ।
ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति तत्राह ॥

तव्यः कर्म वादृष्टवाचीति ॥ १२ ॥ अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया
कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्न-
त्वात्स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तव्यप्रत्ययो वक्ति । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि
तदुपरक्तत्वनियमादिति भावः । यच्चोक्तमन्यागं नार्थप्रमापकमिति तदसत् । यतो
मंत्राणां स्वतंत्रादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते । इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं ॥ तस्य
च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलांतरकल्पनायो-
गात्प्रामाण्यस्योपवृंहकमेवादृष्टं न तु प्रतिबाधकमित्याह ॥

स्वतंत्रादृष्टशेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यत इति ॥ १३ ॥ सक्तुन्यायेन कर्मका-
रकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतंत्रादृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत्राह ॥

यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्याय इति ॥ १४ ॥ सक्तुषु गत्यभावाच्छ्रुतं परित्य-
ज्याश्रुतं कल्प्यतां नाम । नेहतद्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥ इत्थमध्ययनविधे-
र्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्यायवबोधपर्यंततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति ॥

वैधमर्थनिर्णयं भट्टगुरुविधेः पुमार्थावसानादिति ॥ १५ ॥ सर्वत्र विधेः पुरु-
षार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं
भट्टगुरु मन्येते ॥ ननु सकृदध्ययनादावृत्तिसहिताद्वार्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्या-
शङ्क्य । तथा सति तत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्य-
तीत्याह ॥

स विचारमाक्षिपेदिति ॥ २ ॥ ननु स्वविधेयतदुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक
इति सर्वत्र नियमः । तथा संन्यतादृष्टं कथमत्राध्ययनविधिमाक्षेप्यतीत्यत आह ॥

अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातावृत्तिवदिति ॥ ३ ॥ ब्रीहीनवहंतीत्यत्रावघा-
तमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः । तस्या धात्वर्थत्वात् । नापि सा विधेयोपकारिणी ।
अंतरेणावृत्तिं सकृन्मुशलघातादवघातसिद्धेः । तथापि तंडुलनिष्पत्तिफलसिद्धये
स विधिरावृत्तिं यद्वदाचिक्षेप तद्वत्प्रकृतेऽप्यवगंतव्यं ॥ ननु वेदमात्राध्यायिनो

ऽर्थावबोधानुदयेऽपि व्याकरणाद्यंगसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसङ्गावात्तं प्रति
व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेदित्याशङ्क्यार्थगतविरोधपरिहारायापेक्षित एव
विचार इत्याह ॥

सांगाध्ययनात्तद्भावे विचारो विरोधापनुदिति ॥ ४ ॥

सिद्धांतयति ॥ प्राप्तेस्तु गवादिवत्पुमर्थत्वाद्बिधिस्तदंत इति ॥ ५ ॥

यथा फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यन्ते । तथा फलवदर्थ-
वबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानोऽवगंतव्यः ॥
नन्वक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्बोधस्य मुख्यपुरुषार्थ-
त्वाद्विधातं एव विधिः किं न स्यादित्यत आह ॥

फलवद्बोधान्तवेऽध्ययनाकात्स्न्यमिति ॥ ६ ॥ बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं ।
तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यस्मिन्बृहस्पतिसवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्रा-
ध्ययनं स्यात् । न तु राजसूयादिवाक्याध्ययनं । तत्र प्रवृत्त्यादिफलाभावात् ।
स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह ॥

कृत्तप्राप्तिर्जपार्थेति ॥ ७ ॥ न चाबोधकत्वेऽर्थावबोध एव न सिध्येदिति
शङ्कनीयं । प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्वाभावात् । लौकिकाप्रवाक्यानामंतरेणैव
विधिबोधकत्वदर्शनादित्याह ॥

लोकवत्तेभ्यो बोध इति ॥ ८ ॥ ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य
विधातुं शक्यत्वात्सुलभोऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम उप-
नीताष्टवर्षब्राह्मणो वाधिकारी सुलभ एवेति परिहारं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्य
काम्यत्वं दूषयति ॥

सोऽकाम्यः प्राग्बोध्यभानाभानयोरिति ॥ ९ ॥ बोध्यस्याग्निहोत्रादिलक्षण-
वेदार्थस्याध्ययनात्प्राक् संध्योपासनादिवन्पिचाद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव
सोऽर्थबोधो न काम्यः । अभाने कामयितुमशक्यः । ज्ञात एव विषये कामता-
नियमात् ॥ ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुत्सा संभवति । यद्वा विशेषतो
ऽपि पिचाद्युपदेशादवगते सत्यौपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधका-
मता युक्तैवेत्याशङ्क्यैवमप्यर्थावबोधमुद्दिश्याध्ययनविधानं न संभवतीत्याह ॥

उद्देशायोगादिति ॥ १० ॥ अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या वि-
शेषाकारणोद्देशः संभवति । अनंतत्वात्सामान्याकारणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं
स्यान्न तु ज्ञानविशेषः । ततो नोद्देशो युक्तः ॥ नन्वर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणा-

भावे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्यादित्याशङ्कोपक्रमादिलिङ्गगम्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव सिध्यतीत्याह ॥

तात्पर्यशब्दादिति ॥ ११ ॥ तदर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेत् । न । पुरुषसंबन्धकृतदोषाख्यप्रतिबन्धपरिहारार्थत्वादित्याह ॥

उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं वै लोक इति ॥ १२ ॥ नन्वध्ययनविधेर्बोधांतत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तेत प्रयोजकाभावादित्याशङ्क्याह ॥

विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत इति ॥ १३ ॥ क्रतुबोधविधयः सांगवेदाध्ययनादापातप्रतिपन्नाः । विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमंतरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवन्तस्तं निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति । श्रवणविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं सति श्रवणविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनां च विधेयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यतेतरां । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यंतत्वात्क्रतुनुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत ॥ नन्वध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वात्तत्प्रयुक्तौ विचारस्यापि तल्लभ्येत । नान्यथेति चेत् । क्रतुविचारस्य त्रैवर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मविचारस्य । तच्चाद्योऽस्मन्मतेऽपि सम इत्याह ॥

अतो नित्यः क्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्येति ॥ १४ ॥ यतोऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात्क्रतवस्त्रैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः ॥ द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह ॥

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैवेति ॥ १५ ॥ नित्योऽनुषंग इति ॥ ननूक्तनीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणांतत्वेऽर्थज्ञानमविहितं स्यात् । मैवं । वाक्यांतरेण तद्विधानात् । ब्राह्मणेन निःकारणी धर्मः षडंगो वेदोऽध्ययी ज्ञेयश्चेति तद्विधिः । तच्च निःकारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निर्वार्यते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शाखांतरगतं निरुक्तकारो यास्क एवमुदाजहार । अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिंदा च ।

स्याणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते न्यक्मेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्वृहीतमविज्ञातं निर्गच्छति ।

अनग्नाविव श्रुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति ॥

अस्मिन्मंत्रद्वये योऽर्थज्ञ इत्यनेनैवार्द्धेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते । इतरेणार्द्धे च येण ज्ञानराहित्यं निंद्यते । यो वेदार्थं जानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः ।

प्राप्नोति । तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति । तदेतदैहिका-
मुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मंत्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्मणेन
च स्पष्टीचक्रुः । तदेषाभ्युक्ता । ये अर्वाङ्मुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो
वदंत्यादित्यमेव ते परिवदन्ति । सर्वेऽग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति । याव-
तीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति । तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो
दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाश्नीलं कीर्त्तयेदेता एव देवताः प्रीणातीति । वेदं विद्वा-
नर्थाभिज्ञः पुरुषः । स च द्विविधः । अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्था-
नकुशलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च । तमेतमुभयविधं
विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोपेताः पंडितं मन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु
दूषयन्ति सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं दूषयन्ति । आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निं दूष-
यन्ति । तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयन्ति । हन्ति सदा गच्छतीति हंसो वायुः ।
अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविद आम्नातं । अग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति ।
न केवलमेतद्देवतात्रयं किंतु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसन्ति । ब्राह्मणान्वेद-
विदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यान् न तु तस्मिन्विद्यमानमपि दोषं
कीर्त्तयेत् । एवं सति तत्र मंत्रार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमा-
णतया तदीयहृदयेऽवस्थिता अयं नमस्कृता तोषयति । न चैतदध्ययनस्यैव
फलमिति शङ्कनीयं । विद्वांसमित्याम्नातत्वात् । अन्यथा वेदमधीयानमित्याम्ना-
येत । तस्मात्सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयः-
प्राप्तिरुपपद्यते । यस्तु वेदमधीत्यार्थं न विजानाति सोऽयं पुमान्भारमेव हरति
धारयति । स्थाणुरिति दृष्टान्तः । छिन्नशाखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते ।
स च यथेधनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं । तथा केवलपाठकस्य व्रात्यत्वं
न भवतीत्येतावदेव । न ह्यनुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति । किलेत्यनेन
लोकप्रसिद्धिर्द्योत्यते । लोकेऽपि पाठकस्य आवती धनादिपूजा ततोऽप्यधिका
विदुषि दृश्यते । किंच यद्देवाक्यमाचार्याद्गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव
पुनः पुनरुच्चार्यते । तत्कदाचिदपि न ज्वलति । यथाशयति । यथाग्निरहित-
प्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् तथा सात तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव
मुख्यं न स्यात् । अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनं । तथा
प्राज्ञः । प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्मा-

वेदस्य वेदतेति । अतो मुख्यवेदसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः ॥ किंचाच यास्केन काचिदन्यायुगुदाहता ।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासा इति ।

तत्र पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति । अपेक्षः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्द्धमिति । अस्यायमर्थः । यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्द्धेण मन्त्रो ब्रूते । एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति । एकवचनबहुवचनविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात् । वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैनं भूतिं गमयति । आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोपधावति । त एवैनं भूतिं गमयन्तीत्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यंगानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति । अत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिगृहीतुरिष्टिः प्रतीयते । मीमांसायां तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतं । तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति ॥ तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति ॥ अपेक्षस्मै तन्वं विसस्त्रे स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचेति । अस्यायमर्थः । अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्यायाच प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात् । यः पुमान्व्याकरणाद्यंगैः स्वशब्दार्थमीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विसस्त्रे । स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानं । वेदार्थप्रकाशनं सम्यक् ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मन्त्र आहेति ॥ चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति ॥ उपमोक्तमया वाचा जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसेति । अस्यायमर्थः । उक्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्योपमोच्यते । उशतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यद्यप्यहि गृहकृत्यवेलायां मलिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः । कामयमाना ऋतुकालेष्विवति । यथा स पतिरेनां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तार्थं हितबुद्ध्या शृणोति । तथायं चतुर्दशविद्यास्था-

नपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति । वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति । सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसेति ॥

पुनरप्युक्तं यास्क उदाजहार । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचानाय ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वंत्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं श्रुश्रुवाँ अफलामपुष्पामिति ।

अयमर्थः । पूर्वोदाहृताया उत त्वः पश्यन्नित्यादिकाया ऋचोऽन्तरमेवास्मात् तस्य पूर्वोक्तमन्त्रार्थस्य भूयसे निर्वचनय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति । कथमिति चेत् । तदुच्यते । अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः । अभिज्ञाः कथयन्ति । सखिविदं सखायमिति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतं । यद्वा स्वर्गलोके वेदानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः । वाचामिना ईश्वराः सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वंति । न केऽपि प्राप्नुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं श्रुश्रुवान्भवति । पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पं । उत्तरकांडोक्तस्य ब्रह्मज्ञानं फलं । यथा लोके पुष्पं फलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः । यत्पूर्णांनंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति श्रुतेः । तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एष पुमानधेन्वा मायया सह चरति । नवप्रसूतिका क्षीरदोग्धी गौः प्रीतिहेतुत्वाद्भिन्नोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्धीत्यधेनुः । अत एवासौ मायाकपटरूपा । ऐंद्रजालिकनिर्मितगोसदृशगोरूपत्वात् । तथा मायया सह चरन्नयं परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिंदोदाहरणस्य प्रपञ्चितत्वाच्च स्तूयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरूपगंतव्यः ॥

किंच नक्षत्रेष्टिकांडे प्रतीष्टि फलवाक्यं यागतद्वेदनयोः समानमेवास्मायते । यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नदः । एवं ह वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते य उ चैतदेवं वेदेति । अतो यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधी-

यते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः । ननु विद्याप्र-
शंसेति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूत्रितमिति चेत् । अस्तु
नाम । विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य
चातिपाते सति प्रायश्चित्तरूपां वैश्वानरेष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन
स्तुतिः क्रियते । सुवर्गाय लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते इति । एतच्चाचार्यब्रह्म-
ज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छाम्येवार्थवादत्वं
वचसोऽन्यपरत्वतः । यथावस्त्वभिधायित्वा न त्वभूतार्थवादता ॥ इज्येते स्वर्गलो-
काय दर्शदर्शौ यथातथा । न त्वभूतार्थवादत्वं पापश्लोका श्रुतिर्यथेति ॥ न च
वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं । फलभूयस्त्वेन परिहृत-
त्वात् । उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रं । फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परि-
माणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति । एतच्चास्माभिस्तरति ब्रह्महत्यां
योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं । छंदोगाश्च
केवलादनुष्ठानाद्विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति । तेनोभौ कुरुतो
यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया
करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । यद्यप्यंगावबद्धोपास्तिरत्र
विद्याशब्देन विवक्षिता । तथापि न्यायः सर्वास्वपि विद्यासु समानः ॥

कुतस्तवैतावती वेदने भक्तिरिति चेत् । कुतो वा तवैषोऽत्र द्वेषः । प्रशंसा-
स्माभिर्भूयसी दर्शिता । निंदां तु न क्वाप्युपलभामहे । किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथा
मरणादूर्ध्वं जीवेन सह गच्छति । तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति । तथा च
वाजसनेयिन आमनन्ति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । तस्मा-
दध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः ॥

विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिज्ञानमंतरेण श्रोतृप्रवृत्त्यभावाद्विषयादयो नि-
रूप्यन्ते । व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः । तदर्थज्ञानं प्रयोजनं । व्याख्यान-
व्याख्येयभावः संबंधः । ज्ञानार्थी चाधिकारी । यदप्येतावत्प्रसिद्धं तथापि वेदस्य
विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात् । अतो वेदस्य चतुष्ट-
यमुच्यते । वेदे पूर्वोत्तरकांडयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः । तयोरनन्यलभ्य-
त्वात् । तथा च पुरुषार्थानुशासने सूत्रितं । धर्मब्रह्मणी वेदैकवेद्ये इति । जैमि-
नीये च द्वितीयसूत्रे चोदनैव धर्मे प्रमाणं । चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं
संप्रदायविद्भिरभिहितं । चोदनैवेत्यमुमर्थमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं

धर्मस्य निराकृतं । प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादिति । अनुष्ठाना-
 दूर्ध्वमुत्पत्त्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वान्न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति । उत्तरकाले
 ऽपि रूपादिराहित्यान्नेन्द्रियैरवगम्यते । अत एवाहृष्टमिति सर्वैरभिधीयते ।
 लिंगराहित्यान्नानुमानविषयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिंगमिति चेत् ।
 वाढं । अयमपि लिंगलिंगिभावो वेदेनैव गम्यते । ततश्चोदनैव धर्मे प्रमाणं ॥
 वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकवि-
 षयत्वं भाष्यकृद्भिर्थाख्यातं । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधि-
 गम्यत इत्यभिप्रायः । इति श्रुतिश्च भवति । नावेदविन्मनुते तं बृहंतमिति ।
 तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता । रूपलिंगादिराहित्यान्न मानान्तरयोग्य-
 तेति । तस्मादनन्यलभ्यत्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं । तदुभयज्ञानं वेदस्य
 साक्षात्प्रयोजनं । न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपा वसुमती राजासौ गच्छतीत्या-
 दिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयं । धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्तूयमान-
 त्वात् । धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पति । धर्मेण
 पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं । तस्माद्धर्मे परमं वदन्तीति । उद्दंडस्य राज्ञो
 नियामकत्वाद्भिवादमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजसाहाय्यवज्जयहेतु-
 त्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथा च वाजसनेयिनः सृष्टिप्रकरणे समामनन्ति ।
 तच्छ्रेयोरूपमन्यसृजत धर्मे तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मोत्परं नास्त्यथो
 ऽबलीयान्बलीयांसमाशंसते । धर्मेण यथैव राज्ञैवमिति । ब्रह्मविदाप्नोति परं
 ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तपुरु-
 षार्थः प्रसिद्धः । तदुभयज्ञानार्थी वेदेऽधिकारी । स च चैवर्णिकः पुरुषः ।
 स्त्रीशूद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्याद्वेदेऽधि-
 कारः प्रतिबद्धः । धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखेनोत्पाद्यते । तस्माच्चैवर्णिक-
 पुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः ॥ संबंधस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रति-
 पाद्यप्रतिपादकभावः । तदीयज्ञानेन सह जन्यजनकभावः । चैवर्णिकपुरुषैः
 सहोपकार्योपकारकभावः । तदेवं विषयाद्यनुबंधचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः
 श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्ततां ॥

अतिगंभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडंगानि प्रवृत्तानि । अत
 एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुंडकोपनिषद्याथर्वणिका आमनन्ति । द्वे विद्ये वेदितव्ये
 इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति । परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः

सामवेदोऽथर्ववेदः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति ।
अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्पङ्गस-
हितानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वं । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां
परविद्यात्वं ॥

वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा । तथा च तैत्तिरीया
उपनिषदारंभे समामनन्ति । शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा बलं
साम संतान इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति ॥ वर्णोऽकारादिः ॥ स चांगभूतशि-
क्षाग्रंथे स्पष्टमुदीरितः । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः । प्राकृते
संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवेत्यादिना ॥ स्वर उदात्तादिः ॥ सोऽपि
तत्रोक्तः । उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रय इति ॥ मात्रा ह्रस्वादिः ॥
सापि तत्रोक्ता । ह्रस्वो दीर्घः श्रुत इति कालतो नियमा अचीति ॥ बलं
स्थानप्रयत्नौ ॥ तत्राष्टौ स्थानानि वर्णानामित्यादिना स्थानमुक्तं । अचोऽस्पृष्टा
यणस्त्वीषदित्यादिना प्रयत्न उक्तः ॥ सामशब्देन साम्यमुक्तं ॥ अतिदुतातिवि-
लंबितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यं । गीती शीघ्री
शिरःकंपीत्यादिनोपांशु दृष्टं त्वरितमित्यादिना दोषा उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्ति-
रित्यादिना गुणा उक्ताः ॥ संतानः संहिता ॥ वायवायाहीत्यत्रावादेशः । इंद्राग्नी
आगतमित्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायामुपेक्षितं ।
शिक्ष्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः । मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः
स्वरतोऽपराधादिति । इंद्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यस्मिन्मंत्रे इंद्रस्य शत्रुघातक इत्यस्मिन्वि-
वक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासः समासस्येति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादंतोदात्तेन भवि-
तव्यं । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहिवा-
दिंद्रो घातको यस्येत्यर्थः संपन्नः । तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षाग्रंथो
ऽपेक्षितः ॥

कल्पस्वाश्वलायनापस्तंबबोधायनादिसूत्रं । कल्पते समर्थ्यते यागप्रयोगो
ऽचेति व्युत्पत्तेः । नन्वाश्वलायनः किं मंत्रकांडमनुसृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मण-
मनुसृत्य । नाद्यः । दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम इत्येवं तेनोपक्रांत-
त्वात् । न ह्यग्निमीळ इत्यादयो मंत्रा दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः । न
द्वितीयः । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयायामित्येवं

दीक्षणीयेष्टेर्ब्राह्मणे प्रक्रांतत्वात् । अचोच्यते । मंचकांडो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः । यत्स्वाध्यायमधीयी-
तैकामपृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञ इति । सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमीळ
इत्यग्न्यायक्रमेणैवानुष्ठेयः । तथा सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि
वाच स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति विधीयते । तथाश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि
सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते । तथा रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते ।
यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्मन् त्रिः स्वाध्यायं
वेदमधीयीतेति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितं । इत्यादिषु कृत्स्नमंचकांड-
विनियोगेषु संप्रदायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगस्तु
मंचविशेषानां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनो दर्शयति । अतो
मंचकांडक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः । इषे त्वेत्यादिमंचास्तु ऋत्वनुष्ठानक्रमेणै-
वान्नाता इत्यापस्तंबादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । आन्नातत्वादेव
जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रांता । तथापि
तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तं ।
अतः कल्पसूत्रं मंचविनियोगेन ऋत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति । तर्हि प्र वो
वाजा इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोगमाश्वलायनो ब्रवीतु । नमः
प्रवक्तु इत्यादयस्त्वनाम्नाताः । कुतो विनियुज्यंत इति चेत् । नायं दोषः ।
शाखांतरसमान्नातानां ब्राह्मणांतरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र
वक्तव्यत्वात् । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः । तस्माच्छिषेव कल्पो
ऽप्यपेक्षितः ॥

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते ।
तथा चैन्द्रवायव्यहब्राह्मणे समान्नायते । वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्र-
मब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह
गृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह प्रगृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ।
तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत इति । अग्निमीळे पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्व-
स्मिन्काले पराची समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती । अव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः
पदं वाक्यमित्यादिविभागकारियंथरहितासीत् । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र
एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसस्य ग्रहणरूपेण वरेण तुष्टस्तामखंडां
वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिभागं सर्वत्राकरोत् । तस्मादियं वागिदा-

नीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्ब्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः । तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररूचिना वार्तिके दर्शितः । रक्षोहागमलघुसंदेहाः प्रयोजनमिति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनांतराणि च महाभाष्ये पतञ्जलिना स्पष्टीकृतानि ॥ रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति ॥ ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमन्त्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञांगत्वेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणं । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति ॥ लघुर्थं चाध्येयं व्याकरणं । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच । बृहस्पतिश्च वक्ता । इन्द्रश्चाध्येता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । अतं च न जगाम । अद्य तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः । कुतस्तरां प्रयोगेन ॥ असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणं । याज्ञिकाः पठन्ति । स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनडाहीमालभेतेति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषती । किंवा स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषतीति । ताच्चावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासांतोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ततो बहुव्रीहिरिति ॥ इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानीति । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतं । यस्तु प्रयुक्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमां । चत्वारि । उत त्वः । सक्तुमिव । सारस्वती । दशम्यां पुत्रस्य । मुदेवो असि वरुणेति ॥ तेऽसुराः । तेऽसुराः हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेक्षितवै नापभाषितवै । म्लेक्षो ह वा एष यदपशब्दः । म्लेक्षा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । दुष्टांश्छन्त्यान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणं ॥ यदधीतं । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अनग्नाविव श्रुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् । अविज्ञातमनर्थकं माधिगीप्सहीत्यध्येयं व्याकरणं ॥ यस्तु प्रयुक्ते । यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः । कः । वाग्योग-

विदेव । यो हि शब्दाज्ञानाति । अपशब्दानयसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने च धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । यथा गौरित्येतस्य शब्दस्य गावीगोणीगोपोतलिकेत्येवमादयः । अथ योऽवाग्योग-विदज्ञानं तस्य शरणं । विषम उपन्यासः । नात्यन्ताज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यजानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिवेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविज्ज्ञानं तस्य शरणं ॥ अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नास्मो ये न श्रुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोथ स्त्रीष्विवायमहं वदेदिति । स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ विभक्तिं कुर्वन्ति । विभक्तिं कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न चांतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ यो वा इमां । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति । स आर्विंजीनो भवति । आर्विंजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ चत्वारि । चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश । चत्वारि शृंगा । चत्वारि पदजातानि । नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः । त्रयः कालाः । द्वे शीर्षे । सुपस्तिङ्श्च । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः । त्रिषु स्थानेषु बद्धः । उरसि कंठे शिरसि । वृषभो वर्षणात्सर्वकामानां । रोरवीति । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्या आविवेश । महता देवेन नस्तादात्म्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणं ॥ अथवा चत्वारि । चत्वारि वाक्परि-मिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा चीणि निहिता नेंगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ये मनीषिणो मनस ईषिणः । गुहायां चीणि निहि-तानि नेंगयन्ति । न चेष्टन्ते न निमिषन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ॥ उत त्वः । उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां । उतो त्वस्मै तन्वं विससे जायेव पत्य उशती सुवासाः । अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां । अविद्वांसमाहाडं । त्वस्मै अन्यस्मै तन्वं विससे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते ।

एवं वाग्वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते । वाग्नो विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणं ॥
 सक्तुमिव । सक्तुमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
 अत्रासखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । सक्तुः सच
 तेर्दुर्धावो भवति । कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । तितउ परिपवनं
 भवति । ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीराः प्रज्ञावंतो ध्यानवंतो मनसा प्रज्ञानेन वाच-
 मक्रत । वाचमकृषत । अत्रासखायः सख्यानि जानते । सयुज्यानि जानते । क
 एव दुर्गमो मार्गः एकमस्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते वैयाकरणाः । कुत एतत् ।
 भद्रैषां वाचि निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति ॥
 सारस्वती । सारस्वती याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुञ्जानः प्रा-
 यश्चितीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चितीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥
 दशम्यां पुत्रस्य । दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्वोषवदाद्यंतरंतस्थम-
 भिनिष्ठानांतं द्यक्षरं चतुरक्षरं वा । कृतं नाम कुर्यात् । न तद्धितमिति । न
 चांतरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥
 सुदेवो असि । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः । अनुक्षरन्ति काकुदं
 सूर्यं सुषिरामिव । सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः । ककुज्जिह्वा । सास्मिन्विद्यत
 इति काकुदं तालु । सूर्मिः स्थूला लोहप्रतिमेति । एवं सिद्धे शब्दार्थसंबंध
 इत्यादिवार्तिकोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्यनुसंधेयानि ॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते । अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं
 तन्निरुक्तं । गौः ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य
 इत्यंतो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन्न्यथे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न
 विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्ट-
 मभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं चिकांडं । तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितं ॥

आद्यं नैघंटुकं कांडं द्वितीयं नैगमं तथा ।

तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः ॥

गौराद्यपारपर्यंतमाद्यं नैघंटुकं मतं । .

जहाद्युल्बमृषीसांतं नैगमं संप्रचक्षते ॥

अग्न्यादिदेवपत्न्यंतं देवताकांडमुच्यते ।

अग्न्यादिदेवी ऊर्जाहुत्यंतः क्षितिगतो गणः ॥

वाय्वादयो भगांताः स्युरंतरिक्षस्थदेवताः ।

सूर्यादिदेवपत्न्यंता द्युस्थाना देवता इति ॥

गवादिदेवपत्न्यंतं समाम्नायमधीयत इति ।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते । तत्र निघंटुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिंहवैजयंतीहलायुधादिषु दश निघंटव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसंघोपदेशादाद्यकांडस्य नैघंटुकत्वं । तस्मिन्कांडे त्रयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निगमशब्दो वेदवाची । यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात्तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्कांड उपदिष्टत्वात्तस्य कांडस्य नैगमत्वं ॥ पंचमाध्यायरूपस्य तृतीयकांडस्य दैवत्वं विस्पष्टं ॥ पंचाध्यायरूपकांडत्रयात्मक एतस्मिन्ग्रंथे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रंथस्य निरुक्तत्वं । तद्वाख्यानं च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताज्ञाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यंतेर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य संभाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यंत इति व्युत्पत्तेः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञायोच्चावचेष्वर्थेषु निपतंतीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं । नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायन्नंदं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीय इति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय इति च । तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्ष्णार्थोदाहरणमस्मिन्ग्रंथेऽवगम्यते । एवं ग्रंथकारेणोक्तास्तत्तत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मंत्रव्याख्यानावसर एवास्माभिरुदाहरिष्यते । न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयं । एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात् । तदाहुतीनामाहुतित्वमिति । तमिदं संतमिदं इत्याचक्षत इति । यदप्रथयत्तपृथिव्याः पृथिवीत्वमिति च । ग्रंथकारोऽपि तत्र तत्र स्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति । केषांचिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अत एव ग्रंथकार आह । तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकं चेति । तस्माद्देवार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तं ॥

तथा छंदोयंथोऽप्युपयुज्यते । छंदोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । तस्मात्सप्त

चतुर्विंशत्यक्षराणि छंदांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते इति ह्याम्नातं । गायत्र्युष्णिगनुष्टु-
हतीपंक्तिचिष्टुञ्जगतीत्येतानि सप्त छंदांसि । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि
चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुवादयोऽवगं-
तव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयन्ते । गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । चिष्टुभी राजन्यस्य ।
जगतीभिर्वैश्यस्येति । तत्र मगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकच्छंदोऽयं मं-
तरेण न सुविज्ञेयः । किंच यो ह वा अविदितार्षेयच्छंदोऽदिवतब्राह्मणेन मंत्रेण
याजयति वाध्यापयति वा । स्थाणुं वर्द्धति । गर्त्तं वा पत्यते । प्र वा मीयते ।
पापीयान्भवति । तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रे विद्यादिति श्रूयन्ते । तस्मात्तावद्देदनाय
छंदोऽयं उपयुज्यते ॥

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रंथे विहितं । यज्ञकालार्थसिद्धय इति ।
कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते । संवत्सरमेतद्धृतं चरेत्संवत्सरमुख्यं भूत्वेत्येवमादयः
संवत्सरविधयः । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । शरदि
वैश्य आदधीतेत्याद्या ऋतुविधयः । मासि मासि सत्रपृष्ठान्युपयन्ति । मासि
मास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते इति मासविधयः । यं कामयेत वसीयान्त्स्यादिति तं
पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्षविधयः । एकाष्टकायां दीक्षेरन् फल्गुनीपूर्णमासे
दीक्षेरन्नित्याद्यास्तिथिविधयः । प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकाला-
दिविधयः । कृत्तिकास्वग्निमादधीतेत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषान-
वगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते ॥

एतेषां वेदार्थोपकारिणां षष्ठां ग्रंथानां वेदांगत्वं शिक्षायामेवमुदीरितं ॥

छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषमयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं ।

तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयत इति ॥

षडंगवत्पुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते । पुराण-
न्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्द-
शेति ॥ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्धेदो मामयं
प्रहरेदित्यन्यत्रापि स्मर्यते । ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखामूक्तानि हरिश्चंद्र-
नाचिकेताद्युपाख्यानानि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेष्वितिहासग्रंथेषु
स्पष्टीकृतानि । उपनिषदुक्ताः सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मपाद्मवैष्णवादिपुराणेषु

स्पष्टीकृताः । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणमिति । सृष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात्तदनुसारेणेदं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव । मन्वत्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसंध्यावंदनादिविधयः प्रपंचीताः । तदु हा वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमंचिता आप ऊर्ध्वं विक्षिपंतीत्यादिकः संध्यावंदनविधिः । पंच वा एते महायज्ञाः सततं प्रतापंत इत्यादिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यंतराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं । एतैः पुराणादिभिश्चतुर्देशभिर्विद्यास्थानैरुपवृंहिताया विद्याया ग्रहणेऽधिकारिविशेषः शाखांतरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः । तांश्च मंत्रान्यास्कु उदाजहार ॥

तत्रायं प्रथमो मंत्रः ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्यामिति ॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमाजगाम । आगत्य चैवं प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण मामनधिकारिणेऽनुपदिश्य पालय । तवाहं निधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां मयि तदुपदेष्टरि त्वयि च योऽसूयां करोति । यश्चार्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति । योऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति । तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न ब्रूयाः । तथा सति त्वद्भूदये स्थित्वा फलप्रदा भवेयं ॥

अथ द्वितीयो मंत्रः ॥

य आतृण्यवितथेनं कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुह्येत्कतमच्चनाहेति ॥

पूर्वस्मिन्मंत्रे आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्मंत्रे शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते । वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यं । तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथं । तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृण्यति । सर्वतस्तर्दनं पूरणं करोति । उपसर्गवशादौचित्याच्च तृण्यतिधातोरर्थोत्तरे वृत्तिः । सर्वदा वेदं यः श्रावयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । न दुःखं कुर्वन् । मंदप्रज्ञस्य माणवकस्यादा-

वर्द्धर्चमृचं वा यहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न भवति तथा पादं पार्दिकदेशं वा याहयन् । किंच । अमृतं संप्रयच्छन् । अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा प्राप-
कत्वादमृतं वेदार्थः । तस्य प्रदानं कुर्वन् । तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यमा-
तापितृरूपं मन्येत । पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य प्रदा-
नादमुख्यौ । तस्मै मुख्यमातापितृरूपायाचार्ययैकमपि द्रोहं न कुर्यात् ॥

अथ तृतीयो मंत्रः ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तदिति ॥

ये त्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः संतो विनयोक्त्या तदीयहितचिंतनेन
शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियन्ते । आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः ।
अनुभवयोग्या न भवन्ति । न हि तेषु गुरुः कृपां करोति । यथैव गुरुणा ते न
पालनीयास्तथैव तानधमाज्जिथान्तच्छ्रुतं गुरुपदिष्टं वेदवाक्यं न पालयति ।
फलप्रदं न भवतीत्यर्थः ॥

अथ चतुर्थो मंत्रः ॥

यमेव विद्याः शुचिमग्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं ।

यस्ते न दुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति ॥

हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः । किंच यो
मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न दुह्येत् । तस्मै तु मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपा-
लकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेवतया प्रार्थितत्वादाचार्येण
मुख्यशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या । तदर्थमृग्वेदोऽस्माभिः षडंगानुसारेण व्याख्या-
यते । मंत्रब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मण-
मारण्यकांडसहितं व्याख्यातं । अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मंत्रात्मकः
संहिताग्रंथो व्याख्यातव्यः ॥

स चाग्निमीळ इत्यारभ्य यथा वः सुसहासतीत्यन्तोऽष्टकांडैर्दशमंडलैश्चतुःष-
ष्ट्याध्यायैरीषदधिकसहस्रमूक्तैरीषदधिकद्विसहस्रवर्गैरीषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्या-
भिर्ऋग्भिश्चोपेतः । तस्य च ग्रंथस्य कृत्स्नस्याप्यास्मात्तत्क्रमेणैव सामान्यविनियोगो
ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्कृतौ सूत्रकारेण प्रद-
र्शितः । स च त्रिविधः । सूक्तविनियोगस्तृचादिविनियोग एकैकस्या ऋचो
विनियोगश्चेति । तत्राग्निमीळ इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ विनि-

युक्तं । स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थोऽध्यायस्य त्रयोदशे खंडे सूचितः ।
 अवा नो अग्नि इति षष्ठ्यग्निमीळेऽग्निं दूतमिति । तत्र हीनपादग्रहणात्सूक्त-
 निश्चयः । सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे । आ० १. १. । इति परिभाषितत्वात् ।
 तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेष्टौ स्विष्टकृतो याज्यात्वेन
 विनियोगः । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे सूचितः । साहान्विश्वा अभि-
 युजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये इति । तत्र कृत्स्नपादग्रहणादगित्यव-
 गम्यते । ऋचं पादग्रहणे । आ० १. १. । इति परिभाषितत्वात् । तथा संयाज्ये
 इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात् । आ० १. २. । इति परिभाषितत्वात्स्विष्टकृत्संबंध-
 निश्चयः । तत्रापि द्वितीयमंत्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात्वं । यद्यपि साहान्वित्यनया
 पुरोनुवाक्यैव देवताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धः । तथापि याज्यानुवा-
 क्ययोः समुच्चयो द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे भीमांसितः ॥

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्पा वा समुच्चिता ।

विकल्पान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः । देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् ।
 युग्मयोर्यथा विकल्पस्तथैवैकयुग्मयोरेतयोरिति चेत् । मैवं । पुरोनुवाक्येति
 समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामंतरेणानुपपत्तेः । किंच पुरोनुवाक्यामनूच्य
 याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविःप्रदानकार्ये भेदोक्तिपुरो-
 सरं साहित्यं विधीयते । तस्मात्समुच्चय इति ॥

एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तं नवर्चं । अग्निं नव मधुच्छंदा विश्वामित्र इत्यनुक्रम-
 णिकायामुक्तत्वात् । विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छंदोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात्तदीय
 ऋषिः । ऋष गताविति धातुः । सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४. ११९. । इगुपधात्कित्
 । उ० ४. १२१. । वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषान्स्वयंभूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् ।
 तथा च श्रूयते । अजाह वै पृथ्वीस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत्तद्वषयो
 ऽभवन्निति । तथातीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृषित्व-
 मित्यभिप्रेत्य स्मर्यते । युगांतेऽतर्हितान्वेदान्तेतिहासान्सहर्षयः । लेभिरे तपसा
 पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवेति । ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते । अविदित्वा
 ऋषिं छंदो देवतं योगमेव च । योऽध्याययेज्जपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु
 सः ॥ ऋषिच्छंदोदेवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि । अविदित्वा प्रयुंजानो मंत्र-
 कंठक उच्यत इति । वेदनविधिश्च स्मर्यते । स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनि-

योगोऽर्थ एव च । मन्त्रजिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पद इति । अग्निमित्या-
दिसूक्तस्य छंदोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यत्र नोक्तं तथापि परिभाषायामेवमुक्तं ॥
आदौ गायत्रं प्राक् हिरण्यस्तूपादिति । हिरण्यस्तूप ऋषिर्येषां मन्त्राणां वक्ष्यते
ततः प्राचीनेषु मंत्रेषु सामान्येन गायत्रं छंद इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबंधं वार-
यितुमाच्छादकत्वाच्छंद इत्युच्यते । तच्चारण्यकांडे समास्नायते । छादयन्ति ह वा
एनं छंदांसि पापात्कर्मण इति । अथ वा चीयमानाग्निसंतापस्याच्छादक-
त्वाच्छंदः । तच्च तैत्तिरीया आमनन्ति । प्रजापतिरग्निमचिनुत । स द्युरपविर्भूत्वा-
तिष्ठत् । तं देवा बिभ्यतो नोपायन् । ते छंदोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् ।
तच्छंदसां छंदस्त्वमिति । यद्वाप मृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छंदः । तदपि
छंदोग्योपनिषद्याम्नातं । देवा वै मृत्योर्विभ्युः । चयीं विद्यां प्राविशन् । ते
छंदोभिरात्मानमाच्छादयन् । यदेभिराच्छादयंस्तच्छंदसां छंदस्त्वमिति ॥ तथा
द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तं देवशब्द इत्येतदाम्नायते । दिवा वै नोऽभूदिति
तद्देवानां देवत्वमिति । अतो दीव्यतीति देवः । मन्त्रेण द्योत्यत इत्यर्थः । अस्मिन्
सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निर्देवः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं । मंडलादिष्वाग्नेयमं-
द्रादिति । तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवान्वेदपुरुष आह ।

ओं अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं रत्नधातमं ॥ १ ॥

अग्निं । ईळे । पुरःऽहितं । यज्ञस्य । देवं । ऋत्विजं । होतारं । रत्नऽधातमं ॥ १ ॥

अग्निनामकं देवमीळे । स्तौमि । ईड स्तुतौ । धा० २४. ९. १ इति धातुः ।
डकारस्य ळकारो बहुचाध्येतृसंप्रदायप्राप्तः । तथा च पठ्यते । अज्मध्यस्थड-
कारस्य ळकारं बहुचा जगुः । अज्मध्यस्थढकारस्य ळहकारं वै यथाक्रममिति ॥
मन्त्रस्य होत्रा प्रयोज्यत्वादहं होता स्तौमीति लभ्यते । कीदृशमग्निं । यज्ञस्य
पुरोहितं । यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं
होमं संपादयति । यद्वा यज्ञस्य संबन्धिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितं ।
पुनः कीदृशं । देवं । दानादिगुणयुक्तं । पुनः कीदृशं । होतारमृत्विजं । देवानां
यज्ञेषु होतृनामकं ऋत्विगग्निरेव । तथा च श्रूयते । अग्निवै देवानां होतेति ।
पुनरपि कीदृशं । रत्नधातमं । यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं
पोषयितारं वा । अत्राग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति । नि० ७. १४. ।
अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः

कस्मादग्रणीर्भवत्ययं यज्ञेषु प्रणीयतेऽगं नयति संनयमानोऽक्रोपनो भवतीति स्थूलाष्टीविर्न क्रोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाक-
 पूणिरितादक्ताद्गन्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः
 परस्तस्यैषा भवतीति । अग्निमीळ इति । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्वदेवतानां
 लक्षणस्याभिहितत्वादनंतरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकांक्षितमतोऽनुक्र-
 मेण वक्ष्यामः । तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मा-
 त्प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत इति प्रश्नस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरं ।
 देवसेनामये स्वयं नयतीत्यग्रणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं । तथा च
 ब्राह्मणांतरं । अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति । एतदेवाभिप्रेत्य बहुचा मंचब्राह्मणे
 आमनन्ति । अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामिति मंचः । अग्निर्वै देवानामवम इति
 ब्राह्मणं । तथा तैत्तिरीयाश्चामनन्ति । अग्निरये प्रथमो देवतानामिति मंचः ।
 अग्निरवमो देवतानामिति च । वाजसनेयिनस्त्वेवमामनन्ति । स वा एषोऽये
 देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति । यज्ञेष्वग्निर्होत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वयं पूर्व-
 दिग्वर्त्याहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं ।
 संनयमानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्नीभवन्नगं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविः-
 पाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । स्थूलाष्टीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो
 निरुक्तकारः कश्चिदक्रोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न क्रोपयतीत्युक्ते न
 स्नेहयति । किंतु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको निरुक्त-
 कारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इत इण गतौ । धा० २४. ३६. । इति
 धातुः । अक्तोऽंजू व्यक्तिमक्षणगतिषु । धा० २९. २१. । इति धातुः । दग्धो दह
 भस्मीकरणे । धा० २३. २२. । इति धातुः । नीतो णीञ् प्राप्त्रे । धा० २२. ५. ।
 इति धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमाण एतिधातोर्ल्यप्त्वाद्-
 यनशब्दादकारमादत्ते । अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते ।
 यद्वा दहतिधातुजन्याद्गन्धाद्गकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः । स च ह्रस्वो
 भूत्वा प्ररो भवति । ततो धातुत्रयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा
 स्वकीयमगं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्याग्नि-
 शब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैषाग्निमीळ इत्यृभवतीति ।
 तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान् । अग्निमीळेऽग्निं याचामीळिरध्येष-
 णाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा

द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्यातारं जुहोते-
होतैर्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृत्तमं । नि० ७. १५. । इति ।
अस्यायमर्थः । ईडितिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं । धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमा-
श्रित्य याज्ञाध्येषणापूजा अथचोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो
द्वितीयेऽध्याये । नि० २. १२. । यद्देवापिः शं तनवे पुरोहित इत्येतामृचमुदाहृत्य
पुर एनं दधातीति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पृष्टमानस्य पञ्चनुष्ठानं
विधाय तत्फलत्वेन पुर एनं दधत इत्यामनंति । देवशब्दो दानदीपनद्योतनाना-
मन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति ।
दीपनद्योतनयोरेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि
देवान्प्रति हविर्वहनाद्युस्थानो भवति । देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वान्नमंश्च
तिपाद्या काचिदग्निव्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया । होतृशब्दस्य ह्यतिधा-
तोरुत्पन्नत्वेन देवानामाह्वातारमिति । और्णवाभनामकस्तु मुनिर्जुहोतिधातो-
रुत्पन्नो होतृशब्द इति मन्यते । अग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यं ।
रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः । रमणी-
यत्वाद्वत्त्वं । दधातिधातुरत्र दानार्थवाचीति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य
मंत्रव्याख्यानं । अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते । अग्निधातोर्गत्यर्थात् । धा० ५. ३८ ।
अंगेर्नलोपश्चेत्यौणादिकसूत्रेण । उ० ४. ५१. । निप्रत्ययः । इदित्वाच्चुमागमेन
प्राप्तस्य नकारस्य । पा० ७. १. ५८. । लोपश्च भवति । अंगति स्वर्गे गच्छति
हविर्नेतुमित्यग्निः । तत्र धातोः । पा० ६. १. १६२. । इत्यकार उदात्तः । आद्यु-
दात्तश्च । पा० ३. १. ३. । इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवर्जं
। पा० ६. १. १५८. । इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तं । तत्र
धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते ।
सति शिष्टस्वरो बलीयान् । पा० ६. १. १५८. ९. । इति हि न्यायः । ततोऽतोदात्त-
मग्निप्रातिपदिकं । अनुदात्तौ सुप्पितौ । पा० ३. १. ४. । इत्यमित्येतद्वितीयैकवच-
नमनुदात्तं । तस्यामि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. । इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तमेकदेश
उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इति सूचितत्वात् । अग्निशब्दो धातुजन्मेति
मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं । नामान्याख्यात-
जानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके
। नि० १. १२. । इति । गार्ग्यस्य मतेऽग्निशब्दस्याखंडप्रातिपदिकत्वात्किंषोऽंत

उदात्तः । फि० १. १. । इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्वोक्तेष्वग्रणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृति-
 प्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अथ
 निर्वचनं । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां
 तथा.तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचि-
 द्भृतिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान् त्वेव न निर्ब्रूयात्
 । नि०. २. १. । इति । अस्यायमर्थः । तत्तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादि-
 पदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां । स्वर उदात्तादिः ।
 संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां ।
 शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः ।
 तेनान्वितौ । तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् । तच्च निर्व-
 चनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तवैलक्ष्येन कश्चित्त्वेन विवक्षितोऽर्थो
 नान्वितस्तस्मिञ्शब्देऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति ।
 अग्रनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनाग्निशब्दैकदेशेनात्र
 नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे
 नियतो निर्बन्धवान् । ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा
 स निर्बन्धः । तदानीं स पुमान्केनचिद्भृतिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत ।
 तस्मिञ्शब्दे योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यं । अस्माभिश्चाग्रन-
 यनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्याग्रणीत्वाद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं
 निर्वचनं । स्थौलाष्टीविरक्षरसाम्यान्निर्वक्ति । अक्लोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थमका-
 ररूपमक्षरं विद्यते । अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यं । शाक-
 पूर्णिस्तु वर्णसाम्यान्निर्ब्रूते । दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकारवर्णेन साम्यं । सर्वथापि
 निर्वचनं न त्याज्यमिति ॥ ईळ इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तं । तिङुतिङः । पा० ८.
 १. २८. । इत्यतिङुंतादग्निशब्दात्परस्येळ इत्यस्य तिङुंतस्य निघातविधानात् ।
 पदद्वयसंहिताकाले लीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । पा० ८. ४.
 ६६. । इति स्वरितत्वं । तस्मादूर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्सं-
 हितायामनुदात्तानाम् । पा०. १. २. ३९. । इत्येकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति । पुरः-
 शब्दोऽंतोदात्तः । अयं पुरो भव इत्यत्र तथैवास्मात्तत्वात् । पूर्वाधरावराणामसि
 पुरधवश्चैषां । पा० ५. ३. ३९. । इति पूर्वशब्दादस्पृश्यः पुरादेशश्च । ततोऽत्र
 प्रत्ययस्वरः । पा० ३. १. ३. । धाजो निष्ठायां दधातेर्हिः । पा० ७. ४. ४२. । इत्यादेशे

सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो हितशब्दः । तत्र समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते । पा० ६. १. २२३. । तदपवादत्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा पुरोऽव्ययं । पा०. १. ४. ६७. । इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत ओकार उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्दृष्टव्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्ती । पा० १. २. ३९. । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । पा० १. २. ४०. । इत्यतिनीचोऽनुदात्तः । यद्यपि पदकाले हितशब्दांतर्गतस्येकारस्य स्वरितत्वं दुर्लभमुदात्तपरत्वाभावात् । मात्रा ह्रस्वस्तावदवग्रहान्तरमिति । प्रा० १. ३. १. । प्रातिशाख्येऽवसानविधानात् । तैत्तिरीया अनुदात्तमेवाभिधीयते । तथापि यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः । उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवग्रहे । प्रा० ३. ३. ५. । इति प्रातिशाख्येऽभिदेशादिष्टसिद्धिः । यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. । यजतेर्नङ्प्रत्यये सत्यन्तोदात्तो यज्ञशब्दः । विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति । पा० ३. १. ४. । पश्चात्स्वरितत्वं । देवशब्दः पचाद्यजंतः । पा० ३. १. १३४. । स च फिट्स्वरेण । फि० १. १. । प्रत्ययस्वरेण । पा० ३. १. ३. । चित्स्वरेण । पा० ६. १. १६३. । वांतोदात्तः । ऋत्विक्शब्द ऋतौ यजतीति विग्रहे सत्यृत्विग्दधृक् । पा० ३. २. ५९. । इति निपातितः । गतिकारकोपपदात्कृत् । पा० ६. २. १३९. । इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययांतः । पा० ३. २. १३५. । नित्स्वरेणाद्युदात्तः । पा० ६. १. १९७. । स्वरितप्रचयौ पूर्ववत् । रत्नशब्दो नद्विषयस्यानिसंतस्य । फि० २. ३. । इत्याद्युदात्तः । तथा चास्मायते रत्नं धातेति । रत्नानि दधातीति विग्रहः । समासत्वादंतोदात्तो रत्नधाशब्दः । यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तमप्प्रत्ययस्य । पा० ५. ३. ५५. । पित्स्वरेणानुदात्ते सति । पा० ३. १. ४. । स्वरितप्रचितौ । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वमिति । वेदावतार आद्याया ऋचोऽर्थश्च प्रपंचितः । विज्ञातं वेदगांभीर्यमथ संक्षिप्य वार्यते ॥

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयामृचमाह ॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीडो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वेभिः । ऋषिऽभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अयमग्निः पूर्वेभिः पुरातनैर्भृग्वंगिरःप्रभृतिभिर्ऋषिभिरीडः स्तुत्यो नूतनैरुतेदानीतनैरस्माभिरपि स्तुत्यः । सोऽग्निः स्तुतः सन्निह यज्ञे देवान्हविर्भुज

आवक्षति । वह प्रापण इति धातुः । आवहत्वित्यर्थः । पूर्वेभिरित्यत्र बहुलं
 छंदसि । पा० ७. १. १०. । इति भिस ऐसादेशाभावः । पूर्व पर्व मर्व पूरण इति
 धातुः । पूर्वतिधातोर्नप्रत्यय औणादिकः । इन्प्रत्ययांत ऋषिशब्द ऋथंधकेति
 निपातनात् । पा० ४. १. ११४. । लघूपधगुणाभावः कित्प्रत्ययो वाच ज्ञेयः । उ० ४.
 १२१. । तौ शब्दौ नित्स्वरेणाद्युदात्तौ । ईड्यशब्दस्य एयत्प्रत्ययांतत्वात्तित्स्वरितम्
 । पा० ६. १. १८५. । इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेनेडवदेत्यादिना
 । पा० ६. १. २१४. । आद्युदात्तत्वं । नवस्य नू लभनपक्षाश्च । पा० ५. ४. ३०. २. ।
 इति वार्त्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तनन्प्रत्ययश्च महावार्त्तिके विहितः ।
 ततो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनातिषु पूर्ववदुच्चेयाः ।
 उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनात्र
 समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंतीति निपातत्वं । तर्हि निपाता
 आद्युदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत् । न । प्रातःशब्दव-
 दंतोदात्तत्वात् । यथा प्रातःशब्दोऽंतोदात्तत्वेन स्वरादिषु पठितः । एवमुतशब्द-
 स्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात् । यद्वा । एवादीनामंतः । फि० ४.
 १३. । इत्यंतोदात्तः । स इत्यत्र फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवानित्यस्य
 नकारस्य संहितायां दीर्घादटि । पा० ८. ३. ९. । इति रुत्वं । अत्रानुनासिकः ।
 पा० ८. ३. २. । इत्यनुवृत्तावातोऽटि नित्यम् । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारः सानु-
 नासिकः । भोभगो । पा० ८. ३. १७. । इति रोर्यकारः । स च लोपः शकल्यस्य
 । पा० ८. ३. १९. । इति लुप्यते । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । न पुनः संधिः
 कार्यः । आडो निपातत्वादाद्युदात्तत्वं । इदमो हप्रत्यये सति निष्पन्नत्वात् । पा० ५.
 ३. ११. । इहशब्दे प्रत्ययस्वरः । वहतिधातोर्लोडर्थे छांदसो लृट् । तस्य प्रत्यय-
 गतस्य यकारस्य लोपोऽपि छांदसः । यद्वा लेटि सिद्धहुलम् । पा० ३. १. ३४. ।
 इति सिप्प्रत्ययः । लेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमश्च । ततो वक्षतीति
 संपद्यते । तस्य तिङंतत्वान्निधातः । संहितास्वराः पूर्ववत् ॥

आधाने तृतीयेष्टौ प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूक्तगता तृतीया । तां तृती-
 यामृचमाह ॥

अग्निना रयिम॑श्न॒व॒त्पोष॑मे॒व दि॒वेदि॒वे । य॒शसं॑ वी॒रव॑त्तमं ॥ ३ ॥

अग्निना॑ । र॒यिं । अ॒श्न॒व॒त् । पोषं॑ । ए॒व । दि॒वेऽदि॒वे । य॒शसं॑ । वी॒रव॑त्ऽतमं ॥ ३ ॥

योऽयं होत्रा स्तुत्योऽग्निस्तेनाग्निना निमित्तभूतेन यजमानो रयिं धनम-
 श्रवत् । प्राप्नोति । कीदृशं रयिं । दिवे दिवे पोषमेव । प्रतिदिनं पुष्पमाणतया
 वर्द्धमानमेव । न तु कदाचिदपि क्षीयमाणं । यशसं । दानादिना यशोयुक्तं ।
 वीरवत्तमं । अतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतं । सति हि धने पुरुषाः
 संपद्यन्ते ॥ रयिशब्दो मघमित्यादिधननामसु पठितः । तत्र फिट्स्वरः । अग्नो-
 तेर्धातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप् । इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः ।
 लेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमः । ततोऽश्रवदिति भवति । तस्य
 निघातः । घञंतत्वात् । पा० ६. १. १९७. । पोषशब्द आद्युदात्तः । एवशब्दस्य
 निपातत्वेऽप्येवादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । वकारांताद्विशब्दात्परस्याः सप्तम्याः
 सुपां सुलुक् । पा० ७. १. ३९. । इत्यादिना शेभावे सति । सावेकाच इत्यादिना
 । पा० ६. १. १६६. । ऊडिदंपदादीत्यादिना वा । पा० ६. १. १७१. । तस्योदात्तत्वं ।
 नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भागे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं च । पा० ८.
 १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । यशोऽस्यास्तीति विग्रहे सत्यर्शश्चादिभ्योऽच् । पा० ५. २.
 १२७. । इत्यच्प्रत्ययः । चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वं । फिट्स्वरेणांतो-
 दात्ताद्वीरशब्दादुत्तरयोर्मतुप्रमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं । ह्रस्वनुङ्भ्याम् । पा० ६. १.
 १७६. । इति तु न । साववर्णांतत्वात् । न गोश्चन् । पा० ६. १. १८२. । इति प्रतिषेधः ॥

अभिप्लवषडहस्य मध्यवर्त्तिषूक्त्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्याग्ने यं यज्ञमि-
 त्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । एतच्च सप्तमाध्याय एहू भ्वित्यादिखंडे सूचितं ।
 अग्निं वो वृधंतमग्ने यं यज्ञमध्वरं । आ० ७. ८. । इति । तस्मिंस्तृचे या प्रथमा
 सा सूक्ते चतुर्थी । तामेतां चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इहेवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने । यं । यज्ञं । अध्वरं । विश्वतः । परिऽभूः । असि । सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्नवानसि स इत्
 स एव यज्ञो देवेषु तृप्तिं प्रणेतुं स्वर्गं गच्छति । प्राच्यादिचतुर्दिगंतेष्वाहव-
 नीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेष्वग्निरस्ति । परिशब्देन होत्रियादिधि-
 ष्णयव्याप्तिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञं । अध्वरं । हिंसारहितं । न ह्यग्निना सर्वतः
 पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति । अग्निशब्दस्य षाष्ठिकं । पा० ६. १.
 १९८. । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । न विद्यते धरोऽस्येति बहुवीहो नञ्सुभ्यां । पा० ६.

२. १७२. । इत्यंतोदात्तत्वं । विश्वत इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य
लिति । पा० ६. १. १९३. । इत्युदात्तत्वं । परिभूरित्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते । पा० ६. २. २. । तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पा० ६. २. १३९. ।
असीति तिङंतस्य यद्वृत्तान्नित्यं । पा० ८. १. ६६. । इति निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अग्निर्होता कविऋतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ॥ ५ ॥

अग्निः । होता । कविऽऋतुः । सत्यः । चित्रश्रवः । तमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥

अयमग्निर्देवोऽन्यैर्देवैर्हविर्भोजिभिः सहागमत् । अस्मिन्यज्ञे समागच्छतु ।
कीदृशोऽग्निः । होता होमनिष्पादकः । कविऋतुः । कविशब्दोऽत्र क्रांतवचनो न
तु मेधाविनाम । ऋतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मा वा ।
सत्यः । अनृतरहितः । फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः । श्रूयत इति
श्रवः कीर्तिः । अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः ॥ कविऋतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यचो-
भयत्र बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सत्सु साधुः सत्यः सत्यादशपथे । पा० ५.
४. ६६. । इत्यत्रांतोदात्तो हरदत्तेन निपातितः । लोटंतस्य गच्छत्विति शब्दस्य
छत्वाभावः । उकारलोपश्छांदसः । ततो रूपं गमदिति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

॥ इत्यृक्संहितायां वेदार्थप्रकाशे प्रथमकांडस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

आग्नेयसूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

यदंग दाशुषे त्वमग्नै भद्रं करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमंगिरः ॥ ६ ॥

यत् । अंग । दाशुषे । त्वं । अग्नै । भद्रं । करिष्यसि । तव । इत् । तत् । सत्यं । अंगिरः ॥ ६ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः । अंगाग्ने हे अग्ने त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते
यजमानाय तत्प्रीत्यर्थं यद्भद्रं वित्तगृहप्रजापशुरूपं कल्याणं करिष्यसि तद्भद्रं
तवेत् । तवैव सुखहेतुरिति शेषः । हे अंगिरोऽग्ने । एतच्च सत्यं न त्वच विसंवा-
दोऽस्ति । यजमानस्य वित्तादिसंपत्तौ सत्यामुत्तरक्रत्वनुष्ठानेनाग्नेरेव सुखं भवति ।
भद्रशब्दार्थं शाठ्यायनिनः समामनन्ति । यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं गृहा भद्रं
प्रजा भद्रं पशवो भद्रमिति ॥ अंगशब्दस्य निपातत्वेऽपि । फि० ४. १२. । अभ्या-
दित्वादंतोदात्तत्वं । दाश्वान् साह्वान् । पा० ६. १. १२. । इति सूत्रेण दाशु दान
इति धातोः क्प्रत्ययो निपातितः । तत्र प्रत्ययस्वरः । आमंत्रितस्याग्निशब्दस्य

पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं । पा० ८. १. १९. । न शंक्नीयं । अपादादौ । पा० ८. १. १८. । इति पर्युदस्तत्वात् । ततः षाष्ठिकं । पा० ६. १. १९८. । आद्युदात्तमेव । भद्रशब्दस्य नञिषयत्वेन । फि० २. ३. । आद्युदात्तत्वप्रसक्तावपि भदि कल्याण इति धातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपातनात् । उ० २. २९. । अंतोदात्तत्वं । अस्मिन्वाक्ये यच्छब्दप्रयोगान्निपातैर्यद्यदिहंत । पा० ८. १. ३०. । इति निघाते प्रतिषिद्धे स्यप्रत्ययस्वरेण । पा० ३. १. ३३. । सति शिष्टेन करिष्यसिशब्द उपांत्योदात्तः । तवेत्यत्र युष्मदस्मदोर्ङसि । पा० ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । अंगिरा अंगारा इति यास्कः । ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृध्यानोपाख्याने समामनन्ति । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति । तस्मादंगिरोनामकमुनिकारणत्वादंगाररूपस्याग्नेरंगिरस्त्वं । अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमप्रणयन उप त्वाग्न इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः । एतच्च ब्राह्मणे समाम्नातं । उप त्वाग्ने दिवे दिव उप प्रियं पनिप्रतमिति तिस्रश्चैकां चान्वाहेति । तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा सूक्ते सप्रमी । तामेतां सप्रमीमृचमाह ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं । नमो भरंत एमसि ॥ ७ ॥

उप।त्वा।अग्ने।दिवेऽदिवे।दोषाऽवस्तः।धिया।वयं।नमः।भरंतः।आ।इमसि॥७॥

हे अग्ने वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिनं दोषावस्ता रात्रावहनि च धिया बुद्ध्या नमो भरंतो नमस्कारं संपादयंत उप समीपे त्वैमसि । त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्य निपातस्वरः । फि० ४. १२. । त्वामौ द्वितीयायाः । पा० ८. १. २३. । इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तत्वादेशः । दोषाशब्दो रात्रिवाची । वस्त इत्यर्वाची । बृहसमासे कार्तिकौजपादित्वात् । पा० ६. २. ३७. । आद्युदात्तः । सावेकाचः । पा० ६. १. १६८. । इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नम इति निपातः । भरंत इत्यत्र शपः पित्वाच्छतुर्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति । पा० ३. २. १२८. । धातुस्वरः शिथ्यते । इमसीत्यचेदंतो मसिः । पा० ७. १. ४६. । इत्यादेशो निघातश्च ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं । वर्धमानं स्वे दमे ॥ ८ ॥

राजंतं । अध्वराणां । गोपां । मृतस्य । दीदिविं । वर्धमानं । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

पूर्वमंत्रे त्वामुपैम इत्यग्निमुद्दिश्योक्तं । कीदृशं त्वां । राजंतं । दीपमानं ।

अध्वराणां राक्षसकृतहिंसारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं । ऋतस्य सत्यस्यावश्यं
भाविनः कर्मफलस्य दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकं । आहुत्याधारमग्निं
दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भि-
र्वर्द्धमानं ॥ राजतं वर्द्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववद्भातुस्वरः शिष्यते । दीदिविशब्द-
स्याभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । दमशब्दो वृषादित्वात्
। पा० ६. १. २०३. । आद्युदात्तः ॥

नवमीमुचमाह ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥ ९ ॥

सः । नः । पिताऽइव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव । तथा नोऽस्माकं
स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व समवेतो भव । तत्रोभयत्र दृष्टांतः । यथा सूनवे
पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् ॥ अस्मच्छब्दादेशस्य न
इत्येतस्यानुदात्तं सर्वं । पा० ६. १. १८९. । इत्यनुदात्तत्वं । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४.
१५. । इतीवशब्दोऽनुदात्तः । इवेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं
। पा० २. १. ४. १. । इति समस्तः पितेवेति शब्दो मध्योदात्तः । शोभनमुपायनं
यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं । सचस्वेत्यत्र पदात्परत्वं नास्तीति न
निघातः लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥

अग्निमीळ इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं तथा
वायावायाहीत्यादयस्तृचाः प्रउगशस्त्रे विनियुक्ताः । तत्रेदं चिंत्यते । शस्त्रं किं
देवतास्मरणरूपं संस्कारकर्म किंवादृष्टफलं प्रधानकर्मैत्यत्र पूर्वपक्षं जैमिनिः
सूत्रयामास ॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वादिति ॥ १ ॥ आज्यै स्तुवते
पृष्टै स्तुवत प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसतीति श्रूयते । तत्र स्तुतिः शंसनं च
गुणिनिष्ठगुणाभिधानं । इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवीचमित्यत्र दृष्टत्वात् । एवं सति
याज्यान्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वम-
भ्युपेयं । याज्यायास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थलाभेन निर्णीतं ।
तद्वदत्रापि तुशब्दः प्रधानकर्मत्वं व्यावर्तयति ॥ सिद्धांतितं पक्षं दूषयति ॥

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानाम्प्रोदनार्थस्य गुणभूतत्वादिति ॥ २ ॥ तुशब्देन संस्कारत्वं वारयति । संस्कारपक्षे प्रयोजनवशेन मंत्रः स्वस्थानादपकृष्येत । कुतः । मंत्रगतं देवतावाचकं यदिन्द्रादि नामास्ति तच्चोदनयामंत्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतं । तस्माद्यत्र प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र गुणभूतो मंत्रो नेतव्यः । तद्यथा । माहेन्द्रग्रहसंनिधावभि त्वा शूरेत्ययं प्रगाथ आस्नातः । स चेन्द्रं प्रकाशयति न तु महेन्द्रं । ततो यच्चैन्द्रं कर्म तत्रायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः । तथा सति क्रमसंनिधी बाध्येयातां । तदेतत्सिद्धांतिनाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यादिति ॥ ३ ॥ वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्रनयनं वारयति । मंत्रे यदेतदिन्द्रशब्दाभिधानं तदेतन्महगुणोपलक्षणार्थं स्यात् । यथा सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा वायव्यामालभेतेत्यत्राजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयन्ति तद्वत् । तस्मान्महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेन्द्रशब्देनाभिधानमविरुद्धं । लोकेऽपि महाराजे केवलराजशब्दप्रयोगमपि पश्यामः । तदेतत्समाधानं सिद्धांती दूषयति ॥

न श्रुतिसमवायित्वादिति ॥ ४ ॥ यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्य ग्रहस्येन्द्रो देवता युज्यत इति । तन्न । देवतात्वस्य तद्धितश्रुतिसमवायित्वात् । माहेन्द्रग्रह इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे महेन्द्राद्वाणौ च । पा० ४. २. २९. । इति महेन्द्रशब्दादणप्रत्ययो विहितः । तस्मान्महेन्द्र एव देवता न त्विन्द्रः । विपक्षे बाधमाह ॥

गुणश्चानर्थक इति ॥ ५ ॥ यदीन्द्रो देवता स्यात्तदानीमिन्द्रग्रह इत्येतावतैवार्थावगतौ माहेन्द्र इति महत्त्वगुणोऽनर्थकः स्यात् । चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः । हेतुन्तरमाह ॥

तथा याज्यापुरोरुचोरिति ॥ ६ ॥ इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदे यथा महत्त्वगुणः सार्थकस्तथा याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते । इन्द्रसानसिमित्यादिके इन्द्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ये । महां इन्द्रो य ओजसेत्यादिके महेन्द्रस्य । पूर्वपक्षिणोक्ते वशादृष्टांते वैषम्यमाह ॥

वशायामर्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ या वशा विधिवाक्ये श्रुता तस्या एव निगमेषु छागशब्देन व्यवहारो न विरुद्धः । छागत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां

समवेतत्वात् । तच्च प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु भेद उपपादितः । तस्मा-
द्विषमो दृष्टान्तः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसंगात्तद्वारयितुं स्तो-
त्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धातिनो मतं ॥ पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं
निराचष्टे ॥

यचेति वार्थवत्त्वात्स्यादिति ॥ ८ ॥ वाशब्दः सिद्धातिमतव्यावृत्त्यर्थः । यच्चैन्द्रं कर्म
तच्च प्रगाथो नेतव्य इत्ययमेव पक्षः स्यात् । कुतः । अर्थवत्त्वात् । ऐन्द्रो मंत्र इन्द्रं
प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान्स्यात् । महेन्द्रं तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं
प्रगाथस्य प्रसज्येत । तस्माद्देवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयोर्युक्त-
मिति स्थितः पूर्वपक्षः । अथ सिद्धांतमाह ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति ॥ ९ ॥
अपि वेत्यनेन संस्कारकर्मत्वं व्यावर्त्यते । स्तौतिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि
स्वप्रकरण एव कस्याश्चित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदध्यातां । कुतः । श्रुतिसंयो-
गात् । तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति ।
तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः ।
यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छन्ति । गुणस्योप-
सर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रतीयते । यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारयेत्युक्ते स्तुतिं न मन्यन्ते
किंवाहानप्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मंत्रेष्वपि या देवता सेयमीदृशैर्गुणैरूपे-
तेति गुणप्राधान्यविवक्षायां मुख्यः स्तौतिधात्वर्थो विधीयते । त्वत्पक्षे तु येयमी-
दृग्गुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात् । ततः
श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावादौन्द्रोऽपि
प्रगाथः स्वप्रकरणगते महेन्द्रकर्मण्येवावतिष्ठते । यदि देवतास्मरणरूपं दृष्टं
प्रयोजनं न लभ्येत तर्ह्यदृष्टमस्तु । प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

शब्दपृथक्त्वाच्चेति ॥ १० ॥ द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणीत्यत्र
द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मंत्रसंघैः
कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्या न स्यात् । प्रधानकर्मणां त्वज्यस्तोत्रपृष्ट-
स्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वाद्द्वादशत्वसंख्योपपद्यते । एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यं ।
विपक्षे बाधमाह ॥

अनर्थकं च तद्वचनमिति ॥ ११ ॥ अग्निष्टुतिः श्रूयते । आग्नेया यहा
भवन्तीति । तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते । आग्नेयीषु स्तुवते । आग्नेयीः शंसतीति ।

त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात् । चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेष्वग्नेययहानुसारेण देवतापदस्योहे सत्याग्नेयत्वसिद्धेः । प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोहाभावादाग्नेयमन्त्रांतरविधिवचनमर्थवद्भवति । पुनरपि हेत्वंतरमाह ॥

अन्यश्चार्थः प्रतीयत इति ॥ १२ ॥ संबद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्याम्नातं । संबंधश्च द्वयोर्भवति न त्वेकस्य । तस्मान्स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न संभवति । देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात् । प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि षुज् स्तुतौ शंसु स्तुतावित्येकार्थं तथापि प्रतिगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रं । अप्रतिगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेकः । हेत्वंतरमाह ॥

अभिधानं च कर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथा प्रधानकर्माग्निहोत्रं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं तथा प्रउगं शंसतीत्यभिधीयते । अतस्तत्सादृश्यात्प्रधानकर्मत्वं । हेत्वंतरमाह ॥

फलनिवृत्तेश्चेति ॥ १४ ॥ स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रानुमन्त्रणमाध्यायवाक्यशेषे स्तोत्रफलमेवास्मात् । इन्द्रियावंतो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिषमिति । न तु देवताप्रयुक्तं फलमास्मात् । अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्मेति स्थितं । अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विकृतिषूहाभावः । संस्कारपक्षे तु यस्यां विकृतौ देवतांतरं तच्च तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात् । तन्मा भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तं । एतच्च दशमाध्याये सूचितं । यहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥

अत्र संग्रहश्चोक्तौ ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतो न प्रधानता ।

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनं ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति ॥

अग्निष्टोमे स्तुत्यादिने सूर्योदयात्पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् । एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपंचितं । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरित्यादि ब्राह्मणं । तस्मिंश्च प्रातरनुवाकेऽग्निमीळ इत्यादिसूक्तमंतर्भूतं । तत्रापि प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयं । तच्च याहीत्यादिसप्ततृचात्मकं । एतच्च ब्राह्मणे ग्रहोक्त्यमित्यादिखंडे प्रपञ्चितं ।

पञ्चमाध्याये । आ० ५. १०. । स्तोत्रमये शस्त्रादित्यादिसंज्ञे सूचितं च ॥ अत्रेयम-
नुक्तमणिका । वायो वायव्येन्द्रवायवमैचावरुणास्तृचा अश्विना द्वादशाश्विनैन्द्रवै-
श्वदेवसारस्वतास्तृचाः । सान्ताः प्रजगदेवता इति । अस्यायमर्थः । वायवाया-
हीत्यादिकं नवर्चं सूक्तं । अग्निं नवेत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः । तत्राद्यस्तृचो वायु-
देवताकः । द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः । तृतीयो मिचावरुणदेवताकः । अश्विने-
त्यादिकं द्वादशर्चं सूक्तं । तत्राद्यस्तृच अश्विनः । द्वितीय ऐन्द्रः । तृतीयो वैश्वदेवः ।
चतुर्थः सारस्वतः । तेषु तृरेषु प्रतिपाद्या वायादयः सरस्वत्यन्ताः सप्तसंख्याकाः
प्रजगदस्य देवता इति । मधुच्छन्दसोऽनुवर्त्तनात्स एवर्षिः । तथैवानुवृत्त्या
गायत्रं छन्दः । वायव्ये तृचे प्रथमा ग्रहस्येन्द्रवायवस्यैका पुरोनुवाक्या । एतच्च
ब्राह्मणे समासतं । वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्येन्द्रवायव्युत्तरेति । तथा सूचितं
च । वायवायाहि दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये इति । वायव्यतृचे प्रथमा-
मृचमाह ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि श्रुधी हवँ ॥ १ ॥

वायो इति । आ याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरंऽकृताः । तेषां । पाहि । श्रुधि । हवँ ॥ १ ॥

हे दर्शत दर्शनीय वायो कर्मण्येतस्मिन्नायाहि । आगच्छ । त्वदर्थमिमे सोमा
अरंकृताः । अभिषवादिसंस्कारोऽलंकारः । तेषां । तान्सोमान् । यद्वा तेषामेकदे-
शमित्यध्याह । पाहि । स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः । तत्पानार्थं हवमस्मदीयमाह्वानं
श्रुधि । शृणु । अत्र यासः । वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलंकृता-
स्तेषां पिब शृणु नो ह्वानं णि० १०. २. । इति ॥ दर्शतेत्यत्र भृमृहशीत्यादिसूत्रेण
। उ० ३. १०९. । अतश्चप्रत्यय औणादिकः । चित्वात्तोदात्तस्यामंचितानुदात्तत्वं ।
अर्तिस्तुस्वित्यादिना । उ० १. १३६. । मन्प्रत्ययांतस्य णिमशब्दस्य निस्वरः । अल-
मित्यत्र छान्दसो रेफादेशः । अरंकृतशब्दे समाजांतोदात्तत्वं । पा० ६. १. २२३. ।
बाधित्वाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्ति । पा० ६. २. १. । भूषणेऽलं । पा० १. ४. ६४. ।
इत्यलंशब्दस्य गतिरंज्ञायां गतिकारकेत्यादिना । पा० ६. २. १३९. । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिरनन्तरः । पा० ६. १४९. । इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । निपातत्वादलंशब्द आद्युदात्तः । पाहीत्यत्र पिवदेशाभावश्छान्दसः ।
श्रुधीत्यत्र श्रुश्रुषित्यादिना । पा० ६. ४. १०२. । हेर्धिभावः । तिस्तादुत्तरस्य नि-
धातो नास्ति । सेर्धपिच । पा० ३. ४. ६७. । इति पिचनिषेधादनुवाचे निवारिते

प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र ह्रयतिधातोर्वहुलं छंदसि पा० ६. १. ३४. । इति सप्त-
सारणे सत्युकारांतत्वाहदोरप् । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्यत्ययः । तस्य पिता-
सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां श्रुधीत्यस्यान्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३.
१३७. । इति दीर्घः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

वायं उक्थेभिर्जरते त्वामच्छा जरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥

वायो इति । उक्थेभिः । जरते । त्वां । अच्छ । जरितारः । सुतऽसोमाः । अहः विदः ॥ २ ॥

हे वायो जरितारः स्तोतार ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छ त्वामभिलक्ष्योक्थेभि-
राज्यप्रसंगादिशस्त्रैर्जरते । स्तुवंति । कीदृशाः । सुतसोमाः । अभिषुतेन सोमसोपता-
अहर्विदः । अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्येऽग्निष्टौमादिक्तौ वैदिक्यद्वारेण
प्रसिद्धः । ऋत्वभिज्ञा इत्यर्थः ॥ अर्चतिगायतीत्यादिषु चतुश्चत्वारिंशत्स्वचमिकर्मसु
धातुषु जरते ह्रयतीति पठितं । स्तुतेरप्यर्चनाविशेषत्वादौचियेनात्र स्तुत्यर्थो
जरतिधातुः । अच्छशब्दस्य संहितायां निपातस्य च । पा० ६. ३. १३६. । इति
दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बहुव्रीहिवात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पा० ६. २. १. । अहर्विद-
इत्यत्र समासस्वरः । पा० ६. १. २२३. । बाधित्वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेतादिना । पा० ६.
२. २. । द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिकरकोपादात्कृत-
। पा० ६. २. १३९. । इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

वायो तव प्रपृचती धेना जिगाति दाशुषे । उरुची सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । तव । प्रऽपृचती । धेना । जिगाति । दाशुषे । उरुची । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्वसं दत्तवन्त
यजमानं जिगाति । गच्छति । हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्ये । दाशुषे
इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृच्छा । प्रकर्षेण सोमसंपर्कं कुर्वती । सोममुखं प्राप्य
तीत्यर्थः । उरुची । उरुत्वहून्यजमानान् गच्छन्ती । ये ये सोमपा-
सर्वान्प्राप्यन्तीत्यर्थः ॥ प्रपृचतीत्यत्र शतुरनुमः । पा० ६. १. १७३. । इति सप्त-
दातः । श्लोकोक्त्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मामसु गणो धेना ग्नेति पठित-
वर्ततेऽयत्त्यादिषु द्वात्रिंशदधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु गाति जिगाति

पठितं । दाशुष इत्यत्र गत्यर्थकर्मणि । पा० २. ३. १२. । इति चतुर्थी । उरुचीत्यत्र
गौरादित्तेन । पा० ४. १. ४१. । डीषि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतय इत्यत्र
बहुव्रीहित्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ऐंद्रवायवे तृचे प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतं । इंद्रवो वामुशंति हि ॥ ४ ॥

इंद्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयः । ऽभिः । आ । गतं । इंद्रवः । वां । उशंति । हि ॥ ४ ॥

एतस्या ऋच ऐंद्रवायव्यहे द्वितीयपुरोनुवाक्यारूपेण विशेष विनियोगः
पूर्वमेवोक्तः ॥ हे इंद्रवायू भवदर्थमिमे सोमाः सुताः । अभिषुताः । तस्माद्युवां
प्रयोभिरक्षरस्मभ्यं दातव्यैः सहोपागतं । अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छतं । हि यस्मादिंद्रवः
सोमा वां युवामुशंति । कामयंते । तस्मादागमनमुचितं ॥ इंद्रवायूश्च स्यामंवि-
ताद्युदात्तत्वं । प्रीणयंति भोक्तृनिति प्रयांस्यन्नानि । प्रीज्धातोर्तर्भावि त्रयर्थत्वं
। पा० ३. १. २६. । असुन्प्रत्यये सति नित्स्वरः । गमिधातोर्लोणमध्यमपुराप्रद्विवचने
बहुलं छंदसि । पा० २. ४. ७३. । इति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिता । पा०
६. ४. ३७. । मकारलोपः । ततो गतमिति भवति । उंदी क्तेदन इति धातोर्हं-
देरिच्चादेः । उ० १. १२. । इत्युन्प्रत्ययः । आद्यक्षरस्येकारादेशः । तत इंद्रुशब्दस्य
नित्स्वरः । सोमरसस्य द्रवत्वात्क्तेदनं संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्या-
नुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तः । उशंतीत्यस्य निघाते हि च । पा० ६. १. ३४. ।
इति सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वायुविंद्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू । तावा यातमुप द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति । इंद्रः । च । चेतथः । सुतानां । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । तौ ।

आ । यातं । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥

अत्र चकारेणान्यः समुच्चीयते । संनिहितत्वाद्वायुरेव । हे वायो त्वमिंद्रश्च
युवामुभौ सुतानामभिषुतान्सोमान् चेतथः । जानीथः । यद्वा । अभिषुतानां
सोमानां विशेषमित्यध्याहारः । कीदृशौ युवां । वाजिनीवसू । वाजिनीशब्दो
यद्यप्युषोनामसु पठितस्तथाप्यत्रासंभवान्न गृह्यते । वाजोऽन्नं । तद्यस्यां हविः
संततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसू । आम-

चित्तादनुदात्तः । तौ तथाविधौ युवां द्रवक्षिप्रमुप समीप आयातं । आ-
गच्छतं । षड्विंशसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु नु क्षिप्रं मक्षु द्रवदिति पठितं । तच्च
फिट्स्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

ऐन्द्रवायवे तृचे तृतीयामृचमाह ॥

वायविन्द्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतं । मस्वि १ तथा धिया नरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातं । उप । निः । ऽकृतं । मक्षु । इत्या । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमिन्द्रश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं
संस्कर्तारं वा सोममुपायातं आगच्छतं । नरा हे नरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनो-
पेतौ । युवायोरगतयोश्च सतोर्धियामुना कर्मणा मक्षु त्वरया संस्कारः संपत्स्यते ।
इत्या सत्यः ॥ वायो इत्यस्यामंचितस्येति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । इन्द्रश्च ऋजेंद्रेत्या-
दिना । उ० २. २९ । रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातितो जित्यादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९७ ।
इत्याद्युदात्तः । चश्चश्चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १५ । इत्यनुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र
शतुरनुया नद्यजादी । पा० ६. १. १७३ । इति विभक्तेरुदात्तत्वं । निरित्येष समित्येतस्य
स्थान इति यास्कः । कृतश्च आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । पा० ३. ४. ७१ । संस्कर्तुं प्रवृत्त
इत्यर्थः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८ । इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते षाथघञ्क्ताजबिचकाणां । पा० ६. २. १४४ । इत्यंतोदात्तः । गतिरनंतरः
। पा० ६. २. ४९ । इति तु निस उदात्तत्वं न भवति । तद्धि कर्मणि क्ते विहितं
। पा० ६. २. ४८ । निष्करोतीति निष्कृदिति क्तिवंतव्याख्याने तु गतिकारकोप-
पदात्कृत् । पा० ६. २. १३९ । इत्यृकार उदात्तः स्यात् । धिया । सावेकाचस्तृती-
यादिः । पा० ६. १. १६८ । इति विभक्तिरुदात्ता । नरा । सुपां सुलुगित्यादिना
संबोधनद्विवचनस्य डादेशः । पदान्परत्वादामंचितस्येत्याष्टमिको निघातः ॥

मित्रं हुव इति मैत्रावरुणस्तृचो गवामयन आरंभणीये चतुर्विंशेऽहनि
प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । तत्रैवाभिष्ववषडहेऽपि विनियुक्तः । तथा
चाश्वलायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्यादिखंडे मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे
पूतदक्षं । अ० ७. २. । इत्यादि सूचितं । तथाहाभिष्ववपृष्ठचाहानीति खंडे परि-
शिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे मित्रं हुवे पूतदक्षं । अ० ७. ५. । इति
च । तस्य मैत्रावरुणतृचस्य प्रथमामृचमाह ॥

मिचं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं । धियं घृताचीं साधंता ॥ ७ ॥

मिचं । हुवे । पूतऽदक्षं । वरुणं । च । रिशादसं । धियं । घृताचीं । साधंता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणि हविःप्रदानाय* पूतदक्षं पवित्रबलं मिचं हुवे । तथा रिशादसं रिशानां हिंसकानामदसमत्तारं वरुणं हुवे । आह्वयामि । कीदृशौ मिचा-वरुणौ । घृतमुदकमंचति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियं साधंता साधयंतौ कुर्वंतौ ॥ मिचशब्दः पुल्लिङ्गः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । हुव इति ह्रयतेर्बहुलं छंदसीति शपो लुकि सति ह्रः संप्रसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारण उवङादेशः । तिङ्गुतिङ् इति निघातः । पूतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वरुणशब्दः कृवृदारिभ्य उनन् । उ० ३. ५३. । इत्युनन्प्रत्ययांतो निच्चादाद्युदात्तः । रिशंति हिंसं-तीति रिशाः शचवः । इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः । प्रत्यय-स्वरेणोदात्तः । तानन्तीति रिशादाः । तं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १९०. । इत्य-सुन्प्रत्ययः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवावशिष्यते । शेषनिघांते सत्येकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इति सवर्णदीर्घोऽप्युदात्त एव । धीरित्यप इत्यादिषड्विंशतौ कर्मनामसु पठितः । प्रातिपदिकस्वरेणो-दात्तः । घृतमंचतीति घृताची । ऋत्विग्दधृगित्यादिना । पा० ३. २. ५९. । क्विन्त्य-निदितां । पा० ६. ४. २४. । इति नकारलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानं । पा० ४. १. ६. २. । इति डीप् । अचः । पा० ६. ४. १३८. । इत्यकारलोपे चौ । पा० ६. ३. १३८. । इति दीर्घत्वं । घृतशब्दो नञिषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तं बाधित्वा घृतादीनां च । फि० १. २२. । इत्यंतोदात्तः । समासस्येत्यंतोदात्तस्यापवादकं तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य धात्वकारस्य लोपे सत्यनुदात्तस्य च यचोदात्तलोपः । पा० ६. १. १६१. । इति डीप् उदात्तत्वे प्राप्ते चौ । पा० ६. १. २२२. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । साधंता । राध साध संसिद्धावित्यस्मादंतर्भावितरण्यर्थात्तटः शचादेशे । पा० ३. २. १२४. । शुं बाधित्वा व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशत्वादुपरि शतृप्रत्ययस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । द्वितीयाद्विवचनस्य शपश्चानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वे धातोरिति धातुस्वर एव शिष्यते । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । ऋतुं बृहंतमाशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतुः । वृधौ । ऋतुः । स्पृशा । ऋतुं । बृहंतं । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां ऋतुं प्रवर्तमानमिमं सोमयागमाशाथे । आनशाथे । व्याप्नवन्तौ । केन निमित्तेन । ऋतेन । अवश्यंभावितया सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः । कीदृशौ युवां । ऋतावृधौ । ऋतमित्युदकनाम सत्यं वा यज्ञं वेति यास्कः । उदकादीनामन्यतमस्य वर्द्धयितारौ । अत एव ऋतस्पृशा । उदकादीन् स्पृशन्तौ । कीदृशं ऋतुं । बृहंतं । अंगैरुपांगैश्चातिप्रौढं ॥ ऋतशब्दो घृतादित्वादंतोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रावरुणौ । देवताद्वये च । पा० ६. ३. २६. । इति पूर्वपदस्यानङादेशः । ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थेऽंतर्भावितरण्यार्थादृधेः क्विप् । अन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३१. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्पृशा । सुपां सुलुगिति डादेशः । मित्रावरुणावित्याद्यामंचितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदात्परत्वादामंचितस्येत्याष्टमिको निघातः । ननु ऋतेनेत्येतस्य सुबामंचिते परांगवत्स्वरे । पा० २. १. २. । इति परांगवद्भावनामंचितानुप्रवेशात्पादादित्वेन पदादपरत्वेन वाष्टमिकनिघाताभावादामंचितस्य चेत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत् । न । परांगवद्भावस्य सुबामंचिताश्रयत्वेन पदविधित्वात्समर्थः पदविधिः । पा० २. १. १. । इति नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोराशाथे इत्याख्यातेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । यत्र पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तत्र परांगवद्भावात्पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा मरुतां पितरस्तदहं गृणामीति । मृगोरुतिः । उ० १. ९४. । इत्युतिप्रत्ययांतत्वेन पृथ्नि यै वै पयसो मरुतो जाता इत्यादावंतोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र सामर्थ्यात्परांगवद्भावादेवाद्युदात्तो जातः । प्रकृते तृतेनेत्यस्यासमर्थ्यादेव न परांगवद्भाव इति ॥ ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामंचितस्य निघाते कर्तव्य आमंचितं पूर्वमविद्यमानवत् । पा० ८. १. ७२. । इति प्रथमामंचितेनाविद्यमानवद्भवितव्यमिति चेत् । भवतु । अत एव तस्याव्यवधायकत्वाद्देवतेनेति प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीयामंचितं निहनिष्यते । यथा । इमं मे गंगे यमुन इत्यादौ गंगेशब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव न इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः । किंच प्रकृते मित्रावरुणावित्यामंचितं सामान्यवचनं । तस्य विशेषणतया विशेषवच-

नमृतावृधाविति । अतो नामंचिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ८. १. ७३. । इति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरंतरायो द्वितीयस्य निघातः ॥ नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेऽर्जतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वान्न भवितव्यं निघातेन । अत एव हीमं मे गंग इत्यत्र श्रुतुद्रिपदस्य पदान्तरस्यामंचितस्यापि पादादित्वादेवानिघातादाद्युदात्तत्वं जातं । तद्वदत्रापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति । उच्यते । मित्रावरुणपदस्य सुबामंचित इति परांगवद्भावेन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं ॥ श्रुतुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य परांगवद्भावेन न पादादिरिति निहन्येतेति चेत् । परांगवद्भावस्तावत्सुबंतमामंचितं चाश्रित्य प्रवृत्तेः पदविधिः । अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये परांगवद्भावेन भवितव्यं । समर्थः पदविधिरिति नियमात् । श्रुतुद्रिसरस्वतिपदयोश्च न परस्परेणान्वयः । किंतु सचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्यान्न परांगवद्भावः । प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधाविति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भवितव्यं परांगवद्भावेन । यथा मरुतां पितरित्येति विशेषः ॥ नन्वत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य परांगवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति पर्युदासादामंचितनिघातो न स्यादिति चेत् । न । पूर्वं सुबंतं परं चामंचितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तत्र सुबामंचित इति परांगवद्भावः । भवति चैवंविधः ऋतावृधपदनिघात इति । तत्र पूर्वस्य परांगवद्भावेनापादादित्वात्स प्रवर्तते । मित्रावरुणपदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजीवति । न परमामंचितमिति न परांगवद्भावः ॥ ननु परांगवद्भाववन्निघातोऽपि पदविधिरिति । ऋतेनेत्यनेनासमर्थ्यात्ततः पदान्तरस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यादिति चेत् । न । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । पा० २. १. १. ९. । इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न परांगवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यलं । ऋतुं । कृजः ऋतुः । उ० १. ७७. । प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः । आशाथे । आनशाथे । छंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति वर्तमाने लिट् । नुडभावश्छांदसः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया । दक्षं दधाते अपसं ॥ ९ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविऽजातौ । उरुऽक्षया । दक्षं । दधाते इति ।

अपसं ॥ ९ ॥

मित्रावरुणावेतौ देवौ नोऽस्माकं दक्षं बलमपसं कर्म च दधाते । पोषयतः । कीदृशौ । कवी । मेधाविनौ । तुविजातौ । बहूनामुपकारकतया समुत्पन्नौ । उरुक्षया । बहुनिवासौ ॥ विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कविर्मनीषीति पठितं । उरु तुवीर्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहुनामसु पठितौ । ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो विल्विति पठितं । अपसश्चः षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः । मित्रावरुणा । मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । वरुणशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । द्वे देवताद्वे च । पा० ६. २. १४१. । इत्युभाववशिष्येते । तुविजातौ । बहूनामुपकारकतया तत्संबन्धित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासांतोदात्तत्वं । चतुर्थीसमासे हि क्ते च । पा० ६. २. ४५. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । उरूणां बहूनां क्षयावुरुक्षयौ । क्षि निवासगत्योरिति धातोः क्षियंत्यस्मिन्निति क्षयः । अधिकरण एरच् । पा० ३. ३. ५६. । इत्यच्प्रत्ययांतस्य चित् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते क्षयो निवासे । पा० ६. १. २०१. । इत्याद्युदात्तत्वं विहितं । समासे तु समासस्येत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्यपि थाथादिस्वरेणांतोदात्तेन बाध्यते तथापि परादिश्छंदसि बहुलं । पा० ६. २. १९९. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यं । दक्षो दक्षतेरुत्साहकर्मणो घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । आप्यते फलमनेनेत्यपः कर्म । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च । उ० ४. १०९. । इत्यसुनंतस्यापसस्यारे इत्यादौ नित्वादाद्युदात्तस्यापसश्चस्यच्च व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ विनियुक्तः । तथा च सूचितं । अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिषः । आ० ४. १५. । इति । तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्यती । पुरुभुजा चनस्यतं ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत् ऽपाणी । शुभः । पती इति ।

पुरुऽभुजा । चनस्यतं ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवामिषो हविलर्क्षणान्यन्नानि चनस्यतं । इच्छतं । भुंजाथामित्यर्थः । यद्यपि चनःशब्दोऽन्नवाची तथापीष इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः ।

इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् । वक्तव्यमुवाच । समूलकाषं कषतीत्यादौ यथा पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिषः । यज्वरीः । यागनिष्पादिकाः । कीदृशावश्विनौ । द्रवत्पाणी । हविर्यहणाय द्रवद्वां धावद्वां पाणिभ्यामुपेतौ । शुभस्पती । शोभनस्य कर्मणः पालकौ । पुरुभुजा । विस्तीर्णभुजौ बहुभोजिनौ वा ॥ अश्विना । आमंत्रितस्येति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । यज्वरीः । यागकरणानामप्यन्नानामसिद्ध्यनन्तीतिवत् स्वध्यापारे कर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्ङुनिप् । पा० ३. २. १०३. । इति ङुनिप्प्रत्ययः । वनो र च । पा० ४. १. ७. । इति ङीप् । तत्संनियोगेन रेफादेशः । प्रत्ययत्रयस्यानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वाद्भातुस्वर एवावशिष्यते । इषः शब्दे शसोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवंतौ धावंतौ पाणी ययोस्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति । तस्यामंत्रिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्टमिको निघातोऽपादादाविति प्रतिषेधात् । इष इति पूर्वपदस्य सुबामंचित इति परांगवद्भावेन मित्रावरुणावृतावृधाविति वदपादादित्वमिति चेत् । न । तत्र सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह त्विषो द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतिश्रुतुद्रिपदवदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभ इति शुभ शुभ दीप्तावित्यस्य संपदादित्वाद्भावे क्विंतस्य षष्ठ्येकवचनं । षष्ठ्याः पतिपुत्र । पा० ८. ३. ५३. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । तस्य पती इत्यामंचिते परतः परांगवद्भावादामंचिताद्युदात्तत्वं । न पुनराष्टमिको निघातः । तस्मिन्कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामंचितस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति प्रतिषेधात् ॥ ननु मित्रावरुणावृतावृधाविति वच्नामंचिते सामानाधिकरण इत्यविद्यमानवद्भावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत् । न । मित्रावरुणपदं हि सामान्यवचनमिति युक्तस्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । द्रवत्पाणीपदं तु न तथेति वैषम्यात् । पुरुभुजौ । पुरु विस्तीर्णौ भुजौ ययोस्तौ । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति डादेशः । पुरु बहु भुंजाते इति वा । चनस्यतमित्यत्र चायतेरच्चे ह्रस्वश्च । उ० ४. २०१. । इति चायृ पूजानिशामनयोरित्यस्यासुन त्रय आकारस्य ह्रस्वे चानुकृष्टे नुडागमे च । उ० ४. १९८. । लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. । इति यकारलोपे चनस्यश्चोऽन्ननामसु पठितः । तदात्मन इच्छतीति सुप आत्मनः क्यच् । पा० ३. १. ८. । सन्नाद्यंताः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुत्वान्नोऽमध्यमद्विवचनं । क्यचः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । शपैकादेशे कृत एकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इत्युदात्तः । उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे

स्वरितत्वं । न च तिङुतिङ् इति निघातः । पूर्वस्यामंचितस्याविद्यमानवज्ञावेन
पदादपरत्वात्पादादित्वाद्वा तदप्राप्तेः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिषण्या वनतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिषण्या । वनतं । गिरः ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवां गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्धियादरयुक्तया बुद्ध्या वनतं ।
संभजतं । स्वीकृतं । कीदृशावश्विनौ । पुरुदंससा । बहुकर्माणौ । षड्विंशति-
संख्याकेषु कर्मनामसु दंस इति पठितं । नरा । नेतारौ । धिषण्या धार्ष्ट्ययुक्तौ
बुद्धिमंतौ वा । कीदृश्या धिया । शवीरया । गतियुक्तया । अप्रतिहतप्रसरयेत्यर्थः ॥
अश्विनेत्याद्यामंचितचतुष्टयस्य षाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाद्वाष्टमिको
निघातः । पुरुदंससेत्यपि हि पादादिरेवामंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्या-
विद्यमानवत्त्वात् । नामंचिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य
विशेषवचनत्वेन नाविद्यमानवत्त्वमिति चेत् । न । अश्विशब्दवत्पुरुदंससः
शब्दस्याप्यश्विनोरेव रूढ्या प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् । सामान्यवचनं
नाविद्यमानवदित्युक्तेऽर्थात्परस्य विशेषवचनत्वावगमात् ॥ उभयोः सामान्य-
वचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात्सहाप्रयोग इति चेत् । न । गुणविशेषसंकीर्त-
नवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबंधसंकीर्तनस्यापि स्तुत्युपयोगेन सप्रयोजनत्वान्निः-
प्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात् । अश्विपुरुदंसःशब्दयोरेकार्थवृत्तिवेऽपि
पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपि नाविद्यमानवत्त्व-
प्रतिषेधः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं ॥
अश्विशब्दस्याश्विसंबंधो निमित्तं पुरुदंसःशब्दस्य तु बहुकर्मसंबंध इति प्रवृत्ति-
निमित्तभेद इति चेत् । न । तद्धि द्वयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं ।
व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृक्षमहीरुहशब्दयोरपि
तथात्वप्रसंगः । अत एव हीळे रंतेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति ।
एतानि ते अग्नये नामानीत्यत्र सहस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानि
ते अग्नये नामानीति वचनेन पर्यायाणामप्यनेकविशिष्टनामसंबंधनिबंधस्तु-
त्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः । स्तुत्युपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायामपि पर्या-
यत्वेनासामानाधिकरण्यादेव नामंचित इति निषेधाभावादामंचितं पूर्वमविद्य-

मानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेषां षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । तद्वत्प्रकृते ऽपि । कृष्णपृकटिपटिशैटिभ्य ईरन् । पा० ४. ३०. । इत्यत ईरन्नित्यनुवृत्तौ बहुल-
वचनादन्यत्रापीत्यनेन श्रु श्रु गताविति धातोरीरन्प्रत्यये कृते सति निच्चाच्छ-
वीरयाशब्द आद्युदात्तः । ध्रियेत्यत्र सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र
शपः पित्वालोऽमध्यमद्विवचनस्य लसार्वधातुकत्वाच्च वन षण् संभक्ताविति
धातूदात्तत्वमेव शिष्यते । न च तिङ्ङुतिङ् इति निघातः पूर्वामञ्चितस्याविद्यमा-
नत्वेन पादादित्वात् । गिरः । सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दस्मा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दस्मा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तऽबर्हिषः । आ । यातं । रुद्रवर्तनी इति
रुद्रऽवर्तनी ॥ ३ ॥

अत्राश्विनेत्यनुवर्तते । हे अश्विनावायातमस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । किमर्थमिति
तदुच्यते । सुता युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः । तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृ-
शावश्विनौ । दस्मा । शत्रूणामुपक्षयितारौ । यद्वा देववैद्यत्वेन रोगाणामुपक्षयि-
तारौ । अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । नासत्या । असत्यमनृतभाषणं ।
तद्रहितौ । अत्र यास्कः । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेता-
वित्यायायण इति । रुद्रवर्तनी । रुद्रशब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं । यदरोदीत्त-
दुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्तिरीयाः । तद्यद्रोदयन्ति तस्मादुद्रा इति वाजसनेयिनः ।
रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्मार्गो धाटीरूपो ययोस्तौ रुद्र-
वर्तनी । यथा शूरा धाटीमुखेन शत्रून् रोदयन्ति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकव
इत्यभिषुतसोमानां विशेषणं । वसतीवरीभिरेकधनाभिश्चाङ्गिर्मिश्रिता इत्यर्थः ।
वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि बर्हिषास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते
वृक्तबर्हिषः । यद्वा भरता इत्यादिष्वष्टस्त्वृत्विङ्गामसु वृक्तबर्हिष इति । तदानीं
तृतीयार्थं प्रथमा । ऋत्विग्भिरभिषुता इत्यन्वयः ॥ दस्मा । आमञ्चितस्येत्याद्युदात्तः ।
युवाकवः । यु मिश्रणे । युवन्ति मिश्रीभवन्ति वसतीवरीप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरिति
युवाकवः । कटिकुषादिष्वगणितस्यापि यौतेर्बहुलयहणात् । उ० ३. ७६. । काकु-
प्रत्ययः । तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुवङादेशः । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । न विद्य-
तेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ । नभ्राणनपान्नवेदानासत्येत्यादिना । पा० ६. ३. ७५. ।

प्रकृतिवद्भावाच्चो नलोपाभावः । पादादित्वेन निघाताभावादामञ्चिताद्युदात्तत्वं ।
वृक्तबर्हिषः । वृक्तं मूलैर्वर्जितं बर्हिरास्तीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यचोपसर्गश्चाभिवर्जः । फि०
४. १२. । इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । आमञ्चितस्य चेत्यामञ्चितनिघातः ॥

ऐद्रे तृचे प्रथमामृचमाह ॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तनां पूतासः ॥ ४ ॥

इंद्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः ।

अण्वीभिः । तनां । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानो चित्रदीप्ते हे इन्द्रास्मिन्कर्मण्यायाहि । आगच्छ । सुता अभिषुता इमे
सोमास्त्वायवस्त्वां कामयमाना वर्तन्ते । अण्वीभिः । अयुव इत्यादिषु द्वाविंश-
तिसंख्याकेष्वंगुलिनामस्वरण्य इति पठितं । ऋत्विजामंगुलिभिः सुता इत्यन्वयः ।
किञ्च । एते सोमास्तना नित्यं पूतासः पूताः शुद्धा दशापवित्रेण शोधितत्वात् ॥
इंद्रशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति । नि० १०. ८. । इंद्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति
वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदवे द्रवतीति वेदौ रमत
इति वेद्वे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समैधंस्तदिंद्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायत
इदंकरणादित्याग्रायण इदंदर्शनादित्यौपमन्यव इदंतेर्वैश्वर्यकर्मण इच्छन्तूणां दार-
यिता वा द्रावयिता वादारयिता च यज्वनामिति । अस्यायमर्थः । दृ विदारण
इति धातुः । इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजलसिद्ध्यर्थं दृणाति मेघं विदीर्णं
करोतीतींद्रः । इडाज् दान इति धातुः । इरामन्नं वृष्टिनिष्पादनेन ददातीतींद्रः ।
धाज् पोषणार्थः । इरामन्नं तृप्तिकारणं सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्पातीतींद्रः ।
इरामुत्पादयितुं कर्षकमुखेन भूमिं विदारयतीतींद्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धार-
यति विनाशराहित्येन स्थापयतीतींद्रः । इंदुः सोमो वल्लीरसः । तदर्थं यागभूमौ
द्रवति धावतीतींद्रः । इंदौ यथोक्ते सोमे रमते क्रीडतीतींद्रः । जि इंधी दीप्नाविति
धातुः । भूतानि प्राणिदेहानिञ्चे जीवचैतन्यरूपेणांतः प्रविश्य दीपयतीतींद्रः ।
एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनन्ति । इंधो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेष्वन्पु-
रुषः । तं वा एतमिधं संतमिंद्र इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि
देवाः प्रत्यक्षद्विष इति । तद्यदित्यादिकं ब्राह्मणांतरवाक्यं । तत्तत्रेन्द्रविषये निर्वच-
नमुच्यत इति शेषः । यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्मरूपमिंद्रं देवं प्राणैर्वाक्चक्षुरा-

दीद्वयैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समैधन् । उपासका ध्यानेन सम्यक् प्रका-
शितवन्तः । तत्तस्मात्कारणादिंद्रनाम संपन्नं । अस्मिन्पक्ष इध्यते दीप्यत इति
कर्मणि व्युत्पत्तिः । आयायणनामको मुनिरिदंकरणादिंद्र इति निर्वचनं मन्यते ।
इंद्रो हि परमात्मरूपेणैदं जगत्करोति । औपमन्यवनामको मुनिरिदं दर्शनादिंद्र
इति निर्वचनमाह । इदमित्यापरोक्षमुच्यते । विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्षेण
पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकांडे समान्नायते । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमम-
पश्यदिदमदर्शमिती३ । तस्मादिंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं संतमिंद्र
इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति । इदि परमैश्वर्ये इति
धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्ये । तद्योगादिंद्रः । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते ।
इंद्रो मायाभिः पुरुरूप इति । इनश्चस्येश्वरवाचकस्याकारलोपे सति नकारां-
तमिन्निति पदं भवति । दृ भय इति धातुः । स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता
भीषयितेतींद्रः । दु गताविति धातुः । शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतींद्रः ।
यज्वनां यागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्य परिहर्ता । एवमेतानि निर्वचनानि
द्रष्टव्यानीति ॥ इद्रेत्यत्रामंचिताद्युदात्तत्वं । आ इत्यत्र निपातत्वेनाद्युदात्तः । चित्र-
भानो । पदात्परत्वादामंचितनिघातः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे युष्मच्छब्दात्सुप आत्मनः
क्यच् । पा० ३. १. ८. । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. । इति मपर्यंतस्य त्वा-
देशः । क्वाच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. । इति क्यजंतादुप्रत्ययः । त्वत्यव इति प्राप्नौ
युष्मदस्मदोरनादेशे । पा० ७. २. ८६. । इत्यविभक्तावपि हलादौ व्यत्ययेनात्वं ।
उकारः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणुशब्दः सौक्ष्म्यवाचकस्तद्योगात्प्रकृतेऽंगुलीषु
वर्तते । वोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. । इति ङीषि प्राप्ते व्यत्ययेन ङीन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । तना इत्ययं निपातो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः ।
पूतासः । आज्ञसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. । इत्यसुक् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इंद्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इंद्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रऽजूतः । सुतऽवतः । उप । ब्रह्माणि ।

वाघतः ॥ ५ ॥

इंद्र त्वमायाह्यस्मिन्कर्मण्यागच्छ । किमर्थे । वाघत ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरू-
पाणि स्तोत्रायुपेतुं । कीदृशस्त्वं । धियास्मदीयया प्रज्ञयेषितः प्राप्तः । अस्मद्भक्त्या

प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजूतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विप्रैर्मैधा-
विभिर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः । सुतावतः । अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥
केत इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु धीरिति पठितं । चतुर्विंशतिसंख्याकेषु
मेधाविनामसु विप्रो धीर इति पठितं । भरता इत्यादिष्वष्टस्वृत्विङ्गामसु वाघत
इति पठितं । इषित इत्यत्रेव गतावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः । आगमा अनु-
दात्ताः । पा० ३. १. ३. १. । इतीटोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः शिष्यते । विप्रजूतः ।
टुवप् वीजतंतुसंतान इति धातोर्ऋजेंद्रायवज्रविप्रेत्यादिना । उ० २. २९. । रन्प्रत्य-
यांतो विप्रश्चो निपातितः । निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च ।
निष्ठादाद्युदात्तः । तैर्जूतः प्राप्तः । जू इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । श्र्युकः किति
। पा० ७. २. ११. । इतीट्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४६. । इति पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । सुतावतः । छांदसं धीर्घत्वं । मतुपोऽनुदात्तत्वात् क्तप्रत्ययस्वर
एव शिष्यते । ब्रह्माणि । नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । वाघच्छब्द ऋत्विङ्गामसु
पठितः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रा याहि तूतुजान् उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥

इंद्र। आ। याहि। तूतुजानः। उप। ब्रह्माणि। हरिऽवः। सुते। दधिष्व। नः। चनः ॥ ६ ॥

हरिशब्द इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयं । हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेरिति तदी-
याश्वनामत्वेन पठितत्वात् । हे हरिवः । अश्वयुक्तेन्द्र त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि । कीदृ-
शत्वं । तूतुजानः । त्वरमाणः । आगत्य चास्मिन्सुते सोमाभिषवयुक्ते कर्मणि
नोऽस्मदीयं चनोऽन्नं हविल्लक्षणं दधिष्व । धारय । स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तूतुजानः ।
तुजेर्लिटि लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. । इति कानजादेशः । तुजादीनां दी-
र्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. । इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । अभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १.
१८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य संतीति मतुपि छंदसीरः । पा०
८. २. १५. । इति मकारस्य वत्वं । संबुद्धावुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति नुम् ।
संयोगांतलोपः । पा० ८. २. २३. । नकारस्य मतुवसो रुः संबुद्धौ छंदसि । पा०
८. ३. १. । इति रुत्वं । आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य हरिव इत्यनेना-
सामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्सुबामंचितपरांगवद्भावाभावेनामंचित-
निघाताभावादाद्युदात्तत्वे सत्युपेत्यकारस्य सन्नतरः । दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोपि

थास् । थासः से । पा० ३. ४. ८०. । सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ९१. । इत्येकारस्य वादेशः । इदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इति सार्वधातुकार्द्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेन शपि । पा० ३. १. ६८. । तस्य ह्यौ च द्विर्भावः । पा० ६. १. १०. । आर्द्धधातुकत्वेनेडागमश्च । पा० ७. २. ३५. । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । चनः । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । उ० ४. २०१. । इत्यसुन्नतः । चकारान्नुडागमे यलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥

वैश्वदेवतृचे प्रथमामृचमाह ॥

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वांसो दाशुषः सुतं ॥ ७ ॥

ओमांसः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । दाश्वांसः । दाशुषः । सुतं ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषाः । दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागत । आगच्छत । ते च देवा ओमासो रक्षकाः । चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारकाः । दाश्वांसः फलस्य दातारः ॥ मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः । अश्विनावित्यादिष्वेकविंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः साध्या इति पठितं । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान् । अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यन्तु किञ्चिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्गमिति शाकपूणिः । नि० १२. ४०. । इति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं । देवविशेषस्यैवासाधारणं लिङ्गमिति शाकपूणेर्मतं । अवन्तीत्योमासो देवाः । मन्त्रित्यनुवृत्तावविसिविसिषुषिभ्यः कित् । उ० १. १४२. । इति मन्प्रत्ययः । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । पा० ६. ४. २०. । इत्यूट् । मनः कित्त्वेऽपि बाहुलकत्वाद्गुणः । आज्ञसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. । इति जसेरसुगागमः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । चर्षणयो मनुष्यास्तान्वृष्टिदानादिना धारयन्तीति चर्षणीधृतो देवाः । पूर्वस्यामन्त्रितस्य सामान्यवचनस्य विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं । पा० ८. १. ७४. । इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेन निघातः । नन्वत एव विद्यमानवत्त्वात्सुबामन्त्रित इति पराङ्गवत्त्वेनैकपदीभावात्पदादपरत्वेन कथं निघात इति चेत् । न । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्या-

पुपपत्तेः । एकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति ॥ इत्थमेव तर्हि द्रवत्पाणी शुभस्पती इत्यत्रापि परांगवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य शेषनिघातप्रसंग इति चेत् । न । तत्र परांगवद्भावस्य परेणामञ्चितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् । इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात् । पूर्वस्याप्यामञ्चितस्य विद्यमानवत्त्वात्परांगवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं । विश्वे । पादादित्वादाद्युदात्तः । गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्यनेन न समानाधिकरण्यं । सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य परांगवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावृधावित्यादाविवात्राप्यामञ्चिताद्युदात्तता न स्यात् । विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवास इति । दीव्यंतीति देवाः प्रकाशवन्तः । नन्ववयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य ग्राह्यो न यौगिकः । यौगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विद्विष्या स्यात् । समुदायप्रसिद्धौ तु न विक्षेप इति चेत् । न । समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद्भिभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यनेनानिषिद्धत्वाद्भिश्चे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्पती इति पदवद्देवा इत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं स्यात् । स्वरानुसारेण च रूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आगत । आगच्छत । बहुलं छंदसीति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । आङः पदान्तरत्वान्निघातः । दाश्वांसः । दाशु दान इत्यस्य क्सौ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च । पा० ६. १. १२. । इति निपातनात्क्रादिनियमप्राप्त इडागमो द्विवचनं च । पा० ७. २. १३. । न भवति । प्रत्ययस्वरेण क्सोरुदात्तत्वं । दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

विश्वे देवासो अ॒भुरः सु॒तमा गंत॒ नूर्ण॑यः । उ॒स्रा इ॒व स्व॒स॒राणि ॥ ८ ॥

विश्वे । दे॒वासः । अ॒प्ऽतुरः । सु॒तं । आ । गंत॒ । नूर्ण॑यः । उ॒स्राः ऽइ॒व । स्व॒स॒राणि ॥ ८ ॥

विश्वे देवास एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममागंत । आगच्छंतु । कीदृशाः । अभुरः । तत्तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । नूर्णयः । त्वरायुक्ताः । यजमा-

नमनुग्रहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उस्मा
इत्यादिर्दृष्टांतः । उस्माः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा
समागच्छन्ति तद्वत् । खेदय इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसूस्मा वसव इति
पठितं । वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु स्वसराणि घंसो घर्मे इति पठितं ।
तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं । स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीण्यपि वा
स्वरादित्यो भवन्ति स एतानि सारयति । उस्मा इव स्वसराणीत्यपि निगमो
भवतीति ॥ देवासः । पचाद्यजंतश्चिच्चादंतोदात्तः । पा० ३. १. १३४. । अमुरः । तुर
वरणे श्रुविकरणी । तुतुरति त्वरयंतीत्यर्थे क्विप्चेति क्विप् । गतिकारकोपप-
दाकृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आगंत । आगच्छत्वित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहु-
वचनं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तस्य तन्ननन्ननथनाश्च । पा० ७. १. ४५. । इति
तवादेशेऽपित् । पा० १. २. ४. । इति प्रतिषेधादङिच्चादनुनासिकलोपाभावः ।
तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । जित्वरा संभ्रम इति धातोस्वरंत इति तूर्णयः । निरि-
त्यनुवृत्तौ वहिश्चिश्रुयुद्गुलाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति नित् । निच्चा-
दाद्युदात्तः । उस्मा इवेत्यत्रेवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
चेति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः । पचाद्यच् ।
स्वः सरो येषां तानि स्वसराण्यहानि । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द
आद्युदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

विश्वे देवासो अस्मिध एहिमायासो अदुहः । मेधं जुषंत वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्मिधः । एहिऽमायासः । अदुहः । मेधं । जुषंत । वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं जुषंत । सेवतां ।
कीदृशाः । अस्मिधः । क्षयरहिताः शोषरहिता वा । एहिमायासः । सर्वतो व्याप्त-
प्रज्ञाः । यद्वा सौचीकमग्निमप्सु प्रविष्टमेहि मा यासीरिति यद्वोचन् तदनुक-
रणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अदुहः । द्रोहरहिताः ।
वह्नयः । वोढारः । धनानां प्रापयितारः ॥ स्मिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संप-
दादिभ्यो भावे क्विपि नञा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । एहिमायासः । ईह चेष्टायां । आ समंतादीहत इत्येहिः ।
इन् । उ० ४. ११९. । इति सर्वधातुसाधारण इन्प्रत्ययो निच्चादाद्युदात्तः । एहिमाया

प्रज्ञा येषामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथवा । आङ् उदात्तादुत्तरस्येहीति लोणमध्यमैकवचनस्य तिङुतिङ् इति निघात एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः । एहीत्येतत्पदयुक्तं मा यासीरित्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां त एहिमायासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अदुहः । दुह जिघांसायां । संपदादित्वाद्भावे क्तिपि । पा० ३. ३. १०८. ९. । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मेधं । मेधु संगमे च । मेध्यते देवैः संगम्यत इति मेधं हविः । कर्मणि घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । जुषंत सेवन्तामित्यर्थे छंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति धातुसंबन्धे लङ् । यत् उक्तरूपा विश्वे देवा अतो जुषतेति दुहादिधात्वर्थः संबन्धात् । बहुलं छंदस्य-माङ्योगेऽपि । पा० ६. ४. ७५. । इत्यङगमाभावः । वह्नयः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चीत्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सारस्वते तृचे या प्रथमा सान्वारंभणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या । तथा दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यस्मिन्खंडे पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः । आ० २. ८. । इति सूचितं । तामेतामृचमाह ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ १० ॥

पावका नः सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । यज्ञं वष्टु । धियाऽवसुः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी वाजेभिर्हविल्क्ष्णैरन्नैर्निमित्तभूतैः । यद्वा यजमानेभ्यो दात-
यैरन्नैर्निमित्तभूतैर्नोऽस्मदीयं यज्ञं वष्टु । कामयतां । कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः ।
तथा चारण्यककांडे श्रुत्यैव व्याख्यातं । यज्ञं वष्ट्विति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव
तदाहेति । कीदृशी सरस्वती । पावका । शोधयित्री । वाजिनीवती । अन्नवक्त्रि-
यावती । धियावसुः । कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता । वाग्देवतायास्तथाविधं धननि-
मित्तत्वमारण्यककांडे श्रुत्या व्याख्यातं । यज्ञं वष्टु धियावसुरिति । वाग्वै धिया-
वसुरिति । श्येनः सोम इत्यादिषु पंचत्रिंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु
सरमा सरस्वतीति पठितं । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । पावका नः सरस्व-
त्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । नि० ११. २६. । इति ॥ पवनं पावः शुद्धिस्तं
कायतीति पावका । कै गै रै शब्दे । आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । कृदुक्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । पुनातीत्यर्थे ण्वुलि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात्
इदायमुप । पा० ७. ३. ४४. । इतीत्वस्याभावोऽंतोदात्तत्वं च छांदसं द्रष्टव्यं । सरःशब्दः
सर्तोरसुनंतत्वादाद्युदात्तः । मतुप्डीपोः पित्वादनुदात्तत्वं । वाजेभिः । वाजशब्दो

वृषादित्वादाद्युदात्तः । स ह्यवृकृतत्वादाकृतिगणः । वाजोऽन्नमास्विति वाजिन्यः क्रियाः । अत इनिठनौ । पा० ५. २. ११५. । इतीनिप्रत्ययः । ताः क्रिया यस्याः संति सा सरस्वती वाजिनीवती । छंदसीर इति मतुपो वत् । मतुप्ङीपोः पित्वेनानुदात्तत्वादिनेः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. । नङ्प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वष्टु । वश कांतौ । कांतिरभिलाषः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । निघातः । धियावसुः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । छांदसस्तृतीयाया अलुक् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतंती सुमतीनां । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सूनृतानां । चेतंती । सुमतीनां । यज्ञं । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती सेयमिमं यज्ञं दधे । धारितवती । कीदृशी । सूनृतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री । सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठातृणां चेतंती । तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयंती ॥ चोदयित्री । चुद प्रेरणे । एयंतात्तृच् । चित्त्वा-दंतोदात्तः । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । इति ङीप् । तस्योदात्तयणो हल्पूर्वात् । पा० ६. १. १७४. । इत्युदात्तत्वं । सूनृतानां । ऊन परिहाण इत्यतः क्तिप्चेति क्तिपि सुतरामूनयत्यप्रियमिति सून इति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति सूनृतं । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चेतंती । चिति संज्ञाने । अच शपो ङीपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्चादुपदेशल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं । धात्वंतस्वर एव शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मतुपि ह्रस्वत्वान्नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७. । इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती विग्रहवद्देवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामृभ्यां विग्रहवती प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्रचेतयति । प्रकर्षेण ज्ञाप-

यति । किंच । स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठातृप्रज्ञानानि विराजति । विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषयबुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवतीति । एकशतसंख्याकेषूदकनामस्वर्णः क्षोद इति पठितं । एतामृचं यास्को व्याचष्टे । महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । नि०. ११. २७. । इति । महो अर्णः । महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः । तस्य रूत्वोत्वगुणाः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । एङः पदांतादति । पा० ६. १. १०९. । इति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमध्यपरे । पा० ६. १. ११५. । इति प्रकृतिभावः । अक्षीत्यर्णः । उदके नुद् च । उ० ४. १९८. । इत्यमुन्प्रत्ययो नुडागमश्च । केतुना । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । विश्वाः । विश्वशब्दः कन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रथमे मंडले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र सुरुपेत्यादिकं दशर्चं प्रथमं सूक्तं सुरुपकृत्नुं दशेत्यनुक्रांतत्वात् । पूर्ववन्मधुच्छंदसो गायत्रस्य चानुवृत्तेस्ते एवर्षिच्छंदसी । इंद्रं पृच्छेति चतुर्थ्यामृचि लिंगदर्शनादिंद्रो देवता । अभिष्ववषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने स्तोमवृद्धावावापार्थानि सुरुपकृत्नुमूतय इत्यादीनि षट् सूक्तानि । सूचितं चाभिष्ववपृष्ठ्याहानीति खंडे ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरुपकृत्नुमूतय इति षट् सूक्तानि । आ० ७. ५. । इति ॥ आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहृतृचाशीतौ शस्तव्यानि । उक्तं च शौनकेन । सुरुपकृत्नुमूतय इति त्रीण्येन्द्र सानसिं रयिमिति सूक्ते इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरुपकृत्नुमूतय इति वैकल्पिक स्तोत्रियस्तृचः । होत्रकाणामिति खंडे मदे मदे हि नो ददिः सुरुपकृत्नुमूतये । आ० ७. ४. । इति सूचितत्वात् ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सुरुपकृत्नुमूतय इति धाय्या । मरुपकृत्नुमूतये तक्षन्थमिति सूचितत्वात् । तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह ॥

सुरुपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे । जुहुमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरुपकृत्नुं । ऊतये । सुदुघांऽइव । गोऽदुहे । जुहुमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

सुरुपकृत्नुं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिंद्रमूतयेऽस्मद्र ॥ । द्यवि द्यवि

प्रतिदिनं जुहूमसि । आह्वयामः । आह्वाने दृष्टान्तः । गोदुहे गोधुगर्थं सुदुधा-
मिव सुदु दोग्धी गामिव । यथा लोके गोर्यो दोग्धा तदर्थं तस्याभि-
मुख्येन दोहनीयां गामाह्वयति तद्वत् । वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु द्यवि
द्यवीति पठितं ॥ सुरूपकृत्तुं । करोतीति कृत्तुः । कृहनिभ्यां कृः । उ० ३. ३०. ।
किञ्चानुणाभावः । तकारोपजनश्छांदसः । समासांतोदात्तः । ऊतये । अवतेर्धा-
तोरुदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । पा० ३. ३. ९७. । इति
क्तिञुदात्तो निपातितः । सुदुधां । सुदु दुग्ध इति सुदुधा । दुहः कव्यश्च । पा० ३.
२. ७०. । इति कप्प्रत्ययो हकारस्य च घकारः । किञ्चानुणाभावः । कपः पिञ्चा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरेणोकार उदात्तः । सुशब्देन गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वेन स एव स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेतीवसमासे
स एव । गां दोग्धीति गोधुक् । सत्सूद्विषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. । क्विप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहूमसि । ह्वयतेर्लङुत्तमपुरुषबहुवचने बहुलं छंदसीति
शपः श्रुः । पा० २. ४. ७६. । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इत्यभ्यस्तका-
रणस्य ह्वयतेः प्रागेव द्विर्वचनात्संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. ।
इति परपूर्वत्वं । हलः । पा० ६. ४. २. । इति दीर्घः । ततः श्वाविति द्विर्वचनं ।
अभ्यासस्य ह्रस्वः । पा० ७. ४. ५९. । चुत्वज्जत्वे । पा० ७. ४. ६२. ८. ४. ५४. । इदंतो
मसिः । पा० ७. १. ४६. । इतीकारागमः । प्रत्ययस्वरेण मकारस्योदात्तत्वं । द्यवि
द्यवि । द्योशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. ।
इति द्विर्भावः । तस्य परमात्रेडितं । पा० ८. १. २. । अनुदात्तं च । पा० ८. १. ३. ।
इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इद्रेवतो मदः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिब । गोऽदाः । इत् ।

रेवतः । मदः ॥ २ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातरिंद्र सोमं पातुं नोऽस्मदीयानि सवना चीणि
सवनानि प्रत्युप समीप आगहि । आगच्छ । आगत्य च सोमस्य सोमं पिब ।
रेवतो धनवास्तव मदो हर्षो गोदा इत् । गोप्रद एव । त्वयि हृष्टे सत्यस्मा-
भिर्गावो लभ्यंत इत्यर्थः ॥ उप । निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना । सूयते सोम

एष्विति सवनानि । अधिकरणे ल्युट् । पा० ३. ३. ११७. । सुपो डादेशल्लोपश्च ।
 लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं । गहि । गमेर्बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
 हेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । अतो हेः । पा०
 ६. ४. १०५. । इत्याभाच्छास्त्रीये लुकि कर्तव्येऽसिद्धवदत्रा भात् । पा० ६. ४. २२. ।
 इत्याभाच्छास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः । आमंचितस्य चेति
 निघातः । तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वापेक्षया तिङुतिङ् इति पिबेत्यस्य नि-
 घातः । न च पूर्वस्यापि परांगवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वं । असामर्थ्येन तदभा-
 वात् । गां ददातीति गोदाः । क्तिप्च । पा० ३. २. ७६. । इति क्तिपं परमपि
 सरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातो मनिष्कनिष्कनिपश्च । पा० ३. २. ७४. । इति
 विच । क्तिपि हि घुमास्थेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । धातोराकारस्येत्वं स्यात् ।
 रेवान् । रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् । पा० ६. १. १७६. ।
 इति मतुबुदात्तः । छंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्वं । रयेर्मतौ बहुलं छंदसि
 । पा० ६. १. ३७. २. । इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणश्च । मदः । मदोऽनुपसर्गे
 । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप् । पित्त्वादनुदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अथा ते अंतमानां विद्याम सुमतीनां । मा नो अति ख्य आ गहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अंतमानां । विद्याम । सुऽमतीनां । मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथ सोमपानानंतरं हे इंद्र ते तवांतमानामंतिकतमानामतिशयेन समीप-
 वर्तिनां सुमतीनां शोभनमतियुक्तानां शोभनप्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा
 विद्याम । वयं त्वां जानीयाम । यद्वा । सुमतीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविष-
 याणां लाभार्थमित्यध्याहारः । बुद्धिलाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः । त्वमपि नोऽति
 मा ख्यः । अस्मानतिक्रम्यान्वेषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय । किंत्वागह्यस्माने-
 वागच्छ ॥ अथेति निपात आद्युदात्तः । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अंतमानां ।
 अतिशयेनांतिका इत्यतिशयने तमप् । पा० ५. ३. ५५. । तमे तादेश्च । पा० ६. ४.
 १४९. ५. । इति तादिलोपः । अंतोऽस्यास्तीत्यंतिकः समीपः । अत इनिठना-
 विति ठन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । दूरोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति । सामीयोत्कर्षस्य
 पुनर्यो यस्य समीपः स एव तस्यांत इत्यंतवत्त्वात्समीपमंतिकमुच्यते । विद्याम ।
 वेत्तेर्लिङि यामुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच् । पा० ३. ४. १०३. । इति यामुडुदात्तः ।

पादादित्वात्तिङुतिङ् इति न निघातः । सुमतीनां । मतिश्चन्द्रे क्तिनन्तेऽपि मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इतीकार उदात्तः । शोभना मतिर्येषां ते सुमतय इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्ततैव । अतो मतुपि ह्रस्वादन्तोदात्ताच्च सुमतिश्चात्परस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । ख्यः । ख्या प्रथम इत्यस्य लुङि सिप्यस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । पा० ३. १. ५२. । इति च्लेरङादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । इतश्च । पा० ३. ४. १००. । इतीकारलोपो रुत्वविसर्गौ । न माङ्योगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यङभावः । गहि । गमेर्बहुलं छंदसीति शपो लुकि हेर्ङित्वादनुदात्तोपदेशेति मकारलोपस्यासिद्धवदच्चाभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न भवति ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

परेहि वियमस्तुतमिंद्रं पृच्छा विपश्चितं । यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥ ४ ॥

परा । इहि । वियं । अस्तुतं । इंद्रं । पृच्छ । विपःऽचितं । यः । ते । सखिऽभ्यः ।

आ । वरं ॥ ४ ॥

अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते । हे यजमान त्वमिंद्रं परेहि । इंद्रस्य समीपे गच्छ । गत्वा च विपश्चितं मेधाविनं होतारं मां पृच्छ । असौ होता सम्यक् स्तुतवान्न वेत्येवं प्रश्नं कुरु । य इंद्रस्ते तव यजमानस्य सखिभ्य ऋत्विभ्यो वरं श्रेष्ठं धनं पुत्रादिकमा समंतात्प्रयच्छतीति शेषः । तादृशमिंद्रमिति पूर्वचान्वयः । पुनरपि कीदृशं । वियं । मेधाविनं । अस्तुतं । अहिंसितं । विप इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु वियविपश्चिच्छब्दौ पठितौ ॥ वियं । वृषादित्वादाद्युदात्तः । अस्तुतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रशब्द ऋजेंद्रायेत्यादिना रन् । निच्चादाद्युदात्तः । सखिभ्यः । समाने ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३८. । इति समान उपपदे ख्यातेरिण् । डिदित्यनुवृत्तेस्तस्य डिच्चाट्टिलोपश्च । पा० ६. ४. १४३. । तत्संनियोगेन यलोपः । उपपदस्योदात्तत्वं । समानस्य छंदस्य-मूर्धप्रभृत्युदकेषु । पा० ६. ३. ८४. । इति सभावः । अतः सखिशब्द आद्युदात्तः । वियत इति वरः । यहवृहनिश्चिगमश्च । पा० ३. ३. ५८. । इत्यप् । तस्य पिच्चाच्चातुस्वर एव ॥

पंचमीमृचमाह ॥

उ॒त ब्रु॑वंतु नो॒ निदो॒ निर॒न्यतश्चि॒दार॒त । दधा॑ना इ॒द्र इ॒दुवः ॥ ५ ॥

उ॒त । ब्रु॑वंतु । नः । नि॒दः । निः । अ॒न्यतः । चि॒त् । आ॒र॒त । दधा॑नाः । इ॒द्रे । इ॒त् । दु॒वः ॥ ५ ॥

नोऽस्माकं संबंधिन ऋत्विज इति शेषः । ते ब्रुवंतु । इद्रं स्तुवंतु । उत । अपि च हे निदो निंदितारः पुरुषा निरारत । इतो देशान्निर्गच्छत । अन्यतश्चित् । अन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विजः । इद्रे दुवः परिचर्या दधानाः । कुर्वाणाः । इच्छन्तोऽवधारणे । सर्वदा परिचर्या कुर्वन्त एव तिष्ठन्वित्यर्थः ॥ निदंतीति निदः । निदि कुत्सायां । क्विपि नुमभावश्छांदसः । सुपोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । आमंत्रितत्वेऽपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वान्न निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । चिदित्यपिशब्दार्थः । तेन न केवलमितः । इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एष धात्वर्थयोः संबंध आरतेति लुङ्ग द्योत्यते । स हि धातुसंबन्धाधिकारे विधीयते । आरत । अर्त्तेऽर्त्तदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङ् । मध्यमबहुवचनस्य तादेशः । सतिंशास्त्यतिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इति च्लेरङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । आडागमः । दधानाः । शानचश्चिन्वात्प्राप्तमंतोदात्तं बाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । दुवः परिचर्या । इरज्यतीत्यादिषु दुवस्यतीति पाठात् । नब्रिषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

सुरूपेति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

उ॒त नः॑ सु॒भगाँ॑ अ॒रिर्वो॒चेयु॑र्द॒स्स कृ॑ष्टयः । स्यामेदि॒द्रस्य॒ शर्म॑णि ॥ ६ ॥

उ॒त । नः॑ । सु॒भगाँ॑ । अ॒रिः । वो॒चेयुः॑ । द॒स्स । कृ॑ष्टयः । स्याम॑ । इ॒त् । इ॒द्रस्य॑ । शर्म॑णि ॥ ६ ॥

हे दस्स शत्रूणामुपक्षयितरिद्र त्वदनुग्रहादरिरुत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान्वोचेयुः । उच्यासुः । कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्मित्रभूता वदंतीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपन्ना वयमिन्द्रस्य शर्मणीद्रप्रसादलब्धे सुखे स्यामेत् । भवेमैव । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसुरयिः क्षत्रं भग इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्य-

नामसु कृष्टय इति पठितं ॥ उत । एवमादीनामंतः । फि० ४. १३. । इत्यंतोदात्तः । सुभगान् । भगशब्दस्य ऋत्वादिषु पाठान्नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा ऋत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ६. । इति नकारस्य रुत्वं । भीमगो । पा० ८. ३. ११९. । इति यत्वं । लोपः शकल्यस्य । पा० ८. ३. १२. । इति यलोपः । तस्यासिद्धवत्त्वान्न पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः । वचनव्यत्ययः । अच इः । उ० ४. १४०. । इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वोचेयुः । उच्यासुः । वच परिभाषण इत्यस्मादाशीर्लिङि ऋर्जुसादेशे । पा० ३. ४. १०८. । लिङ्गाशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ्प्रत्यये वच उम् । पा० १. ४. २०. । इत्युमागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. । इति यासुट् । छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. १११. । इति लिङादेशस्य सार्वधातुकत्वालिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० १. २. ७९. । इति सकारलोपः । अतो येयः । पा० १. २. ८०. । आद्गुणः । पा० ६. १. ८१. । अङोऽदुपदेशत्वात्सार्वधातुकस्वरेण लिङोऽनुदात्तत्वं । अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । तेन सहेकारस्य गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । दस् । दसु उपप्लव्य इत्यस्मादंतर्भावितख्यर्थादिष्विधुधीधिदसिश्चाधूसूभ्यो मक् । उ० १. १४३. । पदात्परत्वादामंचितनिघातः । कृष्टयः । क्तिच्क्त्तौ च सज्ञायां । पा० ३. ३. ११४. । इति क्तिचि मनुष्यनामत्वाच्चित इत्यंतोदात्तः । स्याम । अस भुवि । असोरलोपः । पा० ६. ४. १११. । यासुट् उदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । शर्मणि । शृ हिंसायां । हिनस्ति दुःखमिति शर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. २. ७५. । इति मनिन् । नेङ्गुशि कृति । पा० १. २. ८. । इतीट्प्रतिषेधः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

एमा॒श्रुमा॒शवे॑ भर॒ यज्ञ॒श्रियं॑ नृमा॒दनं॑ । प॒तय॒न्मंद॒यत्सखं॑ ॥ ७ ॥

आ। ईं। आ॒श्रुं। आ॒शवे॑। भर॒। य॒ज्ञऽश्रियं॑। नृ॒ऽमादनं॑। प॒तयत्॑। म॒न्दयत्॑ऽसखं॑ ॥ ७ ॥

ईमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमान । आशवे कृत्स्नसोमयागव्याघ्रायेन्द्राय । ईमाभर । इमं सोममाहर । कीदृशं सोमं । आश्रुं । सवनचयव्याघ्रं । यज्ञश्रियं । यज्ञस्य संपदूपं । नृमादनं । नृणामृत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं । पतयत् । पतयंतं । कर्माणि प्राप्नुवंतं । मंदयत्सखं । य इन्द्रो मंदयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निद्रे सखिभूतोऽयं सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वाच्चृमिहेतुत्वाद्वा ॥ आश्रुं ।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशुभ्य उण् । उ० १. १. । इत्युण् । प्रत्ययस्वरः । आशवे । पूर्ववत् । यज्ञश्चियं । समासस्येत्यंतोदात्तः । माद्यंतेऽनेनेति मादनः । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. । इति ल्युट् । तस्य लिङ्गात्पूर्व आकार उदात्तः । गतिकारकोपपदाकृदिति स एव शिष्यते । पतयत् । पतेरदंतस्य चौरादिको णिच् । पा० ३. १. २५. । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया वृद्धभावः । पा० ७. २. ११६. । लटः श्वादेशः । तस्य छंदस्युभयथेत्याईधातुकत्वेन शबभावाददुपदेशादिति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति । आईधातुकत्वेऽपि सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति णेरनिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपाभावः । सुपां सुलुगित्यमो लुक् । न लुमता । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणनिषेधादुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति न नुम् । एवं मंदयच्छन्दोऽंतोदात्तः । मंदयतीद्रे सखा । सप्तमीति योगविभागात्समासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृचाणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृचाणां । अभवः । प्र ।

प्रावः । वाजेषु । वाजिनं ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र त्वमस्य सोमस्य संबन्धिनमंशं पीत्वा वृचाणां वृचनामकासुरप्रमुखानां शत्रूणां घनोऽभवः । हताभूः । ततो वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं संग्रामवन्तं स्वभक्तं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ अस्येतीदंशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः परामृश्यते । अतोऽनन्वादेशत्वान्नाच्चेदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्य-
शादेशः । अतो न सर्वानुदात्तत्वं किंतु त्यदाद्यत्वे । पा० ७. २. १०२. । हलि लो-
पेऽकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्यंतोदात्तादित्यनुवृत्तावूडिदंपदाद्यप्पुमैद्युभ्यः । पा० ६. १. १७१. । इति विभक्तिरुदात्ता । पीत्वा । पिबतेः क्ताप्रत्यये घुमास्थादि-
नेत्वं । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । असामर्थ्यान्न परामंचितांगवद्भावः । घनः । मूर्तौ
घनः । पा० ३. ३. ७७. । इति हन्तेर्धातोः काठिन्येऽप्प्रत्ययः । तदस्यास्तीत्यर्श-
आदित्वादजन्तः । चित्त्वादंतोदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादाद्युदात्तः । वाजिनं ।
इतिप्रत्ययस्वरः ॥

नवमीमुचमाह ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तं । त्वा । वाजेषु । वाजिनं । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । धनानां ।
इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तं धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवंतं त्वा पूर्वमंचोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः । अन्नवंतं कुर्मः । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु पौंस्ये महाधने वाजेऽज्मन्निति पठितं । अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामस्वंधो वाजः पाज इति पठितं । उरु तुवीत्यादिषु द्वादशसु बहुनामसु शतं सहस्रमिति पठितं । अपोऽम्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शकम् क्रतुरिति पठितं । केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुरसुरिति पठितं ॥ त्वा । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । वाजेषु । वज व्रज गतौ । वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनेनेति वाजो बलमन्नं वा । एयंतात्करणे घञ् । तच्च जित्स्वरस्यापवादे कर्षात्वतः । पा० ६. १. १५९. । इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३. । इत्याद्युदात्तत्वं । वाजयामः । वाजोऽस्यास्तीति वाजवान् । तं कुर्म इत्यर्थे तत्करोति । पा० ३. १. २१. । तदाचष्टे । पा० ३. १. २५. । इति णिच् । इष्टवक्षौ प्रातिपदिकस्य । पा० ६. ४. १५५. १. । इति तस्मिन्परत इष्टवद्वावाङ्निम्तोर्लुक् । पा० ५. ३. ६५. । इति मतुपो लुक् । टेः । पा० ६. ४. १५५. । इत्यकारलोपः । णिचश्चिच्चादंतोदात्तत्वं । शपः पितृत्वेनानुदात्तत्वं । लसार्वधातुकस्वरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वं । पादादित्वात्तिङ्गुतिङ् इति न निघातः । शतक्रतो । आमंत्रितनिघातः । धनानां । नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । सातये । उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति क्तिन्नुदात्तः ॥

दशमीमुचमाह ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा । तस्मै । इन्द्राय ।

गायत ॥ १० ॥

य इन्द्रो रायो धनस्यावनी रक्षकः स्वामी वा तस्मा इन्द्राय गायत । हे

ऋत्विजस्तत्प्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृश इन्द्रः । महान् । गुणैरधिकः । सुपारः ।
 सुष्टु कर्मणः पूरयिता । सुन्वतो यजमानस्य सखा सखिवत्प्रियः ॥ रायः ।
 ऊडिदंपदाद्यप्पुमैद्युभ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवनिः । अव रक्षणगतिप्री-
 तितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्यवाप्त्यालिंगनहिंसादहन-
 भाववृद्धिषु चेत्यस्मादतिंसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः । उ० २. ९८. । इत्यनिः ।
 प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुपारः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्मास्त्रिजंतात्कर्तरीत्यनुवृत्तौ
 । पा० ३. १. ६८. । पचाद्यच् । पा० ३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तः । सुन्वतः ।
 शतुरनुमो नद्यजादी । पा० ६. १. १७३. । इति विभक्तिरुदात्ता । सखा । समाने
 ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३८. । इतीणप्रत्ययांतः । तत्संनियोगेन यलोपः । सशब्दस्य
 चोदात्तः । डित्वाटिलोपः । तस्मै । आदिरित्यनुवृत्तौ त्यजितनियजिभ्यो डित्
 । उ० १. १३०. । इति तनोतेरदिप्रत्ययः । डित्वाटिलोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः ।
 त्यदाद्यत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति
 विभक्तेरुदात्तत्वप्राप्तौ प्रथमैकवचनेऽवर्णातत्वान्न गोश्चन्साववर्ण । पा० ६. १. १८२. ।
 इति निषेधः । इन्द्राय । इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः । निच्चादाद्युदात्तः ।
 कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं । पा० १. ४. ३२. । इत्यत्र क्रियायहणं कर्तव्यं
 । पा० १. ४. ३२. १. । इति वचनाज्ञानक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥

आ त्विति द्वितीयं सूक्तं दशर्चं । सुरुपकृत्तुं दशेत्यनुवृत्तावा तु युजंतीत्येव-
 मनुक्तांतत्वात् । ऋषिच्छंदोदेवताविनियोगाः पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु ।
 अतिरात्रे तृतीयपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे स्तोत्रियोऽयं तृचः । अतिरात्रे पर्या-
 याणामिति खंड आ वेता निषीदत । आ० ६. ४. । इत्युक्तत्वात् । तत्र प्रथमा-
 मृचमाह ॥

आ वेता नि षीदतेद्रमभि प्र गायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत् । नि । सीदत् । इद्रं । अभि । प्र । गायत् । सखायः ।
 स्तोमऽवाहसः ॥ १ ॥

तुशब्दः क्षिप्रार्थो निपातः । द्वाभ्यामाङ्भ्यामान्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः ।
 हे सखाय ऋत्विजः क्षिप्रमस्मिन्कर्मण्यागच्छतागच्छत । आदरार्थोऽभ्यासः ।

आगत्य च निषीदत । उपविशत । उपविश्य चंद्रमभिप्रगायत । सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशाः सखायः । स्तोमवाहसः । चिवृत्पंचदशादिस्तोमानस्मिन्कर्मणि वहंति । प्रापयंति ॥ आ । निपातत्वादाद्युदात्तः । इत । इण् गतौ । अचोऽतस्तिङः । पा० ६. ३. १३५. । इति संहितायां दीर्घत्वं । नि । निपातत्वादाद्युदात्तः । सीदत । पात्राध्मास्थान्नादाण्डशीत्यादिना । पा० ७. ३. ७८. । सदेः सीदादेशः । सदेरप्रतेः । पा० ८. ३. ६६. । इति संहितायां षत्वं । अभि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनात्प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । स्तोमवाहसः । अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिष्णुभायावापदियक्षिणीभ्यो मन् । उ० १. १३८. । इति स्तौतेर्मन्प्रत्ययांत स्तोमशब्दो नित्वादाद्युदात्तः । स्तोमं वहंतीति स्तोमवाहसः । वहिहाधाज्भ्यश्छंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यसुन्प्रत्ययः । तच्च णिदित्यनुवृत्तेरत उपधाया इत्युपधाया वृद्धिः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्यौणादिकसूचात्समास आद्युदात्तः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

पुरु॒तमं॑ पुरु॒णामी॒शानं॑ वार्या॒णां । इ॒द्रं सोमे॑ सचा॒ सुते॑ ॥ २ ॥

पुरु॒ऽतमं॑ । पुरु॒णां । ई॒शानं॑ । वार्या॒णां । इ॒द्रं । सोमे॑ । सचा॒ । सुते॑ ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमत्रानुवर्तते । हे सखाय ऋत्विजः सचा यूयं सर्वैः सह । यद्वा सचा परस्परसमवायेन सुतेऽभिषुते सोमे प्रवृत्ते सतींद्रमभिप्रगायत । कीदृशमिंद्रं । पुरु॒तमं । पुरु॒न्बहू॒ञ्छू॒न्तम॑यति ग्लापयतीति पुरु॒तमः । पुरु॒णां बहू॒नां वार्या॒णां वर॑णीयानां धनानामीशानं स्वामिनं ॥ पुरु॒तमं । तमु ग्लान इति धातोरंतर्भावितण्यर्थात्पचाद्यचि चित्त्वादंतोदात्तेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पुरु॒णां । पृ॒ पाल॑नपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहशिभ्यः । उ० १. २३. । इति कुप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणनिषेध उदोष्ठ्यपूर्वस्य । पा० ७. १. १०२. । इत्युकारः । उरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः पुरु॒शब्दः । अतो मतुपि ह्रस्वादंतोदात्तात्पुरु॒शब्दात्परस्य नामो नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७. । इत्यंतोदात्तत्वं । ई॒शानं । ई॒श ऐ॒श्वर्य॑ इति धातोरनुदात्तेत्वात्परस्य शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । वार्या॒णां । वृ॒ड् संभ॑क्तावित्यस्मादहलोर्यत् । पा० ३. १. १२४. । क्यबिधौ हि वृज एव ग्रहणं न वृडः । पा० ३. १. १०९. १. । तित्स्वरितं । पा० ६.

१. १८५.। इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईड्वंदवृशंसदुहां एयतः । पा० ६. १. २१४.।
इति एयदंतस्याद्युदात्तत्वं । यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३.। इत्यत्र तु एयतो
ग्रहणं न भवति तस्य द्वानुबंधकत्वात् । एकानुबंधग्रहणे न द्वानुबंधकस्येति निय-
मात् । सचा । षच समवाये । धात्वादेः षः सः । संपदादित्वाद्भावे क्विविति क्विप् ।
तृतीयैकवचनं । धातुस्वरेणाद्युदात्तः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति न्यायेन
सावेकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते । सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्यां । गमद्वाजेभिरा स नः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंऽध्यां । गमत् ।

वाजेभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घशब्दोऽवधारणार्थो निपातः । सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते । स घ स एवेदंः
पूर्वमंत्रोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबंध आभु-
वत् । अभवत् । पुरुषार्थे साधयत्वित्यर्थः । स एव राये धनार्थमाभुवत् । अभवत् ।
स एव पुरंध्यां योषित्याभुवत् । यद्वा । बहुविधायां बुद्धावाभुवत् । पुरंधिर्बहुधीः । नि०
६. १३.। इति यास्कः । स एव वाजेभिर्देयैरन्नैः सह नोऽस्मानागमत् । आगच्छतु ॥ घा ।
चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संहितायामृचि तुनुघमक्षुतङ्कुचोरुष्याणां । पा० ६.
३. १३३.। इति दीर्घः । योगे । घञो जित्त्वादाद्युदात्तत्वं । भुवत् । भूयात् । भव-
तेराशीर्लिङि परतो लिङ्गाशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः । तस्य ङित्वेन गुणाभावादु-
वङादेशः । किदाशिषीति यासुग्न भवत्यनित्यमागमशासनमिति वचनात् ।
तिङ्ङितिङ् इति निघातः । ऊडिदंपदाद्यप्पुष्वैद्युभ्य इति राय इत्येतस्य विभक्तेरु-
दात्तत्वं । पुरंध्यां । पुरंधिः पुरुधीः । पृषोदरादित्वात् । पा० ६. ३. १०९.। उकार-
स्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानं
। पा० ६. २. ९१. १.। इत्याद्युदात्तत्वं । अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति
कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३.। इति किप्रत्ययः । अलुक् छंदसः । नञि-
षयस्यानिसंतस्येति पुरशब्द आद्युदात्तः । दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४२.।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गमत् । गमेर्लेटस्तिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकार-
लोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । आगमा अनुदात्ता
इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजेभिः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शचवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । संस्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शचवः । तस्मै । इन्द्राय ।
गायत ॥ ४ ॥

समत्सु युद्धेषु यस्येन्द्रस्य संस्थे रथे युक्तौ हरी द्वावश्चौ शचवो न वृण्वते । न संभजंते । रथमश्चौ च हृष्टा पलायंत इत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय तत्संतोषार्थं हे ऋत्विजो गायत । स्तुतिं कुरुत । रथ इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु समत्सु समरण इति पठितं ॥ संस्थे । सम्यक् तिष्ठतीति संस्थो रथः । आतश्चो-पसर्गे । पा० ३. १. १३६. इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृण्वते । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः । पा० ६. १. १५८. ९. तिङ्गतिङ् इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । पंचमीनिर्देशेऽप्यत्र । पा० १. १. ६७. व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथ-मिति हरी अश्चौ । इन्नित्यनुवृत्तौ हपिषिरुहिवृत्तिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च । उ० ४. १२०. इतीन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । समत्सु । संपूर्वादत्तेः क्तिप् । शचवः । शतिः सौचो धातुर्हिसार्थः । रुशतिभ्यां क्नुन् । उ० ४. १०६. निच्चादाद्युदात्तत्वं । तस्मै । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधात्प्राति-पदिकस्वर एव ॥

पंचमीमुचमाह ॥

सुतपावै सुता इमे शुचयो यंति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥ ५ ॥

सुतऽपावै । सुताः । इमे । शुचयः । यंति । वीतये । सोमासः । दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥

इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपावैऽभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुर्वीतये भक्षणार्थं यंति । तमेव प्राप्नु-वंति । कीदृशाः सोमाः । सुताः । अभिषुताः । शुचयः । दशापविचेण शोधि-तत्वाच्छुद्धाः । दध्याशिरः । अवनीयमानं दध्याशीर्दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ॥ सुतपावै । सुतं पिबतीति सुतपावा । वनिपः पिच्चाद्भातुस्वर एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृति-स्वरत्वं । शुचयः । शुच दीप्तौ । इन्नित्यनुवृत्ताविगुपधाक्तित् । उ० ४. १२१. ।

इतीनः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । वीतये । वी गतिप्र-
जननकांत्यसनखादनेष्वित्यस्मान्मंत्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३.
३. ९६. । इति क्तिन्नुदात्तः । सोमासः । षुञ् अभिषवे । अर्तिस्तुमुहुसृधृक्षीत्या-
दिना । उ० १. १३८. । मन् । नित्वादाद्युदात्तः । आज्ञसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. ।
इत्यसुगागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्पातीति दधि । दुधाञ् धारणपोषणयोः ।
आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति क्तिन् । लिङ्ग-
वाह्विर्भावः । कित्वादाकारलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । शृ हिंसायां । शृणोति
हिनस्ति सोमेऽवनीयमानं सत्सोमस्य स्वाभाविकं रसमृजीषत्वप्रयुक्तं नीरसं
दोषं वेत्याशीः । क्षिपृत इडातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं च । दधेवा-
शीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

आ त्वेति सूक्तस्य षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वं । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो
इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य
पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्यैष्ठ्यार्थं च सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धोऽजायथाः ।
अभिवृद्धोत्साहेन युक्तोऽभूः ॥ पीतये । पा पान इत्यस्मात्स्थागापापचो भावे
। पा० ३. ३. ९५. । इति क्तिन् । घुमास्थेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । ईत्वं । तस्य
नित्त्वेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वं । उत्तरसूत्रगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं ।
सद्यः । सद्यः परुपरारीति सूत्रेण । पा० ५. ३. २२. । समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य
सभावो ह्यश्च प्रत्ययो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः । वृधु वृद्धौ ।
उदितो वा । पा० ७. २. ५६. । इति क्त्वाप्रत्यय इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषा
। पा० ७. २. १५. । इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय ।
ज्यैष्ठ्यस्य भावो ज्यैष्ठ्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १२४. ।
इति थञ् । जित्वादाद्युदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ त्वा विशंत्वाश्वः सोमास इन्द्र गिर्वणः । शं ते संतु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । वि॒शं॒तु । आ॒श्वः । सोमा॑सः । इ॒न्द्र । गिर्व॑णः । शं । ते । सं॒तु । प्र॒चे॒त॒से ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां सोमासः सोमा आविशंतु । आभिमुख्येन प्रविशंतु । कीदृशः सोमाः । आश्वः । सवनत्रये प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिमंतः । कीदृशेन्द्र । गिर्वणः । गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेन वनयन्ति । नि० ६. १४. । इति यास्कः । तथाविध हे इन्द्र ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शं सुखरूपाः सोमाः संतु ॥ गिर्वणः । गृणन्तीति गिरः स्तुतयः । गृ शब्दे । क्विपि ऋत इडातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं च । गीर्भिर्वन्यते सेव्यत इति गिर्वणाः । वण षण संभक्तौ । संभक्तिः सेवा । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १९०. । इत्यसुन्प्रत्ययः । प्रचेतसे । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वां स्तोमा अवीवृधन्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धंतु नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वां । स्तो॒माः । अ॒वी॒वृ॒धन् । त्वां । उ॒क्था । श॒त॒क्र॒तो इति॑ शतऽक्रतो । त्वां । वर्ध॑न्तु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मबहुप्रज्ञ वेन्द्र त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राण्यवीवृधन् । वर्धितवन्ति । तथा बहुचानामुक्था शस्त्राणि त्वामवीवृधन् । यस्मात्पूर्वमेवमासीत्तस्मादिदानीमपि नोऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्धंतु । वर्धयन्तु । अतिवृद्धं कुर्वन्तु ॥ स्तोमाः । मनो निह्वादाद्युदात्तः । अवीवृधन् । वृधु वृद्धौ । ग्यन्तात् । पा० ३. १. २६. । लुङि चङि । पा० ३. १. ४८. । उर्कृत् । पा० ७. ४. ७. । इति वृधेरुपधाया ऋकारस्य ऋकारविधानादंतरंगोऽपि गुणो बाध्यते । द्विभाव । पा० ६. १. ११. । हलादिशेष । पा० ७. ४. ६०. । सन्वज्ञाव । पा० ७. ४. ९३. । इत् । पा० ७. ४. ७९. । दीर्घत्व । पा० ७. ४. ९४. । अडागमाः । पा० ६. ४. ७१. । उक्था । उक्थानि । पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् । उ० २. ७. । इति थक्प्रत्ययः । तस्य कित्वात्संप्रसारणं । शेषेदसि बहुलं । पा० ६. १. ७०. । इति शिलोपो नलोपश्च । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । असामर्थ्यादामंचितपरस्यापि न परांगवज्ञाव इति नाद्युदात्तत्वं । वर्धंतु । अंतर्भावितण्यर्थाद्बुधेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिंद्रः सहस्रिणं । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥ ९ ॥

अक्षितऽजतिः । सनेत् । इमं । वाजं । इंद्रः । सहस्रिणं । यस्मिन् । विश्वानि ।
पौंस्या ॥ ९ ॥

इंद्र इमं वाजं सोमरूपमन्नं सनेत् । संभजेत् । कीदृश इंद्रः । अक्षितोतिः ।
अहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि रक्षां न विमुंचतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं ।
सहस्रिणं । प्रकृतौ विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तं । यस्मिन्वाजे
विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तन्ते तादृशं वाजमिति पूर्व-
चान्वयः ॥ अक्षितोतिः । ननु क्षि क्षय इत्ययं धातुरकर्मकः । तस्य च कर्माभा-
वादधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं । तदिह यदि कर्तर्यधिकरणे
वा स्यात्तदा तयोरर्थयोर्ण्यप्रत्ययस्याविधानात्क्षिय इत्यनुवृत्तौ । पा० ६. ४. ५९ ।
निष्ठायामण्यदर्थे । पा० ६. ४. ६० । इति दीर्घेण भवितव्यं । तथा च क्षियो
दीर्घात् । पा० ८. २. ४६ । इति निष्ठानत्वेऽक्षीणेति स्यात् न त्वक्षितेति । अथ
नपुंसके भावे क्तः । पा० ३. ३. ११४ । इति भावपरः क्षितशब्दो गृह्यते । तदा
तस्य ण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थ इति निषेधाद्दीर्घनत्वयोरभावात्क्षितमिति सिध्यति ।
तदा तु नञ्जत्पुरुषः प्रकृतेन नान्वेतीति न विद्यते क्षितमचेति बहुव्रीहिणैव
भवितव्यं । तथा च नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२ । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् ।
पुनरुक्तिशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदित्यभिमतमा-
द्युदात्तत्वं न सिध्येदिति । सत्यं । अत एवात्र क्षिधातुरंतर्भावितरणर्थो गृह्यते ।
तेन सकर्मकत्वात्कर्मण्येषा निष्ठा । ततश्चाण्यदर्थ इति निषेधाद्दीर्घो निष्ठानत्वं च
न भविष्यति । तथा च नञ्जत्पुरुषे न क्षिताक्षिताक्षयितेत्यर्थः । तत्र चाव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वं । पुनरुक्तिपदेन बहुव्रीहौ स एव स्वरः स्थास्य-
तीति न कोऽपि दोषः । रिक्षिचिरिजिरिदाशट् जिघांसायामिति क्षिणोते-
र्हिंसार्थस्य वा कर्मणि निष्ठा । तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थ उक्तक्रमेण स्वरः
सिध्यतीति न दोषः । सनेत् । वन षण संभक्तौ । भौवादिकः । वाजं । वृषा-
दिवादाद्युदात्तः । इंद्रः । रनो निह्वादाद्युदात्तः । सहस्रिणं । सहस्रमस्यास्ति ।
अत इनिठनौ । पा० ५. २. ११५ । प्रत्ययस्वरः । विश्वानि । विशेः क्कनि । उ०
१. १५० । निह्वादाद्युदात्तः । पुंसः कर्माणि पौंस्यानि । ब्राह्मणादेराकृतिगण-

त्वाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १२४. । इति थञ् । जिह्वा-
दाद्युदात्तः । प्रथमाबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना डादेशः । ननु स्त्रीपुंसाभ्यां
नञ्स्त्रजौ भवनात् । पा० ४. १. ८७. । इत्यनेन धान्यानां भवने स्त्रेचे खञ् । पा०
५. २. १. । इत्येतत्पर्यन्तेष्वपत्याद्यर्थेषु नञ्स्त्रजोर्विधानाद्यथा पुंसोऽपत्यं पौंस्त्रः पुंस
आगतः पौंस्त्र इत्यादिवत्पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नप्यर्थे थञ् बाधित्वा पौंस्त्रा-
नीत्येव भवितव्यं । कथमुच्यते पौंस्यानीति । उच्यते । आ च त्वात् । पा० ५.
१. १२०. । इति सूत्रे त्वादित्यवधिनिर्देशाद्ब्रह्मणस्त्वः । पा० ५. १. १३६. । इत्येतत्पर्य-
न्तैरिमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः । एवं तत्रैव चशब्दान्नञ्स्त्र-
नोरपि थजादिभिः समावेश एव । न बाध्यबाधकभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

मा नो मर्ता अभि दुहन्तनूनामिन्द्र गिर्वणः । ईशानो यवया वधं ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । दुहन् । तनूनां । इन्द्र । गिर्वणः । ईशानः । यवय । वधं ॥ १० ॥

हे गिर्वण इन्द्र मर्ता विरोधिनी मनुष्या नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां
माभिदुहन् । अभितो द्रोहं मा कुर्युः । ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः संपाद्यमानं
यवय । अस्मत्तः पृथक्कुरु । मनुष्या इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु
मर्ता व्राता इति पठितं ॥ मर्ताः । असिहसिमृगिणामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्
। उ० ३. ८५. । इति तन् । निह्वादाद्युदात्तः । अभि । एवमादीनामन्तः । फि० ४. १३. ।
दुहन् । दुह जिघांसायां । लिङर्थे लेट् । पा० ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां । पा०
३. ३. १६१. । लेट् । तस्य ङि । पा० ३. ४. ७८. । ङोऽन्तः । पा० ७. १. ३. । इत्तश्च
लोपः परस्मैपदेषु । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । शपो लुक् । सार्वधातुक-
मपित् । पा० १. २. ४. । इति तिङो डिह्वास्त्रघूपधगुणाभावः । पा० १. १. ५. ।
तनूनां । असामर्थ्यान्न परांगवद्भावः । इन्द्र गिर्वणः । गतं । ईशानः । धातोरनु-
दात्तेह्वाच्छपो लुकि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिथ्यते । यवया ।
यौतेर्णिचि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न क्रियते । अथवा यौतीति
यवः । पचाद्यच् । पा० ३. १. १३४. । यवं करोतीत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा०
३. १. २१. २५. । इति णिच् । इष्टवद्भावाट्टिलोपः । पा० ६. ४. १५५. १. । तस्य
स्थानिवद्भावाट्टिभ्यभावः । पा० १. १. ५७. । वधं । हनश्च वधः । पा० ३. ३. ७६. ।

इति भावेऽपि । तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भावेनांतोदात्तो वधादेशः । उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणापि उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

सुरूपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युजंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या ऋषिच्छंदो-
दैवतानि विनियोगश्चेत्येते पूर्ववदवगंतव्याः । दशर्चे तस्मिन्सूक्त आद्यास्ति-
स्रोऽंतिमा चेत्येताश्चतस्र एंद्र्यः । आ दहेत्येतां चतुर्थीभारभ्य षडृचो मारुत्यः ।
तासु मध्ये वीळु चिदिंद्रेणेत्येते द्वे ऋचौ मारुत्यौ सत्याविंद्यावपि भवतः । तदे-
तत्सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तं । सुरूपकृत्तुं दशैंद्रमा तु युजंत्यादहेत्येताः षण्मारुत्यो
वीळु चिदिंद्रेणेत्येन्द्र्यौ चेति । एतस्मिन्सूक्ते युजंतीत्यसौ तृचस्तृतीये रात्रिपर्याये
ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपः । तथा चातिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे योगे योगे
तवस्तरं युजंति ब्रध्नमरुषं । आ० ६. ४. इति सूचितं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

युजंति ब्रध्नमरुषं चरंतं परि तस्थुषः । रोचंते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युजंति । ब्रध्नं । अरुषं । चरंतं । परि । तस्थुषः । रोचंते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

इंद्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः । परमैश्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थाना-
दुपपद्यते । ब्रध्नमादित्यरूपेणावस्थितं । अरुषं । हिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितं ।
चरंतं । वायुरूपेण सर्वतः प्रसरंतमिंद्रं परि तस्थुषः परितोऽवस्थिता लोक-
त्रयवर्तिनः प्राणिनो युजंति । स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन संबद्धं कुर्वन्ति । तस्यै-
वेन्द्रस्य मूर्तिविशेषभूता रोचना नक्षत्राणि दिवि द्युलोके रोचन्ते । प्रकाशन्ते ।
अस्य मंत्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणांतरे व्याख्यातं । युजंति ब्रध्नमित्याह । असौ
वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वा
अरुषः । अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरंतमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै
युनक्ति । परि तस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः परि तस्थुषः । इमानेव लो-
कानस्मै युनक्ति । रोचंते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि ।
नक्षत्राण्येवास्मै रोचयंतीति । पंचविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महो ब्रध्न इति
पठितं । आदित्यस्यापि महन्नादेव ब्रध्नत्वं ॥ युजंति । अंतः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वं ।
ब्रध्नं । प्रातिपदिकांतोदात्तः । अरुषं । रुष रिष हिंसार्थाः । रोषंतीति रुषा

हिंसकाः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न संति रुषा यस्यासावरुषः । नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. । इति पूर्वरूप एकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इत्युदात्तत्वं । चरंतं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः कसुरादेशः । पा० ३. २. १०७. । वस्वेकाजाह्वसां । पा० ७. २. ६७. । इतीटमंतरंगमपि बाधित्वा संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति शसि परतो भत्वात् । पा० १. ४. १८. । वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं । वसोः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । रोचंते । तिङो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । रोचना । अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा० ३. २. १४९. । इति युच् । युवोरनाकौ । पा० ७. १. १. । इत्यनादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

युंजंत्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्ण नृवाहसा ॥ २ ॥

युंजंति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा । रथे । शोणा । धृष्ण इति ।

नृऽवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रध्नादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानौ द्वावश्चौ सारथयो युंजंति । इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वं हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेरिति पठितत्वात् । कीदृशौ हरी । काम्या । कामयितथ्यौ । विपक्षसा । विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वौ ययोरश्वयोस्तौ विपक्षसौ । रथस्य द्वयोः पार्श्वयोरीजितावित्यर्थः । शोणा । रक्तवर्णा । धृष्ण । प्रगल्भौ । नृवाहसा । नृणां पुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखानां वोढारौ ॥ अस्य ब्रध्नमित्युक्तस्य परामर्शादिमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्यश् । शिच्चात् । पा० १. १. ५५. । सर्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तैवेति सर्वानुदात्तत्वं । काम्या । कमु कांती । कमेर्णिङ् । पा० ३. १. ३०. । कामयतेरचो यत् । पा० ३. १. ९७. । तिप्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य डादेशः । हरतो रथमिति हरी । हृपिषीत्यादिना । उ० ४. १२०. । इन् । निच्चादाद्युदात्तः । विपक्षसा । पचिवचिभ्यां सुट् च । उ० ४.

२१९. इति पचेरमुन् । सुडागमः । विभिन्ने पक्षसी पार्श्वौ ययोस्ती । विशब्दे निपातत्वादुदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । द्विवचनस्य डादेशः । रथे । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः । रमु ऋडायां । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन् । उ० २. २. । इति कथन् । कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३९. । मकारलोपः । निस्वरेणाद्युदात्तः । शोणा । शोणं वर्णगत्योः । गमनकरणत्वात्करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । सुपां सुलुगिति डादेशः । धृष्णू । जिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रसिगृधिधृषिष्लिपेः क्नुः । पा० ३. २. १४०. । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्यस्वरः । नृवाहसा । नृन्वहत इति वहेर्वहिहाधाभ्यां छंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेर्वृद्धिः । नित्वादाद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ॥

तृतीयामुचमाह ॥

केतुं कृण्वन्केतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुं । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सं । उषत् ऽभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हे मर्या मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते । आदित्यरूपोऽयमिन्द्र उषद्भिर्दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालैर्वा संभूयाजायथाः । उदपद्यत । अथवा सूर्यस्यैवास्तमये मरणमुपचर्य । व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते । हे मर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यं । किं कुर्वन् । अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् । प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे । रात्रावंधकारावृतत्वेनानभिव्यक्तत्वादूपरहिताय पदार्थाय प्रातरंधकारनिवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् ॥ पेश इति रूपनाम पिंशतेरिति यास्कः । अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थ्यो षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्यौ । केतुं । प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् । कृविर्हिंसाकरणयोश्च । लटः शच्चादेशः । इदितो नुम् धातोः । पा० ७. १. ५८. । इति नुमागमः । कर्तरि शप् प्राप्ते धिन्वि-कृण्वोरच् । पा० ३. १. ८०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति । पा० ७. ३. ८६. । अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । अकेतवे । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पेशः । नबिषयस्यानिसंतस्य । फि० २. ३. । इत्याद्युदात्तः । मर्याः । छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ

। पा० ३. १. १२३. । ध्रियतेर्निपातः । आमंचितनिघातः । पा० ८. १. १९. । असा-
मर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः । अपेशसे । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सं ।
निपात आद्युदात्तः । उषद्भिः । उष ऋष दाहे । ज्वलद्भिः रश्मिभिः । लटः
शचादेशे शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । सार्वधातुकमपित् । पा० १. २. ४. । इति तस्य
ङित्वात्तद्धूपधगुणो न भवति । शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । उपरि शतुरदुपदे-
शात्सार्वधातुकानुदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अजायथाः । अजायतेत्यर्थे
पुरुषव्यत्यये । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भवमेरि । दधाना नाम यज्ञियं ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधा । अनु । पुनः । गर्भऽत्वं । आऽईरि । दधानाः । नाम । यज्ञियं ॥ ४ ॥

अचास्ति विशेषविनियोगः । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र
आदह स्वधामन्विति द्वे ऋचौ । इंद्रेण सं हि दृक्षस इत्येका । अयं तृचः
षष्ठहस्तोचियसंज्ञकः । तथा च सूचितं चतुर्विंशे होताजनिष्टेति खंडे । इंद्रेण सं
हि दृक्षस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च । आ० १. २. । इति । यद्यप्येतदैद्रं सूक्तं
तथाप्यादहेत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्ण्येते । प्रायेणैदे मरुत इत्यनुक्रमणिकायामुक्त-
त्वात् । अ० परि० १. २. ॥ आदित्ययमानंतर्यार्ये निपातः । अहेत्यवधारणार्थः ।
आदह वर्षर्तोरनंतरमेव । स्वधामनु । इतः परं जनिष्यमाणमन्नमुदकं वानुलक्ष्य
मरुतो देवा गर्भवमेरि । मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः । जलस्य
कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवन्तः । प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वतीति दर्शयितुं पुनः शब्दः प्रयुक्तः ।
कीदृशा मरुतः । यज्ञियं यज्ञार्हं नाम दधानाः । धारयन्तः । सप्तसु गणेषु मरुता-
मीदृङ्गान्यादृङ्ग्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्यत्रास्मात्तानि । अंध इत्यादिष्वष्टा-
विंशतिसंख्याकेष्वन्ननाममूर्क रसः स्वधेति पठितं । अर्ण इत्यादिष्वेकशतसं-
ख्याकेषूदकनामसु तेजः स्वधाक्षरमिति पठितं ॥ आत् । अह । निपातावाद्यु-
दात्तौ । स्वधा । स्वं लोकं दधाति पुष्पातीति स्वधा । आतोऽनुपसर्गे कः । पा०
३. २. ३. । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुपुनः शब्दौ निपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्य
भावो गर्भत्वं । प्रत्ययस्वरः । एरि । अंतर्भावितव्यर्थोदीर गतावित्यस्मादनुदात्तेतः
परस्य लिटो ऋस्य । पा० ३. ४. ८१. । इरेच् । चित्त्वादंतोदात्तः । सह सुपा । पा०
२. १. ४. । इत्यत्र सुपेति योगविभागादाडा सह तिङः समासेऽपि समासस्य

। पा० ६. १. २२३. । इत्यंतोदात्तत्वं । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । पा० ३. १. ३६. ।
 इत्याम् न भवति मंचत्वात् । अहशब्दयोगान्निघाताभावः । तुपश्यपश्यताहैः
 पूजायां । पा० ८. १. ३९. । इति निषेधात् । दधानाः । शानचश्चिन्नादंतोदात्तत्वे
 प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । यज्ञमर्हति यज्ञियं ।
 यज्ञविग्भ्यां घखजौ । पा० ५. १. ७१. । इति घप्रत्ययः । आयनेयीनीयियः फढल-
 छघां प्रत्ययादीनां । पा० ७. १. २. । इतीयादेशः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

वी॒ळु चि॒दार्ज॒लुभिर्गु॒हा चिदि॒द्र व॒ह्निभिः । अ॒वि॒द उ॒स्रिया॒ अनु ॥ ५ ॥

वी॒ळु । चि॒त् । आ॒रु॒ज॒लुऽभिः । गु॒हा । चि॒त् । इ॒द्र । व॒ह्निऽभिः । अ॒वि॒दः ।
 उ॒स्रियाः । अनु ॥ ५ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं । पणिभिर्देवलोकाद्भावोऽपहता अंधकारे प्रक्षिप्ताः ।
 ताश्चेदो मरुद्भिः सहाजयदिति । एतच्चानुक्रमणिकायां सूचितं । अ० ८. ६. १. ।
 पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिंद्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो
 मित्रीयंतः प्रोचुरिति । मंचांतरे च दृष्टांततया सूचितं । निरुद्धा आपः पणिनेव
 गाव इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते ॥ हे इंद्र वीळु चित् । दृढमपि दुर्गम-
 स्थानमारुजलुभिर्भजज्जिर्वह्निभिर्वोदुभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं गुहा
 चित् । गुहायामपि स्थापिता उस्रिया गा अन्वविंदः । अन्विष्य लब्धवानसि ।
 ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो वीळु ध्यौलमिति
 पठितं । नवसंख्याकेषु गोनामस्वर्ग्योस्रोस्रियेति पठितं ॥ वीळु । प्रातिपदि-
 कस्वरः । चित् । चादिरनुदात्तः । आरुजलुभिः । रुजो भंग इत्यौणादिकः कलुच्-
 प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । चिन्नादंतोदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 गुहा । सप्तम्या डादेशः । यामादीनां च । फि० २. १५. । इत्याद्युदात्तः । वह्निभिः ।
 वहिश्चिश्चुयुदुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति वहेर्निप्रत्ययः । निन्नादा-
 द्युदात्तः । अविंदः । शे मुचादीनां । पा० ७. १. ५९. । इति नुमागमः । लुङ्लङ्-
 लङ्स्त्वडुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । वसंतीत्युस्रियाः । वसेः कर्तरि रियक्प्रत्ययः ।
 षत्वाभावश्च बाहुलकादूहनीयः । उक्तं हि । यन्न पदार्थविशेषसमुत्पन्नं प्रत्ययतः
 प्रकृतेश्च तदूह्यमिति । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकादशो वर्गः ॥

युजंतीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

देवयंतो यथा मतिमच्छा विद्वसुं गिरः । महामनूषत श्रुतं ॥ ६ ॥

देवऽयंतः । यथा । मतिं । अच्छ । विदत्ऽवसुं । गिरः । महां । अनूषत । श्रुतं ॥ ६ ॥

देवयंतो मरुत्संज्ञकादेवानिच्छंतो गिरः स्तोतार ऋत्विजो महां प्रौढं मरुत्तणमच्छ प्राप्तुमनूषत । स्तुतवंतः । कीदृशं मरुत्तणं । विद्वसुं । वेदयज्ञिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं । श्रुतं । विख्यातं । मरुत्तणस्य दृष्टांतः । यथा मतिं । मंतारमिदं यथा स्तुवंति तथेत्यर्थः ॥ देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । पा० ३. १. ८. । क्यचि च । पा० १. ४. ३३. । इतीत्वम-कृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । पा० १. ४. २५. । इति दीर्घत्वं च न भवति । न छंदस्य-पुत्रस्य । पा० १. ४. ३५. । इत्यनेन क्यचि यत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् । यद्यपीत्वमेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते । अश्वायंत इत्यादावश्वाघस्यात् । पा० १. ४. ३९. । इत्यात्वविधानादिति ह्युक्तं । क्यजंताच्छतृप्रत्ययः । क्यचश्चिह्नाच्चित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्वेन शतृश्च लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्व एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यु-दात्तः । यथा । प्रकारवचने थाल् । पा० ५. ३. २३. । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-मुदात्तत्वं । मतिं । मंचे वृषेषपचमनेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिन्नुदात्तः । मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचाराज्ज्ञातरीद्रे वर्तते । अथवा पदांतरे विशेष्यानु-पादानादिंद्रस्थेषा संज्ञा । ततश्च क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति मन्यतेः कर्तरि क्तिच् । तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः । पा० १. २. १०. । चिह्नादंतोदात्तत्वं । अच्छ । अध्याहतगच्छत्यर्थयोगादच्छ गत्यर्थवदेषु । पा० १. ४. ६९. । इति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपि समावेशात् । पा० १. ४. ६०. । निपाता आद्युदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्याद्युदात्तत्वं । विद्वसुं । विद ज्ञान इत्यस्मादंतर्भावितरण्यथाच्छतृप्रत्यये विदंत्यौदार्यातिशयवत्तया ज्ञापयंति वसूनि धनानि यं स विद्वसुः । विदेः शतृप्रत्ययेऽदिप्रभृतिभ्यः शपः । पा० २. ४. ७२. । इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणंति स्तुवंतीति गिरः । गृणातेः क्णिपृत इज्ञातोः । पा० १. १. १००. । इतीत्वं । रपरत्वं । धातुस्वरेणोदात्तत्वं । महां । महांतं । नकारत-

कारयोर्लोपश्छांदसः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वं । अनूषत । ए स्तुतौ । व्यत्यये-
नात्मनेपदं । लुङि ऋस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिचि कुटादित्वेन । पा० १.
२. १. । डित्वाद्गुणभावः । इडभाव उकारदीर्घत्वं च छांदसं । निघातः । श्रुतं ।
प्रत्ययस्वरः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इंद्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा । मंदू समानवर्चसा ॥ ७ ॥

इंद्रेण । सं । हि । दृक्षसे । संऽजग्मानः । अबिभ्युषा । मंदू इति । समानऽवर्चसा ॥ ७ ॥

हे मरुद्गण त्वमिंद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः संदृक्षसे हि । सम्यग्दृश्येयाः
खलु । अवश्यमस्माभिर्दृष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेंद्रेण । अबिभ्युषा । भीतिरहितेन ।
कीदृशाविंद्रमरुद्गणौ । मंदू । नित्यप्रमुदितौ । समानवर्चसा । तुल्यदीप्ती । पुरा
कदाचिद्वृचबधदशायामिंद्रस्य सखायः सर्वे देवा वृचश्चासेनापसारिताः । तदा-
नीमिंद्रस्य वृचसंबधिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोऽभूत् । सोऽयमर्थो
वृचस्य त्वाश्वसथादिति मंचे संगृहीतः । इंद्रो वै वृचं हनिष्यन्निति ब्राह्मणे
प्रपंचितश्च ॥ इंद्रशब्दः परमैश्वर्यवंतं मरुद्गणं वाभिधत्ते । तदानीमिंद्रस्य संबोधनं
बहिरेवाध्याहर्तव्यं । तथा चेयमृग्यास्केन व्याख्याता । इंद्रेण हि संदृश्यसे
संगच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन मंदू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मंदुना तेनेति
स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातं । नि० ४. १२. । इति ॥ संदृक्षसे । संपश्येयाः ।
दृश्येति वक्तव्यं । पा० १. ३. २९. २. । इत्यात्मनेपदं । दृशेर्लिङ्गर्थे लेट् । पा० ३. ४.
७. । इति प्रार्थनायां लेट् । यासः से । पा० ३. ४. ८०. । लेटोऽडाटौ । पा० ३.
४. ९४. । इत्यडागमः । सिबहुलं लेटि । पा० ३. १. ३४. । इति सिप् । संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति गुणाभावः । ब्रश्चादिना षत्वं । पा० ८. २. ३६. । षढोः कः सि
। पा० ८. २. ४१. । इति कत्वं । आदेशप्रत्ययोः । पा० ८. ३. ५९. । इति सिपः षत्वं ।
बहुल्यहणात्सिपः परस्ताच्छबपि भवति । सिपा व्यवधानात्पश्यादेशो न
भवति । पा० ७. ३. ७८. । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । उत्तरस्य लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । हिशब्दयोगात्तिङ्गितिङ् इति निघातो न भवति ।
हि च । पा० ८. १. ३४. । इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः । गमेः संपूर्वाच्छंदसि
लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति वर्तमाने लिट् । समो गम्युच्छिभ्यां । पा०
१. ३. २९. । इत्यात्मनेपदविधानात्सिटः कानजादेशः । पा० ३. २. १०६. । द्विर्भावः

। पा० ६. १. ८. । हलादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । अभ्यासस्य चुत्वं । पा० ७. ४. ६२. । गमहनेत्युपधालोपः । पा० ६. ४. ९८. । कानचश्चिन्नादंतोदात्तत्वं । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविभ्युषा । जिभी भये । पूर्ववह्निट् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदं । पा० १. ३. ७८. । इति परस्मैपदं । क्रमुश्च । पा० ३. २. १०७. । इति लिटः क्रसुरादेशः । तस्य कित्वाद्गुणाभावः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजन्त्वे । पा० ७. ४. ५९. ८. ४. ५४. । आदिनियमात् । पा० ७. २. १३. । प्राप्त इड्स्वेका-
जाङ्घसां । पा० ७. २. ६७. । इति नियमान्निवर्तते । नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वा-
ञ्सोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति वकारस्योकारः । संप्रसारणाच्च । पा०
६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति
घत्वं । इयङादेशं बाधित्वैरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । पा० ६. ४. ८२. । इति यणा-
देशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वेण सह संहितायामोकारस्यैङः पदांतादति
। पा० ६. १. १०९. । इति परपूर्वत्वे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमथ्यपरे । पा० ६. १. ११५. ।
इति प्रकृतिभावः । मंदू । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । इदितो नुम्
धातोः । पा० ७. १. ५८. । इति नुमागमः । कुरित्यनुवृत्तौ खरुशंकुपीयुनीलंगु-
लिगु । उ० १. ३६. । इत्याविभक्तिकनिर्देशादन्तेर्हिगुरिति वच्चात्वंतरादपि कुरि-
त्युक्तं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्विवचनमौ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १.
१०२. । तृतीयैकवचने चेत् सुपां सुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । समान-
वर्चसा । समानं वर्चो ययोरिति वा यस्येति वा बहुव्रीहिः । द्विवचने सुपां
सुलुगित्यादिनाकारादेशः । समानपादस्य प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गणैरिंद्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गणैः । इंद्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिर्द्युलोकमभिगतैः काम्यैः
फलप्रदत्वेन कामयितव्यैर्गणैर्मरुत्समूहैः सहितमिंद्रस्येंद्रं सहस्वदलोपेतं यथा
भवति तथार्चति । पूजयति । अयं यज्ञो मरुत इंद्रं चातिशयेन प्रीणय-
तीत्यर्थः । यज्ञ इत्यादिषु पंचदशसु यज्ञनामसु मखो विष्णुरिति पठितं ।
चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मस्वर्चति गायतीति पठितं ॥ न विद्यतेऽवद्यं येषां

तेऽनवद्याः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अभिगता द्यौर्येस्तेऽभिद्यवः ।
 तैरभिद्युभिः । अभिशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरेण स एव शिष्यते । मखः । प्रातिपदिकस्वरः । सहो बलमस्मिन्नर्चने
 शर्मण्यस्तीति सहस्वत् । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. । इति भसंज्ञया पदसं-
 ज्ञाया बाधितत्वात्सकारस्य रुत्वाभावः । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । पा०
 ८. २. ९. । इति वा ऋयः । पा० ८. २. १०. । इति वा मतुपो मस्य वत्वं । सहस्रशब्दो
 नबिषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । मतुपः पितृत्वात् एव शिष्यते । काम्यैः ।
 कमेर्णिङ् । अत उपधायाः । पा० ७. २. ११६. । इति वृद्धिः । जनी जृष् ऋसु
 रंजोऽमंताश्च । धा० पा० १९. ६३. ६७. । इत्यमंतत्वेन प्राप्तस्य मित्वस्य न कम्यमि
 चमामिति प्रतिषेधात् । धा० पा० १९. ६९. । मितां ह्रस्वः । पा० ६. ४. ९२. ।
 इत्युपधाह्रस्वत्वं न भवति । ण्यंतादचो यत् । पा० ३. १. ९७. । णिलोपः । पा० ६.
 ४. ५१. । तित्स्वरितमिति प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अतः परिज्मन्नागहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नृजते गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिऽज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि । सं । अस्मिन् ।

ऋजते । गिरः ॥ ९ ॥

हे परिज्मन् परितो व्यापिन्मरुद्गण । अतोऽस्मान्मरुद्गणस्थानादंतरिक्षादा-
 गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । दिवो वा । द्युलोकाद्वा समागच्छ । रोचनादधि ।
 दीप्यमानादादित्यमंडलाद्वा समागच्छ । अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि ततः
 सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । अस्मिन्कर्मणि वर्तमान
 ऋत्विगिरः स्तुतीः समृजते । सम्यक् प्रसाधयति । ऋजतिः प्रसाधनकमेति
 यास्कः । एताः स्तुतीः श्रोतुमागच्छेत्यर्थः । यद्यपृत्विजा मंत्रस्य प्रयुज्यमानत्वाहंज-
 तिधातोरुत्तमपुरुषेण भवितव्यं । तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः ।
 परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह । तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता
 आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चा-
 ख्यातस्येति ॥ अतः । पंचम्यास्तसिल् । पा० ५. ३. ७. । एतदोऽश् । पा० ५. ३. ५. ।
 शित्वात्सर्वादशः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । परिज्मन् । अज गतिक्षेप-
 णयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पा० ३. २. ७५. । इति मनिन् । अकारलोपश्छांदसः ।

आमंचितनिघातः । गहि । गमेर्बहुलं छंदसि । पा० २. ४. ७३. । इति शपो लुक् । हेर्ङित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मलोपः । अतो हेः । पा० ६. ४. १०५. । इति हिलोपो न भवति तस्मिन्कर्त्तव्येऽसिद्धवदचा भात् । पा० ६. ४. २२. । इति मलोपस्यासिद्धत्वेनानकारांतत्वात् । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १५. । इत्यनुदात्तः । रोचनात् । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा० ३. २. १४९. । इति युच् । युवोरनाकौ । पा० ७. १. १. । इत्यनादेशः । चिदित्यंतोदात्तः । अधि । अधिपरी अनर्थकौ । पा० १. ४. ९३. । इति कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशान्निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः । अस्मिन् । परिज्मन्नित्यादिष्टस्यैवान्वादेशादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्मृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्यश् अनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । विभक्तिरनुदात्तौ सुप्पितौ । पा० ३. १. ४. । इत्यनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । ञृजते । ञृजि भृजी वर्जने । समित्युपसर्गयोगात्प्रसाधने वर्तते । निघातः । गिरः । प्रातिपादिकस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि । इंद्रं महो वा राजसः ॥ १० ॥ (४)

इतः । वा । साति । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि । इंद्रं । महः । वा ।

राजसः ॥ १० ॥

इंद्रं देवं प्रति साति धनदानमधीमहे । आधिक्येन याचामहे । कस्माल्लोकादिति तदुच्यते । इतोऽस्मादभिदृश्यमानान्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वा । दिवो वा । द्युलोकाद्वा । महो महतः प्रौढाद्रजसो वा । पक्ष्यादीनां रंजकादंतरिक्षलोकाद्वा । अयमिंद्रो यतःकुतश्चिदानीयास्मभ्यं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सप्तदशसु याच्चाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं ॥ इतः । इदम्शब्दात्पंचम्यास्तसिल् । इदम इश् । पा० ५. ३. ३. । इतीश् । शित्वात्सर्वादेशः । अत्रोडिदमित्यस्यावकाशः । आभ्यां । एभिः । पा० ६. १. १७१. । लितीत्यस्यावकाशः । पा० ६. १. १९३. । पचनं पाचकः । उभावपि नित्यौ । तच्च परत्वाद्धिप्रतिषेधे परं कार्यमिति लितीतीकारस्योदात्तत्वं । पश्चात्तसेः प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. १. । इति विभक्तिसंज्ञकत्वादूडिदमित्यादिनाऽसर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वं भवति । सकृज्जतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेत्यूडिदमित्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेवेति चेत् । न ।

लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रसंगविज्ञानं चेति स्वीकारात् । नन्वेवं यतस्तत इत्या-
दावपि परेण लिट्स्वरेण बाधितमपि सावेकाच इति तसिल उदात्तत्वं स्या-
दिति चेत् । न । यत्तच्छब्दयोः साववर्णात्तत्वे न गोश्वन्साववर्णेति । पा० ६. १.
१८२. निषेधात् । न च पुनः प्रसंगविज्ञानं चेत्येतत्सार्वत्रिकं लक्ष्यानुरोधेन
क्वचिदेव तदाश्रयणादिति । सातिं । षण दाने । धात्वादेः षः सः । पा० ६. १. ६४. ।
भावे क्तिन् । जनसनखनां सन्मूलोः । पा० ६. ४. ४२. । इति नकारस्यात्वं ।
तितुचतथसिसुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इति निषेधादिण न भवति । लिट्स्वरे
प्राप्त उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिसातिहेतुकीर्तयश्चेति निपातनादंतोदात्तत्वं ।
ईमहे । ईङ् गतौ । श्यनोऽपि बहुलं छंदसीति लुक् । अस्य धातोर्ङित्वात्ता-
स्यनुदात्तेन्डिदुपदेशात् । पा० ६. १. १८६. । इति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातु-
स्वर एव शिष्यते । न च तिङ्ङितङ् इति निघातः । चवायोगे प्रथमा । पा० ६.
१. ५९. । इति निषेधात् । उह्रवाक्ययोरपि हि वाशब्दयोगादन्यथा वाक्यापरि-
पूर्तेस्तिङ्ङिभक्तेरवश्यमध्याहारात्तदपेक्षयैषा प्रथमा तिङ्ङिभक्तिरिति । दिवः ।
ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पार्थिवात् । प्रथ प्रख्याने । प्रथत इति
पृथिवी । प्रथेः षिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १४९. । इति षिवन्प्रत्ययः । षिङ्गौरा-
दिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । शेषनिघातेनानु-
दात्तादिः पृथिवीशब्दः । पृथिव्या विकार इत्यर्थं ओरजित्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्च
। पा० ४. ३. १४०. । इत्यञ् । यस्येति च । पा० ६. ४. १४८. । इतोकारलोपः ।
तङ्ङितेष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. । इत्यादिवृद्धी रपरत्वं । जित्यादिर्नित्यमित्या-
द्युदात्तः । अधि । निपातत्वादाद्युदात्तः । इंद्रं । रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । महः ।
महत इत्यस्याकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रजसः ।
नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

इंद्रमित्यादिकं दशर्चं यत्सूक्तं तत्सुरूपकृत्नुमित्यादिषु चतुर्थे । ऋषिच्छंदोदेवता
विनियोगश्च पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तूच्यते । महाव्रते निष्केवल्यशस्त्रमि-
न्द्रमिन्नाथिन इति सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूचितं । शिरो गायत्रमिन्द्र-
मिन्नाथिन इति । तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इन्द्रमिन्नाथिन इति
षष्ठहस्तोत्रियस्तृचः । चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्युपक्रम्यायाहि सुषुमा हि त इन्द्र-

मित्राथिनो बृहत् । आ० ७. २. । इति सूचितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छा-
वाकशस्त्रेऽयमेव नृचोऽनुरूपः । सचितं च । इन्द्राय मन्त्रे सुतमिन्द्रमित्राथिनो
बृहत् । आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इन्द्रमित्राथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ १ ॥

इन्द्रं इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रं । अर्केभिः । अर्किणः । इन्द्रं । वाणीः । अनूषत ॥ १ ॥

गाथिनो गीयमानसामयुक्ता उजातार इन्द्रमिन्द्रमेव बृहत् । त्वामिद्धि
हवामहे । ऋ० वे० ४. ७. २७. । इत्यस्यामृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेन सामानूषत । स्तुत-
वन्तः । अर्किणोऽर्चनहेतुमन्त्रोपेता होतारोऽर्केभिर्ऋग्यूपैर्मन्त्रैरिन्द्रमेवानूषत । ये
त्ववशिष्टा अध्वर्यवस्ते वाणीर्वाग्भिर्यजूरूपाभिरिन्द्रमेवानूषत । अर्कशब्दस्य मन्त्र-
परत्वं यास्कनोक्तं । अर्का मन्त्रो भवति यदनेनार्चेति । नि० ५. ५. । इति । श्लोक
इत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्सु वाङ्मामसु वाशी वाणीति पठितं ॥ गाथिनः । उषिकुषि-
गार्तिभ्यस्थन् । उ० २. ४. । इति गायतेस्थन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तः । गाथा एषां
संतीति गाथिनः । व्रीह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. । इतीनिः । प्रत्ययस्वरेणोकार
उदात्तः । स च सति शिष्टः । बृहत् । बृहता । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति
लुक् । पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत् । उ० २. ८१. । इत्यन्तोदात्तो निपातितः । अर्केभिः ।
अर्च पूजायां । अर्च्येत एभिरित्यर्का मन्त्राः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३.
३. ११८. । इति घः । चजोः कु घिष्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति कुत्वं । प्रत्यय-
स्वरेणांतोदात्तः । बहुलं छंदसि । पा० ७. १. १०. । इति भिस ऐसादेशो न भवति ।
अर्का स्तुतिसाधनभूता मन्त्रा एषां संतीत्यर्किणः । वाणीः । वृषादीनां च । पा० ६.
१. २०३. । इत्याद्युदात्तः । दीर्घाज्जसि च । पा० ६. १. १०५. । इति पूर्वसवर्णदीर्घ-
निषेधस्य वा छंदसि । पा० ६. १. १०६. । इति विकल्पितत्वाद्दीर्घत्वं । तृतीयार्थे
प्रथमा । अनूषत । णु स्तुतौ । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । लुङि
अत्ययेनात्मनेपदं । ऋस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिच इडभाव उकारस्य दीर्घत्वं
च छंदसं । धातोः कुटादित्वात् । पा० १. २. १. । सिचो ङित्वेन । पा० १. १. ५. ।
गुणाभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इंद्र इन्द्रयोः सचा संमिष्ट आ वचोयुजा । इंद्रो वज्री हिरण्ययः ॥ २ ॥

इंद्रः । इत् । हर्योः । सचा । संमिष्टः । आ । वचः ऽयुजा । इंद्रः । वज्री ।

हिरण्ययः ॥ २ ॥

इंद्र इन्द्र एव हर्योर्हरिनामकयोरश्वयोः सचा सह युगपदा संमिष्टः सर्वतः सम्यग्मिश्रयिता । कीदृशोर्हयोः । वचोयुजा । इंद्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः । अयमिन्द्रो वज्री वज्रयुक्तः । हिरण्ययः । हिरण्यमयः सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ हर्योः । हरत इति हरी । इन् । निच्चादाद्युदात्तः । सचा । सहेत्युक्तं । संमिष्टः । मिश्रणं मिश्रः । मिश्रयतेर्घञ् । पा० ३. ३. १८. । सम्यक् मिश्रो यस्यासौ संमिष्टः । लत्वं छांदसं । सम्यक् मिश्रयितेत्यर्थः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वचोयुजा । वचसा युज्येते इति वचोयुजी । तयोः । षष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारादेशः । युज्शब्दो धातुस्वरेणांतोदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । वज्री । वज्रमस्यास्ति । अत इनिठनौ । प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः । ऋत्थवास्त्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसि । पा० ६. ४. १७५. । इति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो निपात्यते । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पूर्वेणानुदात्तेन सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रो दीर्घाय चक्षसे आ सूर्य रोहयद्वि । वि गोभिरद्रिभैरयत् ॥ ३ ॥

इंद्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्य । रोहयत् । द्वि । वि । गोभिः । अद्रिं ।

ऐरयत् ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रो दीर्घाय प्रौढाय निरंतराय चक्षसे दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यमा रोहयत् । पुरा वृचासुरेण जगति यदापातितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां दृष्टिसिद्ध्यर्थमादित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यो गोभिः स्वकीयरश्मिभिरद्रिं पर्वतप्रमुखं सर्वं जगच्चैरयत् । विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् । प्रकाशितवानित्यर्थः । अथवा । इंद्र एव गोभिर्जलैर्निमित्तभूतैरद्रिं मेघं चैरयत् । विशेषेण प्रेरितवान् । पंचदशसंख्याकेषु रश्मिनामसु खेदयः किरणा गाव इति पठितं । चिंशसंख्याकेषु मेघनामस्वद्रिर्ग्रावेति पठितं ॥ दीर्घाय । प्रातिपदिक-

स्वरेणांतोदात्तः । चक्षसे । चक्षेः सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यमुन् । बहुल्यहणाख्या-
जादेशाभावः । निच्चादाद्युदात्तः । सूर्ये । सुवति प्रेरयतीति सूर्यः । षू प्रेरणे ।
धात्वादेः षः सः । राजसूयसूर्येत्यादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्प्रत्ययः । तस्य
रूडागमश्च निपात्यते । क्यपः कित्वाद्गुणाभावः । पित्वादन्युदात्तत्वं । धातुस्वर एव
शिष्यते । रोहयत् । रुहेर्येताल्लङि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपि । पा० ६. ४. ७५. ।
इत्यडभावो निघातश्च । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अद्रिं ।
अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६६. । इति क्तिन्प्रत्ययः । अदंति पशवस्तृणा-
दिकमचेत्यद्रिः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ऐरयत् । ईर गतौ । र्यंताल्लङ् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इंद्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उय उयाभिर्ऋतिभिः ॥ ४ ॥

इंद्रं वाजेषु । नः । अव । सहस्रं प्रधनेषु । च । उयः । उयाभिः । ऋतिभिः ॥ ४ ॥

हे इंद्र । उयः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वमुयाभिरप्रधृष्याभिर्ऋतिभिरस्मद्विषयरक्षा-
भिर्वाजेषु युद्धेषु नोऽस्मानव । रक्ष । तथा सहस्रप्रधनेषु च । सहस्रसंख्याकग-
जाश्वादिलाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्ष ॥ वाजेषु । वृषादीनां च । पा० ६. १.
२०३. । इत्याद्युदात्तत्वं । नोऽव । नसः सकारस्य रुत्वोत्पगुणेषु प्रकृत्यांतःपादमिति
प्रकृतिभावो न भवति । अव्यपर इति निषेधात् । पा० ६. १. ११५. । अव रक्षणे ।
तिङ्ङितिङ् इति निघातः । यद्यपि सहस्रप्रधनेष्ववेत्यध्याहतां क्रियामपेक्ष्य प्रथ-
मायाः श्रूयमाणाया अवेति क्रियायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति
निघातनिषेधः प्राप्तः । तथापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य लुप्तत्वाच्चादिलोपे विभाषा
। पा० ८. १. ६३. । इति निषेधस्य विकल्पितत्वादत्र निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः
कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. । इति मध्योदात्तः । सहस्रप्रधनेषु वाजेषु । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उयः । उच समवाये । चस्य गः । ऋजेंद्रेति रन् ।
व्यत्ययेनांतोदात्तः । ऋतिभिः । ऋतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्रं वयं महाधन इंद्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणं ॥ ५ ॥

इंद्रं । वयं । महाऽधने । इंद्रं । अर्भे । हवामहे । युजं । वृत्रेषु । वज्रिणं ॥ ५ ॥

वयमनुष्ठातारो महाधने प्रभूतधननिमित्तमिंद्रं हवामहे । आह्वयामः ।

अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सतींद्रं हवामहे । कीदृशमिंद्रं । युजं । सहकारिणं समाहितं वा । वृचेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतं ॥ महाधनशब्दो यद्यपि संग्रामनामसु पठितस्तथापि महाधनवचनमत्र संग्राम इति बहुव्रीहित्वे सत्यंतोदात्तत्वासिद्धेर्नात्र तद्गृहीतं । महाधने महच्च धनं चेति समासस्येत्यंतोदात्तः । अर्भे । अर्तिगृभ्यां भन् । उ० ३. १५०. । निह्वादाद्युदात्तः । हवामहे । ह्वेज् स्पृक्षायां शब्दे च । जिह्वात्कर्त्तृभिप्राये । पा० १. ३. ७२. । आत्मनेपदं । लटः स्थाने महिङ् । टित आत्मनेपदानां । पा० ३. ४. ७९. । इति टेरेत्वं । कर्तरि शप् । पा० ३. १. ६८. । ह्रः संप्रसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति संप्रसारणं । वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । अतो दीर्घो यजि । पा० ७. ३. १०१. । इति दीर्घत्वं । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । युजं । युज समाधावित्यस्य क्तिप् । युजेरसमासे । पा० ७. १. ७१. । इति नुम् न भवति । स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वा युजिर्योग इत्यस्यापि नुम् न भवति । वृचेषु । वृत्तु वर्तने । प्रतिकूलतया वर्तते इति वृत्राणि शत्रुकुलानि । स्फायितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययः । उ० २. १३. । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं । अत इनिठनावितीनः प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इंद्रमिन्द्राथिन इति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

स नो वृषन्मुं चरुं सत्रादावन्नपां वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुं । चरुं । सत्राऽदावन् । अप । वृधि । अस्मभ्यं । अप्रतिऽस्कुतः ॥ ६ ॥

हे सत्रादावन् । अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः । अतो व्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र नोऽस्मदर्थममुं दृश्यमानं चरुं मेघमपावृधि । उद्घाटय । तथैवास्मभ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः । यद्यदस्माभिर्याच्यते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्खलितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अप्रतिष्कुतोऽप्रतिष्कुतोऽप्रतिस्खलितो वेति ॥ वृषन् । आमंत्रितनिघातः । अमुं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । चरुं ।

चरतीति चरुः । भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः । उ० १. ७. । इत्यु-
 प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । सचादावन् । सचाशब्दः सहाय्ये । अभिमत-
 फलजातं सकलं सह ददातीति सचादावा । आतो मनिन्कनिब्वनिपश्च । पा०
 ३. २. ७४. । इति वनिप् । आमंत्रितस्य चेत्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः ।
 अप । निपातस्य चेति दीर्घः । निपात आद्युदात्तः । वृधि । वृज् वरणे । लोटः
 सिप् । तस्य सेह्यपिच्च । पा० ३. ४. ८७. । इति हिः । स्वादिभ्यः श्रुः । पा० ३.
 १. ७३. । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । श्रुश्रुणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२. ।
 इति हेर्धिरादेशः । तस्य डिच्चात्पूर्वस्य गुणाभावः । निघातः । अस्मभ्यं ।
 अस्मच्छब्दाद्भ्यसो भ्यं । पा० ७. १. ३०. । इति भ्यमादेशः । शेषे लोपः । पा० ७.
 २. ९०. । इति दकारलोपः । बहुवचने ऋल्येत् । पा० ७. ३. १०३. । इत्येत्वं न भवति ।
 अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्युक्तं । म० भा० ७. १. ३०. । प्रतिपदिकस्वरेण
 स्मेत्यकार उदात्तः । भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे शेषे लोप इति मपर्यंतशेष-
 स्यास्मदृशब्दस्य लोपः । तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभ्यमादेरकारस्योदात्तत्वं । पा०
 ६. १. १६१. । अप्रतिष्कृतः । केनचिदप्रतिशब्धितः । कुङ् शब्दे । निष्ठेति कर्मणि
 क्तप्रत्ययः । प्रतेः प्राक्प्रयोगः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः । पा० ६. १.
 १५७. । सुषामादेराकृतिगणत्वात्त्वं । पा० ८. ३. ९८. । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

तुंजेतुंजे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विंधे अस्य सुष्टुतिं ॥ ७ ॥

तुंजेऽतुंजे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः । न । विंधे । अस्य ।

सुऽस्तुतिं ॥ ७ ॥

तस्मिन्तस्मिन्फलदातरि देवांतरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा उत्तर उत्कृष्टाः
 संति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणी वज्रयुक्तस्येन्द्रस्य सुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं
 न विंधे । न विंदामि । इन्द्रस्यात्यंतगुणबाहुल्येन देवांतरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि
 स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः ॥ एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । तुंजस्तुंजतेर्दान-
 कर्मणः । दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विंदामि समाप्तिं
 स्तुतेः । नि० ६. १८. । इति ॥ तुंजे तुंजे । तुंजतिर्दानकर्मेत्युक्तं । ततः कर्तरि प्रचाद्यच्
 । पा० ३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति

द्विर्भावः । तस्य परमाग्नेडितं । पा० ८. १. २. । इति द्वितीयस्याग्नेडितसंज्ञा । अनु-
 दात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । दातरि दातरीत्यर्थः । निरुक्ते तु दाने
 दान इत्यर्थतो व्याख्यानं । उत्तरे । तृ स्रवनतरणयोः । भावे ऋदोरप् । पा० ३.
 ३. ५७. । उच्छब्द उक्लृष्टवचनः । उक्लृष्टस्तरो यस्येति बहुव्रीहिः । उच्छब्दो
 निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तोमाः ।
 अतिस्तुस्वित्यादिना । उ० १. १३८. । स्तोमशब्दो मनंतो नित्वादाद्युदात्तः । विधे ।
 विट् लाभे । लट् । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । उत्तमैकवचनमिट् । पा० ३. ४. ७८. ।
 तुदादिभ्यः शः । पा० ३. १. ७७. । शे मुचादीनामिति नुम् । पा० ७. १. ५९. ।
 दकारस्य व्यत्ययेन धकारः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शान्वादेश इदमोऽश्
 । पा० २. ४. ३२. । शित्वात्सर्वादेषोऽनुदात्तः । सुष्टुतिं । षुज् स्तुतौ । धात्वादेः षः
 सः । पा० ६. १. ६४. । इति सत्वं । स्त्रियां क्तिन् । पा० ३. ३. ९४. । इति भावे
 क्तिन् । स्त्रित्युदात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । पा०
 ८. ३. ६५. । अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्नमुदात्तत्वं बाधित्वा गतिकार-
 कोपपदात्कृत् । पा० ६. २. १३९. । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्तत्वे प्राप्ते
 तदपवादत्वेन तादौ च निति कृत्यतौ । पा० ६. २. ५०. । इत्यनंतरस्य गतिसंज्ञस्य
 सोरेवोदात्तत्वेन भवितव्यं । तच्च मनक्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्तीताः
 । पा० ६. २. १५१. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । तथा च सुहवां सुष्टुती हुवे
 । ऋ० वे० २. ७. १५. । वृणो चोदस्व सुष्टुतिं । ऋ० वे० ६. ५. २५. । यास्ते राके सुम-
 तयः । ऋ० वे० २. ७. १५. । इत्यादावंतोदात्तत्वमित्याहुः । यथा तु मनक्तिन्नि-
 त्यादौ वृत्तावुक्तं तथैव तन्न घटत इति लक्ष्यते । तत्र हि कारकाद्वत्तश्रुतयोरेवा-
 शिषि । पा० ६. २. १४८. । इत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेः पाणिनिकृतिरित्यादावेव
 मनक्तिन्नित्यादिमूत्रमित्युक्तं । कारकादित्येव प्रकृतिः प्रहृतिरिति प्रत्युदाहृतं ।
 स्यादेतत् । स्तूयतेऽनयेति स्तुतिरिति क्तिना कारणभूतर्गभिधीयते । सुशब्देन च
 कारणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः । तथा च सुष्टुतिरित्यत्र सुशब्दः कारकपर एव
 भविष्यति । प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत्प्रत्यु-
 दाहरणोपपत्तिरिति । न । एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गाः क्रिया-
 योगे । पा० १. ४. ५९. । इत्युक्ताऽउपसर्गसंज्ञा न स्यात् । तथा चोपसर्गात्सुनो-
 तिसुवतीत्यादिना । पा० ८. ३. ६५. । षत्वं न स्यात् । ननु क्तिना कारणमभि-
 धीयते । क्रियासाधनं च कारणं । तथा च कारणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य

करणांतर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति । न । तथा सति यत्क्रियायुक्तास्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञका इति करोत्यर्थमेव प्रति सोरुपसर्गता न तु स्तुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य षत्वं न स्यादेव । ननु स्तुधात्वर्थद्वारैव तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं भविष्यति । या हि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति । एवं च स्तुधात्वर्थसंबन्धात् प्रत्युपसर्गत्वेन षत्वमपि भविष्यतीति वृत्यविरोधेनैव मन्क्लिनादिमूत्रस्य सुष्टुति-शब्दो विषयो भविष्यति । प्रकृतिः प्रहृतिरित्यत्र भावे क्तिन्निति प्रत्युदाहृते इति । न । तत्र प्रशब्दस्य करणपरत्वं । करणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । सुष्टुतिरित्यत्र पुनः क्तिनभिधेयकरणपर्यंतं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न प्रत्युदाहरणतेति । न । किमत्र सुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः । उत श्रुत्यैकं विशिनष्टि । अर्थादितरदिति । यदाप्युभयपरत्वं तदापि यौगपद्येन उत क्रमेणेति । आद्ये प्रति विशेष्यं विशेषणपदावृत्तिरिति प्रसंगः । द्वितीये विरम्य व्यापारापातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारः कस्यचिद्बुद्ध इष्टो वा । अतो न श्रुत्योभयपरत्वं । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यं । अपरत्र त्वर्थादिति । तत्र धात्वर्थसंबन्धस्यार्थिकत्वे षत्वासिद्धिः । प्रत्ययार्थसंबन्धस्यार्थिकत्वे मन्क्लिन्नित्यादिस्वरासिद्धिः । आर्थिकेनापि कारकसंबन्धेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रहृतिरित्याद्युदाहरणं न स्यात् । श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबन्धस्यापि प्रशब्दस्यार्थात्तत्करणसंबन्धः केन वारयितुं शक्यत इत्येषा दिक् । अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबन्धपरत्वांगीकारेण स्वरः सिध्यतु षत्वं तु छांदसमस्तु । शोभना स्तुतिर्यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा भवतु । एवं च नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्यंतोदात्तं भविष्यति । अथवा सुष्टु स्तुवंतीति सुष्टुतय इति करणभूता ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यते । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति क्तिच्प्रत्यये सति चित्त्वादंतोदात्तता भविष्यति । न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन क्तिचा कथमभिधानमिति वाच्यं । काष्ठानि पचंतीतिवत्तासामपि स्वव्यापारविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वृषा यूथेव वंसंगः कृष्टीरियत्योजसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा । यूथाऽइव । वंसंगः । कृष्टीः । इत्यर्तिः । ओजसा । ईशानः । अप्रतिऽस्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्षितेन्द्र ओजसा स्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मनुथानियति ।

प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः । ईशानः । समर्थः । अप्रतिष्कृतः । प्रतिशब्दरहितः । याच्य-
मानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टान्तः । वंसगो वननीयगतिर्वृषभो यूथेव
गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा । कनिन्युवृषितक्षिधन्विराजिद्युप्रतिदिवः
। उ० १. १५५. । इति वर्षतेः कनिन्प्रत्ययः । कित्वाद्युदात्तः । निच्चादाद्युदात्तः ।
यूथाऽइव । युवंति मिश्रीभवन्तीति यूथानि । यु मिश्रणामिश्रयोः । तिथपृष्ठ-
गूथयूथप्रोथाः । उ० २. १२. । इति यप्रत्ययांतो निपातितः । निपातनाद्दीर्घत्वं ।
प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । शेषदंसि बहुलमिति लुक् । इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं । पा० २. २. १८. १०. । इति समासेऽपि स एव
स्वरः । वंसगः । पृषोदरादित्वादभिमत रूपस्वरसिद्धिः । पा० ६. ३. १०९. । कर्ष-
तीति कृष्टयः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । चित्त्वादंतोदात्तः । इयर्ति ।
ऋ सृ गतौ । तिप् । शपः श्चुः । छाविति द्विर्भावः । अभ्यासस्योरदत्तहला-
दिशेषौ । पा० ७. ४. ६६. ६०. । अर्तिपिपत्योश्च । पा० ७. ४. ७७. । इत्यकारस्यऽइ-
कारः । अभ्यासस्यासवर्णे । पा० ६. ४. ७८. । इतीयडादेशः । अंगस्य गुणो रपरत्वं ।
ओजसा । उज्जेर्वले बलोपश्च । उ० ४. १९३. । इत्यसुन् । तत्संनियोगेन बकार-
लोपः । लघूपधगुणः । निच्चादाद्युदात्तः । ईशानः । ईश ऐश्वर्ये । लटः शानच् ।
अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । चिदित्यंतोदात्तं बाधित्वानुदात्तेत्वात्स-
सर्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कृतः । अप्रतिशब्दितः ।
कु शब्दे । कर्मणि क्तः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः । सुषामादित्वात्त्वं ।
नञ्समासः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पंच क्षितीनां ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनां । वसूनां । इरज्यति । इन्द्रः । पंच । क्षितीनां ॥ ९ ॥

य इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणामिरज्यति । ईष्टे । तथा वसूनां
धनानामिरज्यति स इन्द्रः पंच निषादपंचमानां क्षितीनां निवासाह्वाणां वर्णा-
नामनुग्रहीतेति शेषः ॥ एकः । इण् गतौ । इण्भीकापाश्ल्यतिमर्चिभ्यः कन्
। उ० ३. ४३. । इति कन् । बाहुलकात्कलोपाभावः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । चर्ष-
णीनां । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । अंतोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । वसूनां । निदित्यनुवृत्तौ शृस्वृत्तिहिचयसिवसिहनिक्लिदिबंधि-

मनिभ्यश्च । उ० १. १०. । इत्युप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । इरज्यति । कंडादिष्विरज् ईर्थायां । अत्रैश्वर्यार्थः । कंडादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पंच । पचि व्यक्तीकरणे । पंचेति कनिन् । निच्चादाद्युदात्तः । क्षितीनां । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आश्विनं शंसिष्यन्दिंद्रं वो विश्वतस्परि जुहुयात् । संस्थितेष्वश्विनाय स्तुवत इति खंडे ब्रह्महं असि सूर्येति द्वाभ्यामिंद्रं वो विश्वतस्परि । आ० ६. ५. । इति सूचितं ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिन इंद्रं वो विश्वतस्परित्या- रंभणीया । चतुर्विंश इत्युपक्रम्य ऋजुनीती नो वरुण इंद्रं वो विश्वतस्परि । आ० ७. २. । इति सूचितं । तामेतां दशमीमृचमाह ॥

इंद्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः । १० ॥

इंद्रं । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः । विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि । उपर्यवस्थितमिंद्रं वो युष्मदर्थं हवामहे । आह्वयामः । अतः स इन्द्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इंद्रं । रन्प्रत्ययांतो निच्चादाद्युदात्तः । वः । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वक्षसौ । पा० ८. १. २१. । इति वस् । विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । परि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां पंचम्याः परावध्यर्थे । पा० ८. ३. ५१. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । हवामहे । द्वेजः शपि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । जनेभ्यः । जन्यंत इति जनाः । जनयतेः कर्मणि घञ् । जनिबध्योश्च । पा० ७. ३. ३५. । इत्युपधाया वृद्ध- भावः । जिच्चादाद्युदात्तत्वं । अस्माकं । अस्मच्छब्दोऽंतोदात्तः । शेषे लीप इत्यंत- लोपपक्षे साम आकं । पा० ७. १. ३३. । इत्याकारेणैकादेश उदात्तः । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः । केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्रैन्द्र सानसिमित्यादिकं प्रथमं दशर्चं सूक्तं सुरुपकृन्तुमित्यादिषु षट्सु पंचमं । ऋथादयस्तु पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहतृचाशीतावेन्द्र सानसिं रयिमित्यादिके द्वे सूक्ते ।

पंचमारण्यक औष्णिहतृचाशीतिरिति खंडे शौनकेन सूचितं । सुरुपकृत्नुमूतय
इति चीण्येन्द्र सानसिं रयिमिति द्वे इति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावा-
कशस्त्र एन्द्र सानसिमिति सूक्तं । सूचितं च इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहदेन्द्र सानसिं । आ०
६. ४. । इति ॥ दर्शयाग इन्द्रयाजिनः सान्नायस्यानुवाक्या । एन्द्र सानसिं रयि-
मिति । उक्ता देवता इत्यस्मिन्खंड एन्द्र सानसिं रयिं प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् ।
। आ० १. ६. । इति सूचितं । तस्मिन्सूक्ते तामेतां प्रथमामृचमाह ॥

एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं । वर्षिष्ठमूतये भर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिं । रयिं । सऽजित्वानं । सदाऽसहं । वर्षिष्ठं । उतये । भर ॥ १ ॥

हे इन्द्र । उतयेऽस्मद्रक्षार्थं रयिं धनमाभर । आहर । कीदृशं रयिं । सानसिं ।
संभजनीयं । सजित्वानं । समानशत्रुजयशीलं । धनेन हि शूरान्भृत्यान्संपाद्य शत्रवो
जीयन्ते । सदासहं । सर्वदा शत्रूणामभिभवहेतुं । वर्षिष्ठं । अतिशयेन वृद्धं प्रभूत-
मित्यर्थः ॥ सानसिं । वन षण् संभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिरंतोदात्तत्वं च
सानसिवर्णसीत्यादिना । उ० ४. १०९. । निपात्यते । रयिं । प्रातिपदिकस्वरेणां-
तोदात्तः । सजित्वानं । समानानरीजेतुं शीलमस्य । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३.
२. १५. । इति कनिष् । उपपदसमासः । समानस्य छंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु । पा० ६.
३. ८४. । इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ।
वृद्धशब्दादतिशयने तमविष्टनौ । पा० ५. ३. ५५. । इतीष्टन् । प्रियस्थिरेत्यादिना
। पा० ६. ४. १५७. । वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । इष्टनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । उतये ।
उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः । भर ।
हयहोर्भृच्छंदसि । पा० ८. २. ३२. १. । इति हकारस्य भकारः । ते प्राग्धातोः । पा०
१. ४. ८०. । इति धातोः प्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो व्यवहिताश्च । पा० १. ४. ८२. । इति
छंदसि व्यवहितप्रयोगः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

नि येन मुष्टिहत्यया नि वृत्रा रुणधामहै । त्वीतासो न्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिऽहत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै । त्वाऽऊतासः । निऽअर्वता । २ ॥

येन धनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहत्यया नितरां मुष्टिप्रहारेण वृत्रा
शत्रून्निरुणधामहै निरुद्धान्करवाम तादृशं धनमावहेत्यर्थः । त्वीतासस्त्वया रक्षिता

वयमवतास्मदीयेनाथेन निरुणधामहा इत्यनुपगः । पदातिबुद्धेनाथबुद्धेन च
 शबून्विनाशयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहत्याया । हनस्व च । पा० ३. १. १०८. । इति सुवंत
 उपपदे क्वप् । तत्संनियोगेन नकारस्य तकारः । कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परा-
 दिच्छंदसि बहुलं । पा० ६. २. १९९. । इति बहुलपहणेन चिक्रेणाप्यन्तोदात्तत्वा-
 भिधानात् । पा० ६. २. १९९. १. । अन्तोदात्तत्वं । नि । आख्यातसंबंधस्यापि
 नेरुपसर्गस्य व्यवहिताच्चेति व्यवहितप्रयोगः । वृषा । शेच्छंदसि बहुलमिति
 शेलोपः । नलोपः । रुणधामह । आर्त्तसंयोगेन पिब्लात् । पा० ३. ४. ९२. । अस्मि-
 रलोपः । पा० ६. ४. १११. । इत्यकारलोपो न भवति । पिब्लादेव चाख्यातस्या-
 नुदात्तत्वेन विकरणस्य अम एवोदात्तत्वं शिष्यते । ननु तिङ्गतिः इति निघातेन
 भवितव्यं । न । हे ह्यच तिङ्भिभक्ती । निविडया मुष्ट्या निरुणधामहा इत्यच
 मुख्या श्रुतिका । अवेता निरुणधामहा इत्यचानुषक्ता द्वितीया । तयोः समुच्च-
 यार्थश्चकारो लुप्यते । तेन चादिलोपे विभाषा । पा० ८. १. ६३. । इति प्रथमेयं
 तिङ्भिभक्तिर्न निहन्त्यते । यथा नात्मना नृपति नान्यस्मै ददातीत्यच हि समुच्च-
 यार्थस्य चशब्दस्य लोपावृत्त्यतीति प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्न निहन्त्यते ददातीति
 द्वितीया तु निहन्त्यत एव ॥ ननु तच्च हे तिङ्भिभक्ती श्रूयते । इह पुनरेकैव श्रुता ।
 सैवोत्तरचानुषज्यते नान्या श्रूयत इति द्वितीयाभावात्कथमिदं प्रथमा । न ।
 अनुपगलव्यद्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् । पुरोडा-
 शं चाधिश्चयत्याज्यं च । प्रोक्षणीयासादयत्याज्यं चेत्यच ह्यधिश्चयत्यासादयतीत्या-
 ख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोरुत्तरवाक्यद्वयेऽनुपगमपेक्षैव प्राथम्यस्वीकारेण
 चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो दृष्ट इति । तयोता
 रक्षितास्त्वोतासः । प्रत्ययोरुत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. । इति सपर्यंतस्य त्वादेशे
 दकारलोपच्छांदसः । अवतेनिष्ठायाभिडभावश्च । अरत्वरसिच्यविमवामुपधायाश्च
 । पा० ६. ४. २०. । क्युट् । एत्यधन्युट् । पा० ६. १. ८९. । इति वृद्धभावावच्छांदसः ।
 तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः ।
 एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अवेता । अवति गच्छतीत्यर्वा । अव गती ।
 अन्येभ्योऽपि ह्रस्वत इति वनिष्प्रत्ययः । नेदुशि कृति । पा० ७. २. ८. । इतीदृ-
 त्तिषेधः । लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. । इति वकारलोपः । अवणस्त्रसा-
 वनञः । पा० ६. ४. १२७. । इति तकारः । वनिपः पिब्लात्तुस्वर एव ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इंद्र । त्वाऽउतासः । आ । वयं । वज्रं । घना । ददीमहि । जयेम । सं । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वोतासस्त्वया पालिता वयं घना घनं शत्रुप्रहरणायात्यंतं दृढं वज्रमा-
युधमाददीमहि । स्वीकुर्मः । तेन च वज्रेण युधि युद्धे स्पृधः स्पर्द्धमानाञ्छत्रून्सं-
जयेम । सम्यक् जयेम ॥ त्वोतासः । उक्तं । वज्रं । वज्रं वज्रं गतौ । ऋजं द्राये-
त्यादिना रन्प्रत्ययांतो निपातः । घना । घनः काठिन्यं । तदस्यास्तीत्यर्थश्चादि-
त्वादच् । चित्त्वादंतोदात्तः । सुपां सुलगिति डादेशः । ददीमहि । इदाज् दाने ।
प्रार्थनायां लिङ् । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात्स्वरितजितः । पा० १. ३. ७२ ।
इत्यात्मनेपदोक्तमपुरुषबहुवचनं ददीमहि । जुहोत्यादित्वाच्छपः घुः । घ्राविति
द्विर्भावः । लिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९ । इति सलोपः । घ्राभ्य-
स्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२ । इत्याकारलोपः । जयेम । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं ।
तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वराद्वातुस्वर एव शिष्यते । छंदसि परेऽपि । पा० १. ४.
८१ । इति समः परः प्रयोगः । युधि । युध संप्रहारे । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्पर्धत इति स्पृधः । स्पर्ध संघर्षे । क्तिप्चेति
क्तिप् । बहुलं छंदसीति रेफस्य संप्रसारणमृकारः । अकारलोपश्च ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वयं शूरेभिरस्तृभिरिंद्र त्वया युजा वयं । सासह्याम पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं । शूरेभिः । अस्तृऽभिः । इंद्र । त्वया । युजा । वयं । सासह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं कर्मानुष्ठातारः शूरेभिः शौर्ययुक्तेरस्तृभिरायुधानां प्रक्षेपृभिर्भटैः संयुज्ये-
महीति शेषः । हे इंद्र तादृशभटसहिता वयं युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यतः
सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम । अतिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः । शू श्रु गतौ ।
क्रन्नित्यनुवृत्तौ श्रुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २६ । इति क्रन् । कित्वाद्गुणाभावः ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं । बहुलं छंदसीत्यैसो निषिद्धत्वाद्बहुवचने ऋल्येदित्येत्वं । सहयोगे
तृतीयाबलाद्वयमित्यस्मत्पदसमभिध्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यं । विनापि
सहशब्देन वृद्धो यूना । पा० १. २. ६५ । इति निपातनादिति ह्युक्तं । पा० २. ३. १९ ।
अस्तृभिः । शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः । तद्धर्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा । असु क्षेपणे ।

तृन्निति ताच्छील्यादिषु तृन् । निष्ठादाद्युदात्तः । रधादिभ्यश्च । पा० ७. २. ४५. । इति विकल्पविधानादयं पक्ष इडभावः । वस्तुतस्तु रधादावभावान्नृचौ शंसिष्ठादिभ्यः । उ० २. ९०. । इत्यनेनानिदं तृन् । त्वया युष्मसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३७. । किन्नाङ्गुणाभावः । युष्मदः प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । तृतीयैकवचनं टा । त्वमावेकवचने । पा० ७. २. ९७. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । अतो गुणे । पा० ६. १. ९७. । इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । युजा । अंचुयुजिकुंचां च । पा० ३. २. ५९. । इति क्तिन् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सासह्याम । भृशं पुनः पुनः सहेमहि । षह मर्षणे । धात्वादेः षः सः । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । पा० ३. १. २२. । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति लुक् । सन्यङोः । पा० ६. १. ९. । इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । दीर्घोऽकितः । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्च द्रष्टव्यं । सि० कौ० ति० य० । इति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं मस् । कर्तरि शप् । अदादिवच्चावाल्मुक् । नित्यं डितः । पा० ३. ४. ९९. । इत्यन्त्यसकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । पा० ३. ४. १०३. । इति यासुट् । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वाद्यासुट् एवोदात्तत्वं शिष्यते । पादादित्वान्न निघातः । पृतन्यतः । युयोङ् पृतनामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् । सनाद्यन्ता धातवः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सुपो लुक् । क्यचि चेत्यनुवृत्तौ क्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । पा० ७. ४. ३९. । इत्याकारलोपः । पृतन्यधातुश्चिन्नादंतोदात्तः । उपरि लटः शचादेशः । कर्तरि शप् । पिच्चादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणोदात्तेन सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इति पृतन्यच्छब्दोऽंतोदात्तः । शसः सुप्स्वरेणानुदात्तस्यांतोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमो नद्यजादी । पा० ६. १. १७३. । इत्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

महाँ इंद्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना शर्वः ॥ ५ ॥

महान् । इंद्रः । परः । च । नु । महिऽत्वं । अस्तु । वज्रिणे । द्यौः । न । प्रथिना ।

शर्वः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि । नु किंच वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदास्तु । स्वभावसिद्धस्यापि

भक्त्या प्रार्थनमेतत् । किंच । द्यौर्न । द्युलोक इव शवो बलमिंद्रस्य सेनारूपं
 प्रथिना प्रथिन्ना पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः । यथा द्युलोकः प्रभूत एवमस्य
 सेना प्रभूता । नुशब्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु नु मस्त्विति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्व-
 याभावान्निपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः । नशब्दो लोके
 प्रतिषेधार्थ एव । स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः । येन पदे-
 नान्वीयते तस्मात्पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः । उपरिष्टात्प्रयुज्यमान उपमार्थः ।
 तथा च यास्क उदाहरति । उभयमन्वध्यायं नेंद्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः
 पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टा-
 दुपचारस्तस्य येनोपमिमीते । नि० १. ४. । इति । अत्रोपमावाचिनो द्युशब्दस्यापि
 प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्वोजः पाजः शव
 इति पठितं ॥ महानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८.
 ३. ९. । इति रूपं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इति पूर्वस्याकारस्यानुना-
 सिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । पा० ८. ३. १७. । इति यकारः । तस्य
 लोपः । पा० ८. ३. १९. । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । स्वरसंधिर्न भवति ।
 महेरिन् । उ० २. ५७. । इत्यौणादिक इन् । महेर्भावो महित्वं । त्वमिति प्रत्ययस्वरे-
 णोदात्तः । स एव शिष्यते । वज्रिणे । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्यौः । द्योशब्दः
 प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ९०. । इति विभक्तेर्णिच्चादचो
 जिणिति । पा० ७. २. ११५. । इति वृद्धिरांतरतम्यादुदात्तैव भवति । प्रथिना । प्रथिन्ना ।
 पृथोर्भाव इत्यर्थे पृथादिभ्य इमनिच्चा । पा० ५. १. १२२. । इतीमनिच् । र ऋतो
 हलादेर्लघोः । पा० ६. ४. १६१. । इति ऋकारस्य रभावः । तुरिष्टेमेयःसु । पा०
 ६. ४. १५४. । इत्यनुवृत्तौ टेः । पा० ६. ४. १५५. । इति टिलोपः । प्रथिमन्-
 शब्दश्चिच्चादंतोदात्तः । तृतीयैकवचने भवादल्लोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्य-
 कारलोपः । छांदसो मकारलोपः । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति विभक्ते-
 रुदात्तत्वं । शवः । नन्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥

एंद्र सानसिमिति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनिंतौ । विप्रांसो वा धियायवः ॥ ६ ॥

संऽओहे वा ये आशत नरः । तोकस्य । सनिंतौ । विप्रांसः । वा । धियाऽयवः ॥ ६ ॥

ये नरः पुरुषाः समोहे संयामे तोकस्यापत्यस्य सनितौ वा लाभे वाशत ।
 व्याप्तवन्तः । इन्द्रं स्तुत्येति शेषः । वा । अथवा विप्रासी मेधाविनो धियायवः प्रज्ञा-
 कामाः संत आशत ते सर्वे लभन्त इत्यध्याहारः । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सं-
 ग्रामनामसु समोहे समिथ इति पठितं । पंचदशस्वपत्यनामसु तुक् तोकमिति
 पठितं ॥ समोहे । प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः ।
 आशत । अणू व्याप्तौ । छांदसश्चेर्लोपः । आडागम उदात्तः । पा० ६. ४. ७२. । सति
 शिष्टत्वेन स एव शिष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः । सनितौ । स्त्रियां क्तिन् ।
 तितुचेष्वादिनामिति वचनात् । पा० ७. २. ९. १. । निर्गृहीतिर्निपठितिरिति-
 वदिडागमः । विप्रासः । ऋजैरेत्यादिना विप्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः ।
 धियायवः । धि धारणे । धीयते धार्यतेऽवबुध्यते श्रुतमज्ञातमनयेति धिया प्रज्ञा ।
 तामात्मन इच्छंतीति क्यच् । क्याच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. । इत्युप्रत्ययः । अतो
 लोपः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रऽइव पिन्वते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्येन्द्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमोऽतिशयेन सोमस्य पाता । स कुक्षिः
 समुद्र इव पिन्वते । वर्द्धते । सेचनार्थो धातुरौचित्येन वृद्धिं लक्षयति । काकुदो
 मुखसंबन्धिन्य उर्वीर्बह्व्य आपो न । जलानीव । जिह्वासंबन्धमास्योदकं यथा कदा-
 चिदपि न श्रुयति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न श्रुयतीत्यर्थः । यद्यपि श्लोक
 इत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्मामसु काकुज्जिह्वेति पठितं तथाप्युदकसंबन्धसिद्ध्यर्थमत्र
 काकुच्छब्देन मुखमुपलक्ष्यते । संबन्धिवाचिनस्तद्धितस्याच छांदसो लोपो द्रष्टव्यः ॥
 सोमपातमः । सोमं पिबतीति सोमपाः । आकारो धातुस्वरेणोदात्तः । कृदुत्त-
 रपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । तमपः पित्रादनुदात्तत्वं । समुद्रशब्दः प्राति-
 पदिकत्वादंतोदात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति प्रकृतिस्वरः ।
 पिन्वते । पिवि सेचने । इदितो नुम् धातोरिति नुमागमः । शपः पित्रेनानु-
 दात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः । उरु-
 शब्दोऽंतोदात्तः । वीतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. । इति डीष् । यणादेशः ।

उदात्तयणो हल्पूर्वात् । पा० ६. १. १७४. । इतीकार उदात्तः । जसा सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः ॥

अभिप्लवषडहगतेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन एवा ह्यस्य सूनृत्य-
नुरूपस्तृचः । एह्येषु ब्रवाणि ते । आ० ७. ८. । इति खंडे । अथवा ब्राह्मणाच्छं-
सिन इत्युपक्रम्य एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनृता । आ० ८. ३. । इति सूत्रितं ।
तस्मिन्तृचे प्रथमां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह ॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्णी गोमती मही । पक्का शाखा न दाशुषे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्य । सूनृता । विरप्णी । गोमती । मही । पक्का । शाखा । न ।
दाशुषे ॥ ८ ॥

अस्येन्द्रस्य सूनृता प्रियसत्यरूपा वाग्दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थमेवा
हि । एवं खलु । अनंतरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः । कीदृशी । विरप्णी ।
विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता बहुविधोपचारवादिनीत्यर्थः । गोमती । बह्वीभिर्गो-
भिरुपेता गोप्रदेत्यर्थः । अत एव मही महती पूज्या । यथोक्तवाचो दृष्टांतः ।
पक्का शाखा न । यथा बहुभिः पक्कैः फलैरुपेता पनसवृक्षादिशाखा प्रीतिहेतु-
स्तद्वत् । यद्यपि महन्नामसु ब्राधं विरप्णीति पठितं तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरु-
क्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः ॥ एवा । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । संहितायां
निपातस्य चेति दीर्घः । हि । निपात आद्युदात्तः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परा-
मर्शादिदमोऽन्वादेश इत्यादिनाशदेशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । सूनृता । ऊन
परिहाणे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनृ । सा चासावृता सत्या चेति सूनृता
प्रियसत्यवाक् । परादिश्छंदसि बहुलमित्यृकार उदात्तः । विरप्णी । विविधं
विचित्रं रपणं विरप् । रप लप व्यक्तायां वाचि । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् ।
तदेतदेषामस्तीति विरप्णानि वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि संति सा
वाग्विरप्णिनी । अत इनिठनावितीनिः । यस्येति चेत्यकारलोपः । ऋन्नेभ्यो
डीप् । पा० ४. १. ५. । इति डीप् । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नकारलोप-
श्छांदसः । सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । गावोऽस्यां संतीति
गोमती । मतुप्डीपौ पित्वादनुदात्तौ । प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । मही ।
महती । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति डीप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते शतु-

रनुमो नद्यजादी इत्यत्र बृहन्महतोरुपसंख्यानं । पा० ६. १. ११३. १. । इत्युदात्तत्वं ।
 अञ्छब्दलोपश्छांदसः । पङ्का । डुपचष् पाके । निष्ठेति क्तप्रत्ययः । पचो वः ।
 पा० ८. २. ५२. । इति वत्वं । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुत्वं । प्रत्ययस्वरे-
 णांतोदात्तः । टापा सह सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । शाखा ।
 शाखु श्वाखु व्याघ्रौ । पचाद्यच् । चित्त्वादंतोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वाद्बृषा-
 दित्वादाद्युदात्तत्वं । दाशुषे । दाशृ दाने । दाश्वात्साह्यान्मीढ्वांश्च । पा० ६. १. १२. ।
 इति निपातनात्कसाविडभावो द्विर्वचनाभावश्च । चतुर्थ्येकवचने यचि भं । पा०
 १. ४. १८. । इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं ।
 वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरेणो-
 कार उदात्तः ॥

नवमीमृचमाह ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र मावते । सद्यश्चित्सन्ति दाशुषे ॥ ९ ॥

एवा हि ते । विऽभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । माऽवते । सद्यः । चित् । सन्ति । दाशुषे ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव विभूतय ऐश्वर्यविशेषा एवा हि । एवंविधाः खलु । किंविधा इति
 तदुच्यते । मावते मत्सहशाय दाशुषे हविर्देवते यजमानायोतयस्त्वदीयरक्षा-
 रूपाः सद्यश्चित्सन्ति । यदा कर्मानुष्ठितं तदैव भवन्ति ॥ मावते । मत्सहशाय ।
 वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. । इत्य-
 स्मञ्छब्दाद्बतुप् । मपर्यंतस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० १. २. ९८. । इति मादेशः ।
 अद्शब्देन सहातो गुणे । पा० ६. १. ९१. । इति पररूपत्वं । हृद्दृश्चतुष्वित्यनुवृत्तावा
 सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सवर्णदीर्घत्वं । वतुपः पित्वात्प्रा-
 तिपदिकस्वर एव शिष्यते । सद्यः । समाने द्यवीत्यर्थे सद्यः परुत्परार्यैषमः । पा०
 ५. ३. २२. । इत्यादिना निपातितं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । चित् । चाद-
 योऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । सन्ति । अस भुवि । लटः स्थाने ऋ । ऋऽतः ।
 अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तिङः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । प्रत्ययलोपे
 प्रत्ययलक्षणं । पा० १. १. ६२. । इति शबकारमाश्रित्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं
 न भवति । वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति । पा० १. १. ५६. । इति निषे-
 धात् । दाशुषे । गतमंचे गतं ॥

दशमीमृचमाह ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या । इंद्राय सोमपीतये ॥ १० ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थं । च । शंस्या । इंद्राय । सोम-
पीतये ॥ १० ॥

अस्येन्द्रस्य स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रमुक्थं चकर्त्साध्यं शस्त्रमप्येवा ह्येते उभे
एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते । काम्या । कामयितव्ये । शंस्या ।
ऋत्विग्भिः शंसनीये । किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते । इंद्राय सोमपीतये । इंद्रस्य
सोमपानार्थं ॥ एवा ह्यस्य । व्यवहितमंत्रे गतं । काम्या । कमेर्णिङंतादचो यत्
। पा० ३. १. ९७. । णेरनिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपः । तित्स्वरितमिति
स्वरिते प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपो डादेशः ।
स्तोमः । अतिस्तुस्वित्यादिना । उ० १. १३६. । मन्प्रत्ययः । उक्थं । वच् परि-
भाषणे । पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् । उ० २. ७. । इति थक् । कित्वात्संप्र-
सारणं । परपूर्वत्वगुणाभावौ । शंस्या । शंसु स्तुतौ । ण्यंतादचो यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । सुपो डादेशः । सोमस्य पीतये । सोमस्य पीतिः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अथवा सोमस्य पीतिर्यस्येन्द्रस्येति सोमपी-
तिरिन्द्रः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

इंद्रेहीत्यादिकं दशर्चं सूक्तं सुरुपकृन्नुमित्यादिषु षष्ठं । ऋथादयस्तस्य पूर्ववत् ।
विशेषस्वतिराचे द्वितीयपर्यायेऽच्चावाकशस्त्र इंद्रेहीत्यनुरूपस्तुचः । अतिराचे
पर्यायाणामिति खंड इदं वसो सुतमंध इंद्रेहि मत्स्यंधसः । आ० ६. ४. । इति
सूचितं । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रेहि मत्स्यंधसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । महौ अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इंद्र । आ । इहि । मत्सि । अंधसः । विश्वेभिः । सोमपर्वेऽभिः । महान् । अभिष्टिः ।
ओजसा ॥ १ ॥

हे इंद्र एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः
सोमरसरूपैरंधसोऽंधोभिरन्नैर्मत्सि । माद्य दृष्टो भव । तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन

महान्भूत्वाभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भवेति शेषः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बल-
नामस्वोजः पाज इति पठितं ॥ आ । इहि । आहुणः । पा० ६. १. ८७. । इंद
एहि । यो ह्युभयोः स्थाने लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमित्याहुः माङोरेकादेशस्याहुव्य-
पदेशादोमाङोश्च । पा० ६. १. ९५. । इति पररूपं । मत्ति । माद्य । मदी हर्षग्ल-
पनयोः । लोटः सिप् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति सेहिरादेशः । पा० ३.
४. ८७. । न भवति । दिवादिभ्यः श्यन्निति श्यन् । बहुलं छंदसीति श्यनो
लुक् । न लुमतांगस्य । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्छमाम-
ष्टानां दीर्घः श्यनि । पा० ७. ३. ७४. । इत्युपधादीर्घो न भवति । सिपः पित्वाच्चा-
तुस्वर एव । अंधसः । अदेर्नुम् धश्च । उ० ४. २०७. । इत्यमुन् । व्यत्ययेन तृती-
याबहुवचनं कर्तव्यं । निच्चादाद्युदात्तः । विश्वेभिः । अशिषुषीत्यादिना । उ० १.
१५०. । कन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ऐसादेशो बहुलं छंदसीति न भवति । सोम-
पर्वभिः । लतारूपं सोमं पृणन्ति पूरयन्तीति सोमपर्वणः सोमरसाः । पृ पाल-
नपूरणयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् । गुणो रपरत्वं । वनिपः पित्वा-
च्चातुस्वर एव । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण पुनः स एव भवति ।
अभिष्टिरभिगन्ता । इष गतौ । मन्त्रे वृषेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिन्नुदात्तः ।
स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । तितुचत-
थसिसुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडागमो न भवति । अभिशब्दस्येकार
एमन्नादिषु पररूपं वक्तव्यं । पा० ६. १. ९४. ६. । इति पररूपत्वं । प्रादिसमासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उच्चेर्बले बलीपश्चेत्यमुन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

एमेनं सृजता सुते मंदिमिन्द्राय मंदिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ई । एनं । सृजत । सुते । मंदिं । इन्द्राय । मंदिने । चक्रिं । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः सुतेऽभिषुते चमसस्थे सोम
एनं सोममिन्द्रायेंद्रार्थमासृजत । पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामंथिचमसगणे पुनरभ्युन्न-
यनमापस्तंभेनोक्तं । होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्भुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयो-
पावर्तध्वमितीति । कीदृशमेनं । मंदिं । हर्षहेतुं । चक्रिं । साधुकरणशीलं । कीदृ-
शयेंद्राय । मंदिने । हर्षयुक्ताय । विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते
सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः ॥ ईमित्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्क आह । अथ

ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पादपूरणार्थे मिताक्ष-
रेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. इति । अस्यायमर्थः । अन्यैरेव पदैर्विवक्षि-
तेऽर्थे समाप्ते सति ये शब्दा ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमिताक्षरेषु छंदोरा-
हित्येन परिमिताक्षररहितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था द्रष्टव्याः । मिता-
क्षरेषु छंदोयुक्तेषु ग्रंथेषु पादपूरणार्थाः । ते च कमीमित्यादय इति । ईमित्यस्य
शब्दस्यानर्थक्यायैतामृचमुदाजहार । एमेनं सृजता सुते । आसृजतैनं सुत इति ॥
एनं । इदमो द्वितीयायां द्वितीयादौःष्वेनः । पा० २. ४. ३४. । इत्येनादेशोऽनुदात्त
इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजता । संहितायामन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. ।
इति दीर्घः । मंदिं । प्रमोदहेतुं । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । इदितो
नुम् धातोरिति नुम् । मंदमानं प्रयुक्त इत्यर्थे हेतुमति च । पा० ३. १. २६. ।
इति णिच् । एयंतस्याजंतत्वादच इः । उ० ४. १४०. । इतीकारप्रत्ययः । णेरनिटीति
णिलोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । मंदिने । मंदेः पूर्ववत् । चतुर्थ्येकवचनेऽन-
पुंसकस्यापि । पा० ७. १. ७३. । व्यत्ययेन नुमागमः । चक्रिं । डुकृञ् करणे । आह-
गमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधु-
कारिषु कर्तृषु किन्प्रत्ययः । तस्य कित्वाद्गुणाभावः । यणादेशः । लिङ्ङ्गावाद्भिर्वचनं ।
द्विर्वचनेऽचि । पा० १. १. ५९. । इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्कृशब्दो द्विरुच्यते ।
अभ्यासस्योरत्तरपरत्वश्चुत्वहलादिशेषाः । किनो नित्वादाद्युदात्तः । विश्वानि ।
विशेः क्वन् । नित्वादाद्युदात्तः । अस्य चक्रय इति कृदन्तेन योगेऽपि कर्तृकर्मणोः
कृति । पा० २. ३. ६५. । इति षष्ठी न भवति । किकिनौ लिट् चेति किकिनौलिं-
ङ्भावेन न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृतां । पा० २. ३. ६९. । इति निषेधात् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मत्स्वा सुशिप्र मंदिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषु सवनेष्व ॥ ३ ॥

मत्स्व । सुऽशिप्र । मंदिऽभिः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणे । सचा । एषु । सवनेषु ।

आ ॥ ३ ॥

हे सुशिप्र हे शोभनहनो शोभननासिक वा । शिप्रे हनू नासिके वा । नि० ६. २७. । इति यास्केनोक्तत्वात् । तादृश हे इंद्र मंदिभिर्हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तो-
चैर्मत्स्व । दृष्टो भव । हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्यजमानैः पूज्येत्यर्थः ।
तादृशेन्द्र त्वमेषु यागगतेषु त्रिषु सवनेषु सचा देवैरन्यैः सहागच्छेति शेषः ॥ मदि

स्तुतीत्यस्य लोट्यनित्यमागमशासनमिति कृत्वेदितो नुम् धातोरिति नुम् न भवति । अनुदात्तेच्चात्तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । संहितायां द्वचोऽतस्तिङः । पा० ६. ३. १३५. । इति दीर्घत्वं । मुशिप्रेत्यामंचितनिघातः । मंदिभिः । गतमंचे व्याख्यातं । स्तोमेभिः । मन्प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशो न भवति । विश्वचर्षणे । निघातः । सचा । उक्तं । एषु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

असृयमिंद्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोषा वृषभं पतिं ॥ ४ ॥

असृयं । इंद्र । ते । गिरः । प्रति । त्वां । उत् । अहासत । अजोषाः । वृषभं । पतिं ॥ ४ ॥

हे इंद्र गिरस्त्वदीयाः स्तुतीरसृयं । मृष्टवानस्मि । ताश्च गिरः स्वर्गेऽवस्थितं त्वां प्रत्युदहासत । उन्नत्य प्राप्नुवन् । तादृशीर्गिरस्त्वमजोषाः । सेवितवानसि । कीदृशं त्वां । वृषभं । कामानां वर्धितारं । पतिं । सोमस्य पातारं यजमानानां पालयितारं वा । पाता पालयिता वा । नि० ४. २६. । इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ असृयं । असृजं । सृज विसर्गं । लटो मिप् । तुदादिभ्यः शः । बहुलं छंदसि । पा० ७. १. ८. । इत्यत्र विकरणस्य रुडागमः । जकारस्य गकारः । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यडागम उदात्तः । सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः । अहासत । हाङ् गतौ । लुङ् । रुस्यादादेशः । च्छेः सिच् । अडागमो निघातश्च । अजोषाः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लङ् । स्थास् । तुदादिभ्यः शः । तस्य छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इत्यार्धधातुकत्वेन डित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः । थासस्थकारलोपश्छांदसः । सवर्णदीर्घः । अडागमः । सति शिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते । वृषभं । पृषु वृषु सेचने । अभजित्यनुवृत्तावृषिवृषिभ्यां कित् । उ० ३. १२२. । इत्यभच्प्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । चित्त्वादंतोदात्तः । पतिं । पा रक्षणे । पातेर्दतिः । उ० ४. ५८. । डित्वाटिलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सं चोदय चित्रमर्वायार्ध इंद्र वरेण्यं । असदिक्षे विभु प्रभु ॥ ५ ॥

सं । चोदय । चित्रं । अर्वाक् । राधः । इंद्र । वरेण्यं । असत् । इत् । ते । विऽभु । प्रऽभु ॥ ५ ॥

हे इंद्र वरेण्यं श्रेष्ठं राधी धनं चित्रं मणियुक्तादिरूपेण बहुविधमर्वागस्मद-

भिमुखं यथा भवति तथा संचोदय । सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्वि-
भुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं ते तवैवासदित् । अस्त्येव ।
तस्मादस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु रायो राध
इति पठितं । चोदय । चुद प्रेरणे । एयंताल्लोट् । तिङ्तिङ् इति निघातः ।
राधः । राधुवंत्यनेनेति राधो धनं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । निह्वादाद्युदात्तः ।
वरेण्यं । वृज् । एण्यः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । असत् । अस भुवि । लेट् ।
तिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । अदिप्रभृतिभ्यः
शप् इति शपो लुक् । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव ।
विभु । विभवतीति विभु । भुव इत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायां । पा० ३. २.
१८०. इति डुप्रत्ययः । डित्वाटिलोपः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ॥

इद्रेहीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

अस्मान्सु तत्र चोदयेद्राये रभस्वतः । तुविद्युम्न यशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इद्र । राये । रभस्वतः । तुविऽद्युम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

हे तुविद्युम्न प्रभूतधनेन्द्र राये धनसिद्ध्यर्थमस्माननुष्ठातृन्तत्र कर्मणि सु
चोदय । सुष्टु प्रेरय । कीदृशानस्मान् । रभस्वतः । उद्योगवतः । यशस्वतः ।
कीर्तिमतः ॥ तत्र । तच्छब्दात्सप्तम्यास्त्वल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वोदात्तत्वं ।
इद्र । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । राये । ऊडिदमित्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वं । रभस्वतः । रभ राभस्ये । राभस्यं कार्योपक्रमः । सर्वधातु-
भ्योऽसुन् । निह्वादाद्युदात्तः । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने
। पा० १. ४. १७. इति न पदत्वं तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. इति भसंज्ञया
बाधितत्वात् । आ कडारादेका संज्ञा । पा० १. ४. १. इति नियमात् । तुविद्युम्न ।
तुवि बहु द्युम्नं धनं यस्य । षाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । यशस्वतः । यशोऽस्या-
स्तीति मतुप् । अस्मायामेधासजो विनिः । पा० ५. २. १२१. इति विनिना न
बाध्यते मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् । यशस्शब्दो न द्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः ।
मनुपः पित्वात्स एव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुर्धेह्यक्षितं ॥ ७ ॥

सं । गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् । विश्वऽआयुः ।
धेहि । अक्षितं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र श्रवो धनमस्मे संधेहि । अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं श्रवः । गोमत् ।
बह्वीभिर्गोभिरुपेतं । वाजवत् । प्रभूतेनान्नेनोपेतं । पृथु । परिमाणेनाधिकं । बृहत् ।
गुणैरधिकं । विश्वायुः । कृत्स्नायुः कारणं । अक्षितं । विनाशरहितं ॥ गोमत् ।
वाजवत् । उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव । वाजशब्दो वृषादि-
राद्युदात्तः । अस्मे । अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना शे
आदेशः । शिञ्चात्सर्वादेशः । प्रातिपदिकस्येत्यन्तोदात्तत्वं । शेषे लोपष्टिलोप इति
पक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अन्त्यलोपपक्षेऽतो गुण इति पररूप
एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिम्नदिभ्रस्त्रां संप्र-
सारणं सलोपश्च । उ० १. २८. । इति कुप्रत्ययः । रेफस्य संप्रसारणमृकारः ।
परपूर्वत्वं । कोः कित्त्वान्न लघूपधगुणः । श्रूयत इति श्रवो धनं । असुन्प्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । बृहत् । प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः । विश्वमायुर्यस्मिन्धने ।
विश्वशब्दः कन्प्रत्ययांतः । तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि
बहुलमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अक्षितं ।
क्षि क्षय इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थात्कर्मणि निष्ठा । तेन ण्यर्थत्वान्निष्ठायामण्यदर्थे
। पा० ६. ४. ६०. । इति न दीर्घत्वं । अत एव क्षियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. ।
इति न निष्ठानत्वं । जन्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद्युम्नं सहस्रसातमं । इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । युम्नं । सहस्रऽसातमं । इन्द्र । ताः । रथिनीः ।
रिषः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र बृहच्छ्रवो महती कीर्तिमस्मे धेहि । अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा सहस्रसा-
तममतिशयेन सहस्रसंख्यादानोपेतं युम्नं धनमस्मे धेहि । तथा ता व्रीहियवा-
दिरूपेण प्रसिद्धा रथिनीर्बहुरथोपेता । इषोऽन्नात्यस्मे धेहि ॥ अस्मे । सुपां

सुलुगित्यादिना शे आदेशः । धेहि । घुसोरेडावभ्यासलोपश्च । पा० ६. ४. ११९ ।
इत्येत्वाभ्यासलोपौ । श्रूयत इति श्रवः । असुनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । सहस्रं सनुते
ददातीति सहस्रसाः । षण्णु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७ ।
विडुनोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१ । इत्याकारादेशः । धातुस्वरेणांतोदात्तः ।
पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । रथा आसां संतीति रथिन्य इति
प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं । ऋन्नेभ्यो डीप् । पा० ४. १. ५ । स च पिच्चादनुदात्तः । इषो
यौगिकत्वे धातुस्वरः । रूढत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥

नवमीमृचमाह ॥

वसोरिंद्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणंतं ऋग्मियं । होमं गंतारमूतये ॥ ९ ॥

वसोः । इंद्रं । वसुऽपतिं । गीऽभिः । गृणंतः । ऋग्मियं । होमं । गंतारं । ऊतये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्योतये रक्षार्थमिंद्रं होम । वयमाह्वयामः । किं
कुर्वंतः । गीर्भिः स्तुतिभिर्गृणंतः । स्तुवंतः । कीदृशमिंद्रं । वसुपतिं । धनपालकं ।
ऋग्मियं । ऋचां मातारं । गंतारं । यागदेशे गमनशीलं ॥ वसोः । वस नि-
वासे । श्रुस्वृत्तिहीत्यादिना । उ० १. १० । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्यु-
दात्तः । वसुपतिं । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते पत्यावैश्वर्ये । पा० ६. २. १८ । इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । गृणंतः । गृ
शब्दे । लटः शतृ । ऋदिभ्यः ऋ । शतुः सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात् आभ्य-
स्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२ । इत्याकारलोपः । शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तत्वं । ऋग्मियं । ऋचो मिमीत इत्यृग्मीः । तमृग्मियं । माङ् माने शब्दे च ।
क्लिप्चेति क्लिप् । घुमास्थेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६ । ईत्वं । चकारस्य चोः कुः ।
मृलां जशोऽन्ते । पा० ८. २. ३९ । इति जश्त्वं । गकारः । द्वितीयैकवचनेऽचि
श्रुधात्वित्यादिना । पा० ६. ४. ७७ । इयडादेशः । एरनेकाच इति यणादेशः । पा०
६. ४. ९२ । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति न भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रेणोकार उदात्तः । होम । आह्वयामः । हेज् स्पृष्टायां शब्दे च । लट् । तस्या-
स्मदो बहुत्वेऽपि व्यत्ययेन मिप् । इकारस्य व्यत्ययेनाकारः । शपो बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । बहुलं छंदसीति ह्रः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । धातोरित्योकार
उदात्तः । मिपः पित्स्वरेणानुदात्तत्वं । गंतारं । गम् सृप् गतौ । ताच्छील्ये तृन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । ऊतये । ऊतीत्यादिना क्तिच्नुदात्तो निपातितः ॥

दशमीमुचमाह ॥

सुतेसुते न्योकसे बृहबृहत एदरिः । इन्द्राय श्रूषमर्चति ॥ १० ॥

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इन्द्राय । श्रूषं ।
अर्चति ॥ १० ॥

आकार इच्छन्द्श्च पादपूरणी । यद्वा व्याप्तिवचन आकारः । आ ईषदर्थेऽभि-
प्राप्तावित्यभिधानात् । इच्छन्द्ोऽपिशब्दार्थः । इयति गच्छत्यनुष्ठेयं कर्म प्राप्नो-
तीत्यरियजमानः । एदरिः सर्वोऽपि यजमान इन्द्राय सुते । इन्द्रार्थमभिषुते
तत्तत्सोमे श्रूषं बलमर्चति । स्तौति । इन्द्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशं श्रूषं ।
बृहत् । प्रौढं । कीदृशयेन्द्राय । न्योकसे । नियतस्थानाय । बृहते । प्रौढाय ॥ सुते
सुते । षुज् अभिषवे । क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां
द्विर्भावः । तस्य परमाग्नेडित्तमिति द्वितीयस्याग्नेडितत्वेनानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. ।
इत्यनुदात्तत्वं । न्योकसे । नियतमोको यस्य तस्मै । निशब्दो निपाता आद्युदात्ता
इत्युदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २.
४. । इत्योकारः स्वरितः । बृहते । बृहन्महतोरुपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. । इत्य-
जादिविभक्तेरुदात्तत्वं । अरिः । ऋ गतौ । अच इः । उ० ४. १४०. । इतीकारप्रत्ययः ।
गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । इन्द्राय । ऋजेंद्रेत्यादिना रन्प्रत्यय
इकार उदात्तः । श्रूषं । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु श्रूषं सह इति पठितं ।
प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति । निघातस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥

गायंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या छंदोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते । गायंति द्वादशा-
नुष्टुभं त्विति । तु हि ह वा इत्यादिपरिभाषायां तुशब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषि-
तत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्वं द्रष्टव्यं । ऋषिदेवते पूर्ववत् ॥ अभि-
प्रवषडहस्योक्थ्ये तृतीयसवनेऽद्यावाकस्य गायंतीति स्तोत्रियस्तृचः । एहूष्विति
खंडे गायंति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव । आ० ७. ८. । इति सूचितं ।
अस्मिंस्तृचे प्रथमामुचमाह ॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्च्यैर्कर्मकिणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कः । अर्किणः ।

ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । उत् । वंशऽइव । येमिरे ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्बहुप्रज्ञ वेन्द्र त्वां गायत्रिण उद्गातारो गायन्ति । स्तुवंति । अर्किणोऽर्चनहेतुमंत्रयुक्ता होतारोऽकर्मर्चनीयमिन्द्रमर्चन्ति । शस्त्रगतैर्मंत्रैः प्रशंसन्ति । ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभृतय इतरे ब्राह्मणास्वामुद्येमिरे । उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वंशमिव । यथा वंशाग्रे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति । यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वन्ति । तद्वत् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । नि० ५. ५. । गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽकर्मर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वेति । अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे । नि० ५. ४. । अर्को देवो भवति यदेनमर्च्यको मंत्रो भवति यदेनेनार्च्यकर्कमन्त्रं भवत्यर्चन्ति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृतः कटुकश्चेति ॥ गायन्ति । शप्तिङौ पितृत्वान्नसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तौ । धातुरूदात्तः । गायत्रिणः । गायत्रं साम येषामुद्गातृणामस्ति ते । अत इनिठनौ । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । अर्चन्ति । अर्च पूजायां । भौवादिकः । शप्तिङावनुदात्तौ । धातुस्वर एव । पादादित्वान्न निघातः । अर्कः । अर्चन्त्येभिरित्यर्का मंत्राः । तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षण्यार्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३. ३. ११८. । इति करणे घः । चजोः कु घिष्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति चकारस्य कुत्वं । ककारः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अर्का मंत्रा एषां संतीत्यर्किणो होतारः । एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ । पा० ५. २. ११५. २. । इति कृदन्तादिनिठनौ यद्यपि प्रतिषिद्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । शतक्रतो । निघातः । संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति स एव शिष्यते । येमिरे । यम उपरमे । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यत्सानोः सानुमारुहद्वूर्यस्पष्टं कर्त्तुं ।

तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

हे सोमपाः सोमपानयुक्तेन्द्र हरी त्वदीयावश्चौ युष्ट्वा हि । सर्वथा संयोजय ।
 अथानंतरं नोऽस्मदीयानां गिरां स्तुतीनामुपश्रुतिं समीपे श्रवणमुद्दिश्य चर ।
 तत्प्रदेशं गच्छ । कीदृशौ हरी । केशिना । स्कंधप्रदेशे लंबमानकेशयुक्तौ । वृषणा ।
 सेचनसमर्थौ युवानौ । कक्ष्यप्रा । अश्वस्योदरबंधनरज्जुः कक्ष्यः । तस्य पूरकौ
 पुष्टांगावित्यर्थः ॥ युष्ट्व । अमो लोपश्छांदसः । सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः
 शिष्यते । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । केशिना । प्रशस्ताः केशा
 अनयोः संतीति मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचन-
 स्याकारादेशः । वृषणा । पृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्र-
 तिदिवः । उ० १. १५५. । इति कनिन् । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । वा षपूर्वस्य
 निगमे । पा० ६. ४. ९. । इत्युपधायाः पक्षे दीर्घाभावः । पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा ।
 कक्षयोर्भवं कक्ष्यं सूचं । तत्प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यप्रौ । प्रा पूरणे ।
 आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतो-
 दात्तत्वं । आकारः पूर्ववत् । अथ । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । नः । अनु-
 दात्तं सर्वमपादादावित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्त्रसाविति नसादेशोऽनुदात्तः ।
 इन्द्र सोमपा । उभावामंचितस्य चेति सर्वानुदात्तौ । गिरां । सावेकाचस्तृतीया-
 दिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्ता । उपशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । श्रुतिशब्देन
 प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तादौ च निति कृत्यतौ । पा० ६. २. ५५. ।
 इति तुवर्जिततादिपरत्वाद्गतेः प्रकृतिस्वरः । चर । निघातः ॥

विशेषविनियोगस्तु यच्च श्रौतो न सूचितः । स्मार्तं तच्च विजानीयादग्विधा-
 नादिसूचितः ॥ एहि स्तोमानित्यृगेषा सूत्रेऽविशेषाकारेण विनियुक्ता । साधारण-
 विनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वचानुसंधेयः ॥ तामेतां सूक्तगतां चतुर्थीमृचमाह ॥

एहि स्तोमाँ अभि स्वराभि गृणीह्या रुव ।

ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । रुव ।

ब्रह्म । च । नः । वसो इति । सचा । इन्द्र । यज्ञं । च । वर्धय ॥ ४ ॥

हे वसो निवासकारणभूतेन्द्र । एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च स्तोमा-
 नुद्गातृप्रयुक्तानि स्तोत्राण्यभिस्वर । अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु । तथाध्वर्य-
 वमभिलक्ष्य गृणीहि । शब्दं कुरु । तथा होतृप्रयुक्तानि शस्त्राण्यालक्ष्य रुव ।

शब्दं कुरु । परितोषेण सर्वानृत्विजः प्रशंसेत्यर्थः । तत ऊर्ध्वं नोऽस्माकं ब्रह्म
 चान्नं च यज्ञं चानुष्ठीयमानं कर्म च सचा सह वर्धय । सांगत्वसंपादनेन यज्ञं
 वर्धयित्वा तत्फलमन्नं च प्रवृद्धं कुरु । अंध इत्यादिष्वष्टाविंशत्यन्ननामसु ब्रह्म
 वर्च इति पठितं ॥ इहि । इण् गतौ । सेर्हिः । हेरपित्वेन डित्वाद्गुणाभावः ।
 निघातः । आडा सह गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । स्तोमान् । अर्ति-
 स्तुस्वित्यादिना मन् । निच्चादाद्युदात्तः । उत्तरपदेन संहितायां नकारस्य दीर्घा-
 दटि समानपाद इति रूपं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । भो-
 भगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः ।
 तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । स्वर ।
 स्तु शब्दोपतापयोः । निघातः । अभि । गतं । गृणीहि । गृ शब्दे । सेर्हपिच्चेति
 हिः । ऋादिभ्यः आ । ई हल्यघोः । पा० ६. ४. ११३. । इतीत्वं । ष्वादीनां ह्रस्वः
 । पा० ७. ३. ८०. । इत्यृकारस्य ऋकारः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं । पा० ८. ४. १. १. ।
 इति एत्वं । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । रुव । रु शब्दे । सेर्हपिच्च । शपि प्राप्ते
 व्यत्ययेन शः । तस्य डित्वेन गुणाभावादुवडादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् ।
 तिङ्ङितिङ् इति निघातः । ब्रह्म । तृहि वृहि वृद्धौ । मनिन्नित्यनुवृत्तौ वृहेरम्
 नलोपश्च । उ० ४. १४७. । इति मनिन् । तत्संनियोगेन नलोपः । अमागमश्च ।
 मिदचोऽन्त्यात्परः । पा० १. १. ४७. । इत्यृकारात्परः । यणादेशः । मनिनो निच्चा-
 दाद्युदात्तत्वं । वसो । आमंचितनिघातः । यज्ञं । यज याचेत्यादिना । पा० ३. ३.
 ९०. । नङ् । प्रत्ययस्वरः । वर्धय । निघातः । अच चकारद्वयश्रवणादियमेव
 तिङ्ङिविभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुषज्यते । अतोऽनुषक्तैव प्रथमा न श्रुतेति श्रुताया-
 श्रवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो न भवति ॥

अभिप्रवषडहगतोक्थेष्वच्चावाकस्य तृतीयसवन उक्थमिंद्राय शंस्यमित्य-
 नुरूपस्तृचः । एह्यूष्विति खंड इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नुक्थमिंद्राय शंस्यं । आ० ७. ८. ।
 इति सूचितं । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

उक्थमिंद्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्पिधे ।

शक्नो यथा सुतेषु णो रारणात्सख्येषु च ॥ ५ ॥

उक्थं । इंद्राय । शंस्यं । वर्धनं । पुरुनिःऽसिधे ।

शक्नः । यथा । सुतेषु । नः । रारणात् । सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इंद्रायेन्द्रार्थे वर्धनं वृद्धिसाधनमुक्तं शस्त्रं शंस्यमस्माभिः शंसनीयं । कीदृश-
 येन्द्राय । पुरुनिष्विधे । बहूनां शत्रूणां निषेधकारिणे । शक्रः शक्त इन्द्रो नोऽस्मदी-
 येषु सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च सखित्वेष्वपि यथा येन प्रकारेण रारणत् । अतिशयेन
 शब्दं कुर्यात्तथा शंस्यमिति पूर्वचान्वयः । अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं
 पुत्रानस्मत्सख्यानि च बहुधा प्रशंसत्वित्यर्थः ॥ उक्तं । वचेस्यक्प्रत्ययः । उ० २.
 ७. । प्रत्ययस्वरः । शंस्यं । शंसु स्तुतौ । श्यंतादचो यत् । शेरनिटीति णिलोपः ।
 तित्स्वरिते प्राप्ते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वर्धनं । करणाधिकरणयोश्चेति करणे
 ल्युट् । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । पुरुनिष्विधे । बहूनां शत्रूणां निषेधकाय ।
 विध गत्यां । धात्वादेः षः सः । अत्र निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमानार्थस्य प्राक्प्र-
 योगः । क्विप्चेति क्विप् । क्विपः सर्वापहारी लोपः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. ।
 इति समासः । निसः सकारेणो व्यवधानं छांदसत्वादनादृत्योपसर्गात्सुनोती-
 त्यादिना । पा० ८. ३. ६५. । धातुसकारस्य षत्वं । निसः सकारस्य घुना घुः । पा०
 ८. ४. ४९. । इति षत्वं । पुरुशब्देन कर्मणि षष्ठ्यन्तेन समासः । विधो धातुस्वरे-
 णोदात्तत्वं । निष्विध इति प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृद्ग्रहणे गतिका-
 रकपूर्वस्यापि ग्रहणात्पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः । शक्नोतीति शक्रः ।
 स्फायितंचिवंचिशकीत्यादिना । उ० २. १३. । रक्प्रत्ययः । यथा । प्रकारवचने थल् ।
 लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वोऽकार उदात्तः । सुतेषु । क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नः ।
 नसो नकारस्य नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति संहितायां णत्वं । रार-
 णत् । रण शब्दार्थः । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् । यङोऽचि चेति लुक् ।
 प्रत्ययलक्षणेन । पा० ६. १. ९. । द्विर्भावो हलादिशेषः । दीर्घोऽङ्कितः । पा० ७. ४.
 ८३. । इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन सन्नाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां लिङ्गर्थे
 लेडिति हेतुहेतुमद्भावलक्षणे । पा० ३. ३. १५६. । लिङ्गर्थे लेट् । अत्र हीन्द्रकर्तृकं
 रारणनमुक्त्यंशसनस्य कर्तव्यत्वे हेतुः । लेटस्तिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वि-
 तीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं परस्मैप-
 दमदादिवच्च द्रष्टव्यमित्यदादिवद्भावाददिप्रभृतिभ्यः शप् इति प्राप्नो लुग्बहुलं
 छंदसीति निषिध्यते । शपोऽनुदात्तत्वाद्भातोऽन्तोदात्त एव शिष्यते । शपा लसार्व-
 धातुकस्य व्यवधानात्तत्र परतो विधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न
 भवति । न च तिङ्गितिङ् इति निघातः । अत्र यथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यां
 । पा० ८. १. ३६. । इति निषेधात् । चवायोगे प्रथमेति वाच निघातो न भवि-

यति । अत ह्युत्तरवाक्ये सख्येषु चेति चानुकृष्टविभक्त्यपेक्षयेयं प्रथमा तिङ्वि-
भक्तिः । सख्येषु । सख्युः कर्माणि सख्यानि तेषु । कर्मणि चेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यः
। पा० ५. १. १२६. । इति सखिशब्दाद्यप्रत्ययः । तच्च भसंज्ञायां यस्येति च । पा०
६. ४. १४८. । इतीकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये ।

स शक्र उत नः शक्रिंद्रो वसु दयमानः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तं । राये । तं । सुऽवीर्ये ।

सः । शक्रः । उत । नः । शक्रत् । इंद्रः । वसु । दयमानः ॥ ६ ॥

सखित्वे निमित्तभूते सति तमित्तमेवेन्द्रमीमहे । प्राप्नुमः । तथा राये धनार्थं
तमीमहे । तथा सुवीर्ये शोभनसामर्थ्यनिमित्तं तमीमहे । उत । अपि च शक्रः
शक्तिमान्स इन्द्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शक्रत् । अस्मदीयरक्षणे
शक्तोऽभूत् । सप्तदशयाज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । तदनुसारेणेंद्रं याचामह
इति व्याख्येयं ॥ सख्युर्भावः सखित्वं । तस्य भावस्त्वतलौ । पा० ५. १. ११९. ।
इति त्वः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे । ईङ् गतौ । डिच्चादात्मनेपदं । दिवादिभ्यः
श्यन् । बहुलं छंदसीति श्यनो लुक् । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । राये । ऊडि-
दमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुवीर्ये । शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भवितृवाचि-
नानेन भावो लक्ष्यते । सुवीर्यत्वं इत्यर्थः । बहुव्रीहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौ च
। पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शक्नोतीति शक्रः । स्फायितंचिचिचिश-
कीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शक्रत् । शक्लू शक्तौ । धातुसंबन्धाधिकारे छंदसि
लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति लुङ् । यतः शक्नोत्यतस्तमीमह इति धातु-
संबन्धः । लुङ्-स्तिप् । पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५. । इति
च्लेरङादेशः । बहुलं छंदसीत्यङागमाभावः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । वसु ।
निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः । उ० १. १०. । निच्चादाद्युदात्तत्वं । दयमानः । दय
दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अनुदात्तेच्चादात्मनेपदं । लटः शानजादेशः । शयः
पित्वादनुदात्तत्वं । शानचश्चित् इत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वादुपदेशच्छप उत्तरत्वेन
परत्वाल्लसार्वधातुकत्वानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

गायंतीति सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

सुवि॒वृतं सु॒निर॒जमि॒न्द्र त्वादा॑तमिद्व॒शः ।

गवा॒मप॑ व्रजं वृ॒धि कृ॒णुष्व रा॒धो अ॒द्रिवः ॥ ७ ॥

सु॒ऽवि॒वृतं । सु॒निः॒ऽअ॒जं । इ॒न्द्र । त्वा॒ऽदा॑तं । इत् । य॒शः ।

गवा॑ । अ॒प॑ । व्र॒जं । वृ॒धि । कृ॒णुष्व । रा॒धः । अ॒द्रि॒ऽवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यशोऽन्नं कर्मफलभूतं सुविवृतं सुष्ठु सर्वत्र प्रसृतं सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं त्वादातमिद्वया शोधितं च संपन्नमिति शेषः । इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थं गवां व्रजं निवासस्थानमपवृधि । अपवृतमुद्धाटितद्वारं कुरु । हे अद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधो धनं कृणुष्व । संपादय ॥ सुविवृतं । वृज् वरणे । कर्मणि क्तप्रत्ययः । विशब्देन प्रादिसमासः । विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि क्तांते परतो गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९ । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलं । पा० ६. २. १९९ । इत्यृकार उदात्तः । पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवकार उदात्तः । ननु वृतमित्येव कृदंतं न तु विवृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे-स्तदंतस्य ग्रहणमिति वचनात् । सुविवृतमित्यत्र च समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति । तत्कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् । उच्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमि-त्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदंतव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदंत-व्यपदेशः । एवं क्तांतव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया । तथा च कर्मणि क्तांत उत्तरपदे परतो गतिरनंतर इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि परादिश्छंदसि बहुलमित्येवं नास्ति विस्तारः । तथा हि । सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदादिरिकार एवोदात्तः स्यात् । विवृतमिति समासे यद्यप्यृकारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमिति समासस्य सति शिष्टत्वेन बली-यस्त्वात्तत्रत्य एवोत्तरपदादाविकार एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति । उच्यते । गतिरनंतर इत्यत्रानुवृत्तेः क्तग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रीयते । तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनंतरग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनेनैव चाभि-प्रायेणानंतरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्र व्यवहितस्याभिश्चब्दस्य मा भूदिति प्रत्युदाहृतं । तस्मात्सुविवृतमित्यृकार एवोदात्त इति स्थितं । सुनिरजं । अना-

यासेन निरवशेषं प्राप्यं । अज गतिक्षेपणयोः । सुनिसीरूपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः ।
 ईषदुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल । पा० ३. ३. १२६. । न चाच सुशब्दस्य निसा
 व्यवधानं शङ्कनीयं । सुशब्दस्य व्युपपदमात्रं । खलो निमित्तं नानंतर्यं । अत
 एव सुपरिहरं दुःपरिहरमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववन्नतिसमासे लितीति
 प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निसा समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
 स एव शिष्यते । पुनः सुशब्देन समासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण-
 मिति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादातं । त्वया
 शोधनेन विशदीकृतं । दैप् शोधने । आदेच उपदेशेऽशिति । पा० ६. १. ४५. ।
 इत्यात्वं । सत्यपि हि प्रकारे नानुबंधकृतमनेजंतत्वमित्येजंत एवायं । निष्ठेति
 कर्मणि क्तः । दाधा घृदाप् । पा० १. १. २०. । इत्यच्चादाबिति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया
 अभावाद्दो दहोः । पा० ७. ४. ४६. । इति ददादेशो न भवति । ननु दाप् लवन
 इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्तच्चादाबिति निषेधः । न पुनर्लाक्षणिकस्य दैपः ।
 लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येति नियमा-
 दिति चेत् । न । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति प्रतिप्रसवात् । युष्मच्छब्दात्तृती-
 यैकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
 अतो गुण इति पररूपत्वं । भसंज्ञायां टेरित्यदशब्दस्य लोप उदात्तनिवृत्तिस्व-
 रेणाकार उदात्तः । कर्तृकरणे कृता बहुलं । पा० २. १. ३२. । इति तृतीयायाः
 समासः । तत्पुरुषे कृति बहुलं । पा० ६. ३. १४. । इति तृतीयाया अप्यलुक् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । यशः । अशू व्याप्तौ । अशेर्युट् च । उ० ४. १०२. । इत्यमुन् । तत्संनि-
 योगेन धातोर्युडागमः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । गवां । प्रातिपदिकस्वरः । सावे-
 काच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं । न गोश्चन्साववर्णेति निषिध्यते । वृधि । वृज्
 वरणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । बहुलं
 छंदसीति ओरपि लुक् । निघातः । कृणुष्व । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो
 नुम् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटस्थास् । पा० ३. ४. ७८. । थासः से । पा० ३. ४. ८०. ।
 सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ९१. । कर्तरि शप्ति प्राप्ते । पा० ३. १. ६८. । धिन्वि-
 कृण्वोरच्च । पा० ३. १. ८०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः ।
 तस्यातो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । इति लोपः । अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । पा०
 १. १. ५७. । इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणो न भवति । अत्र सति

शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बा-
धित्वा तिङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । राधः । असुनंतो निष्ठादाद्युदात्तः । अद्रिवः ।
अद्रिर्वज्रं । तदस्यास्तीति मतुप् । छंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्वं ।
संबुद्धावुगिदचां । पा० १. १. १०. । इति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ । पा० ६.
१. ६८. ४ मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसि । पा० ८. ३. १. । इति रुत्वं । विसर्जनीयः ।
आमंचितस्य च निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः ।

जेषः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥ ८ ॥

नहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋघायमाणं । इन्वतः ।

जेषः । स्वः ऽवतीः । अपः । सं । गाः । अस्मभ्यं । धूनुहि ॥ ८ ॥

हे इंद्र ऋघायमाणं शत्रुबधं कुर्वाणं त्वां रोदसी उभे द्यावापृथिव्यावपि
त्वदीयं महिमानं व्याप्तुं नहीन्वतः । न समर्थे इत्यर्थः । तादृशस्त्वं स्वर्वतीः
स्वर्लोकेयुक्ता अपो वृष्टिरूपा जेषः । जयेः । प्रेरयेत्यर्थः । अपां स्वर्गसंब-
धश्चान्यत्र दिवो वृष्टिं च्यावयतीति श्रुतं । किंच वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्तेरुर्ध्वम-
स्मभ्यं क्षीरादिरसप्रदा गाः संधूनुहि । सम्यक् प्रेरय ॥ नहि । नजो हिशब्देन
सह सुपा । पा० २. १. ४. । इति समासः । समासत्वादंतोदात्तत्वं । त्वा । अनुदात्तं
सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । रोदसी । रुदेरसुन् । निष्ठा-
दाद्युदात्तः । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति ङीप् । उभे । प्रातिपदिकस्वरेणां-
तोदात्तः । श्या सहैकादेश उदात्तः । ऋघायमाणं । नृहंतीत्यृघा । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति विच् । दृश्यहणस्य विध्यंतरोपसंयहणार्थत्वान्नकारलोपो हकारस्य
च घकारः । अनृघा ऋघा भवतीत्यभूततद्भावे लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् । पा०
३. १. १३. । इति क्यष् प्रत्ययो भवति । स ह्याकृतिगणः । लोपश्च हलः । पा०
३. १. १२. । इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च । वा क्यषः । पा० १. ३. ९०. । इत्यात्मनेपदं ।
लटः शानच् । शपोऽदुपदेशात्पराच्छानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । क्यषः प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्योदात्तत्वं । इन्वतः । इवि व्याप्तौ ।
इदितो नुम् धातोरिति नुम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । लडादेशस्य तसश्च लसार्व-
धातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । हि चेति निषेधात्तिङ् इति निघातो न

भवति । जेषः । जेः प्रार्थनायां लिङ्गर्थे लेट् । तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । कर्तरि शप् प्राप्ते तदपवादः सिद्धहुलं लेटीति सिप् । अडागमस्यानुदात्तत्वाच्चातुस्वर एव शिष्यते । स्वरासामस्तीति स्वर्वत्यः । न्यङ्स्वरौ स्वरितौ । फि० ४. ६. । इति स्वरशब्दः स्वरितः । मतुप्डीपौ पिच्चादनुदात्तौ । संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां । पा० १. २. ३९. । इत्येकश्रुतिः । स्वरित एव शिष्यते । अपः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । धूनुहि । धूज् कंप्ने । लोटः सेह्यपिच्च । स्वादिभ्यः श्रुः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति प्राप्स्य लुक्छादसत्त्वादभावः ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थेषु तृतीयसवनेऽछावाकस्य षट्स्तोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन् युगल आश्रुत्कर्णेति तृचोऽनुरूपः । एह्युष्विति खंडे श्रुधी हवं ति-
रश्वा आश्रुत्कर्णं श्रुधी हवं । आ० ७. ८. । इति सूचितं । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते नवमीमुचमाह ॥

आश्रुत्कर्णं श्रुधी हवं नू चिह्दधिष्व मे गिरः ।

इंद्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदंतरं ॥ ९ ॥

आश्रुत्ऽकर्णं । श्रुधि । हवं । नू । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।

इंद्र । स्तोमं । इमं । मम । कृष्व । युजः । चित् । अंतरं ॥ ९ ॥

हे आश्रुत्कर्णं सर्वतः श्रोतारौ कर्णौ यस्य तादृगिंद्र हवमस्मदीयमाह्वानं नु क्षिप्रं श्रुधि । शृणु । मे मम होतुर्गिरश्चित्सुतीरपि दधिष्व । चित्ते धारय । किंच । मम मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समूहं युजश्चित्स्वकीयसख्युर-
प्यंतरं कृष्व । आसन्नं कुरु । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्मदीयस्तुति-
ष्वपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्णं । आ समंताच्छृणुत, इत्याश्रुत् । क्तिप् । ह्रस्वस्य तुक् । तादृशी कर्णौ यस्य । आमंचितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । श्रुधी । श्रु श्रवणे । लोटो हिः । श्रुवः शृ च । पा० ३. १. ७४. । इति विहितश्चोर्बहुलं छंदसीति लुक् । तत्सन्नियोगशिष्टत्वाच्छृभावोऽपि निवर्तते । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छं-
दसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेधिः । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवत् । पा० ८. १. ७२. । इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्तिङ्गितिङ् इति निघातो न भवति । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । हवं । हेज् स्पृहायां शब्दे च । बहुलं छंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे कृते पश्चादुकारा-

तत्वेन ऋदोरप् । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्प्रत्ययः । अपः पित्वाद्वातुस्वरः । नु ।
 संहितायामृचि तुनुधमक्षुतङ्कुचोरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । चित् ।
 चादिरनुदात्तः । दधिष्व । दधातेर्लोट् । थासस्से । सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४.
 ९१. । शपः श्रुः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वादि । छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकस्यापि स्वीका-
 रादिडागमः । आकारलोपः । निघातः । मे । मम । तवममौ ऊसि । पा० ७.
 २. ९६. । इत्यनेन मपर्यंतस्य ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते युष्म-
 दस्मदोर्दसि । पा० ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । कृष्व । डुकृज करणे । लोट् ।
 थासस्से । सवाभ्यां वामौ । शपो बहुलं छंदसीति लुक् । सति शिष्टत्वात्प्रत्य-
 यस्वरः । पादादित्वान्न निघातः । युजः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अंतरं ।
 वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

विद्महि त्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं ।

वृषंतमस्य हूमहे जतिं सहस्रसातमां ॥ १० ॥

विद्म । हि । त्वा । वृषन्ऽतमं । वाजेषु । हवनऽश्रुतं ।

वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । जतिं । सहस्रऽसातमां ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वां विद्म । जानीमः । कीदृशं त्वां । वृषंतमं । कामानामतिशयेन वर्षि-
 तारं । वाजेषु संग्रामेषु हवनश्रुतं । अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारं । वृषंतमस्याति-
 शयेन कामादीनां वर्षितुस्तवोतिं रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य हूमहे । त्वामाह्वयामः ।
 कीदृशीमूतिं । सहस्रसातमां । अतिशयेन धनसहस्राणां दात्री ॥ विद्म । विदो
 लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्वचोऽत-
 स्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वृषंतमं । पृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्युवृषितक्षि-
 राजिधन्विद्युप्रतिदिवः । उ० १. १५५. । इति कनिन् । निह्वादाद्युदात्तः । तमपः
 पित्वात्स एव शिष्यते । अयस्मयादीनि छंदसि । पा० १. ४. २०. । इति भवेन पद-
 त्वाभावाच्चलोपाभावः । पा० ८. २. ७. । पदत्वाच्च टिलोपाभावः । पा० ६. ४. १४३. ।
 वाजेषु । वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः । हवनश्रुतं । ह्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंद-
 सीति ल्युटि संप्रसारणं । हवनं शृणोतीति हवनश्रुत् । तुगागमः । वृषंतमस्य ।
 उक्तं । हूमहे । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । जतिं । जतियूतीत्यादिनांतोदात्तो निपातितः । सहस्रसातमां ।

सहस्रं सनोतीति सहस्रसाः । षण्णु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७. । विड्नोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१. । इत्याकारादेशः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्वादेव शिष्यते ॥

एकादशीमृचमाह ॥

आ तू न इन्द्र कौशिक मंदसानः सुतं पिब ।

नव्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिं ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मंदसानः । सुतं । पिब ।

नव्यं । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रसां । ऋषिं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रं नोऽस्मान्प्रत्यागच्छेति शेषः । हे कौशिक कुशिकस्य पुत्रेन्द्र
मंदसानो हृष्टो भूत्वा सुतमभिषुतं सोमं पिब । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य
पुत्रस्तथापि तद्रूपेणैतस्यैवोत्पन्नत्वात्कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धं । अयं वृक्षांतोऽनुक्रम-
णिकायामुक्तः । कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्ब्रह्मचर्यं चचार । तस्येन्द्र
एव गाथी पुत्री जज्ञ इति । हे इन्द्र नव्यं सैवैदेवैः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरमायुर्जी-
वितं प्र सू तिर । प्रकर्षेण सुष्ठु वर्धय । ततो मां सहस्रसां सहस्रसंख्याकलाभो-
पेतमृषिमतीन्द्रियद्रष्टारं कृधि । कुरु ॥ तु । संहितायामृचि तुनुधमद्युतङ्कुचोरुथा-
णामिति दीर्घः । नः । संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । इन्द्र । आमंचित-
निघातः । कौशिक । निघातः । मंदसानः । हृष्यन् । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्न-
कांतिगतिषु । असानजित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८४. ।
इत्यसानच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । सुतं । प्रत्ययस्वरः । नव्यं । णु स्तुतौ ।
अचो यत् । गुणः । वांतो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. । इत्यवादेशः । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । आयुः । उप्ति निदित्यनुवृत्तावेतेर्णिच् । उ० २. ११४. । इत्युप्ति-
प्रत्ययः । णित्त्वावृद्ध्यायादेशौ । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सु । निपातस्येति संहितायां
दीर्घत्वं । तिर । तरतेर्यत्ययेन शः । ऋत इच्चातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं ।
अतो हेरिति हेर्लुक् । कृधि । हुकृञ् करणे । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । श्रु-
णुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । सहस्रसां । उक्तं । ऋषिं । ऋषी गतौ । इन्नि-
त्यनुवृत्ताविगुपधात्किञ्च । कित्त्वाद्गुणभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

प्रवर्ग्यं परि त्वेत्याभियुयात् । स्पृष्टोदकमिति खंडे परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि

द्वयोरदधा उक्त्यं वचः । अ० ४. ६. । इति सूत्रितं । तथा हविर्धानप्रवर्तने सेयं परिधानीया । हविर्धाने प्रवर्तयतीति खंडे परि त्वा गिर्वण इति परिदध्यात् । अ० ४. ९. । इति सूत्रितं । तथा ब्राह्मणं च । परि त्वा गिर्वणो गिर इत्युत्तमया परिदधातीति । तामेतां द्वादशीमुचमाह ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धऽआयुं । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ १२ ॥

हे गिर्वणः । अस्मदीयस्तुतिभागिन्द्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरोऽस्मदीया स्तुतयस्त्वा त्वां परि भवन्तु । सर्वतः प्राप्नुवन्तु । कीदृश्यो गिरः । वृद्धायुमनु प्रवृद्धेनायुषेणोपेतं त्वामनुसृत्य वृद्धयो वर्धमानाः । किंचेता गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहेतवो भवन्तु ॥ गिर्वणः । गीर्भिर्वन्यत इति गिर्वणाः । वन षण् संभक्तौ । सर्वधातुभ्योऽसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छांदसः । आमंचितनिघातः । विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वृद्धायुं । वृधु वृद्धौ । क्तप्रत्ययः । उदितो चेतीटः क्तप्रत्यये विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायामिडभावः । प्रत्ययस्वरः । इण् गतौ । छंदसीणः । उ० १. २. । इत्युण् । णित्त्वाद्बुद्धिः । आयादेशश्च । वृद्धमायुर्यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृद्धयः । वृधेः क्तिनि तितुचतयसिसुसरक्तेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडभावः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । जुष्टाः । श्वीदितो निष्ठायां । पा० ७. २. १४. । इतीडभावः । जुष्टार्पिते इत्यनुवृत्तौ नित्यं मंचे । पा० ६. १. २१०. । इत्याद्युदात्तत्वं । जुष्टयः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । क्तिन् । तितुचेतीडभावः । निष्ठादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥

इंद्रं विश्वा इत्यष्टर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्रो जेतृनामक ऋषिः । तथा चानुक्रांतं । इंद्रमष्टौ जेता मधुच्छंदस इति । छंदस्त्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तं । इंद्रो देवतानुवर्तते । विनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवल्ये कृत्स्नसूक्तं शंसनीयं ।

उरू इति खंडे शौनकेन सूचितं । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं । तस्य प्रथ-
मायाः पूर्वमर्द्धर्चे शस्त्वोत्तरेणार्द्धर्चेनोत्तरस्याः पूर्वमर्द्धर्चे व्यतिषंजति पादैः पादा-
ननुष्टुप्कारं प्रागुक्तमाया इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते । प्र वो मह इति
खंड इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषंगा इति । तथा पृष्ठ्यस्य पंचमेऽहनि
निष्केवल्ये शस्त्र इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपस्तृचः । स्तोमे वर्धमान इति
खंडे सूचितं । उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन् । अ० ७. १२. ।
इति । अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रं विश्वा अवीवृधन्समुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥ १ ॥

इंद्रं विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रऽव्यचसं । गिरः ।

रथिऽतमं । रथिनां । वाजानां । सत्ऽपतिं । पतिं ॥ १ ॥

विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतय इंद्रमवीवृधन् । वर्धितवत्यः । कीदृश-
मिंद्रं । समुद्रव्यचसं । समुद्रवद्वाप्तवतं । रथीनां रथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये
रथीतमं । अतिशयेन रथयुक्तं । वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं । सत्पतिं सतां
सन्मार्गवर्तिनां पालकं ॥ विश्वाः । विशेः कृन् । नित्स्वरः । अवीवृधन् ।
वृधेर्णिचि चञ्चुर्चदित्यनुवृत्तौ नित्यं छंदसि । पा० ७. ४. ८. । इत्युकारस्य ऋकार-
विधानाल्लघूपधगुणाभावः । निघातस्वरः । समुद्रव्यचसं । व्यचेरसुन् । गाङ्गुटा-
दिभ्योऽङ्गिण्डित् । पा० १. २. १. । प्राप्तस्य डित्त्वस्य व्यचेः कुटादित्वमनसि । पा०
१. २. १. १. । इत्यसिनिषेधाद्ग्रहिज्येत्यादिना डिति विधीयमानं संप्रसारणं । पा० ६.
१. १६. । न भवति । समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदकृतिस्वरत्वं ।
रथीतमं रथीनां । रथशब्दादुत्पन्नस्येनञ्छांदसं दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च ।
वाजानां । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । सत्पतिं । पत्यावैश्वर्ये । पा० ६. २. १८. । इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भैम शवसस्पते ।

त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितं ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इंद्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते ।
त्वा । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारं । अपराजितं ॥ २ ॥

हे शवसस्पते बलस्य पालकेन्द्र ते तव सख्येऽनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना
वयं वाजिनोऽन्नवंतो भूत्वा मा भेम । शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतस्त्वा-
मभयहेतुमभिप्रणोनुमः । सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः । कीदृशं त्वां । जेतारं । युद्धेषु
जयशीलं । अपराजितं । कापि पराजयरहितं ॥ सख्ये । सख्युः कर्म सख्यं ।
सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । प्रत्ययस्वरः । वाजिनः । वाजोऽन्नमेषामस्तीति
वाजिनः । प्रत्ययस्वरः । भेम । जिभी भये । लुङ्कुत्तमबहुवचनं मस् । नित्यं डितः
। पा० ३. ४. ९९. । इति सलोपः । बहुलं छंदसीति च्लेर्लुक् । छंदस्युभयथेति तिङ्
आर्धधातुकत्वेन डित्त्वाभावाद्गुणः । न माङ्योगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यङागमप्र-
तिषेधः । शवसस्पते । शवसः षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । पा० ८. ३.
५३. । इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं । सुबामंचितपरांगवद्भावेन । पा० २.
१. २. । पदद्वयनिघातः । नोनुमः । णु स्तुतौ । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति
नत्वं । यङो लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरिति द्विर्भावः । गुणो यङ्लुकोः
। पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लटो मस् ।
अदादिवद्भावाच्छपो लुक् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । पा० ८. ४. १४. ।
इति संहितायां णत्वं । जेतारं । जि जये । ताच्छील्यादिषु तृन् । जित्यादिर्नित्यं
। पा० ६. १. १९७. । इत्याद्युदात्तत्वं । अपराजितं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन
नञ उदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

पूर्वीरिंद्रस्य रातयो न वि दस्यंत्यूतयः ।

यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥ ३ ॥

पूर्वीः । इंद्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । ऊतयः ।

यदि । वाजस्य । गोऽमतः । स्तोतृभ्यः । मंहते । मघं ॥ ३ ॥

इंद्रस्य संबन्धिन्यो रातयो धनदानानि पूर्वीरनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा ।
अस्येन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः । एवं सतीदानीतनोऽपि
यजमानः स्तोतृभ्य ऋत्विग्भ्यो गोमतो गोसहितस्य वाजस्यान्नस्य पर्याप्तं मघं

धनं यदि मंहते । दक्षिणारूपेण ददाति तदानीमूतयो बहुधनदानपूर्वकाणीद्र-
स्यास्मद्विषयाणि रक्षणानि न विदस्यन्ति । विशेषेण नोपक्षीयते ॥ मघं रेकण
इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः । दाति दासती-
त्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं । पूर्वीः । पुरुशब्दस्य वोतो गुणव-
चनादिति डीष् । आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छांदसः । जसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधं
बाधित्वा वा छंदसि । पा० ६. १. १०६. । इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । डीष्ः प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तत्वं । रातयः । मचे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. ।
इति क्तिन उदात्तत्वं । दस्यन्ति । दस उपक्षये । दिवादिभ्यः श्यन् । निघातः ।
ऊतयः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । यदि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां
निपातस्य चेति दीर्घत्वं । स्तोतृभ्यः । षुञ् स्तुतौ । धात्वादेः षः सः । तृचश्चिह्ना-
दंतोदात्तत्वं । मंहते । शपः पिह्वादनोदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण तिङ्-
तिङ् इति निघातो न भवति निपातैर्यद्यदिहतेति निषेधात् ॥

अभिप्लवषडहस्योक्थ्येषु तृतीयसवनेऽद्यावाकस्य पुरां भिंदुर्युवा कविरिति
स्तोत्रियस्तृचः । तथा च सूत्रितं । एह्युष्वित्युपक्रम्य पुरां भिंदुर्युवा कविर्वृषा
हसि राधसे । आ० १. ८. । इति । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

पुरां भिंदुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

इंद्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुरां । भिंदुः । युवा । कविः । अमितऽओजाः । अजायत ।

इंद्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

अयमिंद्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत । संपन्नः । कीदृग्गुणक इति तदुच्यते ।
पुरामसुरपुराणां भिंदुर्मेत्ता । युवा । कदाचिदपि बलीपलितादिवार्धकरहितः ।
कविर्मेधावी । अमितौजाः । प्रभूतबलः । विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टो-
मादेर्धर्ता पोषकः । वज्री । यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः । पुरुष्टुतः ।
बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ भिंदुः । भिदिर् विदारणे । कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदि-
व्यधिगृधिधृषिहशिभ्यः । उ० १. २३. । इति कुप्रत्ययः । तस्य छंदस्युभयथेति सार्व-
धातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यः झम् । मिह्वादन्त्यादचः परो भवति । असोरल्लोपः ।
अनुस्वारपरसवर्णौ । पा० ८. ४. ५८. । अचः परस्मिन्पूर्वविधाविति प्राप्तस्य

स्थानिवद्भावस्य न पदांत्यादिना । पा० १. १. ५८. । निषेधः । युवा । यु मिश्र-
णाभिमिश्रणयोः । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । निच्चा-
दाद्युदात्तः । कविः । कु शब्दे । अच इरितीप्रत्ययस्वरः । अमितौजाः । अमित-
शब्दस्याथ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ।
विश्वस्य । अशिप्रुषीत्यादिना । उ० १. १५०. । कन् । निच्चादाद्युदात्तः । कर्मणः ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नित्स्वरः । धर्ता । तृच् । चित्त्वादंतोदात्तः ।
वज्री । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । पुरुष्टुतः । स्तुतस्तोमयोऽछंदसि । पा० ८.
३. १०५. । इति षत्वं । बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः । थायघञ्क्ताजबिचकाणां । पा० ६. २.
१४४. । इत्यंतोदात्तत्वं । तृतीयासमासे हि थाथादिस्वरापवादः । तृतीया कर्मणि
। पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्विवो बिलं ।

त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वं । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः । बिलं ।

त्वां । देवाः । अबिभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबन्धिनीर्गा अपहत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपित-
वान् । तदानीमिन्द्रस्तद्विलं स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्विलान्ना निःसारया-
मास । तदिदमुपस्थानमिन्द्रो वलस्य बिलमपौरुषोदित्यादिब्राह्मणेषु मन्त्रांतरेषु
च प्रसिद्धं । तदेतद्वृत्ति निधायायं मन्त्रः प्रवर्तते ॥ हे अद्रिवः । वज्रयुक्तेन्द्र त्वं
गोमतो वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबन्धि बिलमपावः ।
स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि । *तदानीं तुज्यमानासो वलेन हिंस्यमाना देवा
अबिभ्युषस्त्वदीयरक्षया वलादभीताः संतस्त्वामाविषुः । प्राप्तवन्तः ॥ अप ।
निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः । वृज् वरणे । लङ् । सिप् । इतश्च लोपः । स्वा-
दिभ्यः श्रुः । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । गुणो रपरत्वं हल्ङ्यादिलोपः ।
विसर्जनीयः । अडागमः । अद्रिवः । अद्रिरस्यास्तीति मतुप् । छंदसीर इति
वत्त्वं । संबोधन उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ । मतुवसो रु
संबुद्धौ छंदसि । पा० ८. ३. १. । इति रुत्वं । बिलं । नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्यु-

दात्तत्वं । अविभ्युषः । जिभी भये । लिट् । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजन्त्वे ।
 कसुश्चेति लिटः कसुरादेशः । क्रादिनियमात्प्राप्त इट् वस्वेकाजाद्वसामिति निय-
 मान्निवर्तते । जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वाद्भसोः संप्रसारणं । पर-
 पूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । अचि श्रुधात्वित्यादिना प्राप्तमियङादेशं
 बाधित्वा एरनेकाच इति यणादेशः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 तुज्यमानासः । तुजेर्हिंसार्थात्परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच् । सार्वधातुके
 यक् । पा० ३. १. ६७. । इति यक् । तस्माददुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानु-
 दात्तत्वं । यकार एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविषुः । अव रक्षणादिषु । अस्माज्ज-
 त्यर्थाल्लुङो ङिः । तस्य सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । पा० ३. ४. १०९. । इति जुम् ।
 सिच इडागमः । आडजादीनां । पा० ६. ४. ७२. । इत्याडागमः । आदेशप्रत्यययो-
 रिति षत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तवा॒हं श्रू॒र रा॒तिभिः॒ प्रत्या॑यं॒ सिंधु॑मा॒वदन् ।

उपा॑ति॒ष्ठन्त॒ गिर्व॑णो वि॒दुष्टे॒ तस्य॑ का॒रवः॑ ॥ ६ ॥

तव॑ । अ॒हं । श्रू॒र । रा॒तिऽभिः॑ । प्र॒ति । आ॒यं । सिंधु॑ । आ॒ऽवद॑न् ।

उप॑ । अ॒ति॒ष्ठन्त॑ । गिर्व॑णः । वि॒दुः । ते॑ । तस्य॑ । का॒रवः॑ ॥ ६ ॥

हे श्रूर संयामे शौर्ययुक्तेन्द्र तव रातिभिस्त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैरहं होता
 प्रत्यायं । त्वां पुनरागतोऽस्मि । पुरा बहुषु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वाद-
 स्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते । किं कुर्वन् । सिंधुं स्यंदमानं सोममावदन् ।
 सर्वतः कथयन् । अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः । हे
 गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयेन्द्र । कारवः कर्त्तार ऋत्विग्यजमाना उपातिष्ठन्त । पुरा
 धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः । उपस्थाय च तस्य तादृशस्यौदार्योपेतस्य ते तव
 धनदानं विदुः । जानन्ति ॥ गिर्वणस्त्र्यष्टं यास्क इत्थं निर्ब्रूते । गिर्वणा देवो भवति
 गीर्भिरेनं वनयन्ति । नि० ६. १४. । इति । रेभो जरितेत्यादिषु त्रयोदशसु स्तोतृनामसु
 कारुण्यः पठितः । तव । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । रातिभिः । मन्त्रे वृषेत्यादिना
 क्तिच्नुदात्तः । आयं । इणो लङ् । तस्थस्थमिपां ताम्तन्तामः । पा० ३. ४. १०१. ।
 इत्यमादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । आडागमः । वृद्धायादेशौ ।
 तिङ्तिङ् इति निघातः । सिंधुं । स्यंदू प्रस्रवणे । निदित्यनुवृत्तौ स्यंदेः संप्रसारणं

धश्च । उ० १. ११. । इत्युप्रत्ययो धकारश्चांतदेशः । निच्चादाद्युदात्तः । आवदन् ।
 वद व्यक्तायां वाचि । लटः शतृ । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातु-
 कस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । आडा सह कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १६. ।
 इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतिष्ठंत । उपान्मंत्रकरणे । पा० १. ३.
 २५. । इत्यात्मनेपदं । गिर्वणः । वन षण संभक्तौ । अमुन् । आमंत्रितस्य चेति
 निघातः । विदुः । विद ज्ञाने । लट् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् ।
 विदो लटो वा । पा० ३. ४. ६३. । इति ऋस् । पादादित्वान्न निघातः । संहि-
 तायां युष्मत्तत्तद्युष्मन्तःपादं । पा० ६. ३. १०३. । इति षत्वं । घुना घुरित्युत्तरस्य
 तकारस्य घृत्वं । तस्य । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं न गोश्चन्साववर्णेति
 निषिध्यते । कारवः । कृवापाजीत्यादिना । उ० १. १. । उण् । प्रत्ययस्वरः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मायाभि॒रिन्द्र॒ मायि॒नं त्वं शु॒ष्णमवा॒तिरः ।

विदु॒ष्टे तस्य॒ मेधि॒रास्तेषां॒ श्रवांस्यु॒त्तिर ॥ ७ ॥

मायाभिः । इन्द्र । मायिनं । त्वं । शुष्णं । अवं । अतिरः ।

विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषां । श्रवांसि । उत् । तिर ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामक-
 मसुरं मायाभिस्तत्प्रतिकूलैः कपटविशेषैः । यद्वा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः ।
 हिंसितवानसि । एतच्च यास्केनोक्तं । इन्द्रःशुष्णं जघान । नि० ३. ११. । इति । शुष्णं
 पिप्रुमित्यादिमंत्रे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिरा मेधावंतोऽनुष्ठातारस्तस्य तादृशस्य
 ते तव महिमानं विदुः । जानन्ति । तेषां जानतामनुष्ठातृणां श्रवांस्यन्नायुत्तिर ।
 वर्द्धय ॥ केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु माया वयुनमिति पठितं ।
 श्रवःशब्दं यास्को निर्वर्त्ति । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. ।
 इति । मायाभिः । माइ माने । माच्छाससिसूभ्यो यः । उ० ४. १११. । इति यप्रत्ययः ।
 प्रत्ययस्वरः । मायिनं । मायास्यास्तीति मायी । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः ।
 प्रत्ययस्वरः । शुष्णं । शुष शोषणे । अस्मादंतर्भावितरण्यर्थान्निदित्यनुवृत्तौ तृषि-
 शुषिरसिभ्यः क्त्वि । उ० ३. १२. । इति नप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । अतिरः ।
 तरतेर्लङि व्यत्ययेन शः । तस्य ङित्वेन गुणाभावादृत इडातोरितीत्वं । विदुष्टे

तस्य । गतमंचे गतं । मेधिराः । मिधृ मेधृ मेधाहिंसनयोः । औणादिक इरन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । अवांसि । नव्विषयत्वादाद्युदात्तः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

इंद्रमीशानमोजसाभि स्तोमां अनूषत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा संति भूयसीः ॥ ८ ॥

इंद्रं । ईशानं । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूषत ।

सहस्रं । यस्य । रातयः । उत । वा । संति । भूयसीः ॥ ८ ॥

स्तोमाः स्तोतार ऋत्विज ओजसा बलेनेशनं जगतो नियामकमिंद्रमभ्य-
नूषत । सर्वत्र स्तुतवन्तः । यस्येन्द्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्योपे-
तानि संति । उत वा । अथवा भूयसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः संति ।
तमिंद्रमिति पूर्वचान्वयः ॥ इंद्रं । ऋजेत्रेत्यादिना रन् । निच्चादाद्युदात्तः । ईशानं ।
लटः शानच् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लृक् । धातोरनुदात्तेच्चात्तास्यनु-
दात्तेत्यादिना शानचोऽनुदात्तत्वं । ओजसा । नव्विषयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः ।
अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । अनूषत । णु स्तुतौ । णो
नः । लुङ् । व्यत्ययेन ऋत्यादादेशः । पा० १. १. ५. । च्छेः सिच् । अस्य धातोः
कुटादित्वेन सिचो ङित्वाद्गुणाभावः । इडभावश्छांदसः । दीर्घत्वं च । अडागमः ।
सहस्रं । कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. । इति द्वितीयाक्षरमुदात्तं । रातयः । मंचे
वृषेत्यादिना क्तिच्नुदात्तः । उत । प्रातिपदिकस्वरः । वा । चादिरनुदात्तः । संति ।
प्रत्ययादाद्युदात्तत्वं । तिङ्गितिङ् इति निघातो न भवति यङ्गुत्तान्नित्यमिति प्रतिषे-
धात् । स हि व्यवहितोऽपि भवतीत्युक्तं । भूयसीः । सहस्रादतिशयेन बह्व्यो
भूयस्यः । अत्र विभक्त्यस्य सहस्रस्य संनिधिवलादुपपदत्वप्रतीतेर्द्विवचनविभ-
ज्योपपदे तरबीयसुनौ । पा० ५. ३. ५१. । इति बहुशब्दादीयसुन् । बहोर्लोपो
भू च बहोः । पा० ६. ४. १५८. । इतीकारलोपः प्रकृतेर्भूरादेशश्च । ईयसुनो निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं । उगितश्चेति ङीप् ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थानुवाके षट् सूक्तानि । तत्राग्निं दूतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्घिरण्यस्तूपा-
दित्युक्तं गायत्रमेव छंदः । अग्निदेवताकत्वं विस्पष्टं । अत एवानुक्रम्यते । अग्निं
द्वादश मेधातिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति पादो अग्निदैवतो निर्मेथ्य आहव-
नीयश्चेति । विनियोगस्तु प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्यग्निं दूतमिति
सूक्तं । अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडेऽग्निमीळेऽग्निं दूतं । आ० ४. १३. ।
इति सूचितं । तथा पृष्ठ्यषडहस्य द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रं । पृष्ठ्यस्या-
भिष्वेनोक्ते अहनी इति खंडे सूचितं । अग्निं दूतमिति द्वितीये । आ० ७. १०. ।
इति । दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निं दूतमित्येका नमः प्रवक्तु इति खंडे
सूचितं । ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे । आ० १. २. । इति । अस्मिन्सूक्ते
प्रथमामुचमाह ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं ॥ १ ॥

अग्निं । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुं ॥ १ ॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मंत्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते । अग्निर्देवानां दूत
आसीदुशनाः काव्योऽसुराणामिति । तादृशं देवदूतमग्निमस्मिन्कर्मणि वृणी-
महे । संभजामः । कीदृशं । होतारं । देवानामाह्वातारं । विश्ववेदसं । सर्वध-
नोपेतं । अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं । शोभनकर्माणं
शोभनप्रज्ञं वा ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदसंशब्दः
पठितः । होतारं । हेज् स्पृष्टायां शब्दे च । ताच्छील्यादिषु तृन् । बहुलं छंद-
सीति संप्रसारणे परपूर्वत्वे गुणः । निह्वादाद्युदात्तः । विश्ववेदसं । बहुव्रीहौ
विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अस्य । ऊडिदमित्या-
दिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुक्रतुं । क्रत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवंत विस्पतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥ २ ॥

अग्निंऽअग्निं । हवीमऽभिः । सदा । हवंत । विस्पतिं । हव्यऽवाहं । पुरुऽप्रियं ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पाव-

कादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीप्सा । तं हवीमभि-
 राह्यानकरणैर्मन्त्रैः सदा हवन्त । निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कीदृशं । वि-
 श्पतिं । विशां प्रजानां होचादीनां पालकं । हव्यवाहं । यजमानसमर्पितस्य
 हविषो देवान्प्रति वोढारं । अत एव पुरुप्रियं । बहूनां प्रीत्यास्पदं ॥ अग्नि-
 मग्निं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमाश्रितमित्युत्तरस्या-
 श्रितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । हवीमभिः । हेज् स्पृष्टायां शब्दे च ।
 आह्यानकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारस्वातंत्र्यात्कर्तृत्वविवक्षयान्येभ्योऽपि दृश्यन्त
 इति कर्तरि मनिन् । तस्य छान्दस ईडागमः । बहुलं छन्दसीति धातोः संप्रसारणं
 परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । निच्चादाद्युदात्तत्वं । सदा । सर्वैकान्येत्यादिना । पा० ५.
 ३. १५. । सर्वशब्दाहाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति
 सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । हवन्त । हेजो लट् । ऋस्यान्तादेशः । टरेत्वाभाव-
 श्छान्दसः । शपि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । वि-
 श्पतिं । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलमित्युत्त-
 रपदाद्युदात्तत्वं । हव्यवाहं । वह प्रापणे । वहश्च । पा० ३. २. ६४. । इति खिप्रप्रत्ययः ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुप्रियं । पुरूणां प्रियं । समासांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे । असि होता न ईड्यः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तऽबर्हिषे । असि । होता । नः ।
 ईड्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जज्ञानोऽरण्योरुत्पन्नस्त्वं वृक्तबर्हिष आस्तरणार्थं छिन्नेन बर्हिषा
 युक्ताय । तं यजमानमनुग्रहीतुमिह कर्मणि हविर्भुजो देवानावह । नोऽस्मदर्थं
 होता देवानामाह्वाता त्वमीड्यः स्तुत्योऽसि ॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि
 समानपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । जज्ञानः । जनी
 प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्युपधालीपः । द्विर्वचनेऽचि । पा० १.
 १. ५९. । इति तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं । चिच्चादंतोदात्तः । वृक्तबर्हिषे ।
 ओत्रश्चू छेदने । निष्ठेति क्तप्रत्ययः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । वृक्तं बर्हिर्यज-
 मानाय येन वा ऋत्विजा । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । असि । अस्तेः सिप् ।
 अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तासस्त्योर्लोपः । पा० १. ४. ५०. । इति

सकारस्य लोपः । पादादित्वान्न निघातः । होता । ह्यतेस्ताच्छील्यादिषु नृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । निच्चादाद्युदात्तः । ईञः । ईड स्तुतौ । ऋहलोर्णत् । पा० ३. १. १२४. । तित्स्वरिते प्राप्न ईडवंदवृशंसदुहां ग्यतः । पा० ६. १. २१४. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

ताँ उ॒श॒तो वि बो॒धय॒ यद॒ग्ने यासि॑ दू॒त्यं । दे॒वैरा स॑त्ति ब॒र्हिषि॑ ॥ ४ ॥

तान् । उ॒श॒तः । वि । बो॒धय॒ । यत् । अ॒ग्ने । यासि॑ । दू॒त्यं । दे॒वैः । आ । स॑त्ति । ब॒र्हिषि॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्कारणाहूयं यासि । देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि तस्मात्कारणादुशतो हविः कामयमानान्तान्देवान् हविःस्वीकारार्थं विबोधय । विबोध्य च बर्हिष्यस्मिन्कर्मणि तैर्देवैः सह आसत्ति । आसीद । आगत्योपविश ॥ तान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः । वशं कांतौ । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यासि । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । दूतस्य भागः कर्म वा दूत्यं । दूतस्य भागकर्मणी । पा० ४. ४. १२०. । इति यत् । तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनाव इति प्राप्नमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति निवर्तते । अतस्त्वित्स्वरितमित्येव भवति । शेषनिघातः । सत्ति । सीदसि । षड् विशरणगत्यवसादनेषु । लटः सिपि शपो बहुलं छंदसीति लुक् । न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाप्नेत्यादिना सीदादेशो न भवति । बर्हिषि । बृह बृहि वृद्धौ । बृहेर्नलोपश्च । उ० २. १०५. । इतीसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

घृता॑ह॒वन दी॒दिवः॒ प्रति॑ ष्म रि॒षतो॑ द॒ह । अ॒ग्ने त्वं र॑क्ष॒स्विनः॑ ॥ ५ ॥

घृतं॑ऽआह॒वन । दी॒दिऽवः॒ । प्रति॑ । ष्म । रि॒षतः॑ । द॒ह । अ॒ग्ने । त्वं । र॑क्ष॒स्विनः॑ ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान दीदिवो दीपमानाग्ने त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसकान् शत्रून्प्रत्यस्माकं प्रतिकूलान्दह स्म । सर्वथा भस्मीकुरु ॥ घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । अत्र जुहोतेरवि-

वक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्भूतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वं । अतो नैषा तृतीया च होश्छंदसि । पा० २. ३. ३. । इति कर्मणि तृतीया । किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २. ३. १८. । इति करणवाचिन्येव । अतः कर्तृकरणे कृता बहुलं । पा० २. १. ३२. । इति समासः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चाद्विभक्तावुत्पन्नायामामंचितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । दीदिवः । दीथ्यतेर्लिटः कसुः । तस्य वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादि-
 डभावः । द्विर्वचनं । हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः । कसुः । कित्वाद्गुणाभावः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. १. । इति दीर्घत्वमभ्यासस्य । संबुद्धावुगिदचामिति नुम् । संयोगांतस्य लोप इति सकारलोपे नकारस्य मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसीति रुत्वं । विसर्गः । पदात्परत्वादामंचितनिघातः । ननु पूर्वामंचितस्याविद्यमानत्वात्पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः । न च नामंचिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । उभयोरग्निपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमनन्वयेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्पूर्वस्य न परांगवद्भावो येनैकपद्येन निघातः स्यात् । अत एव हीडे रंतेऽदिते सरस्वतीत्यादौ पृथक् प्रथगाद्युदात्तत्वमिति । उच्यते । अत्र दीदिव इति नाग्निपदविशेषणं किंतु घृताहवनपदस्यैव द्योतनार्थं । घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादग्निविशेषणता । तत्र दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वान्नामंचिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्यात्सुबामंचित इति परांगवद्भावे शेषनिघातेनापि स्वरोपपत्तिरिति । इडे रंत इत्यादौ तु नैवं परस्परान्वय इति वैषम्यं । रिषतः । रुष रिष हिंसार्था इति । भौवादिकस्य लटः शचादेशे शपि छांदसो गुणाभावः । तौदादिकस्य वा रुश रिश हिंसायामित्यस्य छांदसं षत्वं । विकरणस्य शस्य डित्वाद्गुणाभावः । रक्षस्शब्दादस्मायामेधास्रजो विनिः । पा० ५. २. १२१. । इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

अग्निमंथनेऽग्निनाग्निः समिध्यत इत्येषानुवचनीया । प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषित इति खंडे सूचितं । अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना । आ० २. १६. । इति । एषैवाग्निमत इत्यस्यानुवाक्या । अथाग्नेय्य इति खंडेऽग्नावग्निप्रणयन

इत्युपक्रम्य सूचितं । यज्ञो वयं प्रमिनाम व्रतान्यग्निनाग्निः समिध्यते । अ० ३. १३. । इति । तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाङ् जुह्वास्यः ॥ ६ ॥

अग्निना । अग्निः । सं । इध्यते । कविः । गृहऽपतिः । युवा । हव्यऽवाङ् ।

जुहुऽआस्यः ॥ ६ ॥

अग्निराहवनीयाख्यस्तस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह समिध्यते । सम्यक् दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । कविः । मेधावी । गृहपतिः । यजमानगृहस्य पालकः । युवा । नित्यतरुणः । हव्यवाङ् । हविषो वोढा । जुह्वास्यः । जुहूरूपेण मुखेन युक्तः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवा । यु मिश्रणे । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । निच्चादाद्युदात्तः । हव्यं वहतीति हव्यवाङ् । वहश्चेति खिप्रत्ययः । णिच्चादुपधावृद्धिः । गतिकारकोपपदात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुह्वास्यः । हूयतेऽनयेति जुहूः । हुवः श्रुवच्च । उ० २. ६१. । इति क्विप् । तत्संनियोगाद्दीर्घः । श्रुवज्जावाद्धिर्भावः । चुवज्जत्वे । प्रादिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । जुहूरास्यं यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शेषनिघातः । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. । इत्याकारः स्वरितः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनं ॥ ७ ॥

कविं । अग्निं । उप । स्तुहि । सत्यऽधर्माणं । अध्वरे । देवं । अमीवऽचातनं ॥ ७ ॥

हे स्तोतृसंघ । अध्वरे ऋतावग्निमुपस्तुहि । उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशं । कविं । मेधाविनं । सत्यधर्माणं । सत्यवदनरूपेण धर्मेणोपेतं । देवं । द्योतमानं । अमीवचातनं । अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं ॥ सत्यं धर्मो यस्येति सत्यधर्मा । धर्मादनिच् केवलात् । पा० ५. ४. १२४. । इत्यनिच् समासांतः । अंतःपदेन तस्य समासत्वाभिधानाद्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दोऽम रोग इत्यस्मात् शेवयद्बहुजिह्वायीवा-

ध्वामीवाः । उ० १. १५३. । इति वन्प्रत्यय ईडागमे च निपातः । निच्चादाद्यु-
दात्तः । चते चदे याचने चेत्यस्माद्धिसार्थात् णिजंतान्छादित्वात् ल्युः । पा० ३.
१. १३४. । योरनादेशः । शेरनिटीति शेलोपः । लितीति धातोरकारस्योदात्तत्वं
। न च स्वरे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । न पदांतद्विर्वचनेत्यादिना
प्रतिषेधात् । अमीवानां चातन इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव
शिष्यते ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव सपर्येति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वां । अग्ने । हविः । ऽपतिः । दूतं । देव । सपर्येति । तस्य । स्म । प्र । ऽअविता ।

भव ॥ ८ ॥

हे अग्ने देव यो हविष्पतिर्यजमानो देवदूतं त्वां सपर्येति । परिचरति । तस्य
यजमानस्य प्राविता भव स्म । अवश्यं रक्षको भव ॥ हूयत इति हविः । अर्चि-
श्रुचीत्यादिना । उ० २. १०४. । इसिः । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । हविषः पतिर्ह-
विष्पतिः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । पा० ८. ३. ४५. । इति षत्वं । पत्या-
वैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सपरशब्दान्छादिभ्यो यगिति यक् । धातुप्र-
करणान्गुणप्रतिषेधाद्यर्थोद्यकः कित्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात्ततो विहितस्य यक्
आर्द्धधातुकत्वे सत्यतो लोप इति लोपः । सनाद्यंता धातव इति धातुसंज्ञायां
तिप् । कर्तरि शप् । तस्मिन्पूर्वस्थातो गुण इति परपूर्वत्वं । यक्ः प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तत्वं । शपा सहैकादेशस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । तिङ्ङितिङ् इति
निघातो न भवति यङ्ङित्त्वान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या यो अग्निं
देववीतय इत्येषा । अथाग्नेय्य इष्टय इति खंड सूचितं । यो अग्निं देववीतये
कुवित्सु नो गविष्टये । आ० ३. १३. । इति । तामेतां याज्यां सूक्तगतां नवमी-
मृचमाह ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आविवांसति । तस्मै पावक मृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निं । देव । ऽवीतये । हविष्मान् । आ । ऽविवांसति । तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतुयागार्थ-

मग्निमाविवासति । अग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति । हे पाव-
काग्ने तस्मै मृळय । तं यजमानं सुखय ॥ देववीतये । वी गतिप्रजननकांत्यशन-
खादनेष्वित्यस्मादशनार्थात् क्तिन् । देवानां वीतिर्यस्मिन्यागे स देववीतिः । बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नद्विषयस्यानिसंतस्येति पर्युदासाद्विःशब्दोऽतो-
दात्तः । मतुपः सर्वानुदात्तत्वात्स एव शिष्यते । आविवासति । वा गतिगंधनयोः ।
अस्मादंतर्भावितण्यर्थादागमयितुमिच्छतीत्यर्थे सन् । आह्वानेच्छा परिचर्यायां
पर्यवस्यतीति विवासतिशब्दः परिचर्यार्थे निघंटौ पठितः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य
ह्रस्वः । सन्यतः । पा० १.४.१९. । इतीत्वं । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । तिङ्गितिङ्
इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । तिङि चोदात्तवति । पा०
६.१.११. । इत्याङो निघातः । सह सुपा । पा० २.१.४. । इत्यत्र सहेति योगवि-
भागादाङ्स्तिङा सह समासे समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिशृङ्दसि बहुलमि-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्मै । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

पवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या स नः पावक दीदिव इति पौर्णमासेने-
ष्टिपशुसोमा उपादिष्टा इति खंडे सूचितं । स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक
रोचिषा । आ० २.१. । इति । तामेतामनुवाक्यां सूक्तगतां दशमीमृचमाह ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । उप । यज्ञं ।
हविः । च । नः ॥ १० ॥

हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थमिह देवयज-
नदेशे देवानावह । ततो नोऽस्मदीयं यज्ञं तत्रत्यं हविश्चोप देवसमीपे प्रापयेति
शेषः ॥ दीदिवः । दिवु क्रीडादौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् ।
क्सुः । द्विर्भावो हलादिशेषः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
वस्वेकाजाङ्गसामिति नियमाङ्गसोरिट्प्रतिषेधः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्व-
लीति लोपः । क्सुः । कित्वाद्गुणाभावः । संबुद्धावुगिदचामित्यादिना नुम् ।
हल्ङ्यादिलोपः संयोगांतलोपः । नकारस्य तु मतुवसोरिति रुत्वं । विसर्गः ।
अग्ने । पादादित्वाच्च निघातः । देवाँ इहेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं ।
आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । भीभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति
रीर्यकारः । लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न भवति ।

इह । इदमो ह इति सप्तम्यन्ताद्धप्रत्ययः । इदम इश् । तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वे
सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सप्तम्या लुक् । तद्धितश्चासर्व-
विभक्तिः । पा० १. १. ६६. । इत्यथ्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इत्युत्तरस्याः
सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषं ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिं । वीरवती । इषं ॥ ११ ॥

हे अग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वकैरथसंपादितेन गायत्रेण गायत्रीच्छंदस्के-
नाग्नेन सूक्तेन स्तवानः स्तूयमानः स त्वं नोऽस्मदर्थे रयिं धनं वीरवतीं शूरपु-
त्रप्रभृत्यपत्ययुक्तामिषमन्नं चाभर । संपादय ॥ स्तवानः । दृज् स्तुतौ । धात्वादेः
षः सः । स्वरितजित इत्यात्मनेपदं । लटः शानच् । कर्तरि शप् । बहुलं छंदसीति
लुगभावः । गुणावादेशौ । आने मुक् । पा० ७. २. ८२. । इति मुग्न भवत्य-
नित्यमागमशासनमित्यागमानुशासनस्थानित्यत्वात् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं ।
शानचश्चित्वादंतोदात्तस्यादुपदेशाच्छपः परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर
एव शिष्यते । भर । ह्यहोर्भृच्छंदसीति भत्वं । गायत्रेण । गायत्र्याः संबंधि
गायत्रं । तस्येदं । पा० ४. ३. १२०. । इत्यणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नवीयसा ।
नवशब्दादतिशयनिक ईयसुन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । वीरवती । मतुब्डीपोः
पित्वादनुदात्तत्वं । अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः । इमं । स्तोमं । जुषस्व ।

नः ॥ १२ ॥

हे अग्ने शुक्रेण शोचिषा त्वदीयश्चेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्त्वकृ-
तसर्वदेवताह्वानसाधनस्तोत्रैश्च युक्तस्त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्रविशेषं
जुषस्व । सेवस्व ॥ विश्वशब्दो विशेः क्नन्तो निच्चादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः ।
देवशब्दः पचाद्यजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । देवानां हृतय आह्वानान्यासुः स्तुति-

ष्विति देवहूतयः स्तुतयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तूयतेऽनेनेति स्तोमः ।
अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन् । निह्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशर्चं द्वितीयमाप्रीसूक्तं । तस्य काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः ।
गायत्रं छंदः । प्रत्यृचं प्रतीयमानाः सुसमिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः ।
तथा चानुक्रमणिकायामृक्संख्यामृषिं छंदश्चानुवृत्तिबलात्सिद्धवत्कृत्य देवता
उदाहृताः । सुसमिद्ध इतीधमः समिद्धो वाग्निस्तनूनपान्नराशंस इळो बहिर्दे-
वीर्द्धार उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्य-
स्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति प्रत्यृचं देवता । एतदाप्रीसूक्तमिति । विनि-
योगस्तु पशौ सुसमिद्धो न आवहेति काण्वमाप्रीसूक्तं । एकादशप्रयाजा इति
खंडे सूचितं । समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा । आ० ३. २. इति । तस्मिन्सूक्ते
प्रथमामुचमाह ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते । होतरिति । पावक ।
यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धनामकस्त्वं नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुय-
हार्थं देवानावह । हे पावक शोधक होतर्होमनिष्पादकाग्ने यक्षि च । यज च ॥
सुसमिद्धः । समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात्प्रादिसमासः । शोभनवा-
चिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण बहुलं । पा० २. १. ५७. । इति समिद्धपदेन
कर्मधारयसमासः । सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणीदात्तः । कर्मधारयेऽनिष्ठा । पा०
६. २. ४६. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गति-
त्वात्प्रादिसमासे गतिरनंतर इति समो यदुदात्तत्वं तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवाँ अग्ने । पूर्ववदुत्वानुनासिके । हवि-
ष्मते । हविरस्यास्तीति मतुप् । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. । इति भवेन
पदत्वस्य बाधितत्वाच्च रुत्वं । होतः पावकशब्दयोरामंचितयोः पृथक्पृथगेव क्रि-
यान्वये परस्परमसामर्थ्यात्परांगवज्ञावाच्च तन्निबंधनमैकस्वर्यं । न च द्वितीय-

स्यामंचितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्ये । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्व-
स्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात्पादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि
होतरित्यस्य विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वं । अत एवाविद्यमानवत्त्वा-
त्सामर्थ्येऽपि न परांगवद्भाव इति नैकस्वर्यसिद्धिः । अतो होतरिति विशेष्यं ।
अतः पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वाद्धोतरिति वि-
शेष्यं । तच्च सामान्यवचनमिति नामंचिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्र-
तिषेधात्पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामंचितस्याष्टमिकनिघातेन च परांग-
वद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि । यजेलोऽटः सिपि
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । व्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति क्वं । सेर्हिरा-
देशश्छांदसत्वान्न भवति । सिपः पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । न च
तिङ्ङितिङ् इति निघातः । पूर्वकस्य पावकेत्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादप-
रत्वात् । अत एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेत् ।
न । यक्षिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात् । ननु नामंचिते
सामानाधिकरण इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं । न च पावकपदस्याविद्य-
मानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः । यक्षिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पावकपदं
पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात् । होतःपदकार्यमविद्यमानत्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वा-
द्विद्यमानवदेवेति भवत्येवेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः ।
अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षया यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्यं । अत्र
यक्षीत्यस्य चशब्दपरत्वाच्चादिषु चेति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

मधुमंतं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमंतं । तनूऽनपात् । यज्ञं । देवेषु । नः । कवे । अद्य । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे कवे मेधाविन् अग्ने तनूनपादेतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीयं
मधुमंतं रसवंतं यज्ञं हविर्वीतये भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि । कुरु प्रापयेत्यर्थः ॥
मधुमंतं । फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च । उ० १. १८. । इति मन्य-
तेरुप्रत्ययो धकारश्चांतादेशः । निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तो मधुशब्दः ।
तनूनपात् । आमंचितनिघातः । अद्या । सद्यःपरुदित्यादिनास्मिन्काल इत्यर्थे
द्यप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्यय-

त्वादव्ययादाप्सुप इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सेहिरादेशः । धिन्विकृण्वोरच्चेति शपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः । तत्सन्नि-
योगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्त-
धूपधगुणो न भवति । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति हेर्लुग्न भवत्युतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. । इति वचनात् ।
तिङ्ङितिङ् इति निघातः । वीतये । मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्त इति
क्तिन्बुदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्यये । मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥ ३ ॥

नराशंसं । इह । प्रियं । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्यये । मधुऽजिह्वं । हविःऽकृतं ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशेऽस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमग्निमुपह्यये ।
आह्वयामि । कीदृशं । प्रियं । देवानां प्रीतिहेतुं । मधुजिह्वं । मधुरभाषिजिह्वो-
पेतं । माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा । हविष्कृतं । हविषो निष्पादकं ॥ नरा-
शंसः । नरशब्दो नृ नय इत्यस्माद्वन्तः । प्रत्ययस्य पित्वाङातुस्वर एव शिष्यते ।
शंसत्यस्मिन्निति शंसः । हलश्चेत्यधिकरणे घञ् । नराणां शंस इति समासे कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्न उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । पा० ६. २. १४०. । इति
पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः । अत एव वनस्पत्यादिषु पाठान्नरशब्दस्य दीर्घत्वं ।
इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इतितीशादेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं ।
प्रीणातीति प्रियः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् ।
ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ह्यये । निघातः । मधुजिह्वं । मधुशब्दस्या-
द्युदात्तत्वमुक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं । हविः
करोतीति हविःकृतं । क्विपि ह्रस्वस्य तुक् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वं ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईक्षित आ वह । असि होता मनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईक्षितः । आ । वह । असि । होता ।

मनुःऽहितः ॥ ४ ॥

इदं शब्दाभिधेय हे अग्ने । ईळितोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन
 सुखहेतौ कस्मिंश्चिदप्ये देवान्स्थापयित्वा कर्मभूमावावह । इदं शब्दाभिधेयत्वमत्र
 सूचयितुमीडित इति विशेषणं । मनुर्हितः । मनुना मंचेण मनुष्येण वा यज-
 मानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वातासि ॥ सुखतमे ।
 सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप् । तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः । पा० ५. २.
 ९४. १. इति लुक् । अतिशयेन सुखः सुखतमः । तमपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदि-
 कस्वरः । रथे । रमु क्रीडायां । रमंतेऽस्मिन्निति रथः । हनिकुषिनीरमिका-
 शिभ्यः कथन् । उ० २. २. इति कथन् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २.
 १०. इतीदं प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेऽन्यादिना । पा० ६. ४. ३९. मकारलोपः ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं । ईडितः । ईड स्तुतौ । निष्ठेति क्तः । इडागमः । तस्यागमा
 अनुदात्ता इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि
 समानपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः । भोभगो
 इत्यादिना रोर्यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न
 भवति । आ । निपातत्वादाद्युदात्तः । असि । असु भुवि । लटः सिप् । अदि-
 प्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तासस्त्योलोप इति सकारस्य लोपः । होता ।
 ताच्छील्ये तृन् । सौ ऋदुशन इत्यादिना । पा० ७. १. ९४. अनङ् । ङिच्चा-
 दन्तादेशः । अमृन्नित्यादिना । पा० ६. ४. ११. उपधादीर्घः । हल्ङ्गादिलोपन-
 लोपौ । निच्चादाद्युदात्तः । मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । मन ज्ञाने । ऋस्वृ-
 स्निहिचप्यसिवसिहनिक्किदिबन्धिमनिभ्यश्च । उ० १. १०. इत्युप्रत्ययः । तत्र निदि-
 त्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । हितः । दधातेर्निष्ठेति कर्मणि क्तः । दधातेर्हिरिति
 हिरादेशः । मनुना हित इति समासे तृतीयायाः स्थाने सुपां सुलुगित्यादिना
 स्वित्यादेशः । तस्य रुत्वं । लुगभावश्छांदसः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तृणीत बर्हिर्नानुषघृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्ष्णं ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हिः । आनुषक् । घृतऽपृष्ठं । मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्ष्णं ॥ ५ ॥

हे मनीषिणो बुद्धिमंत ऋत्विजः । बर्हिर्देवं स्तृणीत । वेदेरुपर्याच्छादयत ।
 अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः सूच्यते । कीदृशं बर्हिरास्तरणीयं । आनुषक् ।

अनुक्रमेण सक्तं । परस्परं संबद्धं । घृतपृष्ठं । घृतपूर्णानां सुचां बर्हिषासादि-
 तत्वाद्भूतं पृष्ठ उपरिभागे यस्य बर्हिषस्तद्भूतपृष्ठं । यत्र यस्मिन्बर्हिषमृतस्यामृत-
 समानस्य घृतस्य चक्षुषं दर्शनं भवति । यद्वा । मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्ना-
 मकस्याग्नेर्दर्शनं भवति । तद्बर्हिः स्तृणीतेति पूर्वचान्वयः ॥ स्तृणीत । स्तृज्
 आच्छादने । लोणमध्यमपुरुषस्य बहुवचनं । लोटो लङ् । पा० ३. ४. ८५. ।
 तस्थस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. । इति यस्य तादेशः । ऋादिभ्यः आ । ई हल्यघोः
 । पा० ६. ४. ११३. । इतीत्वं । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं । पा० ८. ४. १. १. । इति एत्वं ।
 प्वादीनां ह्रस्वः । पा० १. ३. ८०. । इति धातोर्ह्रस्वत्वं । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्व-
 मन्यत्र विकरणेभ्यः । अतस्तिङ् एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । बर्हिः । बृहेर्नलोपश्च
 । उ० २. १०५. । इतीसप्रत्ययनलोपौ । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । आ समंतादनु-
 षजतीत्यानुषक् । षंज संगे । धात्वादेः षः सः । क्षिप्चेति क्षिप् । अनिदितां
 । पा० ६. ४. २४. । इति लोपः । आङ्न्वीरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः ।
 उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । घृतपृष्ठं । घृ क्षरणदीप्त्योः । निष्ठेति क्तः ।
 प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनी-
 षिणः । आमंत्रितनिघातः । अमृतस्य । न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतं ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञो
 जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्षुषं । चक्षिङ्
 व्यक्तायां वाचि । वागभिव्यक्तिवाचिधातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति । ल्युट् च
 । पा० ३. ३. ११५. । इति भावे ल्युट् । योरनादेशः । तस्यार्द्धधातुकत्वाच्चक्षिङः
 ख्याज् । पा० २. ४. ५४. । इति ख्याजादेशे प्राप्तेऽसनयोश्च । पा० २. ४. ५४. ३. ।
 इति प्रतिषेधः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

वि श्रयंतामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

वि । श्रयंतां । ऋतऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः । अद्या । नूनं । च । यष्टवे ॥ ६ ॥

द्वारो यज्ञस्य शालाद्वाराणि विश्रयंतां कपाटोद्घाटनेन विव्रियंतां । कीदृश्यः ।
 ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धयिष्यः । देवीः । द्योतमानाः ।
 असश्चतः । असश्चतयः । उद्घाटनेन प्रवेष्टुपुरुषसंगरहिताः । यद्वा । असश्चतः ।
 प्रवेष्टुपुरुषरहितान्यज्ञगृहान्तपुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमानिन्य एतत्संज्ञका अग्नि-

विशेषमूर्तयो विश्रयन्तां । विशेषेण सेवन्तां । द्वारसेवया तच्च पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । अद्यास्मिन्दिने नूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं । चकारादिनांतरेष्वपीति द्रष्टव्यं ॥ ऋतावृधः । ऋतं वर्द्धयन्तीत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्किप्चेति किप् । उपपदसमासः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वृधिर्धातुस्वरेणोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । देवीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । देवशब्दात्पचाद्यजन्तात्पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. । इति डीष् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । विभक्त्या सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । असश्चतः । ग्लुंचु षस्ज गतौ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः श्चादेशः । द्वाराभावे न विद्यन्ते सश्चन्तो गच्छन्तो येषु प्राग्वंशादिषु तानसश्चतः । अद्या । सद्यःपरुदित्यादिना द्यप्रत्ययांतो निपातितः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्परस्या विभक्तेर्लुक् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नूनं । एवमादीनामन्त इत्यंतोदात्तत्वं । यष्टवे । यजेस्तुमर्थे सेसेनित्यादिना । पा० ३. ४. ९. । तवेन्प्रत्ययः । ब्रश्चादिना षत्वं । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

नक्तोषसां सुपेशसांस्मिन्यज्ञ उप हूये । इदं नो बर्हिरासदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसां । सुऽपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । हूये । इदं । नः । बर्हिः ।

आऽसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्द उषःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनी । इह तु तत्कालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वये प्रयुज्येते । नक्तोषसा नक्तोषोनामिके वह्निमूर्ती अस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञकर्मण्युपहूये । आह्वयामि । किमर्थं । नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामास्तीर्णे बर्हिर्दर्भमासदे । आसत्तुं । प्राप्तुं । कीदृश्यौ । सुपेशसा । शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तं चोषाश्च नक्तोषसा । द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः । मलोप उपधादीर्घश्छांदसौ । देवताद्वये च । पा० ६. २. १४१. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । सुपेशसा । शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते । पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दो नञ्विषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वस्यापवादत्वेना-

द्युदात्तं द्यच् छंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊङि-
दमित्यादिना विभक्तिरुदात्ता । आसदे । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । धात्वादेः
षः सः । आङ्पूर्वादस्मात्संपदादिभ्यो भावे क्तिप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ता सुजिह्वा उप ह्ये होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥ ८ ॥

ता । सुऽजिह्वौ । उप । ह्ये । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यक्षतां ।
इमं ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची । ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वा-
वग्नी उपह्ये । आह्वयामि । नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां । तावुभौ यज-
तामनुतिष्ठतां । कीदृशौ । सुजिह्वा । शोभनजिह्वोपेतौ । प्रियवचनौ शोभन-
ज्वालौ वेत्यर्थः । होतारा । होमनिष्पादकौ । दैव्या । दैव्यौ देवसंबन्धिनौ । अतः
एवेमावग्नी दैव्यहोतृनामकौ । कवी । मेधाविनौ ॥ ता तौ । द्वितीयाद्विवचनस्य
सुपां सुलुगित्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सुजिह्वौ । शोभना
जिह्वा ययोस्तौ । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पूर्ववदेकादेशस्वरः । संहिता-
यामावादेशः । वस्य लोपः शक्यस्येति लोपः । होतारा । जुहोतेस्तृन् । द्वि-
वचने ऋतो ङि । पा० ७. ३. ११०. । इति गुणः । अप्रृत्तित्युपधादीर्घः । पूर्ववदा-
कारः । निच्चादाद्युदात्तः । दैव्या । देवानामिमौ । देवाद्यजत्रौ । पा० ४. १. ८५. ३. ।
इति यञ् । यस्येति चेत्यकारलोपः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । पूर्ववदाकारः ।
यक्षतां । यजतां । लोटि शपि परतः सिद्धुलं लेटीति बहुलग्रहणात्तिप् ।
कुत्वचत्वंषत्वानि ॥

नवमीमृचमाह ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदंत्वसिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयः । भुवः । बर्हिः । सीदंतु । असिधः ॥ ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टेऽन्येष्वाम्रीसूक्तेषु सहशेष्विळा
सरस्वती भारतीत्याज्ञातत्वात् । इळादिशब्दाभिधेया वह्निमूर्तयस्तिस्त्रो देवीर्दी-
प्यमाना बर्हिर्वेद्यामास्तीर्णं सीदंतु । प्राप्नुवंतु । कीदृश्यः । मयोभुवः । सुखोत्पा-

दकाः । अस्मिधः । शोषेण क्षयेण वा रहिताः ॥ डळा । ईड स्तुतौ । छांदसं ह्रस्वत्वं । क्तिप् । धातुस्वरः । टापं चापि हलन्तानां यथा वाचा दिशा निशेति टाप । सरस्वती । सरोऽसुनंतो निह्वादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मतुप् । अदुप-धात्वं । तसौ मत्वर्थे इति भवेन पदत्वस्य बाधितत्वादुत्पाद्यभावः । उगितश्चेति डीप् । मतुपडीपौ पिह्वादनुदात्तौ । मही । महतीशब्दे तकारलोपश्छांदसः । यस्येति चेत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वं । तिस्रः । त्रि-शब्दाज्जसि त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । पा० ७. २. ९९. इति तिस्रादेशः । अचि र ऋतः । पा० ७. २. १००. इति रेफादेशः । तिसृभ्यो जसः । पा० ६. १. १६६. इति जस उदात्तत्वं । देवीः । देवानां पत्न्यो देव्यः । पुंयोगादाख्यायामिति डीष् । यस्येति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरेण डीष उदात्तत्वं । जसि दीर्घाज्जसि चेति निषिद्धं दीर्घत्वं वा छंदसीति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः । मीज् हिंसायां । हिनस्ति दुःखमिति सुखं मयः । तज्जावयंतीति मयोभुवः । अंतर्भावितरण्यार्थाद्भुवः क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बर्हिः । बृहेर्नलोपश्चेतीसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सीदंतु । षट् विशरणादौ । पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । अस्मिधः । सिधेर्हिंसार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्तिपि नजा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरोनुवाक्येह त्वष्टारमयियमिति । शं युवाकाय संप्रेषित इति खंडे सूचितं । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमयियं । आ० १. १०. इति । तामेतां पुरोनुवाक्यां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

इह त्वष्टारमयियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारं । अयियं । विश्वरूपं । उप । ह्वये । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्निमिह कर्मण्युप ह्वये । कीदृशं । अयियं । श्रेष्ठं । विश्वरूपं । बहुविधरूपोपेतं । सोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारं । तद्धू तद्धू तनूकरणे । तृन् । स्वरतिसूति-सूयतिधूजूदितो वा । पा० ७. २. ४४. इतीडभावपक्षे स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । पा० ८. २. २९. इति ककारलोपः । घृत्वं । द्वितीयैकवचने ऋतो डिसर्वनामस्थान-योरिति गुणेऽमृन्नित्यादिनोपधाया दीर्घः । तृनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । अयियं । अयादित्यनुवृत्तौ घञ्चौ च । पा० ४. ४. ११७. इति घच् । आयनेयीत्यादिना

। पा० ७. १. २. । घकारस्य इयादेशः । यस्येति लोपः । आयनादिषूपदेशिव-
च्चनं स्वरसिद्धार्थं । पा० ७. १. २. १. । इत्युपदेशिवद्भावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वाच्च-
श्चिन्नादंतोदात्तत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि त्वष्टुत्पन्नत्वेन यस्य । त्वष्टा वै
पशूनां मिथुनानां रूपकृदिति श्रुतेः । विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अस्माकं ।
असु क्षेपणे । युषसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३७. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । षष्ठीव-
हुवचनमाम् । अत्र परमपि योऽचि । पा० ७. २. ८९. । इति यत्वं बाधित्वा
नित्यत्वात्प्रतिपदविधित्वाच्चाम आकमादेशे कृतेऽनादेश इति निषेधेन । पा० ७.
२. ८६. । यत्वाभावाच्छेषे लोप इति दकारलोपेऽकारांतत्वेन पश्चात्प्राप्तस्यापि
सुटः । पा० ७. १. ५२. । साम इति निर्देशे स्थानिन्यंतभावेन । पा० ७. १. ३३. ।
निवृत्तिः । एवमर्थ एव हि साम इति ससुटकस्य निर्देशः । केवलः । वृषादे-
राकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अव सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः । प्र दातुरस्तु चेतनं ॥ ११ ॥

अव । सृज । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः । अस्तु । चेतनं ॥ ११ ॥

हे वनस्पते । एतन्नामकाग्ने देव हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरवसृज ।
समर्पयेत्यर्थः । प्र दातुर्यजमानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥
वनस्पते । आमंचितनिघातः । देव । पादादित्वान्न निघातः । षाष्टिकमामंचि-
ताद्युदात्तत्वं । हविः । इसः प्रत्ययस्वरः । दातुः । ददातेस्तृच् । चित इयंतोदात्तः ।
ऊसि ऋत उत् । पा० ६. १. १११. । इत्युत्वं । एकादेशः । रपरत्वं च । रात्सस्य । पा०
८. २. २४. । इति सलोपः । एकादेशस्वरेणोकार उदात्तः । चेतनं । चिती संज्ञाने ।
करणे ल्युट् । योरनादेशः । लघूपधगुणः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवाँ उप हूये ॥ १२ ॥

स्वाहा । यज्ञं । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान् । उप । हूये ॥ १२ ॥

स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं लक्षयति ।
तदग्निसंपादितं यज्ञमिन्द्रायेंद्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन ।

कुरुत । तच्च यज्ञे देवानुपहृये ॥ कृणोतन । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वानुम् ।
 लोणमध्यमबहुवचनस्य तस्थस्थमिषामिति तादेशः । तन्ननन्ननथनाश्च । पा० ७.
 १. ४५. । इति तनबादेशः । शपि प्राप्ते धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्सन्नियोगेन
 वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । अचः परस्मिन्निति स्थानि-
 वद्भावाद्वाकारस्य लघूपधगुणो न भवति । तनपः पित्वेनाङित्त्वादुकारस्य गुणः ।
 इंद्राय । ऋजेंद्रेत्यादिना रन् । निह्वादाद्युदात्तः । यज्वनः । यज देवपूजासंगति-
 करणदानेषु । सुयजोर्ङ्निप् । पा० ३. २. १०३. । ङसि भसंज्ञायामल्लोपे प्राप्ते न
 संयोगाद्वमंतात् । पा० ६. ४. १३९. । इति निषेधः । वनिपः पित्वेन धातुस्वर एव
 शिष्यते । गृहे । ग्रह उपादाने । गेहे कः । पा० ३. १. १४४. । इति कप्रत्ययः ।
 ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तच्च । चल् । लितीति
 प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । देवां उपेत्यच संहितायां दीर्घादटीति नकारस्य रुत्वं ।
 आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकादेशः । भोभगो इति यत्वं । तस्य लोपः
 शकल्यस्येति लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥

ऐभिरग्न इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । तच्च
 सूक्तं बहुदेवताकं । अत एवानुक्रम्यते । ऐभिर्वैश्वदेवमिति । विनियोगस्तु व्यूढ-
 द्वादशाहस्य प्रथमे छंदोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे । ऐभिरग्ने दुवो गिर इति
 सूक्तं । तथा च सूचितं । अथ छंदोमाः समुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरग्ने दुवो गिर
 इति वैश्वदेवं । आ० ८. ९. । तच्च प्रथमामृचमाह ॥

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यक्षि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमऽपीतये । देवेभिः । याहि ।

यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने । एभिरस्मिन्यज्ञे संभावितैर्विश्वेभिर्देवेभिः सैर्वेदैः सह सोमपीतये
 सोमपानोपेतयागार्थं दुवोऽस्मदीयां परिचर्या गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीश्च प्रत्या-
 याहि । आगच्छ । यक्षि च । आगत्य यज च ॥ एभिः । पूर्वनिर्दिष्टानां देवा-
 नामिदमा परामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्य-
 शनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । नेदमदसोरकोः । पा० ७. १. ११. । इति भिस

ऐसादेशभावः । विभक्तिरनुदात्तैव । न चोडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं तत्रा-
तोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः । न द्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं । विश्वेभिः ।
विश्वशब्दो विशेः क्ननंतो निच्चादाद्युदात्तः । बहुलं छंदसीति भिस ऐस् न भवति ।
बहुवचने ऋल्येत् । पा० ७. ३. १०३. । इत्येत्वं । सोमपीतये । सोमशब्दोऽतिस्सु-
स्वित्यादिना मनंतो निच्चादाद्युदात्तः । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्यागे स सोमपीतिः ।
तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशभावः । बहु-
वचने ऋल्येदित्येत्वं । यक्षि । यजेर्लोठः सिप् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
ब्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । सेर्हिरादेशश्छांदसत्वान्न भवति । सिपः
पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

‘आ त्वा कखा अहूषत गृणंति विप्र ते धियः । देवेभिरग्न् आ गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कखाः । अहूषत । गृणंति । विप्र । ते । धियः । देवेभिः । अग्ने । आ ।

गहि ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् अग्ने कखा मेधाविन ऋत्विजस्त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वा-
महूषत । आहूयंति । तथा ते धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणंति कथयंति । ततो
हे अग्ने देवेभिर्देवैः सहागहि । आगच्छ ॥ विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु
मेधाविनामसु कख ऋभुरिति पठितं । त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः ।
सर्वानुदात्तः । कखाः । कख शब्दार्थः । अशिमुषिलटिकणिखटीत्यादिना क्नन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । अहूषत । ह्रेज् स्पर्द्धायां शब्दे च । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति
वर्तमाने लुङ् । जिच्चादात्मनेपदं । ऋ आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः । च्छेः सिच् ।
एकाच इतीदृप्रतिषेधः । पा० ७. २. १०. । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं ।
हलः । पा० ६. ४. २. । इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्ययोरिति षत्वं । छांदसत्वादूकारस्य
न गुणः । अडागमः । गृणंति । गृ शब्दे । लट् । ऋ । ऋऽतः । आदिभ्यः
आ । प्वादीनां ह्रस्व इति धातोर्ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२. ।
इत्याकारलोपः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं । तिङः स्वर एव शिष्यते ।
विप्र । आमंत्रितनिघातः । ते । अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ तेमयावेकवचनस्य । पा०
८. १. २२. । इति षष्ठ्यास्ते इत्यादेशः । देवेभिः । छांदस ऐस् अभावः । गहि ।
गम् सृप् गतौ । लोटः सिप् । सेर्हिरपिच्च । कर्तरि, शप् । तस्य बहुलं छंदसीति

लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । तस्यासिद्धवद्वाभादित्यसिद्धत्वा-
दतो हेरिति हेर्लुग्न भवति ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं । आदित्यान्मारुतं गणं ॥ ३ ॥

इंद्रवायू इति । बृहस्पतिं । मित्रा । अग्निं । पूषणं । भगं । आदित्यान् । मारुतं ।
गणं ॥ ३ ॥

इंद्रादिदेवान्मारुतं मरुतां वायूनां संबन्धिनं गणं च हे अग्ने यक्षीति पदद्व-
यमनुवर्तते ॥ इंद्रश्च वायुश्चंद्रवायू । देवताद्वये च । पा० ६. ३. २६. । इति प्राप्ति-
स्यानङ् उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. । इति प्रतिषेधः ।
देवताद्वये च । पा० ६. २. १४१. । इति प्राप्तिभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनु-
दात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति निषेधः । समासांतोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिं ।
तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुट् तलोपो वक्तव्यः । पा० ६. १.
१५७. । इति तलोपः सुडागमश्च । बृहच्छब्दमाद्युदात्तं केचिद्वर्णयंतीति वामनः ।
पा रक्षणे । पातीति पतिः । पातेर्ङितिः । उ० ४. ५८. । प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः ।
समास उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । मित्रा । द्वितीयायाः
सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः । आदित्यान् । अदितेरपत्यान्यादित्याः ।
दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण् ण्यः । पा० ४. १. ८५. । प्रत्ययस्वरः । मारुतं । मरुतां
विकारः । अनुदात्तादेश्च । पा० ४. ३. १४०. । इत्यञ् । जित्वादाद्युदात्तः ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

प्र वो भ्रियंत इंद्रवो मत्सरा मादयिष्णवः । द्रप्सा मध्वश्चमूषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियंते । इंद्रवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्साः । मध्वः । चमूऽसदः ॥ ४ ॥

हे इंद्रादिदेवाः । वो युष्मदर्थमिंद्रवः सोमाः प्रभ्रियंते । प्रकर्षेण संपाद्यंते ।
कीदृशाः । मत्सराः । तृप्तिकराः । मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मणः । नि० २. ५. ।
इति यास्कः । मादयिष्णवः । हर्षहेतवः । द्रप्साः । विंदुरूपाः । मध्वः । मधुराः ।
चमूषदः । चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र । प्राग्व्यवहिताश्चेति व्य-
हितप्रयोगः । भ्रियंते । भृजो यकि रिङ् शयग्लिङ् । पा० ७. ४. २८. । इति रिङा-

देशः । हजो वा । हयहोर्भञ्छंदसीति हकारस्य भकारः । इंदवः । उंदी क्लेदने ।
 उंदंति पात्राणीति । निदित्यनुवृत्तावुंदेरिच्चादेः । उ० १. १२. । इत्युप्रत्ययः । आदि-
 रिकारश्च निच्चादाद्युदात्तः । मत्सराः । मद तृप्प्रियोगे । चिदित्यनुवृत्तौ कृधूम-
 दिभ्यः कित् । उ० ३. ७२. । इति सरप्रत्ययः । तितुचतथसिसुसरकसेषु चेतीट्प्र-
 तिषेधः । चिच्चादंतोदात्तः । मादयिष्णवः । मदी हर्षग्लपनयोः । मदेर्यंताखे-
 ष्छंदसि । पा० ३. २. १३७. । इतीष्णुच् । णेरनिटीति णिलोपे प्राप्तेऽयामंतात्वाये-
 त्तिष्णुषु । पा० ६. ४. ५५. । इत्यादेशः । चिच्चादंतोदात्तः । मध्वः । मधुशब्द-
 आद्युदात्त उक्तः । मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुल्लिङ्गत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
 इति जसि च । पा० ७. ३. १०९. । इति गुणो न भवति । चमूषदः । चमु छमु
 जमु ऋमु अदने । चम्यते भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चम्बः । कृषिचमीत्यादिना । उ०
 १. ८१. । ऊः । तच्च सीदंतीति चमूषदः । सत्सूद्विषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. । क्षिप् ।
 सुषामादेराकृतिगणत्वात्पत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ईळते त्वामवस्यवः कखासो वृक्तबर्हिषः । हविष्मंतो अरंकृतः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वां । अवस्यवः । कखासः । वृक्तऽबर्हिषः । हविष्मंतः । अरंऽकृतः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वामीळते । ऋत्विजः स्तुवंति । कीदृशाः । अवस्यवः । अवनं रक्षणं
 तद्धेतूदेवानिच्छंतः । कखासः । मेधाविनः । वृक्तबर्हिषः । आस्तरणार्थं छिन्न-
 दर्भाः । हविष्मंतः । हविर्युक्ताः । अरंकृतः । अलंकर्तारः ॥ ईळते । ईड स्तुतौ ।
 अनुदात्तेत्वात्तु ऋः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । ऋस्यादादेशः ।
 ढेरत्वं । तास्यनुदात्तेदित्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते ।
 अवस्यवः । अवन्तीत्यवा देवाः । तानतिशयेनेच्छंति । सुप आत्मनः क्यच् ।
 क्यचि चेतीत्वं न भवति । न छंदस्यपुत्रस्य । पा० ७. ४. ३५. । इति निषेधात् ।
 सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः । पा० ७. १. ५१. ३. । इति सुक् ।
 क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । कखासः । कण
 शब्दार्थः । कणंति ध्वनन्ति स्तोत्रादिपाठेनेति कखा ऋत्विजः । अशिषुषीत्यादिना
 कन् । निच्चादाद्युदात्तः । आज्ञसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. । इत्यसुक् । वृक्तबर्हिषः ।
 वृक्तमुक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविष्मंतः । हविरेषामस्तीति हवि-

षंतः । तसौ मत्वर्थ इति भवेनापदत्वान्न स्वं । अरंकृतः । अलंकुर्वतीत्यरंकृतः ।
क्विप् चेति क्विप् । ह्रस्वस्य तुक् । कपिलकादीनां संज्ञाच्छंदसोर्वा लो रत्वमापद्यते
। पा० ८. २. १८. ३. । इति लकारस्य रेफादेशः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहँति वहूयः । आ देवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतऽपृष्ठाः । मनऽयुजः । ये । त्वा । वहँति । वहूयः । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां येऽश्वा रथेन वहँति । कीदृशाः । घृतपृष्ठाः । पृष्ठांगत्वेन
दीपपृष्ठाः । मनोयुजः । मनःसंकल्पमात्रेण रथे युज्यमानाः । वहूयः । वोढारः ।
तैरश्वैः सोमपानहेतुयागार्थं देवानावहेति शेषः ॥ घृतपृष्ठाः । घृ क्षरणदीप्त्याः ।
घृतं दीपं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः । घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनसा युंजत इति मनोयुजः । ऋत्विग्दधृगित्यादिना
क्विन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इत्यनुदात्तस्वादेशः ।
वहँति । शप्तिपोरनुदात्तत्वाच्चातुस्वरः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । वहूयः । निरि-
त्यनुवृत्तौ वहिश्चिश्चयुदुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति निप्रत्ययः ।
तस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । सोमपीतये । उक्तं । सकारे परतो नकारस्य संहितायां
नश्च । पा० ८. ३. ३०. । इति धुगागमः । खरि चेति चर्त्वे । चयो द्वितीयाः शरि
पौष्करसादेः । पा० ८. ४. ४८. ३. । इति द्वितीयस्थकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

तान्यजत्राँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि । मध्वः । सुऽजिह्व ।

पायय ॥ ७ ॥

हे अग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा
वर्द्धकान् पत्नीवतः पत्नीयुक्तान्कृधि । कुरु । हे सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत मध्वो
मधुरस्य सोमस्य भागं देवान्पायय ॥ यजत्रान् । अमिनक्षियजिबन्धिपति-
भ्योऽवन् । उ० ३. १०४. । इति यजेरचन्प्रत्ययः । ऋतावृधः । वृधु वृद्धौ । अंतर्भा-

वितरण्यर्थात् क्तिप् चेति क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
 वृधेर्धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वान्नामंचित-
 निघातः । षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पत्नीवतः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३ ।
 इति डीप् । इकारस्य च नकारः । ता एषां संतीति मनुप् । छंदसीर इति वत्वं ।
 पतिशब्दोऽतिप्रत्ययांतत्वादाद्युदात्तः । डीभ्मनुषोरनुदात्तत्वात्स एव शिष्यते ।
 कृधि । कृजो लोटः सिः । सेह्यपिच्चेति हिः । बहुलं छंदसीति विकरणलुक् ।
 श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२ । इति हेर्धिरादेशः । डित्त्वाद्गुणाभावः ।
 मध्यः । उक्तं । सुजिह्व । आमंचितनिघातः । पायय । पा पाने । पिबंतं प्रयुक्त
 इति हेतुमति चेति णिच् । शास्त्रासाह्याव्यावेपां युक् । पा० ७. ३. ३७ । इति
 युक् । पूर्वस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वं । अत एवाव्यवधायकत्वान्मध्य इत्यपेक्ष्य
 तिङ्गितिङ् इति निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ये यजत्रा य ईज्यास्ते ते पिबंतु जिह्वया । मधोरग्ने वषट्कृति ॥ ८ ॥

ये। यजत्राः। ये। ईज्याः। ते। ते। पिबंतु। जिह्वया। मधोः। अग्ने। वषट्कृति ॥ ८ ॥

ये देवा यजत्रा यष्टव्याः । तथा ये देवा ईज्याः स्तुत्याः । ते सर्वेऽपि वषट्-
 कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते यागे वा हे अग्ने ते त्वदीयया जिह्वया
 मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिबंतु ॥ ये यजत्राः । गतं । ईज्याः । ईड स्तुतौ ।
 ऋहलोर्ण्यत् । तित्स्वरिते प्राप्न ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं । द्वितीयस्य
 तेशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं । मधोः । उप्रत्ययस्य निष्ठादाद्युदात्त-
 त्वमुक्तं । अग्ने । आमंचितनिघातः । वषट्कृति । करोतेः संपदादिभ्यो भावे
 क्तिप् । वषडित्यस्य करणं यस्मिन्याग इति बहुव्रीहिः । वषडित्यस्य निपातत्वा-
 दाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उषर्बुधः । विप्रो होतेह वक्षति ॥ ९ ॥

आकीं। सूर्यस्य। रोचनात्। विश्वान्। देवान्। उषः। बुधः। विप्रः। होता। इह।

वक्षति ॥ ९ ॥

विप्रो मेधावी होता होमनिष्पादकोऽग्निरुषर्बुध उषःकाले यागगम-

नाय बुध्यमानान्विश्वान्देवान्सूर्यस्य संबन्धिनी रोचनात्स्वर्गलोकादिह कर्मण्याकीं वक्षति । आवहतु ॥ आकी । निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य । सूर्यशब्दो राजसू-
यसूर्येत्यादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्रत्ययांतो निपातितः । क्यपः पित्वाच्चा-
तुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् । रोचमानात् । रुच दीप्ता । अनुदात्तेतश्च हलादेः
। पा० ३. २. १४९. । इति कर्तरि युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । विश्वान् । विशेः क्नंतो
नित्वादाद्युदात्तः । उषर्बुधः । उषर्बुध्यंत इत्युषर्बुधः । क्तिप् चेति क्तिप् । धातुस्वरे-
णोकार उदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विप्रः । ऋज्रेद्रेत्यादिना रन् ।
नित्वादाद्युदात्तः । होता । ह्यतेस्ताच्छील्ये तृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ।
परपूर्वत्वं । गुणः । नित्वादाद्युदात्तः । इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम
इशितीश् । शित्वात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । वक्षति । वहेः प्रार्थनायां लिङर्थे
लेट् । तस्य तिप् । कर्तरि शप् । शपि परतः सिद्धुलं लेटीति सिप् । ढत्वक-
त्वत्वानि । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या विश्वेभिः सोम्यं मध्विति स्तोत्रमये शस्त्रा-
दिति खंडे सूचितं । विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या । आ० ५. १०. । इति ।
तामेतां याज्यां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इंद्रेण वायुना । पिबा मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यं । मधु । अग्ने । इंद्रेण । वायुना । पिब । मित्रस्य । धामऽभिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेभिः सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैरिंद्रेण वायुना मित्रस्य संबन्धि-
भिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसंबन्धि मधु मधुरं भागं
पिब ॥ विश्वेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । सोम्यं । सोममर्हति
य इत्यनुवृत्तौ मये च । पा० ४. ४. १३८. । इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार
इत्यर्थे । यस्येति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । फलिपाटिनमिमनीत्या-
दिना । उ० १. १८. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाद्युदात्तः । वायुना । कृवा-
पाजीत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० १. ३. ३३. । इति युक् ।
प्रत्ययस्वरः । पिबा । पा पाने । लोटः सेर्हिरादेशः । शपि पात्रेत्यादिना पि-
बादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । शपः पित्वाच्चातुस्वरः । पादादित्वाच्च निघातः ।
अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । धामभिः । धाज् । आतो मनिन्निति
मनिन् । निस्वरः ॥

एकादशीमुचमाह ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि । सेमं नो अध्वरं यज ॥ ११ ॥

त्वं । होता । मनुः । ऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमं । नः । अध्वरं ।

यज ॥ ११ ॥

हे अग्ने मनुर्हितो मनुषा होत्रादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितो होता होमनिष्पादको यस्त्वं यज्ञेषु सीदसि । तिष्ठसि । स त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज्ञं यज । निष्पादय ॥ मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यचापि । उ० २. ११६. । इत्युस् । अतिपूर्वपीत्यादिना निदित्यनुवृत्तौ निच्चादाद्युदात्तः । हितः । धात्रो धातोर्निष्ठेति क्तप्रत्ययः । दधातेर्हिरिति हिरादेशः । मनुषा हितो मनुर्हितः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । कृत्स्वरापवादेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदसि । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । लटः सिप् । शपि पाघ्राध्मेत्यादिना सीदादेशः । निघातः । सेममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणं । पा० ६. १. १३४. । इति सेलोपे गुणः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्स अध्वरः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेङः पदांतादति । पा० ६. १. १०९. । इति पूर्वरूपं प्राप्तं प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावान्निवर्तते ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

युस्व ह्यरुषी रथे हरितो देव रोहितः । ताभिर्देवाँ इहा वह ॥ १२ ॥

युस्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः । देवान् । इह । आ ।

वह ॥ १२ ॥

हे देवाग्ने रोहितो रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया बडवा रथे युस्व । युज योजय । हिशब्दः पादपूरणार्थः । कीदृशीः । अरुषीः । गतिमतीः । हरितः । हर्तुं रथारूढान्पुरुषान्नेतुं समर्थाः । ताभिर्बडवाभिरिहास्मिन्कर्मणि देवानावह ॥ युस्व । युजिर् योगे । लोट् । स्वरितेच्चादात्मनेपदं । थासः से । सवाभ्यां वामौ । रुधादिभ्यः अम् । तस्य बाहुलकाल्लुक् । कुत्वषत्वे । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहितायां अचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । अरुषीः । ऋ गतौ । रंति गच्छंतीत्यरुषो बडवाः । ऋहनिभ्यामुषन् । उ० ४. ७४. । धातोर्गुणो रपरत्वं । निच्चादाद्युदात्तोऽरु-

षशब्दः । तस्मात्स्त्रियां छांदसो ङीप् । शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घः ।
रथे । रमेरौणादिकः कथन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः । हरितः । हसृरुहियुषिभ्य
इतिः । उ० १. ९७. । इति हरतेरितिप्रत्ययः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः ।
रुहेरपि तेनैव सूत्रेणेतिः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ताभिः । सावेकाच
इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं साववर्णेति निषिध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववदुत्तानु-
नासिकौ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥

इंद्र सोममित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् ।
यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्नमृतुदेवताकं तथापि प्रत्युचमिंद्रादिदेवतांतराणि मिलितानि ।
तथा चानुक्रम्यते । इंद्र सोममृतयं तच्चैंद्री मारुती त्वाष्ट्याग्नेय्येंद्री मैत्रावरुणी
चतस्रो द्रविणीदस आश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताः सर्वचेति । विनियोगस्तु स्मार्तो
द्रष्टव्यः । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्र सोमं पिब ऋतुना त्वा विशंतिंदेवः । मत्सरासस्तदोक्तसः ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । पिब । ऋतुना । त्वा । विशंतु । इंद्रवः । मत्सरासः ।

तत्सोक्तसः ॥ १ ॥

हे इंद्र ऋतुना सह सोमं पिब । इंद्रवः पीयमानाः सोमास्त्वा त्वामाविशंतु ।
कीदृशाः । मत्सरासः । तृप्तिकराः । तदोक्तसः । तन्निवासाः । सर्वदा त्वदुदर-
स्थायिन इत्यर्थः ॥ इंद्र । षाष्टिकमामं चिताद्युदात्तत्वं । सोमं । अर्तिस्तुस्त्रित्यादिना
मन् । निह्वादाद्युदात्तः । पिब । पिबा मित्रस्येत्यत्रोक्तं । अस्या त्वा विशं-
त्वित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दो लुप्तः । अतश्चादिलोपे
विभाषेतीयं प्रथमा तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते । विशंतिति चलोपसाम्येऽपि
द्वितीयात्वान्निहन्यत एव । संहितायामाद्गुण इति प्राप्तस्य गुणस्य ऋत्यकः । पा०
६. १. १२८. । इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इंद्रवः । प्र वो भ्रियंत इत्य-
त्रोक्तं । मत्सरासः । तच्चैवोक्तं । आज्ञसेरसुगित्यमुक् । तदोक्तसः । तदेवोक्तः स्थानं
येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मरुतः पिबत ऋतुना पोचाद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि ष्टा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबत । ऋतुना । पोचात् । यज्ञं । पुनीतन । यूयं । हि । स्थ । सुदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोचात्पोतुनामकस्य ऋत्विजः पाचात्सोमं पिबत । ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन । शोधयत । हे सुदानवः । शोभनदातारो मरुतः । हि यस्माद्यूयं स्थ । युष्माकं शोधयितृत्वं प्रसिद्धं । तस्माच्छोधयतेत्यर्थः ॥ पिबत । अत्र तिङोऽदुपदेशच्छपः परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । पूर्वमन्वितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोचात् । पोतुः संबन्धि पाचं पोचं । तस्येदमित्यण् । तद्धितेष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. इति प्राप्ता वृद्धिः सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति न भवति । नन्वेवमन्त्यस्य ऋकारस्याचो ङिणति । पा० ७. २. ११५. इति वृद्धिः प्राप्नोति । त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्र हि विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परयादिवृद्ध्यान्त्योपधलक्षणा वृद्धिर्बाध्यत इत्युक्तं । इह तु परस्या आदिवृद्धेश्छांदसत्वेन निवृत्तत्वादन्त्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति । एवं तर्ह्यचाप्यादिवृद्धिरौकारः क्रियतां । तस्य तु छांदस ओकारो भविष्यति । पुनीतन । पूज् पवने । लोट् । लोटो लङ्ङुदिति लङ्ङुङ्गावात्तस्य तस्यस्थमिपामिति तादेशः । ऋादिभ्यः आ । ई हल्यघोरितीकारः । तन्ननन्ननथनाश्चेति तनादेशः । ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । प्रत्ययद्वयस्यापि सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात्स्वस्वपूर्वयोरिकोर्गुणाभावः । यूयं । युष्मदः परस्य जसो डेप्रथमयोरम् । पा० ७. १. २६. इत्यमादेशः । न विभक्तौ तुस्माः । पा० १. ३. ४. इति मकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः । यूयवयौ जसि । पा० ७. २. ९३. इति मपर्यंतस्य यूयादेशः । शेषे लोपः । अत्र यूयादेशात्प्रागेवांतरंगत्वात्प्रातपदिकस्यांतोदात्तत्वं । शेषनिघातः । ततो यूयादेशः स्थानेऽंतरतमः । पा० १. १. ५०. इति सर्वानुदात्तः । तत्र शेषलोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयममि पूर्व इति प्रातिपदिकांतोनोदात्तेन सहानुदात्तस्य सुप एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । टिलोपपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । स्थ । अस भुवि । लटो मध्यमबहुवचनं थ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । व्यत्ययेन षत्वं । हि चेति निषेधात्तिङ्ङितिङ् इति निघातो न भवति । संहिता-

यामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अच हे सुदानवो यूयं हि स्थेति विवक्षितं । सुदानवः । दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२. । सोः प्रादिसमासः । आमंचितनिघातः । अच यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्थेति न विधीयते येनानामंचित्वान्निघातो न स्यात् । किंतु सुदानव इति सिद्धवद्भातृत्वेन संबोधान्येषु मारुतसूक्तेषु मरुतां प्रसिद्धात्प्रभवातिशयाद्यूयं स्थेति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थने पवने तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिबं ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञं । गृणीहि । नः । ग्नावः । नेष्टरिति । पिबं । ऋतुना । त्वं । हि ।

रत्नधाः । असि ॥ ३ ॥

ग्नाशब्दः स्त्रीवाची । तथा च यास्क आह । मेना ग्ना इति स्त्रीणां मेना मानयंत्येना ग्ना गच्छंत्येनाः । नि० ३. २१. । इति । ग्ना अस्य संतीति ग्नावान् । नेष्टशब्दोऽच त्वष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद्देवसत्त्वे नेष्टृत्वेन त्वष्टुर्वृत्तत्वात् । हे ग्नावः पत्नीयुक्त नेष्टः । त्वष्टः । नोऽस्मदीयं यज्ञमभिगृणीहि । अभितो देवानां समीपे स्तुहि । ऋतुना सह त्वं सोमं पिब । हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि । रत्नानां दातासि । दाता भवसि । तस्मात्सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः ॥ अभि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति पर्युदासादभेरंतोदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । लोटि सिपो हिः । ऋदिभ्यः ऋ । हेर्ङित्वादी हल्यघोरितीत्वं । आप्रत्ययस्य ङित्वाद्गुणाभावः । ष्वादीनां ह्रस्वः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । ग्ना अस्य संतीति मतुप् । व्यत्ययेन वत्वं । संबुद्धौ मतुवसो रुरिति रुत्वं । विसर्गः । पादादित्वेनामंचितनिघाताभावात् षाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । ग्नाव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वान्नामंचिते समानाधिकरण इति निषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टशब्दस्य षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पिब । शपः पित्वाङ्घातुस्वरः । पूर्वयोरामंचितयोरविद्यमानवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । क्तिप् चेति क्तिप् । धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि । सिपः पित्वाङ्घातुस्वरः । तिङ्ङितिङ् इति निघातो न भवति हि चेति प्रतिषेधात् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परि भूष पिब ऋतुना ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु । परि । भूष । पिब ।
ऋतुना ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्यावह । ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादया । देवानुपवेश्य । ततस्तान्परिभूष । अलंकुरु । ऋतुना सह त्वं सोमं पिब ॥ अग्ने देवानित्ययं पादो गतः । योनिषु । यु मिश्रणे । वहिश्चीत्यादिना उ० ४. ५२. निप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः । त्रिषु । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । पा० ६. १. १७९. इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूष अलंकारे । तिङ्तिङ् इति निघातः । पिब । ऋतुना । गतौ ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिब सोममृतूर्नु । तवेद्धि सख्यमस्तृतं ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोमं । मृतूर्नु । अनु । तव । इत् । हि । सख्यं ।
अस्तृतं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मणाच्छंसि संबद्धाद्राधसो धनभूतात्पात्रात्सोमं पिब । किं कृत्वा । मृतूर्नु । ऋतुदेवाननुसृत्य । ऋतवोऽपि पिबन्त्वित्यर्थः । हि यस्मात्तवेत्तव सख्यमस्तृतमृतूर्नुनामविच्छिन्नं । तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तं ॥ ब्राह्मणात् । ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते । स च पुल्लिङ्गे शेषनिघातेनानुदात्तादिः । तस्य संबन्धुच्छिष्टश्चमसः । स च तस्यैवावयववन्नियत इत्यवयवविवक्षायामनुदात्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. तेन जित्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः । राधसः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । निह्वादाद्युदात्तः । पिब । पादादिह्वादाद्युदात्तत्वं । द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । मृतूर्नुन्वित्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ८. ३. २. इत्युकारस्यानुनासिकत्वं । तव । युष्मदस्मद्भां ङसोऽश् । पा० ७. १. २७. शिह्वात्सर्वादेशः । तवममौ ङसीति तवादेशः । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । सख्यं । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । अस्तृतं । स्तृणातेर्हिसार्थस्य क्तः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभं । ऋतुना यज्ञमाशाथे ॥ ६ ॥

युवं । दक्षं । धृतऽव्रता । मित्रावरुणा । दुःऽदभं । ऋतुना । यज्ञं । आशाथे इति ॥ ६ ॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणी मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामकौ देवौ युवमुभौ युवामृतुना सहास्रदीयं यज्ञमाशाथे । व्याप्नुथः । कीदृशं यज्ञं । दक्षं । प्रवृद्धं । दूळभं । दुर्दहं । शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ युवं । प्रथमाद्विवचनस्य डेप्रथमयोरमित्यमादेशः । युवावौ द्विवचने । पा० १. २. ९२. । इति मपर्यंतस्य युवादेशः । शेषे लोप इति टिलोपोऽन्त्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वं । भाषायामेव ह्यात्वं । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाम उदात्तत्वं । अन्त्यलोपपक्ष एकादेश उदात्तः । दक्षं । दक्ष वृद्धौ । दक्षान्यनेनेति करणे घञ् । एवं हि पुल्लिङ्गत्वनियमः । अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वं । धृतव्रता मित्रावरुणा । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ धृतव्रतौ । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । उभयत्र सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । मित्रशब्दस्य देवताङ्घ्रि चेत्यानङ्गादेशः । प्रथमस्यामन्त्रितनिघातः । द्वितीयस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वं । संहितायां छान्दसं ह्रस्वत्वं । दूळभं । दह भस्मीकरणे । दुःखेन दह्यत इति दुर्दहं । ईषद्दुःसुष्वित्यादिना । पा० ३. ३. १२६. । दुर्युपपदे दग्धेः खल् । व्यत्ययो बहुलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य भकारः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । कृदुत्तरपदत्वेन स एव शिष्यते । आशाथे । अणू व्याप्नौ । छन्दसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरेत्वं । अत आदेः । पा० १. ४. १०. । इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अश्रोतेश्च । पा० १. ४. १२. । इति प्राप्नौ नुडागमोऽनित्यमागमशासनमिति निवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा द्रविणसो यावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥ १ ॥

द्रविणः ऽदाः । द्रविणसः । यावऽहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु । देवं । ईळते ॥ १ ॥

अध्वरेऽग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेषूक्थ्यादिषु च देवमग्नि-

मीळते । ऋत्विजः स्तुवंति । कीदृशा ऋत्विजः । द्रविणसः । धनार्थिनः । या-
वहस्तासः । अभिषवसाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवं । द्रविणोदाः । धनप्रदं ।
यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मंत्रं यास्क एवं निर्वक्ति
। नि० ८. १. । द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवंति बलं वा द्रविणं
यदेनेनाभिद्रवंति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति । द्रविणोदा द्रविणस
इत्यादि । सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽवगन्तव्यः ॥ द्रवि-
णोदाः । दुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५१. । निच्चादाद्युदात्तो द्रविणशब्दः । तद्दा-
तीति द्रविणोदाः । क्तिप् चेति क्तिप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनशब्दादसः । स्त्वोत्वे ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः ।
अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति । सुप आत्मनः क्यच् । सर्वप्राति-
पदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः । पा० ७. १. ५१. ३. । इति क्यचि परतः सुगा-
गमः । द्रविणस्यतेः संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । अतो लोपः । क्त्वा लुप्तं न स्था-
निवद्भवति । पा० १. १. ५८. २. । इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः । एवं
द्रविणस्यशब्दो धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपक्षपय-
तीत्यर्थे दसु उपक्षय इत्यस्मादंतर्भावितव्यर्थोत्किप् चेति क्तिप् । एवं द्रविणो-
दःशब्दः सकारांतो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भवंतीति नैरुक्तो
व्यवहार उपपद्यते । नि० ८. २. । अतो द्रविणोदस्यशब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे
प्रथमा । एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्थो भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वा-
क्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनशब्दादसः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन
स्थितं । ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात्किप् । अतो लोपादि
पूर्ववत् । अत्र तु पक्षे क्यचश्चित्तेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । या-
वयुक्ता हस्ता येषां ते यावहस्तासः । आज्ञसेरसुक् । यावशब्दो वृषादित्वादा-
द्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् ।
नःसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईळते । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । अदिप्रभृतिभ्य
इति शपो लुक् । ऋत्यादादेशः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि ऋत्विरे । देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणः ऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । ऋत्विरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि ऋषिरे
हविरुपयुक्तत्वेन श्रूयन्ते । तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे ।
संभजामः । धनैर्देवान्यष्टुं तानि स्वीकुर्म इत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः । गतं । वसूनि ।
श्रृस्वृत्तिहीत्यादिना । उ० १. १०. । उपत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । ऋषिरे ।
श्रु श्रवणे । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । ५ इरेच् । पा० ३. ४.
८१. । छंदस्युभयथेति सार्वधातुक्त्वे व्यत्ययेन श्रुः । तत्संनियोगेन श्रुभावश्च ।
उवङि प्राप्ते हुश्रुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८१. । इति यणादेशः । चित इत्यं-
तोदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । ता । शेषं छंदसि बहुलमिति
शेलोपः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । पा० ८. २. १. । इति नलोपः । वनामहे ।
वन घण संभक्तौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्टाहृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणः ऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्टात् । ऋतुऽभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्टान्नेष्टसंबन्धिपात्रापिपीषति । सोमं पातु-
मिच्छति । ततो हे ऋत्विज इष्यत । होमस्थाने गच्छत । गत्वा च जुहोत । होमं
कुरुत । हुत्वा प्रतिष्ठत च । होमस्थानात्स्थानान्तरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥
द्रविणोदाः । गतं । पिपीषति । पा पाने । पातुमिच्छतीति सन् । छंदस
ईकारः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । जुहोत । लोणमध्यमबहुवचनं । तस्य
लङ्ङ्ङावात्तादेशः । तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तवादेशः । तस्य पित्वाद्गुणः ।
अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तावनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते
भीहीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति । पा० ६. १. १९२. । इत्योकार
उदात्तः । तिष्ठत । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लोणमध्यमबहुवचनस्य यस्य लङ्ङ्ङा-
वात्तादेशः । शपि पाप्राध्मेत्यादिना तिष्ठादेशः । समवप्रविभ्यः स्थः । पा० १.
३. २२. । इत्यात्मनेपदं न भवति । तच्चानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानंतर्यार्थत्वात् ।
अत्र चशब्देन व्यवधानात्ते प्राग्धातोरित्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य
व्यवहिताश्चेति छंदसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र चशब्दो जुहोतेति पूर्वेण सह
समुच्चयार्थः । न पुनरिष्यतेत्युत्तरेण । तेनाप्रथमत्वाच्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १.
५९. । इति निषेधाभावात्तिङ्ङितिङ् इति निघातः । नेष्टात् । पोचाद्यज्ञं पुनी-

तनेत्यत्र पोत्रशब्देन यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । इष्यत । इष गतौ । लोणमध्यम-
बहुवचनं ॥

दशमीमृचमाह ॥

यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अध स्मा नो ददिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयं । ऋतुऽभिः । द्रविणःऽदः । यजामहे । अध । स्म । नः ।

ददिः । भव ॥ १० ॥

हे द्रविणोदो देव यद्यस्मात्कारणाहृतुभिः सह त्वां यजामहे । अधेत्ययं
निपातस्तच्छब्दार्थः । तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्य दाता भव स्म ।
अवश्यं भव ॥ तुरीयं । चतुर्णां पूरणं । चतुरष्टयतावाद्यक्षरलोपश्च । पा० ५.
२. ५१. १. । इति छप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तात्प्रागेवायनेयीनित्यादिना
। पा० ७. १. २. । ईयादेशः । आयनादिषूपदेशिवच्चनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वच-
नाकृत आदेशे प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । द्रविणोदः । उक्तं । पादादिवादा-
मंत्रिताद्युदात्तत्वं । यजामहे । अत्र शपः पित्वेन तिङश्च लसार्वधातुस्वरे
धातुस्वर एव । पूर्वस्यामंत्रितस्याप्यविद्यमानवत्त्वाद्यद्वृत्तयोगाद्वा न निघातः ।
व्यवहितयोगेऽपि हि स निषेध इत्युक्तं । अध । छांदसो धकारः । स्म । चादि-
रनुदात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । ददिः । डुदाज् दाने । आहग-
महनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति किप्रत्ययः । लिङ्ङा-
वाङ्निर्वचनादि । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबतं । मधु । दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी । शुचिऽव्रता । ऋतुना ।

यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ मधु माधुर्योपेतं सोमं पिबतं । कीदृशौ । दीद्यग्नी । द्योतमा-
नाहवनीयाद्यग्नियुक्तौ । शुचिव्रता । शुद्धकर्माणौ । ऋतुना । ऋतुदेवतया सह ।
यज्ञवाहसा । यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ अश्विना । संबोधनद्विवचनस्य सुपां सुलु-
गित्याकारः । आमंत्रिताद्युदात्तः । पिबतं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च

लसार्वधातुस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । मधु । फलिपाटीत्यादिना उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निष्ठादाद्युदात्तः । दीद्यग्नी । दिवु क्रीडादौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । वेरपृक्तलोपाङ्गलि लोपो बलीयानिति प्रथमवकारस्य लोपः । पा० ६. १. ६६. ६७. । प्रथमं प्रत्ययलोपेऽहि वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति निषेधाङ्गलि लोपो न स्यात् । छंदसं द्विर्वचनं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । यङ्गुगंताद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । दीदिरग्निर्ययोस्तौ दीद्यग्नी । आमंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । शुचिव्रता । शुचि व्रतं ययोस्तौ । सुपां सुलुगित्याकारः । दीद्यग्निश्चस्य सामान्यवचनत्वेन नामंचित इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वं । पूर्वस्य परांगवद्भावाच्चैकस्वर्यं । यज्ञवाहसा । वह प्रापणे । यज्ञं वहत इति यज्ञवाहसौ । वहिहाधाज्भ्यश्छंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यसुन् । तच्च हि गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्सोपपदानामपि भवति । उ० ४. २२६. । इत्युक्तं । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । आमंचितनिघातः । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

गार्हपत्येन संत्य ऋतुना यज्ञनीरसि । देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

गार्हऽपत्येन । संत्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे संत्य फलप्रदाग्निदेव गार्हपत्येन गृहपतिसंबन्धिना रूपेण युक्तः सन् ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञस्य निर्वाहकोऽसि । तस्मात्त्वं देवयते देवविषयकामनायुक्ताय यजमानाय देवान्यज ॥ गार्हपत्येन । गृहपतिना संयुक्ते ज्यः । पा० ४. ४. ९०. । यस्येति लोपः । जिह्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च । गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यंतपुरोहितादिभ्यः । पा० ५. १. १२८. । इति यकि त्वंतोदात्तत्वं स्यात् । संत्य । सनने भव । षण दाने । क्तिच्क्त्तौ चेति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इति दीर्घनलोपाभावः । भवे छंदसीति यत् । तच्च साधुरिति वा । निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । सत्सूडिषेत्यादिना क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति देवयन् । तस्मै । क्यचि चेतीत्वं न भवति । न छंदस्यपुत्रस्येति निषेधात् । अश्याघस्येत्यात्वविधानादात्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याप्येष निषेध इत्युक्तं । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अत्र

क्यचश्चिद्वादंतोदात्तत्वं । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणोभयोः
क्यचा सहेकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । तस्मादंतोदात्तत्वात्परस्या
विभक्तेः शतुरनुमो नद्यजादी इत्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

आ त्वा वहंतिति पंचमं नवर्चं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् ॥ अनुवर्तते
विशेषादेशभावादिंद्रो देवता । विनियोगस्तु प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नीय-
माने सूक्तमा त्वा वहंतु हरय इति । तथा च द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूचितं ।
उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहंतु । आ० ५. ५. । इति । तथा षोडशिशस्त्र आ
त्वा वहंतु हरय इति तिस्रः । तथा सूचितमथ षोऽष्टशीति खंडे । आ त्वा वहंतु
हरय इति तिस्रो गायत्र्यः । आ० ६. २. । इति । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

आ त्वा वहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये । इंद्र त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वृषणं । सोमऽपीतये । इंद्र । त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे इंद्र वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया
अश्वा आवहंतु । अस्मिन्कर्मण्यनयंतु । तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाश-
युक्ता ऋत्विजस्त्वां मंत्रैः प्रकाशयंतिति शेषः ॥ हरंतीति हरयः । इन् सर्वधा-
तुभ्यः । उ० ४. ११९. । इतीन् । निच्चादाद्युदात्तः । वृषणं । कनिन्युवृषितक्षी-
त्यादिना कनिन् । किच्चात्क्षूपधगुणाभावः । वा षपूर्वस्य निगमे । पा० ६.
४. ९. । इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये । ऐभिरग्न इत्यत्रोक्तं ।
सूरचक्षसः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । सर्वधातुभ्योऽसुन् । चक्षिङः ख्याजिति
न भवति । अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० २. ४. ५४. ३. । इति निषेधात् ।
षू प्रेरणे । सवतीति सूरः । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । उ० २. २५. । इति क्रन् ।
किच्चाद्गुणाभावः । निच्चादाद्युदात्तः । सूरवत्ख्यानं प्रकाशो येषां । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इमा धाना घृतसुवो हरी इहोप वक्षतः । इंद्र सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतऽसुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः । इंद्र । सुखऽतमे ।
रथे ॥ २ ॥

हरिशब्द इन्द्रस्य वोढारावश्चावाचष्टे । तथा च श्रुत्यन्तरं हर्योः स्यातेति । हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयत्विति च । एतदेवाभिप्रेत्य निघंटुकार आह । हरी इन्द्रस्येति । तादृशौ हरी इमा यागार्थं वेद्यामासादितत्वेन पुरोवर्तिनीर्धाना भ्रष्ट-यवतंडुलानुद्दिश्य सुखतमे रथ इन्द्रं स्थाप्यास्मिन्कर्मण्युपवक्षतः । वेदिसमीपे वहतां । कीदृशीर्धानाः । घृतस्रुवः । अलंकरणोपस्तरणाभिघरणेन घृतसाविणीः ॥ धीयंत इति धानाः । धापृवस्यज्यतिभ्यो नः । उ० ३.६. इति नः । प्रत्ययस्वरः । घृतस्रुवः । घृतं स्रुवंतीति घृतस्रुवः । क्षिपि तुगभावश्छांदसः । धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्त्रीः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुवङादेशः । हरी । हज् हरणे । सर्वधातुभ्य इन् । निच्चादाद्युदात्तः । प्रगृह्यत्वात्संहितायां प्रकृति-भावः । वक्षतः । प्रार्थनाख्ये लिङ्गर्थे लेट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । शपि प्राप्ते सिद्धहुलं लेटीति सिप् । ढत्वकुत्वत्वानि । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । सुखतमे । गतं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इन्द्रं प्रातर्हवामहे इन्द्रं प्रयत्यध्वरे । इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रं । प्रातः । हवामहे । इन्द्रं । प्रऽयति । अध्वरे । इन्द्रं । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मरभे प्रातःसवन इन्द्रं हवामहे । आहूयामः । तथैवाध्वरे सोमयागे प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य वर्तमाने सति माध्यंदिने सवने तमिन्द्रं हवामहे । तथा यज्ञस्य समाध्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपानार्थं हवामहे ॥ प्रातः । स्वरादिष्वन्तोदात्तो निपातितः । हवामहे । हेजो लटि शपि परतो हः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । प्रयति । इण् गतौ । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतुर्ङित्त्वानुणाभावः । प्रादिसमासः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्प्रत्ययग्रहण इति नियमाभावात् शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अध्वरे । उक्तं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. । इत्यकारस्य स्वरितत्वं । पीतये । पा पाने । क्तिनि छांदसमन्तोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उप॑ नः सु॒तमा ग॑हि ह॒रि॒भिरि॑न्द्र॒ केशि॑भिः । सु॒ते हि त्वा॒ हवाम॑हे ॥ ४ ॥

उप॑ । नः । सु॒तं । आ । ग॒हि । ह॒रि॒ऽभिः । इ॒न्द्र । केशि॑ऽभिः । सु॒ते । हि । त्वा ।
हवाम॑हे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र केशिभिः केशरयुक्तैर्हरिभिरश्वैस्त्वं नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रत्युप
समीप आगहि । आगच्छ । सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कार-
णात्त्वां हवामहे । त्वामाह्वयामः । तस्मादागच्छेति पूर्वचान्वयः ॥ गहि ।
गमेर्लोऽटः सेहिः । शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक् । इषुगमियमां
छः । पा० ७. ३. ७७. । इति छत्वं न भवति । न लुमतांगस्येति प्रतिषेधात् ।
अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदत्रा भादित्यसिद्धत्वादतो
हेरिति हेर्लुङ् भवति । केशिभिः । क्लिशेरन् लो लोपश्च । उ० ५. ३३. । इत्यन् ।
मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । ह इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्र-
सारणं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव ।
तिङ्तिङ इति न निघातो हि चेति प्रतिषेधात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सेमं नः स्तोम॑मा ग॒ह्युपे॑दं स॒र्वनं सु॒तं । गौ॒रो न तृ॑षितः पि॒ब ॥ ५ ॥

सः । इ॒मं । नः । स्तो॒मं । आ । ग॒हि । उप॑ । इ॒दं । स॒र्वनं । सु॒तं । गौ॒रः । न । तृ॑षितः ।
पि॒ब ॥ ५ ॥

हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्यागहि । आगच्छ । आगमने
हेतुरुच्यते । उप देवयजनसमीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं
सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते । तस्माद्गौरो न गौरमृग इव तृषितः सन्निमं
सोमं पिब ॥ सः इममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति
सुलोपः । गहि । गतं । सवनं । सूयतेऽस्मिन्सोम इत्यधिकरणे ल्युट् । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ल्युङतात्सम्याः सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यमिति वच-
नाद्वितीया । अभिषुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तदा

सुतशब्दादर्शआदित्वादच् । पा० ५. २. १२७. । नृषितः । जितृष पिपासायां । नि-
हेति क्तः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पश्चादिट् । आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

इमे सोमांस इंदवः सुतासो अधि बर्हिषि । ताँ इंद्र सहसे पिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमांसः । इंदवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् । इंद्र । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

इंदुशब्द उंदी क्लेदन इति धातोरुत्पन्नः । इंदवः क्लेदनयुक्ता इमे वेद्यामव-
स्थिताः सोमासस्तत्तत्पात्रगताः सोमा बर्हिषि यज्ञेऽध्याधिक्येन सुतासोऽभि-
षुताः । हे इंद्र सहसे बलार्थं तान्सोमान्पिब ॥ सोमांसः । आज्ञसेरमुगिति
जसोऽमुगागमः । इंदवः । उक्तं । सुतासः । पूर्ववदमुक् । संहितायां प्रकृत्यांतः-
पादमव्यपर इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति । बर्हिषि । बृहेर्नलोपश्चेती-
सप्रत्ययस्वरः । ताँ इंद्रेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति रुत्वं । यत्वयलोपौ ।
अनुनासिकः । सहसे । षह मर्षणे । असुनंतो निच्चादाद्युदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अयं ते स्तोमो अग्नियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥ ७ ॥

अयं । ते । स्तोमः । अग्नियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शम्ऽतमः । अथ । सोमं ।

सुतं । पिब ॥ ७ ॥

हे इंद्र । अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽग्नियः श्रेष्ठः सन्
ते तव हृदिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शंतमः सुखतमोऽस्तु । अथ स्तुतेरनंतरं सुत-
मभिषुतं सोमं पिब ॥ अग्नियः । अग्रादित्यनुवृत्तौ घञ्छौ चेति घच् । चित्वा-
दंतोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । स्पृशोऽनुदके क्तिन् । पा० ३. २. ५८. ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । क्तिन्प्रत्ययस्य कुः । पा० ८. २. ६२. । इति शकारस्य
कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंतमः । सुखकारद्रव्यवचनोऽत्र शमशब्दः ।
ततस्तमप् । अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये संक्रांतत्वादद्रव्यप्रकर्ष
इति निषेधात् । पा० ५. ३. ५५. २. । किमेत्तिङ्ब्रूययेत्यादिना । पा० ५. ४. ११. । आम्

न भवति द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः । अथा सोमं । संहितायां निपातस्येति दीर्घः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

विश्वमित्सर्वनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृत्रहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वं । इत् । सर्वनं । सुतं । इन्द्रः । मदाय । गच्छति । वृत्रहा । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

वृत्रहा शत्रुघातक इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमित्सर्वमपि सुतमभिषुतसोमयुक्तं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥ विश्वं । अशिप्रुषीत्यादिना क्वन् । निह्वादाद्युदात्तः । सवनं सुतं । पूर्ववत् । मदाय । मदोऽनुपसर्ग इत्यप्प्रत्ययः । पिह्वाडातुस्वरः । गच्छति । इषुगमियमां छः । वृत्रहा । वृत्रं हतवान् । ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्विप् । पा० ३. २. ८७. । इन्हनित्यादिना निवृत्तं दीर्घत्वं सौ च । पा० ६. ४. १२. १३. । इति प्रतिप्रसवाद्भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्युक्तं । तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्त्वाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः । इमं । नः । कामं । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्त्वाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सहापृण । सर्वतः पूरय । वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतस्त्वां स्त्वाम ॥ सेमं । संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः । कामं । कामेर्घञि कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः । पा० ६. १. १५९. । इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । पृण । पृण प्रीणने । लोटः सेर्हिः । तुदादिभ्यः शः । तस्य डिह्वाद्गुणभावः । अतो हेरिति हेर्लुक् । गोभिः । सावेकाच इति प्राप्तिं विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषिध्यते । अश्वैः । क्वनन्त इत्युक्तं । असा-मर्थ्यान् परांगवद्भावः । स्त्वाम । षुञ् स्तुतौ । धात्वादेः षः सः । लोटुत्तमबहुवचनस्य लोटो लङ्ङुदिति लङ्ङुद्भावान्नित्यं डितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सकारस्य

लोपः । आडुत्तमस्य पिच्च । पा० ३. ४. ९२. । इत्याडागमः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव । स्वाध्यः । ध्यै चिंतायां । स्वाङीरुपसर्गयोः प्राक्प्र-
योगः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्तिप् । दृशियहणस्य विध्यंतरोपसंयहणार्थ-
त्वादत्र संप्रसारणे सति परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घः । जस्येरनेकाचः । पा० ६.
४. ८२. । इति यणादेशः । गतिकारकोपपदान्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्त-
यणो हल्पूर्वादिति जस उदात्तत्वं न भवति तच्चासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः । अत
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येति स्वरितत्वमेव भवति ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

इंद्रावरुणयोरित्यादिकं नवचै षष्ठं सूक्तं । अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते ।
इंद्रावरुणयोरैंद्रावरुणं युवाकु पादनिचृताविति । अत्र देवता विस्पष्टा । ऋषि-
च्छंदसी तु पूर्ववदनुवर्तते । अयं तु विशेषः । युवाकु हीत्यादिके द्वे ऋचौ पा-
दनिचृत्नामकच्छंदोयुक्ते । विनियोगस्तु स्मात्तौ लैंगिको वा कश्चिद्वगंतव्यः ।
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ १ ॥

इंद्रावरुणयोः । अहं । संऽराजोः । अवः । आ । वृणे । ता । नः । मृळातः ।
ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्वैंद्रावरु-
णयोर्देवयोः संबन्धवो रक्षणमावृणे । सर्वतः प्रार्थये । ता तौ देवावीदृशे एवं-
विधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभूते सति मृळातः । अस्मान्सुखयतः ॥ इंद्रशब्दो
रन्प्रत्ययांतः । वरुणशब्द उन्नप्रत्ययांतः । उभौ निष्ठादाद्युदात्तौ । समासे देव-
ताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानडादेशः । उभे युगपदित्यनुवृत्तौ देवताद्वन्द्वे चेति युग-
पदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सम्राजोः । राजृ दीप्तौ । सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप् । समो
मोऽनुस्वारः । पा० ८. ३. २३. । इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः ङौ । पा० ८.
३. २५. । इति मकारादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २.
३. ६५. । इति कर्तरि षष्ठी । अव रक्षणादिषु । भावेऽसुन् । निष्ठादाद्युदात्तः ।
ता । सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचनस्य डादेशः । टिलोपे विभक्तेरुदात्तनि-
वृत्तिस्वरः । मृळातः । मृड सुखने । प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् । द्विवचनं तस् ।

लेटोऽडाटावित्याडागमः । तुदादिभ्यः शः । डित्त्वाल्प्रधूपधगुणाभावः । ईदृशे ।
त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कज् च । पा० ३. २. ६०. । इतीदमशब्द उपपदे दृशेः
कज् । उपपदसमास इदंकिमोरीशकी । पा० ६. ३. ९०. । इतीदम ईश् । शित्त्वा-
त्सर्वादेशः । कजः कित्त्वाद्गुणाभावः । जित्त्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । उपपदसमासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

गंतारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनां ॥ २ ॥

गंतारा हि स्थः । अवसे । हवं । विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनां ॥ २ ॥

हे इंद्रावरुणौ । अवसेऽवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतो मद्धिधस्य विप्रस्य
ब्राह्मणत्विजो हवमाह्वानं गंतारौ स्थो हि । प्राप्तशीलौ भवथः खलु । कीदृशौ ।
चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारौ । योगक्षेमसंपादनेन धारयितारौ ॥ गंतारा ।
गमेस्ताच्छील्ये तृन् । द्विवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः । ऋदृशोऽडि
गुणः । अप्रभृन्नित्यादिनोपधादीर्घत्वं । तृनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । स्थः । अस भुवि ।
लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनं यस् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । हि चेति
निघातप्रतिषेधः । अवसे । अव रक्षणे । तुमर्थे सेसेन्नित्यसेन् । नित्त्वादाद्युदात्तः ।
हवं । हेजो बहुलं छंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ऋदोरवित्यप् ।
गुणावादेशौ । अपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । विप्रस्य । टुवप् वीज-
तंतुसंताने । अस्य ऋजेद्रेत्यादिना रन् निपातितः । नित्त्वादाद्युदात्तः । मावतः ।
वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. ।
वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदो मपर्यंतस्य मादेशः । पा० ७. २. ९८. । आ सर्व-
नाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सवर्णदीर्घः । मतुपः पित्त्वादनु-
दात्तत्वं । प्रातिपदिकांतोदात्तत्वे स एव शिष्यते । धर्तारा । धृज् धारणे । खलु-
चौ । पा० ३. १. १३३. । इति तृच् । एकाच उपदेश इतीदमप्रतिषेधः । गुणो रपरत्वं ।
अप्रभृन्नित्यादिनोपधादीर्घः । सुपां सुलुगित्याकारः । तृचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । चर्ष-
णीनां । कृषेरादेश्च चः । उ० २. १००. । इत्यनिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन ककारस्य
चकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वा छंदसमंतोदात्तत्वं । अत एव नामन्यतर-
स्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । तच्च हि मतुपि-यो ह्रस्वांतस्तत उत्तरस्य नाम
उदात्तत्वमिति व्याख्यातं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अनुकामं तर्पयेथांमिन्द्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुऽकामं । तर्पयेथां । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता । वां । नेदिष्ठं । ईमहे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ । अनुकाममस्मदीयाभिलाषमनु रायो धनस्य प्रदानेनातर्पयेथां । सर्वतोऽस्मांस्तृप्तान् कुरुतं । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां तादृशौ युवां नेदिष्ठमतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे । याचामहे । कालविलंबमंतरेण धनं दातव्यमित्यर्थः ॥ सप्तदशसु याज्ञाकर्मस्वीमहे पठितं । अनुकामं । कामस्य पश्चादनुकामं । अथवा कामे कामेऽनुकामं । अनुरिह पश्चादर्थे । अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः । अव्ययं विभक्तीत्यादिना । पा० २. १. ६. । अव्ययीभावसमासः । अव्ययीभावश्च । पा० १. १. ४१. । इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम् त्वर्पचम्याः । पा० २. ४. ८३. । इति विभक्तेरमादेशः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तृपेर्ण्यतालोढो णिचश्च । पा० १. ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरेत्वा आमेतः । पा० ३. ४. ९०. । इत्यामादेशः । शपि सत्यतो येयः । पा० ७. २. ८०. । इत्यनुवृत्तावातो डितः । पा० ७. २. ८१. । इत्याकारस्येयादेशः । आहुणो यलोपश्च । इन्द्रावरुणा । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वं । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं । अतिशयेनांतिकं । अतिशयान इष्टन् । अंतिकवाढयोर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. । इति नेदादेशः । यस्येति लोपः । इष्टनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । ईमहे । ईङ् गतौ । डिह्वादात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति श्यनो लुक् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकुं सुमतीनां । भूयाम वाजदाव्वां ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शचीनां । युवाकुं । सुऽमतीनां । भूयाम । वाजऽदाव्वां ॥ ४ ॥

हि यस्मात्कारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु

वसतीवर्येकधनात्मकैरुदकैः प्रयःसक्तादिद्रव्यांतरैश्च मिश्रितं । तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तीवरूपं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगुणैर्मिश्रितं । तस्मात्कारणात् हे इंद्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्युवयोः प्रसादादयं वाजदावामन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयाम । भवेम ॥ अपोऽप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शची शमीति पठितं । युवाकु । यु मिश्रणे । कटिकुषिभ्यां काकुः । उ० ३. ७६. । इत्यत्र बाहुलकाद्यौतेरपि काकुः प्रत्ययः । कित्त्वेन गुणाभावादुकारस्योवडादेशः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वं । शचीशब्दः केषांचिन्मते शार्ङ्गरवादिः । डीनंतो निच्चादाद्युदात्तः । पा० ४. १. ७३. । इत्युभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्यत्र । पा० ६. २. १४०. । वृत्तिकृतोक्तं । सुमतीनां । विद्याम सुमतीनामित्यत्रोक्तं । भूयाम । प्रार्थनायां लिङ् । उत्तमबहुवचने नित्यं ङित इति सकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच् । पा० ३. ४. १०३. । इत्युदात्तो यासुडागमः । लिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लृक् । सति शिष्टत्वाद्यासुडुदात्त एव शिथ्यते । वाजदावां । वाजं ददातीति वाजदावानः । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । तस्य पित्वाङ्गातुस्वर एव शिथ्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिथ्यते । आम्यल्लोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्यकारलोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावालोपो व्योर्वलीति वकारलोपो न भवति ॥

पंचमीमुचमाह ॥

इंद्रः सहस्रदावां वरुणः शंस्यानां । ऋतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

इंद्रः । सहस्रऽदावां । वरुणः । शंस्यानां । ऋतुः । भवति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रः सहस्रदावां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये ऋतुर्धनदानस्य कर्ता भवति । प्रभूतं ददातीत्यर्थः । तथा वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्य उक्थ्यः स्तुत्यो भवति । अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः । उनन्प्रत्ययो निच्चादाद्युदात्तः । शंस्यानां । शंसु स्तुतौ । ऋहलोर्ण्यत् । तित्स्वरितमिति प्राप्न ईडवंदवृशंसदुहां एयत इत्याद्युदात्तः । ऋतुः । कृजः कतुरिति कतुः । किच्चाहुणाभावे यणादेशः । प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उक्थ्यः । उक्थं शस्त्रं । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । भवे छंदसीति यत् । यस्येति लोपः । अत्र तित्स्वरितमित्येतद्वाधित्वा तीर्थ्याय कूपायेत्यादिवद्बुचच्चाद्यतोऽनाव इति प्राप्नमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छंदसि वि-

कल्पन्त इति न क्रियते । ननु यस्येति लोपात्प्रागेव तित्स्वरितत्वमस्तु । न हि तदा यतोऽनाव इत्येतदस्ति द्यच्चाभावात् । अत एव ह्यूर्म्याय च सूर्म्याय चेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्बहिरंगाद्यस्येति लोपात्प्रत्ययमात्राश्रय-
तयांतरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्राबल्यात् । अत ऊर्म्यायेत्यादिवदुक्त्य इत्य-
त्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं भविष्यतीति । किं छांदस्येन । यच्च हि लोपमं-
तरेणैव द्यच्चं तच्च यतोऽनाव इत्येतद्भवति । यथा चेयं येयमिति । लोपनिबं-
धनद्यच्चप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति । एवं तर्हि तीर्थ्याय कूथायेत्यादौ
यदाद्युदात्तत्वं तदेव छांदसमस्तु । अथात्र तु वर्णादांगं बलीय इत्यंतरंगत्वेऽपि
स्वरितत्वं बाधित्वा लोप एव भविष्यति । तर्ह्युक्त्य ऊर्म्याय सूर्म्यायेत्यादौ च
छांदस्यमस्तु । सर्वथैकत्र छांदस्यान्न मुच्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्ररेचनं ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वयं । सनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्ररेचनं ॥ ६ ॥

तयोरित्पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयेरेवावसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम । संभ-
जेम धनमिति शेषः । निधीमहि च । प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोऽव-
शिष्टं धनं क्वचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च । उत । अपि च प्ररेचनं भुक्तान्निहिताच्च
प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् । संपद्यतां ॥ अवसा । असुन् । निष्ठादाद्युदात्तः । वयं ।
यूयं हि स्थेत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । सनेम । आशिषि लिङ् । तस्य मस् ।
नित्यं ङित इति सकारलोपः । किदाशिषीति यासुट् । छंदस्युभयथेति सार्वधा-
तुकमप्यस्तीति लिङ् । सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः । अतो येय इतीयादेशः ।
लोपो व्योर्वलीति यलोपः । लिङ्ग्राशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ् । आद्गुणः ।
पादादित्वान्न निघातः । धीमहि । डुधाञ् धारणपोषणयोः । आशिषि लिङो
महिङ् । तस्य छंदस्युभयथेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे । तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङ्ः
सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः । सार्वधातुकमपिदिति ङित्वं शप् च । बहुलं
छंदसीति जुहोत्यादेरपि शपो लृक् । आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि च । पा०

६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । निघातः । सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वादत्र चवायोगे प्रथमेति न निषेधः । स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तिप् । इतश्चेतीकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति यासुङ्ङित्वे । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । असीरल्लोप इत्याकारलोपः । पादादित्वादनघातः । उत । एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः । प्ररेचनं । रिचिर् विरेचने । भावे ल्युट् । योरनादेशः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्सु जिग्युषस्कृतं ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वां । अहं । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः ।

कृतं ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ वां युवामुभावहं हुवे । आहूयामि । किमर्थं । चित्राय मणियुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय । तत आहुतौ युवामस्माननुष्ठातृन् सुजिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् कृतं । कुरुतं ॥ इन्द्रावरुण । सुपां सुलुगित्यादिना संबोधनस्याकारः । देवताबन्धे चेति पूर्वपदस्यानङ् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । संहितायां छांदसं ह्रस्वत्वं । हुवे । ह्रयतेर्लङ्ङित्तमैकवचनं मिप् । शप् इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति लुक् । ह्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । अचि श्रुधात्वित्यादिनोवङ् । न च हुश्रुवोरित्यादिना यणादेशः । जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत् । न पुनरस्य लाक्षणिकत्वात् । इटः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः । राधसे । असुन् । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । अस्मान् । शसि द्वितीयायां चेत्यात्वं । शसौ न । पा० ७. १. २९. । इति नत्वं । जिग्युषः । जि जये । लिटः क्सुश्चेति क्सुः । द्विर्भावः । सन्निटोर्जेः । पा० ७. ३. ५७. । इति द्वितीयस्य कुत्वं । क्सोः कित्वाद्गुणाभावः । क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाद्विसामिति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयाबहुवचनं शस् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । एरनेकाच इति यणादेशः । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । कृतं । डुकृञ् करणे । लोणमध्यमद्विवचनस्य लङ्ङावात्तमादेशः । शपो बहुलं छंदसीति लुक् । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

इन्द्रावरुण नू नु वां सिषासंतीषु धीष्वा । अस्मभ्यं शर्मं यच्छतं ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नु । नु । वां । सिषासंतीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यं । शर्मं । यच्छतं ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ धीष्वस्मदीयबुद्धिषु वां युवां सिषासंतीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छंतीषु तदानीमा समंतादस्मभ्यं शर्मं सुखं नू नु । अतिशयेन क्षिप्रं प्रयच्छतं । दत्तं ॥ षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु नु मस्त्विति पठितं । तस्य द्विरावृत्तिबलादतिशयो लभ्यते । इन्द्रावरुण । उक्तं । नू नु । ऋचि तुनुघमश्नुतङ्कुचोरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिषासंतीषु । वन षण् संभक्तौ । धात्वादेः षः सः । इच्छायां सन् । द्विर्भावो हलादिशेषः । सन्यत इतीत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । सनीवन्तेत्यादिना । पा० ७. २. ४९. विकल्पादिङभावः । जनसनखनां सञ्जलोः । पा० ६. ४. ४२. इति नकारस्याकारः । उपरि लटः शतृ । कर्तरि शप् । उगितश्चेति ङीप् । शपश्यनोर्नित्यमिति नुम् । ङीपः शपश्च पित्वाच्छतुश्च लसार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वं । सनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । तदेव शिष्यते । धीषु । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्मभ्यं । अस्मभ्यमप्रतिष्कृत इत्यत्रोक्तं । यच्छतं । दाण दाने । शपि पात्रेत्यादिना यच्छादेशः ॥

नवमीमृचमाह ॥

प्र वामश्नोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे । यामृधाथे सधस्तुतिं ॥ ९ ॥

प्र । वां । अश्नोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । यां । हुवे । यां । ऋधाथे इति ।

सधऽस्तुतिं ॥ ९ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति हुवे । युवामुभावाह्वयामि । किंच सधस्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणया स्तवक्रियया युक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य युवामृधाथे । वर्धाथे । तादृशी सुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहो वामश्नोतु । युवां व्याप्नोतु ॥ अश्नोतु । अन्धू व्याप्नौ । लोटो व्यत्ययेन तिप् । स्वादिभ्यः श्रुः । सुष्टुतिः । न विधे अस्य सुष्टुतिमित्यत्रोक्तं । इन्द्रावरुण । हुवे । उक्ते । अत्र तु यद्वृत्तयोगान्न निघातः । ऋधाथे । ऋधु

वृद्धौ । लट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । मध्यमद्विवचने श्रोर्बहुलं छंदसीति लुक् । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । सधस्तुतिं । सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सा सधस्तुतिः । अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वेऽयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरः । तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरेऽयं करणसाधनतया ऋक्पर इति समस्यमा-नपदार्थादन्यः । सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः । सहशब्द एवमादिवादा-तोदात्तः । बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पंचमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र सोमानमित्यादिकं नवर्चं प्रथमं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवताविशेषस्तेवमनुक्रम्यते । सोमानमिति पंच ब्रह्म-णस्पत्याश्चतुर्थ्यामिन्द्रश्च सोमश्च पंचम्यां दक्षिणा चान्याः सादसस्पत्या नाराशंसी वांत्येति । सूक्तगता आद्याः पंचर्चो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः । तासां मध्ये स घा वीर इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः । तं तमित्येतस्याः पंचम्या दक्षिणया सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः । षष्ठीमारभ्य तिसृणां सदसस्पतिर्देवता । नाराशंसमित्येतस्या नवम्याः सदसस्पतिर्नाराशंसो वा विकल्प्यते । विनियोगस्तु पूर्ववत् ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवंतं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानं । स्वरणं । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवंतं । यः । औशिजः ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्य कर्तारं मामनुष्टातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवंतं कृणुहि । कुरु । अत्र दृष्टान्तः । कक्षीवंतमेतन्नाम-कमृषिं । इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । कक्षीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धिस्तद्वदित्यर्थः । यः कक्षीवानृषिरौशिजः । उशिजः पुत्रः । तमिवेति पूर्वयोजना । कक्षीवतोऽनुष्टातृषु मुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैरास्नायते । एवं वै पर आहारः कक्षीवानौशिजो वीत-हव्यः आयसस्तसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वतेति । ऋगंतरेऽपृषित्व-कथनेनानुष्टातृत्वप्रसिद्धिः सूच्यते । अहं कक्षीवां ऋषिरस्मि विप्र इति । तस्मा-

दस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तं । सोऽयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । नि०
 ६. १०. । सोमानं सोतारं प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतमिव य औशिजः ।
 कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कांतिकर्मणोऽपि त्वयं मनु-
 थकक्ष एवाभिप्रैतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवंतं कुरु ब्रह्मणस्पत
 इति । अस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन सूचितं
 तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति । सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावस्थे ।
 कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावस्थे इति ॥ सोमानं । सुनोतीति । षुञ्
 अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । दृश्यग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रह-
 णार्थत्वान्निष्ठेऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव । उंछादिषु वा सोमन्शब्दो
 द्रष्टव्यः । पा० ६. १. १६०. । बहुल्यहणादौणादिको वा मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं ।
 प्रख्यातं । स्वर शब्दोपतापयोः । कृत्यल्युटो बहुलं । पा० ३. ३. ११३. । इति
 कर्मणि ल्युट् । लितीत्यकार उदात्तः । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो
 नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सिपो हिः । शपि प्राप्ते धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः ।
 तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानि-
 वद्भावान्न पूर्वस्य लघूपधगुणः । हेर्ङित्वादुकारस्य न गुणः । उतश्च प्रत्ययाच्छंदो
 वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. । इति हेर्लुक् न । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र
 विकरणेभ्य इति वचनाद्वरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः ।
 ब्रह्मणः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना । पा० ८. ३. ५३. । संहितायां विसर्जनीयस्य
 सकारः । सुबामंचितपरांगवद्भावात्पदद्वयस्यामंचितनिघातः । कक्षीवंतं । कक्षे
 भवा कक्ष्या । अश्वोदरसंबन्धिनी रज्जुः । भवे छंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति
 यत्प्रत्ययः । सास्यास्तीत्यर्थ आसंदीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवत् । पा० ८. २. १२. ।
 इत्यृषिविशेषनाम कक्षीवच्छब्दो निपातितः । पा० ६. १. ३१. ३. । छंदसीर इति
 वत्त्वं । यप्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः । मतुष्पुषौ पित्त्वादनु-
 दात्तौ । औशिजः । वश कांतौ । इजीत्यनुवृत्तौ वशेः क्तिञ्च । उ० २. १०. । इती-
 जिप्रत्ययः । तस्य क्तिञ्चाद्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणाभावः । स
 तस्यापत्यं । पा० ४. १. ९२. । इति प्राग्दीव्यतोऽण् । पा० ४. १. ८३. । आदिवृद्धिः ।
 प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सः । नः । सिषक्तु ।

यः । तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पती रेवान्धनवान्यश्चामीवहा रोगाणां हन्ता वसुविद्धनलब्धा पुष्टि-
वर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यश्च तुरस्त्वरोपेतः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान्,
सिषक्तु । सेवतां । परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ अत्र सिषक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं
यास्क आह । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्येति प्रत्यायकौ शब्दाविति शेषः ।
रेवान् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । रयेर्मतौ बहुलं । पा० ६. १. ३७. २. इति यका-
रस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं । छंदसीर इति वत्त्वं । आद्गुणः । ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्बहि-
रंगत्वाच्च प्रागेव गुणे कृत इवर्णाभावान्न वत्त्वं । न चांतादिवच्च । पा० ६. १. ८५. ।
इत्यादिवद्भावेनेवर्णसंपादनं वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात् । अन्यथा खल्वाभि-
रित्यत्र सवर्णदीर्घस्यांतवद्भावेन अकारत्वादतो भिस ऐस् । पा० ७. १. ९. । इत्यै-
सादेशः स्यात् । न च निरवकाशत्वेन वत्वस्यानवकाशत्वं । अग्निवान्वैदर्भं स्तंभः ।
उप ब्रह्माणि हरिव इत्यादाववकाशलाभात् । सत्यं । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्रागि-
कारात्परो मतुप् । कदाचिदिवर्णात्परस्य मतुपः पश्चादेकारादेशेनेवर्णाभावेऽपि
भवति वत्वमिति छंदसीर इति सूत्रकृता विवक्षितं । अमुनैवाभिप्रायेण हरिव
इत्यादिकमुदाहृत्याप्यंते वृत्तिकृता रेवानित्यप्युदाहृतं । ह्रस्वनुङ्भ्यामित्यचारेण-
श्चान्मतुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. । इत्यचारेणश्चो रेशब्दस्याप्यु-
पलक्षणं । अत एव हि रेवां इंद्रेत्यादौ मतुप उदात्तत्वं दृष्टं । अथवा ह्रस्वनुङ्-
भ्यामित्यत्रापि कदाचिद्भ्रस्वात्परस्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं । एवं च
संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात्प्राग्भ्रस्वात्परो मतुबिति रेवानारेवानित्यादौ
सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति । अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो वार्तिककृता व्याख्यात
इति । अमीवहा । अम रोग इत्येतस्माद्वन्प्रत्ययेनामीवशब्दो निपातितः । तं
हन्तीति बहुलं छंदसीति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसुवित् । वसु विंद-
तीति वसुवित् । क्तिप् चेति क्तिप् । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुष्टिवर्धनः । वर्धय-
तेर्नद्यादित्वाल्ह्युः । पा० ३. १. १३४. । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पुष्टेर्वर्धन
इति कर्मणि षष्ठ्या समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सिषक्तु । षच समवाये ।

लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । श्वाविति द्वित्वे हलादिशेषे बहुलं छंदसी-
त्यभ्यासस्याकारस्येकारः । पा० १. ४. ७८. । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधज्ञाप्रीकिः
कः । प्रत्ययस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्गुमर्त्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अररुषो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्ति-
हिंसकः शंसः शंसनमधिक्षेप इत्यर्थः । तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्मा प्रणक् ।
मा संपृणक्तु । शत्रूणां प्रयुक्तोऽधिक्षेपः कदाचिदस्मान्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । तदर्थं हे
ब्रह्मणस्पते नोऽस्मानृक्ष । पालय ॥ मा । निपातः । शंसनं शंसः । भावे घञ् ।
जित्वादाद्युदात्तः । अररुषः । अर्तेररुः । उ० ४. ८०. । इत्यंतर्भावितण्यर्थाद् गतावि-
त्यस्मादरुस् । गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धूर्तिः । धुर्वि
हिंसायां । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुच्चतथसिसुसरकसेषु चेतीट्प्र-
तिषेधः । उपधायाश्च । पा० १. १. १०१. । इत्युपधादीर्घत्वं । बलि लोपं बाधित्वोऽटि
प्राप्ते । पा० ६. ४. १९. । रास्त्रोपः । पा० ६. ४. २१. । इति वकारलोपः । प्रणक् ।
पृची संपर्के । लङ्स्तिप् । इतश्चेतीकारलोपः । हल्ङ्गादिलोपः । कुत्वं । रुधा-
दिभ्यः श्रम् । तस्य व्यत्ययो बहुलमित्यडागमः । यणादेशः । अकारस्यागमानु-
दात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः ।
मर्त्यस्य । मृङ् प्राणत्यागे । असिहसिमृ इत्यादिना । उ० ३. ८५. । औणादिकस्तन्प्र-
त्ययः । मर्तेषु भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्ष । रक्ष
पालने । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । पादादित्वाच्च निघातः ।
रक्षा णः । द्वचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । उपसर्गाद्बहुलं । पा० ८. ४. २८. १. । इति
बहुल्यहणादनुपसर्गादपि नसो णत्वं । ब्रह्मणस्पते । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहि-
तायां विसर्गस्य सकारः । सुवामंचिते परांगवद्भावात्पदद्वयस्यामंचितनिघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मर्त्यं ॥ ४ ॥

सः । घा । वीरः । न । रिष्यति । यं । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः । सोमः । हिनोति । मर्त्यं ॥ ४ ॥

इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यक्ष्यमाणं हिनोति । प्राप्नोति वर्धयति वा । तथा ब्रह्मण-
स्पतिर्देवो हिनोति । तथा सोमो हिनोति । स घ स एव यजमानो वीरो
वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति । न विनश्यति ॥ घा । चादिरनुदात्तः । संहिताया-
मृचि तुनुघमस्तुतङ्कुचोरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः ।
उक्तं । हिनोति । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादिभ्यः श्रुः । तिपः पित्वात् श्रुप्रत्य-
यस्वर एव शिष्यते ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यं । दक्षिणा पातंहसः ॥ ५ ॥

त्वं । तं । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यं । दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यमनुष्ठातारं मनुष्यमंहसः पापात्पाहीति शेषः ।
तथा सोमः पातु इन्द्रश्च पातु दक्षिणाख्या देवता च पातु ॥ दक्षिणा । दक्ष
वृद्धौ । दुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५१. । निष्ठादाद्युदात्तः । अंहसः । नन्विषय-
स्येत्यादिराद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदस्पतिमित्येषा विनियुक्ता । तथा च गृह्ये मेखला-
माबध्येति खंडे पठ्यते । आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्सदस्पतिमद्भुतं । गृ० १.
२२. । इति । तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

सदस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनिं मेधामयासिषं ॥ ६ ॥

सदसः । पतिं । अद्भुतं । प्रियं । इन्द्रस्य । काम्यं । सनिं । मेधां । अयासिषं ॥ ६ ॥

मेधां लब्धुं सदस्पतिमेतन्नामकं देवमयासिषं । प्राप्तवानस्मि । कीदृशं ।
अद्भुतं । आश्चर्यकरं । इन्द्रस्य प्रियं । सोमपाने सहचारित्वात् । काम्यं । कमनीयं ।
सनिं । धनस्य दातारं ॥ सदसः । षट् विशरणादौ । सर्वधातुभ्योऽसुन् । निष्ठा-
दाद्युदात्तः । पतिं । पातेर्ङितिः । टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । इगुपधज्ञाप्रीकिरः
कः । इयङादेशः । प्रत्ययस्वरः । काम्यं । कामयतेरचो यत् । णेरनिटीति णि-
लोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सनिं । षण्णु दाने । धात्वादेः षः सः । अच
इरित्यनुवृत्तौ खनिकथज्यसिवसिवनिसनिध्वनियंथिचरिभ्यश्च । उ० ४. १४१. । इति

इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अयासिषं । या प्रापणे । लुङ् । मिपोऽमादेशः । यमर-
मनमातां सकृ च । पा० ७. २. ७३. । इति सिच इडागमः । धातोः सगागमः ।
निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यस्माहते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपः ऽचितः । चन । सः । धीनां । योगं ।
इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोऽयमनुष्ठातव्यो विपश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदसस्प-
तिदेवाहते न सिध्यति । सोऽयं सदसस्पतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणा-
मस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा योगं संबन्धमिन्वति । व्याप्नोति । यजमानम-
नुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । अन्यारादित्यादिना । पा० २.
३. २९. । ऋतेयोगात्पंचमी । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्ता-
ववर्णेति प्रतिषेधः । सिध्यति । विधु संसिद्धौ । श्यनो निह्वादाद्युदात्तत्वं ।
यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । धीनां । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
योगं । युजिर् योगे । यज्ञो जिह्वादाद्युदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्नौ । शप् ।
इदितो नुम् धातोरिति नुम् । निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आहंभोति हविष्कृतिं प्रांचं कृणोत्यध्वरं । होचा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋभोति । हविः ऽकृतिं । प्रांचं । कृणोति । अध्वरं । होचा । देवेषु ।
गच्छति ॥ ८ ॥

आदनंतरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानमृभोति । सदसस्पतिर्देवो
वर्धयति । हविर्धानानंतरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं
यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतमविघ्नेन परिसमाप्नियुक्तं कृणो-
ति । करोति । होचा हूयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं देवेषु
गच्छति । यद्वा होचास्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छति ॥
श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्मसु होचा गीरिति पठितं । हविष्कृतिं ।
हविषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति ।

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्राचं । अनिगंतौ वप्रत्यये । पा० ६. २. ५२. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । हूयते ऽस्यामिति होवा देवता । हुयामाश्रुभ-
सिभ्यस्त्वन् । उ० ४. १६९. । इति चन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

नवमीमृचमाह ॥

नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं । दिवो न सन्नमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसं । सुधृष्टमं । अपश्यं । सप्रथः ऽतमं । दिवः । न । सन्न ऽमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसमेतन्नामकं देवविशेषं । यद्वावयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवपरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च यास्को दर्शयति । नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्ना-
सीनाः शंसंत्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति । नि० ८. ६. । इति । अत्राग्नि-
वत्सदसस्पतेरपि नरैः प्रशस्यमानत्वान्नराशंसत्वं । एवमेवाभिप्रायं हृदि निधाय
ब्राह्मणमेवमास्नायते । प्रजा वै नरो वाक् शंस इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो
यः सदसस्पतिर्यो वा नराशंसनामको देवस्तमपश्यं । शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि ।
कीदृशं । सुधृष्टमं । अत्याधिक्येन धार्ष्ट्ययुक्तं । सप्रथस्तमं । अतिशयेन प्रख्यातं ।
सन्नमखसं । प्राप्ततेजस्कं । तत्र दृष्टांतः । दिवो न । द्युलोकानिव । आदित्यचं-
द्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः ॥
सुधृष्टमं । शोभनं धृष्णोतीति सुधृक् । क्तिप् चेति क्तिप् । आतिशायनिकस्तमप् ।
षकारस्य जश्वाभावश्छांदसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः । अपश्यं ।
पाग्राध्मेत्यादिना पश्यादेशः । लुङ्लङ्लृङ्स्वडुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । इत्यट
उदात्तत्वं । पादादित्वान्न निधातः । सप्रथस्तमं । प्रथ प्रख्याने । प्रथनं प्रथः ।
सर्वधातुभ्योऽसुन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । सह प्रथसा वर्तत इति तेन सहेति
तुल्ययोगे । पा० २. २. २८. । इति बहुव्रीहिसमासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. ।
इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सन्नमखसं । सीदतीति सन्न ।
षट् विशरणादौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । निच्चादाद्युदात्तः । सन्न
महो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचत्रिंशतितमो वर्गः ॥

प्रति त्यमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं । अषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवता त्वनु-
क्रम्यते । प्रति त्यमग्निमारुतमिति । कारीरीष्टौ प्रति त्यमित्येषा धाय्या । तथा
च सूचितं । वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्यं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं
नमोभिरिति धाय्ये । अ० २. १३. इति । तामेतां सूक्तगतां प्रथमामुचमाह ॥

प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ १ ॥

प्रति । त्यं । चारुं । अध्वरं । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ १ ॥

त्यच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः । हे अग्ने यो यज्ञश्चारुंगवैकल्यरहितः । त्यं
तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीथाय सोमपानाय प्रहूयसे । प्रकर्षेण त्वं
हूयसे । तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सहागहि । आगच्छ ॥
सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता । तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने
मरुद्भिः सहागच्छ । नि० १०. ३६. इति ॥ प्रति । निपात आद्युदात्तः । त्यं ।
त्यदादीनामः । पा० ७. २. १०२. प्रातिपदिकस्वरः । चारुं । दृसनिजनिचरीत्या-
दिना । उ० १. ३. जुण् । अत उपधाया इति वृद्धिः । जिह्वादाद्युदात्तः । गो-
पीथाय । निशीथगोपीथावगथाः । उ० २. ९. इति थक्प्रत्ययांतो निपातितः ।
प्र । निपातस्वरः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुं । परः । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ २ ॥

हे अग्ने महो महस्तव संबंधि क्रतुं कर्मविशेषमुल्लंघ्य परो नहि । उत्कृष्टो देवो
न भवति खलु । तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतु-
मनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये क्रताविज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि
पूर्ववत् ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । देवः । पचाद्यजंतश्चिह्वादंतो-
दात्तः । महः । महस्तल्लोपश्छांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरु-
दात्तत्वं । तव । युष्मदस्सदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वं । क्रतुं । कृजः क्तुः । उ० १. ७. ७. ।
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । गहि । गम् मृष्ट गतौ । लोटः सेर्हिः । बहुलं छंदसीति शपो

लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदत्रा भादित्यसिद्ध-
त्वादतो हेरिति लुङ् भवति । निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।

गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्तैर्मरुद्भि-
रित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । विश्वे । सर्वे सप्तविधगणोपेताः । सप्तगणा वै मरुत
इति श्रुतेः । देवासाः । द्योतमानाः । अद्रुहः । द्रोहरहिताः । वर्षणेन सर्वभूतो-
पकारित्वात् । तथा चोपरिष्ठादाम्नायते । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं
वर्षयथा पुरीषिण इति । शाखांतरेऽपि मंचांतरस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते । मरुतं
पृषयंत स्थेत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशत इति । रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्या-
ख्यातः । रजो रजतेज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यं-
तेऽसृगहनी रजसी उच्येते । नि० ४. १९. १. इति ॥ रजसः । नद्विषयस्यानि-
संतस्येत्याद्युदात्तः । विदुः । विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. इति
ऋत्सादेशः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विश्वेः क्लृप्तस्य
निष्ठादाद्युदात्तत्वं । देवासः । आज्ञासेरमुक् । देवशब्दः पचाद्यजंतः । चित्वादं-
तोदात्तः । अद्रुहः । संपदादित्वाद्भावे क्किपि बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं ।
कर्तरि वा क्किप् । तत्पुरुषे ह्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । न च कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । यतो नञ् न गतिर्न च कारक इति । पा० ६. २. १३९ ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

य उया अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ४ ॥

ये । उयाः । अर्कः । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।

गहि ॥ ४ ॥

ये मरुत उयास्तीव्राः संतोऽर्कमुदकमानृचुः । अर्चितवंतः । वर्षणेन संपा-
दितवंत इत्यर्थः । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । ओजसा बलेनाना-
धृष्टासोऽतिरस्कृताः । सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः ॥ अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं

वाजसनेयिन आमनन्ति । आपो वा अर्क इति । तन्निर्वचनं च त एवाम-
नन्ति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चतो वै मे कमभूदिति तदेवार्क-
स्यार्कत्वमिति । जगत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोऽर्चन् उदकसत्यसंकल्प-
महिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सका-
शादुदकमुत्पन्नं । तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवोचत् । तेनोदकस्यार्कनाम
निष्पन्नमित्यर्थः । आनृचुः । अर्चतेः । अपस्पृधेथामित्यादिना । पा० ६. १. ३६. ।
निपातः । प्रत्ययस्वरः । यङ्प्रत्यययोगान्न निघातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उच्चेर्बले बलोपश्चेत्यसुन् । निष्ठादाद्युदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ये शुभ्रा घोरवर्पसः सुक्ष्मासो रिशादसः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ५ ॥

ये । शुभ्राः । घोरऽवर्पसः । सुऽक्ष्मासः । रिशादसः । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ ५ ॥

ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभ्राः । शोभमानाः । घो-
रवर्पसः । उग्ररूपधराः । सुक्ष्मासः । शोभनधनोपेताः । रिशादसः । हिंसकानां-
भक्षकाः ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु क्षत्रं भग इति पठितं ।
शुभ्राः । स्फुरितं चीत्यादिना शुभेरौणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोर-
वर्पसः । घोरं वर्षो येषां च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुक्ष्मासः । बहु-
व्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसि । पा० ६. २. ११९. ।
इत्येव तु न भवति क्षत्रशब्दस्यांतोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंस्तीति रिशाः ।
तानदन्तीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुप्रत्ययः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षट्चिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसन्ति । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसन्ति । मरुत् ऽभिः । अग्ने ।

आ । गहि ॥ ६ ॥

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप-
माने ये देवासः स्वयमपि दीपमाना आसते । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य ।
कं सुखं । तद्यस्मिन्नास्त्यसावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञ् । न अको नाक
इति नञ्त्तत्पुरुषः । नलोपो नञः । पा० ६.३.७३. इति लोपो न भवति ।
नभ्राणनपादित्यादिना । पा० ६.३.७५. प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषे तुत्यार्थेत्यादिना
। पा० ६.२.२. अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वं । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद्ब-
हुव्रीहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे । उपसर्गप्रतिरूपको नि-
पातः । रोचने । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । देवासः । आज्ञसेरसुगित्यसुक् ।
आसते । आस उपवेशने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । ऋस्यादादेशः । अदिप्रभृ-
तिभ्यः शप इति शपो लुक् । अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्न
निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

य ई॒खय॑न्ति॒ पर्व॑तां॒ तिरः॑ स॒मुद्र॑म॒र्ण॒वं । म॒रुद्भिर॑ग्न् आ ग॒हि ॥ ७ ॥

ये । ई॒खय॑न्ति । पर्व॑तान् । तिरः॑ । स॒मुद्रं॑ । अ॒र्ण॒वं । म॒रुत् ऽभिः॑ । अ॒ग्ने । आ ।
ग॒हि ॥ ७ ॥

ये मरुतः पर्वतान्मेघानीखयन्ति । चालयन्ति । तथार्णवमुदकयुक्तं समुद्रं तिरः
कुर्वन्तीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैर्म-
रुद्भिरित्यन्वयः ॥ ई॒खय॑न्ति । उख ऊखीत्यादावीखिर्गत्यर्थः । हेतुमति चेति णिच् ।
इदितो नुम् धातोरिति नुम् । णिजन्तधातोश्चित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्वाद-
नुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । पूर्व
पर्व मर्व पूरणे । औणादिको भृमृदशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ ये त॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभिः॑स्तिरः स॒मुद्र॑मोज॒सा । म॒रुद्भिर॑ग्न् आ ग॒हि ॥ ८ ॥

आ । ये । त॒न्वन्ति॑ । र॒श्मिभिः॑ । तिरः॑ । सु॒मुद्रं॑ । ओज॒सा । म॒रुत् ऽभिः॑ । अ॒ग्ने ।

आ । ग॒हि ॥ ८ ॥

ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सहातन्वन्ति । आभुवन्त्याकाशमिति शेषः ।

किंच । ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वेति । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ तन्वंति । तनु विस्तारे । लटो ऋऽतः । तनादिकृञ्भ्य उः । पा० ३. १. ७९. । सति शिष्ट-
स्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ् एवाद्युदात्तत्वं । समुद्रं । उं दी क्तेने ।
स्फायितं चीति रक् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरग्ने आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यं । मधु । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोम-
संबन्धिनं मधुरसमभिसृजामि । सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहाचा-
गच्छ ॥ अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः
सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च । पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना । पा०
६. ३. ४२. । पुंवद्भावः । सृजामि । सृज विसर्गे । मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । विक-
रणस्वरः । सोम्यं । सोममर्हति यः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । मधु । फलिपाटि-
नमीत्यादिना उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अन्यद्गतं । अत्र यास्कः ।
अभि सृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः
सहागच्छ । नि० १०. ३७. । इति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितायां प्रथ-
माष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अत्र प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं देवायेत्यष्टर्चं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते । अयमष्टावार्भवमिति । विनि-
योगस्तु सूक्तस्य लैंगिकः स्मार्तो वा द्रष्टव्यः । ब्यूढस्य प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवश-
स्त्रेऽयं देवाय जन्मन इत्यार्भवस्तृचः । अथ छंदोमा इति खंडे सूचितं । अभि त्वां
देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः । आ० ८. ९. इति ।
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमः । विप्रेभिः । आसया । अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हि मनुष्याः संतस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । ते चात्र सूक्ते देवताः ।
तत्संधो जायमानवाचिना जन्मशब्देनैकवचनातिनात्र निर्दिश्यते । जन्मने जाय-
मानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्रविशेषो विप्रेभिर्मेधा-
विभिर्ऋत्विग्भिरासया स्वकीयेनास्येनाकारि । निष्पादितः । कीदृशः स्तोमः ।
रत्नधातमः । अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः । स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो
धनं प्रयच्छंतीत्यर्थः ॥ आसया । आस्यशब्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगित्या-
दिना याजादेशः । व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लीपः । चित इत्यंतोदात्तः । रत्न-
धातमः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

य इन्द्राय वचोयुजा ततश्चुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये। इन्द्राय। वचःऽयुजा। ततश्चुः। मनसा। हरी इति। शमीभिः। यज्ञं। आशत ॥ २ ॥

ये ऋभव इन्द्रायेंद्रप्रीत्यर्थं वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्य-
मानौ सुशिक्षितौ हरी एतन्नामकावश्चौ मनसा ततश्चुः । संपादितवन्तः । ऋभूणां

सत्यसंकल्पत्वात्तत्संकल्पमात्रेणेंद्रस्याश्वौ संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः शमीभिर्यह-
चमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्मदीयमाशत । व्याप्रवन्तः ॥ अपोऽप्र
इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमी शिमीति पठितं । वचोयुजा ।
वचसा युंजाते । सत्सूद्विषेत्यादिना क्षिप् । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततक्षुः । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । लिटि ऋसादेशः ।
पादादित्वादनघातः । शमीभिः । शमयन्ति पापानीति शम्यः कर्माणि । औणा-
दिक इन् । कृदिकारादक्तिनः । पा० ४. १. ४५. । इति डीष् । वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
आशत । अशू व्याप्नौ । लङि ऋस्यादादेशः । स्वादिभ्यः श्रुः । तस्य बहुलं छंद-
सीति लुक् । आडागमः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं । तक्षन्धेनुं सबर्दुघां ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्यां । परिज्मानं । सुखं । रथं । तक्षन् । धेनुं । सबः ऽदुघां ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यामश्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तक्षन् । ऋभवो देवाः कंचिद्व्यमतक्षन् ।
तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृशं रथं । परिज्मानं । परितो गन्तारं । सुखं ।
उपर्युपवेशने सुखकरं । किंच । धेनुं कांचिज्ज्ञां तक्षन् । धातूनामनेकार्थत्वात्तक्ष-
तिरत्र संपादनवाची । कीदृशी धेनुं । सबर्दुघां । सबरः क्षीरस्य दोग्ध्री ॥
तक्षन् । बहुलं छंदसीत्यडभावः । नासत्याभ्यां । न विद्यते सत्यं ययोस्तावसत्यौ ।
न असत्यौ नासत्यौ । नभाएनपादित्यादिना नलोपाभावः । परिज्मा । अजेः
परिपूर्वस्य श्रुक्षन्तित्यादिना । उ० १. १५८. । मन्प्रत्ययेऽकारलोप आद्युदात्तत्वं
च निपातनात् । सबर्दुघां । सबः पयो दोग्धीति सबर्दुघा । दुहः कबुश्च । पा०
३. २. ७०. । इति कप् । सबरिति रेफांतं प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति संप्रदायविदः ।
कपः पित्रादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिथ्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्यार्भवस्तृचः । द्वितीयस्याग्निं
वो देवमिति खंडे सूचितं । मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति
तृचौ । आ० ८. १०. । इति । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमुचमाह ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमंत्रा ऋजुयवः । ऋभवो विष्ट्यक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यऽमंत्राः । ऋजुऽयवः । ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

ऋभव एतन्नामका देवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पर्वं वृद्धावपि पुनर्युवाना तरुणावक्रत । कृतवंतः । कीदृशाः । सत्यमंत्राः । अविद्यमंत्रसा-
मर्थ्योपेताः । पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमंत्रत्वाद्यद्यत्फलमुद्दिश्य मंत्राः प्रयुज्यन्ते
तत्तत्फलं तथैव संपद्यते । तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः ।
ऋजूयवः । ऋजुतामात्मन इच्छन्तः । छलरहिता इत्यर्थः । अत एवैतेषामनु-
ष्ठिता मंत्रा सिध्यन्ति । विष्टी । विष्टयो व्याप्त्रियुक्ताः । सर्वेषु कार्येष्वेतदीयस्य
मंत्रसामर्थ्यस्याप्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते ॥ ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वक्ति ।
ऋभव उर भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवन्तीति वा । नि० ११. १५. । इति ।
युवाना । युवन्शब्दो यौतेः कनिनन्तो निह्वादाद्युदात्तः । सुपां सुलुगित्यादिना
विभक्तेराकारः । पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमंत्राः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । ऋजुशब्दो भावपरः । ऋजुत्वमात्मन इच्छन्ति । क्यच् । अकृत्सार्वधातु-
कयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घः । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
विष्टी । विष्टु व्याप्त्रौ । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिबंधः ।
तस्माज्जस इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. ३. । इति तस्येका-
रादेशः । स चालोऽन्त्यस्य । पा० १. १. ५२. । इति सकारस्य भवति । तत आद्गुण
इति गुणे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. । इति पूर्वसवर्णदीर्घः । तं
बाधित्वा परत्वाज्जसि च । पा० ७. ३. १०९. । इति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति
चेत् । न । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । अक्रत । कृजो लुङ् । आत्मनेपदं ।
ऋस्यादादेशः । मंत्रे घसेत्यादिना च्लर्लुक् । यणादेशः । अडागमः । निघातः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

सं वो मदासो अग्मतेन्द्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सं। वः। मदासः। अग्मतः। इन्द्रेण। च। मरुत्वता। आदित्येभिः। च। राजऽभिः ॥ ५ ॥ १

हे ऋभवो युष्माकं संबन्धिना मदासो मदहेतवः सोमा इन्द्रेण चादित्येभि-
रादित्यैश्च समग्मत । संगताः । ऋभूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयस-
वनेऽस्ति । अत एवावाहननिगद आश्रलायनेनैवं पठितः । इन्द्रमादित्यवन्तमृ-
भुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिमन्तं विश्वदेव्यावन्तमाहवेति । कीदृशेनेन्द्रेण ।
मरुत्वता । मरुद्भिर्युक्तेन । अत एव मंत्रांतरमेवमाश्रायते । मरुद्भिरिन्द्रं सख्यं ते
अस्त्विति । कीदृशैरादित्येभिः । राजभिः । दीपमानैः ॥ मदासः । माद्यन्त्येभिरिति ।

मदाः सोमाः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं ।
धातुस्वर एव शिष्यते । आज्ञसेरसुगिति जसोऽसुगागमः । अगमत । गमेः
संपूर्वाल्लुङ् । समो गम्युच्छीत्यादिना । पा० १. ३. २९. । आत्मनेपदं । ऋत्यादा-
देशः । मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधालोपः ।
व्यवहिताश्चेति समो व्यवहितप्रयोगः । निघातः । मरुत्वता । मरुतोऽस्य संतीति
मरुत्वान् । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जन्वाभावः । ऋयः
। पा० ८. २. १०. । इति मतुपो वत्वं । आदित्येभिः । बहुलं छंदसीति भिस
ऐसादेशाभावे बहुवचने ऋत्येदित्येत्वं । राजभिः । राजन्शब्दस्य कनिनंतत्वेन
निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

उत त्वं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं । अर्कतं चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्वं । चमसं । नवं । त्वष्टुः । देवस्य । निःऽकृतं । अर्कतं । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उतापि च त्वष्टुरेतन्नामकस्य देवस्य । देवसंबन्धी तक्षणव्यापारः । नवं नूतनं
त्वं चमसं तं सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितम-
करोदिति शेषः । तक्षणव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवस्तेन निर्मितं तमेकं
चमसं पुनरपि चतुरोऽर्कतं । चतुर्धा विभक्तांश्चमसान्कृतवन्तः । एकस्य चतुर्वि-
धत्वकरणरूपोऽयमर्थो मन्त्रांतरेऽपि विस्पष्टः । एकं चमसं चतुरः कृणोतनेति ॥
नवं । णु स्तुतौ । नूयत इति नवं । कर्मणि अप्प्रत्ययः । स हि घञोऽपवाद-
त्वाद्भजर्थे सर्वत्र भवति । पा० ३. ३. ५६. ५७. । घञ्प्रत्ययश्चाकर्तरि च कारके संज्ञायां
। पा० ३. ३. १९. । इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति । यद्यपि तत्र संज्ञा-
यामित्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपि भवत्येव । संब-
ध्यत इति संबन्धः । कर्मणि घञित्युक्तं । त्वष्टुः । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । औणादि-
कस्तृन् । ऊदित्वात्पक्ष इडभावः । पा० ७. २. ४४. । स्कोः संयोगाद्योरिति च । पा०
८. २. २९. । इति ककारलोपः । निष्कृतं । कृजो निरुपसृष्टात्कर्मणि क्तः । प्रादि-
समासे नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । पा० ८. ३. ४५. । इति षत्वं । अत्र कर्तृ-
कर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि न लोकाव्ययेति

निषिद्धा । पा० २. ३. ६९. । तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृ-
तीया । पा० २. ३. १८. । इत्येतस्याः प्राप्तेः शैषिकी षष्ठी । यथा कर्मणि शेषत्वेन
विवक्षिते । पा० २. ३. ५२. । माषाणामश्रीयादिति । गतिरनंतर इति निस
उदात्तत्वं । अकर्त । अकृषत । कृजो लुङि ऋस्य व्यत्ययेन तादेशः । मंत्रे घसे-
त्यादिना च्लेर्लुक् । छंदस्युभयथेति तिङ् आर्धधातुकत्वाद्भित्वाभावेन गुणः । चतुरः
शसि । पा० ६. १. १६७. । इत्युकार उदात्तः । पुनः । स्वरादिष्वाद्युदात्तः पठितः ॥

तृतीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे ऋचावार्भ्व्यौ ।
तृतीयस्यागन्म महेति खंडे सूचितं । इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका
द्वे च । आ० ८. ११. । इति । तयोराद्यां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

ते नो रत्नानि धत्तन् चिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्त्रिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । चिः । आ । साप्तानि । सुन्वते । एकं ऽ एकं । सुश-
स्त्रिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्वृक्षु ये प्रतिपादिता ऋभवस्ते यूयं सुशस्त्रिभिः शोभनैरस्मदीयशंस-
नैर्युक्ताः संतो नो ऽस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय रत्नानि
रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनान्येकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन् । प्रयच्छत ।
सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्रव्यं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्ष्यैकमेकमित्युक्तं ।
कीदृशानि रत्नानि । चिरा । चिवारमावृत्तानि । उक्तमानि मध्यमान्यधमानि
चेत्येवं रत्नानां चिरावृत्तिः । किंच साप्तानि । सप्तसंख्यानिष्पन्नवर्गरूपाणि
कर्माणि च धत्तन् । संपादयत । कीदृशानि साप्तानि । चिरा । चिवारमावृत्तानि ।
अग्न्याधेयं दर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औपासनहोमो
वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां प्राकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अग्निष्टोमो ऽत्यग्नि-
ष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । रमु क्रीडायां ।
निदित्यनुवृत्तौ रमेस्त च । उ० ३. १४. । इति नप्रत्ययः । तत्संनियोगेन मकारस्य
तकारः । निह्वादाद्युदात्तः । धत्तन् । धत्त । तप्तनप्तनथनाश्चेति तश्चस्य तनादेशः ।
सप्तानां वर्गः साप्तं । सप्तनो ऽञ् छंदसि । पा० ५. १. ६१. । इति वर्गे ऽञ्प्रत्ययः ।
नस्तद्धिते । पा० ६. ४. १४४. । इति टिलोपः । जिह्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च ।
अत्र वर्गप्रवचनेन वर्गिणो लक्ष्यंते । तेन बहुवचनं । अन्यथा ह्येक एव वर्ग-
स्त्रिरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।

एकमेकं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । एकशब्द इणः कनंतो निच्चा-
दाद्युदात्तः । द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्य परमाग्नेडितमित्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं
चेत्यनुदात्तत्वं । सुशस्तिभिः । शस्यत आभिरिति शस्तय ञ्चः । शंसु स्तुतौ ।
करणे क्तिन् । तस्य किच्चाच्चलोपः । शोभनाः शस्तय इति प्रादिसमासे यद्यपि
च क्तिनो निच्चादाद्युदात्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव प्राप्तं तत्तु परेण
मन्क्तिन्व्याख्यानेत्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । पा० ६. २. १५१. ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अधारयंत वहूयोऽभजंत सुकृत्या । भागं देवेषु यज्ञियं ॥ ८ ॥

अधारयंत । वहूयः । अभजंत । सुऽकृत्या । भागं । देवेषु । यज्ञियं ॥ ८ ॥

वहूयश्चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढार ञ्भवोऽधारयंत । पूर्वं
मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अथमृतत्वलाभेन प्राणान्धारितवंतः । तथा च मंत्रां-
तरमाज्ञायते । मर्तासः संतो अमृतत्वमानश्रुरिति । किंचित्ते सुकृत्या यज्ञसाध-
नद्रव्यसंपादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थित्वा यज्ञियं यज्ञार्हं भागं
हविलक्षणमभजंत । सेवितवंतः । अयमर्थः सौधन्वना यज्ञियं भागमानशेत्या-
दिमंत्रांतरे विस्पष्टः । ब्राह्मणेऽप्यृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नि-
त्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं ॥ वहूयः । निदित्यनुवृत्तौ वहिश्चीत्यादिना निप्रत्ययः ।
अभजंत । पादादित्वादनिघातः । सुकृत्या । विभाषा कृवृषोः । पा० ३. १. १२०. ।
इति कृजः कर्मणि क्यप् । शोभनं कृत्यं यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु
कृत्यशब्दे क्यपः पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वरेणादिर्दात्तः । ततश्चाद्युदात्तं ब्रह्मद-
सीत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं । तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्तं । एवं तर्हि कृजः श च । पा० ३. ३. १००. ।
इति स्त्रियां भावे क्यप्रत्ययांतः कृत्याशब्दः । क्यपः पित्वेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं ।
प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागं । कर्षात्वं इत्यंतो-
दात्तः । यज्ञियं । यज्ञमर्हतीत्यर्थे यज्ञर्विग्भ्यां घखजौ । पा० ५. १. ७१. । इति घः ।
तस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥

इहेन्द्राग्नी इत्यादिकं षलृचं चतुर्थे सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते । इह षळैन्द्राग्नमिति । विनियोगस्त्वग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रे इहेन्द्राग्नी उपहूय इति सूक्तं । स्तोत्रमये शस्त्रादिति खंड इहेन्द्राग्नी उपेयं वामस्य मन्मन इति नव । आ० ५. १०. । इति सूचितत्वात् । तथाभिष्ववषडहे प्रातः-सवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं । तथा च सूचितं । अभिष्ववपृष्ट्याहानीत्युपक्रम्येहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आगतं । आ० ७. ५. । इति । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

इहेन्द्राग्नी उप हूये तयोरिस्तोममुष्मसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । हूये । तयोः । इत् । स्तोमं । उष्मसि । ता । सोमं ।

सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणीन्द्राग्नी देवावुपहूये । आहूयामि । तयोरिदिन्द्राग्न्योरेव स्तोमं स्तोत्रमुष्मसि । कामयामहे । सोमपातमा । अतिशयेन सोमं पातुं क्षमौ तौ द्वौ देवौ सोमं पिबतामिति शेषः ॥ इन्द्राग्नी । अत्र देवताद्वन्द्वेऽपि पूर्वपदस्यानङ् न भवति । तत्र हि द्वंद्व इत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वन्द्वग्रहणाल्लोकप्रसिद्धसाहचर्याणामेव द्वंद्व आनङित्युक्तं । पा० ६. ३. २६. । तस्मादत्रावयहे ह्रस्व इन्द्रशब्दः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति प्रतिषेधात् । उष्मसि । वश कांतौ । लटो मस् । इदंतो मसिरितीकारोपजनः । अदादित्वाच्छपो लुक् । मसेर्द्धित्वाद्ब्रह्मिज्येत्यादिना संप्रसारणं । ता सोमपातमा । उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुभता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभत । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हे नरो मनुष्या ऋत्विजः । ता पूर्वोक्ता ताविन्द्राग्नी यज्ञेष्वनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः । तथा शुभत । नानाविधैरलंकारैः शोभितौ कुरुत । तथा ता पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीच्छंदस्केषु मंत्रेषु सामरूपेण गायत ॥ ता ।

सुपां सुलुगित्याकारः । शुभता । अस्य संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ता मित्रस्य प्रशस्तये इन्द्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तये ता पूर्वोक्तौ देवौ संपद्येतामिति शेषः । यद्वा मित्रस्य मम संबन्धिनौ ताविन्द्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः । सोमपा सोमपानक्षमौ ता पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे । आह्वयामः ॥ प्रशस्तये । तुमर्थाच्च भाववचनात् । पा० २. ३. १५. । इति चतुर्थी । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा तादौ च निति कृत्यतौ । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणि तस्मै । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुषे वा दासी-भारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उया संता हवामहे उपेदं सर्वनं सुतं । इन्द्राग्नी एह गच्छतां ॥ ४ ॥

उया । संता । हवामहे । उपे । इदं । सर्वनं । सुतं । इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छतां ॥ ४ ॥

सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्मोप सामीप्येन प्राप्नुमुया संता वैरिवधादिषु क्रूरौ संतौ देवौ हवामहे । आह्वयामः । इन्द्राग्नी देवाविह कर्मण्यागच्छतां ॥ संता । अस्तेः शतरि असोरल्लोपः । सर्वनं सुतमिति द्वयं सेमं नः स्तोममा गहीत्युक्तं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ता महांता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उज्जतं । अप्रजाः संवचिणः ॥ ५ ॥

ता । महांता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उज्जतं । अप्रजाः । संतु ।

अचिणः ॥ ५ ॥

तौ पूर्वोक्ताविंद्राग्नी रक्षो राक्षसजातिमुञ्जतं । ऋजुकुलं । क्रौर्यं परित्या-
जयतमित्यर्थः । कीदृशौ । महांता । महांतौ गुणैरधिकौ । सदस्पती । सभापा-
लकौ । तयोः प्रसादादचिणो भक्षका राक्षसा अप्रजा अनुत्पन्नाः संतु ॥ महांता ।
सांतमहतः संयोगस्य । पा० ६. ४. १०. । इति दीर्घः । सदस्पती । सदसस्पती इति
समासे षष्ठ्या लुकि प्रातिपदिकसकारस्य रुत्वाभावश्छांदसः । उभे वनस्पत्यादिषु
युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । आमंचिताद्युदात्तत्वं । अप्रजाः । प्रजायंत
इति प्रजाः । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३. २. १०१. । इति जनेर्दप्रत्ययः । न प्रजा
अप्रजाः । प्रजाशब्दस्य बहुव्रीहौ हि नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । पा० ५. ४. १२२. ।
इत्यसिजादेशः स्यात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अचिणः । तृजंतस्यातृशब्दस्य
जसश्छांदस इनुङागमः । चित इति ऋकार उदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तयणो
हल्पूर्वादिति कार उदात्तः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इंद्राग्नी शर्म यच्छतं ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतं । अधि । प्रचेतुने । पदे । इंद्राग्नी इति । शर्म । यच्छतं ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी सत्येनावश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा
प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽधि जागृतं । आधिक्येन
सावधाना भवतं । ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं । सुखं गृहं वा दत्तं ॥ गयः कृदर
इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं । जागृतं । जागृ निद्राक्षये ।
अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । प्रचेतुने । चिती
संज्ञान इत्यस्माख्यंताच्छकेरुनोत । उ० ३. ४९. । इति विहितत्वाद्बहुलकादौणादिक
उनप्रत्ययः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । इहेंद्राग्नी इत्युचोक्तं । आमं-
चितत्वादाद्युदात्तत्वमच विशेषः । शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म । शृ हिंसायां ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । यच्छतं । इषुगमियमां छ इति छः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्यृचं पंचमं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देव-
ताविशेषस्त्वनुक्रम्यते । प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेय्यौ
वै देवीनामेकैकेंद्राणीवरुणान्यग्नायीनां द्यावापृथिव्ये पार्थिवी षड्वैष्णव्योऽतो

देवा दैवी वेति । सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन्खंडेऽनिरुक्ता संख्या विंशति-
रिति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति सूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्या विं-
शतिसंख्या द्रष्टव्या । सा च विंशतिरेकयाधिकया सह वर्तत इति सैका ।
तच्चादौ चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः । पंचमीमारभ्याष्टम्यंताश्चतस्रः सवितृदेव-
ताकाः । नवमी दशमी चोभे अग्निदेवताके । एकादश्या ऋचो देवसंबन्धिन्यो
देव्यो देवताः । द्वादश्या इंद्रवरुणाग्निपत्न्य इंद्राणीवरुणान्यग्नाय्यो देवताः ।
त्रयोदशीचतुर्दश्यौ द्यावापृथिवीदेवताके । पंचदशी पार्थिवी पृथिवीदेवीदेव-
ताका । षोडशीमारभ्यैकविंशत्याः षड्विणुदेवताकाः । अतो देवा इत्येतस्याः षोड-
श्यास्तु कृत्वा देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता । अत्र सूक्तविनियोगो लैंगिकः ।
प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः । सूचितं च ।
अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रः । आ० ४. १५. । इति । आश्विनयहस्य
प्रातर्युजेत्येका पुरोनुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूचितं । आश्विनस्य प्रातर्युजा
विबोधय । आ० ५. ५. । इति । तत्र प्रथमामुचमाह ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छतां । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छतां । अस्य । सोमस्य ।
पीतये ॥ १ ॥

अत्र होताध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते । हे अध्वर्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनयहेण संयुक्ता-
वश्विनौ देवौ विबोधय । विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु । अश्विनौ प्रबुद्धौ चाश्विनौ
देवावस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये पानायेह कर्मण्यागच्छतां ॥ प्रा-
तर्युजाते गृह्यमाणेन यहेण सहेति प्रातर्युजा । सत्सूद्विधेत्यादिना क्षिप् । सुपां
सुलुगित्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरु-
दात्तत्वं । पीतये । व्यत्ययेन क्तिन उदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । अश्विना । ता ।

हवामहे ॥ २ ॥

योभाश्विना देवा यावुभावश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा

रथीनां मध्येऽतिशयेन रथिनौ । दिविस्पृशा द्युलोकनिवासिनौ । ता हवामहे । तादृशावश्विनावाह्यामहे ॥ येत्यादिष्वष्टसु पदेषु सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । सुरथा । शोभनो रथो ययोस्तौ सुरथौ । समासांतोदात्तत्वापवादं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ताद्युदात्तं द्रच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथीतमा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वं । दिविस्पृशा । दिवि स्पृशत इति दिविस्पृशौ । क्तिप् चेति क्तिप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षत् ॥ ३ ॥

या।वां।कशा।मधुऽमती।अश्विना।सूनृताऽवती।तया।यज्ञं।मिमिक्षत्॥३॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ वां युवयोः संबंधिनी या कशाश्चताडनी विद्यते तया सहागत्य यज्ञमस्मदीयं मिमिक्षत् । सोमरसेन सेक्तुमिच्छत् । कशयाश्चान्दं ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाहुतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा । मधुमती । अर्णः क्षोद इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं । तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदोदकं भवति तेनेयं कशा क्लिन्नेत्यर्थः । सूनृतावती । प्रियसत्यवाग्युक्ता तीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते । ताडनवेलायामश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते । तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य च प्रियं । यद्वा । श्लोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशद्वाङ्मसु कशा धिषणेति पठितं । अश्विनोर्या वाक् मधुमती माधुर्योपेता पारुथरहिता सूनृतवती प्रियत्वसत्यत्वोपेता फलप्रदानविषयेत्यर्थः । तया वाचा युक्तौ यज्ञं मिमिक्षतमिति योजनीयं ॥ कशा । कश गतिशासनयोः । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । सूनृतवती । ऊन परिहाणे । सुष्ठूनयत्यप्रियमिति सूनृ । तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूनृता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा परादिश्छंदसि बहुलमिति ऋकार उदात्तः । सा यस्या अस्ति सा कशा सूनृतवतीति कशायाः संज्ञा । एवंनामा कशेत्यर्थः । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति मतुपो वत्वं । मिमिक्षत् । मिहेः सन् । हलन्ताच्चेति कित्वाद्गुणाभावः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहं ॥ ४ ॥

नहि । वां । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अश्विना । सोमिनः । गृहं ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विनी देवौ युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः । स मार्गो वां युवयोर्दूरके दूरदेशे नह्यस्ति । न वर्तते खलु । यद्वा । यत्र गृहे गच्छथस्तत्र गृहं दूरे न भवति ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । अस्ति । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथ इति समुच्चयश्चार्थो गम्यते । चशब्दो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्भिक्तिरस्तीति । यत्र । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । गच्छथः । इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यत्रेति यद्वृत्तयोगान्न निघातः ॥

ब्यूढस्य द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्र्यश्चतस्रः । द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । हिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० ८. १०. इति । तत्र प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप हूये । स चेत्ता देवता पदं ॥ ५ ॥

हिरण्यऽपाणिं । ऊतये । सवितारं । उप । हूये । सः । चेत्ता । देवता । पदं ॥ ५ ॥

ऊतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुपहूये । आहूयामि । स च सविता देव एतन्मंत्रप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन प्राप्यं स्थानं चेत्ता । ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारं । हिरण्यपाणिं । यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं । यद्वा । देवकर्तृके यागे सविता स्वयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः । तदानीं कस्यांचिदिष्टावध्वर्यवस्तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशिचनामकं पुरोडाशभागं दत्तवंतः । तच्च प्राशिचं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत्तदीयपाणिं चिच्छेद । ततः प्राशिचस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्रवंतः । सोऽयमर्थः कौशीतकी-ब्राह्मणे समाम्नातः । सवित्रे प्राशिचं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी चिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रतिदधुस्तस्माद्विरण्यपाणिरिति स्तुत इति । हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्विर्यत आयम्यमानमिति वा ह्रियते

जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा
 स्यात्प्रेसाकर्मणः । नि० २. १०. । इति । तथा पाणिः । पणायतेः पूजाकर्मणः
 । नि० २. २६. । इति । हिरण्यशब्दो नद्विषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरः । ऊतये । उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिनंतोऽतो-
 दात्तो निपातितः । सवितारं । नृचश्चिह्नादंतोदात्तत्वं । चेत्ता । चिती संज्ञाने ।
 अस्मादंतर्भावितण्यर्थात्ताच्छील्ये तृन् । अनित्यमागमशासनमितीडभावः ।
 निह्वादाद्युदात्तः । देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४. २७. । इति स्वार्थे तल् ।
 लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । पदशब्दः पचाद्यजंतः । चित इत्यंतोदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमुचमाह ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युष्मसि ॥ ६ ॥

अपां । नपातं । अवसे । सवितारं । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उष्मसि ॥ ६ ॥

अत्र होता सामगमृत्विजमन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते । अवसेऽस्मान्क्षितुं सवि-
 तारमुपस्तुहि । तस्य सवितुः संबंधीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाण्यु-
 ष्मसि । कामयामहे । कीदृशं सवितारं । अपां नपातं । जलस्य न पालकं ।
 संतापेन शोषकमित्यर्थः ॥ अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । नपातं ।
 पा रक्षणे । अस्य शब्दतः पाच्छब्दः । तस्य नञा समासे नभ्राणनपादित्यादिना
 नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकरः । अग्निर्ह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि
 कथमपामिति षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थेति । पा० २. ३. ६९. । कर्मणि
 षष्ठ्याः प्रतिषेधादिति चेत् । तर्ह्येषा शेषलक्षणास्तु । अग्न्यादित्यावपां करणतया
 संबंधिनावग्नेराप इति श्रुतेः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेश्च । अस्मिन्पक्षे
 उगिदचामिति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति मंतव्यं । पातेः क्तिबंतस्य तुग्वा
 निपातनाद्दृष्टव्यः । अथवा न पातयतीति नपात् । पतू गताविति धातोर्ण्य-
 तात्किप् । अग्न्यादित्यौ ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ । अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं । अवसे । तुमर्थे सेसेनित्यादिना असेन् । निह्वादाद्युदात्तः । उष्मसि ।
 वशं कांतौ । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । इदंतो मसिरितीकारोपजनः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसं ॥ ७ ॥

विऽभक्तारं । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः । सवितारं । नृऽचक्षसं ॥ ७ ॥

वसोर्निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं । अस्य यजमानस्यैतावन्नदानमुचितमिति विभागकारिणं । नृचक्षसं । मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे ॥ कौशीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामनन्ति । यदेतद्वसोश्चित्रं राधस्तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति ॥ विभक्तारं । नृचश्चित्रादं-तोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे । ह्रयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । वसोः । वस निवासे । ऋस्वृस्त्रिहीत्यादिना उः । निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । राधसः । असुनंतो निच्चादाद्युदात्तः । नृचक्षसं । नृश्चष्ट इति नृचक्षाः । तं नृचक्षसं । चक्षेर्बहुलं शिच्च । उ० ४. २३२. इत्यसुन् । शिच्चादनाड्धातुकत्वेन ख्याजदेशभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुभति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः । दाता । राधांसि ।

शुभति ॥ ८ ॥

सखिभूता हे ऋत्विजः । आनिषीदत । सर्वत्रोपविशत । नोऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यः । राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः । एष सविता शुभति । शोभते ॥ समानाः संतः ख्यान्ति प्रकाशन्ति इति सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३८. । इतीणप्रत्ययः । तत्संनियोगेन द्वित्वं यलोपश्च । द्वित्वादाकारलोपः । समानस्य छंदसीत्यादिना समानशब्दस्य सा-देशः । इणसंनियोगेनोदात्तत्वं च । जसि सख्युरसंबुद्धाविति णित्वाबुद्धिरायादेशः । निषीदत । सदेरप्रतेः । पा० ८. ३. ६६. । इति षत्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दाता । दानशीलः । ताच्छील्ये तृन् । निच्चादाद्युदात्तः । राधांसि । गतं । कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लोकाव्ययेति प्रतिषेधः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टुः प्रस्थितयाज्यप्रशास्ता ।
ब्राह्मणाच्छंसीति खंडे सूचितं । अग्ने पत्नीरिहावहोक्षां नाय वशं नायेति ॥

तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरूप । त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानां । उशतीः । उप । त्वष्टारं । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे अग्ने उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीरिंद्राण्याद्या इह देवयजनदेश
आवह । तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थमुप समीप आवह ॥ पत्नीः ।
इत्यंतः पतिशब्द आद्युदात्तः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३. । इति डीप् ।
तत्संनियोगेन नकारश्च डीपः पित्वाडुतिस्वर एव । उशतीः । वश कांतौ ।
लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतुर्डित्वाद्गृह्यदिना संप्र-
सारणं । उगितश्चेति डीप् । शतुरनुम इति डीप् उदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

आ ग्ना अग्न इहावसे होचां यविष्ठ भारती । वरुची धिषणां वह ॥ १० ॥

आ । ग्नाः । अग्ने । इह । अवसे । होचां । यविष्ठ । भारती । वरुची । धिषणां ।

वह ॥ १० ॥

हे अग्ने । अवसेऽस्मानवितुं ग्ना देवपत्नीरिहावहं । तथा हे यविष्ठ युवत्त-
माग्ने होचां होमनिष्पादकाग्निपत्नी भारती भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नी
वरुची वरणीयां धिषणां वाग्देवी चावह ॥ वाग्वै धिषणेति वाजसनेयकं ।
भरत आदित्य इति यास्कनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते । गम्यंत इति
ग्नाः । गमू सृष्टु गतौ । औणादिको इप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
होचां । हुयामाश्रुभसिभ्यस्वन् । उ० ४. १६९. । इति चनंतो नित्वादाद्युदात्तः ।
अतिशयेन युवा यविष्ठः । अतिशयने तमविष्ठनौ । स्थूलदूरेत्यादिना यणादि-
परस्य लीपः पूर्वस्य च गुणः । भारती । शङ्करवादेरवृत्तत्वात् डीनंतो नित्वा-
दाद्युदात्तः । वरुची । यसितस्कभितेत्यादौ । पा० ७. २. ३४. । यद्यपि वरुतृशब्दस्तृजंत
इत्युक्तं तथाप्यंत इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वरुतृशब्दस्तृजंतोऽपि द्रष्टव्यः । तेन
नित्वादाद्युदात्तत्वं । शेषनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वादुदात्तयणो हल्पूर्वादित्यपि

न डीप उदात्तत्वं । धिषणां । क्युप्रत्ययानुवृत्तौ धृषेर्धिष् च संज्ञायां । उ० २. ८०. । इति क्युः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

सूक्त एकादशीमुचमाह ॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपत्राः सचंतां ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृऽपत्नीः । अच्छिन्नऽपत्राः ।
सचंतां ॥ ११ ॥

देवीर्देव्यो देवपत्न्योऽवसा रक्षणेन महो महता शर्मणा च सुखेन च सह नोऽस्मानभि सचंतां । आभिमुख्येन सेवंतां । कीदृश्यो देव्यः । नृपत्नीः । मनुष्याणां पालयित्र्यः । अच्छिन्नपत्राः । अच्छिन्नपक्षाः । न हि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पक्षाः केनचिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः । पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. । इति डीषन्तः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधस्य वा छंदसाति पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवसा । अव रक्षणे । असुन् । निह्वादाद्युदात्तः । महः । मह पूजायां । क्विप् । सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयैकवचनस्य ङसादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृपत्नीः । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अच्छिन्नपत्राः । न छिन्नान्यच्छिन्नानि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्छिन्नानि पत्राणि यासां ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

इहेन्द्राणीमुप हूये वरुणानी स्वस्तये । अग्नार्यी सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इंद्राणी । उप । हूये । वरुणानी । स्वस्तये । अग्नार्यी । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय चंद्रवरुणाग्नीनां पत्नीराह्वयामि ॥ इंद्राणी । वरुणानी । इंद्रवरुणेत्यादिना । पा० ४. १. ४९. । पुंयोगे डीष्प्रत्यय आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्नार्यी । वृषाक-
थग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । पा० ४. १. ३९. । इति डीप् । तत्संनियोगेनेकार-
स्यैकार उदात्तः । सोमपीतये । असकृत्पूर्वोक्तं ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्यो निविज्ञानीयस्तृचः । द्वितीयस्याग्निं व इति खंडे सूचितं । मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः । आ० ८. १०. । इति ॥ आययणेष्टौ मही द्यौरित्येषा द्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या । आययणं ब्रीहिश्यामाकेति खंडे सूचितं । ये के च ज्मामहिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. ९. । इति ॥ अग्निमंथनेऽप्येषा विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे सूचितं । अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. १६. । इति ॥ विष्यंदमानं सान्नाय्यमनयैवाहवनीयदेशे निनयेत् । विध्यपराध इति खंडे तथैव सूचितं । विष्यंदमानं मही द्यौः पृथिवी च न इत्यंतःपरिधिदेशे निनयेयुः । आ० ३. १०. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येषा संस्थितेष्वश्विनायेति खंडे सूचितं । मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा । आ० ६. ५. । इति ॥ तामेतां मूक्ते चयोदशीमृचमाह ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमं । यज्ञं । मिमिक्षतां । पिपृतां । नः ।

भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही महती द्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता च नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां । स्वकीयसारभूतेन रसेन मिमिक्षतां । सेक्तुमिच्छतां । तथा भरीमभिर्भरणैः पोषणैर्नोऽस्मान्पिपृतां । उभे देव्यौ पूरयतां ॥ मही । महच्छब्दादुगितश्चेति डीप् । अच्छब्दलोपश्छांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति डीप् उदात्तत्वं ॥ द्यौः । दिव्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ९०. । इति ततः परस्य सोर्णिङ्वावाङ्मवन्ती वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी । प्रथ प्रख्याने । प्रथेः धिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १४९. । इति धिवन्प्रत्ययः । धिजौरादिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति डीष् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां । मिह सेचने । सनि द्विर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वघत्वानि । पिपृतां । पृ पालनपूरणयोः । ह्रस्व इत्येके । शपः श्रुः । अर्तिपिपत्योश्च । पा० ७. ४. ७७. । इत्यभ्यासस्याकारस्य इकारः । तिङः प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः । डुभृज् धारणपोषणयोः । हुस्तृभृधृस्त्वृभ्य ईमन्नितीमन् । निह्वादाद्युदात्तः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

तयोरिद्धृतवत्पयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः । गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतऽवत् । पर्यः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिऽभिः । गन्धर्वस्य । ध्रुवे ।
पदे ॥ १४ ॥

गन्धर्वस्य ध्रुवं पदमंतरिक्षं । तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते । यक्ष-
गन्धर्वाप्सरोगणसेवितमंतरिक्षमिति । तेनांतरिक्षेणोपलक्षित आकाशे वर्तमा-
नयोरिद्धावपृथिव्योरेव संबन्धि पयो जलं घृतवद्धृतसदृशं विप्रा मेधाविनः
प्राणिनो धीतिभिः कर्मभी रिहन्ति । लिहन्ति । यद्वा । घृतवद्धृतं सारं तेनोपेतं
रिहन्ति ॥ लिहेर्भ्यत्ययेन रेफः । गन्धर्वस्य । धृज् धारणे । गवि गं धृजो व इति
वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य च गमादेशः ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानास्तीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । एतद्विदं ब्रह्म-
चारिणमिति खंडे सूचितं । स्योना पृथिवि भवेति समाप्य । आ० ८. ४. इति ॥
स्मात्ते हेमंतप्रत्यवरोहणेऽप्येषा जप्या । मार्गशीर्षा प्रत्यवरोहणमिति सूचितं ।
तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा । आ० गृ० २. ३. इति । तामेतां
सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निऽवेशनी । यच्छ । नः । शर्म । सऽप्रथः ॥ १५ ॥

हे पृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची । तथा च
वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मंचमुदाहृत्य व्याख्यातं । इन्द्रस्योरुमाविश
स्योन स्योनमिति विस्तीर्णं विस्तीर्णमित्येव तदाह । यद्वा । स्योनशब्दः सुख-
वाची । तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते । अनृक्षरा । कंटकरहिता । निवेशनी ।
निवासस्थानभूता । सुप्रथो विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ । हे पृथिवि
देहि ॥ तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे । सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा
निवेशन्यृक्षरः कंटक ऋच्छतेः कंटकः कंतपो वा कुंततेर्वा कंटतेर्वा स्याद्गति-
कर्मण उद्गततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु । नि० ९. ३२. इति ॥
स्योना । ध्रुवु तंतुसंताने । सिवेष्टेर्यो च । उ० ३. ९. इति नप्रत्ययः । टेश्च
यो इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । स्योना पृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न

परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवद्भावाभावादोकारस्य नामञ्चिताद्युदात्तत्वं । अनृक्षरा । ऋषि गतौ । गच्छत्यन्तरित्यृक्षरः कंटकः । तन्यृषिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७४. । षढोः कःसीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । नञा बहुव्रीहिः । तस्मान्नु-
डचि । पा० ६. ३. ७४. । इति नुडागमः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । निवि-
शत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यच्छ । दाण् दाने । पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः । द्वचोऽतस्तिङ् इति
दीर्घः । सप्रथः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति
तुल्ययोगे । पा० २. २. २८. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति
सभावः । कृत्स्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अत्रातो देवा इत्याद्याः षडृचः
सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । महं इंद्रो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्येद्री-
भिर्वैष्णवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आप्नोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः
षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्राय-
श्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये
लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूचितं हि । आपद्यतो देवा अवंतु न
इति जपेदिति ॥ तामेतां सूक्ते षोडशीमुचमाह ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अतः । देवाः । अवंतु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः । सप्त ।
धामऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छंदोभिः साधनभूतैर्यतः
पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे । विविधपादक्रमणं कृतवान् । अतोऽस्मान्पृ-
थिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवंतु ॥ विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छंदोभिः साध-
नैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति । विष्णुमुखा वै देवाश्छंदोभिरिमान् लोकानन-
पजय्यमभ्यजयन्निति विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादान् ।

पृथिवीप्रदेशादक्ष्णं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणं ॥ अतः ।
 एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तसिलिति तसिल् । एतदोऽश् । पा० ५. ३. ५. । इत्यशादेशः ।
 लिट्स्वरेणाकार उदात्तः । यतः । तसिलः प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. ९. ।
 इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं । लिट्स्वरः । विष्णुः । विषेः क्त्वि । उ० ३. ३९. ।
 इति नुप्रत्ययः । क्त्विान्न गुणः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । सुबित्यत्र
 योगविभागाद्विशब्दस्य समासः । समासांतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्न निघातः ।
 सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन् ।
 लिट्स्वरः ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येषानुवाक्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे चिदेवः पृथिवीमेष एतां । आ० १. ६. । इति ॥ गार्हपत्याहव-
 नीययोर्मध्ये आतिक्रमणेऽनयैव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति खंडे
 सूचितं । भस्मना श्रुनः पदं प्रतिवपेदिति विष्णुर्विचक्रमे । आ० ३. १०. । इति ॥
 आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । अथातिथ्येष्ठांतेति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां । आ० ४. ५. । इति ॥ उपसत्सु
 वैष्णवस्यैषैवानुवाक्या । अथोपसदिति खंडे सूचितं । गयस्फानो अमीवहेदं
 विष्णुर्विचक्रमे । आ० ४. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे चैधा नि दधे पदं । समूळहमस्य पांसुरे ॥ ११ ॥

इदं विष्णुः । वि । चक्रमे । चैधा । नि । दधे । पदं । संऽऊळहं । अस्य । पांसुरे ॥ ११ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे । वि-
 शेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा चैधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे । स्वकीयं पादं
 प्रक्षिप्तवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूढमिदं सर्वं जगत्स-
 म्यगंतभूतं ॥ सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता । विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा । यदिदं
 किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रेधा निधत्ते पदं चैधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति
 शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूळहमस्य पांसुरेऽथा-
 यनेऽंतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थं स्यात्समूळहमस्य पांसुर इव पदं न
 दृश्यत इति पांसवः पादैः सूयंत इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया
 भवन्तीति वा । नि० १२. १९. । इति ॥ चैधा । एधाच्च । पा० ५. ३. ४६. । इत्येधाच्-

प्रत्ययः । चितोऽतोदात्तः । समूळ्हं । वह प्रापणे । निष्ठेति क्तः । वचिस्वपी-
त्यादिना । पा० ६. १. १५. । संप्रसारणं । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । इदमोऽशदेश इत्यशनुदात्तः । प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण ।
पांसुरे । नगपांसुपांडुभ्यश्चेति वक्तव्यं । पा० ५. २. १०७. २. । इति मत्वर्थीयो रप्र-
त्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या त्रीणि पदे-
त्येषा । सूचितं च । त्रीणि पदा विचक्रम इति स्विष्टकृदालुप्यते । आ० ४. ८. ।
इति ॥ तामेतामष्टादशीमृचमाह ॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि ।

धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यो गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः पृथि-
व्यादिस्थानेष्वत एतेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण्यग्निहो-
त्रादीनि धारयन् । पोषयन् ॥ पदा । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेर्देशः । तस्य
स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं । गोपाः । गोपामृ-
तस्येत्यचोक्तं । अदाभ्यः । दभेर्च्हलोर्ण्यदिति ण्यत् । नञ्समासः । अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । धारयन् । शपः पित्वादननुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण
णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इंद्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे । इंद्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हे ऋत्विगादयः । विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतो यैः कर्म-
भिर्व्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशे । सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् । विष्णोरनुग्रहाद-
नुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशो विष्णुरिंद्रस्य युज्यो योज्योऽनुकूलः सखा भवति ।
विष्णोरिंद्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपंचेन
तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ पस्पशे । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । लिट् । द्विर्भावे

शर्पूर्वाः स्वयः । पा० ७. ४. ६१. इति पकारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । यङ्ग-
योगादनिघातः । युज्यः । युजेर्बाहुलकात्क्यप् । कित्वाङ्गुणाभावः । क्यपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । धातुस्वरः ॥

विंशीमृचमाह ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमं । पदं । सदा । पश्यन्ति । सूरयः । दिविऽइव । चक्षुः ।

आऽततं ॥ २० ॥

सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः संबन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं
स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति । तत्र दृष्टांतः । दिवीव । आकाशे यथा-
ततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्विरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ सदा । सर्व-
कान्येति । पा० ५. ३. १५. दाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. ।
इति सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभ-
क्तेरुदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते ।
चक्षुः । नद्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वं । आततं । तनोतेः कर्मणि क्तः । यस्य विभाषे-
तीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
गतिरनंतर इति गतेरुदात्तत्वं ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिधते । विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ २१ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सं । इंधते । विष्णोः । यत् । परमं ।

पदं ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिधते । सम्यक्
दीपयन्ति । कीदृशाः । विपन्यवः । विशेषेण स्तोतारः । जागृवांसः । शब्दार्थयोः
प्रमादराहित्येन जागरूकाः ॥ विप्रासः । आज्ञासेरसुक् । विपन्यवः । स्तुत्यर्थस्य
पनेर्बाहुलक औणादिको युप्रत्ययः । तत्र प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । जागृ-
निद्राक्षये । लिटः क्सुः । क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाङ्गसामिति निय-
मान्निवृत्तिः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥

तीव्रा इति चतुर्विंशत्यृचं षष्ठं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । तीव्राश्चतुर्विंश-
तिर्वायव्यैकेंद्रवायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शेषा आप्योऽत्या-
ध्यङ्गाग्नेय्यस्वन्तः पुरउष्णिक् परानुष्टुप्प्रिस्रश्चात्या एकविंशी प्रतिष्ठेति । ऋषि-
श्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्तनान्मेधातिथिः काण्व ऋषिः । अस्वन्तरित्येषा
पुरउष्णिक् । प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेणाद्यश्चेत्पुरउष्णिगिति लक्षणसद्भावात् ।
अप्सु मे सोम इत्येषानुष्टुप् । इदमाप इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकोन-
विंशतिसंख्याका ऋचो गायत्र्यः । आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वात् । आद्या
वायुदेवताका । ततो द्वे ऋचाविन्द्रवायूदेवताके । तत एकस्तृचो मित्रावरुण-
देवत्यः । तत उत्तरतृचस्य मरुद्गणविशिष्टेन्द्रो देवता । तत एकस्तृचो वैश्वदेवः ।
तदनन्तरभावी पौष्णः । शिष्टा ऋचोऽष्टेवताकाः । पयस्वानग्न इत्यर्द्धचयुक्ता
सं माग्न इत्येषा त्वग्निदेवताका ॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगन्तव्यः । अभिस्र-
वषडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य तीव्राः सोमास इत्येषा तृतीया ।
द्वितीयस्य चतुर्विंशेनेति खंडे सूचितं । तीव्राः सोमास आगहीत्येका । अ० ७.
६. इति । पृष्ठचषडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा । तामेतां सूक्ते प्रथमा-
मृचमाह ॥

तीव्राः सोमास आ गह्याशीर्वतः सुता इमे । वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीः । ऽवतः । सुताः । इमे । वायो इति । तान् ।

प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हे वायो । इमे सोमास ऐन्द्रवायव्यहादिरूपाः सोमाः सुता अभिषुताः । ते
च तीव्राः । प्रभूतत्वात्तर्पयितुं समर्थाः । आशीर्वतः । आशिर्युक्ताः । अतस्त्वमा-
गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रत्यानीतान्तान्सोमान्पिब ॥
तीव्राः । तिज निशाने । रक् दीर्घत्वं जस्य व इति ऋजेन्द्रेत्यत्र मनोरमा ।
सोमासः । अर्तिस्त्वित्यादिना मन् । निन्नादाद्युदात्तः । आज्ञसेरसुक् । गहि ।
महद्भिरग्न आगहीत्यचोक्तं । आशीर्वतः । शीज् पाके । अपस्पृधेयामित्यादिसूत्रे
। पा० ६. १. ३६. । आङ्पूर्वस्य क्विपि शिरादेशो निपातितः । करणस्यापि श्रयणद्रव्यस्य
स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि क्विप् न विरुध्यते । आशीरेषामस्तीत्याशीर्वतः ।
छन्दसीर इति वत्वं । वायो । आमंचिताद्युदात्तत्वं । प्रस्थितान् । प्रादिसमासे कृदुक्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्र उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे ऐंद्रवायवतृचस्य प्रथमाद्वि-
तीये । तथा च द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । उभा देवा दिविस्पृशेति द्वे । आ०
७. ६. । इति । तयोः प्रथमां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

उभा देवा दिविस्पृशेद्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इंद्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्पृशा द्युलोकवर्तिनावुभा देवा द्वौ देवाविंद्रवायू हवामहे । आह-
यामः । किमर्थे । अस्य सोमस्य पीतये । असकृद्वाख्यातं ॥ उभा देवा । सुपां
सुलुगित्याकारः । दिविस्पृशा । हृद्युभ्यां डेरुपसंख्यानं । पा० ६. ३. ९. १. । इति
सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रवायू । इंद्रश्च वायुश्चेति द्वंद्वः । उभयत्र
वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. । इत्यानङो निषेधः । देवताद्वंद्वे चेति
प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरत्वं नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति नि-
षेधात्समासांतोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे । ह्वेज् स्पृक्षायां शब्दे च । बहुलं
छंदसीति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वं । शप् । गुणावादेशौ । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते तिङ्गितिङ् इत्याष्ट-
मिको निघातः । अस्य । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं । पीतये । पा
पाने । स्थागात्पापचः । पा० ३. ३. ९५. । इति भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं ।
व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये । सहस्राक्षा धियस्पती ॥ ३ ॥

इंद्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्रऽअक्षा । धियः । पती
इति ॥ ३ ॥

विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना ऊतये रक्षणार्थमिंद्रवायू हवन्ते । आह्वयन्ति ।
कीदृशी । मनोजुवौ । मन इव वेगयुक्तौ । सहस्राक्षा । सहस्रनयनयुक्तौ ।
यद्यपींद्र एव सहस्राक्षस्तथापि छत्रिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती ।
कर्मणो बुद्धेर्वा पालकौ । मनोजुवा । जवतिर्गतिकर्मा । मनोवज्जवत इति
मनोजुवा मन इव वेगयुक्तौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगित्याकारः ।
विप्राः । औणादिको रन् । रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना

क्तिन उदात्तत्वं । सहस्राक्षा । सहस्रमक्षीणि ययोस्तौ । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः । पा० ५. ४. ११३. । इति षच्समासांतः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते समासांतप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वाच्चित इत्यंतोदात्तत्वं । धियः । सावेकाच इति ऊस उदात्तत्वं । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । पती । इत्यंत आद्युदात्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रं वयं हवामहे इति तृचः षष्ठहस्तोच्चियः । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २. । इति ॥ अभिप्लवषडहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं तृच आवापार्थः । अभिप्लवपृष्ठ्याहानीति खंडे सूचितं । परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. ५. । इति ॥ मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामहे इत्येषा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीत्युपक्रम्येदं ते सौम्यं मधु मित्रं वयं हवामहे इति सूचितं ॥ तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रं । वयं । हवामहे । वरुणं । सोमंऽपीतये । जज्ञाना । पूतंऽदक्षसा ॥ ४ ॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रं वरुणं चोभावाह्वयामः । कीदृशावुभौ । जज्ञाना । कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवंतौ । पूतदक्षसा । शुद्धबलौ ॥ वरुणं । वृज् वरणे । कृवृदारिभ्य उनन् । उ० ३. ५३. । निच्चादाद्युदात्तः । सोमपीतये । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जज्ञाना । जनी प्रादुर्भावे । छंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. । तस्य लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. । इति कानजादेशः । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९६. । उपधालोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवज्जावाज्जनशब्दस्य द्विर्वचनं । स्तोः श्रुना श्रुः । पा० ८. ४. ४०. । इति नकारस्य जकारः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा । पूज् पवने । निष्ठेति क्तः । श्र्युकः किति । पा० ७. २. ११. । इतीदृप्रतिषेधः । पूतं दक्षो ययोस्तौ । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतंऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा ।

हुवे ॥ ५ ॥

यौ मित्रावरुणावृतेन संत्यवचनेन याजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ ।
 ऋतमवश्यंभावितया सत्यं कर्मफलं तस्य वर्धकौ । ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य
 ज्योतिषः प्रकाशस्य पती पालकौ । श्रुत्यंतरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुत-
 त्वाद्वादशादित्येष्वंतर्भूतत्वेन ज्योतिःपालकत्वं युक्तं । श्रुत्यंतरे चाष्टौ पुत्रासौ
 अदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमान्नातं । ता मित्रावरुणा तथाविधौ
 मित्रावरुणौ हुवे । आह्वयामि ॥ ऋतावृधौ । वृधु वृद्धौ । क्षिप् चेति क्षिप् ।
 अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्योतिषः । द्युत दीप्तौ ।
 द्युतेरिसिन्नादेशश्च जः । उ० २. १०६. । इतीसिन्प्रत्ययः । निन्नादाद्युदात्तः । षष्ठ्याः
 पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । मित्रावरुणा । देवताद्वन्द्वे चेत्यानङ् ।
 देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः ।
 हुवे । ह्रेज् । आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते बहुलं
 छंदसीति शपो लुक् । टेरत्वं । गुणे प्राप्ते किङ्ति च । पा० १. १. ५. । इति प्रति-
 षेधः । उवडादेशः । तिङ्तिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः । करतां नः सुरार्धसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । उतिऽभिः । करतां । नः ।

सुऽरार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता भुवत् । प्रकर्षेण रक्षको भवतु । मित्रश्च विश्वा-
 भिरुतिभिः सर्वाभी रक्षाभिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि नोऽस्मान्सुरार्धसः
 प्रभूतधनयुक्तान्करतां । कुरुतां ॥ अविता । तृचश्चिन्नादंतोदात्तत्वं । प्रादिसमासे
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत् । भू सत्तायां । लेटस्तिप् ।
 लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो
 लुक् । गुणे प्राप्ते भूसुवोस्तिङ् । पा० ७. ३. ८८. । इति प्रतिषेधः । उवडादेशः ।
 तिङ्तिङ् इति निघातः । विश्वाभिः । अशिषुषीत्यादिना क्नंतो विश्वशब्द
 आद्युदात्तः । टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते । उतिभिः । उतियूतीत्यादिना
 क्तिचुदात्तः । करतां । कृज् करणे । भौवादिकः । लोटस्त्वम् । तसस्तां । कर्तरि

शप् । गुणो रपरत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातु-
स्वरः शिष्यते । सुराधसः । राध साध संसिद्धौ । राधोत्यनेनेति राधो धनं ।
शोभनं राधो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदांतोदात्तत्वं प्राप्तं सोमनसी अलोमोषसी । पा० ६. २. ११७. । इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वेन बाध्यते ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

मरुत्वंतं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं । हवामहे । इन्द्र । आ । सोमऽपीतये । सऽजूः । गणेन । तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं मरुद्भिर्युक्तमिन्द्रं सोमपीतये सोमपानाय हवामहे । आह्वयामः । स
चन्द्रो गणेन मरुत्समूहेन सजूः सह तृपतु । तृप्नो भवतु ॥ मरुत्वंतं । मरुतोऽस्य
संतीति मरुत्वान् । ऋयः । पा० ८. २. १०. । इति मतुपो वत्वं । तसौ मत्वर्थे । पा०
१. ४. १९. । इति भसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जश्वत्वाभावः । मतुप्सुपौ पित्वा-
दनुदात्तौ । ननु ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् । पा० ६. १. १७६. । इति मतुप उदात्तत्वेन
भवितव्यं स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति तकारस्याविद्यमानवत्त्वेन ह्रस्वात्प-
रत्वात् । न । ह्रस्वनुङ्भ्यामित्यत्र नुङ्यहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाश्रीयत
इति वृत्तावुक्तं । अतो मरुच्छब्दस्य स्वर एव शिष्यते । सजूः । जुषी प्रीतिसेव-
नयोः । संपदादिलक्षणः क्तिप् । समाना प्रीतिर्यस्येति बहुव्रीहिः । समानस्य
छंदसीति सभावः । ससजुषो रुः । पा० ८. २. ६६. । इति रुत्वं । स वोरूपधायाः
। पा० ८. २. ७६. । इत्युपधादीर्घः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते चिचक्रादीनां छंदसि । पा०
६. २. १९९. १. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तृपतु । तृप तृप तृप्नो । तुदादिभ्यः शः ।
शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हव । ८ ॥

इन्द्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हव । ८ ॥

हे देवास इन्द्रमरुद्रूपा विश्वे सर्वे यूयं मम हवमाह्वानं श्रुत । श्रुणुत । की-
दृशाः । इन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तथाविधा मरुद्गणाः मरुत्समूह-
रूपाः । पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषामिन्द्रमरुतां ते पूषरातयः ॥

इंद्रज्येष्ठाः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः । मरुद्गणाः । विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं । पा० ८. १. ७४. । इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनिघातः । देवासः पूषरातयः । पूर्ववत् । श्रुत । श्रु श्रवणे । लोणमध्यमबहुवचनं य । तस्थस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. । इति तादेशः । व्यत्ययेन शप् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते किङ्किति चेति प्रतिषेधः । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । हवं । ह्वेज् स्पृष्टायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् । संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ॥

नवमीमृचमाह ॥

हत वृचं सुदानव इंद्रेण सहसा युजा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ९ ॥

हत । वृचं । सुदानवः । इंद्रेण । सहसा । युजा । मा । नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुद्गणाः सहसा बलवता युजा योग्येनेंद्रेण सह वृचं शत्रुं हत । नाशयत । दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृचो नोऽस्मान्प्रति मेशत । समर्थो मा भूत् ॥ हत । हन हिंसागत्योः । लोटस्थ । तस्य त । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । सुदानवः । इदाज् दाने । दाभाभ्यां नुः । उ० २. ३२. । इत्यौणादिको नुप्रत्ययः । प्रादिसमास आमंत्रितत्वान्निघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । सावेकाच इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः । ईषहुःसुष्विति खल् । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । ईशत । ईश ऐश्वर्ये । माङि लुङि प्राप्ते छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति व्यत्ययेन लङ् । तस्य बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । न माङ्योग इत्याडागमाभावः । तिङ्कितिङ् इति निघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये । उया हि पृश्निमातरः ॥ १० ॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमऽपीतये । उयाः । हि । पृश्निऽमातरः ॥ १० ॥

मरुतो मरुत्संज्ञकान्विश्वान्सर्वान्देवान्सोमपीतये हवामहे । सोमपानार्थमाह्वयामः । ते मरुत उयाः शत्रुभिरसह्यबलाः । पृश्निमातरः पृश्नेर्नानावर्णयुक्ताया

भूमेः पुत्राः । हिशब्दः प्रसिद्धर्थः । सा च प्रसिद्धिः पृश्नेः पुत्राः इति मंत्रांतराद-
वगंतव्या ॥ पृश्निमातरः । पृश्निर्माता येषां ते । पृश्निशब्दो घृणिपृश्निरित्युणादा-
वाद्युदात्तो निपातितः । उ० ४. ५३. । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया । यच्छुभं याथना नरः ॥ ११ ॥

जयतां ऽइव । तन्यतुः । मरुतां । एति । धृष्णु ऽया । यत् । शुभं । याथन । नरः ॥ ११ ॥

मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो धृष्णुया धार्ष्ट्ययुक्तः सन्नेति । गच्छति । केषा-
मिव । जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटानामिव । हे नरो नेतारो मरुतो यूयं
यद्यदा शुभं शोभनं देवयजनं याथन । प्राप्नुथ । तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति
पूर्वचान्वयः ॥ तन्यतुः । तनु विस्तारे । ऋतन्यंजीत्यादिना । उ० ४. २. । यतुच्-
प्रत्ययः । धृष्णुया । जिधृषा प्रागल्भ्ये । चसिगृधिधृषिक्षिपेः क्तुः । पा० ३. २. १४०. ।
सुपां सुलुगिति सोर्याचादेशः । चिच्चादंतोदात्तः । याथन । तन्ननन्नयनाश्चेति
यनादेशः । यच्छब्दयोगान्निधाताभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

हस्काराद्बिद्युतस्पर्यतो जाता अवंतु नः । मरुतो मृळयंतु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । वि ऽद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवंतु । नः । मरुतः । मृळयंतु ।

नः ॥ १२ ॥

हस्काराद्दीप्तिकराद्बिद्युतो विशेषेण दीप्यमानात् । अतो ऽंतरिक्षात्परि जाताः
सर्वत उत्पन्ना मरुतो नो ऽस्मानवंतु । रक्षंतु । तथाविधा मरुतो नो ऽस्मान्मृ-
ळयंतु । सुखयंतु ॥ हस्कारात् । हसे हसने । अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते ।
अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । अस्मिन्बुपपदे डुकृञ् करण इत्यस्मात्कर्मण्यण
। पा० ३. २. १. । इत्यणप्रत्ययः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः कृकमीत्यादिना । पा०
८. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

आ पूषन् चित्रबर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः । आज्ञा नष्टं यथा पशुं ॥ १३ ॥

आ । पूषन् । चित्रऽबर्हिषं । आघृणे । धरुणं । दिवः । आ । अज्ञ । नष्टं । यथा । पशुं ॥ १३ ॥

हे पूषन् चित्रबर्हिषं विचित्रैर्देभिर्युक्तं धरुणं यागस्य धारकं सोमं दिव आ द्युलोकादा हरेति शेषः । पूषा विशेष्यते । आघृणे । आगतदीप्तिर्युक्त । तत्र दृष्टान्तः । हे अज्ञ गमनशील । यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादावन्वीक्ष्य कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ आघृणे । घृ क्षरणदीप्त्योरित्यस्माद्धृणिपृश्निरिति निप्रत्ययो निपातितः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं । प्रादिसमासः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । धरुणं । धृज् धारणे । अस्मात् ण्यन्ताच्चातोर्जैर्णिलुक् च । उ० ३. ५८. । इति चकारणाद्धृधातोर्ण्युनप्रत्ययः । व्यत्ययेन निस्स्वराभावे प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं । अज्ञा । अज्ञ गतिक्षेपणयोः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळहं गुहा हितं । अविंदच्चित्रबर्हिषं ॥ १४ ॥

पूषा । राजानं । आघृणिः । अपऽगूळहं । गुहा । हितं । अविंदत् । चित्रऽबर्हिषं ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषा राजानं सोममविंदत् । अलभत । कीदृशं । अपगूळहं । अत्यंतगूढं । तत्र हेतुः । गुहा हितं । गुहासदृशे दुर्गमे द्युलोके स्थितं । तथा चित्रबर्हिषं ॥ अपगूळहं । गूह संवरणे । निष्ठेति कर्मणि क्तः । हो ढ इति ढत्वं । ऋषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति धकारः । घृत्वढलोपदीर्घाः । समासे गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । हितं । निष्ठायां दधातेर्हिः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उतो स मह्यमिंदुभिः षड्भुक्तां अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कृषत् ॥ १५ ॥

उतो इति । सः । मह्यं । इंदुऽभिः । षट् । युक्तान् । अनुऽसेषिधत् । गोभिः । यवं ।

न । चर्कृषत् ॥ १५ ॥

उतो । अपि च स पूषा मह्यं यजमानायेंदुभिर्यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्सं-
तादीनृतूननुसेषिधत् । अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन्वर्तत इति शेषः । तत्र दृष्टान्तम्
गोभिर्बलीवदैर्यवं न चर्कृषत् । नशब्द उपमार्थः । यथा यवमुद्दिश्य भूमिं
प्रतिसंवत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् ॥ मह्यं । इयि च । पा० ६. १. २१२. ।
इत्याद्युदात्तत्वं । इंदुभिः । उंदी क्लेदने । उंदेरिच्चादेः । उ० १. १२. । इत्युप्रत्ययः ।
उकारस्येकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । युक्तान् । दीर्घादटि समानपाद
इति संहितायां नकारस्य रूपं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ।
अनुसेषिधत् । षिधु गत्यां । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् । यङोऽचि
च । पा० २. ४. ७४. । इति तस्य लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोः । पा० ६. १. ९. ।
इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । गुणो यङुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः ।
इङ्कोः । पा० ८. ३. ५७. । इति षत्वं । सनादित्वाच्चातुसंज्ञायां लटः शतृ । कर्तरि
शप् । अदादिवच्चेति वचनात्तस्य लुक् । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. । इति
नुम्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । गोभिः । सावे-
काच इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्निति प्रतिषेधः । चर्कृषत् । कृष विलेखने ।
यङुकि द्विर्भावः । हलादिशेषोरत्त्वचत्वादि । रुगिकौ च लुकि । पा० ७. ४. ९१. ।
इत्यभ्यासस्य ऋगागमः । अस्माद्यङुगंताल्लेटस्तिप् । इतश्च लोपः । लेटोऽडा-
टावित्यडागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते नाभ्य-
स्तस्याचि पिति । पा० ७. ३. ८७. । इति निषेधः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

अपोनध्वीय एकधनासूपानीतासु स्वयमनुगच्छन्वय इति द्वे अनुब्रूयात् ।
तृतीययापो देवीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् । तथैव
सूचितं । अंबयो यंत्यध्वभिरिति तिस्र उक्तमयानुप्रपद्येतेति । अस्मिंस्तृचे प्रथमां
सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अंबयो यंत्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयतां । पृचतीर्मधुना पयः ॥ १६ ॥

अंबयः । यंति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरिऽयतां । पृचतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंबयो मातृस्थानीया आपः । तथा
च कौशीतकिब्राह्मणे समाम्नायते । अंबयो यंत्यध्वभिरित्यापो वा अंबय इति ।

ता आपोऽध्वभिर्देवयजनमार्गैर्येति । गच्छन्ति । कीदृश्य आपः । जामयः । हित-
कारिण्यो बंधवः । तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृंचतीः । गवादिषु
योजयन्त्यः ॥ अंबयः । रवि लवि अबि शब्दे । एतस्मादच इः । उ० ४. १४०. ।
इति प्रकरणे बाहुलकादिः । प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः । अर्देर्ध च । उ० ४. ११९. ।
इति क्निप् । पित्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । जामयः । जमु अदने ।
बाहुलकादिः । अध्वरीयता । अध्वरशब्दात्सुप् आत्मनः क्यजिति क्यच् । क्यचि
चेतीत्वं । अपुत्रादीनामिति वक्तव्यमिति वचनान्न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वनिषेधा-
भावः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति कव्यध्वरपृतनस्य । पा० ७. ४. ३९. ।
इत्यकारलोपोऽपि न भवति । क्यच्प्रत्ययांतधातोर्लटः शतृ । शपः पित्वादनु-
दात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेशः । एकादेश उदात्ते-
नोदात्त इत्यंतोदात्तत्वे सति शतुरनुमो नद्यजादी इति षष्ठ्या उदात्तत्वं । पृंचतीः ।
पृची संपर्के । लटः शतृ । रुधादिभ्यः अम् । असौरलोपः । अनुस्वारपरस-
वर्णौ । उगितश्चेति डीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति डीप्
उदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वंत्वध्वरं ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः । नः । हिन्वंतु । अध्वरं ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्य उप समीपेनावस्थिताः । आपः सूर्ये समाहिता इति
श्रुत्यंतरात् । वा । अथवा सूर्यो याभिरङ्गिः सह वर्तते । पूर्वचापां प्राधान्यमुत्तरच
सूर्यस्येति विशेषः । तास्तादृश्य आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यागं हिन्वंतु । प्रीण-
यंतु ॥ प्रक्रिया स्पष्टा । याभिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्सार्व-
वर्णेति प्रतिषेधः ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अपो देवीरुपं ह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिंधुभ्यः कर्त्वं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः । सिंधुऽभ्यः । कर्त्वं । हविः ॥ १८ ॥

नोऽस्मदीया गावो यत्र यास्वप्सु पिबन्ति । पानं कुर्वन्ति । ता अपो देवी-
रुपह्वये । आह्वयामि । सिंधुभ्यः स्यंदनशीलाभ्योऽङ्गो देवताभ्यो हविः कर्त्वं ।

अस्माभिः कर्तव्यं ॥ अपः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । पिबन्ति । पाघ्रे-
त्यादिना पिबादेशः । शपः पिह्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातु-
स्वरेणाद्युदात्तत्वं । निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वं । डुकृञ् करणे ।
कृत्यार्थे तवैकेकेत्यन्तः । पा० ३. ४. १४. । इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । गुणः ।
निस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमुचमाह ॥

अप्स्व॑न्तर॒मृत॑म॒प्सु भेष॑जम॒पामु॑त प्रश॑स्तये । देवा॒ भव॑न्त वा॒जिनः ॥ १९ ॥

अप्ऽसु । अन्तः । अमृतं । अपऽसु । भेषजं । अपां । उत । प्रऽशस्तये । देवाः ।
भवन्त । वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु जलेष्वन्तर्मध्येऽमृतं पीयूषं वर्तते । तस्याङ्घ्रिकारत्वात् । अमृतं वा आप
इति श्रुत्यन्तराच्च । तथैवाप्सु भेषजमौषधं वर्तते । क्षुद्रोगनिवर्तकस्यान्नस्याङ्घ्रिकार्य-
त्वात् । उत । अपि च तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवा ऋत्वि-
जादयो ब्राह्मणाः । एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यन्तरात् । वाजिनो
वेगवंतो भवन्त । शीघ्रं स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः ॥ अप्सु । ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या
उदात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वं । अमृतं । नञो
जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । प्रशस्तये । तादौ च
निति । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भवन्त । आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवदिति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः ॥

कारीर्यामुत्तमस्याज्यभागस्याप्सु म इत्येषानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडेऽप्-
स्वग्ने सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीत् । आ० २. १३. । इति सूत्रितं ॥ विंशी-
मुचमाह ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

अप्ऽसु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा ।

अग्निं । च । विश्वऽशंभुवं । आपः । च । विश्वऽभेषजीः ॥ २० ॥

अप्सु जलेष्वन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि संतीति मे मह्यं मन्त्रं
दर्शने मुनये सोमो देवोऽब्रवीत् । तथा विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमे-

तन्नामकं चाग्निं चाप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत् । तथा च तैत्तिरीयाः । अग्ने-
स्त्वयो ज्यायांस इत्यनुवाके सोऽपः प्राविशदित्यग्नेरप्सु प्रवेशमामनन्ति । लता-
गुल्मवृक्षमूलादीनामौषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं । विश्वभेषजीः ।
विश्वानि भेषजानि यासु तथाविधा अपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा । सुपां सुलुगि-
त्याकारः । विश्वशंभुवं । भवतेरन्तर्भावितव्यर्थत्वात् क्विप् । व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । यडा । विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः सुखकरा यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां
। पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन
जस् । अमृन्तित्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः । विश्वशंभुरितिवत् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकादशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

आपः पृणीत भेषजं वरुथं तन्वेऽमम । ज्योक् च सूर्ये हशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजं । वरुथं । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्ये । हशे ॥ २१ ॥

हे आपो मम तन्वे शरीरार्थं वरुथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं पृणीत ।
पूरयत । किंच ज्योक् चिरं सूर्ये हशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुवामेति शेषः ॥
पृणीत । पृ पालनपूरणयोः । लोएमध्यमबहुवचनं । यस्य तस्यस्थमिपामिति
तादेशः । आदिभ्यः आ । ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । ई हल्यघोरितीत्वं ।
ऋवर्णाच्चेति णत्वं । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङः
स्वरः शिथ्यते । आप इत्यस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे पादा-
दित्वान्निघाताभावः । वरुथं । वृज् वरणे । जृवृज्भ्यामूथन् । उ० २. ६. । निच्चा-
दाद्युदात्तः । तन्वे । इति ह्रस्वश्च । पा० १. ४. ६. । इति नदीसंज्ञा पाक्षिकी-
त्याडागमाभावः । उदात्तयणोर्हल्पपूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनोदात्त-
स्वरितयोरिति स्वरितत्वं । हशे । हशे विख्याते च । पा० ३. ४. ११. । इति तुमर्थे
निपात्यते ॥

पशौ मार्जन इदमापः प्रवहतेत्येषा विनियुक्ता । हुतायां वपायामिति खंडे
सूचितं । इदमापः प्रवहत । आ० ३. ५. । इति ॥ एषैवावभृथेष्टौ स्नाने विनियुक्ता ।
पत्नीसंयाजैश्चेति खंडे इदमापः प्रवहत सुमित्रा न आप ओषधयः संतु । आ०
६. १३. । इति सूचितं ॥ तामेतां सूक्ते द्वाविंशीमृचमाह ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिद्रोह यद्वा शेष उतानृतं ॥ २२ ॥

इदं । आपः । प्र । वहत । यत् । किं । च । दुः । इतं । मयि ।

यत् । वा । अहं । अभि । द्रोह । यत् । वा । शेषे । उत । अनृतं ॥ २२ ॥

मयि यजमाने यत्किंच दुरितमज्ञानान्निष्पन्नं । वा । अथवाहं यजमानोऽभि-
द्रोह । सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि । वा । अथवा शेषे । साधुजनं
शत्रवानस्मीति यदस्ति । उत । अपि चानृतमुक्तवानिति यदस्ति । तदिदं सर्वम-
पराधजातं प्रवहत । मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि । मपर्यंतस्य
त्वमावेकवचन इति मादेशे कृतेऽतो गुण इति पररूपे च सति योऽचीति
दकारस्य यकारादेशः । एकादेशस्वरेण मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वं । द्रोह ।
द्रुह जिघांसायां । णलि गुणे द्विर्वचनह्रस्वहलादिशेषाः । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । शेषे । शप आक्रोशे । लिटि व्यत्ययेन
तङ् । उन्नमैकवचनमिट् । टेरत्वं । अत एकहल्मध्ये । पा० ६. ४. १२०. । इत्येत्वा-
भ्यासलोपौ । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । पूर्ववन्निघाताभावः ॥

पशावाहवनीयोपस्थान आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा । मनोतायै संप्रिषित
इति खंडे सूचितं । एत्योपतिष्ठंत आपो अद्यान्वचारिषं । आ० ३. ६. । इति ।
तामेतां सूक्ते त्रयोविंशीमुचमाह ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषं । रसेन । सं । अगस्महि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तं । मा । सं । सृज । वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽवभृथार्थमापोऽन्वचारिषं । जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य
च रसेन जलसारेण समगस्महि । संगताः स्मः । हे अग्ने पर्यस्वान् जले
वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वमागहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । तं मा तादृशं स्नातं मां
वर्चसा तेजसा संसृज । संयोजय ॥ आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् ।
अचारिषं । चर गत्यर्थः । लुङि च्छेः सिच् । आर्धधातुकस्येड्गलादेः । पा० ७. २. ३५. ।

इतीदं । नेटि । पा० ७. २. ४. । इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतयातो लृांतस्य । पा० ७. २. २. । इत्युपधाया वृद्धिः । अगस्सहि । समो गमृच्छिभ्यां । पा० १. ३. २९. । इत्याम्बिनेपदं । त्वेः सिच् । मंचे घसेत्यादिना च्छेर्लुगभावश्छांदसः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीदप्रतिषेधः । वा गमः । पा० १. २. १३. । इति सिचः कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गहि । लोटि गमेः सिपो हिः । अपित्वेन डित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुग्न भवति । अस्मिन्नेवद्वा भादिति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥

सं । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सं । प्रजया । सं । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ २४ ॥

हे अग्ने वर्चःप्रजायुर्भिर्मां संयोजय । देवाः सोमपातारोऽस्य मे यजमानस्य विद्युः । अनुष्ठानं जानीयुः । किंच । इन्द्रश्च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यात् । जानीयात् ॥ विद ज्ञाने । लिङि ऋजुस् । पा० ३. ४. १०८. । यासुट् । लिङः सलोपः । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । उस्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररूपत्वं । यासुट् उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः । अस्य । इदमोऽन्वादेश इत्यशनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वेनानुदात्ता । सह ऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकः । पा० ६. १. १२८. । इति प्रकृतिभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडले पंचमोऽनुवाकः ॥

प्रथममंडलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेषस्यार्घं । वैष्टुभं । अभि त्वा देवेति नृचो गायत्रः । आद्याया अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिर्देवता । अग्नेर्वयमित्यस्याग्निः । अभि त्वा देवेत्यस्य नृचस्य सविता । भगभक्त्येत्येषा भगदेवताका वा । शेषा वारुण्यः । तथा चानुक्तीतं । कस्य पंचोनाजिगर्तिः शुनःशेषः स कृत्रिमो वैश्वामित्रो

देवरातो वारुणं तु चैष्टुभमादौ काय्याग्नेय्यौ सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्यांता भागी वेति ॥ राजसूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सत्येतदादिकं सूक्तसप्त-
कमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्ताद्धोत्राख्यातव्यं । तथा च
सूत्रेऽभिहितं । संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावा-
सीनोऽभिषिक्ताय पुत्रापत्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेषमाचक्षीत । आ० ९. ३. इति ।
ब्राह्मणं च भवति । तदेतत्परञ्चकश्चतगाथं शौनःशेषमाख्यानं तद्धोत्रा राज्ञेऽभिषि-
क्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणातीति ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

को नो मद्भा अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥

कस्य । नूनं । कतमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

कः । नः । मद्भा । अदितये । पुनः । दात् । पितरं । च । दृशेयं । मातरं । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चा शुनःशेषो यूप्ते बद्धः कांदिशीकः कं देवमुपधावानीति विचि-
कित्सति । तथा चाम्नायते । हंताहं देवता उपधावानीति । स प्रजापतिमेव
प्रथमं देवतानामुपससारेति । वयं शुनःशेषनामका अमृतानां देवतानां मध्ये
कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे । उच्चारयामः ।
को देवो मां मुमुर्षु पुनरपि मद्भा महत्यै अदितये पृथिव्यै दात् । दद्यात् । तेन
दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरं च दृशेयं । पश्येयं । को ह वै नाम प्रजाप-
तिरिति श्रुतेः कस्येति शब्दसामान्यादनया प्रजापतिरेवोपसृत इति गम्यते ॥
कतमस्य । किंशब्दाद्वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । पा० ५. ३. ९३. । चित्
इत्यंतोदात्तत्वं । अमृतानां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञोऽजरमर-
मिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् । पादा-
दित्वादनिघातः । मद्भा । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । दात् ।
गतिस्था । पा० २. ४. ७७. । इति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडा-
गमाभावः । दृशेयं । दृशिर् प्रेक्षणे । आशीर्लिङि मिपोऽम् । दृशेरग्वक्तव्यः
। पा० ३. १. ८६. ३. । इत्यक्प्रत्ययः । अतो येयः । आङ्गुणः । यासुटः स्वरैणैकार
उदात्तः । मातरं चेत्यत्र च शब्दाद्दृशेयमित्यनुषज्यते । अतस्तदपेक्षयैषा तिङ्-
भक्तिः प्रथमेति चवायोगे प्रथमेति न निहन्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

स नो मद्या अदितये पुनर्दात्पितरं च हृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयं । प्रथमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

सः । नः । मद्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरं । च । हृशेयं । मातरं । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमयर्चा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तं देवमग्निं निश्चित्या-
नया तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमे-
वोपधावेति । सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चेति । पूर्वव-
द्योजना । दाहदातु हृशेयं पश्यानीत्येवमाशीः परत्वेन पदद्वयं योज्यं ॥

प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवशस्त्र अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रस्तृचः सूक्तस्था-
नीयः । अथ छंदोमा इति खंडेऽभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा । आ०
८. ९. । इति सूचितं ॥ अभि त्वेत्येषाग्निमंथनेऽपि विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्या-
मिति खंडेऽभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. १६. । इति
सूचितं । श्रूयते च । अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाहेति ॥ तथा
प्रवर्ग्येऽप्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडेऽभि त्वा देव सवितः समी वत्सं
न मातृभिः । आ० ४. ७. । इति सूचितं ॥ तथा यावस्तोत्रेऽपि यावस्तुदिति खंडे
मध्यमस्वरेणोदं सवनमभि त्वा देव सवितः । आ० ५. १२. । इति सूचितं । तामेतां
सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां । सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानं । वार्याणां । सदा । अवन । भागं । ईमहे ॥ ३ ॥

अथाग्निना प्रेरितः सत्सवितारमभि त्वेत्यनेन तृचेन प्रार्थयते । तथैव श्रूयते ।
तमग्निरुवाच । सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति । स सवितारमुपस-
साराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेनेति । हे सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे
सवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वां प्रति भागं भज-
नीयं धनमभि सर्वत ईमहे । याचामहे ॥ ईशानं । ईश ऐश्वर्यं । लटः शानच् ।
तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वार्याणां । वृङ् संभक्तौ ।

ऋहलोर्ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । अवन् । आमन्त्रितनिघातः । भागं । कर्षात्त इति घञोऽत उदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यश्चिद्धि त इत्या भगः शशमानः पुरा निदः । अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्या । भगः । शशमानः । पुरा । निदः । अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

हे सवितर्यो भगो भजनीयो धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्दधे । धृतोऽभूत् धनविशेषमीमह इति पूर्वचान्वयः । चिच्छब्दः पूजार्थे हिशब्दः प्रसिद्धौ । धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं । तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति । इत्या शशमानः । अनेन प्रकारेण शशमानः । स्तूयमानः । धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति । ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निन्दति द्वेष्टि च । अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशङ्क्याह । निदः पुरा अद्वेषः । निंदायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः । तस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्या । प्रकारवचन इदमस्यमुः । पा० ५. ३. २४. । सुपां सुलुगिति व्यत्ययेन विभक्तेर्डादेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः । शशमानः । शश श्रुतगतौ । इह तु स्तुत्यर्थः । ताच्छील्यवयोवचनेति । पा० ३. २. १२९. । ताच्छीलिकश्चानश् । कर्तरि शप् । चित इत्यन्तोदात्तत्वं । निदः । णिदि कुत्सायां । संपदादिलक्षणः क्तिप् । सावेकाच इति पञ्चम्या उदात्तत्वं । अद्वेषः । न विद्यते द्वेषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । दधे । कर्मणि लिट् । तस्यार्द्धधातुकत्वेनाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति । प्रत्ययस्वर एव शिथ्यते । यद्वृत्तयोगान्निघातभावः ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धनं राय आरमे ॥ ५ ॥

भगोऽभक्तस्य । ते । वयं । उत् । अशेम । तव । अवसा । मूर्धनं । रायः । आरमे ॥ ५ ॥

हे सवितः ते त्वदीया वयं श्रुतः शेषनामानः भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेनोदशेम । उत्कर्षेण व्याप्नुमः । किं कर्तुं । रायो धनस्य मूर्धन-मुत्कर्षमारभे । प्रारब्धुं । धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामेत्यर्थः ॥ भगशब्दो वृषा-

दित्वादाद्युदात्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अशेम । अणू व्याप्तौ ।
लिङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । शप् । रायः । ऊडिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं ।
आरभे । कृत्यार्थे तवैकेनिति तुमर्थे केन्प्रत्ययः । नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चयोदशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

नहि ते स्त्रुचं न सहो न मन्युं वयश्चनामी पतयंत आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरंतीर्न ये वातस्य प्रमिनंत्यभ्वं ॥ ६ ॥

नहि । ते । स्त्रुचं । न । सहः । न । मन्युं । वयः । चन । अमी इति । पतयंतः । आपुः ।

न । इमाः । आपः । अनिमिषं । चरंतीः । न । ये । वातस्य । प्रमिनंति । अभ्वं ॥ ६ ॥

अथ सवित्रा प्रेरितः श्रुनःशेष एतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेण च सूक्तेन वरुणं
तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं सवितोवाच । वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि
तमेवोपधावेति स वरुणं राजानंमुपससारात् उत्तराभिरेकचिंशतेति । हे वरुण
पतयंतः प्रौढे वियत्युत्पतंतोऽमी दृश्यमाना वयश्चन श्येनादयः पक्षिणीऽपि ते
स्त्रुचं त्वदीयं शरीरबलं न ह्यापुः । नैव प्राप्ताः । त्वत्सहशं शरीरबलं पक्षिणामपि
नास्तीत्यर्थः । तथा सहस्त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः । तथा मन्युं
त्वदीयं कोपमपि न प्रापुः । त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थः । अनिमिषं
सर्वदा चरंतीः प्रवाहरूपेण गच्छंत्य आपस्त्वदीयं बलं न प्रापुः । वातस्य
वायोर्ये गतिविशेषास्त्वदीयमभ्वं वेगं न प्रमिनंति । न हिंसंति । अतिक्रमं
कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । तेऽपि न प्रापुरिति पूर्वचान्वयः ॥ पतयंतः । पत गतौ ।
चुरादिरदंतः । लट् । शतृ । शप् । गुणायादेशौ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
णिचः स्वरः । आपुः । आपू व्याप्तौ । लिट्युसि द्विर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः
। पा० ७. ४. ७०. । इत्यात्वं । अत्र न सहो न मन्युमित्यादिभिरापुःरित्यस्य संबंधात्त-
दपेक्षया प्राथम्याच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते । चरंतीः ।
वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनंति । मीञ् हिंसायां । क्र्यादिभ्यः आ ।
आभ्यस्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । मीनातेर्निगमे । पा० ७.
३. ८१. । इति ह्रस्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. । इति
गतिरनुदात्तः । यङ्प्रत्यययोगादनिघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अबुधे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनाः स्युरपरि बुध् एषामस्मे अंतर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुधे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वं । स्तूपं । ददते । पूतऽदक्षः ।

नीचीनाः । स्युः । उपरि । बुध् । एषां । अस्मे इति । अंतः । निऽहिताः । केतवः ।

स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलो वरुणो राजाबुधे मूलरहितेऽंतरिक्षे तिष्ठन्वनस्य वन-
नीयस्य तेजसः स्तूपं संघमूर्ध्वमुपरिदेशे ददते । धारयति । नीचीनाः स्युः ।
ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यं । ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति ।
एषां रश्मीनां बुधो मूलमुपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः
प्राणा अस्मेऽस्मास्वतर्निहिताः स्थापिताः स्युः । मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥
अबुधे । न विद्यते बुधो मूलमस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
स्तूपं । स्यै शब्दसंघातयोः । स्यः संप्रसारणमूङ् चेति पप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । ददते ।
भौवादिकः । नीचीनाः । निपूर्वादंचतेर्ञ्जृत्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति
नलोपः । न्यच्श्चात्स्वार्थे विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियां । पा० ५. ४. ८. । इति खः ।
आयन्नित्यादिना तस्येनादेशः । आयनादिषूपदेशिवच्चनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति वच-
नादीकार उदात्तः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । स्युः । गातिस्थेत्यादिना
। पा० २. ४. ७७. । सिचो लुक् । आतः । पा० ३. ४. ११०. । इति ऋजुसादेशः ।
उस्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररूपत्वं । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपी-
त्यडागमाभावः । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । स्युः । अस्तेर्लिङि
असोरल्लोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

उरं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरं । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पंथां । अनुऽएतवै । ऊं इति ।

अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमुहं विस्तीर्णं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धौ । उत्तरायणदक्षिणायणमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते । अन्वेतवा उ । अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गंतुमेव । तथापदे पादरहितेऽंतरिक्षे पादा प्रतिधातवे । पादौ प्रक्षेप्तुं । अकः । मार्गं कृतवान् । पूर्वत्र रथस्य मार्गः अत्र पादयोरिति विशेषः । यद्वा । अपदे यूपे बद्धेन मया गंतुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायं बंधविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः । उत अपि च हृदयाविधश्चिदस्मदीयवेधकस्य शरीरपवक्तापवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार । लिट्स्वरेणाकार उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । पंथां । पथिमभ्युक्षामात् । पा० ७. १. ८५. । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । पथिशब्दस्य पतस्थ च । उ० ४. १२. । इति प्रत्ययांतत्वेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १९९. । इत्याद्युदात्तत्वं । अन्वेतवै । अनुपूर्वादेतेस्तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । तवै चांतश्च युगपत् । पा० ६. २. ५१. । इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं । पादा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रतिधातवे । दधातेस्तुमर्थ इति सूचेणैव तवेन्प्रत्ययः । तादौ च निति । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अकः । करोतेऽर्द्धदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लङ् । तस्य तिप् । मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणो रपरत्वं । हल्ङ्याभ्यः । पा० ६. १. ६८. । इति तिपो लोपः । अडागमः । हृदयाविधः । हज् हरणे । वृहोः षुक्दुको च । उ० ४. १०३. । इति कयन् । व्यध ताडने । क्षिप् । नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु ।

बाधस्व दूरे निर्जृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतं । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रं । उर्वी । गभीरा । सुऽमतिः । ते । अस्तु ।

बाधस्व । दूरे । निऽजृतिं । पराचैः । कृतं । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हे राजन्वरुण ते तव शतं भिषजो बंधनिवारकाणि शतसंख्याकान्यौषधानि वैद्या वा संति । ते तव सुमतिरस्मदनुग्रहबुद्धिरुर्वी विस्तीर्णा गभीरा गांभीर्योपेता स्थिरास्तु । निर्जृतिमस्मदनिष्टकारिणी निर्जृतिं पापदेवतां पराचैः पराङ्म-

खां कृत्वा दूरेऽस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां बाधस्व । कृतं चिदस्माभिरनुष्ठितमप्येनः पापमस्मत्तः प्रमुमुग्धि । प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमतिः । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्त्रिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य युष्मत्तत्तत्तत्तुःष्वंतःपादं । पा० ८. ३. १०३. । इति षत्वं । बाधस्व । बाधु विलोडने । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । निच्चेति । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मुमुग्धि । मुचू मोक्षणे । बहुलं छंदसीति श्रुः । हुम्भ्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. । तस्यापिप्त्रेन डिङ्मात्राभावः । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृशे कुहं चिद्वियुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चंद्रमा नक्तमेति ॥ १० ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तं । ददृशे । कुहं । चित् । दिवा । ईयुः ।

अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चंद्रमाः । नक्तं । एति ॥ १० ॥

अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा सप्त ऋषीनाचक्षत इति । यद्वा । ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः । ऋक्षाः स्मृभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २०. । इति यास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिद्युप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये संति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ ददृशे । सर्वैरपि दृश्यन्ते । दिवाहनि कुहं चिदीयुः । कापि गच्छेयुः । न दृश्यन्त इत्यर्थः । वरुणस्य राज्ञो व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाण्यदब्धानि । केनाप्यहिंसितानि । किंच वरुणस्याज्ञैव चंद्रमा नक्तं रात्रौ विचाकशत् । विशेषेण दीप्यमान एति । गच्छति ॥ निहितासः । आज्ञसेरमुक् । याथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददृशे । दृशेर्लिटि इरयो रे । पा० ६. ४. ७६. । इति रे आदेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । कुहं । वा ह चच्छंदसि । पा० ५. ३. १३. । इति किंशब्ददुत्तरस्य चलो हादेशः । कु तिहोः । पा० ७. २. १०४. । इति किंशब्दस्य कु आदेशः । स्थानिवद्भावात्स्विस्वरेणाद्युदात्तत्वं । विचाकशत् । कशेदीप्यथाद्यङुगताच्छतृप्रत्ययः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । समासे कृत्स्वरः । यद्वा । काशतेर्वा व्यत्य-

येनोपधाह्रस्वत्वं । चंद्रमाः । चंद्रे मो डित् । उ० ४. २२७. । इत्यसिप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्दशो वर्गः ॥

एकादशिनस्य वारुणस्य प्रशोर्वपापुरोक्ताशयोस्तत्त्वा यामीति द्वे ऋचौ याज्ये । सूचितं च । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमान इति द्वे अस्तभाद्यां । आ० ३. ७. । इति । वरुणप्रधासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा यामीत्येषा पंचम्यां पौर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्राह्मणा वंदमानः । आ० २. १७. । इति । तामेतां सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वंदमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविः ऽभिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हे वरुण मुमूर्षुरहं त्वां प्रति तदायुर्यामि । याचे । कीदृशः । ब्रह्मणा प्रौढेन स्तोत्रेण वंदमानः । स्तुवन् । सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुराशास्ते । प्रार्थयते । त्वं चेह कर्मण्यहेळमानोऽनादरमकुर्वन्बोधि । अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस । बहुभिः स्तुत्य नोऽस्मदीयमायुर्मा प्रमोषीः । प्रमुषितं मा कुरु ॥ सप्तदशसंख्याकेषु याज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । चाशब्दलोपश्छांदसः । अहेळमानः । हेडृ अनादरे । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्च पित्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटः सेर्हिः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वा छंदसि । पा० ३. ४. ८८. । इत्यपित्वाभावेन ङित्वाभावाल्लघूपधगुणः । हुम्लभ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धातोरंत्यलोपश्छांदसः । मोषीः । मुष स्तेये । लोटर्थे छांदसो लुङ् । वदव्रजेति प्राप्ताया वृद्धेर्नेटि । पा० ७. २. ४. । इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तदिन्नक्तं तद्दिवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेषो यमहृद्गृभीतः सो अस्मान् राजा वरुणी मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तं । तत् । दिवा । मह्यं । आहुः । तत् । अयं । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।

शुनःशेषः । यं । अहृत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदित्तेदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मह्यं शुनःशेषायाहुः । कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति । तथा दिवापि तदेवाहुः । हृदो मदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तदेव कर्तव्यत्वेनाविचष्टे । सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतो गृहीतो यूपे बद्धः शुनःशेष एतन्नामको जनो यं वरुणमहृत् । आहूतवान् । स वरुणो राजास्मान् शुनःशेषान्मुमोक्तु । बन्धान्मुक्तान्करोतु ॥ मह्यं । इयि चेत्याद्युदात्तत्वं । आहुः । ब्रुवः पञ्चानां । पा० ३. ४. ८४. । इति ब्रूजो लटि ऋसादेशः । धातोराहादेशश्च । हृदः । पृहदित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदंपदादीति पञ्चम्या उदात्तत्वं । शुनःशेषः । शुन इव शेषो यस्येति समासे शुनः शेषपुच्छलांगुलेषु संज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः । पा० ६. ३. २१. ५. । इत्यलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु । पा० ६. २. १४०. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अहृत् । ह्रेजो लुङि लिपिसिचिहृश्च । पा० ३. १. ५३. । इति च्लेरडादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गृभीतः । ह्यहोर्भ इति भत्वं । सो अस्मान् । प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभावः । मुमोक्तु । बहुलं छंदसीति विकरणस्य द्युः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

शुनःशेषो ह्यहृद्गृभीतस्त्रिष्वदित्यं दुपदेषु बद्धः ॥

अविनं राजा वरुणः समृज्याद्विद्धां अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अहृत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यं । दुपदेषु । बद्धः ।

अव । एनं । राजा । वरुणः । समृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु ।

पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतो बंधनाय गृहीतस्त्रिसंख्याकेषु दुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेश-
विशेषेषु बद्धः शुनःशेष आदित्यमदितेः पुचं यं वरुणमहत् । आहूतवान् । हि
यस्मादेवं तस्मात्स वरुणो राजैनं शुनःशेषमवसृज्यात् । अवसृष्टं बंधनाद्विमुक्तं
करोतु । विमोकप्रकार एव स्पष्टीक्रियते । विद्वान् । विमोकप्रकाराभिज्ञः ।
अदब्धः । केनाप्यहिंसितो वरुणः पाशान्बंधनरज्जुविशेषान्विमुमुक्षुः । विच्छिद्यैनं
मुक्तं करोतु ॥ त्रिषु । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । पा० ६. १. १७९. । इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति पर आकारः स्वर्यते । ससृज्यात् ।
सृज विसर्गे । प्रार्थनायां लिङ् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य झुः । विद्वान् ।
विद ज्ञाने । विदेः शतुर्वसुः । पा० ७. १. ३६. । उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्यादि-
संयोगांतलोपौ । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि
नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अदब्धः । दंभु दंभे । निष्ठायामनिदितामिति
नलोपे ऋषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति धत्वं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेऽव ते हेळ इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । पत्नी-
संयाजैश्चरित्वेति खंडे सूचितं । अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे । आ० ६. १३. ।
इति । तयोराद्यां सूक्ते चतुर्दशीमृचमाह ॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविभिः ।

क्षयन् अस्मभ्यमसुर प्रचेत राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः ।

कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण ते तव हेळः क्रोधं नमोभिर्नमस्कारैरवेमहे । अवनयामः । तथा
यज्ञैः सांगानुष्ठानेन पूज्यैर्हविर्भिरवेमहे । वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे
असुर । अनिष्टक्षेपणशील । प्रचेतः । प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त । राजन् । दीप्यमान
वरुण । अस्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन् अस्मिन्कर्मणि निवसन्कृतान्यस्माभिरनुष्ठितान्येनांसि
पापानि शिश्रथः । अथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेळः । असुनो निह्वादाद्यु-
दात्तत्वं । यज्ञेभिः । बहुलं छंदसीत्येसभावः । ईमहे । ईङ् गतौ । विकरणस्य लुक् ।
क्षयन् । क्षि निवासगत्योः । लटः शतृ । व्यत्ययेन शप् । आमंचितत्वादाद्यु-

दातृत्वं । असुर । असेरुरन् । उ० १. ४२. । आमंत्रितनिघातः । शिश्नयः । अथ
दौर्बल्ये । चुरादिरदंतः । छांदसे लुङि णिश्चिदुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति च्लेश्चङ् ।
द्विर्भावहलादिशेषी । अगलोपित्वात् । पा० १. ४. २. । सन्वद्भावाभावेऽपि । पा०
१. ४. ९३. । बहुलं छंदसि । पा० १. ४. ७८. । इत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववदभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं अथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उत्ऽतमं । वरुण । पाशं । अस्मत् । अव । अधमं । वि । मध्यमं । अथाय ।

अथ । वयं । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

हे वरुण उत्तममुत्कृष्टं शिरसि बद्धं पाशमस्मदस्मत्त उच्छ्रयाय । उत्कृष्ट
शिथिलं कुरु । अधमं निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशमवश्रथाय । अवज्ञायाधस्ता-
दवकृष्ट वा शिथिलीकुरु । मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं विश्रथाय । वियुज्य
शिथिलीकुरु । अथानंतरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण वयं श्रुनःशेषास्तव
व्रते त्वदीये कर्मण्यदितये खंडनराहित्यायानागसोऽपराधरहिताः स्याम ।
भवेम ॥ उत्तमं । तमपः पित्वादानुदात्तत्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशश्रत्तमौ सर्वत्रे-
त्युज्झादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । अधमं । अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते । उ० ५.
५४. । इत्यवतेरमच् । वस्य धः । अथाय । अथ दौर्बल्ये । संहितायां छांदसो
दीर्घः । तव । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । अनागसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा । आगस्शब्दादस्मायामेधेति
। पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थीयो विनिः । तस्य विन्मतोर्लुङिति लुक् । नञ्समा-
सेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः ॥

यच्चिदित्येकविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं । तथा चानुक्रांतं । यच्चित्सेकेति । ऋषि-
श्चान्यस्मादिति परिभाषया श्रुनःशेष एव ऋषिः । आदौ गायत्रमिति परिभा-
षितत्वान्नायत्री छंदः । वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वानुह्यादिपरिभाषया वरुणो देवता ।
विनियोग उक्तः शौनःशेषाख्याने । विशेषविनियोगस्तु । आभिप्रायवडह इदं

सूक्तं होचकशस्त्रे स्तोमनिमित्तमावापार्थं । अभिस्रवपृष्ठचाहानामिति खंडे तथैव
सूचितं । यच्चिद्धि ते विश इति वारुणमेतस्य नृचमावपेत मैत्रावरुणः । अ०
७. ५. । इति ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतं । मिनीमसि ।
द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वेति तथा वयमपि ते
तव संबंधि यच्चिद्धि यदेव किंचिद्भूतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि ।
प्रमादेन हिंसितवन्तः । तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण सांगं कुर्वेति शेषः ॥ यथा ।
लित्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादांते । फि० ४. १५. । इति सर्वानुदात्तत्वं ।
मिनीमसि । मीज् हिंसायां । इदंतो मसिः । आदिभ्यः आ । मीनातेर्निगमे
। पा० ७. ३. ८१. । इति ह्रस्वत्वं । ई हल्यघोरितीकारः । सति शिष्टस्वरबली-
यस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ् एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगान्नि-
घाताभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मा नो वधाय हलवे जिहीळानस्य रीरधः । मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हलवे । जिहीळानस्य । रीरधः । मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हे वरुण जिहीळानस्यानादरं कृतवतो हलवे हंतुः पापहननशीलस्य तव
संबंधिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नोऽस्मान्मा रीरधः । संसिद्धान्विषयभूतान्मा कुरु ।
हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥
वधाय । हनश्च वध इत्यंबन्तो वधशब्दः । उञ्छादिषु पाठादंतोदात्तः । हलवे ।
हन हिंसागत्योः । कृहनिभ्यां कुः । उ० ३. ३०. । इति कुप्रत्ययः । धातोर्नकारस्य
तकारः । जिहीळानस्य । हेतु अनादरे । अस्मात्तिङ् कानच् । द्विर्भावहलादि-
शेषह्रस्वचुत्वज्जत्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छांदसः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । रीरधः ।
राध साध संसिद्धौ । चङि णिलोप उपधाह्रस्वत्वं । द्विर्वचनहलादिशेषः ।
ह्रस्वत्वसन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः । न माङ्गोऽग इत्यङभावः । हृणानस्य । हृणीङ्
लज्जायां । अस्माच्छानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि मृ॒ळी॒काय॑ ते॒ मनो॑ र॒थीर॑श्च॒ न सं॑दितं । गी॒र्भिर्व॑रुण॒ सीम॑हि ॥ ३ ॥

वि । मृ॒ळी॒काय॑ । ते । मनः । र॒थीः । अ॒श्च । न । सं॑दितं । गीः । ऽभिः । व॒रुण॑ ।
सी॒म॒हि ॥ ३ ॥

हे वरुण मृळीकायास्मत्सुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्विसीमहि । विशेषेण बधीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खंडितं दूरगमनेन श्रान्तमश्वं न । अश्वमिव । यथा स्वामी श्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय ईकारः । संदितं । दो अवखंडने । निष्ठेति क्तः । द्यतिस्यतिमास्थामि ति किति । पा० ७.४.४०. । इतीकारान्तादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सावेकाच इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि । षिवु तंतुसंताने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वलि लोपः । पा० ६. १. ६६. । यद्वा षिञ् बंधन इत्यस्माद्विकरणस्य लुक् । दीर्घश्छांदसः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

परा॒ हि मे॒ विम॑न्यवः॒ पत॑न्ति॒ वस्य॑इष्टये । वयो॒ न व॑स॒तीरु॑प ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । वि॑मन्यवः । पत॑न्ति । वस्यः । ऽइष्टये । वयः । न । व॒स॒तीः । उ॒प ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम श्रुनःशेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यइष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतन्ति । पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति । हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः । वयो न । पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वान्निघाताभावः । वस्यइष्टये । वसुमच्छब्दाद्विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुकि टिलोप ईयसुनो यकारलोपश्छांदसः । वसतीः । शतुरनुम इति ङीप उदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

क॒दा क्ष॑त्र॒श्चि॒यं न॒रमा॑ वरुणं॒ करा॑महे । मृ॒ळी॒कायो॑रु॒चक्ष॑सं ॥ ५ ॥

क॒दा । क्ष॒त्र॒ऽश्चि॒यं । न॒रं । आ । वरुणं । क॒रा॒म॒हे । मृ॒ळी॒काय॑ । उ॒रु॒ऽचक्ष॑सं ॥ ५ ॥

मृळीकायास्मत्सुखाय कदा कस्मिन्काल आकरामहे । अस्मिन्कर्मण्यागतं
करवाम । कीदृशं । क्षत्रश्रियं बलसेविनं नरं नेतारं । उरुचक्षसं । बहूनां
द्रष्टारं ॥ क्षत्रश्रियं । क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः । क्विप् । वचीत्यादिना । पा०
३. २. १७८. । क्विप् दीर्घश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरं । ऋदोरवित्यबन्त आ-
द्युदात्तः । करामहे । करोतेर्व्यत्ययेन शप् । उरुचक्षसं । चक्षेर्वहुलं शिञ्च । उ० ४.
२३२. । इत्यसुन् । शिङ्गद्वावात्ख्याजदेशाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

तदित्समानमाशते वेनंता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाश्रुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समा॒नं । आ॒श॒ते॒ इति॑ । वे॒नं॒ता । न । प्र । यु॒च्छ॒तः । धृ॒तऽव्र॑ताय ।
दा॒श्रु॒षे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाश्रुषे हविर्देत्तवते यजमानाय वेनंतौ कामयमानौ
मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानं साधारणं तदिदस्माभिर्देत्तं तदेव हवि-
राशते । अश्रुवाते । न प्रयुच्छतः । कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ आशते ।
अश्रोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यात्वं । अनि-
त्यमागमशासनमिति वचनादश्रोतेश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति नुडभावः । वेनंता ।
वेनतिः कांतिकर्मा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः । युच्छ प्रमादे । दाश्रुषे ।
दाश्रु दान इत्यस्माद्दाश्रुषान् साह्यानिति क्सुप्रत्ययो निपातितः । वसोः संप्रसा-
रणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां । वेद नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वी॒नां । प॒दं । अ॒न्तरि॑क्षेण । प॒त॒तां । वे॒द । ना॒वः । स॒मु॒द्रि॒यः ॥ ७ ॥

अंतरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो
वेद । तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छत्याः पदं वेद ।
जानाति । सोऽस्मान्बन्धनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो
वा । पा० ३. ४. ८३. । इति तिपो णल् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । अचोऽतस्तिङ्

इति संहितायां दीर्घः । वीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । पततां । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः । सावेकाच इति षष्ठ्या उदात्तत्वं । समुद्रियः । भवार्थे समुद्राभाङ्गः । पा० ४. ४. ११८. । इति घप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वेदं मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेदं मासः । धृतऽव्रतः । द्वादश । प्रजाऽवतः । वेदं । यः । उपऽजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतस्तदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्तान्द्वादश मासश्चैत्रादीन्फाल्गुनांतान्वेद । जानाति । यस्त्वयोदशोऽधिकमास उपजायते सम्वत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । पृहदित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । मासशब्दस्य मासित्यादेशः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । द्वादश । द्वौ च दश चेति द्वंद्वः । द्वाष्टनः संख्यायां । पा० ६. ३. ४७. । इत्यात्वं । संख्या । पा० ६. २. ३५. । इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजा एषां संतीति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । पा० ५. २. ९४. । मादुपधाया इति मतुपो वत्त्वं । उपजायते । जनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १९५. १. । इति वचनादचः कर्तृयकि । पा० ६. १. १९५. । इत्याद्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. । इत्युपसर्गस्य निघातः । न च तिङ्ङितिङ् इति निघातः । यङ्ङित्त्वान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

नवमीमृचमाह ॥

वेदं वातस्य वर्तनिमुरोऽर्ध्वस्य बृहतः । वेदा ये अध्यासते ॥ ९ ॥

वेदं वातस्य । वर्तनिं । उरोः । अर्ध्वस्य । बृहतः । वेदं । ये । अधिऽआसते ॥ ९ ॥

उरोर्विस्तीर्णस्य अर्ध्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तनिं मार्गं वेद । वरुणो जानाति । ये देवा अध्यासते । उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद । जानाति ॥ वातस्य । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो वातशब्दो निष्ठादाद्युदात्तः । वर्तनिं । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्रं । पा० ६. १. १६०. । इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्यांतोदात्तत्वसिद्धार्थमुञ्छादिषु पाठात्तस्य प्रत्ययस्वरेण

मध्योदात्तत्वे प्राप्तेऽतोदात्तत्वं । बृहतः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति इत्स उदात्तत्वं ।
अध्यासते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

नि षसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्याऽस्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १० ॥

नि । ससाद् । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । सांऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजास्वानिषसाद् । आगत्य नि-
षण्वान् । किमर्थं । प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ निषसाद् ।
सदेरप्रतेरिति षत्वं । साम्राज्याय । सम्राजो भावः साम्राज्यं । गुणवचनब्रह्म-
णादिभ्य इति थञ् । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । सुक्रतुः । क्रत्वादयश्चेत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च ।
कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभि-
पश्यति । सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि । यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन
संपादितानि । चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा । इतः परं कर्त्तव्यानि तानि
सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वचान्वयः ॥ अद्भुता । शेष्वेदंसि बहुलमिति शेलोपः ।
प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य ऋलचः । पा० ७. १. ७२. इति नुम् । नलोपः ।
चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः क्सुः । अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि । वस्वेका-
जाह्नसामिति नियमादिऽभावः । रुत्वानुनासिकावुक्तौ संहितायां । पश्यति ।
पाप्त्रेत्यादिना दृशेः पश्यादेशः । कर्त्वा । कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. ।
इति करोतेस्त्वन् । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । पूर्ववच्छेलोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् । प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ १२ ॥

सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत् । प्र । नः । आयूषि ।
तारिषत् ॥ १२ ॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान्
सुपथा शोभनमार्गेण सहितान्करत् । करोतु । किंच नोऽस्माकमायूषि प्रता-
रिषत् । प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । स्वती पूजायामिति समासे न पूजनात् । पा० ५.
४. ६९. इति समासांतप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिच्छंदसि
बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा तृतीयाया आलादेशः । पा० ७. १. ३९. ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लिट्स्वरेण बाध्यते । ऋत्वादयश्चेतन्न भवति । अवहु-
व्रीहिवात् । बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते । आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसि । पा० ६. २. ११९. ।
इत्येतदपि न भवति । पथिन्शब्दस्यांतोदात्तत्वात् । करत् । करोतेर्लेटि व्यत्ययेन
शप् । शपो लुकि लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा
छांदसे लुङि कृमृदुरुहिभ्यः । पा० ३. १. ५९. इति च्छेरङ् । ऋदृशोऽङि गुणः
। पा० ७. ४. १६. इति गुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । प्र णः ।
उपसर्गाद्बहुलं । पा० ८. ४. २८. १. इति नसो णत्वं । तारिषत् । तारयतेर्लेट्य-
डागमः । बहुलं लेटीति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

बिभ्रद्वापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्पशो नि षेदिरे ॥ १३ ॥

बिभ्रत् । द्रापिं । हिरण्ययं । वरुणः । वस्त । निऽनिजं । परि । स्पशः । नि ।
सेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रद्धारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं
वस्त । आच्छादयति । स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परिनिषेदिरे । सर्वतो
निषणाः ॥ बिभ्रत् । बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. इति ।
नुमभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । द्रापिं । द्रा कुत्सायां गतौ । द्राप-
यतीषून्कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचं । अर्तिहीत्यादिना । पा० ७. ३.
३६. । पुगागमः । औणादिक इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्ययं । ऋत्वावास्त्य-

वास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसीति हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस आच्छादने । लङ्गदादित्वाच्छपो लुक् । पूर्ववद्भावः । निर्णिजं । णिजिर् शौचपोषणयोः । स्पशः । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । क्तिप् चेति क्तिप् । निषेदिरे । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्मान्न-
त्यर्थात्कर्मणि लिट्येवाभ्यासलोपो । सदेरप्रतेरिति षत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न दुह्माणो जनानां । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यं । दिप्संति । दिप्सवः । न । दुह्माणः । जनानां । न । देवं । अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो यं वरुणं न दिप्संति । भीताः संतो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां प्राणिनां दुह्माणो दोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न दुह्यन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिरिति श्रुत्यन्तरात् । देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति ॥ दिप्संति । दंभु दंभे । अस्मात्सनि सनीवंतर्धेत्यादिना । पा० ७. २. ४९. । इडभावः । हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. । इत्यत्र हल्यग्रहणस्य जा-
तिवाचित्वात्सनः कित्वाहंभ इच्च । पा० ७. ४. ५६. । इति दकारात्परस्याकारस्येकारः । अनदितामिति नलोपः । भष्भावाभावश्छांदसः । पा० ८. २. ३७. । अत्र लो-
पोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. । इत्यभ्यासलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण सनो निच्चाच्चिस्वरेणाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः । सनन्ताहंभिः सनाशंसभिश्च उः । पा० ३. २. १६८. । इत्युप्रत्ययः । प्रत्यय-
स्वरः । दुह्माणः । दुह जिघांसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्तिनिप् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । अस्मामि । आ । अस्माकं । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमाचक्रे । सर्वतः कृतवान् । स वरुणः कुर्वन्नप्या सर्वत अस्मामि । संपूर्णे चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोऽस्मा-
कमुदरेष्वा सर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु । मनोजातावज्यतौ षुक् च । पा० ४. १. १६१. । इत्यञ् । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । अस्मामि । अव्यये

नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. २. १. । इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः । अशेर्युट् चेत्यसुन् । उदरेषु । उदि दृष्टान्तेरजलौ पूर्वपदांत्यलोपश्च । उ० ५. १९. । इत्यल् । लिट्स्वरः । गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

परा॑ मे॒ यंति॑ धी॒तयो॑ गा॒वो न॒ गव्यू॑ती॒रनु॑ । इच्छं॑ती॒रुच॑क्षसं ॥ १६ ॥

परा॑ । मे॒ । यंति॑ । धी॒तयः॑ । गा॒वः । न । गव्यू॑तीः । अ॒नु । इच्छं॑तीः । उ॒रुऽच॑क्षसं ॥ १६ ॥

उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छंतीर्मे धीतयः शुनःशेषस्य बुद्धयः परा यंति । पराङ्मुखा, निवृत्तिरहिता गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो गव्यूतीरनु गोष्ठान्यनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥ गव्यूतीः । गावोऽत्र यूयंत इत्यधिकरणे क्तिन् । गोर्यूतौ छंदसि । पा० ६. १. ७९. २. । इत्यवादेशः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा यूतिर्यवनं । गवां यवनमचेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इच्छंतीः । इषु इच्छायां । लटः शतृ । तुदादिभ्यः शः । इषुगमि-यमां छ इति छत्वं । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

सं नु वो॒चाव॑है पुन॒र्यतो॑ मे॒ मध्वा॑भृतं । होते॑व॒ क्षद॑से प्रि॒यं ॥ १७ ॥

सं । नु । वो॒चा॒व॒है । पुनः॑ । यतः॑ । मे॒ । मधु॑ । आऽभृतं । होता॑ऽइव । क्षद॑से ।

प्रि॒यं ॥ १७ ॥

यतो यस्मात्कारणान्मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतं । अंजःसवाख्ये कर्मणि संपादितं । अतः कारणाद्धोतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे । अथासि । पुनर्हविःस्वीकारादूर्ध्वं तृप्तत्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं संवोचावहै । संभूय प्रिय-वार्तां करवावहै ॥ वोचावहै । लोट्ठ्ये छांदसे लुङि ब्रुवो वचिः । अस्यति-वक्तीति च्लेरडादेशः । वच उमित्युमागमे गुणः । व्यत्ययेन टेरित्वं । यद्वा लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावादित्वं । आभृतं । हयहोर्भः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

दर्शे नु विश्वदर्शतं दर्शे रथमधि क्षमि । एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शे । नु । विश्वऽदर्शतं । दर्शे । रथं । अधि । क्षमि । एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वदर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमवाविर्भूतं वरुणं दर्शे नु । अहं दृष्टवान्बलु । क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणसंबन्धिनमधिदर्शे । आधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः स्तुतीर्जुषत । वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शे । दृष्टेरिरितो वा । पा० ३. १. ५७. । इति च्लेरङादेशः । ऋहृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । विश्वदर्शतं । दृष्टेर्भृमृहृशीत्यादिना । उ० ३. १०९. । अतच्प्रत्ययांतो दर्शतशब्दः । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । क्षमि । आतो धातोः । पा० ६. ४. १४०. । इत्यचात इति योगविभागादाकारलोपः ॥

वरुणप्रघासेष्विमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या । पंचम्यां पौर्णमास्यामिति खंडे सूचितं । इमं मे वरुण शुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २. १७. । इति । तामेतां सूक्त एकोनविंशीमृचमाह ॥

इमं मे वरुण शुधी हवमद्या च मृळय । तामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमं । मे । वरुण । शुधि । हवं । अद्या । च । मृळय । त्वां । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शुधि । शृणु । किंच । अद्यास्मिन्दिने मृळय । अस्मान्मुखय । अवस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमाभिमुख्येन चके । शब्दयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥ शुधि । श्रु अवणे । लोटो हिः । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवसश्छात्सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः । आचके । कै गै शब्दे । अस्मास्त्रिङ्गादेचः । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । द्विर्भावचुत्वे । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

विंशीमुचमाह ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति ।
श्रुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि ।
एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि । दीयसे । स तादृशस्त्वं
यामनि क्षेमप्रापणेऽस्मदीये प्रतिश्रुधि । प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु । रक्षिष्या-
मीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं । गमः ।
गमेत्येतद्भूनामसु पठितं । आतो धातोरित्यच्चात इति योगविभागादातो लोप
इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
यामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्कनिबनिपश्चेति मनिन् । निन्त्वादाद्युदात्तत्वं ।
श्रुधि । उक्तं ॥

एकविंशीमुचमाह ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥

उत् । उत्ऽतमं । मुमुग्धि । नः । वि । पाशं । मध्यमं । चृत । अव । अधमानि ।
जीवसे ॥ २१ ॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुमुग्धि । उत्कृथ मोचय । मध्यममुद-
रगतं पाशं विचृत । वियुज्य नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पाद-
गतान्पाशानवचृत । अवकृथ नाशय ॥ उत्तमं । उज्झादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ।
मुमुग्धि । मुचू मोक्षणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । द्विर्भावः । हला-
दिशेषः । हुल्भ्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. । इति हेर्धिरादेशः । तिङ्तिङ् इति
निघातः । चृत । चृती हिंसायंयनयोः । लोटो हिः । तुदादिभ्यः शः । अतो हेरिति
हेर्लुक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

वसिष्वेति दशचं तृतीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । वसिष्वा दशाग्नेयं त्विति ।
शुनःशेष ऋषिः । गायत्री छंदः । इदमुत्तरं च सूक्तमाग्नेयं । प्रातरनुवाक आग्नेये

ऋतौ गायत्रे छंदस्येतदादिमूक्तद्वयमनुवक्तव्यं । तथा च सूत्रितं । वसिष्वा हीति मूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति ॥ अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जा पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्वा हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जा । पते । सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥ १ ॥

वरुणेनाग्निस्तुतौ प्रेरितः शुनःशेष एतदादिमूक्तद्वयेनाग्निमस्तौत् । तथा चास्त्रायते । तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमः । तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्यामीति सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्येति ॥ हे मियेध्य मेधस्य यज्ञस्य योग्य । ऊर्जा पते । अन्नानां पालकाग्ने वस्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि वसिष्वा । आच्छादय । प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः । हि यस्मात्प्रज्वलितस्तस्मात्स तादृशस्त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज । निष्पादय ॥ वसिष्वा । वस आच्छादने । लोटि थासः से । सवाभ्यां वामौ । छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादार्द्धधातुकस्येङ्गुलादेरितीडागमः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । मियेध्य । मकारैकारयोर्मध्य इयागमश्छांदसः । ऊर्जा पते । सुबामंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोर्लोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः । अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदा यविष्ठ सर्वदा युवतम हे अग्ने वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवित्मता दीप्तिमता वचो वचसा स्तूयमानः सन् निषीदेति शेषः । कीदृशस्त्वं । मन्मभिर्ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः ॥ यविष्ठ । युवशब्दादिष्ठनि, स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्योकारस्य गुणश्च । अवादेशः । आमंचितनिघातः । मन्मभिः । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । दिवित्मता । दिवु क्रीडादौ । इक्षितपौ धातुनिर्देश इतीक्ष्प्रत्ययः । तेन च धातुवाचिना दिविशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लक्ष्यते । यद्वा । औणादिको भावे किप्रत्ययः । दिविशब्दान्मतुपि तकारोपजनश्छांदसः ।

यद्वा । बाहुलकादिवेर्भाव इतक् । मतुपि तसौ मत्वर्थे इति भत्वाज्जन्वाभावः ।
वचः । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ हि ष्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये ।
वरेण्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वरेण्यो वरणीयः पितापि पितृस्थानीयस्त्वं सूनवे पुत्रस्थानीयाय
मह्यमभीष्टं देहीति शेषः । हि ष्मेति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्ट-
दाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते । यथापिर्वंधुरापये बंधव आयजति हि स्म । सर्वथा
ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये प्रियायाभीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि
देहि ॥ स्मा सूनवे । निपातस्य चेति दीर्घः । यजतीत्यस्य सखा सख्य इत्यच्चा-
प्यनुषंगात्तदपेक्षयेयं प्रथमेति चादिलोपे विभाषेति न निहन्यते । यद्वा हि चेति
निघातप्रतिषेधः । सख्ये । समाने ख्यश्चोदात्त इति सखिशब्द इणप्रत्ययात् आद्यु-
दात्तः । सुपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा । सीदंतु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सीदंतु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयो देवास्त्वबन्धवस्त्वया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदंतो
नोऽस्मदीयं बर्हिर्यज्ञमासीदंतु । तच्च दृष्टान्तः । यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासी-
दन्ति । तद्वत् ॥ बर्ही रिशादसः । विसर्जनीयस्य रुत्वे कृते रो रि । पा० ८. ३. १४. ।
इति रेफलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । पा० ६. ३. १११. । इतीकारस्य दीर्घत्वं ।
रिशादसः । रिश हिंसायां । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । इगुपधज्ञाप्तीकिरः
कः । तानदन्तीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सीदंतु । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । शपः पित्वादनु-
दात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । मनुषः । मन ज्ञाने ।
मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः । जनेरुसिर्निच्च । उ० २. १११. ११३. । इत्यनु-

वृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिक उसिप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । यथा । यथेति पादांति । फि० ४. १५. । इति सर्वानुदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

पूर्व्यं होत॒रस्य नो म॑दस्व स॒ख्यस्य च । इ॒मा उ॒ षु श्रु॒धी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्व्यं । होत॒रः । अ॒स्य । नः । म॑दस्व । स॒ख्यस्य । च । इ॒माः । उं॒ इति । सु । श्रु॒धि । गिरः ॥ ५ ॥

हे पूर्व्य । अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्न होतर्होमनिष्पादकाग्ने नोऽस्मदीयस्यास्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य चास्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मंदस्व । त्वं हृष्टो भव । इमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना गिर उ षु स्तुतिरूपा वाचोऽपि श्रुधि । शृणु ॥ पूर्व्य । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । होतरित्यस्य नामंत्रिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य विद्यमानत्वादाष्टमिको निघातः । अस्य । ऊडिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं । मंदस्व । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावः । सख्यस्य । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । इति यप्रत्ययः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । उ षु । सुजः । पा० ८. ३. १०७. । इति षत्वं । श्रुधि । श्रु अवणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यच्चि॒द्धि श॒श्वता॒ तना॑ दे॒वं दे॒वं य॒जाम॑हे । त्वे इ॒हूय॑ते ह॒विः ॥ ६ ॥

यत् । चि॒त् । हि । श॒श्वता॒ । तना॑ । दे॒वं ऽ दे॒वं । य॒जाम॑हे । त्वे इति । इत् । हू॒यते॒ । ह॒विः ॥ ६ ॥

हे अग्ने यच्चिद्धि यद्यपि शश्वता शाश्वतेन नित्येन तना विस्तृतेन हविषा देवं देवमन्यमन्यं वरुणेंद्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे । तथापि तद्धविः सर्वं त्वे इहूय्येव हूयते । अतो देवांतरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवेत्यर्थः ॥ तना । तनु विस्तारे । क्तिप् चेति क्तिप् । यद्वा पचाद्यच् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । देवं देवं । नित्यवीप्सरयोरिति द्विर्भावः । तस्य

परमाग्नेडितमित्युत्तरस्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेति सर्वानुदात्तत्वं । यजामहे । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । त्वे । युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति शे आदेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्येतस्य त्वादेशः । शेषलोपेऽतो गुण इति परपूर्वत्वं । शे इति प्रगृह्यसंज्ञायां भुतप्रगृह्या अचि । पा० ६. १. १२५. । इति प्रकृतिभावः । हूयते । अकृत्सार्वधातुकयोः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

प्रियो नो अस्तु विश्पतिर्होता मंद्रो वरेण्यः । प्रिया स्वग्नयो वयं ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्पतिः । होता । मंद्रः । वरेण्यः । प्रियाः । सुऽअग्नयः । वयं ॥ ७ ॥

विश्वपतिर्विशं प्रजानां पालको होता होमनिष्पादको मंद्रो हृष्टो वरेण्यो वरणीयोऽग्निर्नोऽस्माकं प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संतस्तव प्रिया भूयास्मेति शेषः ॥ विश्वपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः । वृज् । एण्यः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । स्वग्नयः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्नयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्नयः । हि । वार्यं । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्नयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ता देवासो दीप्यमाना ऋत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविर्हि यस्माद्दधिरे । धृतवन्तः । तस्माद्वयं स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संतो मनामहे । त्वां याचामहे ॥ वार्यं । वृज् वरणे । वृङ् संभक्ती । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । दधिरे । ईरचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

अथा न उभयेषाममृतं मर्त्यानां । मिथः संतु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषां । अमृतं । मर्त्यानां । मिथः । संतु । प्रऽशस्तयः ॥ ९ ॥

हे अग्ने अमृतं मरणरहिताग्ने । अथ कर्मानुष्ठानानंतरं मर्त्यानां मनुष्याणां

नोऽस्माकमस्मत्स्वामिनस्तव चोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः संतु । सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा । सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ । निपातस्य वेति संहितायां दीर्घः । अमृत । अपादादविति पर्युदासात्षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां । मृङ् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो मर्तशब्दः । तस्मान्नवे छंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । संतु । असोरल्लोपः । प्रशस्तयः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इमं । यज्ञं । इदं । वचः । चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥

सहसो बलस्य यहो पुत्र हे देवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वमिममस्मदीयं यज्ञमिदमस्मदीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानश्चनोऽन्नं धाः । अस्मभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । चनः । चायू पूजानिशामनयोः । चायेरन्ने इस्वश्चेत्यसुन् । तत्संनियोगेन नुडागमश्च । निह्वादाद्युदात्तत्वं । धाः । लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यडभावः । सहसो यहो इति सुबामंचित इति परांगवद्भावादामंचितस्य चेति षष्ठ्यामंचितसमुदायो निहन्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

अश्वं न त्वेति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । पूर्ववद्व्यादयः । त्रयोदश्या नमो महद्भ्य इत्यस्यास्तिष्ठुप् छंदः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । अश्वं सप्पौना गायत्रेऽंत्या दैवी त्रिष्टुबिति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुत्तमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अश्वं न त्वा वारवंतं वंद्या अग्निं नमोभिः । सम्राजंतमध्वराणां ॥ १ ॥

अश्वं । न । त्वा । वारऽवंतं । वंद्यै । अग्निं । नमःऽभिः । संऽराजंतं । अध्वराणां ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राट्स्वरूपं स्वामिन्नमग्निं त्वां नमोभिः स्तुति-

भिर्वंद्यै वंदितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः । वारवंतं वालयुक्तमश्वं न । अश्वमिव । अश्वो यथा वालैर्बाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिन परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवंतं । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं । घञो जित्वादाद्युदात्तो वारशब्दः । कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यद्वा वारयति दंशकानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलादिवाल्मविकल्पः । वृषादिः । वंद्यै । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । तुमर्थे सेसेनित्यध्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजंतं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसांर्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव । अध्वराणां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वान् अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥

सः । घ । नः । सूनुः । शवसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः । मीढ्वान् । अस्माकं । बभूयात् ॥ २ ॥

स घ स एवाग्निर्नोऽस्माकं सुशेवः सुमुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः । शवसा बलस्य सूनुः पुत्रः । पृथुप्रगामा । पृथुप्रगमनः । किंच । अस्माकं मीढ्वान् कामानां वर्षिता बभूयात् । भवतु ॥ घा नः । ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुचोरुथाणां । पा० ६. ३. १३३. इति दीर्घः । शवसा । सुपां सुपो भवन्तीति डसष्टादेशः । पृथुप्रगामा । प्रकर्षेण गमनं प्रगामः । हलश्चेति घञ् । पृथुः प्रगामा यस्यासौ पृथुप्रगामा । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्ण आकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुशेवः । इण्शीङ्भ्यां वन् । उ० १. १५१. इति शेवशब्दो वन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । ततो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तं द्यच्छं दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मीढ्वान् । मिह सेचन इत्यस्मात्कसुप्रत्ययांतो दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान्शेति निपातितः । बभूयात् । भवतेऽछांदसस्य लिटस्तिङां तिङो भवन्तीति लिङादेशः । यासुट्स्थानिवद्भावादार्द्धधातुकत्वाच्छबभावः । द्विवचने भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. इत्यत्वं । तिङ्तिङ् इति निघातः । यद्वा । एतस्मादेव लिङि छांदसः श्रुः । भुवतेर इति लिटि विहितमभ्यासस्य सर्वे विधयश्छांदसि विकल्प्यन्त इत्यत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः । पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघायोः । पाहि । सदं । इत् ।

विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वायुर्व्याप्तगमनः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि । आसाच्चासन्नदेशेऽपि । अघायोरघं पापमनिष्टं कर्तुमिच्छतो मर्त्यान्मनुष्याद्वैरिणो नोऽस्मान्सदमित् सर्वदैव निपाहि । नितरां पालय ॥ अघायोः । सुप आत्मनः क्यच् । अश्वा-घस्यादित्यात्वं । पाहि । पादादित्वादनिघातः । विश्वायुः । इण् गतावित्यस्माद्भावे एतेर्णिच् । उ० २. ११४. । इत्युसिः । विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः । बहु-व्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसं । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ४ ॥

इमं । ऊं इति । सु । त्वं । अस्माकं । सनिं । गायत्रं । नव्यांसं । अग्ने । देवेषु । प्र ।

वोचः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमस्माकमस्मात्संबन्धिनमिममू षु पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि सनिं हविर्धानं नव्यांसं नवतरं गायत्रं स्तुतिरूपं वचोऽपि देवेषु देवानामप्ये प्रवोचः । प्रब्रूहि ॥ ऊ षु । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । मुञ्ज इति षत्वं । नव्यांसं । नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छांदसः । ईयसुनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । वोचः । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोट्ठे प्रार्थनायां लुङ्स्यतिवक्तीति च्लेरङादेशः । वच उम् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिक्षा वस्वो अंतमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्षा । वस्वः । अंतमस्य ॥ ५ ॥

हे अग्ने परमेषूक्तृष्टेषु द्युलोकवर्तिषु वाजेष्वन्त्रेषु नोऽस्मानाभज । सर्वतः प्रापय । मध्यमेष्वन्तरिक्षलोकवर्तिषु वाजेष्वाभज । अंतमस्यांतिकतमस्य भूलो-कस्य संबन्धीनि वस्वो वसूनि शिक्ष । देहि ॥ शिक्ष विद्वोपादाने । शपः पित्वाद्वा-

तुस्वरः । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । अंतमस्य । अंतिकतमस्य तमे तादेश्वेति तिकशब्दलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

विभक्तासि चिचभानो सिंधोरुर्मा उपाक आ । सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥ ६ ॥

विऽभक्ता । असि । चिचभानो इति चिचऽभानो । सिंधोः । ऊर्मो । उपाके । आ ।

सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हे चिचभानो विचिचरश्मियुक्ताग्ने विभक्ता । विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तत्र दृष्टांत उच्यते । आकार उपमार्थः । यथा सिंधोर्नद्या उपाके समीप ऊर्मवूर्मितरंगोपलक्षितं कुल्यादिरूपं प्रवाहं विभजंति तद्वत् । दाशुषे हविर्देवते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव क्षरसि । कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि ॥ सिंधोः । स्यंदू प्रसवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्च । उ० १. ११. । इत्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्ते-
राद्युदात्तत्वं । ऊर्मिः । अर्तेरुच्च । उ० ४. ४५. । इति मिः । प्रत्ययस्वरः । दाशुषे । धृतव्रताय दाशुष इत्यचोक्तं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यंता शश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यं । अग्ने । पृत्सु । मर्त्यं । अवाः । वाजेषु । यं । जुनाः । सः । यंता । शश्वतीः ।
इषः ॥ ७ ॥

हे अग्ने पृत्सु संयामेषु यं मर्त्यं यजमानमवाः । अवसि । रक्षसि । यं पुरुषं वाजेषु संयामेषु जुनाः । प्रेरयसि । स नरो यजमानः शश्वतीरिषो नित्यान्यन्नानि यंता । नियंतुं समर्थो भवति ॥ पृत्सु । पदादिषु मांस्पृत्सूनामुपसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १. । इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवाः । आवः । अकाराकारयोर्विपर्ययः । यद्वा लेट्याडागमः । इतश्चेति सिप् इकारस्य लोपः । जुनाः । जू इति गत्यर्थः सौचो धातुः । लङ् । सिप् । क्वा-
दिभ्यः आ । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडागमाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । यंता । तृनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । शश्वतीः । उगितश्चेति ङीप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति अवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहन्त्य । परिऽएता । कयस्य । चित् । वाजः । अस्ति । अवाय्यः ॥ ८ ॥

हे सहन्त्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने । अस्य तद्भक्तस्य यजमानस्य कयस्य चित्तस्यापि पर्येता नकिः । आक्रमिता नास्ति । किंचास्य यजमानस्य अवाय्यः अवणीयो वाजोऽस्ति । बलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारोपजनश्छांदसः । अवाय्यः । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः । उ० ३. ९५. । इत्याय्यप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

स वाजं विश्वचर्षणिर्वज्रिस्तु तस्ता । विप्रेभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजं । विश्वऽचर्षणिः । अर्वत्ऽभिः । अस्तु । तस्ता । विप्रेभिः । अस्तु ।

सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुषैरुपेतः सोऽग्निरर्वज्रिश्चैर्वाजं संग्रामं तस्ता तारयितास्तु । विप्रेभिर्मैधाविभिर्ऋत्विग्भिः सहितस्तुष्टोऽग्निः सनिता फलस्य दातास्तु ॥ विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अर्वज्रिः । ऋ. गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । भिस्यर्वणस्त्रसावनजः । पा० ६. ४. १२७. । इति नकारस्य तृ इत्ययमादेशः । तस्ता । तृ स्रवनतरणयोः । अस्माद्रसितस्कभितेत्यादौ तृनंतो निपातितः । निपातनादेवेकारस्योत्वं ॥

अप्नोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थे जराबोध तद्विविडुति स्तोत्रियस्तृचः । यस्य पशवो नोपधरेरन्निति खंडे सूचितं । अतिरिक्तोक्थानि जराबोध तद्विविडु । आ० ९. ११. । इति । तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

जराबोध तद्विविडु विशेविशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकं ॥ १० ॥

जराऽबोध । तत् । विविडु । विशेऽविशे । यज्ञियाय । स्तोमं । रुद्राय । दृशीकं ॥ १० ॥

हे जराबोध जरया स्तुत्या बोधमानाग्ने विशे विशे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबन्धनुष्ठानसिद्धर्थं तदेव यजनं विविडु । प्रविश । यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायाग्नये तुभ्यं दृशीकं दर्शनीयं समीचीनं स्तोमं स्तोत्रं

करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान् । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्म-
णस्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविद्धि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यज्ञि-
याय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयं । नि० १०. ८. । इति ॥ जराबोधः । जृष् वयोहानौ ।
अत्र तु स्तुत्यर्थः । घिञ्जिदादिभ्योऽङ् । पा० ३. ३. १०४. । इत्यङ्प्रत्ययः । ततश्चाप् ।
जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा जरया बोध्यत इति जराबोधः ।
कर्मणि घञ् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । विविद्धि । विश प्रवेशने । लोटो हि ।
बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । अभ्यासहलादिशेषौ । हुम्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धि-
रादेशः । षत्वष्ट्वे । यद्वा विष् व्याप्नावित्यस्मात्त्वोऽमध्यमैकवचनेऽभ्यासस्य गुणा-
भावः । विशे विशे । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । अनुदात्तं चेत्यामेडिता-
नुदात्तत्वं । यज्ञियाय । यज्ञिर्विभ्यां घञ्जौ । पा० ५. १. ७१. । इति घः । दृशीकं ।
अनिदृशिभ्यां च । उ० ४. १७. । इति कीकप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

एकादशीमुचमाह ॥

स नो महौ अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चंद्रः । धिये वाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिऽमानः । धूमऽकेतुः । पुरुऽचंद्रः । धिये । वाजाय ।
हिन्वतु ॥ ११ ॥

सोऽग्निर्नोऽस्मान्धिये कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु । प्रीणयतु । कीदृशः ।
महान् । गुणाधिकः । अनिमानः । निमानवर्जितः । अपरिच्छिन्न इत्यर्थः ।
धूमकेतुः । धूमेन ज्ञाप्यमानः । पुरुश्चंद्रः । बहुदीप्तिः ॥ महौ अनीत्यत्र संहितायां
नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ । अनिमानः । न विद्यते निमानोऽस्येति बहु-
व्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । धूमकेतुः । इषियुधीधिदसिश्वाधूमभ्यो
मक् । उ० १. १४३. । चायः किः । उ० १. ७३. । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
पुरुश्चंद्रः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । अस्मात्स्फायितं चीत्यादिना कर्तरि रक् ।
पुरुश्चासौ चंद्रश्चेति समासांतोदात्तत्वं । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मञ्चे । पा० ६. १. १५१. ।
इति सुट् । तस्य श्रुत्वेन शकारः । धिये । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं ।
हिन्वतु । हिवि प्रीणनार्थः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स रेवाँ इव विशपतिदैव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैरग्निर्वृहद्भानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान्ऽइव । विशपतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः । उक्थैः । अग्निः ।
बृहत्ऽभानुः ॥ १२ ॥

सोऽग्निरुक्थैः स्तोत्रैर्युक्तान् नोऽस्मान् शृणोतु । तत्र दृष्टान्तः । रेवानिव ।
यथा लोके धनवान् राजा वंदिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् । कीदृशः । विशपतिः ।
प्रजापालकः । दैव्यः । देवानां संबन्धी । अग्निर्वै देवानां होतेति श्रुत्यंतरात् ।
केतुः । दूतवज्ज्ञापकः । अग्निर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः । बृहद्भानुः ।
प्रौढरश्मिः ॥ स रेवान् । एतत्तदोः । पा० ६. १. १३२. । इति सोर्लोपः । रयेर्मतौ
बहुलमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । आद्गुणः । छंदसीर इति मतुपो वत्वं ।
आरेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. । इति मतुप उदात्तत्वं ।
विशपतिः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बृहद्भानुः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्य इत्येषा । ब्राह्मीदने
प्राशिष्यमाण इति खंडे सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः । आ०
१. ४. । इति सूचितं । तामेतां त्रयोदशीमृचमाह ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥

नमः । महत्ऽभ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवऽभ्यः । नमः । आशिनेभ्यः ।

यजाम । देवान् । यदि । शक्नवाम । मा । ज्यायसः । शंसं । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥

अग्निना प्रेरितः शुनःशेषो विश्वान्देवाननया तुष्टाव । तथा चाम्नायते ।
तमग्निरुवाच विश्वान् देवान् स्तुह्यथ त्वोत्सस्थामीति स विश्वान्देवांस्तुष्टाव नमो
महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चेति ॥ महान्तो गुणैरधिकाः । अर्भका गुणैर्यूनाः ।
युवानस्तरुणाः । आशिना वयसा व्याप्ता वृद्धाः । यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो
देवेभ्यो नमोऽस्तु । यदि शक्नवाम । कथंचिद्वनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवा-
न्यजामहे । देवा ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रसृतं शंसं स्तोत्रं

मा वृक्षि । अहं विच्छिन्नं मा कार्षे ॥ आशिनेभ्यः । अशू व्याप्नौ । बहुलमन्य-
चापीत्यौणादिक इनच्प्रत्ययः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । यजाम । शपः पित्राद-
नुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शक्नवाम । शक् शक्तौ ।
आडुत्तमस्य पित्रेति तिङः पिङ्गवादानुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः । निपातिर्य-
द्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्यशब्दादीयसुनि ज्य च । पा० ५.
३. ६१. । इति ज्यादेशः । ज्यादादीयसः । पा० ६. ४. १६०. । इतीयसुन ईकारस्यात्वं ।
नित्रादाद्युदात्तत्वं । शंसं । हलश्चेति घञ् । वृक्षि । ओव्रश्चू छेदने । व्यत्ययेनात्म-
नेपदोत्तमपुरुषैकवचनमिट् । छेः सिच् । स्वरतिसूतीत्यादिना इडभावः । स्कोः
संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः । व्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति क्तं ।
आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । न माङ्योग इत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

यत्र यावेति पंचमं सूक्तं नवर्चं । आदितः षडनुष्टुभः । आयजी इत्याद्या-
स्तिस्त्रो गायत्र्यः । आदितश्चतसृणामिंद्रो देवता । ततो द्वे उलूखलदैवत्ये ।
तदनंतरभाविन्याबुलूखलमुसलदेवताके । अंत्याया उच्छिष्टमित्यस्या हरिश्चंद्रा-
धिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहद्देवतायामुक्तं ॥ चर्माधि-
षवणीयं वा सोमं वांत्या प्रशंसतीति । तदुक्तमनुक्रमण्यां । यत्र यावा नव
षठनुष्टुबादि यच्चिद्यौलूखल्यौ परे मौसल्यौ च प्रजापतेर्हरिश्चंद्रस्यांत्या चर्म-
प्रशंसा वेति ॥ आद्याश्चतस्रोऽजःसवे होमे विनियुक्ताः । पंचम्याद्याश्चत-
स्रोऽभिषवे । अंत्या द्रोणकलशे सोमावनयने । तथा च ब्राह्मणं । अथ हैनं
श्रुनःशेषोऽजःसवं ददर्श तमेताभिश्चतसृभिरभिसुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह
इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयर्चाथ हास्मिन्नवारब्धे
पूर्वाभिश्चतसृभिः सस्वाहाकाराभिर्जुह्वां चकारेति । तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यत्र यावा पृथुबुध ऊर्ध्वो भवन्ति सोतवे ।

उलूखलसुतानामवेद्धिद्र जल्गुलः ॥ १ ॥

यच । यावा । पृथुऽबुधः । ऊर्ध्वः । भवन्ति । सोतवे ।

उलूखलऽसुतानां । अच । इत् । ऊं इति । इद्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

हे इंद्र यच्च यस्मिन्नंजःसवकर्मणि सोतवेऽभिषवार्थं यावा पाषाणः पृथुबुधः
स्थूलमूल ऊर्ध्व उन्नतो भवति तस्मिन्कर्मण्युलूखलसुतानामुलूखलेनाभिषु-
तानां रसमवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव जल्गुलः । भक्ष्य ॥ पृथुबुधः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवति । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । सोतवे ।
षुज् अभिषवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । उलूखलसु-
तानां । उलूखलेन सुतानां । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जल्गुलः ।
गल अदने । अस्मद्यङो लुकि लेणमध्यमैकवचने लेटोऽडाटावित्यडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । उपधाया उत्वं च हलादिशेषाभावश्च पृषोद-
रादित्वात् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यच्च द्वाविं जघनाधिषवण्या कृता ।

उलूखलसुतानामवेद्विद्र जल्गुलः ॥ २ ॥

यच्च । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवन्या । कृता ।

उलूखलऽसुतानां । अवं । इत् । ऊं इति । इंद्र । जल्गुलः ॥ २ ॥

यस्मिन्कर्मण्यधिषवण्या उभे अधिषवणफलके द्वाविं जघना । द्वौ जघन-
प्रदेशाविं । जघनं जघन्यतेरिति यास्कः । नि० ९. २०. । कृता । विस्तीर्णे कृते
संपादिते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना । हन्तेः शरीरावयवे द्वे च । उ० ५. ३२. । इति
हन्धातोश्च । द्वित्वं । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । सुपां सुलुगित्याकारः । अधिष-
वण्या । षुज् अभिषवे । ल्युट् । भवे छंदसीति यत् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ।
तित्स्वरित इति स्वरितः । न च यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तच्च हि निष्ठा च
अजनात् । पा० ६. १. २०५. । इत्यस्यानुवृत्तेर्घ्येचकस्यैव तदिति । कृता । पूर्ववदाकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यच्च नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षति ।

उलूखलसुतानामवेद्विद्र जल्गुलः ॥ ३ ॥

यच्च । नारी । अपऽच्यवं । उपऽच्यवं । च । शिक्षति ।

उलूखलऽसुतानां । अवं । इत् । ऊं इति । इंद्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि नारी पत्यपच्यवं शालाया निर्गमनमुपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिक्षते । अभ्यासं करोति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं । द्युङ् गतौ । ऋदोरबित्यप् । गुणावादेशौ । थाथादिना । पा० ६. २. १४४. । उत्तरपदांतोदात्तत्वं । शिक्षते । शिक्ष विद्योपादाने । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यत्र मंथां विबध्ने रश्मीन्यमित्वा इव ।

उलूखलसुतानामवेद्धि जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र । मंथां । विऽबध्ने । रश्मीन् । यमित्वैऽइव ।

उलूखलऽसुतानां । अव । इत् । ऊं इति । इद् । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि मंथामाशिरमथनहेतुं मंथानं विबध्न्ति । तत्र दृष्टांतः । रश्मीनश्चबंधनार्थान्प्रग्रहान्यमित्वा इव । नियंतुमिव । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंथां । पथिमथ्यूभुक्षामात् । पा० ७. १. ८५. । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १९९. । इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा मथ्यतेऽनयेति मंथा । मथि विलोडन इत्यस्माद्बलश्चेति करणे घञ् । ततष्टाप् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । विबध्ने । बंध बंधने । क्वादिभ्यः श्वा । अनदितामिति नलोपे आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यमित्वै । यम उपरमे । तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । इडागमश्छांदसः । यद्वा एयंतात्तवैप्रत्ययस्येडागमे सति णिलोपश्छांदसः । अंतश्च तवै युगपत् । पा० ६. १. २००. । इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं ॥

अभिषवे विनियुक्तासु चतसृषु मध्ये प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद् जयतामिव दुंदुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वं । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे ।

इह । द्युमत्ऽतमं । वद् । जयतांऽइव । दुंदुभिः ॥ ५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपि त्वमवघातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके

कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तममतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद ।
 तच्च दृष्टांतः । जयंतामिव दुंदुभिः । यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुंदुभिर्महांतं
 ध्वनिं करोति तद्वत् ॥ उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान् । उलूखलमुरुकरं
 वोर्क्षरं वोर्ध्वखं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वै तदुलूखलमित्या-
 चक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणं । नि० ९. २०. । इति ॥ उलूखलक । अपादादाविति
 पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । युज्यसे । अदुपदेशाल्लसार्वधा-
 तुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । न च तिङ्ङितिङ् इति निघातः । निपातैर्यद्यदिहं-
 तेति प्रतिषेधात् । द्युमत्तमं । दीव्यतेदीप्त्यर्थस्य संपदादिलक्षणः क्तिप् । दिव उत् ।
 पा० ६. १. १३१. । इत्युत्वं । यणादेशे ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं ।
 ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् । अक्षद्यूरित्यादावि-
 वाचापूटा भवितव्यं । पा० ६. ४. १९. । एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिव्प्रा-
 तिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत इत्युत्वं भविष्यति ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमित् ।

अथो इंद्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् ।

अथो इति । इंद्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उलूखल ॥ ६ ॥

उत अपि च हे वनस्पते उलूखलरूप वृक्ष तेऽग्रमित्तव पुरत एव वातो
 विवाति स्म । त्वरोपेतमुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेण प्रसरति खलु । अथोऽनंतरं
 हे उलूखल इंद्रायेन्द्रोपकारार्थं पातवे पातुं सोमं सुनु । सोमाभिषवं कुरु ॥
 वनस्पते । पारस्करादित्वात्सुट् । कार्ये कारणशब्दः । पातवे । पा । पाने । तुमर्थे
 सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । सुनु । उतश्च प्रत्ययादसं-
 योगपूर्वादिति हेर्लुक् । विकरणस्वरेणांतोदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । उलू-
 खल । ऊर्ध्वं खमस्येत्युलूखलः । पृषोदरादिः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भृतः । हरी इवांधांसि बप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उच्चा । विऽजर्भृतः । हरी
इवेति हरीऽइव । अंधांसि । बप्सता ॥ ७ ॥

हे उलूखलमुसले आयाजी सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेनान्नप्रे
ता हि ते खलूच्चा प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा विजर्भृतः । विशेषेण पुनः पुनर्वि-
हारं कुरुतः । तत्र दृष्टान्तः । अंधांस्यन्नानि चणकादीनि खाद्यानि बप्सतौ भक्ष-
यंतौ हरी इव । इन्द्रस्याश्वविव ॥ अत्र यास्क एवं व्याचख्यौ । आयाजी
आयष्ट्ये अन्नानां संभक्तुतमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भक्षयंतौ । नि०
९. ३६. । इति ॥ आयजी । यजेरौणादिकः करण इप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । वाजसातमा । वाजं सनोतीति वाजसाः । षणु दाने । जनसनेत्यादिना
विट्प्रत्ययः । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आति-
शयनिकस्तमम् । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः । विजर्भृतः । हज् हरणे ।
अस्माद्यङ्कुभ्यासहलादिशेषोरत्जन्वेषु कृतेषु रुयिकौ च लुकि । पा० ७. ४. ९९. ।
इति रुगागमः । ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लिटि द्विर्वचनं तस् । अदा-
दिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । गुणे प्राप्ते किङ्ति चेति प्रतिषेधः । हयहोर्भञ्ज-
दसीति भत्वं । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । बप्सता । भस भक्षण-
दीप्त्योः । लटः शतृ । जुहोत्यादिभ्यः श्रुः । घसिभसोर्हलि च । पा० ६. ४. १००. ।
इत्युपधालोपः । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. । इति नुम्प्रतिषेधः । अभ्यस्ता-
नामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः । इंद्राय मधुमत्सुतं ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृऽभिः । इंद्राय ।

मधुऽमत् । सुतं ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि हे वनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौ युवामृष्वेभिर्दर्शनीयैः
सोतृभिरभिषवहेतुभिः सह ऋष्वौ तौ दर्शनीयौ भूत्वेन्द्रायेन्द्रार्थं मधुमत् मा-
धुयोपेतं सोमद्रव्यं नोऽस्मदीयं सुतं । अभिषुणुतं ॥ ता । सुपां सुलुगित्याकारः ।

नो अद्य । प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभावः । वनस्पती । उभयपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते आमन्त्रितस्येति सर्वानुदात्तत्वं । सुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । सुतं । षुञ् अभिषवे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

सोमावनयने विनियुक्तां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

उच्छिष्टं चम्बोर्भर सोमं पवित्र आ सृज । नि धेहि गोरधि त्वचि ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टं । चम्बोः । भर । सोमं । पवित्रे । आ । सृज । नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥

हे ऋत्विग्विशेष हरिश्चंद्रदेवतापक्षे हरिश्चंद्रेति वा । चम्बोः सोमस्य भक्षत्व-संपादकयोरधिषवणफलकयोः शिष्टमभिषवराहित्येनावशिष्टं सोममुद्धर । शक-टस्योपरि हर । सोममभिषुतं सोमं पवित्रे दशापवित्र आसृज । आनीय प्रक्षिप । प्रक्षेपे सत्यवशिष्टं सोमं गोस्त्वच्यानदुहे चर्मण्यधि निधेहि । अध्यारोप्य स्थापय ॥ चम्बोः । चमु अदने । चम्यते भक्ष्यतेऽचेति चमूः । कृषिचमीत्यादिना । उ० १. ८१. । औणादिक ऊप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सप्तमीद्विवचनस्योदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वमुदात्तयणो हल्पूर्वादिति व्यत्ययेन भवति । भर । ह्य-होर्भः । धेहि । घृसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेत्येवाभ्यासलोपो । निघातः । त्वचि । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति षष्ठं सूक्तं सप्तर्चं शुनःशेषस्यार्धं पांक्तमैंद्रं । अनु-क्रमणिका च यच्चिद्धि सप्त पांक्तमिति । पृष्ठचषडहस्य पंचमेऽहनि माध्यंदिने सवने होत्रका यच्चिद्धीति सप्तर्चं सूक्तं । त्रीस्तृचान्कृत्वा स्वस्वशस्त्र एकैकं तृचमा-वपेरन् । चतुर्थेऽहनीति खंडे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव । आ० ७. ११. । इति सूचितं ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताऽइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेदेवैः प्रेरितः श्रुतः शेष एतदादिकादिभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिर्ऋग्भिर्इन्द्रं
तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तं विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः
सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति स इन्द्रं तुष्टाव
यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पंचदशभिरिति ॥ हे सोमपाः
सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिन्निद्रं यच्चिद्धि यद्यपि वयमनाशस्ता इव स्मसि ।
अप्रशस्ता इव भवामः । तथापि हे तुवीमघ बहुधनेन्द्र त्वं गोष्वश्वेषु शुभिषु
शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्मानाशंसय । सर्वतः
प्रशस्तान्कुरु । अस्मद्दोषमनपेक्ष्य गवादीन्प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सोमपाः । विजंतः ।
आमंचितनिघातः । अनाशस्ता इव । शंस स्तुतौ । निष्ठेति भावे क्तः । यस्य
विभाषेतीदृप्रतिषेधः । नजा बहुव्रीहौ नज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्मसि ।
इदंतो मसिः । तू नः । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । गोषु । सावेकाच इति
प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । अश्वेषु । अश्रुतेऽध्वा-
नमित्यश्वः । अशिप्रुषीत्यादिना क्त्वाप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । शुभिषु । शुभ
दीप्तौ । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानां । पते । शचीऽवः । तव । दंसना ।

आ । तू । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ २ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानां पते । अन्नानां पालक ।
तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् ।
शिप्रे हनू नासिके वेति यास्कः । अत इनिठनाविति मत्वर्थीय इनिः । आमं-
चिताद्युदात्तत्वं । वाजानां पते । सुबामंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचि-
तसमुदायनिघातः । न चामंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्य-
मानवत्त्वेन पदादपरत्वात्पादादित्वाच्च न निघातः । नांमंचिते समानाधिकरणे
सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः । छंदसीर इति मतुपो
वत्त्वं । मतुवसो रुरिति रुवे खरवसानयोर्विसर्जनीयः । पा० ८. ३. १५. । पादादि-
त्वादांमंचितनिघाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

निष्वापया मिथूहशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथूऽहशा । सस्तां । अबुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ३ ॥

मिथूहशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यमदूत्यौ निष्वापय । नितरां सुप्ते कुरु । ते चास्मान्मारयितुमबुध्यमाने सत्यौ सस्तां । निद्रां प्राप्नुतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ निष्वापय । सुषामादित्वात् षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मिथुनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूहशा । क्विप् चेति दृशेः कर्तरि क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सस्तां । षस स्वप्ते । लोटि तसस्ताम् । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः । अबुध्यमाने । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

ससंतु । त्याः । अरातयः । बोधंतु । शूर । रातयः ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ४ ॥

त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शत्रवः ससंतु । निद्रां कुर्वंतु । हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र रातयो दानशीला बंधवो बोधंतु । अस्मान्बुध्यन्तां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ससंतु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः । रा दाने । मंचे वृषेत्यादिना भावे क्तिन् । न विद्यते रातिरेष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति न भवति । यद्वा क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधंतु । पादादित्वान्निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिद्र गर्दभं मृण नुवंतं पापयामुया ।

आ तू न इद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ५ ॥

सं । इद्र । गर्दभं । मृण । नुवंतं । पापया । अमुया ।

आ । तु । नः । इद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ५ ॥

हे इद्र अमुयानयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निंदारूपया वाचा नुवंतं स्तुवंतं । अपकीर्तिं प्रकटयंतमित्यर्थः । तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं संमृण । सम्यक् मारय । यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं परुषं शब्दं करोति तथा शत्रुरपि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं । तर्दं गर्दं शब्दे । कृशृशलिकलिकर्दिभ्योऽभच् । उ० ३. १२१. । चित् इत्यंतीदात्तत्वं । मृण । मृण हिंसायां । तौदादिकः । शस्य डित्वाद्गुणाभावः । नुवंतं । णु स्तुतौ । शतर्यदिप्रभृतित्वाच्छपो लुक् । शतुर्दित्वाद्गुणाभाव उवडादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

पताति कुंडृणाच्या दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुंडृणाच्या । दूरं । वातः । वनात् । अधि ।

आ । तु । नः । इद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ६ ॥

वातोऽस्मत्प्रतिकूलो वायुः कुंडृणाच्या कटिलगत्या स त्वस्मान्परित्यज्य वनादध्याख्यादप्यधिकं दूरं देशं पताति । पततु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति । लेख्याडागमः । कुंडृणाच्या । कुडि दाहे । अस्मात् ल्युडंते कुंडनशब्दे डकारात्परस्याकारस्य ऋकारश्छांदसः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति एत्वं । तदंचतीति कुंडृणाची । ऋत्वितिगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपेऽंचतेश्चेति वक्तव्यं । पा० ४. १. ६. २. । इति डीप् । अच इत्यकारलोपः । चाविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । अंचतेश्च चौ । पा० ६. १. २२२. । इत्याकारस्योदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सर्वे परिक्त्रोशं जहि जंभया कृकदाश्वं ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वे । परिऽक्त्रोशं । जहि । जंभय । कृकदाश्वं ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

परिक्त्रोशमस्मद्विषये सर्वत आक्त्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं जहि । मारय । कृक-
दाश्वमस्मद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं जंभय । मारय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्त्रोशं । कुश
आह्वाने । परितः क्रोशयतीति परिक्त्रोशः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
जहि । हन हिंसागत्योः । हंतेर्जः । पा० ६. ४. ३६. इति जादेशः । तस्यासिद्धव-
द्वा भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक् न भवति । जंभय । जभि नाशने ।
चुरादित्वात्स्वार्थिको णिच् । शपः पिच्चादनुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते ।
कृकदाश्वं । कृज् हिंसायां । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कन् । उ० ३. ४०. इति कन्प्रत्ययः ।
किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः । तथा च कृको हिंसा । तां दाशति प्रयच्छतीति कृक-
दाशुः । बहुलग्रहणाद्दशतेरपि कृक उपपदे कृके वचः कश्च । उ० १. ६. इत्युण् ।
प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्वितीयायाममि पूर्वत्वे प्राप्ते वा छंदसीति तस्य बाधितत्वाद्य-
णादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

आ व इंद्रमिति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं शुनःशेषस्यार्धं गायत्रं । अस्माक-
मित्येषा पादनिचृद्गायत्री । त्रयः सप्तकाः पादनिचृदित्युक्तत्वात् । शश्वदिंद्र इत्येषा
चिष्टुप् । आदितः षोडशर्च ऐंद्र्यः । आश्विनावश्वावत्येत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः ।
कस्त उष इत्याद्यास्तिस्र उषोदेवताकाः । तथा चानुक्रमणिका । आ वो द्यधिका-
स्माकं पादनिचृत् शश्वत्त्रिष्टुप् परौ तृचावाश्विनोषस्याविति ॥ प्रथमामृचमाह ॥

आ व इंद्रं त्रिविं यथा वाजयंतः शतक्रतुं । मंहिष्ठं सिंच इंदुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्रं । त्रिविं । यथा । वाजऽयंतः । शतऽक्रतुं । मंहिष्ठं । सिंचे । इंदुऽभिः ॥ १ ॥

वाजयंतोऽन्नमिच्छंतो वयं शुनःशेषाः । हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं संबं-
धिनमिममिंद्रमिंदुभिः सोमैरासिंचे । सर्वतः सिंचामहे । तर्पयामः । कीदृशं ।

शतक्रतुं । शतसंख्याककर्मोपेतं । मंहिष्ठं । अतिशयेन प्रवृद्धं । सेचने दृष्टान्तः । यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयन्ति तद्वत् । क्रिविशब्दो ववः काट इत्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु क्रिविः कूपः सूद इति पठितं ॥ क्रिविं । कृती छेदने । कृत्यत इति क्रिविः । क्रिविघृष्ट्विच्छविस्थवीत्यादौ । उ० ४. ५९. । क्रिन्प्रत्ययांतो निपातितः । अत एव तशब्दलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । वस्तुतस्तु डुकृञ् करणे क्रि विडागमश्च निपात्यत इति निघंटुभाष्यं । यथा । यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं । वाजयंतः । वाजमात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानज्ञापनात् । मंहिष्ठं । मंहि वृद्धौ । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुच्छंदसि । पा० ५. ३. ५९. । इति तृजंतादिष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःसु । पा० ६. ४. १५४. । इति तृलोपः । इष्टनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । सिंचे । षिचिर् क्षरणे । व्यत्ययेनैकवचनं । शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां । एदु निम्नं न रीयते ॥ २ ॥

शतं । वा । यः । शुचीनां । सहस्रं । वा । संऽआशिरां । आ । इत् । ऊं इति । निम्नं । न । रीयते ॥ २ ॥

य इन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं समूहं वा । समाशिरां समीचीनेनाशीराख्येन श्रपणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रं वा सहस्रसंख्याकं समूहं वा एदु रीयते । आगच्छत्येव । सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्तौ दृष्टान्तः । निम्नं न । यथा निम्नप्रदेशमाप आप्नुवन्ति तद्वत् ॥ समाशिरां । श्रीञ् पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य क्लिप्यपस्पृधेयामित्यादावाशीरादेशे निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रीयते । रीङ् श्रवणे । दिवादिभ्यः श्यन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

सं यन्मदाय शुष्मिणे एना ह्यस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥

सं । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे । समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

यत्पूर्वाक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत इन्द्रस्य मदाय मदार्थं संगतं भवति । एना ह्यनेनैव शतेन सहस्रेण चास्येन्द्रस्योदरे व्यचो व्याप्तिर्दधे । धृता-

भवति । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रो न । समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । व्यचः । व्यचेः कुटादित्वमनसि । पा० १. २. १. १. । इति डिङ्भावावस्य प्रतिषिद्धत्वाद्गृहिज्येत्यादिना संप्रसारणं न भवति । असुनो निन्नादाद्युदात्तत्वं । दधे । दधातेः कर्मण्यभ्यासह्रस्वजश्वेषु कृतेष्वातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । हि चेति प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥

अयं । ऊं इति । ते । सं । अतसि । कपोतः ऽइव । गर्भऽधिं । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हे इंद्र अयमु । अयमपि दृश्यमानः सोमस्ते त्वदर्थं संपादितः । यं सोमं समतसि । सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः । कपोत इव । यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणी कपोती प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित्तस्मादेव कारणान्नोऽस्मदीयं वच ओहसे । प्राप्नोषि ॥ अतसि । अत सातत्यगमने । कपोत इव । कवेरोतच् पश्च । उ० १. ६२. । इत्योतच् । व्यत्ययेन मध्योदात्तः । गर्भधिं । गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओहसे । तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तोत्रं राधानां पते गर्वाहो वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥

स्तोत्रं । राधानां । पते । गर्वाहः । वीर । यस्य । ते । विऽभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥

हे इंद्र राधानां पते धनानां पालक गर्वाहो गीर्भिरुत्थमान वीर शौर्योपेत । यस्य ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति तस्य तव विभूतिर्लक्ष्मीः सूनृता प्रियसत्यरूपास्तु ॥ स्तोत्रं । दाक्षीण्येति घृन् । पा० ३. २. १८२. । पश्चादर्शश्चाद्यच् । अथवा स्तोतुरिदमित्यर्थेऽण् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न । राधानां पते । राधुवंत्येभिरिति राधानि धनानि । सुबामंचित इति परांगवद्भावात्षष्ठ्यामंचितसमुदायस्य निघातः । गर्वाहः । वह प्रापणे । वहिहाधाज्भ्यश्छंदसीति कारकपूर्वस्यापि वहतेरमुप्रत्ययः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यु-

कृत्वात् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । पूर्वपदस्यर्वोरुपधाया इति दीर्घस्याभावश्छांदसः । षाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । विभूतिः । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

ऊर्द्धस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहे ॥ ६ ॥

ऊर्द्धः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सं ।

अन्येषु । ब्रवावहे ॥ ६ ॥

हे शतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत । अस्मिन्प्रसक्ते वाजे संयामे नोऽस्माकमूतये रक्षणायोर्द्ध उन्नत उत्सुकस्तिष्ठ । भव । त्वं चाहं च मिलित्वान्येषु कार्योत्तरेषु संब्रवावहे । सम्यक् विचारयावः ॥ तिष्ठा । अचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इंद्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरं । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इंद्रं । ऊतये ॥ ७ ॥

योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजे वाजे कर्मविधातिनि तस्मिंस्तस्मिन्संयामे तवस्तरमतिशयेन बलिनमिंद्रमूतये रक्षार्थं सखायः सखिवत्प्रिया वयं हवामहे । आह्वयामः ॥ योगे योगे । युजिर् योगे । हलश्चेति घञ् । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । घजो जिह्वादाद्युदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावे सत्यामेडितानुदात्तत्वं । तवस्तरं । तवसः शब्दादस्मायामेधेति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थीयो विनिः । तस्य छांदसो लोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ घा गमद्यदि अर्वत्सहस्रिणींभिरुतिभिः । वाजेभिरुप नो हव ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । अर्वत् । सहस्रिणींभिः । ऊतिऽभिः । वाजेभिः । उप ।

नः । हव ॥ ८ ॥

यद्ययमिन्द्रो नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं शृणुयात् । तदानीं स्वयमेव सहस्रि-
णीभिरुतिभिर्बहुभिः पालनैर्वाजेभिरन्नैश्च सहोप समीप आ घ । अवश्यमा-
गमत् । आगच्छेत् ॥ घ । ऋचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः । गमत् ।
लिङ्गर्थे लेट् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा
छांदसे लुङि पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेष्विति च्लेरडादेशः । बहुलं छंदस्य-
माङ्गोऽपीत्यडभावः । श्रवत् । श्रु श्रवणे । पूर्ववस्तेष्वडागमः । वाजेभिः ।
बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति ह्यतेरप्
संप्रसारणं च । अपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥ ४

नवमीमृचमाह ॥

अनु प्रत्नस्यौक्सो हुवे तुविप्रतिं नरं । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओक्सः । हुवे । तुविऽप्रतिं । नरं । यं । ते । पूर्वं । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्यौक्सः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात्तुविप्रतिं बहून्यजमा-
नान्प्रतिगंतारं नरं पुरुषमिन्द्रमनु हुवे । अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि । यं ते त्वामिन्द्रं
पितास्मदीयो जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे । आहूतवान् । तमाह्व-
यामीति पूर्वचान्वयः ॥ ओक्सः । नद्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वं । हुवे । ह्येज् स्पृहायां
शब्दे च । इटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । गुणे प्राप्ते किङ्किति चेति
प्रतिषेधः । उवडादेशः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । पादादित्वादन्यथातः । तुविप्रतिं ।
तुवीनां बहूनां प्रतिगंतारं । अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगं-
तृशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति । अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः
। पा० १. ४. ९२. । इतिवत्सत्त्ववचनत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वे पूरणगुणेत्यादिना
। पा० २. २. ११. । न षष्ठीसमासनिषेधः । हुवे । ह्येजो लिटि बहुलं छंदसीति
पूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यं । पा० ६. १. ८. ३. ।
इति द्विर्वचनाभावः । यद्वृत्तयोगादन्यथातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ १० ॥

तं । त्वा । वयं । विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत । सखे । वसो इति ।

जरितृभ्यः ॥ १० ॥

हे विश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिः स्वस्वकर्मण्याहूत सखे सखिवन्प्रिय वसो निवासहेतो इन्द्र तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां जरितृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहार्थमाशास्महे । प्रार्थयामहे ॥ आशास्महे । आङ्गशासु इच्छायां । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । वसो । नामन्त्रिते समानाधिकरण इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्पराङ्गवद्भावेऽपि सति शेषनिघातेन वामन्त्रितस्य चेति वा सर्वानुदात्तत्वं । जरितृभ्यः । जरति स्तुतिकर्मा । तृचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपावा । सखे वज्रिन्सखीनां ॥ ११ ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमऽपाः । सोमऽपावा । सखे । वज्रिन् । सखीनां ॥ ११ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवन्प्रिय वज्रिन्वज्रयुक्तेन्द्र सखीनां सखिवन्प्रियाणां सोमपावां सोमस्य पातृणामस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समूहस्वत्प्रसादादस्त्विति शेषः ॥ शिप्रिणीनां । ऋन्नेभ्यो ङीविति ङीप् । तस्य पितृत्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः । आमन्त्रितस्य सति शिष्टत्वादामन्त्रिताद्युदात्तत्वं । सोमपावां । आतो मनिच्नित्यादिना वनिप् । अलोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्यनोऽकारस्य लोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टयेऽभिलषितार्थं ते तवानुग्रहं यथा येन प्रकारेणोश्मसि । वयं कामयामहे । त्वं तथा कुरु । त्वत्प्रसादात्तदभीष्टं तथास्तु ॥ कृणु । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वान्नुम् । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोप इति तस्य लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक् । उश्मसि । वशं कांतौ । इदन्तो मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । यहिज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः ।

यद्वृत्तयोगादनिघातः । इष्टये । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः ।
यद्वा यजतेः क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । व्रश्चादिना षत्वे घृत्वं ।
पूर्वस्मिन्पक्षे मंचे वृषेति क्तिन उदात्तत्वं । द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

रेवतीर्नः सधमाद् इद्रे संतु तुविवाजाः । क्षुमंतो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधऽमादे । इद्रे । संतु । तुविऽवाजाः । क्षुऽमंतः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमंतोऽन्नवंतो वयं याभिर्गोभिः सह मदेम । हृषेम । इद्रे सधमादेऽस्माभिः
सह हर्षयुक्ते सति नोऽस्माकं ता गावो रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः
प्रभूतबलाश्च संतुः ॥ रेवतीः । रयिशब्दान्मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं
परपूर्वत्वं । छंदसीर इति मतुपो वत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । आरे-
शब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं ।
सधमादे । मद तृप्प्रियोगे । चौरादिकः । सधमादे । सह मादयतीति सधमादः ।
पचाद्यच् । सध मादस्थयोश्छंदसि । पा० ६. ३. ९६. । इति सहशब्दस्य सधादेशः ।
थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
तुविवाजाः । तु इति सौचो धातुर्वृद्धार्थः । अच इरिति इः । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो
न भवति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्षुमंतः । दुक्षु शब्दे । अस्मात्किपि
तुगभावश्छंदसः । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । मदेम । मदी हर्षे ।
व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं । ततो
धातुस्वरः शिष्यते ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

आ घ त्वावान्मनाप्रः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्र्योः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाऽवान् । मना । अप्रः । स्तोतृऽभ्यः । धृष्णो इति । इयानः । ऋणोः ।

अक्षं । न । चक्र्योः ॥ १४ ॥

हे धृष्णो धार्ष्ट्ययुक्तेन्द्र त्वावान् तत्सदृशो देवताविशेषस्तमनाप्रस्त्वदनुयहव-
शात्स्वयमेवाप्रः सन् इयानोऽस्माभिर्याच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुयहाय
तदभीष्टमर्थं घ अवश्यमा ऋणोः । आनीय प्रक्षिपतु । तच्च दृष्टांतः । चक्र्योः
रथस्य चक्रयोरक्षं न । यथाक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥ त्वावान् । वतुष्प्रकरणे युष्म-

दस्मिन्नां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्य-
 तस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्यात्वं । वतुपः पित्वा-
 दनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्मना । मंत्रेष्ववाङ्मादेरात्मनः । पा० ६. ४.
 १४१. । इत्याकारलोपः । धृष्णो । जिधृषा प्रागल्भ्ये । वसिगृधिधृषिक्षिपेः कृः
 । पा० ३. २. १४०. । आमंत्रितानुदात्तत्वं । इयानः । ईङ् गतौ । छंदसि लिट् । पा०
 ३. २. १०५. । तस्य लिटः कानज्जेति कानजादेशः । अचि श्रुधात्वित्यादिना । पा०
 ६. ४. ७७. । इयङादेशः । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद-
 भ्यासो न क्रियते । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ऋणोः । ऋण गतौ । लङि व्यत्ययेन
 तिपः सिपीतश्चेतीकारलोपः । तनादिकृञ्भ्य उः । पा० ३. १. ७९. । सार्वधातु-
 कगुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङागमाभावः । विकरणस्वरेणोदात्तत्वं ।
 अक्षं । अक्षस्यादेवनस्य । फि० २. १२. । इत्याद्युदात्तत्वं । चक्रयोः । चक्रियोः ।
 अकारस्येकारश्छांदसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आ यदुर्वः शतक्रत॒वा कामं॑ जरि॒तृणां॑ । ऋ॒णोरक्षं॑ न शची॑भिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुर्वः । शत॒क्रतो॑ इति॑ शत॑ऽक्रतो । आ । कामं॑ । जरि॒तृणां॑ । ऋ॒णोः ।

अक्षं॑ । न । शची॑भिः ॥ १५ ॥

हे शतक्रतो इंद्र यदुर्वो धनं कामितार्थरूपमा स्तोतृभिराप्नव्यमस्ति तं कामं
 जरितृणां स्तोतृणामनुग्रहाय आ ऋणोः । आनीय प्रक्षिपसि । तत्र दृष्टान्तः ।
 शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैरक्षं न । यथाक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥
 शचीभिः । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनंत आद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चिंशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

शश्वदिंद्रः पो॒मृथ॒ज्जिर्जिगा॒य नान॑द॒द्भिः शश्व॑स॒द्भिर्धनानि॑ ।

स नो॑ हिरण्य॒रथं॑ द॒सना॑वान्स नः स॒निता स॒नये॑ स नो॑ऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इंद्रः । पो॒मृथत्॑ऽभिः । जिगा॒य । नान॑दत्ऽभिः । शश्व॑सत्ऽभिः । धनानि॑ ।

सः । नः । हिर॒ण्य॒ऽरथं॑ । द॒सना॑ऽवान् । सः । नः । स॒निता । स॒नये॑ । सः । नः ।

अ॒दात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेद्रेण दत्तं हिरण्यरथमनया प्रतिजयाह । तथा च ब्राह्मणं । तस्मा इन्द्रः
 स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ । तमेतयर्चा प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इतीति ॥
 इन्द्रः शश्वत्सर्वदा धनानि वैरिसंबन्धीनि जिगाय । जितवान् । अश्वैरिति शेषः ।
 कीदृशैः । पोमुथङ्गिः । घासभक्षणानंतरभाविनमोष्ठशब्दं कुर्वङ्गिः । नानदङ्गिः ।
 नादमास्यगतं हेषाशब्दं कुर्वङ्गिः । शाश्वसङ्गिः । पुनः पुनर्भृशं वा श्वसङ्गिः । दंसना-
 वान् कर्मवान् सनिता दाता स इन्द्रो नोऽस्माकं सनये संभजनार्थं हिरण्यरथं
 सुवर्णेन निमित्तं रथमदात् । दत्तवान् । स नः स न इति द्विरुक्तिरादरार्थं ॥
 पोमुथङ्गिः । प्रोथु पर्याप्ती । अस्माद्यङ्कुब्ध्यासहलादिशेषौ । ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे
 कृते गुणो यङ्कुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इति गुणः । धातोरुपधाया उत्वं छांदसं ।
 अस्माद्यङ्गुंताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । जिगाय । जि जये । लिटो
 णलि वृद्धिर्द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाज्जि इत्यस्य द्विर्वचनं । सन्निटोर्जेः
 । पा० ७. ३. ५७. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । नानदङ्गिः । णद अभ्यक्ते शब्दे ।
 पूर्ववद्यङ्कुकि दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं । शाश्वसङ्गिः ।
 श्वस प्राणने । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथं । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । अदात् ।
 गातिस्थेति सिचो लुक् । दंसनावान् । दंसशब्द अप्रो दंसो वेष इति कर्मनामसु
 पठितः । दंस एव दंसना । तदस्यास्तीति मतुप् । दस्यतेऽनेनेति दंसना ॥

प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ गायत्रे छंदस्याश्विनाश्चावत्येति तृचः । अथाश्विन
 इति खंडेऽश्विना यज्वरीरिष आश्विनावश्चावत्या । आ० ४. १५. । इति सूचितं ।
 तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह ॥

आश्विनावश्चावत्येषा यातं शवीरया । गोमहसा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातं । शवीरया । गोऽमत् । दसा । हि-
 रण्यऽवत् ॥ १७ ॥

इन्द्रेण प्रेरितः शुनःशेपोऽश्विनौ तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमिन्द्र उवा-
 चाश्विनौ नु स्तुह्यथ तोत्सह्यामीति सोऽश्विनौ तुष्टावात उत्तरेण तृचेनेति ।
 हे अश्विनौ । अश्चावत्या बहुभिरश्वैर्युक्तया शवीरया प्रेर्यमाणयेषान्नेन सह आ-
 यातं । अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । हे दसा । अश्विनौ युवयोः प्रसादाप्नोमह-
 हुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्बहुना हिरण्येन युक्तमस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः ॥

अश्वावत्या । मंचे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेवस्य मत्तौ । पा० ६. ३. १३१. । इति दीर्घत्वं ।
इषा । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । यातं । या प्रापणे । लोटि तसत्त्वं ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । शवीरया । शु गतौ । कृष्णपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । उ०
४. ३०. । इतीरन्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

समानयोजनो हि वाँ रथो दस्त्रावमर्त्यः । समुद्रे अश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वाँ । रथः । दस्त्रौ । अमर्त्यः । समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हे दस्त्रावश्विनौ वां युवयोः संबन्धी रथः समानयोजनस्तुल्ययोजनः । युव-
योर्द्वयोरेकरथारूढत्वादुभयार्थं सकृदेव युज्यते । युक्तः स रथोऽमर्त्यो विनाशर-
हितः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत एवाश्विनौ हि यस्मात्समुद्रेऽन्तरिक्ष ईयते ।
गच्छति । समुद्र इत्यन्तरिक्षनामसु पठितं । समुद्रशब्दं यास्क एवं व्याचख्यौ ।
समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समु-
दको भवति समुनत्तीति वा । नि० २. १०. । इति । समानयोजनः । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । अमर्त्यः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईयते । ईङ् गतौ । अदुपदे-
शल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

न्य१घ्नस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः । परि द्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अघ्नस्य । मूर्धनि । चक्रं । रथस्य । येमथुः । परि । द्यां । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवामघ्नस्य हंतुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य मूर्धन्यु-
परि चक्रं भवदीयरथसंबन्धेकं चक्रं नियेमथुः । नियमितवन्तौ । अन्यच्चक्रं परि
द्यां द्युलोकस्य परित ईयते । गच्छति ॥ अघ्नस्य । अहननमघ्नः । घञर्थे कवि-
धानं स्थास्त्रापाव्यधिहनियुध्यर्थे । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति हन्तेः कप्रत्ययः । अघ्न-
मर्हत्यघ्नः । छंदसि च । पा० ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ।
येमथुः । यम उपरमे । किति लिट्छात एकहल्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपी ॥

प्रातरनुवाक आश्विनेशस्त्र उषस्ये क्रतौ गायत्रे छंदसि कस्त उष इति तृचः ।
अथोषस्य इति खंडे कस्त उष इति तिस्रः । आ० ४. १४. । इति सूचितं । तस्मिन्सृचे
प्रथमां सूक्ते विंशीमृचमाह ॥

कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नक्षसे विभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कधऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कं । नक्षसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनःशेष उषसं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमश्विना ऊचतुरुषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याव इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन तस्य ह स्मर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचे कनीय ऐस्त्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐस्त्वाक आसेति । हे कधप्रिये स्तुतिप्रिये । अमर्त्ये मरणरहित उष एतच्छब्दाभिधेय उषःकालाभिमानिनि देवते । भुजे तव भोगाय मर्तो मनुष्यः को विद्यते । हे विभावरि विशेषप्रभावयुक्त उषो देवि कं पुरुषं नक्षसे । प्राप्नोषि । तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थः । अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ ते । तेमयावेकवचनस्य । पा० ८. १. २२. । इति युष्मच्छब्दस्य ते आदेशः सर्वानुदात्तः । कधप्रिये । कथ वाक्यप्रबंधे । चुरादिरदंतः । णावतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुपधावृद्धभावः । चिंतिपूजिकथिकुंविचर्चश्च । पा० ३. ३. १०५. । इत्यङ्प्रत्ययः । णेरनिटीति णिलोपः । ततश्चाप् । षष्ठीसमासे झ्यापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. । इति ह्रस्वं । थकारस्य धकारश्छांदसः । आमंचितानुदात्तत्वं । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणः क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मर्तः । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । नक्षसे । नृक्ष षृक्ष णक्ष गतौ । विभावरि । भा दीप्तौ । विपूर्वादस्मादातो मनिन्कनिञ्चनिपश्चेति वनिप् । वनो र च । पा० ४. १. ७. । इति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । अस्मार्थनद्योर्ह्रस्वः । पा० ७. ३. १०७. । इति ह्रस्वं ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

वयं हि ते अमन्मह्यांतादा पराकात् । अश्वे न चित्रे अरुषि ॥ २१ ॥

वयं । हि । ते । अमन्महि । आ । अंतात् । आ । पराकात् । अश्वे । न । चित्रे ।

अरुषि ॥ २१ ॥

अश्वे व्यापनशीले । चित्रे चायनीये । अरुषि आरोचमान उषःकालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपमांतात्समीपपर्यंतमापराकादूरपर्यंतं वयं मनुष्या नामन्महि । न बोद्धुं समर्थाः । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवतामहिम्नः पारावारयोर-

द्वाविंशीमृचमाह ॥

धारय ॥ २२ ॥

*॥ इति प्रथममंडले षष्ठोऽनुवाकः ॥

सप्तमेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र त्वमग्ने प्रथम इति प्रथमं सूक्तमष्टादश्वं ।
आंगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अष्टमीषोडश्यष्टादश्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुब-
तपरिभाषया जगत्यः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रमणिका । त्वमग्ने द्यूना
हिरण्यस्तूप आग्नेयं चिष्टुबंत्याष्टमीषोळश्यौ चेति ॥ प्रातरनुवाक आग्नेये
क्रतावाश्विनशस्त्रे च त्वमग्ने प्रथम इति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे त्वमग्ने
प्रथमो अंगिरा ऋषिर्नू चित्सहोजा अमृतो नितुंदत । आ० ४. २३. । इति
सूचितं ॥ अभिप्रवषडहस्य तृतीयेऽहन्याग्निमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्य-
निविज्ञानीयं । तथा च तृतीयस्य अयमेति खंडे सूचितं । त्वमग्ने प्रथमो
अंगिरा इत्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥ वाजपेय आग्निमारुत एतत्सूक्तं

जातवेदस्यं निविद्वानीयं तृतीयेनाभिप्लविकेनोक्तं तृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात् ॥
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्वनापसोऽजायंत मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिराः । ऋषिः । देवः । देवानां । अभवः । शिवः । सखा ।

तव । व्रते । कवयः । विद्वनाऽअपसः । अजायंत । मरुतः । भ्राजत् ऽऋष्टयः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य अंगिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् । तादृ-
शाऽंगिरोनामक ऋषिर्भवः । तथा च ब्राह्मणं । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिर-
सोऽभवन्निति । तथा स्वयं देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखाभवः ।
तव व्रते त्वदीये कर्मणि कवयो मेधाविनो विद्वनापसो ज्ञानेन व्याप्नुवाना
ज्ञातकर्मानो वा भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा मरुतो मरुत्संज्ञका देवा अजायंत ॥
विद्वनापसः । विद्व ज्ञाने । विद्वो वेदनं । बहुलग्रहणादीणादिको मक्प्रत्ययः ।
तदस्यास्तीति पामादिलक्षणो नः । पा० ५. २. १००. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ।
विद्वनान्यपांसि येषां ते विद्वन्मपसः । पूर्वपदस्यान्येषामपि दृश्यत इति दृशि-
ग्रहणादवग्रहसमयेऽपि दीर्घत्वं । अजायंत । जनी प्रादुर्भावे । तस्य श्यनि ज्ञाज-
नोर्जा । पा० ७. ३. ७९. । इति जादेशः । भ्राजदृष्टयः । भ्राज दीप्तौ । व्यत्ययेन
शतृ । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋषी गतावित्यस्मात् क्तिच्क्त्तौ
च संज्ञायामिति क्तिजंत ऋष्टिशब्दः । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतं ।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता श्युः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिरःऽतमः । कविः । देवानां । परि । भूषसि । व्रतं ।

विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । श्युः । कतिधा । चित् ।

आयवे ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य अंगिरस्तमोऽतिशयेनांगिरा भूत्वा कविर्मेधावी

सन् देवानामन्येषां व्रतं कर्म परिभूषसि । परितोऽलं करोषि । कीदृशस्त्वं । विश्वस्मै
 भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थं विभुः । बहुविधः । आहवनीयाद्यनेकरूपधा-
 रीत्यर्थः । मेधिरो मेधावान् । द्विमाता । द्वयोररण्योरुत्पन्नः । यद्वा द्वयोर्लोक-
 योर्निमाता । आयवे मनुष्यार्थं कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः
 शयानः । तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयंत इति न केनापि ज्ञायत
 इत्यर्थः ॥ भूषसि । भूष अलंकारे । भौवादिकः । विभुः । विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायां
 । पा० ३. २. १८०. । इति विपूर्वाद्भवतेर्दुप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भुवनाय ।
 भूमधूभ्रस्त्रिभ्यश्छंदसि । उ० २. ७८. । इति क्युन् । योरनादेशे निःस्वरेणाद्युदात्तत्वं ।
 मेधिरः । मेधु संगमे च । अस्माद्बाहुलक इरन्प्रत्ययः । निःस्वरः । द्विमाता । द्वौ
 मातरौ यस्यासौ द्विमाता । नद्युतश्च । पा० ५. ४. १५३. । इति कप्प्रत्ययो न भवति
 मातृमातृकयोर्भेदेनोपादानान्नद्युतश्चेति कवपि विभाष्यत इति तस्य मातृशब्द-
 विषये पाक्षित्वोक्तिः । चिचक्रादिवाद्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा द्वयोर्माता द्वि-
 माता । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । शयुः । शीङ् स्वप्ने । भृमृशीत्यादिना उग्रप्रत्ययः ।
 कतिधा । इयंतस्य किम्शब्दस्य बहुगणवतुडिति संख्या । पा० १. १. २३. । इति
 संख्यासंज्ञायां संख्याया विधार्थे धा । पा० ५. ३. ४२. । इति धाप्रत्ययः । आयवे ।
 छंदसीण इत्येतेरुग्रप्रत्ययः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसंघोभारमयजो महो वसो ॥ ३ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । मातरिश्चने । आविः । भव । सुक्रतुऽया । विवस्वते ।

अरेजेतां । रोदसी इति । होतृऽवूर्ये । असंघोः । भारं । अयजः । महः । वसो
 इति ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं मातरिश्चने प्रथमो मुख्यो भूत्वा वर्तसे । अग्निर्वायुरादित्य इति
 वायुपेक्षया सर्वत्र मुख्यत्वावगमात् । तादृशस्त्वं सुक्रतूया शोभनकर्मच्छया वि-
 वस्वते परिचरते यजमानायाविर्भव । प्रकटो भव । तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी
 द्यावापृथिव्यावरेजेतां । अकंपेतां । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः । नि० ३. २१. ।
 इति यास्कः । होतृवूर्ये होतृवरणयुक्ते कर्मणि भारं भरणमसंघोः । ऊढवानसि ।
 हे वसो निवासहेतो वहे महः पूज्यान्देवानयजः । इष्टवानसि ॥ मातरिश्चने ।

निर्माणहेतुत्वान्मातांतरिक्षं । तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्वा वायुः । श्वन्-
 क्षन्नित्यादौ । उ० १. १५८. । मातरिश्वन्शब्दः कन्प्रत्ययांतो निपातितः । सुक्रतूया ।
 सुक्रतुमात्मन इच्छति । सुप् आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पा०
 ७. ४. २५. । क्यजंतस्य धातुसंज्ञायाम् अ प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १०२. । इति भावेऽका-
 रप्रत्ययः । ततश्चाप् । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य डादेशः । टिलोप उदात्त-
 निवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
 विवस्वते । विवासतिः परिचरणकर्मा । अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्यये-
 नोपधाह्रस्वत्वं । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति मतोर्वत्वं । तसौ मत्वर्थ
 इति भत्वेन पदत्वाभावादुत्वाभावः । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ।
 रोदसी । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । होतृवूर्ये । होचा व्रियत इति होतृवूर्यो
 यज्ञः । वृज् वरणे । बहुलयहणादौणादिकः क्यप् । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि
 चेति दीर्घः । यद्वा वृज् वरण इत्यस्मादेतिस्तुशास्वित्यादिना । पा० ३. १. १०९. ।
 क्यप् । अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे
 पूर्ववदुत्तदीर्घौ । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
 स एव शिष्यते । असघ्नोः । षघ हिंसायामत्र तु वह्नार्थः । स्वादिभ्यः श्रुः ।
 पादादित्वाद्निघातः । अयजः । भारमित्यस्य पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपे-
 क्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः
 । या० ८. १. १८. १. । इति वचनात् । महः । मह पूजायां । क्तिप् चेति क्तिप् ।
 सुपां सुपो भवंतीति शसो ङसादेशः । सावेकाच इति तस्योदात्तत्वं । यद्वा शसि
 महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति शस उदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृतरः ।

श्वात्रेण यत्पिचोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥ ४ ॥

त्वं । अग्ने । मनवे । द्यां । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते । सुकृत्ऽतरः ।

श्वात्रेण । यत् । पिचोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्व । अनयन् । आ । अपरं ।

पुनरिति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं मनवे मनोरनुग्रहार्थं द्यां द्युलोकमवाशयः । शब्दितवानसि ।

पुण्यकर्मभिः साध्यो द्युलोक इति प्रकटितवानसि । सुकृते तव परिचरणं कुर्वते
 पुरुरवस एतन्नामकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं सुकृत्तरः । अतिशयेन शोभनफलकार्यभूः ।
 यद्यदा पित्रोररण्योः श्वान्नेण क्षिप्रमथनेन परिमुच्यसे । परितो मुक्तो भवसि ।
 उत्पद्यस इत्यर्थः । तदानीं त्वा अरण्योरुत्पन्नं त्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशमानयन् ।
 आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः । पुनः पश्चादपरं पश्चिमदेशमानयन् । गार्हप-
 त्यरूपेण प्रापितवन्तः । आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्यरूपेण धारितवन्त
 इत्यर्थः ॥ अवाशयः । वाशृ शब्दे । पुरुरवसे । पुरु रौतीति पुरुरवाः । रु शब्दे ।
 अस्मादौणादिकेऽसुनि पुरसि च पुरुरवाः । उ० ४. २३१. इति पूर्वपदस्य दीर्घो
 निपात्यते । सुकृते । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः । पा० ३. २. ८९. इति क्तिप् ।
 ततस्तुक् । पित्रोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । मुच्यसे । अदुपदे-
 शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । यद्यपि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य
 इति वचनाद्विकरणस्वरः सति शिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरस्य बाधको न
 भवति । तथापि धातुस्वरं बाधत एव धातुस्वरं आस्वर इत्युक्तत्वात् । अतो यक
 एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

पञ्चमीमुचमाह ॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतसुचे भवसि अवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विश आविवासति ॥ ५ ॥

त्वं । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यतऽसुचे । भवसि । अवाय्यः ।

यः । आऽहुतिं । परि । वेद । वषट्ऽकृतिं । एकऽआयुः । अग्रे । विशः । आऽवि-
 वासति ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वृषभः कामानां वर्धिता पुष्टिवर्धनो यजमानस्य धनादिपोषा-
 भिवृद्धिहेतुः । उद्यतसुच उद्धृतया सुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं अवाय्यो
 मन्त्रैः श्रवणीयो भवसि । यो यजमानो वषट्कृतिं वषट्कारयुक्तामाहुतिं परि-
 वेद । परितो जानाति । समर्पयतीत्यर्थः । एकायुर्मुख्यान्स्त्वमग्ने प्रथमं तं
 यजमानं विशस्तदनुकूलाः प्रजा आविवासति । सर्वत्र प्रकाशयसि ॥ पुष्टि-
 वर्धनः । वृधु वृद्धौ । अस्मास्मिजंतान्दादित्वात् ल्युः । लिट्स्वरेणोत्तरपदस्या-
 द्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिथ्यते । उद्यतसुचे । यम उपरमे ।

अस्मादुत्पूर्वान्निष्ठेति क्तप्रत्यय अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गति-
रनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उद्यता सुक् येनेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । वेद । द्वचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्नन्पिपर्षिं विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितक्म्ये धने दभ्रेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिं । नरं । सक्नन् । पिपर्षिं । विदथे । विऽचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परिऽतक्म्ये । धने । दभ्रेभिः । चित् । संऽञ्जता । हंसि ।

भूयसः ॥ ६ ॥

हे विचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वं वृजिनवर्तनिं विभ्रुतमार्गं सदाचाररहितं
नरं पुरुषं सक्नन् सचनीये समवेतुं योग्ये विदथे कर्मणि पिपर्षिं । पालयसि
पूरयसि वा । सक्नन्मानुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यस्त्वं परितक्म्ये परितो गंतव्ये
धने धनवच्छूराणां प्रियतमे शूरसाता शूरैः संभजनीये युद्धे दभ्रेभिश्चिदल्पैरपि
शौर्यरहितैः पुरुषैः । दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य । नि० ३. २०. । इति यास्कः । समृता
सम्यक् योद्धुं प्राप्ते सति तदनुग्रहार्थं भूयसः प्रौढान्प्रतिपक्षिणः शबून् हंसि ।
मारयसि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं । वृजिना वर्तनिर्यस्येति बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सक्नन् । षच समवाये । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ।
नेडुशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । न्यङ्कादित्वात् । पा० ७. ३. ५३. । कुत्वं । सुपां सुलुगिति
सप्तम्या लुक् । पिपर्षिं । पृ पालनपूरणयोः । सिपि श्यौ द्विभावह्रस्वोरदत्वह-
लादिशेषाः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । शूरसाता । श्रु गतौ । श्रुषिचिमीनां
दीर्घश्चेति शूरशब्दो रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । वन षण् संभक्तावित्यस्मात् क्तिनंतः
सातिशब्दः । जनसनखनां सञ्जलोरित्यात्वं । शूराणां सातिः संभजनमचेति
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । परितक्म्ये ।
तक् हसने । अस्मादौणादिको भावे मक् । तदर्हतीति छंदसि च । पा० ५. १. ६७. ।
इति यः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दभ्रेभिः ।
दंभु दंभे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः ।

समृता । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववदाकारः । हंसि । हंतेः सिपि नश्चापदांतस्य ऋलि । पा० ८. ३. २४. । इत्यनुस्वारः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । भूयसः । बहोर्लोपो भू च बहोरिति बहुशब्दादुत्तरस्येयसुन ईकारलोपो बहोर्भू-
भावश्च । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उ॒त्तमे॑ म॒र्ते॑ द॒धासि॑ अ॒वसे॑ दि॒वेदि॑वे ।

य॒स्त॒तृषा॒ण उ॒भया॑य॒ जन्म॑ने॒ मयः॑ कृ॒णोषि॑ प्र॒य आ॑ च॒ सूर॑ये ॥ ७ ॥

त्वं । तं । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्ते । दधासि । अवसे । दिवेऽदिवे ।

यः । ततृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं तं मर्तं तथाविधं तत्सेविनं मनुष्यं दिवे दिवे प्रतिदिनं अव-
सेऽन्नार्थमुत्तमेऽमृतत्वं उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधासि । धारयसि । यो यजमान
उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं । द्विपदां चतुष्पदां लाभायेत्यर्थः । तातृषा-
णोऽतिशयेन तृणायुक्तो भवति तस्मै सूरयेऽभिज्ञाय यजमानाय मयः सुखं ।
यद्वै सुखं तन्मय इति श्रुत्यंतरात् । प्रयश्चान्नमप्याकृणोषि । सर्वतः करोषि ॥
तातृषाणः । जितृषा पिपासायां । लिटः कानच् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । संहितायां
दीर्घश्छांदसः । कृणोषि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः ।
चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं नो॑ अग्ने स॒नये॑ ध॒नानां॑ य॒शसं॑ का॒रुं कृ॑णुहि स्त॒वानः॑ ।

ऋ॒ध्याम॑ क॒र्माप॑सा न॒वेन॑ दे॒वैर्द्या॑वापृथि॒वी प्रा॑व॒तं नः॑ ॥ ८ ॥

त्वं । नः । अग्ने । सनये । धनानां । यशसं । कारुं । कृणुहि । स्तवानः ।

ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतं । नः ॥ ८ ॥

हे अग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वं नोऽस्माकं धनानां सनये दानार्थं यशसं
यशोयुक्तं कारुं कर्मणां कर्तारं पुत्रं कृणुहि । कुरु । नवेन नूतनेनापसा प्राप्तेन
त्वहत्तेन पुत्रेण कर्म यागदानादिरूपमृध्याम । वर्धयाम । हे द्यावापृथिवी उभे
देवते देवैरन्यैः सह नोऽस्मान्प्रावतं । प्रकर्षेण रक्षतं ॥ यशसं । अर्शआदित्वा-

दच्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्प्रत्ययः । पा० ३. १. ११. ४. । इति यशस्शब्दात् क्तिप् । तस्य प्रत्ययांतस्य सनाद्यंतत्वाच्चा-
तुसंज्ञायां क्तिप् चेति क्तिप्प्रत्ययांतधातोः सति शिष्टत्वाच्चातोरित्यंतोदात्तत्वं ।
कृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनमिति हेर्लुगभावः । स्त्वानः । सम्यानच्
स्तुवः । उ० २. ८६. । इति बहुलवचनात्केवलस्यापि स्तौतेरानच्प्रत्ययः । वृषा-
दिवादाद्युदात्तत्वं । ऋध्याम । ऋधु वृद्धौ । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ।
यासुट उदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । दिवो द्यावा । पा० ६. ३. २९. । इति द्यावादेशः ।
आमंचितानुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्य आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूकृद्धोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोपिषे ॥ ९ ॥

त्वं । नः । अग्ने । पित्रोः । उपऽस्थे । आ । देवः । देवेषु । अनवद्य । जागृविः ।

तनूऽकृत् । बोधि । प्रऽमतिः । च । कारवे । त्वं । कल्याण । वसु । विश्व । आ ।

उपिषे ॥ ९ ॥

हे अनवद्य दोषरहिताग्ने देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मा-
तृपितृरूपयोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्तमानः सन् नोऽस्माकं तनूकृत्
पुत्ररूपशरीरकारी भूत्वा बोधि । बुध्यस्व । अनुगृहाणेत्यर्थः । तथा कारवे कर्मकर्त्रे
यजमानाय प्रमतिश्चानुग्रहरूपप्रकृष्टमतिरुक्तश्च भवेति शेषः । हे कल्याण मंग-
लरूपाग्ने त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनमोपिषे । यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्थे ।
सुपि स्थः । पा० ३. २. ४. । इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याका-
रलोपः । मरुद्बुधादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । जागृविः ।
जागृ निद्राक्षये । जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५५. । इति क्तिन् । निच्चादा-
द्युदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । वा छंद-
सीति हेरपितृस्य विकल्पितत्वेन पितृत्वादङित्वे सत्यङितश्च । पा० ६. ४. १०३. ।
इति हेर्धिरादेशः । लघूपधगुणः । धातोरंत्यलोपश्छांदसः । प्रमतिः । मन
ज्ञाने । क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । प्रकृष्टा मतिर्यस्येति बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओपिषे । टुवप् वीजसंताने । छांदसे लिटि आसः

से । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्भावहलादिशेषौ । ऋादिनि-
यमादिट् ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयं ।

सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । प्रऽमतिः । त्वं । पिता । असि । नः । त्वं । वयः । ऽकृत् । तव । जामयः । वयं ।

सं । त्वा । रायः । शतिनः । सं । सहस्रिणः । सुऽवीरं । यन्ति । व्रतऽपां । अदाभ्य ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं प्रमतिरस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तोऽसि । तथा त्वं नोऽस्माकं
पिता पालकोऽसि । तथा त्वं वयस्कृत् । आयुष्यप्रदोऽसि । वयमनुष्ठातारस्तव
जामयो बंधवः । हे अदाभ्य केनाप्यहिंसनीयाग्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां
कर्मणः पालकं त्वां शतिनः शतसंख्यायुक्ता रायो धनानि संयन्ति । सम्यक्
प्राप्नुवंति । तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रायः संयन्ति ॥ सुवीरं । बहुवीरौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते वीरवीर्यौ च । पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वं । अदाभ्य । दभिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति केचिदाहुः । दभेऽश्चेति वक्तव्यं
। पा० ३. १. १२४. ३. । इति ग्यत् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नुषस्य विश्पतिं ।

इळामकृण्वन्मनुषस्य शसनीं पितुर्यत्पुत्रो मर्मकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वां । अग्ने । प्रथमं । आयुं । आयवे । देवाः । अकृण्वन् । ननुषस्य । विश्पतिं ।

इळां । अकृण्वन् । मनुषस्य । शसनीं । पितुः । यत् । पुत्रः । मर्मकस्य ।

जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवा आयव आयोर्मनुष्यरूपस्य ननुषस्यैतन्नामकरा-
जविशेषस्यायुं मनुष्यरूपं विश्पतिं सेनापतिमकृण्वन् । कृतवन्तः । तथा मनुषस्य
मनोरिळामेतन्नामधेयां पुत्रीं शसनीं धर्मोपदेशकत्रीमकृण्वन् । कृतवन्तः । तथा

च तैत्तिरीयैराम्नायते । इडा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति । वाजसनेयि-
नोऽप्येवमामनन्ति । प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वानवाप्स्यसि
कामानिति सा मनुमन्वशादिति यत् शादिति । यद्यदा ममकस्य मदीयस्य
हिरण्यस्तूपसंबन्धिनो यः पितांगिरास्तस्य पितुः पुत्रो जायते । तदानीं हे अग्ने
त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ।
नहुषस्य । एह बन्धने । नहिकलिहन्त्यर्तिलसिभ्य उपच् । उ० ४. ७६. । वृषादि-
त्वादाद्युदात्तत्वं । विश्रप्तिं । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनुषस्य ।
मनेर्निदित्युषच् । निन्वादाद्युदात्तत्वं । बहुलकावृद्धभावः । शासनी । शिष्यतेऽन-
येति शासनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्ढाणजित्यादिना । पा० ४. १.
१५. । डीप् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । ममकस्य । ममेदमित्यर्थे तस्येदमित्यणि
तवकममकावेकवचने । पा० ४. ३. ३. । इत्यस्मच्छब्दस्य ममकादेशः । संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति वृद्धभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वंद्य ।

चाता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥

त्वं । नः । अग्ने । तव । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वंद्य ।

चाता । तोकस्य । तनये । गवां । असि । अग्निऽमेघं । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

हे वंद्य वंदनीयाग्ने देव त्वं तव पायुभिस्त्वदीयैः पालनैर्मघोनो धनयु-
क्तान्नोऽस्मान् रक्ष । तथा तन्वश्च तनूः पुत्रदेहानपि रक्ष । तोकस्यास्मदीयस्य
पुत्रस्य यस्तनयोऽस्मत्पौत्रादिस्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यनिमेषं निरंतरं रक्षमाणः
सावधानो वर्तते तस्मिन्या गावः संति तासां गवां चाता रक्षकोऽसि । ईदृशस्य
तवास्मद्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः । शसि श्वयुवमघोनामतद्धिते
। पा० ६. ४. १३३. । इति संप्रसारणं । तन्वः । सुपां सुपो भवन्तीति शसो जसा-
देशः । पूर्वसवर्णदीर्घस्य दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति
स्वरितत्वं । शसि द्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषंगाय चतुरक्ष इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि तं ॥ १३ ॥

त्वं । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषंगाय । चतुः । अक्षः । इध्यसे ।

यः । रातऽहव्यः । अवृकाय । धायसे । कीरेः । चित् । मन्त्रं । मनसा । वनोषि । तं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्यजमानस्य पायुः पालकः । अन्तरः समीपवर्ती सन् अनिषंगाय रक्षोभिरसंबन्धाय यज्ञाय चतुरक्षो दिक्चतुष्टयेऽपीन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्त इध्यसे । दीप्यसे । अवृकायाहिसकाय धायसे पोषकाय तुभ्यं रातहव्यो दत्तहविष्को यो यजमानोऽस्ति । कीरेश्चित्स्तोतुरेव सतस्तस्य संबन्धिनं मन्त्रं त्वदीयस्तोत्ररूपं मनसा त्वदीयेन चित्तेन वनोषि । याचसि ॥ यज्यवे । यजिमनिश्रुन्धीत्यादिना । उ० ३. २०. । यजतेर्युप्रत्ययः । पायुः । कृवापाजीत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० १. ३. ३३. । इति युगागमः । अनिषंगाय । षंज संगे । न विद्यते निषंगोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुरक्षः । चत्वार्यक्षीणि ज्वालारूपाणि यस्यासौ चतुरक्षः । बहुव्रीहौ सक्थ्यह्णोः । पा० ५. ४. ११३. । इति समासांतः षच्प्रत्ययः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । धायसे । वहिहाधाज्भ्यश्छंदसीत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । कीरेः । कृत संशब्दने । अस्माख्यंतादच इरितीप्रत्यये णिलोपे धातोरन्त्यलोपश्छांदसः । मन्त्रं । मन्त्रि गुप्तभाषणे । पचाद्यचि वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । वनोषि । वनु याचने । तनादिकृज्भ्य उः । प्रत्ययस्वरः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्याहं यद्रेकणः परमं वनोषि तत् ।

आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्ति प्र दिशो विदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वं । अग्ने । उरुऽशंसाय । वाघते । स्याहं । यत् । रेकणः । परमं । वनोषि । तत् ।

आध्रस्य । चित् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकं । शास्ति । प्र । दिशः ।

विदुःऽतरः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वमुरुशंसाय बहुभिः स्तोतव्याय वाघते ऋत्विजे तदुपकारार्थं स्याहं
 स्पृहणीयं परममुत्तमं यदेकणो धनमस्ति तद्धनं वनोषि । अनुष्ठाता लभता-
 मिति कामयसे । तथा त्वमाध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य
 यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्यभिज्ञैरुच्यसे । तथा
 विदुष्टरोऽतिशयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिशुं । पोतः पाकोऽर्भको डिंभ इत्यभिधा-
 नात् । यास्कोऽप्येवमाह । पाकः पक्त्यो भवति । नि० ३. १२. । तथाविधं यज-
 मानं प्रशास्ति । प्रकर्षेणानुशिष्टं करोषि । तथा दिशः प्राच्यादिकाः प्रशास्ति ।
 त्वदीयशासनाभावेऽनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात् । तथा च श्रूयते । देवा वै देवय-
 जनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति । स भ्रमो दक्षिणादिग्गतोऽग्निना नि-
 वर्तते । तदपि तथैवाम्नातं । पथ्यां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजा-
 नन्नग्निना दक्षिणेति । ऐतरेयिणापि तथैवाम्नातं । अथो एनं वरमवृणीत
 मयैव प्राचीं दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षिणामिति ॥ उरुशंसाय । शंसु स्तुतौ ।
 शस्यत इति शंसः । कर्मणि घञ् । जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
 स एव शिष्यते । स्याहं । स्पृहासंबन्धि । तस्येदमित्यण् । रेक्णः । रिचिर् विरेचने ।
 रिचेर्धने घिच् । उ० ४. २००. । इत्यसुन् । चकारान्बुडागमः । चजोः कु घिस्यतोः
 । पा० ७. ३. ५२. । इति कुत्वं । आध्रस्य । ध्रै तृप्ता । आदेच उपदेशेऽशितीत्यात्वं ।
 आतश्चोपसर्गे । पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः । शास्ति । शासु अनुशिष्टौ ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पाकं च प्रशास्ति
 दिशश्च प्रशास्तीत्यत्र चार्थो गम्यते । अतश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्-
 विभक्तिर्न निहन्यते । विदुष्टरः । विद्वच्छब्दात्तरण्ययस्मयादीनि छन्दसीति भसंज्ञायां
 वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । शासिवसीति षत्वं । तरपः पित्वा-
 दनुदात्तत्वे वसोः स्वरेणोकार उदात्तः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षन्ना यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः ॥ १५ ॥

त्वं । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणं । नरं । वर्मेऽइव । स्यूतं । परि । पासि । विश्वतः ।

स्वादुऽक्षन्ना । यः । वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजं । यजते । सः । उपऽमा ।

दिवः ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं नरं पुरुषं यजमानं विश्वतः सर्वतः परिपासि । सम्यक् पालयसि । तत्र दृष्टांतः । स्यूतं निश्छिद्रत्वेन सूचिभिः सम्यक् निष्पादितं वर्मेव यथा कवचं युद्धे पालयति तद्वत् । स्वादुक्षन्ना स्वाद्वन्नी वसन्तौ निवासभूते स्वगृहे स्योनकृत् अतिथीनां सुखकारी यो यजमानो जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पाद्यं यजते । अनुतिष्ठति । स यजमानो दिवः स्वर्गस्योपमा दृष्टांतो भवति । यथा स्वर्गोऽनुष्ठातृन्सुखयति तथा त्वमथृत्विगादीनित्यर्थः ॥ स्यूतं । षिवु तंतुसंताने । निष्ठेति क्तः । यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । च्छोः श्रूडनुनासिके च । पा० ६. ४. १९. । इति वकारस्योडादेशः । स्वादून्क्षदतीति स्वादुक्षन्ना । क्षदतिरक्षि-
कर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । निष्पादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं बहुव्रीहौ तु व्यत्ययेन । जीवयाजं । जीवा ऋत्विज इज्यन्ते दक्षिणाभिः पूज्यन्तेऽचेत्यधिकरणे घञ् । कुत्वाभावश्छांदसः । यद्वा जीवैः पशुभिर्याजनं जीव-
याजः । याजयतेर्घञ् । खेरनिटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भा-
वाच्चजोः कु घिस्यतोरिति कुत्वाभावः । याथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं । सो-
पमा । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति संहितायां सोर्लोपः । दिवः । ऊडि-
दमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

इमामग्न इत्यनयानाहिताग्निरात्विज्यं कृत्वा स्वाग्नावाहुतिं जुहुयात् । ऋत्विजो वृणीतेति खंड एवमनाहिताग्निर्गृह्य इमामग्ने शरणिं मीमृषो नः । गृ० सू० १. २३. । इति सूचितं । तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानां ॥ १६ ॥

इमां । अग्ने । शरणिं । मीमृषः । नः । इमं । अध्वानं । यं । अगाम । दूरात् ।

आपिः । पिता । प्रमतिः । सोम्यानां । भूमिः । असि । ऋषिऽकृत् । मर्त्यानां ॥ १६ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मत्संबन्धिनीमिमामिदानीं संपादितां शरणिं हिंसां व्रतलो-
परूपां मीमृषः । क्षमस्व । तथा त्वदीयसेवामग्निहोत्रादिरूपां परित्यज्य दूराद्दू-

रदेशं यमिममध्वानमगाम । वयं गतवन्तः । तमपि क्षमस्वेति शेषः । सोम्यानां
 सोमार्हाणामनुष्ठातृणां मर्त्यानां त्वमाष्यादिगुणयुक्तोऽसि । आपिः । प्रापणीयः ।
 पिता । पालकः । प्रमतिः । प्रकृष्टमननयुक्तः । भूमिः । भ्रामकः कर्मनिर्वाहक
 इत्यर्थः । ऋषिकृत् । दर्शनकारी । अनुजिघृक्षया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः ॥ शरणिं ।
 शृ हिंसायामित्यस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः । मीमृषः । मृष तितिक्षायां ।
 अस्माखौ चडि गुणे प्राप्ते नित्यं छंदसीत्युपधा ऋकारस्य ऋकारादेशः । शि-
 लीपद्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसम्बन्धावेत्वदीर्घत्वानि । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ।
 अगाम । इण् गतौ । इणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. । इति गादेशः । गति-
 स्थेति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । भूमिः । भ्रमु अनवस्थाने । भ्रमेः संप्र-
 सारणं च । उ० ४. १२२. । इतीन्प्रत्ययः । संप्रसारणे परपूर्वत्वं । इगुपधात्किदित्य-
 नुवृत्तेः कित्वाद्गुणप्रतिषेधः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमुचमाह ॥

मनुष्वदग्ने अंगिरस्वदंगिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छ याह्या वह दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियं ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अंगिरस्वत् । अंगिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्वऽवत् । शुचे ।

अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यं । जनं । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियं ॥ १७ ॥

हे शुचे शुद्धियुक्तांगिरः । अंगनशील । हविरादानाय तच्च तच्च गमनशी-
 लाग्ने । अच्छाभिमुख्येन सदने देवयजनदेशे याहि । गच्छ । तच्च चत्वारो
 दृष्टांताः । मनुष्वत् । यथा मनुरनुष्ठानदेशे गच्छति । अंगिरस्वत् । यथा चां-
 गिरा गच्छति । ययातिवत् । यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति । पूर्ववत् । अन्ये
 च पूर्वपुरुषा यथा गच्छन्ति । यथा मन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् । अथवा
 मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् । गत्वा च दैव्यं देवतासमूहरूपं जन-
 मावह । अस्मिन्कर्मण्यनय । आनीय बर्हिषास्तीर्णे दर्भ आसादय । तान्देवा-
 नुपवेश्य । उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हविर्यक्षि च । देहि ॥ मनुष्वत् । तेन
 तुल्यमिति प्रथमार्थे वा तच्च तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वा वतिः । पा० ५. १. ११५. ११६. ।
 अयस्मयादित्वेन भत्वादुत्पाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । एवमंगिरस्वदित्यादिषु । वह ।
 अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । यक्षि । लोटि बहुलं छंदसीति शपो
 लुक् । सेह्यपिच्चेति हेरभावश्छांदसः । षत्वकत्वे ॥

साग्निचयने क्रतावुषासंभरणीयायामिष्टावग्नेर्ब्रह्मणवतः पुरीनुवाक्यैतेनाग्न इत्येषा । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेति खंड एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च । आ० ४. १. इति सूचितं । तामेतां सूक्तेऽष्टादशीमृचमाह ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यत्ते चकृम विदा वा ।

उत प्र णेषभि वस्यो अस्मान्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥ १८ ॥

एतेन। अग्ने। ब्रह्मणा। ववृधस्व। शक्ती। वा। यत्। ते। चकृम। विदा। वा।

उत। प्र। नेषि। अभि। वस्यः। अस्मान्। सं। नः। सृज। सुऽमत्या। वा-
जऽवत्या ॥ १८ ॥

हे अग्ने । एतेनास्मात्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा मंत्रेण वावृधस्व । अभिवृद्धो भव । शक्ती वा विदा वा । अस्मदीयशक्त्या चास्मदीयज्ञानेन च । ते तव यस्तोत्रं चकृम । वयं कृतवन्तः । एतेन ब्रह्मणेति पूर्वचान्वयः । उत अपि चास्मान-
नुष्ठातृन् वस्यो वसुमत्तरत्नलक्षणं श्रेयः प्रणेषि । प्रकर्षेण प्रापय । नोऽस्मान्वा-
जवत्या प्रभूतान्नयुक्त्या सुमत्यानुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्या संसृज । संयोजय ॥
वावृधस्व । वृधु वृद्धौ । लेढ्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । द्विर्भावह-
लादिशेषोरदत्वानि । अभ्यासस्य संहितायां दीर्घश्छांदसः । शक्ती । सुपां सुलुगि-
त्यादिना तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । क्तिनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । विदा । सा-
वेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । नेषि । णीञ् प्रापणे । बहुलं छंदसीति शपो
लुक् । उपसर्गादसमास इति णत्वं । सुमत्या । मनक्तिनित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं
प्रथमाध्याये प्रपंचितं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचचिंशो वर्गः ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणीति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं । आंगिरसो हिरण्यस्तूप
ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता । इंद्रस्य पंचोनेत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे
माध्यन्दिने सवने निष्केवल्यशस्त्र इंद्रस्य नु वीर्याणीति निविज्ञानीयं सूक्तं ।
निष्केवल्यस्येति खंड इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्री निविदं दध्यात् । आ० ५.
१५. इति ॥ विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त्र एतद्विनियुक्तं । विषुवान्दिवा कीर्त्य इति
खंडे सूचितं । इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्री निविदं शस्त्रा । आ० ८. ६. इति ॥

महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतदेव विनियुक्तं । राथंतरो दक्षिणः पक्ष इति खंडे चतस्रः
सतीः षड् बृहतीः करोतींद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति ॥ तच्च प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्तर्दं प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥ १ ॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ।

अहन् । अहिं । अनु । अपः । तर्दं । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानां ॥ १ ॥

वज्री वज्रयुक्त इंद्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वीर्याणि पराक्रम-
युक्तानि कर्माणि चकार । तस्येन्द्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि । कानि
वीर्याणीति तदुच्यते । अहिं मेघमहन् । हतवान् । तदेतदेकं वीर्यं । अनु पश्चादपो
जलानि तर्दं । हिंसितवान् । भूमौ निपातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यं ।
पर्वतानां संबंधिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिनत् । भिन्नवान् । कूल-
द्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यं । एवमुत्तरापि द्रष्टव्यं ॥
वीर्याणि । शूर वीर विक्रांती । एयंतादचो यदिति यत् । शेरनिटीति णिलोपः ।
तिस्वरितमिति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वे
हि सुशब्देन बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वाच्ची-
रवीर्यौ चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते यतोऽनाव इत्या-
द्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति । अतः परिशेषात्तिस्वरितमिति प्रत्ययस्य
स्वरितत्वमेव । वोचं । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति च्लेरडादेशः । बहुलं छंद-
स्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । चकार । णलि लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । लङीतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्गाभ्य इति तकार-
लोपः । अहिं । आङ्पूर्वाङ्गन्तेराङि अहिनिभ्यां ह्रस्वश्च । उ० ४. १३९. । इत्थीण-
प्रत्ययः । आङो ह्रस्वत्वं च । चशब्देन वज्री डित् समाने ख्यश्चोदात्त इति डित्वं
पूर्वपदोदात्तत्वं चानुकृष्यते । ततश्चिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वं । तर्दं । उत्तुदिर् हिं-
सानादरयोः । तिङ्तिङ् इति निघातः । वक्षणाः । वक्ष रोषे । कुधमंडार्थेभ्यश्च
। पा० ३. २. १५१. । इति युच् । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अह॒न्नहिं॑ पर्व॒ते शि॒श्रिया॒णं त्वष्टा॑स्मै॒ वज्रं॑ स्व॒र्यं॑ तत॒क्ष ।

वा॒श्रा इ॒व धे॒नवः॑ स्यंद॒माना॑ अ॒जः स॒मुद्र॑मव॒ जग्मु॑रापः ॥ २ ॥

अह॒न् । अहिं॑ । पर्व॒ते । शि॒श्रिया॒णं । त्वष्टा॑ । अ॒स्मै । वज्रं॑ । स्व॒र्यं । तत॒क्ष ।

वा॒श्राः ऽइ॒व । धे॒नवः॑ । स्यंद॒मानाः । अ॒जः । स॒मुद्रं॑ । अ॒व । जग्मुः॑ । आपः॑ ॥ २ ॥

पर्वते शिश्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन् । हतवान् । अस्मा इन्द्राय स्वर्यं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष । तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यंदमानाः प्रस्रवणयुक्ता आपः समुद्रमजः सम्यगवजग्मुः । प्राप्ताः । तच्च दृष्टांतः । वाश्रा वत्सान्प्रति हंभारवोपेता धेनव इव । यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ शिश्रियाणं । श्रिज् सेवायां । लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषेयडादेशाः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । स्वर्यं । ऋ गती । अस्मात्सुपूर्वादहलोर्ण्यदिति एयत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । यद्वा स्त्वं शब्दोपतापयोरित्यस्मात् एयति पूर्ववद्धृद्यभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । वाश्यंत इति वाश्राः । वाश्रु शब्दे । स्फायितं चीत्यादिना रक् । जग्मुः । उसि गमहनेत्युपधालोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वृ॒षाय॑मा॒णो ऽवृ॒णीत॑ सोमं॒ चिक॑दु॒केष्व॑पि॒बत्सु॑तस्य ।

आ सा॒यकं॑ म॒घवा॑द॒त्त वज्र॑म॒हन्नेन॑ प्रथ॒मजा॑मही॒नां ॥ ३ ॥

वृ॒ष ऽय॑मा॒णः । अ॒वृ॒णीत॑ । सोमं॑ । चि॒ऽक॑दु॒केषु॑ । अ॒पि॒बत् । सु॒तस्य॑ ।

आ । सा॒यकं॑ । म॒घ ऽवा॑ । अ॒दत्त॑ । वज्रं॑ । अह॒न् । ए॒नं । प्र॒थम॑ ऽजां । अही॒नां ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरन्निद्रः सोममवृणीत । वृतवान् । चिकदुकेषु । ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकदुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबत् । पीतवान् । मघवा धनवानिन्द्रः सायकं बंधकं वज्रमादत्त । स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् । हतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा०

३. १. ११.। इति क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । अदुपदेशाच्चातोर्तो-
दात्तत्वे क्यङताच्चातोर्तोदात्तत्वं । सायकं । षिञ् बंधने । सिनोतीति सायकः ।
खुल् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । प्रथमजां । प्रथमं जायत इति प्रथमजाः ।
जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्नोरित्यात्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यदिद्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्ये जनयन्धामुषासं तादीन्ना शत्रुं न किल विवित्से ॥ ४ ॥

यत्। इन्द्र। अहन्। प्रथमऽजां। अहीनां। आत्। मायिनां। अमिनाः। प्रा। उत। मायाः।

आत्। सूर्ये। जनयन्। द्यां। उषसं। तादीन्ना। शत्रुं। न। किल। विवित्से। ॥ ४ ॥

उत अपि च हे इन्द्र यद्यदाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं
मेघमहन् । हतवानसि । आत् तदनंतरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबं-
धिनीर्मायाः प्रामिनाः । प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनंतरं सूर्यमुषासमुषःकालं
द्यामाकाशं च जनयन् उत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे ।
तादीन्ना तदानीमावरकांधकाराभावाच्छत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किल ।
त्वं न लब्धवान्खलु ॥ अहन् । हन्तेर्लङि हल्ङ्याभ्य इति सिलोपः । अडागम
उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मायिनां । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठाङ्गी-
ह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. । इति मत्वर्थीय इनिः । अमिनाः । मीञ् हिंसायां ।
क्रियादिकः । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. । इति ह्रस्वत्वं । तादीन्ना । तदानी-
मित्यस्य पृषोदरादित्वाङ्गविपर्ययः । किल । निपातस्येति दीर्घत्वं । विवित्से ।
विट् लाभे । ऋादिनियमात्प्राप्त इट् व्यत्ययेन न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अहन्वृचं वृचतरं अयमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कंधांसीव कुलिशेना विवृक्काहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृचं । वृचऽतरं । विऽअसं । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।

स्कंधांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्का । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रो वज्रेण संपादितो यो महान्वधस्तेन वज्रेण वृचतरमतिशयेन लो-

कानामावरकमंधकाररूपं । यद्वा वृचैरावरणैः सर्वाञ्छन्नतरति तं वृचमेतन्ना-
मकमसुरं व्यंसं विगतांसं छिन्नबाहुयथा भवति तथाहन् । हतवान् । अंसच्छेदने
दृष्टांतः । कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कंधांसीव । यथा
वृक्षस्कंधाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सत्यहिर्वृचः पृथिव्या उपर्युपपृक् सामीप्येन
संपृक्तः शयते । शयनं करोति । छिन्नकाष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः ॥ वृचतरं । वृत्तु
वर्तने । स्फायितंचीत्यादिना भावे रक्प्रत्ययांतो वृचशब्दः । वृचेणावरणेन सर्वे
तरतीति वृचतरः । तरतेः पचाद्यच् । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
तरपि तु व्यत्ययेन । व्यंसं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण
इति स्वरितत्वं । वधेन । हनश्च वध इति भावेऽप् । तत्संनियोगेन धातोर्वधा-
देशः । स चांतोदात्तः । अंत्यस्याकारस्यांतो लोप इति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
प्रत्ययस्योदात्तत्वं । विवृक्णा । ओव्रश्चू छेदने । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषे-
तीदृप्रतिषेधः । ओदितश्च । पा० ८. २. ४५. । इति परत्वान्निष्ठानत्वं । ततो व्रश्चभ्र-
स्जेति षत्वे प्राप्ते निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेङ्निधिषु सिद्धो वक्तव्यः । पा० ८. २. ६. ६. ।
इति नत्वस्य सिद्धत्वेन ऋत्परत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव
। पा० ८. २. १. । इति चोः कुरिति कुत्वं । शेश्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । गति-
रनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । शयते । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ।
पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षट्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

अयो॒ज्वे॒व दु॒र्मद॒ आ हि जु॒ह्वे॒ महा॒वीरं॑ तु॒विबा॒धमृ॒जीषं॑ ।

नाता॒रीद॒स्य॒ समृ॒तिं व॒धानाँ॑ सं रु॒जानाः॑ पि॒पिष॒ इन्द्र॑श्च॒तुः ॥ ६ ॥

अयो॒ज्वाऽइ॒व । दुः॒ऽमदः॑ । आ । हि । जु॒ह्वे । महा॒ऽवी॒रं । तु॒विऽबा॒धं । ऋ॒जी॒षं ।

न । अ॒ता॒री॒त् । अ॒स्य॒ । संऽऽ॒तिं । व॒धा॒नाँ । सं । रु॒जा॒नाः । पि॒पि॒षे । इन्द्र॑ऽश्च॒तुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृचोऽयोज्वेव योद्धरहित इवेन्द्रं जुह्वे हि ।
आहूतवान्बलु । कीदृशमिन्द्रं । महावीरं । गुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतं । तुविबाधं ।
बहूनां बाधकं । ऋजीषं । शत्रूणामपार्जकं । अस्येदृशस्येन्द्रस्य संबन्धिनी ये शत्रु-
वधाः संति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् । पूर्वोक्तो दुर्मदस्तरीतुं ना-

शक्नोत् । इंद्रश्चुः । इंद्रः श्चुर्धातको यस्य वृचस्य तादृशो वृच इंद्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः संपिपिषे । सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकाना-
वृण्वतो वृचदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तच्चत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूत-
मित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरप-
दांतोदात्तत्वं । समासांतविधेरनित्यत्वान्नद्युतश्च । पा० ५. ४. १५३. इति कबभावः ।
जुह्वे । ह्वेञ् स्पृष्टायां शब्दे च । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. इति संप्रसारणं ।
उवडादेशाभावश्छांदसः । यद्वा छंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां हुश्रुवोः सार्व-
धातुके । पा० ६. ४. ८७. इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा ह्याजुह्वान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न
चैवं सति सातये हुवे वामित्यादावपि तथा स्यादिति । वाच्यं । अनेकाच्त्वा-
भावात् । अनेकाच इति हि तचानुवर्तते । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । हि चेति
निघातप्रतिषेधः । महावीरं । महान्चासौ वीरश्च महावीरः । आन्महतः । पा०
६. ३. ४६. इत्यात्वं । तुविबाधं । बाधु विलोडने । तुवीन्प्रभूतान्बाधत इति
तुविबाधः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । समृतिं । तादौ चेति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । रुजानाः । रुजो भंगे । रुजंति कूलानीति रुजाना नद्यः । रुजाना
नद्यो भवंति रुजंति कूलानि । नि० ६. ४. इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् ।
तुदादिभ्यः शः । नुमभावश्छांदसः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकर-
णस्वरः । पिपिषे । पिष्टु संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इंद्रश्चुः । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वध्निः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुचा वृचो अशयद्यस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इंद्रं । आ । अस्य । वज्रं । अधि । सानौ । जघान ।

वृष्णः । वध्निः । प्रतिमानं । बुभूषन् । पुरुचा । वृचः । अशयत् । विद्यस्तः ॥ ७ ॥

अपाद्वज्रेण छिन्नत्वात्पादरहितः । अहस्तो हस्तरहितो वृच इंद्रमुद्दिश्यापृ-
तन्यत् । पृतनां युद्धमैच्छत् । द्वेषाधिक्येन बहुधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्त-
वानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृचस्य सानौ पर्वतसानौ पर्वतसानुसदृशे
प्रौढस्कन्धेऽध्युपरि वज्रमाजघान । इंद्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि

युद्धेच्छायां दृष्टांतः । वध्निश्छिन्नमुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषां-
 तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् । प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति
 शेषः । स वृचः पुरुचा बहुष्ववयवेषु व्यस्तो विविधं क्षिप्रस्ताडितः सन् अशयत् ।
 भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बहुव्रीहौ पादशब्दस्यान्त्यलोपश्छांदसः । अहस्तः ।
 बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृत्यत् । सुप आत्मनः क्यच् ।
 कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । बुभूषन् । सनि ग्रहगुहोश्च । पा० ७. २. १२. । इतीदृ-
 प्रतिषेधः । पुरुचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्थेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं । पा० ५. ४.
 ५६. । इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति
 शपो लुगभावः । व्यस्तः । असु क्षेपण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीदृ-
 प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्येण
 इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।

याश्चिद्वृचो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

नदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः । अति । यंति । आपः ।

याः । चित् । वृचः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः । पत्सुतःऽशीः ।

बभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुथां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृचमापो जलान्यतियंति । अति-
 क्रम्य गच्छंति । तच्च दृष्टांतः । भिन्नं बहुधाभिन्नकूलं नदं न । सिंधुमिव । तथा
 वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छंति तद्वत् । कीदृश्य
 आपः । मनो रुहाणाः । नृणां चित्तमारोहन्त्यः । पुरा वृचे जीवति सति तेन
 निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवंति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते ।
 मृते तु वृचे निरोधरहिता आपो वृचशरीरमुल्लंघ्य प्रवहन्ति । तदा वृष्टिलाभेन
 तु मनुष्यास्तुष्यन्तीत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्द्धेन स्पष्टीक्रियते । वृचो जीवनदशायां
 महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चिद्वा एव मेघगता आपः पर्यतिष्ठत् । परिवृत्य
 स्थितवान् । अहिर्वृचो मेघस्तासामपां पत्सुतःशीः पादस्याधःशयानो बभूव ।
 यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यङ्घ्रिर्वृचस्याभिलंघितत्वात्पादस्याधःशयनमुपपद्यते ॥

भिन्नं । रदाभ्यां निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२. । इति नत्वं । अमुया । सुपां सुलु-
गिति सप्तम्या याजादेशः । शयानं । शीङः सार्वधातुके गुणः । पा० ७. ४. २९. ।
धातोर्ङिच्चास्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह वीजजन्मनि
प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शप् प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अनित्यमागम-
शासनमिति वचनान्मुगभावः । अदुपदेशास्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे
प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पूजायां । इत्सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः ।
व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा महिना महिन्ना । महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पा-
ठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेतीमनिच्प्रत्ययः । टेरिति टि-
लोपः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण
तस्योदात्तत्वं । मकारलोपश्छांदसः । पत्सुतःशीः । पादस्याधः शेत इति पत्सु-
तःशीः । क्तिप् चेति क्तिप् । तसि पदनित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शस्प्र-
भृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारंवचन इति शलादोषणीत्यत्रापि दोषनादेशो
भवति । पा० ६. १. ६३. । इत्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छांदसः । यद्वा
पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृत इतराभ्योऽपि दृश्यते । पा० ५. ३. १४. ।
इति सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छांदसः ॥

नवमीमृचमाह ॥

नीचावया अभववृचपुत्रेद्रो अस्या अव वधर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृचऽपुत्रा । इंद्रः । अस्याः । अव । वधः । जभार ।

उत्तरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृचपुत्रा वृचः पुत्रो यस्या मातुः सेयं माता वृचपुत्रा नीचावया न्यग्भावं
प्राप्ता हताभवत् । पुत्रं प्रहारादक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः ।
तदानीमयमिन्द्रोऽस्या मातुरवाधोभागे वृचस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं
जभार । प्रहतवान् । तदानीं सूमातोत्तरोपरिस्थितासीत् । पुत्रस्त्वधोभागस्थित
आसीत् । सा च दानुर्दानवी वृचमाता शये । मृता शयनं कृतवतीति तत्र
दृष्टान्तः । धेनुर्लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न । यथा वत्ससहिता शयनं करोति
तद्वत् ॥ नीचावयाः । वेति खादतीति वयो बाहुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः ।

न्यंचौ वयसौ यस्याः सा नीचावयाः । न्यंचशब्दादुत्तरस्या विभक्तेः सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयैकवचनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । अंचेच्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति तस्योदात्तत्वं । समासे लुगभावश्छांदसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा नीचौ निकृष्टौ वयसौ यस्याः सा । पूर्वपदस्य दीर्घश्छांदसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । असुनि हन्तेर्वधादेशः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । जभार । ह्यहोर्भे इति भत्वं । सूः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते गर्भे विमुंचतीति सूमाता । क्तिप् चेति क्तिप् । दानुः । दो अवखंडने । दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२. । शये । लटि लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७. १. ४. १. । इति तलोपः । शीडः सार्वधातुक इति गुणेऽयादेशः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ।

वृचस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिंद्रशचुः ॥ १० ॥

अतिष्ठन्तीनां । अनिऽवेशनानां । काष्ठानां । मध्ये । निऽहितं । शरीरं ।

वृचस्य । निण्यं । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घं । तमः । आ । अशयत् । इंद्रऽशचुः ॥ १० ॥

वृचस्य शरीरमापो विचरन्ति । विशेषेणोपर्याक्रम्य प्रवहन्ति । कीदृशं शरीरं । निण्यं । निर्नामधेयं । अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानामपां मध्ये निहितं निक्षिप्तं । कीदृशानां काष्ठानां । अतिष्ठन्तीनां । स्थितिरहितानां । अनिवेशनानां । उपवेशनरहितानां । प्रवहणस्वभावत्वादेतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः संभवति । इंद्रशचुर्वृचो जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमो दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथाशयत् । सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठन्तीनां । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनिवेशनानां । निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं स्थानं । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । तद्रहितानां । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । क्रांत्वा स्थिताः काष्ठाः । पृषोदरादि । निहितं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अत्र यास्कः । अतिष्ठन्तीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः । शरीरं शृणातेः शस्नातेर्वा । वृचस्य निण्यं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिंद्रशचुरिंद्रोऽस्य शमयिता वा शात-

यिता वा तस्मादिन्द्रशुः । तत्को वृचो मेघ इति नैरुक्तास्वाष्टीऽसुर इत्येतिहा-
सिका । नि० २. १६. । इति ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तत्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृचं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः ।

अपां । बिलं । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । वृचं । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वृचः पतिः स्वामी यासामपां ता दास-
पत्नीः । अत एवाहिगोपाः । अहिर्वृचो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम
स्वच्छंदेन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टीक्रियते । आपो नि-
रुद्धा अतिष्ठन्निति । तच्च दृष्टान्तः । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा
अपहत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां
यद्विलं प्रवहणद्वारमपिहितं वृचेण निरुद्धमासीत् । तद्विलं प्रवहणद्वारं वृचं
जघन्वान्हतवानिन्द्रोऽपववार । अपवृतमकरोत् । वृचकृतमपां निरोधं परिहृत-
वान् । अत्र यास्कः । दासपत्नीर्दासाधिपत्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्य-
हिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव
निर्हसितोपसर्गं आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वनिग्भवति
पणिः पणनाद्वनिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भ्रं
भवति बिभर्तेर्वृचं जघ्निवानपववार तद्वृचो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यद्वृ-
णोत्तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । यद्वर्तत तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते ।
यद्वर्धत तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । नि० २. १७. । इति ॥ दासपत्नीः ।
दसु उपक्षये । दासयतीति दासो वृचः । पचाद्यच् । चित इत्यन्तोदात्तत्वं । दासः
पतिर्यासां विभाषा सपूर्वस्य । पा० ४. १. ३४. । इति डीप् । तत्संनियोगेनेकारस्य
नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा दासस्य पालयिच्यः । पत्यावैश्वर्यं
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अहिगोपाः । गुपू रक्षणे । गोपायतीति गोपाः ।
आयादय आर्द्धधातुके वा । पा० ३. १. ३१. । इत्यायप्रत्ययः । ततः क्तिप् । अतो

लोपः । वेरपृक्तलीपाञ्चलि लीपो बलीयानिति पूर्वं यकारलोपः । न चाचः परस्मिन्नित्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदांतद्विर्वचनेति प्रतिषेधात् । अहि-
गोपा यासां । पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः । रुधिर् आवरणे । ऋषस्तथोर्धोऽधः । पा०
८. २. ४०. । इति निष्ठातकारस्य धकारः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
जघन्वान् । हंतेर्लिटः क्सुः । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य
हकारस्य कुत्वं । ऋादिनियमप्राप्तस्येदो विभाषा गमहनेत्यादिना । पा० ७. २. ६८. ।
विकल्पविधानादभावः । संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

अश्वो वारो अभवस्तदिंद्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिंधून् ॥ १२ ॥

अश्वः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ।

अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोम । अवा । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिंधून् ॥ १२ ॥

सृके वजे । सृको वृक इति वज्रनामसु पठितत्वात् । देवो दीपमानः सर्वा-
युधकुशल एकोऽद्वितीयो वृत्रो यद्यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् । प्रतिकूलत्वेन प्रहृ-
वान् । तत्तदानीं त्वमश्वो वारोऽश्वसंबंधी वालोऽभवः । यथाश्वस्य वालोऽना-
यासेन मक्षिकादीन्निवारयति तद्वद्वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किंच
गाः पणिनापहतास्त्वमजयः । जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयः ।
जितवान् । तथा च तैत्तिरीयाः । त्वष्टा हतपुत्र इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनंति ।
स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रास हा सोममपिबदिति । सप्त सिंधून् । इमं मे गंग
इत्यस्यामृच्यान्नाता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नदीः सर्तवे सर्तुं प्रवाहरूपेण गंतु-
मवासृजः । त्यक्तवान् । वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अश्वः ।
अश्वे भवः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वारयति दंशमश-
कानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ।
प्रत्यहन् । यद्वृत्तान्नित्यमिति निष्ठातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनु-
दात्तत्वं । अजयः । गा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य तिङ्गितिङ् इति नि-
ष्ठातो न भवति । समानवाक्ये निष्ठातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् ।
सर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्वादुनिं च ।

इंद्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥ १३ ॥

न। अस्मै। विऽद्युत्। न। तन्यतुः। सिऽसेध। न। यां। मिहं। अकिरत्। ह्रादुनिं। च।

इंद्रः। च। यत्। युयुधाते इति। अहिः। च। उत। अपरीभ्यः। मघऽवा। वि।
जिग्ये ॥ १३ ॥

इंद्रं निषेद्धं वृत्रो यान्विद्युदादीन्मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेद्धुम-
शक्ताः । सोऽयमर्थोऽनेन मंचेणोच्यते । अस्मै इंद्रार्थे निर्मिता विद्युन्न सिषेध ।
इंद्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिमकिरत् । वृत्रो
विस्त्रिप्तवान् । सापि वृष्टिर्न सिषेध । ह्रादुनिं चाशनिमपि यां वृत्रः प्रयुक्तवान्
सापि न सिषेध । इंद्रश्चाहिश्चंद्रवृत्रावुभावपि यद्यदा युयुधाते । युद्धं कृतवन्तौ ।
तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वचान्वयः । उत अपि च मघवा धन-
वानिंद्रोऽपरीभ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशाद्वि-
जिग्ये । विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । षिधु गत्यां । मिहं । मिह सेचने ।
मेहति सिंचतीति मिद् वृष्टिः । क्तिप् चेति क्तिप् । अकिरत् । कृ विक्षेपे ।
तुदादिभ्यः शः । ऋत इडातोरितीत्वं । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
युयुधाते । युध संप्रहारे । लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । सन्निटोर्जेः । पा० ७. ३.
५७. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुबं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अहेर्यातारं कर्मपश्य इंद्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरगच्छत् ।

नव च यन्नवतिं च स्रवतीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः। यातारं। कं। अपश्यः। इंद्र। हृदि। यत्। ते। जघ्नुषः। भीः। अगच्छत्।

नव। च। यत्। नवतिं। च। स्रवतीः। श्येनः। न। भीतः। अतरः। रजांसि ॥ १४ ॥

हे इंद्र जघ्नुषो वृत्रं हतवतस्तव हृदि चित्ते यद्यदि भीरगच्छत् । न हतवान-
सीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् । तर्ह्यहेर्वृत्रस्य यातारं हंतारं कर्मपश्यः । तन्नोऽन्यं

कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषांतरस्याभावान्मा भूत्व भयमित्यर्थः ।
यद्यस्मात्कारणात् नव च नवतिं च स्रवंतीरेकीनशतसंख्याकाः प्रवहंतीर्नदीः
प्राप्य रजांसि तच्चत्यान्युदकान्यतरः । तीर्णवानसि । तत्र दृष्टांतः । श्येनो न ।
श्येननामको बलवान्पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते । तद्भयं मा
भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातं । इंद्रो वै वृचं हत्वा नास्तृषीति
मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छदिति । तैत्तिरीयाश्चामनंति । इंद्रो वृचं हत्वा
परां परावतमवगच्छदपराधमिति स मन्यमान इति ॥ हृदि । पद्मिन्यादिना
हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । जघुषः । हंतेर्लिटः
क्लसुः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । शसिवसिघ-
सीनां चेति षत्वं । न च षत्वतुकोरसिद्धः । पा० ६. १. ८६. । इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात्
षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं संप्रसारणङीटसु प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. १. ८६.
६. । इत्यसिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । न चासिद्ध-
वद्वा भादिति संप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः । भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि
षष्ठ्येकवचने । उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वं । स्रवंतीः । सु गतौ ।
शप्श्यनोर्नित्यं । पा० ७. १. ८१. । इति नुमागमः । शपः पितृवादानुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वं । अतरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

इंद्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च ऋंगिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥ १५ ॥

इंद्रः । यातः । अवऽसितस्य । राजा । शमस्य । च । ऋंगिणः । वज्रऽबाहुः ।

सः । इत् । ऊं इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनां । अरान् । न । नेमिः । परि । ता ।

बभूव ॥ १५ ॥

वज्रबाहुरिंद्रः शत्रौ हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जंगमस्याव-
सितस्यैकैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शांतस्य ऋंगराहित्येन प्रहरणादाव-
प्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः ऋंगिणः ऋंगोपेतस्योगस्य महिषबलीवर्दादेश्च राजाभूत् ।
सेदु स एवेन्द्रश्चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति । निवसति । ता तानि
पूर्वोक्तानि जंगमादीनि सर्वाणि परिवभूव । व्याप्नवान् । तत्र दृष्टांतः । अरान्न

नेमिः । यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिररात्राभौ कीलितान्काष्ठविशेषान्व्याप्नोति तद्वत् ॥ यातः । या प्रापणे । याति गच्छतीति यात् । लटः शतृ । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सः । सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः । ता । शेषेऽदसि बहुलमिति शैर्लोपः । बभूव । भवतेर्लिटो णलि भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. । इत्यभ्यासस्यात्वं । कृताकृतप्रसंगितया वुगागमस्य नित्यत्वाद्बुद्धेः पूर्वं वुगागमः । यद्वा । इंधिभवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. । इति लिटः कित्वाद्बुद्धभावः । न चासिद्धवदत्रा भादिति तस्यासिद्धत्वादुवडादेशः शङ्कनीयः । वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवतः । पा० ६. ४. ८८. १. । इति तस्य सिद्धत्वात् । तिङ्-
तिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । त्वमग्ने प्रथम इति सप्तमानुवाके पंच सूक्तानि ।
तत्रैतायामेति तृतीयं सूक्तं पंचदशर्चं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयांगिरसो
हिरण्यस्तूप ऋषिः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छंदः ॥ एतेत्यनुक्रमणिका ।
गोसववीवधयोर्निष्केवत्य एतायामेति सूक्तं विनियुक्तं । तथा च सूचितं । अति-
मूर्तिना यक्ष्यमाण इति खंडे गोसववीवधौ पशुकाम इन्द्र सोममेतायामेति
मध्यंदिने । आ० ९. ८. । इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एताया॒मोप॑ ग॒व्यंत॑ इ॒द्रंम॒स्माकं॑ सु प्रम॑तिं वावृ॒धाति॑ ।

अ॒ना॒मृ॒णः कु॒विदा॑स्य रा॒यो गवां॑ के॒तं पर॑मावर्ज॑ते नः ॥ १ ॥

आ । इ॒त । अ॒याम् । उप॑ । ग॒व्यंतः॑ । इ॒द्रं । अ॒स्माकं॑ । सु । प्र॒म॒तिं । व॒वृ॒धा॒ति ।

अ॒ना॒मृ॒णः । कु॒वित् । आ॒त् । अ॒स्य । रा॒यः । गवां॑ । के॒तं । परं॑ । आ॒व॒र्ज॑ते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवं कथयन्ति । हे देवा गव्यंतः पणिनामकेनासुरेणापहता अस्मदीया गाः प्राप्नुमिच्छन्तो यूयमेत । आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयमिन्द्रं गवानयनक्षममुपायाम । प्राप्नुवाम । स चन्द्रोऽनामृणो हिंसकरहितः सन्नस्माकं देवानां प्रमतिं गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिं सु वावृधाति । सुष्ठु वर्धयति । आत् अनंतरं स इन्द्रोऽस्य रायो धनस्य गवां गोरूपस्य संबन्धि परं केतमुत्कृष्टं ज्ञानं नोऽस्माकं कुविदावर्जते । अधिकं प्रापयति ॥ इत । इण गतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । अयाम् । एतेर्लोडुत्तमबहुवचन आडुत्तमस्य पिञ्चेत्याडागमः । पिङ्गवात्सार्वधातुकलक्षणे गुणेऽयादेशः । न चेणो यण् । पा० ६.४.८१. इति यणादेशः । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त इति वचनात्तस्येयडादेशापवादत्वात् । अतः परत्वाद्गुणेन यणादेशो बाध्यते । पिङ्गवात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । गव्यंतः । गा आत्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यजिति गोशब्दात्कर्मणः क्यच् । वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः । प्रत्ययांताद्वातोर्लटः शतृ । तस्यादुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रमतिं । मन्यतेः क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । वावृधाति । वृधु वृद्धौ । लेट्याडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । संहितायामभ्यासस्य दीर्घश्छांदसः । अनामृणः । मृण हिंसायां । मृणन्ति हिंसन्तीति मृणाः । इगुपधलक्षणः कः । न संत्यामृणा अस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अस्य रायः । ऊडिदमित्युभयत्र विभक्तेरुदात्तत्वं । गवां । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । केतं । कित ज्ञाने । घञंत आद्युदात्तः । आवर्जते । वृजी वर्जने । अदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलं छंदसीति तदभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । कुविद्योगान्निपातैर्यद्यदिहन्त्यादिना निघातप्रतिषेधः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टं न श्येनो वसतिं पतामि ।

इंद्रं नमस्यन्नुपमेभिरकैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहं । धनऽदां । अप्रतिऽइतं । जुष्टं । न । श्येनः । वसतिं । पतामि ।

इंद्रं । नमस्यन् । उपऽमेभिः । अकैः । यः । स्तोतृऽभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

य इंद्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहार्थं यामन् तदीयश्चुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे हव्योऽस्ति । तैराह्वातव्यो भवति । तमिंद्रमहमनुष्ठातोपेत्यतामि । उपाप्नोम्येव । किं कुर्वन् । उपमेभिरुपमानस्थानीयैरुत्तमैरकैः स्तोत्रैः सह नमस्यन् । पूजयन् । कीदृशमिंद्रं । धनदां । धनप्रदं । अप्रतीतं । अप्रतिगतं । बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः । इंद्रप्राप्तौ दृष्टांतः । जुष्टं पूर्वं सेवितां वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं श्येनो न । यथा श्येननामको वेगवान्पक्षी स्वकीयस्थानं प्रत्यादरेण धावति तद्वदहमिंद्रं त्वरया प्राप्नोमि ॥ धनदां । धनं ददातीति धनदाः । आतो मनिन्नित्यादिना विच् । अप्रतीतं । श्चुभिर्न प्रतिगतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुष्टं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । श्वीदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं । पतामि । लेट्याडागमः । नमस्यन् । नमस्शब्दात्पूजार्थं नमोवरिवः । पा० ३. १. १९. । इति क्यच् । प्रत्ययस्वरः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तस्यैकदेशस्वरेणोदात्तत्वं । उपमीयंत एभिरित्युपमाः । माङ्माने । घञर्थे कविधानमिति कः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यः । हेजो बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । अचो यदिति यत् । गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैव । पा० ६. १. ८०. । इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । मनिनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि ।

चोष्कूयमाण इद्रं भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्त । सं । अर्यः । गाः । अजति । यस्य । वष्टि ।

चोष्कूयमाणः । इंद्रं । भूरि । वामं । मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्त इषुधीन्वाणानामाधारभूतान्निषंगान्यषक्त । नितरां पृष्ठभागे संयोजितवान् । अर्यः स्वामिरूप इन्द्रो यस्य देवस्य वष्टि । असुरेणापहता गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य गृहे ता गाः समजति । सम्यक् प्रापयति । हे प्रवृद्ध प्रकृष्टवृद्धियुक्त इन्द्र भूरि वामं प्रभूतं गोरूपं धनं चोष्कूयमाणोऽस्मभ्यं प्रयच्छन् अस्मदध्यस्मासु पणिर्मा भूः । व्यवहारी मा भूयाः । गवां मूल्यं मा याचस्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः । इनेन सह वर्तत इति सेना । वोपसर्जनस्येति सभावः । सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते । पा० ६. १. १९१. इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वस्य सुपीति सर्वशब्द आद्युदात्तः । इषुधीन् । इषव एषु धीयन्त इतीषुधयः । कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. इति किप्रत्ययः । संहितायां दीर्घादटीत्यादिना नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति पूर्वस्वरोऽनुनासिकः । असक्त । षच समवाये । बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्ययोः । पा० ३. १. १०३. इति यत्प्रत्ययांतो निपातितः । अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् । फि० १. १८. इत्यंतोदात्तत्वं । अजति । अज गतिक्षेपणयोः । वष्टि । वश कान्तौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । ब्रश्चादिषत्वे घृत्वं । चोष्कूयमाणः । स्कुञ् आप्रवणे । धातोरेकाच इति यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. इति ककारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । कुहोश्चुरिति चुत्वे गुणो यङुकोरिति गुणः । सुषामादित्वात् षत्वं । यङन्ताल्लटः शानच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः । गातिस्थेति सिचो लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वधीर्हि दस्युं धनिनं घनेन एकश्चरन्नुपशाकेभिरिन्द्र ।

धनोरधि विषुणक्ते व्यायन्नयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युं । धनिनं । घनेन । एकः । चरन् । उपऽशाकेभिः । इन्द्र ।

धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रऽइति । ईयुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र धनिनं बहुधनोपेतं दस्युं चोरं वृचं घनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि । हतवान्खलु । धनिनं वाजसनेयिनोऽपि स्पष्टमामनन्ति । वृचस्यान्तः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवीषि चासन्निति । उपशाकेभिः समीपवर्तिभिः शक्ति-

युक्तेर्मरुद्भिः सहितो भूत्वैकश्चरन् । प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन् । यद्यपि मरुतः समीपे वर्तन्ते तथापि ते प्रोत्साहयन्त्येव न तु वृत्तं प्रहरन्ति । प्रहर्ता तु स्वयमेक एव । तथा च ब्राह्मणे समास्नातं । मरुतो हैनं नाजंहुः प्रहर भगवो वीरयस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्तेति । धनोरधि । इंद्रसंबन्धिनो धनुष उपरि विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य । यद्वा विष्वक् सर्वतस्ते वृत्तानुचरा व्ययन् । विविधमागच्छन् । आगत्य चायज्वानो यज्वविरोधिनः संतः सनका एतन्नामका वृत्तानुचराः प्रेतिमीयुः । मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः । हन हिंसागत्योः । लुङि च । पा० २. ४. ४३. । इति वधादेशः । स चादंतः । तस्यातो लोप इति लोपे सति स्थानिवद्भावादतो हलादेः । पा० ७. २. ७. । इति वृद्धभावः । इट ईटि । पा० ८. २. २८. । इति सिचो लोपः । आगमानुदात्तत्वे धात्वकारस्योदात्तत्वं । घनेनैकः । ईषा अक्षादिषु छंदसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यं । पा० ६. १. १२७. २. । इति संहितायां प्रकृतिभावः । अनुनासिकच्छांदसः । उपशक्तेभिः । उपशक्तं कुर्वतीत्युपशकाः । शक्नु शक्तौ । अस्माद्धेतुमस्यन्तान्पचाद्यच् । याथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं । विषुणक् । विषुपूर्वान्नशेः संपदादिलक्षणः क्तिप् । नशेर्वा । पा० ८. २. ६३. । इति कुत्वं । यद्वा विषुपूर्वस्यांचतेर्नुडागमः । सनका इत्यसुराणां नाम । षणु दाने । सन्वन्ति ददतीति सना दातारः । पचाद्यच् । सनान्कायन्ति शब्द्वयन्तीति सनकाः । आतोऽनुपसर्गे कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रेतिं । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ईयुः । एतेरुसिपरत्वादिणो यणिति यणादेशे द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वचनं । दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासदीर्घत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

परां चिच्छीर्षा ववृजुस्त इंद्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यहिवो हरिवः स्यातस्य निरव्रताँ अधमो रोदस्योः ॥ ५ ॥

परां । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इंद्र । अयज्वानः । यज्वऽभिः । स्पर्धमानाः ।

प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्यातः । उयः । निः । अव्रतान् । अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥

हे इंद्र ते वृत्तानुचराः शीर्षा स्वकीयानि शिरांसि परा चित् पराङ्मुखान्येव कृत्वा ववृजुः । गतवन्तः । कीदृशास्ते । अयज्वानः । स्वयं यागरहिताः प्रत्युत

यज्वभिर्यागानुष्ठातृभिः सह स्पर्धमानाः । हे हरिवः । हरिनामकाश्वयुक्त । स्यातः । स्थितियुक्त । युद्धे पलायनरहित । उय । शौर्ययुक्तेन्द्र । यद्यदा दिवोऽंतरिक्षा-
द्रोदस्योर्द्धावापृथिव्योः सकाशाच्चावतान्तरहितान्वृत्रानुचरान्निष्प्राधमः । निः-
शेषेण धमनं कृतवानसि । तदानीं त्वदीयमुखवायुना नुन्नाः संतो ववृजुरिति
पूर्वचान्वयः ॥ शीर्षा । शेषेच्छंदसि बहुलमिति शैलोपः । ववृजुः । वृजी वर्जने ।
असंयोगाल्लिट् कित् । पा० १. २. ५. । इति कित्वाद्गुणाभावः । अयज्जानः । यजतेः
सुयजोर्ङ्निप् । पा० ३. २. १०३. । इति भूते ङ्निप्प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातु-
स्वरेणाद्युदात्तत्वं । नज्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवः । ऊडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । हरिवः । हरी अस्य स्त इति हरिवान् । छंदसीर इति मतुपो
वत् । संबुद्धौ मतुवसोरिति रूपं । अव्रतान् । बहुव्रीहौ नज्सुभ्यामित्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं । दीर्घादटीति संहितायां नकारस्य रूपं । आतोऽटि नित्यमिति
सानुनासिक आकारः । अधमः । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । लंङि सिपि शपि
पाघ्रेत्यादिना धमादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अयुयुत्सन्नवद्यस्य सेनामयातयंत क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवङ्गिरिन्द्राश्चितयंत आयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेना । अयातयंत । क्षितयः । नवऽग्वाः ।

वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निऽअष्टाः । प्रवत्ऽभिः । इंद्रात् । चितयंतः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य सेनां प्रत्यययुत्सन् । वृत्रस्यानुचरा
योद्धुमैच्छन् । तदानीं नवग्वाः । नवनीयगतयः स्तोतव्यचरित्राः । यद्वा । अंगि-
रसां सचमासीनानां मध्ये ये नवभिर्मासैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां नवग्वा इति
संज्ञा । नवग्वासः सुतसोमास इंद्रमित्यादिषु तथाभिहितत्वात् । क्षितयो मनुष्या
अंगिरःप्रभृतयः । क्षितयः कृष्टय इति तन्नामसु पाठात् । अयातयंत । युद्धार्थ-
मिंद्रं नानाविधैर्मैत्रैः प्रोत्साहितवंतः । इंद्रे योद्धुं गते सति निरष्टाः । तेनेद्रेण
निराकृता वृत्रानुचराश्चितयंतः स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयंत इंद्रादिन्द्रस्य सकाशात्प्र-
वङ्गिः प्रवङ्गैः पालयितुं सुशकैर्मार्गैरायन् । दूरे गतवंतः । तत्र दृष्टांतः । वृषा-

युधो वृषेण सेचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वतो वध्रयो नपुंसका इव । निसर्गपंडो वध्रिश्चेत्यादिस्मृतिषु प्रयोगात् । ते यथा प्रबलेन दूरे निराकृता भवन्ति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । युध संप्रहारे । सनि हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. । इति सनः कित्वाद्गुणाभावः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २. १०. । इतीट्, प्रतिषेधः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सेनां । इनेन सह वर्तत इति सेना । वोप-सर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयातयन्त । यती प्रयत्ने । हेतुमति चेति णिच् । क्षितयः । क्षि निवासगत्योः । क्षियन्ति गच्छन्तीति क्षितयो मनुष्याः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । नवग्वाः । नवभिर्मासैर्गच्छन्तीति नवग्वाः । गमेरौणादिको ड्वप्रत्ययः । यद्वा क्विप् । गमः क्त्तौ । पा० ६. ४. ४०. । इत्यनुनासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. २. । इत्यकारस्य ऊकारः । जस्योः सुपि । पा० ६. ४. ६३. । इति यणा-देशः । दीर्घश्छांदसः । वृषायुधः । क्विप् चेति क्विप् । क्विप् चेत्यत्र सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्य इत्युक्तत्वादत्र सोपपदेभ्यः क्विप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्व-पदस्य संहितायां दीर्घः । निरष्टाः । अशू व्याप्तौ । भावे निष्ठा । यस्य विभाषे-तीट्प्रतिषेधः । ब्रश्चादिना षत्वे घृत्वं । निप्ता च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा निरस्ता इत्यत्र सकारस्य षत्वं छांदसं । तदानीमस्ता इत्येतत्कर्मणि निष्ठेति गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रवज्जिः । वन षण् संभक्तौ । अस्मात्प्र-पूर्वात् क्विप् । गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १. । इत्यनुनासिकलोपः । ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चितयन्तः । चिती संज्ञाने । अस्मात्प्रयन्ताल्लटः शतृ । शप् । अनित्यमागमशासनमिति वचनाल्लघूपधगुणाभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्वमेतानुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इंद्र पारे ।

अवादहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वं । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इन्द्र । पारे ।

अव । अदहः । दिवः । आ । दस्युः । उच्चा । प्र । सुन्वतः । स्तुवतः । शंसं । आवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं रुदतो रोदनं कुर्वतो जक्षतो भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्चैतान् द्विविधानपि वृचानुचरान्रजसः पारेऽन्तरिक्षस्य परभागे । रजःशब्दोऽन्तरिक्ष-

वाची लोका रजांस्युच्यन्त इत्युक्तत्वात् । अयोधयः । युद्धमकरोः । युद्धेन मारि-
तवानित्यर्थः । दस्युमुपक्षयितारं वृचं दिव आ द्युलोकादानीयोच्चोत्कर्षणावा-
दहः । दग्धवानसि । वृचं सपरिवारं विनश्य तत ऊर्ध्वं सुन्वतः सोमाभिषवं
कुर्वतः स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य शंसं स्तुतिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवा-
नसि ॥ रुदतः । रुदिर् अश्रुविमोचने । लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । शतुरनुम इति शस उदात्तत्वं । जक्षतः । जक्ष भक्षह-
सनयोः । पूर्ववच्छपो लुक् । जक्षित्यादयः षट् । पा० ६. १. ६. । इत्यभ्यस्तसंज्ञा ।
अतोऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुन्वतः । सुनोतेः शतरि स्वादिभ्यः श्रुः ।
हुश्रुवोरित्यादिना यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्तुवतः । षुञ्
स्तुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । उवडादेशः । पूर्ववत्स्वरः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभमानाः ।

न हिन्वानासस्तितिरुस्त इद्रं परि स्पशो अदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिऽनहं । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुभमानाः ।

न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इद्रं । परि । स्पशः । अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

ते वृचानुचराः पृथिव्या भूमेः परीणहमाच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं चक्राणासः
कुर्वाणा हिरण्येन हिरण्ययुक्तेन मणिना कंठबाह्यादिगतेन मण्याद्याभरणेन
शुभमानाः । शोभमाना हिन्वानासो वर्धमानाः संतो वर्तन्ते । ते तथाविधा
वृचानुचरा इद्रं युद्धायोद्यन्तं न तितिरुः । जेतुं न समर्था आसन् । तदानीं स
इद्रः स्पशो बाधकान्वृचानुचरान् सूर्येणादित्येन पर्यदधात् । परिहितान् व्यव-
हितानकरोत् । तथा च ब्राह्मणं । आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्यपहंतीति ॥
चक्राणासः । करोतेऽच्छंदसि लिङिति वर्तमाने लिटः कानच् । ततोऽसुक् ।
चित इत्यंतोदात्तत्वं । परीणहं । परिणहनं परीणट् । परिपूर्वाच्चह्यतेर्भावे क्विप्
नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः । उदात्तयण
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । हिन्वानासः । हि गतौ वृद्धौ च । ताच्छीलिकश्चानश् ।
तितिरुः । तिरतिर्गत्यर्थः ॥

नवमीमृचमाह ॥

परि यदिद्रो रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सी ।

अमन्यमानान् अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिन्द्र ॥ ९ ॥

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना । विश्वतः । सी ।

अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । निः । ब्रह्मऽभिः । अधमः । दस्युः । इन्द्र ॥ ९ ॥

हे इन्द्र यद्यदा रोदसी उभे द्युलोकभूलोकावुभौ महिना त्वदीयेन महिम्ना विश्वतः सी सर्वतः परिगृह्य पर्यवुभोजीः । परितो भुक्तवानसि । तदानीं त्वममन्यमानान् मन्त्रार्थमनुध्यातुमशक्तानपि केवलपाठकान्यजमानानभि मन्यमानैरस्मदीया एते यजमाना रक्षणीया इत्यभिमानं कुर्वन्निर्ब्रह्मभिर्मैत्रेदस्युं चोरं वृत्रादिरूपमसुरं निरधमः । निःसारितवानसि । धमतिर्गतिकर्मेति यास्कः । अबुभोजीः । भुजपालनाभ्यवहारयोः । लङि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणविशिष्टस्य श्चुः । छंदसि बहुलमितीडागमः । अद्भुदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । महिना । महिम्ना । महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणो भावे इमन्निच् । टेरिति टिलोपः । तृतीयैकवचनेऽस्त्रोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं । मलोपश्छांदसः । अमन्यमानान् । मन्यन्ते जानन्तीति मन्यमानाः । मन ज्ञाने । दिवादिभ्यः श्यन् । श्यनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । संहितायां रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

दशमीमृचमाह ॥

न ये दिवः पृथिव्या अंतमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इन्द्रो निज्योतिषा तमसो गा अधुक्षत् ॥ १० ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अंतं । आपुः । न । मायाभिः । धनऽदां । परिऽअभूवन् ।

युजं । वज्रं । वृषभः । चक्रे । इन्द्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥

ये जलविशेषा दिवो द्युलोकात्पृथिव्या अंतं भूमेः स्थानं नापुः । न प्राप्ताः । मेघरूपमापन्नेन वृत्रेण निरुद्धत्वात् । अत एव भूमिप्राप्त्यभावाच्चनदां धनप्रदां भूमिं मायाभिः सस्योपकारादिभिः कर्मभिर्न पर्यभूवन् । परितो न व्याप्ताः । जलपातसस्याभिवृद्धाद्युपकारं न चक्रुरित्यर्थः । तदानीमयमिन्द्रो मेघभेदनाय

वज्रं युजं स्वहस्तयुक्तं चक्रे । ततो ज्योतिषा द्योतमानेन वज्रेण तमस अंधका-
रूपान्मेघाद्वा गमनशीलान्युदकानि निरधुक्षत् । निःशेषेण दुग्धवान् । मेघं
भित्त्वा जलं वृष्टवानित्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति पंचम्या उदात्तत्वं । आपुः ।
आपू व्याप्नौ । लिट्युसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् । अत्रापि
यच्छब्दस्यानुषंगान्निघाताभावः । युजं । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् ।
अनित्यमागमशासनमिति वचनानुमभावः । अधुक्षत् । दुह प्रपूरणे । लुङि
शल इगुपधादनिटः क्सः । पा० ३. १. ४५. । इति च्छेः क्सादेशः । दादेधातोर्घः
। पा० ८. २. ३२. । इति घत्वं । एकाचो बश इत्यादिना । पा० ८. ३. ३७. । भष्भावः ।
संहितायां भष्भावाभावश्छांदसः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानां ।

सध्रीचीनेन मनसा तमिंद्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्नाभि द्यून् ॥ ११ ॥

अनु । स्वधां । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाव्यानां ।

सध्रीचीनेन । मनसा । तं । इंद्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपो जलान्यस्येन्द्रस्य स्वधामन्नं व्रीह्यादिरूपमनुलक्ष्याक्षरन् । मेघाद्बृष्टा
अभवन् । तदानीमयं वृचो नाव्यानां नावा तरणयोग्यानां बह्वीनामपां मध्ये
आ समंतादवर्धत । वृद्धिं प्राप्तः । प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममार किंत्व-
भिवृद्ध एव । तदानीमिंद्रः सध्रीचीनेन सहगच्छता मनसा युक्तं तं वृचमोजिष्ठे-
नातिबलयुक्तेन हन्मना हननसाधनेन वज्रेणाभि द्यून् कतिचिद्विवसानभिल-
क्ष्याहन् । तेषु दिवसेषु हतवान् । जलमध्ये पतितस्यापि वृचस्य मनो यच्चेंद्र-
स्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिज्ञाय स हतवानित्यर्थः ॥ अक्षरन् । क्षर
संचलने । नाव्यानां । नावा तार्याणां । नौवयोधर्मेत्यादिना । पा० ४. ४. ९१. ।
यत् । वातो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. । इत्यावादेशः । अनाव इति पर्युदासात्
। पा० ६. १. २१३. । तिप्स्वरितमिति प्रत्ययस्वरितत्वं । सध्रीचीनेन । सहांचतीति
सध्यङ् । सहस्य सध्रिः । पा० ६. ३. ९५. । इति सध्यादेशः । विभाषांचेरदिक्लिययां
। पा० ५. ४. ८. । इति स्वार्थे खप्रत्ययः । तस्यायन्नित्यादिना ईनादेशः । अच

इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खादेशस्योपदेशिवच्चनादीकार उदात्तः । ओ-
जिष्ठेन । ओजोऽस्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायामेधेति विनिः । तत आतिशयनिक
इष्टन् । विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
हन्मना । हन्यतेऽनेनेति हन्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशियहणात्करणेऽपि
मनिन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽलोपे प्राप्ते न संयोगाद्वमंतात् । पा०
६. ४. १३७. । इति प्रतिषेधः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

न्याविध्यदिलीविशस्य दृळ्हा वि शृंगिणमभिनच्छुणमिंद्रः ।

यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युं ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीविशस्य । दृळ्हा । वि । शृंगिणं । अभिनत् । शुणं । इंद्रः ।

यावत् । तरः । मघऽवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुं । अवधीः । पृतन्युं ॥ १२ ॥

इलीविशस्य । इलाया भूमेर्विले शयानस्य वृत्रस्य संबन्धीनि । इलाविल-
शस्येति यास्कः । नि० ६. १९. । दृळ्हा दंहितान्यसुरेण निरुद्धानि प्रभूतान्युद-
कानीद्रो न्यविध्यत् । नितरां विद्धवान् । यद्वा दृळ्हाणि प्रबलानि सैन्यानि
नितरां विद्धवान् । तत ऊर्ध्वं शृंगिणं गोमहिषादिशृंगसमानैरायुधैरुपेतं शुणं
जगतः शोषकं वृत्रं व्यभिनत् । विविधं ताडितवान् । हे मघवन् धनयुक्तेन्द्र
तव यावत्तरो यावान्वेगोऽस्ति यावदोजो यावद्वलमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वं
पृतन्युं पृतनां युद्धमिच्छंतं शत्रुं वृत्रं वज्रेणावधीः । हतवानसि ॥ अविध्यत् ।
यथ ताडने । शयनि ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । तिङ्गितिङ् इति निघात उदात्त-
स्वरितयोर्यण इति संहितायामाडागमस्य स्वरितत्वं । इलीविशस्य । पृषोदरा-
दिवाद्भिमतरूपस्वरसिद्धिः । दृळ्हा । दंहेर्निष्ठायां दृढः स्थूलबलयोः । पा० ७.
२. २०. । इति निपात्यते । शेष्वंदसि बहुलमिति शेलोपः । अभिनत् । भिदिर्
विदारणे । लङि रुधादिभ्यः श्रम् । इतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याभ्य इति ति-
लोपः । शुणं । शुष शोषणे । शोषयतीति शुणः । तृषिशुषिरसिभ्यः क्चित्ति
नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अवधीः । लुङि चेति हन्तेर्वधादेशः । पृतन्युं ।
पृतनाशब्दात्कचि कव्यध्वरपृतनस्येत्यंत्यलोपः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य शचून्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणासृजवृचमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शचून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत् ।

सं । वज्रेण । असृजत् । वृचं । इन्द्रः । प्र । स्वां । मतिं । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अस्येन्द्रस्य सिध्मः साधको वज्रः शचूनभि । इन्द्रवैरिणोऽभिलक्ष्याजिगात् । गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा । गाति जिगातीति गतिकर्मसु पाठात् । स चन्द्र-
स्तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेनायुधेन वज्रेण पुरो वृचस्य पुराणि व्यभेत् ।
विविधं भिन्नवान् । ततः स इन्द्रो वज्रेण स्वकीयेन वज्रेण वृचं समसृजत् ।
संयोजितवान् । संयोज्य च शाशदानो वृचं हिंसन् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षोपेतां
बुद्धिं प्रातिरत् । प्रकर्षेण वर्द्धितवान् ॥ सिध्मः । विधुः संराड्भौ । अस्मादौणादिको
मक् । कित्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । अजिगात् । गा स्तुती । अत्र तु गत्यर्थः ।
जुहोत्यादित्वात् झुः । द्विर्भावे बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । तिग्मेन । युजिरुचि-
तिजां कुश्च । उ० १. १४४. इति मक् । कुत्वं । वृषभेण । ऋषिवृषिभ्यां किदित्यने-
नाभच् । अभेत् । भिदिर्विदारणे । अमि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । तस्य बहुलं छंद-
सीति लुक् । लघूपधगुणे हल्ङ्गाभ्य इति लोपः । यद्वा लुङि च्लेर्लुक् । अतिरत् ।
प्रपूर्वस्तिरतिर्वधनार्थः । यद्वा तरतेर्व्यत्ययेन शः । ऋत इडातोरिति त्वं । शाश-
दानः । शट् शतने । अस्माद्यङन्ताच्छानच् । तस्य छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुक्त्वा-
दलोपयलोपौ । सार्वधातुक्त्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्चाकन्प्रावो युध्यंतं वृषभं दशद्युं ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्चैत्रेयो नृषाह्याय तस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सं । इन्द्रः । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यंतं । वृषभं । दशऽद्युं ।

शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्यां । उत् । उच्चैत्रेयः । नृऽसह्याय । तस्थौ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामकं गोत्रप्रवर्तकमृषिमावः । रक्षितवानसि । यस्मिन्कुत्से
चाकन् । स्तुतिं कामयमानो वर्तसे तं कुत्समिति पूर्वचान्वयः । तथा दशद्युमे-

तन्नामकं दशसु दिक्षु दीपमानमृषिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि । कीदृशं ।
 युध्यंतं । स्वकीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं । वृषभं । गुणैः श्रेष्ठं । शफच्युतस्वदी-
 याश्चस्य शफात्पतितो रेणुर्धूलिर्घ्ना द्युलोकं नक्षत । प्राप्नोति । श्वेचेयः श्वित्राख्या-
 या योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाज्जले मग्नः सन् त्वदनुग्रहान्नृसह्याय नृभिः पुरुषैः
 सोढव्यायोक्तस्थौ । जलादुत्थितवान् ॥ चाकन् । चक तृप्नौ । अस्माख्यंताच्छतृ ।
 छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वाखिलोपः शबभावश्च । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । यद्वा ।
 कमु कांतावित्यस्माद्यङ्गुगंताल्लङि सिष्यभ्यासस्य नुमभावश्छांदसः । दीर्घोऽक्ति
 इति दीर्घत्वं । सिलोपे मो नो धातोः । पा० ८. २. ६४. । इति मकारस्य नकारः ।
 धातुस्वरः । यद्भृत्तयोगादनिघातः । युध्यंतं । व्यत्ययेन परस्मैपदं । दशद्युं । दीव्यतेः
 प्रकाशार्थात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । द्योः शूडित्यूट् । दशसु दिक्षु द्युर्यस्यासौ दशद्युः ।
 छांदसं ह्रस्वत्वं । यद्वा द्युशब्दोऽहर्नामसु पठितः । तेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशो
 लक्ष्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शफच्युतः । शफेन च्युतः । तृतीया
 कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नक्षत । नक्ष गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्वेचेयः ।
 श्वित्राया अपत्यं । स्त्रीभ्यो ढक् । पा० ४. १. १२०. । नृसह्याय । शकिसहोश्च । पा०
 ३. १. ९९. । इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरपदप्र-
 कृतिस्वरत्वं । पूर्वपदादिति षत्वं । संहितायां दीर्घश्छांदसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आवः शमं वृषभं तुग्यासु श्वेचजेषे मघवञ्छिच्यं गां ।

ज्योक् चिदत्र तस्थिवांसो अक्रञ्छत्रूयतामधरा वेदनाकः ॥ १५ ॥

आवः । शमं । वृषभं । तुग्यासु । श्वेचऽजेषे । मघऽवन् । श्विच्यं । गां ।

ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिऽवांसः । अक्रन् । शत्रुऽयतां । अधरा । वेदना ।

अकरित्यकः ॥ १५ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र श्विच्यं श्वित्रायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरुषमावः । रक्षितवा-
 नसि । किमर्थं । श्वेचजेषे । शत्रुभिः सह युद्धवेलायां श्वेचप्राप्त्यर्थं । कीदृशं ।
 शमं । त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य शान्तं । वृषभं । गुणैः श्रेष्ठं ।
 तुग्यासु गां । जलेषु गतं निमग्नमित्यर्थः । तुग्या बुर्बुरमित्युदकनामसु पठि-
 तत्वात् । अत्रास्माभिः सह युद्धे ज्योक् चित् चिरकालमपि तस्थिवांसोऽव-

स्थिताः संतोऽक्रन् । ये वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् । शत्रूयतां शत्रूनात्मन इच्छतां
 तेषामधरा वेदना निकृष्टानि दुःखानि त्वमकः । कुरु ॥ तुयशब्दोऽंतरिक्षवचनः ।
 तच्च भवास्तुगियाः । तुयाङ्गन् । पा० ४. ४. ११५. । इति घन् । तस्येयादेशः । इका-
 रलोपश्छांदसः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । छेचजेषे । जेषृ शेष् एषृ प्रेषृ गतौ । अस्मा-
 त्संपदादिलक्षणः क्विप् । छेचस्य जेट् छेचजेट् । समासांतोदात्तत्वं । अंतोदात्ता-
 दुत्तरपदादित्यादिना । पा० ६. १. १६९. । विभक्तेरुदात्तत्वं । श्विच्यं । श्विचायां भवः ।
 भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तस्थिवांसः । तिष्ठतेः क्सुः ।
 वस्वेकाजाङ्गसामितीडागमः । अक्रन् । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् ।
 शत्रूयतां । शत्रूनात्मन इच्छंतीति शत्रूयंतः । सुप आत्मन क्यजिति क्यच् ।
 तदंताच्छत् । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं एकादेशस्वरेणोदात्तत्वं । तस्य च
 पूर्वचासिद्धत्वं नेथते । पा० ८. २. ६. १. । इत्युक्तत्वाच्छ्रुतमंतोदात्तत्वमिति शतु-
 रनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अधरा वेदनेत्युभयत्र शेषेछंदसि बहुल-
 मिति शेलोपः । अकः । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

त्रिंश्विन्नो अद्येति चतुर्थे सूक्तं द्वादशर्चं । ऋषिश्चान्यस्माहषेरिति परिभाष-
 यांगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अश्विनौ देवता । क्व ची चक्रेति नवमी आ
 नो अश्विनेति द्वादशी च त्रिष्टुभौ । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः । त्रिंश्विद्वा-
 दशाश्विनं नवम्यंते त्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ जागते
 छंदसीदं सूक्तं । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । त्रिंश्विन्नो अद्येळे द्यावापृथिवी
 इति जागतं । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विने शस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्याये-
 नेत्यतिदिष्टत्वात् ॥ तच्च प्रथमामृचमाह ॥

त्रिंश्विन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वी याम उत रातिरश्विना ।

युवोर्हि यंच हिम्येव वासंसोऽभ्यायसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्या भवतं । नवेदसा । विऽभुः । वां । यामः । उत । रातिः । अश्विना ।

युवोः । हि । यंच । हिम्याऽइव । वासंसः । अभिऽआयसेन्या । भवतं । मनीषिऽभिः ॥ १ ॥

हे नवेदसाश्विना । मेधाविनावश्विदेवौ । नवेदा इति मेधाविनाम । नवेदाः

कविः मनीषीति तन्नामसु पठितत्वात् । तादृशौ युवां चिश्चित् चिवारमण्यद्या-
स्मिन्कर्मणि नोऽस्मदर्थं भवतं । आगतौ भवतं । अत्र चिरिति वचनं सवनच-
यापेक्षं । आदरातिशयद्योतनार्थं वा । त्रिपथा हि देवा इति श्रुत्यंतरात् । वां
युवयोर्यामो गमनसाधनभूतो रथो विभुर्योऽपः । उत अपि च रातिर्दानं विभुरिति
शेषः । युवोर्युवयोर्भयोर्येवं हि परस्परनियमरूपः संबंधविशेषोऽस्ति खलु ।
तत्र दृष्टान्तः । वाससः सूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्य वासरस्य हिम्येव । हिमयुक्त्या
रात्रेव । यथा रात्र्या सह दिवसस्य संबंधः कदाचिदपि नापैति तद्वत् । युवा-
मुभौ मनीषिभिर्मैधाविभिर्ऋत्विग्भिः । मनीषीति मेधाविनाम मनीषी मंघा-
तेति तन्नामसु पठितत्वात् । अभ्यायंसेन्याभितो नियंतव्यौ । अनुग्रहवशात्तदधीनौ
भवतं ॥ अद्या । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । नवेदसा । विपरीतं न
वित्त इति नवेदसौ । विद ज्ञान इत्यस्मादौणादिकोऽसुन् । नञ्समासे नभ्राण-
पादित्यादिना नकारस्य प्रकृतिभावः । सुपां सुलुगित्याकारः । आमंचितनिघातः ।
यामः । यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन् । निह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । यद्वा यम उपरम इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । वृषादिषु पाठादाद्यु-
दात्तत्वं । रातिः । रा दान इत्यस्माद्भावे क्तिन् । मंचे वृषेत्यादिना तस्यो-
दात्तत्वं । युवोः । सुपां सुपो भवंतीति षष्ठीद्विवचनस्य षष्ठीद्विवचनादेशः ।
अत आदेशविषयत्वाद्योऽचि । पा० ७. २. ८९. । इति यत्वं न भवति । शेषे लोप
इति टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे त्वेकादेश-
स्वरेण । हिम्या इव । हिमेति रात्रिनाम । ऊधः पयो हिमेति तन्नामसु पठि-
तत्वात् । हनेर्हि च । उ० १. १४५. । इति मक् । हंति पद्मानीति हिमं । अर्श-
आद्यच् । हिमा रात्रिः । तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति आदेशः ।
ततष्टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । वाससः । वस आच्छादने । वा-
सयति प्रकाशेनाच्छादयतीत्यहर्वासः । अभ्यायंसेन्या । अभ्याडित्युपसर्गद्वयोपसृ-
ष्टाद्यम उपरम इत्यस्मादौणादिकः सेन्यप्रत्ययः । सुपां सुलुगित्याकारः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

चयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इद्विदुः ।

चयः स्कंभासः स्कभितास आरभे चिर्नेक्तं यायस्त्रिर्वैश्विना दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुऽवाहने । रथे । सोमस्य । वेनां । अनु । विश्वे । इत् । विदुः ।

त्रयः । स्कंभासः । स्कभितासः । आऽरभे । त्रिः । नक्तं । यायः । त्रिः । ऊं इति ।

अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुवाहनद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन युक्तेऽश्विनोः संबंधिनि रथे पवयो वज्रसमाना दृढाश्चक्रविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः संति । इत् इत्थं चक्रत्रयसंज्ञावप्रकारं विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चंद्रस्य वेनां कमनीयां भार्यामभिलक्ष्य यात्रायां विदुः । जानंति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाहस्तदानीं नानाविधखाद्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतं प्रौढं रथमारुह्याश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानंतीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्कंभासः स्कंभविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः स्कभितासः । स्थापिताः । किमर्थं । आरभे । आरब्धुं । अवलंबितुं । यदा रथस्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालंबनभूताः स्कंभा इत्यर्थः । हे अश्विनौ युवां तादृशेन रथेन नक्तं रात्रौ त्रिर्यायः । त्रिवारं गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि त्रिर्यायः । रात्रावहनि च रथमारुह्य पुनः पुनः त्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने । मधु वाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः । करणे ल्युट् । विदुः । वेत्तेर्लटि विदो लटो वेति ऋसादेशः । स्कंभासः । ष्मि स्कभि गतिप्रतिबन्धे । स्कंभं प्रतिबद्धा भवन्तीति स्कंभाः । पचाद्यच् । स्कभितासः । स्कंभुः सौचो धातुः । अस्मान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधे प्राप्ते यस्यसितस्कभितेत्यादिनेडागमो निपातितः । आरभे । रभ राभस्ये । अस्मादाङ्पूर्वात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

समाने अहन्तिरवद्यगोहना चिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतं ।

चिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसंश्च पिन्वतं ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । त्रिः । अवद्यऽगोहना । त्रिः । अद्य । यज्ञं । मधुना । मिमिक्षतं ।

चिः । वाजऽवतीः । इषः । अश्विना । युवं । दोषाः । अस्मभ्यं । उषसः । च । पिन्वतं ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ देवौ युवं युवामुभौ, समानेऽहन्नेकस्मिन्ननुष्ठानदिने चिरवद्यगोहना चिवारमनुष्ठानगतानां दोषाणां संवरणकारिणौ भवतं । अद्यास्मिन्दिने यज्ञं यज्ञगतं हविर्मधुना मधुररसेन त्रिर्मिमिक्षतं । त्रिवारं सिंचतं ।

किंच दोषा उषसश्च । रात्रीर्दिवसांश्च । रात्रिषु दिवसेषु नैरंतर्येण वाजवतीर्ब-
लकारिणीरिषोऽन्नान्यस्मभ्यं पिन्वतं । सिंचतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ अहन् ।
सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अवद्यगोहना । गुहू संवरणे । अवद्यस्य गुह-
यितारौ । नंद्यादित्वाह्युः । ऊदुपधाया गोहः । पा० द्वे. ४. ८९. इति प्राप्तस्य
ऊत्वस्याभावश्छांदसः । मिमिक्षतं । मिह सेचने । सत्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादि-
तीट्प्रतिषेधः । हलन्ताच्चेति सनः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । द्विर्भावहलादिशेषौ ।
ढवक्त्वषत्वानि । वाजवतीः । उगितश्चेति डीप् । पिन्वतं । पिवि मिवि णिवि
सेचने । इदिच्ञानुम् । कर्तरि शप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

चिर्वर्तिर्यातं चिरनुव्रते जने चिः सुप्राथ्ये चैधेव शिक्षतं ।

चिर्नाद्यं वहतमश्विना युवं चिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव पिन्वतं ॥ ४ ॥

चिः । वर्तिः । यातं । चिः । अनुऽव्रते । जने । चिः । सुप्रऽअथ्ये । चैधाऽइव । शिक्षतं ।

चिः । नाद्यं । वहतं । अश्विना । युवं । चिः । पृक्षः । अस्मे इति । अक्षराऽइव ।

पिन्वतं ॥ ४ ॥

हे अश्विना युवं चिर्वर्तिर्यातं । अस्मदीयवर्तनसाधनं गृहं चिर्यातं । चिवारं
प्राप्नुतं । तथानुव्रतेऽस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते जने चिर्यातं । चिवारं तदनुग्रहाय
गच्छतं । चिः सुप्राथ्ये चिवारं सुष्ठु प्रकर्षेण भवद्वां रक्षणीये प्रवर्तमानान-
स्मान् चैधेव चिभिरेव प्रकारैः शिक्षतं । पुनः पुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः ।
तथा नाद्यं नंदनीयं संतोषकरं फलं चिर्वहतं । प्रापयतं । अस्मेऽस्मासु पृक्षोऽन्नं
चिः पिन्वतं । चिवारं प्रयच्छतं । तच्च दृष्टान्तः । अक्षरेव । अक्षराण्युदकानि ।
अक्षरं स्रोतस्तृप्तिरिति तन्नामसु पाठात् । तानि पर्जन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥
वर्तिः । वर्ततेऽच्चेति वर्तिर्गृहं । हपिषिरुहिवृत्तीत्यादिना इप्रत्ययः । सुपां सुलु-
गिति द्वितीयैकवचनस्य सु आदेशः । सुप्राथ्ये । उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेः कर्मणि
ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं ।
शिक्षतं । शिक्ष विद्योपादाने । नाद्यं । ण्यदंतः । पृक्षः । पृची संपर्के । असुनि
सुडागमः । अस्मे । सुपां सुलुगिति शे आदेशः । अक्षरा इव । अश्रुवते व्याप्नु-
वन्तीत्यक्षराण्युदकानि । औणादिकः कसरप्रत्ययः । शेलोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्रि॒नो॑ र॒यिं व॒हत॑म॒श्विना॑ यु॒वं त्रि॑दे॒वता॑ता त्रि॒स्ता॒वतं॑ धि॒यः ।

त्रिः सौ॒भग॑त्वं त्रि॒स्त अ॒वांसि॑ न॒स्त्रि॒ष्टं वा॑ सूर॑ दुहि॒तारु॑ह॒द्रथं॑ ॥ ५ ॥

त्रिः। नः। र॒यिं। व॒हतं। अ॒श्विना॑। यु॒वं। त्रिः। दे॒वऽता॑ता। त्रिः। उ॒त। अ॒वतं॑। धि॒यः।

त्रिः। सौ॒भग॑ऽत्वं। त्रिः। उ॒त। अ॒वांसि॑। नः। त्रिऽस्थं॑। वा॑। सूर॑। दुहि॒ता। आ॒।

रु॒हत् । रथं॑ ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं नोऽस्मान्नयिं धनं त्रिर्वहतं । त्रिवारं प्रापयतं । देवताता देवतातौ देवैर्युक्ते कर्मणि त्रिस्त्रिवारमागच्छतमिति शेषः । उत अपि च धियोऽस्मद्बुद्धीस्त्रिवारं रक्षतं । सौभगत्वं सौभाग्यं त्रिर्वहतमिति शेषः । उत अपि च अवांस्यन्नानि नोऽस्मभ्यं त्रिर्वहतं । वां युवयोः संबन्धिनं त्रिष्टं चक्रत्रयेऽवस्थितं रथं सूर सूर्यस्य दुहिता पुत्री । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता । नि० ३. ४. । इति यास्कः । सारूढवती ॥ देवताता । सर्वदेवात्तातिल् । पा० ४. ४. १४२. । इति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः । तेन देवतातिशब्देन देवसंबद्धो यज्ञो लक्ष्यते । देवताता मख इति तन्नामसु पठितत्वात् । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । मुपां मुलुगिति सप्तम्या डादेशः । त्रिष्टं । त्रिषु चक्रेषु तिष्ठतीति त्रिष्टः । मुपि स्थः । पा० ३. २. ४. । इति कः । अंबांबेत्यादिना । पा० ८. ३. ९७. । सकारस्य षत्वं । सूर । षू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । उ० ४. २५. । इति क्रन् । निह्वादाद्युदात्तः । विभक्तिव्यत्ययः । आरूहत् । कृमृदरुहिभ्यश्छंदसीति च्छेरडादेशः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्रि॒नो॑ अ॒श्विना॑ दि॒व्यानि॑ भेष॒जा त्रिः॑ पा॒र्थि॒वानि॑ त्रि॒रु द॑त्तम॒द्भ्यः ।

ओ॒मानं॑ शं॒योर्म॑म॒काय॑ सून॒वे त्रि॒धातु॑ श॒र्म व॒हतं॑ शु॒भस्प॑ती ॥ ६ ॥

त्रिः। नः। अ॒श्विना॑। दि॒व्यानि॑। भेष॒जा। त्रिः। पा॒र्थि॒वानि॑। त्रिः। जं॒ इति॑। द॒त्तं। अ॒त्ऽभ्यः॑।

ओ॒मानं॑। शं॒योः॑। म॒म॒काय॑। सून॒वे। त्रिऽधातु॑। श॒र्म। व॒हतं॑। शु॒भः। प॒ती इति॑ ॥ ६ ॥

हे अश्विना अस्मभ्यं दिव्यानि द्युलोकवतीनि भेषजा ओषधानि चिर्दत्तं । तथा पार्थिवानि । पृथिव्यामुत्पन्नान्योषधानि चिर्दत्तं । अद्भ्य उ । अंतरिक्षस-

काशादयोषधानि चिर्देतं । आप इत्यंतरिक्षनाम । आपः पृथिवी भूरिति तन्नामसु पाठात् । शंयोरेतन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । ते शंयुं बार्हस्पत्यमवृ-
धन्निति ब्राह्मणांतरात् । तस्य संबन्धिनमोमानं सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदी-
याय पुत्राय दत्तं । हे शुभस्पती । शोभनस्यौषधजातस्य पालकौ युवां त्रिधातु
वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं सुखं वहतं । प्रापयतं ॥ दिव्यानि । दंडादि-
त्वाद्यप्रत्ययः । पा० ५. १. ६६. भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । पुंसि संज्ञायामिति
घः । शंयोः । शमु उपशमे । क्षिप् । शम् । यु अमिश्रणे । अस्माद्विच् । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरः । त्रिधातु । सितनिगमिमसिसच्यविधाज्जुशिभ्यस्तुन् । उ० १.
६९. अद्भ्यः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ओमानं । अवतेरन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति मनिन् । ज्वरत्वेत्यादिनाकारवकारयोरूट् । सार्वधातुकार्द्धधातुक-
लक्षणो गुणः । यदि ज्वरत्वेत्यचानुनासिके च । पा० ६. ४. १९. इति नानुवर्तते
तर्हि पूर्वैरेव सूत्रेण वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति । शुभस्पती । शुभ दीप्तौ ।
संपदादिलक्षणः क्षिप् । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । सुबा-
मंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

चिर्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु पृथिवीमशायतं ।

तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतं ॥ ७ ॥

चिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेऽदिवे । परि । त्रिऽधातु । पृथिवी । अशायतं ।

तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवतः । आत्मा ऽ इव । वातः । स्वसराणि । गच्छतं ॥ ७ ॥

हे अश्विना दिवे दिवे प्रतिदिनं । दिवे-दिवे द्यवि द्यवीत्यहर्नामसु पठित-
त्वात् । यजता । यष्ट्यौ । युवां नोऽस्मदीयां पृथिवी वेदिरूपां भूमिं परि सर्वतः
प्राप्य त्रिधातु कक्ष्यात्रययुक्त आस्तीर्णे बर्हिषाशायतं । शयनं कुरुतं । हे रथ्या
रथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याका ऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपा वेदीर्गच्छतं । तत्र
दृष्टांतः । स्वसराणि शरीराण्यात्मेव वातः । यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायु-
स्तदीयानि शरीराणि गच्छति तद्वत् ॥ यजता । यजतेर्भृमृदशीत्यादिना । उ० ३.
१०९. अतच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । त्रिधातु । त्रेधा धीयते निधीयत इति

चिधातु । सितनिगमीत्यादिना धाजस्तुन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अशायतं ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । अशयातामित्यस्य ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या । सत्सु
साधू सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्ण-
वाभ इति यास्कः । नि० ६. १३. । नभ्राणनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः ।
रथ्या । रथाहौ स्वामिनावित्यर्थः । छंदसि च । पा० ५. १. ६९. । इति यप्रत्ययः ।
स्वसराणि । सरंति गच्छंतीति सरा इंद्रियाणि । स्वकीयाः सरा येषां शरी-
राणां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

चिरश्चिना सिंधुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतं ।

तिस्रः पृथिवीरूपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिरक्तुभिर्हितं ॥ ८ ॥

त्रिभिः अश्चिना सिंधुभिः । सप्तमातृभिः । त्रयः । आहावाः । त्रेधा । हविः । कृतं ।

तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकं । रक्षेथे इति । द्युभिः । अक्तुभिः ।

हितं ॥ ८ ॥

हे अश्चिना सप्तमातृभिः । इमं मे गंग इत्यादिमंचोक्ताः सप्तसंख्याका
गंगाद्या नद्यो मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः । तैः सिं-
धुभिः स्यंदनस्वभावैर्जलैर्वसतीवरीनामभिस्त्रिभिः । सोमाभिषवः कृत इति शेषः ।
तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समाम्नातं । अष्टौ कृत्वोऽभिषुणोति एकादश कृत्वो द्वितीयं
द्वादश कृत्वस्तृतीयमिति । आहावा यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कूपस-
हस्रस्त्रयस्त्रिसंख्याका द्रोणकलशा धवनीयपूतभृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः ।
तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु त्रेधा त्रिभिः प्रकरिः सवनत्रयगतैर्हविष्कृतं । सोमाख्यं
हविः संपादितं द्रव्यं वर्तत इति शेषः । तिस्रः पृथिवीरूपरि । त्रिभ्यः पृथिव्या-
दिलोकेभ्य ऊर्ध्वं प्रवा प्रवन्तौ गच्छन्तौ युवां दिवो नाकं द्युलोकसंबन्धिनमादित्यं
रक्षेथे । कीदृशं नाकं । द्युभिरहोभिरक्तुभी रात्रिभिश्च हितं स्थापितं । अहनि
सूर्य उदेति रात्रावस्तं गच्छतीत्येवमहोरात्राभ्यां सूर्यो व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥
सप्तमातृभिः । बहुव्रीहिस्वरः । आहावाः । निपानमाहावः । पा० ३. ३. ७४. ।
इत्याङ्पूर्वाङ्गयतेरप्रत्ययः संप्रसारणं वृद्धिश्च निपातनात् । याथादिनोत्तरपदां-

तोदात्तत्वं । प्रवा । च्युङ् प्रुङ् गतौ । प्रवेते गच्छत इति प्रवौ । पचाद्यच् । सुपां
सुलुगित्याकारः । नाकं । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । नभ्राणनपादित्यादिना
नजः प्रकृतिभावः । द्युभिः । ऊडिदमित्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य दिवो
म् । पा० ६. १. १८३. इति प्रतिषेधः ॥

नवमीमृचमाह ॥

क्व॑ची च॒क्रा चि॒वृतो रथ॑स्य क्व॑चयो व॒धुरो ये सनी॑ळाः ।

क॒दा योगो वा॒जिनो रा॑सभस्य येन य॒ज्ञं ना॑सत्योपया॒थः ॥ ९ ॥

क्व । ची । च॒क्रा । चि॒ऽवृतः । रथ॑स्य । क्व । चयः । व॒धुरः । ये । सऽनी॑ळाः ।

क॒दा । योगः । वा॒जिनः । रा॑सभस्य । येन । य॒ज्ञं । ना॑सत्या । उ॒पऽया॒थः ॥ ९ ॥

हे नासत्यावश्विनौ चिवृतस्त्रिसंख्याकैरश्विभिरुपेतस्य भवदीयस्य रथस्य ।
ईषाद्वयं पूर्वभागे संयुज्यते । सेयमेकाश्विः । पृष्ठभागे वियुज्यते । तत्र कोणद्वयं
संपद्यते । ईदृशस्य रथस्य संबंधीनि चीणि चक्राणि क्व । कुत्र स्थितानीत्यस्माभिर्न
दृश्यते । ये काष्ठविशेषाः सनीळाः । नीळं गृहसदृशं रथस्योपर्युपवेशस्थानं तेन
सह वर्तेत इति सनीळास्ते काष्ठविशेषा वंधुरो नीडबंधनाधारभूतास्त्रयः । अश्वेण
सहिते द्वे ईषे इत्येवं त्रिसंख्याकाः क्व । कुत्र स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते । वा-
जिनो बलवतो रासभस्य भवदीयाश्चस्थानीयस्य गर्दभस्य योगो रथे योजनं
कदा । कस्मिन्काले निष्पन्नमित्यस्माभिर्न दृश्यते । येन चक्रचयनीडकाष्ठत्रय-
रासभयोजनसहितेन रथेन यज्ञमस्मदीयं यागस्थानमुपयाथः । युवां प्राप्नुथ-
स्तादृशस्य रथस्येति पूर्वचान्वयः ॥ ची चक्रा । उभयत्रापि शेषद्वंद्वसि बहुल-
मिति शेलोपः । वंधुरः । बंधेरौणादिक उरन्प्रत्ययः । वत्वं छांदसं । सनीळाः ।
वोपसर्जनस्येति सभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

आ ना॑सत्या गच्छ॑तं हूयते ह॒विर्मध्वः पि॒बतं मधु॑पेभिरा॒सभिः ।

यु॒वोहिं पू॒र्वं स॒वितो॒षसो रथ॑मृ॒ताय चि॒त्रं घृ॒तव॑तमि॒र्यति ॥ १० ॥

आ । ना॑सत्या । गच्छ॑तं । हूयते । ह॒विः । मध्वः । पि॒बतं । मधु॑ऽपेभिः । आ॒सऽभिः ।

यु॒वोः । हि । पू॒र्वं । स॒विता । उ॒षसः । रथ॑ । मृ॒ताय । चि॒त्रं । घृ॒तऽव॑तं । इ॒र्यति ॥ १० ॥

हे नासत्यावश्विनाविह कर्मण्यागच्छतं । अत्रास्माभिर्हविर्हूयते । युवां च मधुपेभिर्मधुरद्रव्यपानयुक्तैरासभिर्भवदीयैरास्यैर्मध्वो मधुरद्रव्याणि हवींषि पिबतं । सविता सूर्य उषसः पूर्वमुषःकालान्पुरा युवयोरश्विनोः संबन्धिनं रथमृतायास्मद्यज्ञार्थमिष्यति हि । प्रेरयति खलु । कीदृशं । चित्रं । पूर्वोक्तैश्चक्रचयादिभिर्विचित्रं । घृतवतं । अक्षांजनसाधनेन घृतेनोपेतं ॥ गच्छतं । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः । अत्र गच्छतं पिबतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हूयते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकः स्वरः । मध्वः । लिंगव्यत्ययः शसि यणादेशश्छांदसः । मधुपेभिः । मधु पिबन्तीति मधुपानि । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । आसभिः । पद्वन्वित्यादिनास्यशब्दस्यासनादेशः । युवोः । युवोर्हि यंचमित्यचोक्तं । इष्यति । इष गतौ । श्विनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातं । मधुऽपेयं । अश्विना ।

प्रा । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृक्षतं । सेधतं । द्वेषः । भवतं । सचाऽभुवा ॥ ११ ॥

हे नासत्या । असत्येनानृतेन रहितावश्विना । अश्विदेवौ । युवां त्रिभिरेकादशैः । ये देवासो दिव्येकादश स्थेत्यादिमंचप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैरेकादशात्मकवर्गचयगतैर्देवैः सह मधुपेयं सोमात्मकं मधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्येहासिन्देवयजनदेश आयातं । आगच्छतं । आयुरस्मदीयमायुष्यं प्रतारिष्टं । प्रवर्द्धयतं । रपांस्पर्शदीयानि पापानि निर्मृक्षतं । निःशेषेण शोधयतं । द्वेषो द्वेषकर्तृन् सेधतं । प्रतिषेधतं । सचाभुवा । अस्माभिः सहावस्थितौ भवतं ॥ त्रिभिः । षट्त्रिचतुर्भ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं । एकादशैः । एकादशानां पूरणैः । तस्य पूरणे । पा० ५. २. ४८. । इति षट् । मधुपेयं । पा पाने । अचो यदिति कर्मणि यत् । ईद्व्यति । । पा० ६. ४. ६५. । इत्याकारस्य ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ मधु च तत्पेयमिति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । तारिष्टं । तृ प्रवनतरणयोः । छांदसे प्रार्थनायां लुङि च्छेः सिच् । इडागमः । वृत्तो वा । पा० ७. २. ३८. । इति प्राप्त-

स्येदो दीर्घस्य सिचि च परस्मैपदेषु । पा० १. २. ४०. । इति प्रतिषेधः । बहुलं
 छंदस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यडभावः । अत्र तारिष्टं मृक्षतं चेति चशब्दार्थप्रतीतिस्तस्य
 चाप्रयोगाच्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । आदिः सिचोऽन्यतरस्यां । पा०
 ६. १. १८१. । इत्याद्युदात्तत्वं । मृक्षतं । मृश आमर्शने । छंदसि लुङ्लङ्लिट्
 इति लोट्थे लुङ् । शल इगुपधादनिटः कस इति कसादेशः । एकाच उपदेशेऽनु-
 दात्तादितीट्प्रतिषेधः । षत्वकुत्वे । पूर्ववदडभावः । सेधतं । विधु गत्यां । अत्र
 केवलोऽपि विधिः प्रतिपूर्वस्यार्थे वर्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पित्वादानु-
 दात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पादादित्वात्तिङः परत्वाद्वा नि-
 घाताभावः । द्वेषः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्त्तरि विच् । भवतं । द्वेष इत्यस्य
 वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये च निघातयुष्म-
 दस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । सचाभुवा । सचेत्ययं निपातः सहशब्द-
 समानार्थः । तथा च यास्कः । सचा सहेत्यर्थे इति । सचा भवत इति सचा-
 भुवौ । क्विप् । ओः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधः । सुपां
 सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

डादशीमृचमाह ॥

आ नो अश्विना चिवृता रथेनावीचं रयिं वहतं सुवीरं ।

शृण्वंता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । चिऽवृता । रथेन । अवीचं । रयिं । वहतं । सुऽवीरं ।

शृण्वंता । वां । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतं । वाजऽसातौ ॥ १२ ॥

हे अश्विना चिवृता रथेन । अप्रतिहतगतित्वात् त्रिषु लोकेषु वर्त्तमानेन रथेन
 सह नोऽस्माकमवीचमभिमुखं सुवीरं शोभनैवीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं रयिं
 धनमावहतं । आनीय प्रापयतं । शृण्वंतास्मदीयस्तुतिं शृण्वंतौ वां युवामव-
 सेऽस्मद्रक्षणार्थं जोहवीमि । आह्वयामि । नोऽस्माकं वाजसातौ संग्रामे ।
 वाजसातौ महाधन इति संग्रामनामसु पाठात् । वृधे वर्धनाय च भवतं ॥
 सुवीरं । शोभना वीरा यस्येति बहुव्रीही वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 शृण्वंता । श्रु श्रवणे । शतरि श्रुवः शृ चेति श्रुवः शृभावश्च । हुश्रुवोः सार्वधातुक
 इति यणादेशः । सुपां सुलुगित्याकारः । जोहवीमि । हेज् स्पञ्जायां शब्दे च ।
 यङुक्कभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति कृतसंप्रसारणादस्मात्तदुक्तमैकवचने यङो

वा । पा० ७. ३. ९४. । इतीडागमः । वृधे । वृधु वृद्धावित्यस्मात्संपदादिलक्षणो
भावे क्तिप् । वाजसातौ । षणु दाने । क्तिनि तितुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । जन-
सनेत्यादिना आत्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥

ह्याम्यग्निमित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं । हिरण्यस्तूप ऋषिः । आद्या नवमी
च जगतीछंदस्के । शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्याया
ह्याम्यग्निमित्यस्या अग्निमित्रावरुणरात्रिसवित्राख्या लिंगोक्तदेवताः । तथा
चानुक्रांतं । ह्याम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याद्या च । लिंगोक्तदेवताः पा-
दास्तय इति । अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त इदं सूक्तं सावित्रं नि-
विद्धानं । तृतीयस्य अर्यमेति खंडे सूचितं । ह्याम्यग्निमस्य मे द्यावापृथिवी
इति तिस्रः । आ० ७. ७. । इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ह्याम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्यामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ह्यामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्यामि देवं सवितारं मृतये ॥ १ ॥

ह्यामि । अग्निं । प्रथमं । स्वस्तये । ह्यामि । मित्रावरुणौ । इह । अवसे ।

ह्यामि । रात्रीं । जगतः । निऽवेशनीं । ह्यामि । देवं । सवितारं । उतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय । स्वस्तीत्यविनाशनामेति यास्कः । प्रथममा-
दावग्निं ह्यामि । इहास्मिन्कर्मण्यवसेऽस्मद्रक्षणाय मित्रावरुणौ ह्यामि ।
जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीमुपवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां
ह्यामि । जंगमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान्कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रावु-
पविशंतीति प्रसिद्धं । उतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवं ह्यामि ॥ मित्रावरुणौ ।
देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानडादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्रीं ।
रात्रेश्चाजसौ । पा० ४. १. ३१. । इति ङीप् । निवेशनीं । निविशंत्यस्यामिति निवे-
शनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्ढाणजित्यादिना । पा० ४. १. १५. । ङीप् ।
उतये । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । उतियूतीत्या-
दिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निऽवेशयन् । अमृतं । मर्त्यं । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । कृष्णं कृथतेर्निकृष्टो वर्ण इति यास्कः । लोका रजांस्युच्यन्त इति च । अंतरिक्षलोको हि सूर्यागमनात्पुरा कृष्णवर्णो भवति । तेनांतरिक्षमार्गेणावर्तमानः पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन् । यद्वा । अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यकांडे । अमर्त्यो मर्त्येन सयोनिरित्येतस्य मंत्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते । मर्त्यानि हीमानि शरीराणि । अमृतैषा देवतेति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान्पश्यन् अवेक्षमाणः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेनायाति । अस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं । मृतं मरणं नास्त्यस्येति बहुव्रीही नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मर्त्यं । मर्ते भवं । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हिरण्ययेन । ऋत्थवास्त्येत्यादिना मयटो मकारलोपो निपातितः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । भू सत्तायां । भूसूधूभस्त्रिभ्यश्छंदसीति क्युन्प्रत्ययः । योरनादेश उवङादेशः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्धता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्यां ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्रऽवता । याति । उत्ऽवता । याति । शुभ्राभ्यां । यजतः । हरिऽभ्यां ।

आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुऽइता । बाधमानः ॥ ३ ॥

देवो दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति । गच्छति । तथोद्धतोऽनोर्द्धदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उदयानंतरं आ मध्याह्नमूर्द्धो मार्गः ।

तत उपरि आ सायं प्रवणो मार्गं इति विवेकः । तथा यजतो यष्टव्यः स देवः
शुभ्राभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्यामश्वभ्यां याति । देवयजनदेशे गच्छति । सविता
देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यपबाधमानो विनाशयन् परावतो दूरदे-
शात् । परावत इति दूरनामसु पठितत्वात् । तादृशाद्युलोकादायाति । यागदेश
आगच्छति ॥ प्रवता । वन षण् संभक्तौ । अस्मात्पूर्वात्किप् । गमादीनामिति
वक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः । ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उद्धता ।
उत्पूर्वाद्धनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः । भृमृहशीत्यादिना यजतेः कर्मण्यतच्-
प्रत्ययः । विश्वा दुरिता । उभयत्र शेषेऽदसि बहुलमिति शेलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अभीवृतं कृश्रनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहंतं ।

आस्थादर्थं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविधी दधानः ॥ ४ ॥

अभिऽवृतं । कृश्रनैः । विश्वऽरूपं । हिरण्यऽशम्यं । यजतः । बृहंतं ।

आ । अस्थात् । रथं । सविता । चित्रऽभानुः । कृष्णा । रजांसि । तविधी । दधानः ॥ ४ ॥

सविता रथमास्थात् । आस्थितवान् । आरूढवानित्यर्थः । कीदृशं । अभीवृतं
अभितो वर्तमानं । तथा कृश्रनैर्विश्वरूपं । सुवर्णेन नानारूपं । कृश्रनं लोहमिति
सुवर्णेनामसु पाठात् । क्वचित्सुवर्णेनिर्मितगजपंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनु-
ष्यपंक्तिरित्येवं बहुरूपत्वं । हिरण्यशम्यं । अश्वानां स्कंधेषु रथयोजनवेलायां
नियंतुं प्रक्षेप्यमाणाः शंकवः शम्याः । ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते । बृहंतं ।
प्रौढं । कीदृशः सविता । यजतः । यष्टव्यः । चित्रभानुः । विविधरश्मियुक्तः ।
कृष्णा रजांस्यंधकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं
तविधी बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतं । अभितो वर्तत इत्यभी-
वृत् । वृत्तु वर्तने । क्षिपि नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । हिरण्यशम्यं । हर्य गति-
कांत्योः । हर्यतेः कन्यन् हिर च । उ० ५. ४४. । इति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च ।
निह्वादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आस्थात् । तिष्ठतेर्लुङि गा-
तिस्थेति सिचो लुक् । कृष्णा । कृषेर्वर्णे । उ० ३. ४. । इति नक्प्रत्ययः । शेषेऽदसि

बहुलमिति शेलोपः । तविषी । तवतिः सौचो धातुः । तवेर्णिङ् । उ० १. ४८. ।
इति टिषच् । टित्वाट्टिङ्गणजित्यादिना डीप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं वृषादित्वाद्-
दृष्यं । दधानः । शानच्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन्नथं हिरण्यप्रउगं वहंतः ।

शश्वद्विशः सवितुर्दैवस्योपस्ये विश्वा भुवनानि तस्युः ॥ ५ ॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथं । हिरण्यऽप्रउगं । वहंतः ।

शश्वत् । विशः । सवितुः । दैवस्य । उपऽस्ये । विश्वा । भुवनानि । तस्युः ॥ ५ ॥

श्यावा एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः । श्यावाः सवितुरिति निघंटावुक्तत्वात् ।
ते च शितिपादः । श्वेतैः पादैरुपेताः । हिरण्यप्रउगं । रथस्य मुखमीषयोरयं
युगबंधनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तच्चात्र सुवर्णमयं । तद्युक्तं रथं वहंतो जनान्प्रा-
णिनो व्यख्यन् । विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । शश्वत् सर्वदा विशः प्रजा
दैवस्येतरदेवसंबन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्योपस्ये समीपस्थाने तस्युः । स्थित-
वत्यः । न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय
सूर्यसमीपे तस्युः ॥ शितिपादः । शितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते शितिपादः ।
सुपां सुलुगिति जसः सु आदेशः । यद्वा शितिः श्वेतवर्णः स्फाटिकादिः । स एव
पादो येषां ते । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः । पा० ५. ४. १३८. । इति समासांतपा-
दशब्दस्यांत्यलोपः । उपमानादिति हि तच्चानुवर्तते । पादशब्दस्य वृषादित्वादा-
द्युदात्तत्वं । तस्य बहुव्रीहौ समासे शितेर्नित्याबह् च बहुव्रीहावभसत् । पा० ६. २.
१३८. । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अख्यन् । ख्यातेर्लुङ्स्यतिवक्तीत्यादिना च्लुर-
ङादेशः । हिरण्यप्रउगं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वहंतः । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । दैवस्य । तस्येदमित्यर्थे
देवाद्यजनौ । पा० ४. १. ८५. ३. । इति देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयो यञ् । तद्धितेष्व-
चामादेरित्यादिवृद्धिः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । उपस्ये । आतश्चोपसर्ग
इति कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । मरुवृधादित्वात्पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट् ।

आणिं न रथ्यममृताधि तस्थुरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥

तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपऽस्था । एका । यमस्य । भुवने । विराषाट् ।

आणिं । न । रथ्यं । अमृता । अधि । तस्थुः । इह । ब्रवीतु । यः । उं इति । तत् ।

चिकेतत् ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्त्रिस्तिस्रसंख्याकाः संति । तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्योपस्था समीपस्थाने वर्तेते । द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् । एका मध्यमा भूमिरंतरिक्षलोको यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विराषाट् । विरान् गंतृन्सहते । प्रेताः पुरुषा अंतरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्तीत्यर्थः । अमृतामृतानि चंदनक्षचादीनि ज्योतीषि जलानि वाधितस्थुः । सवितारमधिगम्य स्थितानि । तत्र दृष्टान्तः । रथ्यमाणिं न । रथाद्बहिरक्षच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्यते । रथसंबन्धिनमाणिमधिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत् । यस्तु मानवस्तत्सवितूरूपं चिकेतत् । जानाति । स मानव इहास्मिन्विषये ब्रवीतु । कथयतु । केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः । तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वं । द्वौ । संहितायामावादेशे लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः । उपस्था । आङ्याजयारां चोपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. ४. । इति सप्तम्या आङादेशः । आङोऽनुनासिकच्छंदसि । पा० ६. १. १२६. । इति प्रकृतिभावः । विराषाट् । वृज् वरणे । घञर्थे कविधानमिति कर्मणि कः । बहुलं छंदसि । पा० ७. १. १०३. । इतीत्वं । तथा सति वूर्येत इति विरा इत्युक्तं भवति । तान्सहत इति विराषाट् । छंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. । इति सहेर्षिः । सहेः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. । इति षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथ्यं । रथस्येदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४. ३. १२१. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अमृता । शेषछंदसि बहुलमिति शेलोपः । चिकेतत् । कित ज्ञाने । लेट्युडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जुहोत्यादित्वात् झुः । लघूपधगुणः । अनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

वि सुप॒र्णो अ॒न्तरि॒क्षाण्य॒ख्यन्नभी॒रवे॒पा अ॒सुरः सुनी॒थः ।

क्वे॒दानीं॑ सूर्यः कश्चि॒केत॒ कत॒मां द्यां र॒श्मिर॒स्या त॒तान ॥ ७ ॥

वि । सु॒ऽप॒र्णः । अ॒न्तरि॒क्षाणि । अ॒ख्यत् । ग॒भीर॒ऽवे॒पाः । अ॒सुरः । सु॒ऽनी॒थः ।

क्व । इ॒दानीं॑ । सूर्यः । कः । चि॒केत॒ । क॒त॒मां । द्यां । र॒श्मिः । अ॒स्य । आ । त॒तान ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः । सुपर्णा इति पंचदश रश्मिनामा-
नीति तन्नामसु पठितत्वात् । अन्तरिक्षाण्यन्तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि
व्यख्यत् । विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः । गभीर-
वेपाः । गंभीरकंपनः । रश्मेः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः ।
असुरः । सर्वेषां प्राणदः । तथा चान्यत्रास्नायते । सर्वेषां भूतानां प्राणानादा-
योदेतीति । सुनीथः । सुनयनः । शोभनप्रापणः । मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रा-
पयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ क्व कुत्र वर्तते । तदेतद्रहस्यं
कश्चिकेत । को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां द्यामा-
ततान । कं द्युलोकं रात्रौ व्याप्नवानेतदपि को जानाति ॥ सुपर्णः । नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गभीरवेपाः । टुवेपृ कंपने । असुन् । गभीरं वेपो यस्य ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असुरः । असु क्षेपणे । अस्यति शत्रूनित्यसुरः । असेरुरन्
। उ० १. ४२. निह्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा । असून्प्राणान्वाति ददातीत्यसुरः । आतोऽनु-
पसर्गे क इति कप्रत्ययः । सुनीथः । णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः
कथन्निति कथन् । प्रादिसमासे याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । इदानीं । इदम्-
शब्दात्सप्तम्यर्थे दानीं च । पा० ५. ३. १८. । इति दानीम्प्रत्ययः । इदम् इतितीदम्-
शब्दस्येशादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सूर्यः । घू प्रेरणे । सुवतीति सूर्यः । राज-
सूयसूर्येत्यादिना रुडागमसहितः क्यप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे
धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । चिकेत । कित ज्ञाने । लिट् । कतमां । किंजातीयां । वा
बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच् । पा० ५. ३. ९३. । इति किंशब्दात् उतमच् ।
डित्वाट्टिलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अष्टौ व्यख्यत्कुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिंधून् ।

हिरण्याक्षः सविता देव आगाहधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

अष्टौ । वि । व्यख्यत् । कुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिंधून् ।

हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याः संबन्धिनीरष्टौ कुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशो व्यख्यत् । सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितृन्धन्व अंतरिक्षोपलक्षितान् त्री त्रिसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान् । सप्त सिंधून् गंगादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यख्यत् । हिरण्याक्षः । हितरमणीयचक्षुर्युक्तो हिरण्यमयाक्षो वा सविता देव आगात् । इहागच्छतु । किं कुर्वन् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत् । प्रयच्छन् ॥ व्यख्यत् । ख्यातेर्लुङ्गस्यतिवक्तीत्यादिना च्चेरङादेशः । त्री । शेष्वंदसि बहुलमिति शेलोपः । धन्व । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । नलोपः । प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । योजना । योजयन्ति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । नद्यादिलक्ष्णो ल्युः । खेरनिटीति णिलोपः । पूर्ववच्छेलोपः । हिरण्याक्षः । हिरण्यमयान्यक्षीणि यस्यासौ हिरण्याक्षः । बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गणोः । पा० ५. ४. ११३. । इति समासांतः षच्प्रत्ययः । अगात् । एतेर्लुङीणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. । इति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । दधत् । शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । दाशुषे । दाश्वान्साह्वानित्यादिना क्सुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । वार्याणि । वृङ् संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अंतरीयते ।

अपामीवां बाधन्ते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः। सविता। विचर्षणिः। उभे इति। द्यावापृथिवी इति। अंतः। ईयते।
अप। अमीवां। बाधते। वेति। सूर्ये। अभि। कृष्णेन। रजसा। द्यां। ऋणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते
धृतवान् । विचर्षणिः । विविधदर्शनयुक्तः । विचर्षणिः पश्यदित्यर्थः । विचर्ष-
णिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । सविता देव उभे द्यावापृथिवी अंतः ।
उभयोर्लोकयोर्मध्य ईयते । गच्छति । अमीवां रोगादिबाधामपबाधते । सम्यक्
निराकरोति । तथा सूर्ये वेति । गच्छति । यद्यपि सवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं
तथापि मूर्तिभेदेन गंतृगंतव्यभावः । कृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा
तेजसा द्यामाकाशमभ्युणोति । सर्वतो व्याप्नोति ॥ द्यावापृथिवी । दिवसश्च
पृथिव्यां । पा० ६. ३. ३०. । इति चशब्दाद्विश्वशब्दस्य द्यावादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्यु-
भयपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति न निषेधः ।
अपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति पर्युदस्तत्वात् । ईयते । ईङ् गतौ । तिङ्गितिङ् इति
निघातः । बाधते वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतिश्चशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपे वि-
भाषेति निघातप्रतिषेधः । वेति । वी गतिप्रजननकांत्यशनखादनेषु । अदादि-
त्वाच्छपो लुक् । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्यप्येषा द्वितीया तथापि
तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः । ऋणोति । ऋण गतौ । तनादिद्वादुः । तनादिषु
करोतेरेव गुणो नात्येषामित्यापिशलिमतेन गुणाभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृळीकः स्ववाँ यात्ववाङ् ।

अपसेधन्नक्षसो यातुधानानस्थद्विः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । असुरः । सुऽनीथः । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अवाङ् ।

अपऽसेधन् । रक्षसः । यातुऽधानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिऽदोषं । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तोऽसुरः प्राणदाता सुनीथः सुष्ठु नेता प्रशस्य इत्यर्थः । सुनीथः
पाक इति प्रशस्यनामसु पाठात् । सुमृळीकः । सुष्ठु सुखयिता । स्ववान् धन-
वान् । अवाङ् अभिमुखः कर्मदेशे गच्छतु । किंचायं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि
गृणानः स्तूयमानोऽस्थात् । स्थितवान् । किं कुर्वन् । रक्षसो बाधकत्वेन रक्षण-

निमित्तभूतान् । रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः । नि० ४. १८. । यातुधानानसु-
 रानपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयो गताः । सुमृळीकः । सुष्ठु मृळीकं
 सुखं यस्यासौ तथोक्तः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्ववान् । स्वमस्या-
 स्तीति स्ववान् । मादुपधाया इति वत्त्वं । संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समा-
 नपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिक आकारः । रोयत्वं । यलोपश्च ।
 अपसेधन् । विधु गत्यां । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षसः । रक्ष पालन इत्यस्मादपादान औणादिकोऽसि-
 प्रत्ययः । यद्वा रक्षन्त्यनेनेति रक्षो बलं । करणेऽसुन् । तदेषामस्तीति रक्षस्विनः ।
 मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । यातुधानान् । यत निकारोपसंस्कारयोः ।
 तस्मात्प्रयंतादौणादिको भाव उप्रत्ययः । यातवो यातना एषु धीयंत इति यातु-
 धानाः । अधिकरणे ल्युट् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अस्थात् । गातिस्थेति
 सिचो लुक् । प्रतिदोषं । दोषां दोषां । प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थे । अव्ययी-
 भावः । गृणानः । गृ शब्दे । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन आ । प्वादीनां
 ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ये ते पंथाः सवितः पूर्यासोऽरेणवः सुकृता अंतरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

ये । ते । पंथाः । सवितरिति । पूर्यासः । अरेणवः । सुऽकृताः । अंतरिक्षे ।

तेभिः । नः । अद्य । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्ष । च । नः । अधि । च । ब्रूहि ।

देव ॥ ११ ॥

हे सवितः ते तव पंथा मार्गाः पूर्यासः पूर्वसिद्धाः । अरेणवो धूलिर-
 हिताः । अंतरिक्षे सुकृताः सुष्ठु संपादिताः । सुगेभिः सुष्ठु गंतुं शक्यैस्तेभिः
 पथिभिस्तेर्मार्गैरागत्याद्यास्मिन्दिने नोऽस्मान्नक्ष च । पालनमपि कुरु । तथा
 हे देव नोऽस्माननुष्ठातृनधि ब्रूहि च । देवानामग्रेऽधिकत्वेन कथय च ॥ पंथाः ।
 सुपां सुलुगिति जसः सुः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । पूर्यासः ।
 पूर्वैः कृताः पूर्याः । पूर्वैः कृतमिनियौ च । पा० ४. ४. १३३. । इति यः । प्रत्य-
 यस्वरः । असुगागमः । अरेणवः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुकृताः ।

कर्मेणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुगेभिः । सुष्ठु गच्छत्येष्विति सुगाः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षा । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले सप्तमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र प्र वो यद्भूमिति विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अयुजो बृहत्यः । तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतोबृहत्यः । प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्निर्देवता । ऊर्ध्व ऊ ष्वित्यादिके यूपदेवत्ये । तथा चानुक्रांतं । प्र वो विंशतिः कण्वो घौर आग्नेयं प्रगाथमूर्ध्व ऊ षु यौपाविति । नन्वूर्ध्व ऊ ष्वित्यादिकयोरप्यग्निर्देवतात्वेन भवितव्यमाग्नेये क्रतावनयोरनुद्धारात् । तथा हि सूत्रे एना वो अग्निं प्र वो यद्भूं । आ० ४. १३. । इति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात्कृत्स्नसूक्तमाग्नेयमिति गम्यते । यद्येते अन्यदेवत्ये स्यातां वसिष्ठा हीति सूक्तयोरुत्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. । इतिवदुद्धारं ब्रूयात् । न च ब्रूते । अतः कथं यौपाविति नैष दोषः । यूपधिष्ठा-
नस्याग्नेः स्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतेत्याग्नेये क्रतावुद्धारो न कृतः । अधि-
ष्ठानप्राधान्यविवक्षया यौपावित्येतदपि न विरुध्यते । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ
बार्हते छंदसि प्र वो यद्भूमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडे
सूचितं । एना वो अग्निं प्र वो यद्भूमिति ॥ तत्र प्रथमामुचमाह ॥

प्र वो यद्भूं पुरु॒णां वि॒शां दे॒व॒य॒तीनां ।

अ॒ग्निं सू॒क्तेभि॒र्वचो॑भिरीमहे यं सी॒मि॒दन्य ई॒ळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यद्भूं । पुरु॒णां । वि॒शां । दे॒व॒ऽय॒तीनां ।

अ॒ग्निं । सु॒ऽउ॒क्तेभिः । वचः॑ऽभिः । ई॒म॒हे । यं । सी॒ । इत् । अ॒न्ये । ई॒ळते ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः । देवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरुणां बहूनां विशां प्रजारूपाणां वो युष्माकमनुग्रहाय यद्भूं महान्तं । यद्भो ववक्षिथ इति महन्नामसु पाठात् । अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिः सूक्तरूपैर्वाक्यैः प्रेमहे । प्रकर्षेण याचामहे । ईमहे यामीति याज्ञाकर्मसु पाठात् । अन्य इदन्येऽप्यृषयो यमग्निं सी सर्वत ईळते । स्तुवंति । तमग्निमिति पूर्वचान्वयः ॥ पुरुणां । नामन्यतरस्यामिति

नाम उदात्तत्वं । विशां । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । देवयतीनां । देवानात्मन इच्छंत्यो देवयंत्यः । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वस्येव दीर्घस्यापि प्रतिषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानाज्ज्ञापकात् । क्यजंताल्लटः शतृ । कर्तरि शप् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण क्यचा सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इति शतुरुदात्तत्वं । उगितश्चेति डीप् । अनित्यमागमशासनमिति वचनानुमभावः । एकादेशस्वरस्य पूर्वचासिद्धत्वं नेष्यत इति वचनात् । पा० ८. २. ६. १. । शतुरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सूक्तेभिः । वचेः क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईळते । ईड स्तुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मंतो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु संत्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निं । दधिरे । सहऽवृधं । हविष्मंतः । विधेम । ते ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । संत्य ॥ २ ॥

जनासोऽनुष्ठातारो जनाः सहोवृधं बलस्य वर्धयितारमग्निं दधिरे । धृतवंतः । हविष्मंतो हविर्युक्ता वयं हे अग्ने ते त्वां विधेम । परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । विधेम सपर्येतीति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् । वाजेष्वन्नेषु संत्य दानशील हे अग्ने स त्वमद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि नोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्कोऽविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधं । वृधू वृद्धौ । अस्मादंतर्भाविताण्यर्थात्किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । हविष्मंतः । तसौ मत्वर्थ इति भवेन पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः । विधेम । विध विधाने । तुदादित्वाच्छः । सुमनाः । शोभनं मनो यस्यासौ सुमनाः । सोर्मनसी अलोमोषसी । पा० ६. २. १११. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भव । पादादित्वात्तिङ्ङितिङ् इति निघाताभावः । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । संत्य । षणु दाने । क्तिचि तितुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः । संतिदीता । तच्च भवः संत्यः । भवे छंदसीति यत् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।

महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं ।

महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतारं होमनिष्पादकमाह्वातारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं । अग्निर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुत्यन्तरात् । तादृशं त्वां प्रवृणीमहे । प्रकर्षेण वरणं कुर्मः । महो महतः सतो नित्यं वर्तमानस्य ते तवार्चयो दीपयो विचरन्ति । विविधं प्रचरन्ति । भानवस्त्वदीया रश्मयो दिवि द्युलोके स्पृशन्ति । तच्चत्यान्प्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा वेद इति धननाम । विश्वं वेदो धनं यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । महः । मह पूजायां । क्तिप् चेति क्तिप् । सावेकाच इति ऊस उदात्तत्वं । यद्वा । महच्छब्देऽच्छब्दलोपश्छांदसः । सतः । अस्तेः शतरि असोरल्लोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

देवासंस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रत्नमिंधते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सं । दूतं । प्रत्नं । इंधते ।

विश्वं । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनं । यः । ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयस्त्रयो देवासो देवाः प्रत्नं पुरातनं दूतं त्वां समिंधते । सम्यक् दीपयन्ति । यो मर्त्यो मनुष्यो यजमानस्ते तुभ्यं ददाश । हविर्दत्तवान् । स यजमानस्त्वया सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा । अर्यान्मिमीत इत्यर्यमा । श्वनुक्षन्नित्यादिना कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । इंधते । जिइंधी दीप्री । अस्माह्लटि ऋस्यादादेशे अम् । आन्नलोपः । असोरल्लोप इत्यकार-

लीपः । ददाश । दाशु दाने । लिटि णलि लिङ्स्वरेण प्रत्ययान्तपूर्वस्याकारस्यो-
दात्तत्वं । यङ्प्रत्यययोगादनिघातः ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

मन्द्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥ ५ ॥

मन्द्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दूतः । विशां । असि ।

त्वे इति । विश्वा । संऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं मन्द्रो हर्षहेतुर्होता देवानामाह्वाता विशां यजमानरूपाणां
प्रजानां गृहपतिर्गृहस्य पालको दूतो देवदूतोऽसि । त्वे त्वयि विश्वा व्रता
सर्वाणि कर्माणि संगतानि । व्रतं कर्वेरमिति कर्मनामसु व्रतशब्दः पठितः ।
पृथिव्यादयो देवा ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माण्यकृण्वत । कृतवन्तः । पृथिवी
धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति । तान्येतानि त्वयि संगतानीति पूर्व-
चान्वयः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्वे । सुपां सुलु-
गिति सप्तम्येकवचनस्य शे आदेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
शेषे लोप इति टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अन्त्यलोपपक्षे
त्वेकादेशस्वरेण । संगतानि । गमेः कर्मणि निष्ठायामेकाचः । पा० ७. २. १० ।
इतीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गतिरनन्तर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । व्रता ध्रुवेत्युभयत्र शेलोपः । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणयोश्च ।
व्यत्ययेनात्मनेपदं । इदिहान्नुम् । धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुऽभगे । यविष्ठ्य । विश्वं । आ । हूयते । हविः ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरं । यक्षि । देवान् । सुऽवीर्या ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ्य युवत्तमाग्ने सुभगे सौभाग्ययुक्ते त्वे इत् त्वय्येव विश्वं सर्वं हविरा-
हूयते । सर्वतः प्रक्षिप्यते । स त्वं नोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा-
द्यास्मिन्दिन उत अपि चापरं श्वः । अपरं श्व इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नपि
काले नैरंतर्येण । सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान्देवान्यक्षि । यज ॥ सुभगे । शोभनो
भगो यस्येति बहुव्रीहावाद्युदात्तत्वं । छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यविष्ठ्य ।
युवशब्दादिष्टन् । स्थूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः ।
छांदसो यकारोपजनः । यक्षि । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सुवीर्या । शोभनं
वीर्यं येषां । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अभिष्टवे सायंकालीन उत्तरस्मिन्पटले तं धेमिन्त्या नमस्विन इत्येषा वि-
नियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । प्रागार्थी पूर्वाह्णे काखीमपराह्णे । आ०
४. ७. इति । तामेतां सप्तमीमुचमाह ॥

तं धेमिन्त्या नमस्विन उप स्वराजमासते ।

होत्राभिरग्निं मनुषः समिधते तितिर्वीसो अति सिधः ॥ ७ ॥

तं । घ । ई । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वऽराजं । आसते ।

होत्राभिः । अग्निं । मनुषः । सं । इंधते । तितिर्वीसः । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नमस्विनोऽन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । नम आयुः सूनृतेत्यन्न-
नामसु पाठान्नमःशब्दस्यान्नवाचित्वं । तादृशा यजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्य-
मानं तं धे तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं त्वामित्थानेन प्रकारेण हविःप्रदाना-
दिरूपेणोपासते । मनुषो मनुष्या यजमाना होत्राभिः सप्तभिर्वषट्कर्तृभिः । सप्त
होत्राः प्राचीर्वषट्कुर्वतीति श्रुत्यंतरात् । अग्निं त्वा समिधते । सम्यक् दीपयन्ति ।
कीदृशा मनुष्याः । सिधः शत्रून् तितिर्वीसः । अतिशयेन तरंतः ॥ नमस्विनः ।
अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । स्वराजं । स्वभासा राजत इति स्वराट् ।
सत्सूद्विषेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसते । आस उपवेशने । अदा-
दिवाच्छपो लुक् । तितिर्वीसः । नृ भवनतरणयोः । छंदसि लिङिति वर्तमाने
लिट् । तस्य क्रमुश्चेति क्रमुः । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादिडभावः । ऋत
इडातोरिति त्वं । ऋच्छत्यृतां । पा० ७. ४. ११. इति गुणो हलि च । पा० ८. २.

७७.। इति दीर्घत्वं च न भवति । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् । यद्वा तिरतिः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यं । सिधः । सिधु शोषणे । क्षिप् चेति क्षिप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

घ्नंतो वृचमतर्नोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्कखे वृषा द्युम्न्याहुतः क्रंददश्वो गविष्टिषु ॥ ८ ॥

घ्नंतः । वृचं । अतर्न । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे ।

भुवत् । कखे । वृषा । द्युम्नी । आऽहुतः । क्रंदत् । अश्वः । गोऽइष्टिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने घ्नतस्वत्सहायेनेतरे देवाः प्रहरंतो वृचमतर्न । तीर्णवंतः । तदन्तरं रोदसी द्यावापृथिव्यावपोऽन्तरिक्षं च क्षयाय प्राणिनां निवासार्थमुरु विस्तारो यथा भवति तथा चक्रिरे । अपशब्दोऽन्तरिक्षवाची । आपः पृथिवीति तन्नामसु पठितत्वात् । भवांस्तु कखे कखनामके महर्षौ वृषा कामानां वर्षिता । द्युम्नी धनवान् । आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवत् । भवतु । तत्र दृष्टांतः । गविष्टिषु गोविषयेच्छायुक्तेषु संग्रामेष्वश्वः क्रंदत् शब्दं कुर्वन्त्यथाभीष्टप्रापकस्तथेति शेषः ॥ घ्नंतः । हन्तेः शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तेर्जिह्वेष्वा । पा० ७. ३. ५४.। इति घत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं । क्षयाय । क्षि निवासगत्योः । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः । क्षयो निवासे । पा० ६. १. २०१.। इत्याद्युदात्तत्वं । भुवत् । भवतेर्लेट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङि । पा० ७. ३. ८८.। इति गुणप्रतिषेधः । अडागमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । गविष्टिषु । इषु इच्छायां । एषणमिष्टिः । गवामिष्टिर्येषु संग्रामेषु बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुतः । आहूयत इत्याहुतः । हु दानादनयोः । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । क्रंदत् । कदि कदि आह्वाने । शतरि नुमभावश्छांदसः । अदुपदेशस्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

प्रवर्ग्ये महावीरे खरे संसाद्यमाने संसीदस्व महं असीत्येषा स्पृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । संसीदस्व महं असीति संसाद्यमाने । आ० ४. ६.। इति । तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

सं सीदस्व महौ असि शोचस्व देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतं ॥ ९ ॥

सं । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देवऽवीतमः ।

वि । धूमं । अग्ने । अरुषं । मियेध्य । सृज । प्रऽशस्त । दर्शतं ॥ ९ ॥

हे अग्ने संसीदस्व बर्हिषुपविश । महानसि । गुणाधिको भवसि । देववी-
तमः । अतिशयेन देवान्कामयमानः । शोचस्व । दीप्यस्व । हे मियेध्य मेधाहं
प्रशस्त उक्तुष्टाग्ने । अरुषं गमनशीलं दर्शतं दर्शनीयं धूमं विसृज । विशेषेण
संपादय ॥ सीदस्व । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । प्रार्थनायां
लोटि शपि पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । महान् । संहितायां नकाराकारयोः
रुत्वानुनासिकावुक्तौ । शोचस्व । शुच दीप्तौ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
धातुस्वरः । तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः । देववीतमः । वी गतिव्याप्तिप्रजननकां-
त्यशनखादनेषु । देवान्वेति गच्छतीति देववीः । क्विप् चेति क्विप् । अतिशयेन
देववीर्देववीतमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरुषं ।
अरोषणं । रिष रुष हिंसायां । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । नास्ति
रुषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मियेध्य । छंदसि चेत्यर्हार्थे
यप्रत्ययः । मकारात्पर इयागमश्छांदसः । सृज । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच्छः ।
विकरणस्वरः । पादादित्वादनघातः । दर्शतं । भृमृहशीत्यादिना ह्रस्वः कर्मण्य-
तच्प्रत्ययः ॥

दशमीमृचमाह ॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कखो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यं । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ।

यं । कखः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतं । यं । वृषा । यं । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषो वाहकाग्ने मनवे मनोरनुग्रहाय देवासः सर्वे देवा
यजिष्ठमतिशयेन पूज्यं यष्टुतमं वा यं त्वामिह यजनदेशे दधुः । धृतवतः । मेध्या-
तिथिर्मेधैरतिथिभिर्युक्तः कख एतन्नामको महर्षिर्यं त्वां धनस्पृतं धनेन प्रीण-

यितारं कृत्वा दध इति शेषः । तथा वृषेन्द्रो यं त्वां दधे । तथोपस्तुतोऽन्योऽपि स्तोता यजमानो यं त्वां दधे । स त्वं संसीदस्वेति पूर्वचान्वयः ॥ दधुः । लिङ्बुसि क्तिन् आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दात्तु-
श्छंदसि । पा० ५. ३. ५९. । इत्यगुणवचनादप्यातिशायनिक इष्टन् । तुरिष्ठेमेयः सु । पा० ६. ४. १५४. । इति तृलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । हव्यवाहन । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादं । पा० ३. २. ६६. । इति वहतेज्युट् । मेध्यातिथिः । मेध्या अतिथयो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धनस्पृतं । धनैरस्मान्पृ-
णोति प्रीणयतीति धनस्पृत् । स्पृ प्रीतिबलयोः । क्तिप् चेति क्तिप् । ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उपस्तुतः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः ।
आथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्वं ईधे ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यं । अग्निं । मेध्यऽअतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।

तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तं । इमाः । ऋचः । तं । अग्निं । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिर्योगयोग्या अतिथय ऋत्वियूपा यस्य तादृशः कण्व ऋषिर्ऋता-
दधि । आदित्यादध्याहृत्य यमग्निमीधे । दीप्तवान् । तस्याग्नेरिषो गमनस्वभावा
रश्मयः प्रदीदियुः । प्रकर्षेण दीयन्ते । तथा तमग्निमिमा अस्माभिः प्रयुज्य-
माना ऋचो वर्धयन्तीति शेषः । वयमपि तमग्निं वर्धयामसि । स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥
ईधे । इंधिभवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. । इति लिटः क्तिच्चादनिदितामिति नका-
रलोपः । द्विर्भावहलादिशेषयोः कृतयोः सवर्णेदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयो-
गादनिघातः । इषः । इष गतौ । इष्यन्ति गच्छन्तीतीषो रश्मयः । दीदियुः । दीद-
तिश्छांदसो धातुदीप्तिकर्मा । लिङ्बुसीयङादेशः । एरनेकाच इति यणादेशाभा-
वश्छांदसः । वर्धयामसि । इदंतो मसिरिति मस इकारागमः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

रायस्पू॒र्धि स्वधा॒वोऽस्ति॒ हि तेऽग्ने॑ दे॒वेष्वार्थं॑ ।

त्वं वा॒जस्य॒ श्रुत्य॑स्य॒ राज॑सि॒ स नो॑ मृ॒ळ म॒हाँ अ॒सि ॥ १२ ॥

रा॒यः । पू॒र्धि । स्व॒धाऽवः॑ । अ॒स्ति । हि । ते । अ॒ग्ने । दे॒वेषु॑ । आ॒र्थं ।

त्वं । वा॒जस्य॑ । श्रु॒त्यस्य॑ । रा॒जसि॑ । सः । नः । मृ॒ळ । म॒हान् । अ॒सि ॥ १२ ॥

हे स्वधावः । अन्नवन्नग्ने । स्वधा अर्क इति तन्नामसु पाठात् । अस्माकं रायो धनानि पूर्धि । पूरय देहि वा । पूर्धि पूरय देहीति यास्कः । हे अग्ने ते तव देवेष्वार्थं प्रापणीयं सख्यमस्ति हि । विद्यते खलु । त्वं श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य वाजस्यान्नस्य राजसि । ईश्वरो भवसि । स त्वं नोऽस्मान्मृळ । सुखय । महान् गुणैरधिकोऽसि ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पूर्धि । पृ० पालनपूरणयोः । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हेरपित्वेन डित्वाद्गुणाभाव उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । स्वधावः । संबुद्धौ मतुवसोरिति स्त्वं । आर्थं । अदुपधत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पोरदुपधात् । पा० ३. १. ९८. । इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा ग्यति छांदसमाद्युदात्तत्वं । श्रुत्यस्य । श्रु श्रवणे । औणादिकः क्यप् । तुगागमः । यद्वा श्रुतिशब्दाद्भवे छंदसीति यत् । मृळ । मृड सुखने । शस्य डित्वात्तद्धूपधगुणाभावः ॥

यूपोच्छ्रयण ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे पशाविष्टिरिति खंडे सूचितं । ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे । आ० ३. १. । इति ॥ एते एवाभिष्टवेऽपि विनियुक्ते । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । सखे सखायमभ्यावृत्स्वोर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे । आ० ४. ७. । इति । तयोराद्यां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

ऊ॒र्ध्व ऊ॒ षु ण॑ ऊ॒तये॒ तिष्ठा॑ दे॒वो न॑ स॒विता॑ ।

ऊ॒र्ध्वो वा॒जस्य॒ स॒निता॒ यद॑जिभिर्वा॒घड्भिर्वि॒ह्याम॑हे ॥ १३ ॥

ऊ॒र्ध्वः । ऊं॒ इति॑ । सु॒ । नः॑ । ऊ॒तये॑ । ति॒ष्ठ । दे॒वः । नः॑ । स॒विता॑ ।

ऊ॒र्ध्वः । वा॒जस्य॑ । स॒निता॑ । यत् । अ॒जिऽभिः । वा॒घत्ऽभिः । वि॒ह्याम॑हे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपात्मकदारुनिष्ठाग्ने नोऽस्माकमृतये रक्षणायोर्द्ध्व उन्नतस्तिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः । सविता देवो न । यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऊर्द्ध्व उन्नतः सन् वाजस्यान्नस्य सनिता दाता भविष्यसि । यद्यस्मात्कारणादंजिभि-
राज्येन यूपमंजद्विर्वाघद्विर्यज्ञं वहद्विर्चूर्त्विग्भिः सह विह्वयामहे । अन्नदानाय
त्वां विशेषेणाह्वयामः । तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वचान्वयः ॥ ऊ षु णः ।
इकः सुजि । पा० ६. ३. १३४. । इति संहितायां दीर्घः । सुजः । पा० ८. ३. १०७. ।
इति षत्वं । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति णत्वं । ऊतये । अवतेः
क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । तिष्ठ । शपि
पाघ्रेत्यादिना तिष्ठादेशः । द्वचोऽतस्तिड् इति संहितायां दीर्घः । वाजस्य ।
क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता । षण्णु दाने ।
लुटि तासिः । वलादिलक्षण इट् । पा० ७. २. ३५. । तिपो डादेशः । पा० २. ४.
८५. । टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तिवादेशस्योदात्तत्वे प्राप्ते तास्यनुदात्तेदिति
तस्यानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । न लुट् । पा० ८. १. २९. । इति निघातप्रतिषेधः ।
अंजिभिः । अंजू व्यक्तिप्रक्षणागतिषु । खनिकथजीत्यादिना । उ० ४. १४१. । इप्र-
त्ययः । विह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्रः । पा० १. ३. ३०. । इत्यकर्चभिप्रायेऽप्यात्म-
नेपदं । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिडि चोदात्तवतीति गते-
रनुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

ऊर्द्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समचिणं दह ।

कृधी न ऊर्द्धान् चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥ १४ ॥

ऊर्द्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वं । सं । अचिणं । दह ।

कृधि । नः । ऊर्द्धान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हे यूप यद्वा तन्निष्ठाग्ने ऊर्द्ध्व उन्नतः सन् नोऽस्मान्केतुना ज्ञानेनांहसः
पापान्निपाहि । नितरां पालय । विश्वमचिणं सर्वमन्तारं भक्षकं राक्षसं संदह ।
सम्यग्भस्मीकुरु । नोऽस्मानूर्द्धानुन्नतान्कृधि । कुरु । किमर्थं । चरथाय । लोके
चरणाय । जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुवो धनं हविःस्वरूपं देवेषु
विदाः । लभय ॥ अचिणं । अद भक्षणे । अदेस्तिनिश्च । उ० ४. ६९. । इत्यौणा-

दिकस्त्रिनिप्रत्ययः । यद्वा । अदत्स्त्रायंत इत्यच्चाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः ।
 अतो मत्वर्थीय इनिः । कृधि । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं
 छंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान् ।
 उभयथर्क्षु । पा० ८. ३. ८. । इति विकल्पविधानान्छव्यप्रशान् । पा० ८. ३. ९. ।
 इति नकारस्य रुत्वाभावः । चरथाय । चरेरौणादिको भावेऽथप्रत्ययः । जीवसे ।
 जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेन्नित्यस्य सेप्रत्ययः । विदाः । विट् लाम्भे । अस्मा-
 दंतर्भावितरण्यर्थास्त्रेति सिपि लेटोऽडाटावित्याडागमः । तुदादित्वाच्छः । शे मुचा-
 दीनामिति नुम् न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वचनेन तस्यानित्य-
 त्वात् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराव्णः ।

पाहि रिषत उत वा जिघांसतो बृहन्नानो यविष्ठच ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अराव्णः ।

पाहि । रिषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहन्नानो इति बृहत् ऽभानो । यविष्ठच ॥ १५ ॥

हे अग्ने हे बृहन्नानो बृहन्तो भानवो यस्य तादृश हे यविष्ठच युवत्तम हे
 अग्ने नोऽस्मान्नक्षसो बाधकाद्राक्षसादेः पाहि । पालय । तथा अराव्णो
 धनादीनामदातृरूपाद्धूर्तेर्हिंसकात्पाहि । तथा रिषतो हिंसकाद्याघ्रादेः सका-
 शात्पाहि । उत वा अथवा जिघांसतो हंतुमिच्छतः शत्रोः सकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः ।
 धुर्वि हिंसार्थः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् । तितुचेत्यादिनेट्प्र-
 तिषेधः । रास्त्रोप इति वकारलोपः । हलि चेति दीर्घत्वं । अराव्णः । रा दाने ।
 आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पंचम्ये-
 कवचनेऽस्त्रोपोऽन इत्यनोऽकारस्य लोपः । रिषतः । रिष हिंसायां । लटः
 शतृ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जि-
 घांसतः । हन्तेरिच्छार्थे सन्यज्जगमां सनि । पा० ६. ४. १६. । इत्युपधादीर्घत्वं ।
 अभ्यासाच्च । पा० ९. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । सन्यत इतीत्वं ।
 अदुपदेशस्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे सनो निच्चाच्चित्स्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वं । बृहन्ना-
 नो । आमंचितस्य चेति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः ।

यविष्ठच । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । यकारो-
पजनश्छांदसः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

घनेव विष्वग्वि जह्यराव्णस्तपुर्जंभ यो अस्मधुक् ।

यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥ १६ ॥

घनाऽइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुऽजंभ । यः । अस्मधुक् ।

यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अक्तुऽभिः । मा । नः । सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हे तपुर्जंभ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने । अराव्णोऽस्मभ्यं देयस्य धनस्यादातृन्वै-
रिणो विष्वक् सर्वतो विजहि । विशेषेण मारय । तत्र दृष्टान्तः । घनेव । यथा
कठिनेन दंडपाषाणादिना भांडादिभंगं करोति तद्वत् । योऽन्योऽपि रिपुर-
स्मधुक् । अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिना बाधते । यश्चान्यो मर्त्यो मनुष्यः
शत्रुरक्तुभिरायुधैरिति शिशीते । तनूकरोति । अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः । स रिपुर्भर्त्स-
नप्रहारकारी द्विविधोऽपि शत्रुर्नोऽस्मान्प्रति मेशत । ईश्वरः शक्तो मा भूत् ॥
घनाऽइव । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । जहि । हंतेर्लोपि हौ हंतेर्जः
। पा० ६. ४. ३६. । इति जादेशः । तस्यासिद्धत्वाच्चेर्लुगभावः । तपुर्जंभः । तप
संतापे । औणादिकः करण उसिन्प्रत्ययांतस्तपुस्शब्दो निच्चादाद्युदात्तः । जभि
नाशने । अभ्यंते शचव एभिरिति जंभान्यायुधानि । करणे घञ् । तपूंषेव जंभानि
यस्यासौ तपुर्जंभः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । अस्मधुक् । दुहि जिघांसायां । सत्सू-
द्विषेत्यादिना क्तिप् । वा दुहमुहस्तुहस्त्रिहां । पा० ८. २. ३३. । इति हकारस्य घत्वं ।
भष्भावः । शिशीते । शो तनूकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य झुः । आदेच इत्यात्वं । ततो द्विर्वचने बहुलं छंदसि । पा० ७. ४. ७८. ।
इत्यभ्यासस्येत्वं । ई हस्यघोरितीत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
ईशत । लङि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । न माङ्गयोग इत्यङाग-
माभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

अग्निर्वव्रे सुवीर्यमग्निः कखाय सौभगं ।

अग्निः प्रावन्मिचोत मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतं ॥ १७ ॥

अग्निः । वव्रे । सुवीर्यं । अग्निः । कखाय । सौभगं ।

अग्निः । प्र । आवत् । मिचा । उत । मेध्यऽअतिथिं । अग्निः । सातौ ।

उपऽस्तुतं ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्य वव्रे । याचितः । सोऽग्निः कखाय महर्षये सौभगं शोभनधनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तथा-ग्निर्मिचास्मन्मिचाणि प्रावत् । प्रकर्षेण रक्षितवान् । उत अपि च मेध्या-तिथिं मेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतमृषिं प्रावत् । तथोपस्तुतमन्यमपि स्तोतारं यज-मानं सातौ धनादिदाननिमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वव्रे । वनु याचने । कर्मणि लिट् । न शसददवादिगुणानां । पा० ६. ४. १२६. । इत्येवाभ्यासलोपयोः प्रति-षेधः । उपधालोपश्छांदसः । सौभगं । सुगभान्मंत्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् । पा० ५. १. १२९. । जित्वादाद्युदात्तत्वं । मिचा । शेषश्छांदसि बहुलमिति शेर्लोपः । उपस्तुतं । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति स्तौतेः कर्तरि क्तः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उयादेव हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुवीर्तिं दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वशं । यदुं । पराऽवतः । उयऽदेवं । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नवऽवास्त्वं । बृहत्ऽरथं । तुवीर्तिं । दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

अग्निना सहावस्थितान्तुर्वशनामकं यदुनामकमुयादेवनामकं च राजर्षीन्प-रावतो दूरदेशाद्भवामहे । आह्वयामः । स चाग्निर्नववास्त्वंनामकं बृहद्रथनामकं तुवीर्तिनामकं च राजर्षीन्चयत् । इहानयतु । कीदृशोऽग्निः । दस्यवे सहः । अस्मदुपद्रवहेतोश्चोरस्याभिभविता ॥ नयत् । णीञ् प्रापणे । लेट्छाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । नववास्त्वं । नवं वास्तु यस्यासौ नववास्तुः ।

वा छंदसीत्यनुवृत्तेरमि पूर्वत्वाभावे यणादेशः । बृहद्रथं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेथ कख ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वां । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदेथ । कखे । ऋतऽजातः । उक्षितः । यं । नमस्यन्ति । कृष्टयः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वते बहुविधाय जनाय मनुः प्रजापतिर्निदधे । देवयजनदेशे स्थापितवान् । हे अग्ने त्वमृतजात ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्न उक्षितो हविर्भिस्त्तर्पितः सन् कख एतन्नामके महर्षौ दीदेथ । दीप्रवानसि । यमग्निं कृष्टयो मनुष्याः । कृष्टयश्चर्षणय इति मनुष्यनामसु पठितत्वात् । नमस्यन्ति । नमस्कुर्वन्ति । स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ दीदेथ । दीदतिश्छांदसो दीप्रिकर्मा । थलि द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । अनित्यमागमशासनमिति वचनादिहभावः । लिस्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऋतजातः । ऋतेन जन्यत इत्यृतजातः । श्रीदितो निष्ठायाभितीट्प्रतिषेधः । जनसनेत्यादिनात्वं । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नमस्यन्ति । नमोवरिव इति पूजार्थं क्यच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यजंतधातुस्वरः । कृष्टयः । कृष विलेखने । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

विंशीमृचमाह ॥

वेषासो अग्नेरमवंतो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावतो विश्वं समचिणं दह ॥ २० ॥

वेषासः । अग्नेः । अमऽवंतः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये ।

रक्षस्विनः । सद । इत् । यातुऽमावतः । विश्वं । सं । अचिणं । दह ॥ २० ॥

अग्नेरर्चयो ज्वालास्त्वेषासो दीप्ता अमवंतो बलवंतो भीमासो भयंकराः । अतः प्रतीतयेऽस्माभिः प्रत्येतुं न शक्या इति शेषः । हे अग्ने रक्षस्विनो बलवतो यातुमावतो यातुधानानसुरान् सदमित् सर्वदैव संदह । सम्यग्भस्मीकुरु ।

तथा विश्वं सर्वमचिणं भक्षकमस्मद्वाधकं शत्रुं संदह ॥ तेषासः । त्विष दीप्ती । पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अमवंतः । अम रोगे । अमति शत्रून्नुजतीत्यमो बलं । पचाद्यच् । वृषादिवादाद्युदात्तत्वं । तदेषामस्तीत्यमवंतः । प्रतीतये । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रक्षस्विनः । रक्षंत्यनेनेति रक्षो बलं । करणेऽसुन् । अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । यातुमावतः । यातवो यातनाः । तान्मिमते निर्मिमते इति राक्षसव्यापारा यातुमाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तदेषामस्तीति मतुप् । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां । पा० ६. ३. ११९. इति दीर्घत्वं । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति बलं । मतुपः पित्वाद्नुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अचिणं । अदेस्विनिश्चेति कर्तरि चिनिप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकादशो वर्गः ॥

ऋ० व इति द्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । अत्रेयमनुक्रमणिका । ऋ० पंचोना मारुतं हि गायत्रं त्विति । ऋषिश्चान्यस्माहषेरवाविशिष्ट इति परिभाषया घो-रपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमुत्तरं च गायत्रीछंदस्के । इदमादिसूक्तत्रयं मरुदेव-ताकं । तुहिहवेति परिभाषितत्वात् ॥ व्यूळ्हे द्वितीये छंदोम आग्निमारुतशस्त्र एतत्सूक्तं निविज्ञानीयं । द्वितीयस्याग्निं वो देव इति खंडे सूचितं । ऋ० वः शर्धोऽग्ने मृ० केत्याग्निमारुतं । आ० ८. १०. इति ॥ ब्राह्मणं च ऋ० वः शर्धो मारुतमिति मरुद्भ्यः ऋ० डिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यस्यामिष्टौ ऋ० व इत्येषा प्रधानस्यानुवाक्या । तथा तत इति खंडे सूचितं । ऋ० वः शर्धो मारुत-मत्यासो न ये मरुतः स्वंचः । आ० २. १८. इति ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

ऋ० वः शर्धो मारुतमनर्वाणं रथेऽशुभं । कण्व अभि प्र गायत ॥ १ ॥

ऋ० वः । शर्धः । मारुतं । अनर्वाणं । रथेऽशुभं । कण्वः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे कण्वः कण्वगोचीत्यन्ना महर्षयः । यद्वा मेधाविन ऋत्विजः । वो युष्मदर्धं मारुतं मरुत्समूह रूपं शर्धो बलमभिप्रगायत । अभितः प्रकर्षेण स्तुध्वं । कीदृशं शर्धः । ऋ० वः । विहरणशीलं । अनर्वाणं । भातृव्यरहितं । अत एव श्रुत्यंतर-ब्राह्मणेन मंत्रांतरमेव व्याख्यातं । अनर्वा प्रेहीत्याह । भातृव्यो वा अवेति । रथेऽशुभं । स्वकीये रथेऽवस्थाय शोभमानं ॥ ऋ० वः । ऋ० वः विहारे । पचाद्यच् । शर्धः । श्रुधु प्रसहने । शर्धयत्यनेन शत्रून्निति शर्धो बलं । असुन् । निच्चा-

दाद्युदात्तत्वं । मरुतां । मरुतां संबन्धि । तस्येदमित्यण् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा समूहार्थेऽनुदात्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. । इत्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्रत्ययः । अनर्वाणं । व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । रथेशुभं । शुभ दीप्तौ । रथे शोभत इति रथेशुप् । क्तिप् चेति क्तिप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गायत । कै गै शब्दे । तिङ्गतिङ् इति निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिरंजिभिः । अजायंत स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । साकं । वाशीभिः । अंजिऽभिः । अजायंत ।

स्वऽभानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तिभ्युक्ता अजायंत इति संपन्नाः । पृषत्यो विंदुयुक्ता मृग्यो मरुद्वाहनभूताः । पृषत्यो मरुतामिति निघंटावुक्तत्वात् । ऋष्टय आयुधानि । वाश्यः शब्दविशेषाः । परकीयसेनाभीति-हेतवः । वाशी वाणीति वाङ्मामसु पठितत्वात् । अंजयोऽलंकरणानि । तान् स्तुम इति शेषः ॥ अजायंत । जनी प्रादुर्भावे । श्यनि ज्ञाजनोर्जा । पा० ७. ३. ७९. । इति जादेशः । अडागम उदात्तः । स्वभानवः । स्वकीया भानवो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इहेव ऋख एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् । नि यामञ्चिचमृजते ॥ ३ ॥

इहऽइव । ऋखे । एषां । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन् । चिचं ।

मृजते ॥ ३ ॥

एषां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवो यद्वदान् । यद्वदंति । यं ध्वनिं कुर्वन्ति तं ध्वनिमिहेवात्रेव स्थित्वा ऋखे । ऋणोमि । स ध्वनिविशेषो यामन् संयामे चिचं विविधं शौर्यं नृजते । नितरामलंकरोति ॥ मृजतिः प्रसाधनकर्मणि यास्कः । नि० ६. २१. । ऋखे । श्रु श्रवणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्रुवः श्रु चेति श्रु । हुश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः । वदान् । वद व्यक्तायां वाचि । लेट्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । आगमानुदात्तत्वे

धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । यामन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या-
लुक् । न डिसंबुद्धोः । पा० ८. २. ८. । इति नलोपप्रतिषेधः । ञ्जते । ञ्जि भृजी
भर्जने । अत्र प्रसाधनार्थः ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र। वः। शर्धाय। घृष्वये। त्वेषऽद्युम्नाय। शुष्मिणे। देवत्तं। ब्रह्म। गायत ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः । वो युष्माकं संबन्धिने शर्धाय प्रसहनशीलाय घृष्वये शत्रुघर्ष-
णयुक्ताय त्वेषद्युम्नाय दीप्यमानयशसे । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः । नि०
५. ५. । शुष्मिणे बलवते । शुष्मं शुष्णमिति बलनामसु पाठात् । एवंभूताय
मरुद्गणाय ब्रह्म हविल्लक्षणमन्नमुद्दिश्य प्रगायत । स्तुध्वं । कीदृशं ब्रह्म । देवत्तं ।
देवैर्दत्तं । देवतानुग्रहाल्लब्धं ॥ शर्धाय । शृधु प्रसहने । शर्धयत्यभिभवतीति शर्धो
बलं । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । घृष्वये । घृष संघर्षे । कृविघृष्वीत्या-
दिना । उ० ४. ५७. । क्तिन्प्रत्ययांतो निपातितः । त्वेषद्युम्नाय । त्विष दीप्तौ ।
पचाद्यच् । त्वेषं दीप्तं द्युम्नं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवत्तं । देवैर्दत्तं ।
छांदसो वर्णलोपः । उक्तं च । द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशविति । तृतीया
कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमुच्यमाह ॥

प्र शंसा गोष्वघ्नं क्रीळं यच्छर्धो मारुतं । जंभे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥

प्र। शंस। गोषु। अघ्नं। क्रीळं। यत्। शर्धः। मारुतं। जंभे। रसस्य। वावृधे ॥ ५ ॥

गोषु मरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषु धेनुष्ववस्थितं । पृश्नियै वै पयसो मरुतो
जाता इति श्रुत्यंतरात् । अघ्नमहंतव्यं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्संबन्धि
शर्धः प्रसहनशीलं तेजो यदस्ति तत्प्रशंसा । हे ऋत्विक्समूह स्तुहि । रसस्य गो-
क्षीररूपस्य संबन्धि तत्तेजो जंभे सुख उदरे वा वावृधे । वृद्धमभूत् ॥ शंस । शंसु
स्तुतौ । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । गोषु । सावेकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । अघ्नं । घ्नो हननं । घञर्थे
कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति कः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । सो हन्तेः
। पा० ७. ३. ५४. । इति घत्वं । तदर्हतीति घ्नं । छंदसि चेति यः । न घ्नमघ्नं ।

अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्रीलादयो गताः । जंभे । जभि नाशने । जंभ्यते
भक्ष्यतेऽनेनेति जंभमास्यं । करणे घञ् । वावृधे । वृधु वृद्धौ । लिट् । छांदसं
संहितायामभ्यासदीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च गमश्च धूतयः । यत्सीमंतं न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । गमः । च । धूतयः । यत् । सी । अंतं ।

न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्च द्युलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि । गौः गमेति भूनामसु पठित-
त्वात् । धूतयः कंपनकारिणो हे नरो नेतारो मरुतः । वो युष्माकं मध्य आ
समंताद्वर्षिष्ठो वृद्धतमः कः । यद्यस्मात्कारणात्सीं सर्वतोऽंतं न वृक्षायमिव धूनुथ ।
चालयथ । तस्मात्कारणात्कंपयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रबल इति प्रश्नः ॥
वर्षिष्ठः । वृद्धशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरत्यादिना वर्षादेशः । निह्वादाद्युदात्तः । गमः ।
गमाशब्दात् षष्ठ्येकवचन आतो धातोरित्यत्र । पा० ६. ४. १४०. । आत इति
योगविभागः कर्तव्य इत्युक्तत्वादाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरु-
दात्तत्वं । धूतयः । धूञ् कंपने । क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुचेत्यादि-
नेट्प्रतिषेधः । आमंचितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । धूनुथ । स्वादिभ्यः श्रुः । सति
शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो
लसार्वधातुकस्वरं न बाधते । अतस्तिङ् एव स्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नि वो यामाय मानुषो दध्रे उयाय मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्रे । उयाय । मन्यवे । जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषो गृहस्वामी कश्चिन्मनुजो
निदध्रे । गृहदार्ढ्यार्थं दृढं स्तंभं निक्षिप्तवान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं
पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढस्तंभप्रक्षेपः । कीदृशाय यामाय । उयाय ।
तीव्राय । मन्यवे । चालनार्थमभिमन्यमानाय । युज्यते हि भवन्नमनाङ्गीतिः ।

यतो भवन्नत्या चालितः पर्वतो बहुविधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरी जिहीत ।
गच्छेत् ॥ मानुषः । मनोज्ञातावज्यतौ षुक् च । पा० ४. १. १६१. इति मनु-
शब्दादपत्यार्थेऽज् । षुगागमश्च । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । दध्ने । धृज् अव-
स्थान इत्यस्य लिटि कित्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वाच्च
निघातः । जिहीत । ओहाङ् गतौ । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्चुः । भृजामित्
। पा० ७. ४. ७६. इत्यभ्यासस्येत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपे प्राप्ते ई हल्य-
घोरितीत्वं । पर्ववान् पर्वतः । मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वी इव विश्वपतिः । भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषां । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वान् । इव । विश्वपतिः । भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हे मरुतः । येषां युष्माकं यामेषु गमनेष्वज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः
रेजते । कंपते । तत्र दृष्टांतः । जुजुर्वी इव विश्वपतिः । यथा वयोहानिरोगादिना
जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात्कंपते तद्वत् ॥ अज्मेषु । अज गतिक्षेप-
णयोः । बहुलग्रहणादौणादिको मन् । अजेर्यघजपोः । पा० २. ४. ५६. इति वी-
भावो न भवति । वलादावार्धधातुके विकल्पयिष्यते । पा० २. ४. ५६. २. इति
वचनात् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । जुजुर्वान् । जृष् वयोहानौ । लिटः क्सुः । बहुलं
छंदसि । पा० ७. १. १०३. इत्युत्वं । अभ्यासहलादिशेषौ । वस्वेकाजाङ्गसामिति
नियमादिङागमाभावः । ऋच्छत्यृतां । पा० ७. ४. ११. इति गुणो हलि चेति
दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनान्न भवति । विशां पतिर्विश्वपतिः ।
पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर प्राप्ते परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । भिया । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यामेषु । यम उपरमे । भावे
घज् । कर्षात्ततो घज इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । रेजते । रेज्
कंपने । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यङ्प्रत्ययोगादनिघातः ॥

नवमीमृचमाह ॥

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरेतवे । यत्सीमनु द्विता शवः ॥ ९ ॥

स्थिरं । हि । जानं । एषां । वयः । मातुः । निः । एतवे । यत् । सी । अनु । द्विता ।

शवः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां जानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि । चलनरहितं खलु । मा-
तुर्मरुतां जननीस्थानीयादाकाशाद्वयः पक्षिणो निरेतवे निर्गतुं समर्था भवन्तीति
शेषः । तादृशादाकाशाद्भवज्जन्मेति मरुतां स्तुतिः । यद्यस्मात्कारणाच्छ्रवो भव-
दीयं बलमनुक्रमेण सी० सर्वतो द्विता द्वित्वेन द्यावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते ।
अतो भवदीयं जानं स्थिरं हीति पूर्वचान्वयः ॥ जानं । जन्यते ऽस्मिन्निति जान-
मन्तरिक्षं । अधिकरणे घञ् । एषां । इदमो ऽन्वादेश इत्यशदेशो ऽनुदात्तः । वि-
भक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तः । न चोडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । अतोदात्तादिदं-
शब्दात्तस्य विधानात् । निरेतवे । इण् गतौ । तुमर्थे सेसेन्निति तवेन्प्रत्ययः ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वात्नत । वाश्चा अभिज्ञु यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊं इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अत्नत । वाश्चाः ।
अभिऽज्ञु । यातवे ॥ १० ॥

त्ये पूर्वप्रकृता गिरः सूनवो वाच उत्पादका मरुतः । वायवो हि ताल्वोष्ठा-
दिषु संचरन्तो वाचमुत्पादयन्ति । अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठा अपः ।
आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रांत्वा स्थिता भवन्ति । नि० २. १५. । इति यास्कः ।
उदु उत्कर्षेणैवात्नत । अतनिषत । विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं
वाश्चा हंभारवोपेता गा अभिज्ञु । जान्वाभिमुख्यं यथा भवति तथा यातवे
गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सूनवः । षू प्रेरणे । सुवः कित् । उ० ३. ३५. । इति
नुप्रत्ययः । किन्त्वानुणाभावः । अत्नत । तनु विस्तारे । ऋस्यादादेशे बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योश्छंदसि । पा० ६. ४. ९९. । इत्युपधालोपः ।
अडागमः । अभिज्ञु । अभिगते जानुनी यस्य तदभिज्ञु । प्रसंभ्यां जानुनो ज्ञुः
। पा० ५. ४. १२९. । इति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य ज्ञुशब्दादेशः समा-
सांतः । यातवे । तुमर्थे सेसेन्निति तवेन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्यं चिद्वा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृधं । प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यं । चिद् । घ । दीर्घं । पृथुं । मिहः । नपातं । अमृधं । प्र । च्यावयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

त्यं चिद्वा प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं यामभिः स्वकीयगमनैः प्रच्यावयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण गमयन्ति । कीदृशं । दीर्घं । आयामोपेतं । पृथुं । तिर्यग्विस्तृतं । मिहो नपातं । सेचनीयस्य जलस्य न पातयितारं । वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः । अमृधं । केनाप्यहिंस्यं ॥ घ । ऋचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । मिहः । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिह वृष्टिः । क्षिप् चेति क्षिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नपातं । न पातयतीति नपात् । नभ्राणनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमृधं । शृधु मृधु उदने । मर्धत्युदकेनोत्तरीति मृधः । बहुलवचनादौणादिको रक्प्रत्ययः । नजसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा संग्रामवाचिना मृधशब्देन हिंसा लक्ष्यते । मत्वर्थीयो रः । पूर्ववात्स्वरसमासौ । च्यावयन्ति । च्युङ् गतौ । णिचि वृद्ध्यावादेशौ । पदकाले ह्रस्वश्छांदसः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

मरुतो यद्वा वो बलं जनाँ अचुच्यवीतन । गिरँरीरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलं । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हे मरुतः । यद्वा यस्मादेव कारणाद्वा युष्माकं बलमस्ति । अस्मादेव कारणाज्जनान्प्राणिनोऽचुच्यवीतन । स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयत । तथा गिरीन्मेघान् अचुच्यवीतन । प्रेरयत ॥ मरुतः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । अचुच्यवीतन । च्यवतेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । तन्ननन्नयनाश्चेति तस्य तनवादेशः । बहुलं छंदसीति शपः झुः । बहुलं छंदसि । पा० ७. ३. ९७. । इतीडागमः । गुणावादेशौ । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । गिरीन् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुवं । अचानुनासिक इतीकारस्यानुनासिकः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

यङ् या॒न्ति म॒रुतः॒ सं ह॒ ब्रुव॑तेऽध्व॒न्ना । शृ॒णोति॒ कश्चि॑दे॒षां ॥ १३ ॥

यत् । ह॒ । या॒न्ति । म॒रुतः॒ । सं । ह॒ । ब्रुव॑ते । अध्व॒न् । आ । शृ॒णोति॒ । कः । चि॒त् ।
ए॒षां ॥ १३ ॥

यङ् यदा खलु मरुतो या॒न्ति । गच्छ॑न्ति । तदानीमध्वन्ना मार्गे सर्वतः संब्रुवते ह । संभूय ध्वनिमवश्यं कुर्वन्ति । एषां मरुतां संबन्धिनं शब्दं कश्चित् यः कोऽपि शृणोति ॥ या॒न्ति । या प्रा॒पणे । अ॒दादि॒त्वाच्छपो॑ लुक् । श्रो॒ऽन्त इत्यन्तादेशस्यो-
पदेशिवद्भावादन्तीत्येतदाद्युदात्तत्वं । धातुना सहैकादेश एकादेशस्वरः । यङ्प्रत्ययो-
गादनिघातः । ब्रुवते । ब्रूज् व्यक्तायां वाचि । ऋस्यादादेशे कृते परत्वात्प्राप्तस्य
गुणस्य डित्वेन बाधितत्वादुवङादेशः । अध्वन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
शृणोति । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

प्र या॒त शी॒र्भमा॒शुभिः॒ संति॒ कखे॑षु वो॒ दुर्वः॒ । तचो॒ षु मा॑दयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । या॒त । शी॒र्भ । आ॒शुऽभिः॒ । संति॒ । कखे॑षु । वः । दुर्वः । तचो॒ इति॒ । सु ।
मा॒दया॒ध्वै ॥ १४ ॥

हे मरुतः । आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शी॒र्भं शीघ्रं । शी॒र्भं तृषु॑ तूयमिति
क्षिप्रनामसु पाठात् । प्रयात । प्रकर्षेण कर्मभूमिं गच्छत । कखेषु मेधाविष्व-
नुष्ठातृषु वो युष्माकं दुवो दुवांसि परिचरणानि संति । तचो षु तेष्वेव परि-
चारकेषु कखेषु मादयाध्वै । तृप्ता भवत ॥ आशुभिः । अशू व्याप्तौ । कृवापा-
जीत्यादिना उण् । प्रत्ययस्वरः । संति । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । मादयाध्वै ।
मद तृप्तियोगे । चुरादिः । आकुस्मीय आत्मनेपदी । लेङ्माडागमः । टेरेत्वं ।
वैतीऽन्यच्च । पा० ३. ४. ९६. । इत्येकारस्यैकारादेशः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

अस्ति॒ हि ष्मा॒ मदा॑य वः॒ ससि॑ ष्मा व॒यमे॑षां । विश्वं॑ चि॒दायु॑जी॒वसे॑ ॥ १५ ॥

अस्ति॒ । हि । स॒ । मदा॑य । वः । ससि॑ । स॒ । व॒यं । ए॒षां । विश्वं॑ । चि॒त् । आ॒युः ।
जी॒वसे॑ ॥ १५ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं मदाय तृप्त्रयेऽस्ति हि ष्मा । अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्वो विद्यते खलु । एषां युष्माकं भृत्यभूता वयं स्मसि ष्मा । विद्यामहे खलु । जीवसे जीवितुं विश्वं चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः ॥ ष्मा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । स्मसि । इदंतो मसिः । जीवसे । तुमर्थे सेसेन्नित्यसेप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः ॥

कञ् नूनमिति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । ऋषिश्चा-
न्यस्मादिति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते मारुतं हीत्युक्तत्वादिदमपि मरुद्देवताकं ।
गायत्रं त्वित्युक्तत्वादिदमपि गायत्रीछंदस्कं । कञ्चेत्यनुक्रमणिका । विनियोगो
लैंगिकः ॥ तत्र प्रथमामुचमाह ॥

कञ् नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनं । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रं । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः । कञ् कदा खलु नूनमवश्यं हस्तयोर्दधिध्वे । यूयमस्मान्हस्ते धारयथ ।
तत्र दृष्टान्तः । पिता पुत्रं न हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं
धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । कधप्रियः । स्तुतिप्रीताः । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं
छिन्नं बर्हिर्दग्धं येषां मरुतां यजमानाय ते मरुतस्तथाविधाः ॥ कत् । कदा । द्वौ
चापरौ वर्णविकारनाशावित्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तथा
प्रीणंतीति कधप्रियः । प्रीज् प्रीतौ । क्विप् । पूर्वपदस्य इत्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलं
। पा० ६. ३. ६३. इति ह्रस्वत्वं । धकारश्छांदसः । आमंचितनिघातः । दधिध्वे ।
दधातेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । ऋादिनियमादिट् । प्रत्यय-
स्वरः । वृक्तबर्हिषः । आमंचितनिघातः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

क्व नूनं कञ्चो अर्थं गंतो दिवो न पृथिव्याः । क्व वो गावो न रण्यंति ॥ २ ॥

क्व । नूनं । कत् । वः । अर्थं । गंतं । दिवः । न । पृथिव्याः । क्व । वः । गावः । न ।

रण्यंति ॥ २ ॥

हे मरुतः । नूनमिदानीं क्व यूयं । कुत्र स्थिताः । कत् कदा वो युष्माकमर्थ-

मरणं देवयजनदेशे गमनं । विलंबं मा कुरुतेत्यर्थः । दिवो गंता । द्युलीकात्रच्छत । पृथिव्या न गंता । भूलोकान्मा गच्छत । वो युष्मान् क्व रण्यंति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयंति । यजमानाः स्तुवंति । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो रण्यंति । शब्दयंति तद्वत् ॥ क्व । किंशब्दात्सप्रम्यंतात्किमोऽत् । पा० ५. ३. १२. । इत्यप्रत्ययः । क्वाति । पा० ७. २. १०५. । इति किमः क्वादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । अर्थे । ऋ गतौ । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति भावे थन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । गंता । गमेर्लोऽटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । थादेशस्य तप्रनप्रनथनाश्चेति तबादेशः । अत एव डिच्चाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्वचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । रण्यंति । रण्यतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

क्व वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः क्व सुविता । क्वोऽविश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

क्व । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता । क्वोऽ इति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं संबंधीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि । प्रजा वै पशवः सुम्नमिति श्रुत्यंतरात् । क्व कुत्र वर्तते । तथा सुविता शोभनानि प्राथानि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क्व कुत्र वर्तते । विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क्वो कुत्र वर्तते । भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागंतव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना । शेषछंदसि बहुलमिति शेलोपः । नव्यांसि । नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छांदसः । सुविता । सुष्ठु इतानि सुवितानि । तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७७. १. । इत्युवङादेशः । सौभगा । सुभगान्मंत्र इति तस्य भाव इत्यर्थेऽञ् । पूर्ववच्छेलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यद्यूयं पृश्निमातरो मर्तास स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयं । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

हे पृश्निनामकधेनुपुत्रा मरुतः । यूयं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन । भवेत ।

तथापि वो युष्माकं स्तोता यजमानोऽमृतः स्यात् । देवो भवेत् ॥ पृश्नि-
मातरः । पृश्निर्माता येषां ते । समासांतविधेरनित्यत्वान्नद्युतश्च । पा० ५. ४. १५३. ।
इति कबभावः । मर्तासः । असिहसीत्यादिना म्रियतेस्तन्प्रत्ययः । आज्ञसेरमुक् ।
स्यातन । अस्तेर्लिङि तस्य तन्ननन्नथनाश्चेति तनादेशः । यासुट उदात्तत्वं ।
अमृतः । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोथः । पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोथः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं जरिता स्तोताजोथोऽसेव्यो मा भूत् । तत्र दृष्टांतः ।
मृगो न यवसे । यथा तृणे भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किंतु
सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत् । किंच स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबन्धिमार्गेण
मोपगात् । मा गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता । जृष् वयोहानौ ।
स्तुतिकर्मेति यास्कः । तृचीडागमः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । भूत् । लुङि गातिस्थेति
सिचो लुक् । न माङ्गोऽयडभावः । अजोथः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । ऋह-
लोर्ण्यदिति कर्मणि ण्यत् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पथा । तृती-
यैकवचने भस्य टेलोपः । पा० ७. १. ८८. । इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्तेरुदात्तत्वं । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो
लुक् । पूर्ववदडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

मो षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् । पदीष्ट तृष्ण्या सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निःऽर्ऋतिः । दुःऽहना । वधीत् । पदीष्ट ।

तृष्ण्या । सह ॥ ६ ॥

हे मरुतः । नोऽस्मान् निर्ऋतिः रक्षोजातिदेवता मो षु वधीत् । सर्वथा वधं
मा कार्षीत् । कीदृशी । परापरा । उक्कृष्टादप्युक्कृष्टा । अतिबलेत्यर्थः । अत एव
दुर्हणा । केनापि हंतुं दुःशक्या । सा निर्ऋतिस्तृष्ण्या सह पदीष्ट । पततु ।

अस्मदीया तृष्णा बाधिका निर्घृतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः ॥ मो षु णः । सुज इति षत्वं । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति णत्वं । दुर्हणा । ईषद्दुःसुष्वित्यादिना हन्तेः कर्मणि खल् । लिट्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । वधीत् । लुङि हन्तेर्लुङि चेति वधादेशः । सिचीडागमः । वधादेशस्यादन्तत्वादेकाच उपदेश इतीदृशप्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति वृद्धभावः । इट् ईटि । पा० ८. २. २८. । इति सिचो लोपः । पदीष्ट । पद गतौ । आशीर्लिङि छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आर्द्धधातुकत्वात्सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । तृष्णया । जितृषा पिपासायां । तृषिष्पुषिरसिभ्यः किञ्चेति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सत्यं त्वेषा अमवन्तो धन्वञ्चिदा रुद्रियासः । मिहं कृण्वन्त्यवातां ॥ ७ ॥

सत्यं । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रियासः । मिहं । कृण्वन्ति । अवातां ॥ ७ ॥

धन्वन् चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासो रुद्रेण पालितत्वात्तदीया मरुत आ सर्वतोऽवातां वायुरहितां मिहं वृष्टिं कुर्वन्ति । तदेतत्सत्यं । कीदृशा रुद्रियासः । त्वेषाः । दीप्ताः । अमवन्तः । बलवन्तः । मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धं ॥ धन्वन् । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्त्वान्बुम् । कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्येमे रुद्रियाः । तस्येदमित्यर्थे घः । आज्ञसेरसुक् । मिहं । मिह सेचने । क्षिप् चेति क्षिप् । कृण्वन्ति । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारादेशः । अतो लोपेन लुप्तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः ॥

कारीर्या मारुतं सप्तकपालमित्यस्य हविषो वाश्रेव विद्युदित्येषानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडे सूचितं । वाश्रेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महिवृद्धो विभाय । आ० २. १३. । इति ॥ तामेतामष्टमीमृचमाह ॥

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसंजि ॥ ८ ॥

वाश्राऽइव । विऽद्युत् । मिमाति । वत्सं । न । माता । सिषक्ति । यत् । एषां ।

वृष्टिः । असंजि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तनवती धेनुरिव विद्युन्मेघस्था दृश्यमाना सती
मिमामि । शब्दं करोति । विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धं । माता धेनुर्वत्सं
न वत्समिव सिषक्ति । इयं विद्युन्मरुतः सेवते । सिषक्तिः सेवनार्थः । सिषक्तु
सचत इति सेवमानस्येति यास्कोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणादेषां मरुतां संबंधिनी
वृष्टिरसर्जि । गर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति । तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमु-
पपन्नं ॥ वाश्रेव । वाश्रु शब्दे । स्फायितं चीत्यादिना रक् । मिमामि । माङ् माने
शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं ।
सिषक्ति । सच समवाये । लटि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्य-
भ्यासस्येत्वं । असर्जि । सृज विसर्गे । कर्मणि लुङ् । चिण् भावकर्मणोः । पा०
३. १. ६६. । इति चिण् । चिणो लुक् । पा० ६. ४. १०४. । इति तश्चस्य लुक् ।
गुणः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नवमीमृचमाह ॥

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवी व्युंदन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेन । यत् । पृथिवी ।

विऽउदन्ति ॥ ९ ॥

हे मरुतः । उदवाहेनोदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चिद-
हन्त्यपि तमः कृण्वन्ति । अंधकारं कुर्वन्ति । यद्यदा पृथिवी भूमिं व्युंदन्ति । विशेषेण
क्लेदयन्ति । तदानीमेव वृष्टिकाले तमः कुर्वन्तीति पूर्वचान्वयः ॥ उदवाहेन ।
उदकानि वहतीत्युदवाहः । कर्मण्यण् । मेघविशेषस्येयं संज्ञा । उदकस्योदः संज्ञायां
। पा० ६. ३. ५७. । इत्युदकशब्दस्योदभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युंदन्ति । उंदी
क्लेदने । रुधादित्वात् अम् । आन्तलोप इति नलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अथ स्वनाम्नरुता विश्वमा सद्य पार्थिवं । अरेजंत प्र मानुषाः ॥ १० ॥

अथ । स्वनात् । मरुतां । विश्वं । आ । सद्य । पार्थिवं । अरेजंत । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥

मरुतां संबंधिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनंतरं पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि विश्वं
सद्य सर्वं गृहमा समन्तादरेजतेति शेषः । तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि

प्रारेजंत । प्रकर्षेण कंपितवंतः ॥ अध । छांदसं धत्वं । सन्न । षट् विशरणगत्य-
वसादनेषु । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । पार्थिवं । पृथिव्याः संबंधि ।
पृथिव्या जाजौ । पा० ४. १. ८५. २. । इति प्राग्दीव्यतीयोऽजप्रत्ययः । जित्वादाद्यु-
दात्तत्वं । अरेजंत । रेजु कंपने ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षोडशे वर्गेः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

मरुतो वीळुपाणिभिश्चिन्ना रोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चिन्नाः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ई । अखिद्र-
यामऽभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतः । यूयं वीळुपाणिभिर्दृढहस्तैः सहिताः संतो रोधस्वतीरनु कूलयुक्ता
नदीरनुलक्ष्याखिद्रयामभिरच्छिन्नगमनैर्योते । गच्छतैव ॥ मरुतः । आमंत्रिता-
द्युदात्तत्वं । वीळुपाणिभिः । वीडिति बलनाम । वीळु च्यौत्नमिति तन्नामसु
पाठात् । तेन च तद्वांल्लक्ष्यते । वीळवश्च ते पाणयश्च । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं ।
रोधस्वतीः । रुधिर आवरणे । रुणद्धि स्रोत इति रोधः कूलं । कूलं निरुणद्धि
स्रोत इत्युक्तत्वात् । असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । तद्युक्ता रोधस्वत्यः । मादुपधाया
इति मतुपो वत्वं । उगितश्चेति डीप् । मतुप्डीपोः पित्वादनुदात्तत्वेऽसुनः स्वर
एव शिष्यते । यात । या प्रापणे । अदादिवाच्छपो लुक् । ई । चादयोऽनुदात्ता
इत्यनुदात्तत्वं । गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । अखिद्रयामभिः । खिद्र
दैव्ये । स्फायितं चीत्यादिना रक् । खिद्रं यांतीति खिद्रयामानः । न खिद्रयामा-
नोऽखिद्रयामानः । तैरखिद्रयामभिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स्थिरा वः संतु नेमयो रथा अश्वास एषां । सुसंस्कृता अभीशंवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । संतु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषां । सुऽसंस्कृताः । अभीशंवः ॥ १२ ॥

हे मरुतः । एषां वो युष्माकं नेमयो रथचक्रवलयः स्थिराः संतु । तथा रथा
अश्वासोऽश्वाश्च स्थिराः संतु । अभीशवोऽंगुलयः । अभीशवो दीधितय इति
तन्नामसु पाठात् । सुसंस्कृता अश्वबंधनरज्जुपरिग्रहणे स्वलंकृताः सावधानाः

संतु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात्करोतेः कर्मणि क्तः । संपर्युपेभ्यः । पा० ६. १. १३७. ।
इति सुट् । पुनः सुशब्देन प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभीशवः ।
अभिपूर्वादश्नोतेः कृवापाजीत्यादिनोण । वर्णव्यत्ययेनाकारस्येकारः । उक्तं
च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति । अभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्माणीति निरुक्तं
। नि० ३. ९. ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिं । अग्निं मित्रं न दर्शतं ॥ १३ ॥

अच्छा । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिं । अग्निं । मित्रं । न । दर्शतं ॥ १३ ॥

हे ऋत्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयन्त्या गिरा वाचा ब्रह्मण-
स्पतिं मित्रस्य हविर्लक्षणस्यान्नस्य वा पालकं मरुद्भ्रमग्निं दर्शतं दर्शनीयं
मित्रं न मित्रमपि जरायै स्तोतुमच्छाभिमुख्येन वद । ब्रूहि ॥ अच्छा । निपातस्य
चेति संहितायां दीर्घत्वं । वदा । द्वचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । तना ।
तनु विस्तारे । तनोति देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचाद्यच् । वृषा-
दिन्वादाद्युदात्तत्वं । तृतीयाया डादेशः । गिरा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
ब्रह्मणः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः । गायं गायत्रमुक्थ्यं ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकं । आस्ये । पर्जन्यः । इव । ततनः । गायं । गायत्रं । उक्थ्यं ॥ १४ ॥

हे ऋत्विक्समूह । आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं मिमीहि । निर्मितं कुरु ।
तं च श्लोकं ततनः । विस्तारय । तच्च दृष्टान्तः । पर्जन्य इव । यथा मेघो वृष्टिं
विस्तारयति तद्वत् । उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीछंदस्कं सूक्तं गाय । पठ ॥
मिमीहि । माङ् माने । जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्या-
सस्यत्वं । आस्ये । असु क्षेपणे । अस्यते क्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यास्यं । कृत्यल्युटो
बहुलं । पा० ३. ३. ११३. । इत्यधिकरणे गण्यत् । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ततनः ।
तनु विस्तारे । लेटि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्चुः । लेटोऽडाटावि-
त्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । गायत्रं । गायत्र्याः संबंधि तस्येदमि-
त्यण् । यद्वा गायतस्त्रायत इति गायत्रं । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

वंदस्व मारुतं ग॒णं त्वे॒षं प॒नस्यु॒म॒र्कि॒णं । अ॒स्मे वृ॒द्धा अ॒सन्नि॒ह ॥ १५ ॥

वंदस्व। मारुतं। ग॒णं। त्वे॒षं। प॒नस्युं॑। अ॒र्कि॒णं। अ॒स्मे इति॑। वृ॒द्धाः। अ॒सन्। इ॒ह ॥ १५ ॥

हे ऋत्विक्संघ मारुतं मरुत्संबन्धिनं गणं समूहं वंदस्व । नमस्कुरु । स्तुहि वा । कीदृशं गणं । त्वेषं । दीप्नं । पनस्युं । स्तुतियोग्यं । अर्किणं । अर्चनोपेतं । अस्मेऽस्माकमिहास्मिन्कर्मणि वृद्धा असन् । मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वंदस्व । वदि अभिवादनस्तुत्योः । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पनस्युं । पन चेति स्तुत्यर्थो धातुः । असुन् । पनः स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्युः । सुप आत्मनः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं । ऋच स्तुतौ । पुंसि संज्ञायामिति घः । अर्कोऽस्यास्तीत्यर्की । अत इनिठनौ । असन् । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥

प्र यदित्येति दशर्चं चतुर्थे सूक्तं । घोरपुत्रस्य कण्वस्यार्धं । मरुद्देवताकं । युजः सतोबृहत्यः । अयुजो बृहत्यः । प्र यदृशं प्रगाथं त्वित्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र यदि॒त्या प॒राव॑तः शो॒चि॒र्न मा॒नम॒स्य॑थ ।

कस्य॒ ऋ॒त्वा म॒रुतः॒ कस्य॒ वर्प॑सा॒ कं या॑थ॒ कं ह॒ धू॒तयः॑ ॥ १ ॥

प्र । यत् । इ॒त्या । प॒राऽव॑तः । शो॒चिः । न । मा॒नं । अ॒स्य॑थ ।

कस्य॑ । ऋ॒त्वा । म॒रुतः॑ । कस्य॑ । वर्प॑सा । कं । या॑थ । कं । ह॒ । धू॒तयः॑ ॥ १ ॥

हे धूतयः स्थावरादीनां कंपनकारिणो मरुतः । यद्यदा मानं मननीयं युष्मद्बलं परावतो दूरात् । आरे परावत इति दूरनामसु पाठात् । इत्यास्मादंतरिक्षात्प्रास्यथ । भूमौ प्रक्षिपथ । तत्र दृष्टान्तः । शोचिर्न । तेज इव । यथा सूर्यस्य तेजोऽंतरिक्षाद्भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत् । तदानीं यूयं कस्य यजमानस्य ऋत्वा ऋतुना संगच्छध्व इति शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसा स्तोत्रेण संगच्छध्वे । कं यजमानमुद्दिश्य याथ । देवयजनदेशं गच्छथ । कं ह कं खलु

यजमानमनुगृह्णीथेति शेषः ॥ इत्या । या हेतौ च छंदसि । पा० ५. ३. २६. । इती-
दंशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तत्रेदंशब्दस्य नानुवृत्तिस्तर्हि यमुप्रत्ययांता-
दिदंशब्दादुत्तरस्या विभक्तेर्यत्ययेन सुपां सुलुगिति डादेशः । प्रथमपक्षे प्रत्यय-
स्वरः । द्वितीयपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्यथ । असु क्षेपणे । अदुपदेशान्न-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । यङुत्तयोगादनिघातः । ऋत्वा ।
जसादिषु छंदसि वावचनं । पा० ७. २. १०९. १. । इति नाभावस्य विकल्पितत्वाद-
भावः । वर्पसा । वृङ् संभक्तौ । वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वांगयोः पुट् च । उ० ४. २०२. ।
इत्यसुन् । तत्संनियोगेन पुगागमश्च । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अत्र रूपाभिधायिना
वर्पसशब्देन देवतास्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते ऋतुना साहचर्यात् ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

स्थिरा वः संत्वायुधा पराणुदे वीकू उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । संत् । आयुधा । पराऽनुदे । वीकू । उत । प्रतिऽस्कभे ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतः । व आयुधा युष्माकमायुधानि पराणुदे शत्रूणामपनोदनाय स्थिरा
संतु । स्थिराणि भवंतु । उत अपि च प्रतिष्कभे शत्रूणां प्रतिबंधाय वीकू
संतु । दृढानि संतु । युष्माकं तविषी बलं पनीयसी । अतिशयेन स्तोत्रं भवतु ।
मायिनोऽस्मासु छद्मचारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोर्बलं मा भवतु ॥ स्थिरा ।
आयुधा । उभयत्र शब्दं छंदसि बहुलमिति शेलोपः । पराणुदे । णुद प्रेरणे ।
संपदादिलक्षणः क्तिप् । उपसर्गादसमासेऽपि । पा० ८. ४. १४. । इति णत्वं ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वीकू । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । ईषाञ्छादि-
त्वात्प्रकृतिभावः । प्रतिष्कभे । स्कंभु सौचो धातुः । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
अनिदितामिति नलोपः । पनीयसी । पनति स्तुत्यर्थः । अस्मादौणादिकः
कर्मण्यसुन् । तत ईयसुनि ढेरिति टिलोपः । उगितश्चेति डीप् । ईयसुनो
निच्चादाद्युदात्तत्वं । मायिनः । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति
मत्वर्थीय इनिः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

परा ह यस्त्वि॒रं ह॒थ नरो॑ वर्त॒यथा॑ गुरु ।

वि या॒थन॑ व॒निनः॑ पृथि॒व्या व्या॒शाः पर्व॑तानां ॥ ३ ॥

परा॑ । ह । यत् । स्थि॒रं । ह॒थ । नरः॑ । वर्त॒यथ॑ । गुरु ।

* वि । या॒थन॑ । व॒निनः॑ । पृथि॒व्याः । वि । आ॒शाः । पर्व॑तानां ॥ ३ ॥

हे नरः । नेतारो मरुतः । यद्यदा स्थिरं वस्तु परा हथ । वृक्षादिकं पराहतं भग्नं कुरुष्व । गुरु पाषाणादिकं गुरुत्वोपेतं वर्तयथ । प्रेरयथ । तदानीं पृथिव्याः संबन्धिनी वनिनी वनवतो वृक्षान्वियाथन । वियुज्य मध्ये गच्छथ । अरण्यगतानां निविडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वादितरवृक्षाणां परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति । तथा पर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशो वियाथन । वियुज्य गच्छथ ॥ हथ । हन हिंसागत्योः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । नरः । पादादित्वादात्मन्वितनिघाताभावः । वर्तयथा । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वर एव शिष्यते । यच्छब्दानुषंगान्निघाताभावः । याथन । तन्ननन्नयनाश्चेति यनादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

न॒हि वः॑ श॒त्रुर्वि॒विदे॒ अधि॒ द्यवि॒ न भूम्यां॑ रि॒शाद॒सः ।

युष्माक॑मस्तु त॒विषी॑ त॒ना यु॒जा रुद्रा॑सो नू चि॒दाधृ॑षे ॥ ४ ॥

न॒हि । वः॑ । श॒त्रुः । वि॒विदे॒ । अधि॒ । द्यवि॒ । न । भूम्यां॑ । रि॒शाद॒सः ।

युष्माक॑ । अस्तु । त॒विषी॑ । त॒ना । यु॒जा । रुद्रा॑सः । नु । चि॒त् । आ॒धृषे॑ ॥ ४ ॥

हे रिशादसः शत्रुहिंसका मरुतः । अधि द्यवि द्युलोकस्योपरि वो युष्माकं शत्रुर्नहि विविदे । न च बभूव । तथा भूम्यामपि शत्रुर्न बभूव । हे रुद्रासः । रुद्रपुत्रा मरुतः । युष्माकमेकोनपञ्चाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन परस्परैकमत्येनाधृषे वैरिणां सर्वतो धर्षणाय तविषी बलं नू चित् क्षिप्रमेव तनास्तु । विस्तृता भवतु ॥ विविदे । विद सत्तायां । लिटि प्रत्ययस्वरः । दिवि नहि विविदे भूम्यां च न विविद इति चशब्दार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा-

यास्तिङ्भिर्भक्तेर्निघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं चानुषक्तिक्रियापेक्षया । रिशादसः । रिश
हिंसायां । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । इगुपधलक्षणः कः । तानदन्तीति रिशादसः ।
असुन् । आमंचितनिघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रुद्रासः । रुद्रशब्देन तत्संबन्धिनो मरुतो लक्ष्यन्ते ।
आज्जसेरसुक् । नू चित् । ऋचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । आधृषे । जिधृषा प्रा-
गल्भ्ये । संपदादिलक्षणी भावे क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विंचन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विशा ॥ ५ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विंचन्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाः ऽइव । देवासः । सर्वया । विशा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण कंपयन्ति । वनस्प-
तीन् वटाश्वत्थादीन्विंचन्ति । परस्परवियुक्तान्कुर्वन्ति । हे मरुतो देवासो देवाः
सर्वया विशा प्रजया सहिता यूयं प्रो आरत । प्रकर्षेणैव सर्वतो गच्छत । तच्च
दृष्टान्तः । दुर्मदा इव । यथा मदोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥
वेपयन्ति । टुवेपृ कंपने । वेपमानान्प्रयुजते । हेतुमण्णिच् । विंचन्ति । विचिर्
पृथग्भावे । रुधादित्वात् अम् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । वनस्पतीन् । वनानां
पतयो वनस्पतयः । पारस्करादित्वात्सुट् । वनस्पतिशब्दावाद्युदात्तौ । उभे वन-
स्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । आरत । ऋ गतौ ।
लङि मध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । सर्ति-
शास्त्यर्तिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इत्यङ् । आडजादीनामित्याडागमः । आटश्च ।
। पा० ६. १. ९०. । इति वृद्धिः । देवासः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । सर्वया । सर्वस्य
सुपि । पा० ६. १. १९१. । इत्याद्युदात्तत्वं । विशा । सावेकाच इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्धं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदबीभयंत मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अबीभयंत । मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतः । रथेषु भवदीयेषु पृषतीर्विदुयुक्ता मृगीरूपो सामीप्येनैवायुग्धं । योजितवंतः । प्रष्टिरेतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्ती युगविशेषः । रोहितो मृगा-
वांतरजातिर्लोहितवर्णो वहति । रथं नयति । वो युष्माकं यामाय गमनाय
पृथिवी चित् अंतरिक्षमप्याश्रोत् । आभिमुख्येनाशृणोत् । अनुजानातीत्यर्थः ।
पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवी भूः स्वयंभ्विति तन्नामसु पाठात् । मानुषा भूलो-
कवर्तिनः पुरुषा अबीभयंत । स्वयं भीताः संतोऽन्येषामपि भीतिमुत्पादित-
वंतः ॥ उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यन्निपातांतरं । अश्रोत् । पा० १. १.
१५. । इति प्रगृह्यत्वं । अयुग्धं । लुङि रुलो रुलि । पा० ८. २. २६. । इति सकारस्य
लोपः । चोः कुरिति कुत्वं । रोहितः । रुहे रश्च लो वा । उ० ३. ९३. । इतीतन्प्र-
त्ययांतः । निष्ठादाद्युदात्तः । यामाय । यमेर्भावे घञ् । कर्षात्त इत्यंतोदात्तत्वे
प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । अश्रोत् । श्रु श्रवणे । बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य लुक् । अबीभयंत । जिभी भये । अस्माख्यंताल्लुङि भीस्योर्हेतुभये । पा०
१. ३. ६८. । इत्यात्मनेपदं । बिभेतेर्हेतुभये । पा० ६. १. ५६. । इत्यात्वस्य विकल्पि-
तत्वात्पक्षे भियो हेतुभये षुक् । पा० ७. ३. ४०. । इति षुक् प्राप्नोति । तन्न क्रियते ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् । णौ चङ्युपधाह्रस्वत्वादि । पा० ७. ४. १. ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ वो मक्षू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।

गंता नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्या कणाय बिभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षू । तनाय । कं । रुद्राः । अवः । वृणीमहे ।

गंत । नूनं । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्या । कणाय । बिभ्युषे ॥ ७ ॥

हे रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतः । तनाय कं । अस्मदीयपुत्रार्थे मरु शीघ्रं वो युष्म-
दीयमवो रक्षणमावृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामः । मस्त्विति क्षिप्रनाम । मस्त्विति
तन्नामसु पठितत्वात् । पुरा पूर्वस्मिन्काले कर्मातरेषु नोऽवसास्मदीयरक्षणेन
निमित्तेन यूयं यथा प्राप्नवंतः । इत्थानेन प्रकारेण बिभ्युषे भीतियुक्ताय कण्वाय
मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं क्षिप्रं गन्ता । प्राप्नुत ॥ मरु । ऋचि
तुनुघमक्षुतङ्कुचोरुथाणामिति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पचाद्यच् ।
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा तनयशब्देऽय् इत्यस्य लोपश्छांदसः । कमित्येतत्पा-
दांते प्रयुज्यमानं पादपूरणं । शिशिरं जीवनाय कमिति वत् । उक्तं च । अथापि
पादपूरणाः कमीमिद्वितीति । रुद्राः । रोदयन्तीति रुद्राः । रोदेर्णिलुक् चेति रक्-
प्रत्ययः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । गन्ता । लोटि बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । तन्नबित्यादिना तवादेशः । अतः पित्वादनुनासिकलो-
पाभावः । बिभ्युषे । बिभेतेर्लिटः क्सुः । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादिड-
भावः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासि-
वसिघसीनां चेति घत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युष्मेषितो मरुतो मर्येषित आ यो नो अभ्व ईषते ।

वि तं युयोत शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरूतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽईषितः । मरुतः । मर्येऽईषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ।

वि । तं । युयोत । शवसा । वि । व्योजसा । वि । युष्माकाभिः । ऊतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे मरुतः । यो यः कश्चिदभ्वः शत्रुर्युष्मेषितो युष्माभिः प्रेषितो मर्येषितो
मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः सन् नोऽस्मान्प्रति आ ईषते । आभिमुख्येन प्राप्नोति ।
तं शत्रुं शवसान्नेन वियुयोत । विभक्तं कुरुत । तथैजसा बलेन वियुयोत ।
युष्माकाभिरूतिभिर्युष्मत्संबन्धिभी रक्षयैश्च वियुयोत ॥ युष्मेषितः । युष्माभिरि-
षितः । सुबुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वं । न च न लुमतां-
गस्येति प्रतिषेधः । इकोऽचि विभक्तावित्यत्राज्यहणेन तस्य पाक्षिकत्वोक्तेः ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मर्येषितः । पूर्ववत् । अभ्वः । आभव-
तीत्यभ्वः शत्रुः । पृषोदरादित्वादभिमत रूपस्वरसिद्धिः । ईषते । ईष गतिहिंसा-

दर्शनेषु । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । यु मिश्रणामि-
 श्रणयोः । लोऽमध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । तन्ननन्नयनाश्चेति
 तबादेशः । पित्राद्गुणः । युष्माकाभिः । युष्मात्संबन्धिनीभिः । तस्मिन्नणि च
 युष्माकास्माकौ । पा० ४. ३. २. इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । ङीवृद्धी छंद-
 सत्वान्न क्रियेते । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्या-
 दिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

असामि हि प्रयज्यवः कखं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गंता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ८ ॥

असामि । हि । प्र५यज्यवः । कखं । दद । प्र५चेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गंतं । वृष्टिं । न । वि५द्युतः ॥ ८ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः । प्रचेतसः
 प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कखं मेधाविनं यजमानमेतन्नामकमृषिं वा दद । धा-
 रयत । हि यस्माद्यूयं कखनामकमृषिं धारितवंतस्तस्मात्कारणादसामिभिरू-
 तिभिः संपूर्णं रक्षयैर्नोऽस्मान् प्रत्यागंता । आगच्छत । तत्र दृष्टांतः । वृष्टिं
 न विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छति तद्वत् ॥ असामि । साम्यर्द्धं । न
 सामि असामि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्टव्याः ।
 यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युः । उ० ३. २०. इति कर्मणि युप्रत्ययः । आमंचि-
 तनिघातः । दद । डुदाज् दाने । लोऽमध्यमबहुवचनस्य तिङां तिङो भवन्तीति
 लङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः । श्वौ द्विर्भावे सति आभ्यस्तयोरात इत्या-
 कारलोपः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । अतो गुण इति परपूर्वत्वं ।
 छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुक्त्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्यय-
 स्वर एव । हि चेति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । आमं-
 चितनिघातः । गंता । गमेलोऽमध्यमबहुवचनस्य तबादेशः । बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । प्रत्ययस्य पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः ।
 अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । विद्युतः । विद्योतत इति विद्युत् ।
 आजभासेत्यादिना । पा० ३. २. १७७. । क्तिप् ॥

दशमीमूचमाह ॥

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषं ॥ १० ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुं । न । सृजत । द्विषं ॥ १० ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः । असामि संपूर्णमोजो बलं विभृथा । धारयथ । हे धूतयः कंपनकारिणो मरुतः । असामि संपूर्णं शवो बलं । परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शत्रवे तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेषकारिणं हन्तारं सृजत । तच्च दृष्टान्तः । इषुं न । यथा शत्रोरुपरि बाणं मुंचन्ति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । असामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यते । असाम्योजो विभृथा सुदानवः । असुसमाप्तं बलं विभृथ कल्याणदानाः । नि० ६. २३. इति । विभृथा । इभृज् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् झुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । ऋषिद्विषे । ऋषीन् द्वेष्टीति ऋषिद्विट् । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । परिमन्यवे । मन्युना परिवृतः परिमन्युः । प्रादिसमासे परेरभितोभावमिडलं । पा० ६. २. १८२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषुं । इषु गतौ । इष्यति गच्छतीतीषुः । ईषेः क्तिच् । उ० १. १३. । इत्युप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेर्निह्वादाद्युदात्तत्वं । सृजत । सृज विसर्गे । विकरणस्य डित्वाङ्गुणाभावः । द्विषं । क्विप् चेति क्विप् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं कण्वस्यार्षे बार्हतं । युजः सतोबृहत्यः । अयुजो बृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताकं । अनुक्रम्यते च । उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृताब्राह्मणस्पत्यात्मगाथात्पूर्वमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीय इति खंडे सूचितं । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावावपते पूर्वो नित्यात् । आ० ७. ३. । इति ॥ आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्तावतिष्ठत इति सूचितत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयंतस्त्वेमहे ।

उप प्र यंतु मरुतः सुदानव इंद्र प्राशूभवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयंतः । त्वा । ईमहे ।

उप । प्र । यंतु । मरुतः । सुऽदानवः । इंद्र । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । एतन्नामक देव । उत्तिष्ठ । अस्मदनुग्रहाय त्वदीयनिवासा-
दुत्थानं कुरु । देवयंतो देवान् कामयमाना वयं त्वा त्वामीमहे । याचामहे ।
सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुत उपप्रयंतु । समीपे प्रकर्षेण गच्छंतु । हे इंद्र त्वं
सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राशूः सोमस्य प्राशकी भव । यद्वा वृत्रस्य हिंसको
भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्द्धकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । पा० १. ३. २४. । ब्रह्मणस्पते ।
सुवामंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ।
देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वस्येव
दीर्घस्यापि निषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमह इत्या-
दयो गताः । प्राशूः । शृ हिंसायां । प्रकर्षेणा समंतात् शृणोति हिनस्तीति
प्राशूः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । वोरूपधाया दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवा ।
अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्यं उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वर्च्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वां । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते ।

सुऽवीर्यं । मरुतः । आ । सुऽअर्च्यं । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

हे सहसस्पुत्र बलस्य बहुपालक ब्रह्मणस्पते । पुत्रः पुरु त्रायते निपरणा-
वेति निरुक्तं । नि० २. ११. । मर्त्यो मनुष्यो हिते शत्रुषु प्रक्षिप्ते धने निमित्तभूते
सति त्वामित् त्वामेवोपब्रूते हि । समीपं प्राप्य स्तौति खलु । तद्धनसंपादनाय
प्रार्थयत इत्यर्थः । हे मरुतः । यो धनार्थी मर्त्यो वो युष्मान् ब्राह्मणस्पतिसहि-

तानाचके । स्तौति । स मर्त्यः स्वर्ग्यं शोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं धनं
 दधीत । धारयेत् ॥ सहस्रस्युत्त । ब्रह्मणस्पत इतिवत् षष्ठ्याः पतिपुत्रेति वि-
 मर्जनीयस्य सत्त्वं । उपब्रूते । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति
 तातेरनुदात्तत्वं । हिते । निष्ठायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः । सुवीर्यं । शोभनं
 वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वर्ग्यं । अश्वानां समू-
 होऽश्वीयं । केशाश्वभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां । पा० ४. २. ४८. । इति समूहार्थे छप्र-
 पयः । छस्य ईयादेशः । शोभनमश्वीयं यस्य तं स्वर्ग्यं । ईकारलोपश्छांदसः ।
 तारादिश्छांदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधीत । सीयुटः सकारलोपे सत्यभ्य
 तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । आचके । कै शै रै शब्दे ।
 प्रादेच इत्यात्वं । लिटि द्विर्वचनेऽभ्यासस्य ह्रस्वचुत्वे । आतो लोप इटि चेत्या-
 कारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यङुत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रैतु ब्रह्म-
 णस्पतिरित्ययं प्रगाथो विनियुक्तः । सूत्रं तूत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यत्रैवोदाहृतं ।
 महावीरमादाय शालां प्रतिगच्छत्सु प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां पठन् होतानु-
 च्छेत् । सूत्रं च । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेदिति ॥ एषैवाग्नीषोमीयप्रणय-
 ऽपि विनियुक्ता । सूचितं च । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिर्होता देवो अमर्त्य इति ॥
 तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अच्छा वीरं नयं पंक्तिराधसं देवा यज्ञं नयंतु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ।

अच्छ । वीरं । नयं । पंक्तिऽराधसं । देवाः । यज्ञं । नयंतु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः प्रैतु । अस्मान्प्राप्नोतु । सूनृता देवी प्रियसत्वरूपा वाग्देवता
 तु । अस्मान्प्राप्नोतु । देवा ब्रह्मणस्पत्यादयो देवता वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे
 रयंतु । तं नयं मनुष्येभ्यो हितं पंक्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहविष्पंक्त्यादिभिः समृद्धं
 ज्ञं प्रति नोऽस्मान् अच्छाभिमुख्येन नयंतु ॥ प्रैतु । एङि पररूपं । पा० ६.
 ९४. । इति पररूपे प्राप्त एत्येधत्यूटसु । पा० ६. १. ८९. । इति वृद्धिः । देव्ये-
 त्यचोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । नयं । नरेभ्यो

हितं । प्राक्क्रीतीय उगवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । पा० ५. १. २. । पंक्तिराधसं । पंक्तिभी राधोति पंक्तिराधाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना यजतेर्नेङ् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरं । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः ।

तस्मै । इळां । सुवीरां । आ । यजामहे । सुऽप्रतूर्तिं । अनेहसं ॥ ४ ॥

यो यजमानो वाघते ऋत्विजे सूनरं सुष्ठु नेतव्यं वसु धनं ददाति । स यजमानो ब्रह्मणस्पतेः प्रसादादक्षिति क्षयरहितं श्रवोऽन्नं धत्ते । धारयति । तस्मै तादृश्यजमानायेळामेतन्नामधेयां मनोः पुत्री । इळा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति श्रुत्यंतरात् । आयजामहे । वयमृत्विजः सर्वतो यजामः । कीदृशीमिळां । सुवीरां । शोभनैवीरैर्भटैर्युक्तां । सुप्रतूर्तिं । सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसाकारिणी । अनेहसं । केनाप्यहिंस्यां ॥ ददाति । अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सूनरं । सुखेन नीयत इति सूनरं । ईषद्दुःसुष्विति खल । निपातस्य चेत्युपसर्गस्य दीर्घत्वं । अक्षिति । क्षयो नास्त्यस्येत्यक्षिति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनान्न प्रवर्तते । श्रवः । श्रूयत इति श्रवः । श्रु श्रवणे । असुनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । सुवीरां । शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा । तां । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुप्रतूर्तिं । तुर्वी हिंसार्थः । प्रपूर्वादस्माज्जावे क्तिन् । शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा । तां । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । ऋत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । अनेहसं । न हन्यत इत्यनेहाः । नजि हन एह च । उ० ४. २२३. । इत्यमुन्प्रत्ययः । धातोरेहादेशश्च । नलोपो नज इति नकारस्य लोपः । तस्मान्बुडचीति नुट् ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इन्द्रनिवहप्रगाथानंतरं प्र नूनमिति प्रगाथः । मरुत्वतीयेनेति खंडे सूचितं । प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः । आ० १. ३. । इति ॥

प्रगाथे प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंत्रं वदत्युक्थं ।

यस्मिन्निद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥

प्र । नूनं । ब्रह्मणः । पतिः । मंत्रं । वदति । उक्थं ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देव उक्थं शस्त्रयोग्यं मंत्रं नूनमवश्यं प्रवदति । होतृमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते । यस्मिन्मंत्रं इन्द्रादयश्च सर्वे देवा ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मंत्रमिति पूर्वचान्वयः ॥ मंत्रं । मंत्रि गुप्त्रभाषणे । पचाद्यच् । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । उक्थं । उक्थार्हं । छंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । यद्वा भवे छंदसीति यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे व्यत्ययेन तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ओकांसि । उच समवाये । समवयंत्यचेत्यधिकरण औणादिकोऽसुन् । बहुलग्रहणात् कुत्वं द्रष्टव्यमित्योकः । उचः क इत्यत्र वृत्तावत्युक्तं । चक्रिरे । इरेचश्चिह्नादंतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तमिद्वोचेम विदथेषु शंभुवं मंत्रं देवा अनेहसं ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्ववत् ॥ ६ ॥

तं । इत् । वोचेम । विदथेषु । शंभुवं । मंत्रं । देवाः । अनेहसं ।

इमां । च । वाचं । प्रतिहर्यथा । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्ववत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः । तमिद् तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मंत्रं विदथेषु यज्ञेषु वोचेम । वयमृत्विजो ब्रवाम । कीदृशं । शंभुवं । सुखस्य भावयितारं । अनेहसं । अहिंसनीयं दोषरहितं । हे नरो नेतारो देवा इमामस्माभिरुच्यमानां मंत्ररूपां वाचं प्रतिहर्यथा च । यूयं कामयध्वे चेत् । तर्हि विश्वेत् सर्वापि वामा वननीया वाक् वो युष्मानश्ववत् । व्याप्नुयात् ॥ वोचेम । वच परिभाषणे । आशीर्लिङि लिङ्गाशिष्यङित्यङ् । वच उमित्युमागमः । छंदस्युभयथेति

सार्वधातुकत्वाद्भिः सलोपोऽनंत्यस्येति यासुटः सकारस्य लोपः । अतो येय इतीयादेशः । आहुणः । तिङ्तिङ् इति निघातः । विदथेषु । विद ज्ञाने । विद्यते फलसाधनत्वेन ज्ञायत इति विदथौ यज्ञः । रुदिविदिभ्यां ङित् । उ० ३. ११४. । इत्यथप्रत्ययः । शंभुवं । भवतेरंतर्भावितरण्यर्थात् क्तिप् चेति क्तिप् । ओः सुपि । पा० ६. ४. ८३. । इति यणादेशस्य न भूसुधियोः । पा० ६. ४. ८५. । इति प्रतिषेधः । मंचादयो गताः । प्रतिहर्यथा । हर्य गतिकांत्योः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । इमां चेत्यत्र चशब्दश्चेदर्थः । चणिति निपातांतरं न च समुच्चयार्थः । तेन निपातैर्यद्यदिहंतकुविन्नेच्चेच्चणिति निघातप्रतिषेधः । अश्रवत् । अश्रू व्याप्तौ । लेट्छाडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । इतश्च लोप इतीकारलोपः । इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । पा० ६. ४. ७७. १. । इति गुणः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

को देवयंतमश्रवज्जनं को वृक्तबर्हिषं ।

प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितांतर्वावत्क्षयं दधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयंतं । अश्रवत् । जनं । कः । वृक्तऽबर्हिषं ।

प्रऽप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अंतऽवावत् । क्षयं । दधे ॥ ७ ॥

देवयंतं देवान्कामयमानं जनं कोऽश्रवत् । ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तः को नाम देवो व्याप्नुयात् । तथा वृक्तबर्हिषमनुष्ठानाय छिन्नबर्हिषं यजमानं को नामान्यो देवोऽश्रवत् । दाश्वान् हविर्देत्तवान्यजमानः पस्त्याभिर्मनुषैर्ऋत्विग्भिः सह प्र प्रास्थित । देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान् । अंतर्वावत् । अंतःस्थितबहुधनोपेतं । यद्वा । अंतःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविधगुणोपेतं क्षयं निवासस्थानं गृहं दधे । धृतवान् भवति ॥ देवयंतमित्यादयो गताः । प्रप्र । प्रसमुपोदः पादपूरणे । पा० ८. १. ६. । इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः । अनुदात्तं चेत्याग्नेडितानुदात्तत्वं । अस्थित । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लुङि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । स्थाघोरिच्च । पा० १. २. १७. । इति धातुसिचोरित् । कित्त्वे ह्रस्वादंगात् । पा० ८. २. २७. । इति सलोपः । अंतर्वावत् । वा गतिगंधनयोः । अंतर्वाति गच्छतीत्यंतर्वाः पुत्रपश्चादयः । आतो मन्निन्नित्यादिना विच् । तदस्यास्तीति मतुप् । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तर-

पदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा वावदीतेः क्तिप् । क्षयं । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति
क्षयः । पुंसि संज्ञायामित्यधिकरणे घः । क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

उप॑ क्ष॒चं पुं॑ची॒त ह॑न्ति॒ राज॑भिर्भ॒ये चित्सु॑क्षि॒तिं द॑धे ।

नास्य॑ वर्ता॒ न त॑रुता॒ महा॑धने ना॒र्भे अ॒स्ति व॒ज्रिणः॑ ॥ ८ ॥

उप॑ । क्ष॒चं । पुं॑ची॒त । ह॑न्ति । राज॑ऽभिः । भ॒ये । चित् । सु॑ऽक्षि॒तिं । द॑धे ।

न । अ॒स्य । वर्ता॒ । न । त॑रुता॒ । महा॑ऽधने । न । अ॒र्भे । अ॒स्ति । व॒ज्रिणः॑ ॥ ८ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षचं बलमुपपुंचीत । स्वात्मनि संपृक्तं कुर्यात् । ततो
राजभिर्वरुणादिभिः सह हन्ति । शत्रून्मारयति । भये चित् भीतिहेतौ युद्धेऽपि
सुक्षितिं दधे । सुष्ठु निवासस्थैर्ये धारयति । न तु पलायते । वज्रिणो वज्रायु-
धवतोऽस्य ब्रह्मणस्पतेर्महाधने प्रभूतधननिमित्ते युद्धे वर्ता प्रवर्तयितान्यः कोऽपि
नास्ति । स्वयमेव प्रवर्तत इत्यर्थः । महाधन इति संयामनाम । महाधने समीक
इति तन्नामसु पाठात् । तथा तरुता तरणस्योत्संघनस्य कर्तान्यः कोऽपि नास्ति ।
तथैवार्भे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता नास्ति ॥ पुंचीत । पुंची संपर्के । लिङि
रुधादित्वात् श्रम् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । क्षचं । गुधृवीपचिव-
चियमिसदिक्षदिभ्यस्तः । उ० ४. १६८. । क्षचं पुंचीत राजभिर्हन्ति चेति समुच्चयल-
क्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्र-
तिषेधः । हन्तीत्येषा द्वितीयापि तिङः परत्वान्न निहन्यते । सुक्षितिं । शोभना
क्षितिः सुक्षितिः । मन्क्लिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्ता । वर्ततेवृणोते वा
तृच्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादिङभावः । तरुता । तृ श्रवनतरणयोः । यसि-
तस्कभितेत्यादिना तृच्युडागमो निपातितः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । महाधने ।
महच्च तद्धनं च महाधनं । आन्महतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तेन महाध-
नशब्देन तद्धेतुभूतः संयामो लक्ष्यते । अर्भे । अ गतौ । अर्तिगृह्यां भन्निति
भन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

यं रक्षंतीति नवचै षष्ठं सूक्तं । तत्रानुक्रमणं । यं रक्षंति नव वरुणमि-
चार्यम्णां मध्ये तृच आदित्येभ्यो गायत्रं हीति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमा-
दित्रीणि सूक्तानि गायत्राणि । आद्यंतयोस्तृचयोर्वरुणमिचार्यमणो देवताः ।
मध्यतृचस्य सुगः पंथा इत्यस्यादित्या देवताः । गतो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यं रक्षंति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यं रक्षंति । प्रऽचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नु । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यं यजमानं रक्षंति स जनो यज-
मानो नू चित् क्षिप्रमेव दभ्यते । दभ्योति । शत्रून् हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं
चेतो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नू चित् । ऋचि तुनुधेत्यादिना
दीर्घः । दभ्यते । दंभु दंभे । व्यत्ययेन श्यन् आत्मनेपदं च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पांति मर्त्यं रिषः । अरिष्टः सर्व एधते ॥ २ ॥

यं बाहुताऽइव । पिप्रति । पांति । मर्त्यं । रिषः । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति । वरुणादयो देवा धनैः पूरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । बा-
हुतेव । स्वकीयो बाहुवर्गोऽपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं
मर्त्यं मनुष्यं यजमानं रिषो हिंसकात् पांति । रक्षंति । स सर्वो यजमा-
नोऽरिष्टः केनाप्यहिंसितः सन् एधते । वर्धते ॥ बाहुता बाहुत्वं । भाववा-
चिनानेन शब्देन बाहवस्तदाश्रया लक्ष्यन्ते । यद्वा समूहार्थे तत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः ।
लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पिप्रति । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । जुहो-
त्यादित्वात् झुः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
पांति । तिङः परत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः । रिष हिंसायां ।
क्विप् चेति क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अरिष्टः । रिष हिंसायां ।
एकाच इतीदृप्रतिषेधः । व्रश्चादिना षत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो भ्रंति राजान एषां । नयंति दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि। दुः५र्गा। वि। द्विषः। पुरः। भ्रंति। राजानः। एषां। नयंति। दुः५इता। तिरः ॥ ३ ॥

राजानो वरुणादय एषां स्वकीययजमानानां पुरः पुरस्तात् दुर्गा गंतुं दुःशकानि शत्रुनगराणि विघ्नंति । विशेषेण नाशयंति । तथा द्विषः शत्रूनपि विघ्नंति । तथा दुरिता यजमानसंबंधीनि दुरितानि तिरो नयंति । विनाशं प्रापयंति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छत्यचेति दुर्गाणि । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्द-प्रत्ययः । शेष्वंदसि बहुलमिति शेलोपः । पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्रत्यये पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । भ्रंति । हंतेर्लट्छादित्वाच्छपो लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हतेः । पा० ७.३.४५। इति घत्वं । अंतादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वं । पादा-दित्वादनघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

सुगः पंथां अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नाचावखादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सु५गः। पंथाः। अनृक्षरः। आदित्यासः। ऋतं। यते। न। अत्र। अव५खादः।

अस्ति। वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यासः । ऋतं यते । यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय पंथा मार्गः सुगः सुष्ठु गंतुं शक्यः । अनृक्षरः कंटकरहितश्च । अचास्मिन्कर्मणि वो युष्माकम-वखादोऽवमंतव्यः खादो जुगुप्सितहविर्विशेषो नास्ति । तस्मादिहागंतव्यमि-त्यर्थः ॥ सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । पंथाः । पथिमथोः सर्वना-मस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । अनृक्षरः । ऋषी गतौ । ऋषंत्यंतर्गच्छंतीत्यृक्षराः कंटकाः । तन्यृषिभ्यां कसरन्निति कसरन्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । कत्वषत्वे । यास्कस्त्वाह । ऋक्षरः कंटक ऋच्छतेरिति । न विद्यंते ऋक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आदित्यासः । अदितेः पुत्रा आदित्याः । दित्य-दित्यादिना एयप्रत्ययः । आज्ञसेरसुक् । आमंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्ट-मिकनिघाताभावः । यते । इण् गतौ । लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् ।

इणो यणिति यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवखादः । खाह भक्षणे । भावे घञ् । अवमतः खादोऽवखादः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥

यं । यज्ञं । नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा । प्र । वः । सः । धीतये ।

नशत् ॥ ५ ॥

हे नरो नेतार आदित्याः । यं यज्ञमृजुना पथाविकलेन मार्गेण नयथ । पारं प्रापयथ । स यज्ञो वो धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय प्रणशत् । प्राप्नोतु ॥ नयथ । अदुपदेशस्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । पथा । तृतीयैकवचने भस्य टेलोपः । पा० ७. १. ८८. । इति टिलोपः । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वं । धीतये । धेट् पाने । आदेच इत्यात्वं । क्तिचि घुमास्थेतीत्वं । नशत् । नशतिर्गत्यर्थः । लेट्छाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नं । मर्त्यः । वसु । विश्वं । तोकं । उत । त्मना । अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हे आदित्याः स तादृशो भवद्भिरनुगृहीतो मर्त्यो मनुष्यो यजमानोऽस्तृतः केनाप्यहिंसितः सन् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु सर्वं धनमच्छाभिमुख्येन गच्छति । प्राप्नोति । उत अपि च त्मना आत्मना स्वेन सदृशं तोकमपत्यं गच्छति ॥ त्मना । मंचेष्वाङ्गादेरात्मन इत्याकारलोपः । अच्छा । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अस्तृतः । स्तृज् हिंसायां । न स्तृतोऽस्तृतः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

कथा राधाम सखाय स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः । महि प्सरो वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमं । मित्रस्य । अर्यम्णः । महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हे सखायः सखिभूता ऋत्विजः । मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरो

रूपं । अतस्तदनुरूपं स्तोमं स्तोत्रं कथा केन प्रकारेण राधाम । साधयामः ॥
 कथा । था हेतौ च छंदसि । पा० ५. ३. २६. । इति किंश्चात्प्रकारवचनेषु
 प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
 राधाम । राध साध संसिद्धौ । लेटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लृक् । तिङ्-
 तिङ् इति निघातः । स्तोमं । घृज् स्तुतौ । अर्तिस्तुस्वित्यादिना भावे मन् ।
 निन्नादाद्युदात्तत्वं । अर्यम्णः । षष्ठ्येकवचनेऽस्त्रोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्त-
 निवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । महि । मह पूजायां । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः ।
 प्सरः । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्सरो रूपं । औणादिको डरप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा वो घ्नंतं मा शपंतं प्रति वोचे देवयंतं । सुमैरिद्व आ विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नंतं । मा । शपंतं । प्रति । वोचे । देवऽयंतं । सुमैः । इत् । वः । आ ।
 विवासे ॥ ८ ॥

हे मित्रादयो देवाः । देवयंतं देवान्कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हेति घ्नंतं
 तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रतिवोचे । दुरुक्तकथनभीत्याहं न कथयामि ।
 तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपंतं मा प्रतिवोचे । भवद्भिरेव वि-
 चार्यं शिक्षणीय इत्यर्थः । अहं तु सुमैरित् धनैरेव वो युष्मानाविवासे । सर्वतः
 परिचरामि ॥ घ्नंतं । हंतीति घन् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतेरिति
 कुत्वे प्रत्ययस्वरः । शपंतं । शप आक्रोशे । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धा-
 तुस्वरः । वोचे । ब्रूज् व्यक्तायां वाचि । माङि लुङीटि ब्रुवो वचिरिति वचिः ।
 अस्यतिवक्तीत्यादिना च्छुरङादेशः । वच उमित्युमागमः । न माङ्योग इत्यङ-
 भावः । देवयंतं । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वप्रतिषेधः । सुमैः ।
 मा अभ्यासे । सुष्ठु स्नायतेऽभ्यस्यत इति सुम् । आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः ।
 आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विवासे । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥

नवमीमृचमाह ॥

चतुरंश्चिद्दमानाद्बिभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । बिभीयात् । आ । निऽधातोः । न । दुऽउक्ताय ।

स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

घ्नंतं शपंतं च मा प्रतिवोच इति अदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् । दुष्टं वाक्यं न कामयेत्, किंतु दुरुक्ताद्विभीयात् । तत्रावशिष्टो मंत्र-
भागः सर्वोऽपि दृष्टांतः । चिदित्युपमार्थे वर्तते । अक्षद्यूतं कुर्वतोऽभयोर्मध्ये यः
पुमान् चतुरश्वतुःसंख्याकान्कपर्दकान्ददमानाद्ददतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ-
निधातोः कपर्दकनिपातपर्यंतं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति । न भवि-
ष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताद्भेतव्यमिति धर्मरहस्यं ।
तस्मादहं घ्नंतं शपंतं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । नि० ३. १६. ।
चतुरोऽक्षान्धारयत इति तद्यथा कित्वाद्विभीयादेवमेव दुरुक्ताद्विभीयान्न दुरु-
क्ताय स्पृहयेदिति ॥ चतुरः । चतुरः शसीति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं । ददमा-
नात् । दद दाने । अत्र धारणार्थः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । अदुपदेशल्लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते । विभीयात् । जिभी
भये । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्चुः । यासुट उदात्तत्वं । पादादित्वान्निधाता-
भावः । निधातोः । निपूर्वाहधातेः सितनिगमीत्यादिना । उ० १. ६९. । भावे
तुन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । तादौ चेति गतिस्वरो न भवति । अताविति
पर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय । स्पृहेरीप्सितः । पा० १. ४. ३६. । इति संप्रदानसंज्ञायां
चतुर्थी संप्रदान इति चतुर्थी । स्पृहयेत् । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । अतो
लोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधागुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

सं पूषन्निति दशर्चं सप्तमं सूक्तं काण्वं गायत्रं पूषदेवताकं । सं पूषन्दश पौ-
ष्णमित्यनुक्रांतं । स्मार्ते महांतमध्वानमेथन्नदं सूक्तं जपेत् । सं पूषन्नध्वन इति
महांतमध्वानमेथन् प्रतिभयं चेति सूचितत्वात् । तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् । सस्त्वा देव प्र णस्पुरः ॥ १ ॥

सं । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् । सस्त्वा । देव ।

प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

हे पूषन् जगत्पूषक पृथिव्यभिमानि देव । अध्वनो मार्गात्संतिर । अस्मान्-
नभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । अंहो विघ्नहेतुं पाप्मानं वितिर । विनाशय । पूषा

विशेष्यते । विमुचो नपात् । जलविमोचकहेतोर्मेघस्य पुत्रः । नपादिति पुत्र-
नाम । नपात्प्रजा इति तन्नामसु प्राठात् । श्रुत्यंतरेऽङ्गः पृथिवीति जलाद्भू-
म्युत्पत्तिः श्रूयते । तथान्यत्राप्युदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते । तद्यदपां सार आ-
सीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति । मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेघ-
पुत्रो भवति । न च पृथिव्या मेघपुत्रत्वे पूषणः किमायतमिति वाच्यं । पृथिव्या
एव पूषत्वात् । तथा च श्रुत्यंतरे कस्यचिन्मंत्रस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते । पूषाध्वनः
पात्वित्याहेयं वै पूषेति । तन्निर्वचनं चान्यत्रैवमाम्नायते । इयं वै पूषेयं हीदं सर्वं
पुथति यदिदं किंचेति । हे देव पूषन् नः पुरः । अस्माकं पुरतः प्रसह्वा ।
प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुचतीति विमुङ्
मेघः । क्षिप् चेति क्षिप् । न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः । नञ्पूर्वात्
पातयतेः क्षिप् । नभ्राणनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । सुबामंचित इति
परांगवेद्भावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । सह्वा । षच
सेवने । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तास्यनु-
दात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुलमिति नसो
णत्वं । पुरः । उक्तं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो नः पूषन्धो वृको दुःशेव आदिदेशति । अप स्म तं पथो जहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःशेवः । आऽदिदेशति । अप । स्म । तं ।

पथः । जहि ॥ २ ॥

हे पूषन् यः प्रतिपक्षी नोऽस्मानादिदेशति । अनेन मार्गेण गंतव्यमित्ये-
वमाज्ञापयति । कीदृशः । अघः । आहंता । वृकः । अस्मदीयधनस्यादाता ।
अपहर्तेत्यर्थः । दुःशेवः । सेवितुं दुःशकः । दुष्टमुखो वा । तं तादृशं प्रतिपक्षिणं
पथो मार्गादपजहि स्म । अवश्यमपाकुरु ॥ वृकः । कुक् वृक आदाने । वर्कत
इति वृकः । इगुपधलक्षणः कः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । दुःशेवः । दुष्टं शेवं
यस्यासौ दुःशेवः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा दुःखेन सेव्यत
इति दुःशेवः । वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । ईषहुःसुष्विति खल । लिट्स्वरेण
प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आदिदेशति । दिश अति-
सर्जने । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्नुः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यं

। पा० १. ३. ८१. २. । इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचीति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ।
पथः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अप॒ त्वं परिपं॒थिनं॑ मु॒षी॒वाणं॑ ह॒रश्चि॑तं । दूर॒मधि॑ सु॒तेर॑ज ॥ ३ ॥

अप॒ । त्वं । परि॒ऽपं॒थिनं॑ । मु॒षी॒वाणं॑ । ह॒रः॒ऽचि॑तं । दूरं । अधि॑ । सु॒तेः । अ॒ज ॥ ३ ॥

त्वं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं सुतेर्मार्गादधि दूरमन्यंतदूरदेशं प्रति अपाज ।
अपगमय । कीदृशं । परिपंथिनं । मार्गप्रतिबंधकं । मुषीवाणं । तस्कररूपं ।
मुषीवेति तस्करस्य नाम । मुषीवान् मलिभ्लुच इति तन्नामसु पाठात् ।
हरश्चितं । कौटिल्यानां संचेतारं ॥ परिपंथिनं । छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ
पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. । इति शत्रावभिधेय इनिप्रत्ययांतो निपातितः ।
मुषीवाणं । मुष स्तेये । मोषणं मुषिः । औणादिको भावे किप्रत्ययः । मुषिं वनति
संभजत इति मुषीवा । वन षण संभक्तौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्प्रत्ययः ।
सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । पा० ६. ४. ८. । इति दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति
पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हरश्चिनोतीति हरश्चित् । हुर्छा कौटिल्ये । संपदादिलक्षणः
क्विप् । रास्त्रोप इति छकारलोपः । चिनोतेः क्विपि तुगागमः । तत्पुरुषे कृति
बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतेः । सुं गतौ । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञा-
यामिति क्तिच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अज । अज गतिक्षेपणयोः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं तस्य॑ इ॒यावि॒नोऽघ॑शंसस्य॑ कस्य॑ चि॒त् । प॒दाभि॑ तिष्ठ॒ तपु॑षिं ॥ ४ ॥

त्वं । तस्य॑ । इ॒यावि॒नः । अ॒घऽशंस॑स्य । कस्य॑ । चि॒त् । प॒दा । अ॒भि । तिष्ठ॑ । तपु॑षिं ॥ ४ ॥

हे पूषन् त्वं तस्य चोरस्य तपुषिं परसंतापकं देहं पदाभितिष्ठ । भवदीयेन
पादेनाक्रम्य तिष्ठ । कीदृशस्य । इयाविनः । प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति
यद्वयं तद्युक्तस्य । अघशंसस्य । अस्मास्वनिष्टमघं शंसतः । अघशंस इति तस्कर-
नाम । मलिभ्लुचोऽघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् । कस्यचिदनिर्दिष्टवि-
शेषस्य कस्यापि ॥ इयाविनः । इयमस्यास्तीति इयावी । बहुलं छंदसीति
मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अघशंसस्य । अघे पापे
शंसो मनस्यभिलाषो यस्य सोऽयमघशंसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

तपुषि । तापयत्यनेनात्यमिति तपुषिः । औणादिक उषिन्प्रत्ययः । बहुलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ तत्रे दस्र मंतुमः पूषन्नवो वृणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । दस्र । मंतुऽमः । पूषन् । अर्वः । वृणीमहे । येन । पितृन् ।
अचोदयः ॥ ५ ॥

हे मंतुमः । ज्ञानवन्दस्र दर्शनीय । यद्वा वैर्युपक्षयकारिन् पूषन् । ते त्वदीयं तदवस्तादृशं रक्षणमावृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितृन् अंगिरःप्रभृतीन्पितृदेहानचोदयः । प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमिति पूर्वचान्वयः ॥ दस्र । दसि दंसनदर्शनयोः । स्फायितं चीत्यादिना रक् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । यद्वा दसु उपक्षय इत्यस्मादंतर्भावितरण्यर्थात्पूर्ववद्रक् । मंतुमः । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना भावे तुप्रत्ययः । मंतुर्ज्ञानमस्यास्तीति मंतुमान् । संबुद्धौ मतुवसो हरिति स्त्वं । अचोदयः । चुद संचोदने । चौरादिकः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अधा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि सुषणां कृधि ॥ ६ ॥

अध । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्ऽतम । धनानि । सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग । कृत्तधनयुक्त । यद्वा कृत्तसौभाग्ययुक्त । हिरण्यवाशीमत्तम । अतिशयेन सुवर्णमयायुधवन् पूषन् । अधा पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानंतरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुषणां सुष्ठु दानयुक्तानि कृधि । कुरु ॥ अधा । अथशब्दे धत्वं छांदसं । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । विश्वसौभग । सुभगान्मंचे । पा० ५. १. १२९. । इत्युक्ताच्चादिषु पाठाद्भावेऽञ् । हङ्गसिध्वन्ते पूर्वपदस्य च । पा० १. ३. १९. । इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः । आमंचितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम । हिरण्यमयी वाशी । तदेषामस्तीति हिरण्यवाशीमंतः । अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशी-

मत्तमः । आमंचितनिघातः । सुषणा । वन षण संभक्तौ । सुखेन संभज्यंत इति सुषणानि । ईषहुःसुष्विति खल् । शेष्छंदसीति शेलोपः । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृधि । डुकृञ् करणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंद-
सीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अति नः सश्चतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूर्षन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्चतः । नय । सु॒गा । नः । सु॒पथा । कृणु । पूर्षन् । इह । क्रतुं ।
विदः ॥ ७ ॥

सश्चतोऽस्मद्वाधनाय प्राप्तुवतः शत्रून्तोऽति । अस्मानतिक्रम्य नय । अन्यत्र
प्रापय । नोऽस्मान् सुगा सुष्ठु गंतुं शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु ।
गंतृन्कुरु । हे पूर्षन् इहाध्वनि क्रतुं प्रज्ञानमस्मद्रक्षणरूपं विदः । जानीहि ॥
सश्चतः । ग्लुंचु षस्ज गतावित्यत्र सश्चिमयेके पठंतीति धातुवृत्तावुक्तं । अस्मात्तटः
शतृ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वं । शतुरनुम इति
विभक्त्युदात्ताभावश्छांदसः । सुगा । सुष्ठु गच्छत्यत्रेति सुगः । सुदुरोरधिकरण इति
गमेर्दप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन पथा ।
न पूजनादिति समासांतप्रतिषेधः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति । अबहुव्रीहित्वात् । तत्र हि बहुव्रीहा-
विति वर्तते । कृणु । कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । उतश्च
प्रत्ययादिति हेर्लुक् । विदः । विद ज्ञाने । लेट्यडागमः । इतश्च लोप इती-
कारलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अभि सूर्यवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूर्षन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सु॒र्यवसं । नय । न । न॒व॒ज्वारः । अध्वने । पूर्षन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ८ ॥

हे पूर्षन् सूर्यवसं शोभनतृणोपलक्षितं सर्वौषधियुक्तं देशमभि नय । अस्मा-
नभितः प्रापय । अध्वने मार्गाय नवज्वारो नूतनः संतापो न भवत्विति शेषः ।
मार्गे गच्छतामस्माकमिदानींतनः कुशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् ॥
सूर्यवसं । शोभनं यवसं यस्मिन्देशे स सूर्यवसो देशः । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य

दीर्घत्वं । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । ऋत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । नव-
ज्वारः । ज्वर रोगे । भावे घञ् । नवश्चासौ ज्वारो नवज्वारः । याथादिनोत्त-
रपदांतोदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

शग्धि पूर्धि प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरं । पूषन्निह ऋतुं विदः ॥ ९ ॥

शग्धि । पूर्धि । प्र । यंसि । च । शिशीहि । प्रासि । उदरं । पूषन् । इह । ऋतुं ।
विदः ॥ ९ ॥

हे पूषन् शग्धि । अस्माननुग्रहीतुं शक्तो भव । पूर्धि । अस्मद्गृहं धनेन
पूरय । किंच प्र यंसि । अन्यदप्यपेक्षितं वस्तु प्रयच्छ । शिशीहि । अस्मान्सर्वेषु
मध्ये तीक्ष्णीकुरु । तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः । उदरमस्मदीयं प्रासि मृष्टान्नेन सोम-
रसेन वा पूरय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि । शक् शक्तौ । लोटो हिः । बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । हुजल्भ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः । हेरपित्वात्प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तत्वं । पूर्धि । पृ पालनपूरणयोः । शृशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरा-
देशः । पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । तिङः
परत्वान्निघाताभावः । यंसि । यम उपरमे । लोटर्थे लटि पूर्ववद्विकरणस्य
लुक् । निघातः । शिशीहि । शो तनूकरणे । लोटि बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ।
ई हल्यघोरितीत्वं । प्रत्ययस्वरः । प्रासि । प्रा पूरणे । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि । वसूनि दस्ममीमहे ॥ १० ॥

न । पूषणं । मेथामसि । सुऽउक्तैः । अभि । गृणीमसि । वसूनि । दस्मं । ईमहे ॥ १० ॥

पूषणं देवं न मेथामसि । वयं न तु निंदामः । किंतु सूक्तैर्वेदगतैरभिगृणीमसि ।
सर्वत्र स्तुमः । दस्मं दर्शनीयं पूषणं प्रति वसूनि धनानीमहे । याचामहे ॥ मेथा-
मसि । मेथृ मेधाहिंसनयोः । लटीदंतो मसिरिति मस इकारागमः । सूक्तैः ।
सुष्ठु स्तुवते देवताः प्रकाशयंतीति सूक्तानि । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि
क्तः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । याथादिस्वरः । यद्वा कर्मणि निष्ठा ।
सूपमानात् क्तः । पा० ६. २. १४५. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृह शब्दे ।

प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदंतो मसिः । दस्मं । इषियुधीधिदसिश्वाधूसूभ्यो
मगिति मक्प्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

कद्रुद्रायेति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कद्रुद्राय नव रौद्रं तृतीया
मैत्रावरुणी चांत्यस्तृचः सौम्योऽत्यानुष्टुबिति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री
छंदः । यास्ते प्रजा इत्यंत्यानुष्टुप् । रुद्रो देवता । यथा नो मित्र इत्येषा मित्रा-
वरुणदेवताका च । अस्मे सोमेत्यादिरंत्यस्तृचस्तु सौम्य एव । सर्वेषु रुद्रदेव-
ताकेषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यं । तथा च सूचितं । कद्रुद्रायेमा
रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्था-
नमिति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळहुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं हृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळहुऽतमाय । तव्यसे । वोचेम । शंऽतमं । हृदे ॥ १ ॥

कत् कदा रुद्रायैतन्नामकाय देवाय शंतममतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम ।
पठेम । कीदृशाय । प्रचेतसे । प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय । मीळहुष्टमाय । सेक्तुत-
माय । अभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः । तव्यसे । अतिशयेन प्रवृद्धाय । हृदे । अस्मदीय-
हृन्निष्ठाय ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपश्छांदसः । रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल
इति रुद्रः । रोदेर्णिलुक् चेति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे । चिती संज्ञाने । प्रकृष्टं
चेततीति प्रचेताः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं च । मीळहुष्टमाय । अतिशयेन मीढ्वान् मीळहुष्टमः । दाश्वान्
साह्वान् मीढ्वान्श्चेति क्सुप्रत्ययांतो निपातितः । तमथयस्मयादित्वेन भत्वाद्भसोः
संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । तव्यसे । तव-
तिर्वृद्धर्थः । सौत्रो धातुः । अतिशयेन तविता तवीयान् । तुश्छंदसीतीयमुन्-
प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयः स्वितिः तृलोपः । ईयमुन् ईकारलोपश्छांदसः । निह्वादाद्यु-
दात्तत्वं । वोचेम । वच परिभाषणे । लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः ।
यासुटः स्वरेणैकार उदात्तः । हृदे । पहन्वित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ।
जडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यथा नो अदितिः कर्त्तृष्वे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियं ॥ २ ॥

यथा । नः । अदितिः । कर्त्तृ । पश्वे । नृभ्यः । यथा । गवे । यथा । तोकाय । रुद्रियं ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिर्नोऽस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबन्धि भेषजं यथा येन प्रकारेण सिध्यति कर्त्तृ । तथा करोतु । किंच यथा येन प्रकारेण पश्वेऽस्मदीयाश्च महिषादिपशवे नृभ्योऽस्मदीयपुरुषेभ्यो विशेषेण गवे गोजातये हितं रुद्रियं सिध्यति तथा करोतु । किंच तोकायास्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु । भेषजस्य रुद्रसंबन्धित्वं मन्त्रांतरे समाम्नातं । या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वा हा भेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजीति । गवादिविषये भेषजं चान्यत्र स्पष्टमाम्नातं । भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमस्मभ्यं भेषजं सुभेषजमिति ॥ कर्त्तृ । डुकृञ् करणे । लङि व्यत्ययेन शप् । यद्वा लेट्यडागमः । इतश्चलोप इतीकारलोपः । यद्वा लुङि कृमृहृहृभ्यश्छंदसीति चुरडादेशः । ऋदृशोऽङि गुण इति गुणः । आद्ययोः पक्षयोः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीये तु व्यत्ययेन । यङुत्तयोगादनिघातः । पश्वे । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् घेर्ङितीति गुणाभावः । यणादेशः । नृभ्यः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । रुद्रियं । रुद्रशब्दात्तस्येदमित्यर्थे घप्रत्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे सजोषसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा । विश्वे । सजोषसः ॥ ३ ॥

मित्रो वरुणश्च नोऽस्मान्यथा येन प्रकारेण चिकेतति । अनुयाह्यत्वेन जानाति । रुद्रोऽपि यथा चिकेतति । सजोषसः समानप्रीतयो विश्वे सर्वे देवा यथा चिकेतन्ति तथा भवत्विति शेषः । यद्वा यथाशब्दोपेतमन्त्रद्वयस्य तथा कदा वोचेमेति पूर्वचान्वयः ॥ चिकेतति । कित ज्ञाने । लेट्यडागमः । नाभ्यस्तस्येति गुणनिषेधो न भवति । बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनात् । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सजोषसः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । समानं

जुपंतीति सजोषसः । समानस्य छंदसीति सभावः । असुनो निच्चादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजं । तच्छंयोः सुम्नमीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिं । मेधऽपतिं । रुद्रं । जलाषऽभेषजं । तत् । शंऽयोः । सुम्नं । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्य वयं शंयोर्बृहस्पतिपुत्रस्य संबंधि तत्प्रसिद्धं सर्वप्रजाभ्यो हितं सुम्नं सुखमीमहे । याचामहे । कीदृशं रुद्रं । गाथपतिं । स्तुतिपालकं । मेधपतिं । यज्ञपालकं । जलाषभेषजं । सुखरूपौषधोपेतं । यज्ञा । उदकरूपौषधोपेतं । उदकं हि रुद्रनामाभिमन्त्रितं सदैषधं भवति ॥ गाथपतिं । गाथेति वाङ्माम । गाथा गण इति तन्नामसु पठितत्वात् । वायूपाया स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । कै गै रै शब्दे । आदेच इत्यात्वं । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति थन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । इयापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्बृधादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मेधपतिं । पूर्ववत् । जलाषभेषजं । जनी प्रादुर्भावे । जायंत इति जाः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहणात्केवलादपि डप्रत्ययः । लष कांतौ । कांतिरभिलाषः । भावे घञ् । जानां लाषो यस्मिन्तज्जलाषं सुखं । जलाषरूपं भेषजं यस्मिन्नुद्रे स जलाषभेषजः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंयोः । कंशभ्यां । पा० ५. २. १३८. । इति मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः । सिति च । पा० १. ४. १६. । इति पदसंज्ञायामनुस्वारपरसवर्णौ । प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ ५ ॥

यः । शुक्रऽइव । सूर्यः । हिरण्यंऽइव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानां । वसुः ॥ ५ ॥

यो रुद्रः सूर्य इव शुक्रः सूर्यवद्दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठः । वसुर्निवासहेतुश्च ॥ रोचते । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्यतरः । प्रशस्यशब्दादिष्ठनि प्रशस्यस्य अ इति आदेशः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । वस

निवासे । अंतर्भावितत्वात् शृस्त्वृत्तिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्यु-
दात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥

आग्निमारुते शं नः करतीति धाव्या । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । वैश्वान-
नराय पृथुपाजसे शं नः करत्यर्वते । आ० ५. २०. । इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेथे । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शं नः । करति । अर्वते । सुऽगं । मेषाय । मेथे । नृऽभ्यः । नारिऽभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकं संबंधिभ्योऽर्वदादिभ्यः सुगं सुष्टु गम्यं शं सुखं करति । देवः
करोति । अर्वतेऽश्वाय । अर्वच्छब्दोऽश्वनाम । अर्वा वाजीति तन्नामसु पा-
ठात् । मेषाय मेषजातिपुरुषाय । मेथे तज्जातीयस्त्रियै । नृभ्यः पुरुषेभ्यः ।
नारिभ्यः स्त्रीभ्यः । गवे गोजातये ॥ करति । डुकृञ् करणे । व्यत्ययेन शप् ।
अर्वते । अर्तिं गच्छतीत्यर्वा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । चतुर्थ्येकवच-
नेऽर्वणस्त्रसावनज इति नकारस्य तृ आदेशः । वनिप्सुपौ पिप्त्वादनुदात्तौ । धा-
तुस्वरः । मेषाय । मिष स्यर्धायां । पचाद्यच् देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या
इति वचनात् । मेथे । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । पा० ४. १. ६३. । इति डीष्-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्येकवचन आगमानुशासनस्यानित्यत्वादाडागमा-
भावः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । उदात्तयणो
हल्पूर्वादिति तु न भवति सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनात् ।
नृभ्यः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः ।
नारिभ्यः । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. । इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् डीन्-
प्रत्ययः । निप्त्वादाद्युदात्तः । गवे । न गोश्वन्साववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणां । महि अर्वस्तुविनृमणं ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियं । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणां । महि । अर्वः ।

तुविऽनृमणं ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां शतस्य पर्याप्तां श्रियमस्मेऽस्मास्वधि निधेहि ।
आधिक्येन स्थापय । तथा महि महत् तुविनृम्णं प्रभूतबलयुक्तं श्रवोऽन्नमधि-
निधेहि ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । नृणां । नृ च । पा०
६. ४. ६. इति दीर्घप्रतिषेधः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । महीत्या-
दयो गताः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुरंत । आ न इंदो वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरातयः । जुहुरंत । आ । नः । इंदो इति ।
वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिता नोऽस्मान् मा जुहुरंत ।
मा हिंसंतु । तथारातयः शत्रवो मा जुहुरंत । हे इंदो सोम वाजे बलविष-
येऽन्नविषये वा नोऽस्मानाभज । सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिबाधः । सोमं परि-
बाधते ये ते तादृशाः । क्विप् चेति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरातयः ।
रा दाने । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि क्तिन् । यद्वा क्तिच्त्तौ
च संज्ञायामिति क्तिच् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहुरंत । ह प्रस-
ह्यकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लङि जुहोत्यादित्वात् श्चुः । बहुलं छंदसीति
बहुलवचनादिकारस्याप्युत्वं । द्विर्भावहलादिशेषौ । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत
इति वचनाददभ्यस्तात् । पा० ७. १. ४. इत्यदादेशाभावे सति ऋऽत इत्यंता-
देशः । न माङ्गयोग इत्यडभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्मृतस्य ।

मूर्धा नाभा सोम वेन आभूषंतीः सोम वेदः ॥ ९ ॥

याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । मृतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आऽभूषंतीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबन्धिन्यो याः प्रजाः संति स्तोत्रं वा कुर्वन्ति ताः प्रजाः
मूर्धा शिरःस्थानीयस्त्वं नाभा संनहनयुक्ते यज्ञगृहे वेनः । कामयस्व । कीदृशस्य

ते । अमृतस्य । मरणरहितस्य । परस्मिन्धामनृतस्य । उत्तमे स्थाने प्राप्तस्य ।
हे सोम आभूषंतीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वंतीः प्रजाः वेदः । जानीहि ॥ धामन् ।
सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । नाभा । एह बंधने । नहो भश्च । उ० ४. १२७. ।
इति कर्मणीजप्रत्ययः । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः ।
वेनः । वेनतिः कांतिकर्मा । लेटि सिप्यडागमः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ।
आभूषंतीः । भूष अलंकारे । भौवादिकः । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्व-
धातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेदः । विद
ज्ञाने । लेटि सिप्यडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडलेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राग्ने विवस्वदिति चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तं ।
तत्रानुक्रमणिका । अग्ने षठूना प्रस्करवः काख आग्नेयं तु प्रागाथं । आद्यो
हृचोऽश्व्युषसां चेति । कखपुत्रः प्रस्करव ऋषिः । अत्र द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः
सतोबृहत्यः । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः । कृत्स्नं सूक्तमाग्नेयमुत्तरं च ।
आद्ये द्वे अश्विदेवताके उषोदेवताके च ॥ प्रातरनुवाक आग्नेय क्रतौ बार्हते
छंदस्याश्विने शस्त्रे चेदं सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूचितं । अग्ने विवस्वत्स-
खायस्त्वा । आ० ४. १३. । इति ॥ वाजपेय आग्निमारुत आद्यः प्रगाथोऽनुरूपः ।
वाजपेयेनेति खंडे सूचितं । चित्रवतीषु चेत् स्तुवीरन् त्वं नश्चित्र ऊत्याग्ने विव-
स्वदुषस इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९. ९. । इति ॥ पर्यायव्युष्टा-
वाश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । यदि पर्यायानभिव्युच्छेदिति खंड आ-
श्विनायैकस्तोत्रियोऽग्ने विवस्वदुषसः । आ० ६. ६. । इति सूचितं ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ दाश्रुषे जातवेदो वह्ना त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रं । राधः । अमर्त्य ।

आ । दाश्रुषे । जातऽवेदः । वह्ना । त्वं । अद्या । देवान् । उषःऽबुधः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमुषस उषोदेवतायाः सकाशाद्राधो धनं दाशुषे हविर्देवते यज-
मानायावह । आनीय प्रापय । सोऽग्निर्विशेष्यते । अमर्त्य । मरणरहित ।
जातवेदः । जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे । जातवेदाः कस्मात् ।
जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो
वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवे-
दस्त्वमिति ब्राह्मणं । तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पेतीति च । नि० ७. १९ ।
इति । कीदृशं राधः । विवस्वत् । विशिष्टनिवासोपेतं । चित्रं । नानाविधं ।
किंच । अद्यास्मिन्दिन उषर्बुध उषःकाले प्रबुद्धान्देवानावह ॥ विवस्वत् । वि-
वासनं विवः । तद्युक्तं । वस निवासने । विपूर्वादन्तर्भावितण्यर्थात्संपदादिल-
क्षणो भावे क्विप् । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति वत् । तसौ मत्वर्थ
इति भत्वेन पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । राधः । राध साध
संसिद्धौ । राधोत्यनेनेति राधो धनं । करणेऽसुन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । दाशुषे ।
दाशु दाने । दाश्वान् साह्वानिति क्सुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने
वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसीति षत्वं । जातवेदः । जातानि-
वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् । यद्वा
वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आमन्त्रितनिघातः । वह ।
अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि समानपाद इति
संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ।
उषर्बुधः । उषसि बुध्यन्त इत्युषर्बुधः । बुध अवगमने । क्विप् चेति क्विप् । रो
रुत्वाभावश्छांदसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणां ।

सजूरश्विभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणां ।

सऽजूः । अश्विभ्यां । उषसा । सुऽवीर्यं । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविशेषगुणयुक्तोऽसि । जुष्टः सेवितो दूतो देवानां वार्ता-
हारः । हव्यवाहनः । हविषो वोढा । अध्वराणां ऋतूनां रथीः । रथस्थानीयः ।

तथा च मंचांतरं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं । रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथ इति । ब्राह्मणांतरं च । रथीरध्वराणामित्याह । रथो ह वा एष भूतेभ्यो देवेभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमश्विभ्यां देवताभ्यामुषसा देवतया च सजूः सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोऽन्नमस्मे धेहि । अस्मासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । नित्यं मंच इत्याद्युदात्तत्वं । असि । सिपि तास-
स्त्योर्लोप इति सलोपः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वह-
तीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादं । पा० ३. २. ६६. इति ज्युट् । योरनादेशः ।
जित्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वादाष्टमिकनिघाता-
भावः । रथीः । रथशब्दात्स्वार्थिक इकारप्रत्ययः । अध्वराणां । ध्वरो नास्त्येष्विति
बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियं ।

धूमकेतुं भाञ्जजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियं ॥ ३ ॥

अद्य । दूतं । वृणीमहे । वसुं । अग्निं । पुरुऽप्रियं ।

धूमऽकेतुं । भाःऽञ्जजीकं । विऽउष्टिषु । यज्ञानां । अध्वरऽश्रियं ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽग्निं वृणीमहे । प्रार्थयामहे । कीदृशं । दूतं । वार्ताहारं ।
वसुं । निवासहेतुं । पुरुप्रियं । बहूनां प्रियं । धूमकेतुं । धूमरूपध्वजयुक्तं ।
भाञ्जजीकं । प्रसिद्धभासालंकृतं । भाञ्जजीकः प्रसिद्धभाः । नि० ६. ४. इति
यास्कवचनं । व्युष्टिषूषःकालेषु यज्ञानां यजमानानामध्वरश्रियं । यागसेविनं ॥
अद्या । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । पुरुणां प्रियः पुरुप्रियः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं ।
धूमकेतुं । इषुयुधीधीत्यादिना धूमशब्दो मक्प्रत्ययांतोऽंतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । भाञ्जजीकं । ञ्ज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । ञ्जेश्च । उ०
४. २२. इतीकन्प्रत्ययः । कित्त्वस्यानुवर्तनाद्गुणाभावः । भासः प्रकाशस्य ञ्जजीकः
प्रार्जयिता । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदा-
द्युदात्तत्वं । यद्वा भासोऽर्जनं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युष्टिषु ।
उष्टी विवासे । विवासो वर्जनं । विशेषेणोच्छ्रयंते तमसा वर्ज्येत इति व्युष्टय

उषःकालाः । कर्मणि क्तिन् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । व्रश्चादिना षत्वे घृत्वं । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । अध्वरश्रियं । अध्वरं श्रयत इत्यध्वरश्रीः । क्विञ्चीत्यादिना । उ० २. ५८. । क्तिप् प्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च । द्वितीयैकवचनेऽचि श्रुधात्वित्यादिनेयडादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।

देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठं । यविष्ठं । अतिथिं । सुऽआहुतं । जुष्टं । जनाय । दाशुषे ।

देवान् । अच्छ । यातवे । जातवेदसं । अग्निं । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषूषःकालेषु देवान् इतरान्देवानच्छाभिमुख्येन यातवे गंतुमग्निं देवमीळे । स्तौमि । कीदृशं । श्रेष्ठं । अतिशयेन प्रशस्तं । यविष्ठं । युवतमं । अतिथिं । सततगमनक्षमं । स्वाहुतं । सुष्ठु आ समन्ताद्भोमाधिकरणं । दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय यजमानाय जुष्टं । प्रीतं । जातवेदसं । जातानां वेदितारं ॥ यविष्ठं । युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । अतिथिं । अत सातत्यगमने । ऋतन्यजीत्यादिना । उ० ४. २. । इथिन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । स्वाहुतं । हु दानादनयोः । आहूयतेऽस्मिन्नित्याहुतः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ९४. । इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्वती पूजायामिति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने चातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥

स्तविष्यामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।

अग्ने । चातारं । अमृतं । मियेध्य । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ॥ ५ ॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक । हव्यवाहन
हविषो वोढः । मियेध्य यज्ञार्ह । एवंविध हे अग्ने विश्वस्य चातारं सर्वस्य
जगतो रक्षकममृतं मरणरहितं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तवि-
ष्यामि । स्तुतिकरिष्यामि ॥ स्तविष्यामि । षुञ् स्तुतौ । व्यत्ययेनेडागमः । आग-
मानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नंद्यादिल-
क्षणो ल्युः । चातारं । चैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । तृच्येकाच उपदेश
इतीट्प्रतिषेधः । अमृतं । नजोऽजरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्य ।
इयागमश्छांदसः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दात्तुश्छंदसीतीष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति
तृलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

सुशंसो बोधि गृणते यविष्ठ्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनं ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठ्य । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यं । जनं ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने त्वं गृणते स्तुवते यजमानार्थं सुशंसः सुष्ठु शंसनीयः ।
मधुजिह्वः । मादयितृज्वालः । स्वाहुतः सुष्ठु आभिमुख्येन हुतः सन् बोधि ।
अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । किंच प्रस्कण्वस्यैतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः ।
प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । नि० ३. १७. । इति यास्कवचनात् । तस्य
जीवसे जीवनार्थमायुः प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्धयदैव्यं देवसंबन्धिनं जनं नमस्या ।
पूजय ॥ सुशंसः । शंसु स्तुतौ । भावे घञ् । शोभनः शंसो यस्यासौ सुशंसः ।
आद्युदात्तं अछंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटो हिः ।
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हुम्ल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । वा छंद-
सीत्यपिप्तस्य विकल्पितत्वात्तद्धूपधगुणः । धातोरन्त्यलोपश्छांदसः । गृणते । गृह
शब्दे । लटः शतृ । ऋादिभ्यः ऋ । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । शतुरनुम
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यविष्ठ्य । गतं । प्रस्कण्वस्य । प्रभूतिरूपप्तिः कण्वाद्यस्य स
प्रस्कण्वः । प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी । पा० ६. १. १५३. । इति सुडागमो निपातितः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रतिरन् । प्रपूर्वस्तिरति वर्धनार्थः । नमस्या । नमोवरिवश्चिच्चङः क्यजिति पूजार्थं क्यच् । प्रत्ययस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । दैव्यं । देवाद्यजनाविति तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो यज्ञप्रत्ययः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विशं इंधते ।

स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं । विश्वऽवेदसं । सं । हि । त्वा । विशः । इंधते ।

सः । आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः प्रजाः समिंधते हि । सम्यक् दीपयन्ति खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने स त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञान-युक्तान्देवानिह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रमावह । आभिमुख्येन प्रापय । द्रवदिति क्षिप्रनाम । द्रवत् ओषमिति तन्नामसु पाठात् । विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा वेद इति धननाम । विश्वानि वेदांसि यस्यासौ विश्ववेदाः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । इंधते । जिइंधी दीप्नौ । असोरलोप इत्यकारलोपः । आन्लोपः । पा० ६. ४. २३. । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सवितारमुषसमश्विना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कणासस्त्वा सुतसोमास इंधते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारं । उषसं । अश्विना । भगं । अग्निं । विऽउष्टिषु । क्षपः ।

कणासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इंधते । हव्यऽवाहं । सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषूषःकालेषु श्रवोऽन्नमाहुतिरूपमभिलक्ष्य सविचादीन्देवानावहेत्यनुवर्तते । स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः संबोधनं । अग्निमिति हविष उद्देश्यं देवतांतरमुच्यते । सुतसोमासोऽभिषुतसोमाः कणासो मेधाविन ऋत्विजो हव्यवाहं हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वामिंधते । दीपयन्ति ॥

व्युष्टिषु । उद्धी विवासे । विवासो वर्जनं । व्युच्छ्यते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टि-
रुषःकालः । कर्मणि क्तिनि तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहिताया-
मुदात्तस्वरितयोर्येण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । क्षपः । क्षपेति रात्रिनाम ।
इस्यातो धातोरित्यत्रात् इति योगविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः । सुतः
सोमो यैः । निष्ठेति पूर्वनिपातः । पा० २. २. ३६. । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । हव्यवाहं । हव्यं वहतीति हव्यवाट् । वहश्चेति खिप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

पतिर्ह्यध्वराणामग्ने दूतो विशामसि ।

उषर्बुध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्हशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणाँ । अग्ने । दूतः । विशाँ । असि ।

उषःऽबुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य । स्वःऽदृशः ॥ ९ ॥

हे अग्ने विशाँ प्रजानां संबन्धिनो येऽध्वरा यागास्तेषां पतिः पालकस्त्वं
दूतोऽसि हि । देवानां वार्ताहारो भवसि खलु । उषर्बुध उषःकाले प्रबुद्धान्
स्वर्हशः सूर्यदर्शिनो देवानद्यास्मिन्दिने सोमपीतये सोमपानार्थमावह । आभि-
मुख्येन प्रापय ॥ असि । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सोमपीतये । पा पाने ।
स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं । सोमस्य पीतिः । दासी-
भारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वर्हशः । सुधृतिं गच्छतीति स्वरादित्यः ।
अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् । तं पश्यन्तीति स्वर्हशः । क्तिप् चेति क्तिप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

अग्ने पूर्वा अनूषसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।

असि ग्रामेष्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उषसः । विभावसो इति विभाऽवसो । दीदेथ । विश्वऽदर्शतः ।

असि । ग्रामेषु । अविता । पुरःऽहितः । असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥ १० ॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूप धनवन्नग्ने विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयस्त्वं
पूर्वा उषसोऽनु । अतीतानुषःकालाननुलक्ष्य दीदेथ । दीप्तवानसि । ताद-

शस्त्वं ग्रामेषु जननिवासस्थानेष्ववितासि । रक्षको भवसि । यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसु पुरोहितो वेदेः पूर्वस्यां दिश्यवस्थितो मानुषोऽसि । ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि ॥ दीदेथ । दीदेतिश्छांदसो दीप्तिकर्मा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः । विश्वैर्दर्शनीयः । भृमृदशीत्यादिना दशेरतच् । मरुद्धादि-त्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । पुरोहितः । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययांतः पुरस्शब्दः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां सत्यां गतिसमासे गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजं ।

मनुष्वदेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यं ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनं । अग्ने । होतारं । ऋत्विजं ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रचेतसं । जीरं । दूतं । अमर्त्यं ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुर्यागदेशे निदधाति । तद्वद्वयं त्वां निधीमहि । अत्र स्थापयामः । कीदृशं । यज्ञस्य साधनं । यज्ञनिष्पादकं । होतारमृत्विजं । ऋतौ वसंतादिके यष्टारं । प्रचेतसं । प्रकृष्टज्ञानयुक्तं । जीरं । शत्रूणां वयोहानिकरं । दूतं । देवानां दूतस्थानीयं । अमर्त्यं । मरणरहितं ॥ मनुष्वत् । औणादिकोसिप्रत्ययांतो मनुस्शब्दः । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः । अयस्मयादित्वेन भत्वादुत्पाद्यभावः । धीमहि । दुधाज् धारणपोषणयोः । लङ्भासलोपश्छांदसः । जीरं । जु इति सौचो धातुः । जोरी च । उ० २. २४. । इति रक्प्रत्ययः । कात्यायनस्त्वाह रकि ज्यः संप्रसारणे जीर इति ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यद्देवानां मिचमहः पुरोहितोऽंतरो यासि दूत्यं ।

सिंधोरिव प्रस्विनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भ्राजंते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । दे॒वानां । मि॒त्र॒ऽम॒हः । पु॒रः॒ऽहि॒तः । अ॒न्तरः । या॒सि । दू॒त्यं ।

सि॒न्धोः॒ऽइ॒व । प्र॒ऽस्व॒निता॒सः । ऊ॒र्मयः । अ॒ग्नेः । भ्रा॒ज॒न्ते । अ॒र्चयः ॥ १२ ॥

हे मित्रमहः । मित्राणां पूजकाग्ने यद्यदा पुरोहितस्त्वं वेदेः पूर्वस्यां दिशि स्थापितोऽन्तरो देवयजनमध्ये वर्तमानः सन् देवानां दूत्यं दूतकर्म यासि । प्राप्नोषि । तदानीमग्नेस्तुवार्चयो दीप्तयो भ्राजन्ते । दीप्यन्ते । तच्च दृष्टान्तः । सिन्धो-
रिव । यथा समुद्रस्य प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ता ऊर्मयस्तरंगा भ्राजन्ते तद्वत् ॥ मित्रमहः । मह पूजायां । मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मह्यते पूज्यत इति मित्रमहाः । औणा-
दिकोऽसुन् । यासि । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दूत्यं । दूतस्य कर्म दूत्यं । दूतस्य भागकर्मणी इति यत्प्रत्ययः । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्य-
तोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । प्रस्वनितासः । स्यमु
स्वन ध्वन शब्दे । भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । असुगागमः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊर्मयः । अर्तेरुच्चेति मिप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

श्रु॒धि श्रु॒त्कर्णं॒ वह्नि॒भिर्दे॒वैर॒ग्ने स॒याव॒भिः ।

आ॒ सी॒दन्तु॒ ब॒र्हिषि॒ मि॒त्रो अ॒र्य॒मा प्रा॒तर्या॒वाणो॒ अध्व॒रं ॥ १३ ॥

श्रु॒धि । श्रु॒त्ऽकर्णं॒ । वह्नि॒ऽभिः । दे॒वैः । अ॒ग्ने । स॒याव॒ऽभिः ।

आ । सी॒दन्तु॒ । ब॒र्हिषि॒ । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा । प्रा॒तः॒ऽया॒वानः । अध्व॒रं ॥ १३ ॥

हे श्रुत्कर्ण श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्ताग्ने श्रुधि । अस्मदीयं वचनं शृणु ।
यो मित्रो देवो यश्चार्यमा ये चान्ये प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छन्तो
देवास्तैः सर्वैः सयावभिराहवनीयाग्निना त्वया समानगतिभिरन्यैर्वह्निभिर्देवैः
सहाध्वरं क्रतुमुद्दिश्य बर्हिषि दर्भ आसीदन्तु । उपविशन्तु ॥ श्रुधि । श्रु श्रवणे ।
श्रुश्रुत्वादिना हेर्धिरादेशः । बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् । श्रुत्कर्ण ।
शृणोतीति श्रुत् । क्षिपि तुगागमः । श्रुतौ कर्णौ यस्यासौ श्रुत्कर्णः । वह्निभिः ।
वह प्रापणे । वहिश्चियुश्रुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । निन्नादाद्युदात्तत्वं ।
सयावभिः । समानं यातीति सयावानः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् ।

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रातर्यावाणः । पूर्ववत् । प्रातिपदिकांतनुम्बिभक्तिषु च । पा० ८. ४. ११. । इति णत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

शृण्वंतु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

पिबंतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजूः ॥ १४ ॥

शृण्वंतु । स्तोमं । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः । ऋतावृधः ।

पिबंतु । सोमं । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्यां । उषसा । सजूः ॥ १४ ॥

मरुतो देवाः स्तोममस्मदीयं स्तोत्रं शृण्वंतु । कीदृशाः । सुदानवः । सुष्ठु फलस्य दातारः । अग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वास्थानीयो मुख्यो येषु मरुत्सु तादृशाः । ऋतावृधः । सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथा धृतव्रतो गृहीतकर्मा वरुणो देवोऽश्विभ्यां देवाभ्यामुषसा देवतया सजूः सह सोमं पिबंतु ॥ सुदानवः । दुदाज् दाने । दाभाभ्यां नुरिति भावे नुप्रत्ययः । दानुशब्द आद्युदात्तः । शोभनं दानु येषां । आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वायामवस्थिता हविर्भाज इत्यर्थः । तांस्थ्यात् ताच्छब्दं । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते । छांदसमंतोदात्तत्वं । ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः । वृधेरंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् चेति क्विप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रिंशो वर्गः ॥

त्वमग्ने वसूनिदिति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । त्वमग्ने दशानुष्टुभ मर्द्धर्चोऽंत्यो दैव इति । प्रस्फुल्ल ऋषिः । आनुष्टुभं छंदः । अग्निर्देवता । पूर्वचाग्नेयं त्वित्युक्तत्वात् । अयं सोम इत्यर्द्धर्चो देवदेवत्यः । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूचितं । त्वमग्ने वसूंस्त्वं हि क्षैतवत् । आ० ४. १३. । इति ॥ तथा गर्गचिराचस्यांत्येऽहन्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रं । आंगिरसं स्वर्गकाम इति खंडे सूचितं । वारवंतीयमुत्तमे त्वमग्ने वसूरिति चाज्यं । आ० १०. २. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वमग्ने वसूरिह रुद्राँ आदित्याँ उत ।

यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतमुषं ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत ।

यज । सुऽअध्वरं । जनं । मनुऽजातं । घृतऽमुषं ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमिह कर्मणि वस्वादीन्यज । उत अपि च जनमन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशं । स्वध्वरं । शोभनयागयुक्तं । मनुजातं । मनुना प्रजापतिनोत्पादितं । घृतमुषं । उदकस्य सेक्तारं ॥ यज । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । स्वध्वरं । शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मनुजातं । जनेरंतर्भावितव्यर्थत्वात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । घृतमुषं । मुष मुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । घृतेनोदकेन पुष्णाति पूरयतीति घृतमुट् । क्विप् चेति क्विप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

तान्नोहिदश्च गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशत्तमा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः ।

तान् । रोहिद्ऽअश्च । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशत् । आ । वह ॥ २ ॥

हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवा दाशुषे हविर्देत्तवते यजमानाय श्रुष्टीवानो हि । श्रुष्टिः फलस्य दानं तद्भाजः खलु । हे रोहिदश्च रोहिन्नामकैरश्वैरुपेत गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयाग्ने । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंतीति यास्कः । त्रयस्त्रिंशत् । अनया संख्यया संख्यातान्तान्देवानावह । इहानय ॥ श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः । भावे क्तिच् । श्रुष्टिं वनंति संभजंत इति श्रुष्टीवानः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । छांदस दीर्घत्वं । विचेतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयो गिर्वणः । वनतेरमुन् । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं छांदसं । त्रयश्च

त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । त्रैस्त्रयः । पा० ६. ३. ४८. । इति त्रिंशब्दस्य त्रयस् आदेशः ।
संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रि॒यमे॒धव॑द॒त्रिव॒ज्जात॑वेदो वि॒रूप॑वत् ।

अ॒गिर॒स्वन्म॑हि॒व्रत॑ प्र॒स्क॒ण्वस्य॑ श्रु॒धी ह॒वं ॥ ३ ॥

प्रि॒यमे॒धऽवत् । अ॒त्रिऽवत् । जा॒तऽवे॒दः । वि॒रूप॑ऽवत् ।

अ॒गिर॒स्वत् । म॒हिऽव॒त । प्र॒स्क॒ण्वस्य॑ । श्रु॒धि । ह॒वं ॥ ३ ॥

हे महि॒व्रत॑ प्र॒भूत॑कर्मन् जा॒तवे॒दोऽग्ने॑ प्र॒स्क॒ण्वस्य॑ क॒ण्वपु॑त्रस्य महर्षेर्हव॒-
मा॒ह्ना॒नं श्रु॒धि । श्रु॒णु । तत्र॑ च॒त्वारो॑ दृष्टा॒न्ताः । प्रि॒यमे॒धात्रि॑वि॒रूपा॑ंगि॒रोना॑म॒का
ए॒तेषा॑मा॒ह्ना॒नं यथा॑ श्रु॒णोषि॑ तद्वत् । तत्र॑ निरु॒क्तं । प्रि॒यमे॒धः प्रि॒या अस्य॑
मे॒धा यथै॑तेषामृषी॒णामे॒वं प्र॒स्क॒ण्वस्य॑ श्रु॒णु ह्ना॒नं । प्र॒स्क॒ण्वः क॒ण्वस्य॑ पु॒त्रः क॒ण्व-
प्र॒भवो॑ यथा॑ प्रा॒यमि॑ति । वि॒रूपो॑ नाना॒रूपो॑ महि॒व्रतो॑ महा॒व्रत॑ इति च । नि०
३. ११. ॥ प्रि॒यमे॒धवत् । प्रि॒यमे॒धस्ये॒व । तत्र॑ तस्ये॒वेति॑ षष्ठ्यर्थे॒ वतिः॑ । ए॒वम-
त्रि॒वदि॒त्यादा॑वपि । प्र॒स्क॒ण्वा॒दयो॑ ग॒ताः ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

महि॒केर॑व॒ ऊ॒तये॑ प्रि॒यमे॒धा अ॒हूष॑त ।

रा॒जंत॑म॒ध्वरा॑णा॒मग्निं॑ श्रु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॑ ॥ ४ ॥

महि॑ऽके॒रवः॑ । ऊ॒तये॑ । प्रि॒यऽमे॒धाः । अ॒हूष॑त ।

रा॒जंतं॑ । अ॒ध्वरा॑णां । अ॒ग्निं । श्रु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ ॥ ४ ॥

महि॒केर॑वः प्रौढ॒कर्मा॑णः प्रि॒यमे॒धाः प्रि॒येण॑ य॒ज्ञेनो॑पे॒ता ऋ॒षय॑ ऊ॒तये॑
र॒क्षार्थ॑म॒ग्निम॑हूष॒त । आ॒हूत॑व॒न्तः । की॒दृशं॑ । अ॒ध्वरा॑णां य॒ज्ञानां॑ म॒ध्ये श्रु॒क्रेण॑
शो॒चिषा॑ श्रु॒द्धेन॑ प्र॒काशे॑न रा॒जंतं॑ दी॒प्यमा॑नं ॥ महि॒केर॑वः । मह॒ पू॒जायां॑ । औ॒णा-
दि॒क इन्प्र॑त्ययः । डुकृ॒ञ् कर॑णे । कृ॒वापा॑जीत्यु॒ण् । मह॒यो म॒हांतः॑ का॒रवो॑ येषां
ते तथो॒क्ताः । आ॒का॒रस्यै॑का॒रादेश॑श्छा॒दसः॑ । बहु॒व्रीहौ॑ पूर्॒वप॑दप्रकृतिस्वरत्वं ।
प्रि॒यमे॒धाः । प्रि॒यो मे॒धो येषां॑ ते । अ॒हूष॑त । ह्रै॒ञ् स्पर्धा॑यां शब्दे च । लुङि

सिचि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्य-
ययोरिति षत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

घृताहवन संत्येमा उ षु श्रुधी गिरः ।

याभिः कण्वस्य सूनवो हवन्तऽवसे त्वा ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । संत्य । इमाः । ऊं इति । सु । श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान संत्य फलप्रदाग्ने । इमा उ गिरोऽस्माभिः
प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाचः सु श्रुधि । सुष्ठु शृणु । कण्वस्य महर्षेः
सूनवः पुत्रा याभिर्गीर्भिरवसे स्वरक्षार्थं त्वां हवन्ते । त्वामाह्वयन्ति ॥ घृता-
हवन । घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति घृताहवनः । अधिकरणे ल्युट् । आमंत्रिताद्यु-
दात्तत्वं । श्रुधि । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकत्रिंशो वर्गः ॥

अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या त्वां चित्रश्रवस्तमेत्येषा ।
सर्वान्कामानवाप्स्यन्निति खंडे सूचितं । त्वां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठं तदग्नये
। आ० १०. ६. इति ॥ तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विष्णु जंतवः ।

शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥ ६ ॥

त्वां । चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विष्णु । जंतवः ।

शोचिःऽकेशं । पुरुऽप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

हे चित्रश्रवस्तम । अतिशयेन विविधहवीरूपान्नयुक्त पुरुप्रिय बहूनां यज-
मानानां प्रीतिकराग्ने त्वां हव्याय वोळ्हवे हविर्वोढुं विष्णु जंतवः प्रजासूत्पन्ना
यजमाना हवन्ते । आह्वयन्ति । कीदृशं । शोचिष्केशं । दीप्तिरूपकेशोपेतं । तथा
च वाजसनेयिन आमनन्ति । शोचन्त इव ह्येतस्य समिद्धस्य रश्मयः केशा इति ॥

चित्रश्रवस्तम । श्रव इत्यन्ननाम । चित्रं श्रवो यस्यासौ चित्रश्रवाः । अति-
शयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमः । आमंत्रितानुदात्तत्वं । शोचिष्केशं । श्रुच दीप्तौ ।
अर्चिश्रुचिहुसृपिष्ठादिछर्दिभ्य इतिरितीसिः । प्रत्ययस्वरः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । हव्याय । हवनक्रियया प्राप्यत्वात् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्र-
दानत्वाच्चतुर्थी । वोळहवे । वह प्रापणे । तुमर्थे सेसेनिति तवेत्प्रत्ययः । ढत्वध-
त्वष्ट्वढलोपेषु कृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. । इत्यकारस्यौकारः ।
निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमं ।

श्रुत्कर्णे संप्रथस्तमं विप्रा अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारं । ऋत्विजं । दधिरे । वसुवित् ऽतमं ।

श्रुत् ऽकर्णे । संप्रथः ऽतमं । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनो दिविष्टिषु यागेषु त्वां निदधिरे । स्थापितवन्तः ।
कीदृशं । होतारं । आह्वातारं । ऋत्विजं । ऋतुषु यजनशीलं । वसुवित्तमं ।
अतिशयेन धनस्य लभयितारं । श्रुत्कर्णे । श्रवणयोग्यकर्णोपेतं । संप्रथस्तमं ।
अतिशयेन प्रख्यातं ॥ दधिरे । इरेचश्चिह्नादन्तोदात्तत्वं । पादादित्वान्निधाताभावः ।
दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि । दिवः स्वर्गस्थैषणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः ।
सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनादिव उदित्युत्वं न क्रियते । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

बृहन्ना विभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत् । भाः । विभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुषे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता विप्रा मेधाविन ऋत्विजः प्रयोऽभि
हविलक्षणमन्नमभिलस्य त्वा आचुच्यवुः । त्वामागमयन्ति । कीदृशं त्वां । बृहत् ।

महांतं । भाः । भासमानं । कीदृशा विप्राः । दाशुषे मर्ताय हविःप्रदस्य यज-
मानस्य संबन्धि हविर्विभ्रतो धारयंतः ॥ अचुच्यवुः । च्युङ् गतौ । अस्मादंतर्भा-
वितण्यर्थात् लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । सिजभ्य-
स्तविदिभ्यश्चेति ऋजुसादेशः । जुसि चेति गुणः । बृहत् । भाः । उभयत्र सुपां
सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । विभ्रतः । डुभृज् धारणपोषणयोः । शतरि नाभ्यस्ताच्छ-
तुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । मर्ताय दाशुषे ।
उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

नवमीमृचमाह ॥

प्रातर्याव्णः सहस्कृत सोमपेयाय संत्य ।

इहाद्य दैव्यं जनं बहिरा सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयावुः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । संत्य ।

इह । अद्य । दैव्यं । जनं । बहिः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हे सहस्कृत बलेन मथित संत्य फलदातर्वसो निवासहेतुभूताग्ने । इह
देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्दिने सोमपेयाय सोमपानार्थं प्रातर्याव्णः प्रातरागच्छतो
देवान् दैव्यं जनमन्यमपि देवताजनं बहिरासादय । यज्ञं प्रापय ॥ प्रातर्याव्णः ।
शस्यल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । सहस्कृत । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलं ।
तेन क्रियत इति सहस्कृतः । ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः । पा० ६. ३. ३. इत्य-
लुगभावश्छांदसः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अर्वाचं दैव्यं जनमग्ने यस्व सहूतिभिः ।

अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोऽर्ह्यं ॥ १० ॥

अर्वाचं । दैव्यं । जनं । अग्ने । यस्व । सहूतिभिः ।

अयं । सोमः । सुऽदानवः । तं । पात । तिरःऽर्ह्यं ॥ १० ॥

हे अग्ने । अर्वाचमभिमुखं दैव्यं जनं देवतारूपं प्राणिनं सहूतिभिः समाना-
ह्वानैर्देवांतैः सह यस्व । यज । हे सुदानवः सुष्ठु फलदातारो देवाः । अयं
सोमो युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । तं सोमं पात । पिबत । कीदृशं । तिरो-

अहूयं । एतन्नामकं । पूर्वस्मिन्नहन्यभिषुतो यः सोम उत्तरेऽहनि हूयते तस्यै-
तन्नामधेयं ॥ दैव्यं । देवाद्यजजाविति प्राग्दीव्यतीयो यज् । यस्त्व । लोटि बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वराभावश्छांदसः । अग्न इत्यस्य पादादौ वर्तमा-
नस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वात् तिङ्तिङ् इति निघाता-
भावः । सहूतिभिः । समानाहूतिराह्वानं येषां ते सहूतयः । समानस्य छंदसीति
सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पात । पा पाने । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । तिरोअहूयं । अहनि भवमहूयं । भवे छंदसीति यत् । नस्तद्धित
इति टिलोपो न भवति अहूयखोरेव । पा० ६. ४. १४५. । इति नियमात् । भसं-
ज्ञायामल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. । इति
प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वान्न क्रियते । तिरोहितोऽहूयस्ति-
रोअहूयः । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

एषो उषा इति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्रस्मरणस्यार्थं । इदमुत्तरं चाश्विनं
गायत्रीछंदस्कं । अत्रानुक्रमणिका । एषो पंचोनाश्विनं तु गायत्रमिति ॥ प्रातर-
नुवाक आश्विने ऋतौ गायत्रीछंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अथाश्विन एषो
उषाः । अ० ४. १५. । इति सूचितं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । व्युच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुषे । वां ।

अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुरपूर्व्या पूर्वेषु
मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति किंत्विदानीमुषा उषोदेवता दिवो
द्युलोकस्य सकाशादागत्य व्युच्छति । तमो वर्जयति । हे अश्विनी वां युवां बृहत्प्र-
भूतं यथा भवति तथा स्तुषे । स्तौमि ॥ स्तुषे । षुज् स्तुतौ । तिङां तिङो
भवंतीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । यद्वा लेट्युत्तमैकवचने सिद्धुलं
लेटीति सिप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

या द॒स्त्रा सि॒न्धुमा॒तरा मनो॒तरा रयी॒णां । धि॒या दे॒वा वसु॒विदा ॥ २ ॥

या । द॒स्त्रा । सि॒न्धुऽमा॒तरा । मनो॒तरा । रयी॒णां । धि॒या । दे॒वा । वसु॒ऽविदा ॥ २ ॥

या देवा यावुभावश्चिनौ वक्ष्यमाणगुणयुक्ती तौ स्तुष इति पूर्वचान्वयः । कीदृशौ । दस्त्रा । दस्त्रौ दर्शनीयौ । सिन्धुमातरा । समुद्रमातृकौ । यद्यपि सूर्यचन्द्रमसावेव समुद्रजौ तथाप्यश्चिनोः केषांचिन्मते तद्रूपत्वान्नथात्वं । रयीणां धनानां मनोतरा । मनसा तारयितारौ । धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य लभयितारौ ॥ मनोतरा । मनसा तरत इति मनोतरौ । तरतेरंतर्भावितण्यथेत् ऋदोरबित्यप् । पूर्वपदांतस्य सकारस्य रुवे सति छांदसमुत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । धिया । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । वसुविदा । वसूनि निवासस्थानानि विंदत इति वसुविदौ । क्षिप् चेति क्षिप् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

व॒च्यंते वां ककु॒हासो जू॒र्णायाम॒धि वि॒ष्टपि । यद्वां रथो वि॒भिष्पतात् ॥ ३ ॥

व॒च्यंते । वां । क॒कु॒हासः । जू॒र्णायाम् । अधि॒ । वि॒ष्टपि । यत् । वां । रथः । वि॒ऽभिः । पतात् ॥ ३ ॥

हे अश्चिनौ वां युवयोः संबंधी रथो जूर्णयां नानाशस्त्रैः स्तुतायामधि विष्टपि स्वर्गलोके यद्यदा विभिरश्वैः पतात् । पतति गच्छति । तदानीं वां युवयोः ककुहासः स्तुतयो वच्यंते । अस्माभिरुच्यंते ॥ वच्यंते । ब्रवीतेर्येकि ब्रुवो वचिरिति वच्यादेशः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेत्यत्र वा छंदसीत्यनुवृत्तेः परपूर्वत्वस्य पाक्षिकत्वाद्यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । ककुहासः । ककुभं शृंगे विदुः प्रधाने चेत्यभिधानात् प्राधान्याभिधायिना ककुभश्चेन तत्प्रतिपादिका स्तुतयो लक्ष्यंते । हत्वं छांदसं । आज्ञसेरसुगित्यसुक् । जूर्णयां । जृष् वयोहानौ । अत्र स्तुत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । निष्ठायां श्र्युकः कितीतीदप्रतिषेधः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । प्रत्ययस्वरः । विभिः । वी गत्यादौ । वियंति गच्छंतीति वयोऽश्वाः । औणादिको डिप्रत्ययः । पतात् । पतृ गतौ । लेट्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

हविषा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जारः । अपां । पिपर्ति । पपुरिः । नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ देवौ । अपां जारः स्वकीयतापेनोदकानां जरयिता सूर्यो हविषास्महत्तेन पिपर्ति । देवान्पूरयति । उदिते सूर्ये हविःप्रदानात्सूर्यस्य पूरकत्वं द्रष्टव्यं । अतः सूर्योदयकाले युवाभ्यामागत्यमित्यर्थः । कीदृशो जारः । पपुरिः । उक्तक्रमेण पूरणस्वभावः । पिता । पालकः । कुटस्य चर्षणिः । कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं । हविषापां जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा । पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः । नि० ५. २४. इति ॥ जारः । जरयतीति जार आदित्यः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञन्तो निपातितः । कर्षात्त्वत् इत्यन्तोदात्तत्वं । अपां । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पिपर्ति । पू पालनपूरणयोः । तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्यत्वं । अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । पपुरिः । आहगमहन इति किन्प्रत्ययः । लिङ्ङावात्किञ्चे सिद्धेऽपि पुनः किकरणसामर्थ्यादहच्छत्यृतां । पा० १. ४. ११. इति गुणाभावः । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा । पातं सोमस्य धृष्णुया ॥ ५ ॥

आऽदारः । वां । मतीनां । नासत्या । मतऽवचसा । पातं । सोमस्य ।

धृष्णुऽया ॥ ५ ॥

हे मतवचसाभिमतस्तोत्रौ नासत्याश्विनौ वां युवयोर्मतीनां बुद्धीनामादारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति सोमस्य तं सोमं पातं । युवां पिबतं । कीदृशं सोमं । धृष्णुया । धर्षणशीलं । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः । दृङ् आदरे । आदारयतीत्यादारः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञ्प्रत्ययः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मतवचसा । मतमभिमतं स्तोत्ररूपं वचो ययोस्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पातं । पा पाने । बहुलं छंदसीति शपो लुकि सति पात्रेत्यादिना पिबादेशो

न भवति । सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।
धृषुया । सुपां सुलुगिति विभक्त्याजादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाथामिषं ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । तां । अस्मे इति ।

रासाथां । इषं ॥ ६ ॥

हे अश्विना ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता येडन्नं नोऽस्मान्पी-
परत् । पारयेत् । तृप्तिं प्रापयेत् । किं कृत्वा । तमो दारिद्र्यरूपमंधकारं तिरः ।
अंतर्हितं विनष्टं कृत्वा । तामिषं तादृशमन्नमस्मे अस्मभ्यं रासाथां । युवां दत्तं ॥
पीपरत् । पृ पालनपूरणयोः । एयंताल्लुडि चडि णिलोपः । उपधाह्रस्वत्व-
द्विर्भावहलादिशेषसन्वज्ञावेत्वदीर्घाः । बहुलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यडभावः । चङ्-
न्यतरस्यां । पा० ६. १. २१८. । इत्युपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेना-
भ्यासस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अस्मे । सुपां सुलुगिति
चतुर्थीबहुवचनस्य शे आदेशः । रासाथां । रा दाने । छांदसे प्रार्थनायां लुडि
व्यत्ययेनात्मनेपदं । च्छेः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । पूर्ववदडभावः । तिङ्-
तिङ् इति निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गंतवे । युंजाथामश्विना रथं ॥ ७ ॥ ✓

आ । नः । नावा । मतीनां । यातं । पाराय । गंतवे । युंजाथां । अश्विना । रथं ॥ ७ ॥

हे अश्विना मतीनां स्तुतीनां पाराय गंतवे पारं गंतुं नावा नौरूपेण
गमनसाधनेन नोऽस्मान्प्रत्यायातं । समुद्रमध्यादागच्छतं । भूमावागंतुं रथं भव-
दीयं युंजाथां । साश्च कुरुतं ॥ नावा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । गंतवे ।
तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । युंजाथां । युजिर् योगे ।
लोढ्याथामि रुधादिवाङ्म । असोरलोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अरिचं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिंधूनां रथः । धिया युयुज् इंदवः ॥ ८ ॥

अरिचं । वां । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिंधूनां । रथः । धिया । युयुजे । इंदवः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोर्दिवस्पृथु द्युलोकादपि विस्तीर्णमरिचं गमनसाधनं नौरूपं सिंधूनां समुद्राणां तीर्थेऽवतरणप्रदेशे विद्यत इति शेषः । रथश्च भूमौ गंतुं विद्यते । इंदवः सोमा धिया भवद्विषयेण कर्मणा युयुजे । युक्ता बभूवुः ॥ अरिचं । ऋ गतौ । अर्तिलूधूसूखनसहचर इवः । पा० ३. २. १८४. इति करण इवप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । तीर्थे । तृ प्रवन-तरणयोः । पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थगिति थक् । ऋत इडातोरितीत्वं । हलि चेति दीर्घः । युयुजे । लिटीरयो रे इतीरेचो रे आदेशः ॥

नवमीमृचमाह ॥

दिवस्क्वसा इंदवो वसु सिंधूनां पदे । स्वं वत्रिं कुहं धित्सथः ॥ ९ ॥

दिवः । क्वासाः । इंदवः । वसु । सिंधूनां । पदे । स्वं । वत्रिं । कुहं । धित्सथः ॥ ९ ॥

हे क्वासाः क्वापुत्राः । यद्वा मेधाविन ऋत्विजः । अश्विनावित्यं पृच्छतेति शेषः । कथमिति तदुच्यते । दिवो द्युलोकसकाशादिंदवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भू-ताः । सिंधूनामपां वृष्टिरूपाणां स्यंदनस्वभावानां पदे स्थानेऽंतरिक्षे वसु अस्म-दादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनं ज्योतिराविर्भूतमिति शेषः । अस्मिन्नवसरे युवां स्वं वत्रिं स्वकीयं रूपं कुहं धित्सथः । कुच स्थापयितुमिच्छथः । अत्रागत्य प्रदर्श-नीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुह । वा ह च छंदसीति किंशब्दात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । कु तिहोरिति किमः कु । धित्सथः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । सनि मीमाधुर-भलभशकपतपदामच इस् । पा० ७. ४. ५४. इत्यकारस्य इसादेशः । अत्र लो-पोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. इत्यभ्यासलोपः । सः स्यार्द्धधातुके । पा० ७. ४. ४९. इति सकारस्य तकारः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यज्जिह्यासितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊं इति । भाः । ऊं इति । अंशवे । हिरण्यं । प्रति । सूर्यः । वि । व्यख्यत् ।
जिह्या । असितः ॥ १० ॥

भा उ सूर्यस्य दीप्तिस्त्वंशव उषःकालीनरश्मिसिद्धार्थमभूदु । प्रादुर्भूतैव । सूर्यश्च हिरण्यं प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत् । अग्निश्चासितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यप्रवेशेन स्वयं कृष्णो भूत्वा जिह्या स्वकीयया ज्वालया व्यख्यत् । प्रकाशितवान् । तस्मादयमश्विनोर्युवयोरगमनकाल इत्यर्थः ॥ अभूत् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया । व्यख्यत् । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । लुङि चक्षिङः ख्याजिति ख्याजादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अभूदु पारमेतवे पंथा ऋतस्य साधुया । अदर्शि वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊं इति । पारं । एतवे । पंथाः । ऋतस्य । साधुऽया । अदर्शि । वि ।
सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

ऋतस्य सूर्यस्य पारमेतवे रात्रेः पारभूतमुदयाद्रिं गंतुं पंथा मार्गः साधुया समीचीनोऽभूदु । निष्पन्न एव । दिवो द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य सुतिः प्रसृता दीप्तिर्व्यदर्शि । विशेषेण दृष्टा । तस्मादश्विनौ युवाभ्यामागतव्यं ॥ एतवे । इण् गतौ । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । साधुया । सुपां सुलुगिति विभक्त्येजादेशः । अदर्शि । कर्मणि लुङि च्लेश्चिणादेशः । चिणो लुगिति तश्चस्य लृक् । सुतिः । सु गतौ । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तत्तदिदृश्विनोरवो जरिता प्रति भूषति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत् ऽतत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूषति । मदे । सोमस्य ।
पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरिता स्तोताश्विनोः संबंधि तत्तदित् पुनः पुनः कृतं सर्वमथवोऽस्मद्विषयं
रक्षणं प्रति भूषति । प्रत्येकमलं करोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयो-
रश्विनोः । मदे हर्षे निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः । सोमं पूरयतोः ॥
भूषति । भूष अलंकारे । भौवादिकः । पिप्रतोः । पृ पा लनपूरणयोः । पृ इत्येके ।
अस्माल्लटः शतृ । जुहोत्यादित्वाच्छपः श्चुः । द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । अति-
पिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । शतुर्ङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अभ्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू अः गतं ॥ १३ ॥

वावसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् । शंभू इति शंऽभू ।
अ । गतं ॥ १३ ॥

हे शंभू सुखस्य भावयितारावश्विनौ मनुष्वत् मनाविव विवस्वति परि-
चरणवति यजमाने वावसाना निवासशीलौ युवां सोमस्य पीत्या सोमस्य
पाननिमित्तं गिरा स्तुतिनिमित्तं चागतं । आगच्छतं ॥ वावसाना । वस नि-
वासे । ताच्छील्यवयोवचनेति ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपः श्चुः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । पीत्या । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति
भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचने यणादेशः
उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । मनुष्वत् । मन ज्ञाने । मन्यते जा-
नातीति मनुः । बहुलवचनादौणादिक उसिप्रत्ययः । तच्च तस्येवेति सप्तम्यर्थे
वतिः । प्रत्ययस्वरः । गतं । गमेलोर्ङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तो-
पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

युवोरुषा अ॒नु श्रियं॑ परि॒ज्मनो॑रुपाचरत् । ऋ॒ता व॑नथो अ॒क्तुभिः॑ ॥ १४ ॥

यु॒वोः । उ॒षाः । अ॒नु । श्रि॒यं । परि॒ज्मनोः॑ । उ॒प॒ऽआ॒चरत् । ऋ॒ता । व॑न॒थः ।
अ॒क्तुऽभिः॑ ॥ १४ ॥

हे अश्विनी परिज्मनोः परितो गंचोर्युवोर्युवयोरुभयोः श्रियमनु । आग-
मनरूपां शोभामनुसृत्योषा उपाचरत् । उषःकालदेवतेहागच्छतु । युवयोरा-
गतयोः सतोः पश्चादागतेत्यर्थः । युवां चाक्तुभी रात्रिभिर्ऋता यज्ञगतानि
हवींषि वनथः । कामयेथे । संभजेथे ॥ युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचनस्य
सुपां सुपो भवन्तीति षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्गोऽचीति यत्वा-
भावः । शेषे लोपः । परिज्मनोः परितोऽजतो गच्छत इति परिज्मानौ । श्वन्नु-
क्षन्तित्यादिनाजतेर्मनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । ऋता । श्रेष्ठंदसीति शेलोपः ।
वनथः । वन षण् संभक्तौ । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

प्रवर्ग्ये पौर्वाह्निके घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्योभा पिबतमित्येषा ।
अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । उभा पिबतमश्विनेतिचोभाभ्यामनवानं । आ०
४. ७. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येषा द्वितीया याज्या । सूचितं च । प्रवामंधांसि
मद्यान्यस्थुरुभा पिबतमश्विनेति याज्ये इति ॥

तामेतां पंचदशीमृचमाह ॥

उ॒भा पि॑बतमश्वि॒नो॒भा नः॑ श॒र्म य॒च्छतं॑ । अ॒वि॒द्रि॒याभि॑रु॒तिभिः॑ ॥ १५ ॥

उ॒भा । पि॑ब॒तं । अ॒श्वि॒ना । उ॒भा । नः॑ । श॒र्म । य॒च्छतं॑ । अ॒वि॒द्रि॒याभिः॑ ।

ऊ॒तिऽभिः॑ ॥ १५ ॥

हे अश्विना । उभा युवामुभौ पिबतं । सोमपानं कुरुतं । तत ऊर्ध्वमुभा
युवामुभावविद्रियाभिः प्रशस्ताभिरुतिभी रक्षाभिर्नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतं ॥
पिबतं । पा पाने । लोटि शपि पाघ्रेत्यादिना पिबादेशः । अंगवृत्ते पुनर्वृत्ता-
वविधिर्निष्ठितस्येति वचनाल्लघूपधगुणाभावः । यद्वा । आद्युदात्तोऽदंतः पि-
बादेशः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । यच्छतं । दाण् दाने । लोटि शपि पाघ्रे-
त्यादिना यच्छादेशः । अविद्रियाभिः । द्रा कुत्सायां गतौ । विपूर्वादस्माद्भाव

औणादिकः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विट्तिर्निदा । तद्विरोधि-
न्यविट्तिः स्तुतिः । तां यांतीत्यविट्तिः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिनोद् । ऊति-
यूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । अयं वामिति नवमानुवाकस्य
चतुर्थे सूक्तं दशर्चं । अचानुक्रांतं । अयं दश प्रागाथं त्विति । ऋषिश्चान्यस्माह-
षेरिति परिभाषितत्वात्कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तथा पूर्वचाश्विनं त्वित्युक्त-
त्वात्तुद्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमश्विदेवताकं । अनयैव परिभाषयेदमुत्तरं च
प्रागाथं । अतः प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतो-
बृहत्यः ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छंदस्येतत्सूक्तं । अथाश्विन इति
खंडे सूचितं । इमा उ वामयं वां । आ० ४. १५. । इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं
प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं ऋतावृधा ।

तमश्विना पिबतं तिरोऽह्यं धत्तं रत्नानि दाश्रुषे ॥ १ ॥

अयं । वां । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतावृधा ।

तं । अश्विना । पिबतं । तिरःऽअह्यं । धत्तं । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

हे ऋतावृधा । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारावश्विना । अश्विनौ वां युवयोरयं पुरोवर्ती सोमः सुतोऽभिषुतः । कीदृशः । मधुमत्तमः । अतिशयेन माधुर्यवान् । तिरोऽअह्यं तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभिषुतं तं सोमं पिबतं । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं । प्रयच्छतं ॥ वां । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वाम्नावौ । पा० ८. १. २०. । इति षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । स चानुदात्तः । मधुमत्तमः । मन ज्ञाने । मन्यत इति मधु । फलिपाटिनमीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । धकारश्चांतादेशः । अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः । मतुप्तमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे पदस्वर एव शिष्यते । ऋतावृधा । वृधेरंतर्भावितरण्यथात् क्तिप् चेति क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तिरोऽअह्यं । अहनि भवोऽह्यः । भवे छंदसीति यत् । अहृष्टखोरेवेति नियमान्नस्तद्धित इति टिलोपाभावः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्ये चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. । इति प्रकृतिभावाभावेऽल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । तिरोहितोऽह्यस्तिरोऽअह्यः । तिरोऽंतर्धौ । पा० १. ४. ७१. । इति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाशुषे । दाश्वान्साह्वानित्यादिना क्सुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

चिवंधुरेण चिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कखांसो वां ब्रह्म कृषंत्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवं ॥ २ ॥

चिऽवंधुरेण । चिऽवृता । सुऽपेशसा । रथेन । आ । यातं । अश्विना ।

कखांसः । वां । ब्रह्म । कृषन्ति । अध्वरे । तेषां । सु । शृणुतं । हवं ॥ २ ॥

हे अश्विना चिवंधुरेणोन्नतानतरूपचिविधबंधनकाष्ठयुक्तेन चिवृताप्रतिहतगतिरया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनसुवर्णयुक्तेन रथेनायातं । इहागच्छतं । कखांसः कखपुत्रा मेधाविन ऋत्विजो वां युवयोरध्वरे यागे ब्रह्म

स्तोत्ररूपं मंत्रं हविलक्षणमन्त्रं वा कृण्वन्ति । कुर्वन्ति । तेषां कण्वानां हव-
माह्वानं सु शृणुतं । सुष्वादेरेण शृणुतं ॥ त्रिवंधुरेण । बभ्रन्तीति बंधुराः ।
बंधुरौणादिक उरन्प्रत्ययः । त्रयो बंधुरा यस्यासौ त्रिवंधुरः । त्रिचक्रादिषु
पाठात् त्रिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । त्रिवृता । त्रिषु
लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत् । क्विप् चेति क्विप् । सुपेशसा । पेश इति हिरण्यनाम ।
शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
शृणुतं । श्रु अवणे । श्रुवः श्रु चेति श्रुः । तत्संनियोगेन धातोः श्रुभावश्च ।
हवं । ह्रयतेर्भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् । संप्रसारणं च गुणावादेशौ । प्रत्ययस्य पित्वा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दस्ना वसु बिभ्रता रथे दाश्वांसमुप गच्छतं ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तमं । पातं । सोमं । ऋतऽवृधा ।

अथ । अद्य । दस्ना । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्वांसं । उप । गच्छतं ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकावश्विनौ मधुमत्तमं सोमं पातं । पिबतं । हे
दस्ना । अश्विनौ सोमपानार्थमथास्मदाह्वानानंतरमद्यास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसु
बिभ्रता । अस्मदुपयुक्तं धनं धारयन्ती दाश्वांसं हविःप्रदं यजमानमुपगच्छतं ।
समीपे प्राप्नुतं ॥ बिभ्रता । दुभृज् धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यादित्वाच्छपः
श्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । शतुर्द्विज्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अभ्यस्तानामा-
दिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्रिषधस्ये बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतं ।

कण्वांसो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽसधस्ये । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षतं ।

कण्वासः । वां । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवां । हवन्ते । अश्विना ॥ ४ ॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञावश्विनौ त्रिषधस्ये कस्याचयरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु

स्थानेष्ववस्थिते बर्हिषि दर्भे स्थित्वा मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञं मिमिक्षतं ।
 सेक्तुमिच्छतं । हे अश्विना वां युष्मदर्थं सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता अभिद्य-
 वोऽभिगतदीपयः कखासो युवामुभौ हवन्ते । आह्वयन्ते ॥ त्रिषधस्ये । त्रिषु
 स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिषधस्यं बर्हिः । सुपि स्थ इति कप्रत्ययः । आतो लोप
 इटि चेत्याकारलोपः । सधमादस्ययोश्छंदसीति सहशब्दस्य सधादेशः । मध्वा ।
 आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । जसि चेत्यत्र जसादिषु छंदसि वावच-
 नमिति वचनान्नाभावाभावश्च । मिमिक्षतं । मिह सेचने । सत्येकाच इतीदृप्र-
 तिषेधः । हलन्ताच्चेति सनः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । अभ्यासहलादिशेषौ ।
 ढत्वकुत्वषत्वानि । सुतसोमाः । सुतः सोमो यैः । बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः ।
 द्युरित्यहर्नाम । तेन तत्संबन्धी प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता द्युं । अत्यादयः
 क्रांताद्यर्थे द्वितीयायाः । पा० २. २. १८. ५. । इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

याभिः कखंमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः ष्व१स्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

याभिः । कखं । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवतं । युवं । अश्विना ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अवतं । शुभः । पती इति । पातं । सोमं । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवामुभौ याभिरभिष्टिभिरपेक्षिताभी रक्षाभिः कखं महर्षिं
 प्रावतं । रक्षितवन्तौ । हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ । ताभी रक्षाभि-
 रस्माननुष्ठातृन्स्ववतं । सुष्ठु रक्षतं । स्पष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः । आभिमुख्ये-
 नेथंत इत्यभिष्टयः फलानि । इषु इच्छायां । कर्मणि क्तिनि तितुचेत्यादिनेट्प्र-
 तिषेधः । एमन्नादिषु छंदसि पररूपं वक्तव्यमिति पररूपत्वं । तादौ चेति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । शुभस्पती । शुभ दीप्तौ ।
 क्षिप् चेति क्षिप् । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । सुबामंचित इति
 षष्ठ्यन्तस्य परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितस्य समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

सुदासे दस्त्रा वसु बिभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना ।

रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुस्पृहं ॥ ६ ॥

सु०दासे । दस्त्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतं । अश्विना ।

रयिं । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तं । पुरु०स्पृहं ॥ ६ ॥

हे दस्त्रा दर्शनीयावश्विनौ सुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे पिजवनपुत्राय रथे वसु बिभ्रता युवां पृक्षोऽन्नं वहतं । प्रापितवन्तौ । समुद्रादंतरिक्षात् । समुद्रमित्यंतरिक्षनाम । समुद्रोऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात् । उत वा दिवस्परि । अथवा स्वर्गात्पर्याहृत्य पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं रयिं धनमस्मे धत्तं । अस्मासु स्थापयतं ॥ सुष्ठु ददातीति सुदाः । असुनि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वं । पुरुस्पृहं । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । पुरुभिः स्पृह्यत इति पुरुस्पृहः । कर्मणि घञ् । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नघूपधगुणाभावः । जित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । ना०सत्या । परा०वति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।

अतः । रथेन । सु०वृता । नः । आ । गतं । साकं । सूर्यस्य । रश्मि०भिः ॥ ७ ॥

हे नासत्या । असत्यरहितावश्विनौ यत् यदि युवां परावति दूरदेशे स्थः । वर्तेथे । यद्वा । अथवाधि तुर्वशेऽधिके समीपे स्थः । अतोऽस्मादूरात्समीपाद्वा सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्योदयकाले सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन नोऽस्मान् प्रत्यागतं । आगच्छतं ॥ नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । स्थः । अस भुवि । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गतं । गमेल्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अ॒र्वी॒चा वां स॒प्रयोऽध्व॒रश्रि॒यो वह॑तु स॒वने॒दुप॑ ।

इ॒षं पृ॑चंता सु॒कृते सु॒दान॒वे आ ब॒र्हिः सी॒दतं॑ न॒रा ॥ ८ ॥

अ॒र्वी॒चा । वां । स॒प्रयः । अ॒ध्वरऽश्रि॒यः । वह॑तु । स॒वना । इत् । उप॑ ।

इ॒षं । पृ॑चंता । सु॒कृते । सु॒दान॒वे । आ । ब॒र्हिः । सी॒दतं॑ । न॒रा ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ । अध्वरश्रियो यागसेविनः सप्रयोऽश्वाः सवनेदुपास्मदनुष्ठे-
यानि चीणि सवनान्येवोपलक्ष्यार्वीचाभिमुखौ वां युवां वहंतु । प्रापयंतु । हे
नरा । अश्विनौ सुकृते सुष्ठु कर्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानाये-
षमन्नं पृचंता संयोजयंती युवां बर्हिरासीदतं । दर्भं प्राप्नुतं ॥ अर्वीचा । सुपां
सुलुगिति विभक्तेराकारः । अध्वरश्रियः । अध्वरं श्रयंतीत्यध्वरश्रियः । क्विच्चि-
प्रक्षीत्यादिना क्विप् । दीर्घश्च । वहंतु । वह प्रापणे । शपः पित्रादनुदात्तत्वं ।
तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः ।
सवना । षुज् अभिषवे । अभिषूयते सोम एष्विति सवनानि । अधिकरणे
ल्युट् । योरनादेशः । गुणावादेशौ । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । शेष्वंदसि
बहुलमिति शेलोपः । पृचंता । पृची संपर्के । शतरि रुधादित्वात् अम् । असो-
रलोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुकृते । सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूते
काले क्विप् । ह्रस्वस्य पितीति तुक् । सुदानवे । शोभनं दानु दानं यस्यासौ
सुदानुः । दानुशब्दो नुप्रत्ययांत आद्युदात्तः । आद्युदात्तं अच् छंदसीति बहुव्री-
हावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सीदतं । षट् विशरणगत्यवसादनेषु ॥

नवमीमृचमाह ॥

तेन॑ नास॒त्या ग॑तं रथेन॑ सूर्य॒त्वचा ।

येन॑ श॒श्वद्द॒हथु॑र्दा॒शुषे॑ वसु॒ मध्वः॑ सोम॒स्य पी॒तये॑ ॥ ९ ॥

तेन॑ । ना॒स॒त्या । आ । ग॑तं । रथेन॑ । सूर्य॒ऽत्वचा ।

येन॑ । श॒श्वत् । उ॒हथुः॑ । दा॒शुषे॑ । वसु॑ । मध्वः॑ । सोम॒स्य । पी॒तये॑ ॥ ९ ॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसहशेन वा तेन प्रसिद्धेन रथे-
नागतं । आगच्छतं । दाशुषे हविर्देत्तवते यजमानाय वसु धनं शश्वत् सर्वदा

येन रथेनोहयुः । प्रापितवन्तौ । तेन रथेनेति पूर्वचान्वयः । किमर्थमागमन-
मिति तदुच्यते । मध्वो मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थं ॥ सूर्यत्वचा । त्वच
संवरणे । त्वचति संवृणोतीति त्वग् रश्मिः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग्यस्य । सप्तम्यु-
पमानेत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । सूर्यशब्दः घू प्रेरण इत्यस्मात् क्यपि
राजसूर्यसूर्येत्यादिना रुडागमसहितो निपातितः । ततः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरेणाद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शिष्यते । ऊहयुः ।
वह प्रापणे । लिट्यसंयोगाल्लिट्किदिति लिटः कित्त्वे वचिस्वपीत्यादिना संप्र-
सारणं । अभ्यासहलादिशेषौ सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

उक्थेभिर्वागवसे पुरुवसू अकैश्च नि ह्यामहे ।

शश्वत्कणानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अवाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू । अकैः । च । नि । ह्यामहे ।

शश्वत् । कणानां । सदसि । प्रिये । हि । कं । सोमं । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनाववसे ऽस्मद्रक्षणार्थमुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैरकैश्चार्चन-
साधनैः स्तोत्रैश्चार्वागस्मदाभिमुख्येन निह्यामहे । नितरामाह्यामः । हे
अश्विनौ कणानां कणपुत्राणां मेधाविनां वा प्रिये सदसि यज्ञस्थाने शश्वत्सर्वदा
सोमं पपथुहि कं । युवां पीतवन्तौ खलु ॥ उक्थेभिः । बहुलं छंदसीति भिस
ऐसादेशाभावः । बहुवचने ङ्येदित्येवं । अकैः । ऋच स्तुतौ । पुंसि संज्ञायां
घः । प्रायेणेति करणे घः । चजोः कु घिष्यतोरिति कुत्वं । निह्यामहे । निस-
मुपविभ्यो ह् इत्यात्मनेपदं । सदसि । सीदंत्यस्मिन्निति सदः । असुनो नित्वा-
दाद्युदात्तत्वं । पपथुः । पा पाने । लिट्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

सह वामेनेति षोडशर्चं पंचमं सूक्तं । प्रस्कण ऋषिः । बार्हतत्वादयुजो
बृहत्यः । युजः सतोबृहत्यः । उषा देवता । सह षोडशोषस्यं नित्यनुक्रमणिका ॥
प्रातरनुवाक उषस्ये ऋतौ बार्हते छंदसीदं सूक्तं । अथोषस्य इति खंडे सूचितं ।

प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतं । आ० ४. १४. । इति ॥ तथाश्चिनशस्त्रेऽप्ये-
तत्सूक्तं । प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवः । द्युदेवतायाः पुत्रि । उषः । उषःकालदेवते नोऽस्मदर्थं
वामेन धनेन सह व्युच्छ । प्रभातं कुरु । हे विभावरि । उषोदेवते बृहता प्रभूतेन
द्युम्नेनानेन सह व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पशुल-
क्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छा । उच्छी विवासे । दुहितर्दिवः । सुवामंत्रिते
परांगवत्स्वर इत्यत्र परमपि छंदसीति वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वागवद्भावे
सत्यामंत्रितस्य चेति षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । बृहता ।
बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभावरि । भा दीप्तौ । आतो
मनिन्नित्यादिना वनिप् । वनो र चेति डीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफा-
देशः । संबुद्धौ ह्रस्वत्वं । दास्वती । इदाञ् दाने । भावेऽसुन्प्रत्ययः । दा दान-
मस्या अस्तीति दास्वती । मादुपधाया इति मनुषो वत्वं । उगितश्चेति डीप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवंत वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सूनृता उषश्चोद राधो मघोनां ॥ २ ॥

अश्वाऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवंत । वस्तवे ।

उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद । राधः । मघोनां ॥ २ ॥

अश्वावतीर्बह्वश्चोपेता गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य
सुष्ठु लभयिष्य उषोदेवता वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति
तथा च्यवंत । प्राप्ताः । हे उषोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्य सूनृताः प्रियहितवाच
उदीरय । ब्रूहि । मघोनां धनवतां संबंधि राधो धनं चोद । अस्मदर्थं प्रेरय ॥

अश्वावतीः । मंचे सीमाश्वेन्द्रियविश्वदेवस्य मताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वा
 छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । च्यवंत ।
 च्युङ् गतौ । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । वस्तवे । वस निवासे ।
 तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । ईरय । ईर गतौ कंपने च ।
 हेतुमति णिच् । चोद । चुद संचोदने । चौरादिकः । लोटि छंदस्युभयथेति शप
 आर्द्धधातुकत्वात् णेरनितीति णिलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
 पादादित्वान्निघाताभावः । मघोनां । षष्ठीबहुवचने श्रयुवमघोनामतद्धित इति
 संप्रसारणं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

उ॒वा॒सो॒षा उ॒च्छाच्च॒ नु दे॒वी जी॒रा रथा॑नां ।

ये अ॒स्या आ॒चर॑णेषु द॒धिरे॒ समु॒द्रे न॒ श्रव॑स्यवः ॥ ३ ॥

उ॒वास॑ । उ॒षाः । उ॒च्छात् । च॒ । नु॒ । दे॒वी । जी॒रा । रथा॑नां ।

ये । अ॒स्याः । आ॒ऽचर॑णेषु । द॒धिरे॒ । समु॒द्रे । न॒ । श्रव॑स्यवः ॥ ३ ॥

उषा देव्युवास । पुरा निवासमकरोत् । प्रभातं कृतवतीत्यर्थः । च नु अद्या-
 युच्छात् । युच्छति । प्रभातं करोति । कीदृशी देवी । रथानां जीरा । प्रेरयित्री ।
 उषःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते । अस्या उषस आचरणेष्वगमनेषु ये रथाः दधिरे ।
 धृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वचान्वयः । रथप्रेरणे दृष्टान्तः ।
 श्रवस्यवो धनकामाः समुद्रे न । यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥
 उवास । वस निवासे । णलि लिङ्भ्यासस्योभयेषां । पा० ६. १. १७. । इत्य-
 भ्यासस्य संप्रसारणं । लिङ्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उच्छात् । लेङ्गाडा-
 गमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे
 प्रत्ययस्वरः । उषा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति ।
 समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । जीरा । जु इति
 गत्यर्थः । सौत्रो धातुः । जोरीच्चेति रक्प्रत्ययः । अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्य-
 शादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । आचरणेषु ।
 चर गत्यर्थः । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । लिङ्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्त-
 रपदप्रकृतिस्वरत्वं । दधिरे । धृङ् अवस्थाने । लिट्ः कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः ।
 चित्वादंतोदात्तत्वं । यच्छब्दयोगादनिघातः । श्रवस्यवः । श्रूयत इति श्रवो धनं ।

असुन् । तदात्मन इच्छंतीति श्रवस्यवः । सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसी-
त्युप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उषो॒ ये ते॒ प्र॒ यामे॑षु युंजते॒ मनो॑ दा॒नाय॑ सूरयः ।

अत्राह॒ तत्क॑ख एषां॒ कख॑तमो॒ नाम॑ गृणाति नृणां ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युंजते । मनः । दा॒नाय॑ । सूरयः ।

अत्र । अह । तत् । कखः । एषां । कखऽतमः । नाम । गृणाति । नृणां ॥ ४ ॥

हे उषस्ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयो विद्वांसो दानाभिज्ञा दानाय धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं प्रयुंजते । प्रेरयन्ति । दानशीला उदाराः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छन्तीत्यर्थः । एषां दातुमिच्छतां नृणां तन्नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम कखतमोऽतिशयेन मेधावी कखो महर्षिरत्राह । अत्रैवोषः-काले गृणाति । उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यश्च नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति तावुभावप्युषःकाल एव तथा कुरुत इत्युषसः स्तुतिः ॥ गृणाति । गृ शब्दे । क्रैय्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । नृणां । नामि नृ च । पा० ६. ४. ६. । इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ॒ घा॒ योषे॑व सूनर्युषा याति प्रभुंजती ।

जरयंती॒ वृज॑नं प॒द्वदी॑यत॒ उत्पा॑तयति प॒क्षिणः॑ ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रभुंजती ।

जरयंती । वृज॑नं । प॒त्ऽवत् । इ॒यते॒ । उत् । पा॒त॒यति॒ । प॒क्षिणः॑ ॥ ५ ॥

उषा देवी प्रभुंजती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्त्यायाति घा । प्रतिदिनमागच्छति खलु । तत्र दृष्टान्तः । सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री योषेव । गृहिणीव । कीदृश्याः । वृज॑नं गमनशीलं जंगमं प्राणिजातं जरयंती । जरां प्रापयंती । अस-कृदुषस्यावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति । किंच । उषःकाले प॒द्वत् पादयुक्तं प्राणिजातमीयते । निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति । किंच । इयमुषाः पक्षिण उत्पातयति । पक्षिणी ह्युषःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजन्ति ॥

घा । ऋचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनरी । नृ नये ।
 अच इरितीप्रत्ययः । गतिसमासे कृद्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वच-
 नात्कृदिकारादक्तिन इति डीष् । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुंजती । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लटः
 शतृ । रुधादित्वाच्छ्रम् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । उगितश्चेति डीप् । शतुरनुम
 इति नद्या उदात्तत्वं । वृजनं । वृजी वर्जने । वर्ज्यत इति वृजनं प्राणिजातं ।
 कृपृवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः । उ० २. ७९. इति क्युप्रत्ययः । कित्वाल्लघूपधगुणा-
 भावः । योरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पडत् । पत् पादः । तदस्यास्तीति पडत् ।
 ऋय इति मतुपो वत् । व्यत्ययेन मतुप उदात्तत्वं । न च स्वरविधौ व्यंजनमवि-
 द्यमानवदिति व्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वे सति ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्त-
 त्वमिति वाच्यं । ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुङ्ग्रहणसामर्थ्यादेशा परिभाषा ना-
 श्रीयत इति वृत्तावुक्तं । इतरथा हि मरुत्वानित्यत्रापि मतुप उदात्तत्वं स्यात् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिंष्टे पन्निवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनं । वि । अर्थिनः । पदं । न । वेति । ओदती ।

वयः । नकिंः । ते । पन्निऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

या देवता समनं समीचीनं चेष्टावंतं पुरुषं विसृजति । प्रेरयति । गृहारामा-
 दिचेष्टाकुशलान्पुरुषानुषःकालः शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धं ।
 किंच । उषा अर्थिनो याचकान्विसृजति । तेऽपि ह्युषःकाले समुत्थाय स्वकी-
 यदातृगृहे गच्छन्ति । ओदत्युषोदेवता पदं स्थानं न वेति । न कामयते । उषः-
 कालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवति । उषोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभात-
 काले पन्निवांसः पतनयुक्ता वयः पक्षिणो नकिरासते । न तिष्ठन्ति । किंतु
 स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्य गच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृजति । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच्छ्रः ।
 तस्य कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्त-
 योगादनिघातः । ओदती । उंदी क्लेदने । उनत्ति सर्वे नीहारेणेत्योदत्युषाः ।

शतरि व्यत्ययेन शप् । व्यत्ययेनानुनासिकलोपे लघूपधगुणः । उगितश्चेति डीप् ।
 आगमानुशासनस्थानित्यत्वानुमभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुरदुपदेशाल्ल-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । न च शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं ।
 अंतोदात्ताच्छतुः परस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे । युष्मत्तत्तक्षुःष्वंतःपादमिति
 षत्वं । पप्रिवांसः । पतू गतौ । लिटः क्सुः । क्रादिनियमाप्राप्त इह वस्वेका-
 जाड्वसामिति नियमान्न प्राप्नोति । तत्क्रियते सर्वविधीनां छंदसि विकल्पित-
 त्वात् । तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्भिर्भावः ।
 प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीय
 इनिः । ऋन्नेभ्य इति डीप् । तादृशी क्रिया यस्याः सा । तदस्यास्तीति मतुप् ।
 संज्ञायामिति मतुपो वत् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उत्तऽअयनात् । अधि ।

शतं । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयं । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषोषोदेवी शतमयुक्त । स्वकीयानां रथानां शतं योजितवती सुभगा सौ-
 भाग्ययुक्तेयमुषाः परावतो दूरस्थानात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधि-
 काद्युलोकान्मानुषानभि मनुष्यानुद्दिश्य रथेभिः शतसंख्याकैर्युक्तै रथैर्वियाति ।
 विशेषेण गच्छति ॥ अयुक्त । लुङि ऋलो ऋलीति सिचो लोपः । उदयनात् ।
 उदेत्यत्रेत्युदयनं । इण् गतौ । अधिकरणे ल्युट् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुभगा ।
 शोभनो भगो यस्याः सा । आद्युदात्तं द्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मानुषान् ।
 मनोः पुत्रा मानुषाः । मनोर्जातावज्यतौ षुक् चेत्यञ् षुगागमश्च । जित्वा-
 दाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

विश्वमस्या नानाम् चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।

अप इषो मघोनीं दुहिता दिव उषा उच्छदप सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं । अस्याः । ननाम । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति । सूनरी ।

अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् । अप । सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जंगमं प्राणिजातमस्या उषसश्चक्षसे प्रकाशाय नानाम । प्रह्रीभवति । रात्रौ तमसि निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्य नमस्कुर्वतीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा सूनरी । सुष्ठु नैत्री । अभिमतफलस्य प्रापयिष्युषा ज्योतिष्कृणोति । सर्वं प्रकाशयति । किंच । मघोनी मघवती धनवती दिवो दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्नोषा द्वेषो द्वेष्टनपोच्छत् । अपवर्जयति । तथा सिधः शोषयितृनपोच्छत् । अपवर्जयति । तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूतामुषोदेवतां विश्वं जगन्नमस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यशदेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । नानाम । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तूतुजान इत्यादाविव पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः । इणः ष इत्यनुवृत्ताविसुसोः सामर्थ्ये । पा० ८. ३. ४४. । इति विसर्जनीयस्य षत्वं । द्वेषः । द्विष अप्रीतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । लघूपधगुणः । मघोनी । मघं वनति संभजत इति मघोनी । श्वनु-क्षन्नित्यादिना मघवन्शब्दः कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । स्त्रियामृन्नेभ्यो डी-बिति डीप् । भसंज्ञायां श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं । उच्छत् । उष्ठी विवासे । विवासो वर्जनं । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लङ् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङागमाभावः । सिधः । सिध शोषणे । क्षिप् चेति क्षिप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

उष आ भाहि भानुना चंद्रेण दुहितर्दिवः ।

आवहंती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छंती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः । आ । भाहि । भानुना । चंद्रेण । दुहितः । दिवः ।

आऽवहंती । भूरि । अस्मभ्यं । सौभगं । विऽउच्छंती । दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितः । द्युलोकस्य पुत्रि । उषः । उषोदेवते चंद्रेण सर्वेषामाह्लादकेन भानुना प्रकाशेन आ समंताद्भाहि । प्रकाशस्व । किं कुर्वती । दिविष्टिषु दिवसेषु भूरि प्रभूतं सौभगं सौभाग्यमस्मभ्यमावहंती । संपादयंती । तथा

व्युच्छंती । तमांसि वर्जयंती ॥ उषः । षाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । दुहितर्दिवः । परमपि छंदसीति दिव इत्यस्य परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावे सति षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । आवहंती । डीप्शपौ पित्रादनुदात्तौ । शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं । अतो धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भूरि । प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन् । नित्रादाद्युदात्तत्वं । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभगान्मंत्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठादज्प्रत्ययः । हज्जगसिध्वंते पूर्वपदस्य च । पा० ७. ३. १९. इत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनादत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । व्युच्छंती । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं । तौदादिकः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु । दिव्शब्देन दिविष्ट आदित्यो लक्ष्यते । तस्येष्टय एषणानि गमनानि येषु दिक्सेषु ते दिविष्टयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमुचमाह ॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं ते वि यदुच्छसि सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामघे हव ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्राणनं । जीवनं । ते इति । वि । यत् । उच्छसि । सूनरि ।

सा । नः । रथेन । बृहता । विभाऽवरि । श्रुधि । चित्रऽमघे । हव ॥ १० ॥

हे सूनरि । उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च ते हि त्वय्येव वर्तते । यद्यस्मात्त्वं व्युच्छसि । तमो वर्जयसि । हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति बृहता प्रौढेन रथेनायाहीति शेषः । तथा हे चित्रामघे विचित्रधनयुक्ते उषोदेवि नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु ॥ प्राणनं । अत्र चेष्टायां । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । योरनादेशः । समासेऽनितेः । पा० ८. ४. १९. इत्युपसर्गस्थाद्रकारान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वं । नन्वनितेरितीटा निर्देशात्कथमत्र चेष्टायामित्यस्य णत्वं । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात्तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वं । ते । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । उच्छसि । उच्छी विवासे । तौदादिकः । सिपः पित्रादनु-

दात्तत्वे विकरणस्वरः । निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः । सूनरि । सुष्टु नयतीति सूनरी । नृ नय इत्यस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्ययः । गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कृदिकारादक्तिन इति डीष् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्त आमन्त्रितस्य चेत्याष्टमिको निघातः । विभावरी । विशिष्टा भा यस्याः सा । छंदसी-वनिषौ । पा० ५. २. १०९. २. । इति मत्वर्थीयो वनिप् । वनो र चेति डीप् तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हेरपित्वेन प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । मघमिति धननाम । चित्रं मघं यस्याः सा चित्रमघा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हवं । ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं च ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चिचो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणन्ति वह्नयः ॥ ११ ॥

उषः । वाजं । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।

तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति । वह्नयः ॥ ११ ॥

हे उषः । वाजं हविलक्षणमन्नं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व । याचस्व । स्वीकुर्वित्यर्थः । यो वाजश्चित्रश्चायनीयो मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वचान्वयः । तेन करणेन सुकृतः सुष्टु कृतवतो यजमानानध्वरान् हिंसारहितान् यागानुपावह । प्रापय । ये यजमाना वह्नयो यज्ञनिर्वाहकास्त्वा त्वां गृणन्ति स्तुवंति तान् सुकृत इति पूर्वेण संबंधः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रत्नं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजं । वज्रवज्र गतौ । कर्मणि घञ् । अजिघ्रज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. । इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात्कुत्वाभावः । कर्षात्तत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । वंस्व । वनु याचने । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । बहुलं छंदसीति विक-

रणस्य लुक् । अनुदात्तेच्चास्ससार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघात-
प्रतिषेधः । सुकृतः । सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्तिप् । तुगागमः । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अध्वरानित्यस्येप्सिततमत्वात्कर्तुरीप्सिततमं । पा० १. ४. ४९ ।
इति कर्मसंज्ञा । सुकृत इत्यस्य त्वकथितं च । पा० १. ४. ५१ । इति । नीवह्योर्हर-
तेश्चेति द्विकर्मकेषु वहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां
दीर्घाददीति रत्वं । आतोऽटि नित्यमिति पूर्वस्याकारस्य सानुनासिकता ।
गृणन्ति । गृ शब्दे । ऋादिभ्यः ऋ । ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयो-
रात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यङुत्तयोगादनिघातः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

विश्वाँ देवाँ आ वह सोमपीतयेऽंतरिक्षादुषस्त्वं ।

सास्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यमुषो वाजं सुवीर्यं ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अंतरिक्षात् । उषः । त्वं ।

सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वावत् । उक्थ्यं । उषः । वाजं । सुऽवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उषः । त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमंतरिक्षादंतरिक्षलोकाद्विश्वान्सर्वान्दे-
वानावह । अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उषः सा तादृशी त्वं गोमत्
गोमंतं बहुभिर्गोभिर्युक्तमश्वावदश्चैरुपेतमुक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वा-
जमन्नमस्मासु धाः । निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेऽछंदसि लुङ्लल्लिट
इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थेति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ-
भावः । गोमत् । अश्वावत् । मंत्रे सोमाश्चेन्द्रियेति मतुपि दीर्घत्वं । उभयत्र सुपां
सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं । तत्र भवमुक्थ्यं । भवे छंदसीति
यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्व-
रितमिति स्वरितत्वं । उषः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाद्निघाताभावः ।
सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

यस्या रुशंतो अर्चयः प्रति भद्रा अहक्षत ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशंसमुषा ददातु सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत ।

सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेशसं । उषाः । ददातु । सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्या उषसोऽर्चयः प्रकाशा रुशंतः शत्रून्हिंसंतो भद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षत । प्रतिदृश्यन्ते । सा तथाभूतोषा नोऽस्मभ्यं रयिं ददातु । कीदृशं रयिं । विश्व-वारं । विश्वस्य वारकं । यद्वा विश्वैर्वरणीयं । सुपेशसं । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपोपेतं । सुगम्यं । सुष्ठु गंतव्यं । यद्वा सुगम्यमिति सुखनाम । तद्धेतु-त्वात्ताच्छब्दं ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसायां । शतरि तुदादित्वाच्छः । अदुपदे-शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अदृक्षत । दृशेः कर्मणि लुङि ऋस्यादादेशः । छेः सिच् । न दृशः । पा० ३. १. ४७. । इति कसप्रतिषेधः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. । इति सिचः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । सृजिदृशोर्ऋत्यमकिति । पा० ६. १. ५८. । इत्यमागमाभावश्च कित्वादेव । षत्वकत्वषत्वानि । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारं । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । वृज् वरणे । कर्मण्यण् । यद्वा । विश्वैर्व्रियत इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुद्बुधादित्वा-त्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुगम्यं । सुष्ठु गंतव्यः सुगमः । गमेर्घञर्थे कविधानमिति कप्र-त्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । तत्र भवं सुगम्यं । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहूरेऽवसे महि ।

सा न स्तोमौ अभि गृणीहि राधसोषः शुक्लेण शोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वां । ऋषयः । पूर्वं । ऊतये । जुहूरे । अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्लेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे महि महिते पूजनीये वीषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वं चिरंतना ऋषयो मंचद्रष्टार ऊतये रक्षणाय । अव इत्यन्ननाम । अवसेऽन्नाय च जुहूरे । जुह्विरे । आहूतवंतः । सूक्तरूपैर्मन्त्रैः स्तुतवंत इत्यर्थः । हे उषः सा तादृशी त्वं राधसास्माभिर्देवतेन हविलक्षणेन धनेन शुक्लेण शोचिषा दीप्तेन तमोनिवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं

स्तोमानभि स्तुतीरभिलक्ष्य गृणीहि । सम्यक् स्तुतमिति शब्दय । अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ ऊतये । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्चोट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः । जुहूरे । ह्येज् स्पर्धायां शब्दे च । लिट्यभ्यस्तस्य चेति द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ह्ययतेः संप्रसारणं । अभ्यस्तस्य यो ह्ययतिः । कश्चाभ्यस्तस्य ह्ययतिः । यस्तस्य कारणमिति व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । द्विर्वचनादीनि । इरयो र इतीरेचो रे आदेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । यवृत्तयोगादनिघातः । तच्च हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तं । महि । मह पूजायां । औणादिक इप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । संबुद्धावच्चार्थेति ह्रस्वत्वं । स्तोमान् । संहितायां नकारस्य रुत्वाद्युक्तं । निच्चादाद्युदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । क्रैय्यादिकः । शिति प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधसा । राधोत्यनेनेति राधः । असुनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । उषः । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उषो यद्य् भानुना वि द्वारवृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अवृकं । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोऽमतीः । इषः ॥ १५ ॥

हे उषः । त्वमद्यास्मिन्प्रभातसमये यद्यस्माद्भानुना प्रकाशेन दिवोऽंतरिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागाबंधकारेणाच्छादितौ व्यृणवः । विस्त्रिष्य प्राप्नोषि । तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं छर्दिस्तेजस्वि गृहं प्रयच्छतात् । देहि । कीदृशं छर्दिः । अवृकं । हिंसकरहितं । पृथु । विस्तीर्णं । अपि च हे देवि देवनशीले गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता इषोऽन्नानि । प्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेर्यच्छतादित्यनुषज्यते । प्रयच्छतात् । देहि । त्वदागमनस्यास्मदक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ छर्दिरिति गृहनाम । छर्दिः छर्दिरिति तन्नामसु पाठात् । ऋणवः । ऋणु गतौ । छांदसे लङ् । सिपि तनादित्वादुप्रत्ययः । ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ । शपः पित्वादनुदात्तत्वं उप्रत्ययस्वरः शिष्यते । यवृत्तयोगादनिघातः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । प्र नः । उपसर्गाद्बहुलमिति बहुलवचनान्नसो णत्वाभावः ।

यच्छतात् । दाण दाने । शपि पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः । अवृकं । नास्ति
वृकोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने ।
प्रथिमदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च । छर्दिरिति गृह-
नाम । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । अर्चिश्चुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिरितीसिप्र-
त्ययः । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।

सं द्युम्नेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

सं । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सं । इळाभिः । आ ।

सं । द्युम्नेन । विश्वऽतुरा । उषः । महि । सं । वाजैः । वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥

हे उषः । नोऽस्मान्नाया धनेन संमिमिक्ष्व । संसिंच । संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन
धनेन । बृहता प्रभूतेन । विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तेन ।
तथेळाभिरा । गोभिश्चास्मान्संमिमिक्ष्व । इळेति गोनाम । इळा जगतीति तन्ना-
मसु पाठात् । आकारः समुच्चये पादांते वर्तमानत्वात् । उक्तं च । एतस्मिन्नेवार्थे
देवेभ्यश्च पितृभ्य आ इत्याकार इति । किंच हे महि महनीय उषोदेवते द्युम्नेन
यशसा संमिमिक्ष्व । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । कीदृशेन
द्युम्नेन । विश्वतुरा । सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे वाजिनीवति । अन्नसा-
धनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैरस्मान्संमिमिक्ष्व । अन्नं वै वाज इति श्रुत्यंतरात् ॥
राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । बृहता । बृहन्महतीरूपसंख्यानमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशांसि यस्यासौ विश्वपेशाः । बहु-
व्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा मरुदृ-
धादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्वा । मिह सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि बहुलं
छंदसीति शपः श्रुः । द्विर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सति
शिष्टत्वात्स एव शिथ्यते । पादादित्वादनिघातः । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थ-
त्वात्तिङ्गितिङ इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा
वक्तव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वतीति तूः । तूर्वी हिंसार्थः । क्तिप् चेति
क्तिप् । रास्लोप इति वकारलोपः । विश्वेषां तूर्विश्वतूः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं ।

वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा तथोक्ता ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः ॥

उषो भद्रेभिरिति चतुर्ऋचं षष्ठं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । उषश्चतुष्कमानुष्टुभं त्विति । कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं चानुष्टुभं । पूर्व-चोषस्यं त्वित्युक्तत्वादिदमपि सूक्तमुषस्यं ॥ प्रातरनुवाकस्योषस्ये ऋतावानुष्टुभे छंदस्येतत्सूक्तं । सूच्यते हि । उषो भद्रेभिरित्यानुष्टुभं । आ० ४. १४. । इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं । प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि ।

वहंतव्रुणस्व उप त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ।

वहंतु । अरुणऽस्वः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उषः । उषोदेवते भद्रेभिर्भेदनीयैः शोभनैर्मर्गैर्दिवोऽंतरिक्षलोकात् रोचनाद्रोचमानाहीयमानात् । अधिरुपर्यर्थः । उपरिवर्तमानात् । चिदिति पूजार्थः । पूजितादेवविधादंतरिक्षलोकादागहि । आगच्छ । हे उषः । अरुणस्वोऽरुणवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुप-वहंतु । प्रापयंतु ॥ गहि । गमेलोऽति बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हेरपित्वेन डित्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुक् न भवति । असिद्धवद्वा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । योरनादेशे चित् इत्यंतोदात्तत्वं । अरुणस्वः । सा भक्षणे । सांति भक्षयंति स्तनं पिबंतीति स्वो वत्साः । औणादिकः कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अरुणाः स्वो यासां तास्तथोक्ताः । अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनात्मातृणामपि तथात्वं गम्यते । पैतृक-मश्वा अनुहरंते मातृकं गावोऽनुहरंत इति गोनर्दीयः । तासां चोषोवाहनत्वं निघंटावुक्तं । अरुण्यो गाव उषसामिति । अरुणशब्दोऽर्तेश्चेत्युनन्प्रत्ययांतः ।

नृणाख्यायां चित् । उ० ३. ५९. । इत्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्थां उषस्त्वं ।

तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुऽपेशसं । सुऽखं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः । उषः । त्वं ।

तेन । सुऽश्रवसं । जनं । प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

हे उषः । त्वं यं रथमध्यस्थाः । अधितिष्ठसि । कीदृशं रथं । सुपेशसं । शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति रूपनामेति यास्कः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तं । पेशः कृशनमिति तन्नामसु पाठात् । सुखं । शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं । विस्तृतमित्यर्थः । यद्वा सुखहेतुभूतं । अथवा सुखमिति क्रियाविशेषणं । सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दुहितः । द्युलोकसकाशादुत्पन्न उषोदेवते तेन रथेनाद्यास्मिन्काले सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव । प्रकर्षेण गच्छ ॥ सुपेशसं । पिश अवयवे । अस्मादसुन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः पेशश्शब्दः । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अध्यस्थाः । तिष्ठतेऽछंदसि लुङ्लल्लिट् इति वर्तमाने लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । तेना । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवसं । श्रव इत्यन्ननाम । श्रूयत इति सत्त इति यास्कः । सुपेशसमिति वदुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अव । अव रक्षणगतिप्रीतितृप्तीत्युक्तत्वादत्रावतिर्गत्यर्थः । दुहितर्दिवः । परमपि छंदसीति षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

वयंश्चित्ते पतचिणो द्विपच्चतुष्पदजुनि ।

उषः प्रारब्धतूरनु दिवोऽंतेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतचिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् । अजुनि ।

उषः । प्र । आरन् । चतून् । अनु । दिवः । अंतेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हे अर्जुन शुभवर्ण उषः । उषोदेवते ते तव ऋतूरनु गमनान्यनुलक्ष्य द्विपत्
 द्विपात् मनुष्यादिकं चतुष्पत् गवादिकं तथा पतत्रिणः पतत्रवन्तः पक्षोपेता
 वयश्चित् प्रक्षिणश्च दिवोऽन्तेभ्य आकाशप्रांतेभ्यः पर्युपरि प्रारन् । प्रकर्षेण
 गच्छन्ति । रात्रावंधकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमानंतरं चेष्टावन्तो भवन्ती-
 त्यर्थः ॥ पतत्रिणः । पतू गतौ । पतत्यनेनेति पतत्रं । अमिनक्षीत्यादिनाचन्प्र-
 त्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । द्विपत् । द्वौ पादावस्येति संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५.
 ४. १४०. । इति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् पादः
 पत् । पा० ६. ४. १३०. । इति पदभावः । द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ । पा० ६.
 २. १९७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्य । स्वरव्यतिरिक्तं
 पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इणः ष इत्यनुवृत्ताविदुदुपधस्य चाप्र-
 त्ययस्य । पा० ८. ३. ४१. । इति विसर्जनीयस्य षत्वं । न च परत्वेनास्य विद्धत्वात्
 कुप्पोः ऋकौ च । पा० ८. ३. ३७. । इत्युपध्मानीयादेशः शंकनीयः । येन ना-
 प्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् । अपवादस्तु परमपि पूर्वं बाधत एवेति वृत्तावुक्तं ।
 आरन् । ऋ गतौ । इंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि सर्तिशास्त्यति-
 भ्यश्चेति च्लुरङादेशः । ऋदृशोऽङि गुण इति गुणः । आडागमः । ऋतून् । ऋ
 गतौ । अस्मादौणादिको भावे कुप्रत्ययः । अनु । अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. ।
 इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया ।
 संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य
 तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्ता ।
 अन्तेभ्यः । पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं ।

तां त्वामुषर्वसूयवो गीभिः कखा अहूषत ॥ ४ ॥

विऽउच्छन्ती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वं । आऽभासि । रोचनं ।

तां । त्वां । उषः । वसुऽयवः । गीऽभिः । कखाः । अहूषत ॥ ४ ॥

हे उषः । व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती त्वं रश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वं सर्वं
 भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथा भवति तथाभासि । आ समंतात्

प्रकाशयसि । हि यस्मादेवं तस्मात्तां तादृशीं त्वां वसूयवो वसुकामाः कणा
मेधाविन ऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्ना वा महर्षयो गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभि-
रहूषत । स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ कण्व इति मेधाविनाम् । कण्व ऋभुरिति तन्नामसु
पाठात् । आभासि । भा दीप्तौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं ।
रोचनं । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । चित इत्यन्तोदात्तत्वं ।
वसूयवः । वसु धनमात्मन इच्छन्तः । सुप् आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयो-
रिति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
कणाः । कण्व शब्दार्थः । अशिप्रुषिलटिकणीत्यादिना क्कन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्यु-
दात्तत्वं । अहूषत । ह्रजो लुङि ह्रः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति
संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । च्वेः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

उदु त्यमिति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रस्फुल्लस्यार्धं सूर्यदेवत्यं । आदौ नव
गायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तं । तथा चानुक्रांतं । उदु त्यं सप्तोना सौर्यं
नवाद्या गायत्र्य इति ॥ आश्विनशस्त्रे सौर्यं क्रतावुदु त्यमित्यादयो नवर्चः शंस-
नीयाः । संस्थितेष्वश्विनायेति खंडे सूचितं । सूर्यो नो दिव उदु त्यं जातवेदस-
मिति नव । आ० ६. ५. इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्यं । जातवेदसं । देवं । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यं ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः । यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यमुदु
वहन्ति । ऊर्ध्वं वहन्ति । ऊं इति पादपूरणः । छांदसो मकारलोपः । उक्तं च ।
मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । किमर्थं । विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय दृशे
द्रष्टुं । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यं । त्यं
प्रसिद्धं जातवेदसं । जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा । देवं ।
द्योतमानं । अत्र निरुक्तं । उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा

सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्ये । नि० १२. १५. । इति ॥ जातवेदसं । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं च । दृशे । दृशे विख्ये चेति तुमर्थे निपातितः । सूर्ये । राजसूय-सूर्येत्यादिना षू प्रेरण इत्यस्मात् क्यपि रुडागमसहितो निपातितः । अतः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अप॒ त्ये ता॒यवो॑ यथा॒ नक्ष॑त्रा यन्त्य॒क्तुभिः॑ । सूरा॒य वि॒श्वच॑क्षसे ॥ २ ॥

अप॒ । त्ये । ता॒यवः । यथा॒ । नक्ष॑त्रा । यन्ति॒ । अ॒क्तुऽभिः॑ । सूरा॒य । वि॒श्वऽच॑क्षसे ॥ २ ॥

त्ये तायवो यथा । प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि देवगृहरूपाणि । देवगृहा वै नक्षत्राणीति श्रुत्यंतरात् । यद्वा । इह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते । तथा च श्रूयते । यो वा इह यजतेऽमुं लोकं नक्षते तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति । यद्वा तेषां सुकृतिनां ज्योतीषि नक्षत्राण्यु-च्यन्ते । सुकृतां वा एतानि ज्योतीषि यन्नक्षत्राणीत्याम्नानात् । यास्कस्त्वाह । नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणं । नि० ३. २०. । इति । तथाविधानि नक्षत्राण्यक्तुभी रात्रिभिः सहापयन्ति । अपगच्छन्ति । विश्वचक्षसे । विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्यौगमनं दृष्ट्वेति शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्य आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्त इत्यर्थः ॥ तायुरिति स्तेननाम । तायुस्तस्कर इति तन्नामसु पाठात् । अक्तुरिति रात्रिनाम । शर्वर्यक्तु-रिति तत्र पाठात् । यथा । यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं । नक्षत्रा । नक्षत्र गतौ । अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽचन्नित्यचनप्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । नभ्राणनपादित्यच वृत्तौ त्वेवमुक्तं । न क्षरति न क्षीयत इति वा नक्षत्रं । क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यत इति । शेष्वंदसि बहुलमिति शेलोपः । यन्ति । इण् गतौ । इणो यणिति यणादेशः । सूराय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः । चक्षेर्बहुलं शिञ्चेत्यमुन्प्रत्ययः । शिञ्चेन सार्वधातु-कत्वात् ख्याजादेशाभावः । उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अहश्चमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु । भाजंतो अग्नयो यथा ॥ ३ ॥

अहश्च । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु । भाजंतः । अग्नयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापका रश्मयो दीप्तयो जनाननु व्यहश्च । जातान्सर्वाननुक्रमेण प्रेक्षन्ते । सर्वे जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । भाजंतो दीप्यमाना अग्नयो यथा । अग्नय इव ॥ अहश्च । दृशिर् प्रेक्षणे । वर्तमाने लुङ् । इरितो वेति च्लेरडादेशः । रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति रुडागमः । अत एव बहुलवचनादहश्चोऽङि गुणं इति गुणाभाव इत्युक्तं । तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषबहुवचनस्योक्तमपुरुषैकवचनादेशः । प्रथमपुरुषांत एव शाखांतरे श्रूयते । अहश्चमस्य केतव इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां रुत्वत्वादि पूर्ववत् । भाजंतः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥

चातुर्मास्येषु शुनासीर्यं पर्वण्यस्ति सौर्य एककपालः । तस्य तरणिरित्येषानुवाक्या । तथा च सूचितं । तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० २. २०. । इति ॥ तथातिमूर्तिनाभ्येकाहे कृष्णपक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या । तस्यामयेषानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । नवो नवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतः । आ० ९. ८. । इति ॥

तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनं ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वं । आ । भासि । रोचनं ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिस्तरिता । अन्येन गंतुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गन्तासि । तथा च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्द्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । यद्वा । उपासकानां रोगात्तारयितासि । अरोग्यं भास्करादिच्छेदिति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः । विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः । आदित्यदर्शनस्य चंडालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । तथा चापस्तंबः । दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति । यद्वा विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाशयं येन स तथोक्तः । तथा ज्योतिष्कृत् । ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः

प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा चंद्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ ह्यब्मयेषु चंद्रा-
दिबिंबेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः संतोऽंधकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्प-
णोपरिनिपतिताः सूर्यरश्मयो गृहांतर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः । यस्मा-
देवं तस्माद्विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमंतरिक्षमा समंताद्भासि । प्रकाशयसि ।
यद्वा हे सूर्य । अंतर्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसाराब्धेस्तार-
कोऽसि । यस्मात्त्वं विश्वदर्शतः । विश्वैः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शतो द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य
इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत् । ज्योतिषः
सूर्यादेः कर्ता । तथा त्वाम्नायते । चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायतेति ।
ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति
तथाभासि । प्रकाशयसि । चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगद्दृश्यते । तथा चाम्नायते ।
तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । तरणिः । तृ
प्रवनतरणयोः । अस्मादंतर्भावितव्यार्थादतिंसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिरित्यनिप्र-
त्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत् । क्विप् चेति क्विप् ।
नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं । भासि । भा दीप्तौ । अंतर्भा-
वितव्यार्थाल्लट्यादादित्वाच्छपो लुक् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्कुदेषि मानुषान् । प्रत्यङ्क्विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् देवानां । विशः । प्रत्यङ् । उत । एषि । मानुषान् । प्रत्यङ् । विश्वं । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशो मरुन्नामकान्देवान् । मरुतो वै देवानां विश इति
श्रुत्यंतरात् । तान्मरुत्संज्ञकान्देवान् प्रत्यङ्कुदेषि । तान्प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि ।
तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषान्मनुष्यान् प्रत्यङ्कुदेषि । तेऽपि
यथास्मदभिमुखमेव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते । तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोके
दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ्कुदेषि । यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति
तथोद्देष्टीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभि-
मुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा चाम्नायते । तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युद-
गादिति ॥ प्रत्यङ् । प्रत्यंचतीति प्रत्यङ् । अंचु गतिपूजनयोः । ऋत्विगित्यादिनां
क्विन् । अनिदितामिति नलोपः । उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगां-
तलोपौ । संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घनलोपयोरभावः । क्विन्प्रत्ययस्य

कुरिति कुत्वं । अनिगंतोऽचतावित्यनिगंत इति पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एषि । इण् गतौ । सिष्यदादित्वाच्छपो लुक् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । स्वः । सुपूर्वादत्तेर्विच् । गुणे यणादेशः । न्यङ्स्वरौ स्वरितौ चेति स्वरितत्वं । दृशे । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्माद्दृशे विख्ये चेति तुमर्थे निपातितः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यंतं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यंतं । जनान् । अनु । त्वं । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण । अनिष्टनिवारक सूर्य त्वं जनान् जातान्प्राणिनो भुरण्यंतं धारयंतं पोषयंतं वेमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशेनानुपश्यसि । अनुक्रमेण प्रकाशयसि तं प्रकाशं स्तुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्यामृचि संबंधः । तेन चक्षसा व्येषीति । तथा च यास्केनोक्तं । तत्रे वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वीत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येषि । नि० १२. २२. इति ॥ भुरण्यंतं । भुरण धारणपोषणयोः । कंडादित्वाद्यक् । ततः शतरि कर्तरि शप् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । वरुण । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितरण्यार्थात्कृद्वृद्धारिभ्य उनन्नित्युनन्प्रत्ययः । अत्र वरुणशब्देनादित्य एवोच्यते । तथा चान्यत्राम्नातं । तस्यै मित्रश्च वरुणश्चाजायेतामिति । मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चेति च ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वि द्यामेषि रजस्पृथुहा मिमानो अक्नुभिः । पश्यन् जन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्यां । एषि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः । अक्नुभिः । पश्यन् । जन्मानि ।

सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथु विस्तीर्णं रजो लोकं । लोका रजांस्युच्यंत इति यास्कः । कं लोकं । द्यां । अंतरिक्षलोकं । व्येषि । विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् । अहा-
हान्यक्नुभी रात्रिभिः सह मिमानः । उत्पादयन् । आदित्यगत्यधीनत्वादहोरा-

त्रविभागस्य । तथा जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि पश्यन् । प्रकाशयन् ॥
 रजस्पृष्टित्यत्र छंदसि वाप्राप्तेडितयोः । पा० ८. ३. ४९. । इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं ।
 अहा । शेषं छंदसि बहुलमिति शेलोपः । मिमानः । माङ् माने । जौहोत्यादिकः ।
 शानचि श्रौ द्विर्भावे भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः ।
 अभ्यस्तानामादिरित्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । जन्मानि । जनी प्रादुर्भावे । अन्ये-
 भ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सप्र त्वा हरितो रथे वहति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्र । त्वा । हरितः । रथे । वहति । देव । सूर्य । शोचिः ऽकेशं । वि ऽ चक्षण ॥ ८ ॥

हे सूर्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः । सप्र सप्रसंख्याका
 हरितोऽश्वा रसहरणशीला रश्मयो वा त्वा त्वां वहन्ति । प्रापयन्ति । कीदृशं ।
 रथेऽवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिष्केशं । शोचीषि तेजांस्येव यस्मिन्केशा इव
 दृश्यन्ते स तथोक्तः । तं ॥ हरित इत्यादित्याश्चानां संज्ञा हरित आदित्यस्येति निध-
 टावुक्त्वात् । शोचिष्केशं । शुच दीप्तौ । अर्चिः शुचिहुसृपीत्यादिनेसिप्रत्ययां-
 तोऽतोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते । नित्यं समा-
 सेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अयुक्त सप्र शुंध्युवः सूरौ रथस्य नपत्यः । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्र । शुंध्युवः । सूरः । रथस्य । नपत्यः । ताभिः । याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुंध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः । तादृशीः सप्रसं-
 ख्याका अयुक्त । स्वरथे योजितवान् । कीदृश्यः । रथस्य नपत्यः । न पातयिष्यः ।
 याभिर्युक्ताभी रथो याति । न पतति तादृशीभिरित्यर्थः । एवंभूताभिस्ताभिरश्व-
 स्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे संबद्धाभिर्याति । यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति ।
 अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्त । युजिर् योगे । स्वरितेत्वात्कच-
 मिप्राय आत्मनेपदं । लुङि च्छेः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । लिङ्सिचा-
 वात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. । इति सिचः कित्वात्तद्धूपधगुणाभावः । मूलो
 मूलीति सिचः सकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं । शुंध्युवः । शुंध विशुद्धौ ।

यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः । शसि तन्वादीनां छंदसि बहुल-
मुपसंख्यानमित्युवडादेशः । सूरः । षू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः क्वचिति क्वन्प्र-
त्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । नप्त्यः । न पातयतीत्यर्थे नभृनेष्टृ इत्यादिनोणादिषु
नभृशब्दस्तृजंतो निपातितः । ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । यणादेश उदात्तयणो
हल्पूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं । सुपां सुपो भवन्तीति शसो जसादेशः । ततो
यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । रेफलोपच्छांदसः । उक्तं च । द्वौ
चापरौ वर्णविकारनाशाविति । शाखांतरे तु नप्त्य इत्येव पठ्यते । स्वयु-
क्तिभिः । स्वकीयाः सूर्यसंबन्धिन्यो युक्तयो योजनानि यासां । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेष्टौ होत्रका जलान्निष्क्रम्योद्वयं तमसस्परीति मंचं ब्रूयुः । तथा च
पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खंडे सूचितं । उद्वयं तमसस्परीत्युदेत्य । आ० ६. १३. इति ॥

तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

उद्वयं तमसस्परी ज्योतिष्पश्यंत उत्तरं ।

देवं देवचा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं ॥ १० ॥

उत् । वयं । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यंतः । उत्तरं ।

देवं । देवऽचा । सूर्यं । अगन्म । ज्योतिः । उत्तरं ॥ १० ॥

वयमनुष्ठातारस्तमसस्परी तमस उपरि रात्रेरुद्धं वर्तमानं तमसः पापात्पर्यु-
परि वर्तमानं वा । पापरहितमित्यर्थः । तथा चाम्नायते । उद्वयं तमसस्परीत्याह ।
पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादपहन्तीति । ज्योतिस्तेजस्विनमुत्तरमुद्गततरमुत्कृष्ट-
तरं वा देवचा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यंतः स्तुतिभिर्हविर्भिश्चो-
पासीनाः संत उत्तममुत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपमगन्म । प्राप्नुवाम । तथा च श्रूयते ।
अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं
गच्छतीति । युक्तं चैतत् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुत्यंतरात् ॥
तमसस्परी । पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । ज्योतिष्पश्यंतः ।
इसुसोः सामर्थ्ये । पा० ८. ३. ४४. । इति विसर्जनीयस्य षत्त्वं । व्यपेक्षालक्षणं
सामर्थ्यं तत्रांगीक्रियते । देवचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्ब-
हुलमिति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति

प्रार्थनायां लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । खोश्च । पा० ८. २. ६५. । इति धातोर्मकारस्य नकारः । अडागम उदात्तः । पादादित्वान्निघाताभावः । उत्तमं । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशश्चत्तमौ सर्वत्रेत्युज्झादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥

उद्यन्नित्ययं तृचो रोगशान्त्यर्थः । तथा चानुक्रमणामुक्तं । अंत्यस्तृचो रोगघ्न उपनिषदिति । युक्तं चैतत् । यस्मादनेन तृचेन त्वग्दोषशान्तये प्रस्करः सूर्य-मस्तौत् । तेन तृचेन स्तुतः सूर्यस्तमृषिं रोगान्निरगमयत् । तस्मादिदानीमपि रोगशान्तयेऽनेन तृचेन सूर्य उपासनीयः । तदुक्तं शौनकेन । उद्यन्नद्येति मंचोऽयं सौरः पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति ॥

तृचस्याद्यां सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवं ।

हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

उत्ऽयन् । अद्य । मित्रऽमहः । आरोहन् । उत्ऽतरां । दिवं ।

हृत्ऽरोगं । मम । सूर्य । हरिमाणं । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त । अद्यास्मिन्काल उद्यन् । उदयं गच्छन् उत्तरामुन्नततरां दिवमंतरिक्षमारोहन् आभिमुख्येन प्राप्नुवन् । यद्वा दिवमंतरिक्षमुत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन् । एवंविधस्त्वं मम हृद्रोगं हृदयगतमांतरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकांतिहरणशीलं वाह्यं रोगं । यद्वा शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः । तदुभयमपि नाशय । मां स्तोतारमुभयविधाद्रोगान्मोचयेत्यर्थः ॥ मित्रमहः । मित्रमनुकूलं महस्तेजो यस्यासौ । आमंत्रितनिघातः । उत्तरां । उदित्यनेनोपसर्गेण स्वसंसृष्टधात्वर्थो लक्ष्यते । तस्मादातिशयनिकस्तरप्प्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽंतरिक्षविशेषणत्वेन द्रव्य-प्रकर्षप्रतीतेराम् न भवति । द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति किमेत्तिङव्ययधादास्त्रद्रव्यप्रकर्ष इति आमुः । प्रथमपक्षे टाभ्ररपोः पित्वादनुदात्तत्व उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये त्वाम्प्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगणः । हृद्रोगं । वा शोक-घञ्ज् रोगेषु । पा० ६. ३. ५१. । इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । युष्मदस्मदोर्द-सीत्याद्युदात्तत्वं । हरिमाणं । हज् हरणे । जनिहभ्यामिमनिन् । उ० ४. १५०. ।

इत्यौणादिक इमनिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा हरिच्छब्दस्य वर्णवा-
चित्ताद्वर्णहृढादिभ्यः षञ् च । पा० ५. १. १२३. । इति चकारादिमनिन्प्रत्ययः ।
इष्टेमेयःस्वित्यनुवृत्तौ ढेरिति टिलोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

श्रुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥

श्रुकेषु । मे । हरिमाणं । रोपणाकासु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणं । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं श्रुकेषु तादृशं वर्णं कामय-
मानेषु पक्षिषु तथा रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि । स्थापयामः ।
अथो अपि च हारिद्रवेषु हरितालदुमेषु तादृग्वर्णवत्सु मे मदीयं हरिमाणं
निदध्मसि । निदधीमहि । स च हरिमा तत्रैव सुखेनास्तां । अस्मान्मा वाधिष्टे-
त्यर्थः ॥ दध्मसि । इदंतो मसिरिति मस इकारागमः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

उदगाद्यमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विषतं मह्यं रंधयन्मो अहं द्विषते रंधं ॥ १३ ॥

उत् । अगात् । अयं । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।

द्विषतं । मह्यं । रंधयन् । मो इति । अहं । द्विषते । रंधं ॥ १३ ॥

अयं पुरोवर्त्यादित्योऽदितेः पुत्रः सूर्यो विश्वेन सहसा सर्वेण बलेन सहोद-
गात् । उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्वन् । मह्यं द्विषतं रंधयन् । ममोपद्रवकारिणं
हिंसन् । अपि च । अहं द्विषतेऽनिष्टकारिणे रोगाय मो रंधं । नैव हिंसां
करोमि । सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः ॥ अगात् । एतेर्लु-
ङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । आदित्यः । दित्यदि-
त्यादित्येत्यपत्यार्थो प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः । रंधयन् । रंध हिंसासंराड्योः ।
रण्यंताल्लटः शतृ । रंधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. । इति णौ धातोर्नुमागमः । मो ।

मा उ निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थे । ओदिति प्रगृह्यत्वे श्रुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । द्विषते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रधं । रधेलुङि पुषादि-
त्वात् चुरङादेशः । रधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. । इति धातोर्नुम् । अनिदि-
तामित्यनुषंगलोपः । न माङ्योग इत्यङभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले नवमोऽनुवाकः ॥

दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राभि त्यमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं ।
अत्रेतिहासमाचक्षते । अंगिरा इंद्रसदृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासां
चक्रे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणेंद्र एव स्वयं जज्ञे जगति मनुष्यः कश्चिन्मा
भूदिति । स सव्य आंगिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः ॥ चतुर्दशीपंचदश्यौ त्रिष्टुभौ ।
त्रिष्टुबंतस्य सूक्तस्य शिष्टा जगत्य इति परिभाषयावशिष्टास्त्रयोदशर्चो जगत्यः ।
इंद्रो देवता । तदेतत्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तं । अभि त्यं पंचोना सव्यो द्वित्रिष्टुबंत-
मंगिरा इंद्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्नभ्यध्यायत्सव्य इतींद्र एवास्य पुत्रोऽजायतेति ॥
अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र इदं सूक्तं शंसनीयं । अतिरात्रे पर्याया-
णामिति खंडे सूचितं । अभि त्यं मेषमध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या । आ०
६. ४. । इति ॥ गवामयनस्य मध्यभूते विषुवत्संज्ञकेऽहन्यपि निष्केवल्य इदं सूक्तं
शंसनीयं । तथा च सूचितं । यस्मिन्मशृंगोऽभि त्यं मेषमिन्द्रस्य नु वीर्याणी-
त्येतस्मिन्नैंद्री निविदं शस्वा । आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिंद्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवं ।

यस्य द्यावो न विचरति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्यं । मेषं । पुरुऽहूतं । अृग्मियं । इंद्रं । गीःऽभिः । मदत । वस्वः । अर्णवं ।

यस्य । द्यावः । न । विऽचरति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठं । अभि । विप्रं । अर्चत ॥ १ ॥

त्यं प्रसिद्धं मेषं शत्रुभिः स्पर्धमानं । यद्वा कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिंद्रो
मेषरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपौ । स ऋषिस्तं मेष इत्यवोचत् । अत इदा-
नीमपि मेष इतींद्रोऽभिधीयते । मेधातिथेर्मेषेति सुब्रह्मण्यमनैकदेशस्य व्याख्या-

नरूपं ब्राह्मणमेवमाप्नायते । मेधातिथिं हि कण्वायनिं मेषो भूत्वाजहारेति ।
 आगत्य सोममपहतवानित्यर्थः । पुरुहूतं । पुरुभिर्यजमानैराहूतं । ऋग्मियं ।
 ऋग्भिर्विक्रियमाणं । स्तूयमानमित्यर्थः । स्तुत्या हि देवता विक्रियते । यद्वा ।
 ऋग्भिर्मीयते शब्दत इति ऋग्मीः । तं । वस्वो अर्णवं । धनानामावासभूमिं ।
 एवंगुणविशिष्टमिंद्रं हे स्तोतारो गीर्भिः स्तुतिभिरभि मदता । आभिमुख्येन हर्षं
 प्रापयत । यस्येन्द्रस्य कर्माणि मानुषा मनुष्याणां हितानि विचरन्ति । विशेषेण
 वर्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः । द्यावो न । यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकराः । भुजे
 भोगाय मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं विप्रं मेधाविनं । तथाविधमिंद्रमभ्यर्चत । अभि-
 पूजयत ॥ मेषं । मिषं स्पर्धायां । इगुपधलक्षणे के प्राप्ते देवसेनमेषादयः पचा-
 दिषु द्रष्टव्या इति वचनादचप्रत्ययः । ऋग्मियं । तस्य विकार इत्यर्थः एकाचो
 नित्यं मयटमिच्छन्ति । पा० ४. ३. १४४. १. । इति मयटप्रत्ययः । अकारस्येकारम्भां-
 दसः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा माङ् माने शब्दे च । ऋग्भिर्मीयत इति ऋग्मीः ।
 क्षिपि वलि लोपात्पूर्वमेव परत्वात् घुमास्थेतीत्वं । अचि श्रुधात्वित्यादिने-
 यडादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मदता । मदी हर्षं । हेतुमति णिच् । मदी
 हर्षग्लेपनयोरिति घटादिषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य घटादयो मितः । पा०
 ६. ४. ९२. । इति मित्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लोणमध्यमपुरुषबहुवचने
 शपि छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । तश्चस्य सार्वधा-
 तुकमपिदिति डित्वे अचि तुनुघमक्षुतङ्कुचोरुष्याणामिति दीर्घः । वस्वः ।
 इत्यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्बुमभावः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति वच-
 नात् घेर्ङिति । पा० ७. ३. १११. । इति गुणाभावे यणादेशः । अर्णवं । अर्णं
 उदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवः समुद्रः । अर्णसो लोपश्च । पा० ५. २. १०९. २. । इति
 मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । तेन शब्देन जलाश्रयवाचिनाश्रयमात्रं लक्ष्यते ।
 प्रत्ययस्वरः । विचरन्ति । चर गत्यर्थः । अदुपदेशाल्लसार्वधुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
 तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्ता । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मानुषा । शेषं छंदसि
 बहुलमिति शेलोपः । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणो भावे
 क्षिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मंहिष्ठं । महि वृद्धौ । अतिशयेन
 मंहिता मंहिष्ठः । तुश्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । निह्वादा-
 द्युदात्तत्वं । अर्चत । अर्चं पूजायां । भौवादिकः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिमृतयोऽंतरिक्षप्रां तविषीभिरावृतं ।

इंद्रं दक्षासं चृभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहत् ॥ २ ॥

अभि। ई। अवन्वन्। सुऽअभिष्टिं। ऊतयः। अंतरिक्षऽप्रां। तविषीभिः। आऽवृतं।

इंद्रं। दक्षासः। चृभवः। मदऽच्युतं। शतऽक्रतुं। जवनी। सूनृता। आ। अरुहत् ॥ २ ॥

ऊतयोऽवितारो रक्षितारो दक्षासो दक्षयितारः प्रवर्धयितार चृभवः । उरु
भांतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या चृभवोऽत्र मरुत उच्यंते । एवंभूता मरुत इंद्रमभीम-
वन्वन् । आभिमुख्येन खल्वभजंत । वृत्रेण सह युध्यमानमिंद्रं सर्वे देवाः
पर्यत्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्यत्याक्षुः । तथा चाम्नायते । विश्वे देवा अजहुये
सखायः । मरुद्भिरिंद्रं सख्यं ते अस्त्विति । ब्राह्मणेऽप्याम्नातं । मरुतो हैनं नाज-
हुरिति । कीदृशमिंद्रं । स्वभिष्टिं । शोभनाभ्येषणवतं । शोभनाभिगमनमित्यर्थः ।
अंतरिक्षप्रां । अंतरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षप्राः । द्वादश-
स्वादित्येष्विंद्रस्य विद्यमानत्वात् । शाखांतरेऽपि श्रूयते । तस्या इंद्रश्च विव-
स्वांश्चाजायेतामिति । इंद्रश्च विवस्वांश्चेत्येत इति च । तविषीभिरावृतं । तवि-
षीति बलनाम । तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । बलैरावृतं । अतिब-
लिनमित्यर्थः । अत एव मदच्युतं । शचूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारं । किंच
शतक्रतुं । शतसंख्यानां क्रतूनामाहर्तारं । बहुविधकर्माणं वा । पूर्वोक्तं तमिंद्रं
जवनी वृत्रवधं प्रति प्रेरयित्री सूनृता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहर भगवो जहि
वीरयस्वेति ब्राह्मणोक्तरूपा प्रियसत्यात्मिका वागप्यारुहत् । आरूढवती ।
वृत्रवधं प्रति सापि वागिंद्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् । वन षण
संभक्तौ । लङि शपि प्राप्ते व्यत्ययेनोप्रत्ययः । स्वभिष्टिं । इष गतौ । भावे
क्तिन्प्रत्ययः । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । एमन्नादित्वात्पररूपत्वं । शोभना अभिष्टयो
यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ऊतयः । अवतेः कृत्यल्युटौ
बहुलमिति कर्तरि क्तिन्प्रत्ययः । यद्वा क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ।
ज्वरत्वेत्यादिनोट् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अंतरिक्षप्रां । प्रा पूरणे । अंतरिक्षं
प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षप्राः । आतो मनिन्नित्यच् चशब्दाद्विच् । आवृतं । वृज्
वरणे । आव्रियत इत्यावृतः । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति-

स्वरत्वं । दक्षासः । दक्ष वृद्धौ । दक्षंत एभिरिति दक्षाः । करणे घञ् । जिह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । आज्ञसेरसुक् । मदच्युतं । च्युङ् गतौ । अंतर्भावितव्यार्थात् क्विप्
चेति क्विप् । ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । शतक्रतुं । शतं क्रतवो यस्य । बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवनी । जु इति सौचो धातुः । करणे ल्युट् । टिङ्-
ढाणन्नित्यादिना डीप् । लिट्स्वरेण जकारान्तरस्योदात्तत्वं । अरुहत् । रुहेर्लुङि
कृमृहरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरडादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं गोत्रमंगिरोभ्योऽवृणोऽरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित् ।

ससेनं चिद्धिमदायावहो वस्वाजावद्रिं वावसानस्य नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वं । गोत्रं । अंगिरः । भ्यः । अवृणोः । अप । उत । अत्रये । शत । दुरेषु । गातुऽवित् ।

ससेनं । चित् । विऽमदाय । अवहः । वसु । आजौ । अद्रिं । ववसानस्य । नर्तयन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं गोत्रमव्यक्तशब्दवंतं वृष्ट्युदकस्यावरकं मेघमंगिरोभ्योऽंगिरसामृ-
षीणामर्थायापावृणोः । अपवारणं कृतवानसि । वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्घाट्य
वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः । यद्वा गोत्रं गोसमूहं पणिभिरपहतं गुहासु निहि-
तमंगिरोभ्य ऋषिभ्योऽपावृणोः । गुहाद्वारोद्घाटनेनाप्रकाशयः । उत अपि चा-
त्रये महर्षये । कीदृशाय । शतदुरेषु शतद्वारेषु यंचेष्वसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्ताय ।
गातुवित् । मार्गस्य लंभयिताभूः । तथा विमदाय चित् । विमदनास्ते महर्ष-
येऽपि ससेनान्नेन युक्तं वसु धनमवहः । प्रापितवान् । तथाजौ संग्रामे जयार्थं
वावसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुरद्रिं वज्रं नर्तयन् रक्षणं कृत-
वानसीति शेषः । अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इति भावः ॥ गोत्रं । गुङ्
अव्यक्ते शब्दे । औणादिकस्त्रन्प्रत्ययः । यद्वा । खलगोरथादित्यनुवृत्ताविनिच-
कट्यचश्च । पा० ४. २. ५१. । इति समूहार्थे चप्रत्ययः । शतदुरेषु । शतं दुरा द्वा-
र्येषां । इ इत्येके । इर्यते संव्रियंत इति दुराः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः ।
छांदसं संप्रसारणं परपूर्वत्वं । तच्च यो ह्युभयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरे-
णापि व्यपदेशमित्युरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । इति रपरं भवति । यद्वा द्वार-
शब्दस्यैव छांदसं संप्रसारणं द्रष्टव्यं । गातुवित् । गाङ् गतौ । अस्मात्कमिमनि-
जनिभागापायाहिभ्यश्च । उ० १. ७२. । इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लंभयतीति

गातुवित् । विट् लभे । अंतर्भावितरण्यथात् क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ससेन । ससमित्यन्नाम । ससं नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । आजिरिति संयामनाम । आहव आजविति तच्च पाठात् । अद्रिं । अत्ति भक्षयति वैरिणमित्यद्रिर्वज्रः । अदिशदिभूषुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । यास्तस्वेवमद्रिशब्दं व्याचख्यौ । अद्रिरादृणान्यनेनापि वाक्तेः स्यात् । नि० ४. ४. । इति । वावसानस्य । वस निवासे । कर्तरि ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । द्विर्भावहलादिशेषौ । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु ।

वृचं यदिद्र शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो हृशे ॥ ४ ॥

त्वं । अपां । अपिऽधाना । अवृणोः । अप । आधारयः । पर्वते । दानुऽमत् । वसु ।

वृचं । यत् । इंद्र । शवसा । अवधीः । अहिं । आत् । इत् । सूर्यं । दिवि । आ ।

अरोहयः । हृशे ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वमपामुदकानामपिधानापिधानान्याच्छादकान्मेघानपावृणोः । अपावरीष्ठाः । तथा पर्वते पर्ववति पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य । यद्वा दनुरसुरमाता सैव दानुः । तद्वतः । तादृशस्य वृचादेर्वसु धनमधारयः । शत्रूञ्जित्वा तदीयं धनमपहत्य स्वगृहे न्यचिक्षिप इत्यर्थः । यद्वा दानुमदिति वसुविशेषणं । शोभनदानयुक्तमित्यर्थः । हे इंद्र त्वं यत् यदा शवसा बलेन वृचं त्रयाणां लोकानामावरीतारं । तथा च शाखांतरे समाम्नातं । यदिमान् लोकानवृणोत्तद्वृचस्य वृचत्वमिति । अहिं । आ समंताद्वतारं । तथा च वाजसनेयिनः समामनंति । सोऽग्निषीमावभिसंबभूव सर्वा विद्यां सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति । एवंभूतमसुरमवधीः । वधं प्रापितः । आदित् अनंतरमेव दिवि द्युलोके हृशे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः । वृचेणावृतं सूर्यं तस्माद्वृचादमूच इत्यर्थः ॥ अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अपिधाना । अपिधीयत आच्छाद्यत एभिरित्यपिधानानि । करणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वं । तत एकादेशस्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्ण-

दीर्घत्वं । अधारयः । पादादित्वान्निघाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः । पर्व
पुनः पृणतेः प्रीणतेर्वेति यास्कः । दानुमत् । दो अवखंडन इत्यस्माद्वा दाण्
दान इत्यस्माद्वा दाभाभ्यां नुरित्यौणादिको नुप्रत्ययः । असुरविशेषणत्वे सुपां
सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुभावजुह्वत ।

त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहृत्येष्वविथ ॥ ५ ॥

त्वं । मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये । अधि । शुभौ । अजुह्वत ।

त्वं । पिप्रोः । नृमणः । प्रारुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्चानं । दस्युऽहृत्येषु । अविथ ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानैः । मायेति ज्ञाननाम । शची मायेति तन्नामसु
पाठात् । यद्वा मायाभिलोकप्रसिद्धैः कपटैर्मायिन उक्तलक्षणमायोपेतान्वृत्ता-
दीनसुरानपाधमः । अपाजीगमः । धमतिर्गतिकर्मेति यास्कः । येऽसुराः स्वधा-
भिर्हविलक्षणैरन्नैः शुभावधि शोभमाने स्वकीये मुख एवाजुह्वत । अहौषुः ।
नाग्नौ । तानसुरानिति पूर्वेण संबंधः । तथा च कौशितकिभिराम्नायते । असुरा
वा आत्मन्नजुहवुरुद्धातेऽग्नौ ते पराभवन्निति । वाजसनेयिभिरप्याम्नातं । देवा-
श्च ह वा असुराश्चास्पृधंत । ततो हासुरा अभिमानेन कस्मै च न जुहुम इति
स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते पराबभूवुरिति । तथा हे नृमणः । नृषु यजमानेषु
रक्षितव्येष्वनुग्रहबुद्धियुक्तं त्वं पिप्रोः पूरयितुरेतन्नाम्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि नि-
वासस्थानानि प्रारुजः । प्रारुजः । एवं कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतमृजिश्चानमृजु-
गमनमेतत्संज्ञकं स्तोतारं दस्युहृत्येषु दस्यूनामुपक्षपयितृणां हननेन युक्तेषु संया-
मेषु । यद्वा दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु प्राविथ । प्रकर्षण ररक्षिथ ॥ मायिनः ।
मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इति । शुभौ । शुभ
दीप्तौ । कर्मणि क्तिन् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । ऋषस्तथोरिति धत्वाभावश्छां-
दसः । खरि च । पा० ८. ४. ५५. । इति चत्वं । अजुह्वत । जुहोतेर्लङि व्यत्यये-
नात्मनेपदं । अदभ्यस्तादिति ऋस्यादादेशः । हुश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ।
पिप्रोः । पृ पालनपूरणयोः । पृभिदिब्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । उदीष्टचपूर्वस्येत्यत्र
बहुलं छंदसीत्युक्तत्वादुत्वाभावः । छांदसं द्विर्वचनं । अभ्यासस्योरदत्वहलादि-
शेषाः । अतिपिपत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । यणादेशः । नृमणः । नृषु

मनो यस्य । छंदस्यृदवयहात् । पा० ८. ४. २६. । इति णत्वं । अरुजः । रुजो भंगे ।
 शस्य डिच्चाद्गुणाभावः । ऋजिश्चानं । ऋज्वश्नुते प्राप्नोतीत्यृजिश्वा । पृषोदरादिः ।
 दस्युहत्येषु । हन हिंसागत्योः । हनस्त चेति भावे क्यप्प्रत्ययस्तकारश्चांतादेशः ।
 दस्यूनां हत्या येषु संग्रामेषु । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तत्पु-
 ल्पपक्षे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आविथ । अव रक्षणे ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वविथारंधयोऽतिथिग्वाय शंबरं ।

महांतं चिदबुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वं । कुत्सं । शुष्णऽहत्येषु । आविथ । अरंधयः । अतिथिऽग्वाय । शंबरं ।

महांतं । चित् । अबुदं । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युऽहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं शुष्णहत्येषु । शुष्णः शोषयिता । एतन्नाम्नोऽसु-
 रस्य हननयुक्तेषु संग्रामेष्वविथ । ररक्षिथ । तथातिथिग्वायतिथिभिर्गेतव्याय
 दिवोदासाय शंबरमेतन्नामानमसुरमरंधयः । हिंसां प्रापितः । तथा महांतं चित् ।
 अतिप्रवृद्धमयबुदमेतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन निक्रमीः । नितरामाक्रमिताभूः ।
 यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य दस्युहत्यायोपक्षपयितृणां हननाय
 जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरंधयः । रंध हिंसासंराद्व्योः ।
 रधिजभोरचीति धातोर्नुम् । अतिथिग्वाय । गमेरौणादिको डूप्रत्ययः । क्रमीः ।
 क्रमु पादविक्षेपे । ह्यंतक्षण । पा० ७. २. ५. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । बहुलं छंदस्य-
 माङ्गोऽपीत्यडभावः । पदा । सावेकाच इति वोडिदंपदादीति वा विभक्तेरु-
 दात्तत्वं । जज्ञिषे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्वे विश्वा तविषी सध्यग्निता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।

तव वज्रश्चिकिते बाहोर्हितो वृश्वा शचोरव विश्वानि वृषण्या ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्यक् । हिता । तव । राधः । सोमऽपीथाय । हर्षते ।

तव । वज्रः । चिकिते । बाहोः । हितः । वृश्वा । शचोः । अव । विश्वानि । वृषण्या ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा तविषी सर्वे बलं सध्यक् सधीचीनं । अपराङ्मुखं
 यथा भवति तथा हिता निहितं । तथा तव राधो मनः सोमपीथाय सोमपानाय
 हर्षते । हृषति । किंच । तव बाहोर्हस्तयोर्हितोऽवस्थितो वज्रश्चिकिते । अस्मा-
 भिज्ञायते । अतः शत्रोः शातयितुर्वैरिणो विश्वानि सर्वाणि वृषण्या वीर्याण्य-
 ववृश्वा । छेदनं कुरु ॥ सहांचतीति सध्यक् । अंचतेऽर्चुत्विगित्यादिना क्तिन् ।
 अनदितामिति नलोपः । समासे सहस्य सधिरिति सहशब्दस्य सध्यादेशः । चोः
 कुरिति कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽद्विसध्योरंतोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वर-
 निवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १. इति वचनात्सध्यादेशोऽंतोदात्तः । तस्य यणादेश
 उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । राधः । राधोति समृद्धो
 भवत्यनेन । राधोऽच मन उच्यते । अमुनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । सोमपीथाय ।
 पा पाने । पातृतुदिवचीत्यादिना थक्प्रत्ययः । घुमास्थेतीत्वं । हर्षते । हृष तुष्टौ ।
 श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । आत्मनेपदं च । चिकिते । कित ज्ञाने । छंदसि
 लुङ्ललिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाहोः । उदात्तयण इति विभक्ते-
 रुदात्तत्वं । वृश्वा । ओत्रश्चू छेदने । तौदादिकः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । विक्र-
 रणस्वरः । संहितायां ब्रचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । वृषण्या । वृष सेचने ।
 औणादिको नक्प्रत्ययः । तच्च भवानि वृषण्यानि । भवे छंदसीति यत् ।
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शेषछंदसीति शेलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वि जानी॒ह्या॒र्या॒न्ये च॒ दस्य॑वो ब॒र्हिष्म॑ते रं॒धया॒ शास॑द॒व्रतान् ।

शकी॑ भव॒ यज॑मानस्य चोदि॒ता विश्वे॑ता ते सध॒मादे॑षु चा॒कन ॥ ८ ॥

वि । जानी॒हि । आ॒र्यान् । ये । च॒ । दस्य॑वः । ब॒र्हिष्म॑ते । रं॒धय॒ । शास॑त् । अ॒व्रतान् ।

शकी॑ । भव॒ । यज॑मानस्य । चोदि॒ता । विश्वा॑ । इत् । ता । ते । स॒ध॒मादे॑षु । चा॒कन ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमार्यान्विदुषोऽनुष्ठातृन्विजानीहि । विशेषेण बुध्यस्व । ये च दस्य-
 वस्तेषामनुष्ठातृणामुपक्षपयितारः शत्रवस्तानपि विजानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च
 बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानायाव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम । कर्मवि-
 रोधिनस्तान्दस्यून् रंधय । हिंसां प्रापय । यद्वा यजमानस्य वशं गमय । रध्यतिर्वै-
 शगमने । नि० ६. ३२. इति यास्कः । किं कुर्वन् । शासत् । दुष्टानामनुशासनं नियहं

कुर्वन् । अतः शाकी शक्तियुक्तस्त्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरको भव । यज्ञविधा-
तकानसुरांस्तिरस्कृत्य यज्ञान्यजमानैः सम्यगनुष्ठापयेति भावः । अहमपि स्तोता
ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वेत् सर्वाण्येव सधमादेषु सहमदन-
युक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं चाकन । कामये ॥ जानीहि । ज्ञा अवबोधने । क्रैय्यादिकः ।
ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । अत्र स्त्री गती वृद्धिर्वा वृत्करणं स्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न
प्वादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां दर्शनं तेषां प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवि-
तव्यं । मैवं । ज्ञाजनोर्जेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य तु
दीर्घोच्चारणमंतरेणाप्यतो दीर्घो यजीत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति । तस्माद्दीर्घोच्चा-
रणवैयर्थ्यप्रसंगादत्र ह्रस्वो न भवतीति सिद्धं । बर्हिष्मते । तसौ मत्वर्थ इति
भवात् स्त्वजस्त्वयोरभावः । रंधय । रंध हिंसासंराड्योः । शासत् । शासु अनु-
शिष्टौ । शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छ-
तुरिति नुम्प्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । शाकी । शक्नु शक्तौ । भावे
घञ् । ततो मत्वर्थीय इति । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा वृषादिर्द्रष्टव्यः । विश्वा
ता । उभयत्र शेषं छंदसीति शेलोपः । सधमादेषु । सह माद्यन्त्येष्विति सधमादा
यज्ञाः । अधिकरणे घञ्प्रत्ययः । ननु मदोऽनुपसर्ग इत्यप्प्रत्ययेन भवितव्यं ।
मैवं । व्यधजयोरनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६१. । इत्यत्रैव मद इति वक्तव्ये यन्मदोऽनु-
पसर्ग इति पृथगुपादानं तद्वज्रपि पक्षे यथा स्यादिति न्यासकारेण प्रत्यपादीत्य-
स्माभिर्धातुवृत्तावुक्तं । सध मादस्थयोश्छंदसीति सहशब्दस्य सधादेशः । चाकन ।
कनी दीप्तिकांतिगतिषु । अत्र कांत्यर्थः । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने
लिट् । एलुत्तमो वा । पा० ७. १. ९१. । इति णित्त्वस्य विकल्पनाद्बृद्धभावः । तुजा-
दिवाद्भ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

नवमीमुचमाह ॥

अनुव्रताय रंधयन्नपव्रतानाभूभिरिंद्रः अथयन्ननाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतो द्यामिनश्छतः स्त्वानो वम्रो वि जघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुऽव्रताय । रंधयन् । अपऽव्रतान् । आऽभूभिः । इंद्रः । अथयन् । अनाभुवः ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्यां । इनश्छतः । स्त्वानः । वम्रः । वि । जघान । संऽदिहः ॥ ९ ॥

य इन्द्रोऽनुव्रतायानुकूलकर्मणे यजमानायापव्रतानपगतकर्मणो यजमानान्

रंधयन्हिंसयन्वशीकुर्वन्वा । तथाभूभिः । आभिमुख्येन भवंतीत्याभुवः स्तोतारः ।
 तैरनाभुवस्तद्विपरीतान् अथयन्हिंसयन्वर्तते । वृद्धस्य चिद्धर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि
 पुनर्वर्धमानस्य द्यामिनक्षतः स्वर्गे व्याप्नुवतस्तस्येन्द्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणो
 वम्रः स्तुत्युद्गिरणशील एतत्संज्ञक ऋषिः संदिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपा
 विजघान । इन्द्रेण परिहृतांतरायः सन्पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं
 यज्ञसंभारमाहावीर्यदित्यर्थः । तथा च शाखांतरे समास्नातं । यद्वल्मीकवपासं-
 भारो भवति ऊर्जमेव पृथिव्या अवर्ध इति ॥ अनुव्रताय । अनुकूलं व्रतं
 यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथयन् । अथ हिंसायां । णिचि घटा-
 दित्वान्मित्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । वर्धतः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । इनक्षतः ।
 नक्ष गतौ । इकारोपजनश्छांदसः । यद्वा । इनक्षतिर्गत्यर्थः । प्रकृत्यंतरमन्वेष्टव्यं ।
 स्तवानः । सम्यानच् स्तुव इति स्तौतेर्बहुलवचनान्निरूपपदादथानच्प्रत्ययः ।
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जघान । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य कुत्वं ।
 संदिहः । दिह उपचये । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि क्तिप् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

तक्षद्यज्ञं उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना बाधते शवः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन् अभि श्रवः ॥ १० ॥

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना । बाधते । शवः ।

आ । त्वा । वातस्य । नृमनः । मनः युजः । आ । पूर्यमाणं । अवहन् । अभि ।

श्रवः ॥ १० ॥

हे इन्द्र यद्यदोशना काव्यः सहस्रात्मीयेन बलेन ते सहस्वदीयं बलं तक्षत् ।
 तनूकृतवान् । सम्यक् तीक्ष्णमकावीर्यदित्यर्थः । तदा शवस्वदीयं बलं मज्मना
 सर्वस्य शोधकेन स्वतीक्ष्ण्येन रोदसी द्यावापृथिव्यौ विबाधते । ते बिभीत इत्यर्थः ।
 तथा चान्यत्रास्नातं । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतामिति । यद्वा रोदसी यस्माद्बु-
 चादेर्बिभीतस्तं बाधत इत्यर्थः । हे नृमणः । नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रह-
 बुद्धियुक्तेन्द्र । आपूर्यमाणं पूर्वोक्तेन बलेना समन्तान्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजो
 मनोव्यापारमात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संबन्धिनः । तद्वहेगेन गच्छत इत्यर्थः ।

एवंभूता अश्वः श्रवोऽभि हविल्लक्षणमन्नमभिलक्ष्यावहन् । आभिमुख्येन प्रा-
पयंतु ॥ तक्षत् । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ।
शपः पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उशना । वश कांतौ । वशेः कनसिः
। उ० ४. २३८. । इति कनस् । यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । ऋदुशनस्युर्दंशोऽने-
हसां च । पा० ७. १. ९४. । इत्यनडादेशः । सर्वनामस्थाने च । पा० ६. ४. ८. ।
इत्युपधादीर्घत्वं । हल्ङ्यादिनलोपी । मज्मना । टुमस्त्रो शुद्धौ । औणादिको
मनिप्रत्ययः । नृमणः । छंदस्यृदवग्रहादिति णत्वं । अवहन् । छंदसि लुङ्लङ्लिट
इति प्रार्थनायां लङ् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे दशमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

मंदिष्ट यदुशने काव्ये सचाँ इंद्रो वंकू वंकुतराधि तिष्ठति ।

उयो ययिं निरपः स्रोतसामृजद्वि शुष्णस्य हंहिता ऐरयत्पुरः ॥ ११ ॥

मंदिष्ट । यत् । उशने । काव्ये । सचाँ । इन्द्रः । वंकू इति । वंकुऽतरा । अधि । तिष्ठति ।

उयः । ययिं । निः । अपः । स्रोतसा । असृजत् । वि । शुष्णस्य । हंहिताः । ऐरयत् ।

पुरः ॥ ११ ॥

यत् यदेन्द्र उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मंदिष्ट । स्तुतोऽभूत् । तदानीं
वंकू वंकुतरातिशयेन कुटिलं गच्छतावश्चावधितिष्ठति । रथे संयोज्य तमारो-
हतीत्यर्थः । यद्वा वंकुतरातिशयेन वक्रं गच्छति रथे वंकू वक्रगमनशीलावश्चौ
संयोज्येति योजनीयं । उय उद्गूर्णस्तादृश इन्द्रो ययिं गमनयुक्तान्मेघात् स्रोतसा
प्रवाहरूपेणापो निरसृजत् । जलानि निरगमयत् । तथा शुष्णस्य सर्वस्य शेष-
यितुरसुरस्य हंहिताः प्रवृद्धाः पुरो नगराणि निवासस्थानानि व्यैरयत् । विविधं
प्रेरितवान् ॥ मंदिष्ट । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । लुङि बहुलं छंदस्य-
माङ्गोऽपीत्यडभावः । उशने । वशेः औणादिकः क्युप्रत्ययः । यहिज्यादिना
संप्रसारणं । योरनादेशः । सचा । षच समवाये । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
आङ्याजयारां चोपसंख्यानमिति विभक्तेराडादेशः । संहितायां आङोऽनुना-
सिकच्छंदसीति तस्य सानुनासिकत्वं । वंकू । वंचु गतौ । औणादिक उग्रप्रत्ययः ।
बहुलवचनात्कुत्वं । वंकुतरा । अतिशयेन वंकू वंकुतरा । सुपां सुलुगिति

विभक्तेराकारः । अत्र गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते । ययिं । या प्रापणे । आहगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावात् द्विर्वचनह्रस्वत्वे । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुपां सुपो भवन्तीति पंचम्या अमादेशः । हंहिताः । हहि वृद्धौ । इदित्त्वानुम् । ऐरयत् । ईर प्रेरणे । चोरादिकः । लङ्ङाडागमः । आटश्चेति वृद्धिः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शर्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे ।

इंद्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ । स्म । रथं । वृषपाणेषु । तिष्ठसि । शर्यातस्य । प्रभृताः । येषु । मंदसे ।

इंद्र । यथा । सुतसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणं । श्लोकं । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौशितकिन इतिहासमाचक्षते । शर्यातनाम्नो राजर्षेर्यज्ञे भृगुगोत्रोत्पन्न-
अवनो महर्षिराश्विनं ग्रहमगृह्णात् । इंद्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत् । तमिंद्रमनुनीय
पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ हे इंद्र त्वं वृषपाणेषु ।
वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि । तेषु निमित्तभूतेषु रथमा-
तिष्ठसि स्म । स्वयमेव रथमारूढ्य गच्छसि । न त्वन्यः कश्चित्प्रवर्तयितेति भावः ।
एवं च सति येषु सोमेषु त्वं मंदसे । हर्षं प्राप्नोषि । तादृशः सोमाः शर्यातस्यै-
तन्नाम्नो राजर्षेः संबंधिनः प्रभृताः । प्रकर्षेण संपादिताः । अभिषवादिसंस्कारैः
संस्कृता इत्यर्थः । अतः सुतसोमेष्वभिषुतसोमयुक्तेष्वन्यदीयेषु यज्ञेषु यथा चा-
कनः । यथा कामयसे । एवमस्यापि शर्यातस्य सोमान्कामयस्व । तथा सति
दिवि द्युलोकेऽनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं श्लोकं स्तोत्रलक्षणं वचो यशो वा-
रोहसे । प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि द्युलोक उक्तलक्षणं यशः प्राप-
यसि ॥ स्म । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । वृषपाणेषु । पा पाने । भावे ल्युट् ।
वा भावकरणयोः । पा० ८. ४. १०. । इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्द-
नकारस्य णत्वं । प्रभृताः । भृज् भरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । मंदसे । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । अदुपदेशल्लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । चाकनः । कनी दीप्निकांतिगतिषु । अत्र कांत्यर्थः ।
कांतिश्चाभिलाषः । लेटि सिप्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । तुजादि-

त्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वाभावे
धातोरिति धातन्तस्योदात्तत्वं । अनर्वाणं । अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति दृशिय-
हणाद्भावे वनिप् । नजा बहुव्रीहावम्यवर्णस्त्रसावनञ्ज इति पर्युदासात्तृआदेशा-
भावे सर्वनामस्थाने चेत्युपधादीर्घत्वं । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्लोकं ।
श्लोकं संघाते । श्लोक्यत इति श्लोकः । कर्मणि घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । रोहसे ।
रुहेर्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अर्ददा अर्भो महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अर्ददाः । अर्भो । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयां । इन्द्र । सुन्वते ।

मेना । अभवः । वृषणश्चस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते ।

सर्वनेषु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । अंगराजः कस्मिंश्चिद्विवसे स्वकीयाभिर्योषिभिः सह
गंगायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मिन्समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृ-
त्यादिभिश्च दुर्बलत्वात्किमपि कुर्वन्न शक्नोतीति द्वेषेण गंगामध्ये प्रचिक्षिपे । स
च ऋषिः केनचित्प्लवेनांगराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम । स च राजा
सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य प्लवादवतार्यैवमवोचत् । हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति ।
एषा महिषी । अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति । स च तथेत्यब्रवीत् । सा महिषी
तु राजानं प्रति तथेत्युक्त्वायं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या
स्वकीयामुशिकसंज्ञां दासीं प्राहौषीत् । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मंत्रपूतेन वारि-
णाभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः ।
स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् । स च बहुविधेन राजसूयादिनेजे । तस्मै राज्ञे तत्कु-
तैर्यज्ञैः परितुष्ट इन्द्रो वृचयाख्यां तरुणां योषितं प्रादात् । अयमर्थः पूर्वाह्ने
प्रतिपाद्यते ॥ हे इन्द्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं वच आत्मन
इच्छते सुन्वते त्वद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिषवं कुर्वते कक्षीवत एतन्नाम्ने राज्ञे
वृचयां वृचयाख्यामर्भामल्पां । युवतिमित्यर्थः । एवभूतां स्त्रियमददाः । तथा
सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं वृषणश्चस्यैतदाख्यस्य राज्ञो

मेनाभवः । मेनां नाम कन्यकाभूः । तथा च शाट्वायनिभिः सुब्रह्मण्यामचैकदे-
 शव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्नायते । वृषणश्चस्य मेन इति वृषणश्चस्य मेना
 भूत्वा मघवा कुल उवासेति । तां च प्राप्नयौवनां स्वयमेवेन्द्रश्चकमे । तथा च
 तांङिभिरास्नातं । वृषणश्चस्य मेना नाम दुहितास । तामिन्द्रश्चकम इति । अत
 उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते त्वदीयानि ता तानि विश्वेत् सर्वा-
 रण्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या । प्रकर्षेण वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥
 महते । बृहन्महतीरूपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वचस्यवे । सुप आत्मनः
 क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । कक्षीवते । अश्वबंधनहेतवो रज्जवः कक्ष्याः ।
 कक्षीवान् कक्ष्यावानिति यास्कः । आसंदीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति संप्रसारणं
 मतुपो वत्वं संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम । मेना ग्ना इति पाठात् ।
 मन ज्ञाने । मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना । पचाद्यच् । नशिमन्योरलित्येवं
 वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इत्येवं । वृषादिर्द्रष्टव्यः । मेना मानयंत्येना इति
 यास्कः । नि० ३. २१. । सवनेषु । सवनमिति यज्ञनाम । सूयतेऽभिषूयत एष्वि-
 त्यधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या । वच परिभाषणे । रण्यति यजयाचरुचप्रवचर्चश्च
 । पा० ७. ३. ६६. । इति कुत्वाभावः । तित्स्वरिते प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा
 वाचयतेरचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

इंद्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पजेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिंद्र इद्रायः क्षयति प्रयंता ॥ १४ ॥

इंद्रः । अश्रायि । सुऽध्यः । निरेके । पजेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वऽयुः । गव्युः । रथऽयुः । वसुऽयुः । इंद्रः । इत् । रायः । क्षयति । प्रऽयंता ॥ १४ ॥

इंद्रो देवः सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान्वा निरेके नैर्धन्ये
 निमित्तभूते सति तावक्षितुमश्रायि । असेविष्ट । पजेषु । पज्जा इत्यंगिरसामाख्या ।
 तथा च शाट्वायनिभिरास्नातं । पज्जा वा अंगिरसः पशुकामास्तपोऽतथ्यंतेति ।
 येषु यजमानेष्वंगिरःसु स्तोमः स्तोत्रं निश्चलं तिष्ठति । दुर्यो न यूपः । द्वारि
 निखाता स्थूणेव । तान्सुध्य इति पूर्वणान्वयः । तस्मादिदानीमपि रायः प्रयंता
 धनस्य दातेन्द्र इत् । इंद्र एव यजमानानां दातुमश्वयुरश्वानिच्छन् तथा गव्युर्गा

इच्छन् रथयू रथानिच्छन् वसूयुरेवमन्यदपि यज्ञनमस्ति तदपीच्छन्क्षयति । वर्तते ॥
 अश्रायि । श्रिज् सेवायां । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन च्छ्विणादेशः । सुध्यः । धीरिति
 कर्मनाम । शोभना धीर्येषां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शसि छंदस्युभयथा
 । पा० ६. ४. ८६. । इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । निरेके ।
 नितरां रेचनं निरेकः । रिचिर् विरेचने । भावे घञ् । थाथादिनोत्तरपदांतो-
 दात्तत्वं । दुर्यः । दुरे भवो दुर्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
 यूपः । यु मिश्रणे । यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः । कुयुभ्यां च । उ० ३. २९. ।
 इति पप्रत्ययः । दीर्घ इत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वं । सुश्रुभ्यां निच्चेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वं ।
 अश्वयुः । यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् । छंदसि परेच्छायामिति क्यच् । न छंदस्य-
 पुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । अश्वघस्यादित्यात्वं तु छांदसत्वान्न भवति । क्वाच्छं-
 दसीत्युप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि । एतावांस्तु विशेषः । गब्युरित्यत्र वांतो यि
 प्रत्यय इत्यवादेशः । यास्कस्त्वेवं व्याचष्टे । इदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे
 भाष्यते । वसूयुरिंद्रो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गब्यू रथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो
 भवति । नि० ६. ३१. । इति । क्षयति । क्षि क्षये । भौवादिकः । प्रयंता । यम उपरमे ।
 तृच्येकाच इतीट्प्रतिषेधः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यश्रुष्माय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्निद्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्स्याम ॥ १५ ॥

इदं । नमः । वृषभाय । स्वऽराजे । सत्यऽश्रुष्माय । तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिऽभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

इदं पुरोवर्ति नमः स्तुतिलक्षणं वचो हे इन्द्र तुभ्यमवाचि । अस्माभिः प्रा-
 योजि । कीदृशाय । वृषभाय । वर्षणशीलाय । स्वराजे । स्वकीयेन तेजसा
 राजमानाय । सत्यश्रुष्माय । श्रुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषकत्वात् । अवि-
 तथबलयुक्ताय । तवसे । अत्यंतं प्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मादस्मिन्वृजने वर्जनवति
 संपाप्ते सर्ववीराः । विशेषेणोरयंत्यमिचानिति वीरा भटाः । तादृशैः सर्वैर्भटैरुपेता
 वयं । स्मदिति निपातः सुशब्दार्थः । तव स्मत् शर्मन् त्वया दत्ते शोभने गृहे
 सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम । भवेम । निवसेमेत्यर्थः । यद्वा त्वत्संबन्धिनि

शोभने यज्ञगृहे सूरिभिर्विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः सह स्याम । शर्मेति गृहनाम । शर्म
वर्मेति पठितत्वात् ॥ स्वराजे । राज्ञ दीप्तौ । सत्सूद्विषेति क्तिप् । सत्यश्रुष्माय ।
सत्यं श्रुष्मं बलं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तवसे । तवतिः सौचो
धातुः । अस्मादीणादिकोऽसिप्रत्ययः । वृजने । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमंदिनि-
धाज्यः क्युः । उ० २. ७९ । इति क्युः प्रत्ययः । शर्मन् । सुपां सुलुगिति
सप्तम्या लुक् । न डिसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः । स्याम । नश्चेति संहितायां
सकारस्य धुडागमः । खरि चेति चर्त्वे । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति
तकारस्य थकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकादशो वर्गः ॥

त्वं सु मेषमिति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्यार्धमेन्द्रं । चयोदशी पंचदशी
त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । त्वं सु चयोदश्यंत्ये त्रिष्टुभाविति ॥
गवामयनस्य मध्यमेऽहनि विषुवत्संज्ञके मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । विषु-
वान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं । त्वं सुमेषं कया श्रुमेति च मरुत्वतीयं
। आ० ८. ६. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वं सु मे॒षं म॒हया स्व॒र्विदं॑ श॒तं य॒स्य सु॒भ्वः सा॒कमी॑रते ।

अ॒त्यं न॒ वाजं॑ ह॒वन॒स्यदं॑ रथ॒मेन्द्रं॑ व॒वृत्या॒मव॑से सुवृ॒क्तिभिः॑ ॥ १ ॥

त्वं । सु । मे॒षं । म॒हया । स्वः॑ऽवि॒दं । श॒तं । य॒स्य । सु॒ऽभ्वः । सा॒कं । ई॒रते॑ ।

अ॒त्यं । न । वाजं॑ । ह॒वन॒ऽस्यदं॑ । रथं॑ । आ । इ॒न्द्रं । व॒वृत्यां॑ । अ॒व॒से । सुवृ॒क्तिऽभिः॑ ॥ १ ॥

त्वं तं प्रसिद्धं मेषं शत्रुभिः सह स्पर्धमानं स्वर्विदं । स्वरादित्यो द्यौर्वा । तस्य
वेदितारं लब्धारं वा । यद्वा स्वः सुष्टुरणीयं धनं । तस्य लंभयितारं । एवंगुण-
विशिष्टमिन्द्रं हे अध्वर्यो सु महया । सम्यक् पूजय । यस्येन्द्रस्य शतं शतसंख्याकाः
सुभ्वः स्तोतारः साकं सहैव युगपदेवेरते । स्तुतौ प्रवर्तन्ते । यद्वा यस्येन्द्रस्य रथं
शतं सुभ्वः शतसंख्याका अश्वः साकं सहेरते । गमयन्ति । तमिन्द्रमवसेऽस्मद्र-
क्ष्णाय सुवृक्तिभिः सुष्ट्वावर्जकैः स्तोत्रैः रथमाववृत्यां । रथं प्रत्यावर्तयामि । कीदृशं
रथं । हवनस्यदं । हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छंतं । वेगगमने दृष्टांतः ।
अत्यं न वाजं । गमनसाधनमश्वमिव ॥ महया । मह पूजायां । चुरादिरदंतः ।

संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । सुभ्वः । सुषु भवन्तीति सुभ्वः स्तोतारः ।
 क्तिप् चेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसु-
 धियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभयर्थेत्युभयथाभावान्नाद्यादेशः । उदात्तस्वरित-
 योर्यण इति परस्य जसोऽनुदात्तस्य स्वरितत्वं । ईरते । ईर गतौ कम्पने च ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । ऋस्यादादेशः । टेरेत्वं । अनुदात्तेत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे
 धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहि-
 तेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । अत्यं । अत्य इत्यश्वनाम । अत्यो हय इति याठात् ।
 वाजं । वाज्यते गम्यतेऽनेनेति वाजः । वज व्रज गतौ । करणे घञ् । अजिघ्र-
 ज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. । इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्य-
 चापि कुत्वाभाव इत्युक्तं । हवनस्यदं । स्यंदू प्रस्रवणे । स्यदो जवे । पा० ६. ४. २८. ।
 इति वेगे गम्यमाने घञंतो निपातितः । अत एव नलोपो वृद्धभावश्च ।
 न च न धातुलोप आर्द्धधातुके । पा० १. १. ४. । इति वृद्धेः प्रतिषेधः । इग्लक्षणा
 हि वृद्धिस्तत्र प्रतिषिध्यते । न चेयमिग्लक्षणा । घञो जिह्वादुत्तरपदस्याद्यु-
 दात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । ववृत्त्यां । वृतु वर्तने । लिङि
 व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । द्विर्वचनादि । यासुटो डिह्वात्स-
 धूपधगुणाभावः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे ।

इंद्रो यद्वृचमवधीनदीवृतमुञ्जन्नणींसि जर्हषाणो अंधसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रंऽजतिः । तविषीषु । ववृधे ।

इंद्रः । यत् । वृचं । अवधीत् । नदीऽवृतं । उञ्जन् । अणींसि । जर्हषाणः । अंधसा ॥ २ ॥

अंधसा सोमलक्षणेनानेन जर्हषाणोऽत्यर्थं हृष्यन्निद्रो यद्यदा वृचं चयाणां
 लोकानामावरीतारमसुरमवधीत् । हतवान् । कीदृशं वृचं । नदीवृतं । नदनान्नद्य
 आपः । तासामावरीतारं । किं कुर्वन्निद्रः । अणींसि जलान्युञ्जन् । अधःपात-
 यन् । तदानीं स इंद्रः पर्वतो न । पर्ववान् शिलोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धार-
 केषूदकेषु मध्येऽच्युतश्चलनराहित्येन स्थितः सहस्रमूतिर्बहुविधरक्षणवान्तवि-
 षीषु बलेषु वावृधे । प्रवृद्धो बभूव ॥ धरुणेषु । धारयतेर्णिलुक् चेत्युनप्रत्ययः ।

प्रत्ययस्वरः । सहस्रमूतिः । सहस्रमूतयो यस्यासौ । लुगभावश्छांदसः । वावृधे ।
 संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नदीवृत् । नदी वृणोतीति
 नदीवृत् । क्विप् । तुगागमः । उञ्जन् । उञ्ज अजवे । विकरणस्वरः । अणोसि ।
 उदके नुट् चेत्यन्तेरसुन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन नुडागमश्च । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
 जर्हषाणः । हृष तुष्टौ । यङुगताद्व्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
 दात्तत्वं । यडा । यङन्तादेव शानचि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभयथेति
 शानच् । आर्द्धधातुकत्वादतोलीपयलीपौ । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं ।
 अंधसा । अद्यत इत्यंधः । अदेर्नुम् धश्चेत्यसुन् । धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि इ॒रो इ॒रिषु॑ व॒व्र ऊ॒धनि॑ च॒न्द्रबु॒धो म॒दवृ॒द्धो म॒नीषि॒भिः ।

इ॒द्रं त॒महे॒ स्वप॒स्यया॑ धि॒या म॑हि॒ष्ठरा॒तिं स हि॑ प॒प्रि॒रंध॑सः ॥ ३ ॥

सः । हि । इ॒रः । इ॒रिषु॑ । व॒व्रः । ऊ॒धनि॑ । च॒न्द्रऽबु॒धः । म॒दऽवृ॒द्धः । म॒नीषि॒ऽभिः ।

इ॒द्रं । तं । अ॒हे । सु॒ऽअ॒प॒स्यया॑ । धि॒या । म॑हि॒ष्ठऽरा॒तिं । सः । हि । प॒प्रिः । अ॒ंध॑सः ॥ ३ ॥

सः पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इन्द्रो इरिष्वावरीतृषु शत्रुषु इरो हि । अतिशयेनाव-
 रीता खलु । शत्रुजयशील इत्यर्थः । यस्मादूधन्युद्धृतजलवत्यंतरिक्षे वव्रः संभक्तो
 व्याप्य वर्तते । अत एव चन्द्रबुधः । सर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलः । अंतरिक्षस्य
 सर्वाह्लादकत्वात् । मदवृद्धः । माद्यन्तेभिरिति मदाः सोमाः । तैर्वर्धितः । एवंभूतो
 य इन्द्रो मंहिष्ठरातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं वा तमिन्द्रं मनीषिभिर्मनस ईषितृभिः
 प्राज्ञैर्ऋत्विग्भिः सह स्वपस्यया धिया शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्याहे । आह्वयामि ।
 हि यस्मात्स इन्द्रोऽंधसोऽन्नस्यास्मदपेक्षितस्य पप्रिः पूरयिता ॥ इरः । इ इत्येके ।
 इरत्यावृणोतीति इरः । पचाद्यच् । चिस्वरेणांतोदात्तत्वं । इरिषु । अच इरिति
 कर्तरीप्रत्ययः । वव्रः । वृङ् संभक्तौ । व्रियते संभज्यत इति वव्रः । घञर्थे कविधानं
 स्थात्तागापाव्यधिहनियुध्यर्थे । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति परिगणनस्योपलक्षणार्थ-
 त्वात् कर्मणि कप्रत्ययः । द्विर्भावश्छांदसः । ऊधनि । उत् ऊर्ध्वं ध्रियतेऽस्मिन्
 जलमित्यूधः । सप्तम्येकवचनेऽस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्गुदात्तश्छंदस्यपि दृश्यते
 । पा० ७. १. ७६. । इति दृशियहणादूधसश्चन्दस्याप्यनडादेशः । यडा । ऊधसोऽनङ्
 । पा० ५. ४. १३१. । इति समासे विधीयमानोऽनडादेशश्छांदसत्वात्केवलादपि

भवति । चंद्रबुधः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । इदित्त्वानुम् । स्फायितं चीत्यादिना
 रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शि-
 ष्यते । मदवृद्धः । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति करणेऽप् । तस्य पित्त्वादनु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अहे । हेज् स्पर्धायां
 शब्दे च । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लुङ्गात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति
 चुरडादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । गुणः । स्वपस्यया । अप इति
 कर्मनाम । शोभनमपः स्वपः । तदर्हतीति स्वपस्यः । छंदसि चेति यप्रत्ययः ।
 मंहिष्ठरातिं । मंहि वृद्धौ । अतिशयेन मंहिची मंहिष्ठा । तुच्छंदसीतीष्टन्प्रत्ययः ।
 तुरिष्टेमयःस्विति तृलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । मंहिष्ठा रातिर्यस्य । स्त्रियाः
 पुंवत् । पा० ६. ३. ३४. इति पुंवङ्गावाङ्स्वरत्वं । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं । पप्रिः । पृ पालनपूरणयोः । आहगमहनजन इति कित्प्रत्ययः ।
 उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वस्य बहुलं छंदसीति वचनादभावे यणादेशः । लिङ्ङावाङ्निर्व-
 चनेऽचीति स्थानिवङ्गावे सति द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आ यं पृणंति दिवि सद्मबर्हिषः समुद्रं न सुभ्वः स्वा अभिष्टयः ।

तं वृत्रहत्ये अनु तस्थुः ऊतयः शुष्मा इंद्रमवाता अहुतप्सवः ॥ २ ॥

आ । यं । पृणंति । दिवि । सद्मऽबर्हिषः । समुद्रं । न । सुऽभ्वः । स्वाः । अभिष्टयः ।

तं । वृत्रऽहत्ये । अनु । तस्थुः । ऊतयः । शुष्माः । इंद्रं । अवाताः । अहुतऽप्सवः ॥ ४ ॥

सद्म सदनं स्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमा दिवि
 स्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिंद्रमापृणंति । आ समंतात्पूरयंति । तत्र दृष्टान्तः । सुष्ठु
 भवंतीति सुभ्वो नद्यः समुद्रं न । यथा नद्यः समुद्रं पूरयंति तद्वदित्यर्थः । कीदृश्यो
 नद्यः । स्वाः । समुद्रस्य स्वभूताः । तथा चास्मायते । समुद्राय वयुनाय सिंधूनां
 पतये नम इति । अभिष्टयः । आभिमुख्येन गमनवत्य ऊतयोऽवितारो
 मरुतो वृत्रहत्ये वृत्रहनने निमित्तभूते सति तमिंद्रमनुतस्थुः । अनुलक्ष्य स्थिता
 बभूवुः । कीदृशा मरुतः । शुष्माः । शत्रूणां शोषयितारः । अवाताः । वांति
 प्रातिकूल्येन गच्छंतीति वाताः शत्रवः । तद्रहिताः । अहुतप्सवः । अकुटिलरूपाः ।
 शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणंति । पृ पालनपूरणयोः । क्रैय्यादिकः । प्वादीनां

ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यङुत्तयोगा-
दनिघातः । सन्नबर्हिषः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । सीदंत्यस्मिन्निति सन्न ।
औणादिकोऽधिकरणे मनिन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्वः । भवतेः क्तिप् चेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभय-
थेति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं । अभिष्टयः ।
इष्टय एषणानि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनादभिरंतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमन्नादित्वात्पररूपत्वं । वृत्रहत्ये । हनस्त चेति
हंतेर्भावे क्यप् तकारांतादेशश्च । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
अहुतप्तवः । हृ कौटिल्ये । अस्मान्निष्ठायां हु हरेच्छंदसि । पा० १. २. ३१. इति
हु आदेशः । प्ता भक्षण इत्यस्मादौणादिको डुप्रत्ययः । न हुतप्तवोऽहुतप्तवः ।
अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघीरिव प्रवणे सस्रुतयः ।

इंद्रो यज्ज्वी धृषमाणो अंधसा भिनङ्गलस्य परिधीरिव चितः ॥ ५ ॥

अभि । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । रघीः ऽइव । प्रवणे । सस्रुः । जतयः ।

इंद्रः । यत् । वज्जी । धृषमाणः । अंधसा । भिनत् । वलस्य । परिधीन् ऽइव । चितः ॥ ५ ॥

जतयो मरुतो मदे सोमपानेन हर्षे सत्यस्येन्द्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्य-
मानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभूतवृष्टिमंतं वृत्रमभि । आभिमुख्येन सस्रुः । जग्मुः ।
रघीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छन्ति । यत् यदांधसा
सोमलक्षणेनानेन पीतेन धृषमाणः प्रगल्भः सन्वज्जी वज्रवानिंद्रो वलस्य
संवृणत एतत्संज्ञकमसुरं भिनत् । व्यदारयत् । अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
चितः परिधीनिव । देवानां हविलेपनिर्घर्षणायाग्नेः सकाशादप्स्वेकतो दितस्त्रित
इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समास्नातं । सोऽंगाराण्यभ्यपातयत् ।
तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृती-
यमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायतेति । तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य
प्रतिरोधायासुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादका स्थापिताः । तान्यथा स

अभिनत् तद्धत् ॥ स्ववृष्टिं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युध्यतः । युध संप्र-
हारे । दैवादिकः । व्यत्ययेन शतृ । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । रघीः । रघि गत्यर्थः । रंघिबन्धोर्नलोपश्च । उ० १. २९. । इत्युप्रत्ययः ।
वोतो गुणवचनादिति डीष् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । डीष्स्वरः
शिष्यते । धृषमाणः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । श्रुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन श आत्मनेपदं
च । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । लङि
बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । विकरणस्वरः । यङुत्तयोगादनिघातः ।
वलस्य । वल संवरणे । वलति संवृणोति । सर्वमिति वलः । पचाद्यच् । क्रि-
याग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परिधीन् । परिधीयंत
इति परिधयः । उपसर्गे घोः किः । पा० ३. ३. ९२. । इति दधातेः कर्मणि-किप्र-
त्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत् ।

वृत्स्य यत्प्रवणे दुर्गृभिश्चनो निजघंथ हन्वोऽरिद्र तन्यतुं ॥ ६ ॥

परि। ईं। घृणा। चरति। तित्विषे। शवः। अपः। वृत्वी। रजसः। बुधं। आ। अशयत्।

वृत्स्य। यत्। प्रवणे। दुः। गृभिश्चनः। निजघंथ। हन्वोः। इन्द्र। तन्यतुं ॥ ६ ॥

यो वृत्तोऽपो वृत्वी । उदकान्यावृत्य रजसो बुधमंतरिक्षस्योपरिप्रदेशमाशयत् ।
आश्रित्याशेत । तस्य वृत्स्य प्रवणे प्रकर्षेण वननीयेऽंतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गृ-
भिश्चनो दुर्यहव्यापनस्य । तस्य हि व्यापनं न केनापि ग्रहीतुं शक्यते । स इमान्
लोकानावृणोदिति श्रुतेः । एवंभूतस्य वृत्स्य हन्वोर्मुखपार्श्वयोर्हे इन्द्र यद्यदा
तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंतं यद्वा शब्दकारिणं वज्रं । तृतीयार्थे द्वितीया । तन्यतुना
वज्रेण निजघंथ । नितरां प्रजहर्थ । तदानीमीमेनं त्वामिन्द्रं घृणा शत्रुजयल-
क्षणा दीप्तिः परिचरति । परितो व्याप्नोति । त्वदीयं शवो बलं च तित्विषे ।
प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । त्विष दीप्ति । लिटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्परत्वाच्निघाताभावः ।
वृत्वी । वृज् वरणे । स्नात्वादयश्च । पा० १. १. ४९. । इत्यादियहणात् क्त्वाप्रत्ययस्ये-
कारः । रजसः । रंज रागे । रजंत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । असुनि

अष्टमीमृचमाह ॥

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतुविंद्र वृचं मनुषे गातुयन्नपः ।

अयच्छथा बाहोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्ये हृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । उं इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो । इंद्र । वृचं । मनुषे ।

गातुऽयन् । अपः ।

अयच्छथाः । बाहोः । वज्रं । आयसं । आधारयः । दिवि । आ । सूर्ये । हृशे ॥ ८ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वेन्द्र मनुषे जनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृचं लोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वं जघन्वान् उ । हतवान् खलु । तदनंतरमपो वृष्ट्युदकानि प्रावर्तय इत्यध्याहारः । बाहोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयं वज्रमयच्छथाः । अयहीः । आकारः समुच्चयार्थः । सूर्ये च दिवि द्युलोके हृशे द्रष्टुं सुर्वेषामस्माकं दर्शनायाधारयः । स्थापयां चकृषे ॥ जघन्वान् । हंतेर्लिटः क्सुः । विभाषा गमहनविदविशामितीडागमस्य विकल्पोक्तेरभावः । गातुयन् । गातुमिच्छति । इंद्रसि परेच्छायामपीति क्यच् । न इंद्रस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधः । क्यजंताच्छतर्यदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यच् एव स्वरः शिष्यते । बाहोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

बृहत्स्वश्चंद्रममवद्यदुक्थ्यमकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इंद्रमूतयः स्वर्नृषाचो मरुतोऽमदन्ननु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचंद्रं । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यं । अकृण्वत । भियसा । रोहणं । दिवः ।

यत् । मानुषऽप्रधनाः । इंद्रं । ऊतयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥ ९ ॥

बृहत् बृहत्साम स्तोतारो यजमाना भियसा वृचभयेन यद्यदोक्थ्यमुक्थ्याहं स्तोत्रयोग्यमकृण्वत । अकुर्वन् । कीदृशं बृहत्साम । स्वश्चंद्रं । स्वकीयेन चंद्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तं । अमवत् । अमति शबून् रुजत्यनेनेत्यमो बलं । तद्युक्तं । दिवः स्वर्गस्य रोहणं । आरोहणहेतुभूतं । एवंविधेन स्तोत्रेण वृचाङ्गीता इंद्रमस्तोषतेत्यर्थः । यद्यदा मानुषप्रधनाः । प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवंतीति नैरुक्त-

व्युत्पत्त्या प्रधानमिति संग्रामनाम । मनुष्यहितसंग्रामा ऊतयः स्वर्गलोकस्य
रक्षितारो मरुतो नृषाचः प्राणरूपेण नृत्सेवमाना भूतंद्रमपि तेनैव रूपेणान्व-
मदन् । आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् । तदानीं स इन्द्रो वृत्रवधं प्रत्युद्युक्तो
बभूवेति शेषः ॥ स्वश्चंद्रं । स्वकीयं चंद्रं यस्य । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंच इति
सुट् । श्रुत्वेन शकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भियसा । भीशब्दस्य
तृतीयैकवचने छांदसोऽसुगागमः । तस्योदात्तत्वं च । नृषाचः । षच सम-
वाये । अयं सेवनार्थं इति यास्कः । वहश्चेत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वा-
दस्मादपि खिप्रत्ययः । अमदन् । मदी हर्षं णिचि मदी हर्षलेपनयोरिति
घटादिषु पाठान्मिच्छे सति मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङि छंदस्युभययेति शप
आर्द्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः ॥

दशमीमृचमाह ॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीज्ञियसा वज्रं इन्द्र ते ।

वृत्रस्य यद्वद्वधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिन्नच्छिरः ॥ १० ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमंऽवान् । अहेः । स्वनात् । अयोयवीत् । भियसा । वज्रः । इन्द्र । ते ।

वृत्रस्य । यत् । बद्धधानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिन्नत् । शिरः ॥ १० ॥

अमवान्बलवान्द्यौश्चित् द्युलोकोऽयस्याहेर्वृत्रस्य स्वनाच्छब्दाज्ञियसा भये-
नायोयवीत् । अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत् । अकंपतेत्यर्थः । हे इन्द्र ते तव सुतस्या-
भिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षं जाते सति त्वदीयो वज्रो
रोदसी द्यावापृथिव्यौ बद्धधानस्य बाधनशीलस्य वृत्रस्य शिरो यद्यदा शवसा
बलेनाभिन्नत् । अच्छिनत् । तदानीं द्युलोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति
शेषः ॥ अयोयवीत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्माद्यङ्गुगंताल्लङि यङो वेत्य-
पृक्तप्रत्ययस्येडागमः । अडागम उदात्तः । बद्धधानस्य । बाधु विलोडने । ताच्छी-
लेके चानशि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । हलादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वं
च छांदसत्वात् । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यदिच्चिद्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनंत कृष्टयः ।

अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इद्र । पृथिवी । दशऽभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनंत । कृष्टयः ।

अत्र । अह । ते । मघऽवन् । विऽश्रुतं । सहः । द्यां । अनु । शवसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिन्नु यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् । यदि वा कृष्टयः सर्वे मनुष्या विश्वा सर्वाण्यहानि ततनंत । विस्तारयेयुः । हे मघवन् । धनवन्निद्र । अत्राह । अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु ते त्वदीयं सहो वृचवधादिकारणं बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । शवसा त्वदीयेन बलेन कृता बर्हणा वृचादेर्वधरूपा क्रिया द्यामनुभुवत् । अनुभवति । यथा द्यौर्महती तथा तत्कृतं वृचादेर्हिंसनमपि महदिति भावः ॥ ततनंत । तनु विस्तारे । स्वरितेत्वादात्मनेपदं । लिङर्थे लङ्युप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । छांदसो द्विर्भावः । यद्वा बहुलं छंदसीत्युप्रत्ययस्य श्रौ सति पुनरपि व्यत्ययेन शप् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिथ्यते । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्रुतं । श्रु श्रवणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । बर्हणा । बर्ह वल्ह परिभाषणहिंसादानेषु । अस्मादौणादिकः क्युप्रत्ययः । ववयोरभेद इति वकारस्य बत्वं । प्रत्ययस्वरः । निबर्हयतीति वधकर्मसु पठितं च । भुवत् । भू सत्तायां । लेट्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेध उवङादेशः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः ।

चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेथा दिवं ॥ १२ ॥

त्वं । अस्य । पारे । रजसः । विऽव्योमनः । स्वभूतिऽओजाः । अवसे । धृषत्ऽमनः ।

चकृषे । भूमिं । प्रतिऽमानं । ओजसः । अपः । स्वऽपरिति स्वः । परिऽभूः । एषि ।

आ । दिवं ॥ १२ ॥

हे धृषन्मनः शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेन्द्र । अस्यास्माभिः परिदृश्यमानस्य व्योमनो व्याप्तस्यांतरिक्षस्य रजसो लोकस्य पार उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्त्वमवसेऽस्मद्रक्षणार्थं भूमिं भूलोकं चकृषे । कृतवानसि । किंच । ओजसो बलवतां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः । तथा स्वः सुष्ठुरणीयं गंतव्यं । आप इत्यंतरिक्षनाम । अपोऽंतरिक्षलोकं । आ दिवं द्युलोकं च परिभूः परियहीता । परिपूर्वो भवतिः परियहणार्थः । एषि । प्राप्नोषि ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्योमनः । अवतिर्गत्यर्थः । अव रक्षणगतिकांतीत्यभिधानात् । विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यद्वा वृष्टिप्रदानेन विशेषेण प्राणिनोऽवति रक्षतीति व्योम । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । ज्वरत्वरेत्यादिनोपधाया वकारस्य चोट् । गुणः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा भावे मनिन् । विविधमोम रक्षणं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । स्वः । सुपूर्वादन्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । अव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति सुपो लुक् । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितत्वं ॥

भूनाम्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निविज्ञानीयात्सूक्तात्पुरा त्वं भुवः प्रतिमानमित्येषा शंसनीया । तथैवासूचयत् । शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः । आ० ९. ५. । इति ॥ तामेतां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अंतरिक्षं महित्वा सत्यमद्वा नकिरन्यस्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वं । भुवः । प्रतिमानं । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहतः । पतिः । भूः ।

विश्वं । आप्रा । अन्तरिक्षं । महिऽत्वा । सत्यं । अद्वा । नकिः । अन्यः ।

त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं पृथिव्याः प्रथिताया विस्तीर्णाया भूमेः प्रतिमानं भुवः । प्रतिनिधिर्भवसि । यथा भूलोको महानचिंत्यशक्तिः । एवं त्वमपीत्यर्थः । तथा ऋष्ववीरस्य । वीरयन्ति विक्रांता भवन्तीति वीरा देवाः । ऋष्वा दर्शनीया वीरा यस्य स तथोक्तः । तस्य बृहतो बृहितस्य प्रवृद्धस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः । पालयितासि । तथांतरिक्षमंतरिक्षांतं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं

सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः । निश्चयेन आ समंतादपूरयः । अतस्त्वान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्नकिरस्ति । नास्तीति । यदेतत्तदद्वा सत्यमेव ॥ भुवः । भवतेर्लेटि सिथडागमः । उवडादेशः । पृथिव्या । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरुदात्ता । बृहतः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । भूः । छांदसे वर्तमाने लुङि बहलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यडभावः । अप्राः । प्रा पूरणे । आदादिकः । लङ्गुडागमः । महित्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । तावान् । वतुष्प्रकरणे युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति सादृश्यार्थे वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । प्रत्ययस्य पित्वादननुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिंधवो रजसो अंतमानुषुः ।

नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चकृषे विश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिंधवः । रजसः । अंतं । आननुषुः ।

न । उत । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् । चकृषे । विश्वं ।

आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्य व्यचो व्यापनं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ नान्वानशाते । प्राप्तुमसमर्थे बभूवतुः । तथा रजसोऽंतरिक्षलोकस्योपरि सिंधवः स्यंदनशीला आपो यस्येन्द्रस्य तेजसोऽंतमवसानं नाननुषुः । न प्रापुः । उत अपि च सोमपानेन मदे हर्षे सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृचादिं युध्यतो युध्यमानस्यास्येन्द्रस्य बलस्यांतं वृचादयो न प्रापुः । अतो हे इन्द्र एकस्त्वमन्यत्स्वव्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजातमानुषक् अनुषक्तं चकृषे । सकलमपि भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी न्व दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दः षिङ्गौरादिभ्यश्चेति ङीष्अतोऽतोदात्तः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति पर्युदासान्नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । व्यचः । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात् ङित्वाभावे संप्रसारणाभावः । आननुषुः । अन्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं । अत आदेरित्यभ्या-

सस्यात्वं । अश्रोतेश्चेति नुडागमः । आनुषक् । अनुपूर्वात् षंज संग इत्यस्मात्
क्विप्पनिदितामिति नलोपः । अनोरकारस्य दीर्घश्छांदसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आर्चन्त्रं मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्नु त्वा ।

वृचस्य यद्भृष्टिमता वधेन नि त्वमिद्र प्रत्यानं जघंथ ॥ १५ ॥

आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ।

वृचस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि । त्वं । इन्द्र । प्रति । आनं । जघंथ ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वां मरुतोऽस्मिन्संगाम आर्चन् । प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्यनेन
वचनेनापूजयन् । सस्मिन्तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजौ संगामे विश्वे देवासस्ते
सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतस्त्वा त्वामन्वमदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । यद्वा
त्वदीयमदानंतरं तेऽपि मदं प्राप्ताः । हे इन्द्र त्वं यद्यदा भृष्टिमता । भंशयति
शचूनिमि भृष्टिरश्विः । तद्धता वधेन हननसाधनेन वजेण । अश्विमत्वं च वज्रस्य
ब्राह्मणे समाम्नातं । वज्रो वा एष यद्यूपः सोऽष्टाश्विः कर्तव्योऽष्टाश्विर्वै वज्र
इति । तेन वजेण वृचस्यानं प्रति । आननं मुखं प्रति । यद्वा श्वासहेतुं ग्राणं
प्रति निजघंथ । नितरां प्राहार्षीः ॥ आर्चन् । अर्चं पूजायां । भौवादिकः ।
आडागम उदात्तः । सस्मिन् । तदौः सः सौ । पा० ७. २. १०६. । इति विधीयमानं
सत्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यं । यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः ।
देवासः । आज्ञसेरसुक् । आनं । आननं । वर्णलोपश्छांदसः । यद्वा अन प्राणने ।
अन्यतेऽनेनेत्यानं ग्राणं । करणे घञ् । कर्षात्त्वत इत्यंतोदात्तत्वं । जघंथ । हन
हिंसागत्योः । थल्युपदेशेऽत्वत इतीदृप्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हका-
रस्य घत्वं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्दशो वर्गः ॥

न्यू ध्वित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं । दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः ।
सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । न्यू ध्वेकादशांत्ये त्रिष्टुभाविति ॥
अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र एतत्सूक्तं । तथा चामूचयदाचार्यः ।
न्यू षु वाचमप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

न्यू३षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सद्ने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन् दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि। ऊं इति। सु। वाचं। प्र। महे। भरामहे। गिरः। इन्द्राय। सद्ने। विवस्वतः।

नू। चित्। हि। रत्नं। ससतांऽइव। अविदत्। न। दुःऽस्तुतिः। द्रविणःऽदेषु।

शस्यते ॥ १ ॥

महे महत इन्द्राय सु वाचं शोभनां स्तुतिं निप्रभरामहे । नितरां प्रयुज्महे । ऊं इति पादपूरणः । यतो विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सद्ने यज्ञगृह इन्द्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्ते । हि यस्मात्स इन्द्रो नू चित् क्षिप्रमेव रत्नं रमणीयमसुराणां धनमविदत् । विंदति । तत्र दृष्टान्तः । ससतामिव । यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिरसमीचीना स्तुतिर्न शस्यते । नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्रभरामह इति पूर्वेण संबंधः ॥ न्यू षु इत्यस्योदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । तत्रोदात्तपरत्वात्संहितायां कथ्यते । इकः सुजीति दीर्घत्वं । सुज इति षत्वं । महे । मह पूजायामित्यस्मात् क्विप् चेति क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा महच्छब्दस्याच्छलोपश्छांदसः । नू चित् । ऋचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । ससतामिव । षस स्वप्ने । अस्माच्छ्रंतादंतोदात्तात्परस्या विभक्तेः शतुरनुम इत्युदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः । अविदत् । विदू लाभे । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि पुषादिद्युतादीति च्लेरङादेशः । अडागम उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । द्रविणोदेषु । द्रविणानि धनानि ददातीति द्रविणोदाः । दु गतावित्यस्मात् दुदक्षिभ्यामिनन्नितीनन्प्रत्ययांतो द्रविणशब्दः । तस्मिन्कर्मण्युपपद आतोऽनुपसर्गे क इति कः । पूर्वपदस्य सुगागमश्छांदसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्यते । शंसु स्तुतौ । यक्यनिदितामिति नलोपः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।

शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तुमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्रः । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इन्द्रः । पतिः ।
 शिक्षाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्षणः । सखा । सखिऽभ्यः । तं । इन्द्रं ।
 गृणीमसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि । तथा गोः पञ्चादेर्दुरो दातासि । तथा यवस्य
 यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनो निवासहेतीर्धनस्येनः स्वामी पतिः
 सर्वेषां पालयिता । शिक्षानरः । शिक्षतिर्दानकर्मा । शिक्षाया दानस्य नेतासि ।
 प्रदिवः पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन्स तथोक्तः । अकामकर्षणः ।
 कामान्कर्षयति नाशयतीति कामकर्षणः । न कामकर्षणोऽकामकर्षणः । अव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविर्दत्तवतां यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन
 पूरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यंतं प्रियः ।
 एवंभूतो य इन्द्रस्त्वं प्रतीदं स्तोत्रलक्षणं वचो गृणीमसि । ब्रूमहे ॥ दुरः । दुदाज्
 दाने । मंदिवाशिमथिचतिचंक्किभ्य उरच् । उ० १. ३८. । इति विधीयमान
 उरच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एवाकारलोपः । शिक्षानरः ।
 शिक्ष विद्योपादाने । गुरोश्च हलः । पा० ३. ३. १०३. । इत्यकारप्रत्ययः । ततष्ठाप् ।
 षष्ठीसमासः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ शब्दे । क्रैय्यादिकः । प्वा-
 दीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इन्द्रं तो मसिरिति मसेरिकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

शचीव इन्द्र पुरुकृद्युमत्तम तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीऽवः । इन्द्रः । पुरुऽकृत् । द्युमत्ऽतमः । तव । इत् । इन्द्रं । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । संऽगृभ्या । अभिऽभूते । आ । भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामं । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । शचीति प्रज्ञानाम । हे इन्द्र शचीवः प्रज्ञावन् पुरुकृत् प्रभूतस्य
 वृत्रवधादेः कर्तः । द्युमत्तम । अतिशयेन दीप्तिमन् । अभितः सर्वत्र वर्तमानं
 वसु धनं यदस्ति तदिदं तवेत् । तवैव स्वभूतमिति चेकिते । भृशमस्माभिर्ज्ञायते ।
 अतः कारणाद्धनं संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वाभिभूते शत्रूणामभिभवितः । आभर ।
 अस्मभ्यमाहर । देहीत्यर्थः । त्वायतस्त्वामात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः कामम-

भिलाषं मोनयीः । परिहीनं मा कार्षीः । पूरयेत्यर्थः ॥ शचीवः । मतुवसो
 हरिति रूत्वं । षाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । इतरेष्वष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । न चा-
 मंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वं । नामंचिते समानाधिकरण इति
 निषेधात् । चेकिते । कित ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताद्वर्तमाने लिट्यमन्त्रे । पा०
 ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे सति लिट आर्द्धधातुकत्वादतोलोपय-
 लोपौ । संगृह्य आभरेत्युभयत्र ह्यहोर्भञ्जदसीति भत्वं । त्वायतः । त्वामात्मन
 इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
 छांदसमात्वं । क्यजंताल्लटः शतृ । तस्यादुपदेशल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यैका-
 देशस्वरेणोदात्तत्वं । एकादेशस्वरोऽंतरंगः सिद्धो भवतीति वक्तव्यं । पा० ८. २. ६. १. ।
 इति वचनात्तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । कामं । कमु
 कांतावित्यस्माद्भावे घञ् । कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं ।
 ऊनयीः । ऊन परिहाणे । चुरादिः । लुङि णिश्चिदुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति
 च्लेश्चङादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा० ३. १. ५१. । प्रतिषेधः । ह्यंत
 क्षणेति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिंदुभिर्निरुंधानो अमतिं गोभिरश्विना ।

इंद्रेण दस्युं द्रयंत इंदुभिर्युतवेषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इंदुऽभिः । निऽरुंधानः । अमतिं । गोभिः । अश्विना ।

इंद्रेण । दस्युं । द्रयंतः । इंदुऽभिः । युतऽवेषसः । सं । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इंद्र । एभिरस्माभिर्देवैर्द्युभिर्दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः । एभिरिंदुभिः पुरोवर्ति-
 भिस्तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वमस्माकममतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिर-
 श्विनाश्चयुक्तेन धनेन च निरुंधानो निवर्तयन्सुमनाः शोभनमना भव । वयमिंदु-
 भिरस्माभिर्देवैः सोमैः प्रीतेनेंद्रेण दस्युमुपहृषयितारं शत्रुं द्रयंतो हिंसंतोऽत एव
 युतवेषसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वेषेन्द्रदत्तेनान्नेन संरभेमहि । संरब्धा भवेम । संगच्छे-
 महीत्यर्थः ॥ सुमनाः । शोभनं मनो यस्य । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं । निरुंधानः । रुधिर आवरणे । स्वरितेच्चादात्मनेपदं । असोरल्लोप
 इत्यकारलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमतिं । मंतथमि-

तैश्चर्यैः । न मतिरमतिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्र-
तिषेधः । अश्विना । अश्वीऽस्यास्तीत्यश्वि धनं । मत्वर्थीय इति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिद्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चंद्रैरभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरश्रुषया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सं। इंद्र। राया। सं। इषा। रभेमहि। सं। वाजेभिः। पुरुऽचंद्रैः। अभिद्युऽभिः।

सं। देव्या। प्रऽमत्या। वीरऽश्रुषया। गोऽअग्रया। अश्वऽवत्या। रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इंद्र राया धनेन वयं संरभेमहि । संगच्छेमहि । तथेषाब्देन संरभेमहि ।
तथा वाजेभिर्बलैः संरभेमहि । कीदृशैर्वाजैः । पुरुश्चंद्रैः । पुरुणां बहूनामाह्ला-
दकैः । अभिद्युभिः । अभितो दीपमानैः । किंच देव्या द्योतमानया प्रमत्या
त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या संरभेमहि । कीदृश्या । वीरश्रुषया । वीरं विशेषेण शत्रूणां
क्षेपणसमर्थं श्रुषं बलं यस्याः सा तथोक्ता । गोअग्रया । स्तोतृभ्यो दानार्थमग्रे
प्रमुखत एव गावो यस्याः सा । अश्वावत्या । अश्वैरुपेतया ॥ राया । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पुरुश्चंद्रैः । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्र इति सुट् । श्रुत्वेन
शकारः । समासस्वरः । अभिद्युभिः । अभिगता द्यौर्दीप्तिर्येषां । अत्र दिक्शब्दो
दीप्तिं लक्षयति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देव्या । उदात्तयण इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । प्रमत्या । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उत्तरयोर्बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सर्वत्र विभाषा गोः । पा० ६. १. १२२. । इति गोअग्रयेत्यत्र
प्रकृतिभावः । अश्वावत्या । मंत्रे सोमाश्वेन्द्रियेति मतुपि दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्या ते सोमासो वृत्रहत्येषु सत्पते ।

यत्कारवे दश वृत्राण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते। त्वा। मदाः। अमदन्। तानि। वृष्या। ते। सोमासः। वृत्रऽहत्येषु। सत्ऽपते।

यत्। कारवे। दश। वृत्राणि। अप्रति। बर्हिष्मते। नि। सहस्राणि। बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्पते सतां पालयितरिंद्र वृचहृत्पेषु वृचहननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते पूर्वोक्ता मदा मादका मरुतस्त्वा त्वाममदन् । अमदयन् । हर्षं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृष्ण्या वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव संबंधीनि चरुपुरोडाशादीनि हवीषि त्वाममदन् । ते सोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन् । यत् यदा कारवे स्तुतिकर्त्रे बर्हिष्मते यज्ञवते यजमानाय दश सहस्राण्यपरिमितानि वृचाण्या-वरकाण्युपद्रवजातान्यप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वं निबर्हयः । अवधीः । तदानी-मिति पूर्वेण संबंधः ॥ वृष्ण्या । शेषद्वन्द्वसि बहुलमिति शेलोपः । बर्हयः । बर्हयतिर्हिंसाकर्मा । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । शपः पित्वा-दनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिथ्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युधा युधमुप घेदेषि धृष्ण्या पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।

नम्या यदिंद्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनं ॥ ७ ॥

युधा । युधं । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुऽया । पुरा । पुरं । सं । इदं । हंसि । ओजसा ।

नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या । पराऽवति । निऽबर्हयः । नमुचिं । नाम । मायिनं ॥ ७ ॥

हे इंद्र धृष्ण्या शत्रूणां धर्षकस्त्वं युधा युद्धेन संबद्धं युधं युद्धमुप घेदेषि । उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्धशीलो भवसीत्यर्थः । घेति पादपूरणः । शत्रूणामसुराणां पुरा पुरेण नगरेण सहेदं पुरोवर्ति पुरं शत्रुनगरमोजसा बलेन संहंसि । सम्यग्विनाशयसि । शत्रूणां पुराण्यभैत्सीरित्यर्थः । हे इंद्र त्वं नम्या शत्रुषु नमनशीलेन सख्या सहायभूतेन वज्रेण परावति दूरदेशे नमुचिं नामानया संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविनमसुरं यद्यस्मान्निबर्हयः । नितरामहिंसीः । अतस्त्वमेवं स्तूयस इत्यर्थः ॥ युधा । युध संप्रहारे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । एषि । इण् गतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । धृष्ण्या । जिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः कुरिति कृप्रत्ययः । कित्वाहु-णाभावः । सुपां सुलुगिति सोर्याजादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पुरा । पृ पाल-नपूरणयोः । पूरयति राज्ञामभिमतानीति । क्तिप् चेति क्तिप् । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । हंसि । हंतेर्लटि सिप्यदादित्वाच्छपो लुकि नश्चापदांतस्य ऋलीत्यनुस्वारः । नम्या । णम प्रहृत्वे । औणादिक इन्प्रत्ययः ।

सुपां सुलुगिति तृतीयाया आदेशः । टिलोपः । सख्या । शेषो घ्यसखि । पा० १. ४. ७. । इति घिसंज्ञाप्रतिषेधान्नाभावाभावे यणादेशः । नमुचिं । इंद्रेण सह युद्धं न मुंचतीति नमुचिः । औणादिकः किप्रत्ययः । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । नञ् न गतिर्न च कारकमिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मायिनं । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् मत्वर्थीय इति ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

त्वं करंजमुत पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।

त्वं शता वंगृदस्याभिनत्पुरोऽनानुदः परिषूता ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

त्वं । करंजं । उत । पर्णयं । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिऽग्वस्य । वर्तनी ।

त्वं । शता । वंगृदस्य । अभिनत् । पुरः । अननुऽदः । परिऽसूताः । ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं करंजमेतत्संज्ञकमसुरं । उत अपि च पर्णयमेतन्नामानमसुरं चातिथिग्वस्यैतत्संज्ञस्य राज्ञः प्रयोजनाय तेजिष्ठयातिथयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणकुशलाया शक्त्यावधीः । हतवानसि । तथानानुदः । अनु पश्चाद्व्यति खंडयतीत्यनुदोऽनुचरः । तादृशोऽनुचररहित एक एव त्वमृजिश्चनैतत्संज्ञकेन राज्ञा परिषूताः परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि शतसंख्याका वंगृदस्यैतत्संज्ञकस्यासुरस्य पुरः पुराणि नगराण्यभिनत् । विभिदिषे ॥ वधीः । हंतैर्लुङि सिपि लुङि चेति वधादेशः । तस्यादंतत्वाद्बृहद्भावः । पा० ७. ३. ३५. । अत एवानेकाच्चादिप्रतिषेधाभावः । पा० ७. २. १०. । इट ईटीति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजस्शब्दादस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । तस्मादातिशयनिक इष्टनि विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् । ढेरिति टिलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । वर्तनी । वृत्यते प्रेर्यतेऽनयेति वर्तनी । करणे ल्युट् । टित्वात् । पा० ४. १. १५. । ङीप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । अभिनत् । भिदि विदारणे । लङि सिपि रुधादित्वात् श्रम् । इतश्चेतीकारलोपः । हल्ङ्गाव्य इति सकारलोपः । अनानुदः । दो अवखंडने । आदेच इत्यात्वं । आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । नास्त्यनुदोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां दीर्घश्छांदसः । परिषूताः । षू प्रेरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दशबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वं । एतान् । जनऽराज्ञः । द्विः । दश । अबन्धुना । सुऽश्रवसा । उपऽजग्मुषः ।

षष्टिं । सहस्रा । नवतिं । नव । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुऽपदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हे इंद्र श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकानबन्धुना सहायरहितेन सुश्रवसैतत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थमुपजग्मुष उपगतवत एतानेवंविधान् जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् । षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते । षष्टिं सहस्रा । सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां नवतिं । तान्नाज्ञ ईहकसंख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबन्धिना दुष्पदा दुष्प्रपदनेन । शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः । ईहशेन चक्रेण न्यवृणक् । न्यवर्जयः । त्वां स्तुतवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रूनजैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः । समासांतविधेरनित्यत्वाट्प्रत्ययाभावः । पा० ५. ४. ९१. । राजन्शब्दो राजृ दीप्तावित्यस्मात्कनिन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अबन्धुना । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुश्रवसा । शोभनं श्रवोऽन्नं यस्य । आद्युदात्तं अच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उपजग्मुषः । गमेर्लिटः क्सुः । शसि भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गमहनेत्यादिनोपधा-लोपः । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन क्सोरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या । रथस्येदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४. ३. १२१. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । दुष्पदा । पद गतौ । ईषहुःसुष्विति खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः । लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्ङाभ्य इति सिपो लोपः । चोः कुरिति कुत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्तव चामभिरिन्द्र तूर्वायाणं ।

त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः ॥ १० ॥

त्वं। आवि॒थ। सु॒ऽश्रव॑सं। तव॑। ऊ॒तिऽभिः॑। तव॑। चाम॑ऽभिः। इं॒द्र। तूर्व॑याणं।
त्वं। अ॒स्मै। कु॒त्स॑। अ॒ति॒थिऽग्वं॑। आ॒युं। म॒हे। रा॒ज्ञे। यू॒ने। अ॒रं॒ध॒ना॒यः॑ ॥ १० ॥

हे इं॒द्र त्वं तवो॒तिभि॑स्त्वदीयैः पाल॒नैः सु॒श्रव॑सं पूर्॒वोक्तं॑ राजानमाविथ ।
ररक्षिथ । तथा तूर्व॑याणमेतन्नामानं राजानं तव चाम॑भिस्त्वदीयैस्त्रायकैः पाल॒-
कैर्बलै॑राविथेति शेषः । किंच त्वं महे महते यू॒ने तरु॑णायास्मै सु॒श्रव॑से कु॒त्सा॒-
दी॒स्त्रीना॒ज्ञोऽरं॑धनायः । व॒शम॑नयः । र॒ध्यति॑र्व॒शग॑मन इति यास्कः ॥ चाम॑भिः ।
चै॒ड् पाल॑ने । आदे॒च इ॒त्यात्वं । आ॒तो म॑नि॒न्निति॑ म॒निन् । नि॒त्वादा॑द्यु॒दात्त॑त्वं ।
अ॒रं॒ध॒ना॒यः । रं॒धनं॑ व॒शीकर॑णं करोति रं॒धन॑यति । तत्क॑रोतीति णिच् । इ॒ष्टव॑णौ
प्रा॒तिप॑दि॒कस्ये॒तीष्ट॑व॒ज्ञावा॑ट्टिलोपः । ल॒ङि सि॑पि दी॒र्घश्छा॑न्दसः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

य उ॒हची॑न्द्र दे॒वगो॑पाः स॒खाय॑स्ते शि॒वत॑मा॒ असाम॑ ।

त्वां स्तो॑षाम॒ त्वया॑ सु॒वीरा॒ द्राघी॑य॒ आयुः॑ प्र॒तरं॑ द॒धानाः॑ ॥ ११ ॥

ये। उ॒त्ऽऋ॒चि॑। इं॒द्र। दे॒वऽगो॑पाः। स॒खायः॑। ते। शि॒वऽत॑माः। असाम॑।

त्वां। स्तो॑षाम॒ त्वया॑। सु॒वीराः॑। द्राघी॑यः। आयुः॑। प्र॒ऽत॒रं॑। द॒धानाः॑ ॥ ११ ॥

हे इं॒द्र ये वय॑मु॒हच्यु॑दर्के य॒ज्ञस॑मा॒प्तौ वर्त॑माना दे॒वगो॑पा दे॒वैः पा॒लिता॑स्ते
तव स॒खायः स॒खिव॑द॒त्यंतं॑ प्रि॒या अ॒त ए॒व शि॒वत॑मा॒ असाम॑ । अ॒तिश॑येन
क॒ल्याणा॑ अभू॒म । ते वयं॑ य॒ज्ञस॑मा॒प्त्युत्तर॑कालमपि त्वां स्तो॑षाम । स्त॒वाम ।
अ॒स्माभिः॑ स्तु॒तेन॑ त्वया सु॒वीराः॑ शो॒भन॑पु॒त्रवंतः॑ संतो द्राघी॑योऽति॒शये॑न दी॒र्घ॒-
मा॒युजी॑विनं प्र॒तरं प्र॑कृ॒ष्टतरं॑ यथा भवति तथा द॒धाना॑ धा॒रय॑न्तो भूया॒स्म ॥ दे॒व॒-
गो॑पाः । दे॒वा गो॑पा येषां । बहु॒व्रीहौ॑ पूर्॒वप॑दप्रकृतिस्वरत्वं । असाम॑ । अस
भु॒वि । लु॒ङर्थे लो॒ढ्याडु॒त्तम॑स्य पि॒च्छेति॑ पि॒ड्ज्ञावा॑त्पि॒च्छ डि॒न्नेति॑ डि॒त्वाभा॑वे
अ॒सोर॑ल्लोप इत्य॒कारलो॑पाभावः । पि॒त्वादे॒व ति॒ङोऽनु॑दात्तत्वे धा॒तुस्वरः॑ शि॒ष्यते ।
स्तो॑षाम । स्तौ॒तेलो॑टि सि॒द्धुलं॑ लेटीति बहु॒लय॑हणात् लो॒ढ्यपि॑ सिप् । तस्य
पि॒त्वाद्गु॑णः । सु॒वीराः॑ । वी॒रवी॑र्यौ चे॒त्युत्तर॑पदाद्यु॒दात्त॑त्वं । द्राघी॑यः । दी॒र्घश्छा॑-
दी॒यमु॑नि प्रि॒यस्थि॑रेत्यादिना द्राघादेशः । नि॒त्वादा॑द्यु॒दात्त॑त्वं । प्र॒तरं । प्र॒शब्दा॑त्त-

रथमु च छंदसि । पा० ५. ४. १२. । इत्यद्रव्यप्रकर्षेऽमुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतो-
दात्तत्वं । दधानाः । दधातेः शानध्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षोडशो वर्गः ॥

मा न इत्येकादशर्चे चतुर्थे सूक्तं । षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः
सप्त जगत्यः । सव्य ऋषिः । इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । मा नोऽत्या त्रिष्टुप्
षष्ठ्यष्टमी नवमी चेति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र इदं सूक्तं ।
तथा च सूचितं । मा नो अस्मिन्मघवन्निद्रं पिब तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या
। आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसि नहि ते अंतः शर्वसः परीणशे ।

अक्रंदयो नद्योऽरोरुवद्वना कथा न क्षोणीभियसा समारत ॥ १ ॥

मा। नः। अस्मिन्। मघऽवन्। पृत्ऽसु। अंहसि। नहि। ते। अंतः। शर्वसः। परिऽनशे।

अक्रंदयः। नद्यः। रोरुवत्। वना। कथा। न। क्षोणीः। भियसा। सं। आरत ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्रं । अस्मिन्परिदृश्यमानेऽंहसि पापे पृत्सु पृतनासु पाप-
फलभूतेषु संग्रामेषु च नोऽस्मान्मा प्रक्षैप्सीरिति शेषः । यस्मात्ते तव शवसो
बलस्यांतोऽवसानं परीणशे परितो व्याप्तुं नहि शक्यते । सर्वोऽपि जनस्त्वदीयं
बलमतिक्रामितुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमंतरिक्षे वर्तमानो रोरुवत् । अत्यर्थं
शब्दं कुर्वन् नद्यो नदीर्वना तत्संबन्धीन्युदकानि चाक्रंदयः । शब्दयसि । क्षोणीः
क्षोण्यः । क्षोणीति पृथिवीनाम । तदुपलक्षितास्त्रयो लोका भियसा त्वद्भयेन
कथा कथं न समारत । न संगच्छंते । त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका
विभ्यतीति भावः ॥ पृत्सु । पदादिषु मांस्पृत्स्वूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य
पृज्जावः । परीणशे । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । कृत्यार्थं तवैकेनिति केन्प्रत्ययः । निह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । नद्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा ।
रोरुवत् । रु शब्दे । यद्गुगंताल्लटः शतृ । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । शतु-
र्दिह्वाद्गुणाभाव उवङादेशः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तत्वं । कथा । या हेतौ च छंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने थाप्र-
त्ययः । तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः । आरत । ऋ गतौ । समो

गम्यच्छीत्यात्मनेपदं । छांदसे वर्तमाने लङ्छादादित्वाच्छपो लुक् । ऋत्यादादेशः ।
आडागमो वृद्धिश्च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अर्चा शक्राय शाकिने शचीवते ऋण्वंतमिंद्रं महयन्नभिष्टुहि ।

यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो न्युजते ॥ २ ॥

अर्चं । शक्राय । शाकिने । शचीऽवते । ऋण्वंतं । इंद्रं । महयन् । अभि । स्तुहि ।

यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषऽत्वा । वृषभः ।

निऽच्युजते ॥ २ ॥

हे अध्वर्यो शाकिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्रायेंद्रायार्चा । एवंवि-
धमिंद्रं पूजय । किंच स्तुतीः ऋण्वंतं समीचीनेयं स्तुतिरिति जानंतं तमिंद्रं
महयन्पूजयन्नभिष्टुहि । आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । य इन्द्रो धृष्णुना शत्रूणां
धर्षकेण शवसा बलेनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ न्युजते । नितरां प्रसाधयति ।
च्युजतिः प्रसाधनकर्मा । नि० ६. २१. इति यास्कः । स इन्द्रो वृषा सेचनसमर्थो वृषत्वा
वृषत्वेनानेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषभो वर्षिता कामानां यज्ञा वृष्ट्युदकानां ॥
अर्चा । शपः पितृत्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ब्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । शाकिने ।
शक्तिः शाकः । शक्नु शक्तौ । भावे घञ् । मत्वर्थीय इनिः । क्रियाग्रहणं कर्तव्य-
मिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिष्टुहि । स्तौतेरदादित्वाच्छपो लुक् ।
उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । षुना षुरिति षुत्वं । वृषत्वा । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । न्युजते । ऋजि भृजी भर्जने । इदित्वान्नुम् । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अर्चा दिवे बृहते ऋष्यं वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।

बृहच्छ्रुवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ॥ ३ ॥

अर्चं । दिवे । बृहते । ऋष्यं । वचः । स्वऽक्षत्रं । यस्य । धृषतः । धृषत् । मनः ।

बृहत्ऽश्रवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः । हरिऽभ्यां । वृषभः । रथः । हि । सः ॥ ३ ॥

हे स्तोतः । दिवे दीप्ताय बृहते महत इन्द्राय ऋष्यं । ऋषमिति सुखनाम ।
तत्र साधु ऋष्यं । तादृशं स्तुतिलक्षणं वचोऽर्चा । उच्चारय । यस्येंद्रस्य धृषतः

शत्रून्धर्वयतः स्वक्षत्रं स्वभूतबलवन्मनो धृषत् धृष्टं भवति । हि षः स हि स खल्विन्द्रो बृहच्छ्रुवाः प्रभूतयशा असुरः शत्रूणां निरसिता । यद्वा । असुः प्राणो बलं वा तद्वान् । रो मत्वर्थीयः । अथवा । असवः प्राणाः । तेन चापो लक्ष्यन्ते । प्राणा वा आप इति श्रुतेः । तान्नाति ददातीत्यसुरः । बर्हणा शत्रूणां निबर्हयिता । हरिभ्यामश्वभ्यां पुरस्कृतः पूजितः । वृषभः कामानां वर्षिता । रथो रंहणशीलः ॥ शूथं । तच्च साधुरिति यत् । सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्त इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । धृषतः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । व्यत्ययेन शः । शत्रुनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । बृहच्छ्रुवाः । बृहच्छ्रुवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असुरः । असु क्षेपणे । असेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । बर्हणा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पुरः । पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययांतोऽतोदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं दिवो बृहतः सानु कोपयोऽव त्मना धृषता शंबरं भिनत् ।

यन्मायिनो व्रंदिनो मंदिना धृषच्छितां गभस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वं । दिवः । बृहतः । सानु । कोपयः । अव । त्मना । धृषता । शंबरं । भिनत् ।

यत् । मायिनः । व्रंदिनः । मंदिना । धृषत् । शितां । गभस्ति । अशनिं । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रितमुपरिप्रदेशं कोपयः । अकंपयः । धृषता शत्रूणां धर्षयित्वा त्मनात्मना स्वयमेव शंबरमेतत्संज्ञमसुरमवाभिनत् । अवधीः । यत् यदा व्रंदिनः शत्रूञ्जेतुं मृदुभावं प्राप्नान् । यद्वा वृन्दं समूहः । असुरसमूहवतो मायिनो मायाविनोऽसुरान्मंदिना हृष्टेन धृषत् धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्नुवता मनसा युक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीकृतां गभस्तिं हस्तेन गृहीतां । यद्वा गभस्तिरिति रश्मिनाम । तद्वतीमशनिं वज्रं पृतन्यसि । तानसुराञ्जेतुं पृतनारूपेणोच्छसितान्प्रति प्रेरयसीत्यर्थः । तदानीं बृहतो दिवः सानु कोपय इति पूर्वेणान्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे । एयंताल्लङि बहुलं छन्दस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । त्मना । मंचेष्वाङ्गादेरात्मन इत्याकारलोपः । धृषत् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । शितां । शो तनूकरणे । निष्ठायां शाङ्गोरन्यतरस्यां । पा० १. ४. ४१. । इतीकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । कथध्वरपृतनस्येत्यंतलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमीमूचमाह ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुणस्य चिद्वृदिनो रोरुवद्वना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यद्या चित्कृणवः कस्त्वा परि ॥ ५ ॥

नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुणस्य । चित् । वृदिनः । रोरुवत् । वना ।

प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता । यत् । अद्य । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं रोरुवत् मेघैरत्यर्थं शब्दयन् श्वसनस्य । अंतरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायुः । तस्य वृदिनः स्वकिरणैराम्रफलादीन्मृदुभावं प्रापयतः शुणस्य चित् रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मूर्धन्युपरिप्रदेशे वना वनान्युदकानि यद्यस्मान्निवृणक्षि । आवर्जयसि । प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यन्ते । तदेवावस्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते । प्राचीनेन प्रकर्षेण गंचा । अपराङ्मुखेनेत्यर्थः । बर्हणावता । निबर्हयतीति वधकर्मसु पाठाद्बर्हणा शत्रूणां हिंसा । तद्वता । एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वं यद्यस्मादद्या चिदद्यापि कृणवः । घर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमान्नसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत्कुरुषे तस्मात्कारणात्त्वा त्वां पर्युपरि को वर्तते । न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणक्षि । वृजी वर्जने । रौधादिकः । सिपः पित्रादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन । प्रपूर्वादंचतेर्च्चेत्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः । खस्येनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनेकार उदात्तः । अद्या चित् । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । कृणवः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वानुम् । लेटि सिण्डागमः । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । वकारस्याकारादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः । गुणावादेशौ । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अच निरुक्तं । वंदी वंदतेर्मृदूभावकर्मणः । निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुणस्यादित्यस्य च शोषयितू रोरुयमाणो वनानीति वा धनानीति वा । नि० ५. १६. । इति । धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति व्याख्येयं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतशं कृत्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नव ॥ ६ ॥

त्वं । आविथ । नर्यं । तुर्वशं । यदुं । त्वं । तुर्वीति । वय्यं । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वं । रथं । एतशं । कृत्ये । धने । त्वं । पुरः । नवतिं । दंभयः । नव ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं नर्यादीस्त्रीनाञ्च आविथ । ररक्षिष्य । तथा हे शतक्रतो बहुविध-
कर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा त्वं वय्यं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं राजानमाविष्येत्येव ।
अपि च त्वं रथं रंहणस्वभावमेतत्संज्ञमृषिमेतश्मेतत्संज्ञकं धने धननिमित्ते संयामे
कृत्ये कर्तव्ये सत्याविष्येति शेषः । यद्वा पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं । एतश्च इत्यश्वनाम ।
एतश्चमश्वं च ररक्षिष्येति योज्यं । तथा त्वं शंबरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवति-
संख्याकाः पुरः पुराणि दंभयः । व्यनीनशः ॥ एतशं । एति गच्छतीत्येतशः ।
इण गतौ । इणस्तश्चान्तश्चमुनौ । उ० ३. १४७. इति तश्चान्प्रत्ययः । गुणः । कृत्ये ।
कर्तव्य इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः पृषोदरादित्वात् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

स घा राजा सत्पतिः शूश्रुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

सः । घा । राजा । सत्पतिः । शूश्रुवत् । जनः । रातऽहव्यः । प्रति । यः । शासं । इन्वति ।

उक्था । वा । यः । अभिऽगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते ।

दिवः ॥ ७ ॥

स घा स खलु जनो जातो राजा राजमानः सत्पतिः सतां पालयिता
यजमानः शूश्रुवत् । आत्मानं वर्धयति । य इंद्रं प्रति रातहव्यो दत्तहविष्कः सन्
शासमिन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्य स्तुतिमिन्वति । व्याप्नोति । उक्था वो-
क्तानि शस्त्राणि वा यः स्तोता राधसा हविल्लक्षणेनाब्जेन सहाभिगृणाति ।
तस्याभिमुखीकरणाय शंसति । अस्मै स्तोत्रे दानुरभिमतफलप्रदातेन्द्र उपरोप-
रान्मेघान् । उपर इति मेघनाम । तच्च यास्केनैवं निरुक्तं । उपर उपलो मेघो
भवत्युपरमंतेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति वा । नि० २. २१. इति । तान्मे-

घान्दिवः सकाशात्पिन्वते । सेचयति दोग्धीति यावत् ॥ घा । ऋचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । सत्पतिः । सतां पतिः सत्पतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । श्रूषुवत् । दुञ्जोश्चि गतिवृद्धोः । एयंताद्वर्तमाने लुङि च्छेञ्चङादेशे संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इत्यंतरंगमपि वृद्धादिकं बाधित्वा णौ च संश्रद्धोः । पा० ६. १. ३१. । इति संप्रसारणं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावे द्विवचनादि । उवङादेशः । रातहव्यः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शासं । शासु अनुशिष्टावित्यस्माद्भावे घञि कर्षात्तत् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं । यद्वा शंसु स्तुतावित्यस्माद्घञि व्यत्ययेन नलोपः । इन्वति । इवि व्याप्नौ । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयो-गादनिघातः । अभिगृणाति । गृ शब्दे । क्रैय्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पूर्ववन्निघाताभावः । उपरा । सुपां सुलुगिति शसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पिन्वते । पिवि मिवि णिवि सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

असमं क्षत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा संतु नेमे ।

ये ते इंद्र ददुषो वर्धयंति महि क्षत्रं स्थविरं वृषण्यं च ॥ ८ ॥

असमं । क्षत्रं । असमा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा । संतु । नेमे ।

ये । ते । इंद्र । ददुषः । वर्धयंति । महि । क्षत्रं । स्थविरं । वृषण्यं । च ॥ ८ ॥

इंद्रस्य क्षत्रं बलमसमं । न केनचित्समं । सर्वाधिकमित्यर्थः । तथा मनीषा बुद्धिश्चासमा । न कस्यापि बुद्ध्या समाना । सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः । नेम इति सर्वनामशब्द एतच्छब्दसमानार्थः । नेम एते सोमपाः सोमस्य पातारो यजमाना अपसा कर्मणा प्र संतु । प्रवृद्धा भवंतु । हे इंद्र ते तव ददुषो हविर्देत-वंतो ये त्वदीयं महि महत् क्षत्रं बलं स्थविरं स्थूलं प्रवृद्धं वृषण्यं वृषत्वं पुंस्त्वं च वर्धयंति । प्रवृद्धं कुर्वन्ति । यद्वा ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवत्त-वेति योजनीयं ॥ नेमे । सर्वनामत्वाज्जसः शीभावे गुणः । पा० ७. १. १७. । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि । फि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्यु-दात्तत्वं । ददुषः । ददातेर्लिटः कसुः । जसो व्यत्ययेन शसादेशः । संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इतीडागमात्पूर्वमेव संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां

चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरः । महि । महेरौणादिक इन्प्रत्ययः । स्थविरं । अजिरशि-
शिरेत्यादिना । उ० १. ५३. । तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययांतो निपातितः ॥

नवमीमृचमाह ॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः ।

अश्वहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्य । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिऽदुग्धाः । चमूऽसदः । चमसाः । इन्द्रऽपानाः ।

वि । अश्वहि । तर्पय । काम । एषां । अथ । मनः । वसुऽदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव चमसाः । चम्यन्ते भक्ष्यन्त इति चमसाः सोमाः ।
एते सोमास्त्वदर्थे संपादिताः । कीदृशा इत्याह । बहुलाः । प्रभूताः । अद्रिदुग्धाः ।
अद्रिभिर्ग्रावभिरभिषुताः । चमूषदः । चमूषु चमसेष्ववस्थिताः । इन्द्रपानाः ।
इन्द्रस्य पानेन सुखकराः । अतस्त्वं तान्व्यश्वहि । व्याप्नुहि । व्याप्य चैषां त्वदीया-
नामिन्द्रियाणां काममभिलाषं तैस्तर्पय । पूरयेति यावत् । अथानन्तरं वसुदेया-
यास्त्वभ्यमभिमतधनप्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व । कुरुष्व ॥ तुभ्य । छांदसो
मलोपः । अद्रिदुग्धाः । दुहेः कर्मणि निष्ठा । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । चमूषदः । चमु अदने । चमन्त्यनेनेति चमूः । कृषिचमितनीत्यादिनौ-
णादिक ऊप्रत्ययः । चमूषु सीदन्तीति चमूषदः । सत्सूद्विषेति क्तिप् । पूर्वप-
दादिति षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रपानाः । कर्मणि च येन संस्पर्शेत्
। पा० ३. ३. ११६. । इति पिबतेः कर्मणि ल्युट् । अश्वहि । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
वसुदेयाय । डुदाञ् दाने । अस्मादचो यदिति भावे यत् । ईदृतीतीकारादेशः ।
गुणः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृष्व । डुकृञ् करणे ।
बहुलं छांदसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

अपामतिष्ठद्भरुणह्रं तमोऽतवृचस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिंद्रो नद्यो वविणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवणेषु जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां । अतिष्ठत् । धरुणऽह्रं । तमः । अंतः । वृचस्य । जठरेषु । पर्वतः ।

अभि । ई । इन्द्रः । नद्यः । वविणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्थाः । प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां वृष्ट्युदकानां धरुणहरं । धरुणशब्दो धारावचनः । धारानिरोधकं तमोऽधकारमतिष्ठत् । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । वृत्रस्य लोकत्रयावरीतुरसुरस्य जठरेषूदरप्रदेशेष्वन्तर्मध्ये पर्वतः पर्ववान्मेघोऽभूत् । अतस्तमोरूपेण वृत्रेण मेघस्यावृतत्वाद्बृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते । ईमिमाः पूर्वोक्ता नद्यो नदीरपः । नदनान्नद्य इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप उच्यन्ते । वव्रिणावरकेण वृत्रेण हिताः पिहिता विश्वा व्यापनीरनुष्ठा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः । एवंविधा अप इन्द्रः प्रवणेषु निम्नेषु भूप्रदेशेष्वभिजिघ्रते । अभिगमयति ॥ वव्रिणा । वृज् वरण इत्यस्मादाह्वगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्ब्रज्जावाद्भिर्भावादि । यणदेशः । प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः । आतश्चोपसर्ग इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । उपसर्गात्सुनो-तीति षत्वं । जिघ्रते । हन्तेर्गत्यर्थाद्व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छन्दसीति शपः श्चुः । अर्तिपिपत्योश्च बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स शेवृधमधि धा द्युन्नमस्मे महि क्षत्रं जनाषाठिन्द्र तथ्यं ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीन्नाये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥ ११ ॥

सः । शेऽवृधं । अधि । धाः । द्युन्नं । अस्मे इति । महि । क्षत्रं । जनाषाट् । इन्द्र । तथ्यं ।

रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरीन् । राये । च । नः । सुऽअपत्यै । इषे । धाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र स त्वमस्मे अस्मासु द्युन्नं यशोऽधिधाः । अधिनिधेहि । कीदृशमित्याह । शेवृधं । संशमनं । रोगाणां शमने सति यद्वर्धते तादृशं । तथा महि महत् जनाषाट् शत्रुजनानामभिभवितृ तथ्यं प्रवृद्धं क्षत्रं बलं चाधिधा इति शेषः । किंच हे इन्द्र नोऽस्मान्मघोनो धनवतः कृत्वा रक्षा । पालय । सूरीन् विदुषोऽन्यानपि पाहि । पालय । तथा राये धनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्ता-येषेऽन्नाय च नोऽस्मान्धाः । धेहि स्थापय ॥ धाः । छन्दसि लुङ्लल्लिट इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । बहुलं छन्दस्यमाङ्गोऽपीत्य-उभावः । अस्मे । सुपां सुलुगित्यस्मच्छब्दात्सप्तम्याः शे आदेशः । जनाषाट् । जनान् सहत इति जनाषाट् । छन्दसि सहः । पा० ३. २. ६३. इति खिवः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सहेः साडः स इति षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपददीर्घः । तथ्यं । तवतिर्वृद्धयर्थः । सौचो धातुः । अचो यदिति यत् । गुणे

धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्षा । रक्ष पालने ।
शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । मघोनः । अयु-
वमघोनामतद्धित इति शसि संप्रसारणं । पाहि । अदादित्वाच्छपो लुक् । हेर-
पित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वान्निघाताभावः ।
स्वपत्यै । शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
जसादिषु छंदसि वावचनमिति याडापः । पा० १. ३. ११३. इति याडागमाभावे
वृद्धिरेचि । पा० ६. १. ८८. इति वृद्धिः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टादशो वर्गः ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं सव्यस्यार्धमैंद्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं ।
दिवश्चिदष्टौ जागतं हीति । हीत्यभिधानात्तुह्यादिपरिभाषयोत्तरे द्वे च सूक्ते जागते ॥
अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । दिवश्चिदस्येति
पर्यासः स नो नव्येभिरिति च । आ० ६. ४. इति ॥ विषुवति निष्केवल्येऽप्ये-
तत्सूक्तं । सूचितं च । शंसेदेवोत्तराणि षट् दिवश्चिदस्य । आ० ८. ६. इति ॥
समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छंदोमेऽपि निष्केवल्य एतत्सूचितं । त्वं महं इंद्र
यो ह दिवश्चिदस्य त्वं महं इंद्र तुभ्यमिति निष्केवल्यं । आ० ८. १. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इंद्रं न महा पृथिवी चन प्रति ।

भीमस्तुविष्मान् चर्षणिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इंद्रं । न । महा । पृथिवी । चन । प्रति ।

भीमः । तुविष्मान् । चर्षणिभ्यः । आतपः । शिशीते । वज्रं । तेजसे । न । वंसंगः ॥ १ ॥

अस्येन्द्रस्य वरिमोरुत्वं प्रभावं दिवश्चित् द्युलोकादपि विपप्रथे । विस्तीर्णं
बभूव । पृथिवी चन पृथिव्यपि च महा महिम्ना महत्त्वेनैंद्रं न प्रति भवति ।
भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीमः शत्रूणां
भयंकरस्तुविष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यस्तेषा-
मर्थाय शत्रूणामातपः । आ समंतात्तापकारी । एवंविधः स इंद्रो वज्रं वर्ज-
नशीलमायुधं तेजसे तैक्षण्याय शिशीते । तनूकरोति तीक्ष्णीकरोति । तत्र
दृष्टांतः । वंसंगो न । वननीयगतिमान्वृषभो यथा स्वशृंगे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति

तद्वत् ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वरिमा । उरुशब्दात् पृथुदिलक्षण
इमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिनोरुशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे । प्रथ प्रख्याने । मृहा ।
महिम्ना । वर्णलोपश्छांदसः । यद्वा महेरौणादिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणां-
तोदात्तः । तृतीयैकवचनेऽस्त्रोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण वि-
भक्तेरुदात्तत्वं । प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतिनिधौ कर्मप्रवच-
नीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । इतींद्रशब्दाद्वितीया । प्रतिनिधिप्र-
तिदाने च यस्मात् । पा० २. ३. ११. । इति पंचमी तु छांदसत्वान्न भवति । भीमः ।
जिभी भय इत्यस्माद्भियः षुवा । उ० १. १४६. । इति मक्प्रत्ययः । भीमो बिभ्यत्य-
स्मादिति यास्कः । नि० १. २०. । आतपः । तपतीति तपः । पचाद्यच् । याथादिनोत्त-
रपदांतोदात्तत्वं । शिशीते । शो तनूकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति
विकरणस्य घुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्यघोरितीत्वं । अनजादावपि
लसार्वधातुके । पा० ६. १. १८९. । व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वं । वंसगः । वन षण
संभक्तावित्यस्मात्कर्मण्यौणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः ।
डोऽन्यचापि दृश्यत इति गमेर्दप्रत्ययः । दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः ।

इंद्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति । विऽश्रिताः । वरीमऽभिः ।

इंद्रः । सोमस्य । पीतये । वृषऽयते । सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

स इंद्रः समुद्रियः । समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमंतरिक्षं । तत्र भवः समु-
द्रियः । एवंभूतः सन् वरीमभिः स्वकीयैः संवरणैर्यद्वोरुत्वैर्विश्रिता व्याप्ता नद्यो
नदीः शब्दकारिणीर्वृत्रेणावृता अपोऽर्णवो न समुद्र इव प्रतिगृभ्णाति ।
स्वीकृत्य ववर्षेति भावः । स चंद्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते । वृष इवा-
चरति । हर्षयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । तथा स इंद्रो युध्मो योद्धा सनाच्चिरादेव
यद्वा सनातन ओजसा बलकृतेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते । पनः
स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः । अर्णसो लोपश्च । पा० ५. २. १०९. २. । इति मत्वर्थीयो
वप्रत्ययः सलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । नद् अव्यक्ते शब्द इत्यस्मात्कर्तरि

पचाद्यच् । चित् इत्यन्तोदात्तत्वं । नदडिति टित्वेन पाठात् टिड्ढाणञिति डीप् ।
 यस्येति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । जसि यणादेश उदात्तस्वरि-
 तयोर्यण इति स्वरितत्वं । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्याप
 उच्यन्ते । तथा च श्रूयते । अहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ ता वो
 नामानि सिंधव इति । समुद्रियः । समुद्राभाङ् इति भवार्थे घप्रत्ययः । घस्येया-
 देशः । तस्योपदेशिवच्चनादाद्युदात्तत्वं । गृभ्णाति । ह्यहोर्भे इति भत्वं । वि-
 श्रिताः । श्रिञ् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 वरीमभिः । वृञ् वरण इत्यस्मादौणादिक ईमनिन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा उरुशब्दादिमनिचि दीर्घ आद्युदात्तत्वं च छांदसत्वात् । वृषायते । कर्तुः
 क्यङ् सलोपश्चेत्याचारार्थे क्यङ् । ङित्त्वादात्मनेपदं । अकृत्सार्वधातुकयोरिति
 दीर्घः । युध्मः । युध संप्रहार इत्यस्मादिषियुधीधिदसिश्चाधूसूभ्यो मगिति मक् ।
 पनस्यते । पन स्तुतौ । पननं पनः । तदिच्छति पनस्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा उयः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य । धर्मणां । इरज्यसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उयः । कर्मणे । पुरःऽहितः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्वतं मेघं नाकापीः । न हि हतो भुङ्क्ते ।
 इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हन्ति । तथा महो महतो नृम्णस्य धनस्य धर्मणां
 धारयितृणां कुबेरादीनामिरज्यसि । ईशिषे । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । स इन्द्रो देवता
 वीर्येणात्यतिशयितः प्रचेकिते । प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव । स चोय उद्गूणं
 इन्द्रो विश्वस्मै सर्वस्मै वृचवधादिरूपाय कर्मणे देवैः सर्वैः पुरोहितः । पुरस्ता-
 दवस्थापितः ॥ धर्मणां । धृञ् धारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कर्तरि मनिन् ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं । इरज्यसि । इरज् ईर्ष्यायां । ऐश्वर्य इत्येके । कङ्गादित्वाद्यक् ।
 वीर्येण । शूर वीर विक्रांतौ । चुरादिः । अचो यदिति यत् । णिलोपः । बहु-
 व्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वविधानसामर्थ्याद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वा-
 भावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । तस्मिन्हि सत्याद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्यनेनैव

सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तं । देवता । देव एव देवता । देवात्त-
लिति स्वार्थे तल्प्रत्ययः । लितीति प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । चेकिते । कित
ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताच्चेकित्यतेः कर्मणि लिट्यतो लोपयलोपौ । पुरोहितः ।
पुरस्शब्दस्यासिप्रत्ययांतस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोऽव्ययमिति
गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स इवने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियं ।

वृषा छंदुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा यदिवन्ति ॥ ४ ॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु । प्रऽब्रुवाणः । इन्द्रियं ।

वृषा । छंदुः । भवति । हर्यतः । वृषा । क्षेमेण । धेनां । मघऽवा । यत् । इवन्ति ॥ ४ ॥

स इत् स एवेन्द्रो वनेऽरण्ये नमस्युभिर्नमसा स्तोत्रेण पूजयितृभिर्ऋषि-
भिर्वचस्यते । वच इच्छन् क्रियते । स्तूयत इत्यर्थः । यद्वा वचः स्तोत्रमात्मन
इच्छति । स चेन्द्र आत्मीयेषु जनेष्विन्द्रियं स्ववीर्यं प्रब्रुवाणः प्रकटयन् चारु
वर्तते । किंच स वृषा कामानां वर्षको हर्यतः प्रेप्सावतो यियक्षतश्छंदुरुपच्छंदयिता
भवति । यियक्षतां पुरुषाणां यागे रुचिमुत्पादयतीति भावः । वृषा वर्षयिता ।
हविष्प्रदातेत्यर्थः । मघवा धनवान् । एवंभूतो यजमानः क्षेमेणैन्द्रकृतेन रक्षणेन युक्तः
सन् यत् यदा धेनां स्तुतिलक्षणां वाचमिवन्ति प्रेरयति तदानीं छंदुर्भवतीति
पूर्वेणान्वयः । यद्वा मघवा वृषेन्द्रः क्षेमेण क्षेमकरेण मनसा धेनां यजमानैः
कृतां स्तुतिं यद्यस्मादिवन्ति व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यं ॥ नमस्युभिः । नमो-
वरिव इति पूजार्थे क्यच् । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वच-
स्यति । तं वचस्यतं कुर्वन्ति मुनयो वचस्ययन्ति । वचस्ययतेः कर्मणि यक्यतो-
लोपयलोपौ । यद्वा वचस्यतेर्थत्ययेनात्मनेपदं । प्रब्रुवाणः । ब्रूञ् व्यक्तायां
वाचि । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । शानचो डिङ्वाङ्गुणाभाव उवङ् ।
चित्स्वरेणांतोदात्तः । इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगमिन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टमि-
न्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । पा० ५. २. ९३. । इति लिंगादिष्वर्थेष्विन्द्रशब्दात्
घच्प्रत्ययो निपात्यते । अतोऽंतोदात्तत्वं । इवन्ति । इवि व्याप्नौ । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्ब्रूतयोगादनिघातः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।

अधा चन अहधति त्विषीमत इन्द्राय वज्रं निघनिघ्नते वधं ॥ ५ ॥

सः । इत् । महानि । संऽइथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः । ओजसा । जनेभ्यः ।

अधा । चन । अत् । दधति । त्विषिऽमते । इन्द्राय । वज्रं । निऽघनिघ्नते । वधं ॥ ५ ॥

स इत् स एवेन्द्रो युध्मो योद्धा महानि समिथानि महतः संग्रामान्मज्मना सर्वस्य शोधकेनौजसा बलेन कृणोति । करोति । किमर्थं । जनेभ्यः । स्तोतृजनार्थं । यदेन्द्रो वधं हननसाधनं वज्रमायुधं मेघेषु निघनिघ्नते । निहंति । अधा चन अनंतरमेव त्विषीमते दीप्तिमत इन्द्राय सर्वे जनाः अहधति । अदिति सत्यनाम । इन्द्रो बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति सर्वे प्रतिपद्यन्ते ॥ महानि । महांतीत्यस्य तकारलोपश्छांदसः । यद्वा मह्यन्ते पूज्यन्ते इति महानि प्रवृद्धानि । घञर्थे कविधानमिति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । इण् गतौ । संयन्ति संगच्छन्तेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संग्रामाः । समीणः । उ० २. ११. इति थक्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मज्मना । टुमस्त्रो श्रुद्धौ । मनिः प्रत्ययः । म्लां जश् रुशि । पा० ८. ४. ५३. इति सकारस्य जश्त्वं दकारः । ततश्चुत्वं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अधा । छांदसं धत्वं । निपातस्य चेति सांहितिको दीर्घः । त्विषीमते । त्विष दीप्ति । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे तदेव शिष्यन्ते । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । निघनिघ्नते । हन्तेर्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । अभ्यासस्य घत्वं । निगा-गमश्च । आगनीगंतीति च । पा० ७. ४. ६५. इति चशब्दः प्रकारार्थ इत्युक्तत्वाद्वाधर्त्यादावेतद्दृष्ट्यं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकोनविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स हि अवस्युः सदनानि कृचिमा ह्मया वृधान ओजसा विनाशयन् ।

ज्योतींषि कृणवन्नवृकाणि यज्यवेऽव सुक्रतुः सर्तवा अपः सृजत् ॥ ६ ॥

सः। हि। अवस्युः। सदेनानि। कृचिमा। क्षमया। वृधानः। ओजसा। विऽनाशयन्।
ज्योतींषि। कृषन्। अवृकाणि। यज्यवे। अव। सुऽक्रतुः। सतवै। अपः। सृजत् ॥ ६ ॥

अवस्युरन्नं यशो वात्मन इच्छन् कृचिमा कृचिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि
सदनान्यसुरपुराण्योजसा बलेन विनाशयन् क्षमया भूम्या समानं वृधानो वर्ध-
नशीलः। यद्वा क्षमयेत्योजोविशेषणं। शत्रूणामभिभवित्रा बलेनेत्यर्थः। ज्यो-
तींषि सूर्यादीनि वृत्रेणावृतान्यवृकाणि वृकेणावरकेण तेन रहितानि कृषन्।
कुर्वन्। सुक्रतुः शोभनकर्मसहित एवंविधः स खल्विन्द्रो यज्यवे यष्टे यजमानाय
तदर्थं सतवै सरणायापो वृष्टिलक्षणाद्युदकान्यवसृजत्। वृष्टिं कृतवानित्यर्थः॥
कृचिमा। डुकृञ् कारणे। द्वितः क्तिः। पा० ३. ३. ८८.। इति भावे क्तिप्रत्ययः।
चेर्मन्त्रित्यं। पा० ४. ४. २०.। इति निर्वृत्तार्थे मप्। तस्य पित्वादनुदात्तत्वे क्ति-
प्रत्ययस्वर एव शिष्यते। शेष्वंदसि बहुलमिति शेलोपः। क्षमया। क्षमूष्
सहने। क्षमते प्राणिजातकृतमुपद्रवमिति क्षमा। षिद्धिदादिभ्योऽडित्यङ्प्रत्ययः।
ततष्टाप्। व्यत्ययेन धातोरुपधालोपः। छंदसं विभक्त्युदात्तत्वं। यद्वा। अयं
धातुरभिभवार्थः। षह अभिभव इति सहनस्याभिभवार्थत्वात्। अस्मादौणादिको
मनिन्। व्यत्ययेन स्त्रीलिंगता। मनः। पा० ४. १. ११.। इति डीपो निषेधे
डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां। पा० ४. १. १३.। इति डाप्। टिलोपः। वृधानः। ताच्छी-
लिकश्चानश्। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। अवृकाणि।
वृज् वरणे। सृवृभूषुषिमुषिभ्यः कक्। उ० ३. ४६.। इति कक्प्रत्ययः। बहुव्रीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। यज्यवे। यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युरिति
युप्रत्ययः। वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं। सुक्रतुः। बहुव्रीहौ क्त्वादयश्चेत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं। सतवै। सृ गतौ। कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः। गुणः।
अंतश्च तवै युगपदित्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं। अपः। ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं।
सृजत्। लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः॥

सप्तमीमुचमाह ॥

दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽवीचा हरी वंदनश्रुदा कृधि।

यमिष्टासः सारथयो य ईद्रे ते न त्वा केता आ दभुवंति भूर्ययः ॥ ७ ॥

दानाय। मनः। सोमऽपावन्। अस्तु। ते। अर्वाचा। हरी इति। वंदनऽश्रुत्। आ। कृधि।
यमिष्ठासः। सारथयः। ये। इंद्र। ते। न। त्वा। केताः। आ। दंभुवन्ति। भूर्णयः ॥ ७ ॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिंद्र ते त्वदीयं मनो दानायास्सदभिमतफलप्र-
दानायास्तु । भवतु । हे वंदनश्रुत् । वंदनानां स्तुतीनां श्रोतः । हरी त्वदीया-
वश्वावर्वाचास्सद्यज्ञाभिमुखावाकृधि । आभिमुख्येन कुरु । हे इंद्र ते तव स्वभूता
ये सारथयः संति ते यमिष्ठासोऽतिशयेन यंतारः । अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः ।
यस्मादेवं तस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारो भूर्णयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः ।
यद्वा भीतास्तीक्ष्णाः शत्रवस्त्वा त्वां नादंभुवन्ति । न हिंसन्ति ॥ सोमपावन् ।
आतो मनिन्निति वनिप् । असंबुद्धाविति पर्युदासाद्दीर्घाभावः । अर्वाचा ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वंदनश्रुत् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदि-
त्त्वान्नुम् । भावे ल्युट् । तेषां श्रोता । श्रु श्रवणे । क्षिपि तुगागमः । यमिष्ठासः ।
यंतुः शब्दात्तुच्छंदसीतीष्ठप्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । निह्वादाद्यु-
दात्तत्वं । आज्ञसेरसुगित्यसुक् । सारथयः । सतेर्णिच्च । उ० ४. ९०. । इति घथिन्प्र-
त्ययो णिलोपश्च । निह्वादाद्युदात्तः । केताः । कित ज्ञाने । चिकेतति प्रतिकूलं
जानंतीति केताः । पचाद्यच् । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा प्रतिकूल-
तया ज्ञायंत इति केताः । कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । दंभुवन्ति । दंभु दंभे ।
स्वादित्वाच्छुः । तस्य डिह्वादनिदितामिति नलोपः । संयोगपूर्वत्वेन हुश्रुवोरिति
यणादेशाभावेऽचि श्रुधान्वित्यादिनोवङादेशः । भूर्णयः । भृञ् भरणे । घृणि-
पृश्निरित्यादावस्मान्निप्रत्ययांतो निपात्यते । ऋत उतं दीर्घश्च । यद्वा भृ भय
इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि क्तिन्युदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः ।
ऋकारल्वादिभ्यः क्तिनिष्ठावद्भवति । पा० ८. २. ४४. १. । इति निष्ठावद्भावान्नत्वं ।
निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अप्रक्षितं वसु बिभर्षि हस्तयोरषाळ्हं सहस्तन्वि श्रुतो दधे ।

आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते ऋतव इंद्र भूरयः ॥ ८ ॥

अप्रऽक्षितं । वसु । बिभर्षि । हस्तयोः । अषाळ्हं । सहः । तन्वि । श्रुतः । दधे ।

आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तृभिः । तनूषु । ते । ऋतवः । इंद्र । भूरयः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमप्रक्षितं प्रक्षयरहितं वसु धनं हस्तयोर्विभर्षि । स्तोतृभ्यो दातुं धारयसि । तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान्तन्यात्मीये शरीरेऽषाळ्हं शत्रुभिरत-
भिभूतं सहो बलं दधे । धारयति । त्वदीयास्तनवः कर्तृभिर्वृत्रादेरसुरस्य वधं
कुर्वन्निर्बलकृतैः कर्मभिरावृतास आवृताः । बलकृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य
शरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते । तच्च दृष्टान्तः । अवतासो न । अवत इति कूपनाम ।
यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिराव्रियन्ते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्
हे इंद्र ते तव शरीरेषु क्रतवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं । क्षि
क्ष्य इत्यस्माज्जावे निष्ठा । अण्यदर्थे इति पर्युदासाद्दीर्घाभावः । अत एव क्षियो
दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । प्रकृष्टं क्षितं यस्य तत्प्रक्षितं । न प्रक्षितमप्र-
क्षितं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विभर्षि । डुभृज् धारणपोषणयोः । लटि
सिपि शपः श्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । अषाळ्हं । षह अभिभव इत्य-
स्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीषसह । पा० ७. २. ४८. । इतीटो विकल्पितत्वात्
यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । ढत्वधत्वष्ट्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते
साढचै साढ्वा साढेति निगमे । पा० ६. ३. ११३. । इति निपातनादात्वं । यदुक्तं
साढेति तृजन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं । तन्वि । जसादिषु छंदसि वावच-
नमिति अच्च घेः । पा० ७. ३. ११९. । इत्यत्वौत्वयोरभावे यणदेशः । उदात्तस्व-
रितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु छान्द-
सत्वान्न प्रवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥

एष प्र पूर्वीरिति षडृचं षष्ठं सूक्तं सव्यस्यार्षमैतद्रं जागतमित्युक्तं । अनुक्रांतं
च । एष प्र षडिति ॥ विषुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तं शंसनीयं । विषुवान्दिवा
कीर्त्य इति खंडे सूचितं । एष प्र पूर्वीर्वृषामदः प्र मंहिष्ठाय । आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

एष प्र पूर्वीरिव तस्य चमिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमुर्भ्वसं ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । चमिषः । अत्यः । न । योषा । उत । अयंस्त । भुर्वणिः ।

दक्षं । महे । पाययते । हिरण्ययं । रथं । आऽवृत्य । हरिऽयोगं । अमुर्भ्वसं ॥ १ ॥

भुर्वणिरत्नैष इन्द्रस्तस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूताश्चमिषश्चमूषु चमसेष्व-
वस्थिताः सोमलक्षणा इषः प्रावोदयन्त । प्रकर्षेण पानार्थमुद्धरति । तत्र
दृष्टान्तः । अत्यो न योषां । यथाश्चो वडवां क्रीडार्थमुपयच्छति । स चेन्द्रो हिरण्यं
सुवर्णमयं हरियोगं हरिभ्यां युक्तमृभ्वसमुरु भासमानं रथमावृत्यावस्थाप्य महे
महते वृचवधादिरूपाय कर्मणे दक्षं प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययते । पानं कार-
यति ॥ पूर्वीः । पृ पालनपूरणयोः । पृभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । उदोष्ठ-
पूर्वस्येत्युत्वं । पुरुशब्दाद्धोतो गुणवचनादिति डीष् । यणादेशः । हलि चेति
दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरः । चमिषः । चमु अदन इत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादि-
नोप्रत्ययांतश्चमूशब्दः । तस्यां वर्तमाना इषश्चमिषः । वकारस्य रेफश्चांदसः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयंस्त । छांदसे वर्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
एकाच इतीदृप्रतिषेधः । भुर्वणिः । भुर्वतिरत्तिकर्मेति यास्कः । धातुपाठे तु भव
हिंसायामिति पठ्यते । अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः । अकारस्योकारश्चांदसः ।
पाययते । पा पाने । शङ्खासाह्याव्यावेपां युगिति हेतुमति णिचि युगागमः ।
णिचश्चेत्यात्मनेपदं । हिरण्यं । अत्युवास्त्येत्यादिना हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो
मशब्दलोपो निपात्यते । हरियोगं । हर्योर्योगो योजनं यस्मिन् । हरिशब्द इन्-
प्रत्ययांत आद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । अृभ्वसं । उरुभास-
मित्यस्य पृषोदरादित्वाद्भवसादेशः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिथवः ।

पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥ २ ॥

तं । गूर्तयः । नेमन्ऽइषः । परीणसः । समुद्रं । न । संऽचरणे । सनिथवः ।

पतिं । दक्षस्य । विदथस्य । नू । सहः । गिरिं । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयः स्तोतारो नेमन्निषो नमस्कारपूर्वे गच्छन्तः । यद्वा नीतहविष्काः परी-
णसः परितो व्याप्नुवन्तः । एवंगुणविशिष्टा यजमानास्तमिन्द्रं स्तुतिभिरधिरोहन्ति ।
स्तुवन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । सनिथवः सनिं धनमात्मन इच्छन्तो वणिजो
धनार्थं संचरणे संचारे निमित्तभूते सति समुद्रं न । यथा नावा समुद्रमधिरोहन्ति
एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभायेंद्रं स्तुवन्तीति भावः । हे स्तोतस्त्वं च

दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदथस्य यज्ञस्य पतिं पालयितारं सहः सहस्वंतं बलवंतमिंद्रं
तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण नू क्षिप्रमधिरोह । स्तुहीति यावत् । तत्र दृष्टान्तः ।
वेनाः कांताः स्त्रियो गिरिं न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरो-
हन्ति ॥ गूर्तयः । गृ शब्दे । गृणन्ति स्तुवंतीति गूर्तयः । क्तिच्क्त्तौ चेति क्तिच् ।
बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नेमन्निषः । एम
प्रहृत्य इत्यस्माच्छतरि व्यत्ययेनैवं । तकारस्य नकारादेशश्च । नमंत इत्यंतींद्रं प्राप्नु-
वंतीति नेमन्निषः । इषु गतावित्यस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । यद्वा णीञ् प्रापण इत्यस्मादतिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । बहुलवच-
नान्नकारस्येत्संज्ञाभावः । नीताः प्रज्ञा इषो येषां । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं । परीणसः । णस कौटिल्य इत्ययं धातुर्गत्यर्थो धातूनामनेकार्थ-
त्वात् । परितो नसन्ति गच्छन्तीति परिणसः । क्तिप् चेति क्तिप् । निपातस्य
चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
यद्वा नशतिर्गतिकर्मा । अस्मात्पूर्ववत् क्तिपि शकारस्य सकारः । सनिथवः ।
षणु दान इत्यस्मादिन् सर्वधातुभ्य इति कर्मणीन्प्रत्ययः । सनिमात्मन इच्छं-
तीति क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः । सुगागमोऽपि वक्तव्यः
। पा० १. १. ५१. ३. । इति सुक् । क्वाच्छंदसीत्युत्प्रत्ययः । नू । ऋचि तुनुधेति साहि-
तिको दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरस्य मतुपश्छांदसो लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध आभूषु रामयन्नि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । भ्राजते । तुजा । शवः ।

येन । शुष्णं । मायिनं । आयसः । मदे । दुधः । आभूषु । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

स इंद्रस्तुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता क्षिप्रकारी वा । तुर्वणिस्तूर्णवन्निरिति यास्कः
। नि० ६. १४. । तूर्णसंभजन इति तस्यार्थः । महान्प्रवृद्धश्च भवति । तस्येन्द्रस्य
शवो बलं पौंस्ये वीरैः पुरुषैः कर्तव्ये संग्रामेऽरेखनवद्यं तुजा शत्रूणां हिंसकं
सत् भ्राजते । दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । गिरेः पर्वतस्य भृष्टिर्न । शृंगमिव । तद्य-
थोन्नतं सहीप्यते तद्वत् । आयसोऽयोमयकवचयुक्तदेहो दुधो दुष्टानां शत्रूणां

धर्तावस्थापयिता । एवंभूत इन्द्रो मदे सोमपानेन हर्षे सति येन बलेन शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं मायिनं मायाविनमाभूषु कारागृहेषु दामनि बंधके निगडे निरामयत् न्यवासयत् तद्वलमिति पूर्वेणान्वयः ॥ तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः । अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः । अरेणु । रेणुवदाच्छादकत्वाद्देणुशब्देनावद्यमुच्यते । बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तुजा । तुज हिंसायां । इगुपधलक्षणः कः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । दुध्नः । दुष्टान् ध्रियतेऽवस्थापयतीति दुध्नः । धृङ् अवस्थान इत्यस्मादंतर्भावितरण्यर्थान्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३.२.५.२. । यणादेशः । रेफलोपश्छांदसः । रामयत् । अमंतत्वान्मिह्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छांदसः संहितायां दीर्घः ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इन्द्रं सिषक्त्युषसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शवसा वाधते तम इयर्ति रेणुं बृहदर्हरिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इन्द्रं । सिषक्ति । उषसं । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शवसा । वाधते । तमः । इयर्ति । रेणुं । बृहत् । अर्हरिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

य इन्द्रो धृष्णुना धर्षकेण शवसा बलेन तमस्तमोरूपं वृचादिमसुरं वाधते । हिनस्ति । ऊतये रक्षणाय त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धितं तमिन्द्रं देवी तविषी द्योतमानं बलं यदि यदा सिषक्ति । समवैति । सेवत इति यास्कः । सूर्य उषसं न यथोषोदेवतां सेवते । नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः । तदानीमर्हरिष्वणिः । गच्छंतो हरंतीत्यर्हरयः शचवः । तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयितेन्द्रो रेणुं रेषणं हिंसनं बृहत्प्रभूतमियर्ति । शचून् गमयति ॥ त्वावृधा । त्वया वर्धत इति त्वावृत् । क्तिप् चेति क्तिप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । छांदसं दकारस्यात्वं । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आकारः । सिषक्ति । षच समवाये । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । इयर्ति । ऋ सृ गतौ । जीहीत्यादिकः । अस्मादंतर्भावितरण्यर्थाल्लट् । शपः श्रुः । द्विर्भावोरदत्वहलादि-शेषाः । अर्तिपिपर्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयडादेशः । अनुदात्ते चेत्यभ्यासस्याद्युदात्तत्वं । पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । रेणुं । री गतिरेषणयोः । अस्मादौणादिको नुप्रत्ययः । अर्हरिष्वणिः । अर्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । अरो गच्छंतश्चेमे हरयश्चेत्यर्हरयः । तेषां स्वनयिता ।

स्यमु स्वन् ध्वन शब्दे । अस्माख्यन्तादौणादिक इन्प्रत्ययः । णेरनिटीति णिलोपः । घटादित्वान्मिह्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।

स्वमीळहे यन्मदे इन्द्र हर्षाहन्वृचं निरपामौञ्जो अर्णवं ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिर् । धरुणं । अच्युतं । रजः । अतिस्थिपः । दिवः । आतासु । बर्हणा ।

स्वः । मीळहे । यत् । मदे । इन्द्र । हर्षा । अहन् । वृचं । निः । अपां । औञ्जः । अर्णवं ॥ ५ ॥

यद्यदा तिरो वृचेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकमच्युतं विनाशरहितं रज उदकं दिवो द्युलोकादातासु । आता इति दिङ्प्राम् । आतासु विस्तृतासु दिक्षु हे इन्द्र बर्हणा हन्ता त्वं व्यतिष्ठिपः । विविधं स्थापयां चकृषे । तथा यद्यदा स्वमीळहे । मीळहमिति धननाम । स्वः सुष्ठु गन्तव्यं मीळहं धनं यस्मिन् तस्मिन्संयामे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्षा हृष्टया शक्त्या वृचमावरकमसुरमहन् । त्वमवधीः । तदानीमपां पूर्णमर्णवं मेघं निरौञ्जः । वर्षणाभिमुखमधोमुखमकार्षीः । वृष्टेरावरकं वृचं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं न्यसैक्षीरिति तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः । तिष्ठतेर्ण्यन्ताल्लुङि च्लेश्चङादेशः । णिलोपः । तिष्ठतेरित् । पा० ७. ४. ५. । इत्युपधाया इत्वं । चङीति द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति थकारः शिष्यते । चर्त्वेन तकारः । अडागम उदात्तः । यङुत्तयोगादनिघातः । बर्हणा । सुपां सुलुगिति सोराकारः । स्वमीळहे । मिह सेचने । निष्ठा । हो ढ इति ढत्वं । ऋषस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वं । तस्य घृत्वे ढो ढे लोप इति ढलोपः । ढलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वं । स्वरित्येतत् न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वर्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् । हन्तेर्लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्ङाभ्य इति सेल्लोपः । यङुत्तयोगादनिघातः । औञ्जः । उञ्ज आर्जवे । लङ्ङाडागमो वृद्धिश्च ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इन्द्र सदेनेषु माहिनः ।

त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृचस्य समया पाथारुजः ॥ ६ ॥

त्वं । दि॒वः । ध॒रु॒णं । धि॒षे । ओ॒ज॒सा । पृ॒थि॒व्याः । इ॒न्द्र । स॒द॒नेषु । मा॒हि॒नः ।

त्वं । सु॒तस्य॑ । म॒दे । अ॒रि॒णाः । अ॒पः । वि॒ । वृ॒चस्य॑ । स॒मया॑ । पा॒था । अ॒रु॒जः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवो द्युलोकात्पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेष्वोजस्म बलेन धरुणं सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं धिषे । दधिषे । स्थापयसि । यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्यपो जलान्यरिणाः । मेघान्निरगमयः । वृचस्यावरकं वृचं च समया धृष्टया पाथा शिलया यद्वा शक्त्या व्यरुजः । विशेषेणाभांक्षीः ॥ धिषे । दधातेच्छांदसो वर्तमाने लिट् । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वचनाद्विर्वचनाभावः । ऋादिनियमादिडागम आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । माहिनः । महेरिण च । उ० २. ५७. । इति मह पूजायामित्यस्मादौणादिक इन्प्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । अरिणाः । री गतिरेषणयोः । क्रैय्यादिकः । लङि सिपि प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । समया । षम ष्टम वैक्लव्ये । समतीति समा । पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पाथा । पिषू संचूर्णेन इत्यस्मादौणादिक इन्प्रत्ययः । बहुलवचनादुपधाया आकारः । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । तृतीयैकवचने यणादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अरुजः । रुजो भंगे । तौदादिकः । शस्य डित्त्वाद्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकविंशो वर्गः ॥

प्र मंहिष्ठायेति षडृचं सप्तमं सूक्तं सव्यस्यार्धमैन्द्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । प्र मंहिष्ठायेति ॥ विषुवति निष्केवल्य इदं सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । प्र मंहिष्ठाय त्यमूष्वितीह तार्क्ष्यमंततः । आ० ८. ६. । इति ॥ उक्थसंस्थे ऋतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्स्त्रेऽप्येतत्सूक्तं । सूचितं च । सर्वाः ककुभः प्र मंहिष्ठायोदप्रुतः । आ० ६. १. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहदये सत्यश्रुष्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतं ॥ १ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहत्ऽरये । सत्यऽश्रुष्माय । तवसे । मतिं । भरे ।

अपांऽइव । प्रवणे । यस्य । दुऽधरं । राधः । विश्वऽआयु । शवसे । अपऽवृतं ॥ १ ॥

मंहिषाय । मंहितिर्दानकर्मेति यास्कः । दानृतमाय बृहते गुणैर्महते बृहद्वये
महाधनाय सत्यशुष्मायावितथबलाय तवस आकारतः प्रवृडाय । एवंगुण-
विशिष्टायेन्द्राय मतिं मननीयां स्तुतिं प्रभरे । प्रकर्षेण संपादयामि । यस्येन्द्रस्य
बलं दुर्धरं । अन्यैर्धर्तुमशक्यं । तत्र दृष्टान्तः । प्रवणे निम्नप्रदेशेऽपामिव । यथा
जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् । तथा राधो धनं विश्वायु
सर्वेषु व्याप्तं शवसे स्तोतृणां बलाय येनेन्द्रेणापावृतं । अपगतावरणं क्रियते
तस्येन्द्रस्येति पूर्वेण संबंधः ॥ मंहिषाय । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुष्टदंसी-
तीष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्टेमेयःस्विति तृलोपः । बृहते । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । उत्तरयोर्बहुव्रीहिस्वरः । मतिं । मंचे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ।
अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । दुर्धरं । धृज् धारणे । ईषद्दुःसुष्विति
कर्मणि खल् । विश्वायु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्नायु गमनं यस्य तद्विश्वायु । एतेष्टं-
दंसीण इत्युण्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अपावृतं ।
कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अर्धं ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सवना हविष्मतः ।

यन्पर्वते न समाशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः अथिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अर्धं ते । विश्वं । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः । निम्नाऽइव । सवना । हविष्मतः ।

यत् । पर्वते । न । संऽअशीत । हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । अथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ हानंतरमेव हे इन्द्र विश्वं सर्वमिदं जगत्ते तव संबंधिन इष्टये यागा-
यान्वसत् । अन्वभवत् । यद्वा । इष्टये हविरादिभिस्तव प्राप्तय इति योज्यं ।
हविष्मतो यजमानस्य सवना सवनानि यज्ञजातानि निम्नेव निम्नानि भूस्थ-
लान्याप इव त्वां संभजंत इति शेषः । हर्यतः शत्रुवधं प्रेप्तत इन्द्रस्य । हर्यतिः
प्रेप्ताकर्मेति यास्कः । यद्वा हर्यतः शोभनः । हिरण्ययो हिरण्ययः अथिता
शत्रूणां हिंसनशीलो वज्रः पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृत्रे वा यद्यदा समशीत
संसुप्तो नाभवत् किंतु जागरितः सन्नवधीदित्यर्थः । यदेन्द्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्र-
तिहतः सन्वृत्रमवधीत्तदाप्रभृत्येव तं यष्टुं सर्वे यजमानाः प्रावर्तिषतेति भावः ॥
अथ । छांदसं धत्वं । असत् । अस्तेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ।

इष्टये । यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । वश्वादिना षत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मंचे वृषेति तस्यो-
दात्तत्वं । निम्नेव सवना । शेष्ठंदसीति शेलोपः । समशीत । शीङ् स्वप्ने । लङि
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् शीङ् सार्वधातुके । पा० ७. ४. २१. । इति गुणा-
भावः । हर्यतः । हर्य गतिकांत्योः । भृमृहशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । अथिता । अथ
क्रथ क्रथ हिंसार्थाः । ताच्छीलिकस्तृन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्रे आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सं । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भर । पनीयसे ।

यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियं । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे उषः । उषोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शत्रूणां भयंकराय पनीयसेऽति-
शयेन स्तोतव्यायास्मा इन्द्रायाध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्यागे । नेति संप्रत्यर्थे । तथा च
यास्कः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहि । नि० ७. ३१. । इति । संप्रती-
दानीं नमसा नमो हविलक्ष्णमन्नं समाभर । सम्यक् संपादय । धाम सर्वस्य
धारकं नाम स्तोतृषु नमनशीलं प्रसिद्धं वेन्द्रियमिन्द्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिंगं यस्ये-
द्रस्यैवंविधं ज्योतिः श्रवसेऽन्नाय हविलक्ष्णान्नलाभार्थमयस इतस्ततो गमना-
याकारि । क्रियते । हरितो न । यथाश्वान्सादिनः स्वाभिलषितदेशं गमयंति
तद्वदिन्द्रोऽपि स्वाभिमतहविल्लाभाय स्वकीयं तेजो गमयतीति भावः ॥ उषः ।
पादादित्वान्निघाताभावः । शुभ्रे । शुभ दीप्तौ । स्फायितंचीत्यादिना रक् । भर ।
हयहोर्भ इति भत्वं । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । पनीयसे । पनतेः स्तुत्यर्थाद्बहु-
लवचनात्कर्मण्यसुन् । तस्मादातिशयनिक ईयसुनि ढेरिति टिलोपः । अकारि ।
छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
अडागम उदात्तः । अयसे । अय गतावित्यस्माद्भावेऽसुन् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इमे तं इंद्र ते वयं पुरुषुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत्क्षोणीरिव प्रति नो हर्य तद्वचः ॥ ४ ॥

इमे। ते। इंद्र। ते। वयं। पुरुऽस्तुत। ये। त्वा। आऽरभ्य। चरामसि। प्रभुवसो इति प्रभुवसो।
नहि। त्वत्। अन्यः। गिर्वणः। गिरः। सघत्। क्षोणीःऽइव। प्रति। नः। हर्य। तत्।
वचः ॥ ४ ॥

हे इंद्र प्रभुवसो प्रभूतधन । अत एव पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्तुत ।
ये च वयं त्वा त्वामारभ्याश्रयतयावलंब्य चरामसि । चरामो यागे वर्तमाने ।
त इमे वयं ते तव स्वभूताः । हे गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयेन्द्र त्वदन्यस्त्वतोऽन्यः
कश्चिदपि गिरः स्तुतीर्नहि सघत् । न हि प्राप्नोति । अतस्त्वं नोऽस्माकं तत्सु-
तिलक्षणं वचः प्रतिहर्य । कामयस्व । क्षोणीरिव । यथा क्षोणी पृथिवी स्वकी-
यानि भूतजातानि कामयते ॥ चरामसि । इदं तो मसिः । शपः पितृदानुदात्तत्वे
धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् । षघ हिंसायां । अच प्राप्त्यर्थो धातू-
नामनेकार्थत्वात् । लेट्छाडागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । पादादि-
त्वान्निघाताभावः । क्षोणीरिव । हल्ङ्गाभ्य इति सुलोपाभावश्छांदसः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

भूरि त इंद्र वीर्यं तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण ।

अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि। ते। इंद्र। वीर्यं। तव। स्मसि। अस्य। स्तोतुः। मघऽवन्। कामं। आ। पृण।

अनु। ते। द्यौः। बृहती। वीर्यं। ममे। इयं। च। ते। पृथिवी। नेमे। ओजसे ॥ ५ ॥

हे इंद्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बहु न केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते । तादृशस्य
तव वयं स्मसि । स्वभूता भवामः । हे मघवन् त्वमस्य स्तोतुः त्वां स्तुवतो
यजमानस्य काममभिलाषमापृण । आपूरय । बृहती द्यौर्महान् द्युलोकोऽपि
ते तव वीर्यमनुममे । अन्वमंस्त । इंद्रेण सहावस्थानादियं चेयमपि पृथिवी
ते तवौजसे बलाय नेमे । प्रह्वीबभूव । त्वद्वलाङ्गीता सत्यध एव वर्तत इति
भावः ॥ स्मसि । अस भुवि । लटि असोरलोप इत्यकारलोपः । इदं तो मसिः ।
पृण । पृण प्रीणने । अच प्रीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः ।
तस्य ङित्वाङ्गुणाभावः । ममे । माङ् माने शब्दे च । ङित्वादात्मनेपदं । लि-
ट्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । नेमे । णम प्रह्वत्वे । लिट्छात एकहल्मध्य
इत्येवाभ्यासलोपौ । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ ।

अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः सचा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥ ६ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । महं । उरुं । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वऽशः । चकर्तिथ ।

अव । असृजः । निऽवृताः । सर्तवै । अपः । सचा । विश्वं । दधिषे । केवलं । सहः ॥ ६ ॥

हे वज्रिन्वज्रवन्निद्र त्वं तं प्रसिद्धं महामायामतो महांतमुरुं विस्तीर्णं पर्वतं पर्वतं मेघं वृचासुरं वा वज्रेणायुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकर्तिथ । शकलीचकृषे । तेन मेघेन निवृता आवृता अपः सर्तवै सरणाय गमनाय अवासृजः । अवाङ्मुखमस्राक्षीः । अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहो बलं दधिषे । धारयसि । नान्यः कश्चिदिति । यदेतत्तत्सचा सत्यमेव । सचेति सत्यनाम । सचेत्येति तन्नामसु पाठात् ॥ महं । महंतं । नकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । चकर्तिथ । कृती छेदने । लिटि थल्यभ्यासस्योरदरत्वहलादिशेषचुत्वानि । सर्तवै । कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः । कुन्मेजंतः । पा० १. १. ३९. । इत्यव्ययत्वेऽव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । अंतश्च तवै युगपदित्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । दधिषे । लिटि क्रादिनियमादिट् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले दशमोऽनुवाकः ॥

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र नू चिदिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आर्षमाग्नेयं । आद्याः पंच जगत्यः । शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । नू चिन्नव नोधा गौतम आग्नेयं हि चतुस्त्रिष्टुबंतमिति । हीति वचनादुत्तरे च द्वे सूक्ते अग्निदेवताके ॥ अभिष्ववषडहस्य पंचमेऽहन्याग्निमारुत इदं जातवेदस्यं निविडानं । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । पृक्षस्य वृष्णे वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतं । आ० १. १. । इति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावाश्चिनशस्त्रे च जागते छंदस्यादितः पंचर्चः । सूचितं च । त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा नू चित्सहोजा अमृतो नितुंदत इति पंच । आ० ४. १३. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते होता यदूतो अभवद्विवस्वतः ।
 वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥ १ ॥
 नु। चित्। सहः। जाः। अमृतः। नि। तुंदते। होता। यत्। दूतः। अभवत्। विवस्वतः।
 वि। साधिष्ठेभिः। पथिः। रजः। ममे। आ। देवः। ताता। हविषा। विवासति ॥ १ ॥

सहोजाः सहसा बलेन जातः । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानारण्योः सका-
 शाज्जायते । अमृतो मरणरहितः । एवंभूतोऽग्निर्नू चित् क्षिप्रमेव नितुंदते ।
 नितरां व्यथयति । उत्पन्नमात्रस्याग्नेः स्प्रष्टुमशक्यत्वात् । यद्वा निर्गच्छति । तुंद-
 तिर्गत्यर्थः सौत्रो धातुः । यद्यदा होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वाय-
 मग्निर्विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय दूतोऽभवत् ।
 हविर्वहने नियुक्तो भवति । तदानीं साधिष्ठेभिः समीचीनैः पथिभिर्मार्गैर्गच्छन्
 रजोऽंतरिक्षलोकं विममे । निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमप्यंतरिक्षमसत्कल्पमभूत् ।
 इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सदुत्पन्नमिव दृश्यते । किंच देवताता । देवता-
 तिरिति यज्ञनाम । देवतातौ यज्ञे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवानावि-
 वासति । परिचरति ॥ अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ नजो जर-
 मरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुंदते । तुद व्यथने । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं ।
 नकारोपजनश्छांदसः । साधिष्ठेभिः । वाढशब्दादातिशायनिकं इष्टन्यतिक्रवाढ-
 योर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. इति साधादेशः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः ।
 निह्वादाद्युदात्तत्वं । देवताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः ।
 तेन तत्संबन्धी यज्ञो लक्ष्यते । यद्वा । देवान्हविषाविवासतीति योज्यं । मुपां
 सुलुगिति विभक्तेर्डादशः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

आ स्वमन्नं युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।
 अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानुं स्तनयन्नचिक्कदत् ॥ २ ॥
 आ । स्वं । अन्नं । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अतसेषु । तिष्ठति ।
 अत्यः । न । पृष्ठं । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न । सानुं । स्तनयन् । अचिक्कदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमग्निः स्वं स्वकीयमद्यादनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वालाया संमिश्रयन् । तदनंतरं चाविष्यन् भक्षयंश्च । अविष्यन्नित्येतदत्तिकर्मसु पठितं । एवंभूतोऽग्निस्तृषु क्षिप्रमेवातसेषु प्रभूतेषु काष्ठेष्वतिष्ठति । आरोहति । अचातसशब्दः काष्ठवाची । अतसं न शुष्कमिति दर्शनात् । प्रुषितस्य दग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्ठमुपर्यवस्थितं ज्वालाजालमन्यो न रोचते । यथा सततगमनशीलोऽत्योऽथ इतस्ततो गच्छन् शोभते । एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वत्र गच्छंती शोभत इति भावः । तदानीं दिवो द्युलोकस्य संबंधि सानु समुच्छ्रितमभ्रं स्तनयन्न शब्दयन्निवाचिक्रदत् । गंभीरं शब्दमात्मानमचीकरत् ॥ युवमानः । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य बहुलं छंदसीति लुगभावः । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । अजरः । बहुव्रीहौ नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अचिक्रदत् । कदि क्रदि क्कदि आह्वाने रोदने च । अस्मायंताल्लुङि चङ्मागमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुमभावः । द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि ॥

तृतीयामृचमाह ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाठमर्त्यः ।

रथो न विष्ट्वंजसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । पुरऽहितः । होता । निऽसत्तः । रयिषाट् । अमर्त्यः ।

रथः । न । विष्टु । ऋंजसानः । आयुषु । वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणो रुद्रेभी रुद्रेर्वसुभिश्च पुरोहितः पुरस्कृतो होता देवानामाह्वाता निषत्तो हविःस्वीकरणाय देवयजने निषत्तो रयिषाट् रयीणां शत्रुधनानामभिभवितामर्त्यो मरणरहितः । एवंभूतो देवो द्योतमानोऽग्निर्विष्टु प्रजासु लौकिकजनेषु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्षणेषु मनुष्येष्वंजसानः स्तूयमानो वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनान्यानुषक् आनुषक्तं यथा भवति तथा व्युण्वति । विशेषेण प्रापयति । यद्वा वार्याणि वरणीयानि हवींषि स्वयं प्राप्नोति ॥ क्राणा । करोतेः शानचि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । शानचो ङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सोः पूर्वस-

वर्णदीर्घत्वं । निषत्तः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । नसत्तनिषत्तेत्यादिना । पा० ८. २. ६१. निष्ठानन्ताभांवा निपातितः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रयिषाट् । षह अभिभवे । छंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. इति खिः । सहेः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. इति षत्वं । ऋजसानः । ऋजति स्तुतिकर्मा । असानजित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८४. इति कर्मण्यसानच्प्रत्ययः । चित् इत्यन्तोदात्तत्वं । आयुषु । आयव इति मनुष्यनाम । इण् गतावित्यस्माच्छंदसीण इत्युण्प्रत्ययः । वृद्धायादेशौ । वार्या । वृङ् संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यत् । तित्स्वरिते प्राप्न ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत् इत्याद्युदात्तत्वं । शेषेच्छंदसीति शेलोपः । ऋण्वति । रिवि गतौ । व्यत्ययेन संप्रसारणं । इदित्त्वानुम् । कर्तरि शप् ॥

चतुर्थीभृचमाह ॥

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्या तुविष्वणिः ।

तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशदूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वातऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृण्या । तुविऽस्वनिः ।

तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णं । ते । एम । रुशत्ऽऊर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजूतो वायुना प्रेरितस्तुविष्वणिर्महास्वनः । एवंभूतोऽग्निर्जुहूभिः स्वकीयाभिर्जिह्वाभिः सृण्या सरणशीलेन तेजःसमूहेन च युक्तः सन् । वृथेत्यनायासवचनः । वृथानायासेनैवातसेषून्नतेषु वृक्षेषु वितिष्ठते । विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने यद्यदा वनिनो वनसंबंधान् वृक्षान्दग्धुं वृषायसे । वृषवदाचरसि । दहसीत्यर्थः । हे रुशदूर्मे दीपज्वाला । अजर जरारहिताग्ने ते तवैव गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्णं भवति ॥ वातजूतः । जू इति सौचो धातुः । वातेन जूतो वातजूतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वितिष्ठते । समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । जुहूभिः । हु दानादनयोः । हूयत आस्विति जुहूः सुचः । श्लुवच्चेति क्षिप् । चकारादीर्घः । श्लुवङ्गावाद्भिर्भावादि । धातोरित्यन्तोदात्तत्वं । सृण्या । सृ गतौ । सरतीति सृणिः । सृवृषिभ्यां किदिति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेत्येव मार्गः । इण् गतावित्यस्मात्करण औणादिको मनिन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तपुर्जंभो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्याँ अव वाति वंसंगः ।

अभिब्रजन्नक्षितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतचिणः ॥ ५ ॥

तपुःऽजंभः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । साह्याँ । अव । वाति । वंसंगः ।

अभिऽब्रजन् । अक्षितं । पाजसा । रजः । स्थातुः । चरथं । भयते । पतचिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जंभः । तपूंषि ज्वाला एव जंभा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः । वातचोदितः । वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽग्निर्यूथे ज्वालासमूहे सत्यक्षितमक्षीणं रज आर्द्रवृक्षांतर्गतमुदकं पाजसा तेजोबलेनाभिब्रजन् आभिमुख्येन गच्छन्वनेऽरण्ये साह्यान् सर्वमभिभवन् आभिमुख्येनाववाति । व्याप्नोति । तत्र दष्टांतः । वंसंगो न । यथा वननीयगतिर्वृषो गोयूथे सर्वमभिभवन्वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्पतचिणः पतनवतोऽग्रेः सकाशात्स्थातुः स्थावरं चरथं च जंगमं च भयते । बिभेति ॥ साह्यान् । दाश्यान् साह्यानि हि क्लृप्तप्रत्ययांतो निपातितः । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । यत्बलोपौ । ह्रस्वत्वं छान्दसं । स्थातुः । कमिमनिजनीत्यादिना विहितस्तुप्रत्ययो बहुलवचनात्तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्थातुरनंतरं चरथं भयते । प्रथमं स्थातु स्थावरं बिभेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादौणादिकोऽथप्रत्ययः । भयते । जिभी भये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति श्रोरभावः । गुणावादेशौ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

दधुष्टा भृगवो मानुषेष्वारयिं न चारुं सुहवं जनेभ्यः ।

होतारमग्रे अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिं । न । चारुं । सुऽहवं । जनेभ्यः ।

होतारं । अग्रे । अतिथिं । वरेण्यं । मित्रं । न । शेवं । दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे अग्रे त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव एतत्संज्ञा महर्षयो दिव्याय

जन्मने देवत्वप्रप्तये आहं रयिं न शोभनं धनमिवादधुः । आधानसंभारेषु मंचैः
स्थापनेन समक्षुर्वन् । कीदृशं त्वां । जनेभ्यः सुहवं । यजमानार्थमाह्वातुं सुशकं ।
होतारं । देवानामाह्वातारं । अतिथिं । अतिथिवत्पूज्यं । यद्वा देवयजनदेशेषु सततं
गंतारं । वरेण्यं वरणीयं मित्रं न शेवं । यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत्
सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः । लिट्युभ्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । युष्मत्तत्त-
तक्षुःष्वंतःपादमिति विसर्जनीयस्य षत्वं । सुहवं । ह्रयतेरीषदुःसुध्विति खल ।
बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

होतारं सप्त जुहो॑यजिष्ठं यं वाघतो॑ वृणते॑ अध्वरेषु ।

अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसा॑ यामि रत्नं ॥ ७ ॥

होतारं । सप्त । जुहोः । यजिष्ठं । यं । वाघतः । वृणते । अध्वरेषु ।

अग्निं । विश्वेषां । अरतिं । वसूनां । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नं ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याका जुहो होतारो वाघत ऋत्विजोऽध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं
यष्टतमं होतारं देवानामाह्वातारं यमग्निं वृणते संभजंते विश्वेषां सर्वेषां वसूना-
मरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसा हविलक्षणेनान्नेन सपर्यामि । परिचरामि ।
रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि । याचामि ॥ वृणते । वृङ् संभक्तौ । क्रय्यादिकः ।
प्रत्ययस्वरः । अरतिं । ऋ गतिप्रापणयोः । अस्मादीणादिको वहिवस्यतिभ्यश्चित्
। उ० ४. ६१. । इत्यतिप्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । सपर्यामि । सपर्यतिः परिचर-
णकर्मा । सपर पूजायामिति धातुः कंडादिः । अतो यक एव स्वरः शिष्यते ।
पादादित्वान्निघाताभावः । यामि । याचामीत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अच्छिद्रा॑ सूनो॒ सहसो॒ नो अद्य॑ स्तोतृभ्यो॑ मित्रमहः॒ शर्म॑ यच्छ ।

अग्ने॑ गृणंतं॒ महंस॑ उरुथोर्जो॑ नपात्पू॒र्भिरायसी॑भिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः । मित्रमहः । शर्म । यच्छ ।

अग्ने । गृणंतं । अंहसः । उरुथ । ऊर्जः । नपात् । पूःभ्यः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र । बलेन हि मथ्यमानोऽग्निर्जायते । मित्रमहः । अनुकूलदीप्तिमन्त्रे नोऽस्मभ्यं स्तोतृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मण्यच्छिद्राच्छेद्यानि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ । देहि । किंच हे ऊर्जो नपात् । अन्नस्य पुत्र । भुक्ते-
नान्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं । एवंविधाग्ने गृणंतं त्वां स्तुवंतमायसी-
भिर्व्याप्तैः । यद्यायोवद्दृढतरैः पूर्भिः पालनैरंहसः पापादुरुथ । रक्ष । उरु-
थती रक्षाकर्मेति यास्कः ॥ अच्छिद्रा । शेषं छंदसीति शेलोपः । सूनो सहसः ।
परमपि छंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदाय-
स्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । शर्म । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । ऊर्जो नपात् ।
न पातयतीति नपात् । नभ्राणनपादिति नजः प्रकृतिभावः । सुबामंचित इति
षष्ठ्यंतस्य परांगवद्भावे सति पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामंचि-
ताद्युदात्तत्वं । पूर्भिः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्विप् ।
उत्तदीर्घौ । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म ।

उरूथाम्ने अंहसो गृणंतं प्रातर्मधू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

भव । वरूथं । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवत्ऽभ्यः । शर्म ।

उरूथ । अग्ने । अंहसः । गृणंतं । प्रातः । मधू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशाग्ने गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय । वरूथमिति
गृहनाम । वरूथमनिष्टनिवारकं गृहं भव । हे मघवन् धनवन्त्रे मघवद्भ्यो
हविलक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव । हे अग्ने
गृणंतं स्तुवंतमंहसः पापकारिणः शत्रोरुरुथ । रक्ष । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या
वा प्राप्तधनोऽग्निः प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि मधू शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥
वरूथं । वृज् वरणे । जृवृज्यामूथन्नित्यूथन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । गृणते ।
शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभावः । विशिष्टा भा विभाः । आतो मनिन्निति
विच् । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । मतुवसो रुरिति
नकारस्य रुत्वं । मघवद्भ्यः । मघवा बहुलं । पा० ६. ४. १२८. । इति मघवन्-
शब्दस्य तृ आदेशः । स च नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं । पा० १. १. ५५. १. । इति वचनात्

अलोऽन्त्यस्य । पा० १. १. ५२. । इत्यन्त्यस्य भवति । मसू । ऋचि तुनुघमक्षिति दीर्घः । धियावसुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदस्य सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । लुगभावश्छांदसः । जगम्यात् । गमू सृपू गतौ । लिङि बहुलं छंदसीति शृपः श्रुः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः ॥

वया इदिति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं नोधस आर्षं वैष्टुभं । वैश्वानरगुणकोऽग्निदेवता । तथा चानुक्रांतं । वया इत्सप्त वैश्वानरीयमिति ॥ सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगंतव्यः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वया इदमे अग्रयस्ते अन्ये ते विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेव जनान् उपमिद्वयंथ ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्रे । अग्रयः । ते । अन्ये । ते इति । विश्वे । अमृताः । मादयन्ते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनां । स्थूणाऽइव । जनान् । उपमिद्वयं । ययंथ ॥ १ ॥

वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवन्तीति यास्कः । नि० १. ४. । हे अग्रे येऽन्येऽग्रयः संति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत् । शाखा एव । ततस्त्वतोऽन्ये न संतीति भावः । किंच ते त्वयि सति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयन्ते । दृश्यन्ति । न हि त्वद्वातिरेकेण तैर्जीवितुं शक्यते । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां जठररूपेण संबन्धिन्नाग्रे क्षितीनां मनुष्याणां नाभिः संनद्धासि । अवस्थापको भवसि । अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता सन् । यद्वा । उपमिदित्येतद्दृष्टान्तविशेषणं । जनान्ययंथ । आधारयः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिदुपनिखाता स्थूणेव । वंशधारणार्थं निखातः स्तम्भो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥ वैश्वानर । विश्वे चेमे नरा विश्वानराः । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३, १२९. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तत्संबन्धी वैश्वानरः । तस्येदमित्यण् । नाभिः । नहो भश्चेतीज्प्रत्ययो भकारश्चांतादेशः । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । असि । तासस्त्योर्लोप इति सलोपः । क्षितीनां । क्षि निवासगत्योः । अस्मात् क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । अंतोदात्तान्क्षितिश्चादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । उपमिद्वयं । इमिज् प्रक्षेपणे । अस्मादुपपूर्वाद्वाहुलवचनात्कर्मणि क्तिप् । तुगागमः ।

ययंथ । यम उपरमे । लिटि थलि ऋादिनियमादिति प्राप्त उपदेशेऽन्तः । पा० १. २. ६२. । इति प्रतिषेधः ॥

विषुवत्संज्ञेऽहन्याग्निमास्ते मूर्द्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं । मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्द्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा । आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते द्वितीयामुचमाह ॥

मूर्द्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः ।

तं त्वा देवासोऽजनयंत देवं वैश्वानर ज्योतिरिदर्याय ॥ २ ॥

मूर्द्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् । अरतिः । रोदस्योः ।

तं । त्वा । देवासः । अजनयंत । देवं । वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

अयमग्निर्दिवो द्युलोकस्य मूर्द्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति । पृथिव्या भूमेश्च नाभिः संनाहकः । रक्षक इत्यर्थः । अथानंतरं रोदस्योर्द्वावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिरभवत् । हे वैश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आर्याय विदुषे मनवे यजमानाय वा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवाजनयंत । उदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयत इति मूर्द्धा । नि० १. २१. । श्वन्नुक्षन्नित्यादौ निपातनादूपसिद्धिः । पृथिव्याः । पृथिवीशब्दः षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष्प्रत्ययांतोऽंतोदात्तः । अजनयंत । जनी जृष् क्रसु रंजोऽमंताश्चेति मिह्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि ।

यां पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्रा । वसूनि ।

या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि । तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्रा वैश्वानरेऽग्रौ वसूनि धनान्यादधिरे । आहितानि स्थापितानि बभूवुः । तत्र दृष्टांतः । ध्रुवासो निश्चला रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्ये आधीयंते तद्वत् । अतस्त्वं पर्वतादिषु यानि धनानि विद्यंते तस्य धनजातस्य राजासि । अधिपतिर्भवसि ॥ अग्रा । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । या ।

शेष्टदंसि बहुलमिति शेलोपः । ओषधीषु । उष दाहे । ओषः पाकः । भावे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । ओष आसु धीयत इत्योषधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सप्तमीबहुवचन ओष-
धेश्च विभक्तावप्रथमायां । पा० ६. ३. १३२. । इति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ।

स्वर्वते सत्यश्रुष्माय पूर्वी वैश्वानराय नृतमाय यद्हीः ॥ ४ ॥

बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।

स्वःऽवते । सत्यऽश्रुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृऽतमाय । यद्हीः ॥ ४ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय बृहती इव प्रभूते इवाभूतां । वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योः पुत्रत्वं मंत्रांतरे स्पष्टमवगम्यते । उभा पितरा मह-
यन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरितसेति । महतो वैश्वानरस्यावस्थानाय द्यावा-
पृथिव्यौ विस्तृते जाते इत्यर्थः । किंच । अयं होता दक्षः समर्थः पूर्वीर्बहुविधा
यद्हीर्महतीगिरः स्तुतीर्वैश्वानरायाग्नये प्रायुंक्तेति शेषः । कीदृशाय । स्वर्वते ।
शोभनगमनयुक्ताय । सत्यश्रुष्माय । अवित्रयबलाय । नृतमाय । अतिशयेन
सर्वेषां नेत्रे । तत्र दृष्टांतः । मनुष्यो न । यथा मनुष्यो लौकिको बंदी दातारं
प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः । मनोजातावज्यतीषु चेति
जातौ गम्यमानायां मनुशब्दाद्यत् षुगागमश्च । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । तत्र हि द्यजित्यनुवर्तते । स्वर्वते । सुपूर्वा-
दर्तेभावे विच् । ततो मतुप् । मादुपधाया इति वत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वं ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं ।

राजा । कृष्टीनां । असि । मानुषीणां । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ५ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितवैश्वानराम्ने ते तव महित्वं माहात्म्यं बृहतो महतो दिवश्चित् द्युलोकादपि प्ररिरिचे । प्रववृधे । किंच त्वं मानुषीणां मनोजातानां कृष्टीनां प्रजानां राजासि । अधिपतिर्भवसि । तथा वरिवोऽसुरैरपहतं धनं युधा युद्धेन देवेभ्यश्चकर्थ । देवाधीनमकाषीः ॥ वैश्वानर । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रिरिचे । रिचिर् विरेचने । अचोपसर्गवशात्तद्विपरीत आधिक्ये वर्तते । कृष्टीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मानुषीणां । मानुषशब्दो मनोजातावित्यज्प्रत्ययांतः । जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते तदपवादतया शाङ्गैरवाद्यञ इति ङीन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । छ्वाञ्छंदसि बहुलं । पा० ६. १. १७८. । इति बहुलवचनाच्चांम उदात्तस्याभावः । युधा । युध संप्रहार इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । वरिव इति धननाम । नविषयस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचंते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोक्ताष्टा अव शंबरं भेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महिऽत्वं । वृषभस्य । वोचं । यं । पूरवः । वृत्रऽहनं । सचंते ।

वैश्वानरः । दस्युं । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्टाः । अव । शंबरं । भेत् ॥ ६ ॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते । पूरव इति मनुष्यनाम । पूरवो मनुष्या वृत्रहणमावरकस्य मेघस्य हंतारं यं वैश्वानरं सचंते । वर्षार्थिनः सेवन्ते । तस्य वृषभस्यापां वर्षितुर्वैश्वानरस्य महित्वं माहात्म्यं नू क्षिप्रं प्रवोचं । प्रब्रवीमि । किं तदित्यत आह । अयं वैश्वानरोऽग्निर्दस्युं रसानां कर्मणां वोपक्षयितारं राक्षसादिकं जघन्वान् हतवान् । तथा काष्टा अपो वृष्ट्युदकान्यधूनोत् । अधोमुखान्यपातयत् । शंबरं तं निरोधकारिणं मेघमवभेत् । अवाभिनत् ॥ वोचं । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्गस्यतिवक्तीत्यादिना च्चेरडादेशः । वच उमित्युमागमः । गुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । जघन्वान् । हंतेर्लिटः क्सुः । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । विभाषा गमहनेति विकल्पनादिडभावः । भेत् । भिदिर् विदारणे । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हल्ङ्वाभ्य इति तकारस्य लोपः । पूर्ववदडभावः ॥ अत्र निरुक्तं । प्र ब्रवीमि तन्महत्त्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या

वृत्रहणं मेघहनं सचंते सेवंते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्नसा
 उपदासयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो भन्नवाधूनीदपः काष्ठा अभिनच्छंवरं मेघं
 । नि० ७. २३. । इति ॥ अत्रेदं चिंतनीयं । कोऽसौ वैश्वानर इति । तत्र केचिदाहुः ।
 मध्यमस्थानस्थो वायुरिंद्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते ।
 न त्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । द्युस्थानः सूर्यो वैश्वानर इति ।
 युक्तिं चाहुः । प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि लोकत्रयात्मकानि । तत्र
 तृतीयसवनं प्राप्नो यजमानः स्वर्गं प्राप्न इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवेत् । तत्प्रच्यु-
 तिपरिहारायाग्निमारुतेऽतिमे शस्त्रे होता स्वर्गाद्भूमिं प्रत्यवरोहति । कथमिति
 तदुच्यते । इतरशस्त्रवत् । स्तोत्रियतृचेन प्रारंभमुक्त्वा द्युस्थानसंबन्धिना वैश्वान-
 रीयेण सूक्तेन शस्त्रं प्रारभते । ततो मध्यमस्थानसंबन्धिनं रुद्रं मरुतश्च प्रति
 तद्देवत्यसूक्तपाठेनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमग्निं । यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो
 न स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते । तदेतन्मतद्वयमप्यनुपपन्नं । अयमेवाग्निर्वै-
 श्वानरः । कुतः । वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकांतरं
 प्रति नेतृतया संबन्धी वैश्वानरः । तथा चाम्नातं । वैश्वानर पुत्रः पित्रे लोक-
 कृज्जातवेदो वहेमं सुकृतां यत्र लोका इति । यद्वा विश्वे सर्वे नरा एनमग्निं
 यज्ञादौ प्रीणयंतीति तत्संबन्धाद्वैश्वानरः । यद्वा सर्वान्प्राणिनः प्रत्युतो गच्छत
 इति विश्वानरौ मध्यमोत्तमौ । ऋ गतावित्यस्मात्पचाद्यच् । लुगभावश्छां-
 दसः । ताभ्यामुत्पन्नत्वादयमग्निर्वैश्वानरः । वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशाज्जायते ।
 अशनिपतनानंतरमयमेव पार्थिवोऽग्निः संपद्यते । आदित्यसकाशादपि घर्म-
 काले सूर्यकांतादिमणिष्वग्नेरुत्पत्तिः प्रसिद्धा । तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनाय-
 मेवाग्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नं । अस्यापि वर्षकर्मणा स्तुतिः संभवति । अग्नौ
 प्राप्नाहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति
 स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भक्तस्वर्गत्वात् । एतत्सर्वं
 यास्केन वैश्वानरः कस्मादित्यादिना बहुधा प्रपंचितं । नि० ७. २९. । अत्र यदनुक्तं
 तत्सर्वं तत्रैवानुसंधेयं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये शतिनीभिर्ऋग्निः पुरुणीथे जरते सूनृतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरत्ऽवाजेषु । यजतः । विभाऽवा ।

शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे । जरते । सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरोऽग्निर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः । कृष्टिरिति मनुष्यनाम । विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स तथोक्तः । भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविल्क्षणान्नवत्सु यागेषु । यद्वा । एतत्संज्ञेष्वृषिषु यजतो यष्टव्यः । विभावा विशेषेण प्रकाशयिता । सूनृतावान् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । तद्युक्तः । एवंभूतोऽग्निः शातवनेये । शत-संख्याकान् ऋतून्वनति संभजत इति शतवनिः । तस्य पुत्रः शातवनेयः । तस्मिन् पुरुणीथे बहूनां नेतर्येतत्संज्ञके राजनि च शतिनीभिर्बहुभिः स्तुतिभिर्जरते । स्तूयते ॥ भरद्वाजेषु । भरति पोषयति भोक्तृनिति भरतः । तादृशा वाजा येषु । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मरुद्भृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यजतः । भृमृ-दृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहयेभ्योऽतजिति यजतेरतच्प्रत्ययः । विभावा । भा दीप्तौ । आतो मनिन्निति वनिप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । शातवनेये । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः शतवनिशब्दः । इतश्चानिजः । पा० ४. १. १२२. । इति ढक् । कित इत्यंतोदात्तत्वं । शतिनीभिः । शतशब्दान्मत्वर्थीय इनिः । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । पुरुणीथे । पूर्वपदात्संज्ञायामगः । पा० ६. ४. ३. । इति णत्वं । जरते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचविंशो वर्गः ॥

वह्निमिति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं नोधस आर्षं चैष्टुभमाग्नेयं । अनुक्रांतं च । वह्निं पंचेति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ चैष्टुभे छंदसीदं सूक्तमाश्विने शस्त्रे च । तथा च सूचितं । वह्निं यशसमुप प्रजिन्वन्निति चीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राथ्यं दूतं सद्योऽर्थं ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्भृगवे मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निं । यशसं । विदथस्य । केतुं । सुप्रऽअर्थं । दूतं । सद्यःऽअर्थं ।

द्विऽजन्मानं । रयिंऽइव । प्रऽशस्तं । रातिं । भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं

सुप्राथ्यं सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तं । सद्योऽर्थं ।
यदा हवींषि जुहति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान्गन्तारं । यद्वा सद्योऽर्थ-
मरणं गमनं यस्य तं । द्विजन्मानं । द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वा जायमानं ।
रयिमिव । धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं । एवंभूतमग्निं मातरिश्वा वायुर्भृगव एतत्सं-
ज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् । मित्रमहरत् । अकरोदित्यर्थः । रातिना संभाषेत्यत्र
रातिर्मित्रमिति कपर्दिनोक्तं । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मन्वांतरं च
भवति । रातिं भृगूणामुशिजं कविऋतुमिति ॥ वह्निं । वहिश्चियुश्चुग्लाहात्वरिभ्यो
निदिति वहतेर्निप्रत्ययः । निद्वद्वावादाद्युदात्तत्वं । यशसं । यशस्श्चादुत्तरस्य
विनो लुक् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । अर्शश्चादित्वादच् । स्वरः पूर्ववत् ।
सुप्राथ्यं । सुष्ठु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्रावीः । उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेरवितृ-
स्तृत्तं चिभ्य ईः । उ० ३. १५६. । इतीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यमि पूर्व इत्यस्य
विकल्पे सति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सद्योऽर्थं ।
उषिकुषिगार्तिभ्यस्त्यन्त्रित्यर्तेः कर्तरि यन्प्रत्ययः । सद्य एवार्थो गन्ता सद्योऽर्थः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदि त्वय्ये नञ्कुनिपातनामिति वक्तव्यं । पा० ६.
२. २. १. । इत्यव्ययहणेन चितयं गृह्येत । तर्हि बहुव्रीहिस्वरो भविष्यति । मात-
रिश्वा । सर्वनिर्माणहेतुत्वान्मातांतरिखं । श्वसिति च गतिकर्मा । मातर्यंतरिखे
श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा । श्वन्नुक्षन्त्रित्यादौ निपातनादूपसिद्धिः । यद्वा
मातर्यंतरिखे श्वाश्वसति गच्छतीति मातरिश्वा । अस गतिदीप्तादानेष्वित्यस्मा-
दौणादिको ङप्रत्ययः । एतच्च यास्केनोक्तं । नि० ७. २६. ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अस्य शासुर्भयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छ्यो विशपतिर्विष्णु वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयासः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः । ये । च । मर्ताः ।

दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आऽपृच्छ्यः । विशपतिः । विष्णु ।
वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्नेरुभयास उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च । यद्वा । स्तुतिभिः
स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्चेममग्निं शासितारं सचन्ते । सेवन्ते । उशिजः कामयमाना

देवा हविष्मन्तो हविषा युक्ता ये च मर्ता मरणधर्माणो यजमानाः । यद्वा ।
 उशिज इति मेधाविनाम । उशिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्मन्तो हविर्युक्ता
 मर्ता यजमानाः । किंच । अयं होता होमनिष्पादकोऽग्निर्दिवश्चित् आदित्यादपि
 पूर्वं उषःसु वर्तमानो भूत्वाग्निहोत्रहोमार्थं विश्वे यजमानेषु न्यसादि । अध्वर्यु-
 णाग्न्यायतने न्यधायि । निस्थाप्यते । कीदृशो होता । आपृच्छ्यः । आप्रष्टव्यः
 पूज्य इत्यर्थः । विश्वपतिः । विश्वां प्रजानां पालयिता । वेधाः । विधाताभिमत-
 फलस्य कर्ता ॥ शासुः । शासु अनुशिष्टौ । तृन्तृचौ शंसि शसि शसिष्वदादिभ्यः
 संज्ञायां चानिटौ । उ० २. ९०. इति तृन् । इडागमाभावश्च । षष्ठ्येकवचने तका-
 रलोपश्छांदसः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । उशिजः । वशः किदिति वष्टेरिजिप्रत्ययः ।
 ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । मर्ताः । मृद् प्राणत्यागे । असिहसिमृगृष्वामीत्या-
 दिना तन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । आपृच्छ्यः । प्रछ् झीप्सायां । आङ्पूर्वाद-
 स्माच्छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ क्यप्प्रत्ययो निपातितः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं ।
 क्यपः पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विश्वपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वंत आयवो जीजनंत ॥ ३ ॥

तं । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानं । अस्मत् । सुऽकीर्तिः । मधुऽजिह्वं । अश्याः ।

यं । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वंतः । आयवः । जीजनंत ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतरा सुकीर्तिः सुष्ठु कीर्तयिष्यस्वत् अस्माकं स्तुतिर्हृदो हृद्यवस्थि-
 तात्प्राणाज्जायमानमुत्पद्यमानं । अग्निर्हि वायोरुत्पद्यते वायुश्च प्राण एव । यः
 प्राणः स वायुरित्याह्वानात् । मधुजिह्वं मादयितृज्वालं । एवंभूतं तमग्निमाश्याः ।
 आभिमुख्येन व्याप्नोतु । वृजने संग्रामे प्राप्ते सत्यायवो मनुष्या यमग्निं जीज-
 नंत । यज्ञार्थमुदपादयन् । कीदृशा मनुष्याः । ऋत्विजः । ऋतौ काले यष्टारः ।
 मानुषासः । मनोः पुत्राः । प्रयस्वंतः । हविर्लक्षणाबोधेताः ॥ नव्यसी । नवीय-
 सीत्यचेकारलोपश्छांदसः । हृदः । अत्र हृदयशब्देन तत्स्थः प्राणो लक्ष्यते ।
 पृहन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । जायमानं । जनी प्रादुर्भावे । श्यनि

ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्यु-
दात्तत्वं । अस्मत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । अश्याः । अशू व्याप्तौ । लिङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनंत । जनी
प्रादुर्भावे । रयंताल्लुङि च्छेच्छडादेशः । द्विर्भावहलादिशेषः । सन्वन्नावेतदीर्घाः ।
अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे चङ् एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

उ॒शिक्ष॑पा॒व॒को वसु॑र्मानु॒षेषु॑ वरे॒ण्यो होता॑धायि वि॒क्षु ।

द॒मूना॑ गृह॒पति॑र्द॒म आँ अ॒ग्निभु॑वद्रयि॒पती॑ रयी॒णां ॥ ४ ॥

उ॒शिक्ष् । पा॒व॒कः । वसुः॑ । मानु॒षेषु॑ । वरे॒ण्यः । होता॑ । अ॒धायि॑ । वि॒क्षु ।

द॒मूनाः॑ । गृह॒पतिः॑ । द॒मे । आ । अ॒ग्निः । भुव॑त् । रयि॒पतिः॑ । रयी॒णां ॥ ४ ॥

उशिक्ष् कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणीलः ।
एवंभूतो होताग्निर्विक्षु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेष्वधायि । स्थाप्यते ।
स चाग्निर्दमूना रक्षसां दमनकरेण मनसा युक्तो गृहपतिर्गृहाणां पालयिता च
सन्दमे यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिराभुवत् । आ समन्ताद्भवति । न केवलमेकस्य
रायोऽपि तु सर्वेषामित्याह रयीणामिति । यद्वा । रयीणां मध्य उत्कृष्टं यज्ञं
तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि । छंदसि लुङ्लुङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि
लुङि च्छेच्छिणादेश आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । दमयति राक्षसादिक-
मिति दमूनाः । दम उपशमे । दमेरूनसिः । उ० ४. २३४. । इत्यौणादिक ऊनसि-
प्रत्ययः । यास्कस्त्वाह । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वापि वा
दम इति गृहनाम । तन्मना स्यात् । नि० ४. ४. । इति । दम आँ अग्निः । आङोऽनु-
नासिकश्छंदसीत्याकारस्य सानुनासिकत्वं । प्रकृतिभावश्च । भुवत् । लेट्यडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । रयिपतिः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

तं त्वा व॒यं पति॑मग्ने रयी॒णां प्र शंसामो॑ म॒तिभिर्गो॑त॒मासः॑ ।

आ॒शुं न वा॑जंभ॒रं म॒र्जय॑तः प्रा॒तर्म॒क्षू धि॒याव॑सुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

तं। त्वा। वयं। पतिं। अग्ने। रयीणां। प्र। शंसामः। मतिऽभिः। गोतमासः।

आशुं। न। वाजंऽभरं। मर्जयंतः। प्रातः। मक्षु। धियाऽवसुः। जगम्यात् ॥ ५ ॥

गोतमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना वयं । नोधसः स्तोतुरेकत्वेऽप्यात्मनि पूजार्थं बहुवचनं । हे अग्ने रयीणां धनानां पतिं रक्षितारं तादृशं त्वां मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रैः प्रशंसामः । प्रकर्षेण स्तुमः । किं कुर्वतः । वाजंभरं वाजस्य हविलक्ष्णान्नस्य भर्तारं त्वां मर्जयंतो मार्जयंतः । तच्च दृष्टान्तः । आशुं न । अश्वमिव । यथाश्वमारोहंतः पुरुषास्तस्य वहनप्रदेशं हस्तैर्निमृजन्ति । तद्वद्वयमप्यग्नेर्हविर्वहनप्रदेशं निमृजंत इत्यर्थः । तथा चाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातं । अथ मध्ये तूष्णीमेव चिः संमार्ष्टि । यथा युक्ता प्रेहि वहेति व्रजेदेवमेतदग्निं युक्कोपक्षिपति प्रेहि देवेभ्यो हव्यं वहेति । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽग्निः प्रातः श्रोभूतस्याहः प्रातःकाले मक्षू शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ मतिभिः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन् । मंचे वृषेष्ट्यादिना तस्योदात्तत्वं । वाजंभरं । अग्नेरेषा वैदिकी संज्ञा । संज्ञायां भृतृवृजीति । पा० ३. २. ४६. । वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । अरुर्विषदजंतस्य मुम् । पा० ६. ३. ६९. । इति मुमागमः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । मर्जयंतः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिः । पा० ७. २. ११४. । इति वृद्धभावः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात् । लिङि बहुलं छंदसीति शपः झुः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षड्विंशो वर्गः ॥

अस्मा इति षोडशर्चं चतुर्थे सूक्तं । नोधस आर्षमैद्रं चैष्टुभं । अनुक्रांतं च । अस्मा इदु षोडशेति । अस्य सूक्तस्य नोधा द्रष्टेतद्ब्राह्मणे समाम्नायते । अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्त एते प्रातःसवन इति ॥ षलहस्तोत्रियावापवत्सु चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहःसु माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिश्स्ते ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजेत्यस्या आरंभणीयाया उर्द्धमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयं । तथा च सूचितं । अस्मा इदु प्र तवसे शासद्वहिरितीतरावहीनसूक्ते । आ० ७. ४. । इति । ब्राह्मणं च भवति । त एते प्रातःसवने षलहस्तोत्रियाञ्छस्वा माध्यंदिनेऽहीनसूक्तानि शंसन्तीति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि । स्तोमं । माहिनाय ।

ऋचीषमाय । अध्रिऽगवे । ओहं । इन्द्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

इदु इति निपातद्वयं पादपूरणे । अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति यास्कः । यद्वा । अवधारणार्थं । तवसे प्रवृद्धाय तुराय त्वरमाणाय । यद्वा तुर्विचे शत्रूणां हिंसिचे माहिनाय गुणैर्महते ऋचीषमाय ऋचा समाय । यादृशी स्तुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः । अध्रिगवे । अधृतगमनाय । अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः । तथा च यास्कः । अधृतगमनकर्मवन् । इन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते । नि० ५. ११. । इति । एवंभूतायास्मा इन्द्राय स्तोमं स्तोत्रं प्रहर्मि । प्रहरामि । करोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । प्रयो न । प्रय इत्यन्नाम । यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं प्रहरति । कीदृशं स्तोमं । ओहं । वहनीयं । प्रापणीयं वा । अत्यन्तोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं किंतुहि ब्रह्माणि हविल्लक्षणान्यन्नानि । कीदृशानि । राततमा । पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि । इन्द्रं स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भावः ॥ तुराय । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । तुर्वी हिंसार्थः । तुर्वतीति तुरः । पचाद्यचि छांदसो वलोपः । हर्मि । हज् हरणे । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । माहिनाय । मह पूजायामित्यस्मान्महेरिण चेतनीनणप्रत्ययः । उपधावृद्धिश्च । ऋचीषमाय । ऋचीषम ऋचा समः । नि० ६. २३. । इति यास्कः । तृतीया तत्कृतेति समासः । पा० २. १. ३०. । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पृषोदरादित्वादीकारोपजनः । सुषामादित्वात् षत्वं । केचिदाहुः । ऋच स्तुतावित्यस्मादिगुपधात्किदितीप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । ऋची स्तुतिः । तथा समः । पूर्ववत् षत्वं । अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सति ङीष् उदात्तत्वेन भवितव्यं । तथा च न दृश्यते । तस्मात्स्वरश्चितनीयः । यद्वा दिवोदासादिर्द्रष्टव्यः । अध्रिगवे । अधृतोऽन्येनानिवारितो गौर्गमनं यस्य स तथोक्तः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १. २. ४८. । इति ह्रस्वत्वं । पृषोदरादित्वादधृतशब्दस्याधिभावः । ओहं । वहतेः कर्मणि घञि छांदसं संप्रसारणं । यद्वा तुहिर दुहिर उहिर अदन

इत्यस्मादोहतेः पूर्ववद्वाञ् । राततमा । रा दान इत्यस्मान्निष्ठांतादातिशयनिक-
स्तमप् । शेष्व्छंदसीति शेलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि भराभ्यांगूषं बाधे सुवृक्ति ।

इंद्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयः ऽइव । प्र । यंसि । भरामि । आंगूषं । बाधे । सुऽवृक्ति ।

इंद्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय । प्रय इत्यन्ननाम । प्रय इवान्नमिव प्रयंसि ।
प्रयच्छामि । तदेव स्पष्टीक्रियते । बाधे शत्रूणां बाधनाय समर्थे सुवृक्ति सुष्वा-
वर्जकमांगूषं स्तोत्ररूपमाधोषं भरामि । संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः प्रत्नाय
पुराणाय पत्ये स्वामिन इंद्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्तिनांतःकरणेन मनीषा
मनीषया तज्जानेन ज्ञानेन च धियः स्तुतीः कर्माणि वा मर्जयंत । मार्जयंति
संस्कुर्वन्ति ॥ प्रयंसि । यम उपरम इत्यस्मात्त्वटि पुरुषव्यत्ययः । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । आंगूषं । आंगूष स्तोम आधोष इति यास्कः । आङ्पूर्वाङ्गुषेर्घञि
पृषोदरादित्वाङ्गो इत्यस्य गू आदेशः । आङो ङकारस्य लोपाभावश्च । याथा-
दिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । बाधे । बाधु विलोडन इत्यस्मात्कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे
केन्प्रत्ययः । एजंतत्वादथ्यत्वेन सुपो लुक् । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया
ङादेशः । पत्ये । पतिः समास एव । पा० १. ४. ८. । इति धिसंज्ञायाः समास-
विषयत्वात् घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षा भराभ्यांगूषमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधथ्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यं । उपऽमं । स्वः ऽसां । भरामि । आंगूषं । आस्येन ।

मंहिष्ठं । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । सुवृक्तिऽभिः । सूरिं । वावृधथ्यै ॥ ३ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय त्यं तं प्रसिद्धमुपममुपमानहेतुभूतं स्वर्षा सुष्ठु-
रणीयस्य धनस्य दातारं सूरिं विपश्चितमिंद्रं वावृधथ्यै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः

सुष्टावर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः । मतीनां स्तुतीनां संबंधिभिरच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्व-
चोभिर्महिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणमांगूषमाघोषमास्येन मुखेन भ्रामि ।
करोमीत्यर्थः ॥ उपमं । उपमीयतेऽनेनेत्युपमः । घञर्थे कविधानमिति करणे
कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । स्वर्षा । सुपूर्वादर्तेर्विजंतः स्वर-
शब्दः । षणु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ।
सनोतेरनः । पा० ८. ३. १०८. । इति षत्वं । भ्रामि । पादादित्वान्निघाताभावः ।
अच्छोक्तिभिः । अच्छा उक्तयो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मतीनां ।
नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । वावृध्द्यै । वृधु वृद्धावित्यस्मादंतर्भावित-
रण्यार्थानुमर्थे सेसेनिति कथ्यैप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । द्विर्भावश्छांदसः । यद्वा ।
यङ्लुगंतादस्मिन्प्रत्यय आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्दीगाद्यभावः । अन्येषामपि
दृश्यत इति सांहितिकमभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।

गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तींद्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमं । सं । हिनोमि । रथं । न । तष्टाऽइव । तत्ऽसिनाय ।

गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इंद्राय । विश्वंऽइन्वं । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मा एवेन्द्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं संहिनोमि । प्रेरयामि । तत्र दृष्टांतः ।
तत्सिनाय । सिनमित्यन्ननाम । सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानीति यास्कः
। नि० ५. ५. । तेन रथेन सिनमन्नं यस्य स तथोक्तः । तस्मै रथस्वामिने तष्टेव ।
तष्टा तक्षको रथनिर्माता रथं न । यथा रथं प्रेरयति तद्वत् । इवेत्येतत्पदपूरणं ।
तथा गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुह्यमानायेन्द्राय गिरश्च शस्त्रसंबन्धिनीः केवला
चृचश्च सुवृक्ति शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय
मेधाविन इंद्राय विश्वमिन्वं विश्वव्यापकं विश्वैर्व्याप्तं सर्वोत्कृष्टं हविश्च संहिनोमी-
त्यनुषंगः ॥ हिनोमि । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादित्वात् श्रुः । तष्टेव । तष्टू तनूकरणे ।
ताच्छीलिकस्तृन् । ऊदित्वात्पक्ष इडभावः । स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेति ककार-
लोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । तत्सिनाय । सिनशब्दः षिञ् बंधन इत्यस्मादिणसिञ्-
दीङुथविभ्यो नक् । उ० ३. २. । इति नक्प्रत्ययांतः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

गिर्वाहसे । वाहिहाधाभ्यश्छंदसीति वहतेः केवलाद्विहितोऽमुप्रत्ययो गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं च । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । हलि चेति दीर्घाभावश्छांदसः ।
विश्वमिन्वं । इवि व्याप्नौ । विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वं । पचाद्यच् ।
लुगभावश्छांदसः । यद्वा खलप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्द्रष्टव्यः । मेधि-
राय । मेधा अस्यास्तीति मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरन्धिरचौ वक्तव्यौ । पा० ५. २.
१०९. ३. इति मत्वर्थीय इरन् । निन्नादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अस्मा इदु सप्तिमिव अवस्येन्द्रायार्के जुह्वाऽसमंजे ।

वीरं दानौकसं वंद्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । सप्तिंऽइव । अवस्या । इन्द्राय । अर्के । जुह्वा । सं । अंजे ।

वीरं । दानऽऔकसं । वंद्यै । पुरां । गूर्तऽश्रवसं । दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मा एवेन्द्रायार्के स्तुतिरूपं मंत्रं अवस्या अवस्ययान्नेच्छया । अन्नलाभा-
येत्यर्थः । जुह्वाह्वानसाधनेन वागिन्द्रियेण समंजे । समक्तं करोमि । एकीक-
रोमीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । सप्तिमिव । यथाऽन्नलाभाय गंतुकामः पुमान् अश्वं
रथेनैकीकरोति तद्वत् । एकीकृत्य च वीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दानौकसं दानाना-
मेकनिलयं गूर्तश्रवसं प्रशस्यान्नं पुरामसुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं । एवं-
गुणविशिष्टमिंद्रं वंद्यै वंदितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ सप्तिमिव । षप
समवाये । समवैति रथेनैकीभवतीति सप्तिरश्वः । वसस्तिप् । उ० ४. १८१. इति
विधीयमानस्तिप्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्भवति । प्रत्ययस्य पित्वा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । इवेन समास उक्तः । अवस्या । अवस्यशब्दात्सुप आत्मनः
क्यच् । क्यजंताद्धातोर्भावे अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । ततश्चाप् । सुपां सुलुगिति
तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । अर्के । ऋच स्तुतौ ।
ऋच्यते स्तूयतेऽनेनेत्यर्को मंत्रः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः ।
चजोः कु घिस्यतोरिति कुत्वं । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः । जुह्वा । बहुलं
छंदसीति कृतसंप्रसारणस्य ह्येजो हुवः श्रुवच्चेति क्तिप् । धातोर्दीर्घश्च । धातु-
स्वरेणांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचन उदात्तस्वरितयोर्येण इति स्वरितत्वं । उदात्त-

यणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोद्धातोः । पा० ६. १. १७५. । इति प्रतिषेधः । अंजे । अंजू व्यक्तिप्रक्षणाकांतिगतिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वंद्यै । वदि अभिवादनस्तुत्योः । तुमर्थे सेसेनिति कथ्येप्रत्ययः । गूर्तश्रवसं । गृ शब्दे । निष्ठायां श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । गूर्त श्रवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दर्माणं । दृ विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नेडुशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । यद्वा । औणादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षत् वज्रं स्वपस्तमं स्वयं रणाय ।

वृचस्य चिद्विदयेन मर्मं तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रं । स्वपः । तमं । स्वयं । रणाय ।

वृचस्य । चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टा विश्वकर्मास्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय वज्रं वर्जकमायुधं रणाय युद्धार्थं तक्षत् । तीक्ष्णमकरोत् । कीदृशं वज्रं । स्वपस्तमं । अतिशयेन शोभनकर्माणं । स्वयं । सुष्ठु शत्रुषु प्रेर्ये । यद्वा स्तुत्यं । तुजन् शत्रून्हिंसन् ईशान ऐश्वर्यवान् कियेधा बलवान् एवंगुणविशिष्ट इन्द्रो वृचस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन वज्रेण विदत् । प्राहाषीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं । शोभनमपः कर्म यस्यासौ । अतिशयेन स्वपाः स्वपस्तमः । तमपः पित्रादनुदात्तत्वं । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वयं । स्वयं ततक्षेत्यचोक्तं । विदत् । विदु लाभे । लृदिच्चात् च्लेरडादेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तुजन् । तुज हिंसायां । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः । ईश ऐश्वर्यं । शानच्च-दादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । कियेधाः । अत्र निरुक्तं । कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वेति । नि० ६. २०. । अस्यायमभिप्रायः । कियत् किंपरि-

माणमस्य बलस्येत्यस्य बलस्येत्यन्तां यः कोऽपि न जानातीत्यर्थः । तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्वाः । यद्वा क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः । दधातेर्विच् ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना ।

मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यवराहं तिरि अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य। इत्। ऊं इति। मातुः। सवनेषु। सद्यः। महः। पितुं। पपिऽवान्। चारु। अन्ना।

मुषायत्। विष्णुः। पचतं। सहीयान्। विध्यत्। वराहं। तिरः। अद्रिं। अस्ता ॥ ७ ॥

इदु इत्येतन्निपातद्वयं पादपूरणं । यद्वावधारणार्थं । मातुर्वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुर्महो महतोऽस्य यज्ञस्य सवनेष्ववयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान् । यदाग्नौ हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चार्वन्ना चारूणि शोभनानि धानाकरंभादिहविलक्षणात्यन्तानि भक्षितवानिति शेषः । किंच विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति तन्मुषायत् अपहरन् । सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविताद्रिमस्तादेर्वजस्य क्षेपकः । एवंभूत इन्द्रस्तिरः । सत इति प्राप्तस्येति यास्कः । तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत् । अताडयत् । यद्वा । विष्णुः सत्यदिवसात्मको यज्ञः । यज्ञो देवेभ्यो निलीय विष्णुरूपं कृतेत्याम्नानात् । स विष्णुः पचतं परिपक्वमसुरधनं यत्तन्मुषायत् । अचूचुरत् । तदनंतरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्गरूपाणां सप्तानामह्नां परस्तादासीत् । अद्रिमस्ता सहीयानिन्द्रो दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहमुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत् । तथा च तैत्तिरीयकं । वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां विभतीति । स दर्भपिंजूलमुद्धृत्य सप्त गिरीभिश्चा तमहन्निति च ॥ महः । महतः । अच्छन्दलोपच्छांदसः । यद्वा । मह इत्येतत्पितुविशेषणं । महः प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् । पिबतेर्लिटः क्सुः । वस्वेकाजाद्वसामितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । चारु । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । मुषायत् । मुष स्तेये । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । मुषमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्व-

वहीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात्क्यजंताल्लटः शतृ । आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वान्मुमभावः । द्वितीयपक्षे तु क्यजंताल्लडि बहुलं छंदस्यमाङ्गो-
गेऽपीत्यडभावः । अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते । पचतं ।
भृमृदशीत्यादिना पचतेरतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । विध्यत् । व्यध ताडने ।
लडि दिवादित्वात् श्यन् । तस्य डित्त्वाद्गृहिज्यादिना संप्रसारणं । श्यनो निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । वराहं । वरमुदकमाहारो यस्य । यद्वा
वरमाहरतीति वराहारः सन् पृषोदरादित्वाद्बराह इत्युच्यते । अत्र निरुक्तं ।
वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहाषीरिति च ब्राह्मणमिति । नि०
५. ४. । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः । राजाहःसखिभ्य इति समासांतष्टच्-
प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अस्ता । असु क्षेपण इत्यस्मात्सधुकारिणि तृती-
डभावश्छांदसः । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अस्मा इदु ग्राश्चिद्देवपत्नीरिंद्रायाः कर्महिहत्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जभ उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । ग्राः । चित् । देवऽपत्नीः । इंद्रायाः अर्कः । अहिऽहत्ये । ऊवुरित्यूवुः ।

परि । द्यावापृथिवी इति । जभे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानं । परि ।

स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा एवेन्द्रायाहिहत्येऽहेर्वृचस्य हनने निमित्तभूते सति ग्राश्चित् गमन-
स्वभावा अपि स्थिता देवपत्नीर्देवानां पालयित्री गायत्र्याद्या देवता अर्कमर्च-
नसाधनं स्तोत्रमूवुः । समतन्वत । चक्रुरित्यर्थः । स चेन्द्र उर्वी विस्तृते द्यावा-
पृथिवी द्यावापृथिव्यौ परिजभे । स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः ॥
ऊवुः । वेज् तंतुसंताने । लिटि वेजो वयिः । पा० २. ४. ४९. । लिटः कित्वाद्य-
जादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य लिटि वयो यः । पा० ६. १. ३८. । इति
प्रतिषेधाद्वकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादि । वश्वास्यान्यतरस्यां किति
। पा० ६. १. ३९. । इति यकारस्य वकारादेशः । जभे । हज् हरणे । लिटि जित्वात्कर्त्त-
भिप्राय आत्मनेपदं । ह्यहोर्भ इति भत्वं । उर्वी । उरुशब्दाद्धोतो गुणवचना-
दिति डीष् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यंतरिक्षात् ।

स्वराळिंद्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमचो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं । दिवः । पृथिव्याः । परि । अंतरिक्षात् ।

स्वऽराट् । इंद्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः । अमचः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव । इदिति पादपूरणः । अस्यैवेन्द्रस्य महित्वं माहात्म्यं प्ररिरिचे । अतिरिच्यते । अधिकं भवतीत्यर्थः । अचोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । कुतः सकाशात्प्ररिरिच इत्यत आह । दिवः । द्युलोकात् । पृथिव्याः । भूलोकात् । अंतरिक्षात् । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना-
दंतरिक्षलोकाच्च । पर्युपर्यर्थः । चीन्लोकानतीत्योपरि प्ररिरिच इत्यर्थः । दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् स्वनैव तैजसा राजमानो विश्वगूर्तो विश्वस्मिन्कार्य उद्गूणः समर्थः । यद्वा विश्वं सर्वमायुधं गूर्तमुद्यतं यस्य स तथोक्तः । स्वरिः । शोभनशत्रुकः । शोभने शत्रौ हंतव्ये सति हंता वीर्यवत्तम इति गम्यते । यथा-
कवारिं दिव्यं शासमिंद्रमिति । अकुस्तितारिमिति हि तस्यार्थः । अमचः । युद्धादिषु गमनकुशलः । माचयेयत्तया रहितो वा । अमचोऽमाचो महान्भ-
वत्यभ्यमितो वेति यास्कः । नि० ६. २३. । एवंभूत इन्द्रो रणाय रणं युद्धमाववक्षे । आवहति । मेघान्प्रापयति । मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारिति भावः ।
यद्वा युद्धाय स्वकीयान्भटान् गमयति ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । रिरिचे । रिचिर् विरेचने । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् ।
पृथिव्याः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्वराट् । राजृ दीप्तावित्यस्मात्सू-
द्विषेति क्तिप् । ब्रश्वादिना षत्वे जश्त्वं । दमे । दम उपशम इत्यस्मात्कर्मणि घञि
नोदात्तोपदेशस्य मातस्यानाचमेः । पा० १. ३. ३४. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । घञो
जित्वादाद्युदात्तत्वं । विश्वगूर्तः । गृ निगरणे । अस्मान्निष्ठायां श्र्युकः कितीतीट्प्र-
तिषेधः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । यद्वा गूरी उद्यमे । अस्मान्निष्ठा ।
नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । तत्पुरुषपक्षे मरुद्बृधादित्वात्पूर्वप-
दांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहिपक्षे तु बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यसंज्ञायामपि पूर्वप-
दांतोदात्तत्वं । अमचः । अम गत्यादिषु । अमिनक्षियजिवंधीत्यादिनौणादि-

कोऽचन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । ववक्षे । वहेर्लटि सिबहुलं लेटीति सिप् । बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । ढत्वषत्वकत्वानि । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । रणाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यद्वा । गत्यर्थ-कर्मणीति चतुर्थी ॥

दशमीमुचमाह ॥

अस्येदेव शवसा शुषंतं वि वृश्चज्जेण वृत्रमिंद्रः ।

गा न ब्राणा अवनीरमुचदभि अवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शवसा । शुषंतं । वि । वृश्चत् । वज्जेण । वृत्रं । इंद्रः ।

गाः । न । ब्राणाः । अवनीः । अमुंचत् । अभि । अवः । दावने । सऽचेताः ॥ १० ॥

अस्येवेन्द्रस्य शवसा बलेन शुषंतं शुषंतं वृत्रमिंद्रो वज्जेण विवृश्चत् । व्यवच्छिनत् । तथा गा न चौरैरपहता गाव इव ब्राणा वृत्रेणावृता अवनी रक्षणहेतुभूता अपोऽमुंचत् । अवधीत् । तथा दावने हविर्दात्रे यजमानाय सचेतास्तेन यजमानेन समानचित्तः सन् अवः कर्मफलभूतमन्त्रमभ्याभिमुख्येन ददातीति शेषः ॥ शुषंतं । शुष शोषणे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदु-पदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । ब्राणाः । वृत्र वरणे । कर्मणि लटः शानचि बहुलं छंदसीति यको लुक् । शानचो ङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अवनीः । अवतेः करणेऽर्तिसृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्यु-दात्तत्वं । दावने । आतो मनिन्निति वनिप् । चतुर्थ्येकवचनेऽल्लोपाभावश्छांदसः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

एकादशीमुचमाह ॥

अस्येदु त्वेषसा रंत सिंधवः परि यद्वज्जेण सीमयच्छत् ।

ईशानकृहाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । त्वेषसा । रंत । सिंधवः । परि । यत् । वज्जेण । सी । अयच्छत् ।

ईशानऽकृत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधं । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्येवेन्द्रस्य त्वेषसा दीप्तेन बलेन सिंधवः समुद्राः । यद्वा गंगाद्याः सप्त नद्यो रंत । स्वे स्वे स्थाने रमन्ते । यद्यस्मादयमिंद्रो वज्जेण सीमेनान्सिंधून्पर्ययच्छत् ।

परितो नियमितवान् । अपि च । ईशानकृत् वृचादिशचुवधेनात्मानमैश्वर्यवंतं
कुर्वन्निद्रो दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलं दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्ण-
संभजनः । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । यद्वा तुर्विता शचूणां हिंसिता । एवंभूत
इंद्रस्तुर्वीतय एतत्संज्ञायोदके निमग्नय ऋषये गाधमवस्थानयोग्यं धिष्ण्यं प्रदेशं
कः । अकाषीत् ॥ रंत । रमु क्रीडायां । छांदसे लडि बहुवचने बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । धातोरंत्यलोपश्छांदसः । अयच्छत् । यम उपरमे । इषुगमियमां छ
इति छत्वं । कः । करोतेर्लुङि मंचे घसहरणशेत्यादिना । पा० २. ४. ८०. । च्लेर्लुक् ।
गुणः । हल्ङादिना तलोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृचाय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेथन्नर्णीस्यपां चरथ्यै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर् । तूतुजानः । वृचाय । वज्रं । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्व । वि । रद् । तिरश्चा । इथन् । अर्णीसि । अपां । चरथ्यै ॥ १२ ॥

तूतुजान इति क्षिप्रनाम । तूतुजानस्त्वरमाणः । यद्वा शचून्हिंसन् । ईशान
ईश्वरः सर्वेषां कियेधाः कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यद्वा क्रम-
माणं शचुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इंद्र । एवंभूतस्त्वमस्मै वृचाय
वज्रं प्रभरा । इमं वृचं वज्रेण प्रहरेत्यर्थः । प्रहत्य चार्णीसि वृष्टिजलानीथन्
तस्माद्वृचान्नमयंस्त्वमपां चरथ्यै तासामपां चरणाय भूप्रदेशं प्रतिगमनाय तस्य
वृचस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वण्यवयवसंधीन्तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण विरदा ।
विलिख । छिंदीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । गोर्न । यथा मांसस्य विकर्तारो लौकिकाः
पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभजंति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । अस्मै प्रहर
तूर्णं त्वरमाणो वृचाय वज्रमीशानः कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणाधा
इति वा । गोरिव पर्वणि विरद मेघस्येथन्नर्णीस्यपां चरणाय । नि० ६. २०. ।
इति ॥ भरा । हयहोर्भ इति भत्वं । ब्रचोऽतस्तिड इति सांहितिको दीर्घः । तूतु-
जानः । तुज हिंसायां । कानचि तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
छंदस्युभयथेति कानचः, सार्वधातुके सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । कि-
येधाः । तुजता कियेधा इत्युचोक्तं । रदा । रद विलेखने । तिङ्ङितिड इति निघातः ।

तिरश्चा । तिरोऽचतीति तिर्यङ् । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । तृतीयैकवचने भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । श्रुत्वेन सकारस्य शकारः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । इथन् । इष गतावित्यस्मादंतर्भावित-
एयर्थच्छतुरि दिवादिभ्यः श्यन् । तस्य निह्वादाद्युदात्तत्वं । चरथ्यै । तुमर्थे सेसे-
निति चरतेरथ्यैप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्यृधायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । प्र । ब्रूहि । पूर्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋधायमाणः । निरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

उक्थैः शस्त्रैर्नव्यः स्तुत्यो य इन्द्र अस्येदु । अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाण-
स्येन्द्रस्य पूर्याणि पुराणानि कर्माण्येतत्कृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्रब्रूहि ।
प्रशंस । यद्यदा युधे योधनायायुधानि वज्रादीनीष्णान आभीक्ष्येन प्रेरयन् शत्रू-
नृधायमाणो हिंसंश्चेन्द्रो निरिणाति । अभिमुखं गच्छति । तदानीं प्रब्रूहीति
पूर्वेण संबंधः ॥ पूर्यमिति पुराणनाम । पूर्यमहूयेति पुराणनामसु पाठात् ।
तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । नव्यः । णु स्तुतौ । अचो यदिति
यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । इष्णानः । इष आभीक्ष्ये । क्रैय्या-
दिकः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शानचश्चिह्वादंतोदात्तत्वं । ऋधायमाणः । न हि
त्वा रोदसी उभे ऋधायमाणमित्यत्र व्युत्पादितं । निरिणाति । री गतिरेष-
णयोः । ऋयादिभ्यः ऋ । ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे
विकरणस्वरः शिष्यते । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यद्वृत्तयोगात्तिङ् इतिङ्
इति निघाताभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावां च भूमां जनुषस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्दीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । भिया । गिरयः । च । दृळ्हाः । द्यावां । च । भूमां । जनुषः । तुजेते इति ।

उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिं । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवंद्रस्य भिया पक्षच्छेदभयेन गिरयः पर्वता अपि दृढा निश्चलाः स्व-
स्वदेशेऽवतिष्ठते । जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवंद्राङ्गीत्या द्यावा भूमा च द्यावापृथि-
व्यावपि तुजेते । तुजिर्हिंसार्योऽप्यत्र कंपने द्रष्टव्यः । कंपेते इत्यर्थः । किंच वेनस्य
कांतस्यास्यौणिं दुःखस्यापनयकं रक्षणमुपो जोगुवानोऽनेकैः सूक्तैः पुनः पुनरु-
पशब्दयन् । उपश्लोकयन्नित्यर्थः । एवंभूतो नोधा ऋषिः सद्यस्तदानीमेव वीर्याय
भुवत् । वीर्यवानभवत् ॥ द्यावा च भूमा । द्यावा भूमेत्यनयोर्मध्ये चशब्दस्य पाठ-
श्छांदसः । दिवो द्यावेति दिवश्चशब्दस्य द्यावादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डा-
देशः । छांदसमत्वं पदकारैः कृतं । देवताडंघ्रे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पदद्वय-
प्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । जनुषः । जनी प्रादुर्भावे । जनेरुसिरित्यौणादिक
उसिप्रत्ययः । जोगुवानः । गुङ् अथक्ते शब्दे । अस्माद्यङ्लुगंताद्व्यत्ययेन शानच् ।
अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । उवङादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
ओणिं । ओण् अपनयने । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । भुवत् । भवतेर्लेट्यङागमः ।
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । नोधाः । नोधा
ऋषिर्भवति नवनं दधातीति यास्कः । नि० ४. १६. । तस्माद्वाजोऽसुन् नवशब्दस्य
नोभावश्च ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वे भूरेरीशानः ।

प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्चे सुष्विमावदिंद्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनु । दायि । एषां । एकः । यत् । व्वे । भूरेः । ईशानः ।

प्र । एतशं । सूर्ये । पस्पृधानं । सौवश्चे । सुष्विं । आवत् । इंद्रः ॥ १५ ॥

एक एक एव शत्रूञ्जेतुं समर्थो भूरेर्बहुविधस्य धनस्येशानः स्वामी यत्स्तीचं
व्वे । ययाचे । एषां स्तोतृणां संबन्धि । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः । एतैस्त्यत् तत्प्रसिद्धं
स्तोत्रमस्मा इन्द्रायानुदायि । अकारीत्यर्थः । उत्तरार्द्धस्येयमाख्यायिका ॥ स्वश्चो
नाम कश्चिद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासां चक्रे । तस्य च सूर्य एव पुत्रो
बभूव । तेन सहैतशनाम्नो महर्षेर्युद्धं जातमिति तदेतदिहोच्यते । अयमिंद्रः
सौवश्चे स्वश्चपुत्रे सूर्ये पस्पृधानं स्पर्धमानं सुष्विं सोमानामभिषोतारमेतत्संज्ञ-
कमृषिं प्रावत् । प्रारक्षत् ॥ दायि । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । व्वे ।

वनु याचने । लिटि व्यत्ययेनोपधालोपः । पस्पृधानं । स्पर्ध संघर्षे । अस्मास्त्रिः कानच् । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति पकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च पृषोदरादित्वात् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । सौवश्वे । स्वश्व इति जनपदशब्दः क्षत्रिये संज्ञात्वेन वर्तते । वा नामधेयस्य वृद्धेत्कोसलाजा- दाञ्ज्यङ् । पा० ४. १. १७१. । इत्यपत्यार्थे ज्यङ्प्रत्ययः । न याभ्यां पदांताभ्यां । पा० ७. ३. ३. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । एजागमश्च । जित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सुष्विं । षुञ् अभिषवे । उत्सर्गश्छंदसि । पा० ३. २. १७१. २. । इत्यस्मात्किन्प्रत्ययः । लिङ्गावात् द्विर्भावः । यणादेशः । उवङादेशाभावश्छांदसः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

एवा ते हरियोजनां सुवृक्तीद् ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हरिऽयोजन । सुऽवृक्ति । इंद्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसं । धियं । धाः । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हर्योरश्वयोर्योजनं यस्मिन्नथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संबन्धी हरियो- जनः । हे हरियोजनेन्द्र गोतमासो गोतमगोचोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुष्वावर्ज- कान्यभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मंत्रजातानि ते तवैवाक्रन् । अकृषत । एषु स्तोतृषु विश्वपेशसं बहुविधरूपयुक्तं धियं धाः । धिया लभ्य- त्वाङ्गीर्धनमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । पश्वादिबहुविधरूपं धनमग्निशो- मादिकं बहुविधरूपं कर्म वाधाः । धेहि । स्थापय । प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि प्रातःकाले धियावसुर्बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इंद्रो मक्षू शीघ्रं जगम्यात् । अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु ॥ एवा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । सुवृक्ति । सुपां सुलुगिति शसो लुक् । अक्रन् । करोतेर्लुङि मंचे घसहरेत्यादिना च्लेर्लुक् । अंतादेशः । तस्य ङित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः । इतश्चेतीकारलोपे संयोगांतलोपे चाडागमः । धाः । छंदसि लुङ्लल्लिट इति लोडर्थे लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकोनविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमाध्याय आरभ्यते । प्रथमे मंडले एकादशेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि
गतानि । प्र मन्महे इत्येतत्त्रयोदशर्चं पंचमं सूक्तं । तच्चानुक्रम्यते । प्र सप्त्रोनेति ।
अनिरुक्ता संख्या विंशतिरित्युक्तत्वात्प्र सप्त्रोनेत्युक्ते त्रयोदशेत्युक्तं भवति । ऋषि-
श्चान्यस्मादिति परिभाषया नोधा ऋषिः । अनादेशपरिभाषया चिष्टुप् छंदः ।
इंद्रो देवता । गतः सामान्यविनियोगः । विशेषविनियोगस्तु लिंगादवगंतव्यः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र मन्महे शवसानाय श्रूषमांगूषं गिर्वणसे अंगिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामार्के नरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । श्रूषं । आंगूषं । गिर्वणसे । अंगिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम् । अर्के । नरे । विश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय । शव इति बलनाम । तदिवाचरते । यथा बलं शक्नुहंति
तथा शक्नुणां हंत्यर्थः । गिर्वणसे । गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः संभजनीयाय ।
गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंतीति यास्कः । एवं भूतायेन्द्राय । श्रूषमिति
सुखनाम । श्रूषं सुखहेतुभूतं । आंगूष स्तोम आघोष इति यास्कः । आंगूषं
स्तोत्रमंगिरस्वत् अंगिरस इव प्रमन्महे । वयं स्तोतारः प्रकर्षणावगच्छामः ।

अवगत्य च सुवृक्तिभिः सुष्वावर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋषये य इन्द्र ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति । यद्वा कर्मणि कर्तृ-
 प्रत्ययः । ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः । नरे सर्वेषां नेत्रे । यद्वा नरे यजमाने
 विश्रुताय यष्टयतया विशेषेण प्रख्याताय । एवंभूताय तस्मा अर्कं मन्त्ररूपं
 स्तोत्रं । अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चनीति यास्कः । अर्चाम् । पूजयाम् । उच्चा-
 रयामेत्यर्थः ॥ मन्महे । मनु अवबोधने । तनादित्वादुप्रत्ययः । लोपश्चास्यात्यत-
 रस्यां खोः । पा० ६. ४. १०७. इति मकारादौ प्रत्यय उकारलोपः । शवसानाय ।
 शव इवाचरति शवस्यते । अस्माल्लटः शानच् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
 शानचश्छंदस्युभयथेत्याह धातुक्त्वादतो लोपयो लोपो । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ननु
 क्यङो डित्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचोऽनुदात्तेन भवितव्यं । एवं । तर्हि ताच्छी-
 लिकश्चानश् । तस्य सार्वधातुक्त्वेऽपि लसार्वधातुक्त्वाभावाच्चितः स्वर एव
 शिष्यते । शूषं । शूष प्रसवे । पचाद्यच् । आंगूषं । आङ्पूर्वाङ्गुषेः पचाद्यचि घो
 इत्यस्य गू आदेशः पृषोदरादित्वात् । आङो डकारस्येत्संज्ञाभावश्छांदसः । चित्स्वरे-
 णोत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । घञि वा थाथादिनोत्तरपदांतो-
 दात्तत्वं । गिर्वणसे । गृ शब्दे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ऋत इडातो रि-
 तीत्वं । गीर्भिर्वन्यते संभज्यत इति गिर्वणाः । औणादिकः कर्मण्यमुन् । संज्ञा-
 पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्भलि चेति दीर्घाभावः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः ।
 नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञायां रुत्वाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः ।
 सुवृक्तिभिः । वृजी वर्जने । भावे क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । शोभनमावर्जनं
 येषां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु क्तिनंतस्योत्तरपदस्याद्युदात्तत्वादा-
 द्युदात्तं झच् छंदसीति वचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि तत्पु-
 रूषोऽस्तु । शोभनमावर्जितो भवत्येभिरिति सुवृक्तयः स्तोत्राणि । करणे क्तिन् ।
 तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिना कारकादुत्तरस्य
 क्तिनो विहितमुत्तरपदांतोदात्तत्वमकारकादपि व्यत्ययेन भवति । स्तुवते । शतु-
 रनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ऋग्मियाय । एकाचो नित्यं मयट्मिच्छंतीति
 ऋक्शब्दाद्विकारार्थे मयट् । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां कुत्वज्जत्वे ।
 व्यत्ययेनेत्वं । यद्वा । ऋच स्तुतावित्यस्माद्भावे मक् । बहुलवचनात्कुत्वं जत्वं च ।
 ऋग्मं स्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः । अर्हार्थे घच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अर्चाम् ।

अर्च पूजायां । भौवादिकः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण
धातुस्वरः शिष्यते । अर्कं । अर्च्यतेऽनेनेत्यर्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति
घप्रत्ययः । चजोः कु घिस्यतोरिति कुत्वं । नरे । नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने गुणश्चादसः ।
विश्रुताय । श्रु अवणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

प्र वो॑ म॒हे म॒हि नमो॑ भर॒ध्वमांगू॑र्धं श॒वसा॒नाय॒ साम॑ ।

येना॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॒ पद॒ज्ञा अर्च॑तो अंगि॒रसो॒ गा अवि॑दन् ॥ २ ॥

प्र । वः । म॒हे । म॒हि । नमः॑ । भर॒ध्वं । आंगू॑र्धं । श॒वसा॒नाय॒ । साम॑ ।

येन॑ । नः॒ । पूर्वे॑ । पि॒तरः॒ । पद॒ऽज्ञाः । अर्च॑तः । अंगि॒रसः । गाः । अवि॑दन् ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः । वो यूयं महे महते शवसानाय बलमिवाचरते । अतिबलाये-
त्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः । एवंभूताय तस्मा इन्द्राय महि
महत्प्रौढं नमः स्तोत्रं प्रभरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । किं तत्स्तोत्रमित्याह ।
आंगूर्धं साम । आघोषयोग्यं रथंतरादि साम । तन्निष्पाद्यमित्यर्थः । अभि त्वा
शूरेत्यादिष्वृक्षु यज्ञानं तस्य सामेत्याख्या । तथा चोक्तं । गीतिषु सामाख्येति ।
येनंद्रेण नोऽस्माकं पितरः पितृविशेषाः पूर्वे पूर्वपुरुषा अंगिरसः पणिनाम्ना-
सुरेणापहतानां गवां पदज्ञाः संतः । अत एवार्चतस्तं पूजयंतो गा अविदन् ।
अलभंत ॥ वः । प्रथमार्थे द्वितीया । पदज्ञाः । पदानि जानंतीति । आतोऽनुपसर्गे
क इति कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अविदन् । विदू लाभे । शे
मुचादीनामिति नुमागमः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इन्द्र॑स्यांगिरसां चेष्टौ वि॒दत्सर॑मा तन॒याय॒ धा॒सिं ।

बृह॑स्पतिर्भि॒नद॑द्रि वि॒दद्गाः॒ समु॒स्त्रियाभि॑र्वाव॒शंत॒ नरः॑ ॥ ३ ॥

इन्द्र॑स्य । अंगि॒रसां । च । इष्टौ । वि॒दत् । सर॑मा । तन॒याय॒ । धा॒सिं ।

बृह॑स्पतिः । भि॒नत् । अ॒द्रि । वि॒दत् । गाः । सं । उ॒स्त्रियाभिः॑ । वा॒व॒शंत॒ । नरः॑ ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । सरमा नाम देवश्रुनी । पणिभिर्गोष्वपहतासु तद्गवेषणाय

तां सरमामिन्द्रः प्राह्वीषीत् । यथा लोके व्याधो वनांतर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं
 विसृजति तद्वत् । सा च सरमैवमवोचत् । हे इन्द्र अस्मदीयाय शिशवे तन्नो-
 संबन्धि क्षीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्यब्रवीत् । तथा च
 शाठ्यायनकं । अन्नादिनीं ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविन्द इति ।
 ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत् । ज्ञात्वा चास्मै न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु
 गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इन्द्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ इन्द्र-
 स्यांगिरसामृषीणां चेष्टौ प्रेषणे सति सरमा देवश्रुनी तनयाय स्वपुत्राय धासिमन्नं
 विदत् । अविन्दत् । धासिरित्यन्ननाम । धासिरिरेति तन्नामसु पाठात् । तथा
 गोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्बृहतां देवानामधिपतिरिन्द्रोऽद्रिमत्तारमसुरं भिनत् ।
 अवधीत् । तेनापहता गा विदत् । अलभत । ततो नरो नेतारो देवा उस्नि-
 याभिर्गोभिः सह । उस्नियेति गोनाम । संवावशंत । भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा ।
 गोभिः साधनभूताभिस्तदीयं क्षीरादिकमकामयंत । समगच्छंतेत्यर्थः ॥ इष्टौ । इष
 गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मन्त्रे वृषेषेति क्तिन उदात्तत्वं । विदत् । विदू लाभे ।
 लुङि लृदिच्चादङ् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । अङ् एव स्वरः शिष्यते ।
 पादादित्वान्निघाताभावः । सरमा । सरमा सरणात् । नि० ११. २४. । इति यास्कः ।
 सत्तैरौणादिकोऽमप्रत्ययः । धासिं । घेष्ट पाने । धीयते पीयत इति धासिः । औणा-
 दिकः सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः पोषणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः
 करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । पा० ६. १. १५७. । इति सुडागमस्तलोपश्च ।
 बृहच्छब्दोऽंतोदात्तः । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्तीत्युक्तं । पतिशब्दोऽतिप्र-
 त्ययांत आद्युदात्तः । अत उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृति-
 स्वरत्वं । उस्नियाभिः । निवसत्यस्यां क्षीरादिकमित्युक्ता गौः । वस निवास
 इत्यस्मात् स्फायितं चीत्यादिनाधिकरणे रक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं ।
 उक्ताशब्दान्स्वार्थे पृषोदरादित्वेन घप्रत्यय इति निघटुकभाष्यं । घस्येयादेशः ।
 प्रत्ययस्वरः । वावशंत । वाश्रु शब्दे । अस्माद्यङन्ताल्लङि ऋस्यांतादेशे सति तस्य
 छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । यद्वा ।
 वश कांतावित्यस्माद्यङि न वशः । पा० ६. १. २०. । इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे
 पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वय्योऽनवग्वैः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥ ४ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिं । स्वय्यः । नवऽग्वैः ।

सरण्युऽभिः । फलिऽगं । इन्द्र । शक्र । वलं । रवेण । दरयः । दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

अंगिरसो द्विविधाः । सचयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मसैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । नवग्वा नवनीतगतय इति यास्को व्याचख्यौ । नि० ११. १९. । ये तु दशभिर्मसैः समाप्य जग्मुस्ते दशग्वाः । तादृशैरुभयविधैर्विप्रैर्मैधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त ह्यत्र मेधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसो दृश्यन्ते । एवंभूतैरंगिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेन स्वरेणोदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतेन । यद्वा । मन्द्रमध्यमादिस्वरेण स्तुभा स्तोत्रेण स्वय्यः सुष्टु प्राप्यः । यद्वा । शब्दनीयः स्तुत्य इत्यर्थः । हे शक्र शक्तिमन्निन्द्र । एवंभूतः स त्वमद्रिमादरणीयं । वज्रेण छेत्तव्यमित्यर्थः । फलिगं । प्रतिफलं प्रतिबिम्बं । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं । तद्वच्छत्याधारत्वेनेति फलिगः । यद्वा व्रीह्यादि फलं । तदस्मिन्सति भवतीति फलि वृष्टिजलं । तद्वच्छतीति फलिगः । एवभूतं वलं मेघं रवेणात्मीयेन शब्देन दरयः । अभाययः । त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण मेघो विभेतीत्यर्थः । यद्वा । अद्रिः पर्वतः । अद्यतेऽस्मिन्पटलादिकमिति । फलिगो मेघः । फलिग उपर इति तन्नामसु पाठात् । वलोऽसुरः । देवा वै वले गाः पर्यपश्यन्नित्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात् । एते त्रयोऽपि त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाविभयुरित्यर्थः ॥ स इत्येकः पादपूरणः । सुष्टुभा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । शोभनः स्तुप् स्तोभो यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । स्तुभा । करणभूतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वात् स्तोभति स्तौतीति क्तिप् चेति कर्तरि क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । स्वय्यः । स्वृ शब्दोपतापयोः । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत् । वृद्धभावश्छांदसः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । नवग्वैः । नवशब्द उपपदे गमेर्भावे क्तिपि गमः क्वावित्यनुनासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यमित्यूकारांतादेशः । नवभिर्गूर्गमनं येषां ते नवग्वाः । अकारोपजनश्छांदसः । यद्वा । गमेर्भावे इप्रत्ययः । पूर्ववद्बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं । सरण्युभिः । सरणमात्मन इच्छंतः सरण्यवः । क्यच्च्यंत्यलोपश्चांसः ।
 क्वाच्छंदसीत्युः । फलिगं । फल्युदकं गच्छतीति फलिगः । डोऽन्यत्रापि दृश्यत
 इति गमेर्डः । वलं । वृणोतीति वलः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वात्त्वत् । दरयः ।
 दृ विदारणे । वृद्धौ कृतायां दृ भय इति घटादिषु पाठान्मित्रे मितां ह्रस्व
 इति ह्रस्वत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

गृणानो अंगिरोभिर्दस् वि वरुषसा सूर्येण गोभिरंधः ।

वि भूम्या अप्रथय इंद्र सानु दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अंगिरःऽभिः । दस् । वि । वः । उषसा । सूर्येण । गोभिः । अंधः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इंद्र । सानु । दिवः । रजः । उपरं । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे दस् दर्शनीय शत्रूणामुपक्षयितर्वेन्द्र त्वमंगिरोभिर्ऋषिभिर्गृणानः स्तूय-
 मानः सन् उषसा सूर्येण च सह गोभिः किरणैरंधोऽंधकारं विवः । अयवृणोः ।
 व्यनाशय इत्यर्थः । तथा हे इंद्र त्वं भूम्याः पृथिव्याः सानु समुच्छितप्रदेशं अप्र-
 थयः । विशेषेण विस्तीर्णमकरोः । विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा दि-
 वोऽंतरिक्षस्य रजो रजसो लोकस्योपरमुपमूलप्रदेशमस्तभायः । अस्तभाः ।
 यथांतरिक्षस्य मूलं दृढं भवति तथाकाशीरित्यर्थः ॥ गृणानः । कर्मणि लट्
 शानचि यकि प्राप्ते व्यत्ययेन आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित्स्वरेणां-
 तोदात्तत्वं । दस् । दसु उपक्षये । इषियुधींधिदसीत्यादिना मक् । वः । वृज्
 वरणे । लुङि सिपि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणे हल्ङ्गाभ्य इति सलोपः ।
 बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । अंधः । तमोऽप्यंध उच्यते । नास्मिन्ध्यानं
 भवति । नि० ५. १. । इति यास्कः । रजः । लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्तात्वाद्रजःशब्दो
 लौकवचनः । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अस्तभायः । लङि स्तभुस्तुभित्या-
 दिना । पा० ३. १. ८२. । आप्रत्ययः । छंदसि शायजपि । पा० ३. १. ८४. । इत्यहावपि
 व्यत्ययेन आप्रत्ययस्य शायजादेशः । अनिदितामिति नलोपः । अडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे प्रथमो वर्गः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे तदु प्रयक्षतममित्येषा । अथोत्तरमित्यत्र सूचितं । तदु प्रयक्ष-
 तममस्य कर्मात्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः । आ० ४. १. । इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

तदु प्रयक्षतममस्य कर्म दस्सस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊं इति । प्रयक्षऽतमं । अस्य । कर्म । दस्सस्य । चारुऽतमं । अस्ति । दंसः ।

उपऽहरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्सस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्य तदु तदेव कर्म प्रयक्षतमं । अतिशयेन पूज्यं । दंस इति कर्मनाम । दंसस्तदेव कर्म चारुतमं । अतिशयेन शोभनं । किं तदित्यत आह । अयमिन्द्र उपहर उपहर्तव्ये गंतव्ये पृथिव्याः संबंधिनि समीपदेश उपरा उपाः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो नद्यः प्रधानभूता गंगादिनदीरपिन्वत् । असिंचदिति । यदेतत्कर्म तदन्येन कर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयक्षतमं । यक्ष पूजायां । यक्ष्यत इति यक्षः । अतिशयेन यक्षो यक्षतमः । पुनः प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दंसः । दसि दंसनदर्शनयोः । चुरादिरात्मनेपदी । दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म । औणादिकः कर्मण्यसुन् । उपहरे । हृ कौटिल्ये । कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते । उपहरंति गच्छन्त्यस्मिन्नद्य इत्युपहरो भूप्रदेशः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः । गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वत् । पिवि सेचने । भौवादिकः । चतस्रः । शस् । चिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति चतुर्शब्दस्य चतस्रादेश आद्युदात्तो निपातितः । पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽचि र ऋत इति रेफादेशः । चतुर्शब्दस्याद्युदात्तत्वात्स्थानिवद्भावेन चतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याद्यणादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिवद्भावश्चतुरः शसीत्यंतोदात्तत्वस्याभावः । न च न पदांतेति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । स्वरदीर्घयलोपेषु लीपाजादेश एव न स्थानिवत् अन्यत्र स्थानिवदेव । पा० १. १. ५८. १. । इति नियमात् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

द्विता वि वंने सनजा सनीळे अयास्यः स्तवमानेभिरर्कैः ।

भगो न मेते परमे व्योमन्नधारयद्रोदसी सुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता। वि। वव्रे। सनऽजा। सनी०के इति सऽनी०के। अयास्यः। स्तवमानेभिः। अकैः।
भगः। न। मेने इति। परमे। विऽओमन्। अधारयत्। रोदसी इति। सुऽदंसाः॥७॥

अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्साध्यो यास्यः । न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः
प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः । कथं साध्यत इत्यत आह । स्तवमानेभिः स्तोत्रं
कुर्वद्भिः पुरुषैः । अकैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तूयमानः सन्निद्रः सुसाध्यो भवति ।
यद्वा । अयास्यः पञ्चवृत्तिर्मुख्यप्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्क्रा-
मति । तदुपासकोऽप्यंगिरा उपचारादयास्य उच्यते । तथा च छंदोगैराम्नातं । तं
हायास्य उन्नीथमुपासां चक्रे । एतमु एवायास्यं मन्यन्ते । आस्याद्यदयते तेनेति ।
अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तत इत्यास्यः । तथा च वाजसनेयकं । ते होचुः
क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्त्ययमास्यांतरितीति । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः ।
तेन ऋषिणा स्तवमानेभिर्गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वद्भिरकैर्मन्त्रैः
करणभूतैः स्तूयमानः सन् सनजा । सनेति निपातो नित्यार्थः । नित्यजाते
सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः । प्रथमभावविकारवाचिना जनिना द्वितीयो
भावविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथौत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यौत्पत्तिकमिति
नित्यं ब्रूम इति हि तद्भाष्यं । सनी०के समानं नी०क्रमोको निवासस्थानं ययोस्ते ।
संलग्ने इत्यर्थः । एवंविधे द्यावापृथिव्यौ द्विता द्विधा विवरे । विवृते अकरोत् ।
भेदेनास्थापयदित्यर्थः । मेने मननीये परम उक्तृष्टे व्योमन् विविधरक्षणे नभसि
वर्तमानो भगो न सूर्य इव सुदंसाः शोभनकर्मद्रो रोदसी द्यावापृथिव्यावधारयत् ।
अपोषयत् । यद्वा मेनेति स्त्रीनाम । तथा च यास्कः । नि० ३. २१. मेना ग्रा इति
स्त्रीणां मेना मानयत्येना इति । स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इन्द्रोऽपुथदित्यर्थः ॥
द्विता । द्विधेत्यस्य धकारस्य तकारश्छांदसः । सनजा । जनी प्रादुर्भावे । अस्माद्भा-
वेऽन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि
जनेर्दप्रत्ययः । सना नित्यं जो जननं ययोस्ते सनजे । पूर्वपदस्य ह्रस्वश्छांदसः ।
एवमादित्वादंतोदात्तत्वं । तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । सुपां सुलुगिति विभ-
क्तेराकारः । अयास्यः । यमु प्रयत्ने । यासः प्रयत्नः । तत्र भवो यास्यः । भवे
छंदसीति यत् । न यास्योऽयास्यः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । मेने । सप्तम्येकवच-
नस्य सुपां सुलुगिति शे आदेशः । शे इति प्रगृह्यत्वं । यद्वा मन्यत इति मेना ।

म० १. अ० ११. सू० ६२.] ॥ प्रथमोऽष्टकः ॥

५६३

पंचाद्यच् । नशिमन्योरलिच्छेत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इत्येत्वं । ततश्चाप् ।
द्विवचन ईदूदेद्विवचनं । पा० १. १. ११. । इति प्रगृह्यत्वं । सुदंसाः । दंस इति
कर्मवाची । असुन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सनाद्विवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिरक्तोषा रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् । दिवं । परि । भूमा । विरूपे इति विरूपे । पुनः । ऽभुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः ।
कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशत् । ऽभिः । वपुः । ऽभिः । आ । चरतः । अन्या । ऽ अन्या ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णतया विषमरूपे पुनर्भुवा पुनः पुनः प्रतिदिवं संजायमाने
युवती तरुण्यौ । रात्र्युषसोः सर्वदैकरूपादेवंभूते रात्र्युषसौ दिवं द्युलोकं भूमा
भूमिं च सनाच्चिरकालादारभ्य स्वेभिरेवैः स्वकीयैर्गमनैः परिचरतः । पर्या-
वर्तते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिरंधकाररूपैर्वर्णैरुप-
लक्षिता । उषाश्च रुशद्भिर्दीपमानैर्वपुर्भिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिता ।
अन्यान्या परस्परव्यतिहारेणाचरतः । आवर्तते । हे इंद्र । एतत्सर्वं न्वयैव कार्यते
त्वदधीनत्वात्सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ भूमा । सुपां सुलुगिति, द्वितीयाया डा-
देशः । छांदसो ह्रस्वः । एवैः । इण् गतौ । इण्शीङ्भ्यां वन्निति भावे वन्प्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं । अक्ता । नक्तेति रात्रिनाम । नलोपश्छांदसः । वपुर्भिः ।
अर्तिपृवपीत्यादिनोस् । नित्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे,
भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलं । पा० ८. १. १२. ९. । इति द्विर्भावे तस्य
परमाश्रितमित्याश्रितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्रितस्यानुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः सूनुर्दाधार शवसा सुदंसाः ।

आमासु चिहधिषे पक्कमंतः पयः कृष्णासु रुशद्रोहिणीषु ॥ ९ ॥

सनेमि । सख्यं । सुऽअपस्यमानः । सूनुः । दाधार । शवसा । सुऽदंसाः ।

आमासु । चित् । दधिषे । पक्कं । अंतरिति । पयः । कृष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः । स्वपः शोभनं कर्म । तदिवाचरन् शवसा शवसो बलस्य
 सूनुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः । सुदंसाः । शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवंभूत
 इंद्रः सख्यं यजमानानां सखित्वं सनेमि पुराणं दाधार । धारयति पोषयतीत्यर्थः ।
 सनेमीति पुराणनाम । प्रवयाः सनेमीति पाठात् । किंच । आमासु चित् ।
 आर्द्रास्वपरिपक्वासु गोषु चांतर्मध्ये पक्वं परिपक्वं पयो दधिषे । धारयसि । तथा
 कृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्विपरीतं रुशदीपमानं
 श्वेतवर्णं पयो दधिषे ॥ सख्यं । सख्युर्य इति यः । प्रत्ययस्वरः । दाधार । धृञ्
 धारणे । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । पक्वं । पचो व इति निष्ठातकारस्य वत् ।
 रोहिणीषु । रुह वीजजन्मनि पादुर्भावे । रुहे रश्च लो वेतीतन्प्रत्ययांतो रोहि-
 तशब्द आद्युदात्तो वर्णवाची । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । पा० ४. १. ३९. इति
 ङीप् । तत्संनियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च । ङीपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिप-
 दिकस्वर एव शिष्यते ॥

दशमीमृचमाह ॥

सनात्सनी॑ळा अवनी॑रवा॒ता व्र॒ता र॒क्षंते अ॒मृताः स॒होभिः ।

पुरु॑ सह॒स्रा ज॒नयो॒ न प॒त्नीर्दु॒वस्यंति॒ स्वसा॑रो अ॒ह्याणं ॥ १० ॥

स॒नात् । सऽनी॑ळाः । अ॒वनीः । अ॒वा॒ताः । व्र॒ता । र॒क्षंते । अ॒मृताः । स॒हः ऽभिः ।

पुरु॑ । सह॒स्रा । ज॒नयः । न । प॒त्नीः । दु॒वस्यंति॒ । स्वसा॑रः । अ॒ह्याणं ॥ १० ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीळाः समाननिवासस्थाना अवताः । वातं गमनं ।
 तद्रहिताः । एकपाण्यवस्थानात् । अवनय इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अवनीरं-
 गुलयः पुरु पुरुणि बहूनि सहस्रासंख्यातानि व्रता व्रतानीद्रसंबंधीनि कर्मा-
 ण्यमृताः पुनःपुनःकरणेऽप्यालस्यरहिताः सत्यः सहोभिरात्मीयैर्बलैः रक्षंते ।
 पालयंति । अपि च स्वसारः । स्वयमेव सरंत्योऽंगुलयः पत्नीः पालयि-
 त्वोऽह्याणं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः । यद्वा । अहीतयानं प्रशस्तगमनमिंद्रं
 जनयो न । जनय इति देवानां पत्य उच्यंते । देवानां वै पत्नीर्जनय इति
 श्रुतेः । ता इव दुवस्यंति । परिचरंति । अंजलिबंधनेनेंद्रं प्रीणयंतीत्यर्थः ॥
 अवनीः । अवनयोऽंगुलयो भवंत्यवन्ति कर्माणीति यास्कः । सुपां सुलुगिति
 जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवाताः । वा गतिगंधनयोः । असिहसीत्यादिना भावे
 तन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । व्रता । शेष्वंदसि बहुल-

मिति शेलोपः । दुवस्यंति । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा । कंडादिः । अतो यक
एव स्वरः शिथ्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । अह्याणं । ह्री लज्जायां । बहुलं
छंदसीति श्वोरभावः । व्यत्ययेन शानच् । मुगभावश्छांदसः । नञ्समासेऽव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । बहुलं छंदसीति शपो लुकि छंदस्युभयथेति शानच्
आर्द्धधातुकत्वेन ङित्वाभावे गुणयादेशौ । पूर्ववत्समासस्वरौ । यास्कस्त्वेवं व्या-
ख्यत् । अह्याणोऽह्रीतयान इति । नि० ५. २५. ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

सनायुवो नमसा नव्यो अकैर्वसूयवो मतयो दस्स ददुः ।

पतिं न पत्नीरुशतीरुशंतं स्पृशंति त्वा शवसावन्मनीषाः ॥ ११ ॥

सनाऽयुवः । नमसा । नव्यः । अकैः । वसुऽयवः । मतयः । दस्स । ददुः ।

पतिं । न । पत्नीः । उशतीः । उशंतं । स्पृशंति । त्वा । शवसाऽवन् । मनीषाः ॥ ११ ॥

हे दस्स दर्शनीयेन्द्र । अकैः शस्त्ररूपैर्मन्त्रैर्नमसा नमस्कारेण यस्त्वं नव्यः स्तुत्यो
भवसि । सनायुवः सनातनमग्निहोत्रादि नित्यं कर्मात्मन इच्छंतो वसूयवो वसु
धनमात्मन इच्छंतो धनकामा वा मतयो मेधाविनस्त्वां ददुः । बहुना प्रयासेन
जग्मुः । हे शवसावन् बलवन्निन्द्र तैः प्रयुक्ता मनीषाः स्तुतयस्त्वा त्वां स्पृशंति ।
प्राप्नुवंति । तच्च दृष्टान्तः । उशतीरुशत्यः कामयमानाः पत्नीः पत्यु उशंतं काम-
यमानं पतिं न । यथा पतिं संभजंते तद्वत् ॥ सनायुवः । सनेत्येतद्व्ययं नित्यत्व-
माचष्टे । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । सना सनातनं कर्मात्मन इच्छंतीति सनायुवः ।
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । जसि वर्णव्यत्ययेनोत्वं । मतयः । मन ज्ञाने । मन्यंत इति
मतयः स्तोतारः । क्लिचकौ च संज्ञायामिति क्लिच् । न क्लिचि दीर्घश्चेति निषेधे
प्राप्ते बाहुलकादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । ददुः ।
द्रा कुत्सायां गतौ । लिट्युस्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । उशतीः । वश
कांतौ । लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुर्ङित्वाद्ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं ।
उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ।
शवसावन् । मतुप्याकारोपजनश्छांदसः । यद्वा मत्वर्थीय आवनिप् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

सनादेव तव रायो गभस्तौ न क्षीयंते नोप दस्यंति दस्म ।

द्युमाँ असि ऋतुमाँ इंद्र धीरः शिक्षा शचीवस्तव नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयंते । न । उप । दस्यंति । दस्म ।

द्युऽमान् । असि । ऋतुऽमान् । इंद्र । धीरः । शिक्षा । शचीऽवः । तव । नः ।

शचीभिः ॥ १२ ॥

हे दस्म दर्शनीयेन्द्र । गभस्तिरिति बाहुनाम । तव गभस्तौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि रायो धनानि न क्षीयंते । न नश्यंति । नोपदस्यंति च । स्तोतृभ्यो दत्तेऽपि त्वद्वस्तगतं धनमुपक्षयं न प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे इंद्र धीरो बुद्धिमान् धृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमानसि । तथा ऋतुमान् लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोऽसि । हे शचीवः कर्मवन्निद्र तव शचीभिस्त्वदीयैः कर्मभिर्नोऽस्मभ्यं धनं शिक्षा । देहि । शिक्षतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयंते । क्षीष् हिंसायां । क्र्यादिः । अस्मात्कर्मकर्तरि कर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति कर्तृवद्भावादचः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वं । चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शचीवः । शच्यस्यास्तीति शचीवान् । छंदसीर इति मतुपो वत्वं । संबुद्धौ मतुवसो रुरिति नकारस्य रुत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

सनायते गोतम इंद्र नव्यमतक्षु ब्रह्म हरियोजनाय ।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥

सनाऽयते । गोतमः । इंद्र । नव्यं । अतक्षत् । ब्रह्म । हरिऽयोजनाय ।

सुऽनीथाय । नः । शवसान । नोधाः । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स इंद्रः सनायते । नित्य इवाचरति । सर्वेषामाद्यो भवति । हे शवसान बलवन्निद्र हरियोजनाय । हरी अश्वौ रथे योजयतीति हरियोजनः । सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै तुभ्यं गोतमो गोतमस्य ऋषेः पुत्रो नोधा ऋषिर्नव्यं नूतनं ब्रह्मतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं नोऽस्मदर्थमतक्षत् । अकरोत् । अतोऽस्माभिरनेन स्तोत्रेण स्तुतः सन्धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तवसुरिन्द्रः प्रातःकाले

मक्षू शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ सनायते । सनेति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः । तस्मादाचारार्थे क्यङ्प्रत्ययः । सुनीथाय । णीञ् प्रापण इत्यस्मादौणादिकस्थक्प्रत्ययः । याथादिस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे तृतीयो वर्गः ॥

त्वं महानिति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । नोधस आर्षं चैष्टुभमैंद्रं । अनुक्रम्यते च । त्वं नवेति ॥ समूळहे दशरात्रे द्वितीये छंदोमे मरुत्वतीये शस्त्र एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽग्निं नर इति खंडे सूचितं । तां सु ते कीर्तिं त्वं महान् इंद्र यो ह । आ० ८. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वं महान् इंद्र यो ह शुष्मैर्द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदभ्वा भिया दृळ्हासः किरणा नैजन् ॥ १ ॥

त्वं महान् इंद्र यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अभ्वा । भिया । दृळ्हासः । किरणाः । न ।

ऐजन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः खलु त्वममेऽसुरकृते भये सति जज्ञानस्तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् शुष्मैः शत्रूणां शोषकैरात्मीयैर्वलैर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ धाः । आधारयः । तादृशाज्ञयादमूमुच इत्यर्थः । किंच । यद्ध ते यस्य खलु तव संबन्धिन्या भिया भीत्या विश्वा विश्वानि व्याप्तानि यानि भूतजातानि गिरयश्चित् ये च शिलोच्चयाः । अभ्वा । महन्नामैतत् । अन्यान्यपि महान्ति यानि संति तेऽपि सर्वे दृळ्हासो दृढा अप्यैजन् । अकंपिषत । तत्र दृष्टान्तः । किरणा न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कंपन्ते तद्वत् ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भिर्भावादि । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । द्यावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठश्छांदसः । यत् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अभ्वा । आ समन्ताद्भवन्ति सद्भावं प्राप्नुवंतीत्यभ्वा महान्तः । आङ्पूर्वाद्भवतेरौणादिको ङुन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च । यद्वा । नङ्पूर्वाद्भवतेः प्राप्तर्यान्वजि भुवो डिदिति क्कन्प्रत्ययः । महान्तो हि प्राप्नुं न शक्यन्ते । शेषेऽदसि बहुलमिति

शेर्लोपः । किरणाः । कीर्यते विक्षिप्यन्त इति किरणाः । कृ विक्षेपे । कृपृवृजि-
मंदिनिधाञ्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । योरनादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ऋत इडातो-
रितीत्वं । ऐजन् । एजृ कंप्ने । लङ्काडागमः । स चोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ यङ्गरीं इन्द्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान्पुरं इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इन्द्र । विऽव्रता । वेः । आ । ते । वज्रं । जरिता । बाह्वोः । धात् ।

येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो । अमित्रान् । पुरः । इष्णासि । पुरुऽहूत ।

पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यदा विव्रता विविधकर्माणी हरी त्वदीयावश्वावावेः । रथ आग-
मयसि । रथे योजयसीत्यर्थः । तदानीं ते तव बाह्वोर्हस्तयोर्जरिता स्तोता वज्र-
माधात् । स्तोत्रेण स्थापयति । स्तोत्रा स्तुतेः प्रयत्नमन्तरेण वज्रं त्वङ्गस्ते न दृश्यत
इत्यर्थः । हे अविहर्यतक्रतोऽप्रेषितकर्मन्निन्द्र । अमित्रान् शत्रून् येन वज्रेणेष्णासि ।
अभिगच्छसि । हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूत त्वं पूर्वीर्बह्वीः पुरोऽसुरपु-
राणि भेषुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विविधं व्रतं
ययोस्तौ । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
वेः । वी गतिप्रजननकांत्यशनखादनेषु । अंतर्भावितरण्यार्थाच्छांदसे लङि सिष्य-
दादित्वाच्छपो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । धात् । दधातेऽच्छांदसे
लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । पूर्ववदङभावः । अविहर्यतक्रतो । हर्यतिः
प्रेप्साकमेति यास्कः । हर्य गतिकान्त्योः । कांतिरभिलाषः । विहर्यतोऽभिलषितः ।
अविहर्यतोऽनभिलषित इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमि-
त्रान् । न संति मित्राण्येष्विति बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । इष्णासि । इष आभीक्ष्ये । अत्र गत्यर्थः । ऋादिभ्यः आ । सिपः
पित्वादनुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । यङ्गुत्तयोगादनिघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं सत्य इन्द्र धृष्णुरेतान्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं षाट् ।

त्वं शृष्णं वृजने पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते सचाहन् ॥ ३ ॥

त्वं । सत्यः । इन्द्र । धृष्णुः । एतान् । त्वं । ऋभुक्षाः । नर्यैः । त्वं । षाट् ।

त्वं । शुष्णं । वृजने । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । द्युऽमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सत्यः सत्सु भवः । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान् शत्रून् भिगतः सन् धृष्णुस्तेषां धर्षयिता तिरस्कर्ता । किञ्च त्वमृभुक्षा ऋभूणामधिपतिः । तेषु कृत-निवासो वा । यद्वा महन्नामैतत् । महान्प्रवृद्धोऽसि । नर्यो नृभ्यो हितः । तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविता । हन्तेत्यर्थः । किञ्च वृजने इत्यादीनि त्रीणि संयामनामानि । अत्र पूर्वं विशेषणे । वृजने वर्जनयुक्ते संयामे हि वीराः पुरुषा वर्ज्यन्ते हिंस्यन्ते । पृक्षे संपर्चनीये वीर्यैर्योद्धुं प्राप्नुव्ये । एवंविध आणौ संयामे द्युमते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णं शोषयितारमेतत्संज्ञमसुरमहन् । अवधीः ॥ ऋभुक्षाः । ऋभुरिति मेधाविनाम । उरु विस्तीर्णं भाति । यद्वा । ऋतेन यज्ञेन भाति भवतीति वा ऋभुः । उरुशब्दे ऋतशब्दे वोपपदे भातेर्भवतेर्वा मृगयादयश्च । उ० १. ३९. इति कुप्रत्ययः पूर्वपदस्य ऋभावश्च निपात्यते । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । तेषामीष्ट इत्यृभुक्षाः । यद्वा क्षि निवासगत्योः । तेषु निवसतीति पतेस्थ इति विधीयमान इनिप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । टिलोपश्च । सौ पथिमथ्यृभुक्षामादित्यात्वं । प्रत्ययस्वरः । षाट् । सह अभिभवे । छंदसि सह इति केवलादपि खिः । षत्वं छंदसं । द्युमते । द्यौर्दीप्तिरस्मिन्नस्तीति द्युमान् । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां दिव उदित्युत्वं । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं ॥

चतुर्थीभृचमाह ॥

त्वं ह त्वदिन्द्र चोदीः सखा वृचं यज्ञजिन्वृषकर्मन्नुभाः ।

यज्ञं शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यूर्योनावकृतो वृथाषाट् ॥ ४ ॥

त्वं । ह । त्वत् । इन्द्र । चोदीः । सखा । वृचं । यत् । वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उभाः ।

यत् । ह । शूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्यून् । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ह त्वं खलु सखा कुत्सस्य सहायः सन् त्यक्तप्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशो वा चोदीः । प्रेरितवान् । अकाषीरित्यर्थः । हे वृषकर्मन् वृष्ट्युदकसेचनरूप-कर्मोपेत वज्रिन् वज्रवन्निद्र वृचं सर्वस्य धनस्यावरीतारं कुत्सस्य शत्रुं यत् यदोभाः ।

अतुभ्राः । अहिंसीः । अपि च हे शूर शत्रूणां प्रेरक वृषमणः कामाभिवर्षकमनस्केंद्र
 वृथाषाट् अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वं यद्वा यदा खलु योनौ वीरैर्मिश्रणीये
 संग्रामे दस्यून्कुत्सस्योपक्षयितृनन्यान् शत्रून्पराचैः परागमनैर्यकृतः । पराङ्मुखा
 यथा भवंति तथा व्यच्छिनः । तदानो कुत्सः सर्वं यशः प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः ।
 चुद प्रेरणे । लुङि नेटीति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । उभ्राः । एभ तुभ हिंसायां ।
 क्रैव्यादिकः । लङि सिपि तलोपच्छांदसः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः ।
 पराचैरित्येतदव्ययं । नीचैरुच्चैरिति वदिति भट्टभास्करमिश्रः । पराचैः पराचनै-
 रिति निरुक्तं । नि० ११. २५. । दस्यून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रूपं ।
 अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारस्य सानुनासिकता । अकृतः । कृती छेदने ।
 लङि सिपि तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् शे मुचादीना-
 मिति नुमागमस्याभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं ह त्वदिन्द्रारिषण्यन्हृहस्य चिन्मर्तानामजुष्टौ ।

व्यस्मदा काष्ठा अर्वते वर्धनेव वज्रिञ्छथिह्यमित्रान् ॥ ५ ॥

त्वं । ह । त्वत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । हृहस्य । चित् । मर्तानां । अजुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽइव । वज्रिन् । अथिहि ।

अमित्रान् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं ह त्वं खलु त्वत् तस्य हृहस्य चित् हृहस्य कस्यचिदपरिषण्यन्
 रेषणमनिच्छन् एवंस्वभावो भवसि । देवतात्वेनानुग्रहीतृत्वात् । तथापि मर्तानां
 स्तोतृणामस्माकं शत्रुभिरजुष्टावप्रीतौ सत्यामस्मदर्वतेऽस्मदीयाश्चाय गंतुं काष्ठा
 दिश आ समंतात् विवः । विवृताः कुरु । यथा सर्वासु दिक्ष्वस्मदीया अश्वाः
 प्रतिरोधमंतरेण गच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः । किंच तत्रत्यानमित्रान् हे वज्रिन्वज्र-
 वन्निद्र घनेव घनेन कठिनेन पर्वतेनेव वज्रेण अथिहि । अथय । जहीत्यर्थः ।
 यद्वा मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कस्मिंश्चित्तवाप्रीतौ सत्यां तस्य शत्रोर्हृह-
 स्यापरिषण्यन् रेषणं हिंसनमनिच्छन्वर्तसे । यस्मिंस्तु कुत्सादौ प्रीतिरस्ति तस्य
 शत्रुवधं चकृषे । अतस्तव प्रियाणामस्माकमर्वत इत्यादि पूर्ववत् ॥ त्वत् । सुपां
 सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अरिषण्यन् । रिष्टशब्दात् क्यचि दुरस्युर्द्विणस्युर्वृषण्यति

रिषण्यति । पा० ७. ४. ३६. । इति रिषणभावो निपात्यते । नञ्समासेऽव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्मत् । पूर्ववत् षष्ठ्या लुक् । अर्वते । अर्वणस्त्रसावनञ्ज
इति नकारस्य तकारादेशः । वनिप्सुपौ पित्रादनुदात्तौ । परिशेषाद्वातुस्वरः ।
घनेव । मूर्तौ घन इति काठिन्ये गम्यमाने हन्तेरप्प्रत्ययांतो निपात्यते । अथिहि ।
अथ हिंसार्थः । ख्यंताल्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्थो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वां ह॒ त्यदिंद्रार्ण॑सातौ॒ स्वमी॑ळ्हे नर॒ आज॑ा ह॒वन्ते॑ ।

तव॑ स्व॒धाव॒ इय॑मा स॒मर्य॑ ऊ॒तिर्वाजे॑ष्वत॒साय्या॑ भूत् ॥ ६ ॥

त्वां । ह॒ । त्यत् । इंद्र॒ । अर्ण॑ऽसातौ । स्वःऽमीळ्हे । नरः । आज॑ा । ह॒वन्ते॑ ।

तव॑ । स्व॒धाऽवः । इ॒यं । आ । स॒ऽमर्ये॑ । ऊ॒तिः । वाजे॑षु । अ॒त॒साय्या॑ । भूत् ॥ ६ ॥

हे इंद्र । अर्णसातावर्णानां गंतृणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिर्लाभो
यस्मिन् । स्वमीळ्हे । मीळ्हमिति धननाम । सुध्वरणीयं धनं यस्मिन् । एवंभूत
आजा आजौ संग्रामे त्यक्तं प्रसिद्धं त्वामेव नरो योद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थं
हवन्ते । आह्वयन्ति । यद्वा । अर्णस उदकस्य सातिर्लाभो यस्मिन्वृत्रादियुद्धे तस्मिन्नि-
त्यर्थः । वृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वर्षणार्थं तव यद्युद्धं तत्र स्तोतारस्त्वां प्रोत्साह-
यन्तीति भावः । यस्मादेवं तस्मात् हे स्वधावः । हे अन्नवन् बलवन्वेन्द्र समर्ये
संग्रामे तव संबन्धिनीयमूतिस्त्वदीयमिदं रक्षणं आ अस्मदाभिमुख्येन भूत् ।
भवतु । वाजेषु संग्रामेषु यैषोतिरतसाय्या योद्धृभिः प्राप्तव्या भवति ॥ त्यत् ।
सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक् । अर्णसातौ । ऋ गतौ । बहुलवचनादौणा-
दिको नन्प्रत्ययः । षण्ण दान इत्यस्माद्भावे क्तिनि जनसनखनामित्यनुनासिक-
स्यात्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । उदके नुट् चेत्यर्तेरमुन्प्रत्ययो
नुडागमश्च । पीवोपवसनादीनां छंदसि लोपो वक्तव्यः । पा० ६. ३. १०९. ९. ।
इति सलोपः । नित्रादाद्युदात्तत्वं । पूर्ववद्बहुव्रीहिस्वरः । स्वमीळ्हे । स्वरश्चो
न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितः । बहुव्रीहिस्वरेण स एव शिष्यते । आज्ञा । सुपां
सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । स्वधावः । मतुवसो रुरिति मतुपो रुत्वं । अतसाय्या ।
अत सातत्यगमने । औणादिकः साय्यप्रत्ययः । तस्याडागमश्च । आगमानुदात्तत्वे

प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । भूत् । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि बहुलं
छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्वं ह॒ त्यदि॑द्र॒ सप्त॒ युध्य॑न्पुरो॑ वज्रि॒न्पुरु॑कुत्साय॒ दर्दः॑ ।

ब॒र्हिर्न॑ यत्सु॒दासे॑ वृथा॒ वर्गे॑हो रा॒जन्व॑रि॒वः पू॒रवे॑ कः ॥ ७ ॥

त्वं । ह॒ । त्यत् । इ॒द्र । स॒प्त । युध्य॑न् । पुरः । व॒ज्रिन् । पुरु॑ऽकुत्साय । दर्द॑रिति दर्दः ।

ब॒र्हिः । न । यत् । सु॒दासे॑ । वृथा॑ । वर्क् । अ॒होः । रा॒जन् । वरि॑वः । पू॒रवे॑ ।

करि॑ति कः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निद्र पुरुकुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषये युध्यन् तदीयशत्रुभिः सह
युद्धं कुर्वाणस्त्वमेव त्यत् ताः सप्त पुरः तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि दर्दः ।
व्यदारयः । अभैत्सीरित्यर्थः । अपि च सुदास एतत्संज्ञाय राज्ञेऽहोरेतत्संज्ञस्या-
सुरस्य संबन्धि यद्धनमस्ति तद्वृथानायासेन बर्हिर्न बर्हिरिव वर्क् । अवृणक् ।
अच्छिन इत्यर्थः । तदनन्तरं पूरवे त्वां हविषा पूरयते तस्मै सुदासे हे राजन्
स्वामिनिद्र वरिवो धनं कः । अकार्षीः ॥ त्यत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ।
दर्दः । दृ विदारणे । अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लङि सिप्यदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् ।
बाहुलकाङ्गलादिशेषाभावः । हल्ङ्ङाभ्य इति सलोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्गो-
गेऽपीत्यडभावः । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः । असुन् । सुदाः कल्याणदान
इति यास्कः । वर्क् । वृजी वर्जने । लङि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । लघूपधागुणे पूर्ववत्सलोपः । अडभावश्च । चोः कुरिति कुत्वं । कः ।
ङुकृञ् करणे । लुङि सिपि मंचे घसेति च्लेर्लुक् । पूर्ववत्सलोपाडभावौ ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं त्यां न॒ इ॒द्र दे॒व चि॒त्रामि॑ष॒मापो॒ न पी॑पयः॒ परि॑ज्मन् ।

यया॑ श्रू॒र प्र॒त्यस्म॑भ्यं॒ यंसि॑ त्मन॒मूर्जे॑ न वि॒श्वध॑ क्ष॒र॒द्यै ॥ ८ ॥

त्वं । त्यां । नः । इ॒द्र । दे॒व । चि॒त्रां । इषं । आ॒पः । न । पी॒पयः । परि॑ऽज्मन् ।

यया॑ । श्रू॒र । प्र॒ति । अ॒स्मभ्यं॑ । यंसि॑ । त्मनं॑ । ऊ॒र्जे । न । वि॒श्वध॑ । क्ष॒र॒द्यै ॥ ८ ॥

हे देव द्योतमानेन्द्र त्वं नोऽस्माकं चित्रां चायनीयां त्यां तामिषमन्नं परिज्मन्

परितो व्याप्तायां भूमौ पीपयः। प्रवर्धयः। यथा सर्वा भूमिरन्नेन पूर्णा भवति तथा कुर्वित्यर्थः। तच्च दृष्टान्तः। आपो न। यथापो वृष्ट्युदकानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्धयन्ति तद्वत्। यद्वा। भूमौ वर्तमानानस्मान्यथापः पाययसि तद्वच्चित्रामिषमपि पाययेति भावः। हे शूरेंद्र यथेषात्मनमात्मानमस्माकं जीवमस्मभ्यं प्रतियंसि। प्रयच्छसि। तच्च दृष्टान्तः। विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरथ्यै क्षरितुमूर्जे न। उदकमिव। यथास्मभ्यं बहुलमुदकं प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छसीति भावः॥ आपः। शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस्। अमृन्नित्यादिना दीर्घः। पीपयः। स्फायी ओष्यायी वृद्धौ। एयंताच्छांदसे लुङि ष्यायः पी। पा० ६. १. २६.। इति व्यत्ययेन पीभावः। णिश्चिदुसुभ्य इति च्लेश्चङादेशः। णिलोपादीनि। यद्वा पीङ् पान इत्यस्मात्लुङि चङि पूर्ववत्। बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः। परिज्मन्। जमतिर्गतिकर्मा। अज गतिक्षेपणयोः। आभ्यां परिपूर्वाभ्यां श्वन्नुक्षन्नित्यादौ कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। यंसि। यम उपरमे। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। त्मनं। आङोऽन्यत्रापि छंदसि दृश्यते। पा० ६. ४. १४१. १.। इत्यात्मन आकारलोपः। संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः। विश्वध। विश्वशब्दात्तसिलः सकारलोपो धत्वं च पृषोदरादित्वात्। क्षरथ्यै। क्षर संचलने। तुमर्थे सेसेनित्यथ्यैन्प्रत्ययः। निच्चादाद्युदात्तत्वं॥

नवमीमृचमाह ॥

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमसा हरिभ्यां।

सुपेशंसं वाजमा भरा नः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

अकारि। ते। इन्द्र। गोतमेभिः। ब्रह्माणि। आऽउक्ता। नमसा। हरिऽभ्यां।

सुऽपेशंसं। वाजं। आ। भर। नः। प्रातः। मक्षु। धियाऽवसुः। जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव गोतमेभिर्गतमैरेतत्संज्ञैर्चर्षिभिरकारि। स्तोत्रं कृतमित्यर्थः। एतदेव स्पष्टीकरोति। ब्रह्माणि मंत्रजातानि नमसा हविल्लक्षणेनान्नेन सह हरिभ्यामश्वभ्यां युक्ताय तुभ्यमोक्ता। आभिमुख्येनोक्तानि। यद्वा मर्यादायामाकारः। यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि। स त्वं सुपेशंसं। पेश इति रूपनाम। बहुविधरूपयुक्तं वाजमच्च नोऽस्मभ्यमाभरा। आहर। देहीति यावत्। धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्नोष्यन् इन्द्रः प्रातःकालेऽस्मद्रक्षणार्थं जगम्यात्। आगच्छतु ॥ ओक्ता।

शेष्ठदंसि बहुलमिति शेलोपः । सुपेशसं । पिश अवयवे । असुन् । बहुव्रीहावा-
द्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भरा । ह्यहोर्भ इति भत्वं । द्व्यचोऽतस्तिङ्
इति संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचमो वर्गः ॥

वृष्णे शर्धायेति पंचदशर्चं सप्तमं सूक्तं । नोधस आर्धं मारुतं । अंत्या त्रिष्टुप् ।
शिष्टाश्चतुर्दश जगन्त्यः । तथा चानुक्रांतं । वृष्णे पंचोना मारुतं त्रिष्टुवंतमिति ॥
चातुर्विंशकेऽहन्याग्निमारुत इदं मारुतं निविद्धानीयं । सूचितं च । पृक्षस्य वृष्णे
वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतं । आ० ७. ४. । इति ॥ आभिप्लविके पंच-
मेऽहन्यपेतदाग्निमारुते मारुतं निविद्धानीयं । सूचितं च । पृक्षस्य वृष्णे वृष्णे
शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

वृष्णे शर्धाय सुमखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समंजे विदथेष्वभुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुऽमखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिं । प्र । भर । मरुत्ऽभ्यः ।

अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्त्यः । गिरः । सं । अंजे । विदथेषु । आऽभुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वार्द्धेन स्तुतौ नोधाः प्रेर्यते । हे नोधः । वृष्णे कामानां वर्धित्वे सुम-
खाय शोभनयज्ञाय वेधसे पुष्पफलादीनां कर्त्रे । वायौ सति हि पुष्पाणि
फलानि चोत्पद्यन्ते । एवंविधाय मरुद्भ्यः । विभक्तिव्यत्ययः । मरुतां मितराविणां
शर्धाय समूहाय सुवृक्तिं सुष्वावर्जकं सुष्ठु प्रवृत्तं वा स्तोत्रं प्रभरा । प्रेरय । स्तुहीति
यावत् । स्तुतौ प्रेरितो नोधा आह । धीरो धीमान् सुहस्त्यः शोभनांगुलियुक्तः ।
कृतांजलिरित्यर्थः । एवंभूतोऽहं मनसा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः समंजे ।
सम्यग्व्यक्ताः करोमि । या गिरो विदथेषु यज्ञेष्वभुवः । आङ् मर्यादायां ।
यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीत्याभुवः । देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः । यज्ञयोग्यैः
स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं मरुद्भ्यः स्तौमीति भावः । तत्र दृष्टांतः । अपो न । यथा पर्जन्यो
युगपदेव बहुषु प्रदेशेषु बहुशो जलानि वर्षति तद्वत् ॥ वृष्णे । वृषु सेचने ।
कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावो नित्वादाद्युदात्तत्वं ।

चतुर्थ्येकवचनेऽल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । शर्धाय । शृधु प्रसहने । शर्ध्यते प्रसह्य-
तेऽनेन पर्वतादिकमिति शर्धो मरुत्संघः । करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं ।
सुमखाय । शोभनो मखो यस्य । नञ्सुभ्यामिति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । नोधः । पादादित्वात् षाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । सुहस्त्यः । हस्ते भवो
हस्त्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ततः सुशब्देन बहुव्री-
हावाद्युदात्तं अछंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ते जज्ञिरे दिवः ऋष्वासः उक्ष्णो रुद्रस्य मर्या असुरा अरेपसः ।
पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो न द्रप्सिनो घोरवर्पसः ॥ २ ॥
ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्वासः । उक्ष्णः । रुद्रस्य । मर्याः । असुराः । अरेपसः ।
पावकासः । शुचयः । सूर्याःऽइव । सत्वानः । न । द्रप्सिनः । घोरऽवर्पसः ॥ २ ॥

ते मरुतो दिवोऽंतरिक्षाज्जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः । कीदृशाः । ऋष्वासः । दर्श-
नीयाः । उक्ष्णः । सेक्ताः । पुमान् इत्यर्थः । रुद्रस्य मर्याः । मर्यशब्दो मनुष्य-
वाचीह मरुतां मर्यात्वासंभवात्पुत्रा इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं
च मंत्रांतरे स्पष्टं । आ ते पितर्मरुतां सुम्रमेत्विति । असुराः । शत्रूणां निरसि-
तारः । अरेपसः । रेप इति पापनाम । पापरहिताः । पावकासः । सर्वेषां
शोधकाः । सूर्या इव शुचयो दीप्ताः । सत्वानो न । यथा परमेश्वरस्य भूतगणा
अतिशयेन बलपराक्रमाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । सत्वान इति भूतगणा उच्यन्ते ।
अथो ये अस्य सत्वान इत्यादौ तथा दर्शनात् । द्रप्सिनः । वृष्ट्युदकविंदुभिर्युक्ताः ।
मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयंतीति श्रुतेः । घोरवर्पसः । वर्ष इति रूपनाम । घोररूपाः ।
यथा भूतगणा भयंकररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यद्वा सत्वानो न घोर-
वर्पसः । यथा भूतगणा भयंकररूपास्तद्वदेतेऽपीत्यर्थः ॥ ऋष्वासः । ऋषी गतौ ।
गत्यर्था बुद्धयर्था इत्यत्र ज्ञानार्थः । सर्वनिघृष्वेत्यादौ । उ० १. १५२. । वप्रत्ययांतो
निपातितः । आज्ञसेरसुक् । उक्ष्णः । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः ।
अरेपसः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सत्वानः । षट् विशरणग-
त्यवसादनेषु । प्र ईरसद्योस्तुट् च । उ० ४. ११८. । इति विधीयमानः कनिष्प्रत्ययो
बहुलवचनात्केवलादपि भवति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।

घोरवर्षसः । हन्तेरच् घुर च । उ० ५. ६४. । इति हन्तेर्घुरादेशः । अच् । वृद्धा-
तोर्वृङ्शीङ्भ्यामित्यसुन् । पुडागमः । बहुव्रीहिस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्धनो ववक्षुरध्रिगावः पर्वता इव ।

ह॒ळ्हा चि॒द्विश्वा॒ भुव॑नानि॒ पार्थि॑वा॒ प्र च्या॑वयन्ति दि॒व्यानि॑ म॒ज्मना॑ ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक्ऽहनः । ववक्षुः । अध्रिऽगावः । पर्वताऽइव ।

ह॒ळ्हा। चि॒त्। वि॒श्वा। भुव॑नानि। पार्थि॑वा। प्र। च्य॒व॒य॒न्ति। दि॒व्यानि॑। म॒ज्मना॑ ॥ ३ ॥

युवानस्तरूणा रुद्रा रुद्रपुत्रा अजरा जरारहिता अभोग्धनो ये देवान्हविर्भिर्न
भोजयन्ति तेषां हन्तारः । अध्रिगावोऽधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः । पर्वता इव
हृडांगाः । एवंभूता मरुतो ववक्षुः । स्तोतृणामभिमतं प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि
च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सद्भावं प्राप्तानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि दिव्यानि
दिवि भवानि च वसूनि ह॒ळ्हा चि॒त् ह॒ढान्यपि॑ म॒ज्मना॑ । म॒ज्मनेति॑ बलनाम ।
म॒ज्मना॑ शोधकेन बलेन प्रच्यावयन्ति । प्रचालयन्ति ॥ अभोग्धनः । भोजयन्तीति
भोजः । न भोजोऽभोजः । तेषां हन्तारः । बहुलं छन्दसीति हन्तेः क्विप् । ऋयो
होऽन्यतरस्यामिति हकारस्य घत्वं । इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । पा० ६. ४. १२. । इति
नियमाद्दीर्घाभावः । ववक्षुः । वह प्रापणे । अस्मादिच्छासत्येकाच इतीदृप्रति-
षेधः । द्विर्भावः । ढत्वकत्वषत्वानि । सन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः । लिट्युत्पमन्वे
। पा० ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावेऽतो लोप इत्यकारलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

चिचैरंजिभिर्वपुषे व्यजते वक्षःसु रुक्माँ अधि येतिरे शुभे ।

अंसेष्वेषां नि मिमृक्षुर्ऋयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥ ४ ॥

चिचैः । अंजिऽभिः । वपुषे । वि । अंजते । वक्षःऽसु । रुक्मान् । अधि । येतिरे । शुभे ।

अंसेषु । एषां । नि । मिमृक्षुः । ऋयः । साकं । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपुरिति रूपनाम । वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतश्चिचैर्नानाविधैरंजिभी रूपा-
भिव्यंजनसमर्थैराभरणैः स्वशरीराणि व्यजते । व्यक्तं कुर्वन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः ।

वक्षःसु भुजांतरेषु रुक्मान् रोचमानान्हारानधियेतिरे । उपरि चक्रिरे । किमर्थं ।
 शुभे । शोभार्थं । अपि च । एषां मरुतामंसेष्वृष्टय आयुधानि निमिमृक्षुः । नि-
 मृष्टाः स्थिता बभूवुः । तैरायुधैः सहिता नरो नेतारो मरुतो दिवोऽंतरि-
 क्षात्स्वधया स्वकीयेन बलेन साकं सह जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । यती
 प्रयत्ने । लिट्युत एकहल्मध्य इत्येवाभ्यासलोपौ । शुभे । शुभ दीप्तौ । संपदादि-
 लक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । निमृक्षुः । मृजूष शुद्धौ ।
 सन्यूदिह्वादिडभावः । हलन्ताच्चेति सनः कित्वाद्गुणाभावः । द्विर्वचनादि । सन्यत
 इतीत्वं । लिट्युस्यतो लोप इत्यकारलोपः । जज्ञिरे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि
 गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युतस्तविषीभिरक्रत ।

दुहंत्यूधर्दिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्वंति पयसा परिजयः ॥ ५ ॥

ईशानऽकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विऽद्युतः । तविषीभिः । अक्रत ।

दुहन्ति । ऊधः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिं । पिन्वंति । पयसा । परिऽजयः ॥ ५ ॥

ईशानकृतः स्तोतारमीशानं धनाधिपतिं कुर्वाणा धुनयो मेघादीनां कंपयि-
 तारो रिशादसो रिशानां हिंसकानामत्तारः । यद्वा रिशतां हिंसतामसितारो
 निरसितारः । एवंबूता मरुतस्तविषीभिरात्मीयैर्बलैर्वातान् पुरो वातादीन् वि-
 द्युतो विद्योतमानास्तडितश्चाक्रत । कुर्वन्ति । कृत्वा च परिजयः परितो गंतारो
 धूतयः कंपयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवान्यूधरूधःस्थानीयान्यभ्राणि दुहन्ति ।
 रिक्तीकुर्वन्ति । जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः । तदनंतरं भूमिं पयसा मेघान्निर्ग-
 तेनोदकेन जलेन पिन्वंति । सिंचन्ति ॥ रिशादसः । रिशि हिंसायां । इगुप-
 धज्ञाप्तीकिरः कः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शचवः । तानदन्तीति रिशादसः ।
 असुन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा रिश्च्छब्दाच्छब्दतादसु
 क्षेपण इत्येतस्मात् क्तिप् । व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादीर्घः । अंतोदात्तत्वं च । अक्रत ।
 करोतेश्छांदसो वर्तमाने लुङ् । मंचे घसेति च्लेर्लुक् । ऊधः । सुपां सुलुगिति
 विभक्तेर्लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षष्ठो वर्गः ॥

मरुत्वीयशस्त्रे पिन्वंत्यप इत्येषा धाय्या । सूचितं च । अग्निर्नेता त्वं सोम
ऋतुभिः पिन्वंत्यप इति धाय्याः । अ० ५. १४. । इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

पिन्वंत्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदथेष्वभुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयंति वाजिनमुत्सं दुहंति स्तनयंतमक्षितं ॥ ६ ॥

पिन्वंति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पयः । घृतवत् । विदथेषु । आभुवः ।

अत्यं । न । मिहे । वि । नयंति । वाजिनं । उत्सं । दुहंति । स्तनयंतं । अक्षितं ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः पयः क्षीरवत् सारवतीरपः पिन्वंति । सिंचन्ति ।
आभुवः । आभवन्तीत्याभुव ऋत्विजः । ते विदथेषु यज्ञेषु घृतवत् यथा घृतं सिं-
चन्त्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वन्तीति भावः । तत्र हेतुमाह । अत्यं न । यथाश्वं
सादिनो विनयन्ति युद्धार्थं शिक्षन्त्येवं मरुतो वाजिनं वेगवंतं मेघं मिहे वर्षणाय
विनयन्ति । स्वाधीनं कुर्वन्तीति भावः । विनीय च स्तनयंतं गर्जतमक्षितमक्षी-
णमुत्सं । उत्सवंत्यस्मादाप इत्युत्सो मेघः । तं दुहन्ति । रिक्तीकुर्वन्ति ॥ सुदानवः ।
नुप्रत्ययांतो दानुशब्द आद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । मिहे । मिह सेचने । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति
विभक्तिरुदात्ता । स्तनयंतं । स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानि-
वद्भावाद्बुद्ध्याद्यभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

महिषासो मायिनश्चिचभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुथदः ।

मृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविषीरयुग्धं ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चिचभानवः । गिरयः । न । स्वऽतवसः । रघुऽस्यदः ।

मृगाःऽइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तविषीः । अयुग्धं ॥ ७ ॥

महिष इति महन्नाम । महिषासो महान्तः । मायेति ज्ञाननाम । मायिनः
प्राज्ञाश्चिचभानवः शोभनदीप्रयः । गिरयो न स्वतवसः । पर्वता इव स्वकीयेन
बलेन युक्ताः । रघुथदः । शीघ्रगमनाः । हे मरुतः । एवंभूतगुणविशिष्टा यूयं
हस्तिनो हस्तवंतो मृगा इव गजा इव वना वनानि वृक्षजातानि खादथ ।

भक्षयथ । प्रभंक्षेति यावत् । यद्यस्मादारुणीष्वरुणवर्णासु वडवासु तविषीर्ब-
लान्ययुग्धं । संयोजितवन्तः । तस्माद्भवतामिव वाहनस्यापि प्रबलत्वात्तसंयुक्ता
भवन्तः सर्वे भजन्तीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः । स्यंदू प्रस्रवणे । रघु शीघ्रं स्यंदंते गच्छन्तीति
रघुष्यदः । क्षिप् चेति क्षिप् । अनदितामिति नलोपः । वालमूललघुलमिति
लत्वविकल्पः । पा० ८. २. १८. २. । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । खादथा । खाह
भक्षणे । अयुग्धं । युजिर् योगे । लुङि च्लेः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । धि
च । पा० ८. २. २५. । इति सकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं । अडागम उदात्तः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो विश्ववेदसः ।

क्षपो जिन्वतः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्सबाधः शवसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

सिंहाऽइव । नानदति । प्रऽचेतसः । पिशाऽइव । सुऽपिशः । विश्वऽवेदसः ।

क्षपः । जिन्वतः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । सं । इत् । सऽबाधः । शवसा ।

अहिऽमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः सिंहा इव नानदति । भृशं शब्दं कुर्वन्ति । यथा
सिंहा गिरिगह्वरेषु गंभीरं शब्दं कुर्वन्ति । एवं मरुत्स्वप्यागतेषु गंभीरः शब्द
उत्पद्यत इति भावः । तथा सुपिशः शोभनावयवाः शोभनालंकारा वा । तत्र
दृष्टान्तः । पिशा इव । पिश इति ररुनाम । यथा रुरवः स्वशरीरगतैः श्वेतविंदु-
भिरलंकृतास्तद्वत् । विश्ववेदसः सर्वज्ञाः । क्षपः शत्रूणां क्षपयितारः । जिन्वतः
स्तोतृन्प्रीणयन्तः । शवसा बलेनाहिमन्यव आहननशीलमन्युयुक्ताः । यद्विषयः
कोपो जायते तस्य हनने समर्था इत्यर्थः । यद्वा मननं ज्ञानं मन्युः । अहीनज्ञाना
उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवंभूता मरुतः पृषतीभिः । पृषत्य इति मरुतां वाहनस्या-
ख्या । पृषत्यः श्वेतविंद्वंकिता मृग्य इत्येतिहासिकाः । नानावर्णा मेघमाला इति
नैरुक्ताः । ताभिर्ऋष्टिभिरायुधैश्च सहिताः संतः सबाधः शत्रुभिर्बाधितान्यजमानान्
समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छन्तीति शेषः ॥ नानदति । नद अभ्यक्ते
शब्दे । अस्माद्वलुगन्तास्तद् । पिशा इव । पिश अवयवे । इगुपधलक्षणः कः ।
सुपिशः । सुपूर्वात्पिश अवयव इत्यस्मात् क्षिप् चेति क्षिप् । पृषतीभिः । पृषु

सेचने । वर्तमाने पृषङ्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च । पा० ४. १. ६. १. । इति शतृवज्ञावा-
दुगितश्चेति ङीप् । अत एव शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वे प्राप्ते बृहन्महतोरूप-
संख्यानमिति नियमात्तस्याभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

रोदसी आ वदता गणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।

आ वंधुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणऽश्रियः । नृऽसाचः । शूराः । शवसा । अहिऽमन्यवः ।

आ । वंधुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विऽद्युत् । न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हे गणश्रियः । गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः । नृषाचः । नृन्
यजमानान्हविःस्वीकरणाय सेवमानाः । शूराः शौर्योपेताः । एवंभूता हे मरुतः
शवसा बलेनाहिमन्यवः । आहननस्वभावकोपयुक्ताः संतो रोदसी द्यावापृ-
थिव्यावावदत । आ समंताच्छब्दयत । युष्मदागमने सति भवदीयशब्देन द्यावा-
पृथिव्यौ पूर्णे कुरुतेति भावः । किंच हे मरुतः । वो युष्माकं तेजो वंधुरेषु ।
बंधककाष्ठानिर्मितं सारथेः स्थानं वंधुरमित्युच्यते । तद्युक्तेषु रथेष्वातस्थौ ।
आतिष्ठति । अवस्थितं सत्सर्वैर्हश्यते । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अमतिर्न । अम-
तिरिति रूपनाम । यथा निर्मलं रूपं सर्वैर्हश्यते । दर्शता विद्युन्न । यथा वा
दर्शनीया विद्युन्मेघस्था सर्वैर्हश्यते । एवं रथे स्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि
सर्वैर्हश्यत इत्यर्थः ॥ वदता । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । नृषाचः । पादादि-
त्वादामंचिताद्युदात्तत्वं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिरित्यौणादिकोऽति-
प्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दर्शता । भृमृहशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । चित्त्वादं-
तोदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्ववेदसो रयिभिः समोक्तसः संमिश्वासस्तविषीभिर्विरप्तिनः ।

अस्तार इषुं दधिरे गर्भस्त्योरनंतशुष्मा वृषखादयो नरः ॥ १० ॥

विश्वऽवेदसः । रयिऽभिः । संऽओक्तसः । संऽमिश्वासः । तविषीभिः । विऽरप्तिनः ।

अस्तारः । इषुं । दधिरे । गर्भस्त्योः । अनंतऽशुष्माः । वृषऽखादयः । नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञा रयिभिर्धनैः समोकसः समाननिवासाः समवेता वा ।
 धनाधिपतय इत्यर्थः । तविषीभिर्वलैः संमिश्रासः संमिश्राः । संयुक्ता इत्यर्थः ।
 विरप्तिनः । महन्नामैतत् । महान्तः । अस्तारः शत्रूणां निरसितारः । अनन्त-
 शुष्मा अनवच्छिन्नबलाः । वृषखादयः । वृषेन्द्रः खादिरायुधस्थानीयो येषां ते
 तथोक्ताः । यद्वा वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते । नरो नेतारः । एवंभूता
 मरुतः । गभस्तिरिति बाहुनाम् । गभस्त्योर्बाह्वोरिषुं दधिरे । शत्रूणां निरसनाय
 धनुर्बाणादिकमायुधं धारयन्ति ॥ समोकसः । उच समवाये । असुनि बहुलव-
 चनात्कुत्वमित्येक उचः के । पा० १. ३. ६४. । इत्यत्रोक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । संमिश्रासः । कपिलकादिवाहत्वं । विरप्तिनः । रप लप व्यक्तायां
 वाचि । विपूर्वादस्माद्बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः । विविधं शब्दं रपन्तीति विरप्तिः
 स्तोतारः । त एषां संतीति विरप्तिनः । यद्वा विविधं रपणं विरप्तिं । तदे-
 षामस्तीति । मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वन्ति । इनिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः ।
 ताच्छीलिकस्तृन् । इडभावश्छांदसः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अनन्तशुष्माः । नास्त्यं-
 तोऽस्येत्यनन्तः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अनन्तः शुष्मो बलं येषां ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखादयः । खाह भक्षणे । औणादिक इन्प्रत्ययः ।
 वृषन्शब्दः कनिन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघंत आपथ्यो न पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुध्रकृतो मरुतो भ्राजहृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविभिः । पयः वृधः । उत् । जिघन्ते । आपथ्यः । न । पर्वतान् ।

मखाः । अयासः । स्वसृतः । ध्रुवच्युतः । दुध्रकृतः । मरुतः । भ्राजतश्चृष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतो हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः । यद्वा हितरमणीयैः पविभिः रथानां चक्रैः
 पर्वतान्पर्ववतो मेघान् यद्वा शिलोच्चयानुज्जिघन्ते । ऊर्ध्वं गमयन्ति । स्थानात्प्रच्या-
 वयन्तीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । आपथ्यो न । यथा पथि गच्छन्नथो मार्गं आस्थितं
 तृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति । यद्वा यथा संयुक्ता गजा मार्गस्थितं
 वृक्षादिकं भग्नं कुर्वन्ति । कीदृशा मरुतः । पयोवृधः । पयसो वृध्नुदकस्य वर्धयितारः ।

यद्वा पृश्नेः पयसा वर्धमानाः । पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाता इति श्रूयते ।
 मखाः । मख इति यज्ञनाम । तद्धतः । अयासः । देवयजनदेशं प्रति गन्तारः ।
 स्वसृतः । शत्रून्प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः । ध्रुवच्युतः । ध्रुवाणां निश्चलानां
 पर्वतादीनामपि च्यावयितारः । दुधकृतः । दुधं दुष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वा-
 णाः । यद्वा दुर्धरमन्यैर्धर्तुमशक्यमात्मानं कुर्वाणाः । भ्राजदृष्टयः । दीप्यमाना-
 युधाः ॥ उज्जिघ्रन्ते । हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं
 छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तेरिति घत्वं । व्यत्ययेना-
 तादेशः । पथ्यः । पथि भवः । भवे छंदसीति यत् । नस्तद्धित इति टिलोपः ।
 व्यत्ययेन स्वरितत्वं । यद्वा छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । उदात्तस्वरित-
 योर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । अयासः । अय पय गतौ । अयन्त इत्ययाः ।
 पचाद्यच् । आज्ञसेरसुक् । दुधकृतः । अत्र दुःशब्देन दुष्टा लक्ष्यन्ते । धृज् धारणे ।
 दुष्टान् धारयतीति दुधः । मूलविभुजादित्वात् । पा० ३. २. ५. २. । कप्रत्ययः ।
 यद्वा । ईषहुःसुष्विति दुःशब्द उपपदे कर्मणि खल् । गुणाभावश्छांदसः । तं
 कुर्वतीति दुधकृतः । करोतेः क्तिप् चेति क्तिप् । रेफलोपश्छांदसः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसां गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीषिणं वृषणं सश्चत श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुं । पावकं । वनिनं । विऽचर्षणिं । रुद्रस्य । सूनुं । हवसां । गृणीमसि ।

रजऽस्तुरं । तवसं । मारुतं । गणं । ऋजीषिणं । वृषणं । सश्चत । श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुं शत्रूणां बलस्य घर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं ।
 वनमित्युदकनाम । उदकवंतं वृष्टिप्रदमित्यर्थः । विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं ।
 रुद्रस्य महादेवस्य सूनुं पुत्रभूतं । एवंविधं मरुतां समूहं हवसाह्वानसाधनेन
 स्तोत्रेण गृणीमसि । शब्दयामः । स्तुम इत्यर्थः । हे ऋत्विग्यजमानाः । यूयमपि
 श्रिय ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संधं सश्चत । प्राप्तुत । कीदृशं । रजस्तुरं ।
 पार्थिवस्य पांसोस्त्वरयितारं प्रेरकमित्यर्थः । तवसं । प्रवृद्धं । ऋजीषिणं । तृती-
 यसवने हि मरुतः स्तूयन्ते । तत्र च ऋजीषमभिषुखन्तीति ऋजीषसंबंधः श्रुतः ।
 अतस्तद्धतं वृषणं कामानां वर्धितारं ॥ हवसा । ह्वेजोऽसिप्रत्यये बहुलं छंदसीति

संप्रसारणं । गृणीमसि । गृ शब्दे । इदंतो मसिः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ।
 रजस्तुरं । रजांसि तुतोतीति रजस्तूः । तुर त्वरणे । क्षिप् चेति क्षिप् । वृषणं ।
 वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः । सञ्चत । ग्लुञ्च षञ्ज गतावित्यञ सञ्चि-
 मथेक इति धातुवृत्तावुक्तं । गतिकर्मसु च सञ्चतीति पठितं । श्रिये । सावेकाञ
 इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

प्र नू स मर्तः शर्वसा जनाँ अति तस्थौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अर्वञ्जिर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छ्यं क्रतुमा क्षेति पुथति ॥ १३ ॥

प्र। नु। सः। मर्तः। शर्वसा। जनान्। अति। तस्थौ। वः। ऊती। मरुतः। यं। आवत।

अर्वत्ऽभिः। वाजं। भरते। धना। नृऽभिः। आपृच्छ्यं। क्रतुं। आ। क्षेति। पुथति ॥ १३ ॥

स मर्तो मनुष्यः शर्वसा बलेन जनान् जातानन्यान्पुरुषानति । अतीत्य ।
 नु क्षिप्रं तस्थौ । प्रतिष्ठितो भवति । हे मरुतो वो युष्माकमूती ऊत्या रक्षणेन
 यं पुरुषमावत । अरक्षत । अपि च स पुरुषोऽर्वञ्जिरश्चैः साधनभूतैर्वाजमन्नं
 नृभिः स्वकीयैर्मनुष्यैर्धनानि च भरते । संपादयति । तथापृच्छ्यमाप्रष्टव्यं शोभनं
 क्रतुमग्निष्टोमादिकर्माक्षेति । आप्नोति । पुथति । प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥
 ऊती । तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । नृभिः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्त-
 त्वप्रतिषेधः । आपृच्छ्यं । छंदसि निष्टर्क्यत्यादावाङ्पूर्वात्पृच्छतेः क्यच्प्रत्ययांतो
 निपात्यते । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शि-
 ष्यते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्षेति । क्षि निवासगत्योः । बहुलं छंदसीति
 विकरणस्य लुक् । पुथति । पुष पुष्टौ । दिवादित्वात् श्यन् । निष्त्वादाद्युदात्तत्वं ।
 तिङः परत्वान्निघाताभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमंतं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।

धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुथेम तनयं शतं हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यं । मरुतः । पृत्ऽसु । दुष्टरं । द्युऽमंतं । शुष्मं । मघवत्ऽसु । धत्तन ।

धनऽस्पृतं । उक्थ्यं । विश्वऽचर्षणिं । तोकं । पुथेम । तनयं । शतं । हिमाः ॥ १४ ॥

हे मरुतः । मघवत्सु हविल्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्तन । स्थाप-
यतेति यावत् । कीदृशं पुत्रं । चर्कृत्यं । कार्येषु पुनः पुनः पुरस्कृत्यं । सर्वकर्म-
कुशलमित्यर्थः । पृत्सु संयामेषु दुष्टरं । दुःखेन तरितव्यं । अजेयमित्यर्थः । द्युमंतं ।
दीप्तिमंतं । शुष्मं । शत्रूणां शोषकं बलवतं । धनस्पृतं । धनानां स्पृष्टारं धनैः
प्रीतं वा । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं तदहं प्रशस्यमित्यर्थः । विश्वचर्षणिं । विशेषेण
द्रष्टारं सर्वज्ञं । एवंविधं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च शतं हिमा हेमंततूपलक्षितान्
शतं संवत्सरान् जीवंतः संतः पुथेम । पोषयेम । अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता
हेमंततवोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । शतं हिमा इत्याह शतं
त्वा हेमंतानि धिषीयेति वावैतदाहेति ॥ चर्कृत्यं । प्रकृतियहणे यद्गुगंतस्यापि
ग्रहणमिति न्यायेन करोतेर्यद्गुगंताद्विभाषा कृवृषोरिति क्यप् । तुगागमः । प्रत्य-
यस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्तूनामुपसंख्या-
नमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं । तृ प्रवनतरणयोः । ईषद्दुःसुष्विति खल् ।
सुषामादेराकृतिगणत्वात् षत्वं । लिङ्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । धत्तन । तप्त-
नप्ननयनाश्चेति तस्य तनादेशः । हिमाः । हन्तेर्हि चेति मक्प्रत्ययः । अर्शश्चाद्यच् ।
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

ऐकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नू छिरमित्येषा याज्या । सूत्रितं
च । शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नू छिरं मरुतो वीरवतं । आ० ३. ७. इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

नू छिरं मरुतो वीरवतमृतीषाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शूशुवासं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥

नु । स्थिरं । मरुतः । वीरवतं । ऋतिऽसहं । रयिं । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणं । शतिनं । शूशुवांसं । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्थाव्रं वीरवतं वीरैः पुत्रैर्वर्धतं तद्वतं । यद्वा वीर्योपितमृती-
षाहं गंतृणां शत्रूणामभिभवितारं । एवंविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त ।
स्थापयत । सहस्रिणं शतिनमेतत्संख्याकधनवतं । अत एव शूशुवासं प्रवृद्धं ।
अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्नधनो मरुद्गणः प्रातःकाले
जगम्यात् । आगच्छतु ॥ नू छिरं । ऋचि तुनुघेति दीर्घः । पूर्वपदादिति षत्वं ।

ऋतीषाहं । ऋ गतौ । कर्तरि क्तिच् । षट् अभिभवे । छंदसि सह इति खिप्रत्ययः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । सुषामादित्वात् षत्वं । ऋश्रुवांसं ।
दुओश्चि गतिवृद्धोः । लिटः क्सुः । विभाषा श्वेः । पा० ६. १. ३०. । इति संप्रसा-
रणं । द्विर्वचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादि-
उभावः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकादशोऽनुवाकः ॥

द्वादशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र पञ्चेत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि ।
तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे ऋचौ चतुःपदामेकैकामृचं कृत्वा समाम्नायते ।
अयुक्संख्यासु तु यांत्यातिरिच्यते सा तथैवाम्नायते । प्रायेणार्थोऽपि द्वयोर्द्विप-
दयोरेक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनीयाः । सूच्यते हि पश्चा न
तायुमिति द्वैपदं । आ० ८. १२. । इति ॥ तत्र पञ्चेति दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अचानु-
क्रम्यते । पश्चा दश पराशरः शक्त्यो द्वैपदं तदिति । शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः ।
तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते । वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशर इति । द्विपदा
विराट् छंदः । विंशतिका द्विपदा विराज इति हि तल्लक्षणं । अग्निर्देवता ।
परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितं । पश्चा न तायुमित्यारभ्येत्या हीत्यतः प्राक्
यत्सूक्तजातं तत्सर्वमाग्नेयमिति तस्यार्थः । द्वैपदं तदित्युक्तत्वादित्दमादीनि षट्
सूक्तानि तुह्यादिपरिभाषया द्वैपदानि ॥ दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसू-
क्तात्पूर्वमेतद्वैपदं सूक्तं शंसनीयं । सूचमुदाहृतं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

पश्चा न तायुं गुहा चतंतं नमो युजानं नमो वहंतं ।

सजोषा धीराः पदैरनु गमन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजचाः ॥ १ ॥

पश्चा । न । तायुं । गुहा । चतंतं । नमः । युजानं । नमः । वहंतं ।

सऽजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । गमन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजचाः ॥ १ ॥

धीरा मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रीतयः संतो हे अग्ने त्वां पदैर्मार्गे
पादकृतैर्लाञ्छनैरनुगमन् । अन्वगमन् । कीदृशं । पश्चापहतेन पशुना सह वर्त-
मानं तायुं न । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः परकीयं पश्चादिधनमपहत्य

दुःप्रवेशे गिरिगह्वरे वर्तते तद्वद्गुहा चतंतं । अब्रूपायां गुहायां गच्छंतं वर्तमानं ।
 चततिर्गतिकर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरग्रेषु प्रवेशः समाम्नायते । स निलायत
 सोऽपः प्राविशदिति । यद्वा । अश्वत्थगुहायां गच्छंतं वर्तमानं । श्रूयते च ।
 अग्निर्देवेभ्यो निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठदिति । तथा
 नमो युजानं । हविलक्ष्णमन्नमात्मना संयुजानं । नमो वहंतं । देवेभ्यः प्रहं
 हविर्वहंतं । यजत्रा यजनीया विश्वे सर्वे देवा हे अग्ने त्वा त्वामुपसीदन् । समीपं
 प्राप्नुवन् । ददृशुरित्यर्थः ॥ पश्चा । तृतीयैकवचनस्य जसादिषु छंदसि वावचन-
 मिति नाभावाभावः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । गुहा । भिदादिषु पाठा-
 दङ्प्रत्ययांतः । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
 युजानं । शानचि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । सजोषाः । जुषी प्रीतिसे-
 वनयोः । समानं जुषंत इति सजोषसः । समानस्य छंदसीति सभावः । कृदुत्त-
 रपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति जसः सुः । गमन् । गमेर्लुङि मंचे घसेति
 च्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ।
 यजत्राः । अमिनक्षीत्यादिनाचन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवत्परिष्टिद्यौर्न भूम ।

वर्धतीमापः पन्वा सुशिश्चिमृतस्य योना गर्भे सुजातं ॥ २ ॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न । भूम ।

वर्धति । ई । आपः । पन्वा । सुऽशिश्चिम् । ऋतस्य । योना । गर्भे । सुऽजातं ॥ २ ॥

उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते । देवा ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्रेव्रता व्रतानि
 कर्माणि गमनावस्थानशयनादिरूपाण्यनुगुः । अन्वेष्टुमगमन् । तदनंतरं परिष्टिः
 परितः सर्वतोऽन्वेषणं भुवत् । अभवत् । भूम भूमिरप्यग्रेरन्वेष्टुभिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्ग
 इवाभूत् । इंद्रादयः सर्वे देवा अग्रेर्गन्वेषणाय भूलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । आपोऽन्वे-
 वता ईमेनमुदके प्रविष्टमग्निं वर्धति । प्रवर्धयन्ति । यथा देवा न पश्यन्ति तथा-
 रक्षन्तित्यर्थः । कीदृशं । पन्वा स्तोत्रेण सुशिश्चिं सुष्ठु प्रवर्धितं । ऋतस्य योना ।
 योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य यज्ञस्यान्नस्य वा कारणभूते जले गर्भे गर्भस्थाने
 मध्ये सुजातं सुष्ठु प्रादुर्भूतं । एवमप्यु वर्तमानमग्निं देवेभ्यो मत्स्यः प्रावोचत् ।

तदनंतरं देवास्तमज्ञासिषुरिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकं । स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवाः प्रेषमैच्छन् । तं मत्स्यः प्राब्रवीदिति ॥ व्रता । शेष्व्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । गुः । इण् गतौ । इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुस् । उस्यपदांतादिति पररूपत्वं । परिष्टिः । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुचेतीट्प्रतिषेधः । शकंध्वादित्वात्पररूपत्वं । पा० ६. १. ९४. २. । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भूम । सुपां सुलुगिति सोर्दोदेशः । ह्रस्वश्छांदसः । वर्धेति । छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्खेरनिटीति णिलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । पन्वा । पन स्तुतौ । औणादिको भाव उप्रत्ययः । सुशिश्चिं । टुञ्चोश्चि गतिवृद्धोः । आह-गमहनजन इत्यचोत्सर्गश्छंदसीति वचनात्किप्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । लिङ्ङावाहिर्भावे बहुलं छंदसीत्युकारस्येत्वं । छांदसो यणादेशः । सुः पूजायामिति सोः कर्मप्रवचनीयत्वं । स्वती पूजायामिति प्रादिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

पुष्टिर्न रखा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।

अन्यो नाज्मन्सर्गप्रतक्तः सिंधुर्न क्षोदः क ई वराते ॥ ३ ॥

पुष्टिः । न । रखा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शंभु ।

अन्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिंधुः । न । क्षोदः । कः । ई । वराते ॥ ३ ॥

रखा रमणीयां सर्वेषां हृद्या पुष्टिर्न । अभिमतफलानामभिवृद्धिरिवाग्निः सर्वेषां रमणीयः । ऐहिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् । यद्वा पुष्टिरिव रखा गंतव्यः । शब्दनीयः स्तुत्यो वा । यथा पुष्टिः प्राप्यते तद्वदग्निर्यज्ञे हविर्भिः प्राप्यत इति भावः । पृथ्वी विस्तीर्णा क्षितिर्न भूमिरिवाग्निरपि विस्तीर्णाः सर्वेषु भूतेषु जाठररूपेणावस्थानात् । गिरिर्न पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता । यथा गिरौ विद्यमानं फलमूलादिकमाहृत्य सर्वे भुंजते तद्वदग्रावपि पचंतः सर्वे भुंजते । यद्वा । अग्रावाहुतिं हुत्वा यजमानाः स्वर्गफलं भुंजते । अथवा गिरिर्यथा दुर्भिस्ते सर्वान्प्राणिनो भुनक्ति स्वकीयफलमूलादिदानेन पालयति । तद्वदयमपि पापादनुष्ठातृन्प्रमुंचति । तथा चास्त्रायते । अग्निर्मा तस्मादेनसः प्रमुंचत्विति । शंभु सुखकरं क्षोदो न । उदकमिव । यथोदकं सुखं करोति तद्व-

दग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः । अज्मन् । संग्रामनामैतत् । अज्मनि संग्रामेऽन्यो न सततगमनशीलो जात्यश्व इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रगमितः । यथा सादिना प्रेषितो जात्यश्वो हंतव्यसमीपमाशु गच्छति तद्वदग्निरपि स्तोतृभिः प्रेषितः सन् शत्रूंहंतुं शीघ्रं गच्छतीति भावः । अपि च सिंधुर्न क्षोदः । स्यंदनशीलमुदकमिवायमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निर्वारः । तद्वद्गन्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मादीमेनमग्निं को वराते । को वारयेत् । न कोऽपि वारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ रण्वा । रविर्गत्यर्थः । रण्यते प्राप्यत इति रण्वः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि पचाद्यच् । भुज्म । भुज पालनाभ्यवहारयोः । इषुयुधीधीति विधीयमानो मक् बहुलवचनादस्मादपि भवति । सुपां सुलुगिति सोर्लुक् । अज्मन् । अज गतिक्षेपणयोः । मनिनि वलादावार्द्धधातुके विकल्पयिष्यत इति वचनाद्बीभावाभावः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सर्गप्रतक्तः । मृज विसर्ग इत्यस्माद्भ्रजंतः सर्गशब्द आद्युदात्तः । तंचु गतौ । अस्मादंतर्भावितव्यर्थान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । अनदितामिति नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वराते । वृज् वरणे । अंतर्भावितव्यर्थान्नेटि लेटोऽडाटावित्याडागमः । व्यत्ययेन शप् । वैतोऽन्यत्रेत्यैवस्य विकल्पितत्वादभावः ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

जा॒मि॒र्सि॒धूनां॒ भ्रा॒ते॒व॒ स्व॒स्रा॒मि॒भ्यान् राजा॒ वना॑न्य॒त्ति ।

य॒द्वा॒त॒जूतो॒ वना॒ व्य॒स्था॒द्गि॒र्हं दा॒ति रो॒मां पृ॒थि॒व्याः ॥ ४ ॥

जा॒मिः । सि॒धूनां । भ्रा॒ताऽइ॒व । स्व॒स्रां । इ॒भ्यान् । न । राजा॑ । वना॑नि । अ॒त्ति ।

यत् । वा॒त॒ऽजूतः । वना॑ । वि । अ॒स्थात् । अ॒ग्निः । ह । दा॒ति । रो॒मं । पृ॒थि॒व्याः ॥ ४ ॥

सिंधूनां स्यंदनशीलानामपामयमग्निर्जामिर्बन्धुः । तासामुत्पादकत्वात् । तथा चास्मात् । अग्रेराप इति । यद्वा देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन्तासामपां बन्धुर्बभूवेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । स्वस्रां स्वसृणां भ्रातेव । यथा भ्रातातिशयेन हितकरो भवति तद्वत् । तादृशोऽग्निर्वनानि महान्तरण्यान्यत्ति । भक्षयति । दहतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनं । राजेभ्यान् । भियं यंतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्येभ्याः शत्रवः । तान्यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान्यथा धनम-

पहरन्नाजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च । यद्यदा वातजूतो वातेन प्रेरितः सन्वना वनान्यरण्यानि व्यस्थात् । उक्तप्रकारेण विविधमातिष्ठति । दग्धुं प्रवर्तते । तदानीमग्निर्ह । असावग्निरेव पृथिव्या भूमेः संबन्धीनि रोमौषधिरूपाणि रोमाणि दाति । छिनत्ति । भूम्यामौषधिवनस्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वस्नां । आमो नुडभावश्छांदसः । अस्थात् । लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । दाति । दाप् लवने । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् ऋत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्भुत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥ ५ ॥

श्वसिति । अप्सु । हंसः । न । सीदन् । ऋत्वा । चेतिष्ठः । विशां । उषः । भुत् ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतऽप्रजातः । पशुः । न । शिश्वा । विऽभुः । दूरेऽभाः ॥ ५ ॥

अयमग्निर्देवेभ्यः पलायितः सन्नप्सूदकेषु श्वसिति । प्राणिति । विगूढो वर्तत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । हंसो न सीदन् । उदकमध्य उपविशन् हंस इव । कीदृशोऽग्निः । ऋत्वा ऋतुना ज्ञानहेतुनात्मीयेन प्रकाशेन विशां प्रजानां चेतिष्ठः । अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता । रात्रौ हि सर्वे जना अंधकारावृतं सर्वमग्नेः प्रकाशाज्ज्ञानंति । उषर्भुत् । उषस्युषःकालेऽग्निहोत्रादौ प्रबुद्धः । सोमो न वेधाः । सोम इव विधाता स्रष्टा । सोमो यथा सकलमौषधिरूपं भोग्यजातं सृजति । सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रुतेः । तथा सकलं भोक्तृजातं सृजति । अग्नेरेव भोक्तृरूपेणावस्थानात् । तथा च तैत्तिरीयकं । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरिति । वाजसनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमास्नातं । एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इति । ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदकनाम । ऋतादुदकात्प्रादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा । उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनूकृतः संकुचितगात्रोऽभूत् । ततः प्रादुर्भूतः सन्विभुः प्रभूतः संपन्नः । यद्वा शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूतावयवौ जात इत्यर्थः । दूरेभाः । दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽग्निरप्सु श्वसितीति पूर्वेण संबंधः ॥ श्वसिति । श्वस प्राणने । अदादित्वाच्छपो लुक् । रुदादिभ्यः सार्वधातुके । पा० १. २. ७६. । इतीडागमः । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे

धातुस्वरः शिष्यते । ऋत्वा । जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभावाभावः ।
 उषसि बुध्यत इत्युषर्भुत् । बुध अवगमने । क्षिप् चेति क्षिप् । एकाचो वश इति
 भष्भावः । अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं । पा० ८. २. ७१. २. । इति सकारस्य
 रेफादेशः । शिष्या । शो तनूकरणे । आदेच इत्यात्वं । शः कित्सन्वच्च । उ० १. २०. ।
 इत्युप्रत्ययः । सन्वद्भावाद्भिर्भावेत्वे । अत एव नित्वादाद्युदात्तत्वं । किङ्ङावादातो
 लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रथमपक्षे सुपां सुलुगिति सोराकारः । द्वितीये तु
 पूर्ववन्नाभावाभावः । दूरेभाः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुव्रीहावपि बहुल-
 वचनादलुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे नवमो वर्गः ॥

रयिरिति दशर्चं द्वैपदमध्ययनतः पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं पराशरस्यार्धमाग्नेयं ।
 अनुक्रांतं च । रयिरिति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

रयिर्न चित्रा सूरौ न संदगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः ।

तक्का न भूर्णिर्वनां सिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥ १ ॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । संदृक् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूनुः ।

तक्का । न । भूर्णिः । वनां । सिषक्ति । पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभाऽवा ॥ १ ॥

अयमग्नी रयिर्न धनमिव चित्रा चायनीयो विचित्ररूपो वा । सूरौ न सूर्य
 इव संदृक् संदृष्टा सर्वेषां वस्तूनां दर्शयिता । आयुर्न प्राणः । आयुर्मुखे संचरन्
 प्राणः प्रश्नसन्वायुरिव प्रियतमः । यद्वा यथा प्राणवायुरायुर्जीवनमवस्थाप-
 यति । तथा चास्मायते । यावद्वास्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति ।
 एवमग्निरपि जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यो न सूनुः । नित्यो ध्रुवः
 पुत्र इव प्रियकारी । यथौरसः पुत्रः पितुर्हितमेवाचरति तद्वदयमपि हितस्य
 स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चास्मायते । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इति । तक्का
 न गतिमानश्च इव भूर्णिर्भर्ता । यथाश्च उपर्यारूढं पुरुषं बिभर्ति धारयति
 पोषयतीति वा तद्वदयमपीत्यर्थः । पयो न धेनुः । पय इव प्रीणयिता । शुचि-
 दीप्तः । विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्वना वनान्यरण्यानि
 सिषक्ति । दग्धुं समवैति । सेवते वा ॥ चित्रा । सुपां सुलुगिति सोः पूर्वसवर्ण-

दीर्घत्वं । नित्यः । नेर्धुवे । पा० ४. २. १०४. ३. । इति त्यप् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वं
उपसर्गस्वर एव शिष्यते । तक्का । तक् हसने । गतिकर्मसु पठितत्वादत्र गत्यर्थः ।
तकति गच्छतीति तक्का । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । भूर्णिः । घृणिपृ-
श्निरित्यादौ भरतेर्निप्रत्ययांतो निपातितः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

दा॒धार॒ क्षेम॒मोको॒ न र॒खो यवो॒ न प॒क्को जेता॒ जनानां॑ ।

ऋ॒षिर्न॒ स्तु॒भ्वा वि॒क्षु प्र॒श॒स्तो वा॒जी न प्री॒तो वय॑ो दधाति ॥ २ ॥

दा॒धार॒ । क्षेम॑ । ओ॒कः । न । र॒खः । यवः॑ । न । प॒क्कः । जेता॑ । जनानां॑ ।

ऋ॒षिः । न । स्तु॒भ्वा । वि॒क्षु । प्र॒श॒स्तः । वा॒जी । न । प्री॒तः । वयः॑ । द॒धाति॑ ॥ २ ॥

अयमग्निः क्षेमं लब्धस्य धनस्य रक्षणं दाधार । धारयति । स्तोतृभ्यो दत्तस्य
धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नोतीति भावः । ओको न । निवासस्थानं गृहमिव रखो
रमणीयः । यद्वा गंतव्यः । गृहवत्सर्वैः प्राप्यत इत्यर्थः । यवो न यव इव पक्कः ।
यथा पक्को यव उपभोगयोग्यो भवति तद्वदग्निरपि पाकादिकार्यहेतुतयोपभोग्य
इत्यर्थः । जनानां जेता । शत्रुजनानां मध्येऽभिभविता । ऋषिर्न मंत्रद्रष्टा ऋषि-
रिव स्तुभ्वा देवानां स्तोता । विक्षु यजमानलक्ष्णेषु मनुष्येषु प्रशस्तः प्रख्यातः ।
वाजी न । अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः । यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं गच्छति
तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निर्वयोऽन्नं
दधाति । दधातु । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्ननाम । वयः क्षन्नेति तन्नामसु
पाठात् ॥ दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । क्षेमं । क्षियति निवसत्य-
नेनेति क्षेमः । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । रखः । रवि धवि
गत्यर्थाः । अस्मात्कर्मणि कप्रत्ययः । इदित्वान्नुम् । जेता । तृनंत आद्युदात्तः ।
जनानां । यतश्च निर्धारणं । पा० २. ३. ४१. । इति निर्धारणे षष्ठी । नेयं कर्मणि
षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधात् । स्तुभ्वा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कनिप् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दु॒रो॒क्शो॒चिः क्र॒तुर्न॒ नित्यो॑ जा॒येव॒ योना॒वरं॒ विश्व॑स्मै ।

चि॒त्रो यद॒भ्राट् श्वे॒तो न वि॒क्षु रथो॒ न रु॒क्मी त्वे॒षः स॒मस्तु॑ ॥ ३ ॥

दुरोकऽशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ । अरं । विश्वस्मै ।

चिचः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विश्व । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समत्ऽसु ॥ ३ ॥

दुरोकशोचिर्दुःप्रापतेजाः क्रतुर्न नित्यः । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव ध्रुवः । यथा स कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः सन् जागर्ति तद्वदयमग्निः कर्मसु रक्षसां दहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः । योनौ गृहे वर्तमाना जायेव । योषिदिव । अग्निहोत्रादिगृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टृजनायारमलं भूषणं भवति । यथा जायया गृहमलंकृतं भवति तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलंकृतं सदृश्यत इत्यर्थः । चिचश्चायनीयो विचिचदीप्तिर्वा यद्यदायमग्निरभ्राट् । भ्राजते । तदानीं श्वेतो न शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति । रात्रौ ह्यहनि सूर्य इवाग्निः प्रकाशको भवति । विश्व प्रजासु रथो न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्रोचमानदीप्तियुक्तः समत्सु संग्रामेषु त्वेषो दीप्तः । एवंभूतोऽग्निर्यदभ्राडिति पूर्वेणान्वयः ॥ दुरोकशोचिः । उच समवाये । ईषद्भुः सुष्विति कृच्छ्रार्थं खल् । बहुलवचनात्कुत्वं । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दुरोकं शोचिस्तेजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरं । वालमूलेत्यादिना लकारस्य रेफादेशः । अभ्राट् । भ्राजु दीप्तौ । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । व्रश्चादिष्वे जन्त्वं । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । समत्सु । समानं माद्यंत्येष्विति समदः संग्रामाः । औणादिकोऽधिकरणे क्विप् । समानस्य छंदसीति सभावः । यद्वा सम्यगति भक्षयति वीरानिति समत् । संपूर्वादत्तेः क्विप् चेति क्विप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनां ॥ ४ ॥

सेनाऽइव । सृष्टा । अमं । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेषऽप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वं । जारः । कनीनां । पतिः । जनीनां ॥ ४ ॥

सृष्टा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिवायमग्निरमं शत्रूणां भयं दधाति । विदधाति । करोतीत्यर्थः । यद्वा सृष्टा सेनेवामं बलं दधाति । सा यथा बलवती तद्वदग्निरपि बलवानित्यर्थः । निदर्शनांतरमुच्यते । दिद्युदिति वज्रनाम । तेन चात्रेषुर्लक्ष्यते । त्वेषप्रतीका दीप्तमुखास्तुर्न दिद्युत् । श्लेषः

संबन्धिनीषुरिव । सा यथा भीषयते तद्वदग्निरपि राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थः ।
 अत्र निरुक्तं । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्क्षेपप्रतीकेत्यादि ।
 नि० १०. २१. । यच्छति ददाति स्तोतृभ्यः कामानिति यमोऽग्निरुच्यते । यद्वा ।
 इंद्राग्न्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्यमत्वं । अस्मिन्नर्थे यास्केन मंत्रब्राह्मणे दर्शिते । यमो
 ह जात इंद्रेण सह संगतः । यमाविहेह मातरेत्यपि निगमो भवति । यो जात
 उत्पन्नो भूतसंघो यच्च जनित्वं जनयितव्यमुत्पत्स्यमानं भूतजातं तदुभयमपि यमो
 ह । अग्निरेव । सर्वेषां भावानामाहुतिद्वाराग्न्यधीनत्वात् । कनीनां कन्यकानां
 जारो जरयिता । यतो विवाहसमय अग्नौ लाजादिद्रव्येण होमे सति तासां
 कन्यात्वं निवर्तते । अतो जरयितेत्युच्यते । तथा जनीनां जायानां कृतविवाहानां
 पतिर्भर्ता । तथा चाख्यायते । अनुपजातपुरुषसंभोगेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो
 लेभे । स च सोम ईषदुपजातभोगेच्छां तां विश्वावसवे गंधर्वाय प्रादात् । स च
 गंधर्वो विवाहसमयेऽग्नये प्रददौ । अग्निश्च मनुजाय भर्त्रे धनपुत्रैः सहितामिमां
 प्रायच्छदिति । इममर्थं काचिदहं स्पष्टं ब्रूते । सोमो ददद्गंधर्वाय गंधर्वो दददग्नये ।
 रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमामिति । यास्कस्त्वाह । तृतीयो अग्निष्टे
 पतिरित्यपि निगमो भवति । नि० १०. २१. । इति । यद्वा जनीनां पालयिता
 यतोऽयमनुष्ठितैर्यागैः फलं प्रयच्छति ॥ सेनेव । इनेन सह वर्तत इति सेना ।
 वोपसर्जनस्येति सभावः । बहुव्रीहिस्वरः । जनित्वं । जनी प्रादुर्भावे । कृत्यार्थे
 तवैकेनिति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । इडागमः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । जारः । जरयतीति
 जारः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति निपात्यते । कनीनां । कन्याशब्दात्
 षष्ठ्येकवचने बहुलं छंदसीति बहुलयहणात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । जनीनां ।
 जन्यंत आस्त्विति जनयः स्त्रियः । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । निच्चादा-
 द्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

तं व॒श्च॒रा॒था व॒यं व॒स॒त्यास्तं न॒ गा॒वो न॒क्ष॑त इ॒डं ।

सिं॒धुर्न॒ क्षोदः॒ प्र नी॒चीरै॒नो॒न्न॒व॑न्त गा॒वः स्व॑र्ह॒शीके ॥ ५ ॥

तं । वः । च॒रा॒था । व॒यं । व॒स॒त्या । अस्तं । न । गा॒वः । न॒क्ष॑ते । इ॒डं ।

सिं॒धुः । न । क्षोदः । प्र । नी॒चीः । ऐ॒नो॒त् । न॒व॑न्त । गा॒वः । स्वः । दृ॒शी॒के ॥ ५ ॥

व इति व्यत्ययेन बहुवचनं । हे अग्ने तं त्वां चराथा । चरतीति चरथः

पशुः । तत्प्रभवैर्हृदयादिभिः साध्याहुतिरपि चरथेत्युच्यते । उपचारात्कार्ये कारणशब्दः । चराथा चरथया पशुप्रभवहृदयादिसाधनयाहुत्या । वसत्या । वसति निवसतीति स्थावरो व्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याहुतिर्लक्ष्यते । वसत्या पुरोडाशाद्याहुत्या च वयमिदं प्रदीप्तमग्निं नक्षंते । व्याप्नुयाम । पुरुषव्यत्ययः । तत्र दृष्टान्तः । अस्तं न गावः । अस्तमिति गृहनाम । यथा गावो गृहं व्याप्नुवंति तद्वत् । अत्र यास्कः । तं वश्चराथा चरंत्या पश्चाद्वाहुत्या वसत्या च निवसंत्यौषधाहुत्यास्तं यथा गाव आप्नुवंति तथाप्नुयाम । नि० १०. २१. । इति । अयमग्निः सिंधुर्न क्षोदः स्यंदनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरामंचतीरितस्ततो नितरामुद्गच्छंतीर्ज्वालाः प्रैनोत् । प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्वदग्नेर्ज्वाला दग्धव्यं प्रति गच्छंतीति भावः । स्वर्नभसि वर्तमाने दृशीके दर्शनीये तस्मिन्नग्नौ गावो गमनस्वभावा रश्मयो नवंत । संगच्छंते । नवतिर्गतिकर्मा ॥ चराथा । चरेरौणादिकोऽथक्प्रत्ययः । दीर्घश्छांदसः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वसत्या । वहिवस्यतिभ्यश्चित् । उ० ४. ६१. । इत्यतिप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तं । अस्यतेऽस्मिन्सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्यादिना तन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । नक्षंते । नक्षतिर्याप्तिकर्मा । नक्ष गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । नीचीः । निपूर्वादंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । न्यधी च । पा० ६. २. ५३. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ऐनोत् । इण् गतौ । अंतर्भावितण्यर्थ्याच्छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन श्रुः । आडागमो वृद्धिश्च । दृशीके । दृशिर् प्रेक्षणे । अनिदृशिभ्यां चेति कीकन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे दशमो वर्गः ॥

वनेष्विति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं तृतीयं सूक्तं पराशरस्यार्घमाग्नेयं । वनेष्वित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वनेषु जायुर्मतेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुर्धे ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाट् ॥ १ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिं । राजाऽइव । अजुयं ।

क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽअधीः । होता । हव्यऽवाट् ॥ १ ॥

वनेषु जायुररण्येषु जायमानो मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोऽयमग्निः श्रुष्टिं । आश्वश्रुते कर्मणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः । क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः । तथा च यास्कः । श्रुष्टीति क्षिप्रनामाश्रु अष्टीति । नि० ६. १२. । एवंभूतं यजमानं वृणीते । संभजते । अनेन प्रत्नं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । तच्च दृष्टान्तः । राजेवाजुयं । अजुयं जरारहितं दृढांगं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः । एवंभूतं पुरुषं यथा राजा वृणीते तद्वत् । क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता । क्रतुर्न । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा । होता देवानामाह्वाता हव्यवाट् हव्यवाहनो नाम देवानामग्निः । तथा चास्नायते । त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कथवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणामिति । एवंभूतोऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनध्यानो वा भुवत् । भवतु ॥ जायुः । जि जये । कृवापाजीत्युण् । अजुयं । जृष् वयोहानौ । भावे ण्यत् । वृद्धौ कृतायामाकारस्य व्यत्ययेनोकारः । जुयं जरा नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुवत् । भवतेर्लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद्गुहा निषीदन् ।

विदंतीमत्र नरो धियंधा हृदा यत्तृष्टान्मंत्राँ अशंसन् ॥ २ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा । निऽसीदन् ।

विदंति । ईं । अत्र । नरः । धियंऽधाः । हृदा । यत् । तृष्टान् । मंत्रान् । अशंसन् ॥ २ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविर्लक्षणानि धनानि हस्ते स्वकीये बाहौ दधानो धारयन्नयमग्निर्गुहा गुहायामप्सु मध्येऽश्वत्थादौ वा संवृतप्रदेशे निषीदन् निगूढो वर्तमानः सन्नमे भये देवान्धात् । अस्थापयत् । अग्नौ हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अभैषुरित्यर्थः । नरो नेतारो धियंधाः कर्मणां बुद्धीनां वा धारयितारो देवा अचास्मिन्काल ईमेनमग्निं विदंति । जानन्ति । यद्यदा हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या तष्टान्निर्मितानग्निस्तुतिपरान्मंत्रानशंसन् ।

अस्तुवन् । अवोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदन् । सदेरप्रतेरिति षत्वं । विदन्ति । विद-
ज्ञाने । अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति
कः । तत्पुरुषे कृते बहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तष्टान् ।
तक्षु त्वक्षु तनूकरणे । निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । स्कोः संयोगाद्योरिति
कलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अजो न क्षां दाधारं पृथिवीं तस्तंभं द्यां मंचैभिः सत्यैः ।

प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ॥ ३ ॥

अजः । न । क्षां । दाधारं । पृथिवीं । तस्तंभं । द्यां । मंचैभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने । गुहा । गुहं । गाः ॥ ३ ॥

अजो न । अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः । यद्वा न जायत इत्यजः । जन्मरहित
इत्यर्थः । स इव क्षां । क्षेति पृथिवीनाम । क्षां भूमिं दाधार । अयमग्निः प्रका-
शकत्वेन धारयति । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवीमंतरिक्षं च धारयतीत्येव ।
द्यां द्युलोकं सत्यैरवितथार्थैर्मंचैभिर्मंचैस्तस्तंभं । तस्तंभानि । यथाधो न पतति ।
उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । मंचैर्दिवो धारणं तैत्तिरीये समाम्नातं ।
देवा वा आदित्यस्य स्वर्गलोकस्य पराचोऽतिपातादविभयुः । तं छंदोभिरह-
हन्मृत्या इति । यद्वा सत्यैर्मंचैः स्तूयमानोऽग्निर्द्यौं तस्तंभेति । हे अग्ने विश्वायुः ।
विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वं पश्वः पशोः प्रिया प्रियाणि पदानि शोभनतृ-
णोदकोपेतानि स्थानानि निपाहि । नितरां पालय । मा धाक्षीरित्यर्थः । तर्हि
कुत्र निवसामीति चेत् तच्चाह । गुहा गुहाया अपि गुहं गुहां गवां संचारायो-
ग्यस्थानं गाः । गच्छ । तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पश्वः । जसादिषु छंदसि वावच-
नमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
गुहा । सुपां सुलुगिति पंचम्या आज्ञादेशः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । गुहं । व्यत्ययेन
ह्रस्वत्वं । गाः । छांदसो लुङ् । इणो गा लुङीति गादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

य इं चिकेत गुहा भवतमा यः ससाद् धारामृतस्य ।

वि ये चृतंत्यूता सपंत आदिद्वमूनि प्र ववाचास्मै ॥ ४ ॥

यः । ई । चिकेत । गुहा । भवंतं । आ । यः । ससाद । धारा । ऋतस्य ।

वि । ये । चृतंति । ऋता । सपंतः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै ॥ ४ ॥

यः पुमान् ईमेनं गुहा भवंतं गुहायां संतमग्निं चिकेत । जानाति । यश्च ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारयितारमेनमग्निमाससाद । आसीदति । उपास्त इत्यर्थः । ये च ऋता ऋतानि सत्यानि यज्ञान्वा सपंतः समवयंतः स्पृशंतो वा पुरुषा एतमग्निं विचृतंति । अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्यन्ति । कुर्वतीत्यर्थः । आदित् स्तुत्यनंतरमेवास्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्रववाच । प्रकथयति ॥ चिकेत । कित ज्ञाने । लिटि णलि लिट्स्वरः । चृतंति । चृती हिंसायथनयोः । तौदादिकः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । ववाच । लिटि ब्रुवो वचिः । लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वस्य वा छंदसि । पा० ६. १. १०८. १. इति विकल्पनाद्यणादेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वोत् प्रजा उत प्रसूष्वंतः ।

चित्तिरपां दमे विश्वायुः सन्नेव धीराः संमाय चक्रुः ॥ ५ ॥

वि । यः । वीरुत्सु । रोधत् । महित्वा । उत । प्रजाः । उत । प्रसूषु । अंतरिति ।

चित्तिः । अपां । दमे । विश्वः । आयुः । सन्नेव । धीराः । संमाय । चक्रुः ॥ ५ ॥

योऽग्निर्वीरुत्वोषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि संति तानि विरोधत् । विरुणद्धि । विशेषेणावृणोति । नावशेषयति । उत अपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषूत्पादयित्रीषु मातृस्थानीयास्त्वोषधीष्वंतर्मध्ये विरुणद्धीत्येव । द्वितीय उतशब्दः पादपूरणः । तथा चित्तिश्चेतयिता ज्ञापयितापां दमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वान्नो योऽग्निर्वर्तत इति शेषः । तमग्निं धीरा मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्येत्यर्थः । चक्रुः । कर्माणि कुर्वन्ति । तच्च दृष्टान्तः । सन्नेव । यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुत्सु । विपूर्वाद्गोहतेः क्तिप् । न्यङ्कादिषु वीरुध् इति पठितत्वादुपसर्गस्य दीर्घो धकारश्चांतादेशः । उक्तं च । वीरुध ओषधयो भवंति । रोधत् । रुधिर् आवरणे । लेट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकार-

लोपः । संमाय । माङ् माने शब्दे च । समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप् । पा० ७. १. ३७ ।
न ल्यपि । पा० ६. ४. ६९ । इतीत्वप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकादशो वर्गः ॥

श्रीणन्निति द्वैपदं दशर्चं चतुर्थं सूक्तं । तत्राध्ययनतः पंचर्चं । ऋथाद्याः
पूर्ववत् । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

श्रीणन्नपुं स्थाहिर्वं भुरण्युः स्थातुश्चरथमक्तून्व्यूर्णोत् ।

परि यदेषामेको विश्वेषां भुवद्देवो देवानां महित्वा ॥ १ ॥

श्रीणन् । उप । स्थात् । दिव । भुरण्युः । स्थातुः । चरथं । अक्तून् । वि । ऊर्णोत् ।

परि । यत् । एषां । एकः । विश्वेषां । भुवत् । देवः । देवानां । महिऽत्वा ॥ १ ॥

भुरण्युर्हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना श्रयणद्रव्येण सोममिव तैर्हविर्भिः
श्रीणन् मिश्रयन्दिवमुपस्थात् । उपतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । स्थातुः स्थावरं चरथं
जंगमं तदुभयात्मकं जगदक्तून् सर्वा राचीश्च व्यूर्णोत् । स्वतेजसा विशेषेणाच्छा-
दयति । हविर्वहनं कुर्वन्सर्वमपि जगत्स्वभासा प्रकाशयति स्मेति भावः । वि-
श्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानामिन्द्रादीनां मध्ये देवो द्योतमानः । एक
एवायमग्निरेषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि यद्य-
स्मात्परिभुवत् । परिभवति । परिगृह्णाति । परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वं
भवतिः परिर्यहार्थः । यद्वा । एषां विश्वेषां स्थावरादीनां मध्ये वर्तमानोऽयं
देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि यद्यदा परिभुवत् । परितो व्याप्नोति । तदानीमिति
पूर्वचान्वयः ॥ ऊर्णोत् । ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोतिर्विभाषा । पा० ७. २. ६ ।
इति वृद्धेर्विकल्पः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

आदिक्ते विश्वे ऋतुं जुषन्तं शुष्काद्यद्देव जीवो जनिष्ठाः ।

भजन्त विश्वे देवत्वं नाम ऋतं सपन्तो अमृतमेवैः ॥ २ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । ऋतुं । जुषन्तं । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।

भजन्त । विश्वे । देवऽत्वं । नाम । ऋतं । सपन्तः । अमृतं । एवैः ॥ २ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने जीवो जीवन्प्रज्वलन् शुष्कान्नीरसादरणिरूपात्काष्ठाद्य-
द्यदा जनिष्ठाः । प्रादुर्भवसि । मयनेनोत्पद्यसे । आदित् अनंतरमेव विश्वे सर्वे
यजमानास्ते तुभ्यं क्रतुं कर्म जुषंत । सेवंते । अनुतिष्ठंति । तथानुष्ठाय च विश्वे
ते सर्वे नाम नामकमृतमवितथं देवत्वं देवतात्वं भजंत । भजंते प्राप्नुवंति । किं
कुर्वंतः । अमृतममरणं त्वामेवैस्त्वां गंतृभिः स्तोत्रैः संपंतः समवयंतः प्राप्नुवंत
इत्यर्थः ॥ जुषंतेत्यादीनि त्रीण्याख्यातानि छंदसि लुङ्लिट् इति वर्तमा-
नार्थानि । एवैः । यंति स्तोतव्याभिमुख्येन गच्छंतीत्येवानि स्तोत्राणि । इण-
शीङ्भ्यां वन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ऋतस्य प्रेषा ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।

यस्तुभ्यं दाशाद्यो वा ते शिक्षात्तस्मै चिकित्वान्रयिं दयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः ।

यः । तुभ्यं । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् । तस्मै । चिकित्वान् । रयिं । दयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः प्रेषाः प्रकर्षेणेष्यमाणाः स्तुतयः क्रियंते ।
धीतिः । धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः । सोऽपि ऋतस्य देवय-
जनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते । अतः सोऽग्निर्विश्वायुः । विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स
तथाविधो भवति । अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमाना अपांसि दर्शपूर्णमासादीनि
कर्माणि चक्रुः । कुर्वंति । हे अग्ने तुभ्यं यो दाशात् । चरुपुरोडाशादीनि हवींषि
ददाति । यो वान्योऽपि यो यजमानस्ते शिक्षात् । त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्तो
भूयासमितीच्छति । उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वान् तत्कृतमनुष्ठानं
जानंस्त्वं रयिं दयस्व । धनं देहि ॥ दाशात् । दाशु दाने । लेट्याडागमः । शि-
क्षात् । शक्नु शक्तौ । इच्छार्थे सन् । सनि मीमाधुरभलभशकेत्यकारस्येसादेशः ।
अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । स्कोः संयोगाद्योरितीसः सलोपः । पूर्व-
वलेट्याडागमः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः कसुः । दयस्व । दय दानग-
तिरक्षणहिंसादानेषु ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

होता निर्षक्तो मनोरपत्ये स चिच्चासां पती रयीणां ।

इच्छंत रेतो मिथस्तनूषु सं जानत स्वैर्दक्षैरमूराः ॥ ४ ॥

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसां । पतिः । रयीणां ।
इच्छंत । रेतः । मिथः । तनूषु । सं । जानत । स्वैः । दक्षैः । अमूराः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां होता देवानामाह्वाता
सन् निषत्तो निषत्तः । मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणं । स चिन्नु स एव
त्वमासां प्रजानां रयीणां गवादीनां धनानामपि पतिः स्वामी । अतस्ताः प्रजा-
स्तनूष्व्वात्मीयेषु शरीरेषु मिथः संसृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं रेतो वीर्य-
मिच्छंत । ऐच्छन् । त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभंतेति यावत् । लब्धपुत्राश्च ताः प्रजा
अमूरा अमूढाः सत्यः स्वैः स्वकीयैर्दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह संजानत । सम्यक्
अवगच्छन्ति । चिरकालं जीवंतीत्यर्थः । यद्वा दक्षशब्दः प्राणवाची । प्राणो वै
दक्षोऽपानः क्रतुरिति श्रुतेः । स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैरमूराः संगतास्त्वयैव सर्वं
जानन्ति ॥ इच्छंत । व्यत्ययेनात्मनेपदं । जानत । छांदसो लङ् । ऋत्यादादेशे
आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । अमूरा । मूरा अमूरेत्यत्र यास्क एवं व्याचख्यौ ।
मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि । नि० ६, ८, । इति । अतोऽत्राप्यमूरशब्देनामूढत्व-
मुच्यते । वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः । यद्वा मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । अस्मात्सं-
पदादिलक्षणो भावे क्तिप् । राह्लोप इति छलोपः । रो मत्वर्थीयः । न मूरा
अमूराः । अथवा । अम गत्यादिषु । अस्मादौणादिक ऊरन्प्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषंत श्रोषन्ते अस्य शसं तुरासः ।

वि राय और्णोदुरः पुरुषुः पिपेश नाकं स्तृभिर्दमूनाः ॥ ५ ॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुं । जुषंत । श्रोषन् । ये । अस्य । शसं । तुरासः ।

वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुऽशुः । पिपेश । नाकं । स्तृभिः । दमूनाः ॥ ५ ॥

अस्याग्नेः शसं शसनं तुरासस्वरमाणाः संतो ये यजमानाः श्रोषन् ।
शृण्वन्ति । ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुं कर्म जुषंत । सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न
पुत्राः । यथा पुत्राः पुरु बहुलं चायकाः पुत्रान्नो नरकाद्वा रक्षकास्तनयाः पि-
तुराज्ञां कुर्वन्ति तद्वत् । पुत्रः पुरु चायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति
वा । नि० २, ११, । इति यास्कः । पुरुषुः । शु इत्यन्ननाम । बह्वन्नः सोऽग्निरेषां
यजमानानां दुरो द्वाराणि यज्ञस्य द्वारभूतानि रायो धनानि व्यौर्णोत् । विवृणोति

प्रकाशयति ददातीति यावत् । अपि च दमूना दमे यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽग्निः ।
नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको द्युलोकः । तं । स्तुभिरिति नक्षत्रनाम । स्तुभिर्न-
क्षत्रैः पिपेश । अवयवीचकार । नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् । श्रु अवये ।
लेट्यडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्य लोपः । पिपेश । पिश अवयवे ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वादशो वर्गः ॥

शुक्र इति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं पंचमं सूक्तं पराशरस्यार्धमाग्नेयं ।
शुक्र इत्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

शुक्रः शुशुक्लौ उषो न जारः पप्रा समीची दिवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥

शुक्रः । शुशुक्लान् । उषः । न । जारः । पप्रा । समीची इति संऽईची । दिवः । न । ज्योतिः ।

परि । प्रऽजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानां । पिता । पुत्रः । सन् ॥ १ ॥

शुक्रः शुभवर्णोऽयमग्निरुषो न जारः । उषसो जरयिता सूर्य इव शुशुक्लान्
शोचयिता सर्वस्य प्रकाशयिता भवति । तथा समीची संगते द्यावापृथिव्यौ दिवो
न ज्योतिर्द्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव पप्रा । स्वतेजसा पूरयिता । हे अग्ने ।
अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् क्रत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशेनोक्त-
प्रकारेण सर्वं जगत्परिवभूथ । परितो व्याप्नोषि । दीव्यंतीति देवा ऋत्विजः ।
तेषां पुत्रः सन् पुत्रासो नरकात्त्रायकः सन् पिता भुवः । पालयिता भवसि ।
यद्वा देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो भूत्वा पिता हविर्भिः पाल-
यिता भवसि ॥ शुशुक्लान् । शुच दीप्ता । लिटः क्सुः । व्यत्ययेन कुत्वं । पप्रा ।
पृ पालनपूरणयोरित्यस्मादाहगमहनजन इति किप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति
सौर्वादेशः । समीची । संपूर्वादंचतेऽर्चत्विगित्यादिना क्तिन् । समः समि । पा० ६.
३. ९३. । इति सम्यादेशः । अंचतेश्चेति वक्तव्यमिति डीप् । अच इत्यकारलोपे
चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं । यदि तु संऽईची इति पदविभागः क्रियते । तर्ह्युद ईत् । पा० ६. ४. १३९. ।

इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यं । बभूथ । बभूथाततंथ । पा० ७. २. ६४ ।
इति निपातनादिडभावः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

वेधा अह॑प्नो अ॒ग्निर्वि॒जान॒न्मू॒धर्न॒ गो॒नां॒ स्वा॒द्यां॒ पि॒तूनां॑ ।

जने॒ न शेव॑ आ॒हूर्यः॒ सन्मध्ये॒ निष॑त्तो र॒खो दुरो॑णे ॥ २ ॥

वेधाः । अह॑प्तः । अ॒ग्निः । वि॒जान॒न् । ऊ॒धः । न । गो॒नां । स्वा॒द्यां । पि॒तूनां॑ ।

जने॑ । न । शेवः॑ । आ॒हूर्यः॑ । सन् । मध्ये॑ । नि॒स॑त्तः । र॒खः । दुरो॑णे ॥ २ ॥

वेधाः । मेधाविनामैतत् । मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्य कर्ताह॑प्नो दर्परहितो विजानन् कर्तव्याकर्तव्यविभागं जानन्नग्निर्गो॑नां गवामू॒धर्न॒ गोस॑बंधिपयस आश्रयभूतं स्थानमिव पितूनामन्नानां स्वाद्य स्वादयिता रसयिता । यथा गोरू॒धः पयः॑प्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि सम्यक्पाकेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः । अपि च । एवंभूतोऽग्निर्जने न शेवः । जनपदे लोकसुखकरः पुरुष इव मध्ये यज्ञेषु मध्य आहूर्य आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे निषत्तो निषण्णो रखो रमयिता स्तुत्यो वा भवति ॥ गो॒नां । गोः॑ पादांते । पा० ७. १. ५७ । इत्यपादांतेऽपि नुट् । स्वा॒द्यां । स्वद आस्वा॒दने॑ । अंतर्भावि॒तण्य॑र्थादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । सु॒पां सु॒लु॒गिति॑ सोर्लुक् । पि॒तूनां॑ । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । आ॒हूर्यः॑ । आङ्पूर्वात् ह्रयतेरचो यदिति यत् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । हल इति दीर्घः । रेफोपजनश्छांदसः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

पु॒त्रो न जा॒तो र॒खो दुरो॑णे वा॒जी न प्री॒तो वि॒शो वि ता॑रीत् ।

वि॒शो यद॑हे नृ॒भिः स॒नी॒ठा अ॒ग्निर्दे॒वत्वा वि॒श्वान्य॑श्याः ॥ ३ ॥

पु॒त्रः । न । जा॒तः । र॒खः । दुरो॑णे । वा॒जी । न । प्री॒तः । वि॒शः । वि । ता॑रीत् ।

वि॒शः । यत् । अ॒हे । नृ॒भिः । स॒नी॒ठाः । अ॒ग्निः । दे॒व॒त्वा । वि॒श्वानि॑ । अ॒श्याः ॥ ३ ॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निर्दुरोणे गृहे रखो रमयिता भवति । वाजीव । अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः सन्विशः संग्रामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजा वितारीत् । विशेषेण तरति । अतिक्रामति । अपि च नृभिर्ऋत्विग्लक्षणेर्मनुष्यैः

सहितोऽहं सनीळाः समाननिवासस्थाना विशो दैवीः प्रजा यद्यदाहे । आह्व-
यामि । तदानीमयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वान्यश्याः । अश्रुते प्राप्नोति ।
स्वयमेव तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मंत्रांतरमाज्ञास्यते । त्वमग्ने
वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्ध इत्यादि ॥ अश्याः । अश्रू व्याप्नो ।
लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नकिं॑ ए॒ता व्र॒ता मि॒नन्ति॑ नृ॒भ्यो यदे॒भ्यः श्रु॒ष्टिं च॒कर्त्थं ।

तच्च॑ ते॒ दंसो॑ यदह॑न्समा॒नैर्नृ॒भिर्यद्यु॒क्तो वि॒वे रपा॑सि ॥ ४ ॥

नकिः॑ । ते । ए॒ता । व्र॒ता । मि॒नन्ति॑ । नृ॒ऽभ्यः । यत् । ए॒भ्यः । श्रु॒ष्टिं । च॒कर्त्थं ।

तत् । तु । ते । दंसः॑ । यत् । अह॑न् । समा॒नैः । नृ॒ऽभिः । यत् । यु॒क्तः । वि॒वेः । रपा॑सि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तव संबंधीन्येता व्रता । एतानि परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमासा-
दीनि कर्माणि नकिर्मिनन्ति । राक्षसादयो वाधका न हिंसन्ति । यद्यस्मात्त्वमेभ्यः
कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्यो यजमानेभ्यः श्रुष्टिं । आश्रुते व्याप्नो-
तीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखं । तच्चकर्त्थं । कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां
वाधक एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न संतीति । हे
अग्ने ते त्वदीयं तच्च दंसस्तदेव कर्म यद्यदि राक्षसादिरहन् । हन्ति नाशयति ।
तदानीं समानैः सप्तगणरूपेण सदृशैर्नृभिर्नेतृभिर्मरुद्भिः युक्तस्त्वं रपांसि वाध-
कानि राक्षसादीनि यद्यस्मात्त्वं विवेः । गमयसि पलायनं प्रापयसि । तत्तस्मात्तव
व्रतानि न हिंसन्तीति योज्यं ॥ मिनन्ति । मीज् हिंसायां । क्रैय्यादिकः । प्वादीनां
ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । विवेः । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लङ् । वी
गत्यादिषु । सिष्यदादिवाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

उ॒षो न जा॒रो वि॒भावो॒स्रः संज्ञा॑तरूपश्चिके॒तदस्मै॑ ।

त्मना॑ वह॑तो॒ दुरो॑ व्यृ॒खन् न॒वत॑ विश्वे॒ स्व॒र्दृशी॑के ॥ ५ ॥

उ॒षः । न । जा॒रः । वि॒भा॒ऽवा । उ॒स्रः । संज्ञा॑त॒ऽरूपः । चिके॒तत् । अ॒स्मै ।

त्मना॑ । वह॑तः । दुरः॑ । वि । व्यृ॒खन् । न॒वत॑ । विश्वे॑ । स्वः । दृशी॑के ॥ ५ ॥

उषो न जारः । उषसो जरयितादित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त उषो निवासयिता संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतांतरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निरस्मै यजमानाय चिकेतत् । जानातु । अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः । यद्वा विभक्तियत्ययः । अस्मा इदं सूक्तरूपं स्तोत्रं चिकेतत् । जानातु । तथास्य रश्मयस्मनात्मनैव स्वयमेव वहंतो हविर्वहनं कुर्वतो दुरो यज्ञगृहद्वाराणि व्यृण्वन् । विशेषेण गच्छंति । व्याप्नुवंतीत्यर्थः । तदनंतरं दृशीके दर्शनीये स्वर्नभसि विश्वे सर्वे ते रश्मयो नवंत । गच्छंति । नवतिर्गतिकर्मा । देवान्प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ उमः । वस निवासे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । यजादि-त्वात्संप्रसारणं । चिकेतत् । कित ज्ञाने । जौहोत्यादिकः । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यं । पा० ७. ३. ८७. २. । इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचि पितीति लघू-पधगुणप्रतिषेधाभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ऋण्वन् । इवि रिवि धिवि गत्यर्थाः । इदित्त्वानुम् । छान्सो लङ् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणं । यद्वा ऋणु गतौ । तनोत्यादिः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रयोदशो वर्गः ॥

वनेमेति द्वैपदमेकादशर्चमध्ययनतः षडृचं षष्ठं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रांतं च । वनेमैकादशेति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

वनेमं पूर्वीर्यो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।

आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १ ॥

वनेमं । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुऽशोकः । विश्वानि । अश्याः ।

आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥ १ ॥

पूर्वीः प्रभूता इषोऽन्नानि वनेम । संभजेमहि । अग्निस्तादृशान्यन्नानि ददा-त्वित्यर्थः । मनीषा । मनीषया बुद्ध्यार्यो गंतव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा मनीषयार्यः स्वामी । सुशोकः शोभनदीप्तिः । एवंभूतोऽग्निर्विश्वानि सर्वाणि कर्माण्यश्याः । अश्रुते व्याप्नोति । किं कुर्वन् । दैव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि कर्माणि चिकित्वान् आ । समंताज्जानन् । तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मोत्प-त्तिरूपं कर्म चिकित्वान् । आभिमुख्येन जानन् । द्यावापृथिव्योः संबंधीनि यानि

कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । वन षण
संभक्तौ । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः
शिष्यते । पूर्वीः । पुरुषश्चाद्धोतो गुणवचनादिति डीष् । हलि चेति दीर्घः ।
मनीषा । ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । सुशोकः । शुच दीप्नौ । भावे घञ् । चजोः
कु घिस्यतोरिति कुत्वं । शोभनः शोको यस्य । आद्युदात्तं द्यच् छंदसीत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वं । अश्याः । देवत्वा विश्वान्यश्या इतिवत् । चिकित्वान् । कित ज्ञाने ।
लिटः क्सुः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथां ।

अद्रौ चिदस्मा अंतदुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ २ ॥

गर्भः । यः । अपां । गर्भः । वनानां । गर्भः । च । स्थातां । गर्भः । चरथां ।

अद्रौ । चित् । अस्मै । अंतः । दुरोणे । विशां । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः ॥ २ ॥

योऽग्निरपां गर्भो गर्भवदंतर्वती । अपांनपात्संज्ञः । यश्च वनानामरण्यानां
गर्भो दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यश्च स्थातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽंत-
रवस्थाता । चरथां चरणवतां जंगमानां गर्भो जठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते ।
एवंभूतायास्मा अग्नये दुरोणे दुस्तर्यगृहेऽद्रौ चित् पर्वतेऽप्यंतर्मध्ये हविः प्रयच्छं-
तीति शेषः । सोऽयममृतोऽमरणधर्मोऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनध्यानो
वा । अस्माकं भवतीति शेषः । तच्च दृष्टांतः । विश्वो निवेशयिता सुखेनावस्था-
पयिता राजा विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥
स्थातां । तिष्ठतेः क्विपि छांदसस्तुक् । यद्वा । औणादिकस्तुप्रत्ययः । आम्यंत्यलो-
पश्छांदसः । चरथां । शीङ्शपिरुगमि । उ० ३. ११२. । इति विधीयमानोऽथ-
प्रत्ययो बहुलवचनाच्चेरपि द्रष्टव्यः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादामो नुड-
भावे सवर्णदीर्घः । विश्वः । विश प्रवेशने । अस्मादंतर्भावितव्यार्थादशिप्रुषी-
त्यादिना कन्प्रत्ययः । निह्नादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि क्षपावाँ अग्नी रयीणां दाशद्यो अस्मा अरं मूक्तैः ।

एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्ताश्च विद्वान् ॥ ३ ॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणां । दाशत् । यः । अस्मै । अरं । सुऽउक्तैः ।

एता । चिकित्वः । भूमा । नि । पाहि । देवानां । जन्म । मर्तान् । च । विद्वान् ॥ ३ ॥

स ह्यग्निः क्षपावान् । क्षपेति रात्रिनाम । रात्रिमान् । आग्नेयी वै रात्रिरिति श्रुतेः । रात्रेरग्निसंबन्धोऽप्यग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति हूयमानत्वात् । यद्वा । राक्षसादीनां क्षपणेन नाशेन युक्तः । एवंभूतोऽग्निः स्तोत्रे यजमानाय रयीणां धनानि दाशत् । दाशति प्रयच्छति । यो यजमानोऽस्मा अग्नये सूक्तैः सुष्टूक्तैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैररमलं पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मा इत्यर्थः । हे चिकित्वः । चिकित्वांश्चेतनावानिति यास्कः । हे चेतनावन् सर्वज्ञाग्ने त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्म जन्मानि मर्तान्मनुष्यांश्च विद्वान् जानन्नेतैतानि भूमा भूम्युपलक्षितानि भूतजातानि निपाहि । नितरां पालय । यतस्त्वं देवमनुष्यादीन्सर्वान् जानासि । अत एवमुच्यत इत्यर्थः ॥ रयीणां । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । दाशत् । दाशृ दाने । लेढ्यडागमः । अरं । वालमूलेत्यादिना लत्वविकल्पः । सूक्तैः । सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चिकित्वः । मतुवसो हरिति नकारस्य रुत्वं । भूमा । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया डादेशः । पदकाले ह्रस्वश्छांदसः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वर्धान्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्थातुश्च रथंमृतप्रवीतं ।

अराधि होता स्वर्निषत्तः कृण्विश्वाऽन्यपांसि सत्या ॥ ४ ॥

वर्धान् । यं । पूर्वीः । क्षपः । विऽरूपाः । स्थातुः । च । रथं । ऋतऽप्रवीतं ।

अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥ ४ ॥

पूर्वीर्बिह्य उषसः क्षपो निशाश्च विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यो यमग्निं वर्धान् । वर्धयति । तथा स्थातुः स्थावरं वृक्षादिकं रथं रममाणं जंगमं मनुष्यादिकं च ऋतप्रवीतमृतेनोदकेन सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं वर्धति । सोऽग्निः स्वः सुष्टुरणीये देवयजने निषत्तो निषण उपविष्टः सन् होता देवानामाह्वताराधि । संसिद्धोऽभूत् । यद्वा ऋत्विग्भिरराधि । आराधित इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु यजमानेषु भवानि यद्वा

सत्यफलान्यपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ वर्धान् । वृधेर्ण्यंतास्तेष्वाडागमः ।
छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात् णिलोपः । इतश्च लोप इतीकारलोपे
संयोगांतलोपः । ऋतप्रवीतं । व्येज् संवरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । वचिस्व-
पीत्यादिना संप्रसारणं । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणात्तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अराधि । राध साध संसिद्धौ । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन
त्वेश्चिण् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरंत विश्वे बलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुचा सपर्यन्पितुर्न जिब्रेर्वि वेदो भरंत ॥ ५ ॥

गोषु । प्रशस्तिं । वनेषु । धिषे । भरंत । विश्वे । बलिं । स्वः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुचा । सपर्यन् । पितुः । न । जिब्रेः । वि । वेदः । भरंत ॥ ५ ॥

हे अग्रे त्वं वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु गोष्वस्मदीयेषु पशुषु प्रशस्तिं
प्रशंसां धिषे । दधिषे स्थापयसि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवंत्वित्यर्थः ।
विश्वे सर्वे जना नोऽस्मभ्यं स्वः सुष्ठुरणीयं बलिमुपायनरूपं धनं भरंत ।
आहरंतु । हे अग्रे त्वा त्वां नरो मनुष्याः पुरुचा बहुषु देवयजनदेशेषु विसपर्यन् ।
विविधं पूजयन्ति । पूजयित्वा च वेदो धनं विभरंत । त्वत्तो विशेषेण हरन्ति ।
गृह्णन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । जिब्रेर्जीर्णाद्बृह्नात्पितुर्न । पितुरिव । यथा पुत्रा
वृह्नात्पितुः सकाशाद्धनं हरन्ति तद्वत् ॥ धिषे । छांदसो वर्तमाने लिट् । द्विर्व-
चनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । भरंत । हज् हरणे । केव-
लोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । छांदसो लङ् । ह्यहोर्भ इति भत्वं । पुरुचा ।
देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । जिब्रेः । जृष् वयोहानौ ।
जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । ऋत इडातोरितीत्वं । उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिका-
नीति जिब्रिकिर्योर्गिर्योरित्येवमादिषु दीर्घो न भवति । पा० ८. २. ७८. २. । इत्युक्त-
त्वात् हलि चेति दीर्घस्याभावः । रेफवकारयोर्विपर्ययः । उक्तं च । वर्णागमो
वर्णविपर्ययश्च । पा० ६. ३. १०९. ९. । इति । निह्वादाद्युदात्तत्वं । वेद इति धननाम ।
विद्यते लभ्यत इति वेदः । विट् लाभे । कर्मण्यमुन् ॥

द्विपदास्वयुक्संख्यासु यांत्यातिरिच्यते सा तथैव पठितव्येत्युक्तं । उत्तरा
तादृशी द्विपदा ॥ तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

साधुर्न गृधुरस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥ ६ ॥

साधुः । न । गृधुः । अस्ताऽइव । शूरः । याताऽइव । भीमः । त्वेषः । समत्सु ॥ ६ ॥

अयमग्निः साधुर्न साधक इव गृधुर्गृहीता । यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदग्निरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । तथायमग्निरस्तेव शूरः । यथेषूणां क्षेप्ता धानुष्कः शत्रून्प्रेरयति तद्वदग्निरपि दहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति । तथा यातेव भीमः । याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयंकरो भवति । तद्वदग्निरपि दृष्टमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति । अत एवविधोऽग्निः समत्सु संयामेषु त्वेषो दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृधुः । गृधु अभिकांक्षायां । असिगृधिधृषिक्षिपेः कुः । शूरः । शु गतौ । अंतर्भावितएत्यर्थादस्मात् शुषिचिमीनां दीर्घश्चेति क्रन् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्दशे वर्गः ॥

उप प्रेति दशर्चं सप्तमं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । उप प्र दशेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ चैष्टुभे छंदसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । अथैतस्या इति खंडे तथैव सूचितं । उप प्र जिन्वन्निति त्रीणि का त उपेतिरिति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति । आश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव सूच्यते । एतयाग्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेनेति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उप प्र जिन्वन्नुशतीरुशंतं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।

स्वसारः श्यावीमरूषीमजुष्विचमुच्छंतीमुषसं न गावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशंतं । पतिं । न । नित्यं । जनयः । सऽनीळाः ।

स्वसारः । श्यावी । अरूषी । अजुष्वन् । चिचं । उच्छंती । उषसं । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीळाः । नीळो निवासस्थानं । समाननिवासस्थानाः । एकपाण्यवस्थानात् । स्वसार इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अंगुलय उशंतं कामयमानमग्निं जनयो जाया नित्यमसाधारणं पतिं न भर्तारमिवोपप्र-

जिन्वन् । उपेत्य हविःप्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति । प्रीणयित्वा च चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निमंजलिबंधनेनाजुषन् । असेवत । तत्र दृष्टान्तः । श्यावी श्याववर्णा रात्रिसंधात्कृष्णा । तत उच्छन्ती सूर्यकिरणसंबन्धात्तमो वर्जयन्ती । अत एवारुषीमारोचमानां । यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुषसं न । उषोदेवतां गावो रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत् । यथा रश्मय उषसा नित्यसंबन्धाः । एवं सर्वेषु यज्ञेष्वग्निपरिचरणेनांगुलयो नित्यसंबन्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्त्वान्नुम् । लेट्वाडागमः । उशतीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । स्वसारः । असु क्षेपण इत्यस्मात्सुज्यसेर्जन् । उ० २. ९२. इति ऋन् । न षट्स्वसादिभ्यः । पा० ४. १. १०. इति डीप्प्रतिषेधः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । श्यावी । शु गतौ । इण्शीङ्भ्यामिति बाहुलकाद्वन् । शार्ङ्गरवादित्वाङ्गीन् । अरुषी । अरुषमिति रूपनाम । ऋ गतौ । ऋहनिभ्यामुषन् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अजुषन् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । तौदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यन्तादेशस्य रुडागमः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

वी॒ळु चि॒दृ॒ळ्हा पि॒तरो॑ न उ॒क्थैर॑द्रिं रु॒जन्गि॑रसो रवे॒ण ।

च॒क्रुर्दि॒वो बृ॒हतो॑ गा॒तुम॒स्मे अ॒हः स्व॑र्विवि॒दुः के॒तुमु॒त्साः ॥ २ ॥

वी॒ळु । चि॒त् । दृ॒ळ्हा । पि॒तरः । नः । उ॒क्थैः । अ॒द्रिं । रु॒जन् । अंगि॑रसः । रवे॒ण ।

च॒क्रुः । दि॒वः । बृ॒हतः । गा॒तुं । अ॒स्मे इति॑ । अ॒हरि॑ति । स्वः । वि॒विदुः । के॒तुं । उ॒त्साः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं पितरोऽंगिरस एतत्संज्ञा ऋषय उक्थैः शस्त्रैरग्निं स्तुत्वा वीळु चिदृळ्हा । वीत्विति बलनाम । बलवंतं दृढांगमथद्रिमत्तारं पणिनामानमसुरं रवेण स्तुतिशब्दमात्रेणैव रुजन् । अभंजन् । तैः स्तुतोऽग्निस्तमसुरं हतवानित्यर्थः । किंच बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य गातुं मार्गमस्मे अस्माकं चक्रुः । कृतवन्तः । आवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । मार्गं कृत्वा च स्वः सुष्ठुरणीयमसुरराहित्येन सुखेन प्राप्यमहर्दिवसं विविदुः । अजानन् लब्धवन्तो वा । तथा केतुमह्नां केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यमुत्साः पणिनापहता गाश्च विविदुरित्यनुषंगः ॥ वीळु । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । दृळ्हा । दृढः स्थूलबलयोरिति

निपातितः । सुपां सुलुगिति डादेशः । रुजन् । रुजो भंगे । तौदादिकः । बहुलं
छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । विविदुः । विद ज्ञाने विदू लाभ इति वा
लिट्युसि रूपं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दधन्तं धनयन्नस्य धीतिमादिदर्यो दिधिष्वो विभृचाः ।

अतृथंतीरपसो यन्त्यच्छा देवाञ्जन्म प्रयसा वर्धयंतीः ॥ ३ ॥

दधन् । ऋतं । धनयन् । अस्य । धीतिं । आत् । इत् । अर्यः । दिधिष्वः । विभृचाः ।

अतृथंतीः । अपसः । यन्ति । अच्छ । देवान् । जन्म । प्रयसा । वर्धयंतीः ॥ ३ ॥

ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमंगिरसो महर्षयो दधन् । गार्हपत्यादिरूपेणा-
धारयन् । धारयित्वा चास्याग्नेधीतिं कर्माग्निहोत्रादिलक्षणं धनयन् । धनमकुर्वन् ।
यथा पुरुषा धनं संपादयन्ति तद्वदग्निदेवत्यं कर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः । आदित् अंगि-
रसामनुष्ठानानंतरमेवार्योऽर्या धनस्य स्वामिन्यो दिधिष्वस्तेन धनेन दिधि-
ष्वोऽग्नीनां धारणं कुर्वन्त्यः । कृताग्न्याधाना इत्यर्थः । विभृचा आहितानग्नी-
नग्निहोत्रादिकर्मणि विहरन्त्योऽतृथंतीर्विषयांतरतृष्णारहिताः । अत एवाप-
सोऽपसा कर्मणा युक्ताः । एवंभूता यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रयसा हविल्लक्ष-
णेनान्नेन देवानिन्द्रादीञ्जन्म जातान्मनुष्यांश्च वर्धयंतीर्वर्धयन्त्यः सत्य एनमग्नि-
मच्छाभिमुख्येन यन्ति । प्राप्नुवंति । परिचरन्तीति यावत् ॥ दधन् । दध धारणे ।
लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । धनयन् ।
धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् । इष्टवस्वौ प्रातिपदिकस्येतीष्टवज्ञावाट्टिलोपः ।
लङि पूर्ववत् । अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपातितः । लिंगवचन-
व्यत्ययौ । अर्यः स्वाम्याख्या चेदित्यन्तोदात्तत्वं । दिधिष्वः । दुधाज् धारणपोष-
णयोः षो अंतकर्मणीत्याभ्यामंदूहंभूजंबुकफेलूककंधूदिधिषूः । उ० १. ९३. इति कूप्र-
त्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं ।
विभृचाः । हज् हरणे । विपूर्वादस्मादौणादिकः कूप्रत्ययः । ह्यहोर्भ इति भत्वं ।
अतृथंतीः । जितृषा पिपासायां । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णेदीर्घस्य विकल्पि-
तत्वात्पूर्वसवर्णेदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपसः । अपसश्चादुत्पन्नस्य
सत्वर्थीयस्य विनो बहुलं छंदसीति बहुलवचनाल्लुक् । पा० ५. २. १२२. विनं-

तस्य चिलिंगत्वेन नद्विषयत्वाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणांतोदाहृतं । जन्म । जायंत
इति जन्मानो मनुष्याः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । सुपां सुलुगिति
शसी लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

मथीद्यदी विभृतो मातरिश्वा गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत् ।

आदी राज्ञे न सहीयसे सचा सन्ना दूत्यं भृगवाणो विवाय ॥ ४ ॥

मथीत् । यत् । ई । विऽभृतः । मातरिश्वा । गृहेऽगृहे । श्येतः । जेन्यः । भूत् ।

आत् । ई । राज्ञे । न । सहीयसे । सचा । सन् । आ । दूत्यं । भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

मातरिश्वा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राण ईमेनमग्निं यद्यदा मथीत् ।
अमथात् । अग्नेर्मथनस्य व्यानवायुसाध्यत्वमथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यान
इत्युपक्रम्य छंदोगैराम्नातं । अतो यान्यन्यानि वीर्यवंति कर्माणि यथाग्नेर्मथन-
माजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानंस्तानि करोतीति । मंचांतरं
च भवति । आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथादन्यं परि श्येनो अद्रेरिति ।
कीदृशो मातरिश्वा । विभृतः । प्राणिषु प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपेण विहृतो
विभज्य स्थितः । तदपि प्राणसंवादे तैरेवाम्नातं । तानरिष्टः प्राण उवाच । मा
मोहमापद्यथाहमेवैतत् पंचधात्मानं प्रविभज्यैतत् वाणमवष्टभ्य विधारयामीति ।
मथनेनोत्पन्नोऽयमग्निः श्येतः शुभवर्णो भूत्वा गृहे गृहे सर्वस्मिन्यज्ञगृहे यदा
जेन्यः प्रादुर्भूतो भूत् । यद्वा रक्षसां जेन्यो जेताभिभविता भूत् । तथा च तैत्तिरीयकं ।
देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् । तस्मादाहुरग्निः
सर्वा देवता इति । तेऽग्निमेव वरूथं कृत्वासुरानभ्यभवन्निति । ऐतरेयिणोऽप्या-
मनन्ति । ते देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात्प्रातःसवने पर्यौहंस्तेऽग्निनैव पुरस्तात्प्रा-
तःसवनेऽसुररक्षांस्यपान्नतेति । आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानंतरमीमेनमग्निं भृग-
वाणः । भृगुर्चृषिः । स इवाचरन्यजमानो दूत्यं दूतस्य कर्माविवाय । शास्त्र-
मर्यादया प्रापयामास । तत्र दृष्टान्तः । सचा सन् । सखा भवन्नन्यो राजा सही-
यसेऽभिभवित्वा प्रबलाय राज्ञे न । यथा राज्ञे स्वपुरुषं दूतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥
मथीत् । मथे विलोडने । लुडि ह्यंतक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः । जेन्यः । जनी
प्रादुर्भावे । अस्मादीणादिक एन्यप्रत्ययष्टिलोपश्चेति भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा जि
जय इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तर्यचो यदिति यत् । तस्य

नुडागमश्च । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दूत्यं । दूतस्य कर्म दूत्यं । दूतस्य भाग-
कर्मणी इति यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं तनि-
त्यमिति वीरवीर्यौ चेत्यत्र ज्ञापितं । भृगवाणः । भृगुरिवाचरन् । सर्वप्रातिप-
दिकेभ्यः क्तिब्रक्तव्य इति वचनात् क्तिप् । तदन्ताल्लटो व्यत्ययेन शानच् । अदुपदे-
शास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययांतधातोर्ंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादा-
द्युदात्तत्वं । विवाय । वी गत्यादिषु । अस्मादंतर्भावितण्यर्थास्त्रिष्ट ॥

पंचमीमृचमाह ॥

महे यत्पिच ईं रसं दिवे करव त्सरत्पृशन्यश्चिकित्वान् ।

✓ सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥ ५ ॥

महे । यत् । पिचे । ईं । रसं । दिवे । कः । अवं । त्सरत् । पृशन्यः । चिकित्वान् ।

सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युं । अस्मै । स्वायां । देवः । दुहितरि । त्विषिं । धात् ॥ ५ ॥

महे महते पिचे पालयिचे दिवे द्योतमानाय देवगणायेमिमं रसं पृथिव्याः
सारभूतं हविर्यद्यदा यजमानः कः । करोति । तदानीं पृशन्यः स्पर्शनकुशलो
राक्षसादिश्चिकित्वान् हवींषि वहंतं हे अग्ने त्वां जानन् अवत्सरत् । तद्भयात्प-
लायते । अस्तेषुक्षेपणशीलोऽग्निर्धृषता धर्षकेण धनुषास्मै पलायमानाय रा-
क्षसादये दिद्युं दीप्यमानं वाणं सृजत् । विसृजति । देवो दीप्यमान उषःकालं
प्राप्नोऽग्निः स्वायां स्वकीयायां दुहितरि दुहितृवत्समनंतरभाविन्यामुषसि त्विषिं
स्वकीयां दीप्तिं धात् । स्थापयति । उषःकाले हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति । तैः
स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति । तथा च तैत्तिरीयकं । उद्यंतं वावादित्यमग्निरनुस-
मारोहति तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इति । अत उषसि दीप्तिं निदधाती-
त्युच्यते ॥ कः । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । त्सरत् । त्सर छद्मगतौ ।
लेट्वाडागमः । इतश्चेतीकारलोपः । पृशन्यः । स्पृश संस्पर्शने । कृपृवृजीति वि-
धीयमानः क्युप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । स्पृशनं स्पर्शः । तत्र साधु-
रिति यत् । सलोपश्छांदसः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । दिद्युं । दिद्युदिति
वज्रनाम । अंत्यलोपश्छांदसः । धात् । छांदसो वर्तमाने लुङ् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम आ विभाति नमो वा दाशादुशतो अनु द्यून् ।
वर्धो अग्ने वयो अस्य द्विर्वा यासद्राया सरथं यं जुनासि ॥ ६ ॥
स्वे आ यः तुभ्यं दमे आ विभाति नमः वा दाशात् उशतः अनु द्यून् ।
वर्धो इति अग्ने वयः अस्य द्विर्वा यासत् राया सरथं यं जुनासि ॥ ६ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वां स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः । एक आकारो मर्यादायां । यथाशास्त्रमाविभाति । आ समन्तात्समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । अनु द्यून् अनुदिवसमुशतः कामयमानाय तुभ्यं नमो वा दाशात् हविलर्क्षणमन्त्रं वा दद्यात् । अस्य यजमानस्य हे अग्ने द्विर्वा द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वहितो वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धो । वर्धयैव । सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि । युञ्जे प्रेरयसि स पुरुषो राया धनेन यासत् । संगच्छते ॥ तुभ्यं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । दाशात् । दाशु दाने । लेट्याडागमः । उशतः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति षष्ठी । अनु द्यून् । द्युरित्यहर्नाम । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । वर्धो । वर्ध उ । वृधेर्यतालोपि छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः । शपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिथ्यते । उजा सहैकादेश उजः । पा० १. १. १७. इति प्रगृह्यत्वं । यासत् । या प्रापणे । सिबहुलं लेटीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । जुनासि । जु इति गत्यर्थः सौचो धातुः । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन आ ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्हीः ।
न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥ ७ ॥
अग्निं । विश्वाः । अभि । पृक्षः । सचन्ते । समुद्रं । न । स्रवतः । सप्त । यद्हीः ।
न । जामिऽभिः । वि । चिकिते । वयः । नः । विदाः । देवेषु । प्रऽमतिं । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृक्षश्चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नान्यग्निमंगनादिगुणयुक्तमेनमभि-
सचन्ते । आभिमुख्येन समवयन्ति । प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । स्रवतः समुद्रं न ।

यथा स्रवंत्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्यो नद्यः । सप्त । सप्तसंख्याकाः । इमं मे गंग इत्यस्यामृचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते । यद्भीः । महन्नामैतत् । महत्यः । जमत्येकस्मिन्पात्रे सह भुञ्जत इति जामयो ज्ञातयः । तेनोऽस्मदीयं वयोऽन्नं न चिकिते । न ज्ञायते । तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः । अतो हे अग्ने त्वं देवेषु । दीव्यन्तीति देवा धनपतयः । तेषु प्रमत्तिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन्विदाः । अस्मभ्यं लभय । यद्वा प्रमत्तिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः । वेदय ज्ञापय ॥ पृक्षः । अन्ननामैतत् । पृची संपर्क इत्यस्मादौणादिकः कर्मणि क्तिप् धातोः षुगागमश्च । यद्वा । असुनि सुपां सुलुगिति जसो लुक् । स्रवतः । स्रु गतौ । स्रवणं स्रवः । तत्कुर्वन्ति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिवक्तव्य इति क्तिप् । एतदन्ताद्वातोः क्तिप् चेति क्तिप् । ह्रस्वस्य पितृतीति तुक् । क्तिवन्ताद्वातोः सति शिष्टत्वाद्वातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । यद्भीः । पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य चाकृतिगणत्वादत्रापि ङीष् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । चिकिते । छान्दसो वर्तमाने कर्मणि लिट् । विदाः । विट् लाभे । अंतर्भावितरण्यर्थास्त्रेष्ट्याडागमः । तुदादित्वाच्छः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुमभावः । विकरणस्वरः शिष्यते । यद्वा विदेर्ज्ञानार्थस्य लेटि व्यत्ययेन शः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ यदिषे नृपतिं तेज आनट् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ८ ॥

आ । यत् । इषे । नृऽपतिं । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः । निऽसिक्तं । द्यौः । अभीके ।

अग्निः । शर्धे । अनवद्यं । युवानं । सुऽआध्यं । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्रेयस्तेजो नृपतिं नृणामृत्विजां पालकं यजमानमानट् । जाठररूपेण आ समन्ताद्व्याप्नोत् । किमर्थं । इषे । अन्नाय । कीदृशं । शुचि शुद्धं । द्यौर्दीप्तिं । तेन तेजसा परिपक्वमन्नं रसरूपं रेतो वीर्यमभीकेऽभ्यक्तेऽभिगतेऽभिप्राप्ते गर्भस्थाने निषिक्तं नितरां सिक्तमग्निर्वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण जनयत् । जनयतु । शर्धे बलवन्तमनवद्यमवद्यरहितं युवानं तरुणं । जरारहितमित्यर्थः । स्वाध्यं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वोत्पन्नं पुत्रं सूदयच्च । यागादिकर्मसु प्रेरयतु च । यद्वा रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकमिषेऽन्नाय सस्यादिनिष्पन्न-

येऽग्रेयस्तेज आनद् । व्याप्नोत् । वृष्ट्युदकेन भौमाग्नेः संयोगे सति हि सस्या-
न्युत्पद्यन्ते । कीदृशं तेजः । नृपतिं । नृणां रक्षकं । श्रुचि दीपं । तादृशेन तेजसा
युक्तो द्यौर्दीप्नोऽग्निरभीक आसन्नकाल एव शर्धादिगुणविशिष्टं पुत्रं जनयतु तं
च प्रेरयतु यज्ञादौ ॥ इषे । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृपतिं । परादिश्छंदसि
बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आनद् । अप्रू व्याप्नौ । लङि व्यत्ययेन परस्मैप-
दश्रमौ । आडागमः । व्रश्चादिषत्वे ण्वत्वं । निषिक्तं । षिचिर् क्षरणे । कर्मणि निष्ठा ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । अभीके । अभि-
पूर्वादंचतेः पचाद्यचि पृषोदरादित्वादूपसङ्घिः । यद्वा । इण् गतावित्यस्मादौणा-
दिकः कक्प्रत्ययः । उभयथापि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वाध्यं ।
एरनेकाच इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । जनयत् ।
जनेर्य्यंतास्त्रेऽङागमः । सूदयत् । षूद क्षरणे । पूर्ववस्त्रेऽङागमः ॥

नवमीमृचमाह ॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सत्रा सूरौ वस्व ईशे ।

राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । सूरः । वस्वः । ईशे ।

राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी । गोषु । प्रियं । अमृतं ।

रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यः सूरः सूर्य एक एकाक्षसहायः सन्नध्वनो दिव्यान्मार्गान्सद्य एति । आशु
गच्छति । असहायत्वं च श्रूयते । सूर्य एकाकी चरतीत्याह । असौ वा आदित्य
एकाकी चरतीति । शीघ्रगमनं च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च
योजने । एकेन निमिषार्द्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । शीघ्रगमने दृष्टान्तः ।
मनो न । यथा मनः शीघ्रं गच्छति तद्वत् । स च सूरौ वस्वो धनस्य सत्रा
सहैव युगपदेवेशे । ईष्टे । यो हि शीघ्रं गच्छति स बहुदेशेष्ववस्थितानि धनानि
प्राप्नोति । तथा राजाना राजमानौ सुपाणी शोभनबाहू मित्रावरुणा मित्राव-
रुणावस्मदीयासु गोषु प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरममृतममृतवत्स्वादुभूतं पयो रक्ष-
माणा रक्षन्तौ वर्तन्ते । हे अग्ने तत्तदूपेण त्वमेवैवं वर्तस इति भावः ॥ वस्वः ।
लिंगव्यत्ययः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः ।

ईशे । ईश ऐश्वर्ये । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । मित्रावरुणा । देवताद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः । देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥ १० ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नभः । न । रूपं । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः । अभिऽशस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥

हे अग्ने पित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्या सखित्वानि मा प्रमर्षिष्ठाः । मा विनाशय । अत्र मृष्यतेरुपसर्गवशादर्थोत्तरे वृत्तिः । यतस्त्वं कविः क्रांतदर्शी सन् अभ्याभिमुख्येन विदुः सर्वविद्वान् । नभो न रूपं । यथा-तरिक्षं रूपवतः सूर्यरश्मय आच्छादयन्ति तद्वदाच्छादयति जरिमा जरा मिनाति । मां सूक्तद्रष्टारं हिनस्ति । अभिशस्तेर्हिंसाहेतोस्तस्या जराया पुराधीहि । मां बुध्यस्व । सा यथा न प्राप्नोति तथा कुरु । अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यः । पित्र्याणि । पितृभ्य आगतानि । पितुर्यच्च । पा० ४. ३. ७९. । इति यत्प्रत्ययः । रीडृतः । पा० ७. ४. २७. । इति रीडादेशः । यस्येति चेतीकारलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मर्षिष्ठाः । मृष तितिक्षायां । प्रार्थनायां छान्दसो लुङ् । न माङ्गोऽग इत्यङभावः । विदुः । विद ज्ञाने । बहुलमन्यत्रापीत्युसिप्रत्ययः । अत एव बहुलवचनाद्गुणाभावः । छन्दसि वाप्राप्ते-दितयोरिति विसर्जनीयस्य षत्वं । नभः । नहेर्दिवि भश्च । उ० ४. २१०. । इत्यसुन् । जरिमा । जृष् वयोहानौ । औणादिको भाव इमनिच्प्रत्ययः । मिनाति । मीज् हिंसायां । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । अभिशस्तेः । अभिशस्यते हिंस्यतेऽन-येत्यभिशस्तिः । करणे क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अधीहि । इक् स्मरणे । लोट्यदादित्वाच्छपो लुक् । हेरपित्वेन डित्वाद्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षोडशो वर्गः ॥

नि काव्येति दशर्चमष्टमं सूक्तं चैष्टुभमाग्नेयं पराशरस्यार्धं । अनुक्रांतं च । नि काव्येति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो नर्या पुरुणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सचा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरुणि ।

अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणां । सचा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतः शाश्वतस्य नित्यस्य वेधसो विधातुर्ब्रह्मणः संबंधीनि काव्या काव्यानि मंत्ररूपाणि स्तोत्राण्ययमग्निर्निकः । नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति । किं कुर्वन् । नर्या नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा पुरुणि बहूनि धनानि हस्ते दधानः । हस्ते धारयन् । ईदृग्भूतमग्निमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवंतीति भावः । स्तोतृभ्यो धनेषु दत्तेष्वप्यग्नेर्धनं न क्षीयत इत्याह । अग्निरिति । अयमग्नी रयीणां रयिपतिर्भुवत् । धनानां मध्ये यानि धनान्युत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाण्यमृतानि । हिरण्यनामैतत् । अमृतं वै हिरण्यमिति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोतृभ्यः सचा सहैव चक्राणः कुर्वन् । युगपत्प्रयच्छन्नित्यर्थः ॥ कः । करोतेऽष्टादसो लुङ् । मंचे घसेति चेलुक् । हल्ङ्गाभ्य इति तकारलोपः । नर्या । नरशब्दाद्धितार्थे गवादिलक्षणे यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । यद्वा तत्र साधुरिति यत् । चक्राणः । करोतेर्लटः शानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य झुः । नन्वेवं सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि लिटः कानजस्तु । तस्यार्द्धधातुक्त्वेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्मे वत्सं परि षंतं न विदन्निच्छंतो विश्वे अमृता अमूराः ।

अमयुवः पद्व्यो धियं धास्तस्युः पदे परमे चार्वमेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सं । परि । संतं । न । विदन् । इच्छंतः । विश्वे । अमृताः । अमूराः ।

अमऽयुवः । पदऽव्यः । धियंऽधाः । तस्युः । पदे । परमे । चारु । अग्नेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवदत्यंतं प्रियं । यद्वा वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वदग्निरप्यस्माकं पुत्रः । तथा चास्मायते । ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इति । परिषंतं परितः सर्वत्र वर्तमानं । देवेभ्यो निर्गत्याश्चत्थ-

वेखादिषु निलीनं संतमित्यर्थः । एवंविधमग्निमिच्छंतो विश्वेऽमृताः सर्वेऽम-
रणधर्माणो देवा अमूरा अमूढा मरुतश्च न विंदन् । तमग्निं नालभंत । अल-
भमानाश्च ते अमयुवो हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावात्तज्जन्येन अमेण
क्लेशेनैकीभूताः । तस्याग्नेरन्वेषणाय पदव्यः पादैर्गच्छंतः । धियंधा धियामग्नेः शय-
नासनस्थानादिलक्षणानां कर्मणां धारयितारः । एवंविधाः संतश्चारु चारुणि
शोभनेऽग्नेः परम उन्नमेऽत्ये पदे । यच्च ह्यग्निर्निलीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः । तस्मिन्पदे
तस्युः । स्थितवंतः । बहुविधेन प्रयासेनाग्निं ददृशुरित्यर्थः ॥ परिषंतं । उपसर्ग-
प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्चपरः । पा० ८. ३. ८७. । इति षत्वं । अमयुवः । यु मिश्रणे । अमेण
यूयंत इति अमयुवः । क्विच्चिप्रच्छीत्यादिना विधीयमानौ क्विच्चीर्धावस्मादपि
धातोर्भवतः । तन्वादित्वादुवङ् । पदव्यः । वी गत्यादिषु । पादेन वियंति गच्छं-
तीति पदव्यः । क्विप् चेति क्विप् । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तस्युः । पादादि-
त्वान्निघाताभावः । चारु । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तृतीयामुचमाह ॥

तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुचिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।

नामानि चिदधिरे यज्ञियान्यसूदयंत तन्वः सुजाताः ॥ ३ ॥

तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वां । इत् । शुचिं । घृतेन । शुचयः । सपर्यान् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । असूदयंत । तन्वः । सुऽजाताः ॥ ३ ॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे अग्ने शुचिं शुद्धं दीपमानं वा
त्वामिहेवेभ्यो निर्गतं त्वामेवोद्दिश्य तिस्रः शरदस्तीन् संवत्सरान्घृतेनाज्येन यद्यदा
सपर्यान् । पूजां कुर्युः । तदानीं त्वमाविरभूः । तदनंतरं ते मरुतस्त्वयानुगृहीताः
संतो यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित् नामान्यपि
दधिरे । आधारयन् । नामानि च तैत्तिरीयके समाम्नायंते । ईहक् चान्याहक् च
ताहङ् च प्रतिहङ् च मितश्च संमितश्च सभरा इत्यादीनि । एतैश्चाग्निचयने मा-
रुताः सप्तकपाला ह्वयंते । नामानि धारयित्वा च सुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य
शोभनममृतत्वं प्राप्ताः संतस्तन्वः स्वकीयानि शरीराण्यसूदयंत । स्वर्गं प्रापि-
तवंतः ॥ तिस्रः । शसि चित्रतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्तेऽचि

र ऋत इति रेफादेशः । चिश्चः फिष् इत्यन्तोदात्तः । तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भा-
वेनान्तोदात्तत्वं उदात्तयणो हल्पूर्वादिति शस उदात्तत्वं । शरदः । शृ हिंसायां ।
शीर्यन्तेऽस्यामोषधय इति शरत्संवत्सरः । शृदृभसोऽदिः । उ० १. १२९. । इत्यदि-
प्रत्ययः । उभयत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । पा० २. ३. ५. । इति द्वितीया । सपर्यान् ।
सपर पूजायां । कंडूदिः । लेट्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यज्ञि-
यानि । यज्ञिर्विग्भ्यां घञ्जावित्यर्हार्थे घप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रिया जभिरे यज्ञियासः ।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानग्निं पदे परमे तस्थिवांसं ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रिया । जभिरे । यज्ञियासः ।

विदत् । मर्तः । नेमऽधिता । चिकित्वान् । अग्निं । पदे । परमे । तस्थिऽवांसं ॥ ४ ॥

बृहती महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यावावेविदाना अत्यर्थं ज्ञापयन्तः ।
कुचाग्निर्वर्तत इति परस्परं वदन्तो द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः । यद्वा
महत्यौ द्यावापृथिव्योर्मध्य आवेविदाना अग्निमुपलभमानाः । एवंभूता यज्ञियासो
यज्ञार्हा देवा रुद्रियाः । रुद्रोऽग्निः । देवानामसुरैः सह युद्धसमये तैर्देवैः स्था-
पितं धनमपहत्य गतवन्तमग्निं देवा आगत्याग्नेः सकाशाद्वलेन तद्धनमगृह्णन् ।
तदानीं सोऽग्निररोदीत् । तस्मादुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । तदग्निर्य-
कामयत् । तेनापाक्रामत् । तद्देवा विजित्यावरुत्समाना अन्वायन् । तदस्य
सहसादित्सन्त । सोऽरोदीत् । यदरोदीत्तदुद्रस्य रुद्रत्वमिति । तस्य रुद्रस्यार्हाणि
स्तोत्राणि प्रजभिरे । प्रजहिरे । चक्रुरित्यर्थः । नेमधिता । नेमशब्दोऽर्द्धवचनः ।
तथा च यास्कः । त्वो नेम इत्यर्द्धस्य । नि० ३. २०. । इति । सर्वेषां देवानामर्द्ध-
भागेन धीयते धार्यत इति नेमधित इन्द्रः । सर्वे देवा एकोऽर्द्धः । इन्द्र एक
एवापरोऽर्द्ध इति यावत् । तथा च तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्द्धमिन्द्रः प्रति तस्मा-
दिन्द्रो देवानां भूयिष्ठभाक्त्तम इति । तेनेद्रेण सहितो मर्तो मरुद्गणः परम
उत्तमेऽत्ये पदे स्थानेऽश्वत्थादौ तस्थिवांसं स्थितवन्तमग्निं चिकित्वाज्ञानन्विदत् ।
अलभत ॥ वेविदानाः । विदेर्ज्ञानार्थाल्लाभार्थाद्वा यङन्ताल्लटः शानच् । बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभयथेति शानच् आर्द्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ ।

अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । विदत् । विद् लाभे । लुङि लुदिक्त्वात् चुरङा-
देशः । नेमधिता । दधातेः कर्मणि निष्ठा । सुधित वसुधित नेमधित । पा० ७.
४. ४५. । इति धिभाव निपात्यते । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसं । तिष्ठतेर्लिटः क्सुः । वस्वेका-
जाङ्गसामितीडागमः ॥

घर्माभिष्टवे संजानाना इत्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूत्रितं । संजानाना
उप सीदन्नभिज्ञा दशभिर्विवस्वतः । आ० ४. ७. । इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

संजानाना उप सीदन्नभिज्ञु पत्नीवंतो नमस्यं नमस्यन् ।

रिरिक्कांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

संजानानाः । उप । सीदन् । अभिज्ञु । पत्नीऽवंतः । नमस्यं । नमस्यन्निति नमस्यन् ।

रिरिक्कांसः । तन्वः । कृण्वत । स्वाः । सखा । सख्युः । निऽमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां संजानानाः सम्यक् जानंतो देवा उपसीदन् । उपसीदन्ति प्राप्नु-
वन्ति । उपसन्ति कृत्वा च पत्नीवंतः सपत्नीकाः संतो नमस्यं नमस्कारार्हमभिज्ञु
आभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वां नमस्यन् । अपूजयन् । पूजयित्वा च सख्युर्मि-
त्रस्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणास्त्वया परिरक्ष्यमाणाः सखा
सखायो देवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्कांसः । अनशनादिरूपेण
दीक्षानियमेन रिक्तीकुर्वन्तः शेषयन्तः कृण्वत । यागानकुर्वन् । देवा वै यज्ञम-
तन्वतेति श्रुतेः ॥ नमस्यन् । नमोवरिवश्चिचड इति पूजार्थं क्यच् । लङि बहुलं
छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । रिरिक्कांसः । रिचिर् विरेचने । लिटः क्सुः ।
निमिषि । मिष स्पर्धायां । अचोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः । संपदादिलक्षणी भावे
क्विप् । रक्षमाणाः । कर्मणि लटः शानच् । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

चिः सप्त यद्गुह्यानि ते इत्पदाविदन्निहिता यज्ञियांसः ।

तेभीं रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशूञ्च स्थातृञ्चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

विः। सप्त। यत्। गुह्यानि। ते इति। इत्। पदा। अविदन्। निऽहिता। यज्ञियासः।
तेभिः। रक्षन्ते। अमृतं। सऽजोषाः। पशून्। च। स्थातृन्। चरथं। च। पाहि ॥ ६ ॥

विः सप्त । एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि वेदैकसमधिगम्यानि
यद्यानि पदा पदानि । पद्यते गम्यते स्वर्ग एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा
उच्यन्ते । ते चैकविंशतिसंख्याकाः । औपासनहोमवैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः ।
अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादयः सप्त सो-
मयज्ञाः । एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने ते इत्
त्वय्येव निहिता स्थापितानि । तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात् । न ह्यग्निमन्तरेण
यागा अनुष्ठातुं शक्यन्ते । यज्ञियासो यज्ञार्हा अर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिरधिका-
रहेतुभिर्युक्ताः । तथा चोक्तं । अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तः कर्मण्य-
धिकारीति । एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदान्यविदन् । अलभन्त ।
लब्ध्वा च तेभिर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृतममरणधर्माणं त्वां रक्षन्ते । पालयन्ति ।
यजन्तीत्यर्थः । सजोषास्तैर्यजमानैः समानप्रीतिस्त्वं पशून् गवाश्चादिपशून् च स्थातृन्
व्रीह्यादिस्थावराणि चरथं पशुव्यतिरिक्तमन्यद्यत्प्राणिजातमस्ति तच्च पाहि । रक्ष ।
तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यस
इत्यर्थः ॥ यत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । गुह्यानि । गुहायां भवानि ।
भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ते । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः
शे आदेशः । अविदन् । विदू लभे । लुङि लृदिच्चादङ् । पशून् स्थातृन् । उभ-
यचोभयथर्ष्वित्युभयथाभावान्नकारस्य रुत्वाभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां आनुषक् श्रुद्धो जीवसे धाः ।

अंतर्विद्वाँ अर्ध्वनो देवयानानतंद्रो दूतो अभवो हविर्वाद् ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनां । वि । आनुषक् । श्रुद्धः । जीवसे । धाः ।

अंतःऽविद्वान् । अर्ध्वनः । देवऽयानान् । अतंद्रः । दूतः । अभवः । हविःऽवाद् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि । ज्ञाननामैतत् इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । सर्वाणि ज्ञातव्यानि
विद्वान् जानंस्त्वं क्षितीनां यजमानलक्षणानां प्रजानां जीवसे जीवितुं श्रुद्धः
क्षुद्रूपस्य शोकस्य रोधयित्रीरिषोऽन्नान्यानुषक् अनुषक्तं सततं यथा भवति तथा

विधाः । विधेहि । कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानानन्नसमृद्धान्कृत्वानंतरं हविर्वाहं
 तैर्देवेभ्यः प्रक्षं हविर्वहन् दूतोऽभवः । देवानां दूतो भवसि । कीदृशस्त्वं । अंतर्विद्वान् ।
 द्यावापृथिव्योर्मध्ये जानन् । किं जानन् । अध्वनः । मार्गान् । कीदृशान् । देव्या-
 नान् । देवा यैर्मार्गैर्येति गच्छंति ताज्ज्ञानन्नित्यर्थः । अतंद्रः । पुनर्हविर्वहनेऽप्य-
 नलसः ॥ वयुनानि । अज गतिक्षेपणयोः । अजियमिशीङ्भ्यश्च । उ० ३. ६१ ।
 इति कर्मण्युनप्रत्ययः । अजेर्ब्रह्मजपोरिति वीभावः । क्षितीनां । क्षियंति निव-
 संतीति क्षितयो मनुष्याः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् । अतो-
 दाज्ञाद्भ्रूवांतात्क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । श्रुथः ।
 श्रुचं रुंधंतीति श्रुथः । क्तिप् चेति क्तिप् । पूर्वपदस्यांत्यलोपः पृषोदरादिवात् ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

स्वा॒ध्यो दि॒व आ स॒प्र य॒ज्ञी रा॒यो दुरो॒ ऋ॒त॒ज्ञा अ॒जानन् ।

वि॒द॒ग्न्यं सर॒मा दृ॒ळ्हमूर्॒वं येन॒ नु कं॒ मानु॑षी॒ भोज॑ते॒ विट् ॥ ८ ॥

सु॒ऽआ॒ध्यः । दि॒वः । आ । स॒प्र । य॒ज्ञीः । रा॒यः । दुरः॑ । वि । ऋ॒त॒ऽज्ञाः । अ॒जानन् ।

वि॒द॒त् । ग॒न्यं । सर॒मा । दृ॒ळ्हं । ऊ॒र्वं । येन॑ । नु । कं॒ । मानु॑षी । भोज॑ते । विट् ॥ ८ ॥

स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ता यज्ञीर्यह्यो महत्यः सप्र गंगाद्याः सप्र नद्यो दिवो
 द्युलोकादागत्य भूम्यां प्रवहंतीति शेषः । हे अग्ने । ईदृग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः ।
 अग्नौ होमे सति हि तेन तृप्नः सूर्यो वृष्टिं करोति । तस्मिन्नर्थे स्मृतिः पूर्वमु-
 दाहता । अतो वृष्टिद्वाराग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते । तथा ऋतज्ञा ऋतं यज्ञं
 जानंतोऽंगिरसो रायो बलनास्त्रासुरेणापहतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो द्वाराणि
 गमनमार्गानजानन् । त्वया ज्ञातवन्तः । त्वत्साध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वे-
 षणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगत्येन्द्रस्य
 न्यवेदयत् । इन्द्रश्च तानंगिरसो गाः प्रापयत् । अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् ।
 अंगिरोभ्यः सकाशाद्ग्न्यं गवि भवं दृळ्हं स्थूलं । बहुलमित्यर्थः । एवंविधं
 पयोलक्षणमूर्वमन्नं सरमा देवशुनी विदत् । अलभत । कमित्येतत्पादपूरणं ।
 येन नु येन हि गव्येन मानुषी विट् मनोः संबन्धिनी प्रजा भोजते । इदानीं
 भुंक्ते । तद्ग्न्यमपि परंपरयाग्निरेव करोति ॥ स्वाध्यः । सुआङ्पूर्वाङ्गीशब्दाज्ज-
 स्येरनेकाच इति यणादेशः । यज्ञीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । गन्यं ।

सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंगे यद्वक्तव्यमिति भावार्थे यत् । ऊर्वं । उर्वीं हिंसार्थः ।
ऊर्वति क्षुधं हिनस्तीत्यूर्वमन्नं । पचाद्यच् । भोजते । भुज पालनाभ्यवहारयोः ।
अमि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्युः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुं ।

महा महद्भिः पृथिवी वि तस्ये माता पुत्रैरदिति धायसे वेः ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्युः । कृण्वानासः । अमृतऽत्वाय । गातुं ।

महा । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्ये । माता । पुत्रैः । अदितिः । धायसे ।

वेरिति वेः ॥ ९ ॥

य आदित्या अमृतत्वायामरणत्वसिद्धये गातुं मार्गमुपायं कृण्वानासः कुर्वाणाः
संतो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दश-
रात्रषट्त्रिंशद्रात्रादित्यानामयनादीनि कर्माण्यातस्युः । आस्थितवंतः । कृतवंत
इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । आदित्या अकामयंत सुवर्गे लोकमियामेतीति ।
त एतं षट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन् । तमाहरंत तेनायजंतेति च । महद्भिरनुष्ठानेन
महानुभावैस्तैः पुत्रैः सहिता माता जनयिष्यदितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य
जगतो धारणाय महा स्वकीयेन महत्त्वेन वितस्ये । विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने
यतस्त्वं वेः । आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशादीनि हवींथभक्षयः । अत
एतत्सर्वं जातमित्यर्थः ॥ कृण्वानासः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेनाकारांतादेशश्च । तस्यातो लोपे सति
स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः । शानचश्चिह्नादंतोदात्तत्वं । आज्ञसेरसुक् । महा ।
महिम्नेत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः । धायसे । वहिहाधाज्यश्छांदसीति दधातेभा-
वेऽसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युक् । वेः । वी गतिप्रजन-
कांत्यसनखादनेषु । लङि सिष्यदादित्वाच्छपो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपी-
त्यडभावः । धायस इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वादस्य निघाताभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमस्मिन्दिवो यदक्षी अमृता अकृण्वन् ।

अधं क्षरन्ति सिधंवो न सृष्टाः प्र नीचीरग्ने अरुषीरजानन् ॥ १० ॥

अधि। श्रियं। नि। दधुः। चारुं। अस्मिन्। दिवः। यत्। अक्षी इति। अमृताः। अकृण्वन्।
अध। क्षरन्ति। सिंधवः। न। सृष्टाः। प्र। नीचीः। अग्ने। अरुषीः। अजानन् ॥ १० ॥

अस्मिन्नग्नौ चारुं शोभनां श्रियं परिस्तरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसंपदम-
धिनिदधुः । यजमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च यद्यदाक्षी यज्ञस्याज्यभाग-
लक्षणे चक्षुषी अकृण्वन् । कुर्वन्ति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागाविति
श्रुतेः । तदानीं दिवो द्युलोकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागसमयो जात
इत्यवगम्यागच्छन्तीति शेषः । अधाज्यभागानन्तरं सृष्टा अग्नेरूपन्नाः सिंधवो
न शीघ्रं गच्छन्त्यो नद्य इव नीचीर्नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीररुषीरारोच-
मानाः । यद्वा निर्मलरूपाः । हे अग्ने । एवंभूतास्त्वदीया ज्वालाः क्षरन्ति । संच-
लन्ति । सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः । आगता देवाश्च प्राजानन् । अस्माकं
होमायेदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति दृष्टाः संतः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी । पर-
त्वान्नुमं बाधित्वा ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७. । इत्यक्षिशब्दस्येकारान्तादेशः ।
स चोदात्तः । ईवे कृते सकृदतपरिभाषया पुनर्नुम् न भवति । सवर्णदीर्घः ।
नीचीः । निपूर्वादंचतेर्च्ञ्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः ।
अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । न्यधी
चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अरुषीः । अरुषमिति रूपनाम । ऋहनिभ्यामुषच्
इत्यर्तेरुषच् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टादशो वर्गः ॥

रयिर्नेति दशर्चं नवमं सूक्तं पराशरस्यार्धं चैष्टुभमाग्नेयं । अनुक्रांतं च ।
रयिर्नेति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः ।

स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतैव सन्नं विधत्ते वि तारीत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पितृऽवित्तः । वयःऽधाः । सुऽप्रणीतिः । चिकितुषः । न । शासुः ।

स्योनऽशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः । होताऽइव । सन्नं । विधत्तः । वि । तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तः पितुः सन्नशालब्धो रयिर्धनमिव योऽग्निर्वयोधा अन्नस्य दाता ।

यथा पैतृकं धनं विश्रम्भेण व्यवह्रियमाणं सदन्नप्रदं भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विश्रम्भेण व्यवहृतः सन् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः । चिकितुषो विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः शासनमिव सुप्रणीतिः सुखेन प्रणेतव्यः । यथा विद्वच्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते । तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यश्च स्योनशीः सुखप्रदे गार्हपत्यायतनादौ श्यानोऽतिथिर्न सुखासन उपवेशितोऽर्घपाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणानो हविर्भिस्तरपणीयः सोऽग्निर्विधतः परिचरतो यजमानस्य सद्य गृहं वितारीत् । प्रवर्धयति ददाति वा । तत्र दृष्टान्तः । होतेव । होता होमकर्ता ध्वर्युस्तत्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् ॥ पितृवित्तः । विदू लाभे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृ-
प्रतिषेधः । विभाषा गमहनविदविशमिति क्सावस्य धातोरिटो विकल्पितत्वात् तत्रापि विशिसाहचर्यात्तौदादिक एव विदिर्गृह्यत इत्युक्तं । वित्तो भोगप्रत्यययोः । पा० ८. २. ५८. । इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः । वयोधाः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । आतो मनिन्निति विच् । सुप्रणीतिः । प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुनः सुशब्देन समासे कृद्गुहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चिकितुषः । लिटः क्सुः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । शासुः । शासु अनुशिष्टौ । शृस्वृत्तिहीत्यादिना विधीयमान उप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । तत्र निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । स्योनशीः । स्योनमिति सुखनाम । स्योने सुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शेत्, इति स्योनशीः । क्तिप् चेति क्तिप् । प्रीणानः । प्रीञ् तर्पणे । कर्मणि शानचि व्यत्ययेन आ । विधतः । विध विधाने । विधतिः परिचरणकर्मेति नैरुक्ताः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्त्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।

पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत् ॥ २ ॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा । क्त्वा । निऽपाति । वृजनानि । विश्वा ।

पुरुऽप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽइव । शेवः । दिधिषाय्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवो न सविता द्योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव योऽग्निः सत्यमन्मा सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोऽग्निः ऋत्वात्मीयेन कर्मणा विश्वा वृजनानि । विभ-
 क्तिव्यत्ययः । सर्वेभ्यः संग्रामेभ्यो निपाति । नितरां पालयति । वर्ज्यते हिंस्य-
 तेऽस्मिन्निति वृजनं संग्रामः । अपि च पुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽग्निरम-
 तिर्न । रूपनामैतत् । रूपमिव सत्यो वाधरहितः । रूप्यत इति रूपं स्वरूपं । यथा
 पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विशेषेषु सत्स्वपि स्वयमैकरूपेण नित्यं भवति ।
 तद्वदग्निरप्युच्चावचेषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽग्निः श्रेवः
 सुखकरः । तच्च दृष्टान्तः । आत्मेव । परमप्रेमास्पदतया निरतिशयानन्दस्वरूप आत्मा
 यथा सर्वान्सुखयति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रमुपजीवन्ति । एष
 ह्येवानन्दयतीति च श्रवणात् । तद्वदग्निरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति ।
 एवंभूतोऽग्निर्दिधिषाय्यो भूत् । सर्वैर्यजमानैर्धारणीयो भवति । परित्यागे हि
 वीरहत्यालक्षणो दोषो भवति । तथा च तैत्तिरीयकं । वीरहं वा एष देवानां
 योऽग्निमुद्भासयत इति ॥ सत्यमन्मा । मननं मन्म । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त
 इति मनिन् । सत्यमवितथं मन्म यस्य । बहुव्रीहिस्वरः । वृजनानि । वृजी वर्जने ।
 कृपूवृजीत्यादिना क्युप्रत्ययः । पुरुप्रशस्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
 प्राप्तं प्रवृद्धादीनां च । पा० ६. २. १४७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स ह्याकृतिगण
 इत्युक्तं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिः । दिधिषाय्यः । दधातेर्दिधिषाय्यः
 । उ० ३. ९६. । इति साय्यप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

तृतीयामुचमाह ॥

देवो न यः पृथिवी विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवी । विश्वऽधायाः । उपऽक्षेति । हितऽमित्रः । न । राजा ।

पुरऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥ ३ ॥

देवो न द्योतमानः सूर्य इव योऽग्निर्विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा
 सूर्यो वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वं जगद्वृत्ते । एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य
 जगतो धारयिता । सोऽग्निः पृथिवी पृथिव्यामुपक्षेति । सर्वेषां प्रियः सत्यज्ञ-
 गृहादौ निवसति । तच्च दृष्टान्तः । हितमित्रो न राजा । हितान्यनुकूलानि मि-

चाणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति तद्वत् । यथा सर्वजनमित्रो राजा । एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः । न ह्यग्निं कश्चन द्विष्टे । यस्याग्नेः पुरःसदः पुरस्तात्सीदंत उपविशंतः पुरुषाः शर्मसदो न वीराः पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते । पिता पुत्रानिवाग्निः स्वस्य परिचारकान्नक्षतीति भावः । सोऽयमग्निरतिशयेन श्रुद्धः कर्मयोग्यो भवति । तत्र दृष्टान्तः । अनवद्यानिदिता पतिजुष्टेव नारी स्वपतिना सेविता स्वीकृता योषिदिव । सा यथा पातिव्रत्येन श्रुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति । एवमग्निरपि ॥ विश्वधायाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वादपि दधातेर्वहिहाधाभ्यश्छंदसीत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युक् । मरुद्धादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । उपक्षेति । क्षि निवासगत्योः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अनवद्या । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पतिजुष्टेव । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नारी । नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् डीनंत आद्युदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तं त्वा नरो दमे आ नित्यमिद्धमग्ने सचंत क्षितिषु ध्रुवासु ।

अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यस्मिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणां ॥ ४ ॥

तं त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यं । इद्धं । अग्ने । सचंत । क्षितिषु । ध्रुवासु ।

अधि । द्युम्नं । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भव । विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणां ॥ ४ ॥

हे अग्ने तं त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वां नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ध्रुवासु क्षितिषु निश्चलासु चलनरहितासु भूमिषु । निरुपद्रवेषु यामेष्वित्यर्थः । दमे स्वकीये यज्ञगृहे नित्यमिद्धमनवरतं समिद्धिः प्रज्वलितं कृत्वासचंत । आभिमुख्येन सेवन्ते । किंच । अस्मिन्नग्नौ द्युम्नं हविलक्षणमन्नं भूरि चरुपुरोडाशादिरूपेण बहुविधमधिनिदधुः । स्थापितवन्तः । एवंगुणविशिष्टो योऽग्निः स त्वं विश्वायुरुक्तप्रकारेण सर्वान्नो भूत्वा रयीणां धनानां धरुणो धारयिता भव । अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचंत । षच समवाये । छंदसो वर्तमाने लङ् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । भवा । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । धरुणः । धारेणिलुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अश्रुर्वि सूरयो ददतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिथेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि । पृक्षः । अग्ने । मघऽवानः । अश्रुः । वि । सूरयः । ददतः । विश्वः । आयुः ।

सनेम । वाजं । संऽइथेषु । अर्यः । भागं । देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने मघवानो हविल्लक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृक्षोऽन्नानि अश्रुः ।
व्याप्नुवंतु । त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नानि लभन्तां । ये च सूरयो विद्वांसस्तां
स्तुवंति ददतश्च ये तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छन्तो वर्तन्ते ते सर्वे विश्वमायुः सर्वे
जीवितं अश्रुः । व्याप्नुवंतु । वयं च समिथेषु संग्रामेष्वर्योऽरेः शत्रोः संबंधिनं
वाजमन्नं सनेम । त्वदनुग्रहात्संभजेमहि । तदनन्तरं देवेषु त्वत्प्रमुखेष्विन्द्रादिषु
श्रवसे यशसे तदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः स्थापयन्तो भूयास्मेति शेषः ॥ अश्रुः ।
अश्रू व्याप्नौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । ददतः ।
नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सनेम ।
वन षण् संभक्ती । व्यत्ययेन शः । अर्यः । अरिशब्दात्षष्ठ्येकवचने जसादिषु छंदसि
वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । अरिशब्द अच इरितीप्रत्यया-
तोऽतोदात्तः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भागं । कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूधीः पीपयंत द्युभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिंधवः समया ससुरद्रि ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽऊधीः । पीपयंत । द्युऽभक्ताः ।

पराऽवतः । सुऽमतिं । भिक्षमाणाः । वि । सिंधवः । समया । ससुः । अद्रि ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेव धेनवोऽग्निहोत्रादिहविषां
दोग्ध्यो गावः पीपयंत । क्षीरादिलक्षणं गव्यमपापयन् । कीदृश्यो गावः ।
वावशानाः । अग्निं पुनः पुनः कामयमानाः । स्मदूधीः । स्मच्छब्दो नित्यशब्द-
समानार्थः । नित्यमूधसा युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदात्र इत्यर्थः । द्युभक्ताः ।

दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संश्लिष्टाः । तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च सिंधवः स्यंद-
नशीला नद्यः सुमतिमस्याग्नेः शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याच-
मानाः सत्योऽद्रिं समयाद्रेः पर्वतस्य समीपे परावतो दूरदेशाद्विससुः । विशेषेण
गच्छन्ति प्रवहन्ति । अग्नये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ऋतस्य ।
क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वावशानाः । वश
कांतौ । यडंताच्छानच् । न वश इति संप्रसारणप्रतिषेधः । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । छंदस्युभयथेति शानच् आर्द्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । अत एव
लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । स्मदूधीः । स्मत् नित्या-
न्यूधांसि यासां । ऊधसोऽनङ् । पा० ५. ४. १३१. । इत्यनङादेशः समासांतः ।
संख्याव्ययादेर्डीप् । पा० ४. १. २६. । इति डीप् । भसंज्ञायामलोपोऽन इत्यलोपः ।
डीपः पित्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वर एव शिष्यते । पीपयंत । पा पाने । अस्माद्धे-
तुमसिचि शाच्छासाहेति युक् । एयंताल्लुङि च्लेञ्चङादेशादि । चङ्गन्यतरस्यामिति
चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । परावतः । परागतात् । दूरं
हि परागतं भवति । अस्मिन्धात्वर्थे गम्यमान उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे । पा० ५.
१. ११८. । इति वतिः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः ।

नक्ता च चक्रुरुषसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽमतिं । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे । यज्ञियासः ।

नक्ता । च । चक्रुः । उषसा । विरूपे इति विऽरूपे । कृष्णं । च । वर्णं । अरुणं ।

च । सं । धुरिति धुः ॥ ७ ॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याचमाना यज्ञि-
यासो यज्ञार्हाः सर्वे देवा दिवि द्योतमाने त्वे त्वयि श्रवो हविर्लक्षणमन्नं दधिरे ।
अस्थापयन् । अग्निर्देवानामन्नाद इति श्रुतेः । तदनंतकालादहो हविर्युक्ताया-
नुष्ठानाय विरूपे विविधरूपे उषसाः कालोपलक्षितमहर्नक्ता च नक्तं रात्रिं
च चक्रुः । अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । कृष्णं च वर्णं रात्र्यां श्यामलवर्णमंध-
कारमह्यरुणमारोचनं श्वेतवर्णं तेजश्च संधुः । सम्यक् स्थापितवन्तः ॥ त्वे । सुपां
सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । नक्ता । तेनैव द्वितीयाया आदेशः । उषसा ।

तेनैव विभक्तेराकारः । धुः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुसादेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यान्नाये मर्तान्सुषूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च ।

छायेव विश्वं भुवनं सिसक्ष्यापप्रिवानोदसी अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान् । राये । मर्तान् । सुसूदः । अग्ने । ते । स्याम । मघऽवानः । वयं । च ।

छायाऽईव । विश्वं । भुवनं । सिसक्षि । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान्मर्तान्मनुष्यान्स्मान्नाये धनाय सुषूदः । अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि । ते तादृशा वयं च मघवानो धनिनः स्याम । भवेम । रोदसी द्यावापृथिव्यावंतरिक्षं चापप्रिवान् स्वतेजसा वृष्ट्युदकेन वापूरितवांस्त्वं च विश्वं भुवनं सर्वं जगत् सिसक्षि । सेवसे । अनुगृह्य सर्वं रक्षसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । छायेव । यथा छत्रादेश्छायातपादिजनितं क्लेशं निवार्य रक्षति तद्वत् ॥ राये । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुषूदः । षूद प्रेरणे । लेट्छडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । सिसक्षि । षच समवाये । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । इदित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । आपप्रिवान् । प्रा पूरणे । लिटः क्सुः । वस्वेकाजाद्वसामितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि ॥

नवमीमृचमाह ॥

अर्वेद्भिरग्ने अर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्रयुः ॥ ९ ॥

अर्वेत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । वनुयाम् । त्वाऽऊताः ।

ईशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः । शतऽहिमाः । नः । अश्रयुः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वोतास्त्वया रक्षिताः संतो वयमर्वद्भिरस्मदीयैरश्वैरर्वतः शत्रुसंबन्धिनोऽश्वान्नृभिरस्मदीयैर्भटैर्नृन् शत्रोर्भटान् । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्राः । तैर्वीरान् शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम । हन्याम । वनुष्यतिर्हंतिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । नि० ५. २. । इति यास्कः । पितृवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य रायो धनस्येशानासः

स्वामिनः सूरयो विद्वांसो नोऽस्माकं पुत्राः शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवंतः
संतो व्यश्युः । विशेषेण भुञ्जतां । अस्मदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च
भवत्वित्यर्थः ॥ त्वीताः । त्वयोताः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
व्यत्ययेनात्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतहिमाः । अत्र हिम-
शब्देन तद्वान्हेमंतो लक्ष्यते । ब्राह्मणं च भवति । शतं हिमा इत्याह । शतं त्वा
हेमंतानि धिषीयेति वावैतदाहेति । शतं हिमाः शतं हेमंतर्तवो येषां ते शतसंवत्स-
रजीविन इत्यर्थः । व्यश्युः । अश भोजने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमुचमाह ॥

एता ते अग्रे उचथानि वेधो जुष्टानि संतु मनसे हृदे च ।

शकेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवो देवभक्तं दधानाः ॥ १० ॥

एता । ते । अग्रे । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । संतु । मनसे । हृदे । च ।

शकेम । रायः । सुधुरः । यमं । ते । अधि । श्रवः । देवभक्तं । दधानाः ॥ १० ॥

हे वेधः । मेधाविनामैतत् । मेधाविन्नग्रे । एतोचथान्येतानीदानीमस्माभिः
प्रयुक्तानि स्तोत्राणि ते तव मनसे मनोवृत्तये हृदे तद्वृत्तिमतेऽतःकरणाय च
जुष्टानि संतु । प्रियाणि भवंतु । ते तव संबन्धिनः सुधुरः सुष्ठु निर्वाहकस्य ।
यद्वा शोभनं धूर्वति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधूः । तादृशस्य रायो धनस्य यमं
नियमनं कर्तुं शकेम । शक्ता भूयास्म । किं कुर्वतः । देवभक्तं देवैः संभजनीयं श्रवो
हविलक्षणमन्नमधिदधानाः । अग्रेरुपरि धारयंतः । अग्नौ हविर्भिर्होमं कुर्वत
इत्यर्थः ॥ उचथानि । वच परिभाषणे । रुदिविदिभ्यां किदिति विधीयमानोऽथ-
प्रत्ययः कित्त्वं च बहुलवचनादस्मादपि भवति । वच्यादिना संप्रसारणं । जुष्टानि ।
जुष्टार्पिते च छंदसि नित्यं मंचे । पा० ६. १. २०९. २१०. । इत्याद्युदात्तत्वं । हृदे ।
पह्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । शकेम । शक्नु शक्तौ । लिङ्गाशिष्यः ।
सुधुरः । धुर्वी हिंसार्थः । क्षिप् चेति क्षिप् । रास्लोप इति वकारलोपः । न
पूजनादिति समासांतप्रतिषेधः । देवभक्तं देवभक्तं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे विंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वादशोऽनुवाकः ॥

त्रयोदशानुवाक एकादश सूक्तानि । तत्रोपप्रयंत इति नवचं प्रथमं सूक्तं । तत्रानुक्रम्यते । उपप्रयंतो नव गोतमो राहूगणो गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः । राहूगणनामा कश्चिद्विषः । तस्य पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । गायत्रं त्वित्युक्तत्वाद्विदमुत्तरं च गायत्रीछंदस्कं । परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्निदेवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्येतदादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उपप्रयंत इति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् ॥ पृष्ठचषडहस्य प्रथमेऽहन्येतदेव सूक्तमाज्यशस्त्रं । सूचितं च । उपप्रयंत इति तु प्रथमेऽहन्याजं । आ० ७. १०. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उपप्रयंतो अध्वरं मंचं वोचेमाग्नये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपऽप्रयंतः । अध्वरं । मंचं । वोचेम । अग्नये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमग्निष्टोमादियज्ञमुपप्रयंत उपेत्य प्रकर्षणं यंतो गच्छंतः । प्राश्विच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठंत इत्यर्थः । तादृशा वयमग्नयेऽगनादिगुणयुक्ताय देवाय मंचं मननसाधनमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । कीदृशायाग्नये । आरेऽस्मे च शृण्वते । चशब्दोऽप्यर्थ आरे-शब्दात्परो द्रष्टव्यः । आरे च दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतीः शृण्वते । अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽग्निरस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम । ब्रुवो वचिः । लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । शृण्वते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यः स्त्रीहिंतीषु पूर्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षद्दाश्रुषे गयं ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहिंतीषु । पूर्यः । संजग्मानासु । कृष्टिषु । अरक्षत् । दाश्रुषे । गयं ॥ २ ॥

पूर्यश्चिरंतनो योऽग्निः स्त्रीहिंतीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु दाश्रुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय गयं धनमरक्षत् । रक्षति । तस्मै मंचं वोचेमेति पूर्वेण संबंधः ॥ स्त्रीहिंतीषु । णिह स्नेहने । चुरादिः । स्नेहयतीति वधकर्मसु पठितः । स्नेह्यंते हिंस्यंते प्रजा आभिरिति स्नेहितयः । करणे क्तिन् । तितुचेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यमिति वचनान्निगू-

हीतिर्निपठितिरितिवदिडागमः । व्यत्ययेनैकारस्येकारादेशः । क्तिनो दीर्घश्च । निह्वादाद्युदात्तत्वं । संजग्मानामु । समो गम्यच्छीत्यात्मनेपदे लिटः कानच् । गम-
हनेत्यादिनोपधालोपः । अरक्षत् । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् ॥

अग्निमंथने जातायानुब्रूहीत्युक्त उत ब्रुवन्त्वित्येषानुवचनीया । प्रातर्वैश्वदेव्या-
मिति खंडे सूचितं । शिष्टेनोत्तरामुत ब्रुवन्तु जंतवः । आ० २. १६. । इति ॥ तथा
साकमेधेषु मरुद्भ्यः ऋडिभ्यः पुरोडाशमित्यस्यामिष्टावेषैव प्रथमाज्यभागानुवा-
क्या । सूचितं च । मरुद्भ्यः ऋळिभ्य उत्तरोत्त ब्रुवन्तु जंतव इति ॥

तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

उत ब्रुवन्तु जंतव उदग्निर्वृचहाजनि । धनंजयो रणेरणे ॥ ३ ॥

उत । ब्रुवन्तु । जंतवः । उत । अग्निः । वृचहा । अजनि । धनंजयः । रणेरणे ॥ ३ ॥

अग्निरुदजनि । अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । उत्तानंतरं जंतवो जाताः सर्वे
ऋत्विजो ब्रुवन्तु । तमग्निं स्तुवन्तु । कीदृशोऽग्निः । वृचहा । वृचाणामावरकाणां
शत्रूणां हंता रणे रणे सर्वेषु संग्रामेषु धनंजयः शत्रुधनानां जेता ॥ धनंजयः ।
संज्ञायां भृतृवृजीति । पा० ३. २. ४६. । खच् । अरुद्विषदजंतस्य । पा० ६. ३. ६७. ।
इति मुम् । चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं । रणे रणे । रण शब्दार्थः । रणंति दुंदुभ-
योऽस्मिन्निति रणः संग्रामः । अशिरण्योरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप् ।
नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । आग्नेडितानुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये । दस्मत्कृणोषिध्वरं ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् । कृणोषि । अध्वरं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य क्षये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां दूतस्त्वमसि ।
भवसि । यस्य च हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय
वेषि । गमयसि । यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वदर्शनीयं कृणोषि । करोषि
तमित्सुहृदमित्युत्तरया संबंधः ॥ वेषि । वी गत्यादिषु । अंतर्भावितण्यर्थाल्लट् ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । दस्मत् । दसि दंसनदर्शनयोः ।
इषियुधीधीत्यादिना मक् । दस्ममित्यत्र मकारस्य वर्णव्यत्ययेन तकारः । कृणोषि ।
कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्याकारः ।

तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्क्षूपधगुणाभावः । यस्येत्यनुषंगान्निष्पा-
ताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तमित्सुहृव्यमंगिरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुबर्हिषं ॥ ५ ॥

तं । इत् । सुऽहृव्यं । अंगिरः । सुऽदेवं । सहसः । यहो इति । जनाः । आहुः ।

सुऽबर्हिषं ॥ ५ ॥

हे सहसो यहो । बलस्य पुत्र । अंगिरः । अंगनादिगुणयुक्ताग्रे । यो यज-
मानः पूर्वमुक्तस्तमित् तमेव यजमानं सुहृव्यं शोभनहविष्कं सुदेवं शोभनदैवतं
सुबर्हिषं । बर्हिरिति यज्ञनाम । शोभनयज्ञं च जनाः सर्वे मनुष्या आहुः ।
कथयन्ति ॥ सुहृव्यमित्यादिषु नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सहसो यहो । सुवा-
मंचित इति परांगवद्भावात्षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकमामंचितानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हव्या सुश्चंद्र वीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रऽशस्तये । हव्या । सुऽचंद्र । वीतये ॥ ६ ॥

हे सुश्चंद्र शोभनाह्लादनाग्रे तान्देवानिहास्मिन्कर्मण्युपास्मत्समीपं प्रशस्तये
स्तुतय आवहासि च । आवह प्रापय च । आगतेभ्यस्तेभ्यो हव्या हव्यानि
चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि । वह प्रापणे ।
लेट्वाडागमः । प्रशस्तये । शंसु स्तुतौ । भावे क्तिन् । नितुचेतीट्प्रतिषेधः ।
अनिदितामिति नलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुश्चंद्र । ह्रस्वाच्च-
ट्प्रतिषेधे मंच इति सुट् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

न योरुपन्धिरश्वः शृण्वे रथस्य कच्चन । यदग्रे यासि दूत्यं ॥ ७ ॥

न । योः । उपन्धिः । अश्वः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् । अग्रे । यासि । दूत्यं ॥ ७ ॥

हे अग्रे यद्यदा दूत्यं देवानां दूतत्वं यासि । प्राप्नोषि । कच्चन कदाचन तदानीं
सर्वदापि योगच्छतस्तव रथस्याश्वोऽश्वैरुत्पादित उपन्धिः श्रवणार्हः शब्दो न

शृण्वे । न श्रूयते । रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ योः ।
या प्रापण इत्यस्मात् यो द्वे च । उ० १. २१. । इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः । बहुल-
वचनाद्विर्भावाभावः । उपचिरित्येतत् श्रोतुमर्हस्य शब्दस्याख्या । तथा च तैत्ति-
रीयाणां प्रातिशाख्यं सशब्दमुपचिमत । तै० प्रा० २. ११. । इति । शृण्वे । श्रु
श्रवणे । कर्मणि लटि श्रुवः शृ चेति व्यत्ययेन श्रुः शृभावश्च । लोपस्त आत्म-
नेपदेष्विति तलोपः । हुश्रुवोः सार्वधानुक इति यणादेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वोतो वाज्यह्योऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्वाँ अग्ने अस्थात् ॥ ८ ॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अह्यः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र । दाश्वान् । अग्ने ।

अस्थात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारादपरो निकृष्टो भवति । हे अग्ने स
इदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवीषि दाता सन् त्वोतस्त्वयोतो रक्षितो वाज्यन्नवान्
अह्यो लज्जारहितः । एवंभूतः सन् अभि प्रास्थात् । ऐश्वर्यमभिप्राय्य प्रति-
तिष्ठति । सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अह्यः । ह्री लज्जायां । जिह्मेतीति ह्यः । न
ह्योऽह्यः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाश्वान् । दाश्रु दाने । दाश्वान् साह्या-
निति क्सुप्रत्ययांतो निपातितः ॥

नवमीमृचमाह ॥

उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि । देवेभ्यो देव दाश्रुषे ॥ ९ ॥

उत । द्युऽमत् । सुऽवीर्यं । बृहत् । अग्ने । विवाससि । देवेभ्यः । देव । दाश्रुषे ॥ ९ ॥

उत अपि च हे देव द्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाश्रुषे चरुपुरोडाशादीनि हवीषि
दत्तवते तस्मै यजमानाय बृहत्प्रौढं धनं विवाससि । गमयितुमिच्छसि । प्राप-
यसीति यावत् । कीदृशं । द्युमत् । अतिशयेन दीप्तं । सुवीर्यं । शोभनवीर्योपेतं ॥
सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विवाससि । वा गतिगंधनयोः । सनि
द्विर्भावे सन्यत इतीत्वं । दाश्रुषे । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्र-
सारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वाविंशो वर्गः ॥

जुषस्वेति पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं । अनुक्रांतं च । जुषस्व पंचेति । ऋथाद्याः

पूर्ववत् ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः । पशौ स्तोकानुवचन आद्या विनियुक्ता । सूचितं च । प्रेषितः स्तोकेभ्योऽन्वाह जुषस्व सप्रथस्तमं । आ० ३. ४. । इति ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमं । हव्या जुहान आसनि ॥ १ ॥

जुषस्व । सप्रथःऽतमं । वचः । देवप्सरःऽतमं । हव्या । जुहानः । आसनि ॥ १ ॥

हे अग्ने सप्रथस्तममतिशयेन विस्तीर्णं वचः स्तोत्रलक्षणमस्मदीयं वचनं जुषस्व । सेवस्व । कीदृशं । देवप्सरस्तमं । देवानां प्रीणयितृतमं । किं कुर्वन् । आसनि तवास्ये हव्या हव्यानि स्तोकलक्षणानि हवींषि जुहानः प्रक्षिपन् । इमानि स्तोकलक्षणानि हवींषि वृथा मा भुवन् तत्सर्वं त्वदीयेन मुखेन स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ देवप्सरस्तमं । स्पृ प्रीतिबलनयोः । देवान् स्पृणोति प्रीणयतीति देवप्सराः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारपकारयोः स्थानविपर्ययः । अतिशयेन देवप्सरा देवप्सरस्तमः । जुहानः । जुहोतेर्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । आसनि । पृहन्नित्यादिनास्यशब्दस्यासन् आदेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अथा ते अंगिरस्तमाग्ने वेधस्तम प्रियं । वोचेम ब्रह्म सानसि ॥ २ ॥

अथ । ते । अंगिरःऽतम । अग्ने । वेधःऽतम । प्रियं । वोचेम । ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हे अंगिरस्तम । अतिशयेनांगनादिगुणयुक्त । यद्वा । अंगिरसां वरिष्ठ । वेधस्तम । वेधा इति मेधाविनाम । अतिशयेन मेधाविन्नग्ने । अथानंतरं ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास् ॥ वोचेम । लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । सानसि । वन षण् संभक्तौ । सानसि-वर्णसीत्यादावसिच्प्रत्ययांती निपात्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दाश्रध्वरः । को ह कस्मिन्नसि श्रितः ॥ ३ ॥

कः । ते । जामिः । जनानां । अग्ने । कः । दाश्रुऽश्रध्वरः । कः । ह । कस्मिन् ।

असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जनानां मनुष्याणां मध्ये ते तव को जामिः । को बंधुः । त्वं सर्वैर्गु-
णैरधिकोऽसि । तवानुरूपो बंधुर्नास्तीति भावः । को दाश्वध्वरः । दाश्वर्दत्तोऽध्वरो
यज्ञो येन स तथोक्तः । त्वां यष्टुमपि समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । को ह त्वं ।
कथंभूतस्त्वमीदृग्रूप इति सर्वैर्न ज्ञायस इत्यर्थः । कस्मिन् स्थाने श्रित आश्रि-
तोऽसि वर्तसे तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते । अतस्त्वमस्माभिर्मांसदृष्टिभिः
कथमुपलब्धव्य इत्यग्निः प्रशस्यते ॥ दाश्वध्वरः । दाश्वृ दाने । उणादयो बहुल-
मिति बहुलवचनात्कर्मण्युणप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः । सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ ४ ॥

त्वं । जामिः । जनानां । अग्ने । मित्रः । असि । प्रियः । सखा । सखिभ्यः । ईड्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमुक्तप्रकारेणाचिंत्यरूपोऽप्यनुग्रहीतृतया सर्वेषां जनानां जामिर्ब-
ंधुरसि । तथा प्रियः प्रीणयिता त्वं यजमानानां मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽसि ।
ईड्यः स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वं सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखि-
दत्यंतं प्रियोऽसि ॥ जामिः । जमु अदने । जमंति सहैकस्मिन्पात्रेऽदंतीति जामयो
बंधवः । जनिघसिभ्यामिण् । उ० ४. १३१. इति विधीयमान इण् बहुलवचना-
दस्मादपि द्रष्टव्यः । ईड्यः । ईड स्तुतौ । ईडवंदवृशंसदुहां एयत इत्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाँ ऋतं बृहत् । अग्ने यक्षि स्वं दमं ॥ ५ ॥

यज । नः । मित्रावरुणा । यज । देवान् । ऋतं । बृहत् । अग्ने । यक्षि । स्वं । दमं ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽस्मदर्थं मित्रावरुणा । एतत्संज्ञौ देवौ यज । हविषा पूजय ।
तथा देवानिन्द्रादीन्यज । पूजय । ऋतं सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यजेत्येतदर्थं
बृहत् प्रौढं स्वकीयं दमं यज्ञगृहं यक्षि । यज संगच्छस्व । त्वय्यंतर्विद्यमाने सति
हि यज्ञगृहं पूज्यते ॥ यजा । द्वचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् ।
दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनु-
नासिक आकारः । यत्तलोपौ । यक्षि । यजेर्बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

का त इति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं । का त इत्यनुक्रांतं । राहूगणो गोतम
ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छंदसी-
दमादिके द्वे सूक्ते ॥ सूचितं च । उप प्रजिन्वन्निति चीणि का त उपेतिरिति
सूक्ते । अ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

का त उपेतिर्मनसो वराय भुवदग्ने शंतमा का मनीषा ।

को वा यज्ञैः परि दक्षं त आप केन वा ते मनसा दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उपेऽइति । मनसः । वराय । भुवत् । अग्ने । शंऽतमा । का । मनीषा ।

कः । वा । यज्ञैः । परि । दक्षं । ते । आप । केन । वा । ते । मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव मनसो वराय निवारणायास्मास्ववस्थापनाय कोपेतिर्भुवत् ।
कीदृशमुपगमनं भवेत् । न काप्यस्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम
इति भावः । मनीषा स्तुतिः शंतमा तवातिशयेन सुखकरा का कीदृशी भवेत् ।
तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः । को वा यजमानो यज्ञैस्तव संबंधिभिर्यागैर्दक्षं
वृद्धिं बलं वा पर्याप । पर्याप्नोत् । न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान्यागाननुष्ठाय
तैः फलं प्राप्यत इत्येतदपि दुर्घटमेवेति भावः । उपगमनादिकं तावदास्तां ।
तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह । केनेति । हे अग्ने ते
तुभ्यं केन मनसा कीदृश्या बुद्ध्या दाशेम । हवींषि प्रयच्छाम । तवोपगमनाद्य-
नुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ उपेतिः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्नं ।
वराय । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थान्नहवृदनिश्चिगमश्चेत्यप् । तस्य पित्रा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । भुवत् । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
भूसुवोस्तिडीति गुणप्रतिषेधः । दक्षं । दक्ष वृद्धौ । भावे करणे वा घञ् ।
जिह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

एह्यग्र इह होता नि षीदादब्धः सु पुरेता भवा नः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यजा महे सौमनसाय देवान् ॥ २ ॥

आ । इ॒हि । अ॒ग्ने । इ॒ह । हो॒ता । नि । सी॒द । अ॒द॒ब्धः । सु । पु॒रः । ए॒ता । भ॒व । नः ।
अ॒व॒तां । त्वा । रो॒द॒सी इति । वि॒श्व॒मि॒न्वे इति । वि॒श्वं । इ॒न्वे । य॒ज । म॒हे । सौ॒म॒न॒साय ।
दे॒वान् ॥ २ ॥

हे अग्ने । एहि । आगच्छ । इहास्मिन्यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन्निषीद ।
उपविश । नोऽस्माकं पुरेता पुरतो गन्ता सु भव । सुष्ठु भव । यस्मान्नमदब्धः ।
राक्षसादिभिरहिंस्योऽसि । तादृशं त्वां विश्वमिन्वे सर्वे व्याप्नुवन्त्यौ रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ त्वा त्वामवतां । रक्षतां । आगत्योपविश्य च द्यावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च
सन् महे महते सौमनसाय सौमनस्याय देवान्दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यज ।
हविर्भिः पूजय ॥ निषीद । सदेरप्रतेरिति षत्वं । सौमनसाय । सुमनसो भावः
सौमनसं । तस्येदमिति संबंधसामान्य इत्यणप्रत्ययः । स चात्र भावलक्षणे
संबंधविशेषे पर्यवस्यति । यद्वा हायनांतयुवादिभ्योऽण । पा० ५. १. १३०. । इति
भावेऽण । युवादिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

प्र सु विश्वा॒न् रक्ष॒सो ध॒क्ष्य॒ग्ने भ॒वा य॒ज्ञाना॑म॒भि॒श॒स्ति॒पा॒वा ।
अथा व॒ह सोम॑पतिं॒ हरि॑भ्यामातिथ्यम॒स्मै च॒कृ॒मा सु॒दा॒व्रे ॥ ३ ॥
प्र । सु । विश्वा॒न् । र॒क्ष॒सः । ध॒क्षि । अ॒ग्ने । भ॒व । य॒ज्ञाना॑ । अ॒भि॒श॒स्ति॒पा॒वा ।
अथ॑ । आ । व॒ह । सोम॑ऽपतिं । हरि॑ऽभ्यां । आ॒ति॒थ्यं । अ॒स्मै । च॒कृ॒म । सु॒दा॒व्रे ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वान्सर्वान्रक्षसो राक्षसान् प्र सु धक्षि । प्रकर्षेण दह । दग्ध्वा च
यज्ञानामस्माभिरनुष्ठेयानां यागानामभिश्चिष्टिपावाभिश्चिष्टेर्हिंसायाः पाता रक्षि-
ता भव । अथानंतरं सोमपतिं सर्वेषां सोमानां पालकमिन्द्रं हरिभ्यां तदीया-
श्चाभ्यामावह । अस्मद्यज्ञं प्रापय । आगतायास्मै सुदाव्रे शोभनस्य फलस्य दात्र
इन्द्रायातिथ्यमतिथ्यर्हं सत्कारं चकृम । कुर्मः ॥ धक्षि । दह भस्मीकरणे । बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । अभिश्चिष्टिपावा । शसु हिंसायां ।
अस्मादभिपूर्वाज्ञावे क्तिन् । अभिश्चिष्टेः पातीत्यभिश्चिष्टिपावा । पा रक्षणे ।
आतो मनिन्निति वनिप् । सोमपतिं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सुदाव्रे । पूर्ववद्दातेर्वनिप् । अस्त्रोपोऽन इत्यकारलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्रजावता वचसा वहिरासा च हुवे नि च सत्सीह देवैः ।

वेषि होचमुत पोचं यजच बोधि प्रयंतर्जनितर्वसूनां ॥ ४ ॥

प्रजाऽवता । वचसा । वहिः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च । सत्सि । इह । देवैः ।

वेषि । होचं । उत । पोचं । यजच । बोधि । प्रऽयंतः । जनिताः । वसूनां ॥ ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वचसा स्तोत्रेण स्तुतः सन् योऽग्निरासास्यस्थानीयया ज्वालाया वहिर्देवेभ्यो हविषां वोढा तमग्निमा च हुवे । आह्वयामि । आहूतः सन् त्वमिहास्मिन्कर्मणि देवैरन्यैः सह निसत्सि च । निषीद च । निषद्य च हे यजच यजनीयाग्ने होचं होचा क्रियमाणं कर्म उत अपि च पोचं पोचा कृतं कर्म च वेषि । कामयस्व । वसूनां धनानां प्रयंतः । प्रकर्षेण नियंतः । वसून्वस्मदायतानि कुर्वन् । जनिताः । आहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितरग्ने बोधि । अस्मान्बोधय ॥ आसा । पद्वन्नित्यादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः । सुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । हुवे । हेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । बोधि । बुध अवगमने । अस्माख्यंताच्छंदस्युभयथेति हेराङ्गधातुक्त्वाखेरनिटीति णिलोपः । हुम्भ्यो हेर्धिः । धातोरन्त्यलोपश्छांदसः । हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

एकादशिनस्याग्नेयस्य पशोर्यथा विप्रस्येत्येषा पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च प्रदानानामिति खंडे । यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वध्यमानाः । आ० ३. ७. इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मंद्रया जुहा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । कविऽभिः । कविः । सन् ।

एव । होतरिति । सत्यऽतर । त्वं । अद्य । अग्ने । मंद्रया । जुहा । यजस्व ॥ ५ ॥

कविः क्रांतदर्शी सन्कविभिर्मधाविभिर्ऋत्विग्भिः सह विप्रस्य मेधाविनो मनुषो मनोर्यज्ञे हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिर्हे अग्ने यथा देवानयजः । एवमेव

होतर्होमनिष्पादक सत्यतरातिशयेन सत्सु साधो अग्रे त्वमद्यास्मिन्यज्ञे मंद्रया
हर्षयिष्या जुहा होमसाधनभूतया सुचा यजस्व । देवान्हविर्भिः पूजय ॥ मनुषः ।
मन ज्ञाने । बहुलमन्यत्रापीति मनेरुसिन्प्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

कथेति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभं गोतमस्यार्षमाग्नेयं । अनुक्रांतं च । कथेति ॥
प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

कथा दाशेमाग्रये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा होता यजिष्ठ इत्कृणोति देवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अग्रये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते । भामिने । गीः ।

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्मा अग्रये कथा दाशेम । कथं हवींषि दद्याम । अग्रेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता
वयमित्यर्थः । अथवास्मै भामिने तेजस्विनेऽग्रये देवजुष्टा सर्वैर्देवैः सेवितव्या
वाक् स्तुतिरपि का कीदृश्युच्यते । तादृशी स्तुतिमपि कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । अमृतो
मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवान्यज्ञवान् होता देवानामाह्वाता होम-
निष्पादको वा यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टा । एवंभूतो योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मस्वस्मासु
वर्तमानः सन् देवानि कृणोति । हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव तादृशयाग्रये कथा दाशे-
मेति पूर्वेणान्वयः ॥ कथा । था हेतौ च छंदसीति थाप्रत्ययः । भामिने । भा
दीप्नौ । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । ऋतावा ।
छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

यो अर्ध्वरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वं ।

अग्निर्यद्वेर्मर्तीय देवान्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥ २ ॥

यः । अर्ध्वरेषु । शंऽतमः । ऋतऽवा । होता । तं । ऊं इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वं ।

अग्निः । यत् । वेः । मर्तीय । देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

योऽग्निरध्वरेषु यागेषु शंतमोऽतिशयेन सुखकारी ऋतावा सत्यवान् । यथार्थ-
दर्शीत्यर्थः । होता देवानामाह्वाता भवति । हे ऋत्विग्यजमानाः । यूयं तमू तमे-
वाग्निं नमोभिः स्तोत्रैराकृणुध्वं । अभिमुखीकुरुत । यद्यदायमग्निर्मर्ताय मनुष्याय
यजमानार्थं देवान्वेः । वेति गच्छति । तदानीं सोऽग्निर्यष्टव्यान्सर्वादेवान्बोधाति
च । जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा नमसा तान्यजाति । हविर्भिः पूजयति ।
अतस्तमेवाग्निमाकृणुध्वमिति योज्यं ॥ वेः । वी गत्यादिषु । छंदसि लुङ्लङ्लिट्
इति वर्तमाने लङ् । तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरु-
षैकवचनादेशः । बोधाति । बुध अवगमने । लेट्छाडागमः । शपः पित्वादनु-
दात्तत्वे धातुस्वरः शिथ्यते । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मनसा ।
मकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि ऋतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदङ्गुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विशं उप ब्रुवते दस्ममारीः ॥ ३ ॥

सः । हि । ऋतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् । अङ्गुतस्य । रथीः ।

तं । मेधेषु । प्रथमं । देवऽयन्तीः । विशः । उप । ब्रुवते । दस्मं । आरीः ॥ ३ ॥

स ह्यग्निः ऋतुः कर्मणां कर्ता । स एव मर्या मारयिता विश्वस्योपसंहर्ता साधुः
साधयितोत्पादयितापि स एवाङ्गुतस्याभूतस्यालब्धस्य धनस्य रथी रंहयिता प्रा-
पयिता भूत् । भवति । तच्च दृष्टान्तः । मित्रो न । यथा सखा धनानि प्रापयति
तद्वत् । एवंभूतो योऽग्निस्तमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीर्देवयन्त्यो देवानात्मन इच्छन्त्यो
विशः प्रजाः प्रथममुपब्रुवते । स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूत इति कथयन्ति । कीदृश्यो
विशः । दस्मं दर्शनीयं तमग्निमारीर्गच्छन्त्यः । भजन्त्य इत्यर्थः ॥ मर्यः । मृङ् प्राण-
त्यागे । अस्मादंतर्भावितार्थान्छंदसि निष्टर्क्यत्यादौ निपातनाद्यत् । कृत्यल्युटो
बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि द्रष्टव्यः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । देवयन्तीः ।
वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । आरीः । ऋ गतौ । जनिघसिभ्यामिण इति
बहुलग्रहणादस्मादपीणप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । वा छंदसीति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिं ।

तना च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता इषयंत मन्म ॥ ४ ॥

सः । नः । नृणां । नृऽतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा । वेतु । धीतिं ।

तना । च । ये । मघऽवानः । शविष्ठाः । वाजऽप्रसूताः । इषयंत । मन्म ॥ ४ ॥

नृणां यज्ञस्य नेतृणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेता रिशादा रिशानां शचूणा-
मत्ता भक्षयिता । यद्वा रिशतां हिंसतामसिता निरसिता । एवंविधः सोऽग्नि-
र्नोऽस्माकं गिरः स्तुतीरवसा हविल्लक्षणेनान्नेन युक्तां धीतिं कर्म च वेतु ।
कामयतां । अपि च ये यजमानास्तना । धननामैतत् । विस्तृतेन धनेन मघ-
वानो धनवंतः शविष्ठा अतिशयेन बलिनश्च संतो वाजप्रसूताः प्रसूतं प्रेरितं
वाजो हविल्लक्षणमन्नं यैस्तादृशा भूत्वा मन्माग्नेर्मननरूपं स्तोत्रमिषयंत । एष-
यन्ति । ऋत्विग्भिः कारयितुमिच्छन्ति । तेषामपि स्तुतिमग्निः कामयतामिति
भावः ॥ नृणां । नृ चेतुभयथाभावाद्दीर्घाभावः । नामन्यतरस्यामिति नाम
उदात्तत्वं । तना । तनु विस्तारे । पचाद्यच् । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगि-
त्याकारः । पृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । शविष्ठाः । शव इति बलनाम ।
अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । तत आतिशयानिक इष्टन् । विन्मतोर्लुगिति
विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । इष्टनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । इषयंत । इषु इच्छायां ।
अस्माख्यंताच्छांदसो लङ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्सौ लघूपधगुणाभावः ।
अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते ॥

पंचमीमृचमाह ॥

एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावा विप्रैर्भिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥ ५ ॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ऋतऽवा । विप्रैर्भिः । अस्तोष्ट । जातऽवेदाः ।

सः । एषु । द्युम्नं । पीपयत् । सः । वाजं । सः । पुष्टिं । याति । जोषं । आ । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

ऋतावा ऋतवान्यज्ञवान् जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वायमग्निर्विप्रे-
भिर्मैधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमैर्ऋषिभिरेवमुक्तेन प्रकारेणास्तोष्ट । स्तुतोऽभूत् ।

स्तुतश्च सोऽग्निरेषु गोतमेषु द्युम्नं द्योतमानं सोमं पीपयत् । अपिबत् । यद्वा ।
तानृषीन्पाययत् । तथा सोऽग्निर्वाजं हविल्लक्षणमन्नं पीपयदित्येव । एवं
सोमलक्षणं चरुपुरोडाशदिलक्षणं हविश्च स्वीकृत्य सोऽग्निर्जोधमस्माभिः कृतं
सेवनमाचिकित्वान् । आ समन्ताज्जानन् पुष्टिं याति । पोषं प्राप्नोति । यद्वा ।
अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥ गोतमेभिः । ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्चेति विहि-
तस्याणोऽचिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च । पा० २. ४. ६५. इति बहुषु लुक् ।
अस्तोष्ट । स्तौतेः कर्मणि लुङि चिणभावश्छांदसः । पीपयत् । पा पाने । ण्यं-
ताल्लुङि च्लेश्चङादि । जोषं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचविंशो वर्गः ॥

अभि त्वेति पंचर्चं पंचमं सूक्तं गोतमस्यार्धमाग्नेयं गायत्रं । तथा चानुक्रांतं ।
अभि त्वा गायत्रं त्विति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । द्युम्नैः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः । एवंभूताग्ने त्वा
त्वां गोतमा अस्य सूक्तस्य द्रष्टा गोतम ऋषिः । ऋषेरेकत्वेऽपि पूजार्थं बहु-
वचनं । गिरा स्तोत्रलक्षणया वाचाभ्याभिमुख्येनास्तौदिति शेषः । तद्वद्वयमपि
त्वां द्युम्नैस्त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैरभि प्रणोनुमः । आभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥
नोनुमः । णु स्तुतौ । अस्माद्यद्गुगंताल्लट् । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायऽस्कामः । दुवस्यति । द्युम्नैः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गोतमो यमग्निं गिरा स्तुत्या दुवस्यति । परिचरति ।
तमु तमेव त्वां द्युम्नैर्द्योतमानैः स्तौत्रैराभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः ।

रायो धनानि कामयत इति रायस्कामः । कर्मण्यण् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनादलुक् । ऊडिदमित्यादिना पूर्वपदस्य विभक्तेरुदात्तत्वं । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः कृकमिकंसकुंभेति विसर्जनीयस्य सत्वं । दुवस्यति । दुवस उपतापे परिचरणे च । कंडादिः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तमु त्वा वाजसातममंगिरस्वह्वामहे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वाजऽसातमं । अंगिरस्वत् । ह्वामहे । द्युन्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजसातमं वाजानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेव त्वा त्वामंगिरस्वत् । अंगिरस इव ह्वामहे । आह्वयामः । शिष्टं गतं ॥ वाजसातमं । षण्णुदाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अतिशयेन वाजसा वाजसातमः । तमपः पित्रादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते । अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भवेन पदत्वाभावादुत्ताद्यभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तमु त्वा वृचहंतमं यो दस्यूरवधूनुषे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वृचहन्ऽतमं । यः । दस्यून् । अवऽधूनुषे । द्युन्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ४ ॥

हे अग्ने दस्यून् उपक्षपयितृन् राक्षसादीन्यस्वमवधूनुषे । अवचालयसि स्थानात्प्रच्यावयसि वृचहंतमं वृचाणां पाप्मानामतिशयेन हंतारं तमु त्वा तमेव त्वां द्युन्नैरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृचहंतमं । अतिशयेन वृचहा वृचहंतमः । पदसंज्ञायां नलोपे नाङ्गस्य । पा० ८. २. १७. । इति तमपो नुट् । दस्यून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारः सानुनासिकः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अवोचाम रहूगणा अग्नये मधुमद्वचः । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ५ ॥

अवोचाम । रहूगणाः । अग्नये । मधुऽमत् । वचः । द्युन्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥

ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । रहूगणा रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमा
अग्रये अंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमद्वचो माधुर्योपेतं वचनमवोचाम ।
प्रावादिष्म । तद्वचनरूपैर्द्युन्नैर्द्योतमानैः स्तोत्रैः पुनः पुनरग्निं वयमभिप्रणोनुमः ।
आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षड्विंशो वर्गः ॥

हिरण्यकेश इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं । रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यार्घं । अत्रा-
नुक्रम्यते । हिरण्यकेशो द्वादशाद्यौ तृचौ चैष्टुभौणिहौ । पूर्वोऽग्रये वा मध्यमा-
येति । पूर्वत्र गायत्रं त्वित्युक्तत्वादिदमपि गायत्रं सूक्तं । एतावांस्तु विशेषः ।
आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभः । द्वितीयस्त्वौणिहः । प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्निः
शुद्धाग्निर्वा देवता । शिष्टा नवर्चः केवलाग्निदेवताकाः ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये
ऋतौ चैष्टुभे छंदस्याश्विनशस्त्रे चाद्यस्तृचः । सूचितं च । हिरण्यकेश इति तिस्रोऽप-
श्यमस्य महत इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ कारीर्यामग्नेर्धाम छदो हिरण्यकेश
इति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे
नं त्या चिदच्युता धाम ते विश्वं भुवनमधिष्ठितं । आ० २. १३. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ।

✓ शुचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यऽकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः । वातःऽइव । ध्रजीमान् ।

शुचिऽभ्राजाः । उषसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशो हितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्तः । सुवर्ण-
वद्रोचमानज्वालो वा । अहिरागत्य हंता मेघानां धुनिस्तेषां कंपयिता वातः
इव वायुरिव ध्रजीमान् शीघ्रगतियुक्तः । एवंभूतो वैद्युतोऽग्नी रजस उदकस्य
विसारे विसरणे मेघान्निर्गमने निमित्तभूते सति शुचिभ्राजाः शोभनदीप्तिः सन्
मेघाज्जलानि निर्गमयितुं जानाति । उषस उषोदेवता नवेदाः । न विदंति
इति नवेदाः । मेघादुदकस्य निःसारणमग्निरेव जानाति उषसस्तु न जानं-
तीत्यर्थः । अज्ञाने दृष्टान्तः । यशस्वतीरन्नयुक्ता अन्नवत्योऽपस्युवोऽपः कर्मात्मन
इच्छन्त्यः सत्या अवितथारंभा न । एवंभूताः प्रजा इव । अत्रोषसामज्ञानेनाग्निः

प्रशस्यते न तु ता निंद्यते । न हि निंदा निंद्यं निंदितुं अपि तु स्तुत्यं स्तोतुमिति
न्यायात् ॥ ध्रजीमान् । ध्रज गतौ । इन् सर्वधातुभ्य इति भाव इन्प्रत्ययः । ततो
मतुप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं इनो निष्ठात्प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वं । नवेदाः ।
नञ्पूर्वाद्धेत्तेः पचाद्यच् । नभ्राएनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अपस्युवः ।
अपसश्चात्सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः । तन्वादीनां छंदसि बहु-
लमुपसंख्यानमित्युवङ् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ ते सुपर्णा अमिनन्तँ एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदं ।

शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्रा ॥ २ ॥

आ । ते । सुऽपर्णाः । अमिनन्त । एवैः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदं ।

शिवाभिः । न । स्मयमानाभिः । आ । अगात् । पतन्ति । मिहः । स्तनयन्ति । अभ्रा ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव सुपर्णाः शोभनपतना रश्मय एवैर्गंतृभिर्मरुद्भिः सहामिनन्त ।
आ समन्तान्मेघं हिंसन्ति । वर्षणार्थं ताडयन्ति । प्रहृतश्च कृष्णः कृष्णवर्णो वृषभो
वर्षिता मेघो नोनाव । भृशं शब्दमकरोत् । यदि यदेदमीदृशं कर्म तदानीं
शिवाभिर्न सुखकारिणीभिः स्मयमानाभिर्हसनवतीभिः कांतिभिरिव शुभवर्णाभिः
फेनयुक्ताभिरङ्गिर्विद्युद्भिर्वा सहागात् । वैद्युताग्निप्रेरितः पर्जन्य आगच्छति ।
तदनन्तरं मिह आपः पतन्ति । दिवः सकाशात्प्रवृष्टा भवन्ति । अभ्राभ्राण्यङ्गिः
पूर्णा मेघाः स्तनयन्ति । इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति ॥ अमिनन्त । मीज् हिंसायां ।
क्रैय्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः । ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । अणोऽप्रगृह्यस्य
। पा० ८. ४. ५७. । इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययेनाच्च
संहितायामपि द्रष्टव्यं । नोनाव । नौतेर्यङ्लुगन्तास्त्रिष्टुभञ्च इति निषेधादाम्-
प्रत्ययाभावः । स्मयमानाभिः । स्मिङ् ईषद्वसने । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शानचो
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिथ्यते । स्तनयन्ति । स्तन शब्दे । चुरादिरदन्तः ।
पतन्ति स्तनयन्तीत्यनयोः पादादित्वाच्चाक्यादित्वाच्च निघाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यदीमृतस्य पर्यसा पियानो नयन्तस्य पथिभी रजिष्ठैः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृचन्त्युपरस्य योनौ ॥ ३ ॥

यत् । ई । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः ।
अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचं । पृचंति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदी यदायमग्निर्ऋतस्योदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन पियानो जग-
दाप्यायनं कुर्वन् । आप्यायितं च जगद्वत्स्योदकस्य संबन्धिभी रजिष्ठैर्ऋतमैः
पथिभिर्मार्गैः स्नानपानादिभिर्नयन् प्रापयन्वर्तते । तदानीमर्यमा मित्रो वरुणश्च
परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणश्चोपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं
पृचंति । वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयन्ति । उद्घाटयन्तीति
यावत् ॥ पियानः । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
धातोर्बन्धनेन पीभावः । अनुदात्तेत्त्वान्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिथ्यते ।
रजिष्ठैः । ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषर्जोऽछंदसि । पा० ६. ४. १६२. । इत्यृकारस्य
रत्वं । टेरिति टिलोपः । पृचंति । पृची संपर्के । रौधादिकः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतावौष्णिहे छंदस्याश्विनशस्त्रे चाग्ने वाजस्येत्याद्यास्तिस्र
ऋचः । सूचितं च । अग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४. १३. । इति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि अरवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोऽमतः । ईशानः । सहसः । यहो इति ।

अस्मे इति । धेहि । जातऽवेदः । महि । अरवः ॥ ४ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्ने गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्येशान
ईश्वरस्त्वमसि । अतोऽस्मे अस्मासु हे जातवेदो जातधन जातानां वेदितवाग्ने
महि प्रभूतं अरवोऽन्नं धेहि । स्थापय ॥ सहसो यहो । परांगवज्जावादामंचितस्य
चेति षष्ठ्यामंचितसमुदायो निहन्यते । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे
आदेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स इधानो वसुष्कविरगिरीऽक्रैव्यो गिरा ।

रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इ॒धा॒नः । व॒सुः । क॒विः । अ॒ग्निः । ई॒ळे॒न्यः । गि॒रा ।

रे॒वत् । अ॒स्मभ्यं । पु॒रु॒ऽअ॒नी॒क । दी॒दि॒हि ॥ ५ ॥

सोऽग्निरिधानो दीपनशीलो वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रांतदर्शनो मेधावी वा गिरा स्तोत्ररूपया वाचेळेन्यः स्तोतव्यो भवति । हे पूर्वणीक । अनीकं मुखं । पुरुर्भिर्बह्वीभिरनीकस्थानीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने । अस्मभ्यं रेवङ्गनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व ॥ इधानः । जि इंधी दीप्तौ । ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ईळेन्यः । ईड स्तुतौ । औणादिक एत्यप्रत्ययः । रेवत् । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत् । रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. इति मतुप उदात्तत्वं । दीदिहि । दीदेतिश्छांदसो दीप्तिकर्मा ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

क्ष॒पो राज॑न्नु॒त त्मना॑ग्ने॒ वस्तो॑रु॒तोष॑सः ।

स ति॒ग्मज॑म्भ॒ रक्ष॑सो॒ दह॑ प्रति ॥ ६ ॥

क्ष॒पः । राज॑न् । उ॒त । त्मना॑ । अ॒ग्ने । वस्तो॑ः । उ॒त । उ॒षसः॑ ।

सः । ति॒ग्म॒ऽज॒म्भ । र॒क्षसः॑ । द॒ह । प्र॒ति ॥ ६ ॥

हे राजन् राजनशीलाग्ने क्षपः । क्षपय । राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्वाधस्व । उत अपि च त्मना न केवलमन्यैरेवात्मना च तान्वाधस्व । कदेति चेत् उच्यते । वस्तोः । सर्वाण्यहानि । उत अपि चोषसः । उषःकालोपलक्षिता रात्रीः । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे तिग्मजम्भ तीक्ष्णमुख्याग्ने रक्षसो राक्षसानुक्तप्रकारेण क्षपयित्वा स एव त्वं प्रतिदह । प्रत्येकं दह । न किञ्चिद्गन्धव्यमित्युदास्वेत्यर्थः ॥ क्षपः । क्षपि क्षांत्यां । लोडर्थे छांदसो लङ् । छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्खेरनिटीति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शप उदात्तत्वं । त्मना । मंचेष्वाङ्गादेरात्मन इत्याकारलोपः । रक्षसः । रक्षपालने । रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः । भीमादित्वात् । पा० ३. ४. ७४. अपादानेऽसिप्रत्ययः । क्षरतेर्वा ण्यंतादसिप्रत्यये णिलोपो वर्णविपर्ययश्च । अस्य च रक्षःशब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तविंशो वर्गः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ गायत्रे छंदस्यवा नो अग्र इत्याद्याः षडृचः । सूचितं च । अवा नो अग्र इति षळग्निमीळेऽग्निं दूतं । आ० ४. १३. । इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

षट्सु प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

अवा नो अग्र ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वांसु धीषु वंद्य ॥ ७ ॥

अवा । नः । अग्ने । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि । विश्वांसु । धीषु । वंद्य ॥ ७ ॥

विश्वांसु धीषु सर्वेषु कर्मसु वंद्य स्तुत्य हे अग्ने गायत्रस्य गायत्रसाक्षो गायत्रीछंदस्तस्य सूक्तस्य वा प्रभर्मणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति नोऽस्मानूतिभिस्त्वदीयैः पालनैरव । रक्ष ॥ अवा । द्वचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सचासाहं वरेण्यं । विश्वांसु पृत्सु दुष्टरं ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिं । भर । सचाऽसहं । वरेण्यं । विश्वांसु । पृत्ऽसु । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे अग्ने रयिं धनं नोऽस्मभ्यमाभर । प्रयच्छ । कीदृशं । सचासाहं । सचा सह युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं । वरेण्यं । सर्वैर्वरेणीयं । विश्वांसु पृत्सु सर्वेषु संयामेषु दुष्टरं । शत्रुभिस्तरुतुमशक्यं ॥ सचासाहं । छंदसि सह इति णिः । वरेण्यं । वृङ् एण्यः । पृत्सु । पदादिषु मांस्यृत्तूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृज्जावः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आयुष्कामेष्ट्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आ नो अग्र इति । सूचितं च । आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमंतावा नो अग्ने सुचेतुना । आ० २. १०. । इति ॥ महापितृयज्ञेऽप्येषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूचितं च । जीवातुमंतौ सथोत्तर्युपस्थाः । आ० २. १९. । इति ॥ तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसं । माडीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । सुऽचेतुना । रयिं । विश्वायुऽपोषसं । माडीकं । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं नमाधेहि । आस्थापय । कीदृशं । माडीकं । मृडीकं सुखं तद्धेतुभूतं । विश्वायु-

पोषसं । सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकं । यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥
 सुचेतुना । चित्ती संज्ञाने । औणादिक उपत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 विश्वायुपोषसं । विश्वमायुर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञा-
 यामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । तत्पुष्पातीति विश्वायुपोषाः । गतिकारकयोरपि
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोपश्छांदसः ।
 दीर्घायुत्वाय वर्चस इति यथा ॥

दशमीमृचमाह ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमाग्रये । भरस्व सुन्नयुर्गिरः ॥ १० ॥

प्र। पूताः। तिग्मऽशोचिषे। वाचः। गोतम। अग्रये। भरस्व। सुन्नऽयुः। गिरः ॥ १० ॥

हे गोतम सूक्तद्रष्टः सुन्नयुः सुन्नं धनमात्मन इच्छंस्त्वं तिग्मशोचिषे तीक्ष्ण-
 ज्वालायाग्रये पूताः शुद्धा वाचोऽग्नेर्गुणान् सम्यगभिदधतीर्गिरः स्तुतीः प्रभ-
 रस्व । प्रकर्षेण संपादय ॥ तिग्मशोचिषे । तिज निशाने । युजिरुचितिजां कुलं
 चेति मक् । तिग्मानि शोचीषि यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुन्नयुः ।
 सुन्नशब्दात्क्यचि न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्वाच्छंदसीत्युपत्ययः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यंति दूरे पदीष्ट सः । अस्माकमिद्वृधे भव ॥ ११ ॥

यः। नः। अग्नेः। अभिऽदासति। अंति। दूरे। पदीष्ट। सः। अस्माकं। इत्। वृधे। भव ॥ ११ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अंत्यंतिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितः सन् यः शत्रु-
 रभिदासति । उपक्षपयति । स शत्रुः पदीष्ट । पततु नश्यतु । त्वं चास्माकमित्
 अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति । दसु उपक्षये । अस्माक्यंताल्लटि
 छंदस्युभयथेति शय आर्द्धधातुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः । अंतिकादिलोपो बहु-
 लमिति वक्तव्यमित्यंतिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादि-
 लक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

सहस्राक्षो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्रऽअक्षः। विऽचर्षणिः। अग्निः। रक्षांसि। सेधति। होता। गृणीते। उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्राक्षोऽसंख्यातज्वालः । विचर्षणिर्विशेषेण सर्वस्य द्रष्टायमग्री रक्षांसि
 सेधति । प्रतिषेधति । यज्ञान्निर्गमयति । स चाग्निरुक्थ्य उक्थैः शस्त्रैरस्माभिः
 स्तूयमानः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते । तान्स्तौति ॥ सहस्राक्षः ।
 बहुव्रीहौ सक्थ्यद्वणोरिति षच् समासांतः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ।
 सेधति । षिधु गत्यां । अत्र केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । गृणीते । गृ
 शब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

इत्येति षोडशर्चं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्षमैंद्रं पंक्तिछंदस्कं । अनुक्रांतं च ।
 इत्या षोळशेंद्रं पांक्तं हि । हिशब्दप्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरे च द्वे पंक्ति-
 छंदस्के ॥ पृष्ठचषडहस्य पंचमेऽहनि मरुत्वतीय इदं सूक्तं । सूचितं च । अविता-
 सीत्या हींद्र पिब तुभ्यमिति मरुत्वतीयं । अ० ७. १२. । इति ॥ चतुर्विंशेऽह-
 न्यच्छावाकस्याद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इत्या
 हि सोम इन्मद उभे यदिंद्र रोदसी इति ॥ महाव्रते निष्केवल्यस्य दक्षिणपक्ष
 इत्या हीत्येका । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इत्या हि सोम इन्मद इति पंक्ति-
 रिति ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

इत्या हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनं ।

शविष्ठ वज्रिन्नोजसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १ ॥

इत्या । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनं ।

शविष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिं । अर्चन् । अनु ।

स्वराज्यं ॥ १ ॥

हे शविष्ठ । अतिशयेन बलवन् वज्रिन्वज्रवन्निंद्र । इत्या हि । इत्यमेव । अनेन
 शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मदे मदकरे हर्षकरे सोमे त्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता
 वर्धनं तव वृद्धिकरं स्तोत्रं चकार । अनेन सूक्तेन कृतवान् । इदित्येतत्पादपूरणं ।
 अतस्त्वमोजसा बलेन पृथिव्याः सकाशादहिमागत्य हंतारं वृत्रं निःशशाः ।
 निःशेषेणाशाः । मा बाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशान्निरगमय इत्यर्थः ।
 किं कुर्वन् । स्वराज्यं स्वस्य राज्यं राजत्वमन्वनुलक्ष्यार्चन् पूजयन् । स्वस्य स्वा-
 मित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः । शासु अनुशिष्टौ । लङि लुकि प्राप्ते बहुलं

छंदसीति शपः श्रुः । स्वराज्यं । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं । पत्यंतपुरोहिता-
दिभ्यो यक् इति यक् । तच्च हि राजास इति पठ्यते । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं ।
अकर्मधारये राज्यं । पा० ६. २. १३०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स त्वामद्वृषा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृचं निरद्भ्यो जघंथ वज्रिन्नीजसार्चन्नु स्वराज्यं ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽआभृतः । सुतः ।

येन। वृचं। निः। अत्। भ्यः। जघंथ। वज्रिन्। ओजसा। अर्चन्। अनु। स्वऽराज्यं ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वां स सोमोऽमदत् । अमदयत् । हर्षे प्रापयत् । कीदृशः सोमः ।
वृषा । सेचनस्वभावः । मदः । मदकरो हर्षकारी । श्येनाभृतः । श्येनरूपमापन्नया
पक्ष्याकारया गायत्र्या दिवः सकाशादाहतः । सुतः । अभिषुतः । हे वज्रिन् वज्र-
वन्निद्र येन पीतेन सोमेनौजसा बलकरेणाद्भ्योऽंतरिक्षसकाशाद्भृचं निर्जघंथ ।
हतवानसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत् । मदी हर्षे । अस्माखिचि मदी हर्षग्ल-
पनयोरिति घटादिषु पाठात् मिह्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङि छंदस्यु-
भयथेति शप आर्द्धधातुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः । अद्भ्यः । आप इत्यंतरिक्ष-
नाम । अपो भि । पा० १. ४. ४८. । इति पकारस्य तत्वं । जघंथ । आदिनियम-
प्राप्तस्येष्ट उपदेशेऽत्वत् इति प्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रेह्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इंद्रं नृम्णं हि ते शवो हनो वृचं जया अपोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते ।

इंद्रं। नृम्णं। हि। ते। शवः। हनः। वृचं। जयाः। अपः। अर्चन्। अनु। स्वऽराज्यं ॥ ३ ॥

हे इंद्र प्रेहि । प्रकर्षेण गच्छ । अभीहि । हंतव्यान् शत्रूनाभिमुख्येन प्राप्नुहि ।
प्राप्य च धृष्णुहि । तान् शत्रून्भिभव । ते तव वज्रो न नियंसते । शत्रुभिर्न
नियम्यते । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा ते शवस्त्वदीयं बलं नृम्णं नृणां

पुरुषाणां नामकमभिभावकं । हि यस्मादेवं तस्माद्वृचमसुरं मेघं वा हनः । जहि ।
ततोऽनंतरं तेन निरुद्धा अप उदकानि जयाः । वृचं हत्वा तेनावृतमुदकं लभ-
स्वेत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ यंसते । यमेः कर्मणि लेटि सिबहुलमिति सिप् ।
लेटोऽडाटावित्यडागमः । हनः । लोट्थे छांदसो लङ् । बहुलं छंदसीति शपो
लुगभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिथ्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थ-
त्वान्निघाताभावः । जयाः । जयतेर्लेट्वाडागमः । पूर्ववत्स्वरः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

निरिद्रं भूम्या अधि वृचं जघंथ निद्रिवः ।

सृजा मरुत्वतीरव जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ४ ॥

निः । इद्रं । भूम्याः । अधि । वृचं । जघंथ । निः । दिवः ।

सृज । मरुत्वतीः । अरव । जीवधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ४ ॥

हे इद्र भूम्या अधि भूलोकस्योपरि वृचं निर्जघंथ । निःशेषेण हतवानसि ।
तथा दिवो द्युलोकान्निर्जघंथ । हत्वा चेमा अपो वृष्ट्युदकान्यवसृज । अधः
पातय । कीदृशीरपः । मरुत्वतीः । मरुद्भिः संयुक्ताः । जीवधन्याः । जीवाः प्रा-
णिनो धन्यास्तृप्ता याभिस्ताः । अन्यत्समानं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्रो वृचस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीकृतः ।

अभिक्रम्याव जिघ्रतेऽपः समीय चोदयन्नर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ५ ॥

इंद्रः । वृचस्य । दोधतः । सानुं । वज्रेण । हीकृतः ।

अभिऽक्रम्य । अरव । जिघ्रते । अपः । समीय । चोदयन् । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ५ ॥

हीकृतः ऋद्ध इंद्रोऽभिक्रम्याभिमुख्येन गत्वा दोधतो भृशं कंपमानस्य वृचस्य
सानुं समुच्छ्रितं हनुप्रदेशं वज्रेणावजिघ्रते । प्रहरति । किं कुर्वन् । अपो वृष्ट्यु-
दकानि समीय सरणाय निर्गमनाय चोदयन् । प्रेरयन् ॥ दोधतः । धूज् कंपने ।
अस्माद्यङ्लुगंताच्छतर्यंत्यलोपश्छांदसः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ही-
कृतः । हेडु होडु अनादेर । हेकृत इत्येतत् क्रुध्यतिकर्मसु पठितं । अस्मान्निघायां
वर्णव्यापत्येकारः । जिघ्रते । हंतेर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । बहुलं

छंदसीति शपः श्चुः । इदित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । गमहनेत्यादि-
नोपधालोपः । समीय । सृ गतौ । अर्तिस्तुस्वित्यादिना भावे मन्प्रत्ययः ।
निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अधि सानौ नि जिघ्नते वज्रेण शतपर्वणा ।

मंदान इंद्रो अंधसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चननु स्वराज्यं ॥ ६ ॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्नते । वज्रेण । शतऽपर्वणा ।

मंदानः । इंद्रः । अंधसः । सखिऽभ्यः । गातुं । इच्छति । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ६ ॥

इंद्रः शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सानावधि निजिघ्नते । अधिः
सप्तम्यर्थानुवादी । समुच्छ्रिते वृत्तस्य कपोलादौ स्थाने नितरां हिनस्ति । स
चंद्रो मंदानो मंदमानः स्तूयमानः सन् सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्योऽंध-
सोऽन्नस्य गातुं मार्गमुपायमिच्छति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंदानः । मदि स्तुतौ ।
कर्मणि शानचि यक् । छंदस्युभयथेति शानच आर्द्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ ।
अनुदात्तेतः परत्वात् शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति यक् एवोदात्तत्वं ।
अनुदात्ते शानचि तस्य यको लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच उदात्तत्वं
प्राप्नोति । एवं तर्हि शानच आर्द्धधातुकत्वादेव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे
चित्स्वर एव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इंद्र तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यं ।

यइ त्यं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चननु स्वराज्यं ॥ ७ ॥

इंद्र । तुभ्यं । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तं । वज्रिन् । वीर्यं ।

यत् । ह । त्यं । मायिनं । मृगं । तं । ऊं इति । त्वं । मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ ७ ॥

अद्रिरिति मेघनाम । हे अद्रिवो वाहनरूपमेघयुक्त वज्रिन् वज्रवन्निद्र
तुभ्यमित् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तवैव वीर्यं सामर्थ्यमनुत्तं शत्रुभिरतिरस्कृतं । यइ

यस्मात् येन वीर्येण खलु मायिनं मायाविनं त्वं तं प्रसिद्धं वंचयितारं । लोको-
पद्रवकारिणमित्यर्थः । मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृचं त्वमपि माययैवावधीः ।
हतवानसि ॥ अनुत्तं । नसन्ननिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अवधीः ।
हंतेर्लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भा-
वात्सिचि वृद्धभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं नाव्याऽनु ।

महत् इन्द्र वीर्यं बाहोस्ते बलं हितमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिं । नाव्याः । अनु ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यं । बाहोः । ते । बलं । हितं । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव वज्रासो वज्रास्त्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानि नाव्या नावा तार्या
नवतिं नवतिसंख्याका वृत्तेण निरुद्धा नदीरनूपलक्ष्य व्यवस्थिरन् । विविध-
मस्थिषत् । सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृचं हंतुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासी-
दित्यर्थः । किंच । इन्द्र ते तव वीर्यं महत् प्रभूतं । अन्यैरजेयमित्यर्थः । तथा ते
बाहोस्त्वदीययोर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं । त्वदीयौ बाहू अप्यतिशयेन बलिना-
वित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् । तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यःस्थ इत्यात्मनेपदं ।
मंचे घसेति च्लेर्लुक् । स्थाघोरिच्छेतीत्वं । व्यत्ययेन ऋस्य रन्नादेशः । नाव्याः ।
नौवयोधर्मेत्यादिना यत् । यतोऽनाव इति पर्युदासात्तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ।
बाहोः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सहस्रं साकमर्चत परि द्योभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिन्द्राय ब्रह्मोद्यतमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं । साकं । अर्चत । परि । द्योभत । विंशतिः ।

शता । एनं । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्तं । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्याः साकमर्चत । एनमिन्द्रं युगपदेवापूजयन् ।
तथा विंशतिः षोडशर्त्विजो यजमानः पत्नी च सदस्यः शमिता चेति विंशति-

संख्याकाः । तेषां या विंशतिसंख्या सा परिष्टोभत । परितः सर्वतोऽस्तौत् ।
तथा च शता शतसंख्याका ऋषय एनमिंद्रमन्वनोनवुः । पुनः पुनरस्तुवन् ।
अस्मा एवेन्द्राय ब्रह्म हविलक्षणमन्नमुद्यतं । दातुमूर्ध्वं धृतं । अत एवविध इन्द्रो
वृचमहन्नित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिष्टोभत । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । उपसर्गास्तु-
नोतीति षत्वं । अनोनवुः । णु स्तुतौ । अस्माद्यङ्लुगंताल्लुङि सिजभ्यस्तविदि-
भ्यश्चेति ऋजुसादेशः । उद्यतं । यम उपरमे । उत्पूर्वादस्मात्कर्मणि निष्ठा ।
अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

इन्द्रो वृचस्य तविषीं निरहन्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृचं जघन्वाँ असृजदर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १० ॥

इन्द्रः । वृचस्य । तविषी । निः । अहन् । सहसा । सहः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यं । वृचं । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

इन्द्रो वृचस्यासुरस्य तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन् । हतवान् । सहसा
सहनेनाभिभवसाधनेनायुधेन सहोऽभिभवसाधनं वृचायुधं निरहन् । अस्येन्द्रस्य
तपौंस्यं बलं महत् अतिप्रौढं । यस्मादयं वृचं जघन्वान्हतवान् । हत्वा च
तन्निरुद्धा अपोऽसृजत् । तस्माद्वृचान्निरगमयत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पौंस्यं । पुंस्
अभिवर्धने । चुरादिः । अचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जघन्वान् ।
हन्तेर्लिटः क्सुः । विभाषा गमहनविदेतीटो विकल्पादभावः । अभ्यासाच्चेत्यभ्या-
सादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही ।

यदिन्द्र वज्रिन्नोजसा वृचं मरुत्वाँ अवधीर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओजसा । वृचं । मरुत्वाँ । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

मही महत्याविमे द्यावापृथिव्यावपि हे इंद्र तव मन्यवे त्वदीयकोपाङ्गियसा भीत्या वेपेते । कंपेते । हे वज्रिन्वज्रवन्निद्र मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तस्त्वमोजसा बलेन यद्यदा वृचमवधीः । तदानीं द्यावापृथिव्यावपि भयेनाकंपिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते । टुवेपृ कंपने । भियसा । जिभी भये । औणादिकः कसिप्रत्ययः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

न वेपसा न तन्यतेन्द्रं वृचो वि बीभयत् ।

अभ्येनं वज्रं आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्नु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इंद्रं । वृचः । वि । बीभयत् ।

अभि । एनं । वज्रः । आयसः । सहस्रं ऽभृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १२ ॥

वृच इंद्रं वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कंपनेन न विबीभयत् । भीतं नाकरोत् । तथा तन्यता स्वकीयेन घोरेण गर्जनशब्देन न विबीभयत् । अपि च । इंद्रेण विसृष्ट आयसोऽयोमयः सहस्रभृष्टिरनेकाभिर्धाराभिर्युक्तो वज्र एनं वृचमभ्यायत । हंतुमाभिमुख्येनागच्छत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता । स्तन शब्दे । ऋतन्यं जीत्यादिना तनोतेर्विधीयमानो यतुच् बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एव सलोपश्च । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । बीभयत् । जिभी भये । हेतुमति णिच् । अत्र वेपस्तन्यतुभ्यां भयं न हेतोर्वृचादिति हेतुभयाभावाद्भिभेतेर्हेतुभये । पा० ६. १. ५६. । इत्यात्वाभावः । एयंताल्लुङि ल्लेश्चङादि । आयत । अय पय गतौ । भौवादिरात्मनेपदी ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

यद्वृचं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते बद्धधे शवोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥ १३ ॥

यत् । वृचं । तव । च । अशनिं । वज्रेण । संऽअयोधयः ।

अहिं । इंद्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्धधे । शवः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १३ ॥

हे इंद्र यद्यदा वृचं तव हननार्थं तेन सृष्टामशनिं च त्वं वज्रेण समयोधयः । सम्यक् प्राहाषीः । तदानीमहिमागत्य हन्तारं वृचं जिघांसतो हंतुमिच्छतस्ते तव शवो बलं दिवि बद्धधे । बद्धमनुस्यूतं व्याप्तमासीत् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ जिघांसतः ।

हंतेरिच्छार्थे सत्यज्जगमां सनीत्युपधादीर्घत्वं । बद्धधे । बध बंधने । कर्मणि
लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अभिष्टने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित्तव मन्यव इंद्र वेविज्यते भियार्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इंद्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो वज्रवन्निद्र ते तवाभिष्टने सिंहनादे सति स्थाः स्थावरं जगज्जंगमं
च यदस्ति तदुभयं रेजते । कंपते । त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव
मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वेविज्यते । भृशं कंपते । अन्यत्समानं ॥
स्थाः । तिष्ठतेः क्लिप् चेति क्लिप् । वेविज्यते । ओविजी भयचलनयोः । अस्माक्क्रि-
यासमभिहारे यङ् । सत्यङोरिति द्विर्भावः । अदुपदेशस्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे यङ्
एव स्वरः शिष्यते । इंद्रेत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्य-
विद्यमानवत्त्वे सत्यस्य पादादिवाद्पादादाविति पर्युदासान्निघाताभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

नहि नु यादधीमसीद्रं को वीर्या परः ।

तस्मिन्नृम्णमुत ऋतुं देवा ओजांसि सं दधुरर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १५ ॥

नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इंद्र । कः । वीर्या । परः ।

तस्मिन् । नृम्णं । उत । ऋतुं । देवाः । ओजांसि । सं । दधुः । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ १५ ॥

यात् यातं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिंद्रं नहि न्वधीमसि । वयं न ह्यवगच्छामः ।
यतो वयमल्पाः । पर इत्येतत्सकारांतमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे । परो दिवा पर एनेति
यथा । परः परस्तादतिदूरे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन
वर्तमानमिंद्रं को मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् ।
अत्राह । तस्मिन्निति । यस्मात्तस्मिन्निंद्रे देवा नृम्णं धनं । उत अपि च
ऋतुं वीर्यकर्मौजांसि बलानि च संदधुः । स्थापयां चक्रुः । तस्मादित्यर्थः ॥

यात् । या प्रापणे । अस्मात्तटः शतृ । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक् ।
अधीमसि । इण् गतौ । इदंतो मसिः । वीर्या । सुपां सुलुगिति तृतीयाया
आकारः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमल्लत ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मतार्चन्नु स्वराज्यं ॥ १६ ॥

यां । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियं । अल्लत ।

तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इन्द्रे । उक्था । सं । अग्मत । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ १६ ॥

अथर्वैतत्संज्ञक ऋषिः पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतो मनुश्च दध्यङ्
अथर्वणः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिश्च यां धियमल्लत । यत्कर्मातन्वत । अकुर्वन् ।
तस्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि हविल्लक्षणा न्यन्नान्युक्था शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि
च यानि संति तानि सर्वाणि तस्मिन्निन्द्रे समग्मत । समगच्छंत । तत्र दृष्टांतः ।
पूर्वथा पूर्वेषामन्येषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवींषि स्तोत्राणि चेन्द्रेण संगच्छते
तद्वत् । य इन्द्रः स्वराज्यं स्वस्य राज्यत्वमन्वर्चन् अनुपूजयन् वृचवधादिरूपेण
कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अल्लत । तनु विस्तारे । बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योश्छंदसीत्युपधालोपः । पूर्वथा । प्रत्नपूर्व-
विश्वेमात्थ्याल् छंदसीतीवार्थे पूर्वशब्दात्थ्याल्प्रत्ययः । लित्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्यो-
दात्तत्वं । उक्था । शेषेछंदसि बहुलमिति शेल्लोपः । समग्मत । समो गम्यच्छि-
भ्यामित्यात्मनेपदं । लुङि मंचे घसेति चेल्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधाया लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकचिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
प्रथमाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
दशतय्याः पंचमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा ।
धीमता सायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

प्रथमे मंडले त्रयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याकृतानि । इंद्रो मदायेति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इंद्रो नवेति । ऋषेश्चान्यस्मादृषिरिति परिभाषया रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यानुवृत्तेरस्य सूक्तस्य स ऋषिः । पूर्वसूक्ते पातं हीत्युक्तत्वाच्चुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं च सूक्तं पातं । अनादेशपरिभाषयेद्रो देवता । पृष्ठचस्य पंचमेऽहनि निष्केवल्यशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यं । आ० १. १२. इति ॥ आरंभणीये चातुर्विंशकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रो मदायेत्याद्यस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रो मदाय वावृधे मदे मदे हि नो ददिः । आ० १. ४. इति ॥ महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्ष इंद्रो मदायेत्येका शंसनीया । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इंद्रो मदाय वावृध इति पंक्तिः सूददोहाः ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

इंद्रो मदाय वावृधे शर्वसे वृचहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥ १ ॥

इंद्रः । मदाय । ववृधे । शर्वसे । वृचहा । नृभिः ।

तं । इत् । महत्सु । आजिषु । उत । ई । अर्भे । हवामहे । स । वाजेषु । प्र ।

नः । अविषत् ॥ १ ॥

वृचहा वृचस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हंता । यद्वा । आवरकाणां शत्रूणां हंतेन्द्रो मदाय हर्षार्थं शर्वसे । बलनामैतत् । बलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिर्वावृधे । स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो

बभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्नवला सती प्रवर्धते । तमित्तमेवेदं महत्सु प्रभूते-
ष्वाजिषु संग्रामेषु हवामहे । अस्माकं रक्षणायाह्वयामहे । उत अपि चेमेन-
मर्भेऽल्पे संग्रामे हवामहे । अस्माभिराहूतः स चंद्रो वाजेषु संग्रामेषु नोऽस्मान्
प्राविषत् । प्रावतु । प्रकर्षेण रक्षतु ॥ वावृधे । वृधेः कर्मणि लिट् । संहिताया-
मभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तूतुजान इति वत्पदकाले
दीर्घः श्रूयते । नृभिः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्या-
मिति प्रतिषेधः । हवामहे । ह्वयतेर्लटि ह् इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसा-
रणं । शपि गुणावादेशौ । अविषत् । अव रक्षणे । लेट्युदागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः । सिब्रहुलं लेटीति सिप् । तस्यार्द्धधातुकत्वादिलादिलक्षण इट् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।

असि दभ्रस्य चिद्वृधो यजमानाय शिष्यसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः ।

असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिष्यसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

हे वीर शत्रुक्षेपणकुशलेन्द्र त्वं सेन्योऽसि । सेनार्हो भवसि । त्वमेकोऽपि
सेनासदृशो भवसीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्माद्भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनं पराददिः ।
परादाता । शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा दातासि । भवसि । दभ्रस्य चित् ।
अल्पनामैतत् । अल्पस्यापि तव स्तोतुर्वृधो वर्धयितासि । तथा यजमानाय
यागं कुर्वते सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरुषाय शिष्यसि । अपेक्षितं धनं ददासि ।
शिष्यतिदानकर्मा । यस्मात्ते तव वसु धनं भूरि बहुलमक्षयं धनं विद्यते तस्माद्द-
दासीति भावः ॥ पराददिः । हुदाज् दाने । आहगमहनजन इति क्प्रत्ययः ।
लिङ्ङावाङ्निर्वचने ह्रस्वत्वं । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । वृधः । वृधे-
र्तर्भावितरण्यथादिगुपधलक्षणः कः । सुन्वते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युष्ट्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ ईद्र वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उत्ऽईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युस्त्व । मदऽच्युता । हरी इति । कं । हनः । कं । वसौ । दधः । अस्मान् । इंद्र ।
वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । रहूगणपुत्रो गोतमः कुरुसृंजयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् ।
तेषां राज्ञां परैः सह युद्धे सति स ऋषिरनेन सूक्तेनेंद्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं
प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिराम्नातं । गोतमो ह वै
राहूगण उभयेषां कुरुसृंजयानां पुरोहित आसीदिति ॥ यद्यदाजयः संयामा उदी-
रते । उद्गच्छति । उत्पद्यते । तदानीं धना धनं धृष्णवे । यो धृष्णुर्धर्षयिता शत्रूणां
जेता भवति तस्मै धीयते । निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इंद्र त्वं
तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावायितारौ हरी
त्वदीयावश्चौ युस्त्व । रथे योजय । योजयित्वा च कं कंचिद्राजानं तव परिचरणम-
कुर्वतं हनः । हन्याः । कं च न । त्वां परिचरंतं वसौ वसुनि धने दधः । स्थापयसि ।
अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे इंद्रास्मानस्मदीयान्नाज्ञो
वसौ धने दधः । स्थापय ॥ उदीरते । ईर गतौ । आदादिकः । अनुदात्तेत्वात्त्व-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । धना । सुपां
सुलुगिति डादेशः । युस्त्वा । युजिर् योगे । अंतर्भावितरण्यर्थाल्लोटि बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । हनः ।
हन्तेर्लेटि सिष्यडागमः । हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथ-
मायास्तिङ् विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । वसौ । लिंगव्यत्ययः । दधः । दध धारणे ।
लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

चतुर्थीभृचमाह ॥

ऋत्वा महौ अनुष्वधं भीम आ वावृधे शर्वः ।

श्रिय ऋष्व उपाकयोर्नि शिप्री हरिवान्दधे हस्तयोर्वज्रमायसं ॥ ४ ॥

ऋत्वा । महान् । अनुऽस्वधं । भीमः । आ । वावृधे । शर्वः ।

श्रिये । ऋष्वः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिऽवान् । दधे । हस्तयोः । वज्रं । आयसं ॥ ४ ॥

ऋत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान् सर्वाधिको भीमः शत्रूणां भयंकर इंद्रोऽनु-
ष्वधं । स्वधेत्यन्ननाम । स्वधायां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सोमलक्षणस्यान्नस्य

पाने सतीत्यर्थः । शव आत्मीयं बलमाववृधे । आभिमुख्येन प्रावर्धयत् । तदनंतरमृष्वो दर्शनीयः शिप्री । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्युक्तः हरिवान् हरिनामकाश्चोपेत इन्द्र उपाकयोः । अंतिकनामैतत् । समीपवर्तिनीर्हस्तयोर्बाह्वोरायसमयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थं निदधे । निदधाति । स्थापयति । सोम-पानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ क्रत्वा । जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । आयसं । तस्य विकार इत्यणप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ प॒प्रौ॒ पा॒र्थि॒वं॒ रजो॑ ब॒द्धे॒ रो॒चना॒ दि॒वि ।

न त्वावाँ॑ इ॒न्द्र॒ कश्च॑न न जा॒तो न ज॒नि॒ष्य॒तेऽति॑ वि॒श्वं वव॑क्षिथ ॥ ५ ॥

आ । प॒प्रौ॒ । पा॒र्थि॒वं॒ । रजः॑ । ब॒द्धे॒ । रो॒चना॒ । दि॒वि ।

न। त्वाऽवान्। इ॒न्द्र॒। कः। च॒न। न। जा॒तः। न। ज॒नि॒ष्य॒ते। अ॒ति॒। वि॒श्वं। वव॑क्षिथ ॥ ५ ॥

इन्द्रः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धि वस्तुजातं रजोऽंतरिक्षलोकां चापप्रौ । आपूरयति । तथा दिवि द्युलोके रोचना रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्धे । बबंध । स्थापितवान् । अतो हे इन्द्र त्वावान् त्वत्सदृशः कश्चन न जातो नोत्पन्नोऽस्ति । न च जनिष्यते । उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति । तादृशत्वं विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगदतिववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ प॒प्रौ॒ । प्रा पूरणे । लिट्यात औ णलः । पा० ७. १. ३४. । इत्यौकारादेशः । पार्थिवं । पृथिव्या जाजावित्यञ्प्रत्ययः । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । रजः । रजंत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । रंज रागे । असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति नलोपः । बद्धे । बध बंधने । लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः । एकहल्सध्यगतत्वाभावादेवाभ्यासलोपावपि न स्तः । पादादित्वान्निधाताभावः । त्वावान् । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भावां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । ववक्षिथ । वह प्रापणे । अस्मादिच्छासनि सन्यत इतीत्वस्य सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इत्यभावः । सन्तास्त्रिद्व्यमंच इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यो अ॒र्यो म॒र्त॒भो॒ज॒नं प॒रा॒द॒दा॒ति दा॒श्रु॒षे ।

इ॒न्द्रो अ॒स्मभ्यं॑ शि॒क्ष॒तु वि भ॒ज॒ भूरि॑ ते व॒सु भ॒क्षी॒य तव॑ रा॒ध॒सः ॥ ६ ॥

यः । अ॒र्यः । म॒र्त॒भो॒ज॒नं । प॒रा॒द॒दा॒ति । दा॒श्रु॒षे ।

इ॒न्द्रः । अ॒स्मभ्यं॑ । शि॒क्ष॒तु । वि । भ॒ज॒ । भूरि॑ । ते । व॒सु । भ॒क्षी॒य । तव॑ । रा॒ध॒सः ॥ ६ ॥

अ॒र्यः स्वामी॑ पालयिता य इ॒न्द्रो म॒र्त॒भो॒ज॒नं स॒र्वैर्मनु॑षैरुपभोज्यमन्नं दाश्रुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय पराददाति । प्रयच्छति । स इ॒न्द्रोऽस्मभ्यं॑ शि॒क्ष॒तु । तादृशमन्नं ददातु । अवशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतं । हे इ॒न्द्र अ॒स्मभ्यं॑ दातुं धनं विभज । विभक्तं कुरु । यतस्ते तव वसु धनं भूरि बहुलमसंख्यातं । अतस्तव राधसो धनस्यैकदेशं भक्षीय । भजेय । प्राप्नुयां ॥ पराददाति । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । दाश्रुषे । दाश्रु दाने । दाश्रान् साह्वानिति क्सुप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं । भक्षीय । भज सेवायां । प्रार्थनायां लिङि तस्य छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वाच्छवभावः सलोपाभावश्च । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् ॥

चातुर्विंशकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो मदे मदे हि नो ददिरिति विकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । मदे मदे हि नो ददिः सुरूपकृत्वमूतये । आ० १. ४. इति ॥ तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

मदे॒मदे॒ हि नो॑ द॒दिर्यू॒था गवा॑मृजु॒क्रतुः॑ ।

सं गृ॒भा॒य पु॒रु श॒तोभ॑याह॒स्त्या व॒सु शि॒शी॒हि रा॒य आ भ॑र ॥ ७ ॥

मदे॒ऽमदे॒ । हि । नः॑ । द॒दिः । यू॒था । गवा॑ । अ॒जुऽक्रतुः॑ ।

सं । गृ॒भा॒य । पु॒रु । श॒ता । उ॒भ॒या॒ह॒स्त्या । व॒सु । शि॒शी॒हि । रा॒यः । आ । भ॑र ॥ ७ ॥

मदे मदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति अ॒जुक्रतुर्अ॒जुक॑र्मा स इ॒न्द्रो नोऽस्मभ्यं॑ गवां यूथा यूथानि ददिर्हि । गोयूथानां दाता खलु । हे इ॒न्द्र स त्वं पु॒रु पु॒रुणि॑

प्रभूतानि शता शतसंख्याकानि । अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसूनि धनान्युभ-
याहस्त्योभाभ्यां हस्ताभ्यां संगृभाय । 'अस्मभ्यं दातुं सम्यक् गृहाण । शिशीहि ।
अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु । निशितबुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । रायो धनानि हस्तयोः
स्थितान्याभर । आहर प्रयच्छ ॥ ददिः । दुदाज् दाने । आहगमहनजन इति
किप्रत्ययः । यूथा । शेष्ठं दसि बहुलमिति शेलोपः । गवां । सावेकाच इति
प्राप्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । गृभाय । ग्रह उपादाने । लोटि
हौ छंदसि शायजपीति आप्रत्ययस्य शायजादेशः । ह्यग्रहोर्भ इति भत्वं । उभया-
हस्त्या । उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगिति आदेशः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । समासांतोदात्तत्वं उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । वसु । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । शिशीहि । शे
तनूकरणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य झुः । आदेच इत्यात्वं । इदित्यनुवृत्तौ
बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्यघोरिति धातोरीत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः ।
रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

मादयस्व सुते सचा शवसे शूर राधसे ।

विद्महि त्वां पुरुवसुमुप कामान्ससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ८ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे ।

विद्महि । त्वां । पुरुवसुं । उप । कामान् । ससृज्महे । अथा । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे शूर शौर्यवन्निद्र सुते सोमेऽभिषुते सत्यागत्य सचास्माकं सखा सन् माद-
यस्व । तेन सोमेन तृप्नो भव । किमर्थं । शवसे बलार्थं राधसेऽस्माकं धनार्थं
च । त्वा त्वां पुरुवसुं बहुधनं विद्महि । वयं जानीमः खलु । अतोऽस्मदीयान्
कामान् माचा गवा वत्सानिव त्वयोपससृज्महे हि । त्वया खल्वेकीकुर्मः । अथा-
नंतरं नोऽस्माकमविताभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ मादयस्व । मद
तृप्नियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः
शिष्यते । ससृज्महे । सृज विसर्गे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य झुः । प्रत्यया-
द्युदात्तत्वं । अचापिशब्दानुषंगाच्छंदस्यनेकमपि साकांक्षं । पा० ८. १. ३५. । इति
निघातप्रतिषेधः ॥

नवमीमृचमाह ॥

ए॒ते त इ॒न्द्र ज॒न्तवो॒ विश्वं॑ पु॒ष्यन्ति॒ वार्ये॑ ।

अ॒न्तर्हि॑ ख्यो ज॒नाना॑म॒र्यो वेदो॒ अदा॑शुषां॒ तेषां॑ नो वे॒द् आ भ॑र ॥ ९ ॥

ए॒ते । ते । इ॒न्द्र । ज॒न्तवः॑ । विश्वं॑ । पु॒ष्यन्ति॒ । वार्ये॑ ।

अ॒न्तः । हि । ख्यः । ज॒नानां॑ । अ॒र्यः । वेदः॑ । अदा॑शुषां । तेषां॑ । नः । वेदः॑ । आ । भ॒र ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव स्वभूता एते जन्तवो यजमानलक्षणा जना विश्वं सर्वं वार्यं सर्वैः संभजनीयं हविः पुष्यन्ति । वर्धयन्ति । अदाशुषां हविषामदातृणां जनानामन्तर्मध्ये विद्यमानं वेदो धनमर्यः सर्वेषां स्वामी त्वं ख्यो हि । पश्यसि हि । जानासीत्यर्थः । तेषामयजमानानां वेदो धनं नोऽस्मभ्यमाभर । आहर । प्रयच्छेति यावत् । अयजमानेषु विद्यमानं धनं यागानुपयुक्तत्वाद्ध्यर्थमेव भवेत् । अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीयं धनमपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः ॥ ख्यः । ख्या प्रकथने । अयं दर्शनार्थोऽपि वर्तमाने छांदसो लुङ् । अस्यति-वक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । बहुलं छंदस्य-माङ्गोगेऽपीत्यडभावः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥

उपो ष्विति षडृचं नवमं सूक्तं गोतमस्यार्धमैन्द्रं । अन्त्या जगती । आद्याः पंक्तयः । अनुक्रांतं च । उपो षु षड् जगत्यंतमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । षोडशिशस्त्र आद्या सुसंहशमित्यादिके द्वे ऋचौ च विनियुज्यन्ते । अथ षोडशीति खंडे सूचितं । उपो षु ऋणुही गिरः सुसंहशं त्वा वयं मघवन्नित्येका द्वे च पंक्ती । आ० ६. २. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उपो॒ षु ऋ॒णुही॑ गिरो॒ मघ॑व॒न्मात॑था इव ।

य॒दा नः॑ सू॒नृता॑वतः॒ कर् आ॑र्ध॒र्यास॒ इद्यो॑जा॒ न्वि॒न्द्र ते॒ हरी॑ ॥ १ ॥

उपो॒ इति॑ । सु । ऋ॒णुहि॑ । गिरः॑ । मघ॑ऽवन् । मा । अत॑थाःऽइव ।

य॒दा । नः॑ । सू॒नृता॑ऽवतः । कर्ः । आत् । अ॒र्ध्या॑से । इत् । योज॑ । नु । इ॒न्द्र । ते ।

हरी॑ इति ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीरूपो उपैव सु शृणुहि । उपगत्य सम्यक् शृणु । अतथा इव । पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतो मा भूः । अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहबुद्धियुक्तस्तथाविध एव भवेत्यर्थः । अपि च नोऽस्मान्सून्नावतः । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तथा स्तुतिरूपया वाचा युक्तात्यदा करः । करोषि । आत् अनन्तरं त्वमप्यर्थयास इत् । अर्थयस एव । याच्यस एव । न तदास्ते । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः । अतो हे इंद्र ते हरी त्वदीयावश्चौ नु क्षिप्रं योज । रथे योजय ॥ शृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति वचनादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुगभावः । अतथा इव । तथेवाचरति तथाति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येक इति क्तिप् । तथातेरप्रत्ययः । न तथा इव अतथा इव । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । करः । डुकृञ् करणे । लुङि कृमृ-हरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरडादेशः । नन्वङः सति शिष्टत्वात् चित्स्वरेणांतोदात्तेन भवितव्यं । तर्हि लङि व्यत्ययेन शप् । ननु डुकृञ् करण इति भूवादौ पठ्यते । अतो व्यत्ययः कस्मात् क्रियत इति चेत् नैवं । यस्मादस्य धातोस्तत्र पाठोऽनर्थः । तथा हि । कः करत्करतीत्यत्र यदाहतुर्न्यासकारहरदत्तौ व्यत्ययेन शबिति तस्मादस्य धातोर्भूवादौ पाठो नास्तीति गम्यते । किंच यद्ययं पठ्येत करदित्येवमादिरूपसिद्ध्यर्थं कृमृहरुहिभ्यश्छंदसीति करोतेरङ्विधानमनर्थकं स्यात् । अस्माल्लङि शप्स्य रूपसिद्धेः । लुङ्लङोरर्थभेदाल्लुङ्येतद्रूपसिद्ध्यर्थं कर्तव्यमङ्विधानमिति चेत् न । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङादीनामेकत्र विधानेनार्थभेदाभावादित्यनेन प्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः । अतो व्यत्ययेनेति सिद्धं । अर्थयासे । अर्थ याज्जायां । चुरादिरात्मनेपदी । लेट्छाडागमः । योजा । युजिर् योगे । एयंताल्लोटि छंदस्युभयथेति शप् आर्द्धधातुक्त्वाखेरनिटीति णिलोपः । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अक्षन्ममीमदंत ह्यव प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्टया मती योजा न्विद्र ते हरी ॥ २ ॥

अक्षन् । अमीमदंत । हि । अव । प्रियाः । अधूषत ।

अस्तोषत । स्वऽभानवः । विप्राः । नविष्टया । मती । योजा । नु । इंद्र । ते । हरी इति ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वया दत्तान्यन्नान्यक्षन् । यजमाना भुक्तवन्तः । भुक्त्वा चामीमदन्त हि ।
तृप्ताश्चासन् । प्रियाः स्वकीयास्तनूरवाधूषत । अकंपयन् । अतिशयितरसास्वादनेन
वक्तुमशक्नुवन्तः शरीराण्यकंपयन् । तदनन्तरं स्वभानवः स्वायतदीपयो विप्रा
मेधाविनस्ते नविष्टया नवितृतमया मती मत्या स्तुत्यास्तोषत । अस्तुवन् ।
अन्यत्पूर्ववद्भोज्यं ॥ अक्षन् । अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घसू । पा० २. ४. ३७. । इति
घस्लादेशः । मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । खरि चेति
चर्त्वं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं । अडागम उदात्तः । अमीमदन्त । मद
तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । लुङि च्लेश्चङि णिलोपोपधाह्रस्वत्वङिर्भावस-
न्वङ्गावेत्वदीर्घाः । अधूषत । धूञ् कंपने । लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः ।
यद्वा छंदस्युभयथेति सिचः सार्वधातुकत्वेन डिच्चात् किङिति चेति प्रतिषेधः ।
अथवा धू विधूनने । तौदादिकः । कुटादिः । अस्मात्कर्मणि लुङि गाङ्कुटादिभ्य
इति सिचो डिच्चाद्गुणाभावः । नविष्टया । णु स्तुतौ । करणभूताया अपि स्तुतेः
स्वव्यापारकर्तृत्वान्नृच् । तदन्तात् तुच्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्टेमेयःस्विति तृलोपः ।
मती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । मंचे वृषेषपचमनेति क्लिन
उदात्तत्वं ॥

महापितृयज्ञे सुसंहशमित्येषाहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता । सूचितं च । आहव-
नीयं सुसंहशं त्वेति पंक्त्या । आ० २. १९. । इति ॥ तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

सुसंहशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवंधुरः स्तुतो याहि वशां अनु योजा न्विद्र ते हरी ॥ ३ ॥

सुऽसंहशं । त्वा । वयं । मघऽवन् । वन्दिषीमहि ।

प्र । नूनं । पूर्णऽवंधुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज । नु । इन्द्र । ते ।
हरी इति ॥ ३ ॥

हे मघवन्निन्द्र सुसंहशं सुध्वनुयहृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारं त्वा त्वां वयं वन्दिषीमहि ।
स्तवामहि । स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । अस्माभिर्वन्दिभिः स्तुतस्त्वं पूर्ण-
वंधुरः स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः पूरितेन रथेन युक्तः सन् वशान् कामयमानानन्यान्य-
जमानान्प्रति नूनं प्रयाहि । अवश्यं प्रतिष्ठस्व । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ वन्दिषी-
महि । वदि अभिवादनस्तुत्योः । आशीर्लिङ् । लिङ्गाशिषि । पा० ३. ४. ११६. ।

इति तस्यार्द्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकस्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । मघवन्नित्य-
स्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सति पादादित्वान्विधाताभावः ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदं ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र चिकेतति योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ४ ॥

सः । घ । तं । वृषणं । रथं । अधि । तिष्ठाति । गोऽविदं ।

यः । पात्रं । हारिऽयोजनं । पूर्णं । इन्द्र । चिकेतति । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

स घ स खल्विन्द्रो वृषणं कामाभिवर्षकं गोविदं गवां लभयितारं तं रथमधि-
तिष्ठाति । ईहशे रथेऽधितिष्ठतु । आरूढो भवतु । हे इन्द्र यो रथो हारियोजन-
मेतत्संज्ञकं धानामिश्रितं पूर्णं सोमेन पूर्णं पात्रं चिकेतति ज्ञापयति तं रथम-
धितिष्ठेति पूर्वेणान्वयः । अधिष्ठाय च त्वदीयावश्चौ क्षिप्रं योजय ॥ घा । ऋचि
तुनुधेति दीर्घः । रथं । अधिशीङ्स्थासां कर्म । पा० १. ४. ४६. । इत्यधिकरणस्य
कर्मसंज्ञा । तिष्ठाति । तिष्ठतेर्लेट्यडागमः । चिकेतति । कित ज्ञाने । लेट्यडागमः ।
जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनान्नाभ्यस्तस्याचि
पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

पंचमीमुच्यमाह ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुप प्रियां मंदानो याह्यंधसो योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तेन । जायां । उप । प्रियां । मंदानः । याहि । अंधसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र ते त्वदीये रथे दक्षिणो दक्षिणपार्श्वस्थाश्चो युक्तोऽस्तु ।
उत अपि च सव्यो वामपार्श्वस्थोऽपि युक्तोऽस्तु । तेन रथेनांधसः सोमल-
क्षणस्यान्नस्य पानेन मंदानो मत्तस्त्वं प्रियां प्रीणयित्री जायामुपयाहि । सा
यत्र वर्तते तत्र गच्छेत्यर्थः । तदर्थं हे इन्द्र त्वदीयावश्चौ रथे क्षिप्रं योजय ।
अनयोत्तरया च पीतसोमस्येन्द्रस्य स्वगृहं प्रति प्रस्थानं प्रतिपाद्यते ॥ मंदानः ।
मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । लिटः कानच् । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि

वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । अंधसः । अद भक्षणे । अदेर्नुम् धश्चेत्यसुन्
धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च ॥

अंत्येष्वहःसु हारियोजनस्य युनज्मीत्येषा याज्या । सूचितं च । युनज्मि ते
ब्रह्मणा केशिना हरी इति याज्यानुवाक्ये अंत्येष्वहःस्विति ॥

तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गभस्त्योः ।

उत्ता सुतासो रभसा अमंदिषुः पूषणान्वजिन्समु पत्यामदः ॥ ६ ॥

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे । गभस्त्योः ।

उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमंदिषुः । पूषणऽवान् । वजिन् । सं । ऊं इति ।

पत्या । अमदः ॥ ६ ॥

हे इंद्र केशिना केशयुक्तौ शिखावंतौ ते हरी त्वदीयावश्चौ ब्रह्मणा स्तोत्ररूपेण
मंत्रेण युनज्मि । रथे संयोजयामि । तेन रथेनोप प्रयाहि । त्वद्गृहमुपगच्छ ।
गभस्त्योः । बाहुनामैतत् । बाह्वोरश्वबंधकान् रश्मीन्दधिषे । धारयस्व । त्वा त्वां
सुतासो यज्ञेऽभिषुताः सोमा रभसा वेगवंतः । तीव्राः क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः ।
उदमंदिषुः । उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः । हे वजिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषणान् ।
अत्र पूषणशब्दः पुष्टौ वर्तते । पुष्टिर्वै पूषा । पुष्टिमेवावस्थ इति श्रुतेः । सोम-
पानजनितया पुष्ट्या युक्तः सन् पत्या स्वभार्यया सह समु अमदः । सम्यगेव
तृप्नो भव ॥ केशिना । केशशब्दान्मत्वर्थीय इनिः । सुपां सुलुगिति विभक्तेरा-
कारः । रभसाः । अर्शआदित्वादच् । अमंदिषुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । पूषणान् ।
पुष पुष्टौ । श्वन्नुक्षन्नित्यादौ पूषन्निति निपात्यते । तच्चात्र भावसाधनं द्रष्टव्यं ।
पूषास्यास्तीति पूषणान् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । नलोपेऽनो नुट्
। पा० ८. २. १६. इति नुट् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अमदः । मदी
हर्षे । छंदसि लुङ्लल्लिट इति प्रार्थनायां लङ् । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे तृतीयो वर्गः ॥

अश्वावतीति षडृचं दशमं सूक्तं गोतमस्यार्धमैदं जागतं । तथा चानुक्रांतं । अश्वा-
वति जागतमिति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं
च । अश्वावति प्रोयां पीतिं वृष्ण इयमि सत्यामिति याज्ये । आ० ६. ४. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिद्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित्पृणस्त्रि वसुना भवीयसा सिंधुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इंद्र । मर्त्यः । तव । ऊतिऽभिः ।

तं । इत् । पृणस्त्रि । वसुना । भवीयसा । सिंधुं । आपः । यथा । अभितः ।

विऽचेतसः ॥ १ ॥

हे इंद्र यो मर्त्यो मनुष्यस्तवोतिभिस्त्वदीये रक्षणैः सुप्रावीः सुष्ठु प्ररक्षितो भवति स मर्त्योऽश्वावति बहुभिरश्वैर्युक्ते गृहे वर्तमानो गोषु प्राप्नोष्ये प्रथमो गच्छति । सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वमेव गोमान् भवतीत्यर्थः । त्वं तमित् तमेव पुरुषं भवीयसा बहुतरेण भवितृतमेन वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना धनेन पृणस्त्रि । संपृक्तं संपूर्णं करोषि । तत्र दृष्टान्तः । विचेतसो विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथाभितः सर्वासु दिक्षु सिंधुं समुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्वावति । मंचे सोमाश्चेति मतौ दीर्घत्वं । सुप्रावीः । अवितृतस्तृतं चिभ्य ईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । पृणस्त्रि । पृची संपर्के । रौधादिकः । भवीयसा । बहुशब्दादीयसुनि बहोर्लोपो भू च बहोरिति बहुशब्दस्य भूभावः । ईयसुन ईकारलोपश्च । अत्र तु छांदसत्वादीकारलोपो न क्रियते । भूभावश्च क्रियते । अथवा भवितृशब्दात्तुच्छंदसीतीयसुन् । तुरिष्ठेमेयः-स्त्विति तृलोपः ॥

अपोनप्रीये होतृचमसेऽङ्घ्रिः पूर्यमाण आपो न देवीरित्येषानुवक्तव्या । सूचितं च । आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमिति समाप्य । आ० ५. १. इति । ब्राह्मणं च भवति । आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमिति होतृचमसेऽवनीयमानास्वन्वाहेति ॥ तामेतां द्वितीयामृचमाह ॥

आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।

✓ प्राचैर्देवासः प्र णयन्ति देवयुं ब्रह्म प्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियं । अवः । पश्यन्ति । विऽततं । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवऽयुं । ब्रह्मऽप्रियं । जोषयन्ते । वराऽइव ॥ २ ॥

होत्रियं होतुः स्वभूतं चमसं देवीर्देव्यो द्योतमाना आपो न यथाप उप-
यन्ति । उपगच्छन्ति । तद्वदुपरि वर्तमाना देवा एतमेव चमसमवोऽवस्तात्पश्यन्ति ।
होतृचमसेऽस्माकं सोमाभिषवायापः पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संलग्ना-
भूत् । तत्र दृष्टान्तः । विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंबन्धि यथा निरंतरम-
वस्तात्पतति तद्वत् । देवयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं प्राचैः प्राचीनं यद्वा
प्राचनैः प्रगमनैरुत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले प्रणयन्ति । होमार्थं प्रणीतं ब्रह्मप्रियं
ब्रह्मणा सोमलक्षणेनान्नेन प्रीतं । संतृप्तं पूरितमित्यर्थः । जोषयन्ते । सर्वे देवास्तं
चमसं सेवन्ते । वरा इव कन्यकां । यथा वरा ममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यतीति
कन्यकां सेवन्ते । एवं देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वे वर्तन्ते
इत्यर्थः । एवमपोनप्रीयविनियोगानुसारेण योजितं मन्त्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशक-
त्वात् ॥ यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या विनियोगस्तदा त्वेवं व्याख्येयं । हे इंद्र देव्य
आपो यथा निम्नदेशमुपगच्छन्ति । एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं शृश्रूषमाणा होत्रियं
होतृसंबन्धि धिष्यत्यस्थानमुपगच्छन्ति । उपगत्य चावस्तात्पश्यन्ति विततं ज्यो-
तिरिव । देवयुं देवानात्मन इच्छन्तमेतं शंसितारमागताः सर्वे देवाः प्राचीनं
प्रणयन्ति । अग्रतो धारयन्ति । ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसन्तं वराः कन्यका इव
सेवन्ते ॥ होत्रियं । होतृशब्दात्तस्येदमर्थं घप्रत्ययः । अवः । पूर्वाधरावराणामसि
पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययांतोदात्तः । प्राचैः । उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययं । यद्वा ।
प्रपूर्वादन्तेर्घञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनि युध्यर्थमिति परिगणनस्योपल-
क्षणार्थत्वाद्भावे कप्रत्ययः । अनदितामिति नलोपः । जोषयन्ते । जुषी प्रीतिसे-
वनयोः । स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाच्चेतुमति णिच् ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवेऽधि द्वयोरित्येषा । स्पृष्ट्वोदकमिति खंडे सूचितं । अधि द्वयोरदधा
उक्थ्यं वचः श्रुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् । आ० ४. ६. इति ॥ हविर्धानप्रवर्त-
नेऽप्येषा । सूचितं च । यमे इव यतमाने यदैतमधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच
इत्यर्द्धं आरमेत् । आ० ४. ९. इति ॥ तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यतसुचा मिथुना या संपर्यतः ।

असंयतो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यं । वचः । यतऽसुचा । मिथुना । या । संपर्यतः ।

असंयतः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र द्वयोर्हविर्धानयोरुक्थ्यं । उक्थं शस्त्रं । तद्योग्यं वचो युजे वामित्यादि-
 मंत्ररूपं वचनमध्यदधाः । निहितवानसि । ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव
 वचोऽधिनिधीयत इत्याशङ्क्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातं । अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं
 वच इति द्वयोर्ह्येतत्तृतीयं छदिरधिनिधीयत उक्थ्यं वच इति यदाह यज्ञियं
 वै कर्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्द्धयतीति । तच्च यथा हविर्धानद्वय एकमेव
 तृतीयं छदिरधिनिधीयते । एवं स्तोत्रमप्युभयोरेकं युक्तं । उक्थं नाम यज्ञसंबन्धि
 शस्त्रं तद्योग्यं वचनमपि यज्ञियं कर्म । तस्य यज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपाद-
 नायाधिनिधानाद्यज्ञोऽपि समृद्धो भवति । कीदृशयोर्हविर्धानयोः । यतस्सुचा ।
 यताः संबद्धाः सुचो यहचमसादिलक्षणानि पात्राणि ययोस्ते । मिथुना युग-
 लरूपेण वर्तमाने या ये हविर्धाने त्वां सपर्यतः पूजयतस्तयोरित्यर्थः । किंच ।
 ईदृग्यूपहविर्धानयुक्तो यजमानोऽसंयतः शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन् ते
 व्रते त्वदीये कर्मणि स्तेति । निवसति । पुष्यति च । प्रजया पशुभिश्च पुष्टो
 भवति च । सुन्वते त्वद्देवत्ये यागे सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य भद्रा कल्याणी
 शक्तिरुत्कृष्टं बलं भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयोरुक्थ्यस्य वचसोऽधिनिधानेन
 त्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतस्सुचा । यम उपरमे । निष्ठायामनुदात्तोपदेशेत्यादिना-
 नुनासिकलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इदमादिषु त्रिषु पदेषु सुपां
 सुलुगिति विभक्तेराकारः । सपर्यतः । सपर पूजायां । कंडादिभ्यो यक् । अदुप-
 देशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । स्तेति । क्षि निवासगत्योः ।
 बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । सुन्वते । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ।
 शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आदंगिराः प्रथमं दधिरे वय इद्वाग्रयः शम्या ये सुकृत्यया ।

सर्वं पणेः समविदंत भोजनमश्वावंतं गोमंतमा पशुं नरः ॥ ४ ॥

आत् । अंगिराः । प्रथमं । दधिरे । वयः । इद्वाग्रयः । शम्या । ये । सुकृत्यया ।

सर्वं । पणेः । सं । अविदंत । भोजनं । अश्वऽवंतं । गोऽमंतं । आ । पशुं । नरः ॥ ४ ॥

यदा पणिभिर्गावोऽपहृतास्तदानीमंगिरा अंगिरसः प्रथमं पूर्वमग्रतो वयो
 हविल्लक्षणमन्नं दधिरे । इन्द्रार्थं संपादितवन्तः । आत् अनंतरं तादृशा येऽंगिरस
 इद्वाग्रयः प्रज्वलिताग्निमुक्ताः संतः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्या कर्मणा

शोभनेन यागेनेन्द्रमयजन्निति शेषः । ते नरो यज्ञस्य नेतारोऽंगिरसः पणे-
रेतन्नाम्नोऽसुरस्य संबन्धि सर्वे भोजनं धनं समविदंत । समलभंत । कीदृशं ।
अश्वावतं । अश्वैर्युक्तं । गोमंतं । गोभिर्युक्तं । आकारः समुच्चये । गवाश्चव्यति-
रिक्तमन्यत्पशुजातं च समविदंत ॥ अंगिराः । सुपां सुलुगिति जसः सुः ।
शम्या । शमीति कर्मनाम । शाम्यत्यनया क्रियया दोषजातमिति शमी । करणे
घञ् । नोदात्तोपदेशस्य मांतस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः । गौरादिवात् ङीष् ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । सुकृत्यया । शोभनं कृत्यं करणं यस्यां सा तथोक्ता । नञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥ ५ ॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि ।

आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातं । अमृतं । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपहतासु गोष्वथर्वैतत्संज्ञ ऋषिर्यज्ञैरिन्द्रदेवत्यैरनुष्ठितैर्यागैः पथो गो-
संबन्धिनो मार्गान् प्रथमस्तते । तनुते । सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानि-
त्यर्थः । ततस्तदनंतरं व्रतपा व्रतानां कर्मणां पालयिता वेनः कांतः सूर्यः
सूर्यरूप इन्द्र आजनि । गवां प्रदर्शनायाविरभूत् । ततोऽथर्वा ता गा आजत् ।
आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तादृशस्येन्द्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचासुर-
निरसनाय सहायोऽभूत् । यमस्यासुराणां नियमनार्थं जातं प्रादुर्भूतममृतं मर-
णरहितं तमिन्द्रं यजामहे । हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः । शसि भस्य टेलोप इति
टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । तते । तनु विस्तारे । बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अजनि ।
जनी प्रादुर्भावे । दीपजनबुधेत्यादिना । पा० ३. १. ६१. । कर्तरि लुङि च्लेश्चिण् ।
आजत् । अज गतिक्षेपणयोः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।

यावा यत्र वदति कारुक्थ्यस्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रायति ॥ ६ ॥

बर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकः । आऽघोषते । दिवि ।
यावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् । इंद्रः । अभिऽपित्वेषु ।
रणयति ॥ ६ ॥

स्वपत्याय शोभनापतनहेतुभूताय कर्मणे बर्हिर्वा यद्यदा वृज्यते । छिद्यते ।
अध्वर्युणा यागार्थमाह्रियते । अर्को वा स्तोत्रनिष्पादको होता वा श्लोकं स्तुतिरूपां
वाचं दिवि द्योतमाने यज्ञे यदाघोषते । उच्चारयति । यत्र यस्मिन्काले यावा-
भिषवार्थं प्रवृत्त उपलो वदति शब्दं करोति । तत्र दृष्टान्तः । कारुक्थ्यः ।
लुप्तोपममेतत् । उक्थ्यस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति
तद्वत् । तस्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्याभिपित्वेष्वभिप्राप्तिष्विन्द्रो रणयति । रमते । यद्वा
पूर्वोक्तानां बर्हिरादीनामभिप्राप्तिषु सतीष्विन्द्रो रणयति । अस्मदीयो यागो
भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति ॥ वृज्यते । वृजी वर्जने । अदुपदेशाल्लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः ।
आघोषते । घुषिर् विशब्दने । भौवादिकः । अत्रापि यदित्यस्य निपातस्यानुष-
गान्निघाताभावः । रणयति । रमु क्रीडायां । व्यत्ययेन श्यन् परस्मैपदं च ।
अंत्यविकारश्छांदसः । यद्वा रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे चतुर्थो वर्गः ॥

असावीति विंशत्यृचमेकादशं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । असावि विंशतिः
षष्ठनुष्टुभ औष्णिहपांक्तगायत्रचैष्टुभास्तृचाः प्रगाथ इति । आदितः षडनुष्टुभः
सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्णिहः । दशम्याद्यास्तिस्रः पंक्तयः । त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो गा-
यत्र्यः । षोडश्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । एकोनविंशी बृहती विंशी सतोबृहती ।
अनुवर्तनाज्जोतम ऋषिः । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता ॥ सूक्तविनियोगो लिं-
गादवगंतव्यः ॥ अविहृतषोडशिशस्त्र आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूचितं च ।
अथ षोडश्यसावि सोम इंद्र त इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ६. २. । इति ॥
आभिप्रविकेषूक्थेषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येमावेव तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रिया-
नुरूपौ । एहू ध्विति खंडे सूचितं । असावि सोम इंद्र त इममिन्द्र सुतं पिब
। आ० ७. ८. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि ।

आ त्वा पृणक्लिद्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो इति । आ । गहि ।

आ । त्वा । पृणक्तु । इन्द्रियं । रजः । सूर्यः । न । रश्मिभिः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं सोम असावि । अभिषुतोऽभूत् । हे शविष्ठ । अतिशयेन बलवन् । अत एव धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिन्द्र आगहि । देवयजनदेशमागच्छ । आगतं त्वामिन्द्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यमापृणक्तु । आपूरयतु । रजोऽन्तरिक्षं रश्मिभिः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ शविष्ठ । शवस्विन्-शब्दादिष्ठनि विन्मतोर्लुक् । ढेरिति टिलोपः । पादादित्वाच्चाघाताभावः । गहि । गमेलोर्ऽटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदत्रा भादित्यसिद्धवत्त्वाद्धैर्लुगभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इन्द्रमिद्धरीं वहतोऽप्रतिधृष्टशवसं ।

ऋषीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणां ॥ २ ॥

इन्द्र । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टऽशवसं ।

ऋषीणां । च । स्तुतीः । उप । यज्ञं । च । मानुषाणां ॥ २ ॥

अप्रतिधृष्टशवसं केनाप्यप्रतिधर्षितबलं । अहिंसितबलमित्यर्थः । इन्द्रमित्तमिन्द्रमेव ऋषीणां वसिष्ठादीनां मानुषाणामन्येषां मनुष्याणां च स्तुतीर्यज्ञं च हरी अश्वावुपवहतः । समीपं प्रापयतः । यत्र यत्र स्तुवंति यत्र यत्र यजंते तत्र सर्वत्रेन्द्रमश्नी प्रापयत इत्यर्थः ॥ मानुषाणां । मनोज्ञाताविति मनुशब्दादञ् षुगागमश्च ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ तिष्ठ वृचहन्त्रयं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो यावा कृणोतु वमुना ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रऽहन् । रथं । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।

अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । यावा । कृणोतु । वमुना ॥ ३ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हन्तरिन्द्र रथमातिष्ठ । आरोह । यस्मात्ते हरी त्वदीयावश्चौ ब्रह्मणा स्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण युक्ता । रथेऽस्माभिर्योजितौ । तस्मात्त्वं रथमातिष्ठ । ते मनस्त्वदीयं मनश्च यावाभिषवार्थं प्रवृत्तः पाषाणो वमुना वचनीयेनाभिष-
वशब्देनार्वाचीनमस्मदभिमुखं सु कृणोतु । सुष्ठु करोतु ॥ युक्ता । सुपां सुलुगि-
त्याकारः । वमुना । वचेर्गश्च । उ० ३. ३३. इति नुप्रत्ययो गकारश्चांतादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदं ।

शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारां ऋतस्य सार्दने ॥ ४ ॥

इमं । इन्द्र । सुतं । पिब । ज्येष्ठं । अमर्त्यं । मदं ।

शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् । धाराः । ऋतस्य । सार्दने ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सुतमभिषुतमिमं सोमं पिब । कीदृशं । ज्येष्ठं । अतिशयेन प्रशस्यं ।
मदं । मदकरं । अमर्त्यं । अमारकं । सोमपानजन्यो मदो मदांतरवन्मारको न
भवतीत्यर्थः । तथा ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनि सार्दने गृहे वर्तमानाः शुक्रस्य
दीप्तस्यास्य सोमस्य धारास्त्वामभ्यक्षरन् । आभिमुख्येन संचलन्ति । तां प्राप्नु-
वन्ति । स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं । प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्य चेति ज्यादादेशः ।
अक्षरन् । क्षर संचलने । छांदसो लङ् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीतन ।

सुता अमत्सुरिंदवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥ ५ ॥

इंद्राय । नूनं । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन ।

सुताः । अमत्सुः । इंदवः । ज्येष्ठं । नमस्यत । सहः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः । इंद्राय नूनं क्षिप्रमर्चत । पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टी-
क्रियते । उक्थान्यप्रगीतमंत्रसाध्यानि स्तोत्राणि च ब्रवीतन । ब्रूत । सुता

अभिषुता इंदवः सोमाश्चामत्सुः । आगतमेव तमिंद्रं मत्तं कुर्वतु । अनंतरं ज्येष्ठं
प्रशस्यतमं सहः सहस्विनं बलवंतं तमिंद्रं नमस्यत । नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन ।
ब्रवीतेर्लोति तन्ननन्नयनाश्चेति तनवादेशः । अमत्सुः । मदी हर्षे । छांदसः
प्रार्थनायां लुङ् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिङभावः । नमस्यत । नमोवरि-
वश्चिचड इति क्यच् । सहः । लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२८. २. ।
इति मत्वर्थीयस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पंचमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

नकिष्ट्वद्रथीतरो हरी यदिद्र यच्छसे ।

नकिष्ट्वानु मज्मना नकिः स्वश्च आनशे ॥ ६ ॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे ।

नकिः । त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुऽअश्चः । आनशे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र यद्यस्मात्त्वं हरी एतत्संज्ञावशौ यच्छसे रथे योजयसि । तस्मात्त्वत्तोऽन्यः
कश्चिद्रथीतरोऽतिशयेन रथवान् नकिः । नास्ति । अन्येषामीदृगश्चयुक्तरथा-
भावात् । त्वा त्वामनुलक्ष्य मज्मना । बलनामैतत् । बलेन सहशोऽपि
नकिः । न ह्यस्ति । स्वश्चः शोभनाश्वोऽन्यश्च त्वां नकिरानशे । न प्राप । इन्द्रस्य
बलाश्वयोरसाधारणत्वादिन्द्रसहशो बलवानश्ववान् लोके कश्चिदपि नास्ती-
त्यर्थः ॥ नकिष्ट्वत् । युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादमिति षत्वं । रथीतरः । अतिशयेन रथी ।
तरपीत् रथिन इतीकारांतदेशः । अवग्रहसमये छांदसं ह्रस्वत्वं । यच्छसे । यमेर्व्य-
त्ययेनात्मनेपदं । स्वश्चः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं अच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
आनशे । अश्रोतेष्वेत्यभ्यासादुत्तरस्य नुट् ॥

आभिप्लविकेषूक्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो य एक इद्विदयत इति
वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । एहू ष्विति खंडे सूचितं । सखाय आशिषामहि य
एक इद्विदयते । आ० १. ८. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्य औष्णिहतृचाशी-
तावयं तृचो विनियुक्तः । तथैव पंचमारण्यके सूच्यते । य एक इद्विदयत आ-
याह्यद्रिभिः सुतमिति ॥ तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

य एक इद्विदयते वसु मर्ताय दाश्रुषे ।

ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अंग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्ताय । दाश्रुषे ।

ईशानः । अप्रतिष्कृतः । इन्द्रः । अंग ॥ ७ ॥

य इन्द्र एक इत् एक एव दाश्रुषे हविर्देत्तवते मर्ताय मनुष्याय यजमानाय वसु धनं विदयते । विशेषेण ददाति । अंगेति क्षिप्रनाम । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्धितः । प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवंभूतः स इन्द्रः क्षिप्रमीशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ विदयते । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । यङुक्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कृतः । कु शब्दे । प्रतिकूलं कूयते शब्दत इति प्रतिष्कृतः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट् । सुषामादित्वात्षत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुपमिव स्फुरत् ।

कदा नः शुश्रवन्निर इन्द्रो अंग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तं । अराधसं । पदा । क्षुपं ऽइव । स्फुरत् ।

कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अंग ॥ ८ ॥

अराधसं हविलक्षणेन राधसा धनेन रहितं । अयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं मर्तं मनुष्यमिन्द्रः पदा पादेन क्षुपमिवाहिच्छत्रकमिव कदा स्फुरत् । स्फुरिष्यति । वाधिष्यति । यथाहिच्छत्रं मंडलाकारेण शयानं कश्चिदनायासेन हंति । एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छत्रं हनिष्यतीत्यर्थः । स्फुरत् । स्फुरतिर्वधकर्मा । स्फुरति स्फुलतीति वधकर्मसु पठितत्वात् । नोऽस्माकं यष्टृणां गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इन्द्रः कदा कस्मिन्कालेऽंग क्षिप्रं शुश्रवत् । श्रोष्यतीति वितर्क्यते । अत्र निरुक्तं । क्षुपमहिच्छत्रकं भवति यत् क्षुभ्यते । कदा मर्तमनाराधयंतं पादेन क्षुपमिवावस्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्रोऽंग । अंगेति क्षिप्रनाम । नि० ५, ११ । इति ॥ पदा । पादशब्दस्य पद्वन्नित्यादिना पदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरु-

दातृत्वं । क्षुंपमिव । क्षुभ संचलने । अस्मात्कर्मणि घञि बहुलवचनाद्वातोर्नु-
मागमः । वर्णव्यापत्त्या भकारस्य पकारः । स्फुरत् । स्फुर संचलने । छंदसि
लुङ्लङ्लिट इति लृडर्थे लङ् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । शुश्रवत् ।
शुश्रवणे । लेट्याङागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ॥

नवमीमृचमाह ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवासति ।

उयं तत्पत्यते शव इंद्रो अंग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुऽभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवासति ।

उयं । तत् । पत्यते । शवः । इंद्रः । अंग ॥ ९ ॥

बहुभ्यो मनुष्येभ्यः सकाशाद्यश्चिद्धि य एव खलु यजमानः सुतावान् अभि-
षुतसोमयुक्तः सन् हे इंद्र त्वा त्वामाविवासति । परिचरति । विवासतिः परि-
चरणकर्मा । तत्तस्मै यजमानाय यदुयमुद्गूणं शवो बलमिंद्रोऽंग क्षिप्रं पत्यते ।
पातयति । प्रापयति ॥ तत् । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् । पत्यते । पतू गतौ ।
अस्मादंतर्भावितार्थद्वयत्वेन श्यन् ॥

चातुर्विंशकेऽहनि माथ्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य स्वादोरित्या विषूवत इति
वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । होचकाणामिति खंडे सूचितं । यः सचाहा विचर्षणिः
स्वादोरित्या विषूवतः । आ० ७. ४. । इति ॥ पृष्ठ्यस्य पंचमेऽहनि निष्के-
वत्येऽप्ययं तृचोऽनुरूपः । स्तोमे वर्धमान इति खंडे सूचितं । स्वादोरित्या
विषूवत उप नो हरिभिः सुतं । आ० ७. १२. । इति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

स्वादोरित्या विषूवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यैः ।

या इंद्रेण सयावरी वृणा मदन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्या । विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यैः ।

याः । इंद्रेण । सऽयावरी । वृणा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्येत्या विषूवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु
ध्याप्तिरयुक्तस्य मध्वो मधुररसस्य सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्र-

दानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । एवंविधं सोमं गौर्यो गौरवर्णा गावः पिबन्ति । या गावः शोभसे शोभार्थं वृष्णा कामाभिवर्षकेण्ड्रेण सयावरीः सह यांत्यो गच्छन्त्यः सत्यो मदन्ति । हृष्टा भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पयः-प्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्येन्द्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलभ्यावस्थिता इति शेषः ॥ विषूवतः । विषू व्याघ्रौ । अस्मादौणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अन्येषामपि ह्रश्यत इति संहितायां दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । मध्वः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यः । भिन्नौरादिभ्यश्चेति ङीष् । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । सयावरीः । या प्रापणे । अतो मनन्निति वनिप् । वनो र चेति ङीब्रेफौ । मदन्ति । मदी हर्षे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । वस्वीः । वस निवासे । शृस्वृ-क्षिहीत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । वोतो गुणवचनादित्यत्र गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थं । पा० ४. १. ४४. १. । इति वचनाद्वसु-शब्दान्ङीपि यणादेशः । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । स्वराज्यं । अकर्म-धारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षष्ठो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृश्नऽयुवः । सोमं । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रं । हिन्वन्ति । सायकं । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ता अस्येन्द्रस्य पृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयो नानावर्णा गाव इन्द्रेण पातयन् सोमं पयसा श्रीणन्ति । मिश्रीकुर्वन्ति । इन्द्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ता धेनवः सायकं शत्रूणामन्तकारकं वज्रमायुधं हिन्वन्ति । शत्रुषु प्रेरयन्ति । इन्द्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्त्वान्नुम् । सायकं । षो अन्तकर्मणि । खुल्यात्वे युगागमः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्येति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरुणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्येति । प्रचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सश्चिरे । पुरुणि । पूर्वचित्तये । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ता गावोऽस्येन्द्रस्य सहो बलं नमसा स्वकीयेन पयो-
रूपेणान्नेन सपर्येति । परिचरन्ति । पुरुणि बहून्यस्येन्द्रस्य व्रतानि शत्रुवधादि-
रूपाणि वीर्यकर्माणि सश्चिरे । सेविरे । ज्ञापयन्त इत्यर्थः । किमर्थं । पूर्वचित्तये ।
युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना वृचादयः सर्वे मरणं
प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्त इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ सश्चिरे । सश्च गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । पूर्वचित्तये । चिती संज्ञाने ।
भावे क्तिन् । मरुद्वधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त इन्द्रो दधीच इति षडह-
स्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूचितं च । आदह स्वधामन्वित्येका द्वे चेंद्रो दधीचो
अस्थभिः । आ० १. २. इति ॥ तृचे प्रथमां सूक्ते चयोदशीमृचमाह ॥

इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृचाण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १३ ॥

इंद्रः । दधीचः । अस्थभिः । वृचाणि । अप्रतिऽस्कुतः । जघान । नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाठ्यायनिन इतिहासमाचक्षते । आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शने-
नासुराः पराबभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्र-
स्तेरसुरैः सह योद्धुमशकुवंस्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति श्रुत्वा । अथ
पप्रच्छ तत्रत्यान् नेह किमस्य किञ्चित्परिशिष्टमंगमस्तीति । तस्मा अवोचन्
अस्त्येतदाश्वं शीर्षं येन शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्राब्रवीत् । तच्च न विद्म यत्रा-
भवदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति । तच्चान्वैषिषुः । तच्छर्यणावत्य-
नुविद्याजहुः । शर्यणावद् वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्द्धे सरः स्यन्दते । तस्य
शिरसोऽस्थभिरिन्द्रोऽसुराञ्जघानेति ॥ अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्धितः । प्रति-
कूलशब्दरहित इन्द्र आथर्वणस्य दधीच एतत्संज्ञकस्य ऋषेरस्थभिरश्वशिरःसंब-

धिभिरस्थिभिर्नवतीर्नव नवसंख्याका नवतीर्दशोत्तराष्टशतसंख्याकाः । तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाञ्जेतुमादावासुरी माया त्रिधा संपद्यते । त्रिविधा-
तीतानागतवर्तमानकालभेदेन तत्कालवर्तिनो देवाञ्जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगु-
णिता भवति । एवं नव संपद्यते । पुनरप्युत्साहादिशक्तित्रयरूपेण त्रैगुण्ये सति
सप्तविंशतिः संपद्यते । पुनः सात्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः
संपद्यते । एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति
नव नवतयः संपद्यन्ते । एवंविधमायारूपाणि वृत्राण्यावरकाण्यसुरजातानि
जघान । हतवान् ॥ दधीचः । दध्यंचतीति दध्यङ् । अंचतेर्ऋत्विगित्यादिना
क्विन् । अनदितामिति नलोपः । षष्ठ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति
दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादतया चाविति पूर्व-
पदस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्तं । अंचेच्छंदस्यसर्वनामस्थानं । पा० ६. १. १७०. । इति पुनर्वि-
भक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वाध्यते । अस्थभिः । छंदस्यपि दृश्यत इत्यनजादावय-
स्थिशब्दस्यानङादेशः । स चोदात्तः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितं । तद्विदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपऽश्रितं । तत् । विदत् । शर्य-
णाऽवति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्ववत्सु गिरिष्वपश्रितमपगत्य स्थितमश्वस्याश्वसंबन्धि दधीचो यच्छिर
इच्छन्निद्रो वर्तते । शर्यणावत्येतत्संज्ञे सरसि तच्छिरो विदत् । अज्ञासीत् । ज्ञात्वा
तदाहत्य तदीयैरस्थिभिर्वृत्राणि जघानेति पूर्वस्यामृचि संबंधः ॥ इच्छन् । इषु
इच्छायां । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । विदत् । वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन च्चेरङादेशः । शर्य-
णावति । शर्यणा नाम देशः । तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् । मध्वादिषु शर्य-
णशब्दस्य पाठान्मध्वादिभ्यश्च । पा० ४. २. ८६. । इति चातुर्थिको मतुप् । संज्ञा-
यामिति मतुपो वत्वं । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनामिति दीर्घः ॥

अतिमूर्तिनाभ्येकाहे कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्यचांद्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां
यष्टयं । तत्र पूर्वपक्षे चांद्रमसीष्टिः । अत्राह गोरिति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या ।
अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । अत्राह गोरमन्वत नवो नवो भवति जायमानः
। आ० ९. ८. । इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यं । इत्या चंद्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अत्र । अहं । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यं । इत्या । चंद्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

अत्राहास्मिन्नेव गोरं तु चंद्रमसो गृहे मंडले त्वष्टुर्दीप्तिरस्यादित्यस्य संबंध्यपीच्यं रात्रावन्तर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजस्तदादित्यस्य रश्मय इत्येत्यमनेन प्रकारेणामन्वत । अजानन् । उदकमये स्वच्छे चंद्रविंबे सूर्यकिरणाः प्रतिफलंति । तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशी संज्ञां लभन्ते तादृशी चंद्रेऽपि वर्तमाना लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्रात्रावन्तर्हितं सौरं तेजस्तच्चंद्रमंडलं प्रविश्याहनीव नैशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईहग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चंद्र एव द्वादशादित्येष्विंद्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इंद्र एवेतींद्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिंद्रो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति । ईहग्भूतस्य तेजस आश्रयत्वेन चंद्रमसः प्राधान्यविवक्षया चांद्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते ॥ अत्र निरुक्तं । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति । नि० २. ६. । अत्राह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वा । नि० ४. २५. । इति ॥ अमन्वत । मनु अवबोधने । अपीच्यं । अपपूर्वाच्चिनोतेरघ्यादयश्च । उ० ४. ११३. । इति निपातनाद्यत् । अत एवाभिमतरूपसिद्धिः । यद्वा । अपिपूर्वादंचतेर्च्च्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । अपिगते निगते भवमपीच्यं । भवे छंदसीति यत् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । तित्स्वरितः । अपीच्योऽप्रकाश इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्या । इदम्शब्दात्था हेतौ च छंदसीति प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तच्चेदंशब्दो नानुवर्तते तदानीमिदमस्थमुः । पा० ५. ३. २४. । इति थमुप्रत्ययः । अव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति सुब्लुकं बाधित्वा सुपां सुलुगिति डादशेः । चंद्रमसः । चंद्रमाह्लादनं मिमीते निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे मो डित् । उ० ४. २२७. । इत्यसिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्यायांतमंतोदात्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तमो वर्गः ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः को अद्येति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये ।
सूचितं च । कायं दशमं को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्येति द्वे इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।

आसन्निषून् ह्रस्वसो मयोभून् एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युंक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भामिनः । दुःऽहणायून् ।

आसन्ऽइषून् । ह्रस्वऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषां । भृत्यां । ऋणधत् । सः ।

जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इन्द्रसंबन्धिनो रथस्य धुर्यश्ववहनप्रदेशे गा
गतिमतोऽश्वान् को युंक्ते । को नाम नियोक्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः ।
कीदृशानश्वान् । शिमीवतः । वीर्यकर्मोपेतान् । भामिनः । तेजसा युक्तान् ।
दुर्हणायून् । परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । हणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । आसन्निषून् ।
येषामासन्त्यास्ये मुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवो बाणा बद्धास्तान् । ह्रस्वसः ।
ह्रस्वः शत्रूणां हृदयेष्वस्यति स्वकीयं पादं क्षिपन्तीति ह्रस्वसः । मयोभून् । मयसः
सुखस्य भावयितृन् । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । यो यजमान एषामीदृशा-
नामश्वानां भृत्यां भरणक्रियां रथवाहनक्रियामृणधत् समर्द्धयति । स्तौतीति
यावत् । स यजमानो जीवात् । जीवनवान्भवेत् ॥ यद्वा क इति प्रजापति-
रुच्यते । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वाहे गा
वेदरूपान्वाग्विशेषानद्येदानीं युंक्ते । संयोजयति । कीदृशान् । शिमीवतः । प्रति-
पाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् । भामिनः । उज्ज्वलान् । दुर्हणायून् । हणीयतिर्हानिकर्मा ।
हातुमशक्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आसन्निषून् । आसन्त्यास्य इषुरेषणं
गमनमुच्चारणं येषां तान् । ह्रस्वसः । ह्रस्वः हृदयेषु दीप्यमानान् प्रकाशमाना-
नित्यर्थः । मयोभून् । मयसोऽध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् ।
यो यजमान एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियामृणधत् । ऋद्धिमती करोति । स
जीवात् । स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हणायून् । हणीद्
लज्जायां । कंडादित्वाद्यक् । बहुलवचनादस्मादुणप्रत्ययः । अतो लोपे सति

वर्णव्यापत्त्याकारः । मृगयादिर्वा द्रष्टव्यः । आसन्निधून् । पहन्नित्यादिनास्यशब्द-
स्यासन्नादेशः । इष गतावित्यस्मादिषेः क्तिञ्चेत्युप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । ह्रस्वसः । अस्मि क्षेपणे । अस्मि गतिदीप्तादानेषु । क्तिप् चेति क्तिप् ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मयोभून् । व्यत्ययेन
ह्रस्वत्वं । यद्वा मितद्वादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १. । इति डुप्रत्ययः ।
भृत्यां । भृज् भरणे । संज्ञायां समजनिषद । पा० ३. ३. ९९. । इति क्यप् । उदात्त
इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वं । ऋणधत् । ऋधु वृद्धौ । लेटि व्यत्ययेन अम् ।
लेडोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जीवात् । जीव प्राण-
धारणे । पूर्ववस्त्वैद्याडागमः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते संतमिंद्रं को अंति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वेऽको जनाय ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । संतं । इंद्रं । कः । अंति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुयहीतरीद्र आगते सति क ईषते । शत्रोभीतिः सन् को निर्गच्छति । न
कोऽपीत्यर्थः । कस्तुज्यते । को हिंस्यते । शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः ।
को यजमानो विभाय । विभेति । इंद्रे रक्षके सति भयमपि नोत्पद्यते । दूरे तस्य
शत्रुकृता हिंसा । अत्यंतिके समीपे संतमस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमानमिंद्रं कः पुरुषो
मंसते । जानाति । वयमेव जानीमो नान्य इत्यर्थः । एकः कः पूरकः । युद्धे
सहायार्थमिंद्र आगते सति को यजमानस्तोकाय पुत्रायाधिब्रवत् । हे इंद्रास्मदीयं
पुत्रं रक्षेत्येवंरूपमधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिब्रूयादिति यथा ।
एवंरूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात् । स्वयमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः । इभाय
गजाय कोऽधिब्रवत् । उत अपि च राये शत्रुभिरपह्रियमाणाय धनाय कोऽधि-
ब्रवत् । अपह्रियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधिवचनमपि को यजमानः कुर्यात् ।
न कोऽपीत्यर्थः । अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च
कोऽधिब्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चेन्द्रस्याधिवचनं नापेक्षितं ।
स्तुत्या प्रीत इंद्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः ॥ यदा तु कश्चाभिधेयस्य प्रजापतेः

संबन्धिनि कर्मणि विनियोगः । तदानीं परमैश्वर्ययोगादिद्रष्टेन प्रजापतिरे-
वाभिधीयते । यथैन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसारेण कदा चनेत्य-
स्यामृचि विद्यमान इन्द्रो गार्हपत्यपरतया नीयते तद्वत् ॥ ईषते । ईष गतिहिं-
सादर्शनेषु । भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते । तुज हिंसायां । कर्मणि यक् ।
अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । अतिङ् इति पर्युदा-
सान्निधाताभावः । मंसते । लेट्छाडागमः । सिबहुलं लेटीति सिप् । अंति ।
अंतिकस्य कादिलोपो बहुलमिति कलोपः । ब्रवत् । ब्रवीतेर्लेट्छाडागमः ।
तन्वे । तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणा-
भावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

को अग्निमीदृ हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।

कस्मै देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निं । ईदृ । हविषा । घृतेन । सुचा । यजातै । ऋतुभिः । ध्रुवेभिः ।

कस्मै । देवाः । आ । वहान् । आशु । होम । कः । मंसते । वीतिहोत्रः । सुदेवः ॥ १८ ॥

को यजमानोऽग्निमीदृ । इन्द्रार्थं हविर्निरुप्याग्निं स्तौति । इन्द्राय हविर्निर्वा-
पोऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते । इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वेन्द्रयागार्थमग्निं सुचा
जुह्वा ध्रुवेभिर्ध्रुवैर्नित्यैर्ऋतुभिर्वसंतादिकालैरुपलक्षितेन घृतेन हविषा यजातै ।
यजेत् । यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः । ऋतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः । ताभिर्ध्रुवैः
प्रकृतौ विकृतौ चानुष्ठेयतया निश्चलैर्ऋतुभिः सहाग्निमाज्यभागदेवतां घृतेन
हविषा को यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मै यजमानाय होमं ह्यातयं प्रशस्यं
धनमाशु शीघ्रं देवा आवहान् । आवहन्ति । प्रयच्छन्ति । न कस्मा अपीत्यर्थः ।
इन्द्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इतीन्द्रः स्तूयते । वीतिहोत्रः प्राप्नयज्ञः सुदेवः
शोभनदेवताकः को यजमानो मंसते । इन्द्रं सम्यक् जानाति । न कोऽपीत्यर्थः ।
बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चन्द्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति
तात्पर्यार्थः ॥ ईदृ । ईड स्तुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । सुचा । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । यजातै । यजतेर्लेट्छाडागमः । वैतोऽन्यचेत्यैकारः । वहान् ।
वहतेर्लेट्छाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्येति तकारलोपः ।

होम । ह्यतेः कृतात्वस्यातो मनिन्निति मनिन् । ह इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । यद्वा । नामन् सीमन्नित्यादौ । उ० ४. १५२. । होमन्शब्दो मनिन्-प्रत्ययांतो निपात्यते । मंसते । मन ज्ञाने । लेट्यडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । वीतिहोचः । वी गत्यादिषु । अस्मात्कर्मणि मंचे वृषेत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः । होचं होमः । हुयामाश्रुभसिभ्यस्तन्निति चन्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्नो होमो येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदेवः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदां-तोदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

त्वमंग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्ये ।

न त्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वं । अंग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्ये ।

न । त्वत् । अन्यः । मघऽवन् । अस्ति । मर्दिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणे । अंग शविष्ठ हे बलवत्तमेन्द्र देवो द्योतमानस्त्वं मर्त्ये मरणधर्माणं त्वां स्तुतवन्तं पुरुषं प्रशंसिषः । सम्यगनेन स्तुतमिति प्रशंस । हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वदन्यस्त्वन्नोऽन्यः कश्चिन्मर्दिता सुखयिता नास्ति । अतः कारणात्ते तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षणं वचो ब्रवीमि । उच्चारयामि ॥ शंसिषः । शंस स्तुतौ । लेटि सिष्यडागमः । सिद्धहुलं लेटीति विकरणश्च सिप् । तस्यार्द्धधातु-कत्वादिडागमः । शविष्ठ । अतिशयेन शवस्वी शविष्ठः । इष्टनि विन्मतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः । मर्दिता । मृड सुखने । नृच इडागमः ॥

विंशीमृचमाह ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वा च न उपमिमिहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । चन । दभन् ।

विश्वा । च । नः । उपऽमिमिहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिऽभ्यः । आ ॥ २० ॥

हे वसो निवासयितरिन्द्र ते तव संबंधीनि राधोत्येभिरिति राधांसि भूतान्य-स्मान्कदाचन कदाचिदपि मा दभन् । मा विनाशयन्तु । तथोतयो गन्तारः । यद्वा

धूतय इत्यत्र वर्णलोपः । धूतयः कंपयितारस्ते त्वदीया मरुतश्च मा दभन् । हे मानुष मनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यो मंचद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्यं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि च आ उपमिमिहि । सर्वत आहत्यास्मत्समीपे कुरु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा । किंश्चत्सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले देति दाप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । दभन् । दंभु दंभे । लोड्ये छांदसे लडि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । न माङ्गोऽग इत्यङ्भावः । मिमिहि । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादिवाङ्मुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । हेर्ङिच्चात् घुमास्थेतीत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

चतुर्दशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र प्र य इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं गोतमस्यार्धं । पंचमीद्वादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । मरुतो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र ये द्वादश मारुतं ह पंचम्यंते त्रिष्टुभाविति । हश्चप्रयोगादिदमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुदेवत्यानि ॥ अभिप्लवषडहस्य चतुर्थेऽहत्याग्निमारुत एतत्सूक्तं मारुतनिविज्ञानीयं । सूचितं च । प्र ये श्रुंभंते जनस्य गोपा इत्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र ये श्रुंभंते जनयो न सप्रयो यामन्नुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।

रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदंति वीरा विदथेषु घृध्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । श्रुंभंते । जनयः । न । सप्रयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः । सुऽदंससः ।

रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदंति । वीराः । विदथेषु । घृध्वयः ॥ १ ॥

ये मरुतो यामन् यामनि गमने निमित्तभूते सति प्रश्रुंभंते । प्रकर्षेण स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति । जनयो न । जाया इव । यथा योषितः स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । सप्रयः । सर्पणशीलाः । रुद्रस्य सूनवः । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः । सुदंससः । शोभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । हि यस्मान्मरुतो रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृधे वृष्टि-

प्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवन्तः । अतः सुदंसस इत्यर्थः । वीरा विशेषेण शत्रुक्षेपणशीलाः । घृष्वयः । घर्षणशीलाः । महीरुहशिलोच्चयादेर्भजका इत्यर्थः । एवंभूतास्ते मरुतो विदथेषु । विदथेषु यद्व्यतया देवानिति विदथा यज्ञाः । तेषु मदन्ति । सोमपानेन हृष्यन्ति ॥ शुभन्ते । शुभ शुभ दीप्तौ । भौवादिकः । जनयः । जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । यामन् । या प्रापणे । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादातो मनिन्निति भावे मनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सुदंससः । दंस इति कर्मनाम । शोभनं दंसो येषां । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्रिरे । हि चेति निघातप्रतिषेधः । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मदन्ति । मदी हर्षे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । पादादित्वान्निघाताभावः । विदथेषु । विद ज्ञाने । रुदिविदिभ्यां किदित्यथप्रत्ययः । घृष्वयः । घृषु संहर्षे । कृविघृष्वीत्यादिना विन्प्रत्ययांतो निपात्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त उ॒क्षि॒तासो॑ म॒हि॒मान॑माशत दि॒वि रु॒द्रासो॑ अ॒धि च॒क्रिरे॒ सदः॑ ।

अ॒र्चन्तो॑ अ॒र्के ज॒नय॑न्त इ॒न्द्रि॒यम॒धि श्रि॒यो द॒धिरे॒ पृ॒श्निमा॒तरः॑ ॥ २ ॥

ते । उ॒क्षि॒तासः॑ । म॒हि॒मानं॑ । आ॒शत॑ । दि॒वि । रु॒द्रासः॑ । अ॒धि । च॒क्रिरे॑ । सदः॑ ।

अ॒र्चन्तः॑ । अ॒र्के । ज॒नय॑न्तः । इ॒न्द्रि॒यं । अ॒धि । श्रि॒यः । द॒धिरे॑ । पृ॒श्निऽमा॒तरः॑ ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुत उक्षितासो देवैरभिषिक्ताः संतो महिमानं महत्त्वमाशत । आप्नुवन् । रुद्रासो रुद्रस्य पुत्राः । उपचारज्जन्ये जनकशब्दः । ते रुद्रपुत्रा मरुतो दिवि द्योतमाने नभसि सदः सदनं स्थानमधिचक्रिरे । अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्तः पूजयन्त इन्द्रियमिन्द्रस्य लिंगं वीर्यं जनयन्तः । प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवंरूपेण वाक्येनोत्पादयन्तः । पृश्निमातरः पृश्नेर्नानारूपाया भूमेः पुत्रा मरुतः श्रिय ऐश्वर्याण्यधिदधिरे । आधिक्येनाधारयन् ॥ उक्षितासः । उक्ष सेचने । कर्मणि निष्ठा । आज्ञसेरसुक् । महिमानं । महच्छब्दात् पृथादिलक्षण इमनिच् । ठेरिति टिलोपः । आशत । अशू व्याप्तौ । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । इन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टमिति घच्प्रत्ययांतो निपात्यते । पृश्निमातरः । प्राप्नुते सर्वाणि

रूपाणीति पृश्निर्भूमिः । श्रूयते च । इयं वै पृश्निः । घृणिपृश्निरित्यादौ निपात-
नादभिमतरूपसिद्धिः । पृश्निर्माता येषां ते तथोक्ताः । ऋतश्छंदसि । पा० ५.
४. १५८. । इति समासांतस्य कपः प्रतिषेधः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

गोमातरो यच्छुभयंते अंजिभिस्तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः ।

वाधंते विश्वमभिमातिनमप वर्त्मान्येषामनु रीयते घृतं ॥ ३ ॥

गोऽमातरः । यत् । शुभयंते । अंजिऽभिः । तनूषु । शुभ्राः । दधिरे । विरुक्मतः ।

वाधंते । विश्वं । अभिऽमातिनं । अप । वर्त्मानि । एषां । अनु । रीयते । घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरः । गोरूपा भूमिर्माता येषां ते मरुत अंजिभी रूपाभिव्यंजकैराभर-
णैर्यद्यदा शुभयंते । स्वकीयान्यंगानि शोभायुक्तानि कुर्वन्ति । तदानीं शुभ्रा दीप्ता
मरुतस्तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु विरुक्मतो विशेषेण रोचमानानलंकारादधिरे ।
धारयन्ति । अपि च विश्वं सर्वमभिमातिनं शत्रुमपवाधन्ते । हिंसन्ति । एषां
मरुतां वर्त्मानि मार्गाननुसृत्य घृतं क्षरणशीलमुदकं रीयते । स्रवति । यत्र
मरुतो गच्छन्ति वृष्ट्युदकमपि तदनुसारेण तत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयंते । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः । अंजिभिः । अंजू व्यक्तिप्रक्षणां-
तिगतिषु । खनिकथंज्यसिवसिवनिसनिध्वनियंथिचरिभ्यश्चेतीप्रत्ययः । शुभ्राः ।
शुभ दीप्तौ । स्फायितंचीत्यादिना रक् । विरुक्मतः । विशिष्टा रक् विरक् ।
तद्धन्तो विरुक्मतः । मतुष्ययस्मयादित्वेन पदत्वात्कुत्वं । भत्वात् जश्वाभावः ।
रीयते । रीङ् स्रवणे । दैवादिकः ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

वि ये भ्राजंते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयंतो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषव्रातासः पृषतीरयुग्धं ॥ ४ ॥

वि । ये । भ्राजंते । सुऽमखासः । ऋष्टिऽभिः । प्रऽच्यावयंतः । अच्युता । चित् । ओजसा ।

मनऽजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृषऽव्रातासः । पृषतीः । अयुग्धं ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञा ये मरुत ऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । ते
मरुतोऽच्युता चित् च्यावयितुमशक्यानि दृढानि पर्वतादीन्ययोजसा स्वकीयेन

बलेन प्रच्यावयंतः प्रकर्षेण च्यावयितारः प्रेरयितारो भवन्ति । उत्तरार्द्धः प्रत्य-
क्षकृतः । हे मरुतः । मनोजुवो मनोवद्वेगगतयो वृषवातासो वृष्ट्युदक्सेचनस-
मर्थसंप्रसंघात्मका यूयं रथेष्व्वात्मीयेषु पृषतीः । पृषत्य इति मरुद्वाहनानां संज्ञा
पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् । पृषद्भिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता मृगीर्यद्यदायुग्धं । आभि-
मुख्येन नियुक्ता अकृद्धं । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ सुमखासः ।
सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति नञ्सुभ्यामित्यस्य प्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । अच्युता । शेषछंदसि बहुलमिति शेलोपः । मनोजुवः । जु
इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । क्विच्चीत्यादिना क्विच्चीर्घो । अयुग्धं । युजिर्
योगे । लुङि धि चेति सकारलोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र यद्रेषु पृषतीरयुग्धं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयंतः ।

उतारुषस्य वि संति धाराश्चर्मैवोदभिर्व्युदंति भूम ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । वाजे । अद्रिं । मरुतः । रंहयंतः ।

उत । अरुषस्य । वि । संति । धाराः । चर्मैऽइव । उदऽभिः । वि । व्युदंति । भूम ॥ ५ ॥

हे मरुतः पृषतीर्यद्यथा रथेषु प्रायुग्धं । प्रायुयूजत । किं कुर्वंतः । वाजेऽन्ने
निमित्तभूते सत्यद्रिं मेघं रंहयंतः । वर्षणार्थं प्रेरयंतः । उत तदानीमरुषस्यारोच-
मानस्य सूर्यस्य वैद्युताग्नेर्वा सकाशावृष्ट्युदक्धारा भवन्तो विथंति । विमुंचंति ।
विमुक्तास्ताश्च धारा उदभिरुदकैश्चर्मैव परिमितमल्पं चर्म यथाप्रयत्नेन क्लेद्यते ।
एवं भूम सर्वा भूमिं व्युदंति । विशेषेणाद्रिं कुर्वन्ति ॥ रंहयंतः । रहि गतौ ।
विथंति । षो अंतकर्मणि । दैवादिकः । ओतः श्यनि । पा० १. ३. ७१. । इत्यो-
कारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । उदभिः । पृहन्नित्यादिनोदकशब्दस्यो-
दन्नादेशः । व्युदंति । उंदी क्लेदने । भूम । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्यामो
डादेशः । छांदसं ह्रस्वं ॥

तृतीयसवन आ वो वहंत्विति पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । आ
वो वहंतु सप्तयो रघुषदोऽमेव नः सुहवा आ हि गंतन । आ० ५. ५. ।
इति ॥ तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

आ वो व॒हंतु स॒प्रयो रघु॒थदो रघु॒पत्वानः॒ प्र जि॒गात बा॒हुभिः ।

सी॒दता ब॒र्हिरु॒ वः स॒दस्कृतं मा॒दय॑ध्वं म॒रुतो म॒ध्वो अ॒ंधसः ॥ ६ ॥

आ । वः । व॒हंतु । स॒प्रयः । रघु॒ऽस्यदः । रघु॒ऽपत्वानः । प्र । जि॒गात । बा॒हुऽभिः ।

सी॒दत । आ । ब॒र्हिः । उ॒रु । वः । स॒दः । कृतं । मा॒दय॑ध्वं । म॒रुतः । म॒ध्वः । अ॒ंधसः ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्मान् सप्रयः सर्पणशीला अश्वा आवहंतु । अस्मद्यज्ञं प्रापयंतु । कीदृशाः सप्रयः । रघुथदः । लघु शीघ्रं स्यंदमानाः । वेगेन गच्छंत इत्यर्थः । रघुपत्वानो लघु शीघ्रं पतंतो गच्छंतो यूयं बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरस्मभ्यं दातव्यं धनमाहृत्य प्रजिगात । प्रकर्षेण गच्छत । हे मरुतो वो युष्माकं सदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानमुरु विस्तीर्णं कृतं । तत्र यदास्तीर्णं बर्हिस्तदासीदत । तस्मिन्बर्हिषुपविशत । उपविश्य च मध्वो मधुरस्यांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मादयध्वं । तृप्ता भवत ॥ रघुथदः । रघु स्यंदंत इति रघुथदः । थंदू प्रस्रवणे । क्षिप् चेति क्षिप् । अनदितामिति नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रघुपत्वानः । पतू गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । जिगात । गा स्तुतौ । जौहोत्यादिकः । जिगातीति गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । लोएमध्यमबहुवचनस्य तन्ननन्नयनाश्चेति तवादेशः । तस्य पित्वेन डिच्चाभावादी हल्यघोरितीत्वाभावः । सदः । अतः कृकमीति विसर्जनीयस्य सत्वं । मादयध्वं । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे नवमो वर्गः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

तेऽव॒र्धंत स्व॒तव॒सो म॒हिव॒ना नाकं॑ त॒स्थुरु॒ च॒क्रिरे॒ सदः॑ ।

वि॒ष्णुर्य॒ज्ञाव॒वृष॑णं म॒द॒च्युतं॑ व॒यो न सी॒दन्न॒धि ब॒र्हिषि॑ प्रि॒ये ॥ ७ ॥

ते । अ॒व॒र्धंत । स्व॒ऽतव॒सः । म॒हि॒ऽत्व॒ना । आ । ना॒कं । त॒स्थुः । उ॒रु । च॒क्रिरे॒ । स॒दः ।

वि॒ष्णुः । यत् । ह । आ॒वत् । वृष॑णं । म॒द॒ऽच्युतं॑ । व॒यः । न । सी॒दन् । अ॒धि ।

ब॒र्हिषि॑ । प्रि॒ये ॥ ७ ॥

ते मरुतोऽवर्धंत । वृद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवसः । स्वाश्रयबलाः । नान्यस्य कस्यचिद्बलमपेक्षन्ते । वृद्धिं प्राप्य च महित्वना महिम्ना महत्त्वेन नाकं

स्वर्गमातस्युः । आस्थितवन्तः । सदः सदन् नभोलक्षणं स्थानं च स्वकीयनि-
वासायोरु विस्तीर्णं चक्रिरे । यत् येभ्यो मरुद्भ्यः । यदर्थं वृषणं कामाभिवर्षकं
मदच्युतं मदस्य हर्षस्यासेक्तारं यज्ञं विष्णुर्होवत् । विष्णुरेवागत्य रक्षति । ते
मरुतो वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति । एवं शीघ्रमागत्य बर्हिषध्वस्म-
दीये यज्ञे प्रिये प्रीतिकरे सीदन् । सीदन्तु । उपविशन्तु ॥ तेऽवर्धन्त । स्वरितो
वानुदात्ते पदादौ । पा० ८. २. ६. । इत्येकादेशस्य स्वरितत्वं । महित्वना । भावप्रत्य-
यादुत्तरस्याडो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा सुपां सुलुगित्याजादेशो
नकारोपजनश्च । तस्युः । नाकमातस्युश्च सदश्च विस्तीर्णं चक्रिर इति चार्थप्र-
तीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । यत् । सुपां
सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् । आवत् । छांदसो वर्तमाने लङ् । वृषणं । वा षपूर्वस्य
निगम इत्युपधादीर्घाभावः । मदच्युतं । मदं च्योततीति मदच्युत् । च्युतिर्
आसेचने । क्तिप् चेति क्तिप् । सीदन् । लिङ्गर्थे लेट्छाडागमः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

शूरा इवेद्युयुधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।

भयन्ते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसंहशो नरः ॥ ८ ॥

शूराःऽइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न । पृतनासु । येतिरे ।

भयन्ते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानःऽइव । त्वेषऽसंहशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये । शूरा इवेत् शौर्योपेता युयुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयः
शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषा इव च जग्मयः शीघ्रं गच्छन्तो मरुतः श्रवस्यवो न
श्रवोऽन्नमात्मन इच्छन्तः पुरुषा इव पृतनासु संग्रामेषु येतिरे । प्रयतन्ते वृत्रादि-
भिर्युद्धे व्याप्रियन्ते । तादृशेभ्यो मरुद्भ्यो विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयन्ते ।
विभ्यति । ये नरो वृष्ट्यादेर्नेतारो मरुतो राजान इव राजमाना नृपतय इव
त्वेषसंहशो दीप्तसंदर्शना उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति । तेभ्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः ।
युध संग्रहारे । आहगमहनजन इत्यत्रोत्सर्गच्छंदसीति वचनात्किन्प्रत्ययः । लि-
ङ्गावाह्विर्भावादि । कित्वाहुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । जग्मयः । तेनैव सूत्रेण
किन्प्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाह्विर्भावादि । श्रवस्यवः ।
श्रव इच्छति श्रवस्यति । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । येतिरे । यती प्रयत्ने । छंदसि

लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लिट् । भयंते । जिभी भये । बहुलं छंदसीति शपः श्वोरभावः । त्वेषसंहशः । त्विष दीप्तौ । पचाद्यच् । दृशिर् प्रेक्षणे । संपूर्वा-
दस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्त इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहन्वृचं निरपामौञ्जदर्णवं ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रं । सुऽकृतं । हिरण्ययं । सहस्रंऽभृष्टिं । सुऽअपांः । अवर्तयत् ।

धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहन् । वृचं । निः । अपां । औञ्जत् । अर्णवं ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रमवर्तयत् । इन्द्रं प्रत्यगमयत् । दत्तवानित्यर्थः । कीदृशं । सुकृतं । सम्यक् निष्पादितं । हिरण्ययं । सुवर्णमयं । सहस्रभृष्टिं । अनेकाभिधाराभिर्युक्तं । तद्वज्रमिन्द्रो धत्ते । धारयति । किमर्थं । नरि । अत्र नृसंबधान्नृशब्देन संयामोऽभिधीयते । संयामेऽपांसि शत्रुहननादिलक्षणाणि कर्माणि कर्तवे कर्तुं । एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेण वृचं वृष्ट्युदकस्यावरकमर्णवमर्णसोदकेन युक्तं मेघमहन् । अवधीत् । अपां तेन निरुद्धा अपश्च स निरौञ्जत् । निःशेषेणाधोमुखमपातयत् । प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं । सुपूर्वात्करोतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । हिरण्ययं । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मकारस्य लोप ऋत्थ्यवास्त्थ्यवास्त्वेत्यादौ निपात्यते । स्वपाः । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । कर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति करोतेस्तवेन्प्रत्ययः । अपां । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । औञ्जत् । उञ्ज आर्जवे । अर्णवं । अर्णसो लोपश्चेति मत्वर्थीयो वः सलोपश्च ॥

दशमीमृचमाह ॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा ददहाणं चिद्धिभिदुर्वि पर्वतं ।

धर्मतो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रणानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वं । नुनुद्रे । अवतं । ते । ओजसा । ददहाणं । चित् । बिभिदुः । वि । पर्वतं ।

धर्मतः । वाणं । मरुतः । सुऽदानवः । मदे । सोमस्य । रणानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका । गोतम ऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुत उदकं ययाचे । तदनंतरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुद्भृत्य यत्र स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वं आहावं च कृत्वा तस्मिन्नाहावे कूपमुत्सिध्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः । अयमर्थोऽनयोत्तरया च प्रतिपाद्यते ॥ ते मरुतोऽवतं । अवस्तात्तलो भवतीत्यवतः कूपः । कूपनामसु चावतोऽवट इति पठितं । तमूर्ध्वमुपरि यथा भवति तथौजसा स्वकीयेन बलेन नुनुद्रे । प्रेरितवंतः । उत्सातवंत इत्यर्थः । एवं कूपमुत्साय ऋषेराश्रमं प्रति नयंतो मरुतो मार्गमध्ये दाहहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं चित् पर्ववंतं शिलोच्चयमपि विविभिदुः । विशेषेण बभञ्जुः । सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतो वाणं शतसंख्याभिस्तंचीभिर्युक्तं वीणाविशेषं धमंतो वादयंतः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति रणयानि स्तुत्यानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे । स्तोतृभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे । णुद प्रेरणे । लिटीरयो र इति रे आदेशः । दाहहाणं । दह हहि वृद्धौ । लिटः कानच् । धमंतः । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । पाघ्रेत्यादिना धमादेशः । वाणं । अण रण वण शब्दार्थाः । कर्मणि घञ् । कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वं । रणयानि । रणतेर्भावे वशिरण्योरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप् । ततो भावे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

एकादशीमुचमाह ॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवतं तया दिशसिचन्नुत्सं गोतमाय तृणजे ।

आ गच्छंतीमवसा चिचभानवः कामं विप्रस्य तर्पयंत धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वं । नुनुद्रे । अवतं । तया । दिशा । असिचन् । उत्सं । गोतमाय । तृणजे ।

आ । गच्छंति । ई । अवसा । चिचभानवः । कामं । विप्रस्य । तर्पयंत । धामभिः ॥ ११ ॥

मरुतोऽवतमुद्भृतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तया दिशा जिह्वं वक्रं तिर्येचं नुनुद्रे । प्रेरितवंतः । एवं कूपं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽवस्थाप्य तृणजे तृषिताय गोतमाय ऋषये तदर्थमुत्सं जलप्रवाहं कूपादुद्भृत्यासिचन् । आहावेऽवानयन् । एवं कृत्वेमेनं स्तोतारमृषिं चिचभानवो विचिचदीप्रयस्ते मरुतोऽवसेहशेन रक्षणेन सहागच्छन्ति । तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काममभिलाषं धामभिरायुषो धारकैरुदकैस्तर्पयंत । अतर्पयन् ॥

तया । न गोश्चन्साववर्णेति सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । तृष्णजे । जितृष पिपासायां । स्वपि-
तृषोर्नेजिङ् । पा० ३. २. १७२. । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पदकारस्य शाकल्यस्य त्वयम-
भिप्रायः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणात्केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । तृष्णा
जाता यस्य स तथोक्तः । आपोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन् ॥

मारुते पशौ या वः शर्मेति हविषो याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं ।
अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय संति । आ० ३. ७. । इति ॥

तामेतां सूक्ते द्वादशीमुचमाह ॥

या वः शर्म शशमानाय संति त्रिधातूनि दाश्रुषे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यंत रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरं ॥ १२ ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । संति । त्रिधातूनि । दाश्रुषे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यं । तानि । मरुतः । वि । यंत । रयिं । नः । धत्त । वृषणः । सुवीरं ॥ १२ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबंधीनि यानि शर्म शर्माणि सुखानि गृहाणि वा ।
कीदृशानि । त्रिधातूनि । पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि । शशमानाय
युष्मान् स्तुतिभिर्भजमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणि
यानि संति यानि च दाश्रुषे हविर्दत्तवते यजमानायाधियच्छत । अधिकं
प्रयच्छथ । हे मरुतस्तानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्यं वियंत । विशेषेण प्रयच्छत ।
किंच हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतो नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनैर्वीरैः
पुत्रादिभिर्युक्तं रयिं धनं धत्त । दत्त ॥ या । शेषछंदसि बहुलमिति शेलोपः ।
शर्म । सुपां सुलुगिति जसो लुक् । शशमानाय । शश श्रुतगतौ । ताच्छील-
कश्चान्श । यच्छत । छांदसे लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । यंत ।
यमेलोर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तन्नतन्ननथनाश्चेति तबादेशः । अतस्तस्य
पित्वेन डिच्चाभावाद्नुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । वृषणः ।
वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । सुवीरं । बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे दशमो वर्गः ॥

मरुतो यस्येति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोतमस्यार्धं गायत्रं मरुदेवताकं । अनुक्रम्यते च । मरुतो दश गायत्रमिति ॥ व्यूळ्हे तृतीये छंदोम आग्निमारुते शस्त्र एतत्सूक्तं । तृतीयस्यागन्महेति खंडे सूचितं । मरुतो यस्य हि प्राग्नये वाचमित्याग्निमारुतं । आ० ८. ११. इति ॥ ऐंद्रामारुत्यां प्रधानस्य हविषो मरुतो यस्येत्येषानुवाक्या । सूचितं च । ऐंद्रामारुतीं भेदकामा मरुतो यस्य हि क्षये । आ० २. १५. इति ॥ एषैव वरुणप्रधासेषु मारुत्या आग्निक्षाया अनुवाक्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि क्षयेऽरा इवेदचरमा अहेव । आ० २. १७. इति ॥ तथा प्रातःसवने पोतुरेषा प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि क्षयेऽग्ने पत्नीरिहावह । आ० ५. ५. इति ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विऽमहसः । सः । सुऽगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशा मरुतः । दिवोऽंतरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे पाथ । सोमं पिबथ । स जनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनैः पालकैरत्यंतं युक्तो भवति ॥ पाथ । पा पाने । लेटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विमहसः । विशिष्टं महस्तेजो येषां ते तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनो गोपा रक्षको यस्य स सुगोपाः । अतिशयेन सुगोपाः सुगोपातमः । तमपः पित्रादनुदात्तत्वे सति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां । मरुतः शृणुता हव ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञऽवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनां । मरुतः । शृणुत । हव ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसो यज्ञस्य वोढारो मरुतो यूयं यज्ञैर्वा । वाशब्दः समुच्चये । यज्ञैश्च यजमानस्य मतीनां स्तुतीनां संबन्धिनां विप्रस्य वायजमानस्य मेधाविनश्च हवमाह्वानं शृणुत । यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोतुश्चाह्वानं भवद्भिः श्रोतव्यं यतो भवन्तो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः ॥ यज्ञवाहसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनाद्वहिहाधाभ्यश्छंदसीति कार-

कपूर्वाद्बहतेरसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां । मन ज्ञाने । अस्मात्कारणे क्तिन् । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । शृणुता । श्रुवः शृ चेति श्रुः । सति शिष्टस्य स्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ् एव स्वरः शिष्यते । मरुत इत्यस्यामंचितस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदादप-
रत्वान्निघाताभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति ह्यतेरप् संप्रसारणं च ॥

तृतीयामृचमाह ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतक्षत । स गंता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रं । अतक्षत । सः । गंता । गोऽमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वा अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनो हविलक्षणात्नोपेता ऋत्विजो विप्रं मेधाविनं मरुद्गणमन्वतक्षत । हविःप्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वेति । स यजमानो गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते व्रजे गोष्ठे गंता गमनशीलो भवति ॥ अतक्षत । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । छांदसो लङ् । व्यत्ययेन मध्यमः । गंता । गमेस्ताच्छी-
लिकस्तृन् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थं । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु बर्हिषि यज्ञे वीरस्य शत्रुक्षेपणकुशलस्यास्य मरुद्ग-
णस्य यागाय सोमः सुतः । ऋत्विग्भिरभिषुतो भवति । उक्थं मरुद्देवताकं शस्त्रं
मदश्च । मदिधातुना युक्ता मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिका मारुती नि-
विच्चास्य मरुद्गणस्य हर्षाय शस्यते । होत्रा पठ्यते ॥ अस्य । ऊडिदमिति वि-
भक्तेरुदात्तत्वं । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि गमनानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य
येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यत्ययेनोत्वाभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अस्य ओषंत्वा भुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि । सूरं चित्सुषीरिषः ॥ ५ ॥

अस्य । ओषंतु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरं । चित् । सुषीः ।

इषः ॥ ५ ॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुत आ अभिमुख्येन श्रोषंतु । शृण्वंतु । यो मरुद्गणो विश्वाश्वर्षणीः सर्वान् शत्रुभूतान्मनुष्यान्भिभुवः । अभिभवति । तादृग्गणाकारा मरुतः शृण्वन्वित्यर्थः । सूरं चित् स्तुतेः प्रेरयितारं यजमानमपीषो मरुद्भिः प्रक्षान्यन्नानि ससृषीः प्राप्नानि भवंतु ॥ श्रोषंतु । श्रु श्रवणे । लोटि सिद्धुलं लेटीति बहुलवचनात्सिप् । भुवः । भवतेर्लेटि तिपस्तिङां तिङो भवन्तीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । सूरं । षू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः ऋन्निति ऋन्प्रत्ययः । ससृषीः । सु गतौ । अस्मात्तटः कसुः । उगितश्चेति ङीप् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकादशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयं । अवोभिश्चर्षणीनां ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरत्ऽभिः । मरुतः । वयं । अवःऽभिः । चर्षणीनां ॥ ६ ॥

हे मरुतः पूर्वीभिर्वह्नीभिः शरद्भिः संवत्सरैश्चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानां भवतां संबंधिभिरवोभी रक्षयैर्युक्ताः संतो वयं ददाशिम । युष्मभ्यं हवींषि दत्तवन्तः । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः । पुरुशब्दाद्भोतो गुणवचनादिति ङीष् । यणादेशे हलि चेति दीर्घत्वं । ददाशिम । दाशृ दाने । लिटीडागमः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यैः । यस्य प्रयांसि पर्षथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यैः । यस्य । प्रयांसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः स मर्त्यो मनुष्यो यजमानः सुभगोऽस्तु । शोभनधनो भवतु । यस्य यजमानस्य प्रयांसि हविलक्षणादन्यन्नानि पर्षथ । आत्मनि सिंचथ । स्वीकुरुथेत्यर्थः ॥ सुभगः । भग इति धननाम । शोभनो भगो यस्य ।

ऋत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पर्वथ । पृषु वृषु मृषु सेचने । भौवादिकः ।
यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

श॒श॒मा॒न॒स्य॒ वा नरः॒ स्वेद॒स्य सत्य॑श॒वसः॒ । वि॒दा का॒म॒स्य वे॒नतः॒ ॥ ८ ॥

श॒श॒मा॒न॒स्य॒ । वा । नरः॒ । स्वेद॒स्य । सत्य॑ऽश॒वसः॒ । वि॒द । का॒म॒स्य । वे॒नतः॒ ॥ ८ ॥

हे सत्यशवसोऽवितथबला नरो नेतारो मरुतः शशमानस्य युष्मान्स्तुतिभिः
संभजमानस्य स्वेदस्य स्तावकमंचोच्चारणजनितेन श्रमेण स्विद्यमानगात्रस्य
वेनतो । वेनतिः कांतिकर्मा । कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । एवंभूतस्य
स्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषं विद । लंभयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य ।
शश भुतगतौ । ताच्छीलिकश्चानश् । स्वेदस्य । जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । अंतर्भा-
वितण्यर्थात्कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । विदा । विदू लाभे । लोटि मध्य-
मपुरुषबहुवचनस्य व्यत्ययेन रुदेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ।
रूस्यादादेशः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पादादि-
त्वान्निघाताभावः । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । कामस्य । वृषादिषु
पाठादाद्युदात्तत्वं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

नवमीमृचमाह ॥

यू॒यं तत्स॑त्यश॒वस॒ आविष्कर्त॑ महि॒त्वना॒ । वि॒ध्यता॒ वि॒द्युता॒ रक्षः॒ ॥ ९ ॥

यू॒यं । तत् । सत्य॑ऽश॒वसः॒ । आविः । कर्त॑ । महि॑ऽत्व॒ना । वि॒ध्यत॑ । वि॒द्युता॑ । रक्षः॒ ॥ ९ ॥

हे सत्यशवसः सत्यबला अन्यैरप्रधृष्यबला मरुतो यूयं तद्वृचवधादिषु प्रसिद्धं
युष्मदीयं माहात्म्यमाविष्कर्त । आविष्कुरुत । प्रकाशयत । विद्युता विद्योतमा-
नेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षोऽस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकं
विध्यत । ताडयत । नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्त । करोतेर्लोटी बहुलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । तन्ननन्नथनाश्चेति तदादेशः । गुणः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य चेत्या-
विःशब्दे विसर्जनीयस्य षत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याडो व्यत्ययेन
नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा सुपां सुलुगिति तृतीयाया आजादेशो । नकारो-
पजनश्च । विध्यता । व्यध ताडने । श्यनि यहिज्यादिना संप्रसारणं । तशब्दस्य
सार्वधातुकमपिदिति ङित्वे सति ऋचि तुनुघमक्षुतङ्गिति संहितायां दीर्घः ॥

दशमीमृचमाह ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमचिणं । ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥

गूहता गुह्यं तमः । वि । यात । विश्वं । अचिणं । ज्योतिः । कर्ता । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥

हे मरुतो गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोऽंधकारं गूहता । संवृतं कुरुत । यथास्माभिर्न दृश्यते तथादर्शनं प्रापयत । विनाशयतेत्यर्थः । विश्वं सर्वमचिणमन्तारं राक्षसादिकं वियात । विविधं यापयत । अस्मात्सका-
शान्निर्गमयत । यज्ज्योतिः सूर्यादिकं वयमुश्मसि । कामयामहे । तत्कर्ता । कुरुत ।
यद्वा गुह्यं गुहायां शरीरांतर्गतगुहारूपे हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं तद्गूहता ।
विनाशयत । अचिणं पुरुषार्थस्यान्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत ।
यत्तज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपा
हे मरुतस्तत्कर्ता । कुरुत ॥ गूहता । गुहू संवरणे । शपि लघूपधगुण ऊदुपधाया
गोहः । पा० ६. ४. ८९. । इत्युपधाया ऊकारः । यात । या प्रापणे । अस्मादंतर्भा-
वितरण्यर्थाल्लोट् । अचिणं । अदेस्त्रिनिश्चेति चिनिप्रत्ययः । उश्मसि । वश
कांतौ । इदंतो मसिः । अदादिवाञ्छपो लुक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वादशो वर्गः ॥

प्रत्वक्षस इति षडृचं तृतीयं सूक्तं गोतमस्यार्धे जागतं मारुतं । तथा चानु-
क्रांतं । प्रत्वक्षसः षट् जागतमिति ॥ अग्निष्टोम अग्निमारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुत-
निविद्धानं । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्रत्वक्षसः प्रतवसो यज्ञा यज्ञा वो
अग्नये । आ० ५. २०. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिनोऽनानता अविथुरा ऋजीषिणः ।

जुष्टमासो नृत्तमासो अंजिभिर्भ्यानजे के चिदुस्त्रा इव स्तुभिः ॥ १ ॥

प्रऽत्वक्षसः । प्रऽतवसः । विऽरप्शिनः । अनानताः । अविथुराः । ऋजीषिणः ।

जुष्टऽमासः । नृऽत्तमासः । अंजिऽभिः । वि । आनजे । के । चित् । उस्त्राऽइव ।

स्तुऽभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणां प्रकर्षणं तनूकर्तारः । शत्रुघातिन इत्यर्थः । यतः प्रतवसः

प्रकृष्टबलोपेता अत एव विरप्शिनो विविधेन जयघोषेणोपेताः । यद्वा बहुना-
 मैतत् । महान्तो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यन्ते । अत एवानानता आनतिरहिताः ।
 सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः । अविथुरा अवियुक्ताः । सप्रगणरूपेण संधीभूता इत्यर्थः ।
 ऋजीषिणः । तृतीयसवने ऋजीषस्याभिषवात् तत्र च मरुतः स्तूयन्त इति
 तेषामृजीषित्वं । यद्वा ऋजीषिणः प्रार्जयितारो रसानां । जुष्टतमासोऽतिशयेन
 यष्टृभिः सेविताः । नृतमासोऽतिशयेन मेघादेर्नेतारः । एवंभूता मरुतः स्तुभिः
 स्वशरीरस्याच्छादकैरंजिभी रूपाभिर्ब्यंजकैराभरणैर्व्यानजे । नभसि व्यक्ता दृश्यन्ते ।
 तत्र दृष्टान्तः । केचिदुक्ता इव । ये के चन सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥
 प्रत्वक्षसः । प्रकर्षेण त्वक्षन्ते तनूकुर्वन्तीति प्रत्वक्षसः । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । गति-
 कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः ।
 तव इति बलनाम । प्रकृष्टं तवो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विर-
 प्शिनः । रप लप जल्प व्यक्तायां वाचि । विरपणं विरप्शः । औणादिकः
 शक्प्रत्ययः । तद्वन्तो विरप्शिनः । अनानताः । आनता अवनताः प्रह्वीभूताः ।
 न आनता अनानताः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविथुराः । व्यथ भयच-
 लनयोः । व्यथेः संप्रसारणं धः किञ्च । उ० १. ३९. । इत्युरच्प्रत्ययः । अत्र तु
 बहुलवचनाद्वत्वं न क्रियते । पूर्ववत्समासस्वरौ । जुष्टतमासः । नित्यं मन्त्र इति
 जुष्टशब्द आद्युदात्तः । तत आतिशयनिकस्य तमपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव
 स्वरः शिष्यते । आनजे । अंजू व्यक्तिमक्षणकांतिगतिषु । कर्मणि छंदसि लुङ्-
 लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । तस्मान्नुट् द्विहलः
 । पा० १. ४. ७१. । इति नुट् । व्यत्ययेनोपधादेर्लोपः । इरयो रे । स्तुभिः । स्तृञ्
 आच्छादने । क्तिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुगभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उपहरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः केन चित्पथा ।

ओतँति कोशा उप वो रथेष्व्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चन्ते ॥ २ ॥

उपहरेषु । यत् । अचिध्वं । ययिं । वयः । इव । मरुतः । केन । चित् । पथा ।

ओतँति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ । घृतं । उक्षत । मधुऽवर्णं । अर्चन्ते ॥ २ ॥

हे मरुतः । उपहरेषूपहर्तव्येषु गन्तव्येष्वस्माकं संनिकृष्टेषु नभसः प्रदेशेषु

यद्यदा ययिं गतिमंतं मेघमचिध्वं । वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुरुथ । किं कुर्वतः ।
 वय इव । पक्षिण इव केन चित्पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छंतः ।
 नभसि शीघ्रं वर्षणार्थं प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मैघा उपचीयंत इत्यर्थः । तदानीं कीशाः ।
 मेघनामैतत् । वो युष्माकं रथेष्वसक्ता मेघाः श्रोतंति । जलं मुंचंति । यस्मादेवं
 तस्मात् हे मरुतो यूयमर्चते युष्मान् हविर्भिः पूजयते मह्यं यजमानाय मधुवर्णं
 मधुसदृशरूपं स्वच्छं घृतं वृष्ट्युदकमा समंतादुक्षत । सिंचत । अस्मदभिलषितां
 वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ उपहरेषु । कू कौटिल्ये । उपह्वरंति कौटिल्येन तिर्यग्गच्छं-
 त्येष्वित्युपह्वरा नभःप्रदेशाः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः । अचिध्वं ।
 चिनोतेवर्तमाने लङ् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । ययिं । या प्रापणे ।
 आहगमहनजन इति किप्रत्ययः । पथा । आङि भस्य टेलोप इति टिलोपः ।
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । श्रोतंति । श्रुतिर् क्षरणे । छांदसो
 यलोपः । उक्षता । उक्ष सेचने । लोटि तश्चस्य ङित्वे सति ञचि तुनुधेत्या-
 दिना साहितिको दीर्घः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रेषामज्मेषु विथुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यङ् युंजते शुभे ।

ते क्रीळयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयंत धूतयः ॥ ३ ॥

प्र । एषां । अज्मेषु । विथुराऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु । यत् । ह । युंजते । शुभे ।

ते । क्रीळयः । धुनयः । भ्राजत्ऽऽदृष्टयः । स्वयं । महिऽत्वं । पनयंत । धूतयः ॥ ३ ॥

यङ् यदा खल्वेते मरुतः शुभे शोभनाय वृष्ट्युदकाय युंजते । मेघान् सज्जी-
 कुर्वन्ति । तदानीमज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेष्वेषां मरुतां संबंधिषु यामेषु मेघानां
 नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्ररेजते । प्रकर्षेण कंपते । यद्वा । यदा खलु
 मरुतः स्वकीयान्नथान्युंजते । अश्वैर्योजयन्ति । तदानीमेषां रथानां संबंधिषु पर्व-
 तादेरुत्क्षेपकेषु यामेषु गमनेषु भूमिर्भूत्या कंपते । तत्र दृष्टांतः । विथुरेव । यथा
 भर्वा वियुक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सत्सु निरालंबा सती कंपते तद्वत् । ते
 तादृशाः क्रीळयो विहारशीला धुनयश्चलनस्वभावा भ्राजदृष्टय दीपमानायुधा
 एवंभूता मरुतो धूतयः पर्वतादीन्धुन्वंतः संतो महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव
 पनयंत । व्यवहरन्ति । प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु । अज गतिक्षेपणयोः । अर्ति-
 स्तुस्वित्यादिना विधीयमानो मन् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । वलादावाङ्-

धातुके विकल्प इष्यत इति वचनादजेर्बधजपोरिति वीभावाभावः । निन्नादाद्युदात्तत्वं । रेजते । रेजू कंपने । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोरिति यास्कः । नि० ३. २१. । यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् । कर्षात्तत् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । यद्वा या प्रापण इत्यस्मादतिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । शुभे । शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । पनयंत । पन व्यवहारे । गुपूधूपविच्छीत्यायः । पा० ३. १. २६. । अस्माच्छांदसो लङ् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

स हि स्व॒सृ॒तृ॒ष॒द॒श्वो॒ यु॒वां॒ ग॒णो॒ऽया॒ ई॒शान॒स्त॒वि॒षी॒भिरा॒वृ॒तः ।

अ॒सि॒ स॒त्य॒ ऋ॒ण॒या॒वा॒ऽने॒द्यो॒ऽस्या॒ धि॒यः॒ प्रा॒वि॒ता॒था॒ वृ॒षा॒ ग॒णः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्वऽसृत् । पृषत्ऽअश्वः । युवां । गणः । अया । ईशानः । तविषीभिः । आऽवृतः ।

असि । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अथ । वृषा ।

गणः ॥ ४ ॥

स हि स खलु मरुद्गणोऽया अस्य सर्वस्य जगत ईशान ईश्वरशीलो भवति । कीदृशः । स्वसृत् । स्वयमेव सरन् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुद्गणस्य प्रेरकोऽस्ति । पृषदश्वः । पृषत्यः श्वेतविंशंकिता मृग्योऽश्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः । युवा । नित्यतरुणः । तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्बलैरावृतः परिवेष्टितः । सत्यः । सत्कर्माहः । ऋणयावा । स्तोतृणामृणस्यापगमयिता । बहुलस्य धनस्य दातेत्यर्थः । अनेद्यः । प्रशस्यनामैतत् । सर्वैरनिन्दितः । वृषा । जलानां वर्षिता । एवंभूतो मरुद्गणोऽस्या धियोऽस्मदीयस्यास्य कर्मणोऽथानंतरं प्रावितासि । प्रकर्षेण रक्षिता भवति ॥ अया । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या याजादेशः । हलि लोपः । पा० ७. २. ११३. । इतीदम इटूपस्य लोपः । ईशानः । ईश ऐश्वर्य इत्यस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । तस्य लसार्वधातुकत्वाभावेन चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं । अया ईशान इत्येषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । असि । पुरुषव्यत्ययः । ऋणयावा । या प्रापण इत्यस्मादंतर्भावितव्यर्थादातो मनिन्निति वनिप् । अनेद्यः । णिदि कुत्सायां । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुमभावे लघूपधगुणः । नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।

यदीमिंद्रं शम्यृक्काण आशतादिनामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा ।

यत् । ई । इंद्रं । शमि । ऋक्काणः । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्य चिरंतनस्य पितुरस्माकं जनकस्य रहूगणस्य सकाशाद्यज्जन्म तेन वयं वदामसि । ब्रूमः । वक्ष्यमाणमस्माकं वृत्तांतं पितोपदिष्टवान् । अतो वयं ब्रूम इत्यर्थः । कोऽसौ वृत्तांत इति चेत् । उच्यते । सोमस्य यज्ञेष्वभिषुतस्य सोमद्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयाहुत्या सहिता जिह्वा स्तुतिरूपा वाक् प्रजिगाति । मरुद्गणं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाहुतिः स्तुतिश्च मरुद्गः क्रियते । यस्मादीमेनमिंद्रं शमि वृचवधादिरूपे कर्मणि ऋक्काणः प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवंरूपया स्तुत्या युक्ताः संत आशत । प्राप्नुवन् । न पर्यत्याक्षुः । आदित् एवमिंद्रप्राप्तनंतरमेव यज्ञियानि यज्ञार्हाणीहृद् चान्याहृद् चेत्येवमादीनि नामानिन्द्रसकाशाल्लब्धा दधिरे । धृतवंतः । तस्मादेषां यज्ञे सोमाहुतिः स्तुतिश्च क्रियते ॥ शमि । शमीति कर्मनाम । सप्तम्येकवचने छांदस ईकारलोपः । ऋक्काणः । ऋच स्तुतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अंत्यविकारश्छांदसः । यद्वा । अयस्मयादिषु क्वचिदुभयं भवति । पा० १. ४. २०. १. । इत्युक्तत्वात् स सुष्टुभा स ऋक्कतेत्यादाविव पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जन्त्वाभावः । आशत । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । यज्ञियानि । यज्ञर्विग्भ्यां घखजावित्यर्हार्थे घः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।

ते वाशीमंत इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥ ६ ॥

श्रियसे । कं । भानुऽभिः । सं । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिऽभिः । ते । ऋक्ऽभिः । सुखादयः ।

ते । वाशीऽमंतः । इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतो भानुभिर्भानुशीले दीप्यमानैः सूर्यरश्मिभिः सह कं वृष्ट्युदकं

श्रियसे श्रियितुं प्राणिभिः सेवितुं संमिमिक्षिरे । सम्यक् मेढुमिच्छन्ति । पृथिवी
 वृष्ट्युदकेन सम्यक् सेक्तुमिच्छन्ति । एवं वृष्टिमुत्पाद्य ते मरुत ऋक्भिः स्तुति-
 मद्भिर्ऋत्विग्भिः सह सुखादयः शोभनस्य हविषो भक्षयितारो भवन्ति । वाशीमन्तः ।
 वाशीति वाङ्माम । शोभनया स्तुतिलक्षणाया वाचोपेताः । इष्मिणो गतिमन्तः ।
 अभीरवो भयरहितास्ते मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य मरुत्संबन्धिनो
 धाम्नः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संबन्धं विशिष्टं स्थानं विद्रे । लब्धवन्तः ॥ श्रियसे ।
 तुमर्थे सेसेनिति कसेन्प्रत्ययः । मिमिक्षिरे । मिह सेचने । अस्मादिच्छासनः
 ताल्लिङ्गमन्त्र इति निषेधादामभावः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । सुखादयः । खाह
 भक्षणे । औणादिक इप्रत्ययः । शोभना खादिर्भक्षणं येषां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरप-
 दांतोदात्तत्वं । इष्मिणः । इष गतौ । इषियुधीधीत्यादिना मक् । ततो मत्वर्थीय
 इनिः । विद्रे । विट् लभे । लिटि द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति
 द्विर्वचनाभावः । इरयो र इतीरयो रेभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे त्रयोदशो वर्गः ॥

आ विद्युन्मद्भिरिति षडृचं चतुर्थे सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । आ विद्युन्मद्भिराद्यान्ते
 प्रस्तारपंक्ती पंचमी विराडूपेति । पूर्ववहषिदेवते । आद्या षष्ठी च द्वे प्रस्तार-
 पंक्ती । आद्यौ पादौ जागतौ तृतीयचतुर्थौ गायत्रौ यस्याः सा प्रस्तारपंक्तिः ।
 सूचितं च । प्रस्तारपंक्तिः पुरत इति । अस्यायमर्थः । जागतौ गायत्रौ चेत्यनु-
 वर्तते । यदि पुरतः पुरस्ताद्द्वौ जागतौ पादौ स्यातामंत्यौ गायत्रौ सा प्रस्तार-
 पंक्तिरिति । एतत्त्यदित्येषा पंचमी विराडूपा । आदितस्त्वयः पादा एकादशका
 अंत्योऽष्टकः सा विराडूपेत्युच्यते ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पन्नता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्केः । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपणैः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पन्नत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हे मरुतः । मितं निर्मितमंतरिक्षं प्राप्य रुवन्ति शब्दं कुर्वन्तीति मरुतः ।
 यद्वा । अमितं भृशं शब्दकारिणः । अथवा मितं स्वैर्निर्मितं मेघं प्राप्य विद्यु-

दात्मना रोचमानाः । अथवा मह्यन्तरिक्षे द्रवंतीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने देवगणाः समांघ्रातास्ते सर्वे मरुत आख्यायन्ते । तथा चाहुः । सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनमिति । प्रौराणिकास्त्वाचक्षते । मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मका एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिर इति । एवंभूता हे मरुतो रथेभिरात्मीयै रथैरायात । अस्मदीयं यज्ञमगाच्छत । कीदृशे रथैः । विद्युन्मद्भिः । विद्योतनं विद्युत् । विशिष्टदीप्तिर्युक्तैः । स्वर्कैः । स्वर्चनैः शोभनगमनयुक्तैः । यद्वा शोभनमर्कोऽर्चनं स्तुतिर्येषामस्ति तादृशैः । अथवा शोभनदीप्तिर्युक्तैः । ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः शक्तिरूपाण्यायुधानि । स्थूणा इत्यन्ये । तद्वद्भिः । अश्वपणैः । अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति तादृशैः । यद्वा रंहणशीला मेघा रथाः । तैः सहांतरिक्षे वर्षणार्थमागच्छत । कीदृशैः । विद्युन्मद्भिः । विद्युत् तडित् । तद्वद्भिः । स्वर्कैः । शोभनगमनैः । ऋष्टिमद्भिः । अर्षणं गमनं । तत्स्वभावनीरयुक्तैः । अश्वपणैः । अश्वं व्याप्तं पणं पतनं गमनं येषां । अंतरिक्षं व्याप्य वर्तमानैरित्यर्थः । हे सुमायाः । मायेति कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयं । शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञा वा मरुतः । वर्षिष्ठया प्रवृद्धतरयेषास्मभ्यं दातव्येनान्नेन सह नोऽस्मान्प्रति वयो न पक्षिण इव शीघ्रमापन्नत । आपतत । आगच्छतेत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमा गामिनो भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्रवंतीति वेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वर्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिर्अश्वपणैर्अश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा । नि० ११. १३. । इति ॥ विद्युन्मद्भिः । यवादेराकृतिगणत्वेन विद्युच्छब्दस्य यवाद्यन्तर्भावादयवादिभ्य इत्यचानुवृत्तेर्ऋयः । पा० ८. २. १०. । इति मतुपो वत्वं न प्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अश्वपणैः । अपू व्याप्तौ । अशिप्रुषीत्यादिना क्कन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्षिष्ठया । वृद्धशब्दादातिशायनिक इष्टनि प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः । पन्नता । पतू गतौ । लुङि लृदिच्चात् चेरडादेशः । पतः पुम् । पा० १. ४. १९. । इति पुमागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशंगैः शुभे कं यांति रथतूभिर्ऋचैः ।

रुक्मो न चित्रः स्वधितिवान्पव्या रथस्य जंघनंत भूम ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरं । आ । पिशंगैः । शुभे । कं । यांति । रथतूऽभिः । अरुचैः ।

रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिऽवान् । पव्या । रथस्य । जंघनंत । भूम ॥ २ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतोऽरुणेभिररुणवर्णैः पिशंगैः पिंगलवर्णैरुभयवर्णोपेतै रथ-
तूभि रथस्य प्रेरयितृभिररुचैर्वरं देवानां वरीतारं कं शब्दयितारं स्तुवंतं यजमा-
नमायांति । आगच्छन्ति । किमर्थं । शुभे । तस्य शोभां कर्तुं । अथवा शुभ
उदकाय । वृष्ट्यर्थमित्यर्थः । तेषां मरुतां गणो रुक्मो न रोचमानं सुवर्णमिव
चित्रोऽतिशयेन दर्शनीयः स्वधितिवान् । स्वधितिरिति वज्रनाम । शत्रूणां
खंडकेनायुधेनोपेतः । एवंविधगणरूपास्ते मरुतो रथस्य पव्या चक्रधारया भूम
भूमिं जंघनंत । अत्यर्थं गन्ति । स्तोतृरक्षणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसह-
माना भूमिरतिपीडिता बभूवेत्यर्थः ॥ वरं । व्रियन्ते देवा अनेनेति वरः । ग्रह-
वृदनिश्चीति करणेऽप् । कं । कै गै शब्दे । कायतीति कः । बहुलवचनात्कप्रत्ययः ।
रथतूभिः । तुर त्वरणे । रथं तुतुरति त्वरायुक्तं कुर्वतीति रथतुरः । क्विप् चेति
क्विप् । भिसि हलि चेति दीर्घत्वं । पव्या । पवी रथनेमिर्भवतीति यास्कः । नि०
५. ५. । पूङ् पवने । अस्मादच इतीप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
जंघनंत । हन्तेर्यङन्ताद्वर्तमाने छांदसो लङ् । छंदस्युभयथेत्याङ्धातुक्त्वादतो-
लोपयलोपौ । भूम । भूमिशब्दादुत्तरस्यामः सुपां सुलुगिति डादेशः । छांदसं
ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

श्रिये कं वो अधि तनूषु वाशीर्मेधा वना न कृण्वंत ऊर्द्धा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युन्मासो धनयन्ते अद्रिं ॥ ३ ॥

श्रिये । कं । वः । अधि । तनूषु । वाशीः । मेधा । वना । न । कृण्वन्ते । ऊर्द्धा ।

युष्मभ्यं । कं । मरुतः । सुऽजाताः । तुविऽद्युन्मासः । धनयन्ते । अद्रिं ॥ ३ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं तनूषु शरीरेष्वंसप्रदेशेषु वाशीः शत्रूणामाक्रोशकमा-

राख्यमायुधं श्रिये कं । ऐश्वर्यार्थं वर्तत इति शेषः । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुक्तं ।
 अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति । तादृशा मरुतो वना न । उच्छ्रितान्वृ-
 क्षसमूहानिव मेधा मेधान्यज्ञानूर्द्धा ऊर्ध्वान् एकाहाहीनसचरूपेणोच्छ्रितान्वृ-
 णवन्ते । यजमानैः कारयन्ति । हे सुजाताः शोभनजननयुक्ता मरुतः । युष्मभ्यं
 युष्मदर्थं कं सुखकरमद्रिं सोमाभिषवे प्रवृत्तं यावाणं तुविद्युन्नासः प्रभूतधना
 यजमाना धनयन्ते । धनं कुर्वन्ति । युष्माकं यागाय यावभिरभिषुखन्तीत्यर्थः ॥
 वाशीः । शत्रूणां भयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरणं वाशः । ततश्छन्दसीवनिपाविति
 मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । मेधा । सुपां सुलुगिति शसो डादेशः ।
 वना । शश्छन्दसि बहुलमिति शेलोपः । कृणवन्ते । कृवि हिंसाकरणयोश्च । लटि
 व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । पुनरपि व्यत्ययेनांतादेशः ।
 छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन ऋस्याङित्वाद्गुणेऽवादेशः । ऊर्ध्वा । पूर्ववद्वादेशः ।
 धनयन्ते । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अहानि गृध्राः पर्या व आगुरिमां धियं वार्कायीं च देवी ।

ब्रह्म कृण्वन्तो गोतमासो अर्कैर्ऋतुं नुनुद्रे उत्सधिं पिबध्वै ॥ ४ ॥

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । आ । अगुः । इमां । धियं । वार्कायीं । च । देवी ।

ब्रह्म । कृण्वन्तः । गोतमासः । अर्कैः । ऋतुं । नुनुद्रे । उत्सधिं । पिबध्वै ॥ ४ ॥

तृषितैर्गोतमैः स्तुता मरुतस्तेभ्यो गोतमेभ्यो देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खा-
 यानीय ददुः । एतद्दृष्ट्वा कश्चिद्विद्वन्ब्रूते । हे गोतमा गृध्रा जलाभिकांक्षायुक्तान्वो
 युष्मानहानि शोभनोदकोपेतानि दिनानि पर्यागुः । पर्यागतानि । परित आभि-
 मुख्येन प्राप्तानि । प्राप्य च वार्कायीं वार्भिरुदकैर्निष्पाद्यां धियं ज्योतिष्टोमादि-
 लक्षणं कर्म च देवी द्योतमानमकुर्वन् । येष्वहस्सु ब्रह्म हवितर्लक्षणमन्नमर्कैर्मन्त्र-
 साध्यैः स्तोत्रैः सह कृण्वन्तो मरुद्भ्यः कुर्वन्तो गोतमासो गोतमा ऋषय उत्सधिं ।
 उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयत इत्युत्सधिः कूपः । तं पिबध्वै स्वकीयपानायोर्द्ध्वं
 नुनुद्रे । नुनुदिरे । देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खातवन्तः । एतदीयस्तोत्रैः स्तुता
 मरुतः कूपमुत्खातवन्त इति यत्तदेव तदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषूपचर्यते ॥ गृध्राः ।
 गृधु अभिकांक्षायां । सुसूधागृधिभ्यः ऋन्निति ऋन्प्रत्ययः । सुपां सुपो भवन्तीति

शसो जस् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अगुः । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । आत्
इति ऋजुस् । वार्क्यौ । डुकृज् करणे । ऋहलोर्ण्यत् । वार्भिः कार्यो वार्क्यौ ।
त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । नुनुद्रे । णुद प्रेरणे । इरयो र इति रे आदेशः ।
उत्सधिं । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । पिबध्वै । पा पाने ।
तुमर्थे सेसेनिति शध्यैन्प्रत्ययः । पाघ्रेत्यादिना पिबादेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

एतस्यन्न योजनमचेति सस्वर्हं यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनं । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरण्यऽचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विऽधावतः । वराहून् ॥ ५ ॥

हे मरुतः । एतद्योजनं । युज्यतेऽनेन देवतेति योजनमेतत्सूक्तसाध्यं स्तोत्रं । त्यन्न
त्यत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्रमिवाचेति । सर्वैर्ज्ञायते । वो युष्मदर्थं यत् यदेतत्सूक्तरूपं
स्तोत्रं गोतम ऋषिः सस्वर्हं । उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् । हिरण्यचक्रान्
हिरण्यमयचक्ररथारूढान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वायोदंष्ट्रान् । दशतीति दंष्ट्रा
चक्रधारा । अयोमयीभिश्चक्रधाराभिर्युक्तान् । यद्वा दंशनसाधना ऋष्टयो दंष्ट्राः ।
अयोमया ऋष्टयो येषां । तान्विधावतो विविधमितस्ततः प्रवर्तमानान्वराहून्
वरस्योत्कृष्टस्य शचोर्हेतृन् । यद्वा । उत्कृष्टस्य वृष्ट्युदकस्याहर्तृन् । अथवा ।
उत्कृष्टानां देवतानामाह्वातृन् वरस्य हविषो भक्षयितृन्वा । एवंभूतान्मरुतः
पश्यन् सम्यक् जानन् गोतमो यत्स्तोत्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सदस्माभिः
सर्वैरुपलभ्यत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराहव
उच्यन्ते । पश्यन्हिरण्यचक्रान् । नि० ५. ४. । इति ॥ अचेति । चिती संज्ञाने ।
छांदसो वर्तमाने कर्मणि लुङ् । सस्वः । स्वं शब्दोपतापयोः । लङि तिपि
बहुलं छंदसीति शपः षुः । गुणे हल्ङ्याभ्य इति तलोपः । धातुस्वरेणांतो-
दात्तत्वं । वराहून् । वरशब्दोपपदादाङ्पूर्वाङ्गतेर्वा हरतेर्वा ह्रयतेर्वा जुहोते-
रदनार्थाद्वा । हु इत्येतस्य निष्पत्तिरिति स्कंदस्वामी । अस्य पृषोदरादिनाद-
भिमतसिद्धिः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभवीं प्रति द्योभति वाघतो न वाणी ।

अस्तोभयवृथासामनु स्वधां गभस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुऽभवीं । प्रति । स्तोभति । वाघतः । न । वाणी ।

अस्तोभयत् । वृथा । आसां । अनु । स्वधां । गभस्त्योः ॥ ६ ॥

हे मरुतः स्या सैषास्मदीया स्तुतिर्वो युष्माकमनुभवीं युष्माननुहरंती युष्मद्गुणसदृशी प्रतिद्योभति । प्रत्येकं स्तौति । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । तथा वाघतो न वाणी । नशब्दः संप्रत्यर्थे । तदुक्तं यास्केन । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । नि० ७. ३१. इति । इदानीमृत्विक्संबन्धिनी वागपि वृथानायासेनासामाभिर्ऋग्भिरस्तोभयत् । अस्तौत् । इदानीमित्युक्ते कदेत्याह । गभस्त्योरस्मदीययोर्बाह्वोः स्वधां । अन्ननामैतत् । यदा बहुविधमन्नं मरुतः स्थापयन्ति । तामनुलक्ष्येत्यर्थः ॥ अनुभवीं । हज् हरणे । तृच् । ऋन्नेभ्य इति डीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति नद्या उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे चतुर्दशो वर्गः ॥

आ नो भद्रा इति दशर्चं पंचमं सूक्तं । गोतमस्यार्धं वैश्वदेवं । आदितः पंचर्चः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी स्वस्ति न इद्रेत्येषा विराट्स्थाना । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्चेत्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टम्याद्यास्तिसस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । आ नो दश वैश्वदेवं तु पंचाद्याः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी विराट्स्थानेति ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र उक्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविडानीयं । सा तु प्रकृतौ विकृतौ च वैश्वदेवशस्त्रस्य परिधानीया । तथा च सूचितं । आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वत इति नव वैश्वदेवं । आ० ५. १८. इति ॥ अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमिति परिदध्यात्सर्वत्र वैश्वदेवे । आ० ५. १८. इति च । ब्राह्मणं च भवति । सदैव पंचजनीयया परिदध्यादिति ॥ महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूच्यते । आनोभद्रीयं च तस्य स्थान इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वतोऽदव्यासो अपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यंतु । विश्वतः । अदव्यासः । अपरिऽइतासः । उतऽभिदः ।

देवाः । नः । यथा । सदै । इत् । वृधे । असन् । अप्रऽआयुवः । रक्षितारः । दि-
वेऽदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान् क्रतवोऽग्निष्टोमादयो महायज्ञा विश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भा-
गादायंतु । आगच्छंतु । कीदृशाः क्रतवः । भद्राः । समीचीनफलसाधनत्वेन
कल्याणा भजनीया वा । अदव्यासः । असुरैरहिंसिताः । अपरीतासः । शत्रुभि-
रपरिगताः । अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः । उद्भिदः । शत्रूणामुद्भेत्तारः । ईदृशाः क्रत-
वोऽस्मांस्तथागच्छंतु । अप्रायुवोऽप्रगच्छंतः स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजंतः ।
अत एव दिवे दिवे प्रतिदिवसं रक्षितारो रक्षां कुर्वंतः । एवंगुणविशिष्टाः सर्वे
देवा नोऽस्माकं सदमित् सदैव वृधे वर्धनायासन् । भवंतु ॥ अदव्यासः । दंभु
दंभे । दंभो हिंसा । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । नञ्समासेऽव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपरीतासः । इण् गतौ । पूर्ववत्कर्मणि निष्ठा । उभय-
चाज्जसेरसुक् । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । असन् । असु भुवि । लेट्छडागमः । बहुलं छंदसीति शपो
लुगभावः । तस्याङित्वात् असोरल्लोप इत्यकारलोपाभावः । अप्रायुवः । इण्
गतौ । अस्मात्पूर्वाच्छंदसीण इत्युणप्रत्ययः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । जसि. जसादिषु छंदसि वावचनमिति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे
तन्वादित्वादुवङ् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्ततां ।

देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरंतु जीवसे ॥ २ ॥

देवानां । भद्रा । सुऽमतिः । ऋजुऽयतां । देवानां । रातिः । अभि । नः । नि । वर्ततां ।

देवानां । सख्यं । उप । सेदिम । वयं । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरंतु । जीवसे ॥ २ ॥

भद्रा सुखयित्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना मतिरनुग्रहात्मिका
 बुद्धिरस्माकमस्त्विति शेषः । कीदृशानां । ऋजूयतां । ऋजुमार्जवयुक्तं सम्यग-
 नुष्ठातारं यजमानमात्मन इच्छतां । तथा देवानां रातिर्दानं नोऽस्मानाभिमुख्येन
 नितरां वर्ततां । तदभिमतफलप्रदानमप्यस्माकं भवत्वित्यर्थः । वयं च तेषां देवानां
 सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वोपसेदिम । प्राप्नुवाम । तादृशा देवा नोऽस्माक-
 मायुजीविसे जीवितुं प्रतिरंतु । वर्धयंतु ॥ भद्रा । भदि कल्याणे सुखे च । ऋजं-
 द्राग्रेत्यादौ रक्प्रत्ययांतो निपातितः । ऋजूयतां । ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति ।
 सुप आत्मनः क्यच् । तदंताल्लटः शतृ । शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं ।
 रातिः । रा दाने । मंचे वृषेति क्तिन उदात्तत्वं । सख्यं । सख्युर्य इति भावे
 कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिमा । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । छंदसि लुङ्लङ्-
 लिट् इति वर्तमाने प्रार्थनायां लिट् । सत्वस्यानैमित्तिकत्वेन लिटि परत आदे-
 शादित्वाभावादत एकहल्मध्ये इत्येवाभ्यासलोपी । अन्येषामपि दृश्यत इति
 संहितायां दीर्घत्वं । प्रतिरंतु । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । तथा च यास्को व्या-
 चख्यौ । देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयंतु चिरं जीवनाय
 । नि० १२. ३९. । इति ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मिचमदिति दक्षमसिधं ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ ३ ॥

तान् । पूर्वया । निऽविदा । हूमहे । वयं । भगं । मिचं । अदितिं । दक्षं । असिधं ।

अर्यमणं । वरुणं । सोमं । अश्विनां । सरस्वती । नः । सुऽभगा । मयः । करत् ॥ ३ ॥

तान्विश्वान्देवान्पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया निविदा वेदात्मिकया वाचा ।
 निविदिति वाङ्माम । यद्वा निविदा विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिकया
 वैश्वदेव्या निविदा वयं हूमहे । आह्वयामः । देवानिति यत्सामान्येनोक्तं तदेव
 विव्रियते । भगं भजनीयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं । मिचं प्रमीतेस्त्रायकं ।
 अहरभिमानिनं देवं । मैत्रं वा अहरिति श्रुतेः । अदितिमखंडनीयामदीनां वा
 देवमातरं । दक्षं सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिं । यद्वा प्राणरूपेण
 सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं । प्राणो वै दक्ष इति श्रुतेः । असिधं
 शोषणरहितं । सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणं । अर्यमणं । अरीन् मंदेहादीन-

सुरान्यच्छति नियच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । असौ वा आदित्योऽर्यमेति श्रुतेः । तं ।
वरुणं । वृणोति पापकृतः स्वकीयैः पाशैरावृणोतीति रात्र्यभिमानिदेवो वरुणः ।
श्रूयते च । वारुणी रात्रिरिति । सोमं । द्वेधात्मानं विभज्य पृथिव्यां लतारूपेण
दिवि च चंद्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं । अश्विना । अश्ववंतौ । यद्वा सर्वं
व्याप्नुवंतौ । तथा च यास्कः । अश्विनौ यद्वाश्रुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योति-
षान्योऽश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभस्तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके
सूर्याचंद्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्येतिहासिकाः । नि० १२. १. इति ।
एवंभूतान् सर्वान्देवानस्मद्रक्षणार्थमाह्वयाम इति पूर्वत्र संबंधः । अस्माभिराहूता
सुभगा शोभनधनोपेता सरस्वती नोऽस्मभ्यं मयः सुखं करत् । करोतु ॥ हूमहे ।
ह्रेजो लटि ह्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति
दीर्घत्वं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अस्मिधं । सिधु शोषणे । संपदादिलक्षणो
भावे क्षिप् । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मयस्करत् । करोतेर्ले-
ट्वाडागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अतः कृकमीति विसर्ज-
नीयस्य सत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तन्पिता द्यौः ।

तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवं ॥ ४ ॥

तत् । नः । वातः । मयः । भुः । वातु । भेषजं । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । यावाणः । सोमः । सुतः । मयः । भुवः । तत् । अश्विना । शृणुतं । धिष्ण्या । युवं ॥ ४ ॥

वातो वायुस्तद्भेषजमौषधं नोऽस्मान्वातु । प्रापयतु । यद्भेषजं मयोभु मयसः
सुखस्य भावयितु । माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तद्भेषजमस्मान्प्रा-
पयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता द्यौर्द्युलोकोऽपि तद्भेषजमस्मान्प्रा-
पयतु । सोमसुतः सोमाभिषवं कृतवंतो मयोभुवो मयसो यागफलभूतस्य सुखस्य
भावयितारो यावाणोऽभिषवसाधनाः पाषाणाश्च तद्भेषजमस्मान्प्रापयंतु । हे
धिष्ण्या । धिष्ण्या बुद्धिः । तदर्हावश्विनौ युवं युवां तद्भेषजं शृणुतं । आकर्णयतं ।
यद्भेषजमस्माभिर्वायादिषु प्रार्थ्यते । तद्भेषजं देवानां भिषजौ युवामस्माकम-
नुकूलं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः ॥ मयोभु । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिप-
दिकस्य । पा० १. २. ४९. इति ह्रस्वत्वं । वातु । वा गतिगंधनयोः । अंतर्भावि-

तण्यथात्प्रार्थनायां लोद् । सोमसुतः । सोमे सुजः । पा० ३. २. ९०. । इति भूते
क्षिप् । धिषण्या । धिषणाश्चादहार्थे छंदसि चेति यः । वर्णलोपश्चांदसः ।
सुपां सुलुगित्याकारः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तमीशानं जगतस्तस्युषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयं ।

पूषा नो यथा वेदसामसंवृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥ ५ ॥

तं । ईशानं । जगतः । तस्युषः । पतिं । धियंजिन्वं । अवसे । हूमहे । वयं ।

पूषा । नः । यथा । वेदसां । असत् । वृधे । रक्षिता । पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥ ५ ॥

पूर्वाङ्गेनेन्द्रः स्तूयते । अपराङ्गेन पूषा । ईशानमैश्वर्यवन्तं । अत एव जगती
जंगमस्य प्राणिजातस्य तस्युषः स्थावरस्य च पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीभिः
कर्मभिः प्रीणयितव्यं । एवंभूतं तमिन्द्रमवसे रक्षणाय वयं हूमहे । आहूयामः ।
पूषा नोऽस्माकं वेदसां धनानां वृधे वर्धनाय रक्षिता यथासत् । येन प्रकारेण
भवति । तेनैव प्रकारेणादब्धः केनाप्यहिंसितः पूषा स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय
पायुः रक्षिता भवतु ॥ तस्युषः । तिष्ठतेर्लिटः क्सुः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्र-
सारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति
विसर्जनीयस्य सत्वं । धियंजिन्वं । जिविः प्रीणनार्थः । कृत्यस्युटो बहुलमिति
बहुलवचनात्खच् । इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च । पा० ६. ३. ६८. । इत्यमागमः ।
असत् । असु भुवि । लेट्प्रडागमः । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । पायुः ।
पा रक्षणे । कृवापाजीत्युण् । स्वस्तये । सुपूर्वादस्तेर्भावे क्तिन् । छंदस्युभयथेति
तस्य सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूः । पा० २. ४. ५२. । इति भूभावाभाव इति वृत्तावुक्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । वृद्धऽश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्वऽवेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टऽनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवाः । वृद्धं प्रभूतं श्रवणं स्तोत्रं हविल्लक्षणमन्नं वा यस्य तादृश इन्द्रो
 नोऽस्माकं । स्वस्तीत्यविनाशनाम । स्वस्त्यविनाशं दधातु । विदधातु करोतु ।
 विश्ववेदाः । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । यद्वा विश्वानि सर्वाणि वेदांसि
 ज्ञानानि धनानि वा यस्य तादृशः पूषा पीषको देवो नोऽस्माकं स्वस्ति विद-
 धातु । अरिष्टनेमिः । नेमिरित्यायुधनाम । अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य । यद्वा ।
 रथचक्रस्य धारा नेमिः । यत्संबन्धिनो रथस्य नेमिर्न हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः ।
 एवंभूतस्तार्क्ष्यः । तृक्षस्य पुत्रो गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु ।
 तथा बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पालयिता नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु ॥
 वृद्धश्रवाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्ववेदाः । विद ज्ञाने । विदू-
 लाभे । अभ्यामसुन्प्रत्ययांतो वेदस्रश्चः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वप-
 दांतोदात्तत्वं । तार्क्ष्यः । तृक्षस्यापत्यं । गर्गादिभ्यो यञ् । पा० ४. १. १०५. । जिह्वादा-
 द्युदात्तत्वं । अरिष्टनेमिः । न रिष्टोऽरिष्टः । अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरिष्ट-
 नेमिर्यस्य स तथोक्तः । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः करपत्योरिति सुटतलोपौ । उभे
 वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ ७ ॥

पृषत्ऽअश्वाः । मरुतः । पृश्निऽमातरः । शुभंऽयावानः । विदथेषु । जग्मयः ।

अग्निऽजिह्वाः । मनवः । सूरऽचक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ ।

गमन् । इह ॥ ७ ॥

पृषदश्वाः । पृषद्भिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । पृश्निमातरः ।
 पृश्निर्नानावर्णा गौर्माता येषां । शुभंयावानः । शुभं शोभनं यांति गच्छंतीति
 शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः । विदथेषु यज्ञेषु जग्मयो गंतारः । अग्नि-
 जिह्वाः । अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवा हविःस्वीकरणायाग्नेर्जिह्वायां
 वर्तन्ते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं । मनवः सर्वस्य मंतारः । सूरचक्षसः । सूर्यप्रकाश इव
 चक्षः प्रकाशो येषां त एवंभूता मरुतो मरुत्संज्ञका विश्वे देवा सर्वे देवा नोऽस्मा-
 निहास्मिन्कालेऽवसा रक्षणेन सहागमन् । आगच्छंतु ॥ शुभंयावानः । या

प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्वि-
तीयाया अप्यलुक् । गमन् । गमेः प्रार्थनायां लेट्यडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।

अस्ति सौम्यचरुस्तृतीयसवने । तेन चरुणा देवता इष्ट्वा शेषे तस्मिन्बहु
घृतमवनीय तस्मिन्वषट्कर्त्तृ स्वकीया छाया द्रष्टव्या । सा यदि न दृश्येत तदानीं
भद्रमित्येका पठितव्या । त्वं सोमेति खंडे तथैव सूच्यते । राज्ञा सोमेन तद्वयम-
स्मासु धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च । आ० ५. १९. । इति ॥
महानास्त्रीव्रतेऽप्येषा भूमिस्पर्शने जप्या । सूचितं चैतद्विदमिति खंडे । भद्रं कर्णेभिः
शृणुयाम देवाः शं न इंद्राग्नी भवतामवीभिः । आ० ८. १४. । इति ॥

तामेतां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्ब्रह्म देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रं । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रं । पश्येम । अक्षऽभिः । यजत्राः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुऽवांसः । तनूभिः । वि । अशेम । देवऽहितं । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवा दानगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरस्मदीयैः श्रोत्रैर्भद्रं भजनीयं कल्याणं
वचनं शृणुयाम । युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम । अस्माकं बाधिर्यं कदा-
चिदपि मा भूत् । हे यजत्रा यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्टव्या देवा अक्षभि-
रक्षिभिरात्मीयैश्चक्षुर्भिर्भद्रं शोभनं पश्येम । द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं दृष्टि-
प्रतिघातोऽपि मा भूत् । स्थिरैर्हठैरङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैस्तनूभिः शरीरैश्च युक्ता
वयं तुष्टुवांसो युष्मान् स्तुवंतो यदायुः षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्र-
माणं वा देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तद्व्रशेम । प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः ।
बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । अक्षभिः । छंदस्यपि दृश्यत इत्यनङ् स
चोदात्तः । यजत्राः । अमिनक्षीत्यादिना यजेरचन्प्रत्ययः । तुष्टुवांसः । तुष्टु स्तुतौ ।
लिटः क्सुः । शर्पूर्वाः खय इति तकारः शिष्यते । अशेम । अशू व्याप्तौ ।
लिङ्गाशिष्यङ् । यदि तु तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङि व्यत्ययेन
शप् । देवहितं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

शतमिन्नु शरदो अंति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनां ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गंतोः ॥ ९ ॥

शतं इत् । नु । शरदः । अंति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसं । तनूनां ।

पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मध्या । रिरिषत । आयुः । गंतोः ॥ ९ ॥

हे देवाः । अंत्यंतिके मनुष्याणां समीप आयुष्टेन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतमिन्नु शतं खलु । यस्मात्सृष्टिकाले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं तस्मान्नोऽस्माकमायुर्गंतोः कृष्णस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मा रीरिषत । मा हिंसिष्ट । कीदृशान् । नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां जरसं जरां यत्र यस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो यूयं । यत्र च पुत्रासः पुत्राः पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवन्ति । ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः ॥ अंति । अंतिकशब्दस्य कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यमिति कलोपः । यत्रा । ऋचि तुनुष-मक्षुतङ्कुचेति संहितायां दीर्घः । चक्रा । लिटि मध्यमबहुवचनस्य कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । जरसं । जराया जरसन्यतरस्यां । पा० ७. २. १०१. । इति जरसादेशः । मध्या । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । रीरिषत । रिष रुष हिंसायां । अस्माख्यंतात् माङि लुङि मध्यमबहुवचने च्लेश्चङि णिलोपोपधाह्रस्वङिर्वचनहलादिशेषसन्वद्भावेत्दीर्घाः । छांदसः पदकालीनो ह्रस्वः । गंतोः । भावलक्षणे स्थेण् । पा० ३. ४. १६. । इति गमेस्तोसुन्प्रत्ययः ॥

अदितिद्यौरदितिरित्येषादितिदेवताके पशौ हविषो याज्या । सूचितं च । अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षं न ते विष्णो जायमानो न जातः । आ० ३. ८. । इति ॥

तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पंच जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं ॥ १० ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अंतरिक्षं । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पंच । जनाः । अदितिः । जातं । अदितिः । जनिऽत्वं ॥ १० ॥

अदितिरदीनाखंडनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौर्द्योतनशीलो नाकः । ततश्च सैवांतरिक्षमंतरा द्यावापृथिव्योर्मध्य ईक्ष्यमाणं व्यीम । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव पितोत्पादकः । ततश्च स पुत्रः । मातृपित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अदितिरेव । पंच जना निषादपंचमाश्चत्वारो वर्णाः । यद्वा गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि । तदुक्तं यास्केन । गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इत्यौपमन्यवः । नि० ३. ७. । इति । ब्राह्मणे त्वेवमाह्नातं । सर्वेषां वा एतत्पंचजनानामुत्पत्त्यं देवमनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां चेति । तत्र गंधर्वाप्सरसामैक्यात्पंचजनत्वं । एवंविधाः पंच जना अथदितिरेव । जातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः । साथदितिरेव । जनित्वं जन्माधिकरणं तदथदितिरेव । एवं सकलजगदात्मनादितिः स्तूयते । उक्तं च यास्केन । इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे । नि० ४. २३. । इति ॥ अदितिः । दो अवखंडने । अस्मात्कर्मणि क्तिनि द्यतिस्यतिमास्थामि ति कितीतीत्वं । यास्कपक्षे तु दीङ् क्षय इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स पिता । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकतामापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तस्मिन्गतामुपददत इत्युद्देश्यलिङ्गतया पुलिङ्गत्वं । जनित्वं । जनेरौणादिकस्त्वनुप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षोडशो वर्गः ॥

ऋजुनीतीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं गोतमस्यार्धं । अत्रानुक्रम्यते । ऋजुनीती नव गायत्रमंत्यानुष्टुबिति । पूर्वत्र वैश्वदेवं त्वित्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तं बहुदेवताकं । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य ऋजुनीती न इत्येषारंभणीया । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । ऋजुनीती नो वरुण इंद्रं वो विश्वतस्परि । आ० ७. २. । इति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहः-स्वय्येषारंभणीया शंसनीया । सूचितं च । आरंभणीयाः पर्यासान्कद्वतोऽहरहः शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव । आ० ७. १. । इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषाः ॥ १ ॥

ऋजुऽनीती नः । वरुणः । मित्रः । नयतु विद्वान् । अर्यमा । देवैः । सऽजोषाः ॥ १ ॥

अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । मित्रश्च वरुणश्च विद्वान्
नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् नोऽस्मान् ऋजुनीती ऋजुनीत्या ऋजुनयनेन कौटि-
ल्यरहितेन गमनेन नयतु । अभिमतं फलं प्रापयतु । तथा देवैरन्यैरिन्द्रादिभिः
सजोषाः समानप्रीतिर्यमाहोरात्रविभागस्य कर्ता सूर्यश्चास्मानृजुगमनेनाभिमतं
स्थानं प्रापयतु ॥ ऋजुनीती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः । व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते । हि । वस्वः । वसवानाः । ते । अप्रमूराः । महः । अभिः । व्रता । रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

ते हि पूर्वोक्ता मित्रादयो वस्वो वसुनो धनस्य वसवाना वासका आच्छा-
दयितारः । सर्वे जगद्धनेनाच्छादयन्तीत्यर्थः । अतस्ते मित्रादयोऽप्रमूरा अप्र-
मूर्च्छिता अमूढाः प्राज्ञाः संतो महोभिरात्मीयैस्तेजोभिर्विश्वाहा सर्वाण्यहानि ।
अत्यन्तसंयोगाद्वितीया । सर्वेष्वप्यहसु व्रतानि जगन्निर्वाहरूपाणि स्वकीयानि
कर्माणि रक्षन्ते । पालयन्ति ॥ वस्वः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावे
जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेडितीति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः ।
वसवानाः । वस आच्छादने । अस्मादंतर्भावितण्यर्थाल्लटः शानच् । बहुलं छंद-
सीति शपो लुगभावः । वर्णव्यापत्या मकारस्य वकारः । अप्रमूराः । मुञ्छ-
मोहसमुच्छ्राययोः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । राल्लोप इति छकार-
लोपः । प्रकृष्टा मूः प्रमूः । ततो मत्वर्थीयो रः । रो रीति रेफलोपः । न प्रमू-
अप्रमूराः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षन्ते । रक्ष पालने । व्यत्ययेन तङ् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ते अस्मभ्यं शर्म यंसन्मृता मर्त्येभ्यः । बाधमाना अप द्विषः ॥ ३ ॥

ते । अस्मभ्यं । शर्म । यंसन् । अमृताः । मर्त्येभ्यः । बाधमानाः । अप । द्विषः ॥ ३ ॥

अमृता अमरणधर्माणस्ते विश्वे देवा मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्योऽस्मभ्यमनुष्ठान-
शर्मा मृतलक्षणं मुखं यंसन् । यच्छन्तु प्रयच्छन्तु । किं कुर्वन्तः । द्विषोऽस्मदीयान्पा-
पलक्षणान् शत्रून्पबाधमानाः । विनाशं प्रापयन्तः ॥ यंसन् । यम उपरमे ।
लेट्यडागमः । सिबहुलं लेटीति सिप् । अमृताः । मृतं मरणं येषां नास्ती-
त्यमृताः । नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि नः पथः सुविताय चियंविद्रो मरुतः । पूषा भगो वंद्वासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चियंतु । इंद्रः । मरुतः । पूषा । भगः । वंद्वासः ॥ ४ ॥

वंद्वासः सर्वैर्वेदनीयाः स्तोतव्या नमस्कर्तव्या वेन्द्रादयो देवा नोऽस्माकं पथो मार्गान्विचियंतु । विचिन्वंतु । अशोभनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात्पृथक्कुर्वंतु । किमर्थं । सुविताय । सुष्ठु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलाय ॥ पथः । शसि भस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वं । सुविताय । इण् गतावित्यस्मात्कर्मणि निष्ठा । तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमित्युवङ् । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चियंतु । चिञ् चयने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । इयङ् । पादादित्वान्निधाताभावः । वंद्वासः । वदि अभिवादनस्तुत्योः । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवंदवृशंसदुहां एयत इत्याद्युदात्तत्वं । आज्ञसेरमुक् ॥

अप्नोर्यामे संति चत्वार्येतिरिक्तोक्त्यानि । तच्च चतुर्थेऽच्छावाकातिरिक्तोक्त्य उत नो धिय इत्येषानुरूपतृचस्य वैकल्पिकी तृतीया । सूचितं च । उत नो धियो गोअया इति वानुरूपस्योत्तमा । आ० ९. ११. इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

उत नो धियो गोअयाः पूषन्विष्णवेवयावः । कर्ता नः स्वस्तिमतः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोऽअयाः । पूषन् । विष्णो इति । एवऽयावः । कर्त्ता । नः ।

स्वस्तिऽमतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् पोषक देव हे विष्णो व्यापनशील देव हे एवयावः । एवैर्गंतृभि-
रश्वैर्याति गच्छतीत्येवयावा मरुद्गणः । हे मरुद्गण ते सर्वे यूयं नोऽस्माकं धि-
योऽप्नोर्यामलक्षणानि कर्माणि गोअयाः पश्वग्राणि पशुमुखान्यस्मत्सका-
शाद्भ्रष्टैः पशुभिर्युक्तानि कर्त । कुरुत । अप्नोर्यामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्वमाप्ता-
यते । यस्मात्पशवः पचेव भंशेरन् स एतेन यजत इति । उत अपि च
नोऽस्मान्स्वस्तिमतोऽविनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः । इण् गतौ । इण्शीङ्भ्यां

वन्निति वन्प्रत्ययः । अस्मिन्नुपपदे या प्रापण इत्यस्मादातो मनिन्निति वनिप् ।
संबुद्धौ वन उपसंख्यानं । पा० ८. ३. १. १. इति वकारस्य रुत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तदशो वर्गः ॥

ऋत्विगाद्यर्थमाहुतं मधुपर्कं मधु वाता इति तृचेन ऋत्विगादिः प्रतियहीता-
वेक्षेत । तथा च सूच्यते । मधु वाता इति तृचेनावेक्ष्य । आ० गृ० १. २४. इति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिंधवः । माध्वीर्नः संतोषधीः ॥ ६ ॥

मधु । वाताः । ऋतऽयते । मधु । क्षरन्ति । सिंधवः । माध्वीः । नः । संतु । ओषधीः ॥ ६ ॥

ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय वाता वायवो मधु माधुर्योपेतं
कर्म फलं क्षरन्ति । वर्षति । प्रयच्छन्तीत्यर्थः । तथा सिंधवः स्यन्दनशीला नद्यः
समुद्रा वा मधु माधुर्योपेतं स्वकीयं रसं क्षरन्ति । एवं नोऽस्मभ्यमोषधीः फल-
पाकांता ओषधयस्ताश्च माध्वीर्माधुर्योपिताः संतु । भवंतु ॥ मधु । अस्मा-
दुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्या इति लुक् । ऋतायते । ऋत-
मात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः ।
अन्येषामपि संहितायां दीर्घत्वं । क्यजन्ताल्लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं । माध्वीः । मधोरज् च । पा० ४. ४. १२९. इति मत्वर्थीयोऽज्प्रत्ययः ।
ऋत्विवास्तुव्येत्यादावजि यणादेशो निपात्यते । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
ओषधीः । ओषः पाक आसु धीयत इत्योषधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्र-
त्ययः । कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । जसि पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घः । दासीभारादिषु
पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञन्तमाद्युदात्तं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधु । नक्तं । उत । उषसः । मधुऽमत् । पार्थिवं । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः ।

पिता ॥ ७ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधुमती माधुर्योपेतफलप्रदा भवतु । उत अपि चोषस
उषःकालोपलक्षितान्यहानि च मधुमन्ति भवंतु । पार्थिवं रजः पृथिव्याः संबंधी

लोकोऽस्माकं मधुमत् माधुर्यविशिष्टफलयुक्तो भवतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता द्यौर्द्युलोकोऽपि मधु मधुयुक्तो भवतु ॥ पार्थिवं । पृथिव्या जाजाविति प्राग्दीव्यतीयोऽज्प्रत्ययः । रजः । रजःशब्दो लोकवाची । लोका रजांस्युच्यन्ते । नि० ४. १९. । इति यास्कः । रजंत्यस्मिञ्जना इति रजः । असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति रंजेर्नलोपः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवंतु नः ॥ ८ ॥

मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः । मधुऽमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः । गावः ।

भवंतु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकं वनस्पतिर्वनानां पालयिता यूपभिमानि देवो मधुमान् माधुर्यो-
पेतफलवानस्तु । तादृशं फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता
च मधुमानस्तु । गावोऽग्निहोचाद्यर्था धेनवश्च नोऽस्माकं माध्वीर्माधुर्योपेतेन
पयसा युक्ता भवंतु ॥ वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्कारादित्वात्सुट् ।
वनपतिशब्दावाद्युदात्तौ । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्र-
कृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमुचमाह ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्क्रमः ॥ ९ ॥

शं । नः । मित्रः । शं । वरुणः । शं । नः । भवतु । अयमा ।

शं । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शं । नः । विष्णुः । उरुऽक्रमः ॥ ९ ॥

अहरभिमानि मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । यद्वा । अस्मदी-
यानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । रात्र्यभिमानि वरुणश्च शं सुखकरो भवतु ।
अयमाहोरात्रयोः ख्यापयिता सूर्यश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । बृहस्प-
तिर्वृहतां देवानां पालयितेन्द्रश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । उरुक्रमः । उरु
विस्तीर्णं क्रामति पादौ विक्षिपतीत्युरुक्रमः । विष्णुर्हि वामनावतारे पृथिव्या-
दीन् लोकान्पदत्रयरूपेणाक्रांतवान् । अत उरुक्रमो विष्णुश्च नोऽस्माकं शं

मुखकर उपद्रवाणां शमयिता वा भवतु ॥ उरुक्रमः । क्रमु पादविक्षेपे । पचा-
द्यच् । यद्वा । उरून् क्रामतीत्युरुक्रमः । कर्मण्यण् । नोदात्तोपदेशस्य मांतस्येति
वृद्धिप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टादशो वर्गः ॥

त्वं सोमेति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्धं सोमदेवताकं । पंचम्याद्याः
षोडश्यान्ता द्वादशर्चो गायत्र्यः । सप्तदशयुष्णिक् । शिष्टा दश त्रिष्टुभः । तथा चानु-
क्रांतं । त्वं सोम अयि च सौम्यं पंचम्यादि गायत्र्यो द्वादशोष्णिक् चेति । सूक्त-
विनियोगो लैंगिकः ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपापुरोडाशयोस्त्वं सोमेति
हे ऋचावनुवाक्ये । सूचितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषेति हे । आ० ३. ७. ।
इति ॥ महापितृयज्ञ एकैकस्य हविषो हे हे अनुवाक्ये । तत्र सोमस्य पितृमतस्त्वं
सोमेत्येषा प्रथमानुवाक्या । दक्षिणाग्रेरग्निमिति खंडे सूचितं । त्वं सोम प्र चि-
कितो मनीषा सोमो धेनुं । आ० २. १९. । इति ॥ एषैव प्रायणीयेष्टौ सौम्यस्या-
नुवाक्या । तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र सूचितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या
ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पंथां ।

तव प्रणीती पितरो न इंदो देवेषु रत्नमभजंत धीराः ॥ १ ॥

त्वं । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वं । रजिष्ठं । अनु । नेषि । पंथां ।

तव । प्रऽणीती । पितरः । नः । इंदो इति । देवेषु । रत्नं । अभजंत । धीराः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं मनीषा मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या प्रचिकितः । प्रकर्षेण ज्ञा-
तोऽसि । वयं त्वां स्तुतिभिरज्ञासिष्मेत्यर्थः । अतस्त्वं रजिष्ठमृजुतममकुटिलं
पंथां पंथानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गमनुनेषि । अस्माननुक्रमेण प्रापयसि ।
किंच हे इंदो । उदनशील सर्वे जगदमृतेन क्लेदयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या
त्वत्कर्तृकेन प्रकृष्टनयनेन धीरा धीमंतः कर्मवंतः प्रज्ञावंतो नोऽस्माकं पितरो
देवेष्विन्द्रादिषु रत्नं रमणीयं धनमभजंत । असेवंत प्राप्नुवन् । अतोऽस्मानपि
तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्रचिकितः । कित ज्ञाने । अस्मात्कर्मणि निष्ठा ।
छांदसं द्विर्वचनं । यद्वा यङ्लुगंतान्निष्ठा । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणो

यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणाभावः । यङ् । छंदस्युभययेति निष्ठायाः सार्वधातु-
कसंज्ञायां शप् । जुहोत्यादित्वात्तस्य श्चुः । श्चाविति द्विर्वचनं । गतिरनंतर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । रजिष्ठं ।
ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषर्जोऽछंदसीति रत्वं । टेरिति टिलोपः । नेषि । नय-
तेर्लटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । पंथां । पथिमथ्यभुक्षामात् । पा० ७. १. ८५ ।
इत्यसावपि व्यत्ययेनात्वं । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रणीती ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीये त्वं सोम ऋतुभिरित्येषा धाय्या । सूचितं च । अग्निर्नेता
त्वं सोम ऋतुभिः पिन्वंत्यप इति धाय्याः । आ० ५. ४. । इति ॥

तामेतां सूक्ते द्वितीयामुचमाह ॥

त्वं सोम ऋतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा द्युम्नेभिर्द्युम्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वं । सोम । ऋतुऽभिः । सुऽऋतुः । भूः । त्वं । दक्षैः । सुऽदक्षः । विश्वऽवेदाः ।

त्वं । वृषा । वृषऽत्वेभिः । महिऽत्वा । द्युम्नेभिः । द्युम्नी । अभवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

हे सोम त्वं ऋतुभिस्त्वत्संबन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिरात्मीयैर्ज्ञानैर्वा सुक्रतुः
शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा भूः । भवसि । तथा विश्ववेदाः सर्वधनस्त्वं दक्षैरात्मी-
यैर्बलैः सुदक्षः शोभनबलो भवसि । तथा त्वं वृषत्वेभिर्वृषत्वैः कामाभिवर्षणैर्म-
हित्वा महत्त्वेन माहात्म्येन च वृषा कामानां वर्षिता महान्श्च भवसि । तथा त्वं
नृचक्षा नृणां यज्ञस्य नेतृणां यजमानानामभिमतफलस्य दर्शयिता सन् द्युम्ने-
भिर्द्युम्नैस्तैर्दत्तैर्हविलक्ष्णैरन्यैर्द्युम्यभवः । प्रभूतान्नो भवसि ॥ सुक्रतुः । बहुव्रीहौ
ऋत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुदक्षः । दक्ष वृद्धौ । दक्ष्यतेऽनेनेति दक्षो बलं ।
करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । सुशब्देन बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यर्द्धदसीत्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वं । विश्ववेदाः । विश्वानि वेदांसि यस्यासौ । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञाया-
मिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । वृषत्वेभिः । वृष्णो भावो वृषत्वं । बहुलं छंदसीति भिस
ऐसभावः । महित्वा । महैरौणादिक इन्प्रत्ययः । भावप्रत्ययांतात्सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहन्नभीरं तव सोम धाम ।

शुचिध्वंसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरं । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वं । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षाय्यः । अर्यमा ऽ इव । असि । सोम ॥ ३ ॥

हे सोम राज्ञो ब्राह्मणानां स्वामिनः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति श्रुतेः । वरुणस्य यागार्थमाहृतः क्रीतो वस्त्रेणावृतः सोमो वरुणः । वरुणोऽसि धृतव्रत इति मन्त्रलिङ्गात् । क्रीतस्य ते नु तव संबन्धीनि हि व्रतानि सर्वाण्यग्निष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतो भवसीत्यर्थः । अतस्तव धाम त्वदीयं तेजो बृहन्महद्विस्तीर्णं गभीरं गांभीर्योपेतं च । यद्वा नु इत्येतदुपमार्थं । तदुक्तं यास्केन । अत्राप्युपमार्थं भवति वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः । नि० १. ४. इति । राज्ञो राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्येव हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोकहितकारीणि । शिष्टं समानं । हे सोम त्वं शुचिः सर्वेषां शोधकोऽसि । तत्र दृष्टान्तः । प्रियो न मित्रः । यथा सर्वेषामनुकूलोऽहरभिमानी मित्रो देवः शोधयिता भवति तद्वत् । तथा त्वमर्यमेवास्माभिर्हृश्यमानः सूर्य इव दक्षाय्योऽसि । सर्वेषां वर्धको भवसि । यथाहनि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति । एवं निश्यमृतमयैः सोमकिरणैराप्यायमानं सत्स्थावरजंगमात्मकं सर्वं जगद्वर्धते ॥ शुचिध्वं । युष्मत्तत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादमिति विसर्जनीयस्य षत्वं । दक्षाय्यः । दक्ष वृद्धौ । शुदक्षिस्पृहियहिभ्य आय्य इत्याय्यप्रत्ययः ॥

आययणेष्टौ सौम्यस्य हविषो या ते धामानीति याज्या । आययणं ब्रीहिश्यामाकयवानामिति खंडे सूचितं । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९. इति ॥ एषैवैकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपायां याज्या । सूचितं च । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामवाळ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिं । आ० ३. ७. इति ॥ प्रायणीयेष्टावयेषैव सौम्यस्य याज्या । सूचितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. इति ॥ तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेऋन्नराजन्सोम प्रति हव्या गृभाय ॥ ४ ॥

या। ते। धामानि। दिवि। या। पृथिव्यां। या। पर्वतेषु। ओषधीषु। अप्सु।

तेभिः। नः। विश्वैः। सुमनाः। अहेऋन्। राजन्। सोम। प्रति। हव्या। गृभाय ॥ ४ ॥

हे सोम ते तव दिवि द्युलोके या यानि धामानि तेजांसि वर्तन्ते । तथा पृथिव्यां भूमौ यानि वर्तन्ते । तथा पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु यानि वर्तन्ते । तथा व्रीह्याद्योषधीष्वप्सु च यानि वर्तन्ते तेभिर्विश्वैस्तेः सर्वैस्तेजोभिर्युक्तः सुमनाः शोभनमना अहेऋन्नक्रुध्यन् हे राजन् सोम राजमान सोम । एवंभूतस्त्वं हव्यास्माभिः प्रक्षानि हवींषि प्रतिगृभाय । प्रतिगृहाण ॥ या । शेष्वन्दसि बहुलमिति शेलोपः । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुमनाः । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । गृभाय । यह उपादाने । छन्दसि शायजपीति हौ आप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥

पौर्णमासेष्टौ सौम्यस्याज्यभागस्य त्वं सोमेत्येषानुवाक्या । सूचितं च । अग्निर्वृचाणि जंघनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या त्वं सोमासि सत्पतिरित्युत्तरस्य । आ० १. ५. । इति । एवं यत्र यत्र वार्चघ्नावाज्यभागौ तत्र सर्वत्रास्या विनियोगः ॥ प्रातःकालीनायामुपसदि प्रधानस्य सौम्यस्यैषवानुवाक्या । अपराह्निकामुपसदि सैव याज्या । सूचितं च । त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अमीवहा । आ० ४. ८. । इति । विपर्यासो याज्यानुवाक्यानां । आ० ४. ८. । इति च ॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥ ५ ॥

त्वं। सोम। असि। सत्पतिः। त्वं। राजा। उत। वृत्रहा। त्वं। भद्रः। असि। क्रतुः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं सत्पतिरसि । सतां कर्मसु वर्तमानानां ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि । तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणा इति श्रुतेः । यद्वा संतः स्वानादयः पतयः पालका यस्य सोमस्य तादृशो भवसि । तथा चाम्नायते । स्वानभ्राजेत्याहते वा अमुष्मिन् लोके सोममरक्षन्निति । उत अपि च राजा राजमानस्त्वं वृत्रहा

वृत्रस्यासुरस्य शत्रोर्वा हंतासि । भद्रः शोभनः क्रतुर्योऽयमग्निष्टोमादियागस्त्वमेव
तद्रूपो भवसि । त्वत्साध्यत्वाद्यागानां ॥ सत्यपतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
तत्पुरुषपक्षे तु पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः ॥

सामिचित्ये क्रतावग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमन्वष्टौ देवसुवां हवीषि नि-
रुप्यन्ते । तत्र सोमस्य वनस्पतेर्हविषस्त्वं च सोमेत्येषानुवाक्या । अथाग्नीषोमी-
येणेति खंडे सूचितं । त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां
। आ० ४. ११. । इति ॥ तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वं । च । सोम । नः । वशः । जीवातुं । न । मरामहे । प्रियऽस्तोत्रः । वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हे सोम नोऽस्माकं स्तोतृणां जीवातुं जीवनौषधं त्वं च त्वं चेद्वशः कामयेथाः ।
तदानीं वयं न मरामहे । न म्रियामहे । कीदृशस्त्वं । प्रियस्तोत्रः । प्रियाणि
स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः । बहुभिः स्तोतव्य इत्यर्थः । वनस्पतिः । वनाना-
मोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि । सोमो वा ओषधीनां राजेति
श्रुतेः ॥ वशः । वश कांतौ । लेटि सिष्यडागमः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः
शिष्यते । त्वं चेति चशब्दश्चणिति निपातांतरं चेदर्थः । तद्योगान्निपातैर्यद्यदि-
हन्तेति निघातप्रतिषेधः । जीवातुं । जीव प्राणधारणे । जीवेरातुः । मरामहे ।
मृङ् प्राणत्यागे । व्यत्ययेन शप् ॥

आयुःकामेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं सोम महे भगमित्येषानुवाक्या ।
अथ काम्या इति खंडे सूचितं । आ नो अग्ने सुचेतुना त्वं सोम महे भगं
। आ० २. १०. । इति ॥ तामेतां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यूने ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वं । सोम । महे । भगं । त्वं । यूने । ऋतऽयते । दक्षं । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं महे महते वृद्धाय ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय
जीवसे जीवितुं दक्षमुपभोगसमर्थं भगं धनं दधासि । विदधासि करोषि । तथा
त्वं यूने तरुणाय च ऋतायते जीवितुं धनं करोषि ॥ महे । महते । अच्छन्-

लोपश्छांदसः । वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । यूने । श्वयुवमघो-
नामतद्धित इति संप्रसारणं । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः
क्यच् । छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको
दीर्घः । क्यजंताल्लटः शतृ । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । जीवसे ।
जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

स्वस्त्ययन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं नः सोमेत्येषानुवाक्या । सूचितं च ।
स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावग्रे रक्षा णो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वतः । आ० २. १०. ।
इति ॥ तामेतां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्मघायतः । न रिथेत्त्वावतः सखा ॥ ८ ॥

त्वं नः सोम विश्वतः रक्षा राजन् अघायतः न रिथेत्त्वावतः सखा ॥ ८ ॥

हे सोम राजन् राजनशील त्वमघायतः । अघं पापं । तद्धेतुकं दुःखमस्माकं
कर्तुमिच्छतो विश्वतः सर्वस्मादपि पुरुषान्नोऽस्मानक्ष । पालय । त्वावतस्त्वत्स-
दृश्यस्य सखा सख्यं प्राप्तः पुरुषो न रिथेत् । नहि विनश्येत् किमु वक्तव्यं त्वत्सखा
विनश्यतीति ॥ अघायतः । अघं पापं परेषामिच्छतीत्यघायन् । छंदसि परेच्छा-
यामपीति क्यच् । अश्वाघस्यादित्यात्वं । रिथेत् । रुष रिष हिंसायां । त्वावतः ।
वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । प्रत्ययोक्त-
रपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥

सोमप्रवहणे सोम यास्ते इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूचितं च । सोम यास्ते
मयोभुव इति तिस्रः । आ० ४. ४. ॥ आग्नयणे सौम्यस्य सोम यास्ते इत्येषानु-
वाक्या । सूचितं च । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां
। आ० २. ९. । इति ॥ अश्वमेधेऽपि पौष्ण्यामिष्टौ द्वितीयस्याज्यभागस्येषानु-
वाक्या । सूचितं च । त्वमग्रे सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सङ्गतौ
। आ० १०. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः संति दाशुषे । ताभिर्नोऽविता भव ॥ ९ ॥

सोम याः ते मयः भुवः ऊतयः संति दाशुषे ताभिः नः अविता भव ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबंधिन्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय
मयोभुवो मयसः सुखस्य भावयित्रो या ऊतयो रक्षाः संति विद्यंते । ताभी रक्षा-

भिर्नोऽस्माकमविता रक्षिता भव ॥ मयोभुवः । अस्योतिविशेषणत्वेन स्त्रीलिंगत्वे भुवश्च । पा० ४. १. ४७. । इति डीष् प्राप्नोति । तद्धोतो गुणवचनादित्यस्मादुत इति तपरकरणस्यानुवर्तनान्न भवति ॥

दशमीमृचमाह ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १० ॥

इमं यज्ञं इदं वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि । सोम । त्वं नः । वृधे । भव ॥ १० ॥

हे सोम त्वमिममस्माभिः क्रियमाणं यज्ञमिदं वच इदानीं क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं वचनं जुजुषाणः सेवमानः सन् उपागहि । उपागच्छ । प्राचीनवंशलक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च नोऽस्माकं वृधे यज्ञस्य वर्धनाय भव ॥ जुजुषाणः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । छंदसि लिट् । लिटः कानच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । उपागहि । गमेलोऽंति बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । असिद्धवदत्रा भादित्यस्यासिद्धत्वाद्धेलुगभावः । गतिर्गतौ । पा० ८. १. ७०. । इति पूर्वस्य गतेर्निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे विंशो वर्गः ॥

दर्शयागे सौम्यस्याज्यभागस्य सोम गीर्भिरित्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । अग्निः प्रत्नेन मन्मना सोम गीर्भिष्ट्वा वयं । आ० १. ५. । इति । अन्यत्रापि यत्र वृधन्वन्तावाज्यभागौ तत्रैषा द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ॥

तामेतां सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

सोम गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आ विंश ॥ ११ ॥

सोम । गीऽभिः । त्वा । वयं । वर्धयामः । वचऽविदः । सुऽसुमृळीकः । नः । आ ।

विंश ॥ ११ ॥

हे सोम त्वा त्वां वचोविदः स्तुतिलक्षणानां वचसां वेदितारो वयमनुष्ठातारो गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिर्वर्धयामः । प्रवृद्धं कुर्मः । तादृशस्त्वं च नोऽस्माकं सुमृळीकः शोभनं सुखं कुर्वन् सन् आविश । आगच्छ ॥ सुमृळीकः । मृड सुखने । मृडेः कीकन्कंकनौ । उ० ४. २४. । इति भावे कीकन्प्रत्ययः । शोभनं मृडीकं यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

संति पवमानेष्टयस्त्रिंशः । तत्र तृतीयस्यामिष्टावुत्तरस्याज्यभागस्य गयस्फान
इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । पुष्टिमंतावग्निना रयिमश्रवज्ञयस्फानो अमीवहा
। आ० २. १. । इति ॥ एषैव प्रातःकालीनोपसदि सौम्ययागस्य याज्या सायंका-
लीनायां त्वनुवाक्या । सूचितं चाथोपसदिति खंडे । त्वं सोमासि सत्पतिर्ग-
यस्फानो अमीवहा । आ० ४. ८. । इति ॥ तामेतां द्वादशीमुचमाह ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥ १२ ॥

गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुऽमित्रः । सोम
नः । भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः । गय इति धननाम । धनस्य वर्धयिता । अमीवहा । अमीवानां
रोगाणां हंता । वसुवित् । स्तोतृणां धनस्य लभयिता प्रापयिता । पुष्टिवर्धनः ।
पुष्टेः संपदो वर्धयिता । सुमित्रः । शोभनानि मित्राणि सखायो यस्य स तथोक्तः ।
हे सोम त्वं नोऽस्माकमेवंगुणविशिष्टो भव ॥ गयस्फानः । स्फायी वृद्धौ ।
अंतर्भावितव्यार्थात् ल्युटि व्यत्ययेन यलोपः । इदमादिषु चतुर्षु पदेषु कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । सुमित्रः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमुचमाह ॥

सोम रारंधि नो हृदि गावो न यवसेष्वा । मर्यं इव स्व ओक्वे ॥ १३ ॥ ✓

सोम । रारंधि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ । मर्यः । इव । स्वे । ओक्वे ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्माकं हृदि हृदये रारंधि । रमस्व । तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते ।
गावो न । यथा गावो यवसेषु शोभनतृणेष्वभिमुख्येन रमंते । मर्यं इव ।
यथा वा मर्यो मरणधर्मा मनुष्यः स्व ओक्वे स्वकीय ओकसि गृहे पुत्रादिभिः
सह रमते तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तृप्तः सन् अस्मास्वेवावतिष्ठस्व । नान्यत्र
गच्छेति निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ रारंधि । रमु त्रीडायां । व्यत्ययेन पर-
स्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । छंदस्युभययेति हेरार्द्धधातुकत्वेन डित्वा-
भावादङितश्चेति हेर्धिः । अत एवाङित्वादानुनासिकलोपाभावः । सेह्यपिञ्चेति
हेरपिञ्चात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । छंदसमभ्यासदीर्घत्वं । आमंत्रितं पूर्वमविद्यमा-
नवदिति पूर्वस्यामंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वान्पदादपरत्वेन निघाताभावः । मर्यं
इव । छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ मर्यशब्दो यत्प्रत्ययांतो निपात्यते । यतोऽनाव

इत्याद्युदात्तत्वं । ओक्ते । उच समवाये । उच्यते समवेयते प्राप्यत इत्योक्तं गृहं ।
ऋहलोर्ण्यत् । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । तित्स्वरितः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

यः सोम सख्ये तव रारणहेव मर्त्यैः । तं दक्षः सचते कविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्ये । तव । रारणत् । देव । मर्त्यैः । तं । दक्षः । सचते । कविः ॥ १४ ॥

हे देव द्योतमान सोम तव सख्ये त्वदीये सखित्वे निमित्तभूते सति यो मर्त्यो
मरणधर्मा यजमानो रारणत् । रणति । एतत्सूक्तरूपेण स्तोत्रेण त्वां स्तौति ।
तं यजमानं कविः क्रांतदर्शी दक्षः सर्वकार्यसमर्थस्त्वं सचते । सेवसे । अनु-
गृह्णासीत्यर्थः ॥ रारणत् । रण शब्दार्थः । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः
शुः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । छंदस्युभयथेत्याद्धधातुकत्वादच्यनिटीति सार्व-
धातुके विधीयमानस्याभ्यस्ताद्युदात्तत्वस्याभावे धातुस्वरः शिष्यते । सचते । षच
समवाये । पुरुषव्यत्ययः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उरुथा णो अभिशस्तेः सोम नि पाह्यंहसः । सखा सुशेव एधि नः ॥ १५ ॥

उरुथ । नः । अभिऽशस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सखा । सुऽशेवः ।

एधि । नः ॥ १५ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्मानभिशस्तेरभिशंसनादभिशप रूपान्निंदनादुरुथ । रक्ष ।
उरुथती रक्षाकमेति यास्कः । तथांहसोऽस्मत्कृतात्पापाच्च निपाहि । नितरां
पालय । एवमस्मदीयं पापं परिहृत्य सुशेवोऽस्मभ्यं दातव्येन शोभनेन सुखेन
युक्तः सन्सखैधि । हितकारी भव ॥ अभिशस्तेः । शंसु स्तुतौ । अस्माद्भावे क्तिन् ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । एधि । असु भुवि । लोटि सेहिः । तस्य डिङ्वात्
असोरलोप इत्यकारलोपः । घुसोरेङ्गावभ्यासलोपश्चेति सकारस्यैवं । तथासिङ्-
वदच्चा भादित्यसिङ्गत्वात् हुंस्त्वो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकविंशो वर्गः ॥

यावत्स्तोत्र आप्यायस्व समेतु त इति तृचो विनियुक्तः । सूचितं च ।
आप्यायस्व समेतु त इति तिस्रो मृजंति त्वा दश क्षिपः । आ० ५. १२. इति ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्याप्यायस्वेत्येषानुवाक्या । सूचितं च । आप्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः । अ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा विनियुक्ता । सूचितं च । आप्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान् । अ० ५. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

आ पायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृषण्यं । भवा वाजस्य संगथे ॥ १६ ॥

आ । पायस्व । सं । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृषण्यं । भव । वाजस्य । सं । संगथे ॥ १६ ॥

हे सोम त्वमाप्यायस्व । वर्धयस्व । ते तव वृषण्यं वृषत्वं वीर्यं सामर्थ्यं विश्वतः सर्वतः समेतु । संगच्छतां । त्वया संयुक्तं भवतु । एवंभूतस्त्वं वाजस्यान्नस्य संगथे संगमने भव । अस्माकमन्नप्रदो भवेत्यर्थः ॥ वृषण्यं । वृष सेचने । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । वृष्णि भवं वृषण्यं । भवे छंदसीति यत् । अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । भवा । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । संगथे । पातृतुदिव-चीत्यादिना विधीयमानस्थक्प्रत्ययो बहुलवचनाद्गमेरपि भवति । थाथादि-नोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

आ पायस्व मदितम सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवा नः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥ १७ ॥

आ । पायस्व । मदिन्ऽतम । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । भव । नः । सुश्रवःऽतमः । सखा । वृधे ॥ १७ ॥

हे मदितम । अतिशयेन मदवन् सोम विश्वेभिः सर्वैरंशुभिर्लतावयवैराप्यायस्व । आ समंताद्बृद्धो भव । स त्वं सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनान्नयुक्तः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा भव । मिचीभव ॥ मदितम । मदो हर्षः । तद्वान् मदी । अतिशयेन मदी मदितमः । नाद्वस्येति तमपो नुट् । सुश्रवस्तमः । श्रव इत्यन्ननाम । श्रूयत इति सत इति यास्कः । शोभनं श्रवो यस्य स तथोक्तः । अतिशयेन सुश्रवाः सुश्रवस्तमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे सोर्मनसी अल्लो-मोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्य सं ते पयांसीति याज्या । सूचितं च । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमग्रियं । अ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा ।

सूचितं च । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान् । आ० ५. ६. ।
इति ॥ तामेतां सूक्तेऽष्टादशीमुचमाह ॥

सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः सं वृष्यान्यभिमातिषाहः ।

आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥

सं । ते । पयांसि । सं । ऊं इति । यंतु । वाजाः । सं । वृष्यानि । अभिमातिऽसहः ।

आऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हे सोम । अभिमातिषाहोऽभिमातीनां शत्रूणां हंतुस्ते तव । एवंभूतं त्वां पयांसि अपणार्थानि क्षीराणि संयंतु । संगच्छतां । तथा वाजा उ हविल्लक्षणान्यन्नानि च त्वां संगच्छतां । वृष्यानि वीर्याणि च संगच्छतां । हे सोम त्वममृतायास्माकममृतत्वायामरणत्वायाप्यायमान आ समन्ताद्वर्धमानः सन् दिवि नभसि स्वर्गं उत्तमान्युन्नततमान्युकुष्ठानि श्रवांस्यन्नान्यस्माभिर्भोक्तव्यानि हविल्लक्षणानि वा धिष्व । धारय ॥ ते । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । अभिमातिषाहः । षह अभिभवे । छंदसि सह इति खिप्रत्ययः । सुषामादित्वात् षत्वं । अमृताय । नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उत्तमानि । उच्छब्दात्साधनक्रियावचनादातिशायनिकस्तमप् । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वचेत्युज्झादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । धिष्व । सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय चेति धिभावो निपात्यते ॥

सोमप्रवहणे या ते धामानीत्येषा । सूचितं च । या ते धामानि हविषा यजंतीमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति निहिते परिदध्यात् । आ० ४. ४. । इति ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्हविष एषैव याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजंति । आ० ३. ७. । इति ॥ तामेतां सूक्त एकोनविंशीमुचमाह ॥

या ते धामानि हविषा यजंति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञं ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजंति । ता । ते । विश्वा । परिऽभूः । अस्तु । यज्ञं ।

गयऽस्फानः । प्रऽतरणः । सुऽवीरः । अवीरऽहा । प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हे सोम ते त्वदीयानि या यानि धामानि द्युप्रभृतिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषा चरुपुरोडाशादिना यजन्ति । यजमानाः पूजयन्ति । ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि यज्ञमस्मदीयमध्वरं परिभूरस्तु । परितो भावयितृणि परितः प्राप्नानि संतु । यद्वा त्वदीयानां तेषां सर्वेषां धाम्नामस्मदीयो यजमानः परिभूर्यज्ञं प्रति परियहीता यागेन स्वीकर्तास्तु । भवतु । परिपूर्वो भवतिः परियहार्थः । तादृशैर्धामभिरुपेतस्त्वं दुर्यान् प्राचीनवंशादिलक्षणान्-स्मदीयान् गृहान् । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः । प्रचर । प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशस्त्वं । गयस्फानः । गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता । प्रतरणः प्रकर्षेण दुरितात्तारयिता । सुवीरः । शोभनैर्वीरैः पुरुषैरुपेतः । अवीरहा । वीर्याज्जायन्ति इति वीराः पुत्राः । तेषामहन्ता ॥ परिभूः । भू प्राप्नौ । अस्मात्क्विप् चेति क्विप् । व्यत्ययो बहुलं । पा० ३. १. ८५. । इति लिंगवचनव्यत्ययौ । अस्तु । व्यत्ययेनैकवचनं । गयस्फानः । गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयं । तेषां स्फायिता वर्धयिता । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युटि छांदसो यलोपः । अवीरहा । वीराणां हन्ता वीरहा । न वीरहा अवीरहा ॥

महापितृयज्ञे सोमस्य पितृमतो यागे सोमो धेनुमित्येषा द्वितीयानुवाक्या । तच्च ह्येकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये समुच्चयेन विहिते । तथैव दक्षिणाग्रेरिति खंडे सूचितं । सोमो धेनुं सोमो अर्वंतमाशुं त्वं सोम पितृभिः संविदानः । आ० २. १९. । इति ॥ तामेतां सूक्ते विंशीमुचमाह ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वंतमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥

सोमः । धेनुं । सोमः । अर्वंतं । आशुं । सोमः । वीरं । कर्मण्यं । ददाति ।

सादन्यं । विदथ्यं । सभेयं । पितृश्रवणं । यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥

यो यजमानो ददाशत् । सोमाय हविलक्षणान्यन्नानि दद्यात् । तस्मै यजमानाय सोमो धेनुं सवत्सां दोग्ध्रीं गां ददाति । तथाशुं शीघ्रगामिनमर्वंतमश्वं ददाति । प्रयच्छति । तथा वीरं पुत्रमस्मै यजमानाय ददाति । कीदृशं पुत्रं । कर्मण्यं । लौकिककर्मसु कुशलं । सादन्यं । सदनं गृहं । तदर्हं । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । विदथ्यं । विदंत्येषु देवानिति विदथा यज्ञाः । तदर्हं । दर्शपूर्णमासा-

दियागानुष्ठानपरमित्यर्थः । सभेयं । सभायां साधुं सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः । पितृश्रवणं । पिता श्रूयते प्रख्यायते येन पुत्रेण तादृशं ॥ कर्मण्यं । कर्मसु साधुः कर्मण्यः । तत्र साधुरिति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तित्स्वरित एव स्वरितत्वं । एवमुत्तरत्रापि यत्प्रत्ययः । सभेयं । ढंढंसि । पा० ४. ४. १०६. । इति तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः । ददाशत् । दाशृ दाने । लेढ्याङागमः । बहुलं ङदसीति शपः श्चुः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः ॥

एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोः पुरोडाशस्याषाळ्हं युत्स्वित्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अषाळ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजंति । आ० ३. ७. । इति ॥ तामेतामेकविंशीमृचमाह ॥

अषाळ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपां ।

भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयंतं त्वामनु मदेम सोम ॥ २१ ॥

अषाळ्हं । युत्सु । पृतनासु । पप्रिं । स्वःऽसां । अप्सां । वृजनस्य । गोपां ।

भरेषुऽजां । सुऽक्षितिं । सुऽश्रवसं । जयंतं । त्वां । अनु । मदेम । सोम ॥ २१ ॥

युत्सु युद्धेष्वषाळ्हं शत्रुभिरनभिभवनीयं । तथा पृतनासु सेनासु पप्रिं जयस्य पूरयितारं स्वर्षां स्वर्गस्य सनितारं दातारं । अप्सामपां वृष्टिलक्षणानामुदकानां दातारं । यद्वा । अप्सां । अननृकं भक्षकरहितं । सर्वेषामनुयाहकमित्यर्थः । वृजनस्य गोपां । वृज्यतेऽनेनेति वृजनं बलं । तस्य गोपां गोपयितारं रक्षितारं । भरेषुजां । भ्रियंत एषु हवींषीति भरा यागाः । तेषु प्रादुर्भवंतं । सुक्षितिं शोभननिवासस्थानं । सुश्रवसं शोभनयशस्कं । जयंतं शत्रून् अभिवंतं । हे सोम । ईदृग्भूतं त्वामनुलक्ष्य मदेम । हर्षयुक्ता भवेम ॥ अषाळ्हं । षह अभिभवे । साढ्यै साढ्या साढेति निगम इति निपातनात् सहिवहोरोदवर्णस्येत्योच्चाभावः । सहेः साडः स इति षत्वं । पप्रिं । पृ पालनपूरणयोः । आहगमहनजनजति किन्प्रत्ययः । स्वर्षां । स्वः स्वर्गं सनीतीति स्वर्षाः । षणु दाने । जनसनखनेति विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अप्सां । अप्शब्दोपपदात्सनोतेः पूर्ववद्धिट् । यद्वा प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्साः । क्तिप् चेति

क्षिप्। न विद्यते प्सा अस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। भरेषुजां।
जनी प्रादुर्भावे। पूर्ववद्विट् आत्वं च। मदेम। मदी हर्षे। व्यत्ययेन शप् ॥

द्वाविंशीमृचमाह ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः।

त्वमा ततंत्योर्वेतरिंक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

त्वं। इमाः। ओषधीः। सोम। विश्वाः। त्वं। अपः। अजनयः। त्वं। गाः।

त्वं। आ। ततंत्य। उरु। अंतरिंक्षं। त्वं। ज्योतिषा। वि। तमः। ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम त्वमिमा भूम्यां वर्तमाना विश्वाः सर्वा ओषधीरजनयः। उत्पादित-
वानसि। तथा त्वमपस्तासामोषधीनां कारणभूतानि वृष्ट्युदकान्यजनयः। तथा
त्वं गाः सर्वान्पशून्नुदपादयः। उरु विस्तीर्णमंतरिंक्षं त्वमाततंत्य। विस्तारित-
वानसि। तस्मिन्नंतरिंक्षे यत्तमोऽस्मदृष्टिनिरोधकमंधकारं तदपि त्वं ज्योति-
षात्मीयेन प्रकाशेन विववर्थ। विवृतं विक्षिप्तं विनष्टं कृतवानसि ॥ ततंत्य।
तनु विस्तारे। ववर्थ। वृज् वरणे। उभयत्र लिटस्थलि बभूयाततंत्य जगृभ्म
ववर्थेति निगम इति निपात्यते ॥

त्रयोविंशीमृचमाह ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य।

मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥ १३ ॥

देवेन। नः। मनसा। देव। सोम। रायः। भागं। सहसाऽवन्। अभि। युध्य।

मा। त्वा। आ। तनत्। ईशिषे। वीर्यस्य। उभयेभ्यः। प्र। चिकित्स। गोऽइष्टौ ॥ १३ ॥

हे देव द्योतमान सहसावन् बलवन् सोम देवेन मनसा द्योतमानया
त्वदीयया बुद्ध्या रायो भागं धनस्यांशं नोऽस्मानभिलक्ष्य युध्य। प्रेरय। यद्वा
नोऽस्माकं रायो धनस्य भागं भक्तारमपहर्तारं शत्रुमभियुध्य। आभिमुख्येन
सम्यक् प्रहर। त्वा तादृशं त्वां कश्चिदपि शत्रुर्मातनत्। क्लेशेनाततं मा कार्षीत्।
मा हिंसीदित्यर्थः। उभयेभ्य उभयेषां युध्यमानानां संबन्धिनो वीर्यस्य बलस्य
त्वमीशिषे। ईश्वरो भवसि। स त्वं गविष्टौ संग्रामे प्रचिकित्स। अस्मदीयमुपद्रवं
परिहर ॥ रायः। ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं। भागं। भजतेः कर्मणि घञ्।

कृत्यस्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि वा । कर्षात्तत इत्यंतोदात्तत्वं । सह-
सावन् । सहःशब्दान्मतुपि छांदस आकारोपजनः । युध्य । युध संप्रहारे । व्यत्ययेन
परस्मैपदं । तनत् । तनु विस्तारे । व्यत्ययेन शप् । न माङ्योग इत्यडभावः ।
ईशिषे । ईशः से । पा० ७. २. ७७. । इतीडागमः । चिकित्सा । कित ज्ञाने । गुप्तिज्-
किङ्गः सन् । पा० ३. १. ५. । गविष्टौ । गवां वाणानामिष्टय एषणानि गमनानि
येष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे त्रयोविंशो वर्गः ॥

एता उ त्या इत्यष्टादशर्चमष्टमं सूक्तं गोतमस्यार्धं । आदितश्चतस्रो जगत्यः ।
त्रयोदश्याद्याः षडृच उष्णिहः । शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । उषा देवता । अश्विना
वर्तिरित्यंत्यस्तृचोऽश्विदेवताकः । तथा चानुक्रांतं । एता उ त्या झूनोषस्यं चतुर्ज-
गत्यादि षट्कुष्णिगंतं तृचोऽंत्य अश्विन इति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥
प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ जागते छंदस्याश्विनशस्त्रे चैता उ त्या इति चतस्रो
विनियुक्ताः । सूचितं च । एता उ त्या इति चतस्रो जागतं । आ० ४. १४. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्द्धे रजसो भानुमंजते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्येति मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊं इति । त्याः । उषसः । केतुं । अक्रत । पूर्वे । अर्द्धे । रजसः । भानुं । अंजते ।

निःऽकृण्वानाः । आयुधानिऽइव । धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुषीः । यंति । मातरः ॥ १ ॥

उ इत्येतत्पादपूरणं । त्यास्ता एता उषसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः
केतुमंधकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशमक्रत । अकृषत । कृतवत्यः ।
यस्मादेवं तस्मादुषसो रजसोऽंतरिक्षलोकस्य पूर्वेऽर्द्धे प्राचीनदिग्भागे भानुं
प्रकाशमंजते । व्यक्तीकुर्वन्ति । धृष्णवो धर्षणशीला योद्धार आयुधानीव । यथा-
सिप्रभृतीन्यायुधानि संस्कुर्वन्ति । एवं निष्कृण्वानाः । स्वभासा जगत्संस्कुर्वाणाः ।
गावो गमनस्वभावा अरुषीरारोचमाना मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यो जगज्ज-
नन्यो वोषसः प्रतियंति । प्रतिदिवसं गच्छन्ति । एवंविधा उषसोऽस्मान्नक्षन्ति-
त्यर्थः ॥ अत्र निरुक्तं । एतास्ता उषसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजार्थं
बहुवचनं स्यात् पूर्वेऽर्द्धेऽंतरिक्षलोकस्य समंजते भानुना निष्कृण्वाना आयु-

धानीव धृणवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । एमीदेषां निष्कृतं जारिणी-
वेत्यपि निगमो भवति । प्रति यंति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो
निर्मात्रः । नि० १२. ७. । इति ॥ अक्रत । करोतेर्लुङि मंचे घसेति च्लेर्लुक् ।
निष्कृण्वानाः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । धिन्विकृ-
ण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उदपन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुषासो वयुनानि पूर्वथा रुशंतं भानुमरुषीरशिश्नयुः ॥ २ ॥

उत् । अपन्न । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः । गाः । अयुक्षत ।

अक्रन् । उषसः । वयुनानि । पूर्वऽथा । रुशंतं । भानुं । अरुषीः । अशिश्नयुः ॥ २ ॥

अरुणा आरोचमाना भानव औषस्यो दीप्तयो वृथानायासेन स्वयमेवोद-
पन्न । उदगमन् । तदनंतरमुषसश्च स्वायुजः सुखेन रथ आयोक्तुं शक्या अरुषीः
शुभवर्णा गाः पूर्वमुत्थितान् रश्मीन् ईदृशीः स्ववाहनभूताश्चतुष्पदीर्गा एव
वायुक्षत । स्वरथेऽयोजयन् । उक्तं च । अरुण्यो गाव उषसामिति । एवं गो-
भिर्युक्तं रथमारुहोषसः पूर्वथा पूर्वेष्वतीतेष्वहःस्विव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां
ज्ञानान्यक्रन् । अकार्षुः । उषःकाले जाते हि सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति ।
तदनंतरमरुषीरारोचमानास्ता उषसो रुशंतं । रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वल-
तिकर्मणः । नि० २. २०. । इति यास्कः । शुभवर्णं भानुं सूर्यमशिश्नयुः । असेवंत ।
तेन सहैकीभवन्तीत्यर्थः ॥ अपन्न । पतू गतौ । लुङि लृदिह्वात् च्लेरङादेशः ।
पतः पुमिति धातोः पुमागमः । अक्रन् । मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । पूर्वथा ।
प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसि । पा० ५. ३. १११. । इतीवार्थे थाल्प्रत्ययः । अशि-
श्नयुः । शिञ् सेवायां । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति
रेर्जुस् । जुसि च । पा० ७. ३. ८३. । इति गुणः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना परावतः ।

इषं वहन्तीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अर्चंति । नारीः । अपसः । न । विष्टिऽभिः । समानेन । योजनेन । आ । पराऽवतः ।
इषं । वहंतीः । सुऽकृते । सुऽदानवे । विश्वा । इत् । अहं । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

नारीर्नेत्र्य उषसो विष्टिभिर्निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः समानेन योजनेनै-
केनैव योजनेनोद्योगेन आ परावत आ दूरदेशात् आ पश्चिमदिग्भागादर्चंति ।
नभःप्रदेशं पूजयन्ति । कृत्स्नं जगद्युगपदेव व्याप्नुवंतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अपसो
न । युद्धकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्वकीयैरायुधैर्धाटीमुखेन सर्वं देशं व्याप्नुवंति
तद्वत् । किं कुर्वत्यः । सुकृते शोभनस्य कर्मणः कर्त्तुं सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते
सुदानवे कल्याणीर्दक्षिणा ऋत्विभ्यो ददते यजमानाय विश्वेदह सर्वमेवेषमन्नं
वहंतीरावहन्त्यः । प्रयच्छन्त्य इत्यर्थः ॥ नारीः । नृ नये । ऋदोरप् । नृनयोर्वृद्धि-
श्चेति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अपसः ।
अपसश्चादर्शआदिभ्योऽजित्यच् । सुपां सुलुगिति जसः सुः । व्यत्ययेन प्रत्य-
यात्पूर्वस्योदात्तत्वं । विष्टिभिः । विश प्रवेशने । विशन्ति प्रविशन्तीति विष्टयः
किरणाः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । विश्वा । सुपां सुलुगित्यमो डादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अधि पेशंसि वपते नृतूरिवापोर्णुते वक्ष उस्मेव बर्जहं ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥ ४ ॥

अधि । पेशंसि । वपते । नृतूऽइव । अप । ऊर्णुते । वक्षः । उस्माऽइव । बर्जहं ।

ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती । गावः । न । व्रजं । वि । उषाः । आवरि-

त्यावः । तमः ॥ ४ ॥

उषाः पेशंसि जगत्स्वाश्लिष्टानि कृष्णवर्णानि तमांस्यध्याधिक्येन वपते ।
छिनत्ति । तत्र दृष्टान्तः । नृतूरिव । नृत्सूर्वति केशेन रिक्तीकरोतीति नृतूर्नापितः ।
स यथा केशान्निःशेषेण छिनत्ति । एवमुषा अप्यंधकारं समूलं हिनस्तीत्यर्थः ।
यद्वा नृतूरिव । नृत्यन्ती योषिदिव । पेशंसि । रूपनामैतत् । सर्वैर्दर्शनीयानि
रूपाण्युषा अधिवपते । स्वात्मन्यधिकं धारयति । एवं प्रथमतोऽंधकारं स्वकि-
रणैर्निरस्य वक्षः स्वकीयमुरःप्रदेशमपोर्णुते । तमसानाच्छादितं करोति । स्वय-
माविर्भवतीत्यर्थः । बर्जहं पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमय उस्मा गौर्यथाविःक-
रोति तद्वत् । किं कुर्वती । गावो न व्रजं यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव

शीघ्रं व्याप्नुवन्ति । एवं स्वयमेव प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्मै लोकाय ज्यो-
तिष्कृण्वती । प्रकाशं कुर्वती । एवमुक्तेन प्रकारेणोषास्तमोऽंधकारं व्यावः ।
विवृतमपश्चिष्टमकरोत् ॥ नृतूरिव । तुर्वी हिंसार्थः । क्षिप् चेति क्षिप् । रात्रोप
इति बलोपः । वोरूपधाया इति दीर्घत्वं । यद्वा नृती गात्रविनामे । नृतिशृङ्घोः
कूः । उ० १. ९१. । इति कूप्रत्ययः । बर्जहं । वृङ् संभक्तौ । वृणीते संभजते गामिति
बः पयः । विच् । तज्जहातीति बर्जहः । ओहाङ् त्यागे । खश्प्रकरणे वातशु-
नीतिलशर्धेष्बजधेटुदजहातिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. २८. १. । इत्यशर्धशब्दो-
पपदादपि कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात् खश् । तस्य सार्वधातुकत्वेन
कर्तरि शप् जुहोत्यादित्वात् श्चुः । द्विवचनादि । बवयोरभेद इति बत्वं । दिवो-
दासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । आवः । वृज् वरणे । लुङि मंचे घसेति च्लेर्लुक् ।
गुणे हल्ङ्गाभ्य इति लोपः । छंदस्यपि दृश्यते । पा० ६. ४. ७३. । इत्याडागमः ॥

प्रातरनुवाकस्योषस्ये ऋतौ प्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याः । आश्विनशस्त्रे च ।
तथा च सूचितं । प्रत्यर्चिरित्यष्टौ व्युषा आ वो दिविजा इति षष्ठिति त्रैष्टुभं
। आ० ४. १४. । इति ॥ अष्टसु प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

प्रत्यर्चीं रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते बाधते कृष्णमभ्वं ।

स्वरं न पेशो विदथेष्ब्वंजश्चिचं दिवो दुहिता भानुमश्नेत् ॥ ५ ॥

प्रति । अर्चिः । रुशत् । अस्याः । अदर्शि । वि । तिष्ठते । बाधते । कृष्णं । अभ्वं ।

स्वरं । न । पेशः । विदथेषु । अंजन् । चिचं । दिवः । दुहिता । भानुं । अश्नेत् ॥ ५ ॥

अस्या उषसो रुशद्दीप्यमानमर्चिस्तेजः प्रत्यदर्शि । सर्वैः पूर्वस्यां दिशि प्रथ-
मतो दृश्यते । वितिष्ठते । सर्वासु दिक्षु विविधमवतिष्ठते । व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वा
दिशो व्याप्य चाभ्वं । महन्नामैतत् । अतिशयेन विपुलं कृष्णं कृष्णवर्णमंधकारं
बाधते । अपसारयति । विदथेषु यज्ञेषु स्वरं न स्वरुनाम्ना शकलेन युक्तं यूपं
यथाज्येनाध्वर्यवोऽंजन् । अंजन्ति । तद्वन्नभसि स्वकीयं पेशो रूपमुषा अनक्ति ।
संश्चिष्टं करोति । तदनंतरं चिचं चायनीयं भानुं सूर्यं दिवो दुहिता द्युलोका-
दुत्पन्नोषा अश्नेत् । असेवत ॥ वितिष्ठते । समवप्रविभ्य इत्यात्मनेपदं । अश्नेत् ।
अग्निं सेवायां । लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे चतुर्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्योषा उच्छंती वयुना कृणोति ।

श्रिये छंदो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । उषाः । उच्छंती । वयुना । कृणोति ।

श्रिये । छंदः । न । स्मयते । विभाती । सुप्रतीका । सौमनसाय । अजीगरिति ॥ ६ ॥

अस्य नैशस्य तमसोऽंधकारस्य पारं समाप्तिप्रदेशमतारिष्म । उत्तीर्णा अभूम । अनंतरमुच्छंती नैशं तमो वर्जयंत्युषा वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि कृणोति । निर्मिमीते । श्रिये संपदर्थं छंदो न स्मयते । यथोपच्छंदयिता वशीकरणे समर्थः पुरुष आद्यसमीपं प्राप्य तत्प्रीत्यर्थं स्मयते । हसति । एवं विभाती विशिष्टप्रकाशं कुर्वत्युषाः स्वकीयया निर्मलदीप्या हसंतीव दृश्यते । एवं सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनांगी सती सौमनसाय सर्वेषां सौमनस्यायाजीगः । अंधकारं भक्षितवती ॥ अतारिष्म । तू अवनतरणयोः । लुङि सिचि वृद्धिः । तमसः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं । स्मयते । स्मिङ् ईषडसने । भौवादिकः । अजीगः । गृ निगरणे । लङि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । तुजादित्वादीर्घः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिव स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषो गोअग्र्या उष मासि वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानां । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।

प्रजाऽवतः । नृऽवतः । अश्वऽबुध्यान् । उषः । गोऽअग्रान् । उष । मासि ।

वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती तेजस्विनी । सूनृतेति वाङ्माम । सूनृतानां प्रियसत्यात्मिकानां नेत्री प्रणेत्री कारयित्री । उषसि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापारायेतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता दिवो दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्नोषा गोतमेभिर्ऋषिभिरस्माभिः स्तवे । स्तूयते । हे उषः । अस्माभिः स्तुता त्वं वाजानन्वान्युपमासि । प्रयच्छ । कीदृशान्वाजान् । प्रजावतः । प्रजाभिः पुत्रपौत्रा-

दिभिर्युक्तान् । नृवतः । दासलक्षणैर्नृभिरुपेतान् । अश्वबुधान् । अश्वा बुध्या विद्यमानत्वेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । यद्वा । अश्वबुधान् । वर्णव्यापत्त्या यकारः । अश्वमूलान् । अश्वैर्हि राजानो धनान्यन्नानि च लभन्ते । अतोऽन्नानां तन्मूलत्वं । गोअयान् । गावोऽये प्रमुखे येषां तादृशान् ॥ भास्वती । भा दीप्ती । असुन् । ततो मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । उगितश्चेति डीप् । नेत्री । ऋन्नेभ्यो डीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति डीप् उदात्तत्वं । स्तवे । घृञ् स्तुतौ । कर्मणि लङि बहुलं छंदसीति बहुलग्रहणाद्यकोऽपि लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । छंदस्युभयथेत्येकारस्यार्द्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणावादेशौ । नृवतः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । मासि । मा माने । आदादिकः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

उषस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यं ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहन्तं ॥ ८ ॥

उषः । तं । अश्यां । यशसं । सुऽवीरं । दासऽप्रवर्गं । रयिं । अश्वऽबुध्यं ।

सुऽदंससा । श्रवसा । या । विऽभासि । वाजऽप्रसूता । सुऽभगे । बृहन्तं ॥ ८ ॥

हे उषः । उषोदेवते तं रयिं धनमश्यां । प्राप्नुयां । कीदृशं । यशसं । यशसा कीर्त्या युक्तं । सर्वैः प्रशस्यमित्यर्थः । सुवीरं । शोभनैवीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं । दासप्रवर्गं । प्रकृष्टो वर्गः संघः प्रवर्गः । दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन् तं । अनेकैर्भृत्यैरुपेतमित्यर्थः । अश्वबुध्यं । अश्वा बुध्या बोद्धव्या येन धनेन तादृशं । हे सुभगे शोभनधन उषः । सुदंससा शोभनेन कर्मणा युक्तेन श्रवसा श्रवणीयेन स्तोत्रेण प्रीता त्वं वाजप्रसूतास्सभ्यं दत्तान्ना सती बृहन्तं प्रौढं या यं रयिं विभासि । विशेषेण प्रकाशयसि तमश्यामिति पूर्वेण संबंधः ॥ अश्यां । अशू व्याप्ती । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । यशसं । अश्वआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच् । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दासप्रवर्गं । दास-यत्युपक्षपयति शत्रूनि तिति दासो भृत्यः । दसु उपक्षये । अस्माख्यं तात्पचाद्यच् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । तदेव बहुव्रीहिस्त्वरेण शिष्यते । सुदंससा । सोर्मनसी अलो-मोषसी इति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । या । सुपां सुलुगित्यमो डादेशः ॥

नवमीमृचमाह ॥

विश्वा॒नि दे॒वी भुव॑नाभिच॒क्ष्या॒ प्रती॒ची चक्षु॑रुर्वि॒या वि भा॑ति ।

विश्वं जी॒वं च॒रसे॑ बो॒धय॑ती विश्व॒स्य वाच॑मविद॒न्मना॑योः ॥ ९ ॥

विश्वा॒नि । दे॒वी । भुव॑ना । अभि॒ऽचक्ष्य॑ । प्रती॒ची । चक्षुः॑ । उर्वि॒या । वि । भा॑ति ।

विश्वं । जी॒वं । च॒रसे॑ । बो॒धय॑ती । विश्व॒स्य । वाच॑ । अविद॒त् । मना॑योः ॥ ९ ॥

देवी द्योतमानोषा विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि भूतजातान्यभिचक्ष्याभिप्रकाशय प्रकाशवन्ति कृत्वानन्तरं प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती चक्षुः प्रकाशकेन तेजसोर्वियोर्वी विस्तीर्णा सती विभाति । प्रकाशते । अपि च विश्वं जीवं सर्वं प्राणिजातं चरसे चरणाय स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तनाय बोधयन्ती निद्रातः सकाशादुबोधयन्त्युषा विश्वस्य सर्वस्य मनायोः मनसा युक्तस्य वाग्व्यवहारसमर्थस्य प्राणिजातस्य या वागस्ति तां वाचमविदत् । अलभत । अत एवोषसः सूनृतावतीति संज्ञोपपन्ना भवति ॥ अभिचक्ष्या । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं प्रकाशनार्थोऽपि । समासेऽनञ्पूर्वं इति क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेशः । प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेऽर्चतिगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप् उदात्तत्वं । उर्विया । उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोरियाडियाजीकाराणां चोपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. ३. इति डियाजादेशः । आदेशसामर्थ्यात्तस्य लोपो न भवति । मनायोः । मन आत्मन इच्छति मनस्यति । सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युः । वर्णव्यापत्त्या सकार आकारः । यद्वा कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् सकारलोपश्च । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः ॥

दशमीमृचमाह ॥

पुनः॑ पुन॒र्जाय॑माना पु॒राणी॑ स॒मानं॑ वर्ण॑मभि श्रु॒भमा॑ना ।

श्व॒घ्नीव॑ कृत्नु॒र्विज॑ आ॒मिना॒ना म॒र्तस्य॑ दे॒वी ज॒रय॑न्त्यायुः ॥ १० ॥

पुनः॑ऽपुनः । जाय॑माना । पु॒राणी॑ । स॒मानं॑ । वर्ण॑ । अभि । श्रु॒भमा॑ना ।

श्व॒घ्नीऽइव॑ । कृत्नुः । विजः । आऽमि॒ना॒ना । म॒र्तस्य॑ । दे॒वी । ज॒रय॑न्ती । आयुः ॥ १० ॥

पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसं सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती चिरन्तनी पुराणी ।
 नित्येत्यर्थः । यस्मात्समानं वर्णमेकमेव रूपमभि प्राप्य श्रुभमाना शोभमाना ।
 विभिन्नेष्वपि दिवसेष्वस्या ऐकरूपेणावस्थानान्नित्यत्वमित्यर्थः । एवंगुणविशिष्टा
 देवी देवनशीलोषा मर्त्यस्य मरणधर्मेणः सर्वस्य प्राणिजातस्यायुर्जीविनं जरय-
 नूनयन्ती वर्तते । बह्वीषूषःस्वतितासु हि सर्वेषामायुर्हीयते । उषाश्च पुनः
 पुनर्जायमानेत्युक्तं । अतः सैवायुर्जरयति । तत्र दृष्टान्तः । कृन्तुः कर्तनशीला
 श्वघ्नीव व्याधस्त्रीव । सा यथा विजश्चलतः पक्षिण आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन
 हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पुराणी । पुरेत्यस्मादव्ययात् सायंचिरंप्राह्ल
 इत्यादिना । पा० ४. ३. २३. । भवार्थे ढ्युप्रत्ययः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु
 । पा० ४. ३. १०५. । इति निपातनात्तुडभावः । योरनादेशः । टित्वाङ्गीप् । व्यत्यये-
 नांतोदात्तत्वं । श्रुभमाना । श्रुभ दीप्तौ । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शानचो लसार्व-
 धातुक्स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । श्वघ्नी । श्रुना मृगान् हतवान् श्वहा । बहुलं
 छंदसि । पा० ३. २. ८८. । इति वचनाद्ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हन्तेः क्तिप् । ऋन्नेभ्यो
 ङीबिति ङीप् । अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । हो हन्तेरिति घत्वं । उदात्तनि-
 वृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । कृन्तुः । कृती छेदने । औणादिकः क्लुप्रत्ययः । विजः ।
 ओविजी भयचलनयोः । विजन्ति चलन्तीति विजः पक्षिणः । आमिनाना ।
 मीज् हिंसायां । क्रैय्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । शानचश्चित्वादं-
 तोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पंचविंशो वर्गः ॥

एकादशीमुचमाह ॥

यू॒र्ख॑ती दि॒वो अ॒न्ताँ अ॒बो॒ध्यप॒ स्वसा॑रं स॒नुत॑र्यु॒योति॑ ।

प्र॒मि॒न॒ती म॑नु॒था यु॒गानि॒ योषा॑ जा॒रस्य॒ चक्ष॑सा॒ वि भा॑ति ॥ ११ ॥

वि॒ऽऊ॒र्ख॑ती । दि॒वः । अ॒न्ताँ । अ॒बो॒धि । अप॑ । स्वसा॑रं । स॒नुतः । यु॒योति॑ ।

प्र॒ऽमि॒न॒ती । म॑नु॒था । यु॒गानि॑ । योषा॑ । जा॒रस्य॑ । चक्ष॑सा । वि । भा॑ति ॥ ११ ॥

दिवो नभसोऽन्तान् प्रांतान्यूर्खती विवृतान्तमसा वियुक्तान् कुर्वत्युषा
 अबोधि । सर्वैः प्राणिभिरज्ञायि । ज्ञाताभूत् । तदनंतरं स्वसारमुषसः प्रादुर्भावे
 सति स्वयमेव सरन्ती निशां सनुतः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हितप्रदेशेऽप्यु-

योति । अपगमय्य पृथक्करोति । मनुष्या मनुष्याणां संबन्धीनि युगानि कृतवे-
तादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसन्ती जारस्य रात्रेर्जरयितुः
सूर्यस्य योषा जायोषाश्चक्षसात्मीयेन प्रकाशेन विभाति । विशेषेण प्रकाशते ॥
व्यूह्वती । ऊर्णुञ् आच्छादने । विपूर्वादस्मात्तटः शतृ । उगितश्चेति डीप् ।
शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सनुतः । एतदंतोदात्तं स्वरादिषु निपातितं ।
अतोऽव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सप्तम्या लुक् । युयोति । यु मिश्रणमि-
श्रयोः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । मनुष्या । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या डादेशः ।
युगानि । युजेः करणे कर्मणि वा घञ् । चजोः कु घिस्यतोरिति कुत्वं । उज्झादिषु
कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दपाठात् लघूपधगुणाभावः । उज्झादीनां
चेत्यंतोदात्तत्वं । जारस्य । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञंतो निपात्यते ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

प॒शून् चि॒त्रा सु॒भगा॑ प्र॒थाना॑ सि॒धुर्न॑ क्षो॒द उ॒र्विया॑ व्य॒श्चेत् ।

अ॒मिन॑ती॒ दैव्या॑नि॒ व्र॒तानि॑ सूर्य॒स्य चेति॑ र॒श्मिभि॑र्ह॒शाना॑ ॥ १२ ॥

प॒शून् । न । चि॒त्रा । सु॒भगा॑ । प्र॒थाना॑ । सि॒धुः । न । क्षो॒दः । उ॒र्विया॑ । वि । व्य॒श्चेत् ।

अ॒मिन॑ती । दैव्या॑नि । व्र॒तानि॑ । सूर्य॒स्य । चेति॑ । र॒श्मिभिः॑ । ह॒शाना॑ ॥ १२ ॥

सुभगा शोभनधना चित्रा चायनीया पूजनीयोषाः पशून् यथा पशून् गो-
पालकोऽरण्ये विस्तारयति तथा प्रथाना तेजांसि विस्तारयन्तुर्वियोर्वी महती ।
एवंभूता सा व्यश्चेत् । सर्वे जगद्वाप्नोत् । तच्च दृष्टान्तः । सिंधुर्न क्षोदः । यथा
स्यंदनशीलमुदकं निम्नदेशेऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् । सैवोषाः सूर्यस्य रश्मिभिः
किरणैः सह दृशाना दृश्यमाना सती चेति । प्रज्ञातासीत् । किं कुर्वती । दैव्यानि
देवसंबन्धीनि व्रतानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माण्यमिनती । अहिंसती । अनुष्ठाने
यजमानान्प्रवर्तयन्तीत्यर्थः । उषसः प्रादुर्भावानंतरं ह्यग्निहोत्रादीनि सर्वाणि
कर्माण्यनुष्ठीयन्ते । न रात्रौ न सायमस्ति देवया अजुष्टमिति श्रुतेः ॥ प्रथाना ।
प्रथ प्रख्याने । अस्मादंतर्भावितार्थान्नाच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । सिंधुः । स्यंदू प्रसवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्चेत्युपत्ययः । निदित्य-
नुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । व्यश्चेत् । दुष्प्रोश्चि गतिवृद्धोः । लुङ्ङिचङोर्विकल्पितत्वात्
। पा० ३. १. ४९. ५८. । च्वेः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिभावः । सिचि

वृद्धिः । पा० ७. २. १. । अनिडादित्वात् ह्यन्तक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधाभावः । बहुलं
छंदसि । पा० ७. ३. ९७. । इतीडागमाभावः । स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः ।
चेति । चिती संज्ञाने । कर्मणि लुङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ।
हशाना । हशेः कर्मणि लटः शानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

प्रातरनुवाकस्योषस्ये ऋतावौष्णिहे छंदस्युषस्तच्चित्रमिति तृचो विनियुक्तः ।
आश्विनशस्त्रे च । अथोषस्य इति खंडे सूचितं । उषस्तच्चित्रमाभरेति तिस्र
औष्णिहं । आ० ४. १४. । इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते चयोदशीमुचमाह ॥

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत् । चित्रं । आ । भर । अस्मभ्यं । वाजिनीऽवति ।

येन । तोकं । च । तनयं । च । धामहे ॥ १३ ॥

हे वाजिनीवति । वाजो हविल्लक्षणमन्नं । तद्युक्ता क्रिया वाजिनी । तया
क्रियया युक्त उष उषोदेवतेऽस्मभ्यं चित्रं चायनीयं तद्धनमाभर । आहर प्रयच्छ ।
येन धनेन तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च धामहे । दध्महे धारयामः । अत्र निरुक्तं ।
उषस्तच्चित्रं चायनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि
। नि० १२. ६. । इति ॥ धामहे । दधातेर्लटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । व्यत्य-
येनाद्युदात्तत्वं । यद्वा लोट्याडुत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः । प्रत्ययस्य पिङ्गवावश्च ।
अतः प्रत्ययस्य पिङ्गादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिथ्यते । अस्मिन्पक्ष एत ए । पा० ३.
४. ९३. । इत्यैवाभावो व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । यङ्ङुत्तयोगादनिघातः ॥

अथ चतुर्दशीमुचमाह ॥

उषो अद्येह गोमत्यश्चावति विभावरि ।

रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उषः । अद्य । इह । गोऽमति । अश्वऽवति । विभाऽवरि ।

रिवत् । अस्मे इति । वि । उच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

हे गोमति । अस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिर्युक्ते । तथाश्चावति । अश्वैर्युक्ते । विभावरि

विशिष्टप्रकाशोपेते । सूनृतावति । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तादृश्या वाचा युक्ते । एवंभूते हे उष उषोदेवतेऽद्येदानीं प्रभातसमय इहास्मिन्देशेऽस्मे अस्माकं रेवत् धनयुक्तं कर्म यथा भवति तथा व्युच्छ । नैशं तमो निवारय ॥ अश्वावति । मंचे सोमाश्चेन्द्रियेति मतौ दीर्घत्वं । पादादित्वादामंचितस्याष्टमिकनिघाताभावः । रेवत् । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत्त्वं । रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति मतुप उदात्तत्वं । उच्छ । उच्छी विवासे । विवासो विसर्जनं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

यु॒स्त्वा हि वा॒जिनी॒वत्य॑श्वाँ॒ अ॒द्यारु॒णाँ उ॒षः ।

अथा॑ नो॒ विश्वा॒ सौभ॑गा॒न्या वह॑ ॥ १५ ॥

यु॒स्त्व । हि । वा॒जिनी॒ऽवति॑ । अ॒श्वान् । अ॒द्य । अ॒रु॒णान् । उ॒षः ।

अथ॑ । नः । विश्वा॑ । सौभ॑गानि । आ । वह॑ ॥ १५ ॥

हे वाजिनीवति हविल्क्षणाच्चवत्युष उषोदेवते । अरुणानरुणवर्णानश्वान-
श्चस्थानीयान् गोविशेषानद्यास्मिन्काले युस्त्वा हि । योजयैव । हिरवधारणे ।
अथानंतरं रथमारुह्य विश्वा सौभगानि सर्वाणि सौभाग्यानि नोऽस्मभ्यमावह ।
आनय ॥ अश्वान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं ।
आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । सौभगानि । सुभगान्मंच इत्युक्ता-
च्चादिषु पाठाद्भावकर्मणोरर्थयोः प्राणभृज्जातिवयोवचनोक्ताच्चादिभ्योऽजित्यञ्-
प्रत्ययः । हृङ्गसिंध्वंते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वविधीनां छंदसि
विकल्पितत्वादचोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीत्युक्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षड्विंशो वर्गः ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विने ऋतावौषिहे छंदस्यश्विना वर्तिरित्ययं तृचः । आश्वि-
नशस्त्रे च । तथा च सूचितं । अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचौ
। आ० ४. १५. । इति ॥ तृचे प्रथमां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अश्वि॒ना वर्ति॑र॒स्मदा॒ गोम॑ह॒सा हिर॑ण्यवत् ।

अ॒र्वायथं॑ स॒मन॑सा॒ नि य॑च्छतं ॥ १६ ॥

अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दस्मा । हिरण्यऽवत् ।

अर्वाक् । रथं । सऽमनसा । नि । यच्छतं ॥ १६ ॥

उषःसाहचर्याद्बुद्धिस्थावश्विनाविदमादिकेन तृचेन स्तुयेते । हे अश्विना । अश्ववन्तौ व्यापनशीलौ वा देवौ । दस्मा शत्रूणामुपक्षपयितारौ । अस्मदस्माकं वर्तिर्वर्तनहेतुभूतं गृहमा समन्तान्नोमद्बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्वितरमणीयधनयुक्तं च यथा भवति तथा समनसा समानमनस्कौ संतौ युवां युष्मदीयं रथमर्वाक् अर्वाचीनमस्मदीयगृहमभिमुखं नियच्छतं । आवर्तयतं ॥ अश्विना । सुपां सुलुगित्याकारः । वर्तिः । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तिर्गृहं । औणादिक इति प्रत्ययः । अस्मत् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । समनसा । समानं मनो ययोस्तौ । समानस्य छंदसीति सभावः ॥

सप्तदशीमुचमाह ॥

यावित्या श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः ।

आ न ऊर्जे वहतमश्विना युवं ॥ १७ ॥

यौ । इत्या । श्लोकं । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः ।

आ । नः । ऊर्जे । वहतं । अश्विना । युवं ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ यौ युवां दिवो द्युलोकात् श्लोकमुपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं ज्योतिस्तेज इत्येत्यमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण चक्रथुः । कृतवन्तौ । केषांचिन्मतेन सूर्याचंद्रमसावश्विनावुच्येते । तदुक्तं यास्केन । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येक सूर्याचंद्रमसावित्येक इति । तथा च प्रकाशकत्वं तयोरुपपन्नं । तौ युवं युवां नोऽस्मभ्यमूर्जे बलप्रदमन्मावहतं । आनयतं प्रयच्छतं ॥ श्लोकं । श्लोकं संघाते । अयं स्तुत्यर्थोऽपि । कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमुचमाह ॥

एह देवा मयोभुवा दस्मा हिरण्यवर्तनी ।

उषर्बुधो वहंतु सोमपीतये ॥ १८ ॥

आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दस्मा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।

उषःऽबुधः । वहंतु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥

उषर्बुध उषसि प्रबुद्धा अश्वा इहास्मिन्यागे सोमपीतये सोमपानाय दत्ता
शत्रूणामुपक्षयितारावश्विनावहंतु । आनयंतु । कीदृशौ । देवा । देवनशीलौ
दानादिगुणयुक्तौ वा । मयोभुवा । मयस आरोग्यप्रदस्य सुखस्य भावयितारौ ।
अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या
वर्तनिशब्देन रथ उच्यते । सुवर्णमयो वर्तनिर्ययोस्तौ ॥ देवेत्यादिषु त्रिषु सुपां
सुलुगित्याकारः । सोमपीतये । पा पाने । भावे क्तिनि घुमास्येतीत्वं । सोमस्य
पीतिः सोमपीतिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तविंशो वर्गः ॥

अग्नीषोमाविति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं गोतमस्यार्धं । आदितस्त्रिस्तोऽनुष्टुभः ।
नवम्याद्यास्त्रिस्तो गायत्र्यः । अष्टमी जगती त्रिष्टुप् । शिष्टाः पंच त्रिष्टुभः ।
अग्नीषोमी देवता । तथा चानुक्रांतं । अग्नीषोमी द्वादशाग्नीषोमीयमाद्यास्त्रि-
स्तोऽनुष्टुभ उपांत्यास्त्रिस्तो गायत्र्योऽष्टमी जगती वेति ॥ अग्नीषोमीयस्य पशोर्व-
पापुरोडाशहविषामादितस्त्रिस्तु चतुः क्रमेणानुवाक्याः । सूचितं च । अग्नीषो-
माविमं सु मे युवमेतानि दिवि रोचनानीति तृचौ । आ० ३. ८. इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

अग्नीषोमाविमं सु मे ऋणुतं वृषणा हवं ।

प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः ॥ १ ॥

अग्नीषोमी । इमं । सु । मे । ऋणुतं । वृषणा । हवं ।

प्रति । सुऽउक्तानि । हर्यतं । भवतं । दाशुषे । मयः ॥ १ ॥

वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ हे अग्नीषोमी । इममिदानीं प्रयुज्यमानं
मे मदीयं हवमाह्वानं सु ऋणुतं । सम्यगवगच्छतं । सूक्तानि शोभनानि स्तुति-
लक्षणान्यस्माभिः कृतानि वचांसि प्रतिहर्यतं । प्रत्येकं कामयेथां । तदनंतरं
दाशुषे चरुपुरोडाशदीनि दत्तवते यजमानाय मयो मयसः सुखस्य दातारौ
भवतं ॥ अग्नीषोमी । अग्निश्च सोमश्च । इदं ईदमेः सोमवरुणयोः । पा० ६. ३. २९. ।
इतीत्वं । अग्नेः स्तुत्स्त्वोमसोमाः । पा० ८. ३. ८२. । इति षत्वं । देवताद्वन्द्वे चेत्युभय-
पदप्रकृतिस्वरे प्राप्त आमंचितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । वृषणा । सुपां सुलुगित्या-
कारः । वा षपूर्वस्येति विकल्पनादुपधाया दीर्घाभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति

ह्यतेरप् संप्रसारणं च । सूक्तानि । सुपूर्वाद्धक्तेः कर्मणि निष्ठा । सूपमानात् क्त
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । हर्यतं । हर्य गतिकान्त्योः । भौवादिकः ॥

यदा पौर्णमास्यामग्नीषोमावुपांशुयाजस्य देवता तदानीमग्नीषोमा यो अद्येति
तस्यानुवाक्या । सूचितं चोक्ता देवता इति खंडे । अग्नीषोमा यो अद्य वामान्यं
दिवो मातरिश्वा जभार । आ० १. ६. इति ॥ तामेतां द्वितीयामृचमाह ॥

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्यति ।

तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वश्वं ॥ २ ॥

अग्नीषोमा । यः । अद्य । वां । इदं । वचः । सपर्यति ।

तस्मै । धत्तं । सुवीर्यं । गवां । पोषं । सुऽश्वं ॥ २ ॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमानोऽद्यास्मिन्कर्मणि वां युवाभ्यां युष्मदर्थमिदं
स्तुतिलक्षणं वचो वाक्यं सपर्यति । पूजितं करोति । तस्मै यजमानाय गवां
पशूनां पोषमभिवृद्धिं धत्तं । प्रयच्छतं । कीदृशं पोषं । सुवीर्यं । शोभनेन वीर्येण
सामर्थ्येनोपेतं । स्वश्वं । शोभनैरश्वैर्युक्तं ॥ गवां । सावेकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन् साववर्णेति प्रतिषेधः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्विष्कृतिं ।

स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा । यः । आऽहुतिं । यः । वां । दाशात् । हविःऽकृतिं ।

सः । प्रऽजया । सुऽवीर्यं । विश्वं । आयुः । वि । व्यश्नवत् ॥ ३ ॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमान आहुतिमाज्याहुतिं वां युवाभ्यां दाशात् । दद्यात् ।
अथवा हविष्कृतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना कृतामाहुतिं यो यजमानो दद्यात् ।
स यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं विश्वं सर्वमा-
युर्जीविनं व्यश्नवत् । व्याप्नोत् ॥ आहुतिं । जुहोतेः कृतिनि तादौ चेति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । दाशात् । दाशु दाने । लेट्याडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
हविष्कृतिं । हविषः कृतिः करणं यस्यामाहुतौ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्येति विसर्जनीयस्य घत्वं । अश्ववत् । अश्रोतेर्यत्ययेन परस्मैपदं । लेट्ङागमः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्नीषोमा चेति त्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः ।

अवातिरतं वृसयस्य शेषोऽविंदतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यं । वां । यत् । अमुष्णीतं । अवसं । पणिं । गाः ।

अव । अतिरतं । वृसयस्य । शेषः । अविंदतं । ज्योतिः । एकं । बहुऽभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोस्तद्वक्ष्यमाणं वीर्यं सामर्थ्यं चेति । अस्माभिर्ज्ञात-
मभूत् । यद्येन वीर्येण गा अवसं गोरूपमन्नं पणिं पण्येः । विभक्तिव्यत्ययः ।
एतन्नाम्नोऽसुरादमुष्णीतं । अपाहर्षं । तथा वृसयस्य । वृसिर्वेष्टनार्थः । वृसयति
सर्वं वेष्टयतीति वृसयोऽसुरस्त्वष्टा । तस्यासुरस्य शेषोऽपत्यं । शेष इत्यपत्यनाम
शिष्यते प्रयत इति यास्कः । नि० ३. २. । त्वष्टसकाशादुत्पन्नं वृचमवातिरतं । अवा-
धिष्टं । अवतिरतिर्वधकर्मा । प्राणापानरूपयोर्युवयोर्वृचेऽनवस्थानात् मरणं
प्राप्तः । तथा चाम्नायते । तस्माज्जंजभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ
वा एनं तदजहितामिति । ततो वृचवधानंतरं ज्योतिर्द्योतमानं सूर्यमेकं नभसि
गच्छंतं बहुभ्यो जनेभ्यो बहूनामर्थायाविंदतं । अलप्साथां । एतत्सर्वं येन वीर्येण
क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः ॥ चेति । चिती संज्ञाने । लुङि चिण भावकर्म-
णोरिति च्लेश्चिणादेशः । चिणो लुगिति तशब्दस्य लुक् । अमुष्णीतं । मुष स्तेये ।
क्रैय्यादिकः । अवसं । अवतेरीणादिकोऽसच् । शेषः । सुपां सुलुगिति द्विती-
यायाः सुः । एकं । इण् गतौ । इण्भीकापाशस्यतिमर्चिभ्यः कन्निति कन्प्रत्ययः ।
निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां युवमेतानीत्याद्यास्तिस्र ऋचः क्रमेण
याज्याः । सूचं तु पूर्वमेवोदाहृतं । आ० ३. ८. ॥ पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य पुरो-
डाशस्य युवमेतानीत्येषा याज्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं । युवमेतानि दिवि
रोचनानीद्राग्नी अवसागतं । आ० १. ८. । इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्तू अधत्तं ।

युवं सिधूरभिश्स्तेरवद्यादग्नीषोमावमुंचतं गृभीतान् ॥ ५ ॥

युवं। ए॒तानि॑। दि॒वि। रो॒च॒नानि॑। अ॒ग्निः। च॒। सो॒म॒। स॒क्रतू॑ इति॒ सऽक्रतू॑। अ॒ध॒त्तं॒।
युवं। सि॒धून्। अ॒भिऽश॑स्तेः। अ॒व॒द्यात्। अ॒ग्नी॑षोमौ। अ॒मुं॒च॒तं। गृ॒भी॒तान् ॥ ५ ॥

हे सोम त्वमग्निश्च सक्रतू समानकर्माणी संतौ युवं युवां रोचनानि रोच-
मानानि दीप्यमानान्येतान्यस्माभिर्निशि दृश्यमानानि ताराग्रहादीनि ज्योतीषि
दिवि द्युलोकेऽधत्तं । आधारयतं । उत्तरार्द्धस्येयमाख्यायिका । इन्द्रो वृचं हत्वा
ब्रह्महत्याया भीतः सन् पृथिव्यां वृक्षेषु स्त्रीष्वप्सु च तां ब्रह्महत्यां न्यमाक्षीत्
तासामपां श्रुद्धिरग्नीषोमाभ्यां जातेति । ब्रह्महत्यांशेन पापेन गृभीतान् गृही-
तानाक्रांतान् सिधून् नदीविशेषान् हे अग्नीषोमौ युवामभिशस्तेरभिशस्यमा-
नादभितः प्रकटितादवद्यात्तस्मात्पापादमुंचतं । मुक्तवन्तौ । यद्वा वृच इन्द्रेण हतः
सन् नदीषु पपात । ततो मृतेन वृचशरीरेण नद्यः सर्वा दुष्टा बभूवुः । तथा च
तैत्तिरीयकं । इन्द्रो वृचमहन् सोऽपोऽभ्यम्रियत । तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेव-
मासीत्तदपोदक्रामदिति । तेन दोषेण गृहीता नदीस्तस्माद्दोषादग्नीषोमौ मुक्त-
वन्तौ ॥ रोचनानि । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । सिधून् ।
दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अचानुनासिक इत्यनुनासिकः ।
गृभीतान् । ह्यहोर्भे इति भत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्योपांशुयाजस्यान्यं दिव इत्येषा याज्या । अग्नीषोमा यो अद्य
वामित्यत्र सूत्रमुदाहृतं । आ० १. ६. ॥ तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

आन्यं दि॒वो मा॒तरि॒श्वा ज॒भाराम॑थादन्यं परि॒ श्ये॒नो अ॒द्रेः ।

अ॒ग्नी॑षोमा ब्रह्म॒णा वा॒वृधा॒नो॒रुं य॒ज्ञाय॑ च॒क्रथु॑रु॒ लोकं॑ ॥ ६ ॥

आ॒। अ॒न्यं। दि॒वः। मा॒तरि॒श्वा। ज॒भार॑। अ॒म॒थात्। अ॒न्यं। परि॑। श्ये॒नः। अ॒द्रेः।

अ॒ग्नी॑षोमा। ब्रह्म॒णा। वा॒वृधा॒ना। उ॒रुं। य॒ज्ञाय॑। च॒क्रथुः॑। ऊं॒ इति॑। लो॒कं॑ ॥ ६ ॥

हे अग्नीषोमौ युवयोर्मध्येऽन्यमेकमग्निं मातरिश्वा वायुर्दिवो द्युलोकादाज-
भार । भृगवे यजमानायाजहार । तथा च मंचांतरं । द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं
रातिं भर भृगवे मातरिश्वेति । श्येनः शंसनीयगतिमान्पक्षी पक्ष्याकारा गायत्र्यन्यं
सोममद्रेः परि मेरोरुपर्यवस्थितात्स्वर्गादमथात् । बलादाहृतवती । एवं महानु-
भावौ युवां ब्रह्मणा स्रष्टा मंचरूपेण स्तोत्रेण हविर्लक्षणेनाच्चेन वा वावृधाना

वर्धमानौ युवां यज्ञायान्येषां देवानां यागायोहं विस्तीर्णं लोकं स्थानं चक्रयुः ।
कृतवन्तौ । उ इत्येतत्पादपूरणं । आज्यभागदेवतयोरग्नीषोमयोरुत्तरार्द्धदक्षिणार्द्ध-
योर्हूयते । तन्मध्येऽन्यदेवत्यानि सर्वाणि हवींषि हूयन्ते । तन्मध्यमं स्थानमग्नीषो-
मकृतं । तथा च तैत्तिरीयकं । राजानौ वा एतौ देवानां यदग्नीषोमावन्तरा
देवता इज्येते देवतानां विधृत्या इति ॥ वावृधाना । वृधेर्लिटि कानच् । छान्द-
समभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुलुगित्याकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हर्यतं वृषणा जुषेथां ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतं । हर्यतं । वृषणा । जुषेथां ।

सुशर्माणा । सुश्रवसा । हि । भूतं । अथ । धत्तं । यजमानाय । शं । योः ॥ ७ ॥

हे अग्नीषोमौ प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयसमीपं प्राप्तं हविष इदं हविर्वीतं
भक्षयतं । तदनन्तरं च हर्यतं । अस्मान्कामयेथां । हे वृषणा कामानां वर्षितारौ
जुषेथां । अस्मदीयं परिचरणं सेवेथां । तदनन्तरं सुशर्माणा शोभनसुखौ स्ववसा
हि शोभनरक्षणौ च भूतं । अस्माकं भवतं । अथानन्तरं हविर्दत्तवते यजमानाय
शं शमनीयानां रोगाणां शमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं
च धत्तं । विधत्तं । कुरुतं । उक्तं च यास्केन । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानां
। नि० ४. २१. । इति ॥ हविषः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च-
तुर्थ्यर्थे षष्ठी । वीतं । वी गतिप्रजननकांत्यसनखादनेषु । यस्सत् । अदादि-
त्वाच्छपो लुक् । वीतं च हर्यतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा-
यास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हर्यतं । पादादित्वान्निघाताभावः । जुषेथां ।
वृषणेत्यामंचितस्यामंचितं पूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वे सति तिङः परत्वान्निघाता-
भावः । सुशर्माणा । स्ववसा । उभयत्र बहुव्रीहौ सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं । भूतं । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

अग्नीमीमृचमाह ॥

यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यादेवद्रीचा मनसा यो घृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । घृतेन ।

तस्य । व्रतं । रक्षतं । पातं । अंहसः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

यो यजमानोऽग्नीषोमौ देवद्रीचा देवानंचता देवतापरायणेन श्रद्धायुक्तेन मनसांतःकरणेन युक्तः सन् हविषा चरुपुरोडाशादिना सपर्यात् । सपर्यति परिचरति । यश्च यजमानो घृतेनाज्येनाग्नीषोमौ परिचरति । तस्य यजमानस्य व्रतं कर्म रक्षतं । अंहसः पापात्तं च यजमानं पातं । रक्षतं । विशे यागेषु प्रविशते तस्मै जनाय यजमानाय महि महत्प्रभूतं शर्म सुखं यच्छतं । दत्तं ॥ अग्नीषोमा । देवताइवे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सपर्यात् । सपर पूजायां । कंडादिः । लेट्य-डागमः । देवद्रीचा । देवानंचतीति देवद्विद् । अंचतेऽर्चतिगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । विश्वदेवयोश्च ढेरद्व्यंचती वप्रत्यये । पा० ६. ३. ९२. इति देवशब्दस्य ढेरद्व्यादेशः । तृतीयैकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽदिसध्धोरंतोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति वचनादद्व्यादेशोऽंतोदात्तः । विशे । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य यागस्याग्नीषोमेत्येषानुवाक्या । तथा च सूचि-तमुक्ता देवता इति खंडे । अग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानि दिवि रोचनानि । आ० १. ६. इति ॥ तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः । सं देवचा बभूवथुः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमा । सऽवेदसा । सहूती इति सऽहूती । वनतं । गिरः । सं । देवऽचा ।

बभूवथुः ॥ ९ ॥

हे अग्नीषोमौ युवां सवेदसा समानेनैकेन वेदसा हवितर्लक्षणेन धनेन युक्ता सहूती समानह्वानौ च संतौ गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं । संभजेथां । देवचा देवेषु सर्वेषु यौ युवां संबभूवथुः । संभूतौ संभावितौ प्रशस्तौ स्थः । राजानौ वा एतौ देवानां यदग्नीषोमाविति श्रुतेः ॥ सवेदसा । समानं वेदो ययोः ।

समानस्य छंदसीति सभावः । वनतं । वन षण् संभक्तौ । देवचा । देवमनुष्य-
पुरुषपुरुषमर्त्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अग्नीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमौ । अनेन । वां । यः । वां । घृतेन । दाशति । तस्मै । दीदयतं । बृहत् ॥ १० ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोः संबंधी यो यजमानोऽनेन घृतेनोत्पवनादिभिः
संस्कृतेनाज्येन युक्तं हविर्वां युवाभ्यां दाशति प्रयच्छति । तस्मै यजमानाय
बृहत्प्रभूतं धनं दीदयतं । प्रकाशयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दाशति । दाशु दाने ।
शप्तिपोः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यङ्ङित्तयोगादनिघातः । दीदयतं । दीद-
यतिर्दीप्तिकर्मा ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतं । आ यातमुप नः सचा ॥ ११ ॥

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवं । हव्या । जुजोषतं । आ । यातं । उप । नः । सचा ॥ ११ ॥

हे अग्नीषोमौ युवं युवां नोऽस्मदीयानीमानि हव्या हवींषि जुजोषतं ।
सेवेथां । तदर्थं नोऽस्मान् सचा सह युवामुपायातं । उपागच्छतं ॥ जुजोषतं ।
जुषी प्रीतिसेवनयोः । लोटि व्यत्ययेन शप् । छांदसं द्विर्वचनं । यद्वा विकरणस्य
बहुलं छंदसीति श्चुः । ततो व्यत्ययेन शप् । बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वच-
नान्नाभ्यस्तस्याचि पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ पायंतामुस्त्रिया हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मघवत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमंतं ॥ १२ ॥

अग्नीषोमा । पिपृतं । अर्वतः । नः । आ । पायंतां । उस्त्रियाः । हव्यऽसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मघवत्सु । धत्तं । कृणुतं । नः । अध्वरं । श्रुष्टिऽमंतं ॥ १२ ॥

हे अग्नीषोमौ नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान्पिपृतं । पालयतं । हव्यसूदः क्षीरादि-
हविष उत्पादयिष्य उस्त्रिया अस्मदीया गावश्चापायंतां । आपायिताः प्रवृद्धाः

संतु । मघवत्सु हविल्लक्षणधनयुक्तेष्वस्मे अस्मासु बलानि धत्तं । स्थापयतं । तथा
 नोऽस्माकमध्वरं यागं श्रुष्टिमंतं धनयुक्तं कृणुतं । कुरुतं ॥ पिपृतं । पृ पालन-
 पूरणयोः । पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं ।
 हव्यसूदः । हव्यं सूदंते क्षरंतीति हव्यसूदः । षूद क्षरणे । क्षिप् चेति क्षिप् । अस्मे ।
 सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । श्रुष्टिमंतं । श्रुष्टीति धननाम । श्रु आश्वश्यते
 व्याप्यत इति श्रुष्टिः । पृषोदरादिः । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

पंचदशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्रेवं स्तोममिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तं ।
 आंगिरसस्य कुत्सस्यार्धं । पंचदशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । अग्निर्देवता ।
 पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथ इति त्रयः पादा देवदेवत्याः । तन्नो मित्रो वरुण
 इत्यर्द्धर्चो लिंगोक्तमित्रावरुणादिषड्देवत्यः । अथवा तस्याप्यग्निरेव देवता मि-
 त्रावरुणादयस्तु निपातभाक्तेनाप्रधानाः । एतत्सर्वमनुक्रांतं । इमं षोऽश कुत्स
 आग्नेयं तद्वित्रिष्टुबंतं पूर्वो देवास्तयः पादा देवास्तन्नो मित्रोऽर्द्धर्चो लिंगोक्त-
 देवतो यद्वैवत्यं वा सूक्तमिति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ जागते छंदस्येतत्सूक्तं ।
 आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं । इमं स्तोममर्हते सं जागृवद्भिः । आ० ४. १३. ।
 इति ॥ आभिष्वविके षष्ठेऽहन्याग्निमारुतेऽप्येतत्सूक्तं जातवेदस्यनिविज्ञानं ।
 सूचितं च । प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥ तृतीयसवन
 इमं स्तोममित्येषाग्नीधः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इमं स्तोममर्हते जातवेदस
 इति तातीयसवनिक्यः । आ० ५. ५. । इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमं । स्तोमं । अर्हते । जातवेदसे । रथं । इव । सं । महेम । मनीषया ।

भद्रा । हि । नः । प्रमतिः । अस्य । संसदि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषामा । वयं । तव ॥ १ ॥

अर्हते पूज्याय जातवेदसे जातानामुत्पन्नानां वेदिचे जातप्रज्ञाय जातधनाय
 वाग्नेये मनीषया निशितया बुद्धेर्ममेतत्सूक्तरूपं स्तोमं स्तोत्रं रथमिव यथा

तक्षा रथं संस्करोति तथा संमहेम । सम्यक् पूजितं कुर्मः । अस्याग्नेः संसदि
संभजने नोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्भद्रा हि । कल्याणी समर्था खलु ।
अतस्तया बुद्ध्या स्तुम इत्यर्थः । हे अग्ने तव सख्येऽस्माकं त्वया सह सखित्वे
सति वयं मा रिषाम । हिंसिता न भवाम । अस्मान्नक्षेत्यर्थः ॥ अर्हते । अर्ह
पूजायां । अर्हः प्रशंसायां । पा० ३. २. १३३. इति लट् शचादेशः । शपः पित्रा-
दनुदात्तत्वं । शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । महेमा ।
मह पूजायां । रिषामा । रिष हिंसायां । व्यत्ययेन शः । तव । युष्मदस्मदोर्द-
सीत्याद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनर्वा क्षेति दधते सुवीर्ये ।

स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वं । आऽयजसे । सः । साधति । अनर्वा । क्षेति । दधते । सुऽवीर्ये ।

सः । तूताव । न । एनं । अश्नोति । अंहतिः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने त्वमायजसे देवानाभिमुख्येन यजसि स यजमानः
साधति । स्वाभिलषितं साधयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच स यजमानोऽनर्वा
शत्रुभिरप्रत्यूतः सन् क्षेति । निवसति । तथा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं दधते ।
धारयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । धृत्वा च सं यजमानस्तूताव । वर्धते । एनं यजमा-
नमंहतिरार्तिदारिद्र्यं नाश्नोति । न प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ साधति ।
षिधु संराडौ । णिचि सिध्यतेरपारलौकिके । पा० ६. १. ४९. इत्यात्वं । छंदस्यु-
भयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्खेरनिटीति णिलोपः । क्षेति । क्षि निवास-
गत्योः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । दधते । दध धारणे । भौवादिकः ।
तूताव । तु इति वृद्धर्थः सौचो धातुः । अस्माच्छांदसो लिट् । तुजादि-
त्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । अश्नोति । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अंहतिः । हंतैरंह च
। उ० ४. ६३. इत्यतिप्रत्ययः । चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

शक्वेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदंत्याहुतं ।

त्वमादित्याँ आ वह तान्द्युः श्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

शकेम । त्वा । संऽइधं । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः । हविः । अदंति । आऽहुतं ।
 त्वं । आदित्यान् । आ । वह् । तान् । हि । उश्मसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् ।
 वयं । तव ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां समिधं सम्यगिदं कर्तुं शकेम । शक्ता भूयास्म । त्वं च धियोऽस्म-
 दीयानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि साधय । निष्पादय । त्वया हि सर्वे यागा
 निष्पाद्यन्ते । यस्मात्त्वे त्वय्यग्नावाहुतं ऋत्विग्भिः प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं हविर्देवा
 अदंति । भक्षयन्ति । तस्मात्त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च त्वमादित्यानदितेः पुत्रान्
 सर्वान्देवानावह । अस्मद्यज्ञार्थमानय । तान्हीदानीमेव वयमुश्मसि । काम-
 यामहे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शकेम । शक्नु शक्तौ । लिङ्गाशिष्यङ् । अदुपदेशाल्ल-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वेऽङ् एव स्वरः शिष्यते । समिधं । जिङ्धी दीप्तौ । अस्मात्सं-
 पदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शे आदेशः ।
 उश्मसि । वश कांतौ । इदंतो मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । ग्रहिज्येत्यादिना
 संप्रसारणं ॥

चतुर्थीभृचमाह ॥

भरामेध्मं कृण्वामा हवीषि ते चितयंतः पर्वणापर्वणा वयं ।

जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ४ ॥

भराम । इध्मं । कृण्वाम । हवीषि । ते । चितयंतः । पर्वणाऽपर्वणा । वयं ।

जीवातवे । प्रऽतरं । साधय । धियः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वद्यागार्थमिधमिधनसाधनमेकविंशतिदार्वात्मकं समित्समूहं भराम ।
 संपादयाम । तदनंतरं ते तुभ्यं हवीषि चरुपुरोडाशादीन्यन्नानि वयं कृण्वाम ।
 क्वाम । किं कुर्वतः । पर्वणा पर्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां
 चितयंतः । त्वां प्रज्ञापयंतः । स त्वं जीवातवेऽस्माकं जीवनौषधाय चिरकाला-
 वस्थानाय धियः कर्माण्यग्निहोत्रादीनि प्रतरं प्रकृष्टतरं साधय । निष्पादय ।
 अन्यत्समानं ॥ चितयंतः । चिती संज्ञाने । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपध-
 गुणाभावः । पर्वणा पर्वणा । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य पर-
 माग्नेडितमिति परस्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । प्रतरं । तरवंतात्प्र-
 शब्दाक्रियाप्रकर्षे वर्तमानादमु च छंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥

पचमीमृचमाह ॥

वि॒शां गो॒पा अस्य॑ च॒रन्ति॑ ज॒तवो॑ द्वि॒पच्च॑ यदु॒त चतु॑ष्पद॒क्तुभिः॑ ।

चि॒त्रः प्र॒केत॑ उ॒षसो॑ म॒हाँ अस्य॑ग्ने स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ ५ ॥

वि॒शां गो॒पाः । अस्य॑ च॒रन्ति॑ ज॒तवः॑ । द्वि॒ऽपत् । च॒ यत् । उ॒त । चतुः॑ऽपत् । अ॒क्तुभिः॑ ।

चि॒त्रः । प्र॒ऽकेतः॑ । उ॒षसः॑ । म॒हान् । अ॒सि । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम् । व॒यं । तव॑ ॥ ५ ॥

अस्याग्नेर्जंतवो जाता रश्मयो विशां सर्वेषां प्राणिनां गोपा गोपयितारो रक्षकाः संतश्चरन्ति । उद्गच्छन्ति । तदनंतरं यच्च द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकमस्ति । उत अपि च चतुष्पत् चतुष्पात् गवादिकं यदस्ति तदुभयमक्तुभिरंजकैरस्य रश्मिभिरक्तमाश्लिष्टमभूत् । हे अग्ने चित्रो विचित्रदीप्तिर्युक्तः प्रकेतो रात्राबंधकारावृतानां सर्वेषां प्रज्ञापयिता प्रदर्शयितोषस उषोदेवताया अपि महान् गुणैरधिकोऽसि । भवसि । उषास्तु रात्रेश्वरमभागे प्रकाशयति । अग्निस्तु सर्वस्यां रात्रौ प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिक्यं ॥ गोपाः । गुपू रक्षणे । गुपूधूपविच्छीत्यायप्रत्ययः । अस्मान्क्विप् । अतो लोपः । वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति पूर्वं वलि लोपः । न चातो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदांत्यादिना यलोपं प्रति तन्निषेधात् । द्विपत् । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । अयस्मयादित्वेन भत्वे पादः पदिति पद्मावः । एकादेशविकृतस्यानन्यवत्त्वाद्विचित्र्यां पाहन्मूर्धस्वित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पात् । पूर्ववत्समासांतः पद्मावश्च । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं । नः संख्यायाः । फि० २. ५. । इति चतुरशब्द आद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे चिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वम॒ध्वर्यु॒रु॒त होता॑सि पू॒र्यः प्र॑शा॒स्ता पो॒ता ज॒नुषा॑ पु॒रोहि॑तः ।

वि॒श्वा वि॒द्वाँ आ॒र्वि॒ज्या धी॒र पु॒ष्यस्य॑ग्ने स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ ६ ॥

त्वं । अ॒ध्वर्युः । उ॒त । होता॑ । अ॒सि । पू॒र्यः । प्र॒ऽशा॒स्ता । पो॒ता । ज॒नुषा॑ । पु॒रः॑ऽहि॒तः ।

वि॒श्वा । वि॒द्वान् । आ॒र्वि॒ज्या । धी॒र । पु॒ष्य॒सि । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम् । व॒यं । तव॑ ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वमध्वर्युरध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता यद्वा याग आध्वर्य-
वस्य कर्ता भवसि । अध्वर्यो मनुष्ये जाठररूपेण वागिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन वाव-
स्थाय यागनिष्पादकोऽसि । उत अपि च पूर्वो मुख्यो होता देवानामाह्वाता
पूर्ववद्धोतर्यवस्थाय हौत्रस्य कर्मणः कर्ता वासि । भवसि । मानुषो होतामुख्यः ।
तदपेक्षयास्य मुख्यत्वं । तथा प्रशास्ता प्रकर्षेण शास्ता सर्वेषां शिक्षकोऽसि ।
यद्वा होतर्यज पोतर्यजेत्यादिना प्रेषेण शास्तीति मैत्रावरुणः प्रशास्ता । पूर्व-
वत्तस्मिन्नवस्थाय यागनिष्पादकोऽसि । पोता यज्ञस्य पावयिता शोधयितासि ।
यद्वा पोतृनामकस्यत्विजः पूर्ववदधिष्ठाय यागनिष्पादकोऽसि । तथा जनुषा
जन्मना स्वाभायेन पुरोहितः पुरस्तादागामिनि स्वर्गादौ हितोऽनुकूलाच-
रणोऽसि । यद्वा सर्वेषु कर्मसु पूर्वस्यां दिश्याहवनीये स्थापितोऽसि । अथवा
पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य बृहस्पतेः प्रतिनिधित्वात् । तथा च मन्त्रांतरं ।
बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणामिति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणि पूर्ववदवस्थाय तद्रूपः
सन्विश्वा सर्वाण्यार्विज्या ऋत्विजः कर्माण्याध्वर्यवादीनि विद्वान् जानंस्त्वं हे धीर
प्राज्ञाग्ने पुथसि । न्यूनाधिकभावराहित्येन संपूर्णानि करोषि । अन्यत्समानं ॥
जनुषा । जनेरुसिः । पुरोहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठा । पूर्वाधरेत्यादिनासि-
प्रत्ययांतः पुरस्शब्दोऽतोदात्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोऽव्य-
यमिति गतित्वाद्गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आर्विज्या । ब्राह्मणादि-
त्वात् थञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं ।

सप्तमीमृचमाह ॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सहङ्सि दूरे चित्सन्तः ऋदिवाति रोचसे ।

रात्र्याश्चिदंधो अति देव पश्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ७ ॥

यः विश्वतः सुप्रतीकः सहङ् अस्मि । दूरे चित् सन् तः ऋत् इव अति रोचसे ।

रात्र्याः चित् अंधः अति देव पश्यसि अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ७ ॥

हे अग्ने यस्त्वं सुप्रतीकः शोभनांगः सन् विश्वतः सर्वस्मादपि सहङ्सि ।
अन्यूनः सहशो भवसि । स त्वं दूरे चित्सन् दूरेऽपि वर्तमानः सन् तः ऋदिव ।
अंतिकनामैतत् । अंतिके वर्तमान इवातिरोचसे । अतिशयेन दीप्यसे । तदुक्तं
यास्केन । दूरेऽपि सन्नंतिक इव सन्दृश्यसे । नि० ३. ११. । इति । रात्र्याश्चित् रात्रेः
संबन्धिनमंधो बहुलमंधकारमपि हे देव द्योतमानाग्नेऽतिपश्यसि । अतीत्य

प्रकाशयसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः । शोभनं प्रतीकोऽङ्गं यस्य । ऋत्वादय-
श्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सहङ् । समानान्ययोश्चेति वक्तव्यं । पा० ३. २. ६०. १. ।
इति समानोपपदाद्दृशेः क्तिन् । दृग्दृशवतुष्विति समानस्य सभावः । दृक्स्ववः-
स्वतवसां छंदसि । पा० ७. १. ८३. । इति नुम् । संयोगांतलोपः । क्तिन्प्रत्ययस्य
कुरिति कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्र्याः । रात्रेश्चाजसौ । पा० ४. १. ३१. ।
इति ङीप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढ्यः ।

तदा जानीतोत पुष्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ८ ॥

पूर्वः । देवाः । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकं । शंसः । अभि । अस्तु । दुःऽध्यः ।

तत् । आ । जानीत । उत । पुष्यत । वचः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ८ ॥

हे देवा अग्न्यवयवभूताः सर्वे देवाः सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य
रथः पूर्व अन्येषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यो भवतु । अपि चास्माकं शंसः
शंसनीयमभिशापरूपं पापं दूढ्यो दुर्धियः पापबुद्धीनस्सदनिष्टाचरणपराञ्छनू-
नभ्यस्तु । अभिभवतु । तान्वाधतां । तदिदं मद्वाक्यं हे देवा आजानीत ।
आभिमुख्येनावगच्छत । उत अपि च तच्चोऽस्मदीयं वचनं तदर्थाचरणेन
पुष्यत । प्रवर्धयत । हे सर्वदेवात्मकाग्ने सख्य इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतः । शतु-
रनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । शंसः । शंस्यते कीर्त्यत इति शंसोऽभिशापः । कर्मणि
घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । दूढ्यः । दुष्टं ध्यायंतीति दुर्धियः । ध्यै चिन्तायामित्य-
स्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । दृशियहणानुवृत्तेस्तस्य च विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वात्संप्र-
सारणं । पृषोदरादिषु ध्यै चेति पाठादुरो रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेष्टुत्वं च ॥

नवमीमृचमाह ॥

वधैर्दुःशंसाँ अपं दूढ्यो जहि दूरे वा ये अंति वा के चिदचिणः ।

अथा यज्ञाय गृणते सुगं कृध्यमे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ९ ॥

वधैः । दुःऽशंसान् । अपं । दुःऽध्यः । जहि । दूरे । वा । ये । अंति । वा । के । चित् । अचिणः ।

अथ । यज्ञाय । गृणते । सुऽगं । कृधि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं वधैर्हननसाधनैरायुधैर्दुःशंसान्तुःखेन कीर्तनीयान्दूढ्यो दुर्धियः पा-
पबुद्धीनपजहि । वधं प्रापय । ये केचित् ये केचन दूरे विप्रकृष्टदेशे वांतिके
समीपदेशे वा वर्तमाना अचिणोऽक्षारो राक्षसादयो विद्यन्ते तान्दुर्धियोऽपज-
हीत्यर्थः । अथानंतरं यज्ञाय यज्ञपतये गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय सुगं शोभनं
मार्गं कृधि । कुरु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ वधैः । हनश्च वध इति हंतेः करणेऽप्
वधादेशश्च । स चादंतोऽंतोदात्तः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्य-
यस्योदात्तत्वं । दुःशंसान् । ईषद्दुःसुष्विति कर्मणि खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । जहि । लोटि हिः । हंतेर्ज इति जादेशः । तस्यासिद्धवद्वा भादि-
त्यसिद्धत्वाद्धेलुगभावः । अंति । अंतिकस्य कादिलोपो बहुलमिति कलोपः ।
अचिणः । अदेस्त्रिणि चेति त्रिणिप्रत्ययः । इकारो नकारपरिचरणार्थः । गृणते ।
शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुगं । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दः । कृधि ।
श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे वातजूता वृषभस्येव ते रवः ।

आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १० ॥

यत् । अयुक्थाः । अरुषा । रोहिता । रथे । वातऽजूता । वृषभस्येव । ते । रवः ।

आत् । इन्वसि । वनिनः । धूमऽकेतुना । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १० ॥

हे अग्ने । अरुषा रोचमानौ रोहिता लोहितवर्णौ । रोहित इत्यग्नेरश्वस्याख्या ।
रोहितोऽग्नेरिति दर्शनात् । रोहितेन त्वाग्निर्देवतानागमयत्विति मंत्रवर्णाच्च ।
एते वै देवाश्चा इति हि तत्र व्याख्यातं । वातजूतौ । वातस्य वायोर्जूतं जवो
वेग इव ययोस्तौ । ईदृशावश्चौ रथे यद्यदायुक्थाः । अयोजयः । तदानीं वनानि
दहतस्तव रवः शब्दो वृषभस्येव दृप्तस्य महोक्षस्य शब्द इव गंभीरो भवति ।
आदनंतरं वनिनो वनसंबद्धान्वृक्षान्धूमकेतुना । धूमः केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशेन
रश्मिनेन्वसि । व्याप्नोषि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अयुक्थाः । युजिर् योगे । लुङि म्ली
म्लीति सकारस्य लोपः । अरुषेत्यादिद्विवचनेषु सुपां सुलुगित्याकारः । रवः ।
रु शब्दे । ऋदोरविति भावेऽप् । इन्वसि । इवि व्याप्नौ । भौवादिकः । इदित्त्वानुम् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अध स्वनादुत बिभ्युः पतत्रिणो द्रप्सा यत्ते यवसादो व्यस्थिरन् ।

सुगं तत्ते तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ११ ॥

अध। स्वनात्। उत। बिभ्युः। पतत्रिणः। द्रप्साः। यत्। ते। यवसऽअदः। वि। अस्थिरन्।

सुऽगं। तत्। ते। तावकेभ्यः। रथेभ्यः। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ॥ ११ ॥

हे अग्ने । अध दग्धुं वनप्रवेशानंतरं स्वनात्त्वदीयात्पूर्वोक्तगंभीरशब्दात् । उतशब्दोऽप्यर्थः । पतत्रिणः पक्षिणोऽपि बिभ्युः । विभ्यति भयं प्राप्नुवन्ति । उत्पतनेन देशान्तरं गंतुं समर्थाः पक्षिणोऽपि यदा भयं प्राप्नुवन्ति किमु वक्तव्यमन्येषां तत्रत्यानां वृकादीनां भीतिर्जायत इति । अतस्त्वयि वनं प्रविशति सर्वे प्राणिनो भयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तादृशस्य ते तव द्रप्सा ज्वालैकदेशा यवसादो यवसानामरण्ये वर्तमानानां तृणानामक्षारः संतो यद्यदा व्यस्थिरन् । विविधमवतिष्ठते । तत्तदा ते तव सर्वमरण्यं सुगं सुखेन गंतुं शक्यं । अतस्तावकेभ्यस्त्वदीयेभ्यो रथेभ्यश्च तदरण्यं सुगं भवति । पूर्वं प्रवृत्तैर्ज्वालाग्नैस्तृणादिषु दग्धेषु सत्सु त्वदीया रथाः प्रतिबंधमन्तरेण पश्चाद्गच्छन्तीति भावः । अन्यत्समानं ॥ बिभ्युः । जिभी भये । छांदसो लिट् । एरनेकाच इति यण् । व्यस्थिरन् । समवप्रविभ्य इति तिष्ठतेरात्मनेपदं । लुङि व्यत्ययेन रुस्य रन् । स्थघोरिच्चेतीत्वं । ह्रस्वादंगादिति सलोपः । तावकेभ्यः । तवकममकावेकवचन इति युष्मदस्तवकादेशः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अयं मिचस्य वरुणस्य धार्यसेऽवयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।

मृळा सु नो भूत्वेषां मनः पुनरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १२ ॥

अयं। मिचस्यं। वरुणस्य। धार्यसे। अवऽयातां। मरुतां। हेळः। अद्भुतः।

मृळ। सु। नः। भूतु। एषां। मनः। पुनः। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम। वयं। तव ॥ १२ ॥

अयमग्नेः स्तोता मिचस्याहरभिमानिनो देवस्य वरुणस्य रात्र्यभिमानिनश्च संबंधिने धार्यसे धारणायावस्थापनाय भवतु । मिचावरुणाविममग्नेः स्तोतारं धारयतामित्यर्थः । अवयातामवस्ताद्गच्छतां स्वर्गलोकस्याधस्तादंतरिक्षे

वर्तमानानां मरुतामेतत्संज्ञानां देवानां हेळः क्रोधोऽद्भुतो महान्भवति । अद्भुत इत्येतन्महन्नाम । तस्मात्क्रोधादिममग्नेः स्तोतारं मित्रावरुणौ रक्षतामिति शेषः । अपि च नोऽस्मान् हे अग्ने सु मृळ । सुष्ठु मृडय । सुखय । एषां मरुतां मनश्च पुनर्भूतु । पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अन्यत्समानं ॥ धायसे । वहिहाधाज्यश्छंदसीति भावेऽसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युक् । अवयातां । या प्रापणे । अस्मादवपूर्वाह्लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मृळा । मृड सुखने । छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुक्त्वाखेरनिटीति णिलोपः । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । भूतु । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

दे॒वो दे॒वाना॑म॒सि मि॒त्रो अ॒द्भुतो॒ वसु॑र्वसूनाम॒सि चा॒रु॒ध्वरे॒ ।

श॒र्मन्स्या॑म॒ तव॑ स॒प्रथ॑स्त॒मेऽग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ १३ ॥

दे॒वः । दे॒वानां॑ । अ॒सि । मि॒त्रः । अ॒द्भुतः॑ । वसुः॑ । वसू॒नां । अ॒सि । चा॒रुः । अ॒ध्वरे॒ ।

श॒र्मन् । स्या॑म । तव॑ । स॒प्रथः॑ । त॒मे । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम । व॒यं । तव॑ ॥ १३ ॥

हे अग्ने देवो द्योतमानस्त्वं देवानां सर्वेषामद्भुतो महान्मित्रोऽसि । प्रौढः सखा भवसि । तथा चारुः शोभनस्त्वमध्वरे यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुरसि । निवासयिता भवसि । अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः । किंच संप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽतिशयेन विस्तीर्णे तव त्वत्संबन्धिनि शर्मणि यज्ञगृहे स्याम । प्रवर्तमाना भवेम । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

तत्ते॑ भ॒द्रं यत्स॑मि॒द्धः स्वे द॑मे सोमा॒हुतो॒ जर॑से मृ॒ळय॑त्तमः ।

दधा॑सि॒ रत्नं॑ द्र॒विणं॑ च दा॒शुषे॑ऽग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ १४ ॥

तत् । ते॒ । भ॒द्रं । यत् । संऽइ॒द्धः । स्वे । द॑मे । सोम॑ऽआहुतः । जर॑से । मृ॒ळय॑त्ऽतमः ।

दधा॑सि । रत्नं॑ । द्र॒विणं॑ । च । दा॒शुषे॑ । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम । व॒यं । तव॑ ॥ १४ ॥

हे अग्ने ते त्वत्संबन्धि तत्खलु भद्रं भजनीयं । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । स्वे दमे स्वकीय उत्तरवेदिलक्षणे निवासस्थाने । तस्यैष स्वो लोको यदुत्तर-

वेदीनाभिरिति श्रुतेः । तस्यामुत्तरवेद्यां समिद्धः सम्यक् इद्धः प्रज्वलितः सोमा-
हुतो हुतेन सोमरसेन संतर्पितः सन् जरसे । ऋत्विग्भिः स्तूयस इति यदस्ति
तद्भद्रमित्यर्थः । एवं प्रशस्तस्त्वं मृळयत्तमोऽतिशयेनास्माकं सुखयिता भूत्वा रत्नं
रमणीयं कर्म फलं वा द्रविणं धनं च दाश्रुषे हविर्देत्तवते यजमानाय दधासि ।
प्रयच्छसि । अन्यत्समानं ॥ समिद्धः । जिङ्घी दीप्तौ । कर्मणि निष्ठा । श्रीदितो
निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमाहुतः ।
सोमेनाहुतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जरसे । जरतिः स्तुति-
कर्मा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दधासि । अनुदात्ते
चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वं । सुऽद्रविणः । ददाशः । अनागाऽत्वं । अदिते । सर्वऽताता ।

यं । भद्रेण । शवसा । चोदयासि । प्रजाऽवता । राधसा । ते । स्याम ॥ १५ ॥

हे सुद्रविणः शोभनधनादितेऽखंडनीयाग्रे सर्वताता सर्वासु कर्मततिषु ।
यद्वा सर्वेषु यज्ञेषु वर्तमानाय यस्मै यजमानायानागास्त्वमपापत्वं पापराहित्येन
कर्माहतां त्वं ददाशः । प्रयच्छसि । स यजमानः समृद्धो भवति । यं च यजमानं
भद्रेण भजनीयेन कल्याणेन शवसा बलेन चोदयासि । संयोजयसि । सोऽपि
समृद्धो भवति । वयं च स्तोतारः प्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन ते राधसा
त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम । भवेम ॥ सुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि
धनानि यस्य । दु गतौ । दुदक्षिभ्यामिनन् । द्रविणशब्दस्यांते सकारोपजन-
श्छांदसः । ददाशः । दाशृ दाने । लेट्छाडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सर्वताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थे ता-
तिल्प्रत्ययः । यास्कपक्षे तु सर्वा स्तुतयो येषु यागेष्विवति बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । वर्णव्यापत्वात् । उभयत्रापि सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः ।
चोदयासि । चुद प्रेरणे । लेट्छाडागमः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्र तिरेह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥

सः । त्वं । अग्ने । सौभगऽत्वस्य । विद्वान् । अस्माकं । आयुः । प्र । तिर । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्ताग्ने स पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्त्वं सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं विद्वान् जानन् इहास्मिन्कर्मण्यस्माकमायुः प्रतिर । प्रवर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । त्वया प्रवर्धितं नोऽस्माकं तदायुर्मित्रादयः षट् देवता मामहंतां । पूजयन्तां । रक्षन्त्वित्यर्थः । मित्रः प्रमीतेस्त्राता । वरुणोऽवशिष्टानां निवारयिता । अदितिर्दीनाखंडनीया वा देवमाता । सिंधुः स्यंदनशीलोदकात्मा देवता । पृथिवी प्रथिता भूदेवता । उतेति समुच्चये । द्यौः प्रकाशमाना द्युलोकात्मा देवता । एताश्च सर्वा अग्निना प्रवर्धितमायुर्मामहंतामिति पूर्वचान्वयः ॥ सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभगान्मंत्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठाद्भावेऽञ् । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छांदसी । मामहंतां । मह पूजायां । भौवादिकः । लोटि बहुलं छंदसीति शपः झुः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽथतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रथमे मंडले पंचदशेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातं । द्वे विरूपे इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । द्वे एकादशौषसाय वाग्रय इति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया कुत्सस्यानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः । उषसि प्रातःकाले हविर्भाग्योऽग्निरस्ति स देवता । यद्वाग्रेयं तदिति पूर्वोक्तत्वानुद्धादिपरिभाषयेदमादीनि पंच सूक्तानि केवलाग्निदेवतानि । अतोऽस्य सूक्तस्यौषसगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवतेति वाशब्दार्थः ॥ प्रातरनुवाकस्याग्रेये ऋतौ त्रैष्टुभे छंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूचितमथैतस्या इति खंडे । द्वे विरूपे इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैते प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समाम्नायस्येत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां दहशे सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुऽअर्थे । अन्याऽअन्या । वत्सं । उप । धापयेते इति ।

हरिः । अन्यस्यां । भवति । स्वधाऽवान् । शुक्रः । अन्यस्यां । दहशे । सुऽवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्थे स्वर्णे शोभनगमनागमने । यद्वा । अर्थः प्रयोजनं । शोभनप्रयोजनोपेते विरूपे विषमरूपे शुक्लकृष्णतया नानारूपे द्वे अहोरात्रे चरतः । पुनःपुनः पर्यावर्तते । ते चाहोरात्रे अग्नेः सूर्यस्य च जनन्यौ । तत्र रात्रेः पुत्रः सूर्यः । स हि गर्भवद्रात्रावन्तर्हितः सन् तस्याश्चरमभागादुत्पद्यते । अहः पुत्रोऽग्निः । स हि तत्र विद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येनासत्कल्पः सन् तस्मादहः सकाशान्निर्मुक्तः प्रकाशमानं स्वात्मानं लभते । अनयोरेतयोः पुत्रत्वं च तैत्तिरीयैराम्नायते । तयोरेतौ वत्सावग्निश्चादित्यश्च । रात्रेर्वत्सः श्वेत आदित्यः । अहोऽग्निस्ताम्रोऽरुण

इति । ते चाहोरात्रे वत्सं स्वं स्वं पुत्रमन्यान्या परस्परव्यतिहारेणोपधापयेते । स्वकीयं रसं पाययतः । यद्रात्र्या कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य पायनं तदहः करोति । यदह्ना कर्तव्यं स्वपुत्रस्याग्ने रसस्य पायनं तद्रात्रिः करोति । एतच्च सायंप्रातःकालीनाहुत्यभिप्रायं । श्रूयते च । तस्मा अग्नये सायं हूयते सूर्याय प्रातरिति । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्या अन्यस्यामहरात्मिकायामग्नेर्जनन्यां हरी रसहरणशील आदित्यः स्वधावान् हविलर्लक्षणान्नवान्भवति । शुक्रो निर्मलदीप्तिरग्निः स्वजनन्या अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां सुवर्चाः शोभनदीप्ति-युक्तः सन्ददृशे । दृश्यते ॥ स्वर्थे । ऋ गतौ । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्निति भावे कर्मणि वा थन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । शोभनोऽर्थो ययोस्ते । आद्युदात्तं द्वच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं । समासवच्च बहुलमिति द्विर्भावः । बहुलग्रहणात्समासवद्भावाभावे तस्य परमाग्नेडितमिति परस्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याग्नेडितानुदात्तत्वं । धापयेते । धेट् पाने । आदेच इत्यात्वं । ततो हेतुमति णिच् । अर्तिहीत्यादिना धातोः पुगागमः । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापितं शास्त्रासाह्वयेति कृतात्वानां निर्देशेन । स हि युक्प्राप्तिख्यापनार्थः । यदि तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पुक् न प्राप्नोति सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादध्यापयतीत्यादाविव धापयेते इत्यत्रापि पुगागमः सिद्धः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । पा० १. ३. ८७. इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेट् उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८९. १. इति प्रतिषेधादात्मनेपदं । हरिः । हज् हरणे । औणादिक इन्प्रत्ययः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । भवति । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यां । पा० ८. १. ६५. इति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । ददृशे । दृशेऽछंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । सुवर्चाः । शोभनं वर्चस्तेजो यस्य । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

दशेमं त्वष्टुर्जनयंत गर्भमतद्रासो युवतयो विभृचं ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परि षी नयन्ति ॥ २ ॥

दश । इमं । त्वष्टुः । जनयंत । गर्भ । अतद्रासः । युवतयः । विऽभृचं ।

तिग्मऽअनीकं । स्वऽयंशसं । जनेषु । विऽरोचमानं । परि । सी । नयन्ति ॥ २ ॥

अतंद्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणेऽनलसाः । आलस्यरहिता जागरूका
 इत्यर्थः । युवतयो नित्यतरुण्यः । जरामरणरहिता इत्यर्थः । एवंभूता दश प्रा-
 च्याद्या दशसंख्याका दिशो गर्भं मेघेषु गर्भरूपेणांतर्वर्तमानं त्वष्टुर्दीप्तिमध-
 माद्वायोः सकाशाज्जनयंत । वैद्युतमग्निमुत्पादयंति । यद्वा दशसंख्याका अंगुल-
 यस्त्वष्टुर्दीप्तिमस्य वायोर्गर्भं स्वकारणभूते वायौ गर्भरूपेण वर्तमानं । अग्नेर्हि वायुः
 कारणं वायोरग्निरिति श्रुतेः । एवंभूतमिममग्निरमरणयोः सकाशाज्जनयंत । उत्पा-
 दयंति । कीदृश्योऽंगुलयः । अतंद्रासः पुनःपुनः कर्मकरण आलस्यरहिताः ।
 युवतयः । अपृथक्कृत्य वर्तमानाः । एकस्मिन्पाणी संहत्यावस्थिता इत्यर्थः । कीदृ-
 शमग्निं । विभृच्च । सर्वेषु भूतेषु विहृतं । जाठररूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः ।
 तिग्मानीकं । तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतेजसं । अत एव हि वैद्युताग्निदर्शने दृष्टिः
 प्रतिहन्यते । स्वयशसं । स्वायत्तयशस्कं । अतिशयेन यशस्विनमित्यर्थः । जनेषु
 जनपदेषु सर्वदेशेषु विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानं । बहूनामुपकारकमित्यर्थः ।
 एवंभूतं सीमेनमग्निं परि परितः सर्वतो नयंति । स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः
 स्वकीयं देशं प्रापयंति ॥ त्वष्टुः । त्विष दीप्ति । नमृनेष्ट्वष्टु इत्यादिना । उ० २. ९१ ।
 उणादिषु तृनंतो निपातितः । अतो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । विभृच्च । हज् हरणे ।
 अस्मात्कर्मणि निष्ठा । छांदसो रेफोपजनः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 हयहोर्भ इति भत्वं । यद्वा । औणादिकः क्लृप्त्ययः । तिग्मानीकं । तिज निशाने ।
 युजिरुचितिजां कुत्वं च । उ० १. १४४ । इति मक् । अन प्राणने । अनिहशिभ्यां
 चेतीकन् । तिग्मं तीक्ष्णमनीकं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । परि षी ।
 पूर्वपदादिति षत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्रीणि जाना परि भूषंत्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतून्प्रशासद्वि दधावनुष्टु ॥ ३ ॥

त्रीणि । जाना । परि । भूषन्ति । अस्य । समुद्रे । एकं । दिवि । एकं । अप्सु ।

पूर्वा । अनु । प्र । दिशं । पार्थिवानां । अमृतून् । प्रशासन् । वि । दधौ । अनुष्टु ॥ ३ ॥

अस्याग्नेस्त्रीणि त्रिसंख्याकानि जाना जननानि जन्मानि परि भूषन्ति ।
 परितः सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । यद्वा परीत्येष समित्येतस्य स्थाने । अस्याग्नेस्त्रीणि
 जन्मानि संभवन्ति । समुद्रेऽब्धौ वडवानलरूपेणैकं जन्म । दिवि द्युलोक आदि-

त्यात्मनैकं । अप्सु । आप इत्यंतरिक्षनाम । अंतरिक्षे वैद्युताग्निरूपेणैकं । एव-
मग्निस्त्रेधात्मानं विभज्य त्रिषु स्थानेषु वर्तत इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्त-
मानः सोऽग्निर्चतून्वसंताद्यान् षडृतून्प्रशासत् प्रकर्षेण विभक्ततया ज्ञापयन्पार्थि-
वानां पृथिव्याः संबंधिनां सर्वेषां प्राणिनां पूर्वा प्राचीं प्रदिशं प्रकृष्टां ककुभं ।
अनुष्ठित्येतद्व्ययं सम्यक्शब्दसमानार्थं सुष्ठिति यथा । सम्यगनुक्रमेण विदधौ ।
कृतवान् । स्वतो भेदरहितयोरखंडयोर्दिक्कालयोः प्राच्यादिभेदो वसंतादिभेदश्च
सूर्यगत्या निष्पाद्यते । अतः सूर्य एव तयोः कर्तेत्यर्थः ॥ जाना । जनी प्रा-
दुर्भावे । घञ् । कर्षात्तत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं ।
शेखंडसि बहुलमिति शेलोपः । भूषन्ति । भूष अलंकारे । भौवादिकः । यद्वा
भवतेलेटि सिबहुलं लेटीति सिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिविभावः संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावश्च । दिवि । अप्सु । उभयचोडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । पार्थिवानां । पृथिव्या जाजाविति प्राग्दीव्यतीयोऽज्प्रत्ययः । प्रशासत् ।
शासु अनुशिष्टौ । अस्मास्तः शतृ । जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्य-
स्ताच्छतुरिति नुमप्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुष्टु । अपदुःसुषु स्थः । उ०
१. २५. । इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बहुलवचनात्तिष्ठतेरनुपूर्वादपि भवति ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

क इमं वो निण्यमा चिकेत वत्सो मातृर्जनयत स्वधाभिः ।

बह्वीनां गर्भो अपसामुपस्थान्महान्कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥ ४ ॥

कः । इमं । वः । निण्यं । आ । चिकेत । वत्सः । मातृः । जनयत । स्वधाभिः ।

बह्वीनां । गर्भः । अपसां । उपऽस्थात् । महान् । कविः । निः । चरति । स्वधाऽवान् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमाना निण्यं । निणीतिंतर्हितनामैतत् । अवादिषु गर्भरूपे-
णांतर्हितं । तथा च मंत्रांतरं । गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां
गर्भश्चरथामिति । एवंभूतमिममग्निं वो युष्माकं मध्ये क आचिकेत । को
जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । सोऽयमग्निर्वत्सो मेघस्थानामपां वैद्युताग्निरूपेण
पुत्रस्थानीयः सन् मातृस्तस्य मातृस्थानीयानि वृष्ट्युदकानि स्वधाभिर्हविल्लक्षणे-
रन्नैर्जनयत । उत्पादयति । तथा च स्मर्यते । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुप-
तिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । अपि च बह्वीनां मेघस्था-

नामपां गर्भो वैद्युतरूपेण गर्भस्थानीयः सोऽग्निरपसामुपस्थात् समुद्रान्निश्चरति ।
 औषसाग्निरूपेणादित्यः सन्निर्गच्छति । कीदृशः । महान् । तेजसा प्रौढः । कविः ।
 क्रांतदर्शी । स्वधावान् । हविलर्क्षणान्नवान् । एक एवाग्निर्होमनिष्पादकल-
 क्षणेन पार्थिवरूपेण वैद्युतात्मनौषसरूपेणादित्यात्मना च विभज्य वर्तत इत्यर्थः ॥
 चिकेत । कित ज्ञाने । छांदसो लिट् । जनयत । जनी जृष क्लसु रंजोऽमंताश्चेति
 मित्रान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । पूर्ववच्छांदसो लङ् । बह्वीनां । नित्यं छंदसि
 । पा० ४. १. ४६. । इति बहुशब्दाङ्गीष् । आश्छंदसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वं ।
 अपसां । आप्लू व्याप्नौ । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वश्च नुट् चेति बहुलवचनाद-
 कर्माख्यायामप्याप्नोतेरसिप्रत्ययो ह्रस्वश्च । उपस्थात् । उपतिष्ठत्यापोऽचेत्युपस्थः ।
 आतश्चोपसर्ग इति कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादधिकरणे कप्रत्ययः ।
 मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आविध्यो वर्धते चारुसु जिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानाप्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥ ५ ॥

आविःऽत्यः । वर्धते । चारुः । आसु । जिह्वानां । ऊर्ध्वः । स्वऽयंशाः । उपऽस्थे ।

उभे इति । त्वष्टुः । विभ्यतुः । जायमानात् । प्रतीची इति । सिंहं । प्रति । जोषयेते

इति ॥ ५ ॥

आसु मेघस्थास्वप्सु वैद्युतात्मना वर्तमानोऽग्निश्चारुः शोभनदीप्तिः सन्
 आविध्यो वर्धते । आविर्भूतः प्रकाशमानो वृद्धिं प्राप्नोति । किं कुर्वन् । जिह्वानां
 कुटिलानां मेघेषु तिर्यगवस्थितानां तासामपामुपस्थ उत्संगे स्वयंशाः स्वायत्त-
 यशस्कोऽग्निरूर्ध्व ऊर्ध्वज्वलनः सन् । स्वकारणभूतास्वप्सु तिर्यगवस्थितास्वपि
 स्वयमूर्ध्व ज्वलन्नित्यर्थः । तदुक्तं वैशेषिकैः । अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनं ।
 अणुमनसोराद्यं कर्मेतान्यदृष्टकारितानीति । अपि च । उभे द्यावापृथिव्यौ त्वष्टुर्दी-
 प्ताज्जायमानादुत्पद्यमानात्तस्मादग्नेर्विभ्यतुः । भयं प्रापतुः । तदनंतरमुत्पन्नं सिंहं
 सहनशीलमभिभवनशीलं तमग्निं प्रतीची प्रत्यंचंत्यौ प्रतिगच्छत्यावाभिमुख्येन
 प्राप्नुवंत्यौ जोषयेते । सेवेते । यास्कस्त्वाह । आविरावेदनात्तत्त्यो वर्धते चारुसु
 चारु चरतेर्जिह्वं जिहीतेरूर्ध्व उच्छ्रितो भवति स्वयंशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थान

उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रतिजोषयेते द्यावापृथिव्याविति वाहो-
रात्रे इति वारणी इति वापि चैते प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते । नि० ८. १५. ।
इति ॥ आविष्ट्यः । आविःशब्दाच्छंदसि । पा० ४. २. १०४. ९. । इति शैषिकस्त्यप् ।
ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । पा० ८. ३. १०१. । इति षत्वं । आसु । इदमोऽन्वादेश इत्य-
शादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । न चोडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं शङ्कनीयं । अंतोदात्तादिदंशब्दाद्धि तद्धिधीयते । प्रतीची । प्रति-
पूर्वादंचतेऽर्चत्वगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसं-
ख्यानमिति ङीप् । अच इत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
ङीप् उदात्तत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । जोषयेते । जुषी प्रीतिसेवनयोः ।
स्वार्थे णिच् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

उभे भद्रे जोषयेते न मेने गावो न वाश्वा उप तस्थुरेवैः ।

स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूवांजति यं दक्षिणतो हविर्भिः ॥ ६ ॥

उभे इति । भद्रे इति । जोषयेते इति । न । मेने इति । गावः । न । वाश्वाः । उप । तस्थुः । एवैः ।

सः । दक्षाणां । दक्षऽपतिः । बभूव । अंजति । यं । दक्षिणतः । हविः । भिः ॥ ६ ॥

उभे अहश्च रात्रिश्च । यद्वा । उभे द्यावापृथिव्यौ । अरणी वा । भद्रे भजनीये
शोभनांग्यौ मेने स्त्रियौ जोषयेते न । सेवेते इव । यथा शोभने स्त्रियौ चामरहस्ते
राजानमुभयतः सेवेते । एवं द्यावापृथिव्यावेनमग्निमुभयतः सेवेते इत्यर्थः । अपि
च वाश्वा हंभारवं कुर्वत्यो गावो न गावो यथैवैः स्वकीयैश्चरिचैरादरातिशयेन
स्वकीयान्वत्सानुपतस्थुः । संगच्छंते । तथेममग्निं द्यावापृथिव्यावुपस्थिते भवतः ।
पूर्वं सेवनमाचमुक्तं । इदानीं पुनर्गोनिदर्शनेन तत्रैवादरातिशयो द्योत्यते । अतः
सोऽग्निर्दक्षाणां सर्वेषां बलानां दक्षपतिर्बलाधिपतिर्बभूव । आसीत् । बलानां
मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिर्बभूवेत्यर्थः । यमग्निं दक्षिणत आहवनीयस्य
दक्षिणभागेऽवस्थिता ऋत्विजो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिरंजति । आद्रीकुर्वन्ति
तर्पयन्ति । सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः ॥ वाश्वाः । वाशृ शब्दे । स्फायितं चीत्यादिना
रक् । एवैः । इण गतौ । इणशीङ्भ्यां वन्निति भावे वन्प्रत्ययः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

उद्यंयमीति सवितेव बाहू उभे सिचौ यतते भीम ऋजन् ।

उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मान्नवा मातृभ्यो वसना जहाति ॥ ७ ॥

उत् । यंयमीति । सविताऽइव । बाहू इति । उभे इति । सिचौ । यतते । भीम । ऋजन् ।

उत् । शुक्रं । अत्कं । अजते । सिमस्मात् । नवा । मातृऽभ्यः । वसना । जहाति ॥ ७ ॥

सवितेव सर्वस्य प्रेरक आदित्यो यथा बाहू बाहुस्थानीयान्नश्मीनुद्गमयति । तथायमौषसोऽग्निः स्वकीयानि तेजांस्युद्यंयमीति । भृशमुद्यतान्यूङ्वाभिमुखानि करोति । तदनंतरं भीमः सर्वेषां भयंकरोऽग्निरुभे सिचावुभे द्यावापृथिव्यौ ऋजन् प्रसाधयन् स्वतेजसालंकुर्वन्त्यतते स्वव्यापारे प्रयतते । तदनंतरं सिमस्मात्सर्वस्माद्भूतजाताच्छुक्रं दीप्तमत्कं सारभूतं रसमुदजते । ऊर्द्ध्वं रश्मिभिरादत्ते । अपि च मातृभ्यः स्वमातृस्थानीयेभ्यो वृष्ट्युदकेभ्यः सकाशान्नवा नवानि प्रत्यग्राणि वसना सर्वस्य जगत आच्छादकानि तेजांसि जहाति । उद्गमयति ॥ यंयमीति । यम उपरमे । अस्माद्यङ्लुकि नुगतोऽनुनासिकांतस्य । पा० ७. ४. ८५. । इत्यभ्यासस्य नुगागमः । एतच्चानुस्वारेण लक्षणार्थं । सिचौ । षिच क्षरणे । सिंचतः फलेन संयोजयत इति सिचौ द्यावापृथिव्यौ । क्विप् चेति क्विप् । यतते । यती प्रयत्ने । अत्कं । अत सातत्यगमने । इण्भीकापाशस्यतिमर्चिभ्यः कन्निति कन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । सिमस्मात् । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । नवा वसना । उभयत्र शेष्वंदसि बहुलमिति शेलोपः । जहाति । ओहाक् त्यागे । जौहोत्यादिकः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वेषं रूपं कृणुत उत्तरं यत्संपृचानः सदने गोभिरङ्गिः ।

कविर्बुध्नं परि मर्मज्यते धीः सा देवताता समितिर्बभूव ॥ ८ ॥

त्वेषं । रूपं । कृणुते । उत्तरं । यत् । संपृचानः । सदने । गोभिः । अत्ऽभिः ।

कविः । बुध्नं । परि । मर्मज्यते । धीः । सा । देवऽताता । संऽइतिः । बभूव ॥ ८ ॥

सदनेऽंतरिक्षे गोभिर्गोभीभिरङ्गिर्मैघस्थाभिः सह संपृचानो वैद्युतरूपेण संयुक्तः सन् त्वेषं दीप्तं सर्वैर्द्रुमशक्यमुत्तरमुत्कृष्टतरं रूपं वैद्युतं प्रकाशं यद्यदा कृणुते

करोति । तदानीं कविः क्रांतदर्शी धीः सर्वेषां धारकः सोऽग्निर्बुधं सर्वस्योदकस्य
मूलं मूलभूतमंतरिक्षं परि मर्मज्यते । परितो मार्ष्टि स्वतेजसाच्छादयति ।
तस्याग्नेः सा देवताता । देवेन देवनशीलेनाग्निना तता विस्तारिता दीप्तिर-
स्माभिः स्तुता सती समितिर्बभूव । तेजसां संहतिर्भवति ॥ संपृचानः । पृची
संपर्के । रौधादिकः । अस्माह्लटः शानच् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । सीदं-
त्यस्मिन् गंधर्वादय इति सदनमंतरिक्षं । अधिकरणे ल्युट् । मर्मज्यते । मृजूष्
शुद्धौ । अस्माद्यडि मर्मज्यते मर्मज्यमानास इति चोपसंख्यानं । पा० ७.४.९१.१.।
इति निपातनादभ्यास्यस्य रुगागमः । देवताता । देवेन तता देवताता । तनोतेः
कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । व्यत्ययेनात्वं । तृतीया
कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

उरु ते जयः पर्येति बुधं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्ने स्वयंशोभिरिडोऽदब्धेभिः पायुभिः पाह्यस्मान् ॥ ९ ॥

उरु । ते । जयः । परि । एति । बुधं । वि । रोचमानं । महिषस्य । धाम ।

विश्वेभिः । अग्ने । स्वयंशः । भिः । इडः । अदब्धेभिः । पायुः । भिः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

महिषस्य महतस्ते तव जयो राक्षसादीनामभिभावुकं विरोचमानं विशेषेण
दीप्यमानमुरु विस्तीर्णं धाम तेजो बुधमपां मूलभूतमंतरिक्षं पर्येति । परितो
व्याप्नोति । हे अग्ने । इडोऽस्माभिः प्रज्वलितः सन् विश्वेभिः सर्वैः स्वयंशोभिः
स्वकीयैरात्मीयैस्तेजोभिरस्मान्पाहि । रक्ष । कीदृशैः । अदब्धेभिः । राक्षसादिभि-
रहिंसितैः । पायुभिः । पालनशक्तैः ॥ जयः । जि जि अभिभवे । असुन् ।
अदब्धेभिः । दंभु दंभे । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदप्रतिषेधः । अनिदितामिति
नलोपः । ऋषस्तथोर्धोऽध इति धत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

धन्वन्तस्रोतः कृणुते गातुमूर्मिं शुक्रैर्मिभिरभि नक्षति क्षां ।

विश्वा सनानि जठरेषु धत्तेऽतर्नवासु चरति प्रसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् । स्रोतः । कृणुते । गातुं । ऊर्मि । शुक्रैः । ऊर्मिऽभिः । अभि । नक्षति । क्षां ।
विश्वा । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अंतः । नवासु । चरति । प्रऽसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् नभसि गातुं गमनशीलमूर्मिमुदकसंघमयमग्निः स्रोतः कृणुते । स्रो-
तसा प्रवाहरूपेण युक्तं करोति । शुक्रैर्निर्मलैरूर्मिभिस्तैर्जलसंघैः क्षां भूमि-
मभिनक्षति । अभिव्याप्नोति । स्वतेजोभिरंतरिक्षे जलसंघमुत्पाद्य तेन सर्वा
भूमिमभिवर्षतीत्यर्थः । पश्चाद्विश्वा सर्वाणि सनानि । अन्ननामैतत् । सर्वा-
ण्यन्नानि जठरेषु धत्ते । अवस्थापयति । तदर्थं नवासु वृष्ट्यनंतरमुत्पन्नसु प्रसूषु
सर्वेषामन्नानां प्रसवित्रीष्वोषधीषु पाकार्थमंतरश्चरति । मध्ये वर्तते । अंतर-
वस्थितेन भौमाग्निना सर्वा ओषधयः पच्यन्ते ॥ धन्वन् । रिवि रवि धवि
गत्यर्थाः । इदित्त्वान्बुम् । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति सप्रम्या
लुक् । धन्वांतरिक्षं धन्वंत्यस्मादाप इति यास्कः । नि० ५. ५. । नित्वादाद्युदात्तत्वं ।
गातुं । गाङ् गतौ । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः । ऊर्मि । अर्तेरुच्चेति
मिप्रत्ययः । नक्षति । नक्ष गतौ ॥

एकादशीमृचमाह ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक अवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

एव । नः । अग्ने । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । अवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

हे पावक शोधकाग्ने समिधास्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण । एवैवमुक्तप्र-
कारेण वृधानो वर्धमानः सन् रेवत् रयिमते धनयुक्ताय नोऽस्माकं अव-
सेऽन्नाय विभाहि । विशेषेण दीप्यस्व । अस्माकं तादृशमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः ।
नोऽस्माकं तदन्नं मित्रादयो ममहंतां । पूजयन्तां । रक्षन्त्वित्यर्थः । उतशब्दः
समुच्चये । पृथिवी च द्यौश्चेत्यर्थः ॥ एवा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः ।
वृधानः । वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
चानश् सार्वधातुकत्वेन डित्त्वान्नघूपधगुणाभावः । लसार्वधातुकत्वाभावेनानु-
दात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । रेवत् । रयिशब्दान्मतुप् । रयेर्मतौ बहुल-

मिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत् । रेशब्दाच्चेति मतुप उदात्तत्वं ।
सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥

स प्रलयेति नवर्चं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यार्षे चैष्टुभं । द्रविणोदस्त्वगुणवि-
शिष्टोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । स प्रलया नव द्रविणोदस
इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः । ब्यूढस्य
दशरात्रस्य षष्ठेऽहन्याग्निमारुत इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविज्ञानं । ब्यूढश्चेदिति
खंडे सूचितं । स प्रलयेत्याग्निमारुतं । आ० ८. ८. इति । स प्रलया सहसा
जायमान इति जातवेदस्य समानोदर्कमित्यादि ब्राह्मणं ॥ महापितृयज्ञे स्विष्ट-
कृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनस्य स प्रलयेत्येषा याज्या । दक्षिणाग्निरिति खंडे सूचितं ।
स प्रलया सहसा जायमान इत्याग्निः स्विष्टकृत्कव्यवाहनः । आ० २. १९. इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

स प्रलया सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि बळधत्त विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिषणा च साधन्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ १ ॥

सः । प्रलया । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । बट् । अधत्त । विश्वा ।

आपः । च । मित्रं । धिषणा । च । साधन् । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । ऽदां ॥ १ ॥

सहसा बलेन जायमानो निर्मथनेनोत्पद्यमानः सोऽग्निः सद्यस्तदानीमुत्पत्य-
नंतरमेव प्रलया प्रल इव चिरंतन इव विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्यानि कवेः
क्रांतदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्माणि बट् सत्यमधत्त । आधारयत् । पूर्वं विद्यमान
इवाग्निरुत्पत्तिसमकालमेव स्वकीयं हविर्वहनादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः ।
इममग्निं वैद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेष्ववस्थिता आपश्च धिषणा च या माध्य-
मिका वाक् सा च मित्रं सखिभूतं साधन् । साधयन्ति । कुर्वन्ति । तमिमं द्रवि-
णोदां द्रविणस्य धनस्य दातारमग्निं देवा ऋत्विजो धारयन् । गार्हपत्यादिरूपेण
धारयन्ति । यद्वा देवा एवेन्द्रादय इममग्निं द्रविणोदां हविल्लक्षणस्य धनस्य
दातारं कृत्वा दूत्ये धारयन् । धारयन्ति ॥ प्रलया । प्रलपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसी-
तीवार्थे थाल्प्रत्ययः । काव्यानि । कवेः कर्म काव्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य

इति थञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । साधन् । विधु संराडौ । णौ सिध्यतेरपार-
लौकिक इत्यात्वं । लेट्वाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । छंदस्युभयथेति
शप आर्द्धधातुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः । द्रविणोदां । द्रविणानि ददातीति
द्रविणोदाः । दु गतौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । छांदसः पूर्वपदस्य सुक् । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति ददातेर्विच् । सकारांतं त्वसुनि कृते निष्पद्यते ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

स पूर्वया निविदा कथ्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनां ।

✓ विवस्वता चक्षसा द्यामपश्च देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निऽविदा । कथ्यता । आयोः । इमाः । प्रऽजाः । अजनयत् । मनूनां ।
विवस्वता । चक्षसा । द्यां । अपः । च । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । दां ॥ २ ॥

सोऽग्निः पूर्वया प्रथमयाग्निर्देवेभ्य इत्यादिकया निविदा कथ्यता गुणि-
निष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वतायोर्मनोः संबन्धिनोक्थेन च स्तूयमानः
सोऽग्निर्मनूनां संबन्धिनीरिमाः प्रजा अजनयत् । उदपादयत् । मनुना स्तुतः
सन् मानवीः सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः । तथा विवस्वता विवासनवता
विशेषेणाच्छादयता चक्षसात्मीयेन तेजसा द्यां द्युलोकमपश्चांतरिक्षं च व्याप्नो-
तीति शेषः । अन्यत्समानं ॥ कथ्यता । कु शब्दे । अचो यदिति भावे यत् ।
कथं कवनं स्तुतिं करोति । तत्करोतीति णिच् । तदंतात् क्विप् । बहुलमन्यत्रापि
संज्ञाच्छंदसोरिति णिलुक् । तत्तस्तुक् । धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । आयोः । इण
गतौ । छंदसीण इत्युणप्रत्ययः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विश आरीराहुतमृजसानं ।

ऊर्जः पुत्रं भरतं सृप्रदानुं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ३ ॥

तं । ईळत । प्रथमं । यज्ञऽसाधं । विशः । आरीः । आऽहुतं । अृजसानं ।

ऊर्जः । पुत्रं । भरतं । सृप्रऽदानुं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । दां ॥ ३ ॥

हे विशः सर्वे मनुष्याः । आरीरग्निं स्वामिनं गच्छंत्यो यूयं तमग्निमीळत ।
स्तुध्वं । कीदृशं । प्रथमं । सर्वेषु देवेषु मुख्यं । यज्ञसाधं । यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः

साधकं निष्पादकं । आहुतं । हविर्भिस्तर्पितं । ऋजसानं । स्तोत्रैः प्रसाध्यमानं ।
 ऊर्जोऽन्नस्य पुत्रं । भुक्तेनान्नेन जाठराग्नेर्वर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं । भरतं । हविषां
 भर्तारं । यद्वा प्राणरूपेण सर्वासां प्रजानां भर्तारं । श्रूयते च । एष प्राणो
 भूत्वा प्रजा विभर्ति तस्मादेष भरत इति । सृष्टदानुं । सर्पणशीलदानयुक्तं ।
 अविच्छेदेन धनानि प्रयच्छंतमित्यर्थः । देवा इत्यादि गतं ॥ ईळत । ईड स्तुतौ ।
 लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । यज्ञसाधं । यज्ञं
 साधयतीति यज्ञसात् । साधयतेः क्तिप् । शेरनिटीति णिलोपः । आरीः । ऋ
 गतौ । सूचिसूचीत्यादिना । पा० ३. १. २२. १. । यङ् । यङोऽचि चेति चशब्देन
 बहुलग्रहणानुकर्षणादनैमित्तिको लुक् । प्रत्ययलक्षणेन द्विभावः । उरदत्वह-
 लादिशेषौ । रुयिकौ च लुकीति रुक् । यङ्लुगंतादौणादिकः क्तिप्रत्ययः ।
 यणादेशे रो रीति रेफलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वं । कृदिकारादक्तिन इति
 ङीष् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । ऋजसानं ।
 ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । ऋजिवृधिमंदिसहिभ्यः क्तिदिति कर्मण्यसानच् । भरतं ।
 भृज् भरणे । भृमृदशीत्यादिनातच् । सृष्टदानुं । सृष्ट् गतौ । स्फायितं चीत्यादिना
 रक् । सृष्टो दानुर्दानं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विदद्गातुं तनयाय स्वर्वित् ।

विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ४ ॥

सः । मातरिश्वा पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुं । तनयाय । स्वःऽवित् ।

विशां । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणःऽदां ॥ ४ ॥

सोऽग्निस्तनयायास्मदीयाय पुत्राय गातुमनुष्ठानमार्गं विदत् । लंभयतु ।
 कीदृशः । मातरिश्वा । मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातर्येतरिश्चे श्वसन्वर्तमानः ।
 पुरुवारपुष्टिः । पुरुभिर्बहुभिर्वारा वरणीया पुष्टिरभिवृद्धिर्यस्य स तथोक्तः । स्वर्वित् ।
 स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लंभयिता । विशां सर्वासां प्रजानां गोपा गोपायिता
 रक्षिता । रोदस्योर्द्वावापृथिव्योर्जनिता जनयितोत्पादयिता । देवा इत्यादि गतं ॥
 मातरिश्वा । श्वबुक्षन्नित्यादौ मातृशब्दोपपदात् श्वस प्राणन इत्यस्मात् कनिन्प्र-
 त्ययांतो निपात्यते । विदत् । विद् लभे । अस्मादंतर्भावितण्यर्थाच्छांदसो लुङ् ।

लृदिह्वात् च्छुरडादेशः । पादादित्वान्निघाताभावः । जनिता । जनिता मन्वे । पा० ६. ४. ५३. । इति नृचि णिलोपो निपात्यते ॥

पंचमीमुचमाह ॥

नक्तोषासा वर्णमामेम्याने धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावाक्षामा रुक्मो अंतर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ५ ॥

नक्तोषसा । वर्णं । आमेम्याने इत्याऽमेम्याने । धापयेते इति । शिशुं । एकं । समीची इति संऽईची ।

द्यावाक्षामा । रुक्मः । अंतः । वि । भाति । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ ५ ॥

नक्तोषासा रात्रिरहश्च वर्णं स्वकीयं स्वरूपमामेम्याने परस्परं पुनःपुनर्हि-
संयौ समीची संगते संश्लिष्टे । एवंभूते अहस्त्रियामे एकं शिशुमहः पुत्रमग्निं
धापयेते । हवींषि पाययेते । रुक्मो रोचमानः सोऽग्निर्द्यावाक्षामा द्यावा-
पृथिव्योरंतर्मध्ये विभाति । विशेषेण प्रकाशते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोषासा ।
नक्तेति रात्रिनाम । नक्तोषाश्च नक्तोषसा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
अन्येषामपीति सांहितिकमुपधादीर्घत्वं । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्र-
कृतिस्वरत्वं । आमेम्याने । मीङ् हिंसायां । अस्माद्यङ्लुगंताद्व्यत्ययेन शानच् ।
अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । एरनेकाच इति यण् । अभ्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धापयेते । धेट् पाने । अस्माख्यंतान्नि-
गरणचलनेति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेट् उपसंख्यानमिति वचनात् न
पादम्याङ्म । पा० १. ३. ८९. । इति प्रतिषेधः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
णिच् एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । समीची । संपूर्वादंचतेर्च्-
त्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । समः समीति सम्यादेशः ।
अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । अच् इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण डीप् उदात्तत्वं । पदकारस्य त्वयमभिप्रायः । उद् ईदिति विधीय-
मानमीत्वं सम उत्तरस्यायंचतेर्थ्यत्ययेन भवतीति । वा छंदसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं । द्यावाक्षामा । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वोत्तरप-
दयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे तृतीयो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

रा॒यो बु॒धः सं॒गम॑नो॒ वसू॑नां॒ यज्ञ॑स्य॒ के॒तुर्म॑न्मसा॒धनो॒ वेः ।

अ॒मृत॑त्वं रक्ष॒माणा॑स॒ एनं॑ दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयन्द्रवि॒णोदां ॥ ६ ॥

रा॒यः । बु॒धः । सं॒ऽगम॑नः । वसू॑नां । य॒ज्ञस्य॑ । के॒तुः । म॒न्मऽसा॒धनः । वेरि॑ति॒ वेः ।

अ॒मृत॑ऽत्वं । रक्ष॒माणा॑सः । ए॒नं । दे॒वाः । अ॒ग्निं । धा॒रय॑न् । द्र॒वि॒णऽदां ॥ ६ ॥

योऽग्नी रा॒यो धन॑स्य बु॒धो मूल॑भूतः । आहु॒ति॒द्वारा॑ सर्वेषां धनानां कार॒णत्वात् । वसू॑नां निवासहेतूनां धनानां संगमनः संगमयिता । स्तोतृणां प्राप॒यिता । यज्ञ॑स्य दर्शपूर्णमासादेः के॒तुः के॒तयिता॑ ज्ञापयिता । वेरात्मानमभि॒गच्छ॑तः पुरुषस्य मन्मसाधनो मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता । अमृतत्वं स्वकीयामरणत्वं रक्षमाणासः पालयन्तो देवा एनं धनस्य दातारमग्निं धारयन्ति ॥ रा॒यः । ऊ॒डि॒दमि॑ति विभक्तेरुदात्तत्वं । संगमनः । नद्यादिलक्षणे ल्युः । वेः । वी गत्यादिषु । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । टिलोपश्च ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नू च॒ पुरा॑ च॒ स॒दनं॑ रयी॒णां जा॒तस्य॑ च॒ जाय॑मानस्य च॒ क्षां ।

स॒तश्च॑ गो॒पां भव॑तश्च॒ भूरे॑र्दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयन्द्रवि॒णोदां ॥ ७ ॥

नु॒ । च॒ । पुरा॑ । च॒ । स॒दनं॑ । रयी॒णां । जा॒तस्य॑ । च॒ । जाय॑मानस्य । च॒ । क्षां ।

स॒तः । च॒ । गो॒पां । भव॑तः । च॒ । भूरे॑ः । दे॒वाः । अ॒ग्निं । धा॒रय॑न् । द्र॒वि॒णऽदां ॥ ७ ॥

नू चेति निपातसमुदाय अद्येत्यस्यार्थे । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोर्नू च । नि० ४. १७. इति यास्कः । नू चाद्यास्मिन्काले पुरा च रयीणां सर्वेषां धनानां सदनमावासस्थानं जातस्योत्पन्नस्य कार्यजातस्य जायमानस्योत्पद्यमानस्य च क्षां निवासयितारं । सतश्च सर्वत्र विद्यमानस्वभावस्य नित्यस्य चाकाशादेर्भवतश्च सद्भावं प्राप्नुवतो भूररसंख्यातस्यान्यस्य च भूतजातस्य गोपां गोपायितारं रक्षितारं द्रविणोदां धनप्रदं । एवंगुणविशिष्टमग्निं देवा धारयन् । हविर्वोदृत्वेन धारयन्ति ॥ नू च । ऋचि तुनुषेति दीर्घः । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । क्षां । क्षि निवासगत्योः । अस्माक्षिच् । वृद्धाया-

देशौ । अयंतात्किप् । शेरनिटीति णिलोपः । वेरपृक्तलोपाच्चलि लोपो बली-
यानिति पूर्वं लोपो व्योर्वलीति यलोपः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं ।
न पदांतद्विर्वचनवरेयलोपेति प्रतिषेधात् । यद्वा ह्यै जै स्वै ह्ये । अस्मात्किप् ।
आदेच इत्यात्वं । सतः । अस्तेः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । असोरलोप इत्या-
रलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

द्रवि॒णो॒दा द्रवि॒णस॒स्तुरस्य॑ द्रवि॒णो॒दाः सन॑रस्य॒ प्र यंस॑त् ।

द्रवि॒णो॒दा वी॒रव॑न्तीमिषं॒ नो द्रवि॒णो॒दा रा॑सते दी॒र्घमा॑युः ॥ ८ ॥

द्रवि॒णः ऽदाः । द्रवि॒णसः । तुर॑स्य । द्रवि॒णः ऽदाः । सन॑रस्य । प्र । यंस॑त् ।

द्रवि॒णः ऽदाः । वी॒रऽव॑न्ती । इषं॒ । नः । द्रवि॒णः ऽदाः । रा॑सते । दी॒र्घः । आ॑युः ॥ ८ ॥

द्रविणोदा द्रविणस्य धनस्य बलस्य वा दाताग्निस्तुरस्य त्वरमाणस्य चलतो
जंगमस्य द्रविणसो बलस्य धनस्य वैकदेशं प्रयंसत् । अस्मभ्यं प्रयच्छतु ।
तथा द्रविणोदाः सनरस्य सननीयस्य संभजनीयस्य स्थावररूपस्य धनस्यैकदेशं
प्रयच्छतु । अपि च द्रविणोदा वीरवन्ती वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तामिषमन्नं नोऽस्मभ्यं
प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदा दीर्घमायुरस्मभ्यं रासते । प्रयच्छतु ॥ तुरस्य । तुर
त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । सनरस्य । वन षण संभक्तौ । कृदरादयश्च । उ०
५. ४९. । इत्यरन्प्रत्ययः । यंसत् । यम उपरमे । लेट्यडागमः । सिबहुलं लेटीति
सिप् । रासते । रा दाने । पूर्ववह्लेटि सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने स॒मिधा॑ वृ॒धानो॑ रे॒वत्पा॑वक॒ अ॒वसे॒ वि भा॑हि ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒महं॑ताम॒दितिः॑ सि॒न्धुः पृथि॑वी उ॒त द्यौः ॥ ९ ॥

ए॒व । नः । अ॒ग्ने । सं॒ऽइधा॑ । वृ॒धानः । रे॒वत् । पा॒वकः । अ॒वसे॑ । वि । भा॑हि ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । मा॒महं॑तां । अ॒दितिः॑ । सि॒न्धुः । पृथि॑वी । उ॒त । द्यौः ॥ ९ ॥

व्याख्यातेयं पूर्वसूक्ते । अक्षरार्थस्तु हे शोधकाग्ने । एवमस्माभिर्दत्तेन समिदा-
दिद्रव्येण वृधानो वर्धमानः सन् नोऽस्माकं धनयुक्तायान्नाय विशेषेण प्रकाशस्व ।

अस्माकं तदन्नं मित्रादयो मामहंतां । पूजयन्तां । रक्षन्तित्यर्थः । तथा सिंधुरन्धे-
वता द्यावापृथिव्यौ च मामहंतां ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्थो वर्गः ॥

अप न इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्यार्घं गायत्रं । श्रुचिगुणकोऽग्निः श्रुद्धोऽग्निर्वा
देवता । तथा चानुक्रांतं । अप नोऽष्टौ श्रुचये गायत्रमिति । विनियोगो
लैंगिकः ॥ अत्रेदमाख्यानं । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी सर्वान्यज्ञान्बबाधे । तां
हंतुमिंद्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समब्रवीदेषा त्वया हंतव्येति । स चाव-
धीत् । तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया चरितं यत्त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन्
ऋमकाषीरिति । तमृषिं शोकः प्राप्नोत् । स ऋषिरनेन सूक्तेनाग्निं स्तुत्वा शो-
कमपागमयत् । तथा च तांडकं । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी यज्ञानवल्लिहंत्यचरत् ।
तामिंद्रः कया च मायया हंतुं नाशंसत् । अथ ह सुमित्रः कुत्सः कल्याण आस ।
तमब्रवीदित्यादि । तस्मादेतत्सूक्तं श्रुगपनयनाय विनियोज्यं । अत एव हि
सूत्रकारेण भारद्वाजेन दशमेऽहनि कर्तव्ये शान्तिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं
विनियुज्यते । नव च सुचाहुतीरप नः शोश्रुचदघमिति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

अप नः शोश्रुचदघमग्ने श्रुश्रुग्ध्या रयिं । अप नः शोश्रुचदघं ॥ १ ॥

अप नः । शोश्रुचत् । अघं । अग्ने । श्रुश्रुग्धि । आ । रयिं । अप नः । शोश्रुचत् । अघं ॥ १ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकमघं पापमपशोश्रुचत् । अस्मत्तो निर्गत्यास्मदीयं शत्रुं शो-
चयतु । यद्वा । अस्मदीयं पापं शोश्रुचत् । शोकयस्तं सद्धिनश्यतु । अपि चास्माकं
रयिं धनमा समंताच्छुश्रुग्धि । प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्यमादरातिशयद्यो-
तनाय पुनः पठ्यते । अवश्यमस्माकमघं विनश्यत्विति ॥ शोश्रुचत् । श्रुच
शोके । अस्माद्यङ्लुगंताल्लेङ्गागमः । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । अघं शोश्रुचदयिं श्रुश्रुग्धि चेति चार्थप्रती-
तेश्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । श्रुश्रुग्धि । श्रुच दीप्ती । लोटि
बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । हुम्ल्भ्यो हेर्धिः । चोः कुरिति कुत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

१ सु॒क्षे॒त्रि॒या सु॒गा॒तु॒या व॒सू॒या च॒ य॒जाम॒हे । अ॒प॒ नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ २ ॥

सु॒ऽक्षे॒त्रि॒या । सु॒गा॒तु॒ऽया । व॒सु॒ऽया । च॒ । य॒जाम॒हे । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया वसूया च धनेच्छया निमित्तभूतया च यजामहे । अग्निं हविर्भिः पूजयामहे । यद्वा । सुक्षेत्रिया देवयजनलक्षणशोभनदेशसंबन्धिना हविषाग्निं यजामहे । नोऽस्माकमघमपशो-
शुचत् । विनश्यतु ॥ सुक्षेत्रिया । शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रं । तद्विषयेच्छा सुक्षेत्रिया ।
सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । व्यत्ययेनेत्वं । क्यजंतात्
अ प्रत्ययादिति भावेऽकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ।
एवमुत्तरत्रापि । यद्वा शोभनं क्षेत्रमस्यास्तीति सुक्षेत्रं । इयाडियाजीकाराणामु-
पसंख्यानमिति तृतीयाया डियाजादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्र॒ य॒ज्ञं॒दि॒ष्ट ए॒षां प्रा॒स्माका॑सश्च॒ सूर॑यः । अ॒प॒ नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ ३ ॥

प्र॒ । य॒त् । भं॒दि॒ष्टः । ए॒षां । प्र॒ । अ॒स्माका॑सः । च॒ । सूर॑यः । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ३ ॥

यद्यथैषां स्तोतृणां मध्येऽयं कुत्सः प्रभंदिष्टः प्रकर्षेण स्तोतृतमः । एवमस्मा-
कासोऽस्माकीनाः सूरयः स्तोतारश्च प्रकर्षेण स्तोतृतमा भवंति । अन्यत्समानं ॥
भंदिष्टः । भंदतिः स्तुतिकर्मा । भदि कल्याणे सुखे चेति तु धातुः । अस्मात्तृजंतात्तु-
च्छंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । अस्माकासः । अस्माकं संबन्धि-
नोऽस्माकाः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकावित्यस्माकादेशः । छंदसोऽणप्र-
त्ययस्य लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावः । आज्ञसेरसुक् । स्थानि-
वदादेशेऽपि मकारान्तरस्याकारस्योदात्तत्वं । यद्वा षष्ठीबहुवचनेऽस्माकंशब्दस्य
मध्योदात्तस्य दृष्टत्वात्स एवाचार्येणातिदिश्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्र॒ य॒त्ते॒ अ॒ग्ने॒ सूर॑यो॒ जाये॑महि॒ प्र॒ ते॒ व॒यं । अ॒प॒ नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ ४ ॥

प्र॒ । य॒त् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । सूर॑यः । जाये॑महि । प्र॒ । ते॒ । व॒यं । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्ते तव सूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते । पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति । ततो वयं च ते तव स्तोतारः संतः प्रजायेमहि । पुत्रपौत्रादिभिरूपेता भवेम ॥ जायेमहि । प्रार्थनायां लिङ् । श्यनि ज्ञाजनीर्ज्ञेति जादेशः । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र यदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः । अप नः शोऽनुचदधं ॥ ५ ॥

प्र। यत्। अग्नेः। सहस्वतः। विश्वतः। यन्ति। भानवः। अप। नः। शोऽनुचत्। अघं ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः शन्नून्भिभवतोऽग्नेर्भानवो दीप्त्रयो विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात्प्रयन्ति । प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति । यद्यस्मादेवं तस्मात्तेनाग्नितेजसास्मदीयमघं नश्यतु ॥ यन्ति । इणो यण् । पा० ६. ४. ८९. इति यणादेशः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अप नः शोऽनुचदधं ॥ ६ ॥

त्वं। हि। विश्वतः। मुखः। विश्वतः। परिभूः। असि। अप। नः। शोऽनुचत्। अघं ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतोऽज्वालः । तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहतिरस्ति । अतो हे विश्वतोमुखामे विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात्परिभूरसि । अस्माकं परियहीता भव । रक्षको भवेत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

द्विषो नो विश्वतोमुखाति नावेव पारय । अप नः शोऽनुचदधं ॥ ७ ॥

द्विषः। नः। विश्वतः। मुखः। अति। नावाऽइव। पारय। अप। नः। शोऽनुचत्।

अघं ॥ ७ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुखामे नावेव नावा नदीमिव द्विषः शन्नून्तोऽस्मानतिपारय । अतिक्रमय्य शन्नुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नावाऽइव । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । पारय । पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

स नः सिंधुमिव नावयाति पर्षा स्वस्तये । अप नः शोशुचदधं ॥ ८ ॥

सः । नः । सिंधुः । इव । नावया । अति । पर्ष । स्वस्तये । अप । नः । शोशुचत् । अधं ॥ ८ ॥

पूर्वोक्त एवार्थः पुनरपि दाढ्याय प्रार्थ्यते । हे अग्ने स त्वं नोऽस्मान्नावया नावा सिंधुमिव नदीमिव स्वस्तये क्षेमार्थमतिपर्ष । शत्रूनतिक्रमय्य पालय । शत्रुरहितं प्रदेशमस्मान्प्रापयेत्यर्थः । तत्प्रसादान्नोऽस्माकमघं पापं चापशोशुचत् । अस्मत्तोऽपक्रम्यास्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया । आङ्याजया-
रामुपसंख्यानमिति तृतीयाया अयारादेशः । उपोत्तमं रिति । पा० ६. १. २१७. ।
इत्यकारस्योदात्तत्वं । पर्षा । पृ पालनपूरणयोः । लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्वोर-
भावः । सिद्धहुलं लेटीति बहुलवचनात्सिप् । गुणः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचमो वर्गः ॥

वैश्वानरस्येति तृचं पंचमं सूक्तं कुत्सस्यार्षे चैष्टुभं । वैश्वानरगुणकोऽग्निः
श्रुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । वैश्वानरस्य तृचं वैश्वानरीयमिति ।
ब्यूढस्य चतुर्थेऽहन्याग्निमारुत इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानं । ब्यूळश्चेदिति
खंडे सूचितं । वैश्वानरस्य सुमतौ क ई व्यक्ताः । आ० ८. ८. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुऽमतौ । स्याम । राजा । हि । कं । भुवनानां । अभिऽश्रीः ।

इतः । जातः । विश्वं । इदं । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां लोकांतरनेतृत्वेन स्वामित्वेन वा संबंधिनोऽग्नेः
सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्याम । अनुग्राह्यत्वेन वर्तमाना भवेम ।
हि कमित्येतद्विशिष्टार्थः । स हि वैश्वानरोऽभिः श्रीरभिश्चयणीय अभिमुख्येन
सेवितव्यः सन्भुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति । यो वैश्वा-
नरोऽग्निरितोऽस्मादरणिद्वयाज्जातमात्र एवेदं सर्वं जगद्विचष्टे । विशेषेण

पश्यति । प्रातरुद्यता सूर्येण च यतते । संयतते संगच्छते । उद्यंतं वावादित्य-
मग्निरनुसमारोहतीति तैत्तिरीयकं । यद्वा पार्थिवस्याग्नेस्तेजांस्युद्गच्छति । सूर्यकि-
रणाश्चाधोमुखं प्रसरंति । तयोः संगमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते सूर्येणेत्युषिर्ब्रूते ।
तथा च यास्कः । अमुतोऽमुष रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषः । तयोर्भासोः
संसंगं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् । नि० ७. २३. । इति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य
सुमतौ स्यामेति संबंधः ॥ वैश्वानरस्य । विश्वेषां नराणां संबंधी । नरे संज्ञाया-
मिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तस्येदमित्यण् । सुमतौ । शोभना मतिः सुमतिः ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु
तत्र कारकादित्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य क्तिनो न प्राप्नोति । एवं । तर्हि मतिर्मननं ।
भावे क्तिन् । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । चष्टे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं पश्यतिकर्मा च । अदादित्वाच्छपो
लुक् । स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः । यतते । यती प्रयत्ने ॥

चातुर्मास्यान्वारंभणीया वैश्वानरपार्जन्या । तस्यां वैश्वानरस्य हविषः पृष्टो
दिवीति याज्या । चातुर्मास्यानीति खंडे सूचितं । पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः
पृथिव्यां पर्जन्याय प्रगायत । आ० २. १५. । इति ॥ तामेतां द्वितीयामृचमाह ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश । ✓

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तं ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्यां । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ।

वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तं ॥ २ ॥

अयं वैश्वानरोऽग्निर्दिवि द्युलोक आदित्यात्मना पृष्टः संस्पृष्टः । यद्वा निषिक्तो
निहितो वर्तते । तथा पृथिव्यां भूमौ गार्हपत्यादिरूपेण पृष्टः संस्पृष्टो निहितो
वा । तथा विश्वाः सर्वा ओषधीः पृष्टः संस्पृष्टः सोऽग्निराविवेश । पाकार्थमंतः-
प्रविष्टवान् । अंतःप्रविष्टेन पार्थिवेनाग्निना हि सर्वा ओषधयः पच्यन्ते । सहसा
परेषामसाधारणेन बलेन पृष्टः संस्पृष्टो वैश्वानरो नोऽस्मान्दिवाहि रिषो हिं-
सतः शत्रोः पातु । रक्षतु । तथा स वैश्वानरो नक्तं रात्रावप्यस्मान्हिंसकात्पातु ॥
पृष्टः । स्पृश संस्पर्शने । छांदसः सकारलोपः । यद्वा पृषु सेचने । निष्ठायां यस्य
विभाषेतीट्प्रतिषेधः । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्यां । उदात्तयण

इति विभक्तिरुदात्ता । रिषः । रिष हिंसायां । क्किप् चेति क्किप् । सावेकाच इति पञ्चम्या उदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्त्वस्मान्नायो मघवानः सचंतां ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

वैश्वानर । तव । तत् । सत्यं । अस्तु । अस्मान् । रायः । मघऽवानः । सचंतां ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर तव तत्त्वदीयं तदस्माभिः क्रियमाणं कर्म सत्यमस्तु । अवितथफलं भवतु । ततोऽस्मान्मघवानो मघवंतो धनवंतो रायो धनवदतिप्रियाः पुत्राः सचंतां । सेवंतां । एवं यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तत् मित्रोऽहरभिमानी देवो वरुणो रात्र्यभिमानी । अदितिरदीना देवमाता सिंधुः स्यंदनशीलोदकाभिमानी देवः । उतशब्दः समुच्चये । एते सर्वे मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतां । पालयंतामित्यर्थः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षष्ठो वर्गः ॥

जातवेदस इत्येकर्वं षष्ठं सूक्तं मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्षं वैष्टुभं । जातवेदो-गुणकोऽग्निः श्रुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । जातवेदस एका जातवेदस्यमेतदादीन्येकभूयांसि सूक्तसहस्रमेतत्तु कश्यपार्षमिति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहः स्वाग्निमारुते जातवेदस्यनिविद्धानात्पूर्वमेषा शंसनीया । सूचितं च । जातवेदसे सुनवाम सोममित्याग्निमारुते जातवेदस्यानां । आ० ७. १. इति ॥

तामेतां प्रथमामृचमाह ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुं दुरितात्यग्निः ॥ १ ॥

जातऽवेदसे । सुनवाम । सोमं । अरातिऽयतः । नि । दहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुःऽगानि । विश्वा । नावाऽइव । सिंधुं । दुःऽइता । अति ।

अग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदिष्वे । यद्वा जातैः सर्वैः प्राणि-
भिर्ज्ञायमानाय जातधनाय जातप्रज्ञाय वाग्रये लतारूपं सोमं सुनवाम । अभि-
षुणुयाम । जातवेदोगुणकमग्निं यष्टुं सोमाभिषवं करवामेत्यर्थः । सोऽग्निररा-
तीयतोऽरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं निदहाति । नितरां दहतु
भस्मीकरोतु । अपि च सोऽग्निर्नोऽस्मान्विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्ग-
मनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखान्यतिपर्षत् । अतिपारयतु । अतिक्रमय्य दुःखरहितं
सुखं प्रापयतु । तत्र दृष्टान्तः । नावेव सिंधुं । यथा कश्चित्कर्णधारो ग्राहादिभिर्दुष्ट-
सत्त्वैराकुलितां नदीं नावा तारयति । तद्वत् । तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभू-
तानि पापान्यस्मानग्निरतिपारयतु । दुःखनिमित्तात्पापादप्यस्मानुत्तारयन्वित्यर्थः ।
अत्र निरुक्तं । जातवेदाः कस्मात् जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जाते जाते
विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः
पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणमित्यादि । नि० ७. १९. ॥
जातवेदसे । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
चेति वचनात्कारकपूर्वाद्भेदेरसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । अरातीयतः । न
विद्यते रातिर्दानं यस्येत्यरातिः शत्रुः । तमिवास्मानाचरति । उपमानादा-
चारे । पा० ३. १. १०. । उपमानभूतात्कर्मणः क्यच् । क्यजंताल्लटः शतृ । शतुरनुम
इति ङ्स उदात्तत्वं । दहाति । दह भस्मीकरणे । लेट्यडागमः । विद्यते लभ्यत
इति वेदो धनं । विट् लाभे । औणादिकः कर्मण्यसुन् । पर्षत् । पृ पालनपूर-
णयोः । अस्मादंतर्भावितव्यर्थाल्लेट्यडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । दुर्गाणि ।
दुःखेन गम्यत एष्विति सुदुरोरधिकरण इति गमेर्ङः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तमो वर्गः ॥

स यो वृषेत्येकोनविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । स यो वृषेकोना
वार्षागिरा ऋजाश्वांबरीषसहदेवभयमानसुराधस इति । वृषागिरो महाराजस्य
पुत्रभूता ऋजाश्वादयः पंच राजर्षयः सहेदं सूक्तं ददन्तुः । अतस्तेऽस्य सूक्तस्य
ऋषयः । उक्तं ह्यार्षानुक्रमण्यां । सूक्तं स यो वृषेत्येतत्पंच वार्षागिरा विदुः ।
नियुक्ता नामधेयैः स्वैरपि चैतत्पदित्यूचीति । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । इंद्रो
देवता ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीय इदं सूक्तं । तथा च सूचितं । यं त्वं
रथमिंद्र स यो वृषेन्द्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयं । आ० ८. १. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

स यो वृषा वृष्येभिः समोका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।

सतीनसत्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्येभिः । संऽओकाः । महः । दिवः । पृथिव्याः । च । संऽराट् ।

सतीनऽसत्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १ ॥

य इन्द्रो वृषा कामानां वर्षिता वृष्येभिर्वृष्णि भवैर्वीर्यैः समोकाः सम्यक् समवेतः संगतः । महो महतो दिवो द्युलोकस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेश्च सम्राडीश्वरः । सतीनसत्वा । सतीनमित्युदकनाम । उदकस्य सत्वा सादयिता गमयिता । भरेषु संग्रामेषु हव्यः सर्वैः स्तोतृभिराह्वातव्यः । एवंभूतो मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तः स इन्द्रो नोऽस्माकमूती ऊतये रक्षणाय भवतु ॥ वृष्येभिः । वृषन्-शब्दाद्भवे छंदसीति यत् । अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न भवति । महः । मह पूजायां । क्विप् । यद्वा महच्छब्देऽच्छब्दलोपः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सम्राट् । मो राजि समः क्वाविति राजतौ क्विबंत उत्तरपदे समो मकारस्य मकारादेशः । मकारस्य च मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थं । सतीनसत्वा । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । मेघेषु निषीदतीति सतीनं वृष्ट्युदकं । औणादिक ईनप्रत्ययस्तकारांतदेशश्च । यद्वा सती माध्यमिका वाक् । सा इना ईश्वरा यस्य तत्सतीनं । व्यत्ययेन पुंवद्भावाभावः । तत्सत्वा । सदेरंतर्भावितरण्यथात्प्र ईरसद्योस्तुट् चेत्यौणादिको वनिप् तुडागमश्च । मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मरुत्वान् । ऋय इति मतुपो वत् । ऊती । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यस्यानामः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृचहा शुष्मो अस्ति ।

वृषंतमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनामः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेऽभरे । वृचऽहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्ऽतमः । सखिऽभिः । स्वेभिः । एवैः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ २ ॥

यस्येन्द्रस्य यामो गतिरनामः परैरप्राप्ता सूर्यस्येव । यथा सूर्यस्य गतिरन्यैर्न
प्राप्तुं शक्यते तद्वत् । स्वेभिरात्मीयैरेवैर्गमनशीलैः सखिभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह
वृषंतमोऽतिशयेन कामानां वर्षिता । भरे भरे सर्वेषु संयामेषु वृत्रहा शत्रूणां
हंता शुष्मः सर्वेषामसुराणां शोषकः । एवंभूतो य इन्द्रोऽस्ति विद्यते स मरुत्वा-
निन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामः । या प्रापणे । अर्तिस्तुस्वित्यादिना
भावे मन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । शुष्मः । शुष शोषणे । अविमिविसिशु-
षिभ्यः क्तिदिति मन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अस्ति । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
वृषंतमः । वृषन्शब्दादुत्तरस्य तमपो नाद्वस्येति नुट् । एवैः । इण् गतौ ।
इण्शीङ्भ्यां वन् ॥

तृतीयामुचमाह ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुधानाः पंथासो यंति शवसापरीताः ।

तरहेषाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुधानाः । पंथासः । यंति । शवसा । अपरिऽइताः ।

तरत्ऽहेषाः । सासहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य पंथासो रश्मयो रेतसो वृष्ट्युदकानि दुधाना दुहंतः प्रवर्षतो यंति ।
निर्गच्छंति । द्युलोकादितस्ततः प्रसरंति । तत्र दृष्टांतः । दिवो न । यथा द्योत-
मानस्य सूर्यस्य किरणा वृष्टिं कुर्वतो नभःस्थलान्निर्गच्छंति तद्वत् । कीदृशा
रश्मयः । शवसा बलेन सहिताः । अपरीताः । परैरनभिगताः । दुःप्रापा इत्यर्थः ।
सोऽयमिन्द्रस्तरहेषा द्वेषांसि शत्रून्तरन् । जितशत्रुक इत्यर्थः । पौंस्येभिर्बलैः सा-
सहिः शत्रूणामभिभविता । एवंभूतो मरुत्वानिन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥
रेतसः । रेत इत्युदकनाम । रीयते गच्छतीति रेतः । री गतिरेषणयोः । सुरीभ्यां
नुट् चेत्यसुन् तुङागमश्च । शसो व्यत्ययेन ऊसादेशः । दुधानाः । दुह प्रपूरणे ।
कर्तरि लट् शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । व्यत्ययेन घत्वं । वृषादेराकृतिग-
णत्वादाद्युदात्तत्वं । पंथासः । पतंतीति पंथानो रश्मयः । पतेत्य् चेतनीनिप्रत्ययः ।
थकारांतादेशश्च । जसि पथिमथ्यभुक्षामादिति व्यत्ययेनात्वं । आज्ञसेरसुक् । यद्वा
पंथान इत्यत्र वर्णव्यापत्त्या नकारस्य सकारः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्या-
द्युदात्तत्वं । सासहिः । सह अभिभवे । उत्सर्गश्छंदसीति वचनादाहगमहन इति
क्लिप्रत्ययः । लिङ्ङ्वावाद्भिर्वचनं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

सो अंगिरोभिर्गिरस्तमो भूषा वृषभिः सखिभिः सखा सन् ।

ऋग्मिभिर्ऋग्मी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ४ ॥

सः । अंगिरः ऽभिः । अंगिरः ऽतमः । भूत् । वृषा । वृष ऽभिः । सखि ऽभिः । सखा । सन् ।

ऋग्मि ऽभिः । ऋग्मी । गातु ऽभिः । ज्येष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । जती ॥ ४ ॥

स इन्द्रोऽंगिरोभिः । अंगंति गच्छंतीत्यंगिरसो गन्तारः । तेभ्योऽप्यंगिरस्तमोऽभूत् । अतिशयेन गन्ता भवति । वृषभिर्वृषा वर्षितृभ्योऽप्यतिशयेन वर्षिता । सखिभिः समानख्यानेभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि सखातिशयेन हितकारी । एवंभूतः सन् ऋग्मिभिरर्चनीयेभ्योऽपि ऋग्यर्चनीयो भवति । गातुभिर्गातयेभ्यः स्तोतयेभ्योऽपि ज्येष्ठोऽतिशयेन स्तोतव्यः । एवंगुणविशिष्टो मरुत्वानिन्द्रो रक्षणाय भवतु ॥ अंगिरोभिः । अंगि रंगि लगि गत्यर्थाः । अंगिरा अप्सराः । उ० ४. २३५. २३६. । इत्यौणादिकोऽसुन्प्रत्ययो निपात्यते । इदमादिषु सर्वत्र पञ्चम्यर्थे तृतीया । ऋग्मिभिः । ऋच स्तुतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । मत्वर्थीयो मिनिः । पदत्वात्कुत्वं जश्त्वं च । गातुभिः । गा स्तुतौ । कमिमनिजनीत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

स सूनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋभ्या नृषाह्ये सासह्यं अमित्रान् ।

सनीळेभिः अवस्यानि तूर्वेन्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ५ ॥

सः । सूनु ऽभिः । न । रुद्रेभिः । ऋभ्या । नृ ऽसह्ये । ससह्यान् । अमित्रान् ।

स ऽनीळेभिः । अवस्यानि । तूर्वेन् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । जती ॥ ५ ॥

सूनुभिर्न पुत्रैरिव रुद्रेभ्यो रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्युक्त ऋभ्या महान् । एवंभूतः स इन्द्रो नृषाह्ये नृभिः पुरुषैः सोढव्ये संग्रामेऽमित्रान् शत्रून् सासह्यानभिभूतवान् । अपि च सनीळेभिः समाननिलयैर्मरुद्भिः सह अवस्यानि । अव इत्यन्ननाम । तद्धेतुभूतान्युदकानि तूर्वेन् मेघात्प्रच्यावयन् मरुत्वानिन्द्रोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ नृषाह्ये । षह मर्षणे । शकिसहोश्चेति कर्मणि यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां धात्वकारस्य दीर्घत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

सासहान् । षह अभिभवे । लिटः कसुः । अभ्यासदीर्घत्वं छांदसं । अमित्रान् । मित्राण्येषु न संतीत्यमित्राः । नजो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सनीळेभिः । समानं नीळं येषां ते सनीळाः । ससानस्य छंदसीति सभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स मन्युमीः समदनस्य कर्तास्माकेभिर्नृभिः सूर्ये सनत् ।

अस्मिन्नहन्सत्पतिः पुरुहूतो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ६ ॥

सः । मन्युऽमीः । सऽमदनस्य । कर्ता । अस्माकेभिः । नृऽभिः । सूर्ये । सनत् ।

अस्मिन् । अहन् । सत्ऽपतिः । पुरुऽहूतः । मरुत्वान् । नः । भवत् । इद्रं । जती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपहतासु गोषु तैः सह युद्धार्थं विनिर्गता ऋज्जाश्वादयोऽनेन सूक्तेने-
द्रमस्तुवन् । स इन्द्रो मन्युमीः । मन्योः कोपस्य निर्माता । यद्वा । अभिमन्य-
मानस्य शत्रोर्हिंसकः । अपि च । समदनस्य संग्रामस्य कर्ता । सत्पतिः सतां
पालयिता । पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूतः । एवंगुणविशिष्टः स अस्मिन्नहन्
अस्मिन्निवसेऽस्माकेभिरस्माकेरस्मदीयेर्नृभिः पुरुषैः सूर्ये सूर्यप्रकाशं सनत् । संभक्तं
करोतु । शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनिरोधकमंधकारं संयोजयतु । स च मरुत्वानिन्द्रोऽस्माकं
रक्षणाय भवतु ॥ मन्युमीः । मन्युं मिनातीति मन्युमीः । मीज् हिंसायां । क्विप् ।
समदनस्य । सह माद्यन्त्यस्मिन्निति समदनः संग्रामः । मदी हर्षे । अधिकरणे
ल्युट् । सहस्य सः संज्ञायां । पा० ६. ३. ७८. । इति सभावः । अस्माकेभिः ।
तस्मिन्निणि च युष्माकास्माकावित्यण्यस्मच्छब्दस्यास्माकादेशः । संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्बृहद्भावः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । स्वरस्तु प्रास्मा-
कासश्च सूरयः । ऋ० १. ९७. ३. । इत्युचोक्तः । सनत् । वन षण् संभक्तौ । लेट्य-
डागमः । अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सत्पतिः । पत्यावैश्वर्ये इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

तमृतयो रणयञ्छूरसातौ तं क्षेमस्य क्षितयः कृण्वत चां ।

स विश्वस्य करुणस्येश एको मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ७ ॥

तं । ऊतयः । रणयन् । शूरऽसातौ । तं । क्षेमस्य । क्षितयः । कृण्वत । चां ।

सः । विश्वस्य । करुणस्य । ईशे । एकः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ७ ॥

तमिंद्रं शूरसातौ शूरैर्वीरिपुरुषैः संभजनीये संग्राम ऊतयो गंतारो मस्तौ
रणयन् । रमयन्ति । यद्वा प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवंरूपं शब्दमिंद्रमुद्दिश्य
कुर्वन्ति । अपि च क्षितयो मनुष्यास्तमिंद्रं क्षेमस्य रक्षणीयस्य सर्वस्य धनस्य
चां चातारं कृण्वत । कुर्वन्ति । देवतांतरादस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । स
इंद्रो विश्वस्य सर्वस्य करुणस्याभिमतफलनिष्पादनरूपस्य कर्मण एकोऽसहाय
एवेशे । ईष्टे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ऊतयः । अवतेर्गत्यर्थात् कृत्यल्युटो बहुलमिति
कर्तरि क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् ।
ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । यद्वा कर्तरि क्तिच् । रणयन् । रमतेर्हेतुमणि-
जंतावर्तमाने छांदसो लङ् । अंत्यविकारश्छांदसः । यद्वा । रण शब्दार्थः ।
अस्मास्मिजंतात्पूर्ववत्सङ् । चां । चैङ् पालने । चायत इति चाः । क्तिप् चेति
चशब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणान्निरूपपदादपि क्तिप् । करुणस्य । दुकृञ् करणे ।
कृवृदारिभ्य उनन्निति भाव उनन् । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ईशे । ईश ऐश्वर्ये ।
लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

तमप्संत शवस उत्सवेषु नरो नरमवसे तं धनाय ।

सो अंधे चित्तमसि ज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नो भवत्विंद्र ऊती ॥ ८ ॥

तं । अप्संत । शवसः । उत्सवेषु । नरः । नर । अवसे । तं । धनाय ।

सः । अंधे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ८ ॥

नरो नेतारः स्तोतारः शवसो बलस्य संबंधिषूत्सवेषु संग्रामेषु नरं जयस्य
नेतारं तमिंद्रमप्संत । आप्नुवन्ति । किमर्थं । अवसे । अन्नार्थं रक्षणार्थं वा ।
तथा धनाय । धनार्थं च तमिंद्रं प्राप्नुवन्ति । यस्मात्स इंद्रस्तमसि दृष्टिप्रतिबंधकेऽंधे
चित् आध्यानरहिते चित्तव्यामोहकरेऽपि संग्रामे ज्योतिर्विजयलक्षणं प्रकाशं
विदत् । लंभयति । तस्मात्तमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ अप्संत । आपू
व्याप्तौ । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । व्यत्ययेन कसप्रत्ययः । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं ।

विदत् । विट् लाभे । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने छंदसो लुङ् ।
लृदिच्चाच्चेरडादेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

नवमीमुचमाह ॥

स सव्येन यमति ब्राधतश्चित्स दक्षिणे संगृभीता कृतानि ।

स कीरिणा चित्सनिता धनानि मरुत्वान्नो भवत्विद्र ऊती ॥ ९ ॥

सः । सव्येन । यमति । ब्राधतः । चित् । सः । दक्षिणे । संऽगृभीता । कृतानि ।

सः । कीरिणा । चित् । सनिता । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ९ ॥

स इन्द्रः सव्येन वामहस्तेनैकहस्तेन ब्राधतश्चित् हिंसतो महतः शबूनपि
यमति । नियमयति । तथा स इन्द्रो दक्षिणे दक्षिणपार्श्वस्थेन हस्तेनैकेन यजमानैः
कृतानि हवींषि संगृभीता । संगृह्णाति । अपि च स इन्द्रः कीरिणा चित् कीर्त-
यित्वा स्तोत्रा च स्तुतः सन्धनानि सनिता प्रदानशीलो भवति । हविःप्रदातृ-
णामिव स्तोतृणामपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥ यमति । यम उपरमे ।
णिच्यमंतत्वान्मिच्छे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छंदस्युभययेति शप आर्द्धधातुक-
त्वात्परेनिटीति णिलोपः । ब्राधतः । वृधु वृद्धौ । अस्मादतिप्रत्यय औणादिक
आमागमश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । संगृभीता । ग्रह उपादाने । लिङि बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । लिङः सलोप इति सलोपः । ग्रहिज्यादिना संप्र-
सारणं । ह्यग्रहोर्भे इति भत्वं । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । सनिता । षणु दाने ।
ताच्छीलिकस्तृन् । धनानि । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

दशमीमुचमाह ॥

स ग्रामेभिः सनिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्नृवृद्ध ।

स पौंस्येभिरभिभूरशस्तीर्मरुत्वान्नो भवत्विद्र ऊती ॥ १० ॥

सः । ग्रामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः । कृष्टिऽभिः । नृ । अद्य ।

सः । पौंस्येभिः । अभिऽभूः । अशस्तीः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १० ॥

स इन्द्रो ग्रामेभिर्मरुत्संघैः सह सनिता फलानां प्रदाता भवति । स चाद्या-
स्मिन्नहनि नृ क्षिप्रं विश्वाभिः कृष्टिभिः सर्वैर्मनुष्यै रथेभिरिन्द्रसंबन्धिभी रथैः
कारणभूतैर्विदे । विज्ञायते । अपि च स इन्द्रः पौंस्येभिः स्वकीयैर्बलैरशस्तीरशंस-

नीयान् शचूनभिभूः । अभिभवन्वर्तते । मरुत्वान्स इन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय
भवतु ॥ ग्रामेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । ग्रामादीनां च । फि० २. १५ ।
इत्याद्युदात्तत्वं । विदे । विद ज्ञाने । कर्मणि लट् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स जामिभिर्यत्समजाति मीळहेऽजामिभिर्वा पुरुहूत एवैः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेषे मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ११ ॥

सः । जामिऽभिः । यत् । संऽअजाति । मीळहे । अजामिऽभिः । वा । पुरुऽहूतः । एवैः ।

अपां । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ११ ॥

पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूतः स इन्द्रो मीळहे संग्रामे । मीळहमिति धन-
नाम । तद्धेतुत्वात्संग्रामोऽपि मीळहशब्देनोच्यते । जामिभिर्वैधुभिरजामिभिर्वा
बांधवरहितैर्वैर्युद्धार्थं मरुद्भिः सह यद्यदा समजाति संगच्छते । तेषामुभयवि-
धानामपामिंद्रं प्राप्नुवतां पुरुषाणां तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य तत्पुत्रस्य च जेषे
जयप्राप्तये स इन्द्रो भवति । किमु वक्तव्यमस्माकं स्तोतृत्मानां जयो भवतीति ।
अन्यत्समानं ॥ समजाति । अज गतिक्षेपणयोः । लेट्याडागमः । जेषे । जि
जये । औणादिकः सप्रत्ययः । चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । यद्वा । जेषु शेषु प्रेषु गतौ ।
क्विप् चेति क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स वज्रभृद्दस्युहा भीम उग्रः सहस्रचेताः शतनीथ ऋभ्वा ।

चम्रीषो न शर्वसा पांचजन्यो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १२ ॥

सः । वज्रऽभृत् । दस्युऽहा । भीमः । उग्रः । सहस्रऽचेताः । शतऽनीथः । ऋभ्वा ।

चम्रीषः । न । शर्वसा । पांचऽजन्यः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १२ ॥

स इन्द्रो वज्रभृत् अन्यैर्भर्तुमशक्यस्य वज्रस्य भर्ता । दस्युहा दस्यूनामुपक्षप-
यितृणामसुराणां हंता । भीमः सर्वेषां भयहेतुः । उग्र उद्गूणतेजाः । सहस्रचेता

बहुविधज्ञानः । सर्वज्ञ इत्यर्थः । शतनीथ । बहुस्तुतिर्बहुविधप्रापणो वा । ऋभ्वा ।
 उरु भासमानो महान्वा । चम्प्रीषो न चम्वां चमसे रसात्मनावस्थितः सोम इव
 शवसा बलेन पांचजन्यः । गंधर्वा अप्सरसो देवा असुरा रक्षांसि पंच जनाः ।
 निषादपंचमाश्चत्वारो वर्णा वा । तेषु रक्षकत्वेन भवः । एवंभूतः स मरुत्वानिंद्रो
 नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ दस्युहा । बहुलं छंदसीति हंतेः क्विप् । भीमः ।
 जिभी भये । भीमादयोऽपादान इत्यपादाने भियः षुग्वेति मक् । शतनीथः ।
 गीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्निति कथन्प्रत्ययः । चम्प्रीषः । इष
 गतौ । चम्वामिष्यति गच्छतीति चम्प्रीषः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । वर्णव्या-
 पत्या रेफो दीर्घश्च । यद्वा चमेरौणादिक ईषन्प्रत्ययः । पूर्ववद्रेफः । पांचजन्यः ।
 भवार्थे वहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यं । पा० ४. ३. ५८. ३. इति ज्यप्रत्ययः ।
 जिह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमुचमाह ॥

तस्य वज्रः क्रंदति स्मत्स्वर्षा दिवो न त्वेषो रवथः शिमीवान् ।

तं संचते सनयस्तं धनानि मरुत्वान्नो भवत्विंद्रं ऊती ॥ १३ ॥

तस्य । वज्रः । क्रंदति । स्मत् । स्वःऽसाः । दिवः । न । त्वेषः । रवथः । शिमीऽवान् ।

तं । संचते । सनयः । तं । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १३ ॥

तस्येन्द्रस्य वज्रः कुलिशः स्मत् भृशं क्रंदति । शत्रूनाक्रंदयति । रोदयतीत्यर्थः ।
 य इंद्रः स्वर्षाः शोभनस्योदकस्य दाता । दिवो न दिवः संबन्धी सूर्य इव त्वेषो
 दीप्तः । रवथः शब्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता । शिमीवान् । शिमीति कर्मनाम ।
 लोकानुग्राहकेन कर्मणा युक्तः । तमिंद्रं सनयो धनस्य दानानि संचते । सेवन्ते ।
 तथा तं धनानि च सेवन्ते । स मरुत्वानिंद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ क्रंदति ।
 कदि क्रदि क्कदि आह्वाने रोदने च । छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वाखेरनि-
 टीति णिलोपः । स्वर्षाः । सुपूर्वादत्तेर्विच् । सुष्टुतिं गच्छतीति स्वरुदकं । तत्स-
 नोतीति स्वर्षाः । षण्णु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्नोरनुनासिक-
 स्यादित्यात्वं । सनोतेरन इति षत्वं । त्वेषः । त्विष दीप्तौ । पंचाद्यच् । रवथः । रु
 शब्दे । शीङ्शपिरुगमिवंचिजीविप्राणिभ्योऽथ इत्यथप्रत्ययः । गुणावादेशौ ।
 सनयः । सनोतेर्भाव औणादिक इप्रत्ययः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

यस्याजस्रं शवसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सी ।

स पारिषत्क्रतुभिर्मंदसानो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १४ ॥

यस्य । अजस्रं । शवसा । मानं । उक्थं । परिऽभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सी ।

सः । पारिषत् । क्रतुऽभिः । मंदसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्योक्थं प्रशस्यं शवसा मानं बलेन सर्वस्य परिच्छेदकं सर्वेषां बल-
स्योपमानभूतं वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ विश्वतः सीमजस्रमनवरतं परिभुजत्
परितः सर्वतो भुनक्ति पालयति । स इंद्रः क्रतुभिरस्माभिः कृतैर्यागैर्मंदसानो
मोदमानः सन्पारिषत् । अस्मान्दुरितात्पारयतु ॥ उक्थं । वच परिभाषणे । पातृ-
तुदिवचीत्यादिना कर्मणि थक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । परिभुजत् ।
भुज पालनाभ्यवहारयोः । लेट्यडागमः । व्यत्ययेन शः । पारिषत् । पार तीर
कर्मसमाप्नौ । लेट्यडागमः । सिबहुलं लेटीति सिप् । तस्याईधातुकत्वादित् ।
व्यत्ययेन णिलोपः । मंदसानः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । ऋजि-
वृद्धिमंदिसहिभ्यः क्तिदित्यसानच्प्रत्ययः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्चन शवसो अंतमापुः ।

स प्ररिक्का त्वक्षसा क्ष्मो दिवश्च मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १५ ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । च । न । शवसः । अंतं । आपुः ।

सः । प्रऽरिक्का । त्वक्षसा । क्ष्मः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १५ ॥

देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यस्येन्द्रस्य शवसो बलस्यांतमवसानं देवा
वस्वाद्या देवगणा नापुः । नानशिरः । तथा मर्ता मनुष्या आपश्चनापोऽपि न
प्रापुः । स तादृश इंद्रस्त्वक्षसा शचूणां तनूकर्वात्मीयेन बलेन क्ष्मः पृथिव्या
दिवश्च स्वर्गस्य च प्ररिक्का प्रकर्षेण रेचको भवति । लोकद्वयादयस्य बलम-
तिरिच्यत इत्यर्थः । मरुद्भिर्युक्तः स इंद्रो नोऽस्माकमूती ऊतये रक्षणेभ्यः भवतु ॥
देवता । देव एव देवता । देवात्तलिति स्वार्थे तल् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या
लुक् । मर्ताः । मृद् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । निह्वादाद्यु-

दात्तत्वं । प्ररिक्ता । रिचिर् विरेचने । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्निप् । अंत्य-
विकारश्चादसः । त्वक्षसा । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । असुन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
क्ष्मः । क्ष्मेति पृथिवीनाम । आतो धातोरित्यच्चात इति योगविभागादिष्टसिद्धि-
रित्यभिधानात् ङसि भसंज्ञायामाकारलोपः । यद्वा क्ष्मायी विधूनने । अस्मात्क्विप्
चेति क्विप् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपः । अन्यत्समानं । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे दशमो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

रोहिच्छ्यावा सुमदंशुर्ललामीद्युक्षा राय ऋज्जाश्वस्य ।

वृषखंतं विभ्रती धूर्षु रथं मंद्रा चिकेत नहुषीषु विक्षु ॥ १६ ॥

रोहित् । श्यावा । सुमत् ऽअंशुः । ललामीः । द्युक्षा । राये । ऋज् ऽअश्वस्य ।

वृषण् ऽवतं । विभ्रती । धूः ऽसु । रथं । मंद्रा । चिकेत । नहुषीषु । विक्षु ॥ १६ ॥

रोहित् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा । उभयोः पार्श्वयोरुभयविधवर्ण-
युक्त्यर्थः । सुमदंशुः । सुमत् स्वतः प्रांशुः । उक्तं च यास्केन । सुमत् स्वय-
मित्यर्थः । नि० ६. २२. । इति । अतिदीर्घावयवा । ललामीः पुंड्रवती । अश्वभू-
षणयुक्ता वा । द्युक्षा दिवि द्युलोके कृतनिवासा ऋज्जाश्वस्यैतत्संज्ञस्य राजर्षे राये
धनार्थं वृषखंतं वृष्णा सेक्तेद्रेण युक्तं रथं धूर्षु युगसंबन्धिषु वहनप्रदेशेषु विभ्रती
वहन्ती मंद्रा सर्वेषामाह्लादकर्यश्वपंक्तिर्नहुषीषु । नहुषा मनुष्याः । तत्संबन्धिनीषु
सेनालक्षणासु प्रजासु चिकेत । ज्ञायते । ईदृश्याश्वपंक्त्या युक्त इन्द्रः संग्रामेष्व-
नुग्राहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः । ललामशब्दाच्छंदसीवनिपाविति
मत्वर्थीय इकारः । अङ्गन्तत्वात्सुलोपाभावः । द्युक्षा । क्षि निवासगत्योः । औणा-
दिको डप्रत्ययः । ततष्टाप् । ऋज्जाश्वस्य । ऋज् गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । ऋजं-
द्रेत्यादिना रक्प्रत्ययांतो निपातितः । ऋज्जा गतिमंतोऽश्वा यस्य । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखंतं । अनी नुडिति मतुपो नुट् । चिकेत । कित ज्ञाने ।
छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । व्यत्ययेन तिप् ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

एतत्त्यत्तं इन्द्र वृष्ण उक्थं वार्षागिरा अभि गृणन्ति राधः ।

ऋज्जाश्चः प्रष्टिभिरंबरीषः सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्णे । उक्थं । वार्षागिराः । अभि । गृणन्ति । राधः ।

ऋज्जऽऋज्जः । प्रष्टिऽभिः । अंबरीषः । सहऽदेवः । भयमानः । सुऽराधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र वृष्णः कामानां वर्षितुस्ते तव त्यत्तदेतदुक्थं स्तोत्रं राधः संराधकं त्वत्प्रीतिहेतुं वार्षागिरा वृषागिरो राज्ञः पुत्रा ऋज्जाश्चादयोऽभिगृणन्ति । आभिमुख्येन वदन्ति । वार्षागिरा इत्येतद्विवृणोति । ऋज्जाश्च एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैरन्यैर्ऋषिभिः सहेंद्रमस्तौत् । के ते पार्श्वस्थाः । अंबरीषादयश्चत्वारो राजर्षयः ॥ वार्षागिराः । तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः । गृणन्ति । गृ शब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधः । राध साध संसिद्धौ । राधोति समृद्धो भवत्यनेनेति राधः । करणेऽसुन् । ऋज्जाश्चः । ऋज्जा गतिमंतोऽश्वा यस्य स तथोक्तः । अंबरीषः । अवि शब्दे । औणादिकोऽरीषन्प्रत्ययः । उ० ४. २९. सहदेवः । देवैः सह वर्तत इति सहदेवः । वीपसर्जनस्येति विकल्पनात्सभावाभावः । भयमानः । जिभी भये । अस्मादंतर्भावितरण्यार्थाद्व्यत्ययेन शानच् । बहुलं छंदसीति शपः श्वोरभावः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । सुराधाः । राध इति धननाम । शोभनं राधो यस्य । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टदशीमृचमाह ॥

दस्यूञ्छिम्यूश्च पुरुहूत एवैर्हत्वा पृथिव्यां शर्वा नि बर्हीत् ।

सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्विन्येभिः सनत्सूर्यं सनत्पः सुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्यून् । शिम्यून् । च । पुरुऽहूतः । एवैः । हत्वा । पृथिव्यां । शर्वा । नि । बर्हीत् ।

सनत् । क्षेत्रं । सखिऽभिः । श्विन्येभिः । सनत् । सूर्यं । सनत् । अपः । सुऽवज्रः ॥ १८ ॥

पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूत इन्द्र एवैर्गमनशीलैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् पृथिव्यां भूमौ वर्तमानान्दस्यून्पक्षपयितृञ्छून् शिम्यूश्च शमयितृन्वधकारिणो राक्षसादींश्च हत्वा प्रहृत्य तदनंतरं शर्वा हिंसकेन वज्रेण निबर्हीत् । अवधीत् । निबर्हयति

वधकर्मा । एवं शत्रून्निरस्य श्वित्येभिः श्वेतवर्णैरलंकारेण दीप्रांगैः सखिभिर्मि-
त्रभूतैर्मरुद्भिः सह क्षत्रं शत्रूणां स्वभूतां भूमिं सनत् । समभाक्षीत् । तथा वृत्रेण
तिरोहितं सूर्यं तस्य वृत्रस्य हननेन सनत् । अभजत । प्राप्तवानित्यर्थः । तथा
सुवजः शोभनवजयुक्त इन्द्रो वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्ट्युदकानि सनत् । सम-
भजत ॥ दस्यून् । दसु उपक्षये । यजिमनिशुं धिदसिजनिभ्यो युः । वृषादित्वादा-
द्युदात्तत्वं । शिम्यून् । शमु उपशमे । शमयति सर्वं तिरस्करोतीति राक्षसादिः
शिम्युः । औणादिको युनप्रत्ययः । वर्णव्यापत्याकारस्येत्वं । शर्वा । शृ हिंसायां ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिष् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । सनत् ।
वन षण् संभक्तौ । लङि बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । श्वित्येभिः ।
श्विता वर्णैः । औणादिको नक्प्रत्ययः । श्वित्वं शुक्लवर्णमर्हतीति श्वित्याः । छंदसि
चेति यः । सुवजः । आद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्वपरिहृताः सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा सर्वकालीनोऽस्माकमिन्द्रोऽधिवक्तास्तु । अधिवचनं पक्षपातेन
वचनं । यथोक्तं ब्राह्मणायाधिव्रूयादिति । सर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो
भवतु । वयं चापरिहृता अकुटिलगतयः संतो वाजं हवित्क्षणमन्नं सनुयाम ।
संभजामहे । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्मित्रादयो मामहंतां । पूजितं
कुर्वन्तु ॥ विश्वाहा । विश्वान्यहानि विश्वाहानि । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । शेषं-
दसि बहुलमिति शेलोपः । उपधादीर्घत्वं नलोपः । मरुद्भ्यादित्वात्पूर्वपदा-
तोदात्तत्वं । अपरिहृताः । हृ कौटिल्ये । निष्ठायामपरिहृताश्च । पा० १. २. ३२. ।
इति निपातनात् हुभावाभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सनुयाम ।
षण् दाने । लिङि तनादित्वादुप्रत्ययः । वन षण् संभक्तावित्यस्माद्वा व्यत्यये-
नोप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकादशो वर्गः ॥

प्र मंदिन इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमांगिरसस्य कुत्सस्यार्धे । अष्टम्याद्याश्चतस्र-
स्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्यः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र मंदिन
एकादश कुत्सश्चतुस्त्रिष्टुवंतमाद्या गर्भस्राविण्युपनिषत् ॥ दशरात्रस्य नवमेऽहनि
मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । विश्वजित इति खंडे सूचितं । प्र मंदिन इमा उ वेति
मरुत्वतीयं । आ० ८. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र मंदिने पितुमर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहन्नुजिश्चना ।

अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ १ ॥

प्र। मंदिने। पितुऽमत्। अर्चत। वचः। यः। कृष्णऽगर्भाः। निऽअहन्। ऋजिश्चना।

अवस्यवः। वृषणं। वज्रऽदक्षिणं। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः । मंदिने स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय पितुमवचो हविलक्षणेनान्ने-
नोपेतं स्तुतिलक्षणं वचनं प्रार्चत । प्रकर्षेणोच्चारयत । य इन्द्र ऋजिश्चनैतत्सं-
ज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः सन् कृष्णगर्भाः । कृष्णो नाम कश्चिदसुरः । तेन
निषिक्तगर्भास्तदीया भार्या निरहन् । अवधीत् । कृष्णमसुरं हत्वा पुत्राणामप्य-
नुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्या अप्यवधीदित्यर्थः । अवस्यवो रक्षणेच्छवो वयं
वृषणं कामानां वर्षितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं तं मरुत्व-
तमिन्द्रं सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे । आह्वयामहे ॥ मंदिने । मदि स्तुति
मोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । औणादिक इतिप्रत्ययः । तदुक्तं यास्केन । मंदी मंद-
यतेः स्तुतिकर्मण इति । पितुमत् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं ।
कृष्णगर्भाः । कृष्णेन निषिक्ता गर्भा यासु तास्तथोक्ताः । परादिश्छंदसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अवस्यवः । अवेरौणादिको भावेऽसुन् । अव इच्छत्य-
वस्यति । सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम
इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । सख्याय । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्य इति
यप्रत्ययः । हवामहे । ह्वेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो व्यंसं जाहषाणेन मन्युना यः शंबरं यो अहन्पिप्रुमव्रतं ।

इन्द्रो यः शृष्णमश्रुषं न्यावृणङ्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥

यः । विऽञ्सं । जहृषाणेन । मन्युना । यः । शंबरं । यः । अहन् । पिप्रुं । अव्रतं ।
इंद्रः । यः । शुष्णं । अशुषं । नि । अवृणक् । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

य इन्द्रो जहृषाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन व्यंसं विगतभुजं वृचमहन् ।
अवधीत् । अपि च य इन्द्रः शंबरमेतत्संज्ञमसुरं चावधीत् । तथाव्रतं व्रतस्य
यागादेः कर्मणो विरोधिनं पिप्रुमेतत्संज्ञमसुरं च य इन्द्रोऽवधीत् । किंच य
इन्द्रोऽशुषं शोषणरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्संज्ञमसुरं न्यवृणक् ।
न्यवर्जयत् । समूलं हतवानित्यर्थः । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ व्यंसं ।
विगतोऽसौ यस्मात् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यण उदात्तस्वरितयोर्यण
इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । जाहृषाणेन । हृष तुष्टौ । अच वृद्धार्थः । छंदसि
लिट् । लिट्ः कानज्वेति तस्य कानजादेशः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहिता-
यामभ्यासस्य दीर्घत्वं । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अशुषं । शुष शोषणे । इगुपधलक्षणः
कः । शुषाः शोषका न संत्यस्येत्यशुषः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्दस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिंधवः सश्रति व्रतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यं । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।

यस्य । इन्द्रस्य । सिंधवः । सश्रति । व्रतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य महद्भिपुलं पौंस्यं बलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तते । यस्य
चेन्द्रस्य व्रते नियमनरूपे कर्मणि वरुणो वर्तते । वरुणोऽपीन्द्रस्य नियमनं ना-
तिक्रामतीत्यर्थः । अपि च । सूर्योऽपि यस्येन्द्रस्य व्रते वर्तते । तथा यस्येन्द्रस्य
व्रतं कर्म सिंधवो नद्यः सश्रति । वचनव्यत्ययः । गच्छंति । सश्रतिर्गच्छतिकर्मा ।
इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवहंतीत्यर्थः । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ द्यावापृथिवी ।
द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । स चाद्युदात्तो
निपातितः । पृथिवीश्चो डीष्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

वीळोश्चिदिंद्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः । अश्वानां । यः । गवां । गोऽपतिः । वशी । यः । आरितः । कर्मणिऽकर्मणि । स्थिरः ।

वीळोः । चित् । इंद्रः । यः । असुन्वतः । वधः । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

य इंद्रोऽश्वानां पतिरधिपतिः । तथा य इंद्रो गोपतिः । न केवलमेकस्या गोः किंतु सर्वासामित्याह गवामिति । सर्वासां गवामधिपतिर्भवति । वशी । अपराधीनः । स्वतंत्र इत्यर्थः । अपि च य इंद्रः कर्मणि कर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्थिरो नैश्वल्येनावतिष्ठमान आरितः स्तुतिभिः प्रत्युतः प्राप्तो भवति । आरितः प्रत्युतः स्तोमानिति निरुक्तं । नि० ५. १५. । यश्चंद्रोऽसुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठातृणां विरोधिनो वीळोश्चित् दृढस्यापि शत्रोर्वधो हंता तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ गवां । न गोश्चन्साववर्णेति विभक्तेरुदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आरितः । ऋ गतौ । अस्मात्प्रयत्नाद्निष्ठा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्पुगागमाभावः । यद्वा । सूचिसूचिमूच्यद्व्यर्थश्रूणींतीनामिति विहितस्य यङो यङोऽचि चेत्यत्र चशब्देन बहुलग्रहणानुर्क्षणादनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेन सत्यङोरिति ऋ इत्येतस्य द्विर्वचन उरदत्वह्लादिशेषयोः सतो रुयिकौ च लुकीति रुक् । ततो निष्ठायां छांदस इडागमः । ऋकारस्य यणादेशः । रो रीत्यभ्यासरेफलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घत्वं । वधः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात् हनश्च वध इति कर्तर्यपवधादेशश्च । स चादंतः । अतो लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविंदत् ।

इंद्रो यो दस्यूरधराँ अवातिरन्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः । अविंदत् ।

इंद्रः । यः । दस्यून । अधरान् । अवऽअतिरत् । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ५ ॥

य इन्द्रो विश्वस्य जगतो गच्छतः प्राणतः प्रश्वसतः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी यश्च ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिभ्योऽंगिरोभ्यः प्रथमोऽन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पणिभिरपहता गा अविंदत् । अलभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरसुरैर्युद्धा गाः स्वयमलभतेत्यर्थः । अपि च । इन्द्रो दस्यूनुपक्षपयितृनसुरानधरान्निकृष्टान्कृत्वावातिरत् । अवधीत् । अवतिरतिर्वधकर्मा । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ जगतः । गम् सृष्टु गतौ । वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेत्यतिप्रत्ययांतो निपातितो जगच्छब्द आद्युदात्तः । प्राणतः । स्वस प्राणने । अन च । अस्मात्तटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

यः शूरेभिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्यो धावद्भिर्हूयते यश्च जिग्युभिः ।

इंद्रं यं विश्वा भुवनाभि संदधुर्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥

यः शूरेभिः हव्यः । यः च भीरुभिः । यः धावत्भिः हूयते । यः च जिग्युभिः ।

इंद्रं । यं । विश्वा । भुवना । अभि । संदधुः । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥

य इन्द्रः शूरेभिः शौर्योपेतैः पुरुषैर्हव्यो योद्धुमाह्वातव्यः । यश्च भीरुभिर्भयशीलैः कातरैः पुरुषैः सहायार्थमाह्वातव्यः । अपि च । य इन्द्रो धावद्भिः पराजयेन पलायमानैर्हूयते रक्षार्थमाहूयते । यश्च जिग्युभिः प्राप्तजयैराहूयते । यं चेद्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि स्वेषु स्वेषु कार्येष्वभिसंदधुः । आभिमुख्येन स्थापयन्ति । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ शूरेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । हव्यः । हूयतेरचो यदिति हू इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । भीरुभिः । भियः ऋक्कुनौ । उ० २. ३२. । इति ऋप्रत्ययः । धावद्भिः । सृ गतौ । सतेर्वेगितायां शपि पाघेत्यादिना धावादेशः । शपः पित्वादननुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । जिग्युभिः । जि जये । लिटः क्सुः । द्विर्वचने सन्निटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । भिस्ययस्मयादित्वेन भत्वाद्भसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । छंदसोऽंत्यलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वादशो वर्गः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषां तनुते पृथु जयः ।

इंद्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणां । एति । प्रऽदिशा । विऽचक्षणः । रुद्रेभिः । योषां । तनुते । पृथु । जयः ।

इंद्रं । मनीषा । अभि । अर्चति । श्रुतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

विचक्षणः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रो रुद्राणां रुद्रपुत्राणामध्यात्मं प्राण-
रूपेण वर्तमानानां मरुतां । यद्वा रोदयितृणां प्राणानां । प्राणा हि शरी-
रान्निर्गताः संतो बंधुजनान्बोदयन्ति । प्रदिशा प्रदेशनेन मनुष्येभ्यः प्रदानेन सहैति ।
अंतरिक्षे गच्छति । तथा चाम्नायते । योऽसौ तपन्बुदेति स सर्वेषां भूतानां प्रा-
णानादायोदेतीति । अपि च रुद्रेभिरधिभूतं वर्तमानै रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्योषा माध्य-
मिका वाक् पृथु विस्तीर्णं जयो वेगं तनुते । विस्तारयति । प्रसंगादत्र मरुतां स्तुतिः ।
मरुद्भिः सह वर्तमानं श्रुतं प्रख्यातं सूर्यात्मानमिंद्रं मनीषा स्तुतिलक्षणा वाक्
अभ्यर्चति । आभिमुख्येन स्तौति । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ प्रदिशा ।
दिश अतिसर्जने । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । जयः । जि जि अभिभवे ।
जीयतेऽभिभूयतेऽनेनेति जयो वेगः । करणेऽसुन् । मनीषा । ईषा अक्षादि-
त्वात्प्रकृतिभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यद्वा मरुत्वः परमे सधस्थे यद्वावमे वृजने मादयासे ।

अत आ याह्यध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चकृमा सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सधऽस्थे । यत् । वा । अवमे । वृजने । मादयासे ।

अतः । आ । याहि । अध्वरं । नः । अच्छ । त्वाऽया । हविः । चकृम । सत्यऽराधः ॥ ८ ॥

हे मरुत्वः । मरुद्भिर्युक्तेन्द्र परम उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने गृहे यद्वा यदि वा
मादयासे तृप्तो वर्तसे । यद्वा यदि वावमेऽर्वाचीने वृजने । वृज्यते रिक्तीक्रिय-
तेऽस्मिन्धनमिति वृजनं गृहं । तस्मिन्मादयासे । अतोऽस्मादुभयविधास्था-
नान्नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमच्छाभिमुख्येनायाहि । आगच्छ । हे सत्यराधः सत्यधनं
त्वाया तत्कामनया वयं हविश्चकृम । कृतवन्तः ॥ मरुत्वः । मतुवसो रुरिति

संबुद्धौ नकारस्य रुत्वं । सधस्थे । सुपि स्थ इति कप्रत्ययः । सध मादस्थयोश्छं-
दसीति सहस्य सधादेशः । मादयासे । मद तृप्प्रियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ।
लेट्वाडागमः । त्वाया । त्वामात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्यात्वं । अ प्रत्ययादित्यकार-
प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वायेन्द्र सोमं सुषुमा सुदक्ष त्वाया हविश्चकुमा ब्रह्मवाहः ।

अधा नियुत्वः सगणो मरुद्भिरस्मिन्यज्ञे बर्हिषि मादयस्व ॥ ९ ॥

त्वाऽया । इन्द्र । सोमं । सुसुम । सुऽदक्ष । त्वाऽया । हविः । चकुम । ब्रह्मऽवाहः ।

अध । नियुत्वः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे सुदक्ष शोभनबलेन्द्र त्वाया त्वत्कामनया सोमं सुषुम । अभिषुतवन्तो वयं ।
हे ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेणोह्यमान प्राप्यमाणेन्द्र त्वाया त्वत्कामनया-
हवनीये पुरोडाशलक्षणं हविश्चकुम । कृतवन्तः । हे नियुत्वः । नियुतोऽश्वाः ।
तद्वन्निन्द्र । अधानन्तरं मरुद्भिः सप्रगणरूपैरेतत्संज्ञैर्देवैः सगणो गणसहितः सन्न-
स्मिन्वर्तमाने यज्ञे बर्हिषास्तीर्णं दर्भ उपविश्य मादयस्व । तृप्नो भव ॥ सुषुमा ।
षुज् अभिषवे । लिटि क्रादिनियमप्राप्तस्येटोऽनित्यमागमशासनमिति वचना-
दभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

मादयस्व हरिभिर्ये त इन्द्र वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने ।

आ त्वा सुशिप्र हरयो वहंतूश्नह्व्यानि प्रति नो जुषस्व ॥ १० ॥

मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इन्द्र । वि । स्यस्व । शिप्रे इति । वि । सृजस्व । धेने इति ।

आ । त्वा । सुऽशिप्र । हरयः । वहन्तु । उश्नन् । ह्व्यानि । प्रति । नः । जुषस्व ॥ १० ॥

हे इन्द्र हरिभिरश्वैः सह मादयस्व । तृप्नो भव । ये ते तव स्वभूताः । तदर्थं
शिप्रे हनू संहते विष्यस्व । सोमपानार्थं विवृते कुरु । तथा धेने पानसाधनभूते
जिह्वोपजिह्विके विमृजस्व । सोमपानार्थं विक्षिष्टे कुरु । हे सुशिप्र । शिप्रे हनू
नासिके वा । शोभनशिप्रेन्द्र त्वा त्वां हरयोऽश्वा आवहन्तु । अस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्तु ।

त्वं चोशन् अस्मान्कामयमानो नोऽस्माकं हव्यानि हवीषि प्रतिजुषस्व । प्रत्येकं
सेवस्व । मोदासिष्टाः ॥ विध्यस्व । षो अंतकर्मणि । व्यत्ययेनात्मनेपदं । दिवा-
दिवात् श्यन् । ओतः श्यनीत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिन्द्रेण सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

मरुत्ऽस्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयं । इन्द्रेण । सनुयाम् । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स मरुत्स्तोत्रः । तस्य वृजनस्य शत्रूणां
क्षेत्रिन्द्रस्य संबन्धिनो गोपा गोपायनीया रक्षणीया वयं तेनेन्द्रेण वाजमन्नं
सनुयाम । लभेमहि । यदेतदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयो द्यावा-
पृथिव्यौ च मामहंतां । पूजितं कुर्वन्तु ॥ वृजनस्य । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमन्दि-
निधाञ्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इमां त इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्सस्यार्षमैन्द्रं । अंत्या चिष्टुप् शिष्टा दश
जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । इमां तेऽंत्या चिष्टुबिति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्त आनजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शर्वसामदन्नं ॥ १ ॥

इमां । ते । धियं । प्र । भरे । महः । मही । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे ।

तं । उत्ऽसवे । च । प्रऽसवे । च । ससहिं । इन्द्रं । देवासः । शर्वसा । अमदन्नं । अन्नं ॥ १ ॥

हे इन्द्र महो महतस्ते तवेमामिदानीं क्रियमाणां मही महती अत्यन्तौकृष्टां
धियं स्तुतिं प्रभरे । प्रकर्षेण संपादयामि । ते तव धिषणा त्वदीया बुद्धिरस्य
मम स्तोत्रे स्तुतौ यद्यस्मादानजे । अक्ता संक्षिष्टासीत् । तस्मात्तव प्रियां स्तुतिं
करोमीत्यर्थः । उत्तरोऽर्द्धर्चः परोक्षकृतः । सासहिं शत्रूणामभिभवितारं पूर्वोक्तं

तमिंद्रं देवासः कर्मसु दीव्यंत ऋत्विजः शवसा स्तुतिभिः कीर्तनबलेनान्व-
मदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । किमर्थं । उत्सवे च । उत्सवार्थमभिवृद्धार्थं । प्रसवे
च । धनानां वृष्ट्युदकानां वोत्पत्त्यर्थं च ॥ आनजे । अंजू व्यक्तिप्रक्षणाकांतिग-
तिषु । अस्मात्कर्मणि लिट् । द्विर्वचनहलादिशेषौ । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं ।
तस्मान्नुट् द्विहल इति नुट् । व्यत्ययेनोपधानकारलोपः । उत्सवे । प्रसवे । धू-
प्रेरणे । ऋदोरबिति भावेऽप् । निमित्तात्कर्मसंयोगे । पा० २. ३. ३६. ६. इति
सप्तमी । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । सासहिं । षह अभिभवे । आहगमहन
इत्यचोत्सर्गश्छंदसीति वचनात्किप्रत्ययः । लिङ्गावाद्धिर्वचनं । अन्येषामपि दृश्यत
इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षं । हेतुमति णिच् । मदी
हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छंदस्युभयथेत्याह्वधा-
तुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्य अरवो नद्यः सप्त बिभ्रति द्यावाक्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्याचंद्रमसाभिचक्षे अद्भे कर्मिंद्र चरतो वितर्तुरं ॥ २ ॥

अस्य । अरवः । नद्यः । सप्त । बिभ्रति । द्यावाक्षामा । पृथिवी । दर्शतं । वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचंद्रमसा । अभिऽचक्षे । अद्भे । कं । इंद्र । चरतः । विऽतर्तुरं ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य अरवो यशः कीर्तिः सप्त इमं मे गंग इत्यस्यामृचि प्राधान्येन प्रति-
पादिता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नद्यो बिभ्रति । धारयन्ति । वृचहननेनेन्द्रस्य
यद्वृष्टेः प्रदातृत्वं तत्प्रभूतजलोपेता नद्यः प्रकटयन्तीत्यर्थः । अपि च द्यावाक्षामा
द्यावापृथिव्यौ । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । अंतरिक्षं चास्य सूर्यात्मना वर्तमान-
स्येन्द्रस्य दर्शतं सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयं वपुः । रूपनामैतत् । प्रकाशात्मकं रूपं
धारयन्ति । किंच हे इंद्र । अस्मे अस्माकमभिचक्षे द्रष्टव्यानां पदार्थानामाभि-
मुख्येन प्रकाशनार्थं अद्भे कं अद्भार्थं । चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनीदं सत्यमिति
अद्भोत्पद्यते । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुभयार्थं सूर्याचंद्रमसौ वितर्तुरं परस्परव्य-
तिहारेण तरणं पुनःपुनर्गमनं यथा भवति तथा चरतः । वर्तते । त्वमेव
तद्रूपः सन्वर्तस इत्यर्थः ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । द्यावाक्षामा ।
द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डीदेशः ।
देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतं । भृमृदशीत्यादिनातच् । सूर्याचंद्रमसा ।

सूर्यश्च चंद्रमाश्च । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानडादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । चंद्रमसश्चो दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । अतो
देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीति
प्रतिषेधः । अभिचक्षे । चक्षेः प्रकाशनार्थत्वात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
तादर्थ्ये चतुर्थी । अद्वे । दृशियहणाहधातेर्भावे विच् । चतुर्थ्येकवचन आतो
धातेरित्याकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । वितर्तुरं । त-
तेर्यङ्लुगंतादौणादिकोऽच् । बहुलं छंदसीत्युत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तं स्मा रथं मघवन्प्राव सातये जैचं यं ते अनुमदाम संगमे ।

आजा न इन्द्र मनसा पुरुष्टुत त्वायज्ञो मघवञ्छर्म यच्छ नः ॥ ३ ॥

तं। स्म। रथं। मघऽवन्। प्रा। अ॒व। सा॒तये। जै॒चं। यं। ते। अनुऽम॒दाम। संऽग॒मे।

आ॒जा। नः। इ॒न्द्र। मन॑सा। पुरु॑ऽस्तु॒त। त्वा॒यत्ऽभ्यः। म॒घऽवन्। श॒र्म। य॒च्छ। नः॒ ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र सातयेऽस्माकं धनलाभाय ते स्म तमेव रथं प्राव ।
प्रेरय वर्तय । नोऽस्माकं मनसा बुद्ध्या पुरुष्टुत बहुशः स्तुतेन्द्र ते तव स्वभूतं
जैचं जयशीलं यं रथं संगमे शत्रुभिः सह संगमन आजा युद्धे सत्यनुमदाम ।
वयमनुक्रमेण स्तुमः । अपि च हे मघवन् त्वायज्ञस्त्वां कामयमानेभ्यो नोऽस्मभ्यं
शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ अ॒व । अ॒व रक्षणगति॒कांतीत्युक्त॒त्वादवति॒रच गत्यर्थः ।
संगमे । ग्रहवृहनिश्चिगमश्चेति कर्मण्यप् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । आजा ।
सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । त्वायज्ञः । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्त-
रपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्यात्वं । क्यजंताल्लटः शतृ ।
अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति क्यचा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनेति
तस्योदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन्वृष्या रुज ॥ ४ ॥

व॒यं। ज॒येम॒। त्व॒या। यु॒जा। वृ॒तं। अ॒स्माकं॑। अं॒शं। उ॒त्। अ॒व। भ॒रेऽभ॒रे।

अ॒स्मभ्यं॑। इ॒न्द्र। व॒रि॒वः। सु॒गं। कृ॒धि। प्र। श॒त्रू॒णां। म॒घऽवन्। वृ॒ष्या। रु॒ज॒ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र युजास्माभिर्युक्तेन सहायभूतेन त्वया वृतमावृण्वन्तं शत्रुं वयं स्तोतारो जयेम । अभिभवेम । अपि च भरे भरे संयामे संयामेऽस्माकमंशमस्मदीयं भागमुदव । शत्रुकृतपीडापरिहारेणोत्कृष्टं रक्ष । तथा हे इन्द्र वरिवो धनमस्मभ्यं सुगं सुगमं सुप्रापं कृधि । कुरु । तथा हे मघवन् शत्रूणामस्मदुपद्रवकारिणां वृषण्या वृषयानि वीर्याणि प्ररुज । प्रभंग्धि । बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृतं । वृज् वरणे । क्षिप् चेति क्षिप् । तुगागमः । सुगं । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । कृधि । श्रुशृणुपृकृवृभ्य इति हेर्धिः । रुज । रुजो भंगे । तौदादिकः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तारवसा विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैचं हीन्द्र निभृतं मनस्तव ॥ ५ ॥

नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धनानां । धर्तः । अवसा । विपन्यवः ।

अस्माकं । स्म । रथं । आ । तिष्ठ । सातये । जैचं । हि । इन्द्र । निऽभृतं । मनः । तव ॥ ५ ॥

हे धनानां धर्तः । गोहिरण्यादिरूपाणां द्रव्याणां धारयितरिन्द्र । विपन्यवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतार इमे जना अवसा रक्षणेन हेतुना त्वा हवमानास्त्वामाह्वयन्तो नाना हि । विभिन्नाः खलु । तेषां मध्येऽस्माकं स्मास्माकमेव सातये धनदानाय रथमातिष्ठ । आरोह । हे इन्द्र निभृतमव्याकुलं तव मनश्चित्तं जैचं हि । जयशीलं खलु । शत्रूञ्जित्वास्मभ्यं धनं दातुं समर्थमित्यर्थः ॥ सातये । षण्णु दाने । क्तिनि जनसनखनां सन्श्लोरित्यात्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्दशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

गोजिता बाहू अमितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मज्जुतमूतिः खजंकरः ।

अकल्प इन्द्रः प्रतिमानमोजसाथा जना वि ह्वयन्ते सिषासवः ॥ ६ ॥

गोऽजिता । बाहू इति । अमितऽक्रतुः । सिमः । कर्मन्ऽकर्मन् । शतंऽजतिः । खजंऽकरः ।

अकल्पः । इन्द्रः । प्रतिऽमानं । ओजसा । अर्थः । जनाः । वि । ह्वयन्ते । सिषासवः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव बाहू हस्तौ गोजिता जयेन गवां लभयितारौ । त्वं चामितक्रतुः । अपरिच्छिन्नज्ञानः । सिमः । श्रेष्ठः । तथा च शाठ्यायनकं । सिम इति वै

श्रेष्ठमाचक्षत इति । यद्वा सिमः शत्रूणां बंधकः । कर्मन्कर्मन् स्तोतृणां कर्मणि कर्मण्युपस्थिते शतमूतिः । बहुविधरक्षणोपेतः । खजंकरः । खजति मथ्नाति पुरुषानिति खजः संयामः । तस्य कर्ता । अकल्पः । कल्पेनान्येन रहितः । स्वतंत्र इत्यर्थः । ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेण प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मीयमानः । यस्मादेवंगुणविशिष्ट इन्द्रोऽथातः कारणात्सिषासवो धनं लब्धुकामा जना विद्ध्यन्ते । विविधमाह्वयन्ति ॥ गोजिता । गा जयत इति गोजितौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सिमः । षिज् बंधने । अस्मादौ-णादिको मक् । खजंकरः । खज मंथने । पचाद्यच् । क्षेमप्रियमद्रेऽण च । पा० ३. २. ४४. । इति चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् खजशब्दोपपदादपि करोतेः खच् । अरुद्धिषदजंतस्येति मुम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अकल्पः । नञ्सुभ्या-मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सिषासवः । वन षण संभक्तौ । सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावः । जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं । द्विर्वचनादि । सनाशं-सभिस्स उरित्युप्रत्ययः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

उत्ते शतान्मघवन्नुच्च भूर्यस उत्सहस्राद्रिरिचे कृष्टिषु श्रवः ।

अमाचं त्वा धिषणा तित्विषे महीधा वृत्राणि जिघ्रसे पुरंदर ॥ ७ ॥

उत्।ते।शतात्।मघऽवन्।उत्।च।भूर्यसः।उत्।सहस्रात्।रि।रि।चे।कृष्टिषु।श्रवः।

अमाचं।त्वा।धिषणा।तित्विषे।मही।अध।वृत्राणि।जिघ्रसे।पुरंऽदर॥७॥

हे मघवन् धनवन्निद्र कृष्टिषु मनुष्येषु त्वया दीयमानं श्रवो यदन्नमस्ति तच्छतात् शतसंख्याकाङ्गनादुद्रिरिचे । उद्रिक्तमधिकं भवति । अपि च भूर्यसः शतसंख्याकादपि बहुतराङ्गनादुद्रिरिचे । अधिकं भवति । किं बहुना । सहस्रात्सहस्रसंख्याकादप्युद्रिरिचे । त्वया दत्तं तदन्नमक्षयमित्यर्थः । अपि च । अमाचं माचयेयत्तया रहितं । परिगणितुमशक्यैः सर्वैर्गुणैरधिकं त्वां मही महती धिषणास्मदीया स्तुतिलक्षणा वाक् तित्विषे । दीपयति । तत्संबन्धिनो गुणान्प्रकाशयति । हे पुरंदर शत्रूणां पुरां दारयितरिन्द्र । अध स्तुत्यनंतरं वृत्राण्यावरकान् शत्रूञ्जिघ्रसे । हंसि विनाशयसि ॥ रि।रि।चे । रिचिर् विरेचने । कर्मणि लिट् । तित्विषे । त्विष दीप्तौ । जिघ्रसे । हन्तेर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लेटोऽडाटावित्य-

डागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भा-
वाद्भिर्वचनादि । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । पुरंदर । पूःसर्वयोदैरिसहोः । पा०
३. २. ४१. । इति खच् । खचि ह्रस्वः । पा० ६. ४. ९४. । इति ह्रस्वत्वं । वाचंयम-
पुरंदरौ च । पा० ६. ३. ६९. । इति निपातनादम् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्रिविष्टिधातुं प्रतिमानमोजसस्त्रिस्रो भूमीर्नृपते चीणि रोचना ।

अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाश्चुरिंद्रं जनुषा सनादसि ॥ ८ ॥

त्रिविष्टिऽधातुं । प्रतिऽमानं । ओजसः । तिस्रः । भूमीः । नृऽपते । चीणि । रोचना ।

अति । इदं । विश्वं । भुवनं । ववक्षिथ । अश्चुः । इंद्रं । जनुषा । सनात् । असि ॥ ८ ॥

हे नृपते नृणां पालयितरिंद्र त्वमोजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य प्रतिमानं
प्रतिनिधिरसि । कीदृशं प्रतिमानं । त्रिविष्टिधातु । धातुशब्दो रज्जुभागवचनः ।
यथा त्रिधातु पंचधातु वा शुल्वं करोतीति । यथा त्रिविष्टिस्त्रिगुणिता रज्जुर्द्वि-
ढीयसी । एवमिंद्रोऽपि दृढ इत्यर्थः । किंच त्वं तिस्रो भूमीस्त्रीन् लोकान्
चीणि रोचना चीणि तेजांसि । दिव्यादित्याख्यमंतरिक्षे वैद्युतरूपमग्निं पृथि-
व्यामाहवनीयादिरूपेण वर्तमानं पार्थिवमग्निं । एवं त्रीन् लोकान् चीणि
तेजांसि चातिववक्षिथ । अतिशयेन ववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि ।
अपि च । इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं चातिवोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतः
पालनेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः । यस्माद्धे इंद्र त्वं सनाच्चिर-
कालादारभ्य जनुषा जन्मना जन्मप्रभृत्यश्चुः सपत्नरहितोऽसि ॥ त्रिविष्टि-
धातु । त्रिधा त्रिप्रकारेण विष्ट्या प्रवेशनेन विधीयते क्रियत इति त्रिविष्टि-
धातुस्त्रिगुणिता रज्जुः । विशेषभावे क्तिन् । धातुः । सितनिगमिमसीत्यादिना
कर्मणि तुन्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच हृदरज्जुवाचकः शब्दस्तद्वत्
दाढ्यं लक्षयित्वा तद्वति प्रतिमाने वर्तते । यथा माणवकेऽग्निशब्दः । तिस्रः ।
शसि त्रिचतुरोः स्त्रियामिति तिस्रादेशोऽंतोदात्तः । अचि र ऋत इति रेफादेश
उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । ववक्षिथा । वह प्रापण इत्यस्मा-
दिच्छासनि ढत्वकत्वषत्वानि । सन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः । छांदसे लिट्प्रमंच
इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः । जनुषा । जनेरुसिः ॥

नवमीमूचमाह ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्युमुद्भिदमिंद्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥ ९ ॥

त्वां । देवेषु । प्रथमं । हवामहे । त्वं । बभूथ । पृतनासु । सासहिः ।

सः । इमं । नः । कारुं । उपऽमन्युं । उत्ऽभिदं । इंद्रः । कृणोतु । प्रऽसवे । रथं । पुरः ॥ ९ ॥

हे इंद्र देवेषु प्रथमं श्रेष्ठं त्वां हवामहे । यागार्थमाह्वयामहे । तथा त्वं पृतनासु संग्रामेषु सासहिर्बभूथ । शत्रूणामभिभवितासि । उत्तरार्द्धः परोक्षकृतः । स इंद्रो नोऽस्माकं कारुं स्तुतीनां कर्तारमुपमन्युमुपमंतारं सर्वज्ञमुद्भिदं शत्रूणामुद्भेत्तारमिममेवंगुणविशिष्टं पुत्रं कृणोतु । करोतु । अपि च प्रसवे युद्धोत्पत्तावस्सदीयं रथं पुरोऽन्येभ्यो रथेभ्यः पुरतो वर्तमानं करोतु । यद्वा कारुमित्यादीनि रथविशेषणानि । कारुं युद्धस्य कर्तारमुपमन्युमुपगतेन प्राप्तेन मन्युना क्रीधेन युक्तमुद्भिदं मार्गेऽवस्थितानां वृक्षादीनामुद्भेत्तारमतिशयेन भंक्तारं ॥ बभूथ । बभूथाततं जगृभमववर्धेति निगम इति निपातनादिडभावः । स इमं । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः । प्रसवे । षूङ् प्राणिप्रसवे । ऋदोरप् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

दशमीमूचमाह ॥

त्वं जिगेथ न धनां रुरोधियर्भेष्वजा मघवन्महत्सु च ।

त्वामुयमवसे सं शिशीमस्यथा न इंद्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

त्वं । जिगेथ । न । धनां । रुरोधिय । अर्भेषु । अजा । मघऽवन् । महत्ऽसु । च ।

त्वां । उयं । अवसे । सं । शिशीमसि । अथ । नः । इंद्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वं जिगेथ । शत्रूञ्जयसि । तथा धनां शत्रुभ्योऽपहतानि धनानि न रुरोधिय । नावरुणस्ति । स्तोतृभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः । हे मघवन् धनविचिंद्र । अर्भेष्वल्पेष्वजा आजिषु संग्रामेषु महत्सु च प्रौढेषु संग्रामेषु चावसेऽस्माकं रक्षणार्थमुयमुन्नूर्णमधिकबलं त्वां संशिशीमसि । स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः । अथानंतरं हे इंद्र त्वं हवनेषु युद्धार्थमाह्वानेषु सस्वागत्य नोऽस्माच्चोदय । संग्रामेषु प्रेरय । जयं प्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेथ । जि जये । लिटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्येदोऽचस्ता-

स्वत्यल्यनिटो नित्यं । पा० ७. २. ६१. । इति प्रतिषेधः । सन्निटोर्जेरित्यभ्यासा-
दुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । स्रोधिथ । क्रादिनियमादिट् । आज्ञा । सुपां. सुलुगिति
सप्तमीबहुवचनस्य डादेशः । शिशीमसि । शो तनूकरणे । बहुलं छंदसीति
विकरणस्य श्रुः । आदेच इत्यात्वं । द्विर्वचने बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्य-
घोरितीकारांतादेशः । इदंतो मसिः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्वपरिहृताः सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

व्याख्यातेयं रोहिञ्छ्यावेति वर्गे । इन्द्रः सर्वेष्वहःस्वस्माकं पक्षपातेन वक्ता
भवतु । वयं चाकुटिलगतयः संत इन्द्रेण दत्तमन्नं लभामहे । यदस्माभिः प्रार्थि-
तमस्मदीयं तन्मित्रादयः पूजितं कुर्वतु ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचदशो वर्गः ॥

तत्र इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्षेमिन्द्रं चैष्टुभं । तथा चानुक्रांतं ॥ तत्तेऽष्टा-
विति । तृतीये छंदोमे निष्केवल्य इदं सूक्तं निविद्धानं । विश्वजित इति खंडे
सूचितं । तत्र इन्द्रियमिति निष्केवल्यं । आ० ८. ७. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

तत्र इन्द्रियं परमं पराचैरधारयंत कवयः पुरेदं ।

क्षमेदमन्यद्विष्यन्त्यदस्य समी पृच्यते समनेव केतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियं । परमं । पराचैः । अधारयंत । कवयः । पुरा । इदं ।

क्षमा । इदं । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य । सं । ईमिति । पृच्यते । समनाऽइव ।

केतुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयं परममुत्कृष्टं तत्प्रसिद्धमिदं वर्तमानमिन्द्रियं बलं पुरा
पूर्वस्मिन्काले कवयः क्रांतदर्शिनः स्तोतारः पराचैः पराचीनं पराङ्मुखं । यद्वा

पराचैः परांचनैः परागमनैर्युक्तं । यद्वा । अभिमुखमेवाधारयंत । धृतवन्तः ।
 अपि च । अस्येन्द्रस्यान्यदेकमिदमग्न्याख्यं ज्योतिः क्षमा क्षमायां भूमौ वर्तते ।
 अन्यदप्येकं सूर्याख्यं दिवि द्युलोके । ई तदिदमुभयविधमिन्द्रस्य ज्योतिः संपृच्यते ।
 परस्परं संयुज्यते । रात्रावादित्याग्निना संयुक्तो भवति । अग्निं वावादित्यः सायं
 प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृश इति श्रुतेः । अहनि त्वग्निः सूर्येण संगच्छते ।
 उद्यंतं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति । तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इति श्रुतेः ।
 अनयोः परस्परसंगमने दृष्टान्तः । समनेव केतुः । समनशब्दः संयामवाची ।
 यथा समने संयामे युध्यमानयोरुभयोः केतुर्ध्वजो ध्वजांतरेण संयुज्यते तद्वत् ॥
 इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगं बलं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिति घच्प्रत्ययांतो निपात्यते ।
 पराचैः । अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरिति यथा । यास्कस्त्वाह । पराचैः परांचनैः । नि०
 ११.२५. । इति । क्षमा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । ई । ईमो मलोपः सांहिति-
 क्छांदसः । समनेव । षम एम अवैक्ये । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. ३. १३०. ।
 इति युच् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या आकारः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं चेति समासः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च वज्रेण हत्वा निरपः संसर्ज ।

अहन्नहिमभिन्नरौहिणं व्यहन्व्यंसं मघवा शचीभिः ॥ २ ॥

सः । धारयत् । पृथिवीं । पप्रथत् । च । वज्रेण । हत्वा । निः । अपः । संसर्ज ।

अहन् । अहिं । अभिनत् । रौहिणं । वि । अहन् । विऽअंसं । मघऽवा । शचीभिः ॥ २ ॥

स इन्द्रः पृथिवीमसुरैः पीडितां भूमिं धारयत् । धृतवान् । पीडाराहित्येन
 स्थितामकरोदित्यर्थः । तदनंतरं पप्रथच्च । भूमिं विस्तीर्णामकरोत् । अपि च वजे-
 णायुधेन हंतव्यान्वृचादीन्हत्वापो वृष्ट्युदकानि निःससर्ज । मेघान्निर्गमयामास ।
 एतदेव स्पष्टीक्रियते । अहिमंतरिक्षे वर्तमानं मेघमहन् । वज्रेण वर्षणार्थमता-
 डयत् । रौहिणं । रौहिणो नाम कश्चिदसुरः । तं च व्यभिनत् । विदारयत् । अपि
 च । मघवा धनवानिन्द्रः शचीभिरात्मीयैर्युद्धकर्मभिर्व्यंसं विगतभुजं वृचासुरमहन् ।
 अवधीत् ॥ पप्रथत् । पृथुं करोति प्रथयति । तत्करोतीति णिच् । णविष्-
 वत्प्रातिपदिकस्य कार्यमिति वचनाद् ऋतो हलादेर्लघोरिति ऋकारस्य रत्वं ।
 टेरिति टिलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्बृहद्भावः । प्रथयतेर्लुङि चङि णिलोपः ।

द्विर्वचने चङ्गन्यतरस्यामिति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं
न पदांत्यादिना स्वरविधिं प्रति तन्निषेधात् । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्नि-
घाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स जातूभर्मा अह्धान ओजः पुरो विभिन्दन्नचरद्वि दासीः ।

विद्वान्वज्जिन्दस्यवे हेतिमस्यार्थे सहो वर्धया द्युम्नमिन्द्र ॥ ३ ॥

सः । जातूऽभर्मा । अत्ऽदधानः । ओजः । पुरः । विऽभिन्दन् । अचरत् । वि । दासीः ।

विद्वान् । वज्जिन् । दस्यवे । हेतिम् । अस्य । आर्थे । सहः । वर्धय । द्युम्नम् । इन्द्र ॥ ३ ॥

जातूभर्मा । जातू इत्यशनिमाचक्षते । भर्मायुधं । अशनिरूपमायुधं यस्य स
तथोक्तः । यद्वा । जातानां प्रजानां भर्ता । ओज ओजसा बलेन निष्पाद्यं कार्यं
अह्धानः । आदरातिशयेन कामयमानः । एवंभूतः स इन्द्रो दासीर्दस्युसंबंधीनि
पुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन्व्यचरत् । विविधमगच्छत् । हे वज्जिन्वज्रवन्निद्र
विद्वान् स्तुतीर्विजानंस्त्वमस्य स्तोतुर्दस्यव उपक्षयकारिणे शत्रवे हेतिमायुधं
विसृजेति शेषः । अपि च हे इन्द्र । आर्थे सहः । आर्या विद्वांसः स्तोतारः । तदीयं
बलं वर्धय । अतिवृद्धं कुरु । तथा द्युम्नं तदीयं यशश्च प्रवर्धय ॥ जातूभर्मा ।
जनी प्रादुर्भावे । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ-
त्वात्केवलादपि इप्रत्ययः । जांस्तूर्वतीति जातूः । तूर्वी हिंसार्थः । क्विपि राक्षोप
इति वलोपः । भ्रियत इति भर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । जातूभर्म
यस्य । छांदसो रेफलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पक्षांतरे तु जनेर्निष्ठा ।
जनसनखनामित्यात्वं । जातं सर्वं भर्म भर्तव्यं येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । वर्णव्यापत्याकारस्य चोकारः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तदूचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तेन्यं मघवा नाम बिभ्रत् ।

उपप्रयन्दस्युहत्याय वजी यद्ध सूनुः अर्वसे नाम दधे ॥ ४ ॥

तत् । उचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तेन्यं । मघऽवा । नाम । बिभ्रत् ।

उपऽप्रयन् । दस्युऽहत्याय । वजी । यत् । ह । सूनुः । अर्वसे । नाम । दधे ॥ ४ ॥

नाम शत्रूणां नामकं तदिंद्रस्य बलमूचुष उक्तवते स्तुवते यजमानाय
कीर्तेन्यं कीर्तनीयं स्तुत्यं । नामकं तद्वलं बिभ्रत् धारयन्मघवा धनवानिंद्रो
मानुषा मनुष्याणां संबन्धीनीमेमानि दृश्यमानानि युगान्यहोरात्रसंघनिष्पाद्यानि
कृतचेतादीनि सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः । किं पुनस्तन्नाम । दस्युहत्याय
दस्यूनां वृचादीनां हननायोपप्रयन् गृहसमीपान्निर्गच्छन् वज्री वज्रवान्सूनुः
शत्रूणां प्रेरयितेन्द्रो यद्व यत्खलु नाम शत्रूणां नामकं अवसे जयलक्षणा यशसे
दधे धृतवान् ॥ ऊचुषे । ब्रूज् व्यक्तायां वाचि । ब्रुवो वचिः । लिटः क्सुः ।
वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं । क्सुप्रत्ययाद्युदात्तत्वं । कीर्तेन्यं । कृत
संशब्दने । कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्यप्रत्ययः । मघवा । मघशब्दाच्छंदसीवनिपाविति
मत्वर्थीयो वनिप् । बिभ्रत् । डुभृज् धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यादिवाच्छपः
श्वुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्ता-
नामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टं अदिंद्रस्य धत्तन वीर्याय ।

स गा अविंदत्सो अविंददश्चान्स ओषधीः सो अपः स वनानि ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । इदं । पश्यत । भूरि । पुष्टं । अत् । इंद्रस्य । धत्तन । वीर्याय ।

सः । गाः । अविंदत् । सः । अविंदत् । अश्चान् । सः । ओषधीः । सः । अपः । सः ।

वनानि ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमानलक्षणा जनाः । अस्येद्रस्य तदिदं वीर्यं पुष्टं प्रवृद्धं । अत
एव भूरि विस्तीर्णं पश्यत । आलोकयत । तस्मै वीर्याय अत् धत्तन । बहुमानं
कुरुत । किं पुनस्तद्वीर्यमिति चेत् उच्यते । स इन्द्रः परिभिरपहता गा येन
वीर्येणाविंदत् अलभत । तथा तैरपहतानश्चान्स इन्द्रो येनाविंदत् । अपि च स
इन्द्र ओषधीरोषध्युपलक्षितां सर्वां भूमिं येन वीर्येणालभत । तथा वृत्रेण निरुद्धा
अपो वृष्ट्युदकानि स इन्द्रो येनालभत । तथा वनानि वननीयानि संभजनी-
यानि धनानि स इन्द्रो येन वीर्येण प्राप्नोत् ॥ धत्तन । तप्ननप्नथनाश्चेति तस्य
तनादेशः । अविंदत् । विट् लाभे । शे मुचादीनामिति नुम् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षोडशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

भूरि॑कर्म॒णे वृष॒भाय॒ वृष्णे॑ स॒त्यश्रु॑ष्माय॒ सुन॒वाम॒ सोमं॑ ।

य आ॒हत्या॑ परि॒पंथी॑व॒ शूरोऽय॑ज्व॒नो वि॒भज॑न्नेति॒ वेदः॑ ॥ ६ ॥

भूरि॑ऽकर्म॒णे । वृष॒भाय॑ । वृष्णे॑ । स॒त्यऽश्रु॑ष्माय॒ । सुन॒वाम॒ । सोमं॑ ।

यः । आ॒ऽह॒त्य॑ । परि॒पंथी॑ऽइव॒ । शू॒रः । अ॒य॑ज्व॒नः । वि॒ऽभ॒जन् । एति॑ । वेदः॑ ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बहुविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृषभाय वृषभवत्सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय वृष्णे सेचनसमर्थाय सत्यश्रुष्मायावितथबलायेन्द्राय तदर्थं सोमं सुनवाम । होमार्थं रसरूपं करवाम । शूरः शौर्योपेतो य इन्द्र आहृत्य धनविषयमादरं कृत्वायज्वनोऽयजमानस्य वेदो धनं विभजन् । तस्मादयजमानाद्विभक्तं कुर्वन्नपहरन्नेति । यजमानेभ्यस्तद्वनं दातुं गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । परिपंथीव । यथा मार्गनिरोधकश्चौरो गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं बलात्कारेणापहत्य गच्छति । तद्वत् ॥ आहृत्य । दृष्ट आदरे । समासेऽनञ्पूर्वे क्लो ल्यप् । तस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वे सति ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । परिपंथी । छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरीतीनिप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

तदि॑न्द्र॒ प्रेव॑ वी॒र्यं॑ च॒कर्थ॑ यत्स॒संतं॑ वज्रे॒णाबो॑धयोऽहिं॑ ।

अनु॑ त्वा॒ पत्नी॑र्ह॒षितं॑ वयश्च॒ विश्वे॑ दे॒वासो॑ अमद॒न्ननु॑ त्वा ॥ ७ ॥

तत् । इ॒न्द्र । प्रऽइ॒व । वी॒र्यं॑ । च॒क॒र्थ॑ । यत् । स॒संतं॑ । वज्रे॒ण । अबो॑धयः । अहिं॑ ।

अनु॑ । त्वा॒ । पत्नीः॑ । ह॒षितं॑ । वयः॑ । च॒ । विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । अम॒दन् । अनु॑ । त्वा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तद्वीर्यं वीरकर्म प्रेव चकर्थ । प्रख्यातमिवाकाशीः । किं पुनस्तद्वीर्यं । ससंतं स्वपंतं मदोन्मत्तमहिं वृत्रं वज्रेण कुलिशेन यद्येन वीर्येण त्वमबोधयः । प्रबुद्धः सन्मया सह युद्धं करोत्विति हृषितं तादृशस्य वृत्रस्य हननेन प्राप्तहर्षं त्वामनु पश्चात्पत्नीर्देवपत्न्य अमदन् । हर्षं प्राप्ताः । अपि च वयश्च गमनशीला मरुतोऽपि तथा विश्वे देवासोऽन्ये च सर्वे देवास्त्वामनु पश्चादमदन् । अमाद्यन् ॥ ससंतं । षस स्वप्ने । अदादित्वाच्छपो लुक् । पत्नीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षं । व्यत्ययेन शप् ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

श्रुणं पिमुं कुयवं वृचमिंद्र यदावधीर्वि पुरः शंबरस्य ।
 तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥
 श्रुणं । पिमुं । कुयवं । वृचं । इंद्र । यदा । अवधीः । वि । पुरः । शंबरस्य ।
 तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं श्रुणादींश्चतुरोऽसुरान्यद्यदावधीः । हतवानसि । तदानीं शंबर-
 स्यासुरस्य पुरो नगराणि विदारितवानसि । असुराणां मुख्येषु हतेष्वन्यान्य-
 सुरपुराणि विदीर्णान्यासन्नित्यर्थः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्रादयो
 मामहंतां । पूजितं कुर्वंतु ॥ श्रुणं । श्रुष शोषणे । अंतर्भावितव्यार्थात् तृषिणु-
 धिरसिभ्यः किञ्चेति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पिमुं । पृ पालनपूर-
 णयोः । पृ इत्येके । औणादिकः कुप्रत्ययः । छंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुत्वे
 सति शप् । जुहोत्यादित्वात् द्युः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । कुयवं । यवो
 यवनं मिश्रणं । कुत्सितं यवनमस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंबरस्य ।
 शमयतीति शंब आयुधं । शमेर्वन् । उ० ४. ९६. । ततो मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तदशो वर्गः ॥

योनिरिति नवर्चमेकादशं सूक्तं कुत्सस्यार्षे चैष्टुभमैंद्र । योनिर्नवेत्यनुक्रांतं ।
 सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

योनिंष्ट इंद्र निषदे अकारि तमा नि षीद स्वानो नार्वी ।
 विमुच्या वयोऽवसायाश्चान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥
 योनिः । ते । इंद्र । निऽसदे । अकारि । तं । आ । नि । सीद । स्वानः । न । अर्वी ।
 विऽमुच्य । वयः । अवऽसाय । अश्चान् । दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

हे इंद्र योनिर्वेद्याख्यं स्थानं ते तव निषदे निषदनायोपवेशनायाकारि ।
 कृतमस्माभिः प्रकल्पितमभूत् । तं योनिमानिषीद । शीघ्रमागत्य तत्रोपविश ।
 शीघ्रागमने दृष्टांतः । स्वानो नार्वी । अवेत्यश्चनाम । यथाश्चः स्वानो हेषाशब्दं

कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । वयोऽश्वबंधनार्थान्
 रश्मीन्विमुच्य । रथाद्विष्टिष्य । तथाश्चान् रथे योजितांश्च तुरगानवसाय वि-
 मुच्य । अत्र निरुक्तं । अवसायाश्चानिति स्यतिरूपसृष्टो विमोचने । नि० १. १७. ।
 इति । कीदृशानश्चान् । प्रपित्वे । यागकाले प्राप्ते । प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते
 । नि० ३. २०. । इति यास्कः । दोषा रात्रौ वस्तोरहनि च वहीयसः । आदरा-
 तिश्येन वीदृन् ॥ निषदे । सदेः संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । स्वानः । स्यमु
 स्वन ध्वन शब्दे । बहुलवचनात्कर्तरि घञ् । कर्षात्त्वत इत्यंतोदात्तत्वं । वयः ।
 वियंति रथेन सह संगच्छंत इति विशब्देन रश्मय उच्यंते । वी गत्यादिषु ।
 औणादिक इप्रत्ययः । टिलोपश्च । द्वितीयार्थे प्रथमा । अवसाय । षी अंत-
 कर्मणि । आदेच इत्यात्वं । समासेऽनङ्पूर्वं इति क्लो ल्यबादेशः । वहीयसः ।
 वह प्रापणे । तृजंतावोदृशब्दात्तुच्छंदसीतीयमुन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपे कर्तव्ये
 ढत्वधत्वष्ट्वद्रलोपानामसिद्धत्वात्तदाश्रितस्यौत्वस्याप्यभावे तृलोप एव क्रियते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ओ त्वे नर इंद्रमूतये गुनू चित्तान्सद्यो अध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मन्युं दासस्य श्वसन्ते न आ वक्षन्सुविताय वर्णे ॥ २ ॥

ओ इति । त्वे । नरः । इन्द्र । ऊतये । गुः । नु । चित् । तान् । सद्यः । अध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मन्युं । दासस्य । श्वसन् । ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्णे ॥ २ ॥

त्वे ते नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ऊतये रक्षणायेन्द्रं । ओ आ उ इत्ये-
 तन्निपातद्वयसमुदाय आकारार्थः । आगुः । आगच्छंति । स चन्द्र आगतांस्तान्
 नू चित्क्षिप्रं सद्यस्तदानीमेवाध्वनोऽनुष्ठानमार्गाञ्जगम्यात् । गमयतु । प्रापयतु ।
 देवासः सर्वे देवा दासस्योपक्षपयितुरसुरस्य मन्युं क्रोधं श्वसन् । भक्षयंतु ।
 हिंसन्त्वित्यर्थः । अपि च ते देवा नोऽस्माकं सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय यज्ञाय
 वर्णमनिष्टनिवारकमिन्द्रमावक्षन् । आवहंतु । आनयंतु ॥ जगम्यात् । गमेरं-
 तर्भावितण्यर्थात् लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । श्वसन् । चमु अदने ।
 लेटि व्यत्ययेन आ । शकारोपजनश्छांदसः । यद्वा श्वस्रातिः प्रकृत्यंतरं हिंसार्थं
 द्रष्टव्यं । वक्षन् । वह प्रापणे । लेटि सिद्धुलं लेटीति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि ।
 सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादिवाडुवङ् । सूपमानात् क्त इत्युक्त-

रपदांतोदात्तत्वं । वरुणं । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थोत्कृष्टवृजृसिदुपपत्त्य-
निस्वपिभ्यो निच्च । उ० ३. १०. । इति नप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् ।

क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ॥ ३ ॥

अव । त्मना । भरते । केतवेदाः । अव । त्मना । भरते । फेनं । उदन् ।

क्षीरेण । स्नातः । कुयवस्य । योषे इति । हते इति । ते इति । स्यातां । प्रवणे ।

शिफायाः ॥ ३ ॥

केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स तादृशः कुयवनामासुरस्म-
नात्मना स्वयमेवावभरते । ज्ञातं परेषां धनमपहरति । अपि च सोऽसुर उदन्-
दकेऽतर्वर्तमानः सन्फेनं फेनयुक्तमुदकमात्मना स्वयमेवावभरते । अपहरति ।
क्षीरेण क्षरणशीलेन तेनापहतेनोदकेन कुयवस्यासुरस्य योषे भार्ये स्नातः ।
स्नानं कुर्वते । तादृश्यौ स्त्रियौ शिफायाः । शिफा नाम नदी । तस्याः प्रवणे
निम्ने प्रवेष्टुमशक्येऽगाधप्रदेशे हते नष्टे स्यातां । भवेतां । हे इदं त्वं परेषां
धनमपहत्यान्यैर्दुरवगाह उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुंबमवधीरित्यर्थः ॥
त्मना । मंघेष्वद्वादेरात्मन इत्याकारलोपः । भरते । वृज् वरणे । ह्यहोर्भं इति
भत्वं । केतवेदाः । कित ज्ञाने । कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
उदन् । पद्वन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदनादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्र पूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः ।

अंजसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरते ॥ ४ ॥

युयोप । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राष्टि । शूरः ।

अंजसी । कुलिशी । वीरऽपत्नी । पयः । हिन्वानाः । उदभिः । भरते ॥ ४ ॥

उपरस्योदकमध्य उपस्थावस्थितस्यायोः परेषामुपद्रवार्थमितस्ततो गच्छतः
कुयवस्यासुरस्य नाभिः संनद्धमावसनस्थानं युयोप । गूढमासीत् । यथान्यैर्न
दृश्यते सोऽसुरस्तथाकरोदित्यर्थः । अपि च । पूर्वाभिः पूरयित्रीभिरात्मनापह-

ताभिरङ्गिः प्रतिरते । सोऽसुरः प्रवर्धते । स च शूरः शौर्योपेतो राष्ट्रि । राजते च ।
 आत्मीयेन शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । तमिममसुरमंजस्यांजस्योपेता
 कुलिशी कुलं शातयन्ती वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री । एतत्संज्ञिकास्त्रिस्रो नद्यः
 पयः पयसा तत्संबन्धिना सारभूतेनोदकेन हिन्वानाः प्रीणयन्त्य उदभिरात्मीयैरु-
 दकैर्भरन्ते । धारयन्ति ॥ युयोप । युप विमोहने । नाभिः । नहो भश्चेतीज्प्रत्ययः ।
 राष्ट्रि । राजृ दीप्तौ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । व्रश्चादिना षत्वे द्रुत्वं । पयः ।
 सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । हिन्वानाः । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्वानुम् ।
 अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः । चानशो
 लसार्वधातुकत्वाभावात्तत्स्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

पंचमीमुचमाह ॥

प्रति यत्स्या नीथादर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात् ।

अध स्मा नो मघवच्चर्कृतादिन्मा नो मघेव निष्पपी परा दाः ॥ ५ ॥

प्रति । यत् । स्या । नीथा । अदर्शि । दस्योः । ओकः । ना । अच्छ । सदनं । जानती । गात् ।

अध । स्म । नः । मघऽवन् । चर्कृतात् । इत् । मा । नः । मघाऽइव । निष्पपी ।

परा । दाः ॥ ५ ॥

यद्यदा नीथा नयनहेतुभूता स्या सा पदवी प्रत्यदर्शि । अस्माभिर्दृष्टाभूत् ।
 सा च पदवी दस्योरुपक्षपयितुः कुयवस्यासुरस्य सदनं गृहमच्छाभिमुख्येन गात् ।
 गता प्राप्ता । तत्र दृष्टान्तः । जानती स्वकीयं वत्समभिजानती गौरोको न ।
 निवासस्थानं स्वकीयं गोष्ठं यथा ऋजु प्राप्नोति । तद्वन्मार्गोऽप्यसुरगृहं प्राप्त
 इत्यर्थः । अध स्म अथानंतरमेव हे मघवन्धनवन्निद्र चर्कृतात्पुनः पुनस्तेनासुरेण
 कृतादुपद्रवान्नोऽस्मान्नक्षेति शेषः । इदित्यवधारणे । अस्मान्नक्षैव नोऽस्मान्मा
 परादाः । मा परित्याक्षीः । अस्माभिर्ज्ञातेन मार्गेण गत्वास्मदुपद्रवकारिणमसुरं
 जहीति तात्पर्यार्थः । तत्र व्यतिरेके दृष्टान्तोऽभिधीयते । मघेव निष्पपी ।
 विनिर्गतसपो विनिर्गतशेषो यथेष्टाचारी दासीपतिर्मघेव यथा धनान्यस्थाने
 परित्यजति तथास्मान्मा परित्याक्षीरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । निष्पपी स्त्रीकामो
 भवति विनिर्गतपसाः । पसः सपते स्पृशतिकर्मणः । मा नो मघेव निष्पपी
 परा दाः । स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परा दाः । नि० ५. १६. ।

इति ॥ नीथा । एीज् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्निति करणे
 कथन्प्रत्ययः । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो
 लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । चर्कृतात् । करोतेर्यङ्लुगन्तान्निष्ठेति
 क्तप्रत्ययः । मघाऽइव । शेष्छंदसीति शेलोपः । निष्पपी । षप समवाये ।
 सपति समवैति योन्या संगच्छत इति सपः शेषः । पचाद्यच् । निर्गतो नित्योद्धृतः
 सपः शेषो यस्य स स्त्रीव्यसनी निष्पपः । वर्णव्यापत्या ईकारः । दाः । दुदाज्
 दाने । लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । न माङ्गोऽङ्ग इत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽष्टादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सो अप्स्र्वनागास्व आ भज जीवशंसे ।

मांतरां भुजमा रीरिषो नः अद्वितं ते महते इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

सः । त्वं । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अप्स्र्वऽसु । अनागाऽस्वे । आ । भज । जीवऽशंसे ।

मा । अंतरां । भुजं । आ । रीरिषः । नः । अद्वितं । ते । महते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मान्सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्य आभज । आभाजय । आभि-
 मुख्येन भक्तान्संभक्तान्कुरु । तथा स त्वमप्स्वदेवतास्वस्मानाभाजय । अपि च जी-
 वशंसे जीवैः प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्येऽनागास्वेऽपापत्वे पापराहित्येऽस्मा-
 नाभाजय । अपि च नोऽस्माकमंतरां गर्भरूपेणांतर्वर्तमानां भुजं पालयिषी
 प्रजामा समंतान्मा रीरिषः । मा हिंसीः । ते तव महते प्रभूतायेन्द्रियाय बलाय
 अद्वितं । अस्माभिः अद्धानं कृतं । त्वदीयं बलं बहुमानपूर्वकं स्तुम इत्यर्थः ।
 तस्मात्तादृशबलयुक्तत्वं मा रीरिष इति पूर्वेण संबंधः ॥ अनागास्वे । न
 विद्यत आगः पापं यस्य स अनागः । तस्य भावस्तत्त्वं । छांदस उपधादीर्घः ।
 जीवशंसे । शंसु स्तुतौ । कर्मणि घञ् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुजं ।
 भुनक्ति पालयतीति भुक् प्रजा । क्तिप् । रीरिषः । रिष हिंसायां । स्वार्थे ण्यंता-
 दस्मात्लुङि चङि णिलोप उपधाह्रस्वत्वादीनि । छांदसं पदकालीनमभ्यास-
 ह्रस्वत्वं । अद्वितं । अच्छन्दस्य ऊर्यादित्वेन । पा० १. ४. ६१. । गतित्वात्प्रतिरनंतर
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अधा म॒न्ये अ॒न्ते अ॒स्मा अ॒धायि॒ वृषा॑ चोदस्व म॒हते॒ धना॑य ।

मा नो॑ अ॒कृते॒ पुरु॒हूत॒ योना॒विन्द्र॒ क्षु॒ध्य॒ज्ञो व॒यं आ॒सुतिं॑ दाः ॥ ७ ॥

अ॒ध॒ । म॒न्ये॒ । अ॒न्त॒ । ते॒ । अ॒स्मै॒ । अ॒धायि॒ । वृषा॑ । चो॒दस्व॒ । म॒हते॒ । धना॑य ।

मा । नः॑ । अ॒कृते॒ । पुरु॒हूत॒ । योनी॑ । इन्द्र॑ । क्षु॒ध्यत्॒ऽभ्यः॒ । व॒यः॒ । आ॒सुतिं॑ । दाः॑ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अथा अथानंतरं मन्ये । त्वां मनसा जानामि । ते तवास्मै बलाय अदधायि । अस्माभिः अद्वा कृता । त्वदीयबलविषयमादरातिशयेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । वृषा कामानां वर्षिता स त्वं महते प्रौढाय धनाय चोदयस्व । अस्मान्प्रेरय । हे पुरुहूत । पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूतेंद्र । अकृतेऽनिष्पादिते धनशून्ये योनी । गृहनामैतत् । गृहे नोऽस्मान्मा धाः । निधेहि । धनधान्यपूर्णे गृहेऽस्मान्वासयेत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र क्षुध्यज्ञो बुभुक्षितेभ्योऽन्येभ्योऽपि स्तोत्रेभ्यो वयोऽन्नमासुतिं पेयं क्षीरादिकं च दाः । देहि ॥ अधायि । दधातेः कर्मणि लुङि च्लेश्चिण् । आतो युक् चिण्कृतोरिति युक् । क्षुध्यज्ञः । क्षुध बुभुक्षायां । दिवादित्वात् श्यन् । निन्नादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नो॑ व॒धीरिन्द्र॒ मा परा॑ दा॒ मा नः॑ प्रि॒या भो॒जनानि॑ प्र॒ मोषीः॑ ।

आ॒डा मा नो॑ म॒घव॒ञ्छ॒क्र नि॒र्भेन्मा॒ नः॒ पात्रा॑ भेत्स॒हजा॑नुषाणि ॥ ८ ॥

मा । नः॑ । व॒धीः॒ । इन्द्र॑ । मा । परा॑ । दाः॒ । मा । नः॑ । प्रि॒या । भो॒जनानि॑ । प्र॒ । मोषीः॑ ।

आ॒डा । मा । नः॑ । म॒घ॒ऽवन् । श॒क्र । निः॒ । भेत् । मा । नः॑ । पात्रा॑ । भेत् । स॒ह॒ऽजा॒नुषाणि॑ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नोऽस्मान्मा वधीः । मा हिंसीः । सर्वदा रक्षेत्यर्थः । अपि च मा परादाः । मा परित्याक्षीः । परादानं परित्यागः । अस्मत्कृतां पूजां सर्वदा गृहाणेत्यर्थः । अपि च नोऽस्माकं प्रिया प्रियाणीप्सितानि भोजनान्युपभोग्यानि धनानि भा प्रमोषीः । मापहर्षीः । अस्मास्वेव धनानि यथा स्युस्तथा कुर्वित्यर्थः । तथा हे मघवन् धनवन् शक्र सर्वकार्यशक्तेंद्र नोऽस्माकमाडांडसंबंधीनि गर्भरूपेण निषिक्तान्यपत्यानि मा भेत् । मा भिनः । गर्भरूपेणावस्थितानस्मत्पुत्रान्नक्षेत्यर्थः । मा च नः पात्रा । पतन्ति गच्छन्ति गमनसमर्थानि यानि तान्यपत्यानि

पात्राणि । तानि च मा भेत् । मा भिनः । सहजानुषाणि । जानुभ्यां यानि
भूमिं सनन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तानि जानुषाणि । तैः सहितानि मा विनीतशः ।
यद्वा । नोऽस्माकं सहजानुषाण्याधाने सहोत्पन्नानि पात्रा पात्राणि सुवादीनि
मा निर्भेत् । मा भिनः ॥ वधीः । हन्तेर्माडि लुडि चेति वधादेशः । स चादन्तः ।
सिच् । अतो लोप इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेर्लघोरिति
वृद्धभावः । इट ईटीति सिचो लोपः । मोषीः । मुष स्तेये । लुडि सिच इट् ।
नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । भेत् । भिदिर् विदारणे । लडि सिपि बहुलं छंदसीति
विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणः । हल्ङ्घ्याभ्य इति सिचो लोपः ॥

माध्यन्दिने सवनेऽर्वाङ्गेहीत्येषा पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । अर्वाङ्गेहि
सोमकामं त्वाहुस्तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् । आ० ५. ५. । इति ॥

तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिब मदाय ।

उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि हूयमानः ॥ ९ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमऽकामं । त्वा । आहुः । अयं । सुतः । तस्य । पिब । मदाय ।

उरुऽव्यचाः । जठर । आ । वृषस्व । पिताऽइव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वमर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि । आगच्छ । किं कारणमिति
चेत् । यस्मात्त्वां सोमकामं सोमविषयाभिलाषमाहुः । पुराविदः कथयन्ति ।
अयमस्मदीयः सोमः सुतः । ऋत्विग्भिरभिषुतः । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य
च मदाय हर्षार्थं तस्य तमस्मदीयमभिषुतं सोमं पिब । एतदेव स्पष्टीक्रियते ।
उरुव्यचाः । उरु विस्तीर्णं व्यचो व्यापनं यस्य तादृशो महावयवो भूत्वा जठर
आत्मीय उदर आवृषस्व । सोममासिंच । आ समन्तात्पूरयेत्यर्थः । एवंभूतस्त्वं
हूयमानः स्तुतिभिराहूयमानः सन् पितेव पुत्राणां वाक्यानि शृणोति तथा
नोऽस्माकं वाक्यानि शृणुहि । शृणु ॥ सोमकामं । सोमविषयः कामोऽभिलाषो
यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुः । ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुव
इति ऋसादेशो धातोराहादेशश्च । तस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मदाय । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति भावेऽप् ।
उरुव्यचाः । व्यच व्याजीकरणे । औणादिकोऽसिप्रत्ययः । व्यचेः कुटादित्वमनसीति

वचनात् ङित्वाभावेन संप्रसारणाभावः । परादिङ्दंसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । यद्वा । उरु विचति व्याप्नोतीत्युभयचाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषस्व ।
वृष सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदशप्रत्ययौ । शृणुहि । श्रुशृणुपृकृवृभ्य इति सेहिः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकोनविंशो वर्गः ॥

चंद्रमा इत्येकोनविंशत्युचं द्वादशं सूक्तं । अपां पुत्रस्य चित्तस्य कूपे पतितस्य
कुत्सस्य वार्षं । तथा चोभयोः कूपपात आस्नायते । चित्तः कूपेऽवहितः काटे
निवाळ्ह ऋषिरहूदूतय इति च । चित्तस्य चापां पुत्रत्वं तैत्तिरीया स्पष्टमाम-
नन्ति । तत एकतोऽजायत इति स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स
तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत । यदङ्घ्र्योऽजायंत तदाप्यानामाप्यत्वमिति ।
तमेतमायं चित्तस्तद्भेदाश्च इति तकारोपजनेन वयमधीमह इति । अंत्या चिष्टुप् ।
सं मा तपंतीत्येषा यवमध्या महावृहती । आद्यौ द्वावष्टाक्षरौ पादौ द्वादशाक्षर-
स्तृतीयस्ततो द्वावष्टाक्षरौ सा यवमध्या महावृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च
महावृहतीत्युक्त्वा मध्ये चेद्यवमध्येत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । अनु० १. ९. । शिष्टाः
पंक्तयः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्तांतं । चंद्रमा एकोनाश्वस्तितो वा
वैश्वदेवं हि पांक्तमंत्या चिष्टुबृहमी महावृहती यवमध्येति । हीत्यभिधानादिद-
मादीनि चीणि सूक्तानि वैश्वदेवानि । विनियोगः । अत्र शाठ्यायनिन इति-
हासमाचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । ते कदाचिन्मरु-
भूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासया संतप्तगात्राः संत एकं कूपमविंदन् । तत्र चित्ताख्य
एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीत्वेतरयोश्च कूपादुदकमुद्धृत्य प्रादात् ।
तौ तदुदकं पीत्वा चित्तं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहत्य कूपं च रथचक्रेण
पिधाय प्रास्थिषातां । ततः कूपे पतितः स चित्तः कूपादुत्तरीतुमशकुवन्सर्वे देवा
मामुद्धरंविति मनसा सस्मार । ततस्तेषां स्तावकमिदं सूक्तं ददर्श । तत्र रात्रौ
कूपस्यांतश्चंद्रमसो रश्मीन्पश्यन्परिदेवयते ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

चंद्रमा अ॒प्स्व॑रा सु॒पर्णो॑ धा॒वते दि॒वि ।

न वो॑ हिरण्य॒नेमयः॑ प॒दं वि॑दंति वि॒द्युतो॑ वि॒त्तं मे॑ अस्य रो॒दसी ॥ १ ॥

चंद्रमाः । अप्सु । अंतः । आ । सुपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्यनेमयः । पदं । विदंति । विद्युतः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

अप्स्वांतरिक्षासु । उदकमये मंडले ऽंतर्मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा सुपर्ण इति रश्मिनाम । सुषुम्णाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चंद्रमा दिवि द्युलोक आ धावते । आङ् मर्यादायां । एकेनैव प्रकारेण धावते । शीघ्रं गच्छति । तादृशस्य चंद्रमसः संबन्धिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशपर्येताः । यद्वा हितरमणीयप्रांता विद्युतो विद्योतमाना रश्मयो वो युष्माकं पदं पादस्थानीयमयं न विदंति । मदीयानीन्द्रियाणि कूपेनावृतत्वान्न लभन्ते । अत इदमनुचितं । तस्मात्कूपान्मामुत्तारयतेत्यर्थः । अपि च । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदीयमस्येदं स्तोत्रं वित्तं । जानीतं । यद्वा मदीयं कूपपतनरूपं यदिदं दुःखं तदवगच्छतं । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वास्मात्कूपान्मामुत्तारयतमित्यर्थः ॥ चंद्रमाः । चंद्रमाह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे माडो डिदित्यसुन् । दासीभारादिषु पाठान्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धावते । सृ गतौ । पाघ्रेत्यादिना वेगितायां धावादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वित्तं । विद ज्ञाने । लोढ्यादित्वाच्छपो लुक् । पादादित्वात्तिङ् इति निघाताभावः । अस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अर्थमिद्धा उ अर्थिन आ जाया युवते पति ।

तुंजाते वृष्यं पयः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थे । इत् । वै । ऊं इति । अर्थिनः । आ । जाया । युवते । पति ।

तुंजाते इति । वृष्यं । पयः । परिदाय । रसं । दुहे । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषा अर्थमिद्वै अपेक्षितं धनं प्राप्नुवंत्येव । नाहं प्राप्नोमि । उ इत्येतत्पादपूरणं । अपि च जायान्यदीया भार्या पतिं स्वपतिमायुवते । आभिमुख्येन प्राप्नोति । मदीया तु मद्विरहाद्वतासीत् । अपि च संयुक्तौ तौ जायापती वृष्यं वीर्यरूपं पय उदकं तुंजाते । प्रजननायान्योन्यसंघट्टनेन प्रेरयतः । तदनंतरं रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण

धृत्वा दुहे । दुग्धे । पुत्ररूपेण जनयति । मम तु पुत्रोऽपि नोत्पद्यते । अत इदं मदीयं दुःखं हे द्यावापृथिव्यौ जानीतं ॥ ३ ॥ उज इति शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वात् भुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । युषते । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शबुकि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तुंजाते । तुजि पिजि हिंसावलदाननिकेतनेषु । इदित्त्वान्बुम् । व्यत्ययेन श्रम् । श्रान्नलोपः । दुहे । दुह प्रपूरणे । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मो षु देवा अदः स्व१रव पादि दिवस्परि ।

मा सोम्यस्य शंभुवः शूने भूम कदा चन वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ३ ॥

मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अरव । पादि । दिवः । परि ।

मा । सोम्यस्य । शंभुवः । शूने । भूम । कदा । चन । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ३ ॥

हे देवाः स्वः स्वर्गे वर्तमानमदस्तदस्मदीयं पितृपितामहप्रपितामहात्मकं संतानं दिवस्परि दिवस्योपरि वर्तमानं मो षु मैवावपादि । अवपन्नं विपन्नं प्रभष्टं मा भूत् मम पुत्राभावात् । पुत्रेण लोकाञ्जयति नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतेः । अतो वयं सोम्यस्य सोमपानार्हस्य पितृगणस्य शंभुवः सुखस्य भावयितुः पुत्रस्य शूने अपगमने कदाचन कदाचिदपि मा भूम । युष्मत्प्रसादान्मम पुत्रा जायन्तां । अतो मामस्माहुः खादुत्तारयतेत्यर्थः । हे द्यावापृथिव्यौ युवां च मदीयं विज्ञापनं जानीतं ॥ मो । मा उ इति निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थः । सु इत्येतदवधारणे । सुज इति षत्वं । पादि । पद गतौ । चिण् ते पदः । पा० ३. १. ६०. । इति कर्तरि लुङि च्छेश्चिणादेशः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । सोम्यस्य । सोममर्हति यः । पा० ४. ४. १३१. । इति यप्रत्ययः । शंभुवः । भवतेरंतर्भावितरण्यार्थात्किप् । शूने । दुश्शोश्चि गतिवृद्धोः । भावे निष्ठा । श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तदूतो वि वोचति ।

क्व चतुतं पूर्यं गतं कस्तद्धिभर्ति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ४ ॥

यज्ञं । पृच्छामि । अ॒वमं । सः । तत् । दू॒तः । वि । वो॒चति ।

क्व । ऋ॒तं । पू॒र्व्यं । ग॒तं । कः । तत् । बि॒भर्ति॑ । नू॒तनः॑ । वि॒त्तं । मे । अ॒स्य । रो॒दसी॑ इति ॥ ४ ॥

यज्ञं यजनीयसुवमं सर्वेषां देवानामादिभूतं । अग्निमुखं प्रथमो देवतानामिति श्रुतेः । अग्निरै देवानामवम इति ब्राह्मणाच्च । तमग्निं पृच्छामि । यन्मया पृष्टं तद्देवानां दूतः सोऽग्निर्विवोचति । विविच्य कथयतु । किं पुनस्तत्पृच्छयत इति तदुच्यते । हे अग्ने त्वदीयं पूर्व्यं पूर्वकालीनमृतं भद्रं स्तोतृभ्यः कृतं श्रेयः क्व गतं । कुचेदानीं वर्तते । नूतनो नवतरस्त्वतोऽन्यः कः पुरुषस्तद्भद्रं बिभर्ति । धारयति । यदि त्वय्यवर्तिष्यत ममेदृशी दशापि नाभविष्यत् । अतस्तत् क्व गतमिति कथय ॥ वोचति । वच परिभाषणे । लेट्छाडागमः । वच उमिति व्यत्ययेन धातोरुमागमः । क्व । किमोऽदिति सप्तम्यर्थेऽत् । क्वातीति किमः क्वादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । परेण सह ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अ॒मी ये दे॒वा स्थ॒नं चि॒ष्वा रो॒चने॑ दि॒वः ।

क्व ऋ॒तं क॒द॒नृतं॑ क्व प्र॒त्ना व॒ आहु॑तिर्वि॒त्तं मे॒ अ॒स्य रो॒दसी॑ ॥ ५ ॥

अ॒मी इति॑ । ये । दे॒वाः । स्थ॒नं । चि॒षु । आ॒ । रो॒चने॑ । दि॒वः ।

क्व । वः । ऋ॒तं । क॒त् । अ॒नृतं॑ । क्व । प्र॒त्ना । वः । आ॒ऽहु॑तिः । वि॒त्तं । मे॒ । अ॒स्य । रो॒दसी॑ इति ॥ ५ ॥

हे देवाः । चिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु येऽमी यूयं स्थन । वर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य आ रोचने दीप्तिविषये वर्तते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानेष्वित्यर्थः । तेषां वो युष्माकं संबंधि स्तोतृविषयमृतं सत्यं कत् । कस्मिन्देहे वर्तते । अनृतं द्वेष्टविषयमसत्यं च कत् कुत्र गतं । अपि च प्रत्ना चिरकालीना वो युष्माकं संबंधिन्याहुतिर्मया पूर्वमनुष्ठितो यागः क्व कुचासीत् । ईदृग्भूतदुःखानुभावेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्मान्न प्राप्नोदित्यनुमिमे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ स्थन । तन्ननन्ननथनाश्चेति तशब्दस्य थनादेशः । कत् । क्कशब्दस्य वर्णव्यापत्या कच्चावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

कच्च ऋतस्य धर्णेसि कच्चरुणस्य चक्षणे ।

कर्दर्यम्णो महस्पथाति क्रामेम दूढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ६ ॥

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णेसि । कत् । वरुणस्य । चक्षणे ।

कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दुःऽध्यः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ ६ ॥

हे देवा वो युष्माकं संबन्धिन ऋतस्य सत्यस्याभिमतफलप्रापणस्य धर्णेसि
धारणं कत् । कुच गतं । वरुणस्यानिष्टनिवारकस्य देवस्य चक्षणमनुग्रहदृष्ट्या
दर्शनं कत् । क्व गतं । महो महतो महानुभावस्यार्यम्णोऽरीणां नियंतुरेतत्सं-
ज्ञकस्य देवस्य संबन्धिना पथा शोभनमार्गेणेष्टदेशप्रापणं कत् । क्व गतं । एतत्सर्वं
युष्मास्वेव वर्तते । न कुत्रापि गतं । अतो वयं दूढ्यो दुर्धियः पापबुद्धीनस्मद-
निष्ठाचरणपरान् शत्रूनतिक्रामेम । अतितरेम । तैः कृतादस्मात्कूपपातलक्ष-
णादुःखाद्वयमुत्तीर्णा भवेम । हे द्यावापृथिव्यौ मदीयमिदं जानीतं ॥ धर्णेसि ।
धृञ् धारणे । सानसिधर्णेसिपर्णेसीत्यादिनासिच्प्रत्ययांतो निपात्यते । अर्यम्णः ।
षष्ठ्येकवचनेऽस्त्रोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
महः । महतोऽच्छब्दलोपश्छांदसः । यद्वा मह पूजायां । क्विप् । उभयथापि सावे-
काच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । दूढ्यः । पृषोदरादिः । ध्ये चेति तच्च पाठादुरो
रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेः हुत्वं च । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यंत्याध्योऽवृको न तृणजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ७ ॥

अहं । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तं । मा । व्यंति । आऽध्यः । वृकः । न । तृणऽजं । मृगं । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हे देवाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सुते युष्मद्यागार्थं सोमेऽभिषुते कानि चित्
कतिपयानि स्तोत्राणि योऽहं वदामि । उक्तवात्तस्मि । स एवाहमस्मि न त्वन्यः
कश्चित् । तस्मान्किमर्थं मां परित्यजथ । तं तादृशं मामाध्योऽभिलषितपुत्राद्य-

प्राप्ता जनिता मानस्यो व्यथा व्यंति । भक्षयंति । तत्र दृष्टान्तः । तृणजं जाततृणं
पिपासंतमुदकं प्रति गच्छंतं मृगं वृको न । यथारण्यश्चा मध्ये मार्गे गच्छंतं
भक्षयति तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ व्यंति । वी गत्यादिषु । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमिति बहुलवचनाद्यण् । आध्यः । आधीयते
मनसि स्थापयत इत्याधिः । उपसर्गे घोः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
जसादिषु छंदसि वावचनमिति जसि चेति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः ।
तृणजं । तृष पिपासायां । स्वपितृषोर्नजिङ्गिति नजिङ् । पदकारस्त्वेवं मन्यते ।
अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवलादपि जनेर्दे-
प्रत्ययः । तृणा जाता यस्य । द्वापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सं मा तपंत्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूषो न शिश्ना व्यदंति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सं । मा । तपंति । अभितः । सपत्नीः ऽइव । पर्शवः ।

मूषः । न । शिश्ना । वि । व्यदंति । मा । आऽध्यः । स्तोतारं । ते । शतक्रतो इति

शतऽक्रतो । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐंशेषा । हे इंद्र पर्शवः पार्श्वस्थीनि । अत्र सामर्थ्यात्पर्शुस्थानीयाः कूप-
भित्तयो मा मामभितः सर्वतः संतपंति । सम्यक् पीडयंति । तत्र दृष्टान्तः ।
सपत्नीरिव । समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्न्यो यथैकं पतिमभितः पीडयंति ।
परस्परं वा पीडयंते । हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वेन्द्र ते तव स्तोतारं
मामाध्योऽसंपद्यमानैर्यागदानादिभिरुत्पादिता मानस्यः पीडा व्यदंति । विविधं
भक्षयंति । तत्र दृष्टान्तः । मूषो न । यथा मूषिका शिश्ना शिश्नानि कुर्वितेन
वापितान्यन्नरसेनालिप्तानि सूत्राणि भक्षयंति । यद्वा शिश्नशब्देन प्रजननमे-
वोच्यते । तच्चोपचारात्पुच्छे वर्तते । यथा स्वकीयानि पुच्छानि घृततैलादिभिर्दे-
प्रक्षिप्योर्ध्वमुत्कृष्य व्यदंति । लिहंतीत्यर्थः । एवं मामाध्यो भक्षयंति । न चैतत् हे
इंद्र तव स्तोतुर्यायं । तस्मात्कूपान्मामुत्तारय । अन्यत्समानं ॥ अत्र निरुक्तं ।
संतपंति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्त्रातानि
सूत्राणि व्यदंति । स्वांगाभिधानं वा स्यात् । शिश्नानि व्यदंतीति । नि० ४. ६. इति ।

सपत्नीः । नित्यं सपत्न्यादिषु । पा० ४. १. ३५. । इति पतिशब्दस्य नकारान्तादेशः ।
 डीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । मूषः । मुष स्तेये । क्विपि छांदसो दीर्घः ।
 तथा च यास्कः । मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽप्येतस्मादेव
 । नि० ४. ५. । इति । शिञ्चा । णा शौचे । घञर्थे कविधानमिति कः । स्यात्ता-
 गापाव्यधिहनियुध्यर्थमिति कः । वर्णव्यापत्त्या सकारस्य शकारः । कुजादीनां
 के द्वे भवत इति वक्तव्यं । पा० ६. १. १२. २. । इति द्विवचनं । बहुलं छंदसी-
 त्यभ्यासस्येत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता ।

चित्तस्तद्वेदाश्रयः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आऽतता ।

चितः । तत् । वेद । आश्रयः । सः । जामिऽत्वाय । रेभति । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
 इति ॥ ९ ॥

येऽमी द्युलोके वर्तमानाः सप्तसंख्याका रश्मयः सूर्यस्य किरणाः संति
 तत्र तेषु सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्तप्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदीया नाभि-
 रातता संबद्धा । ऋषिरात्मानमेव परोक्षतया निर्दिशति । चित्तस्तीर्णतमस्ति-
 रस्कृताज्ञान आश्रयोऽपां पुत्र ऋषिस्तत्पूर्वोक्तं वृत्तांतं वेद जानाति नान्यः । स
 जानन्नृषिर्जामित्वाय कूपाब्धिर्गतृत्वाय रेभति । तान् रश्मीन् स्तौति । अन्यत्स-
 मानं ॥ आतता । तनोतेः कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिक-
 लोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जामित्वाय । जमतिर्गतिकर्मा ।
 जमति गच्छतीति जामिः । औणादिक इणप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वं । रेभति ।
 रेभु शब्दे । भौवादिकः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अमी ये पंचोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवत्रा नु प्रवाच्यं सग्नीचीना नि वावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १० ॥

अमी इति । ये । पंच । उक्षणः । मध्ये । तस्थुः । महः । दिवः ।

देवऽत्रा । नु । प्रऽवाच्यं । सग्नीचीनाः । नि । वावृतुः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

उक्ष्णः सेक्ताः कामाभिवर्षकाः पंच । तन्न इंद्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्स-
विता चनो धादित्यर्द्धर्चन प्रतिपादिताः पंचसंख्याका देवाः । यद्वा । अग्निर्वायुः
सूर्यश्चंद्रमा विद्युदित्येवं पंचसंख्याकाः । तथा च शाठ्यायनकं । एतान्येव पंच
ज्योतीषि यान्येषु लोकेषु दीयन्ते । अग्निः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे च आदित्यो दिवि
चंद्रमा नक्षत्रे विद्युदप्स्विति । नक्षत्रे नक्षत्रलोके । अप्सु मेघस्थोदकेषु । तैत्ति-
रीयेऽप्येवमाह्मातं । अग्निः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे च सूर्यो दिवि चंद्रमा दिक्षु नक्ष-
त्रानि स्वर्लोके इति । येऽमी पंचसंख्याका देवा महो दिवो महतो विस्तीर्णस्य
द्युलोकस्य मध्ये तस्युः । तिष्ठन्ति । आसते । देवत्रा देवेषु नु क्षिप्रं प्रवाच्यं प्रशं-
सनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रति सध्रीचीनाः सहांचन्तो युगपदागच्छन्तस्ते
देवा मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वन्ति । तदनंतरं निवावृतुः । तृप्ताः संतो निवर्तन्ते च ।
अन्यत्समानं ॥ उक्ष्णः । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । देवत्रा । देवम-
नुषेत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । प्रवाच्यं । वाचयतेरचो यदिति यत् । णेरनि-
टीति णिलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सध्रीचीनाः ।
सहांचन्तीति सध्र्यंचः । त एव सध्रीचीनाः । सहपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्तिन् ।
अनिदितामिति नलोपः । सहस्य सध्रिरिति सध्र्यादेशः । विभाषांचेरदिक्स्त्रि-
यामिति स्वार्थे खप्रत्ययः । वावृतुः । वृतु वर्तने । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति
वर्तमाने लिट् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहिताया-
मभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

सुपर्णा एत आसते मध्य आरोधने दिवः ।

ते सेधन्ति पथो वृकं तरन्तं यद्गतीरपो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ११ ॥

सुऽपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आऽरोधने । दिवः ।

ते।सेधन्ति।पथः।वृकं।तरन्तं।यद्गतीः।अपः।वित्तं।मे।अस्य।रोदसी इति ॥ ११ ॥

सुपर्णाः । रश्मिनामैतत् । शोभनपतना एते सूर्यरश्मय आरोधने सर्वस्या-
वरके व्याप्ते दिवोऽंतरिक्षस्य मध्य आसते । वर्तन्ते । ते सूर्यरश्मयः पथो मार्गाङ्क-
कमरणयश्चानं सेधन्ति । निषेधन्ति निवारयन्ति । कीदृशं । यद्गतीर्महतीरपस्तरन्तं ।

अतिक्रामंतं । कूपपतनात्पूर्वं चितं दृष्ट्वैनं भक्षयितुं कश्चिदरण्यश्चा महती नदी
तितीर्षुराजगाम । स च सूर्यरश्मीन्दृष्ट्वायमवसरो न भवतीति निववृते । अतो
रश्मयो वृकं निषेधंतीत्युच्यते । यास्कपक्षे त्वाप इत्यंतरिक्षनाम । यद्गतीरपो
महदंतरिक्षं । पथः पथा द्वादशरश्म्यात्मना मार्गेण तरंतं वृकं चंद्रमसं सूर्यर-
श्मयो निषेधंति । अहनि हि सूर्यरश्मिभिर्निरुद्धश्चंद्रमा निःप्रभो दृश्यते । अतो
निःप्रभं कुर्वतीत्यर्थः ॥ आरोधने । आरुध्यत आव्रियतेऽनेनेत्यारोधनं । करणे
ल्युट् । सेधंति । पिधु गत्यां । अयं केवलोऽपि निपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । पथः ।
पंचम्येकवचने भस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
यास्कपक्षे तु तृतीयार्थे व्यत्ययेन पंचमी । यद्गतीः । यद्ग इति महन्नाम । अस्मादा-
चारार्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्षिप् । ततो लटः शतृ । उगितश्चेति डीप् । आग-
मानुशासनस्यानित्यत्वान्बुभभावः । शतुरनुम इति नदीस्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

नयं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनं ।

ऋतमर्षेति सिंधवः सत्यं तातान सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १२ ॥

नयं । तत् । उक्थ्यं । हितं । देवासः । सुऽप्रवाचनं ।

ऋतं । अर्षेति । सिंधवः । सत्यं । तातान् । सूर्यः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १२ ॥

हे देवासो देवाः । नयं नवतरमुक्थ्यं प्रशस्यं स्तुत्यर्हं सुप्रवाचनं सुष्ठु
ऋत्विग्भिर्वाचयितुं शक्यं । एवंभूतं तद्भवदीयं बलं हितं । युष्मासु निहितं ।
अतो युष्मदीयेन बलेन सिंधवः स्यंदनशीला नद्या ऋतमुदकमर्षेति । आल-
स्यराहित्येन सर्वदा प्रेरयन्ति । अशोषाः सत्यः प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यं
सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजस्तान । आतनोति विस्तारयति । अन्यत्समानं ॥
सुप्रवाचनं । वच परिभाषणे । अस्मात्प्रयतादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति खलर्ये
युच् । अर्षेति । अर्तेर्लेटि सिद्धहुलं लेटीति सिप् । गुणः । तातान् । अन्येषामपि
दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अग्ने तव तदुक्थ्यं देवेष्वस्त्यायं ।

स नः सन्नो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थ्यं । देवेषु । अस्ति । आर्यं ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि । विदुःऽतरः । वित्तं । मे । अस्य ।
रोदसी इति ॥ १३ ॥

हे अग्ने तवोक्थ्यं प्रशस्यं त्यत् श्रुतिप्रसिद्धमायं । आपिर्वंधुः । तस्य भावः ।
बांधवं देवेषु दानादिगुणयुक्तेष्विन्द्रादिष्वस्ति । विद्यते । तस्मात्स तादृशो वि-
दुष्टरो विद्वत्तरस्त्वं नोऽस्माकं यज्ञे सत्तो निषण्णः सन्देवांस्तानिन्द्रादीन् आ शास्त्र-
मर्यादया यक्षि । यज । हविर्भिः पूजय । तच्च दृष्टान्तः । मनुष्वत् । यथा मनूनां
यज्ञे तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ आर्यं । आपू व्याप्री । अस्माख्यंतादच इरितीप्रत्ययः ।
ब्राह्मणादित्वात् थञ् । सत्तः । नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । छं-
दसो निशब्दलोपो द्रष्टव्यः । मनुष्वत् । मनेरौणादिक उप्तिप्रत्ययः । तच्च तस्येवेति
षष्ठ्यर्थे वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १.४. १८. २. । इति भवेन
पदत्वाभावादुत्पाद्यभावः । यक्षि । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । व्रश्चादिष्वे
कुवं । विदुष्टरः । विद्वत्सश्चात्तरण्यस्मयादित्वेन भत्वाइसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

सत्तो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १४ ॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुःऽतरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे सत्तो निषण्णो होता देवानामाह्वाता विदुष्टरो
विद्वत्तरो देवो दानादिगुणयुक्तो देवेषु सर्वेष्विन्द्रादिषु मध्ये मेधिरो मेधात्री ।
एवंभूतोऽग्निस्तादेवानच्छाभिमुख्येन हव्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि । मर्या-
दायामाकारः । शास्त्रमर्यादया यथाशास्त्रं सुषूदति । प्रेरयतु । अन्यत्समानं ॥
सुषूदति । षूद क्षरणे । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । मेधिरः ।
मेधारथाभ्यामिरन्धिरचौ वक्तव्याविति मतर्थाय इरन् ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

व्यूर्णोति हृदा मतिं नभ्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १५ ॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुऽविदं । तं । ईमहे ।

वि।ऊर्णोति।हृदा।मतिं।नभ्यः।जायतां।ऋतं।वित्तं।मे।अस्य।रोदसी इति ॥ १५ ॥

यो वरुणोऽनिष्टस्य निवारयिता देवो ब्रह्म परिवृढं तद्रक्षणरूपं कर्म कृणोति करोति । तं तादृशं गातुविदं गातोर्मार्गस्य दुःखनिवारकस्य लंभयितारं वरुणमीमहे । अभिमतफलं याचामहे । ईमहे इति याज्ञाकर्मा । तस्मै वरुणायाय-मस्मदीयः स्तोता हृदा हृदयेन मतिं मननीयां स्तुतिं व्यूर्णोति । विवृणोति प्रकाशयति । उच्चारयतीत्यर्थः । सोऽयं नभ्यः स्तुत्यो वरुणोऽस्माकमृतं जायतां । सत्यभूतोऽस्तु ॥ ब्रह्मा । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । गातुविदं । विदुः लाभे । अंतर्भावितव्यार्थात्किम् । ईमहे । ईङ् गतौ । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हृदा । पहन्वित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

असौ यः पंथां आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पंथाः । आदित्यः । दिवि । प्रऽवाच्यं । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिऽक्रमे । तं । मर्तासः । न । पश्यथ । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

पंथाः सततगामी । यद्वा ब्रह्मलोकं गच्छतामुपासकानां मार्गभूतः । सूर्य-हारेण ते विरजाः प्रयांतीति श्रुतेः । एवंभूतो योऽसावादित्यो दिवि द्युलोके प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनं यथा भवति तथा कृतो निर्मितः । यथा सर्वैः प्राणि-भिर्दृश्यते तथा वर्तमान इत्यर्थः । हे देवाः सोऽयमादित्यो युष्माभिरपि ना-तिक्रमे । अतिक्रमितुं न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदायतत्वात् । सति हि सूर्ये

वसन्तादयः काला निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते । यागेषु च सत्सु भवतां जीवनं । अतो युष्माभिरपि नासावतिक्रमितव्यः । एवं च सति हे मर्तासः पापकृतो मनुष्याः । तं महानुभावं सूर्यं न पश्यथ । सूर्यं न जानीथः । एतच्च कूपे पातयित्वा निर्गतावेकतद्वितौ प्रति निर्दनं । अहमेव मन्त्रद्रष्टा तं सूर्यं जानामि । पापकृतौ युवां न जानीथ इति ॥ पंथाः । पतू गतौ । पतेस्थ चेती- निप्रत्ययः । पथिमथ्यभुक्षामादित्यात्वं । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । पा० १. १. ८६ । इत्यात्वं । इकारस्य लोपः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रवाच्यं । वक्तेर्यन्तादचो यदिति भावे यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अतिक्रमे । क्रमु पादविक्षेपे । कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

चितः कूपेऽवहितो देवान्हवत उतये ।

तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन् अहूणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ११ ॥

चितः । कूपे । अवऽहितः । देवान् । हवते । उतये ।

तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अहूणात् । उरु । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ११ ॥

कूपेऽवहितः पातितस्त्रित एतत्संज्ञ ऋषिरुतये रक्षणाय देवान्हवते । स्तुति- भिराकारयति । यदेतत्त्रितस्याह्वानं बृहस्पतिर्बृहतां महतां देवानां रक्षक एतत्संज्ञो देवस्तदाह्वानं शुश्राव । श्रुतवान् । किं कुर्वन् । अहूणादंहसः पापरूपा- दस्मात्कूपपातादुन्नीयोरु विस्तीर्णं शोभनं कृण्वन् कुर्वन् ॥ हवते । ह्वयतेर्लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । शब्दगुणावादेशः । उतये । उतीयूतीत्यादिना क्लिन उदात्तत्वं । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः करपत्योरिति पारस्करादिषु पाठात् सुदतलोपौ । उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अहूणात् । अहि गतौ । इदित्त्वान्नुम् । खर्जिपिंज्यादिभ्य ऊरोलचौ । उ० ४. ९१ । इति भाव ऊ- प्रत्ययः । दुःखप्राप्तिहेतुभावा गतिरस्यास्तीति पामादिलक्षणो मत्वर्थीयो नः । पा० ५. २. १०० । आङ्पूर्वाङ्गन्तेर्वा रूपमुच्चेयं ॥

अष्टादशीमुचमाह ॥

अरुणो मां सकृद्वृकः पथा यंतं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठ्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । वृकः । पथा । यंतं । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निऽचाय्य । तष्टाऽइव । पृष्टिऽआमयी । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १८ ॥

अरुणवर्णो लोहितवर्णो वृकोऽरण्यश्चा सकृदेकवारं पथा यंतं मार्गेण गच्छंतं
मा मां ददर्श हि । दृष्टवान् । हि पादपूरणं । निचाय्य दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन्
उज्जिहीते । उन्नच्छति स्म । तच्च दृष्टान्तः । तष्टेव पृष्ठ्यामयी । यथा तक्षणाजनि-
तपृष्ठक्लेशस्तथा वर्धकस्तदपनोदनायोर्द्वाभिमुखो भवति तद्वत् । हे द्यावापृथिव्यौ
मदीयमिदं दुःखं वित्तं । जानीतं । यद्वा । वृक इति विवृतज्योतिष्कश्चंद्रमा उच्यते ।
अरुण आरोचमानः कृत्स्नस्य जगतः प्रकाशकः । मासकृत् मासार्द्धमासर्वयनसं-
वत्सरादीन्कालविशेषान्कुर्वन् । तिथिविभागज्ञानस्य चंद्रगत्यधीनत्वात् । स चंद्रमा
आकाशमार्गे यंतं गच्छंतं नक्षत्रगणं ददर्श । हिरवधारणे । नक्षत्रगणमेव ददर्श न
कूपपतितं मामित्यनादरो द्योत्यते । यदि मां पश्येत् उद्धरेत्कूपात् । निचाय्य नक्ष-
त्रगणं दृष्ट्वा चोज्जिहीते । येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोन्नच्छति । न माम-
भिगच्छतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अत्र मासकृदिति यास्क एकं पदं मन्यते
शाकल्यस्तु पदद्वयं । तस्मिन्पक्षेऽयमर्थः । दक्षप्रजापतेर्दुहितृभूताः स्वभार्या अश्वि-
न्याद्यास्तारकाः पुनःपुनर्ददर्श । मां सकृदेव पश्यतीति सकृद्दृष्ट्वा चोज्जिहीते ।
ताराभिः सहोर्द्धमेव गच्छति । न मां कूपादुत्तारयति । अत इदमनुचितं । हे
द्यावापृथिव्यौ मदीयमिमं वृक्षांतं जानीतं ॥ अत्र निरुक्तं । वृकश्चंद्रमा भवति
विवृतज्योतिष्को वा विकृतज्योतिष्को वा विक्रांतज्योतिष्को वा । अरुण आरो-
चनो मासकृन्मासानां चार्द्धमासानां च कर्ता भवति चंद्रमा वृकः पथा यंतं
ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चंद्रमा-
स्तक्ष्णुवन्निव पृष्ठरोगी । नि० ५. २०. । इति ॥ सकृत् । एकस्य सकृच्च । पा० ५. ४. १९. ।
इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने निपातितः । वृकः । वृज् वरणे । सृवृभूशुषिमुषिभ्यः
किदिति कप्रत्ययः । जिहीते । ओहाङ् गतौ । जौहोत्यादिकः । भृजामिदित्यभ्या-
सस्येत्वं । निचाय्या । चायू पूजानिशामनयोः । अत्र दर्शनार्थो धातूनामनेकार्थ-

त्वात् । समासेऽनञ्पूर्वे क्लो ल्यप् । पृथ्यामयी । स्पृश स्पर्शने । स्पृश्यतेऽनेनेति
स्पृष्टिः । अहंसो वर्णलोपः । पृष्टावामयः पृथ्यामयः । तद्वान् पृथ्यामयी ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

एनांगूषेण वयमिन्द्रवंतोऽभि धाम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

एना । आंगूषेण । वयं । इन्द्रं वतः । अभि । स्याम । वृजने । सर्वं वीराः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

एनानेनांगूषेणाघोषणयोग्येन स्तोत्रेण हेतुभूतेनेन्द्रवंतोऽनुयाहकेणैद्रेण युक्ताः
सर्ववीराः सर्ववीरैः पुत्रैः पौत्रादिभिश्चोपेताः संतो वयं वृजने संयामेऽभि-
धाम । शत्रून्भिभवेम । तदिदमस्मदीयं वचनं मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतु ।
पालयन्त्वित्यर्थः । उतशब्दो देवतासमुच्चये । अत्र यास्कः । आंगूष स्तोम आघोषः ।
अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवंतः । नि० ५. ११. । इति ॥ एना । द्वितीयादौःस्वेन इति
तृतीयायामिदम एनादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराजादेशः । चित्स्वरेणांतो-
दात्तत्वं । आंगूषेण । आङ्पूर्वाङ्गुषेः कर्मणि घञ् । आङो ङकारलोपाभावश्चां-
दसः । घोषशब्दस्य गूषभावश्च पृषोदरादित्वात् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
स्याम । अस्तेः प्रार्थनायां लिङि असोरलोप इत्यकारलोपः । उपसर्गप्रादुर्भ्या-
मस्तिर्यच्पर इति षत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले पंचदशोऽनुवाकः ॥

षोडशेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्रेन्द्रमिति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानु-
क्रम्यते । इन्द्रं मित्रं सप्त त्रिष्टुवंतमिति । अनुवर्तमानत्वात्कुत्स ऋषिः । चित्सु
वाविशिष्टत्वात्तत्रैव विकल्पितो नानुवर्तते । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरि-
भाषया जगत्यः । विश्वे देवा देवतेत्युक्तं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतये मारुतं शर्धो अदितिं हवामहे ।

रथं न दुर्गाहंसवः सुदानवी विश्वस्मान्नो अहंसो निष्पिपर्तन ॥ १ ॥

इंद्रं । मित्रं । वरुणं । अग्निं । ऊतये । मारुतं । शर्धः । अदितिं । हवामहे ।

रथं । न । दुः॒ऽगात् । व॒सवः । सु॒॒ऽदान॒वः । विश्व॑स्मात् । नः । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥ १ ॥

ऊतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन्मारुतं शर्धो मरुत्समूहं बलं च हवामहे ।
आह्वयामहे । वसवो निवासयितारः सुदानवः शोभनदाना इन्द्रादयो विश्व-
स्मात्सर्वस्मादंहसः पापान्नोऽस्मान्निष्पिपर्तन । निर्गमय्य पालयत । तत्र दृष्टान्तः ।
रथं न दुर्गात् । गंतुमशक्यान्निष्पन्नतात्स्थानात्सारथयो यथा रथं पालयन्ति ।
तद्वत् ॥ पिपर्तन । पृ इत्येके । लोटि तन्नप्रनथनाश्चेति तस्य तनवादेशः ।
पित्वेन डिच्चाभावाद्गुणः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृचतूर्येषु शंभुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते । आदित्याः । आ । गतः । सर्वऽतातये । भूतः । देवाः । वृचऽतूर्येषु । शंभुवः ।

रथं । न । दुः॒ऽगात् । व॒सवः । सु॒॒ऽदान॒वः । विश्व॑स्मात् । नः । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥ २ ॥

हे आदित्या अदितेः पुत्रा देवाः । ते यूयं सर्वतातये सर्वैर्वीरिपुरुषैस्तताय
विस्तारिताय युद्धाय । युद्धेऽस्माकं साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । आगत । आगच्छत ।
अपि च वृचतूर्येषु । संग्रामनामैतत् । संग्रामेषु शंभुवः सुखस्य भावयितारो
भूतः । भवत ॥ गता । गमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अवैतु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ३ ॥

अवैतु । नः । पितरः । सु॒॒ऽप्र॒वा॒च॒नाः । उत । दे॒वी इति । दे॒वपु॒त्रे इति दे॒वऽपु॒त्रे ।

ऋतऽवृधा ।

रथं । न । दुः॒ऽगात् । व॒सवः । सु॒॒ऽदान॒वः । विश्व॑स्मात् । नः । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्पितरोऽग्निष्वात्तादयोऽवन्तु । रक्षन्तु । कीदृशाः । सुप्रवाचनाः । सुखेन
प्रवक्तुं स्तोतुं शक्याः । उत अपि च देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते

ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य वा यज्ञस्य वा वर्धयिष्यौ देवी देवनादिगुणयुक्ते
द्यावापृथिव्यावस्मानक्षतां । अन्यत्समानं ॥ देवी । वा छंदसीन्नि पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
ऋतावृधा । वृधेरंतर्भावितण्यर्थात् क्विप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्वीरं पूषणं सुसैरीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं । वाजिनं । वाजयन् । इह । क्षयत् ऽवीरं । पूषणं । सुसैः । ईमहे ।

रथं । न । दुः ऽगात् । वसवः । सु ऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं नरैः शंसनीयं वाजिनमन्नवंतमग्निं वाजयन् उपह्वयन् प्रज्वल-
यन्निहास्मिन्काले स्तौमीति शेषः । तथा क्षयद्वीरमतिबलिनं । यस्मिन्सर्वे वीराः
क्षीयन्ते । एवरूपं पूषणं पोषकं देवं सुसैः सुखकरैः स्तोत्रैर्हेतुभूतैरीमहे । याचामहे ।
अभीष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराशंसं । उभे वनस्पत्यादिष्विति युगपदुभयपदप्रकृति-
स्वरत्वं । नरशब्द ऋदोरबित्यबंत आद्युदात्तः । निपातनादीर्घः । शंसशब्दो घञंत
आद्युदात्तः । वाजयन् । वज व्रज गतौ । अस्मास्मिच् । क्षयद्वीरं । क्षि क्षये ।
लटः शतृ । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य छंदस्युभयथेत्याद्वधातुकत्वेन डित्वा-
भावाद्गुणावादेशौ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अतो गुण
इति परपूर्वत्वं एकादेश उदात्तेनेत्येकादेश उदात्तः । क्षयंतो वीरा यस्मिन् ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

बृहस्पते सदमिन्नः सुगं कृधि शं योर्यत्ते मनुर्हितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते । सदै । इत् । नः । सु ऽगं । कृधि । शं । योः । यत् । ते । मनुः ऽहितं । तत् । ईमहे ।

रथं । न । दुः ऽगात् । वसवः । सु ऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते सदमित् सदैवा नो ऽस्माकं सुगं । सुखनामैतत् । सुखं कृधि । कुरु ।
अपि च ते तव स्वभूतं शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं योः पृथक्कर्तव्यानां
भयानां यावनं पृथक्करणं मनुर्हितं मनुना ब्रह्मणा हितं त्वय्यवस्थापितं । यद्वा

मनुष्याणामनुकूलं । एवंविधं शमनं यावनं च यदस्ति तदीमहे । याचामहे ॥
सुगं । सुष्ठु गम्यतेऽस्मिन्निति सुगं । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्ङः । शं योरित्ये-
तत्पदद्वयं यास्केनैव व्याख्यातं । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति ।
मनुहितं । मनोरौणादिक उसिन्प्रत्ययः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

इदं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाळ्ह ऋषिरह्णदूतये ।
रथं न दुर्गावसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ६ ॥
इदं । कुत्सः । वृत्रऽहनं । शचीऽपतिं । काटे । निऽबाळ्हः । ऋषिः । अह्णत् । ऊतये ।
रथं । नादुऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ६ ॥

काट इति कूपनाम । तस्मिन्निबाळ्हो निपातितः कुत्स ऋषिरूतये रक्षणा-
येद्रमहत् । आह्वयति स्म । कीदृशं । वृत्रहणं । वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं । शचीपतिं ।
शचीति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां पालयितारं । यद्वा शच्या देव्या भर्तारं ॥
शचीपतिं । वनस्पत्यादिषु पाठादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादि-
ङीनंत आद्युदात्तः । निबाळ्हः । बाह प्रयत्ने । नीत्युपसर्गवशात्पतने वर्तते ।
निष्ठायामनित्यमागमशासनमितीडभावः । ढत्वधत्वादीनि । यद्वा क्षुब्धस्वांतित्यादौ
। पा० १. २. १८. । भृशार्थ इडभावो निपात्यते । अत्र च वाढश्चो भृशत्वोपेते
पतने सामर्थ्याद्वर्तते । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अह्णत् । लिपिसि-
चिह्नश्चेति लुङि च्लुरङादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता चायतामप्रयुच्छन् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥
देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । चाता । चायतां । अप्रऽयुच्छन् ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥

देवी दानादिगुणयुक्तादितिरखंडनीयादीना वा देवमाता देवैर्दानादिगुणयुक्तैः
स्वकीयैः पुत्रैः सह नोऽस्मान्निपातु । नितरां रक्षतु । देवो दीयमानस्त्राता

सर्वेषां रक्षकः सविताप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् अस्मद्रक्षणे जागरूकः सन् चायतां ।
अस्मान्पालयतु । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः षट्
देवता मामहंतां । पूजयंतु ॥ चायतां । चैङ् पालने । भौवादिकः । अप्रयुच्छन् ।
युच्छ प्रमादे । अस्माल्लटः शतृ । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

यज्ञो देवानामिति तृचं द्वितीयं सूक्तं कुत्सस्यार्थं चैष्टुभं वैश्वदेवं । यज्ञस्तृच-
मित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृळयंतः ।

आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्यादंहोश्चिद्वा वरिवोवित्तरासत् ॥ १ ॥

यज्ञः । देवानां । प्रति । एति । सुम्नं । आदित्यासः । भवत । मृळयंतः ।

आ । वः । अर्वाचीं । सुऽमतिः । ववृत्यात् । अंहोः । चित् । या । वरिवोवित्ऽतरा ।

असत् ॥ १ ॥

अस्मदीयो यज्ञो देवानामिन्द्रादीनां सुम्नं सुखं प्रत्येति । प्राप्नोतु । अपि च
हे आदित्यास आदित्या मृळयंतोऽस्मान्सुखयंतो भवत । तथा वो युष्माकं
सुमतिः शोभना मतिर्भक्तानुग्रहपरा बुद्धिरर्वाच्यस्मदभिमुख्याववृत्यात् । आ-
वर्ततां । या मतिरंहोश्चित् दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य वरिवोवित्तरा । वरिव
इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लभयिष्यसत् । भवेत् । सैषा मतिरस्मान्नक्षितुं
वर्ततामित्यर्थः ॥ भवता । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यादित्यास इति पादादौ
वर्तमानस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेनास्य पादादित्वात् अपादादाविति पर्युदा-
सान्निधाताभावः । मृळयंतः । मृड सुखने । रयंताल्लटः शतृ । छंदस्युभयथेति
शतुरार्द्धधातुकत्वेनादुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे शतुः स्वरः शिष्यते । ववृ-
त्यात् । वृतु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः षुः ।
अंहोः । अहि गतौ । इदित्त्वान्नुम् । औणादिक उप्रत्ययः । वरिवोवित्तरा । विट्
लाभे । अस्मादंतर्भावितरण्यथात् क्तिप् । तत आतिशयनिकस्तरप् । असत् ।
असु भुवि । लेट्वाडागमः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

उप नो देवा अवसा गमंत्वांगिरसां सामभि स्तूयमानाः ।

इंद्रं इंद्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ २ ॥

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमंतु । अंगिरसां । सामऽभिः । स्तूयमानाः ।

इंद्रः । इंद्रियैः । मरुतः । मरुत्ऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवा अवसा रक्षणेनास्मभ्यं दातव्येनान्नेन वा युक्ता नोऽस्मान् स्तोतृनुपगमंतु । उपगच्छंतु प्राप्नुवंतु । कथंभूताः । अंगिरसामे-
तत्संज्ञकानामृषीणां संबन्धिभिः सामभिः प्रगीतैर्मन्त्रैः स्तूयमानाः । अपि च ।
इंद्र इंद्रियैः । धननामैतत् । स्वसंबन्धिभिरस्मभ्यं दातव्यैर्धनैः सहास्मानागच्छंतु ।
तथा मरुतः सप्तगणरूपा एकोनपंचाशत्संख्याका ईहङ् चान्याहङ् चेत्येवमा-
दिनामानो देवा मरुद्भिः स्वावयवभूतैः प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैर्वायुभिः
सहास्मानागच्छंतु । तथादितिरखंडनीयादीना वा देवमातादित्यैः स्वकीयैः पुत्रैः
सह नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् । यच्छंतु ॥ गमंतु । लोटि बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । छंदस्युभयथेति ऋगर्द्धधातुकत्वेन डित्त्वाभावात्तमहनेत्यादिनोपधा-
लोपाभावः । यंसत् । यम उपरमे । लेट्युडागमः । सिबहुलं लेटीति सिप् ॥

तृतीयामुचमाह ॥

तन्न इंद्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

तत् । नः । इंद्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा । तत् । सविता । चनः । धात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति । चन इत्यन्ननाम । तत्तादृशं चनोऽन्नं
नोऽस्मभ्यमिन्द्रो धात् । दधातु । ददातु । एवं तद्वरुण इत्यादावपि योज्यं ।
तदिदमिन्द्रादिभिर्दत्तमस्मदीयमन्नं मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतु पालयन्त्वित्यर्थः ॥
चनः । चायू पूजानिशामनयोः । चायतेरन्ने ह्रस्वश्चेत्यसुन् नुडागमश्च धातोर्ह्र-
स्वत्वं च । वलि लोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । धात् । छंदसि लुङ्लल्लिट इति
प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थेति सिचो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचविंशो वर्गः ॥

य इन्द्राग्नी इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यार्धे त्रैष्टुभैर्मद्रागं । तथा चानु-
क्रांतं । य इन्द्राग्नी सप्तेनैन्द्रागं त्विति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

य इन्द्राग्नी चिचतमो रथो वामभि विश्वानि भुवनानि चष्टे ।

तेना यातं सरथं तस्थिवांसाथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चिचऽतमः । रथः । वां । अभि । विश्वानि । भुवनानि । चष्टे ।

तेन । आ । यातं । सऽरथं । तस्थिऽवांसा । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी चिचतमोऽतिशयेन चायनीयो वां युवयोः संबंधी यो रथो वि-
श्वानि भुवनानि भूतजातान्यभिचष्टे । आभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमयत्वात्
रत्नखचितत्वाच्च स्वप्रभाभिः कृत्स्नं जगद्भासयतीत्यर्थः । तेन रथेनायातं । अस्स-
द्यज्ञमागच्छतं । तत्किं पर्यायेण । नेत्याह । सरथं समानमेकं रथं तस्थिवांसा
युगपदेवास्थितवन्तौ युवामागच्छतं । न पर्यायेणेत्यर्थः । अथागमनानंतरं सुतस्य
ऋत्विग्भिरभिषुतं सोमस्य सोमं स्वांशलक्षणं तदेकदेशं वा पिबतं ॥ वां ।
युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीत्यादिना षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । सर्वानुदात्तत्वं ।
चष्टे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अब प्रकाशनार्थः । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
स्कीः संयोगाद्योरिति कलोपः । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः शिष्यते । यङृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । सरथं । समानश्चासौ रथश्च
सरथः । समानस्य छंदसीति सभावः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
तस्थिवांसा । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लिटः क्सुः । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयः । वस्वेका-
जाङ्गसामितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । सुपां सुलुगित्याकारः ।
सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यावद्विदं भुवनं विश्वमस्त्युर्व्यचा वरिमता गभीरं ।

तावाँ अयं पातवे सोमो अस्त्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्यां ॥ २ ॥

यावत् । इदं । भुवनं । विश्वं । अस्ति । उरुऽव्यचा । वरिमता । गभीरं ।

तावान् । अयं । पातवे । सोमः । अस्तु । अरं । इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवभ्यां ॥ २ ॥

विश्वं सर्वमिदं भुवनं जगद्यावदस्ति यावत्प्रमाणं भवति । कीदृशं । उरुयचा ।
 विस्तीर्णव्यापनं । सर्वव्यापकमित्यर्थः । तथा वरिमता वरिष्णोरुत्वेनात्मीयेन
 गौरवेण गभीरं गाभीर्योपेतं । हे इंद्राग्नी पातवे युवाभ्यां पातुं सोमस्तावानस्तु ।
 तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसे युवयोरंतःकरणाचारं स सोमः पर्याप्तो भवतु ॥
 उरुयचा । व्यच व्याजीकरणे । असुन् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात्
 डित्वाभावेन संप्रसारणाभावः । स्वमोर्नपुंसकात् । पा० १. १. २३. । इति सोर्लुकि
 प्राप्ते सुपां सुलुगिति व्यत्ययेन डादेशः । वरिमता । पृथादिभ्य इमनिज्वेत्युरु-
 शब्दात्तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिनोरुशब्दस्य वरादेशः । पुनरपि
 भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छांदसी । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । यद्वा तृतीयाया-
 श्छांदसस्तुडागमः । तावान् । तत्परिमाणमस्य यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । पा०
 ५. २. ३९. । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्र-
 त्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । अरं । वालमूललघुलमंगुलीनां वा लो रमापद्यत
 इति वक्तव्यमिति लत्वविकल्पः । युवभ्यां । व्यत्ययेनात्वाभावे शेषे लोप इति
 दकारलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

चक्राथे हि सध्र्यङ्गामं भद्रं सध्रीचीना वृचहणा उत स्थः ।

ताविंद्राग्नी सध्र्यं चा निषद्या वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथां ॥ ३ ॥

चक्राथे इति । हि । सध्र्यक् । नाम । भद्रं । सध्रीचीना । वृचऽह्नौ । उत । स्थः ।

तौ । इंद्राग्नी इति । सध्र्यं चा । निऽसद्य । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथां ॥ ३ ॥

हे इंद्राग्नी भद्रं कल्याणं नाम स्वकीयं नामधेयं सध्र्यक् सहगतमिंद्राग्नी
 इत्येवं संयुक्तं चक्राथे । युवां कृतवंतौ । उत अपि च हे वृचहणौ वृचस्यासुरस्य
 हंताराविंद्राग्नी सध्रीचीना सहांचंतौ वृचवधार्थं संगच्छंतौ स्थः । भवथः । हि
 यस्मादेवं तस्माच्चे वृषणा कामानां वर्षिताराविंद्राग्नी तौ युवां सध्र्यंचौ सहि-
 तावेव संतौ निषद्य वेद्यामुपविश्य वृष्णः सेक्तुः सोमस्यात्मीयं भागमावृषेथां ।
 स्वकीय उदरे आसिंचेथां ॥ सध्र्यक् । सहशब्दोपपदादंचतेर्चृत्वितिगत्यादिना क्तिन् ।
 अनदितामिति नलोपः । सहस्य सध्रिः । अद्रिसध्र्योरंतोदात्तनिपातनं कृत्स्व-
 रनिवृत्त्यर्थमिति वचनात्सध्र्यदेशोऽंतोदात्तः । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति
 स्वरितत्वं । सध्रीचीना । विभाषांचेरदिकस्त्रियामिति स्वार्थे खः । सुपां सुलुगिति

विभक्तेराजादेशः । वृचहणौ । संहितायामावादेशे लोपः शाकल्यस्येति वलोपः ।
वृषेयां । वृष सेचने । व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

समिद्धेष्वग्निष्वानजाना यतसुचा बर्हिर् तित्तिराणा ।

तीव्रैः सोमैः परिषिक्तेभिरर्वागेन्द्राग्नी सौमनसाय यातं ॥ ४ ॥

संऽइद्धेषु । अग्निषु । आनजाना । यतऽसुचा । बर्हिः । ऊं इति । तित्तिराणा ।

तीव्रैः । सोमैः । परिऽसिक्तेभिः । अर्वाक् । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातं ॥ ४ ॥

अग्निषु गार्हपत्यादिष्वन्वाधानादिना समिद्धेषु सम्यगिद्धेषु दीपेषु सत्स्वान-
जाना हवीष्याज्येनाजंतौ यतसुचा तदनंतरं यागार्थं गृहीतसुचौ बर्हिर् वेद्यां
बर्हिरपि तित्तिराणा आस्तीर्णं कृतवंतावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावेवंभूतावभूतां ।
तथा सति हे इन्द्राग्नी तीव्रैः क्षिप्रं मदकरैः परिषिक्तेभिः परितः सर्वेषु ग्रहचम-
सादिष्वसिक्तेः सोमैर्हेतुभूतैरर्वाक् अस्मदभिमुखमायातं । आगच्छतं । किमर्थं ।
सौमनसाय सौमनस्याय । अस्माकमनुग्रहायेत्यर्थः ॥ आनजाना । अंजू व्यक्ति-
मक्षणाकांतिगतिषु । लिटः कानच् । अनदितामिति नलोपः । द्विभावेऽत
आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । तस्मान्बुट् द्विहल इत्यद्विहलोऽपि व्यत्ययेन नुट् ।
तित्तिराणा । स्तृज् आच्छादने । पूर्ववत्कानच् । ऋत इडातोरितीत्वं । द्विवचने
शर्पूर्वाः खयः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यानीन्द्राग्नी चक्रथुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्यानि ।

या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ५ ॥

यानि । इन्द्राग्नी इति । चक्रथुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृष्यानि ।

या । वां । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि । तेभिः । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी यानि वीर्याणि वृचवधादिरूपाणि चक्रथुः कृतवंतौ युवां यानि
च रूपाणि निरूप्यमाणानि गवाश्वादीनि भूतजातानि कृतवंतौ । इन्द्राग्निभ्यां
हि सर्वे जगत्सृज्यते । इन्द्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजति धारवृष्ट्युत्पादकः । वृष्टेः
सकाशात्सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । उत अपि च यानि वृष्यानि वृष्टिं भवानि

वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृतवन्तौ युवां । तथा वां युवयोः संबंधीनि
प्रत्नानि चिरंतनानि शिवानि शोभनानि या यानि सख्या सखित्वानि संति ।
तेभिस्तैः सर्वैः सहितौ युवां सुतस्य सोमस्याभिषुतं सोमं पिबतं ॥ सख्या ।
सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । शेषं दंसि बहुलमिति शेलोपः ।
तेभिः । बहुलं दंसितीति भिस् ऐसभावः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य
न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षड्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो असुरैर्नो विहव्यः ।

तां सत्यां श्रद्धामभ्या हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अब्रवं । प्रथमं । वां । वृणानः । अयं । सोमः । असुरैः । नः । विहव्यः ।

तां । सत्यां । श्रद्धां । अभि । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी प्रथमं कर्मोपक्रम एव वां युवां वृणानः संभजमानो यदब्रवं
सोमेन प्रीणयिष्यामीति यद्वोचं । सत्यां यथार्था तां श्रद्धां श्रद्धयादरातिशयेन
कृतमुक्तिमभ्यभिलक्ष्य आ हि यातं । आगच्छतमेव नोदासायां । अथागमना-
नंतरमभिषुतं सोमं पिबतं । तथा सत्यसुरैर्हविषां प्रक्षेपकैर्ऋत्विग्भिरयं नोऽस्माकं
सोमो विहव्यो विशेषेण होतव्यो भवति । इतरथा व्यर्थः स्यात् । तस्मादिंद्राग्नी
आगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः । वृज् संभक्तौ । लिटः शानच् । आभ्यस्तयोरात
इत्याकारलोपः । असुरैः । असु क्षेपणे । असेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययः । विहव्यः । हु
दानादनयोः । अचो यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यदिंद्राग्नी मर्दथः स्वे दुरोणे यद्ब्रह्मणि राजनि वा यजचा ।

अतः परिं वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ७ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । मर्दथः । स्वे । दुरोणे । यत् । ब्रह्मणि । राजनि । वा । यजचा ।

अतः । परिं । वृषणा । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ७ ॥

यजत्रा यष्ट्यौ हे इंद्राग्नी स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे निवासस्थाने यद्यदि मदथः । हृष्यथः । यद्यदि ब्रह्मणि ब्राह्मणेऽन्यस्मिन्यजमाने हविःस्वीकरणायागत्य हृष्यथः । यदि वा राजनि क्षत्रिये युद्धे साहाय्यं कर्तुमागत्य हृष्यथः । अतः परि परि-
तोऽस्मात्सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणौ कामानां वर्षिताराविंद्राग्नी आयातं हि ।
आगच्छतमेव । औदासीन्यं मा कर्हे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मदथः । मदी हर्षे ।
व्यत्ययेन शप् । यजत्रा । अमिनक्षीत्यादिना यजतेः कर्मण्यचन् । सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यदिंद्राग्नी यदुषु तुर्वशेषु यद्दुष्वनुषु पूरुषु स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ८ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । यदुषु । तुर्वशेषु । यत् । दुह्युषु । अनुषु । पूरुषु । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ८ ॥

अत्र यदुष्वित्यादीनि पंच मनुष्यनामानि । हे इंद्राग्नी यद्यदि यदुषु नियतेषु
परेषामहिंसकेषु मनुष्येषु स्थः । भवथः । वर्तेथे । यदि वा तुर्वशेषु हिंसकेषु मनुष्येषु
वर्तेथे । यद्यदि वा दुह्युषु द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छत्सु मनुष्येषु वर्तेथे । यदि वा-
नुषु प्राणत्सु सफलैः प्राणैर्युक्तेषु ज्ञातृष्वनुष्टातृषु मनुष्येषु । अन्येषां हि प्राणा
निःफला ज्ञानहीनत्वादनुष्ठानाभावाच्च । तेषु यदि भवथः । तथा पूरुषु कामैः
पूरयितव्येष्वन्येषु स्तोतृजनेषु यदि भवथः । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे कामा-
भिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । अनंतरमभिषुतं सोमं पिबतं ॥ यदुषु । यम
उपरमे । नियम्यंत इंद्रियाण्येभिरिति यदवः । यमेदुक् चेति कुप्रत्ययो दुगा-
गमश्च । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तुर्वशेषु । तुर्वी हिंसार्थः ।
औणादिकोऽशप्रत्ययः । दुह्युषु । दुह जिघांसायां । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
दुहं परेषामिच्छन्ति । छंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ।
अनुषु । अन प्राणने । अणश्च । उ० १, ८ । इति विधीयमान उप्रत्ययो बहुल-
वचनादस्मादपि भवति । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पूरुषु । पूरी आप्यायने ।
पूर्यत इति पूरवः । औणादिक उप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

यदिद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ९ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । परमस्यां । उत । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ९ ॥

हे इन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां सन्निकृष्टायामस्यां भूम्यां यद्यदि स्थः । वर्तमानौ भवथः । यदि वा मध्यमस्यां पृथिव्यामंतरिक्षलोके । अथ पृथिवीशब्दस्त्रिष्वपि लोकेषु वर्तते । यथा यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नास्तेति । उत अपि च परमस्यामुत्कृष्टायां दूरे वर्तमानायां पृथिव्यां द्युलोके यदि वा वर्तते । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणावागच्छतं । आगमानंतरं सुतं सोमं पिबतं ॥ अवमस्यां । अवमशब्दादुत्तरस्य डेर्यत्ययेन स्याडागमः । एवमुत्तरचापि ॥

दशमीमृचमाह ॥

यदिद्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । परमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । अवमस्यां । उत । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्वाख्येयं । एतावांस्तु विशेषः । पूर्वं भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी तावागच्छतमित्युक्तं । इदानीं तु द्युप्रभृतिष्ववरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी वर्तते तावागच्छतामिति प्रार्थ्यते ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यदिद्राग्नी दिवि हो यत्पृथिव्यां यत्पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । दिवि । स्थः । यत् । पृथिव्यां । यत् । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ११ ॥

हे इन्द्राग्नी दिवि द्युलोके यद्यदि स्थः । भवथः । यदि वा पृथिव्यां भूलोके
यदि वा पर्वतेषु मेवादिषु मेघेषु वा । तथा ओषधीषु तिलमाषव्रीह्यादिष्वप्सू-
दकेषु चानुयाहकतया यदि वा स्थः । हे कामाभिवर्षकौ युवामतः सर्वस्मात्स्या-
नादागच्छतं । आगत्य चाभिषुतं सोमं पिबतं ॥ पृथिव्यां । उदात्तयण इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयत इति ओषधयः । कर्मण्य-
धिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञन्तमा-
द्युदात्तं । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यदिन्द्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । उत्ऽइता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयेथे इति ।

अतः । परि । वृषणी । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ १२ ॥

हे इन्द्राग्नी उदिता उदितस्योदयं प्राप्तस्य सूर्यस्यादित्यस्य संबंधिनो दिवो
द्योतमानस्यान्तरिक्षस्य मध्ये मध्यमभागे स्वधयात्मीयेन तेजसा हविलक्षणेनाच्चेन
वा यद्यस्मात्कारणात्मादयेथे । तृप्ता भवथः । तस्मात्कारणादतः सर्वस्मादन्तरिक्ष-
भागात् हे कामाभिवर्षकाविन्द्राग्नी आगच्छतं । आगमनानन्तरमभिषुतं सोमं
पिबतं ॥ उदिता । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या डादेशः । दिवः । ऊडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । मादयेथे । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

एवेन्द्राग्नी पपिवांसा सुतस्य विश्वास्मभ्यं सं जयतं धनानि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिंधुः पृथिवी उत्त द्यौः ॥ १३ ॥

एव । इन्द्राग्नी इति । पपिऽवांसा । सुतस्य । विश्वा । अस्मभ्यं । सं । जयतं । धनानि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्तां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत्त । द्यौः ॥ १३ ॥

हे इन्द्राग्नी सुतस्याभिषुतं सोममेव एवं पपिवांसा पीतवन्तौ युवामस्मभ्यं
विश्वा सर्वाणि धनानि संजयतं । प्रयच्छतं । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तन्मि-

चादयो मामहंतां । पूजयंतु ॥ पपिवांसा । पा पाने । लिटः कसुः । वस्वेका-
जाङ्गसामितीडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तविंशो वर्गः ॥

वि हीत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं । अनुक्रांतं च वि द्यष्टाविति । ऋथाद्याः पूर्ववत् ।
सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वि ह्यख्यं मनसा वस्य इच्छन्निद्राग्री ज्ञास उत वा सजातान् ।

नान्या युवत्प्रमतिरस्ति मह्यं स वा धियं वाजयंतीमतक्षं ॥ १ ॥

वि। हि। अख्यं। मनसा। वस्यः। इच्छन्। इन्द्राग्री इति। ज्ञासः। उत। वा। सऽजातान्।

न। अन्या। युवत्। प्रऽमतिः। अस्ति। मह्यं। सः। वा। धियं। वाजऽयंती। अतक्षं ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्री वस्यः प्रशस्तं धनमिच्छन् कामयमानोऽहं ज्ञासो ज्ञातीन् उत वा
अपि वा सजातान् । समानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्ता बांधवास्तांश्च मनसा बुद्ध्या
वि ह्यख्यं । युवामेव ज्ञातिरूपेण बंधुरूपेण च व्यज्ञासिषं । ते हि धनस्य
दातारो भवन्ति । अपि च युवत् युवाभ्यामन्या अन्येन केनचिन्मह्यं दत्ता प्रमतिः
प्रकृष्टा बुद्धिर्नास्ति । मदीया यैषा प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । स
तादृश्या बुद्ध्या युक्तोऽहं वा युवयोः संबन्धिनी वाजयंतीमन्नमस्मभ्यमिच्छंती
धियं ध्यानेन निष्पन्नां स्तुतिमतक्षं । अकार्षे ॥ अख्यं । लुब्धस्यतिवक्तिख्याति-
भ्योऽङिति च्लेरङादेशः । वस्यः । वसुशब्दादीयमुन् । टेरिति टिलोपः । छांदस
ईकारलोपः । ज्ञासः । सुखदुःखादिकं साम्येन जानंतीति ज्ञासो ज्ञातयः । ज्ञा अव-
बोधने । औणादिकोऽसुन् । व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वं । युवत् । सुपां सुलुगिति वि-
भक्तेर्लुक् । द्वर्थाभिधायकत्वाद्युवावौ द्विवचन इति युष्मदो मपर्यंतस्य युवादेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुस्त वा घा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयंती युवभ्यामिन्द्राग्री स्तोमं जनयामि नयं ॥ २ ॥

अश्रवं। हि। भूरिदावत्तऽतरा। वां। विऽजामातुः। उत। वा। घा। स्यालात्।

अथ। सोमस्य। प्रऽयंती। युवऽभ्यां। इन्द्राग्री इति। स्तोमं। जनयामि। नयं ॥ २ ॥

हे इंद्राग्नी वां युवां भूरिदावत्तरातिशयेन बहुविधधनस्य दातारावित्यश्रवं हि । अश्रौषं खलु । कस्मात्पुरुषात् । विजामातुः । श्रुताभिरूपादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते बहुधनं प्रयच्छति कन्यालाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दाताराविंद्राग्नी इत्यर्थः । उत वा अपि च स्यालात् । स्यं श्रूर्पं । तस्मात्सालाजानावपति विवाहकाल इति स्यालः कन्याभ्राता । स यथा भगिनीप्रीत्यर्थं बहु धनं प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन दाताराविंद्राग्नी । धेति पादपूरणे । तथा च सत्यथानंतरं हे इंद्राग्नी युवाभ्यां सोमस्य प्रयती अभिषुतस्य सोमस्य प्रदानेन सह नयं नवतरं प्रत्यग्रं स्तोमं स्तोत्रं जनयामि । निष्पादयामि । अत्र निरुक्तं । अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुः । विजामातेति शश्वद्दक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्यात्सालाजानावपतीति वा । लाजा लाजतेः स्यं श्रूर्पं स्यतेः । श्रूर्पमशनपवनं श्रृणातेः शस्नातेर्वा । अथा सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिंद्राग्नी स्तोमं जनयामि नयं नवतरं । नि० ६. ९. इति ॥ अश्रवं । श्रु श्रवणे । लङ्कुत्तमपुरुषैकवचने बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । भूरिदावत्तरा । इदाञ्ज दाने । आतो मनिन्निति वनिप् । अतिशयेन भूरिदावा भूरिदावत्तरः । भूरिदावस्तुट् वक्तव्य इति तरपस्तुट् । पदसंज्ञायां नलोपः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । घा । ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घत्वं । अथा निपातस्य चेति । प्रयती । यम उपरमे । क्तित्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । युवभ्यां । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वाभावः । शेषे लोप इति दकारलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मा छेद्म रश्मीरिति नाधमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इंद्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति ता ह्यद्रीं धिषणाया उपस्थे ॥ ३ ॥

मा । छेद्म । रश्मीन् । इति । नाधमानाः । पितृणां । शक्तीः । अनुऽयच्छमानाः ।

इंद्राग्निभ्यां । कं । वृषणः । मदन्ति । ता । हि । अद्री इति । धिषणायाः । उपस्थे ॥ ३ ॥

रश्मीन् । रश्मिशब्दो रज्जुवाची । यथा रश्मयो दीर्घा अविच्छिन्ना भवन्ति ।

एवमविच्छिन्नान्पुत्रपौत्रादीन् मा छेद्म । मा विच्छिन्नान्कुर्मेति बुद्ध्या नाध-
माना इन्द्राग्न्योः सकाशात्तथाविधान्पुत्रादीन्याचमानाः । तदनंतरं पितॄणां शक्तीः
शक्त्युत्पादकान्वीर्योत्पादकांस्तान्पुत्रादीननुयच्छमाना अनुक्रमेण नियतान् कुर्वन्तो
वृषणः सेक्तारः पुत्रोत्पादनसमर्थाः । सपत्नीका इत्यर्थः । एवंभूता यजमाना
इन्द्राग्निभ्यां कं सुखं यथा भवति तथा मदन्ति । स्तुवंति । हि यस्मादद्री शचून्हणंतौ
हिंसंतौ विदारयंतौ ताविंद्राग्नी धिषणायाः स्तुत्या उपस्थ उपस्थाने समीपे
भवतः । तस्मात्तत्सान्निध्याय स्तुवंतीति भावः । यद्वा निपातानामनेकार्थत्वात्
हिशब्दो यदेत्यर्थः । यदा ताविंद्राग्नी उद्दिश्याद्री अभिषवसाधनभूता यावाणो
धिषणाया उपस्थे । धिषणाधिषवणचर्म । तस्योपरिष्ठादिन्द्राग्न्यर्थं सोममभि-
षुण्वन्ति । तदा तदा यजमाना स्तुवंतीति योजनीयं ॥ छेद्म । छिदिर् द्वैधीकरणे ।
लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन ङित्वा-
भावान्नघूपधगुणः । न माङ्गोऽग इत्यङभावः । रश्मीन् । दीर्घादटि समानपाद
इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेतीकारः सानुना-
सिकः । नाधमानाः । णाधृ याज्ञायां । पितॄणां । नामन्यतरस्यामिति नाम
उदात्तत्वं । मदन्ति । मदि स्तुतौ । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ।
व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेन्द्राग्नी सोममुशन्ती सुनोति ।

तावश्विना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृङ्गमप्सु ॥ ४ ॥

युवाभ्यां । देवी । धिषणा । मदाय । इन्द्राग्नी इति । सोमं । उशन्ती । सुनोति ।

तौ । अश्विना । भद्रऽहस्ता । सुपाणी इति सुऽपाणी । आ । धावतं । मधुना ।

पृङ्गं । अप्सु ॥ ४ ॥

हे इन्द्राग्नी युवाभ्यां मदाय युवयोर्हर्षाय देवी द्योतमानोशन्ती युवां कामय-
माना धिषणा मंत्ररूपा वाक् सोममभिषुणोति । यद्वा धिषणाधिषवणचर्म ।
द्योतमानं तद्युवयोर्मदं कामयमानं सत्सोममभिषुणोति । यावभिः स्वस्मिन्नभि-
षवात्तस्याभिषवकर्तृत्वं । अश्विनाश्ववन्तौ भद्रहस्ता शोभनदोर्दंडौ सुपाणी । मणि-
बंधादूर्ध्वभागः पाणिः । शोभनपाणी । एवंभूतौ हे इन्द्राग्नी तौ युवामाधावतं ।

शीघ्रमागच्छतं । आगत्य चाप्सूदकेषु वर्तमानेन मधुना माधुर्योपेतेन सारांशेन
पुंक्तं । अस्मदीयं सोमं संयोजयतं । यद्वा । अप्सु वसतीवरीषु मधुना माधुर्यं
संयोजयतं । विभक्तिव्यत्ययः ॥ युवाभ्यां । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । उशती । वशं कांतौ ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम
इति नद्या उदात्तत्वं । पृङ्गं । पृची संपर्के । रौधादिकः । लोटि यसस्तं । असोरल्लोपः ।
अनुस्वारपरसवर्णौ । न चाचः परस्मिन्नित्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदांतित्या-
दिना निषेधात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृत्रहत्ये ।

तावासद्यो बर्हिषि यज्ञे अस्मिन् चर्षणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवां । इंद्राग्नी इति । वसुनः । विऽभागे । तवऽतमा । शुश्रव । वृत्रऽहत्ये ।

तौ । आऽसद्यो । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् । प्र । चर्षणी इति । मादयेथां । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इंद्राग्नी वसुनो धनस्य विभागे स्तोतृभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्त-
मानौ युवां वृत्रहत्ये वृत्रस्यासुरस्य हनने तवस्तमातिशयेन बलिनौ प्रवृद्धतमौ
वा शुश्रव । अश्रौषं । हे चर्षणी सर्वस्य द्रष्टाराविन्द्राग्नी तौ युवामस्मदी-
येऽस्मिन्यज्ञे बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे दर्भ आसद्योपविश्य सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य
पानेन प्रमादयेथां । प्रकर्षेण तृप्तौ भवतं ॥ विभागे । भज सेवायां । भावे घञ् ।
चजोः कु घिस्यतोरिति कुत्वं । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । तवस्तमा । तव
इति बलनाम । लुप्तमत्वर्थीयादेतस्मादातिशयनिकस्तमप् । यद्वा तवतिर्वृद्धर्थः ।
सौचो धातुः । तस्मादौणादिकः कर्तर्यसिप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति विभक्तेः
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । वृत्रहत्ये । हनस्त चेति हन्तेर्भावे क्यप् । तत्संनियोगेन तका-
रांतादेशश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

इंद्राग्रस्य पशोर्हविषः प्र चर्षणिभ्य इत्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे
सूचितं । प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेष्वा देवो यातु सविता सुरत्नः । आ० ३. १. ।
इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।

प्र सिंधुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेद्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र। चर्षणिऽभ्यः । पृतनाऽहवेषु । प्र । पृथिव्याः । रिरिचाथे इति । दिवः । च ।

प्र। सिंधुऽभ्यः । प्र । गिरिऽभ्यः । महिऽत्वा । प्र । इंद्राग्नी इति । विश्वा । भुवना ।

अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेषु पृतनासु संयामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु सत्सु हे इंद्राग्नी आगतवन्तौ युवां चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो महित्वा महत्त्वेन प्ररिरिचाथे । अतिरिच्येथे । सर्वाधिकौ भवथ इत्यर्थः । अचोपसर्गवशाद्वातुः स्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । तथा पृथिव्याः सर्वस्या भूमेश्च प्ररिरिचाथे । एवं द्युप्रभृतिभ्योऽपि । सिंधवः स्यंदनशीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इंद्राग्नी विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातान्यन्योक्तव्यतिरिक्तानि यानि संति तान्यतीत्य प्ररिरिचाथे । अधिकौ भवथः ॥ पृतनाहवेषु । पृतनासु हवः पृतनाहवः । हेजो भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं च । व्यत्ययेन याथादिस्वराभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रिरिचाथे । रिचिर् विरेचने । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । यद्वा लट्छेव बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्चुः । महित्वा । मह पूजायां । औणादिक इन्प्रत्ययः । तस्य भावो महित्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः ॥

पूर्वोक्त एव पशावाभरतमित्येषा पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । आ भरतं शिक्षतं वज्रबाहू उभा वामिंद्राग्नी आहुवथ्यै । आ० ३. ७. । इति ॥

तामेतां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

आ भरतं शिक्षतं वज्रबाहू अस्माँ इंद्राग्नी अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपित्वं पितरो न आसन् ॥ ७ ॥

आ। भरतं। शिक्षतं। वज्रबाहू इति वज्रऽबाहू। अस्मान्। इंद्राग्नी इति। अवतं। शचीभिः।

इमे। नु। ते। रश्मयः। सूर्यस्य। येभिः। सऽपित्वं। पितरः। नः। आसन् ॥ ७ ॥

हे वज्रबाहू वज्रहस्ताविंद्राग्नी आभरतं । अस्मदर्थं धनमाहरतं । आहत्य च

शिक्षतं । अस्मभ्यं दत्तं । शिक्षतिर्दानकर्मा । अपि च । नोऽस्माननुष्ठातृन्
 शचीभिः । कर्मनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिरवतं । रक्षतं । किं च सूर्यात्मन
 इन्द्रस्य येभी रश्मिभिर्यैरर्चिभिर्नोऽस्माकं पितरः पूर्वपुरुषाः सपितृं सहप्राप्त्यं
 स्थानमासन् । ब्रह्मलोकमगच्छन् । अर्चिरादिमार्गेण हि ब्रह्मलोकमुपासका
 गच्छन्ति । तथा च श्रूयते । तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरिति । यद्वा येभी
 रश्मिभिः सपितृं समवेतत्वमध्यगच्छन् । ते रश्मय इमे नु इदानीमस्मा-
 भिर्दृश्यमाना एत एव खलु । सूर्यात्मन इन्द्रस्य ये रश्मयस्त एवाग्रेरपि । तथा
 च श्रूयते । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नाक्तं ददृश इति ।
 तस्मात्सूर्यस्य रश्मीनां स्तवनेनेन्द्राग्न्योरुभयोरपि स्तुतिः सिद्धा ॥ भरतं । ह्यहोर्भ
 इति भत्वं । शिक्षतं । शिक्ष विद्योपादाने । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः
 पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते । तिङः परत्वान्निघाताभावः । सपितृं ।
 आप्लु व्याप्नौ । अस्मात्सशब्दोपपदात्कृत्यार्थे तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः । पृषोदरा-
 दिवाङ्मातोः पिभावः । यद्वा षप समवाये । इन् सर्वधातुभ्य इतीन् । सपेर्भावः
 सपितृं । आसन् । अस गतिदीक्षादानेषु । लङ्वाडागम उदात्तः । यद्वृत्तान्नित्य-
 मिति निघाताभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

पुरंदरा शिक्षतं वज्रहस्तास्माँ इन्द्राग्नी अवतं भरेषु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

पुरंऽदरा । शिक्षतं । वज्रऽहस्ता । अस्मान् । इन्द्राग्नी इति । अवतं । भरेषु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे वज्रहस्ता हस्तेन गृहीतवज्रौ । पुरंदरा असुरपुराणां दारयिताराविंद्राग्नी
 शिक्षतं । अस्मदपेक्षितं धनं प्रयच्छतं । अपि च भरेषु संयामेष्वस्मानवतं ।
 रक्षतं । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तदस्मदीयं मित्रादयो मामहंतां । पूजयतां ॥
 पुरंदरा । पूःसर्वयोर्दारिसहोरिति खच् । वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातनादम् ।
 सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकीनविंशो वर्गः ॥

ततं म इति नवर्चं पंचमं सूक्तं कुत्सस्यार्षे ऋभुदेवताकं । पंचमीनवम्यौ

विष्टुभौ । शिष्टाः सप्त जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । ततं नवार्भवं तु पंचम्यंते
विष्टुभाविति ॥ अभिप्रवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदमार्भवं निविज्ञानं ।
सूचितं च तृतीयस्येति खंडे । ततं मे अप इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

ततं मे अपस्तुदु तायते पुनः स्वादिष्टा धीतिरुचथाय शस्यते ।

अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृष्णुत ऋभवः ॥ १ ॥

ततं मे अपः । तत् । ऊं इति । तायते । पुनरिति । स्वादिष्टा । धीतिः । उचथाय । शस्यते ।

अयं समुद्रः । इह । विश्वदेव्यः । स्वाहाकृतस्य । सं । ऊं इति । तृष्णुत । ऋभवः ॥ १ ॥

हे ऋभवो मे मयापोऽग्निष्टोमादिरूपं कर्म ततं विस्तारितं । बहुशः पूर्वम-
नुष्ठितं । तदु तदेव पुनस्तायते । विस्तार्यते । अनुष्ठीयत इत्यर्थः । तत्र स्वादिष्टा
स्वादुतमातिशयेन प्रीतिकरी धीतिः स्तुतिश्चोचथाय स्तुत्याय शस्यते । पठ्यते ।
अपि च । इहास्मिन्यागे समुद्रः समुंदनशीलोऽयं सोमरसी विश्वदेव्यः सर्वेभ्यो
देवेभ्यः पर्याप्नो यथा भवति तथा संपादितः । तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेणाम्रौ
प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन समु तृष्णुत । सम्यगेव तृप्ता भवत ॥ ततं । तनु
विस्तारे । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासि-
कलोपः । अपः । आपू व्याप्नो । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् चेत्यसुन् धा-
तोर्ह्रस्वश्च । तायते । तनोतेर्यकि । पा० ६. ४. ४४. इत्यात्वं । स्वादिष्टया । स्वादु-
शब्दादातिशयानिक इष्टन् । ढेरिति टिलोपः । उचथाय । वच परिभाषणे ।
औणादिकोऽथक्प्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । समुद्रः । उंदी क्लेदने ।
स्फायितं चीत्यादिना रक् । अनिदितामिति नलोपः । विश्वदेव्यः । देवाहो भागो
देव्यः । छंदसि चेति यप्रत्ययः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन्सोमे । बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । स्वाहाकृतस्य । स्वाहा-
शब्दस्य ऊर्यादित्वेन गतिवाङ्गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तृष्णुत । तृप
प्रीणने । स्वादिभ्यः श्रुः । ऋभव इत्यनेन संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

आभोगयं प्र यदिच्छंत ऐतनापाकाः प्रांचो मम के चिदापयः ।

सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाप्नुषो गृहं ॥ २ ॥

आभोगयं । प्र । यत् । इच्छंतः । ऐतन । अपाकाः । प्रांचः । मम । के । चित् । आपयः ।
सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुषः । गृहं ॥ २ ॥

हे ऋभवः । अपाका अपरिपक्वज्ञानाः प्रांचः पूर्वकालीना समापयः प्राप-
यितारो मदीया ज्ञातयः केचित् एवंबूता ये केचन यूयमाभोगयमुपभोग्यं सोम-
मिच्छंतो यद्यदा प्रैतन । तपश्चरितुमरणं गतवन्तः । ऋभवो हि सुधन्वन आंगि-
रसस्य पुत्राः । तदुक्तं यास्केन । ऋभुर्विभा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य
त्रयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. । इति । कुत्सोऽप्यांगिरसः । अतस्तेन मदीया
ज्ञातय इत्युक्तं । हे सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः । तदानीं चरितस्य समुपार्जितस्य
तपसो भूमना भूम्ना बहुत्वेन दाशुषो हवींषि दत्तवतः सवितुः सोमाभिषवं
कुर्वतो यजमानस्य संबन्धि यज्ञगृहमगच्छत । तपसा लब्धसोमाः संतः कृतपाना
यूयं गतवन्तः । यद्वा । दाशुषः प्रातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्य ऋभुभ्यः
सोमपानं दत्तवतः सवितुर्गृहं निवासस्थानं तृतीयसवनाख्यमगच्छत । प्राप्ताः ।
एतत्सर्वमार्भवं शंसतीत्यादौ विस्पष्टमास्नातं ॥ आभोगयं । आ समन्ताद्भोग
आभोगः । तदर्हं आभोगयः । छंदसि चेति यः । यस्येति चेति लोपाभाव-
श्छंदसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा । आङ्पूर्वाद्भुजेरौणादिकः कर्मणि
इप्रत्ययः कुत्वं च । अमि व्यत्ययेन गुणः । ऐतन । इण् गतौ । लङि मध्यम-
बहुवचनस्य थस्य तादेशः । तन्ननप्रनथनाश्चेति तस्य तनबादेशः । आडागमो
वृद्धिश्च । आपयः । आप्नोतेरौणादिक इप्रत्ययः । भूमना । बहुशब्दात्पृथ्वादि-
लक्षण इमनिच् । बहोर्लोपो भू च बहोरितीकारलोपो बहोर्भूभावश्च । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादलोपाभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवद्गोह्यं यच्छ्रुवयंत ऐतन ।

त्यं चिच्छमसमसुरस्य भक्षणमेकं संतमकृणुता चतुर्वयं ॥ ३ ॥

तत् । सविता । वः । अमृतत्वं । आ । असुवत् । अगोह्यं । यत् । श्रुवयंतः । ऐतन ।

त्यं । चित् । चमसं । असुरस्य । भक्षणं । एकं । संतं । अकृणुत । चतुः । ऽवयं ॥ ३ ॥

हे ऋभवस्तदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वो युष्माकममृतत्वं देवत्वमा-
सुवत् । आभिमुख्येन प्रेरितवान् । दत्तवानित्यर्थः । यद्यदा यूयमगोह्यं गूहितुमशक्यं

सर्वैर्हश्यमानं सवितारं श्रवयंतोऽपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयंतः संत एतेन ।
 आगच्छत । तदानीमिति पूर्वणान्वयः । यस्माद्ययं देवैराज्ञापिताः संतोऽसुरस्य
 तद्गुः संबंधि । निर्मितमित्यर्थः । भक्षणं सोमपानसाधनं त्वं तं चमसमेकं चित्
 असहायमेव संतं चतुर्वयं चतुर्व्यूहमकृणुत । कृतवंतः । सृष्ट्यादौ त्वष्टा कृतं चमसं
 होतृचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवंत इत्यर्थः ॥ असुवत् । षू
 प्रेरणे । तौदादिकः । श्रवयंतः । श्रु श्रवणे । छांदसो वृद्धभावः । ऐतन । लङि
 मध्यमबहुवचनस्य तादेशे तन्नप्रनयनाश्चेति तनवादेशः । भक्षणं । करणे ल्युट् ।
 अकृणुता । कृवि हिंसाकरणयोश्च । लङि मध्यमबहुवचने धिन्विकृण्वोरच्चेत्यु-
 प्रत्ययः । चतुर्वयं । वया श्रवयवाः । चत्वारोऽवयवा यस्य स नथोक्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः संतो अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यंत धीतिभिः ॥ ४ ॥

विष्टी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तासः । संतः । अमृतऽत्वं । आनशुः ।

सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सरे । सं । अपृच्यंत । धीतिऽभिः ॥ ४ ॥

वाघतः । ऋत्विङ्नामैतत् । अत्र च सामर्थ्यात्तद्वंतो लक्ष्यन्ते । ऋत्विगिभिरुपेता
 ऋभवः । शमी । कर्मनामैतत् । यागदानादीनि कर्माण्यन्यान्यथेकं चमसं चतुरः
 कृणोतनेत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि तरणित्वेन । तरणिरिति क्षिप्रनाम ।
 क्षिप्रत्वेन शीघ्रेण विष्टी । यद्यप्येतत्कर्मनाम तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्य कृत्वेत्यर्थः ।
 एवं कर्माणि कृत्वा मर्तासो मनुष्या अपि संतोऽमृतत्वं देवत्वमानशुः । आनशिरे ।
 कृतैः कर्मभिर्लेभिरे । देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः
 सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ते ऋभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते
 वसंतादिकालेऽनुष्ठेये धीतिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिः समपृच्यंत । संयुक्ता अभवन् ।
 हविर्भागार्हा बभूवुरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो
 मेधाविनो वा मर्तासः संतोऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना
 वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यंत धीतिभिः कर्मभिर्ऋभुर्विभ्वा वाज इति
 सुधन्वन आंगिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. । इति ॥ विष्टी । विष्टु
 व्याप्नो । स्नात्वाद्यश्चेति क्त्वाप्रत्ययस्य ईकारान्तादेशः । शमी । सुपां सुलुगिति

शसो लुक् । आनशुः । अशू व्याप्नो । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अश्रोतेत्येवमभ्यासा-
दुत्तरस्य नुडागमः । अपृच्यन्त । पृची संपर्के । कर्मणि लङ् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेन एकं पाचमृभवो जेहमानं ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रव इच्छमानाः ॥ ५ ॥

क्षेत्रं ऽइव । वि । ममुः । तेजनेन । एकं । पाचं । ऋभवः । जेहमानं ।

उपं ऽस्तुताः । उपं ऽमं । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवः । इच्छमानाः ॥ ५ ॥

उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुता ऋभवो जेहमानं होमक्रियां प्रति प्रय-
तमानमेकमसहायं पाचं पानसाधनं तृष्टा निर्मितं चमसं मानदेन क्षेत्रमिव
भूमिमिव तेजनेन तीक्ष्णेन शस्त्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं विममुः । विशेषेण
मानं कृतवन्तः । किमिच्छन्तः । उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षणमन्नं
नाधमानाः । याचमानाः । एतदेव विवृणोति । अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु
मध्ये श्रवो हविलक्ष्णमन्नमिच्छमानाः । इच्छन्तः । देवैः सह सोमपानं काम-
यमानास्तस्माभाय चतुरश्रमसानकार्भुरित्यर्थः ॥ ममुः । माङ् माने शब्दे च ।
व्यत्ययेन परस्मैपदं । तेजनेन । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्यनवसाने व्यत्यये-
नाकारस्यानुनासिक्यं । ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । जेहमानं । वेह जेह वाह
प्रयत्ने । भौवादिकः । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । उपस्तुताः । गतिरनन्तर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । उपमं । माङ् माने । आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः ।
व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सूचेव घृतं जुहवाम विद्मना ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सश्विर ऋभवो वाजं मरुहन्दिवो रजः ॥ ६ ॥

आ । मनीषां । अन्तरिक्षस्य । नृभ्यः । सूचा ऽइव । घृतं । जुहवाम । विद्मना ।

तरणि ऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्विरे । ऋभवः । वाजं । मरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षस्यान्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबंधिभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्य

ऋभुभ्यः । ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः । तेन हि देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा । अंतरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः । मध्यमे स्थाने ह्येते पठ्यन्ते । तादृशेभ्यः सुचेव यथा सुचा जुहा घृतं क्षरणशीलाज्योपेतं हविराजुहवाम । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयच्छाम । एवमेव मनीषां स्तुतिं विद्यना वेदनेन कुर्म इति शेषः । अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सञ्चिरे । सूर्यरश्मिभूताः संतः प्रापुः । तदुक्तं । आदित्यरश्मयोऽप्युभव उच्यन्त इति । ते ऋभवो दिवो रजः । रजःशब्दो लोकवाची । द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबन्धिनं वाजं सोमलक्षणमन्नमरुहन् । यागदानादिभिः कर्मभिरन्यैश्च देवोक्तैश्चमसचतुष्टयकरणादिकैः प्राप्नुवन् ॥ सुचेव । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । जुहवाम । हु दानादनयोः । लोट्छाडुत्तमस्य पिप्पेत्याडागमः । विद्यना । विद ज्ञाने । औणादिको मनिः । न संयोगाद्वमन्तादित्यल्लोपाभावः । तरणित्वा । नृ स्रवनतरणयोः । अर्तिसृधृधम्यश्यवितृभ्योऽनिरिति कर्तर्यनिप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वं । शेषं छंदसि बहुलमिति शेलोपः । सञ्चिरे । ग्लुञ्च षस्त्र गतावित्यत्र सञ्चिमथेके पठन्ति । व्यत्ययेनात्मनेपदं । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विर्वचनाभावः । इरेचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अरुहन् । रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । लुङि कृमृहरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरडादेशः । दिवः । ऊङिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । रजः । रंज रागे । रजंत्यस्मिन्निति रजो लोकः । तदुक्तं लोका रजांस्युच्यन्त इति । औणादिकोऽधिकरणेऽसुन् । रजकरजनरजः-सूपसंख्यानमिति नलोपः । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

ऋभुर्न इंद्रः शवसा नवीयान्भुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इंद्रः । शवसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजेभिः । वसुऽभिः । वसुः । ददिः ।

युष्माकं । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । असुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र शवसा बलेन नवीयान् नवतरः प्रशस्ततर ऋभुर्नोऽस्माकमिंद्रः परमेश्वरः । अस्माकं रक्षक इत्यर्थः ।

यद्वा । इन्द्र एव प्रसंगादुरु भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुरिति स्तूयते । अपि च । वाजेभिर्वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरन्नैर्वसुभिर्निवासहेतुभिर्धनैश्च ऋभुर्वसुरस्माकं निवासयिता । अत एव ददिस्तेषामन्नानां धनानां च दाता भवतु । परोऽर्द्धः प्रत्यक्षकृतः । हे देवा दानादिगुणयुक्ता ऋभुप्रभृतयः । युष्माकं संबंधिनावसा रक्षणेन युक्ते प्रियेऽस्माकमनुकूलेऽहनि दिवसे वर्तमाना वयमसुवतां सुवद्यजमानविरोधिनां शत्रूणां पृत्सुतीः सेना अभितिष्ठेम ॥ नवीयान् । नवशब्दादातिशायनिक ईयसुन् । वाजेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । वसुः । वस निवासे । अस्मादंतर्भावितरण्यर्थात् शृस्वृस्त्रिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । ददिः । डुदाज् दाने । आहगमहन इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावादि । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

निश्चर्मण ऋभवो गामपिंशत सं वत्सेनासृजता मातरं पुनः ।

सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिब्री युवाना पितराकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गां । अपिंशत । सं । वत्सेन । असृजत । मातरं । पुनरिति ।

सौधन्वनासः । सुऽअपस्यया । नरः । जिब्री इति । युवाना । पितरा । अकृणोतन ॥ ८ ॥

पुरा कस्यचिद्वेषेर्धनुर्मृता । स ऋषिस्तस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा ऋभुं तुष्टाव । ऋभवस्तत्सुहृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोजयन्निति । अयमर्थः पूर्वार्द्धे प्रतिपाद्यते । हे ऋभवो यूयं चर्मणश्चर्मणा त्वचा । तृतीयार्थे षष्ठी । गां धेनुं निरपिंशत । निःशेषेणाश्लिष्टां संयुक्तामकुरुत । तदनंतरं मातरं तां गां पुनर्वत्सेन समसृजत । संसृष्टामकुरुत । समगमयतेति यावत् । अपि च हे सौधन्वनासः सुधन्वन आंगिरसस्य पुत्राः । नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः स्वपस्यया शोभनकर्मच्छया । यागदानाद्याचरणेनेति यावत् । जिब्री जीर्णौ वृद्धौ पितरा मातापितरौ युवाना पुनर्यौवनोपेतावकृणोतन । यूयमकृद्वं ॥ अपिंशत । पिश अवयवे । तौदादिकः । शे मुचादीनामिति नुम् । सौधन्वनासः । सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः । अन् । पा० ६. ४. १६७. इति प्रकृतिभावः । आज्ञसेरसुक । आमंचितस्येत्याद्युदात्तत्वं । स्वपस्यया । शोभनमपः स्वपः । तदिच्छा स्वपस्या । सुप आत्मनः क्यच् । अ प्रत्ययादिति भावेऽकार-

प्रत्ययः । जिघ्री । जृष् वयोहानौ । जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । ऋत इडातोऽरितीत्वं ।
रेफवकारयोः स्थानविपर्ययः । बहुलवचनाद्धलि चेति दीर्घाभावः । निच्चादा-
द्युदात्तत्वं । युवाना । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पितरा । पिता च माता
च पितरौ । पिता मात्रा । पा० १. २. ७०. । इति पिता शिष्यते । पूर्ववद्विभक्ते-
राकारः । अकृणोतन । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदिच्चात्तुम् । धिन्विकृण्योरच्चेत्यु-
प्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपे सति तस्य स्थानि-
वद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । लङ्मध्यमबहुवचनस्य तश्चस्य तन्ननप्रनथनाश्चेति
तनबादेशः । तस्य पित्त्वेन डिच्चाभावाद्गुणः ॥

नवमीमुचमाह ॥

वाजेभिर्नो वाजसातावविद्धुभुमाँ ईद्र चिचमा दर्षि राधः ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

वाजेभिः । नः । वाजऽसातौ । अविद्धि । ऋभुऽमान् । ईद्र । चिचं । आ । दर्षि । राधः ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

हे ईद्र ऋभुमान् । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयोऽप्यृभुश्चेनोपचारादत्रोच्यन्ते ।
तैर्युक्तत्वं वाजसातौ वाजस्यान्नस्य संभजने निमित्तभूते सति वाजेभिरन्नैर-
विद्धि । अस्मान्वाप्नुहि । यद्वा वाजसातिरिति संयामनाम । वाजसातौ संयामे
वाजेभिर्वाजेन युक्तैरश्वैरविद्धि । अस्मान् रक्ष । अपि च । चिचं चायनीयं राधो
धनमादर्षि । अस्मभ्यं दातुमाद्रियस्व । तृतीयसवने ऋभुभिः सहेंद्रस्यावस्थानात्
प्रसंगादेहेंद्रस्तुतिः । यदेतदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्रादयो मामहंतां ।
पूजयन्तां ॥ वाजसातौ । वन षण् संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनसनखनां सञ्ज-
लोरित्यात्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविद्धि ।
विष्णु व्याप्नौ । लोटो हिः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हुम्लभ्यो हेर्धिः । घृत्वजन्ते ।
छंदस्यपि दृश्यत इति दृशियहणाल्लोट्यडागमः । यद्वा । अवतेलोटि सिद्धुलं
लेटीति बहुलवचनाद्धिकरणः सिप् । तस्यार्द्धधातुकत्वादिट् । आदेशप्रत्यययोरिति
षत्वं । धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । दर्षि ।
हङ् आदेरे । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकविंशो वर्गः ॥

तक्षन्निति पंचर्षे षष्ठं सूक्तं कुत्सस्यार्षमार्षं । पंचमी त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चतस्रो जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । तक्षन् पंचांत्या त्रिष्टुप् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त इदं सूक्तमार्षं निविद्धानं । सूचितं च । तक्षन्नथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा । अ० ५. १८. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

तक्षन्नथं सुवृतं विद्मनापसस्तक्षन्हरी इन्द्रवाहा वृषण्वसू ।

तक्षन्पितृभ्यामृभवो युवद्वयस्तक्षन्वत्साय मातरं सचाभुव ॥ १ ॥

तक्षन् । रथं । सुऽवृतं । विद्मनाऽअपसः । तक्षन् । हरी इति । इन्द्रऽवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

तक्षन् । पितृऽभ्यां । ऋभवः । युवत् । वयः । तक्षन् । वत्साय । मातरं । सचाऽभुव ॥ १ ॥

विद्मनापस उत्कृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणो लाभवत्कर्माणो वा ऋभवो रथमश्विनोरारोहणार्थं सुवृतं शोभनवर्तनं सुचक्रं वा तक्षन् । अकुर्वन् । तथेन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ हरी हरणशीलावेतत्संज्ञकावश्चौ तक्षन् । कृतवन्तः । कीदृशौ । वृषण्वसू । सेचनसमर्थेन दृढतरेण धनेन बलेन वा युक्तौ । अपि च । पितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां युवद्वयनोपेतं वय आयुर्ऋभवस्तक्षन् । कृतवन्तः । तथा वत्साय मातरं गां सचाभुवं सहभुवं सह वर्तमानां तक्षन् । अकुर्वन् ॥ तक्षन् । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । सुवृतं । शोभनं वर्तते इति सुवृत् । वृत्तु वर्तने । क्तिप् चेति क्तिप् । विद्मनापसः । विद ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति दृश्यहणाद्भावे मनिन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । बहुलवचनादलुक् । यद्वा । विद्म लाभे । औणादिकी भावे मक् । ततः प्रामादिलक्षणा न प्रत्ययः । विद्मनं लाभवदपः कर्म येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । छान्दसः पूर्वसवर्णदीर्घः । इन्द्रवाहा । इन्द्रं वहत इतीन्द्रवाहौ । वहश्चेति शिवप्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वृषण्वसू । वृष सेचने । कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन् । निह्नादाद्युदात्तत्वं । वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. । इति वसुशब्द उत्तरपदे वृषण्भावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवत् । अत्र युवत्शब्दः सामर्थ्यात्पूर्ववत्प्रवृत्तिनिमित्तं युवत्वमात्रमाचष्टे । तदस्मिन्नस्तीति युवत् । छान्दसो वर्णलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्वयः ऋत्वे दक्षाय सुप्रजावतीमिषं ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्धाय धासथा स्विन्द्रियं ॥ २ ॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । ऋभुऽमत् । वयः । ऋत्वे । दक्षाय । सुऽप्रजावती । इषं ।

यथा । क्षयाम । सर्वऽवीरया । विशा । तत् । नः । शर्धाय । धासथा । सु । इन्द्रियं ॥ २ ॥

हे ऋभवः । नोऽस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं ऋभुमदुरुभासनयुक्तं वयो हविल्लक्षणमन्नमातक्षत । आ समन्तादुत्पादयत । एतदेव विव्रियते । ऋत्वे ऋतवेऽस्मदीयाय कर्मणे दक्षाय बलाय च । तादर्थ्यं चतुर्थी । एतदुभयार्थं सुप्रजावती शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्तामिषमन्नमातक्षतेति शेषः । अपि च । सर्ववीरया सर्ववीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा प्रजया सह यथा येन प्रकारेण क्षयाम । सुखेन निवसाम । तत्तादृशमिन्द्रियं । धननामैतत् । धनं नोऽस्मभ्यं शर्धाय बलार्थं सु धासथा । सुष्ठु धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ऋभुमत् । उरु भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुशब्दः प्रकाशमात्रवाची । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । ऋत्वे । जसादिषु छन्दसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । क्षयाम । क्षि निवासगत्योः । व्यत्ययेन शप् । धासथा । धाजो लेट्यडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ तक्षत सातिमस्मभ्यमृभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ।

सातिं नो जैत्री सं महेत विश्वहा जामिमजामिं पृतनासु सक्षणिं ॥ ३ ॥

आ । तक्षत । सातिं । अस्मभ्यं । ऋभवः । सातिं । रथाय । सातिं । अर्वते । नरः ।

सातिं । नः । जैत्री । सं । महेत । विश्वहा । जामिं । अजामिं । पृतनासु । सक्षणिं ॥ ३ ॥

हे नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः । अस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः सातिं संभजनीयमन्नं धनं वातक्षत । आ समन्तात्कुरुत । तथाऽस्मदीयाय रथाय रंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव वा सातिं संभजनीयं धनमातक्षत । तथार्वतेऽश्वाय सातिं संभजनीयमन्नं धनं वाश्वयोग्यमातक्षतेत्येव । किंच । विश्वहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्माकं जैत्री जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधिकां सातिं संभजनीयं धनं संमहेत । सर्वो

जनः सम्यक् पूजयतु । वयं च पृतनासु संपामेषु जामिं सहजातमजामिं सहा-
नुत्पन्नं शत्रुं वा सक्षणिमस्मानभिभवंतं युष्मात्प्रसादादभिभवेमेति शेषः ॥ सातिं ।
ऊतियूतिसातीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । महेत । मह पूजायां । सक्षणिं । षह
अभिभवे । औणादिकः सनिप्रत्ययः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

ऋभुक्षणमिंद्रमा हुवे ऊतये ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।

उभा मित्रावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वंतु सातये धिये जिषे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणं । इंद्रं । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमऽपीतये ।

उभा । मित्रावरुणा । नूनं । अश्विना । ते । नः । हिन्वंतु । सातये । धिये । जिषे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणं । महन्नामैतत् । महांतमिंद्रमा हुवे । आहूयामि । किमर्थं । ऊतये ।
रक्षणेति । तथा ऋभून्वाजान् । ऋभुर्विष्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः ।
तत्र प्रथमोक्तमवाचकशब्दाभ्यां मध्यमोऽपि लक्ष्यते । अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्यु-
च्यन्ते । तदुक्तं यास्केन । प्रथमोक्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन । नि०
११. १६. । इति । एवंविधानृभून्मरुतश्च सोमपीतये सोमपानायाहूयामि । तथोभा
युगलरूपेण संहृत्य वर्तमानौ द्वौ मित्रावरुणावश्विनौ च नूनमवश्यं सोम-
पानायाहूयामीति शेषः । अपि च । आहूताश्चेन्द्रादयो नोऽस्मान् हिन्वंतु ।
प्रेरयंतु गमयन्त्वित्यर्थः । किमर्थं । सातये । संभजनीयाय धनाय । धिये । धनसा-
ध्याय कर्मणे । जिषे । जेतुं शत्रूणां जयार्थं च ॥ ऋभुक्षणं । उरुभासमाने स्थाने
क्षियति निवसतीत्युभुक्षाः । उरुपूर्वाज्ञातेर्मृगयादयश्चेति कुप्रत्ययः । आतो लोप
इति चेत्याकारलोपः पूर्वपदस्य ऋभावश्च । ऋभुशब्दोपपदात्क्षि निवासगत्यो-
रित्यस्मात्पतेस्थ चेति विधीयमान इतिप्रत्ययो बहुलवचनाद्भवति । टिलोपः ।
इतोऽत्सर्वनामस्थान इत्यत्वमिकारस्य । वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पनादु-
पधादीर्घाभावः । यद्वा अर्तेर्भुक्षिनक् । किन्वाहुणाभावः । अत एव नावगृह्यते ।
पीतये । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं ।
दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हिन्वंतु । हि गतौ वृद्धौ च । अस्मादं-
तर्भावितरण्यर्थास्त्रोटि स्वादित्वात् श्रुः । जिषे । जि जये । तुमर्थं सेसेनिति
क्सेप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ऋभुर्भराय सं शिशातु सातिं समर्यजिद्वाजो अस्माँ अविष्टु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

ऋभुः । भराय । सं । शिशातु । सातिं । समर्यजित् । वाजः । अस्मान् । अविष्टु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

ऋभुः प्रथमोऽस्माकं सातिं संभजनीयं धनं भराय संयामार्थं संशिशातु । सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु । संयामोचितं धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा समर्यजित् । मर्या मनुष्याः । तैः सह वर्तेत इति समर्यः संयामः । तत्र शत्रूणां जेता वाज एतत्संज्ञस्तृतीयश्चास्मान् स्तोतृनविष्टु । अवतु । संयामाद्रक्षत्वित्यर्थः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतु ॥ शिशातु । शो तनूकरणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । आदेच इत्यात्वं । द्विर्भावः । ह्रस्वत्वेन बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । अविष्टु । अवतेर्लोटी सिद्धुलं लेटीति बहुल्यहणात्सिप् । इडागमः । षत्वष्टुत्वे ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वात्रिंशो वर्गः ॥

ईळे इति पंचविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं । आंगिरसस्य कुत्सस्यार्थं । चतुर्विंशीपंचविंशयौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रयोविंशतिर्जगत्यः । आद्यः पादो द्यावापृथिव्यः । द्वितीय आग्नेयः । शिष्टं सूक्तमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । ईळे पंचाधिकाश्विनमाद्यौ पादौ लिङ्गोक्तदेवतावंत्ये त्रिष्टुभाविति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवेऽप्येतत्सूक्तं । सूचितं च । यावाणेवेळे द्यावापृथिवी इति । आ० ४. ६. । इति ॥ प्रातरनुवाके चाश्विने ऋतौ जागते छंदस्येतत्सूक्तं । सूचितं च । अगन्महातारिषेळे द्यावापृथिवी इति जागतं । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येतत् प्रातरनुवाकन्यायेनातिदेशात् ॥ तथाप्नोर्यामे संति चत्वार्यतिरिक्तोक्तानि । तत्राच्छावाकातिरिक्तोक्त्य एतत्सूक्तं यस्य पशव इति खंडे सूचितं । ईळे द्यावापृथिवी उभा उ नूनं । आ० ९. ११. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ई॒ळे द्यावा॑पृथि॒वी पूर्व॑चित्तयेऽग्निं घ॒र्मे सुरु॑चं याम॒न्निष्ट॑ये ।

याभि॒भरे॑ कार॒मंशाय॑ जिन्व॒थस्ताभि॑रु॒षु ऊ॒तिभिर॑श्चि॒ना ग॑तं ॥ १ ॥

ई॒ळे । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । पूर्व॑ऽचित्तये । अ॒ग्निं । घ॒र्मे । सु॒ऽरुचं॑ । याम॒न् । इष्ट॑ये ।

याभिः॑ । भरे॑ । कारं॑ । अंशाय॑ । जिन्वथः॑ । ताभिः॑ । ऊ॒ इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः॑ ।

अ॒श्चि॒ना । आ । ग॒तं ॥ १ ॥

अहं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावीळे । स्तौमि । किमर्थं । पूर्वचित्तये । पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय । ते ह्यश्विनौ प्रत्यासन्ने । यद्वा द्यावापृथिवी अश्विनौ स्तौमि पूर्वचित्तये । अन्यदीयास्तोत्रात्पूर्वमेवास्मदीयस्य स्तोत्रस्य प्रबोधनाय । तथा चोक्तं । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येक इति । अपि च । यामन् यामन्यश्विनोरागमने सतीष्टये तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण स्थापितमग्निं स्तौमीति शेषः । कीदृशमग्निं । घर्मे । प्रवृजनेन दीप्तं । सुरुचं । अत एव शोभनकांतियुक्तं । हे अश्विनौ भरे । संग्रामनामैतत् । संग्रामेऽंशाय युष्मदीयभागाय जयप्राप्त्यर्थं याभिहृतिभिः पालनैः सहागत्य कारं । कारशब्दः शंखवाची । तेन ह्यभियुक्ताः संगिरन्ते । कारं शब्दकारिणं शंखं जिन्वथः । मुखेनापूरयथः । ताभिस्तादृशैरुतिभिः पालनैः सह । उ इति समुच्चये । अस्मानपि सुष्वागतं । आगच्छतं ॥ ईळे । ईड स्तुतौ । उत्तमैकवचनमिदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्त्वान्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च । दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्न्तोऽन्तोदात्तः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीति पर्युदासान्नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पूर्वचित्तये । चित्ती संज्ञाने । अस्मादंतर्भावित्यर्थोद्भावे क्तिन् । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुरुचं । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । शोभना रुक् यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । आतो मन्निन्निति कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनाद्भावे मनिन् । कारं । क्रियतेऽनेनेति कारः । करणे घञ् । कर्षात्त इत्यंतोदात्तत्वं । जिन्वथः । जिवि प्रीणनार्थः । अत्र प्रीणनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते । धनेनापूरितो हि पुरुषः प्रीतो भवति । इदित्त्वान्बुम् । भौवादिकः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङोऽदुपदेशान्नसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तान्नि-

त्यमिति निघातप्रतिषेधः । तत्र हि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । ऊ षु ।
इकः सुजीति दीर्घत्वं । सुज इति षत्वं । ईषाअक्षादित्वात्सुज उकारस्य प्रकृति-
भावः । ऊतिभिः । अवतेर्भावे क्तिन् । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् ।
ऊतियूतीत्यादिना निपातनात् क्तिन् उदात्तत्वं । गतं । गमेलौटि बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

युवोर्दानाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्युर्वचसं न मंतवे ।

याभिर्धियोऽवथः कर्मन्निष्टये ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुऽभराः । असश्चतः । रथं । आ । तस्युः । वचसं । न । मंतवे ।

याभिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्टये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोत्रभरणा असश्चतोऽन्यत्रानासक्ताः स्तोतारो हे अश्विनौ
युवोर्युवयो रथमातस्युः । आतिष्ठन्ति । प्राप्नुवन्ति । किमर्थं । दानाय । युष्मत्कर्तृ-
कदानार्थं । धनलाभायेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वचसं न । यथा न्यायोपेतेन वचसा
वाक्येन युक्तं विपश्चितं मंतवे बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये स्तोतारः प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।
अपि च । कर्मन् कर्मणीष्टये यागार्थं प्रवृत्तान्धियो ध्यातृन्विशिष्टज्ञानोपेतान्याभि-
रूतिभिः पालनैरवथः । युवां रक्षथः । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसं । अर्श-
आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच् । मंतवे । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः ।
धियः । ध्यायन्तीति धियः स्तोतारः । ध्ये चिन्तायां । क्विप् चेति क्विप् । चशब्देन
दृशिग्रहणानुकर्षणात्संप्रसारणं । कर्मन् । मुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिसं-
बुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षयथो अमृतस्य मज्मना ।

याभिर्धेनुमस्वं पिन्वथो नरा ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ३ ॥

युवं । तासां । दिव्यस्य । प्रऽशासने । विशां । क्षयथः । अमृतस्य । मज्मना ।

याभिः । धेनुं । अस्वं । पिन्वथः । नरा । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पन्नस्यामृतस्य सोमस्य
पानेनोत्पन्नेन मज्मना बलेन युक्तौ युवां तासां यास्त्रिषु लोकेषु वर्तते तासां
सर्वासां विशां प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशासने शिक्षणे क्षयथः । ऐश्वर्यकर्मायं ।
ईशाथे । समर्थो भवथः । यद्वा मज्मनान्येषामसाधारणेन बलेन विशां प्रजानां
दिविभवस्यामृतस्य वृष्ट्युदकस्य प्रशासने प्रदानेन क्षयथः । ईश्वरौ भवथः ।
अपि च । याभिरूतिभी रक्षाभिरस्वं प्रसवासमर्था धेनुं गां शयुनास्ते ऋषये
पिन्वथः । सिंचथः । पयसा पूरितवंतावित्यर्थः । ताभिरूतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥
अस्वं । घूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सवनं सूः । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् ।
नास्ति सूर्यस्यामित्यसूः । नज्मुभ्यामित्यनुत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि ओः सुपीति
यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पिन्वथः ।
पिवि सेचने । इदित्त्वानुम् । भौवादिकः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्मना द्विमाता तूष्णं तरणिर्विभूषति ।

याभिस्त्रिमंतुरभवद्विचक्षणस्ताभिर्षु ऋतिभिरश्विना गतं ॥ ४ ॥

याभिः । परिज्मा । तनयस्य । मज्मना । द्विमाता । तूष्णं । तरणिः । विभूषति ।

याभिः । त्रिमंतुः । अववत् । विचक्षणः । ताभिः । ऋति । सु । ऋतिभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ४ ॥

परिज्मा परितो गता वायुस्तनयस्यात्मीयस्य पुत्रस्याग्नेः । अग्निर्हि व्यान-
वृत्त्यात्मना वर्तमानेन वायुना मथ्यमानः सन् जायते । तथा च श्रूयते ।
अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः । अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि
यथाग्नेर्मथनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानंस्तानि करोतीति ।
यद्वा सृष्ट्यादौ वायुसकाशादुत्पन्नत्वादग्नेः पुत्रत्वं । आम्नायते च । वायोरग्निरिति ।
एवं स्वपुत्रस्याग्नेर्मज्मना बलेन युक्तः सन् द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता ।
अग्निः पृथिवीस्थानो वायुरंतरिक्षस्थानः । उभयोर्मिलितयोरुभयनिर्मातृत्वमु-
पपन्नं । यद्वा द्विमातेति तनयस्य विशेषणं । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः सुः ।
द्विमातृकस्य द्वाभ्यामरणिभ्यां जातस्य । एवंभूतो वायुर्हे अश्विनावूतिभिर्हेतु-
भूतैः पालनैस्तूष्णं तरीतृषु धावत्सु मध्ये तरणिरतिशयेन तरीता शीघ्रगामी

विभूषति । व्याप्नो भवति । यद्वा विशेषेण सर्वमलं करोति । अपि च । त्रिमं-
तुस्तयाणां मंता त्रिविधेषु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेष्वसादितज्ञानः कक्षीवान्
याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिर्विचक्षणो विशिष्टज्ञानयुक्तोऽभवत् । ताभिः सर्वाभि-
रूतिभिरस्मानागच्छतं ॥ परिज्मा । परिपूर्वादज गतिक्षेपणयोरित्यस्मात् श्वन्नु-
क्षन्नित्यादौ निपात्यते । तूर्षु । तृ स्रवनतरणयोः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति
दीर्घः । यद्वा तरतेः क्तिप् । ज्वरत्वेत्यादिना वकारोपधयोरूट् । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । विभूषति । भवतेर्लेट्यडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । यद्वा
भूष अलंकारे । भौवादिकः । विचक्षणः । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

॥ ३१.१

याभीं रेभं निवृतं सितमद्भ्य उदंदनमैरयतं स्वहृशे ।

याभिः कण्वं प्र सिषासंतमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ५ ॥

याभिः । रेभं । निऽवृतं । सितं । अत्ऽभ्यः । उत् । वंदनं । ऐरयतं । स्वः । हृशे ।

याभिः । कण्वं । प्र । सिसासंतं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ याभिरूतिभी रेभमेतत्संज्ञमृषिं निवृतमसुरैः कूपेऽप्सु निवारितं
सितं तदीयैः पाशैर्बद्धमेवंभूतमृषिमद्भ्यः सकाशादुदैरयतं । उदागमयतं । तथा
वंदनमेतत्संज्ञमृषिं च तथाभूतमुदैरयतं । किमर्थं । स्वरादित्यं हृशे द्रष्टुं । अपि च
कण्वमसुरैरंधकारे प्रक्षिप्तं सिषासंतमालोकं संभक्तुमिच्छंतं याभिरूतिभिः प्रावतं
प्रकर्षेण रक्षतं ताभिरित्यादि समानं ॥ रेभं । रेभृ शब्दे । रेभते स्तौतीति
रेभः । पचाद्यच् । निवृतं । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितार्थत्वात्कर्मणि निष्ठा ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सितं । षिज् बंधने । अद्भ्यः । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । वंदनं । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वंदते स्तौतीति
वंदनः । नद्यादिलक्षणा ल्युः । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरित्ये-
तद्विश्वादित्यस्य च साधारणनामधेयं । तदुक्तं यास्केन । स्वरादित्यो भवति
सु अरणः सु ईरणः । नि० २. १४. । इति । स्वरादि निपातमव्ययं । पा० १.
१. ३७. । इत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । हृशे । हृशे विख्ये चेति हृशेस्तुमर्थे केप्रत्ययांतो
निपात्यते । सिषासंतं । वन षण संभक्तौ । सनि सनीवंतर्धेत्यादिना विकल्प-

नादिडभावः । जनसनसनां सञ्जलोरित्यात्वं । द्विर्भावेऽभ्यासस्य ह्रस्वत्वं ।
सन्यत इतीत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

याभिरंतकं जसमानमारणे भुज्युं याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।

याभिः कर्कधुं वय्यं च जिन्वथस्ताभिर्षु ऋतिभिरश्विना गतं ॥ ६ ॥

याभिः । अंतकं । जसमानं । आऽअरणे । भुज्युं । याभिः । अव्यथिऽभिः । जिजिन्वथुः ।

याभिः । कर्कधुं । वय्यं । च । जिन्वथः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऋतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ६ ॥

आरणमगाधं तडागादि कूपादि वा । तत्रासुरैः प्रक्षिप्तं जसमानं तैर्हिंस्य-
मानमंतकं शत्रूणामंतकरमेतत्संज्ञं राजर्षिं हे अश्विनौ याभिरुतिभिरवथः ।
रक्षथः । तथा भुज्युं सर्वस्य पालकमेतत्संज्ञं समुद्रमध्ये निमग्नं तुयस्य पुत्रं राजर्षिं
याभिरुतिभी रक्षणहेतुभूताभिरव्यथिभिर्ब्रथारहिताभिर्नौभिर्जिजिन्वथुः । युवा-
मतर्पयतं । एतच्च मंचांतरे तुयो ह भुज्युमश्विनोदमेघ इत्यादिके विस्मययिष्यते ।
अपि च । कर्कधुं वय्यं चैतत्संज्ञकौ चासुरौ पीड्यमानौ याभिरुतिभिर्जिन्वथः ।
प्रीणयथः । गतमन्यत् ॥ जसमानं । जस हिंसायां । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ।
आरणे । आङ्पूर्वादर्तेत्युट् । जिजिन्वथुः । जिवि प्रीणनार्थः । लिट्युसि रूपं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

याभिः श्रुचंति धनसां सुषंसदं तप्तं घर्ममोम्यावंतमचये ।

याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं ताभिर्षु ऋतिभिरश्विना गतं ॥ ७ ॥

याभिः । श्रुचंति । धनऽसां । सुऽसंसदं । तप्तं । घर्मं । ओम्याऽवतं । अचये ।

याभिः । पृश्निऽगुं । पुरुऽकुत्सं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऋतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ धनसां धनस्य संभक्तारं श्रुचंतिमेतन्नामानं सुषंसदं । सीदंत्य-
स्मिन्निति संसदृहं । शोभनसंसदं याभिरुतिभिरकुरुतं । तथाचये याभिश्चोतिभिस्तप्तं

प्रवृजनेन संतप्तं घर्मे महावीरमोम्यावंतं सुखयुक्तं सुखेन स्पृष्टुं शक्यमकुरुतं ।
 यद्वा शतद्वारे यंचगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय घर्मे दीप्तं पीडासाधनमग्निं तप्तं ताप-
 कारिणमोम्यावंतं सुखवंतमकुरुतं । यथास्मै सुखं भवति तथा हिमेनोदकेन
 तमग्निमवारयेथां । यास्कपक्षे त्वचये हविषामचेऽग्नये हविरुत्पत्यर्थं सूर्यकिर-
 णसंतप्तं घर्मे नैदाघमहरोम्यावंतं तृप्तिहेतुवृष्ट्युदकोपेतं कृतवंताविति योज्यं ।
 अपि च याभिरूतिभिः पृश्निगुं पुरुकुत्सं चावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूति-
 भिरस्मानागच्छतं ॥ शुचंति । शुच दीप्तौ । औणादिको ऋच् । धनसां । जनस-
 नखनक्रमगमो विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । सुषंसदं । शोभना संसद्यस्य ।
 नज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदाहृतं । ओम्यावंतं । अवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
 मनिन् । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । छंदसि चेत्यर्हार्थे
 यप्रत्ययः । नस्तद्धित इति टिलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु
 व्यत्ययेन न प्रवर्तते । पृश्निगुं । पृश्नयो नानावर्णा गावो यस्य स तथोक्तः ।
 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्रांधं ओणं चक्षस एतवे कृथः ।

याभिर्वर्तिकां यसिताममुंचतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ८ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । पराऽवृजं । प्र । अंधं । ओणं । चक्षसे । एतवे । कृथः ।

याभिः । वर्तिकां । यसितां । अमुंचतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ८ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ याभिः शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा
 परावृजमेतन्नामकमृषिं पंगुं संतमपंगुमकुरुतं । तथांधं दृष्टिरहितं संतमृज्जाश्वमृषिं
 चक्षसे प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरूतिभिः प्रकृथः । प्रकर्षेण कुरुथः ।
 याभिश्च ओणं विगुणजानुकमेव संतमृषिमेतवे गंतुं प्रकृथः । प्रकर्षेण कृतवंतौ ।
 अपि च । याभिरूतिभिर्वर्तिकां चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्रियं यसितां वृकेण
 यस्ताममुंचतं । वृकास्यान्निर्मुक्तामकुरुतं । यास्कपक्षे तु वृकेण विवृतज्योतिष्केण
 सूर्येण याभिर्ग्रस्तां वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुषसं तस्मादमोचयतमिति योज्यं ।
 ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्मानयागच्छतं ॥ वृषणा । वृष सेचने । कनिन्युवृषीत्या-

दिना कनिन् । परावृजं । वृजी वर्जने । परावृणक्ति तपसा पापं विनाशयतीति परावृक् । क्तिप् चेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एतवे । तुमर्थे सेसेनित्ये-
तेस्तवेन्प्रत्ययः । कृथः । डुकृञ् करणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

नवमीमृचमाह ॥

याभिः सिंधुं मधुमंतमसश्चतं वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतं ।

याभिः कुत्सं श्रुतयं नर्यमावतं ताभिर्ह्यु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ९ ॥

याभिः । सिंधुं । मधुऽमंतं । असश्चतं । वसिष्ठं । याभिः । अजरौ । अजिन्वतं ।

याभिः । कुत्सं । श्रुतयं । नर्यं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ सिंधुं स्यंदनशीलां नदीं मधुमंतं मधुसहशेनोदकेन पूर्णां याभिरूतिभिरसश्चतं । अगमयतं । प्रावाहयतमित्यर्थः । हे अजरौ जरारहितावश्विनौ वसिष्ठमृषिं याभिरूतिभिरजिन्वतं । अग्रीणयतं । याभिश्च कुत्सादींस्त्रीनृषी-
नावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्मानपि सुष्वागच्छतं ॥ मधुमंतं । मधुशब्दाद्भूम्नि मतुप् । लिंगव्यत्ययः । असश्चतं । सश्चतिर्गतिकर्मा । अस्मादं-
तर्भावितव्यर्थाल्लुङ् ॥

दशमीमृचमाह ॥

याभिर्विशपलां धनसामथर्थ्यं सहस्रमीळह आजौवजिन्वतं ।

याभिर्वशमथ्व्यं प्रेणिमावतं ताभिर्ह्यु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १० ॥

याभिः । विशपलां । धनऽसां । अथर्थ्यं । सहस्रऽमीळहे । आजौ । अजिन्वतं ।

याभिः । वशं । अथ्व्यं । प्रेणिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १० ॥

हे अश्विनौ धनसां धनं संभजमानामथर्थ्यमगच्छंतीं छिन्नजंघात्वेन गंतुमस-
मर्था । अथर्वतिर्गतिकर्मा । विशपलामेतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबं-
धिनीं सहस्रमीळहे । मीळहमिति धननाम । बहुधनोपेत आजौ संयामे याभि-
रूतिभिरजिन्वतं । गंतुं समर्थामकुरुतं । एतच्च चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्ण-
मित्यत्र विस्पष्टयिष्यते । याभिश्चाथ्वमश्वाख्यस्य पुत्रं प्रेणिं स्तुतेः प्रेरयितारं

वशमेतत्संज्ञमृषिमावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानप्या-
गच्छतं ॥ प्रेणिं । प्रेणु गतिप्रेरणश्लेषणेषु । औणादिक इत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशो अक्षरत् ।

कक्षीवंतं स्तोतारं याभिरावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ११ ॥

याभिः । सुदानू इति सुऽदानू । औशिजाय । वणिजे । दीर्घऽश्रवसे । मधु । कोशः । अक्षरत् ।
कक्षीवंतं । स्तोतारं । याभिः । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ११ ॥

उशिक्षंज्ञा दीर्घतमसः पत्नी । तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिद्विरिना-
वृद्ध्यां जीवनार्थमकरोद्वाणिज्यं । स च वर्षणार्थमश्विनौ तुष्टाव । तौ चाश्विनौ
मेघं प्रेरितवन्तौ । अयमर्थः पूर्वाह्णे प्रतिप्राद्यते । हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ ।
औशिजायोशिक्षपुत्राय वणिजे वाणिज्यं कुर्वते दीर्घश्रवस एतत्संज्ञाय ऋषये
याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिर्हेतुभूताभिः कोशो मेघो मधु माधुर्योपेतं वृष्टिजलम-
क्षरत् । असिंचत् । युष्मत्प्रसादादपेक्षिता वृष्टिर्जातेत्यर्थः । अपि च । उशिजः
पुत्रं स्तोतारं कक्षीवंतमेतत्संज्ञमृषिं याभिरूतिभिरावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वा-
भिरूतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ कक्षीवंतं । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तया युक्तः कक्षी-
वान् । आसं दीवदष्टिवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनान्मतुपो वत् । संप्रसारणं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

याभी रसां क्षोदसोद्भः पिपिन्वथुरनश्वं याभी रथमावतं जिषे ।

याभिस्त्रिशोकं उस्त्रिया उदाजत ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १२ ॥

याभिः । रसां । क्षोदसा । उद्भः । पिपिन्वथुः । अनश्वं । याभिः । रथं । आवतं । जिषे ।

याभिः । त्रिऽशोकः । उस्त्रियाः । उत्ऽआजत । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १२ ॥

रसा नदी भवति रसतेः शब्दकर्मण इति यास्कः । नि० ११. २५. । हे अश्विनौ
याभिरूतिभिर्हेतुभूताभी रसां नदीमनावृद्ध्या जलरहितां क्षोदसा कुलानि संपिं-

षतो॒न्न उदकेन पिपि॒न्वथुः । युवां पू॒रित॑व॒न्तौ । तथान॑श्चम॒श्चैर्वि॒युक्त॑मा॒त्मीयं॑ रथं
जिषे जेतुं याभि॒रुति॑भिराव॒तं । अ॒गम॑य॒तं । अपि च याभि॒रुति॑भिः क॒ण्वपु॑व-
स्त्रि॒शोक॑ ऋषि॒रुस्रि॒या अप॑ह॒ता गा उ॒दाज॑त । उद॒गम॑यत् । अ॒सुर॑स॒काश॑लेभे ।
ताभिः सर्वाभि॒रुति॑भिः सहा॒स्मान॑यागच्छ॒तं ॥ छो॒दसा । क्षु॒दिर् स॑पे॒षणे । औ॒णा-
दि॒कोऽसु॑न् । उ॒न्नः । तृ॒तीयै॑कवचनस्य सु॒पां सु॒पो भ॑व॒न्तीति॑ श॒सादेशः॑ । प॒हन्नि॒-
त्यादि॑नोदकशब्दस्योद॒न्भावः॑ । भ॒संज्ञा॑यामल्लो॒पोऽन॑ इत्य॒कारलो॒पः । पिपि॒न्वथुः ।
पि॒वि से॑चने । इ॒दि॒ह्वा॒नुम् । जिषे । जि जये । तुम॑र्थे से॒से॒निति॑ क्से॒प्रत्ययः॑ ।
उ॒दाज॑त । अ॒ज ग॑ति॒क्षेप॑णयोः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

याभिः॒ सूर्ये॑ परि॒याथः॑ परा॒वति॑ म॒न्धा॒तारं॑ क्षै॒त्रप॑त्ये॒ष्वाव॑तं ।
याभिर्वि॒प्रं प्र॒ भर॑द्वा॒जमा॑व॒तं ताभि॒रु षु॒ ऊ॒तिभि॑र॒श्विना॑ ग॒तं ॥ १३ ॥
याभिः॒ । सूर्ये॑ । परि॒ऽया॒थः । परा॒ऽवति॑ । म॒न्धा॒तारं॑ । क्षै॒त्रऽप॑त्येषु । आ॒व॒तं ।
याभिः॒ । वि॒प्रं । प्र॒ । भर॑त्ऽवा॒जं । आ॒व॒तं । ताभिः॒ । ऊं॒ इति॑ । सु॒ । ऊ॒तिऽभिः॑ ।

अश्विना । आ । ग॒तं ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ परावति दूरदेशे स्थितं सूर्यं तमोरूपेण स्वर्भानुनावृतमादित्यं
तस्मात्तमसो मोचयितुं याभि॒रुति॑भिः परि॒याथः॑ । युवां परितो गच्छथः । तथा
म॒न्धा॒तार॑मृषिं क्षै॒त्रप॑त्येषु । क्षे॒त्राणां॑ पतिरधिपतिः क्षे॒त्रप॑तिः । तत्सं॒बन्धि॑षु कर्म-
स्वाव॑तं । अ॒रक्ष॑तं । अपि च याभि॒रुति॑भिर्वि॒प्रं मे॒धावि॑नं भर॒द्वाज॑मृषिमन्त्रप्र-
दानेन प्राव॑तं । प्र॒कर्षे॑णारक्ष॒तं । ताभिः॒ सर्वाभि॒रुति॑भिः सह रक्ष॒णार्थ॑मस्मा-
नयागच्छ॒तं ॥ क्षै॒त्रप॑त्येषु । ब्राह्म॒णादे॒राकृ॑तिगण॒त्वात्कर्म॑ण्यर्थे थञ् ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

याभिर्म॒हाम॑तिथि॒ग्वं क॑शो॒जुवं॑ दि॒वो॒दासं॑ श॒न्बर॑ह॒त्य आ॑व॒तं ।
याभिः॒ पू॒र्भि॒द्ये च॒सद॑स्युमाव॒तं ताभि॒रु षु॒ ऊ॒तिभि॑र॒श्विना॑ ग॒तं ॥ १४ ॥
याभिः॒ । म॒हां । अ॒ति॒थि॒ऽग्वं । क॒शः॑ऽजु॒वं । दि॒वः॑ऽदा॒सं । श॒न्बर॑ऽह॒त्ये । आ॑व॒तं ।
याभिः॒ । पूः॑ऽभि॒द्ये । च॒सद॑स्युं । आ॒व॒तं । ताभिः॒ । ऊं॒ इति॑ । सु॒ । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्विना॑ ।

आ । ग॒तं ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ महान् महातमतिथिग्वमतिथिभिर्गतं कशोजुवमसुरभीत्योदकं प्रवेष्टुं गन्तारं । एवंभूतं दिवोदासमेतत्संज्ञकं राजर्षिं शंबरहत्ये । शंबर आयुधं । तद्युक्तः शंबरोऽसुरः । तस्य हनने विषयभूते सति याभिरुतिभिरावतं । अरक्षतं । अपि च याभिरुतिभिः पूर्भिद्ये । पुराणि नगराणि भिद्यन्तेऽस्मिन्निति पूर्भिद्यः संयामः । तस्मिन् चसदस्युमेतत्संज्ञकमृषिं पुरुकुत्सपुत्रमावतं । अरक्षतं । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ महान् । महातमित्यस्य छान्दसो वर्णलोपः । कशोजुवं । कश इत्युदकनाम । कश गतिशतनयोः । असुन् । कशांस्युदकानि जवतीति कशोजूः । जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । क्विच्चीत्यादिना क्विच्चीर्घौ । दिवोदासं । दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुक् वक्तव्यः । पा० ६. ३. २१. ६. इत्यलुक् । दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । शंबरहत्ये । हनस्त चेति हन्तेर्भावे क्यप् तत्संनियोगेन तकारांतादेशश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

याभिर्वमं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः ।

याभिर्व्यश्चमुत पृथिमावतं ताभिर्षु उतिभिरश्विना गतं ॥ १५ ॥

याभिः । वमं । विऽपिपानं । उपऽस्तुतं । कलिं । याभिः । वित्तऽजानिं । दुवस्यथः ।

याभिः । विऽव्यश्चं । उत । पृथिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । उतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वमं विखनसः पुत्रमेतत्संज्ञमृषिं विपिपानं विशेषेण पार्थिवं रसं पिबतं याभिरुतिभिररक्षतं । कीदृशं । उपस्तुतं । समीपस्थैः सम्यक् सुतमिति स्तूयमानं । तथा वित्तजानिं लब्धभार्यं कलिमेतत्संज्ञमृषिं याभिरुतिभिर्दुवस्यथः । रक्षथः । उत अपि च व्यश्चं विगताश्च पृथिमेतत्संज्ञं वैनं राजर्षिं याभिरुतिभिरावतं । अरक्षतं । अन्यत्पूर्ववत् ॥ विपिपानं । पा पाने । ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । उपस्तुतं । स्तौतेः कर्मणि निष्ठा । प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । वित्तजानिं । वित्ता लब्धा जाया येन स तथोक्तः । जायाया निङ् । पा० ५. ४. १३४. इति समासांतो निङादेशः । लोपो व्योर्वलीति वलि लोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-

प्रकृतिस्वरत्वं । व्यञ्चं । विगतोऽश्वो यस्मात्स तथोक्तः । बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदस्योदात्तत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पञ्चविंशो वर्गः ॥

षोडशीमुचमाह ॥

याभिर्नरा शयवे याभिरचये याभिः पुरा मनवे गातुमीषयुः ।

याभिः शारीराजतं स्यूमरश्मये ताभिः षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अचये । याभिः । पुरा । मनवे । गातुं । ईषयुः ।

याभिः । शारीः । आजतं । स्यूमरश्मये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ पुरा पूर्वस्मिन्काले शयव एतत्संज्ञकाय ऋषये गातुं दुःखान्निर्गमनलक्षणं मार्गं याभिरुतिभिरीषयुः । युवां वाञ्छितवन्तौ । कृतवन्तावित्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यात् शयवे चिन्नासत्या शचीभिरित्यस्यामृचि प्रतिपादितं । तथाचये ऋषये शतद्वारे यंचगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय संतापकारिणोऽग्नेः शीतेनोदकेन शीतकरणलक्षणं गातुं दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं याभिरुतिभिर्युवामिष्टवन्तौ । एतच्च हिमेनाग्निं घ्नंसमवारयेथामित्यादौ प्रसिद्धं । तथा मनव एतन्नाम्ने राजर्षये याभिरुतिभिर्यवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्यनिर्गमनहेतुं मार्गं युवां कृतवन्तौ । तथा च मन्वांतरः । यवं वृकेणाश्विना वपन्तेति । अपि च । स्यूमरश्मये । स्यूतः संबद्धा रश्मिर्दीप्तिर्यस्य तस्मै । एतत्संज्ञकाय ऋषये याभिरुतिभिः शारीः । शरो नाम वेणुविशेषः । तद्विकारभूता इषूराजतं । शबून्प्रति प्रैरयतं । ताभिरुतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नरा । नृनये । ऋदोरप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । शयवे । शीङ् स्वप्ने । भृमृ-शीतृदृचरीत्यादिनोप्रत्ययः । ईषयुः । इषु इच्छायां । लिट्प्रत्ययस्यसवर्ण इति पर्युदासादत् । पा० ६. ४. ७८. । अभ्यासस्येयङादेशाभावे सवर्णदीर्घः । शारीः । विकारार्थे शरशब्दादनुदात्तादेश्चेत्यञ् । टिट्ठाणञिति डीप् । स्यूमरश्मये । षिवु तंतुसंताने । सिवेरौणादिको मन्प्रत्ययः । ङोः श्रूडित्यूट् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्मनाग्निर्नादीदेक्षित इद्धो अज्मन्ना ।

याभिः शर्यातमवथो महाधने ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ११० ॥

याभिः। पठर्वा। जठरस्य। मज्मना। अग्निः। न। अदीदेत्। चितः। इद्धः। अज्मन्। आ।

याभिः। शर्यातं। अवथः। महाऽधने। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना।

आ। गतं ॥ ११० ॥

हे अश्विनौ जठरस्य । जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्धीयत इति यास्कः । नि० ४. १. । जठरोपलक्षितस्य शरीरस्य मज्मना बलेन युक्तः सन् पठर्वैतत्संज्ञो राजर्षिरज्मन् । संग्रामनामैतत् । अज्मनि संग्रामे युष्मदीयाभिर्याभिर्ऋतिभिरा समंताददीदेत् । अदीप्यत । तत्र दृष्टान्तः । चितः काष्ठैरभिचित इद्धो यज्ञगृहे ऋत्विग्भिः प्रज्वालितोऽग्निर्न । यथाग्निः प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । अपि च शर्यातं मानवमिन्द्रेण सह स्पर्धमानं महाधने । संग्रामनामैतत् । महता धनेनोपेते संग्रामे याभिर्ऋतिभिरवथः । रक्षथः । ताभिरित्यादि गतं ॥ अदीदेत् । दीदेति-च्छांदसो दीपिकर्मा । अज्मन् । अज गतिस्तेष्वणयोः । अजंति क्षिपंत्यस्मिन्वा-णानित्यधिकरण औणादिको मनिन् । वलादावार्द्धधातुके विकल्प इष्यत इति वचनाद्बीभावाभावः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । महाधने । आन्महत इत्यात्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

याभिरंगिरो मनसा निरण्यथोऽग्रं गच्छथो विवरे गोअर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिषा समावतं ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १११ ॥

याभिः। अंगिरः। मनसा। निऽरण्यथः। अग्रं। गच्छथः। विऽवरे। गोऽअर्णसः।

याभिः। मनुं। शूरं। इषा। संऽआवतं। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना।

आ। गतं ॥ १११ ॥

अंगिर इत्येतदामन्वितवाक्याद्वहिर्भूतं तेन चात्मानं संबोध्य स्तुतावृषिं प्रेरयति । हे अंगिरः । अंगिरसां गोत्रज त्वमश्विनौ स्तुहि । हे अश्विनौ मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्रीतौ संतौ युवां याभिर्ऋतिभिर्निरण्यथः । स्तोतृन् नितरां रमयथः । यद्वा मनसैव करणभूतेन रमयथः । तथा गोअर्णसो गोरूपस्यारणीयस्य

धनस्य पणिभिर्गुहायां निहितस्य विवरे विवरणे गुहाद्वारस्योद्घाटनेन प्रकाशने
विषयभूते सति याभिरूतिभिः सह युवामयं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्ताद्गच्छथः ।
अपि च । शूरं वीर्यवंतं मनुमिषा पृथिव्या गुप्तेन यवादिधान्यरूपेणानेन याभि-
रूतिभिः समावृतं । सम्यगरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानयागच्छतं ॥
निरण्यथः । निरमयथ इत्यस्य वर्णव्यापत्यैतद्रूपं । विवरे । ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेति
भावेऽपि । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहयुरा घं वा याभिररूणीरशिक्षतं ।

याभिः सुदासे ऊहयुः सुदेव्यं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । विऽमदाय । निऽऊहयुः । आ । घ । वा । याभिः । अरूणीः । अशिक्षतं ।

याभिः । सुऽदासे । ऊहयुः । सुऽदेव्यं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ विमदायैतन्नाम्ने ऋषये याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिः पत्नीर्भार्याः
पुरुमिषस्य दुहितरं न्यूहयुः । नितरां युवां प्रापितवन्तौ । घेति पादपूरणः । तथा या-
भिरूतिभिररूणीररूणवर्णा आरोचमाना गा आभिमुख्येनाशिक्षतं । अदत्तं । तथा
पिजनवपुत्राय सुदासे कल्याणदानाय राज्ञे सुदेव्यं प्रशस्तं धनं याभिरूतिभिरूहयुः ।
प्रापितवन्तौ । ताभिरित्यादि गतं ॥ पत्नीः । असौ व्यत्ययेन शसादेशः । न्यूहयुः । वह
प्रापणे । अथुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । सुदासे । शोभनं ददातीति
सुदाः । असुन् । सुदेव्यं । दिगादित्वाद्यत् । पा० ४.३.५४ । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

याभिः शंताती भवथो ददाश्रुषे भुज्युं याभिरवथो याभिरग्निगुं ।

ओम्यावन्ती सुभरामृतस्तुभं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २० ॥

याभिः । शंताती इति शंताती । भवथः । ददाश्रुषे । भुज्युं । याभिः । अवथः ।

याभिः । अग्निऽगुं ।

ओम्याऽवन्ती । सुऽभरां । ऋतऽस्तुभं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २० ॥

हे अश्विनौ ददाशुवे हवींषि दत्तवते यजमानाय याभिरुतिभिः शंताती
 सुखस्य कर्तारौ भवथः । याभिश्चोतिभिर्भुज्युं तुयस्य पुत्रमवथः । याभिश्चाग्निं ।
 अग्निगुर्देवानां शमिता । अग्निगुश्चापश्च उभौ देवानां शमिताराविति श्रुतेः । अपि
 च । ऋतस्तुभं । ऋतं सत्यं स्तोभत्युच्चारयतीत्यृतस्तुप् । एतत्संज्ञमृषिं । ओम्यावती ।
 ओम्येति सुखनाम । तद्युक्तां सुभरां सुखेन भरणीयामिषं याभिरुतिभिः प्रापयथः ।
 ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ शंताती । शिवशमरिष्टस्य करे
 । पा० ४. ४. १४३. । इति तातिल्प्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ददा-
 शुवे । दाशृ दाने । लिटः क्सुः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसि-
 घसीनां चेति षत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वतमावतं ।

मधु प्रियं भरथो यत्सरडभ्यस्ताभिरु षु जतिभिरश्विना गतं ॥ २१ ॥

याभिः । कृशानुं । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः । अर्वतं । आवतं ।

मधु । प्रियं । भरथः । यत् । सरट्भ्यः । ताभिः । जं इति । सु । जतिभिरुतिभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २१ ॥

स्वानादिषु सोमपालेषु मध्ये कृशानुरेकः सोमपालः । तथा च तैत्तिरीयकं ।
 हस्तसुहस्तकृशानवः । ते वः सोमक्रयणा इति । तं कृशानुमसने । इषवोऽस्य-
 तेऽस्मिन्नित्यसनः संग्रामः । तस्मिन्संग्रामे हे अश्विनौ याभिरुतिभिर्दुवस्यथः ।
 रक्षथः । तथा याभिश्च जवे वेगे प्रवृत्तं यूनस्तरुणस्य पुरुकुत्सस्यार्वतमश्वमावतं ।
 अरक्षतं । अपि च । यन्मधु क्षौद्रं प्रियं सर्वेषामनुकूलवेद्यं तत्सरडभ्यो मधुमक्षि-
 काभ्यो याभिश्चोतिभिर्भरथः । संपादयथः । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानप्या-
 गच्छतं ॥ असने । असु क्षेपणे । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । सरडभ्यः ।
 सृ गतौ । सत्तेरटिः ॥

द्वाविंशीमृचमाह ॥

याभिर्नरं गोषुयुधं नृषाद्ये क्षेचस्य साता तनयस्य जिन्वथः ।

याभी रथाँ अर्वथो याभिरर्वतस्ताभिरु षु जतिभिरश्विना गतं ॥ २२ ॥

याभिः । नरं । गोषुऽयुधं । नृऽसह्ये । श्लेषस्य । साता । तनयस्य । जिन्वथः ।

याभिः । रथान् । अवथः । याभिः । अवतः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ गोषुयुधं गोविषयं युद्धं कुर्वतं नरं यज्ञस्य नेतारं यजमानं याभिरुतिभिर्नृषाह्ये नृभिः सोढव्ये संग्रामे जिन्वथः । प्रीणयथः । रक्षथ इत्यर्थः । तथा श्लेषस्य गृहादिरूपस्य । तनयशब्दो धनवाची । तनयस्य धनस्य च साता सातये संभजनार्थं याभिरुतिभिर्यजमानं रक्षथः । याभिश्च यजमानानां रथारक्षथः । तदीयानवतोऽश्वांश्च याभिरवथः । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ गोषुयुधं । युध संप्रहारे । गोषु युध्यत इति गोषुयुत् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । नृषाह्ये । षह मर्षणे । शकिसहोश्चेति यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । साता । वन षण् संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं निपातितं । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः । जिन्वथः । जिवि प्रीणनार्थः । भौवादिकः । इदित्त्वान्मुम् । रथान् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ॥

त्रयोविंशीमृचमाह ॥

याभिः कुत्समार्जुनेयं शतक्रतू प्र तुर्वीतिं प्र च दभीतिमावतं ।

याभिर्ध्वसंतिं पुरुषंतिमावतं ताभिरु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २३ ॥

याभिः । कुत्सं । आर्जुनेयं । शतक्रतू इति शतऽक्रतू । प्र । तुर्वीतिं । प्र । च । दभीतिं । आवतं ।

याभिः । ध्वसंतिं । पुरुऽसंतिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २३ ॥

हे शतक्रतू बहुविधकर्माणावश्विनौ । आर्जुनेयं । अर्जुन इतीन्द्रस्य नाम । तथा च वाजसनेयकं । एतद्वा इन्द्रस्य गुह्यं नाम यदर्जुन इति । तस्य पुत्रं कुत्सं याभिरुतिभिः प्रावतं । प्रकर्षेणारक्षतं । तथा तुर्वीतिं दभीतिं च याभिरुतिभिः प्रावतं । अपि च । याभिर्ध्वसंतिमेतत्संज्ञं पुरुषंतिमेतन्नामानं च ऋषिमावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानपि सुष्वागच्छतं ॥ आर्जुनेयं ।

शुभ्रादिभ्यश्च । पा० ४. १. १२३. । इति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थे इत्युक्तत्वात् ढक् ।
तुर्वीति । तुर्वी हिंसार्थः । शत्रूंस्तुर्वतीति तुर्वीति । औणादिक ईतिप्रत्ययः ।
दभीति । दंभु दंभे । औणादिकः कीतिप्रत्ययः । ध्वसंति । ध्वंसु गतौ च । औणा-
दिको ङिङ्प्रत्ययः । अनदितामिति नलोपः । श्रोऽतः । पुरुषंति । पुरु सनोति
ददातीति पुरुषंति । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेत्यनु-
नासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

अप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दस्मा वृषणा मनीषां ।

अद्युत्येऽवसे नि ह्ये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ २४ ॥

अप्रस्वती । अश्विना । वाच । अस्मे इति । कृतं । नः । दस्मा । वृषणा । मनीषां ।

अद्युत्ये । अवसे । नि । ह्ये । वां । वृधे । च । नः । भवतं । वाजसातौ ॥ २४ ॥

हे अश्विनौ । अस्मे अस्माकं वाचमप्रस्वती । अप्र इति कर्मनाम । विहितैः
कर्मभिः संयुक्तां कृतं । कुरुतं । तथा नोऽस्माकं मनीषां बुद्धिं हे वृषणा कामानां
वर्षकौ दस्मा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वेदार्थज्ञानसमर्थौ कुरुतं । अपि च ।
यस्माद्युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्माद्वां युवामवसे रक्षणाय निह्वये । नितरामाह्वये ।
कदा । अद्युत्ये । द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते रात्रेः पश्चिमे यामे । तस्मिन्काले
हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदं सूक्तं पठ्यते । आहूतौ च युवां वाजसातौ
वाजस्यान्नस्य संभजने । यद्वा संग्रामनामैतत् । संग्रामे नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय
भवतं ॥ अप्रस्वती । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वेत्यसुन् नुडागमश्च ।
तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । तसौ मत्वर्थे इति भवेन
पदत्वाभावादुत्पाद्यभावः । अस्मे । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः शे आदेशः । कृतं ।
करोतेर्लोऽटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अद्युत्ये । द्युत दीप्तौ । ऋह-
लोर्ण्यदिति भावे ण्यत् । वर्णव्यापत्त्या ऊकारः । द्युत्यं प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति
बहुव्रीहौ व्यत्ययेनांतस्वरितत्वं । निह्वये । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं । वृधे ।
वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पंचविंशीमृचमाह ॥

द्युभिर्ऋग्भिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५ ॥

द्युऽभिः । अऋग्भिः । परि । पातं । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना । सौभगेभिः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २५ ॥

हे अश्विनौ द्युभिर्दिवसैरऋग्भी रात्रिभिश्चास्मान् स्तोतृन्परिपातं । परितो रक्षतं । सर्वदास्मान् रक्षतमित्यर्थः । तथारिष्टेभिरहिंसितैः सौभगेभिः सुभगत्वैः सुभगत्वापादकैर्धनैरस्मान् रक्षतं । यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः षट् देवताः मामहंतां । पूजयंतु । उतशब्दः समुच्चये ॥ द्युभिः । दिव उदित्युत्वं । दिवो ऋलिति सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः । रिष हिंसायां । निष्टेति क्तः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । अश्विना । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । आमंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । सौभगेभिः । शोभनो भगः श्रीर्यस्यासौ सुभगः । तस्य भावः सौभगं । सुभगान्मंत्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठादञ्प्रत्ययः । हृद्गसिंध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिर्न भवति तस्य सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति विकल्पितत्वात् । पूर्ववदैसभावः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तचिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्यायाष्टमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । प्रथमे मंडले षोडशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि गतानि । इदमिति विंशत्युचमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इदं विंशतिरुषस्यं द्वितीयोऽर्द्धर्चो रात्रेश्चेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः । उषा देवता द्वितीयस्यार्द्धर्चस्य रात्रिरपि ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये ऋतौ त्रैष्टुभे छंदस्येतत्सूक्तं । सूचितं च । इदं श्रेष्ठं पृथूरथ इति सूक्ते । आ० ४. १४. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवायं एवा रात्र्युषसे योनिमरैक् ॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं । ज्योतिषां । ज्योतिः । आ । अगात् । चित्रः । प्रऽकेतः । अजनिष्ट । विऽभ्वा ।

यथा । प्रऽसूता । सवितुः । सवायं । एव । रात्री । उषसे । योनिं । अरैक् ॥ १ ॥

ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्य इदमुषआख्यं ज्योतिः श्रेष्ठं । प्रशस्यतमं । अस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चंद्रस्तु यद्यप्यन्यत्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः । औषसं तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽंधकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकं । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिरागात् । पूर्वस्यां दिश्यागमत् । आगते च तस्मिन् चित्रश्चायनीयः प्रकेतोऽंधकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकस्तदीयो रश्मिर्विभ्वा विभुर्थोन्नतः सन्नजनिष्ट । प्रादुरभूत् । किंच । यथा रात्री रात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यसकाशात्प्रसूता । उत्पन्ना । सूर्यो ह्यस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्ननस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्यभावात् । एवमेव रात्रिरप्युषसे सवायोषस उत्पत्तये तदर्थं योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणमरैक् । आरे-

चितवती । कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा प्रसूता रात्रिसकाशादुत्पन्नोषाः सवितुः
 सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने यथा भवति । एवं रात्रिरप्युषस उषसो यज्जन्म
 तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती ॥ अत्र निरुक्तं । इदं श्रेष्ठं ज्यो-
 तिषां ज्योतिरागमत् चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता
 सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिचत्स्थानं । नि० २. १९ ।
 इति ॥ श्रेष्ठं । प्रशस्यशब्दादातिशायनिक इष्टम् । प्रशस्यस्य अ इति आदेशः ।
 प्रकृत्यैकाच् । पा० ६. ४. १६३. । इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अगात् । एतेर्लु-
 डीणो गा लुडीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । प्रकेतः । कित ज्ञाने ।
 अंतर्भावितरण्यार्थात्कर्मणि घञ् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । अजनिष्ट । जनी
 प्रादुर्भावे । लुङि सिच इडागमः । विभ्वा । विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायामिति भावे
 दुप्रत्ययः । सुपां सुलुगित्यादिना सोराकारादेशः । ओः सुपीति यणादेशस्य न
 भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभयथेति यणादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा विपूर्वाद्भवतेरौणादिको दुन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । प्रसूता । षूङ् प्रा-
 णिप्रसवे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सवाय ।
 छंदसि जवसवौ वक्तव्याविति निपातनादच् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अणोऽप्रगृ-
 ह्यस्यानुनासिक इति संहितायामकारः सानुनासिकः । एवा । निपातस्य चेति
 संहितायां दीर्घः । रात्री । रात्रेश्चाजसाविति डीप् । यस्येति चेतीकारलोपः ।
 अरैक् । रिचिर् विरेचने । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे
 हल्ङ्गाभ्य इति तिलोपः । वर्णव्यापस्या व्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

रुशङ्गत्सा रुशती श्वेत्यागादरैगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबन्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णे चरत आमिनाने ॥ २ ॥

रुशत्ऽवत्सा । रुशती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् । ऊं इति । कृष्णा । सदनानि । अस्याः ।

समानबन्धू इति समानऽबन्धू । अमृते इति । अनूची इति । द्यावा । वर्णे । चरतः ।

आमिनाने इत्याऽमिनाने ॥ २ ॥

श्वेत्येत्युषसो नामधेयं । रुशती दीप्ता श्वेत्या श्वेतवर्णोषा रुशङ्गत्सा रुशदीप्ताः
 सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति । एवमुषसः

समीपे सूर्यस्य नित्यमवस्थानात्तद्वत्त्वं । अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिबन्हरति । एवमुषसोऽवश्यायाख्यं रसं पिबन्वत्स इत्युच्यते । तादृशी सत्यागात् । आगतवती । आगताया अस्या उषसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयांत्यार्जयामलक्षणान्यरैक् । आरेचितवती । कल्पितवती दत्तवतीत्यर्थः । उ इत्येतत्पादपूरणं । अपि च । एते रात्र्युषसौ समानबंधू समानेनैकेन सूर्याख्येन बंधुना सख्या युक्ते । यद्वा । सूर्येण सह संबद्धे । यथोपा उदेयता सूर्येण संबद्धा एवं रात्रिरप्यस्तंयता सूर्येण संबद्धा । अमृते । मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् । अनूची । अन्वंचंत्यौ । प्रथमं रात्रिः पश्चादुषा इत्यनेन क्रमेण गच्छंत्यौ । यद्वा सूर्यगत्यनुसारेण गच्छंत्यौ । एवंभूते वर्णे सर्वेषां प्राणिनां रूपमामिनाने । जरयंत्यौ । यद्वा स्वकीयं रूपं हिंसंत्यौ । उषसा नैशं तमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुषसो रूपं रात्र्या । एवंविधे सत्यौ द्यावा द्योतमाने चरतः । प्रतिदिवसमावर्तते । यद्वा द्यावा नभसांतरिक्षमार्गेण चरतः । प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तं । रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेररिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृथतेर्निकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति समानबंधू समानबंधने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्यावितरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णे चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादामिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे । नि० २, २० । इति ॥ श्वेत्या । श्विता वर्णे । अस्माख्यंतादचो यदिति भावे यत् । णिलोपः । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच् । अमृते । मृतं मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ नञो जरमरमिच्चमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अनूची । अनुपूर्वादंचतेर्चृत्वगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति ङीप् उदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । आमिनाने । मीड् हिंसायां । क्रैय्यादिकः । शानचि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

समानो अध्वा स्वप्नोरनंतस्तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।

न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥ ३ ॥

समानः। अर्ध्वा। स्वस्रोः। अनंतः। तं। अन्याऽन्या। चरतः। देवशिष्टे इति देवशिष्टे।
न। मेथेते इति। न। तस्थतुः। सुमेके इति सुमेके। नक्तोषसा। सऽमनसा। विरूपे
इति विरूपे ॥ ३ ॥

स्वस्रोर्भगिन्यो रात्र्युषसोरर्ध्वा संचरणसाधनभूतो मार्गः समानः। एक एव।
येनाकाशमार्गेणोषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि। स च मार्गोऽनंतः। अवसा-
नरहितः। तं मार्गं देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येणानुशिष्टे शिक्षिते सत्या-
वन्यान्या एकैका चरतः। क्रमेण गच्छतः। अपि च। सुमेके शोभनमेहने सर्वे-
षामुत्पादकत्वात् शोभनप्रजनने नक्तोषासा रात्रिरुषाश्च विरूपे तमःप्रकाशलक्ष-
णाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि समनसा समानमनस्के ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ
न मेथेते। परस्परं न हिंस्तः। तथा न तस्थतुः। क्वचिदपि न तिष्ठतः। सर्वदा
लोकानुग्रहार्थं गच्छत इत्यर्थः॥ अन्यान्या। कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत
इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलमित्यन्यशब्दस्य द्विर्भावः। तस्य परमाग्नेदितमि-
त्याग्नेदितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याग्नेदितानुदात्तत्वं। देवशिष्टे। शासु अनुशिष्टौ।
अस्मात्कर्मणि निष्ठा। यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः। शास इदङ्हलोः। पा० ६.
४. ३४.। इत्युपधाया इत्वं। शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मेथेते। मेथृ मेधृ मेधाहिंसनयोः। भौवादिकः। अनु-
दात्तेत्। सुमेके। मिह सैचने। भावे घञ्। शोभनो मेहो ययोस्ते। व्यत्ययेन
ककारः। उत्तरपदस्य जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं। नक्तोषासा। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। अन्येषामपि दृश्यत इति
संहितायामुपधादीर्घः॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानामचेति चित्रा वि दुरो न आवः।

प्रार्था जगद्भु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती। नेत्री। सूनृतानां। अचेति। चित्रा। वि। दुरः। नः। आवरित्यावः।

प्रऽअर्थे। जगत्। वि। ऊं इति। नः। रायः। अख्यत्। उषाः। अजीगः। भुवनानि।

विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता। सूनृतेति वाङ्माम। सूनृतानां वाचां नेच्युत्पा-

दयित्री । उषसः प्रादुर्भावानंतरं हि पशुपक्षिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवं-
भूतोषा अचेति । अस्माभिरज्ञायि । चिच्चा चायनीया ज्ञाता सा नोऽस्माकं दुरो-
द्वाराणि तमसातिरोहितान्यावः । व्यवृणोत् । यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो
निवार्य प्रकाशयतीत्यर्थः । अपि च । जगत्सर्वं भुवनं प्रार्थ्य प्रकाशं गमयित्वा
नोऽस्माकं रायो धनानि व्यख्यत् । विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत् । उ इत्येतत्पा-
दपूरणं । सैषोषा विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसातिरोहितत्वेनाविद्य-
मानकल्पान्यजीगः । उद्गिरति स्वमुखान्निर्गमयति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो
निःसार्य पुनरुत्पन्नानीव करोतीत्यर्थः ॥ नेत्री । णीञ् प्रापणे । तृच् । ऋन्नेभ्यो
डीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति डीप उदात्तत्वं । अचेति । चिति संज्ञाने ।
दुरः । द्वारशब्दस्य रयेर्मतौ बहुलमिति बहुलवचनात्संप्रसारणं । आवः । वृज्
वरणे । लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । गुणः । हल्ङ्घ्याभ्य इति तिलोपः । छंदस्यपि
दृश्यत इत्याडागमः । प्रार्थ्य । ऋ गतौ । णावर्तिहीत्यादिना पुक् । समासेऽनञ्पूर्वे
ह्यो ल्यप् । अख्यत् । ख्या प्रकथने । लुङ्स्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः ।
अजीगः । गृ निगरणे । लङि तिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्चुः । द्विवचनो-
रदत्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । छंदस ईकारः ।
यद्वा । अस्माख्यंताल्लुङि चङि द्विर्भावसन्वद्भावेत्त्वदीर्घाः । छंदसश्चङो लोपः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

जिह्मशय३ चरितवे मघोन्याभोगय इष्टये राय उ त्वं ।

दभं पश्यद्भ उर्विया विचक्ष उषा अजीगभुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

जिह्मऽश्ये । चरितवे । मघोनी । आऽभोगये । इष्टये । राये । उं इति । त्वं ।

दभं । पश्यत्ऽभ्यः । उर्विया । विऽचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥

मघोनीत्युषसो नामधेयं । मघोनी धनवत्युषा जिह्मश्ये जिह्मं वक्त्रं शयानाय
पुरुषाय चरितवे चरितुं शयनादुत्थाय स्वापेक्षितं प्रति गंतुं व्युच्छंती भवति ।
त्वं । अयमेकशब्दपर्यायः सर्वनामशब्दः । यदाह त्व इति विनियहार्थीयं सर्वना-
मानुदात्तं । नि० १. ७. । इति । त्वमेकं प्रत्याभोगय आभोग्याय शब्दादिविषयार्थं ।
तथापरं प्रतीष्टये यागार्थं । तथान्यं प्रति राये धनार्थं च व्युच्छंतीति शेषः ।
उशब्दश्चार्थे । अपि च दभ्रमल्पं पश्यद्भोऽंधकारावृतत्वेनेषद्भृभ्यो मनुष्येभ्यो

विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छंत्युर्विया उर्वी विस्तीर्णोषाः सर्वाणि भूतजातानि
तमसातिरोहितान्यजीगः । प्रकाशेनोद्गीर्णानीव करोति ॥ जिह्वशये । शीङ् स्वप्ने ।
जिह्वं शेत इति जिह्वशीः । क्षिप् चेति क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एरनेकाच
इति यण् । उदात्तस्वरितयोर्यण् इति विभक्तेः स्वरितत्वं । आभोगये । आभोग-
शब्दाच्चतुर्थ्येकवचने यकारोपजनः । यडा । आङ्पूर्वाद्भुजेर्बहुलवचनादौणादिक-
किप्रत्ययः कुत्वं च । उर्विया । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमित्युर्वीशब्दा-
दुत्तरस्य सोर्डियाजादेशः । विचक्षे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । विपूर्वादस्मात्सं-
पदादिलक्षणो भावे क्षिप् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्ये ।

विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वं । श्रवसे । त्वं । महीयै । इष्टये । त्वं । अर्थेऽइव । त्वं । इत्ये ।

विऽसदृशा । जीविता । अभिऽप्रचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

क्षत्राय । धननामैतत् । धनार्थं त्वमेकं प्रत्युषा व्युच्छंतीति शेषः । तथा श्रव-
सेऽन्नार्थं त्वमेकं प्रति महीयै महत्ये इष्टयेऽग्निष्टोमादिमहायज्ञार्थं त्वमेकं प्रति
व्युच्छंती । तथार्थमिवापेक्षितमर्थं प्रतीत्यै गमनार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । अपि
च विसदृशा विलक्षणानि नानारूपाणि जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषि-
वाणिज्यादीन्यभिप्रचक्ष आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छंत्युषाः सर्वाणि भूतजा-
तानि तमसा निगीर्णान्यजीगः । प्रकाशेनोद्गीर्णानीवाकरोत् ॥ त्वं । त्वंसमसि-
नेमेत्यानुद्धानि । फि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वं । महीयै । मह्यै । महेरिन्
सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । उदात्तयण इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । छान्दस ईकारोपजनः । यडा महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य याडाप
इति व्यत्ययेन याडागमः । छान्दसमंतोदात्तत्वं । विसदृशा । त्यदादिषु दृशोऽना-
लोचने कञ्चेत्यत्र समानान्ययोश्चेति वचनादृशेः कञ् । समानस्य छंदसीति
सभावः । चिगतसादृश्यानि विसदृशानि । शेषछंदसि बहुलमिति शेलोपः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभिप्रचक्षे । चक्षेस्तुमर्थे सेसेनिति सेन्प्रत्ययः ।
स्त्रोः संयोगाद्योरिति कलोपः । कत्वषत्वे ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छंती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छंती । युवतिः । शुक्रऽवासाः ।

विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अद्य । इह । सुऽभगे । वि । उच्छ ॥ ७ ॥

दिवो दुहिता व्योम्नो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वाह्ण उषा उत्पद्यते । सैषा व्युच्छंती तमो वर्जयंती प्रत्यदर्शि । सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाभूत् । कीदृशी सा । युवतिः । यावयित्री फलानां पुरुषैः प्रापयित्री । नित्ययौवनोपेता वा । शुक्रवासाः । श्वेतवसना निर्मलदीप्तिर्वा । तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः संबंधिनो वस्वो धनस्येशाना । ईश्वरी । हे सुभगे शोभनधन उषः । तादृशी त्वमद्यास्मिन्काल इहास्मिन्देवयजनदेशे व्युच्छ । तमांसि विवासय । वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्युच्छंती । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं । तौदादिकः । युवतिः । यूनस्तिः । पा० ४. १. ७७. । शुक्रवासाः । वस आच्छादने । वस्ते सर्वमाच्छादयतीति प्रकाशो वासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईशाना । ईश ऐश्वर्ये । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्वात्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पार्थिवस्य । पृथिव्या जाजाविति प्राग्दीव्यतीयोऽज्प्रत्ययः । वस्वः । लिंगव्यत्ययः । घेर्ङितीति गुणस्य जसादिषु छंदसि वावचनमिति विकल्पितत्वादभावे यणादेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनां ।

व्युच्छंती जीवमुदीरयंत्युषा मृतं कं च न बोधयंती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनां । अनु । एति । पार्थः । आऽयतीनां । प्रथमा । शश्वतीनां ।

विऽउच्छंती । जीवं । उत्ऽईरयंती । उषाः । मृतं । कं । च न । बोधयंती ॥ ८ ॥

परायतीनां परागच्छंतीनामतीतानामुषसां संबंधि पार्थोऽतरिक्षैकदेशलक्षणं

स्थानं । पाथोऽंतरिक्षं पथा व्याख्यातं । नि० ६. १. इति यास्कः । अद्यतनुषा
अन्वेति । अनुगच्छति । अतीता उषसो यथा व्युष्टा एवमेवैषापि व्युच्छतीत्यर्थः ।
तथायतीनामागच्छंतीनां शश्वतीनां बह्वीनामुषसां प्रथमाद्या भवति । एषा
यथा वर्तत एवमेवागामिन्योऽप्युषस इत्यर्थः । तादृशी व्युच्छंती तमो वर्जयंती
जीवं प्राणिनां जीवात्मानमुदीरयंती शयनादूर्ध्वं प्रेरयंत्युषा मृतं स्वापसमये
प्रलीनेन्द्रियत्वान्मृतमिव संतं कंचन कमपि पुरुषं बोधयंती पुनरिन्द्रियप्रवेशेन
चेतनं कुर्वती प्रवर्तत इति शेषः ॥ परायतीनां । इण् गतौ । लटः शतृ । इणो
यण् । उगितश्चेति डीप् । आञ्छंदसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

उषो यदग्निं समिधे चकर्थ वि यदावश्चक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यह्यमाणान् अजीगस्तद्देवेषु चकृषे भद्रमग्नः ॥ ९ ॥

उषः । यत् । अग्निं । संऽइधे । चकर्थ । वि । यत् । आवः । चक्षसा । सूर्यस्य ।

यत् । मानुषान् । यह्यमाणान् । अजीगरिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रं । अग्नः ॥ ९ ॥

हे उषस्त्वमग्निं गार्हपत्यादिरूपं समिधे समिधनाय प्रज्वलनार्थं यच्चकर्थ
कृतवती । उषःकाले ह्यग्नयो होमार्थमुपसमिध्यन्ते । अपि च तमसातिरोहितं
जगत्सूर्यस्य चक्षसा प्रकाशेन यद्भावः । व्यवृणोः । तमसा विस्त्रिष्टमकरोः ।
तथा मानुषान्मनोः पुषान्मनुष्यान्यह्यमाणान्यागं करिष्यतस्त्वं यदजीगः । पूर्वं
तमसा यस्तान्प्रकाशेनोद्गीर्णानिवाकरोः । हे उषो देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रं भजनीयं
तदेतन्निविधमग्नः कर्म चकृषे । कृतवती ॥ आवः । वृज् वरणे । लुङि मंचे
घसेति च्लेर्लुक् । गुणे हल्ङ्घ्याब्ध्य इति सिलोपः । छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः ।
मानुषान् । मनोजातावज्यतौ षुक् चेत्यञ् षुगागमश्च ॥

दशमीमृचमाह ॥

कियात्या यत्समया भवति या व्यूषुर्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति ॥ १० ॥

कियति । आ । यत् । समया । भवति । याः । विऽऊषुः । याः । च । नूनं । विऽउच्छान् ।

अनु । पूर्वाः । कृपते । वावशाना । प्रऽदीध्याना । जोषं । अन्याभिः । एति ॥ १० ॥

समयेत्यव्ययं समीपवचनं । उषाः समया भवति समीपस्था भवतीति यदेतत् तत्कियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं वेत्याकारः प्रश्नार्थः । तदुक्तं भवति । उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः कियान् । तस्य कालस्य किं परिमाणमिति । अनेनोषसोऽनंतत्वमुक्तं । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा या उषसो व्यूषुः । व्युष्टाः संजाताः । नूनमवश्यमितः परं याश्चोषसो व्युच्छान् । व्युच्छंति व्युष्टा भविष्यंति । तत्र पूर्वा व्युष्टा अतीता उषसो वावशाना कामयमानेदानीं वर्तमानोषा अनुकृपते । अनुकल्पते । समर्था भवति । अतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वदेषापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा प्रदीध्याना प्रकर्षेण दीप्यमानोषा अन्याभिरागामिनीभिरुषोभिर्जोषं सहैति । संगच्छते । आगामिन्योऽप्येतदीयं प्रकाशमनुकुर्वतीत्यर्थः ॥ कियति । किं परिमाणमस्य । किमिदंभ्यो वो घः । पा० ५. २. ४०. । इति घत्वविधानसामर्थ्यात्किमश्चादपि परिमाणार्थं वतुङ्कारस्य घत्वं । इदंकिमोरीशकीति किमः की आदेशः । घस्येयादेशे यस्येति लोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । छांदसः सांहितिको दीर्घः । भवति । लेट्याडागमः । व्यूषुः । विपूर्वा वसतिर्व्युच्छने वर्तते । लिट्युसि कित्त्वे यजादित्वात्संप्रसारणं द्विवचनादि । व्युच्छान् । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं । लेट्याडागमः । संयोगांतस्य लोपः । कृपते । कृपू सामर्थ्ये । व्यत्ययेन शः । वावशाना । वशं कांती । अस्माद्यङ्लुगंतात्ताच्छीलिकश्चानश् । प्रदीध्याना । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । जक्षित्यादयः षट् इत्यभ्यस्तसंज्ञायामभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

इयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छंतीमुषसं मर्त्यासः ।

अस्माभिर्ह नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यंति ये अपरीषु पश्यान् ॥ ११ ॥

इयुः । ते । ये । पूर्वतरां । अपश्यन् । विऽउच्छंतीं । उषसं । मर्त्यासः ।

अस्माभिः । ऊं इति । नु । प्रतिऽचक्ष्या । अभूत् । ओ इति । ते । यंति । ये ।

अपरीषु । पश्यान् ॥ ११ ॥

ये मर्त्यासो मरणधर्माणो मनुष्या व्युच्छंतीं विवासयंतीं पूर्वतरामतिशयेन

पूर्वा विप्रकृष्टामपश्यन् । दृष्टवन्तः । ते मनुष्या ईयुः । गताः । तथास्माभिरपि
 नु इदानीं प्रतिचक्ष्या प्रकर्षेण द्रष्टव्याभूत् । जाता । तथापरीषु भाविनीषु रात्रिषु
 ये मनुष्या एतामुषसं पश्यान् पश्यन्ति ते । आ उ इति निपातद्वयसमुदायः ।
 तत्र उ इत्येतदवधारणे । एव यन्ति । आगच्छन्त्येव । कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तत
 इत्यर्थः ॥ ईयुः । इण् गतौ । लिङ्गुसीणो यणिति यणादेशः । द्विर्वचनेऽचीति
 तस्य स्थानिवद्भावाद्भिर्भावे दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासदीर्घत्वं । ते । युष्मत्तत्त-
 क्षुःष्वन्तःपादमिति सकारस्य षत्वं हुत्वं च । मर्त्यासः । आज्ञसेरसुक् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यावयद्द्वेषा ऋतपा ऋतेजाः सुम्नावरीं सूनृतां ईरयन्ती ।

सुमंगलीर्विभ्रती देववीतिमिहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥ १२ ॥

यवयत्ऽद्वेषाः । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । सुम्नऽवरीं । सूनृताः । ईरयन्ती ।

सुऽमंगलीः । विभ्रती । देवऽवीतिं । इह । अद्य । उषः । श्रेष्ठतमा । वि । उच्छ ॥ १२ ॥

यावयद्द्वेषाः । यावयन्ति अस्मत्तः पृथक्कृतानि द्वेषांसि द्वेष्टृणि राक्षसादीनि
 यया सा तथोक्ता । न ह्युषसि जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठन्ते यतस्ते निशा-
 चराः । ऋतपा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पालयित्री । ऋतेजा यज्ञार्थं प्रादुर्भूता ।
 सत्यामुषस्यहनि यागादीनि अनुष्ठीयन्ते । अतो यज्ञार्थं जातेत्युच्यते । सुम्नावरी ।
 सुम्नमिति सुखनाम । तद्वती । सूनृताः । वाङ्ममैतत् । पशुपक्षिमृगादीनां वचां-
 सीरयन्ती प्रेरयन्त्युत्पादयन्ती सुमंगलीः सौमंगल्योपेता । पत्या कदाचिदपि न
 वियुक्तेत्यर्थः । देववीतिं देवैः कामयमानं यज्ञं विभ्रती धारयन्ती हे उषः श्रेष्ठ-
 मोक्तेन प्रकारेणातिप्रशस्ता त्वमिहास्मिन्देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्यागसमये व्युच्छ ।
 विवासय ॥ यावयद्द्वेषाः । यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्माख्यन्ताल्लटः शतृ । तस्य
 छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुक्त्वाददुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययस्वर एव
 शिष्यते । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः । छान्दसः पदकालीनो ह्रस्वः । ऋतपाः ।
 ऋतं पाति रक्षतीत्यृतपाः । पा रक्षणे । विच् । ऋतेजाः । ऋते निमित्तभूते
 जायत इत्यृतेजाः । जनी प्रादुर्भावे । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्नोरनुना-
 सिकस्यादित्यात्वं । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । सुम्नावरी । छंदसीवनिपाविति
 मत्वर्थीयो वनिप् । वनो र चेति डीप् नकारस्य रेफादेशश्च । अन्येषामपि

दृश्यत इति दीर्घः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुमंगलीः । सुमंगलात्संज्ञाया-
मिति गौरादिषु पाठात् ङीष् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति हल्ङ्गाभ्य
इति सुलोपस्य विकल्पितत्वादभावे रुत्वविसर्गौ । देववीति । वी गतिप्रजनन-
कांत्यसनखादनेषु । देवैर्वीयते कामयत इति देववीतिर्यङ्गः । कर्मणि क्तिन् ।
दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

त्रयोदशीमृचमाह ॥

शश्वत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तराँ अनु द्यून् अजरा मृता चरति स्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उषाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्या इदं । वि । आवः । मघोनी ।

अथो इति । वि । उच्छात् । उत्तरान् । अनु । द्यून् । अजरा । अमृता । चरति ।

स्वधाभिः ॥ १३ ॥

देवी देवनशीलोषाः पुरा पूर्वस्मिन्काले शश्वत् नित्यं संततं व्युवास ।
व्युच्छत् । अथो अनंतरमद्यास्मिन्काले मघोनी धनवत्युषास्तमसातिरोहितमिदं
सर्वं जगद्भावः । विवासितं प्रकाशनेन तमसा वियुक्तमकरोत् । अथो अनंतर-
मुत्तरानूर्द्धतराभाविनो द्यून् दिवसाननुलक्ष्यागामिष्वपि दिवसेषु व्युच्छात् ।
व्युच्छति विवासयति । अतः कालत्रयव्यापिनी सोषा अजरा जरारहिता सर्व-
दैकरूपामृता मरणरहिता च सती स्वधाभिरात्मीयैस्तेजोभिः सह चरति । वर्तते ॥
उवास । वस निवासे । लिट्प्रभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं । आवः ।
तस्मादेव धातोर्लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हल्ङ्गाभ्य इति ति-
लोपः । छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । उच्छात् । लेङ्गाडागमः । उत्तरान् ।
दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक
आकारः । अनु । अनुर्लक्षण इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । अजरा अमृता । तत्र
बहुव्रीहौ नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

य॑जिभिर्दिव आता॑स्वद्यौद॑पं कृ॒ष्णां नि॒र्णिजं दे॒व्यावः ।

प्र॒बो॒धय॑त्य॒रुणे॒भिर॒श्वैरोषा॑ या॒ति सु॒युजा॑ रथे॒न ॥ १४ ॥

वि। अंजिऽभिः। दिवः। आतासु। अद्यौत्। अप। कृष्णां। निऽनिजं। देवी। आवरित्यावः।
प्रऽबोधयंती। अरुणेभिः। अश्वैः। आ। उषाः। याति। सुऽयुजा। रथेन ॥ १४ ॥

दिवो नभसः संबन्धिनीष्वातासु। दिङ्गामैतत्। आततासु विस्तीर्णासु दिक्षूषा
अंजिभिर्व्यजकैः प्रकाशकैस्तेजोभिर्व्यद्यौत्। विद्योतते प्रकाशते। सैषा देवी देव-
नशीला कृष्णां निर्णिजं। निर्णिगिति रूपनाम। रात्रिकृतं कृष्णं रूपमपावः।
अपावृणोत्। प्रकाशेन तिरस्कृतवती। अपि च। अरुणेभिररुणैर्लोहितवर्णैर-
श्वैर्व्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैस्सुरगैर्वा सुयुजा सम्यक् युक्तेन रथेनोषा आ-
याति। आगच्छति। किं कुर्वती। प्रबोधयंती। सुप्रान्प्राणिनः प्रबुद्धान्कुर्वती ॥
अद्यौत्। द्युत दीप्तौ। लुङ्। द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदं। व्यत्ययेन च्लेर्लुक्। गुणे
प्राप्ते वृद्धिश्छांदसी। यद्वा द्यु अभिगमने। आदादिकः। उतो वृद्धिलुकि हलि
। पा० १. ३. ८९.। इति वृद्धिः ॥

देवानां हविःष्त्रावहंतीत्येषोषसो याज्या। सूचितं च। आ द्यां तनोषि
रश्मिभिरावहंती पोषा वार्याणि न ता अर्वा रेणुक काटो अश्रुते। अ० ६. १४.।
इति ॥ तामेतां पंचदशीमुचमाह ॥

आवहंती पोषा वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चेकिताना।

इयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यश्नैत् ॥ १५ ॥

आऽवहंती। पोषा। वार्याणि। चित्रं। केतुं। कृणुते। चेकिताना।

इयुषीणां। उपऽमा। शश्वतीनां। विऽभातीनां। प्रथमा। उषाः। वि। अश्वैत् ॥ १५ ॥

पोषा यावज्जीवं पोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनान्यावहंत्यस्स-
भ्यमानयंती चेकिताना सर्वं जनं प्रज्ञापयंत्युषाश्चित्रं विचित्रमाश्चर्यभूतं चाय-
नीयं वा केतुं प्रज्ञापकं रश्मिं कृत्स्नजगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते। स्वात्मनः प्रका-
शात्कुरुते। सैषेयुषीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां शश्वतीनां बह्वीनामु-
षसामुपमा समीपे निर्मितोपमानभूता वा विभातीनां विशेषेण प्रकाशमाना-
नामागामिनीनामुषसां प्रथमाद्या। एवंभूतोषा व्यश्नैत्। तेजसा प्रबुद्धासीत् ॥
पोषा। पुष पुष्टौ। पोषणं पोषः। भावे घञ्। तच्च भवानि। भवे छंदसीति
यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। शेषं छंदसि बहुलमिति शेलोपः। वार्याणि।
वृङ् संभक्तौ। ऋहलोर्णयत्। ईडवंदवृशंसुदुहां एयत इत्याद्युदात्तत्वं। चेकिताना।

कित ज्ञाने । अस्माद्यङन्तात्तटः शानच् । छंदस्युभयथेति तस्याङ्धातुकत्वादतो-
लोपयलोपौ । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ईयुषीणां । इण् गतौ । लिटः
कसुः । द्विर्भावादि । उगितश्चेति ङीप् । वसोः संप्रसारणं । इणो यणिति यणा-
देशः । दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ।
ङीप्सुपौ पिच्चादनुदात्तौ । विभातीनां । भा दीप्तौ । अस्माच्छ्रृञ्चन्तात्पूर्ववत् ङीप् ।
आङ्छंदसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वं । अश्चैत् । टुओश्चि गतिवृद्धोः । लङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते व्यत्ययेनैत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे तृतीयो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

उदीर्ध्वं जीवो असुर्न आगादप प्रागात्तम आ ज्योतिरेति ।

आरैक्पंथां यातवे सूर्यायागन्म यच्च प्रतिरंत आयुः ॥ १६ ॥

उत् । ईर्ध्वं । जीवः । असुः । नः । आ । अगात् । अप । प्र । अगात् । तमः । आ । ज्योतिः । एति ।

आरैक् । पंथां । यातवे । सूर्याय । अगन्म । यच्च । प्रऽतिरंते । आयुः ॥ १६ ॥

हे मनुष्या उदीर्ध्वं । शयनं परित्यज्योन्नच्छत । नोऽस्माकमसुः शरीरस्य प्रेर-
यिता जीवो जीवात्मागात् । आगतवान् । तमोऽपप्रागात् । अपक्रांतं । उषसः
प्रकाशे सति सर्वजनीनव्यापारयोगः । तस्मात्परमात्मरूपतया स च जीवस्तदेव
ज्योतिरेति । आगच्छति । सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमारैक् । विविक्तीकरोति ।
यातवे गमनाय । तस्मिन्देहेऽगन्म गच्छामो यच्च यस्मिन्देश आयुः । अन्नना-
मैतत् । अन्नं प्रतिरंते । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । उदारा दानेन प्रवर्धयंति ॥
ईर्ध्वं । ईर गतौ । आदादिकोऽनुदात्तेत् । आरैक् । रिचिर् विरेचने । लङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे व्यत्ययेनैत्वं । पंथां । द्वितीयायामपि
पथिमथ्यभुक्षामादिति व्यत्ययेनात्वं । अगन्म । गमेर्लङि बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य लुक् । म्वोश्चेति मकारस्य नकारः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

स्यूमना वाच उदियर्ति वह्निः स्ववानो रेभ उषसो विभातीः ।

अद्या तदुच्छ गृणते मघोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूमना । वाचः । उत । इयति । वह्निः । स्तवानः । रेभः । उषसः । विऽभातीः ।
अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघोनि । अस्मे इति । आयुः । नि । दिदीहि ।
प्रजाऽवत् ॥ ११ ॥

वह्निः स्तोत्राणां वोढा रेभः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतोषसो विभातीस्तम-
सोऽपनोदनेन प्रकाशमाना उषोदेवताः स्तवानः स्तुवन् वाचो वेदरूपायाः
संबंधीनि स्यूमना स्यूमान्यनुस्यूतानि संततान्युक्थान्युदियति । उद्गमयति । उच्चा-
रयति । अतो हे मघोनि मघवत्युषः । अद्यास्मिन्समये गृणते स्तुवते तस्मै
पुरुषाय तदुच्छ । दृष्टिनिरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय । वर्जय । अस्मे
अस्मभ्यं च प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तमायुरन्नं निदिदीहि । नितरां
प्रकाशय । दीदेतिश्छांदसो दीप्तिकर्मा । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ स्यूमना । षिवु तंतुसं-
ताने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृश्यहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्कर्मणि
मनिन् । ह्योः श्रूडित्यूट् । आङ्याजयारां चोपसंख्यानमिति विभक्तेराडादेशः ।
यद्वा । औणादिको भावे मक् । पामादिलक्षणी मत्वर्थीयो नः । बंधनयुक्ता-
नीत्यर्थः । शेच्छंदसि बहुलमिति शेल्लोपः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वाचः । सावेकाच
इति डस उदात्तत्वं । इयति । ऋ गतौ । जौहोत्यादिकः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्या-
सस्येत्वं । स्तवानः । हुज् स्तुतौ । शानध्यदादित्वाच्छपो लुक् । तस्य छंदस्युभय-
थेत्यार्द्धधातुकत्वेन डित्वाभावाद्गुणावादेशौ । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । विभातीः ।
शतुरनुमो नद्यजादी इति डीप उदात्तत्वं । गृणते । गृ शब्दे । क्रैय्यादिकः ।
प्वादीनां ह्रस्वः । पूर्वोक्तेन सूचेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्मे । सुपां सुलुगिति
चतुर्थ्याः शे आदेशः ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

या गोमतीरुषसः सर्ववीरा व्युच्छंति दाशुषे मर्त्याय ।

वायोरिव सूनृतानामुदके ता अश्वदा अश्ववत्सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

याः । गोऽमतीः । उषसः । सर्वेऽवीराः । विऽउच्छंति । दाशुषे । मर्त्याय ।

वायोऽइव । सूनृतानां । उतऽअके । ताः । अश्वऽदाः । अश्ववत् । सोमऽसुत्वा ॥ १८ ॥

दाशुषे हवीषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय गोमतीर्गोमत्यो बहु-
भिर्गोभिर्युक्ताः सर्ववीराः सर्वैः शरणसमर्थवीरैः शूरैर्युक्ता या उषसो व्युच्छंति ।

तमो वर्जयन्ति । वायोरिव वायुवच्छीघ्रं प्रवर्तमानानां सूनृतानां स्तुतिरूपाणां
वाचामुदकं समाग्नौ । अश्वदा अश्वानां दाचीस्ता उषसः सोमसुत्वा सोमानाम-
भिषोता यजमानोऽश्ववत् । व्याप्नोतु ॥ दाश्रुषे । दाश्रु दाने । दाश्वान् साह्वानिति
ऋसुप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । अश्ववत् । अश्रू व्याप्नौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
लेद्वडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । सोमसुत्वा । षुञ् अभिषवे ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्निप् । ह्रस्वस्य पितीति तुक् ॥

एकोनविंशीमुचमाह ॥

माता देवानामदिते रनीकं यज्ञस्य केतुर्वृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जने जनय विश्ववारे ॥ १९ ॥

माता । देवानां । अदितेः । अनीकं । यज्ञस्य । केतुः । वृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिऽकृत् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जने । जनय । विश्वऽवारे ॥ १९ ॥

हे उषस्त्वं देवानां माता जननी । उषसि सर्वे देवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ते । अतः
सा तज्जननवतीत्युच्यते । अत एवादितेर्देवानां मातुरनीकं प्रत्यनीकं प्रतिस्पर्धिनी
त्वमित्यर्थः । यद्वा दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । तेषां निर्मात्री । अदितेरखंडनी-
याया भूमेरनीकं मुखं । यथेन्द्रियाश्रयत्वान्मुखं प्रकाशकं । एवंमुषा भूमेः प्रका-
शयित्रीत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः केतयित्री ज्ञापयित्री वृहती महती सती विभाहि ।
प्रकाशस्व । अपि च । प्रशस्तिकृत् सम्यक् स्तुतमिति प्रशंसनं कुर्वती नोऽस्म-
दीयाय ब्रह्मणे मंत्ररूपाय स्तोत्राय व्युच्छ । विवासय । तदनंतरं हे विश्ववारे
विश्वैर्वरणीय उषो नोऽस्मान् जने जनपद आजनय । आभिमुख्येन प्रादुर्भावय ।
अवस्थापयेत्यर्थः ॥ वृहती । वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति डीप उदात्तत्वं । प्रशस्ति-
कृत् । शंसु स्तुतौ । भावे क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । अनदितामिति नलोपः ।
तस्मिन्नुपपदे करोतेः क्तिप् चेति क्तिप् । जनय । जनी प्रादुर्भावे । णिच्युपधा-
वृद्धिः । जनी जृष् ऋसु रंजोऽमंताश्चेति मित्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

विंशीमुचमाह ॥

यच्चित्रमग्न उषसो वहती जानाय शशमानाय भद्रं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥

यत् । चिचं । अप्रः । उषसः । वहंति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रं ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥

चिचं चायनीयमप्र आप्रयं यद्धनमुषसो वहंति । आनयंति । ईजानाय हविर्भिरिष्टवते शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय भद्रं भजनीयं तन्न-
वतीति शेषः । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्मित्रादयः षट् देवता माम-
हंतां । पूजितं कुर्वंतु ॥ अप्रः । आपू व्याप्नौ । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च
वेति बहुलग्रहणादकर्माख्यायामप्यमुन् । धातोर्ह्रस्वो नुडागमश्च । ईजानाय ।
यजतेऽहं दसि लिट् । लिट्ः कानच्वा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । द्विवच-
नादि । शशमानाय । शश सुतगतौ । ताच्छीलिकश्चानश् । तस्य लसार्वधातु-
कत्वाभावाददुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्थो वर्गः ॥

इमा रुद्रायेत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्सस्यार्घं । दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ ।
शिष्टा नव जगत्यः । रुद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । इमा एकादश रौद्रं
द्वित्रिष्टुवंतमिति ॥ शूलगवादिषु रुद्रदेवत्येषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थेया ।
तथा च सूचितं । कटुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति
सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशानुपस्थानमिति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयवीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरं ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयत् ऽवीराय । प्र । भरामहे । मतीः ।

यथा । शं । अस्तत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । विश्वं । पुष्टं । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरं ॥ १ ॥

रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । यद्वा रुत्संसाराख्यं दुःखं । तद्वाव-
यत्यपगमयति विनाशयतीति रुद्रः । यद्वा रुतः शब्दरूपा उपनिषदः । ताभिर्द्रूयते
गम्यते प्रतिपाद्यत इति रुद्रः । यद्वा रुत् शब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्यात्मविद्या
वा । तामुपासकेभ्यो राति ददातीति रुद्रः । यद्वा रुणद्यावृणोतीति रुद्रं धका-
रादि । तद्गुणाति विदारयतीति रुद्रः । यद्वा कदाचिद्देवासुरसंग्रामे ऽग्न्यात्मको

रुद्रो देवैर्निक्षिप्तं धनमपहत्य निरगात् । असुराञ्जित्वा देवा एनमन्विष्य दृष्ट्वा
 धनमपहरन् । तदानीमरुदत् । तस्माद्रुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं ।
 सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति । तस्मै रुद्राय मतीर्मननीया इमा स्तुतीः
 प्रभरामहे । प्रकर्षेण निष्पादयामः । कीदृशाय । तवसे । प्रवृद्धाय । कपर्दिने ।
 जटिलाय । क्षयङ्गीराय । क्षयंतो विनश्यंतो वीरा यस्मिन् तादृशाय । यद्वा
 क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । क्षयंतः प्राप्तिश्चर्या वीरा मरुद्गणाः पुत्रा यस्य तस्मै । यथा
 येन प्रकारेण शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं द्विपदेऽस्मदीयाय मनुष्याय
 चतुष्पदे गवाश्चप्रभृतये चासत् भवेत् तेन प्रकारेण स्तुतीः कुर्म इत्यर्थः ।
 अतोऽस्मिन्नस्मदीये ग्रामे वर्तमानं विश्वं सर्वं प्राणिजातमनातुरं । आतुरा रुग्णाः ।
 तै रहितं सत् पुष्टं प्रवृद्धं भवतु ॥ रुद्राय । रोदेर्णिलुक् चेति रक् । तवसे ।
 तवतिर्वृद्धर्थः । सौत्रो धातुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः । क्षयङ्गीराय । क्षि क्षये ।
 लटः शतृ । छंदस्युभयथेति शतुराङ्धातुकत्वेनादुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वा-
 भावात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असत् । असु भुवि ।
 लेङ्गडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । द्विपदे । द्वौ पादावस्य । संख्या-
 सुपूर्वस्येति पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां पादः
 पदिति पद्मावः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् द्विचिभ्यां पाहन्मूर्द्धसु बहुव्रीहा-
 वित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चतुष्पदे । स्वरवर्जं पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । पूर्वपदं च नः संख्याया इत्याद्युदात्तं ॥

रुद्रदेवत्ये पशौ वपापुरोडाशयोर्मृळा नो रुद्रेत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । तथा
 च सूचितं । मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधीति द्वे आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु
 । आ० ३. ८. इति ॥ तयोराद्यां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षयङ्गीराय नमसा विधेम ते ।

यच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतिषु ॥ २ ॥

मृळ । नः । रुद्र । उत । नः । मयः । कृधि । क्षयत् । वीराय । नमसा । विधेम । ते ।

यत् । शं । च । योः । च । मनुः । आऽयेजे । पिता । तत् । अश्याम । तव । रुद्र ।

प्रऽनीतिषु ॥ २ ॥

हे रुद्र नोऽस्मभ्यमस्मदर्थं मृळ । त्वं सुखयिता भव । उत अपि च तदनंतरं

नोऽस्माकं मयः सुखं कृधि । कुरु । वयं च क्षयद्वीराय क्षयितसर्ववीरं प्राप्नै-
 श्वर्यैर्मरुद्भिर्युक्तं वा ते त्वां नमसा हविलक्षणेनानेन नमस्कारेण वा विधेम ।
 परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । अपि च । पितोत्पादको मनुः स्वकीयाभ्यः
 प्रजाभ्यः शं रोगाणां शमनं योश्च भयानां यावनं च यदेतद्वयमायेजे । देवेभ्यः
 सकाशात्प्राप्य दत्तवान् । हे रुद्र तव प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु तद्वयमश्याम ।
 व्याप्नुयाम ॥ मृळा । मृड सुखने । तौदादिकः । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां
 दीर्घः । कृधि । करोतेर्लोटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपृक्पृ-
 ष्यश्छंदसीति हेर्धिः । अतः कृकमीति मयसो विसर्जनीयस्य सत्त्वं । क्षयद्वीराय ।
 क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम । विध विधाने ।
 तौदादिकः । आयेजे । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । लिटि संज्ञापूर्वकस्य
 विधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभाव एवाभ्यासलोपी । अश्याम । अशू व्याप्नौ ।
 व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

तृतीयामुचमाह ॥

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया क्षयद्वीरस्य तव रुद्र मीढुः ।

सुम्नायन्निद्विशो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥ ३ ॥

अश्याम । ते । सुऽमतिं । देवऽयज्यया । क्षयत्ऽवीरस्य । तव । रुद्र । मीढुः ।

सुम्नऽयन् । इत् । विशः । अस्माकं । आ । चर । अरिष्टऽवीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हे मीढुः सेक्तः कामाभिवर्षक नित्यतरुण वा रुद्र क्षयद्वीरस्य क्षयितप्रति-
 पक्षस्य मरुद्भिर्युक्तस्य वा तव सुमतिं शोभनां कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते
 तत्संबन्धिनो वयं देवयज्यया देवयागेन त्वद्देवत्येन यज्ञेनाश्याम । प्राप्नुवाम । तं
 चास्माकं विशः प्रजा अभिलक्ष्याचर । आगच्छ । किं कुर्वन् । सुम्नायन्ति ।
 सुम्नमिति सुखनाम । तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव । सुखप्रद एव भवेत्यर्थः ।
 ततो वयमरिष्टवीराः । वीर्याज्जायंत इति वीराः प्रजाः । अरिष्टा अहिंसिता
 वीरा येषां तथाभूताः संतस्ते तुभ्यं हविश्चरुपुरोडाशादिकं जुह्वाम । चोदित
 आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमतिं । मतिर्मननं । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा
 सुमतिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयज्यया । छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ
 यजेर्यप्रत्ययो निपात्यते स्त्रीलिङ्गता च । मीढुः । मिह सेचने । दाश्वान्

साह्रान् मीढानिति क्सुप्रत्ययांतो निपातितः । संबुद्धौ मतुवसो रुरिति रुत्वं ।
सुन्नायन् । सुन्नं परेषामिच्छति । छंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । न छंदस्यपु-
त्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । देवसुन्नयोर्यजुषि काठके । पा० १. ४. ३८. । इति विधी-
यमानमात्वं व्यत्ययेनात्रापि द्रष्टव्यं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वंकुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।

आरे अस्मदैव्यं हेळो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

त्वेषं । वयं । रुद्रं । यज्ञसाधं । वंकुं । कविं । अवसे । नि । ह्वयामहे ।

आरे । अस्मत् । दैव्यं । हेळः । अस्यतु । सुमतिं । इत् । वयं । अस्य । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

अवसे रक्षणाय रुद्रं महादेवं निह्वयामहे । नितरामाह्वयामः । कीदृशं । त्वेषं
दीपं यज्ञसाधं यज्ञस्य साधयितारं । एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति । तथा च तैत्ति-
रीयके देवा वै यज्ञाद्रुद्रमंतरायन्नित्युपक्रम्यान्नातं । स्विष्टं वैष्णव इदं भविष्यति
यदिमं राधयिष्याम इति स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्वमिति । वंकुं । कुटिलगंतारं कविं
क्रांतदर्शिनं । स च रुद्रो दैव्यं देवस्य द्योतमानस्य संबन्धिनं हेळः क्रोधमस्स-
दारेऽस्सन्नो दूरदेशेऽस्यतु । प्रेरयंतु । अस्य महादेवस्य सुमतिमित् शोभनाम-
नुग्रहरूपां बुद्धिमेव वयमावृणीमहे । आभिमुख्येन संभजामहे ॥ यज्ञसाधं । यज्ञं
साधयतीति यज्ञसात् । विधु संराद्धौ । सिध्यतेरपारलौकिक इत्यात्वं । यद्वा राध
साध संसिद्धौ । अस्माद्यतात् क्विप् । वंकुं । वकि कौटिल्ये । औणादिक उग्रत्ययः ।
निह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं । दैव्यं । देवाद्यज्जाविति प्राग्दी-
व्यतीयो यज्ञः । अस्यतु । असु स्तेपणे । दैवादिकः । वृणीमहे । वृङ् संभक्तौ ।
कैव्यादिकः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

दिवो वराहमरुषं कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा नि ह्वयामहे ।

हस्ते विभ्रज्जेषजा वार्याणि शर्म वर्मं छर्दिस्मभ्यं यंसत् ॥ ५ ॥

दिवः । वराहं । अरुषं । कपर्दिनं । त्वेषं । रूपं । नमसा । नि । ह्वयामहे ।

हस्ते । विभ्रत् । भेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्मं । छर्दिः । अस्मभ्यं । यंसत् ॥ ५ ॥

वराहं वराहारमुत्कृष्टभोजनं । यद्वा वराहवदृढांगं । अरुषमारोचमानं कपर्दिनं
जटाभिर्युक्तं त्वेषं तेजसा दीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदातिरधिगम्यं । एवंभूतं
रुद्रं नमसा हविलक्षणेनान्नेन नमस्कारेण वा दिवो द्युलोकसकाशान्निह्यामहे ।
नितरामाह्वयामः । स आहूतो रुद्रो हस्ते स्वकीये बाहौ वार्याणि सर्वैर्वरणी-
यानि भेषजा भैषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि बिभ्रत् धारयन् अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः
शर्मारोग्यलक्षणं सुखं वर्मायुधानां निवारकं कवचं छर्दिः । गृहनामैतत् । गृहं
च यंसत् । प्रयच्छतु ॥ बिभ्रत् । डुभृज् धारणपोषणयोः । जौहोत्यादिकः । लटः
शतृ । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । कंडादिः । पचाद्यच् ।
अतोलीपयलोपौ । सुमंगलभेषजाच्चेति निपातनादूपसिद्धिः । शेष्ठदसि बहुल-
मिति शेलोपः । वार्याणि । वृङ् संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवदेत्याद्युदात्तत्वं ।
छर्दिः । उद्धृदिर् दीप्तिदेवनयोः । हृद्यते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाशयत इति
छर्दिर्गृहं । अर्चिष्पुचिहुसृपिष्ठादिछर्दिभ्य इसिः । यंसत् । यम उपरमे । लेख-
डागमः । सिबहुलं लेटीति सिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनं ।

रास्वा च नो अमृत मर्तभोजनं त्मने तोकाय तनयाय मृळ ॥ ६ ॥

इदं पित्रे । मरुतां । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयः । रुद्राय । वर्धनं ।

रास्व । च । नः । अमृत । मर्तऽभोजनं । त्मने । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ ६ ॥

इदं स्तुतिलक्षणं वची मरुतामेकोनपंचाशत्संख्याकानां देवविशेषाणां पित्रे
जनकाय रुद्रायेश्वरायोच्यते । उच्चार्यते । कीदृशं । स्वादोः स्वादीयः । रसवतो
मधुघृतादेरपि स्वादुतरं । अतिशयेन हर्षजनकमित्यर्थः । वर्धनं । स्तुत्यस्य प्रवर्धकं ।
स्तोत्रेण हि देवता हृष्टा सती प्रवर्धते । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वमेवमाख्यायते ।
पुरा कदाचिदिंद्रोऽसुराज्जिगाय । तदानीं दितिरसुरमातेन्द्रहननसमर्थं पुत्रं काम-
यमाना तपसा भर्तुः सकाशाद्गर्भे लेभे । इमं वृत्तांतमवगच्छन्निंद्रो वज्रहस्तः
सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा विभेद । पुनरप्येकैकं
सप्तखंडमकरोत् । ते सर्वे गर्भैकदेशा योनेर्निर्गत्यारुदन् । एतस्मिन्नवसरे लीलार्थं

गच्छन्ती पार्वतीपरमेश्वराविमान्दृशतुः । महेशं प्रति पार्वत्येवमवोचत् । इमे मांसखंडा यथा प्रत्येकं पुत्राः संपद्यन्तामेवं त्वया कार्यं मयि चेत्प्रीतिरस्तीति । स च महेश्वरस्तान्समानरूपान् समानवयसः समानालंकारान्पुत्रान्कृत्वा गौर्यै प्रददौ तवेमे पुत्राः संत्विति । अतः सर्वेषु मारुतेषु सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति सूयन्ते । रौद्रेषु च मरुतां पिता रुद्र इति । अपि च हे अमृत मरणरहित रुद्र मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नं नोऽस्मभ्यं रास्व । प्रयच्छ । तथा त्वने आत्मने । द्वितीयार्थे चतुर्थी । मां । तोकाय तोकं पुत्रं । तनयाय तनयं तत्पुत्रं च मृळ । सुखय ॥ पित्रे । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रास्वा । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । त्वने । मंत्रेष्वद्यादेरात्मन इत्यत्राङोऽन्यत्रापि छंदसि दृश्यत इति वचनादात्मन आकारलोपः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

मा नो॑ म॒हांत॑मु॒त मा नो॑ अ॒र्भ॒कं मा न॒ उ॒क्ष॑तमु॒त मा न॒ उ॒क्षि॑तं ।

मा नो॑ व॒धीः पि॒तरं॑ मो॒त मा॒तरं॑ मा न॒ प्रि॒यास्त॒न्वो रु॒द्र री॒रिषः॑ ॥ ७ ॥

मा। नः॑ । म॒हांत॑ । उ॒त । मा। नः॑ । अ॒र्भ॒कं । मा। नः॑ । उ॒क्ष॑तं । उ॒त । मा। नः॑ । उ॒क्षि॑तं ।

मा। नः॑ । व॒धीः । पि॒तरं॑ । मा । उ॒त । मा॒तरं॑ । मा। नः॑ । प्रि॒याः । त॒न्वः । रु॒द्र । री॒रिषः॑ ॥ ७ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं मध्ये महांतं वृद्धं मा वधीः । मा हिंसीः । उत अपि च नोऽस्माकमर्भकं बालं मा हिंसीः । तथा नोऽस्माकं मध्य उक्षतं सेक्तारं मध्यवयस्कं युवानं मा वधीः । उत अपि च नोऽस्माकमुक्षितं गर्भरूपेण स्त्रीषु निषिक्तमपत्यं मा वधीः । तथा नोऽस्माकं पितरं जनकं मा वधीः । उत अपि च मातरं जननी मा वधीः । तथा नोऽस्माकं प्रियाः स्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि तनूषु भवाः प्रजा वा हे रुद्र मा रीरिषः । मा हिंसीः ॥ वधीः । हन्तेर्माङि लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । सिच इट् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्बुद्ध-भावः । रीरिषः । रिष हिंसायां । एयन्ताल्लुङि चङि णिलोपोपधाह्रस्वत्वादीनि । छंदसः पदकालीनोऽभ्यासह्रस्वः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

मा न॑स्तो॒के तन॑ये॒ मा न॑ आ॒यौ मा नो॑ गो॒षु मा नो॑ अ॒श्वेषु॑ री॒रिषः॑ । ✓

वी॒रा॒न्मा नो॑ रु॒द्र भा॒मितो॑ व॒धीर्ह॒विष्म॑तः॒ स॒द॒मि॒त्ता॒ ह॒वाम॑हे ॥ ८ ॥

मा। नः। तो॒के। तन॑ये। मा। नः। आ॒यौ। मा। नः। गो॒षु। मा। नः। अ॒श्वेषु॑। रि॒रिषः॑।
वी॒रान्। मा। नः। रु॒द्र। भा॒मितः। व॒धीः। ह॒विष्म॑न्तः। सदै॑। इत्। त्वा। ह॒वाम॑हे ॥ ८ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोकादिविषये मा रीरिषः । मा हिंसीः । तोकशब्दः पुत्रवाची । तनयस्तत्पुत्रः । आयुरित्यंतोदाहो मनुष्यनाम । पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो नोऽस्मदीयो मनुष्यस्तस्मिन् गोषु पश्वादिष्वश्वेषु च मा रीरिषः । हिंसां मा कृथाः । तथा हे रुद्र वीरान् विक्रांतान् शौर्योपेतानस्मदीयान् भामितः क्रुद्धः सन् मा वधीः । मा हिंसीः । वयं च हविष्मन्तो हविर्भिर्युक्ताः संतः सदमित् सर्वदैव त्वां हवामहे । आह्वयामहे ॥ आयौ । इण् गतौ । छंदसीण इत्युण्प्रत्ययः । भामितः । भाम क्रोधे क्रोधिकरणे चेति कर्तरि क्तः । हवामहे । हेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥

देवसुवां हविःषु रुद्रस्य पशुपतेर्याग उप ते स्तोमानित्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरिमिति द्वे । आ० ४. ११. । इति ॥

तयोराद्यां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

उप॑ ते॒ स्तोमा॑न्पशु॒पा इ॒वाक॑रं॒ रास्व॑ पित॒र्मरु॑तां सु॒क्ष्म॒म॒स्मे ।

भ॒द्रा हि॑ ते॒ सु॒म॒ति॒र्मृ॒ळ॒य॒त्त॒मा॒था व॒यम॑व॒ इत्ते॑ वृ॒णीम॑हे ॥ ९ ॥

उप॑। ते। स्तोमा॑न्। पशु॒पाः। ऽइ॒व। आ॒। अ॒करं॑। रास्व॑। पि॒तः। म॒रुतां॑। सु॒क्ष्मं। अ॒स्मे इति॑।

भ॒द्रा। हि॑। ते। सु॒म॒तिः। मृ॒ळ॒य॒त्। ऽत॑मा। अ॒थ। व॒यं। अ॒वः। इत्। ते। वृ॒णीम॑हे ॥ ९ ॥

हे रुद्र स्तोमान् स्तुतिरूपान्मंत्रान् ते तुभ्यमुपाकरं । उपाकरोमि । समर्पयामि । तच्च दृष्टांतः । पशुपा इव । यथा पशूनां पालयिता गोपः प्रातःकाले स्वस्मै समर्पितान्पशून् सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति । एवं त्वत्सकाशाल्लब्धान् स्तुतिरूपान्मंत्रान् स्तुतिसाधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः । हे मरुतां पितः । मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र नोऽस्मभ्यं सुक्ष्मं सुखं रास्व । देहि । अपि च ते त्वदीया सुमतिः कल्याणी बुद्धिर्मृळयत्तमा । अतिशयेन सुखयितृ तमा । अत एव भद्रा भजनीया हि । यस्मादेवं तस्मात् अथानंतरं वयं ते त्वदीयमवो रक्षणं वृणीमहे । संभजामहे ॥ अकरं । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् । कृमृढरुहिभ्य इति च्लेरङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पितर्मरुतां । परमपि छंदसीति परस्याः षष्ठ्याः पूर्वामंचितानुप्रवेशे सत्यामंचितस्य चेति

पदद्वयमप्यनुदात्तं । अस्मे । सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शे आदेशः ।
मृळयत्तमा । मृड सुखने । अस्माख्यंताल्लटः शतृ । तस्य छंदस्युभयथेत्याङ्गधातु-
क्ताल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः शिष्यते ॥

दशमीमृचमाह ॥

आरे ते गोघ्नमुत पुरुषघ्नं क्षयद्वीर सुस्रमस्मे ते अस्तु ।

मृळा च नो अधि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विर्होः ॥ १० ॥

आरे । ते । गोऽघ्नं । उत । पुरुषऽघ्नं । क्षयत्ऽवीर । सुस्रं । अस्मे इति । ते । अस्तु ।

मृळ । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव । अधि । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽबर्होः ॥ १० ॥

हे क्षयद्वीर क्षयितसर्वशत्रुजन रुद्र ते त्वदीयं गोघ्नं यज्ञोहननं यद्वा गोहनन-
साधनमायुधं । उत अपि च पुरुषघ्नं पुरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयमारे
दूरेऽस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे भवतु । अस्मे अस्मासु ते त्वदीयं सुस्रं सुखमस्तु । भवतु ।
अपि च नोऽस्माकं मृळ । सुखसिद्ध्यर्थं प्रसन्नो भव । हे देव द्योतमान रुद्र
नोऽस्मानधि ब्रूहि च । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिब्रूयादिति
यथा । अध च अथानंतरं च द्विर्हो द्वयोः स्थानयोः पृथिव्यामंतरिक्षे च
परिवृढः । यद्वा द्वयोर्दक्षिणोत्तरमार्गयोर्ज्ञानकर्मणोर्वा परिवृढः स्वामी स त्वं
नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ गोघ्नं । हन हिंसागत्योः । अस्माद्वज्रार्थे
कविधानमिति भावे करणे वा कप्रत्ययः । गमहनेत्युपधालोपः । हो हंतैरिति
कुत्वं । द्विर्होः । वृह वृहि वृद्धौ । द्वयोः स्थानयोर्बर्हते प्रवर्धत इति द्विर्होः ।
असुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अवोचाम नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हवं रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हवं । रुद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

अवस्यवोऽवोऽन्नं रक्षणं वेच्छंतो वयमवोचाम । एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रमवा-
दिष्य । अस्मै रुद्राय नमो नमस्कारोऽस्तु । मरुत्वान्मरुद्भिः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्तो

रुद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृणोतु । स्वीकरोतु । यदस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं
तत्सर्वं मित्रादयः षट् देवता मामहंतां । पूजयंतु । उतशब्दोऽप्यर्थः ॥ अवोचाम् ।
ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लुङि ब्रुवो वचिः । अस्यतिवक्तीत्यादिना च्चेरङादेशः ।
वच उमित्युभागमः । अवस्यवः । अव रक्षणे । भावेऽमुन् । सुप आत्मनः क्वच ।
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं च । मरुत्वान् ।
इय इति मतुपो वत् । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाज्जश्वाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्थाष्टमे षष्ठो वर्गः ॥

चित्रमिति षडृचं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्धे त्रैष्टुभं सूर्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं ।
चित्रं षट् सौर्यमिति ॥ आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनी-
यानि । तच्चेदं सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । चित्रं देवानां नमो मित्रस्येति ॥
आदितस्तिष्ठ च ऋचः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो
द्वे वपापुरोडाशयोर्याज्ये । तथा च सूचितं । चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पंच
शं नो भव चक्षसा शं नो अहा । आ० ३. ८. । इति ॥ अतिमूर्त्तिनाम्येकाहे
श्रुनासीर्ये पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रं देवानामित्येषा याज्या । सूचितं च
तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० ९. ८. ।
इति ॥ तामेतां प्रथमामृचमाह ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्ये आत्मा जगत्तत्स्थुषश्च ॥ १ ॥

चित्रं । देवानां । उत । अगात् । अनीकं । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अंतरिक्षं । सूर्यः । आत्मा । जगत् । तत्स्थुषः । च ॥ १ ॥

देवानां । दीव्यंतीति देवा रश्मयः । तेषां । देवजनानामेव वानीकं तेजः-
मूहरूपं चित्रमाश्चर्यकरं सूर्यस्य मंडलमुदगात् । उदयाचलं प्राप्तमासीत् । कीदृशं
मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः
प्रकाशकं । चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवी-
मंतरिक्षं चाप्राः । स्वकीयेन तेजसा आ समंतादपूरयत् । ईदृग्भूतमंडलांतर्वती
सूर्योऽंतर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य
चात्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं ।

कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्षं सूचं । तदनन्यत्वमारंभणशब्दा-
दिभ्य इति । यद्वा । स्थावरजंगमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते
हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वे जगत्पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते । योऽसौ
तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति ॥ आप्राः । प्रा पूरणे । लङि
पुरुषव्यत्ययः । अदादित्वाच्छपो लुक् । जगतः । गमेर्द्धे चेति क्तिप् द्विवचनं च ।
गमः क्वावित्यनुनासिकलोपः । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः क्सुः । द्विवचने शर्पूर्वाः
खयः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । आतो लोप इटि
चेत्याकारलोपः । शसिवसीति षत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्र नरो देवयंतो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यः । देवी । उषसः । रोचमानां । मर्यः । न । योषां । अभि । एति । पश्चात् ।

यत्र । नरः । देवऽयंतः । युगानि । विऽतन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यो देवी दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानामुषसं पश्चादभ्येति । उषसः
प्रादुर्भावानंतरं तामभिलक्ष्य गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । मर्यो न योषां । यथा
कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छंतीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् ।
यत्र यस्यामुषसि जातायां देवयंतो देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तो नरो यज्ञस्य
नेतारो यजमाना युगानि । युगशब्दः कालवाची । तेन च तत्र कर्तव्यानि
कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासाविति । अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते ।
विस्तारयन्ति । यद्वा । देवयंतो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषा
युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते । प्रसारयन्ति । तामुषसमनुगच्छती-
त्यर्थः । एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुम
इति शेषः । यद्वा । देवयंतो देवकामा यजमाना युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः
सहिताः संतो भद्रं कल्याणमग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं
यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते । विस्तारयन्ति ॥ मर्यः । मृद् प्राणत्यागे । छंदसि
निष्कर्षत्यादौ यत्प्रत्ययांतो निपात्यते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । युगानि । युजेः
कर्मणि घञ् । युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे चेत्युज्झादिषु पाठाद्गुणाभा-

वोऽतोदात्तत्वं च । वितन्वते । तनु विस्तारे । तनादिकृञ्भ्य उः । सहेति योग-
विभागात्त्रिडोपसर्गस्य समासे सति समासस्येत्यंतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

भद्रां अश्वा ह॒रितः सूर्य॑स्य चि॒त्रा एत॑ग्वा अनु॒माद्या॑सः ।

नम॑स्यंतो दि॒व आ पृ॑ष्ठम॒स्थुः परि॑ द्यावापृथि॒वी यंति॑ सद्यः ॥ ३ ॥

भ॒द्राः । अ॒श्वाः । ह॒रितः । सूर्य॑स्य । चि॒त्राः । एत॑ऽग्वाः । अनु॒माद्या॑सः ।

नम॑स्यंतः । दि॒वः । आ । पृ॑ष्ठं । अ॒स्थुः । परि॑ । द्यावापृथि॒वी इति॑ । यंति॑ । सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कल्याणाः । अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम । तच्चैकं क्रियापरं योज-
नीयं । अश्वास्तुरगा व्यापनशीला वा हरितो हर्तारश्चित्रा विचित्रावयवा अनु-
माद्यासोऽनुक्रमेण सर्वैः स्तुत्या मादनीयाः । एवंभूताः सूर्यस्यैतग्वा अश्वाः ।
यद्वा । एतं गंतव्यं मार्गं गंतारोऽश्वाः । एतं शबलवर्णं नीलवर्णं वा प्राप्नुवं-
तोऽश्वा नमस्यंतोऽस्माभिर्नमस्यमानाः संतो दिवोऽंतरिक्षस्य पृष्ठमुपरिप्रदेशं
पूर्वभागलक्षणमास्थुः । आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति । यद्वा । हरितो रसहरणशीला
रश्मयो भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं नभःस्थलमातिष्ठन्ति । आस्थाय च
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानीमेवैकेनाह्ना परियन्ति । परितो गच्छन्ति ।
व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अश्वाः । अशू व्याप्नौ । अशिप्रुषीत्यादिना क्न् । एतग्वाः ।
इण् गतौ । असिहसीत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरीणादिको भावे इप्रत्ययः ।
एतमेतत्प्रति ग्वो गमनं येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अनुमाद्यासः । मदि स्तुतौ । अस्माख्यंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
नमस्यंतः । नमोवरिव इति पूजार्थे क्यच् । व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । अस्थुः ।
तिष्ठतेऽष्टादसो वर्तमाने लुङ् । गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुस् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तत्सूर्य॑स्य दे॒वत्वं तन्म॑हित्वं म॒ध्या कर्तो॑र्वि॒त॒तं सं ज॑भार ।

यदे॒दयु॑क्त ह॒रितः स॒धस्था॑दा॒द्राची॑ वास॑स्तनुते सि॒मस्मै ॥ ४ ॥

✓ तत् । सूर्य॑स्य । दे॒वऽत्वं । तत् । म॒हिऽत्वं । म॒ध्या । कर्तो॑ः । वि॒त॒तं । सं । ज॑भार ।

यदा॑ । इत् । अयु॑क्त । ह॒रितः । स॒धऽस्थात् । आत् । रा॒ची । वासः । त॒नुते॑ । सि॒मस्मै ॥ ४ ॥

सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वं । स्वातंत्र्यमिति यावत् । महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं च तदेव । तच्छब्दश्चुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यत्कर्तोः । कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृथादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या मध्येऽपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालमस्तं गच्छन् सूर्यः संजभार । अस्माल्लोकात्स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विसृजत्यस्तं यतं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातंत्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति । न कस्यापि । सूर्य एवेदृशं स्वातंत्र्यं महिमानं चावगाहते । अपि च । इदित्यवधारणे । यदेत् यस्मिन्नेव काले हरितो रसहरणशीलान्स्वरश्मीन् हरिद्वर्णान्श्चान्वा सधस्थात्सहस्थानादस्मान्पार्थिवाल्लोकादादायायुक्त । अन्यत्र संयुक्तान्करोति । यद्वा युजिः केवलोऽपि विपूर्वो द्रष्टव्यः । यदैवासौ स्वरश्मीनश्चान्वा सधस्थात् । सह तिष्ठंत्यस्मिन्निति सधस्थो रथः । तस्मादयुक्त । अमुंचत् । आत् अनंतरमेव रात्री निशा वास आच्छादयितुं तमः सिमस्मै । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । सर्वस्मिन् लोके तनुते । विस्तारयति । यद्वा वासो वासरमहः । तत्सर्वस्माल्लोकादपनीय रात्री तमस्तनुते ॥ अत्र निरुक्तं । तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासावयुक्त हरणानादित्यरश्मीन्हरितोऽश्चानिति वाच्य रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वासरमहरवयुवती सर्वस्मात् । नि० ४. ११. इति ॥ महित्वं । मह पूजायां । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । तस्य भावस्त्वतलौ । मध्या । मध्यशब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः । कर्तोः । करोतेरौणादिकस्तोसुन्द्रप्रत्ययः । विततं । विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा । उदित्वेन क्त्वाप्रत्यय इतो विकल्पनाद्यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जभार । ह्यहोर्भ इति भत्वं । अयुक्त । युजेलुङि ऋलो ऋलीति सिचो लोपः । सधस्थात् । घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । सध मादस्थयोश्छंदसीति सधादेशः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्री । रात्रेश्चाजसाविति डीप् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तन्मिचस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरूपस्थे ।

अनंतमन्यदुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्वरितः सं भरंति ॥ ५ ॥

तत् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॒णस्य॑ । अ॒भि॒ऽचक्षे॑ । सूर्यः॑ । रू॒पं । कृ॒णुते॑ । द्योः॑ । उ॒प॒ऽस्थे ।
अ॒न॒न्तं । अ॒न्यत् । रु॒शत् । अ॒स्य । पा॒जः । कृ॒ष्णं । अ॒न्यत् । ह॒रितः॑ । सं । भ॒र॒न्ति ॥ ५ ॥

तत्तदानीमुदयसमये मित्रस्य वरुणस्यैतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जग-
तोऽभिचक्ष आभिमुख्येन दर्शनाय द्योर्नभस उपस्थ उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य
प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते । कृणोति । अपि च ।
अस्य सूर्यस्य हरितो रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अश्वा वानतमवसान-
रहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशद्दीपमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामैतत् ।
बलयुक्तमतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थमन्यत्तमसो विलक्षणं
तेजः संभरन्ति । अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयन्ति । तथा कृष्णं कृष्णवर्ण-
मन्यत्तमः स्वकीयापगमनेन रात्रौ । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति किमु वक्तव्यं
तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे क्षिप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्योः । डसिङसोश्च । पा० ६. १. ११०. । इति पूर्वरूपता ।
उपस्थे । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
पाजः । पाति रक्षतीति पाजो बलं । पातेर्बले जुट् च । उ० ४. २०४. । इत्यमुन्
जुडागमश्च । छांदसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अ॒द्या दे॒वा उ॒दिता॑ सूर्य॑स्य निर॑हंसः पि॒पृता॑ निर॑वद्यात् ।

तच्चो॑ मि॒त्रो वरु॑णो माम॒हंता॑म॒दितिः॑ सिं॒धुः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ६ ॥

अ॒द्य । दे॒वाः । उ॒त्॒ऽइ॒ता । सूर्य॑स्य । निः । अ॒हंसः । पि॒पृ॒त । निः । अ॒व॒द्यात् ।

तत् । नः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हंता॑ । अ॒दितिः॑ । सिं॒धुः । पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ६ ॥

हे देवा द्योतमानाः सूर्यरश्मयः । अद्यास्मिन्काले सूर्यस्यादित्यस्योदिता उदि-
तावुदये, सतीतस्ततः प्रसरन्तो यूयमस्मानंहसः पापान्निष्पिपृत । निष्कृथ पा-
लयत । यदिदमस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः षट् देवता मामहंता ।
पूजयंतु । अनुमन्यतां । रक्षन्त्विति यावत् । मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽहरभिमानी
देवः । वरुणोऽनिष्टानां निवारयिता रात्र्यभिमानी । अदितिरखंडनीयादीना
वा देवमाता । सिंधुः स्यंदनशीलोदकाभिमानीनी देवता । पृथिवी भूलोकस्या-

धिष्ठात्री । द्यौर्द्युलोकस्य । उतशब्दः समुच्चये ॥ अद्या । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । उदिता । उत्पूर्वादेतेर्भावे क्तिन् । सुपां सुलुगिति डादेशः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पिपृता । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । लोटि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्चुः । द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । सार्वधातुकमपिदिति तशब्दस्य डित्वे सति ऋचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले षोडशोऽनुवाकः ॥

सप्तदशेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र नासत्याभ्यामिति पंचविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । उश्विक्संज्ञायामंगराजस्य महिष्या दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कक्षीवानस्य सूक्तस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रांतं । नासत्याभ्यां पंचाधिका कक्षीवान्दीर्घतमस उश्विक्प्रसूत आश्विनं वा इति । तुह्यादिप्रिभाषयेदमादीनि पंच सूक्तान्यश्विदेवत्यानि ॥ प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छंदसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । यावाणेव नासत्याभ्यामिति त्रीणि । आ०.४. १५. । इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैतानि शस्यानि प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

नासत्याभ्यां ब॒र्हि॒रि॒व॒ प्र॒ वृ॒जे॒ स्तो॒माँ॑ इ॒य॒र्म्य॒भि॒ये॒व॒ वा॒तः ।

याव॑र्भ॒गाय॒ वि॒म॒दा॒य॒ जा॒यां॑ से॒ना॒जु॒वा॑ न्यू॒हतू॒ रथे॑न ॥ १ ॥

नासत्याभ्यां । ब॒र्हिः॑ऽइ॒व । प्र॒ । वृ॒जे॒ । स्तो॒माँ॑ । इ॒य॒र्मि॒ । अ॒भ्रि॒या॑ऽइ॒व । वा॒तः ।

यौ । अ॒र्भ॒गाय॒ । वि॒ऽम॒दा॒य॒ । जा॒यां॑ । से॒ना॒ऽजु॒वा॑ । नि॒ऽऊ॒हतू॑ । रथे॑न ॥ १ ॥

बर्हिरिव यथा कश्चिद्यजमानो यागार्थं बर्हिः प्रवृजे । प्रकर्षेणान्यूनानतिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृक्ते । छिनत्ति । संपादयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्यामश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतीरियमि । संपादयामि । एतदेव विशदीक्रियते । अभ्रियेव । यथाभ्रियाण्यभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातो वायुर्वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति । एवमहमश्विभ्यां स्तोत्राणीयमि । बहुशः प्रेरयामि । कीदृशावश्विनौ । अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदायैतत्संज्ञाय राजर्षये मध्ये मार्गे

राज्ञे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥ वीळुपत्नभिः । वीळु बल-
वत्पतंतीति वीळुपत्मानः । आप्नुहेमभिः । आप्नु शीघ्रं हिन्वंति गच्छंतीत्याप्नु-
हेमानः । तैः । हि गतौ वृद्धौ च । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । जूतिभिः । ऊतियूतिजूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । शाशदाना ।
शट् शतने । अत्र गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माद्यङन्ताल्लटः शानच् ।
तस्य छंदस्युभयथेत्याङ्धातुक्त्वाच्छचनभावः । अतोलोपयलोपौ । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । आज्ञा । तेनैव
सूत्रेण डादेशः । जिगाय । जि जये । सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वे गकारः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

तुयो ह भुज्युमश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः ।

तमूहयुनौभिरात्मन्वतीभिरंतरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः ॥ ३ ॥

तुयः । ह । भुज्युं । अश्विना । उदमेघे । रयिं । न । कः । चित् । ममृवान् । अव । अहाः ।
तं । उहयुः । नौभिः । आत्मन्ऽवतीभिः । अंतरिक्षप्रुत्ऽभिः । अपऽउदकाभिः ॥ ३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । तुयो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः । स च द्वीपां-
तरवर्तिभिः शत्रुभिरत्यंतमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा
प्राहौषीत् । सा च नौर्मध्ये समुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन भिन्नासीत् । तदानीं
स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तुष्टाव । तौ च स्तुतौ सेनया सहितमात्मीयासु नौष्वा-
रोप्य पितृस्तुयस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थ इदमा-
दिकेन तृचेन प्रतिपाद्यते । हशब्दः प्रसिद्धौ । तुयः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः
सन् तज्जयार्थमुदमेघे । उदकैर्मिह्यते सिच्यत इत्युदकमेघः समुद्रः । तस्मिन्भुज्यु-
मेतत्संज्ञं प्रियं पुत्रमवाहाः । नावा गंतुं पर्यत्याक्षीत् । तच्च दृष्टांतः । ममृवान्
धियमाणः सन्धनलोभी कश्चिन्मनुष्यो रयिं न । यथा धनं परित्यजति तद्वत् ।
हे अश्विनौ तं च भुज्युं मध्ये समुद्रं निमग्नं नौभिः पितृसमीपमूहयुः । युवां प्रापि-
तवंतौ । कीदृशीभिः । आत्मन्वतीभिः । आत्मीयाभिः । युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः ।
यद्वा धृतिरात्मा । धारणवतीभिरित्यर्थः । अंतरिक्षप्रुद्भिः । अतिस्वच्छत्वादंतरिक्षे
जलस्योपरिष्ठादेव गंचीभिः । अपोदकाभिः । सुश्चिष्टत्वादपगतोदकाभिः । अप्र-
विष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥ उदमेघे । मिह सेचने । कर्मणि घञ् । न्यङ्कादीनां चेति

कुत्वं । उदकस्योदः संज्ञायां । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ममृवान् । मृङ् प्राण-
त्यागे । लिटः क्सुः । ऋादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाङ्गसामिति नियमाद-
भावः । अहाः । ओहाक् त्यागे । लुङ् । तिपि च्छेः सिच् । आगमानुशास-
नस्यानित्यत्वात्सगिटौ न क्रियेते । बहुलं छंदसीतीडभावः । हल्ङ्गाभ्य इति
तिलोपः । रुत्वविसर्गौ । यद्वा मंचे घसेति च्लेर्लुक् । च्लेर्लुप्तत्वादिण् न क्रियते ।
नौभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् ।
मादुपधाया इति वत्त्वं । अनो नुडिति नुट् । नलोपः । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति
मनुप उदात्तत्वं । अंतरिक्षप्रुङ्गिः । प्रुङ् गतौ । क्षिप् चेति क्षिप् ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजङ्गिर्नासत्या भुज्युमूहयुः पतंगैः ।

समुद्रस्य धन्वन्नाद्रस्य पारे चिभी रथैः शतपङ्क्तिः षठ्श्रैः ॥ ४ ॥

तिस्रः । क्षपः । चिः । अहा । अतिव्रजत् ऽभिः । नासत्या । भुज्युं । ऊहयुः । पतंगैः ।

समुद्रस्य । धन्वन् । आद्रस्य । पारे । चि ऽभिः । रथैः । शतपत् ऽभिः । षट् ऽश्रैः ॥ ४ ॥

हे नासत्यौ सेनया सहोदके निमग्नं भुज्युं तिस्रः क्षपस्त्रिसंख्याका रात्रीस्त्रिरहा
चिवारमावृत्तान्यहानि चातिव्रजङ्गिरतिक्रम्य गच्छङ्गिरेतावंतं कालमतिव्याप्य
वर्तमानैः पतंगैः पतङ्गिस्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रथैरूहयुः । युवामूढवंतौ । केति चेत्
उच्यते । समुद्रस्यांबुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे । आद्रस्योदके-
नाद्रीभूतस्य समुद्रस्य पारे तीरदेशे च । कथंभूतै रथैः । शतपङ्क्तिः । शतसंख्या-
कैश्चक्रलक्षणैः पादैरुपेतैः । षठ्श्रैः । षड्भिरश्रैर्युक्तैः ॥ तिस्रः । चिचतुरोः
स्त्रियामिति चिशब्दस्य तिसृ आदेशः । स चांतोदात्तः । अचि र ऋत इति
रेफादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । क्षपः । विभक्त्यंतस्य छान्सं
ह्रस्वत्वं । यद्वा । शस्यात् इति योगविभागादधातोर्थाकारलोपः । अहा ।
शेच्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । पतंगैः । पतू गतौ । पतेरंगच् । उ० १. ११८. ।
धन्वन् । धविर्गत्यर्थः । इदित्त्वान्नुम् । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलु-
गिति सप्तम्या लुक् । शतपङ्क्तिः । शतं पादा येषां । संख्यासुपूर्वस्येति पाद-
शब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । अयस्सयादित्वेन भत्वात्पादः पदिति पञ्जावः ।
यद्वा पादसमानार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

अनारंभणे तदवीरयेथामनास्थाने अयभणे समुद्रे ।

यदश्विना ऊहयुर्भुज्युमस्तं शतारिचां नावमातस्थिवांसं ॥ ५ ॥

अनारंभणे । तत् । अवीरयेथां । अनास्थाने । अयभणे । समुद्रे ।

यत् । अश्विनौ । ऊहयुः । भुज्युं । अस्तं । शतऽअरिचां । नावं । आतस्थिऽवांसं ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ । अनारंभण आलंबनरहिते समुद्रे तत्कर्मावीरयेथां । विक्त्रांतं कृतवंतौ युवां । अनारंभणत्वमेव स्पष्टीकरोति । अनास्थाने । आस्थीयतेऽस्मिन्नित्यास्थानो भूप्रदेशः । तद्रहिते स्यातुमशक्ये जल इत्यर्थः । अयभणेऽयहणे । हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । भुज्युं समुद्रे मयं शतारिचां बहुरिचां । यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरिचाणि । ईदृशां नावमातस्थिवांसमास्थितवंतमारूढवंतं कृत्वास्तं । गृहनामैतत् । पितुस्तुयस्य गृहं प्रति यदूहयुः । तत्प्रापणमन्यैर्दुःशक्यं युवां समुद्रमध्ये कृतवंतावित्यर्थः ॥ अयभणे । आरभ्यत इत्यारंभणं । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अवीरयेथां । शूरवीर विक्त्रांतौ । चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानायभणयोः पूर्वबल्ल्युट्स्वरौ । अयं तु विशेषः । इयहोर्भे इति भत्वं । अस्तं । अस्यतेऽस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारिचां । अष्ट गतौ । अर्तिलूघूसू इति करण इच्चप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

यमश्विना ददयुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति ।

तद्वां दाचं महिं कीर्तेन्यं भूत्पैद्वो वाजी सदमिद्वय्यो अर्यः ॥ ६ ॥

यं । अश्विना । ददयुः । श्वेतं । अश्वं । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ।

तत् । वां । दाचं । महिं । कीर्तेन्यं । भूत् । पैद्वः । वाजी । सदं । इत् । हव्यः । अर्यः ॥ ६ ॥

अत्रेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनौ तुष्टाव । तस्मै प्रीतौ कंचिच्छ्वेतवर्णमश्वं दत्तवंतौ । स चाश्वस्तस्मै प्रौढं जयं चकारेति । एतदच

प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ युवामघाश्वायाहंतव्याश्वाय पेदुनाम्ने राजर्षये यं श्वेत-
वर्णमश्वं ददधुः । दत्तवन्तौ । सोऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणं मंगलं शश्वदित्
नित्यमेव चकार । वां युवयोस्तद्वाचं दानं महि महत् अतिगंभीरं । अत एव
कीर्तन्यं सर्वैः कीर्तनीयं प्रशस्यं भूत् । अभूत् । तस्मात्पैङ्गः पेदोः संबंधी पतन-
शीलः शीघ्रगामी वार्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेजन-
वान्सोऽश्वः सदमित् सदैव हव्योऽस्माभिरप्याह्नातव्यः ॥ दाचं । ददातेर्भाव
औणादिकस्त्वप्रत्ययः । महि । मह पूजायां । इन् सर्वधातुभ्य इतीन् । कीर्तन्यं ।
कृत संशब्दने । कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वन इति केन्यप्रत्ययः । ऋत इडातोऽरितीत् ।
भूत् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । पैङ्गः । पेदोः संबंधी । तस्येदमित्यण् ।
छांदसो वर्णलोपः । हव्यः । ह्यतेरचो यदिति यत् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ।
गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । अर्यः । ऋ गतौ । अघ्नादयश्चेत्यौणादिको
यत् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

युवं नरा स्तुवते पज्जियाय कक्षीवन्ते अरदन्तं पुरंधिं ।

कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः शतं कुंभं असिंचन्तं सुरायाः ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । पज्जियाय । कक्षीवन्ते । अरदन्तं । पुरंऽधिं ।

कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतं । कुंभान् । असिंचन्तं । सुरायाः ॥ ७ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । कक्षीवानृषिः पुरा तमसातिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थ-
मश्विनौ तुष्टाव । तस्मा अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवन्ताविति तदाह । हे नरा
नेतारावश्विनौ युवं युवां पज्जियाय । पज्जा इत्यंगिरसामाख्या पज्जा वा अंगिरस
इत्यान्नातत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवन्ते । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वन्ते तत्संज्ञाय
स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वन्ते मह्यं पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिमरदन्तं । व्यलिखन्तं ।
यथा सर्वार्थगोचरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थः । अपि च कारोतरात् कारो-
तरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषो यस्मिन्सुरायाः स्नावणं क्रियते ।
लुप्तोपममेतत् । कारोतराद्यथा सुरायाः संपादकास्तां स्नावयन्ति एवमेव युवां
वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्याश्वस्य शफात् खुरात् सुरायाः शतं कुंभान्
असंख्यातान्सुराघटानसिंचन्तं । अक्षारयन्तं । यद्वा सिंचतिः पूरणार्थः । कारो-
तरस्थानीयाद्युष्मदीयाश्चखुरात् या सुरा प्रवहति तयासंख्यातान् घटानसिंचन्तं ।

अपूरयतं । ये जनाः सौत्रामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय सुरां याचन्ते तेषा-
मित्यर्थः ॥ स्तुवते । स्तौतेर्लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । पज्जियाय । पज्जशब्दाच्चैषिको घच् । कक्षीवते । आसंदीव-
दष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं वत्वं च । अरदतं ।
रद विलेखने । पुरंधिं । पुरंधिर्बहुधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । पृषोदरादि-
त्वात्पुरंधिभावः । यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यत
इति पुरंधिर्बुद्धिः । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः किप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहु-
लमिति बहुलवचनादलुक् । इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिं-
चतं । षिचिर् क्षरणे । तौदादिकः । शे मुचादीनामिति नुम् ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जैमस्मा अधत्तं ।

ऋवीसे अचिमश्चिनावनीतमुच्चिन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निं । ग्रंसं । अवारयेथां । पितुऽमतीं । ऊर्जै । अस्मै । अधत्तं ।

ऋवीसे । अचिं । अश्चिना । अवऽनीतं । उत् । निन्यथुः । सर्वेऽगणं । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमाख्यानं । अचिमृषिमसुराः शतद्वारे पीडायंचगृहे प्रवेश्य तुषाग्नि-
त्वावाधिषत । तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्चिनावग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात्पी-
डागृहादविकलेन्द्रियवर्गे संतं निरगमयतामिति । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे अश्चिनौ
हिमेन हिमवच्छीतेनोदकेन ग्रंसं दीप्यमानमचेर्बाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाग्नि-
मवारयेथां । युवां निवारितवन्तौ । शीतीकृतवन्तावित्यर्थः । अपि च । अस्मा
असुरपीडया काश्यं प्राप्तायाचये पितुमतीं । पितुरित्यन्ननाम । अन्नयुक्तमूर्जै
बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकमधत्तं । पुष्ट्यर्थं प्रायच्छतं । ऋवीसेऽपगतप्रकाशे पी-
डायंचगृहेऽवनीतमवाङ्मुखतयासुरैः प्रापितमचिं सर्वगणं । गणः समूहः सर्वेषा-
मिन्द्रियाणां पुचादीनां वा गणेनोपेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोच्चि-
न्यथुः । तस्माद्गृहादुद्गमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्तौ । यद्वा । हिमेन शीतेन
वृष्ट्युदकेनाग्निमग्निवत्क्षीणं ग्रंसं । अहर्नामैतत् । सामर्थ्यान्निदाघकालीनमह-
रवारयेथां । तस्याहस्तैक्ष्ण्यं निवारितवन्तौ । अपि च । अस्मा अग्रये पितुमतीं
चरुपुरोडाशादिलक्षणाच्चोपेतमूर्जै बलकरं रसात्मकमुपस्तरणाभिघारणात्मकं

घृतमधत्तं । वृष्ट्युत्पादनेनाग्नेर्योगार्थं हवींषि निष्पादितवंतावित्यर्थः । ऋवी-
 सेऽपगततेजस्के पृथिवीद्रव्येऽवनीतमोषधीनामुत्पादनायावस्तावतीति । पार्थि-
 वाग्निना परिपक्वा उदकेन क्लिन्ना ह्योषधिवनस्पतयो विरोहन्ति । अत्रिं हवि-
 षामन्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा । एवंविधमग्निं सर्वगणं व्रीह्याद्योषधिग-
 णोपेतं हे अश्विनौ युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नित्ययुः ।
 व्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठावनीतवन्ती । कारणात्मना पार्थिवाग्नौ
 वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनौ प्रकर्षेण व्यक्तीकृतवंतावित्यर्थः । अयं
 पक्षो यास्केन हिमेनोदकेनेत्यादिनोक्तः । नि० ६. ३६. ॥ पितुमती । ह्रस्वनुङ्भ्यां
 मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । ऋवीसे । अत्र यास्कः । ऋवीसमपगतभासमपचि-
 तभासमपहतभासं गतभासं वेति । नि० ६. ३५. । पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्व-
 रसिद्धिः । अत्रिं । अद भक्षणे । अदेस्तिनि चेति चशब्दात्त्रिप् । अवनीतं । गति-
 रन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । स्वस्ति । अस भुवि । भावे क्तिन् । छंदस्युभ-
 यथेति सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः ॥

नवमीमुचमाह ॥

परावतं नासत्यानुदेथामुच्चाबुधं चक्रयुर्जिह्वारं ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृथते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवतं । नासत्या । अनुदेथां । उच्चाऽबुधं । चक्रयुः । जिह्वऽवारं ।

क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृथते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

अत्रेदमाख्यानं । कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपं
 देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खायाश्विनौ प्रापयतां । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपाना-
 दिसौकर्यायोपरिमूलमधोविलमवस्थापयतामिति तदेतदाह । हे नासत्या सत्य-
 स्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा । एतत्संज्ञावश्विनौ युवामवतं ।
 कूपनामैतत् । अवस्तावतं कूपं परानुदेथां । गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरिषाथां ।
 तदनन्तरं तं कूपमुच्चाबुधं । उच्चैरुपरिष्ठाबुधो मूलं यस्य स तथोक्तः । जिह्वारं ।
 जिह्वमधस्ताद्वर्तमानं तथा वक्रं वारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टं
 चक्रयुः । युवामकृषाथां । तस्मात्कूपात्तृथते पिपासतो गोतमस्य पायनाय
 पानार्थमापो न आपश्च । अयं नशब्दश्चार्थः । क्षरन् । प्रवाहरूपेण निरगमन् ।

कीदृशस्य । राये । हवींषि दत्तवतः । सहस्राय सहनशीलाय । यद्वा । सहस्रसंख्या-
काय राये धनाय । एतत्संख्यधनलाभार्थं चाक्षरन् ॥ अनुदेयां । णुद प्रेरणे । तौ-
दादिकः । जिसवारं । द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्वादेशः । क्षरन् । क्षर संचलने ।
बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । तिङो लसार्वधा-
तुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमणिच् । शास्त्रासाहेति युक् । भावे ल्युट् ।
राये । रा दाने । राति ददातीति राः । रातेडैः । उ० २. ६५ । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । तृथ्यते । जितृषा पिपासायां । श्यन् । लटः शतृ । श्यनो नित्रादा-
द्युदात्तत्वं । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

दशमीमृचमाह ॥

जुजुरुषो नासत्यो॒त व॒त्रिं प्रा॒मुंच॑तं द्रा॒पिमि॑व च्यवा॒नात् ।

प्राति॑रतं ज॒हित॒स्यायु॑र्द॒स्मादि॑त्पति॒मकृ॑णुतं क॒नीनां ॥ १० ॥

जुजुरुषः । ना॒स॒त्या । उ॒त । व॒त्रिं । प्र । अ॒मुंच॑तं । द्रा॒पिं॒ऽइव॑ । च्यवा॒नात् ।

प्रा॒अति॑रतं । ज॒हित॒स्य । आ॒युः । द॒स्मा । आ॒त् । इ॒त् । पति॑ । अ॒कृ॒णुतं॑ । क॒नीनां ॥ १० ॥

अत्रेदमाख्यानं । वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णोऽगः पुत्रादिभिः परित्यक्त-
श्च्यवनाख्य ऋषिरश्विनौ तुष्टाव । स्तुतावश्विनौ तस्मै ऋषये जरामपगमस्य
पुनर्यौवनमकुरुतामिति । तदेतदाह । हे नासत्यावश्विनौ जुजुरुषो जीर्णात्
च्यवानात् च्यवनाख्याहषेः सकाशाद्वत्रिं कृत्स्नं शरीरमावृत्यावस्थितां जरां प्रा-
मुंचतं । प्रकर्षेणामोचयतं । तत्र दृष्टान्तः । द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या ।
यथा कश्चित्कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चाच्छरीरात्पृथक्करोति । तद्वत् । उत
अपि च हे दस्मा एतत्संज्ञौ दर्शनीयौ वाश्विनौ जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य
ऋषेरायुर्जीवनं प्रातिरतं । प्रावर्धयतं । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । आदित् अनन्त-
रमेव युवानं संतं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारमकृणुतं । अकुरुतं ॥ जुजुरुषः ।
जृष् वयोहानी । लिटः क्सुः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । द्विभावः । पंचम्येकवचने
वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिधसीनां चेति षत्वं । वत्रिं । वृज्
वरणे । आह्वगमहन इति किप्रत्ययः । जहितस्य । ओहाक् त्यागे । कर्मणि निष्ठा ।
तस्य छंदस्युभयथेति सार्वधातुक्त्वाद्यक् । तस्य बहुलं छंदसीति श्रुः । जहातेश्च

। पा० ६. ४. ११६.। इतीत्वं । कनीनां । रयेर्मतौ बहुलमिति बहुलवचनात्कन्या-
शब्दस्यात्र संप्रसारणं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथं ।

यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळहमुद्दर्शतादूपथुर्वंदनाय ॥ ११ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । राध्यं । च । अभिष्टिऽमत् । नासत्या । वरूथं ।

यत् । विद्वांसा । निधिऽइव । अपऽगूळहं । उत् । दर्शतात् । ऊपथुः । वंदनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानं । वंदनो नाम कश्चिद्विषयः । स चासुरैः कूपे निखात उत्तरी-
तुमशक्नुवन्नश्विनावस्तौत् । तमश्विनौ कूपादुन्नित्यतुरिति तदाह । नरा अरोग्यस्य
नेतारौ हे नासत्यावश्विनौ वां युवयोः संबन्ध्यभिष्टिमदभ्येषणयुक्तमाभिमुख्येन
प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत्कर्म शंस्यं । अस्माभिः प्रशंसनीयं ।
राध्यं । आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वांसा जानन्तौ युवां निधिमिव नि-
क्षिप्तं धनमिवापगूळहमरण्ये निर्जने देशे कूपमध्येऽसुरैर्निगूढं वंदनाय वंदनमृषिं
दर्शतादध्वगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात्कूपादुदूपथुः । उदहाष्टं । एवं यदेतकूपादुद्वरणं
तदित्यर्थः ॥ शंस्यं । शंसु स्तुतौ । अस्माख्यंतादचो यदिति यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वादिषु गतावित्यस्माद्भावे क्तिन् । मन्वे
वृषेति क्तिन् उदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकंवा-
दित्वात्पररूपत्वं । तादौ चेति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वा-
दप्रवृत्तिः । ततो मतुप् । अंतोदात्तादुत्तरस्य तस्य ह्रस्वनुङ्भ्यामित्युदात्तत्वं । वरूथं ।
जृवृञ्भ्यामूथन् । विद्वांसा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अपगूळहं । गूह
संवरणे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । ढत्वधत्वष्ट्वद्गलोपदीर्घाः ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतात् । भृमृहशीत्यादिनातच् । ऊपथुः ।
टुवप् वीजतंतुसंताने । लिट्यथुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । वंद-
नाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तद्वां नरा सनये दंसं उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं ।

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वां । नरा । सनये । दंसः । उग्रं । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिं ।

दध्यङ् । ह । यत् । मधु । आथर्वणः । वां । अश्वस्य । शीर्ष्णां । प्र । यत् । ई । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । इंद्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदी-
मामन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनावश्वस्य शिरश्छित्त्वा
दधीचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तत्राश्वं शिरः प्रत्यधत्तां । तेन च दध्यङ्
ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्वि-
नावध्यापयामास । तदिंद्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनी तस्य
स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति शाठ्यायनवाजसनेययोः प्रपंचेनोक्तं । तदे-
तत्प्रतिपाद्यते । हे नरा नरावश्विनी वां युवयोः संबन्ध्युयमुद्गूर्णमन्यैर्दुःशकं दंसः ।
कर्मनामैतत् । युवाभ्यां पुरा कृतं तत्कर्म सनये धनलाभार्थमाविष्कृणोमि ।
प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः । तन्यतुर्न । यथा मेघस्थः शब्दो वृष्टिं मेघान्तर्वर्त-
मानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणः पुत्रो दध्यङ्
एतत्संज्ञ ऋषिरश्वस्य शीर्ष्णां युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्या-
मीमिमां मधुविद्यां यच्च यदा खलु प्रोवाच । प्रोक्तवान् । तदानीमश्वस्य शिरसः
संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च यद्भवदीयं कर्म तदा-
विष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये । षणु दाने । खनिकथंज्यसिवसिवनिसनिध्वनियंथि-
चरिभ्यश्चेतीप्रत्ययः । तन्यतुः । तनु विस्तारे । ऋतन्यंजीत्यादिना यतुच् । यद्वा
स्तन शब्दे । बाहुलकाद्यतुच् । छांदसः सलोपः । वृष्टिं । वृथते सिच्यतेऽनेनेति
वृष्टिः । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । आथर्वणः । अपत्यार्थेऽण्यन्निति
प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । शीर्ष्णां । शीर्षन् छंदसि । पा० ६. १. ६०. । इति
शिरःशब्दपर्यायः शीर्षन्शब्दोऽतोदात्तो निपात्यते । अल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वां । महे । यामन् । पुरुऽभुजा । पुरंऽधिः ।

श्रुतं । तत् । शासुऽइव । वधिऽमत्याः । हिरण्यऽहस्तं । अश्विनौ । अदत्तं ॥ १३ ॥

वधिमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्वि-
नावाजुहाव । तदाह्वानं श्रुत्वाश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः ।
तदेतदाह । पुरुभुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वा हे नासत्यावश्विनौ महे
महनीये पूजनीये यामन् यामनि । याति गच्छतीति यामन् स्तोत्रं । तस्मिन्सति
कराभिमतफलस्य कर्तारौ वां युवां पुरंधिर्बहुधीर्वधिमती । वधिः पुत्रोत्पाद-
नाशक्तः पंडकः । तद्वती । एतत्संज्ञा राजपुत्र्यजोहवीत् । पुनःपुनः स्तुत्वा पुत्रला-
भार्थमाहूतवती । युवां च वधिमत्यास्तदाह्वानं श्रुतं । शृणुतं । तत्र दृष्टान्तः ।
शासुरिव । यथा शासुराचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सन्नैकाग्र्येण शृणोति
तद्वत् । श्रुत्वा च हे अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीय-
पाणिं वा । एतत्संज्ञं पुत्रमदत्तं । प्रायच्छतं ॥ अजोहवीत् । ह्ययतेर्यङ्लुगंताल्लङ् ।
यङो वेति तिप ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । यामन् । आतो मनिन्कनिब्वनिपश्चेति मनिन् । सुपां सुलुगिति
सप्तम्या लुक् । श्रुतं । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । बहुलं छंदस्य-
माङ्गोऽपीत्यडभावः । शासुः । शास्तुः । शासु अनुशिष्टौ । शंसिशसिशासी-
त्यादिना संज्ञायां तृन् । इडभावः । छंदसस्तलोपः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

आस्रो वृकस्य वर्तिकामभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तं ।

उतो कविं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥ १४ ॥

आस्रः । वृकस्य । वर्तिकां । अभीके । युवं । नरा । नासत्या । अमुमुक्तं ।

उतो इति । कविं । पुरुऽभुजा । युवं । ह । कृपमाणं । अकृणुतं । विऽचक्षे ॥ १४ ॥

वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन शुना यस्तां

पुरा किलाश्विनावमोचयतां । तदेतदाह । हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ युवं
युवामभीकेऽभिगते वृकवर्तिकयोः संग्रामे वृकस्य विकर्तकस्य शुन आस्र आस्या-
वर्तिकां चटकसदृशीममुमुक्तं । अमोचयतं । यास्कस्त्वाह । नि० ५. २१. । पुनः
पुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति वर्तिकोषाः । तां वृकेनावरकेण सर्वजगत्प्र-
काशेनाच्छादयित्वा सूर्येण यस्तां ॥ आस्रः । पद्मन्नित्यादिनास्यस्यासन्नादेशः ।
अल्लोपोऽन इत्यकारलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अमु-
मुक्तं । मुचेरंतर्भावितण्यर्थाल्लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्चुः । कृपमाणं ।
कृपिः स्तुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः । विकरणस्वरे प्राप्ते वृषादीनां चेत्याद्युदात्तत्वं ।
विचक्षे । तुमर्थे सेसेनिति सेन्प्रत्ययः । स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

चरिचं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितकम्यायां ।

सद्यो जंघामायसी विश्पलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तं ॥ १५ ॥

चरिचं । हि । वेःऽइव । अच्छेदि । पर्णं । आजा । खेलस्य । परिऽतकम्यायां ।

सद्यः । जंघां । आयसी । विश्पलायै । धने । हिते । सर्तवे । प्रति । अधत्तं ॥ १५ ॥

अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजा । तस्य संबन्धिनी विश्पला नाम स्त्री
संग्रामे शत्रुभिश्छिन्नपादासीत् । पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ रात्रावाग-
त्यायोमयं पादं समधत्तां । तदेतदाह । आजा आजौ संग्रामेऽगस्त्यपुरोहितस्य
खेलस्य संबन्धिन्या विश्पलाख्यायाश्चरिचं चरणं वेरिव वेः पक्षिणः पर्णं पतच-
मिवाच्छेदि हि । पुरा छिन्नमभूत्खलु । हे अश्विनौ युवामगस्त्येन स्तुतौ संतौ
परितकम्यायां । परितकम्या रात्रिः परित एनां तकतीति यास्कः । नि० ११. २५. ।
एनामुभयतः सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थः । रात्रावागत्य सद्यस्तदानीमेव हिते शत्रुषु
निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सर्तवे सर्तुं गंतुं विश्पलाया आयसीमयो-
मयी जंघां जंघोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तं । संधानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥
चरिचं । अर्तिलूधूसूखनसहचर इच इति करण इचः । आजा । सुपां सुलुगिति
विभक्तेर्डादेशः । आयसी । अयःशब्दादिकारार्थे प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । पा० ४.
३. १५४. । टिड्ढाणजिति डीप् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे दशमो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

शतं मे॒षान्वृ॒क्ये चक्ष॑दानमृ॒ज्जाश्वं॑ तं पि॒तांधं॑ चकार ।

तस्मा॑ अ॒क्षी ना॑सत्या वि॒चक्ष॑ आ॒धत्तं॑ द॒स्रा भि॑षजावन॒र्वन् ॥ १६ ॥

शतं । मे॒षान् । वृ॒क्ये । चक्ष॑दानं । ऋ॒ज्जऽअश्वं॑ । तं । पि॒ता । अंधं॑ । च॒कार ।

तस्मै॑ अ॒क्षी इति॑ । ना॒सत्या । वि॒ऽचक्षे॑ । आ । अ॒धत्तं॑ । द॒स्रा । भि॒षजौ । अन॒र्वन् ॥ १६ ॥

वृषागिरः पुत्र ऋज्जाश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपेऽश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकी भूत्वावतस्थे । स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्याकान्पौरजनानां स्वभूतान्मेषान् शकलीकृत्य प्रददौ । ऋज्जाश्वः शतमेकं च मेषानिति मंत्रांतरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूयमानावश्विनावस्मद्वाहननिमित्तमस्यांधता जातेति जानंतौ तस्मा अक्षिणी प्रायच्छतामिति तदेतदाह । अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । य ऋज्जाश्वः शतं शतसंख्याकान्मेषान्वृक्य आत्मनोपोषितायै वृकस्त्रियै शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानं । क्षदतिरक्तिर्कर्मत्र शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवतं तमृज्जाश्वं पिता शापेनांधं दृष्टिहीनं चकार । कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ । अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । दस्रा दर्शनीयावेतत्संज्ञौ वा हे अश्विनौ । अनर्वन् अनर्वणी द्रष्टव्यं प्रति पितृशापाद्गमनरहिते अक्षी चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थं तस्मै ऋज्जाश्वायाधत्तं । व्यधत्तं । अकुरुतं ॥ वृक्ये । वृकोऽरण्यश्वा । तस्य स्त्री वृकी । जातेरस्त्रीविषयादिति डीष् । जसादिषु छंदसि वावचनमिति चतुर्थ्येकवचनस्याडभावे यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । चक्षदानं । क्षदेर्लिटः कानच् । चिस्वरः । अक्षी । ई च द्विवचन इति परत्वादक्षशब्दस्येकारांतादेशः । स चोदात्तः । तस्मिन्कृते सकृद्गतौ विप्रतिषेध इति परिभाषया पुनर्नुम् न भवति । विचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । अनर्वन् । ऋ गतौ । अस्मादन्येभ्योऽपि हृश्यंत इति हृशियहणस्य विध्यंतरोपसंयहार्थत्वाद्भावे वनिप् । अर्व गमनं विषयं प्रत्यनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य लुक् । छान्सो नलोपाभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्णीवातिष्ठदर्वता जयंती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥ १७ ॥

आ । वां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्णीऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयंती ।

विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त । हृत्ऽभिः । सं । ऊं इति । श्रिया । नासत्या ।

सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्या सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्यमूचुः । आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम । योऽस्माकं मध्य उज्जेयति तस्येयं भविष्यतीति । तच्चाश्विनां वुदजयतां । सा च सूर्या जितवतोस्तयो रथमारुरोह । अत्र प्रजापतिवै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं । इदं चाख्यानं सूर्याविवाहस्य स्तावकेन सत्येनोक्तमिहा भूमिरिति सूक्तेन विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनौ वां युवयो रथं कार्ष्णीव । कार्ष्णीशब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्यावधितया निर्दिष्टं लक्ष्यमाश्रुगामी कश्चित्सर्वेभ्यो धावद्वाः पूर्वं प्राप्नोति । एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमर्वता शीघ्रमवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयंती जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् । आरूढवती । विश्वे सर्वे इतरे देवा एतदारोहणस्थानं हृद्भिर्हृदयैरन्वमन्यन्त । अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्यावश्विनौ श्रिया ऋक्सहस्रलाभरूपया संपदा कांत्या वा युवां संसचेथे । संगच्छेथे ॥ जयंती । व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । हृद्भिः । पृहन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृद्भावः । सचेथे । षच समवाये । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

यद्यातं दिवोदासाय वतिर्भरद्वाजायाश्विना हयंता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातं । दिवःऽदासाय । वतिः । भरत्ऽवाजाय । अश्विना । हयंता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वां । वृषभः । च । शिंशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ हयंता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां भरद्वाजाय संभ्रियमाणहविल्ल-

क्षणाच्चाय यजमानाय दिवोदासायैतत्संज्ञाय राजर्षयेऽभीष्टं फलं दातुं वर्तित्त-
दीयं गृहं यद्यदायातं । अगच्छतं । तदानीं रेवञ्जनयुक्तमन्नं वां युवयोः सचनः
सेवनो रथ उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन्नथे वृष-
भोऽनङ्गान् शिंशुमारो याहश्च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता ।
वाहनतया संयुक्तावास्तां ॥ दिवोदासाय । दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्य
इत्यलुक् । दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । भरद्वाजाय ।
भृञ् भरणे । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । शतुश्छंदस्युभयथेत्याङ्गधातु-
क्त्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । हयंता । ह्रजः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । बहुलं छंदसीति संप्र-
सारणं । शपि गुणे छांदसोऽयादेशः । रेवत् । रयिशब्दान्मतुप् । रयेर्मतौ बहुल-
मिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत्वं । रयिशब्दाच्चेति मतुप उदात्तत्वं ।
सचनः । षच सेवने । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । युक्ता । सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

रयिं सुक्ष्मं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहंता ।

आ जहावी समनसोप वाजैस्त्रिरहो भागं दधतीमयातं ॥ १९ ॥

रयिं । सुऽक्ष्मं । सुऽअपत्यं । आयुः । सुऽवीर्यं । नासत्या । वहंता ।

आ । जहावी । सऽमनसा । उप । वाजैः । त्रिः । अहः । भागं । दधती । अयातं ॥ १९ ॥

हे नासत्यावश्विनौ सुक्ष्मं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादि-
भिरुपेतं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतमायुः । अन्ननामैतत् । एवंगुणविशिष्टमन्नं च
वहंता धारयंतौ युवां समनसा समानमनस्कौ संतौ जहावी जहोर्महर्षेः संबं-
धिनी प्रजामायातं । आभिमुख्येनागच्छतं । कीदृशी । वाजैर्हविलक्ष्णैरन्नैरुपेतां ।
अहः । अचाहःशब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनादि-
रूपेण त्रिधा विभक्तं भागमंशं दधती बिभ्रती । अनुसवनं हविर्भिर्यजमाना-
मित्यर्थः ॥ सुक्ष्मं । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीर-
वीर्यौ चेति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । जहावी । जहूश्छात्तस्येदमित्यर्थेऽण ।
टिड्ढाणजिति ङीप् । जाहूवीह्रस्वदीर्घयोर्विन्नियमः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च ।
वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति । अत एव मध्योदात्तत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सी सुगेभिर्नक्तमूहयू रजोभिः ।

विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वताँ अजरयू अयातं ॥ २० ॥

परिविष्टं । जाहुषं । विश्वतः । सी । सुगेभिः । नक्तं । ऊहयूः । रजः । ऽभिः ।

विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातं ॥ २० ॥

जाहुषो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनावजरयू जरारहितौ नित्यतरुणौ युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुष्ठु गंतुं शक्यै रजोभी रंज-
कैर्मार्गैरूहयूः । तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतं । सीमित्येतत्पादपूरणं । निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान्व्ययातं । विशेषेणागच्छतं ॥
परिविष्टं । विश्व प्रवेशने । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
सुगेभिः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्ङः । विभिन्दुना । भिदिर् विदारणे । औणा-
दिक उपत्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा । तामात्मन इच्छतीति
सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । क्वाच्छंदसीत्युपत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टम एकादशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इंद्रवंता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतं । रणाय । वशं । अश्विना । सनये । सहस्रा ।

निः । अहतं । दुच्छुनाः । इंद्रऽवंता । पृथुऽश्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ वशमेतत्संज्ञमृषिमेकस्या वस्तोरेकस्याहो रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये धनलाभायावतं । अरक्षतं । स ऋषिः प्रत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवंतावित्यर्थः । अपि च हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ । इंद्रवंता इंद्रेण संयुक्तौ युवां दुच्छुना दुष्टमुखान्दुः-
खस्य कर्तृन् पृथुश्रवसो विस्तीर्णयशसोऽरातीः शत्रून्निरहतं । निःशेषेणाव-

धिष्टं । यद्वा कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य राज्ञः शत्रूनिति योज्यं ॥ सहसा ।
सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः । अहतं । लङि यसस्तं । अनुदात्तोपदेशेत्या-
दिनानुनासिकलोपः । दुच्छुनाः । श्रुनमिति सुखनाम । दुष्टं सुखं यासां तास्त-
थोक्ताः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वाविंशीमुचमाह ॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तय्यं पिप्यथुर्गा ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आर्चत् ऽ कस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रथुः । पातवे ।
वारिति वाः ।

शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तय्यं । पिप्यथुः । गां ॥ २२ ॥

आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्यैतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे
पानार्थं नीचानीचीनादवतात्कूपादुच्चा उच्चैरुपरिष्ठाद्वा रुदकं हे अश्विनौ युवामा-
चक्रथुः । आभिमुख्येन कृतवन्तौ । तथा हे नासत्यावश्विनौ शचीभिर्युष्मदीयैः
कर्मभिः परिचरणैर्जसुरये आन्ताय शयवे चित् शयुनाम्ने ऋषये स्तय्यं निवृत्तप्र-
सवां गामग्निहोत्रार्थस्य पयसो दोग्ध्री पिप्यथुः । पयसा युवामापूरितवन्तौ ॥
पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । जसुरये । जसु हिंसायां ।
जसिसहोरुरिन् । उ० २. ७२. । स्तय्यं । स्तूर्यत आच्छाद्यते प्रसवसामर्थ्याभावेनेति
स्तरीः । अवितृस्तृतं चिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यमि पूर्वत्वस्य वि-
कल्पितत्वादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरि-
तत्वं । पिप्यथुः । षायी वृद्धौ । लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिङ्गङोश्च । पा०
६. १. २९. । इति प्रीभावः ॥

त्रयोविंशीमुचमाह ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्यं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय । ऋजु ऽ यते । नासत्या । शचीभिः ।

पशुं । न । नष्ट ऽ इव । दर्शनाय । विष्णाप्यं । ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यतेऽवनं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्ण्याय । कृष्णो नाम कश्चित् तस्य पुत्राय ऋजूयत आर्जवमिच्छते विश्वकायैतत्संज्ञाय ऋषये हे नासत्यौ युवां शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विष्णाध्वं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय दर्शनार्थं ददधुः । दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टांतः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमार्थीयः पूरकः । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवस्यशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । कृष्ण्याय । कृष्णशब्दादपत्यार्थे छांदसो घच् ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

दश रात्रीरश्विनेन नव द्यूनवर्नद्धं अथितमप्स्वपंतः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्नियथुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश रात्रीः । अश्विनेन । नव । द्यून् । अवऽनद्धं । अथितं । अप्सु । अंतरिति ।

विऽप्रुतं । रेभं । उदनि । प्रऽवृक्तं । उत् । निन्यथुः । सोमऽइव । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमृषिं पार्श्वैर्बद्धासुराः कूपे कस्यचिद्विवसस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः । स चाश्विनौ स्तुवन् दश रात्रीर्नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्ये । दशमेऽहनि प्रातरश्विनौ तं कूपादुदतारयतामिति तदाह । अप्सु कूपांतर्वर्तमानास्वतर्मध्येऽसुरैः पातितमश्विनेन दुःखहेतुना दास्त्रावनद्धं बद्धं अथितं शत्रुभिर्हिंसितं दश रात्रीर्दशसंख्याका निशा नव द्यून् नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितं । अत एवोदनुदके विप्रुतं विप्रुतं व्याक्षिप्तसर्वांगं । प्रवृक्तं । लुप्तोपममेतत् । प्रवृजनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानं । एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवामुन्नियथुः । तस्मात्कूपादुन्नीतमुन्नीतं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टांतः । सोममिव । यथाग्निहोत्रहोमार्थमभिषुतं सोमरसं कूपसदृशेऽग्निहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं सुवेणाध्वर्युरुन्नयत्यूर्ध्वं नयति तद्वत् ॥ अवनद्धं । एह बंधने । कर्मणि निष्ठा । नहो धः । पा० ८. २. ३४. । ऋषस्तथोर्ध्वोऽध इति निष्ठातकारस्य धत्वं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अथितं । अथ हिंसार्थः । निष्ठा । विप्रुतं । प्रुङ् गतौ । अवनद्धवत्प्रत्ययस्वरौ कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः । उदनि । पद्वन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदभावः ॥

पंचविंशीमृचमाह ॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्यां ॥ २५ ॥

प्र वां । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचं । अस्य । पतिः । स्यां । सुऽगवः । सुऽवीरः ।

उत । पश्यन् । अश्वुवन् । दीर्घं । आयुः । अस्तं ऽइव । इत् । जरिमाणं । जगम्यां ॥ २५ ॥

एवमनेन सूक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रशस्याधुना मंचद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनौ वां युवयोर्दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि प्रावोचं । इत्थमुक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वास्य राष्ट्रस्य पतिरधिपतिः स्यां । भवेयं । उत अपि च पश्यन् अश्विभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिन्द्रियैः स्वस्वविषयसमर्थेदीर्घं वर्षशतरूपेणायतमायुर्जीवितं चाश्वुवन् प्राप्नुवन्नहमस्तमिव यथा गृहं स्वामी निःकंटकं प्रविशति एवं जरिमाणं जरां जगम्यां । कंटकराहित्येन प्राप्नुयां । वृद्धः संश्रिरकालं निवसेयमित्यर्थः ॥ स्यां । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । असोरस्त्रोप इत्यकारलोपः । अश्वुवन् । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणं । जृष् वयोहानौ । अस्मादौणादिक इमनिच् । जगम्यां । गमेः प्रार्थनायां लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वादशो वर्गः ॥

मध्व इति पंचविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । औशिजस्य कक्षीवत आर्षि चैष्टुभमाश्विनं । मध्व इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रल्नो होता विवासते वां ।

बर्हिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नासत्योप वाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रल्नः । होता । आ । विवासते । वां ।

बर्हिष्मती । रातिः । विऽश्रिता । गीः । इषा । यातं । नासत्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ मध्वो मधुना माधुर्योपेतेन सोमस्य सोमेन मदाय युवयोर्मदार्थं

प्रलश्चिरंतनो होता होमनिष्पादको यजमानो वां युवामा विवासते । विवा-
सतिः परिचरणकर्मा । आङ् मर्यादायां । यथाशास्त्रं परिचरति । अपि च
रातिर्दातव्यं हविर्बर्हिष्मती । आस्तीर्णेन बर्हिषा युक्तं । युष्मदर्थं बर्हिषासादि-
तमित्यर्थः । तथा गीः स्तुतिलक्षणा वाक् च विश्रिता ऋत्विक्षु समवेता । तैः
स्तुतिरपि क्रियत इत्यर्थः । अतो हे नासत्यावश्चिनौ । इषास्मभ्यं दातव्येनाच्चेन
वाजैर्बलैश्च सह युवामुपयातं । अस्मत्समीपं प्राप्नुतं ॥ मध्वः । सुपां सुपो भवं-
तीति तृतीयार्थे षष्ठी । जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे
यणदेशः । मदाय । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इत्यप् । रातिः । रा दाने ।
कर्मणि क्तिन् । मंत्रे वृषेभ्येत्यादिना तस्योदात्तत्वं । विश्रिता । श्रिञ् सेवायां ।
कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो वामश्चिना मनसो जवीयान्रथः स्वश्चो विश आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिरस्मभ्यं यातं ॥ २ ॥

यः । वां । अश्चिना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्चः । विशः । आऽजिगाति ।

येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणं । तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यं । यातं ॥ २ ॥

हे अश्चिनौ वां युवयोः स्वभूतो मनसो जवीयान् मनसोऽप्यतिशयेन वेग-
वान् स्वश्चः शोभनाश्च एवंभूतो यो रथो विशः प्रजा आजिगाति । आभिमुख्येन
गच्छति । येन रथेन सुकृतः शोभनं यागं कुर्वतो यजमानस्य दुरोणं देवयज-
नलक्षणं गृहं गच्छथः । हे नरा नेतारावश्चिनौ तेन रथेनास्मभ्यमस्माकं
वर्तिर्वर्तनाधिकरणं गृहं यातं । आगच्छतं ॥ जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जव-
वान् । तदस्यास्तीति मतुप् । तत आतिशयनिक ईयसुन् । विन्मतोर्लुक् ।
टेरिति टिलोपः । जिगाति । गा स्तुतौ । जीहोत्यादिकः । गतिकर्मसु पाठादत्र
गत्यर्थः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ऋषिं नरावंहसः पांचजन्यमृबीसादचिं मुंचथो गृणेन ।

मिनंता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयंता ॥ ३ ॥

ऋषिं । नरौ । अंहसः । पांचऽजन्यं । ऋबीसात् । अत्रिं । मुंचयः । गणेन ।
मिनंता । दस्योः । अश्विनस्य । मायाः । अनुऽपूर्वं । वृषणा । चोदयंता ॥ ३ ॥

हिमेनाग्निमित्यनयोक्त एवार्थः पुनः प्रकारान्तरेणानया प्रतिपाद्यते । अतः
स्तत्रोक्तं सर्वमत्रापि द्रष्टव्यं । अश्वरार्थस्तु हे नरौ नेतारौ वृषणा कामानां
वर्षितारावश्विनौ पांचजन्यं । निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णाः पंच जनाः । तेषु
भवं । स्वर्भानुना गृहीतममुं सूर्यं मोचयन्नत्रिः सर्वेषां हिताचरणान्न भव
इत्युच्यते । तादृशमृषिमंहसः पापरूपाहबीसात् शतद्वारे यंचगृहेऽचेः पीडार्थ-
मसुरैः प्रक्षिप्ताक्षुषाग्नेः सकाशाद्गणेनद्रियवर्गेण पुत्रपौत्रादिगणेन वा सह मुंचयः ।
अमोचयतं । किं कुर्वंतौ । मिनंता शत्रून् हिंसंतौ दस्योरुपपत्तिरश्विनस्य
दुःखकारिणोऽसुरस्य संबन्धिनीस्तस्मिन्नत्रौ प्रयुक्ता मायाश्चानुपूर्वमानुपूर्व्येण चो-
दयंता प्रेरयंतौ निवारयंतौ ॥ पांचजन्यं । बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति
भवार्थे ज्यः । मिनंता । मीज् हिंसायां । क्रैव्यादिकः । लटः शतृ । मीनातेर्निगम
इति ह्रस्वत्वं ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

अश्वं न गूळ्हमश्विना दुरेवैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्येति पूर्या कृतानि ॥ ४ ॥

अश्वं । न । गूळ्हं । अश्विना । दुःऽएवैः । ऋषिं । नरा । वृषणा । रेभं । अप्सु ।

सं । तं । रिणीथः । विऽप्रुतं । दंसःऽभिः । न । वां । जूर्येति । पूर्या । कृतानि ॥ ४ ॥

नरा नेतारौ वृषणा कामानां वर्षकौ हे अश्विनौ दुरेवैर्दुष्प्रापैरसुरैरप्सु कूप-
स्थेषूदकेषु गूळ्हं निगूढं निखातं रेभमृषिं कूपादुन्नीय विप्रुतं विशिष्टावयवं
तमश्वं न व्याधितमश्वमिव दंसोभिरात्मीयैर्भेषज्यरूपैः कर्मभिः संरिणीथः । सम-
धत्तं । सर्वैरवयवरूपेतमकुरुतमित्यर्थः । वां युवयोः संबन्धिनि पूर्या चिरंतनानि
कृतानि कर्माणि न जूर्येति । न हि जीर्णानि भवंति ॥ दुरेवैः । दुरूपसृष्टादेते-
रीषदुःसुष्विति खल । रिणीथः । री गतिरेषणयोः । क्रैव्यादिकः । घ्वादीनां
ह्रस्वः । जूर्येति । जृष् वयोहानी । दैवादिकत्वाच्छयन् । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि
चेति दीर्घः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सुषुप्त्वांसं न निर्वृतेरुपस्थे सूर्ये न दस्मा तमसि क्षियंतं ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपथुरश्विना वंदनाय ॥ ५ ॥

सुषुप्त्वांसं । न । निःऽवृत्तेः । उपऽस्थे । सूर्ये । न । दस्मा । तमसि । क्षियंतं ।

शुभे । रुक्मं । न । दर्शतं । निऽखातं । उत् । उपथुः । अश्विना । वंदनाय ॥ ५ ॥

निर्वृतिरिति भूनाम । निर्वृतेः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे सुषुप्त्वांसं सुप्रवंतं पुरुषमिव । कूपमध्ये शयानं सूर्ये न सूर्यमिव तमसि कूपांतर्गतांधकारे क्षियंतं निवसंतं सूर्यमिव । तेजस्विनमित्यर्थः । शुभे शोभनार्थं निर्मितं रुक्मं न रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव दर्शतं दर्शनीयं । एवंगुणविशिष्टं कूपेऽसुरैर्निखातं वंदनाय वंदनमृषिं हे दस्मा दर्शनीयावश्विनौ युवामुदूपथुः । उद्धृतवंतौ ॥ सुषुप्त्वांसं । जिष्ण्वप शये । लिटः कसुः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं द्विर्वचनादि । उपस्थे । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । वंदनाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे त्रयोदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तद्वा नरा शंस्यं पज्जियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुंभाँ असिंचतं मधूनां ॥ ६ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । पज्जियेण । कक्षीवता । नासत्या । परिऽज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतं । कुंभान् । असिंचतं । मधूनां ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ परिज्मन् परिगमनेऽभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति पज्जियेण पज्जाणामंगिरसां कुले जातेन कक्षीवता मया वां युवयोः संबन्धि तत्कर्म शंस्यं । प्रकर्षेण शंसनीयं । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यज्जनायापेक्षमाणाय पुरुषाय वाजिनो वेगवतस्तदीयस्याश्वस्य शफान्निर्गतैर्मधूनां मधुभिः शतसंख्याकान्कुंभानसिंचतं । अपूरयतं । सिंचतिरत्र पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तच्छंस्यमित्यर्थः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्णि॒याय वि॒ष्णा॒ष्वं दद॑थुर्वि॒श्वका॑य ।

घोषा॑यै चि॒त्पितृ॑षदे दुरो॒णे पतिं॑ जू॒र्येत्या॑ अ॒श्विनाव॑दत्तं ॥ ७ ॥

युवं । न॒रा । स्तु॒व॒ते । कृ॒ष्णि॒या॒य । वि॒ष्णा॒ष्वं । द॒द॒थुः । वि॒श्व॒का॒य ।

घोषा॑यै । चि॒त् । पि॒तृ॒ऽसदे॑ । दुरो॒णे । पतिं॑ । जू॒र्येत्या॑ । अ॒श्वि॒नौ । अ॒दत्तं ॥ ७ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णि॒याय कृष्णा॒ख्यस्य पु॒त्राय वि॒श्वका॑य वि॒ष्णा॒ष्वं दद॑थुः । वि॒ष्णा॒ष्वं नाम वि॒नष्टं पु॒त्रं दत्त॑वन्तौ । घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता । सा कुष्ठिनी सती कस्मै चि॒द्वरा॑यादत्ता पितृगृहे निषणा जीर्णासीत् । साश्विनोरनुग्रहान्नष्टकुष्ठा सती पतिं लेभे । तदेतदाह । हे अश्विनौ पित्रा संवद्धे दुरोणे स्वकीयजनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृषदे पितृसमीपे निषणायै जूर्येत्यै जरां प्राप्नुवत्यै घोषायै चित् एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्या अपि रोगोपशमनेन पतिं भर्तारमदत्तं । युवां दत्तवन्तौ ॥ पितृषदे । षट् विशरणादिषु । क्तिप् चेति क्तिप् । जूर्येत्यै । जृष् वयोहानौ । लट् शतृ । दिवादित्वाच्छयन् । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । अदुपदेशस्य सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युवं श्यावा॑य रु॒शन्ती॑मदत्तं म॒हः क्षो॒णस्या॑श्विना॒ कखा॑य ।

प्र॒वाच्यं॑ तद्वृष॑णा कृतं वां यन्ना॑र्षि॒दाय॑ अ॒वो अ॒ध्यध॑त्तं ॥ ८ ॥

युवं । श्या॒वा॒य । रु॒श॒न्ती॑ । अ॒दत्तं॑ । म॒हः । क्षो॒ण॒स्य॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । क॒खा॒य ।

प्र॒ऽवा॒च्यं । तत् । वृ॒ष॒णा॒ । कृ॒तं । वां । यत् । ना॒र्षि॒दा॒य॑ । अ॒वः । अ॒धि॒ऽअ॒ध्य॑त्तं ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णाय ऋषये रुशन्ती दीप्तत्वं स्त्रियमदत्तं । प्रायच्छतं । अपि च । क्षोणस्य क्षोणाय हृष्टिराहित्येन गंतुमशक्तायैकस्मिन्नेव स्थाने निवसते कखाय ऋषये महस्तेजस्तेजसं चक्षुरिन्द्रियमदत्तमिति शेषः । तथा हे वृषणा कामानां वर्षितारौ वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वाचनीयं शंसनीयं । नार्षदाय नृषदपुत्राय बधिराय ऋषये अवः अवणेन्द्रियं यदध्यधत्तं । दत्तवन्तौ स्य इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह ।

ब्राह्मण्यस्य परीक्षार्थमसुराः कण्वमृषिं गूढे तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः
 सन् व्युष्टामुषसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनावागत्योचतुः ।
 व्युष्टायां हर्म्यस्योपरि वीणां वादयन्तावावामागमिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टा-
 मुषसं ब्रूहि । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ वां युवयो-
 स्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं । यन्नार्षदाय नृषदपुत्राय कण्वाय क्षोणस्य ।
 क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महो महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दमध्यधत्तं ।
 उषसो विज्ञानार्थमधिकमकुरुतं ॥ महः । मह पूजायां । अस्मादौणादिकोऽसि-
 प्रत्ययः । पक्षांतरे तु महच्छब्दात् षष्ठ्येकवचने छांदसोऽल्लोपः । बृहन्महतोरु-
 पसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा । क्तिवंतात् षष्ठ्येकवचनं । क्षोणस्य । क्षि
 निवासगत्योः । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् । पृषोदरादिवात् क्षोणभावः ।
 तदुक्तं यास्केन । क्षोणस्य क्षयणस्य । नि० ६. ६. इति । पक्षांतरे तु दुक्षु शब्द
 इत्यस्मादौणादिको नप्रत्ययः । नार्षदाय । ऋथंधकेत्यण् ॥

नवमीमुचमाह ॥

पुरु वर्षीस्यश्विना दधाना नि पेदव ऊहथुराश्रुमश्वं ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहनं अवस्यं तरुचं ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षीसि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवे । ऊहथुः । आश्रुं । अश्वं ।

सहस्रऽसां । वाजिनं । अप्रतिऽइतं । अहिऽहनं । अवस्यं । तरुचं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ पुरु पुरुणि बहूनि वर्षीसि । रूपनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिः
 कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्तौ युवामाश्रुं शीघ्रगामिनमश्वं पेदवे पेदुनास्त्रे
 स्तुवते न्यूहथुः । नितरां प्रापितवन्तौ दत्तवन्तावित्यर्थः । कीदृशमश्वं । सहस्रसां ।
 सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं । वाजिनं । बलवन्तं । अत एवाप्र-
 तीतं । शत्रुभिरप्रतिगतं । अहिहनं । अहीनामागत्य हंतृणां शत्रूणां शत्रून्वा
 हन्तारं । अवस्यं । श्रवः श्रवणीयं स्तोचं । तत्र भवं स्तुतिविषयमित्यर्थः । तरुचं ।
 तरितारं ॥ वर्षीसि । वृज् वरणे । वृज्शीङ्भ्यां रूपस्वांगयोः पुट् चेत्यसुन् ।
 पुडागमश्च । दधाना । दधातेर्लटः शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
 सहस्रसां । षण् दाने । जनसनखनेति विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ।
 अवस्यं । अवस्शब्दाद्भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरितः । तरुचं । तृ प्रवनतरणयोः ।

अशिवादिभ्य इचोचौ । उ० ४. १७४. । इत्युत्रप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा ।
ग्रसितस्कभितेत्यादौ निपातनाच्चृनन्तात्तरुशब्दादमि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्य-
त्वाद्गुणाभावे यण् । नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

एतानि वां अवस्या सुदानू ब्रह्मांगूषं सदनं रोदस्योः ।

यद्वां पज्जासो अश्विना हवन्ते यातमिषा च विदुषे च वाजं ॥ १० ॥

एतानि । वां । अवस्या । सुदानू इति सुदानू । ब्रह्म । आंगूषं । सदनं । रोदस्योः ।

यत् । वां । प्रज्जासः । अश्विना । हवन्ते । यातं । इषा । च । विदुषे । च । वाजं ॥ १० ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ युवां युवयोः संबन्धीन्येतानि समनन्तरोक्तानि
वीर्याणि अवस्या अवशीयानि सर्वेज्ञातव्यानि भवन्ति । तदर्थं रोदस्योर्द्वावापृ-
थिव्यात्मना वर्तमानयोर्युवयोः । उक्तं च यास्केन । तत्कावश्विनौ द्वावापृथि-
व्यावित्येक इति । तथा च तैत्तिरीयकं । इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानर
इति । तयोर्युवयोः सदनं स्तोतृसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वांगूषमाघोष-
णीयं ब्रह्म मन्त्ररूपं स्तोत्रं निष्पन्नमिति शेषः । यद्यदा पज्जासोऽगिरसां गो-
चोत्पन्ना यजमाना हे अश्विनौ वां युवां हवन्ते । स्तुतिभिरात्मारक्षणार्थमाह्वयन्ति ।
तदानीमिषा दातव्येनान्नेन सहा यातं । आगच्छतं च विदुषे युष्मद्विषयं स्तोत्रं
जानते मह्यं च वाजमन्नं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥ यातं । चवायोगे
प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । विदुषे । विद ज्ञाने । विदेः शतुर्वसुः । वसोः संप्र-
सारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्दशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

सूनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदंता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा वावृधाना सं विश्पलां नासत्यारिणीतं ॥ ११ ॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजं । विप्राय । भुरणा । रदंता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । वावृधाना । सं । विश्पलां । नासत्या । अरिणीतं ॥ ११ ॥

भुरणा भर्तारौ पोषकौ नासत्या सत्यस्वभावौ हे अश्विनौ सूनोः कुंभात्प्रसू-
तस्यागस्त्यस्य खेलपुरोहितस्य संबन्धिना मानेन स्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण
गृणाना स्तूयमानौ विप्राय मेधाविने भरद्वाजाय ऋषये वाजमन्त्रं रदंता विलि-
खंतौ निष्पादयंतौ युवां विशपलां संग्रामे छिन्नजंघां खेलस्य संबन्धिनी स्त्रियं
समरिणीतं । पुनरस्या जंघया समयोजयतं । तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो
विव्रियते । अगस्त्ये ऋषौ ब्रह्मणा मंत्ररूपेण स्तोत्रेण ववृधाना प्रवर्धिता-
विति ॥ गृणाना । गृ शब्दे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्वादीनां ह्रस्वः ।
भुरणा । भुरण धारणपोषणयोः । कंडादिः । पचाद्यच् । अतोलोपयलोपौ ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । आमंचितनिघातः । विप्रायेत्यस्य रदंतेत्यने-
नासामर्थ्याच्च परांगवद्भावत्वं । वावृधाना । वृधेर्लिटः कानच् । संहितायां छांद-
समभ्यासस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तूतुजान इतिवत् पदकालेऽपि स्यात् ।
अरिणीतं । री गतिरेषणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

कुह यांतां सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुचा ।

हिरण्यस्येव कलशं निखातमुदूपथुर्दशमे अश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुह । यांतां । सुऽस्तुतिं । काव्यस्य । दिवः । नपाता । वृषणा । शयुऽचा ।

हिरण्यस्यऽइव । कलशं । निऽखातं । उत । ऊपथुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥ १२ ॥

पुरा खलूशनसः स्तुतिं गच्छंतावश्विनौ मार्गमध्ये कूपे पतितं रेभं दृष्ट्वा तं
कूपादुदतारयतां । तदानीमश्विभ्यां गंतव्यं काव्यस्य निवासस्थानमजानन्नृषिरश्विनौ
पृच्छति । हे दिवो नपाता द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रौ वृषणा कामाभिवर्षकाव-
श्विनौ कुह कुत्र शयुचा शयने निवासस्थाने वर्तमानस्य काव्यस्य भार्गवस्य सुष्टुतिं
शोभनां स्तुतिं श्रोतुं यांता गच्छंतौ । यद्वा । शयुचेत्येतदश्विनोर्विशेषणं । शयु-
नामस्त्रायकौ युवां । हिरण्यस्येव कलशं यथा हिरण्यपूरितं कलशं भूम्यां निक्षिप्तं
सर्वैर्दुर्ज्ञातं कश्चिदभिज्ञ उद्धरति । एवमसुरैः कूपे निखातं दश रात्रीर्नवाहानि
च तत्रैव निवसंतं रेभमवगत्य दशमेऽहन् अहन्युदूपथुः । कूपादुन्नीतवंतौ । किं
तन्निवासस्थानमिति प्रश्नः । रेभस्यानुक्तावपि दश रात्रीरश्विनेनेति मंचांतर-
सामर्थ्यात्प्रतीतिः । यद्वा । काव्यस्य स्तुतिं प्रति गच्छंतौ युवां कुह कस्मिन्स्थाने

रेभं युवामुन्नित्यथुरिति प्रश्नः ॥ कुह । वा ह च छंदसीति सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः ।
 दिवो नपाता । सुवामंचिते परांगवत्स्वर इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यंतस्यामं-
 चितानुप्रवेशादामंचितस्य चेति पदद्वयसमुदायस्य षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पा-
 दादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । नपादित्यपत्यनाम । न पातयतीति नपात् ।
 नभ्राएनपादिति नजः प्रकृतिभावः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । शयुचा ।
 अशिचादिभ्य इचोचाविति शीङ् उचः । यद्यंतोदात्तता न स्यात् तर्ह्येवं शयुं
 चायेते इति शयुचौ । चैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतोऽनुपसर्गे कः । अत
 एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । निखातं । खनु अवदारणे । अस्मात्कर्मणि
 निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं । गतिरनंतर
 इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डि-
 बुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

त्रयोदशीमुचमाह ॥

युवं च्यवानमश्विना जरंतं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवं । च्यवानं । अश्विना । जरंतं । पुनः । युवानं । चक्रथुः । शचीभिः ।

युवोः । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां शचीभिरात्मीयैर्भेषज्यलक्ष्णैः कर्मभिर्जरंतं जीयंतं
 च्यवानं स्तुतीनां च्यावयितारमेतत्संज्ञमृषिं युवानं पुनर्यौवनोपेतं चक्रथुः ।
 कृतवंतौ । अपि च । हे नासत्यावश्विनौ युवोर्युवयो रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्यो-
 ख्या श्रिया सह ऋक्सहस्ररूपया संपदा कांत्या वा सहावृणीत । समभजत ।
 आगत्यारूढवतीत्यर्थः । आ वां रथं दुहितेत्यत्र लिखितमाख्यानमत्रापि द्रष्टव्यं ॥
 जरंतं । जृष् वयोहानौ । व्यत्ययेन शप् । युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचने व्यत्ययेन
 योऽचीति यत्वाभावे सति शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पर-
 रूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अवृणीत । वृङ् संभक्तौ । क्रय्यादिकः ॥

चतुर्दशीमुचमाह ॥

युवं तुग्राय पूर्व्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद्विभिर्बृहथुर्चजेभिरश्वैः ॥ १४ ॥

युवं । तुयाय । पूर्वभिः । एवैः । पुनःऽमन्यौ । अभवत् । युवाना ।

युवं । भुज्युं । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विऽभिः । ऊह्युः । ऋजेभिः । अश्वैः ॥ १४ ॥

हे युवाना दुःखानां यावयितारावश्चिनौ युवं युवां पूर्वभिः । पुराणनामैतत् । पूर्वकालीनैश्चिरंतनैरेवैः स्तुत्यं प्रति गंतृभिः स्तोत्रैस्तुयाय भुज्योर्जनकस्य संबन्धिभिः पुनर्मन्यौ यथा भुज्योः समुद्रगमनात्पूर्वं युवां स्तोतव्यौ तथा पुनरपीदानीं स्तोतव्यावभवत् । यदा युवां समुद्रमध्ये सेनया सह निमग्नं भुज्युं तुयस्य पुत्रमर्णसोऽर्णस्वतः प्रौढोदकयुक्तात्समुद्रादंबुराशेः सकाशाद्विभिर्गंतृभिर्नौभिर्ऋजेभिः शीघ्रगतियुक्तरश्वैश्च निरूह्युः । निर्गमय्य पितृसमीपं प्रापितवंतौ । तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्तोतव्यौ जातावित्यर्थः । तुयो ह भुज्युमित्यत्रोक्तमाख्यानमचाप्यनुसंधेयं ॥ एवैः । इण् गतौ । इण्शीङ्भ्यां वन् । पुनर्मन्यौ । मन ज्ञाने । अत्र स्तुत्यर्थः । मन्यते स्तोतीति मना स्तुतिः । पचाद्यच् । छंदसि चेत्यर्हार्थे यः । युवाना । यु मिश्रणामिश्रयोः । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अर्णसः । अर्णस्श्छन्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य बहुलं छंदसीति बहुलग्रहणाल्लोपः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनादभावः । ऋजेभिः । ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । ऋजेंद्रेत्यादौ रक्प्रत्यान्तो निपातितः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

अजोहवीदश्चिना तौग्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमूह्युः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अश्चिना । तौग्यः । वां । प्रऽऊळ्हः । समुद्रं । अव्यथिः । जगन्वान् ।

निः । तं । ऊह्युः । सुऽयुजा । रथेन । मनःऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

हे अश्चिनौ वां युवां तौग्यस्तुयपुत्रः प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः समुद्रमब्धिं जगन्वान्भुज्युरुदके निमग्नोऽप्यव्यथिर्व्यां पीडामप्राप्त एव सन्नजोहवीत् । स्तुतिभिराह्वयत् । तमाह्वतारं हे मनोजवसा मनोवद्भेगयुक्ता वृषणा कामाभिवर्षकावश्चिनौ सुयुजा सुष्ठुश्चैर्युक्तेन रथेन स्वस्ति क्षेमं यथा भवति तथा निरूह्युः । जलान्निर्गमय्य युवां पितृगृहं प्रापितवंतौ ॥ जगन्वान् । गमेर्लिटः क्सुः । वि-

भाषा गमहनविदविशामिति विकल्पनादिडभावः । म्वोश्चेति मकारस्य नकारः । निष्टं । युष्मत्तत्तत्तद्भुःष्वन्तःपादमिति मूर्द्धन्यः । मनोजवसा । मनसो जव इव जवो ययोस्तौ तथोक्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पादादित्वादामञ्चित्-
निघाताभावे षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पञ्चदशो वर्गः ॥

षोडशीमुचमाह ॥

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्तौ यत्सीममुचतं वृकस्य ।

वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वां । आस्रः । यत् । सी । अमुचतं । वृकस्य ।

विं । जयुषा । ययथुः । सानुं । अद्रेः । जातं । विष्वाचः । अहतं । विषेण ॥ १६ ॥

आस्तौ वृकस्येत्यर्द्धर्चे यदुक्तं तदत्र पूर्वार्द्धेन प्रतिपाद्यते । वर्तिका चरकस-
हशस्य पक्षिणः स्त्री वृकेनारण्यश्रुना यस्ता सती हे अश्विनौ वां युवां तदा-
जोहवीत् । आहूतवती । यत्सी यदा खलु वृकस्यास्र आस्यादमुचतं । वर्तिका-
ममोचयतं । अपि च । युवां जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रेः पर्वतस्य सानु
समुच्छ्रितप्रदेशं वि ययथुः । शत्रुभिरावेष्टितं जाहुषाख्यं स्तोतारं शत्रुसमूहाभिर्ग-
मय्य तेन सहात्यैर्गंतुमशक्यं पर्वतायं गतवंतावित्यर्थः । तदुक्तं परिविष्टं जाहु-
षमित्यत्र । तथा विष्वाचो विविधगतियुक्तस्यैतत्संज्ञस्यासुरस्य जातमुत्पन्नमपत्यं
विषेण ष्वेडेनाहतं । युवां हतवंतौ । यद्वा । वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति
वर्तिकोषाः । वृक इति विवृतज्योतिष्कः सूर्य उच्यते । तेन यस्ता सती सा हे
अश्विनौ युवामजोहवीत् । आहूयत् । यदा खलु युवां वृकस्य सूर्यस्यास्र आस्य-
स्थानीयान्मंडलादमुचतं । अमोचयतं । सूर्येणैकीभूतामुषसं पृथक्कृत्योदयान्पूर्वं
रात्रेरपरभागे स्थापितवंतावित्यर्थः । तथा च यास्कः । आदित्योऽपि वृक उच्यते
यदावृक्ते । आहूयदुषा अश्विनावादित्येनाभियस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्या-
ख्यानं । नि० ५. २९. । इति । अपि च । जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रेर्मध्यस्य सानु
समुच्छ्रितप्रदेशं वृष्टिचिकीर्षया विशेषेण ययथुः । युवां गतवंतौ । गत्वा च
विष्वाचो विविधगतियुक्तस्य मेघस्य संबन्धिना विषेणोदकेन जातमुत्पन्नं सर्वं
भूतजातमहतं । अगमयतं । वृष्टिं कृतवंतावित्यर्थः ॥ अजोहवीत् । हूयतेर्यलु-

गंताल्लडि तिपि यङो वेतीडागमः । अभ्यस्तस्य चेति द्विवचनात्पूर्वमेव ब्रूयतेः
संप्रसारणं । आस्रः । पद्मिन्त्यादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः । अल्लोपोऽन इत्यका-
रलोपः । जयुषा । जि जये । औणादिक उसिप्रत्ययः । विष्वाचः । विषुनाभि-
मुख्येनांचतीति विग्रहः । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अच इत्यकारलोपः । चा-
विति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते चावित्यंतोदात्तत्वं ।
अहतं । हन हिंसागत्योः । लङ्गदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना-
नुनासिकलोपः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

शतं मेषान्वृक्ये मामहानं तमः प्रणीतमश्विनेन पित्रा ।

आक्षी ऋज्जाश्वे अश्विनावधत्तं ज्योतिरंधाय चक्रथुर्विचक्षे ॥ १७ ॥

शतं । मेषान् । वृक्ये । ममहानं । तमः । प्रऽणीतं । अश्विनेन । पित्रा ।

आ । आक्षी इति । ऋज्जऽश्वे । अश्विनौ । अधत्तं । ज्योतिः । अंधाय । चक्रथुः ।

विऽचक्षे ॥ १७ ॥

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानमित्यत्र यदाख्यानमवादिष्व तदचापनुसंधेयं । शतं
शतसंख्याकान्मेषान्वृक्ये वृकीरूपेणावस्थितायाश्विनोर्वाहनाय रासभाय मम-
हानं पूजितवंतमाहारार्थं समर्पितवंतं । अश्विनेनासुखकारिणा पित्रा स्वकीयेन
जनकेन तमो दृष्टिराहित्येन कृतमंधं प्रणीतं प्रापितमृज्जाश्वं चक्षुषंतमश्विना-
वकुरुतामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे अश्विनौ आक्षी पितृशापान्नष्टे
चक्षुषी ऋज्जाश्व एतत्संज्ञके राजर्षावाधत्तं । पुनर्दर्शनसमर्थं अकुरुतं । एतदेवाह ।
अंधाय दृष्टिहीनाय ज्योतिः प्रकाशकं चक्षुः विचक्षे विविधं जगद्द्रष्टुं चक्रथुः ।
युवां कृतवंती ॥ मामहानं । मह पूजायां । लिटः कानच् । संहितायां छांदस-
मभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रणीतं । प्रपूर्वान्नयतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पित्रा । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आक्षी । अश्वि-
शब्दात् द्विचने नुमागमश्च प्राप्नोति । ई च द्विवचन इतीकारांतादेशश्च । पर-
त्वादीकारादेशः । कृते तस्मिन् सकृद्गतपरिभाषया पुनर्न भवति । उदात्तनिवृत्ते-
रीकारस्योदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

शुनमंधाय भरमह्यत्सा वृकीरश्विना वृषणा नरेति ।

जारः कनीन इव चक्षदान ऋजाश्चः शतमेकं च मेषान् ॥ १८ ॥

शुनं । अंधाय । भरं । अह्यत् । सा । वृकीः । अश्विना । वृषणा । नरा । इति ।

जारः । कनीनः ऽइव । चक्षदानः । ऋज ऽअश्चः । शतं । एकं । च । मेषान् ॥ १८ ॥

शुनमिति सुखनाम । भरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियेण निष्पाद्यं सुखमंधाय दृष्टिहीनाय तस्मा ऋजाश्चायेच्छंती सा वृकीर्हे अश्विनावश्चयुक्तौ कृत्स्नं जगद्वाप्नुवंतौ वा वृषणा हे वृषणौ कामानां वर्षितारावित्येवं संबोध्य नरा नेता-
रावश्विनावह्यत् । आहूतवती । आह्वयंत्यास्तस्याः कोऽभिप्राय इति चेत् तदु-
च्यते । कनीन इव । यथा प्राप्नयौवनः कामुको जारः पारदारिकः सन् परस्त्रियै
सर्वं धनं प्रयच्छति । एवमृजाश्चो मह्यं शतमेकं चैकोत्तरशतसंख्याकान्मेषान्पौ-
रजनानां स्वभूतानपहत्य चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् । तेनेदृशी दुर्दशां प्राप्नो-
ति ॥ कनीनः । युवशब्दादिष्ठनि युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्यां । पा० ५. ३. ६४ ।
इति युवशब्दस्य कन्नादेशः । व्यत्ययेनेष्टनः स्वादेशः । यद्वा । कन दीप्निकांतिगतिषु ।
अस्मादौणादिक ईनप्रत्ययः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

मही वामूतिरश्विना मयोभूरुत सामं धिष्ण्या सं रिणीथः ।

अथा युवामिदह्यत्पुरंधिरागच्छतं सी वृषणाववोभिः ॥ १९ ॥

मही । वां । ऊतिः । अश्विना । मयः ऽभूः । उत । सामं । धिष्ण्या । सं । रिणीथः ।

अथ । युवां । इत् । अह्यत् । पुरं ऽधिः । आ । अगच्छतं । सी । वृषणौ । अवः ऽभिः ॥ १९ ॥

हे अश्विनी वां युवयोर्मही महत्यूतिः पालनं मयोभूर्मयसः सुखस्य भाव-
यित्री । उत अपि च हे धिष्ण्या । धिष्ण्या स्तुतिलक्षणा वाक् । तथा स्तोतव्यौ
सामं व्याधितं पुरुषं विश्विष्टांगमश्यादिकं संरिणीथः । संगतावयवं कुरुष्व । उत
अपि च युवामित् युवामेव पुरंधिर्बहुधीर्घोषा विश्वला वाह्यत् । रोगोपश-
मनार्थमाहूतवती । हे वृषणौ कामानां वर्षितारावश्विनी अवोभी रक्षणैः
सहागच्छतं । आभिमुख्येन सीमेनां प्राप्नुवंतौ ॥ मही । महती । छांदसौ

वर्णलोपः । यद्वा । महेरौणादिकं इन् । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । मयोभूः । भवतेरन्तर्भावितव्यार्थात् क्किप् । रिणीथः । री गतिरेषणयोः । क्रैय्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

अधेनुं दस्मा स्तर्ये विषक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गां ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषां ॥ २० ॥

अधेनुं । दस्मा । स्तर्ये । विऽसक्तां । अपिन्वतं । शयवे । अश्विना । गां ।

युवं । शचीभिः । विऽमदाय । जायां । नि । ऊहथुः । पुरुऽमित्रस्य । योषां ॥ २० ॥

हे दस्मा दर्शनीयावश्विनौ विषक्तां विशेषेण सक्तावयवा-
मित्यर्थः । अत एव स्तर्ये निवृत्तप्रसवां । अत एवाधेनुमदोग्ध्री । एवंभूतां गां
शयव एतत्संज्ञाय ऋषयेऽपिन्वतं । पयसापूरयतं । अपि च । पुरुमित्रस्य ।
पुरुमित्रो नाम कश्चिद्राजा । तस्य योषां कुमारी शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विमदा-
यैतत्संज्ञाय ऋषये शत्रुभिः सह योद्धुमशक्ताय युवां न्यूहथुः । विमदस्य गृहं
प्रापितवन्तौ ॥ स्तर्ये । स्तृज् आच्छादने । अवितृस्तृतं चिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः । वा
छंदसीत्यमि पूर्वस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्येण इति पर-
स्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । विषक्तां । षंज संगे । कर्मणि निष्ठा । अनदितामिति
नलोपः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वतं । पिवि सेचने ।
इदिन्नानुम् । भौवादिकः । पुरुमित्रस्य । पुरुणि मित्राणि यस्य । संज्ञायां मित्रा-
जिनयोः । पा० ६. २. १६५. इति बहुव्रीहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे षोडशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुषाय दस्मा ।

अभि दस्युं बकुरेणा धर्मंतोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय ॥ २१ ॥

यवं । वृकेण । अश्विना । वपन्ता । इषं । दुहन्ता । मनुषाय । दस्मा ।

अभि । दस्युं । बकुरेण । धर्मन्ता । उरु । ज्योतिः । चक्रथुः । आर्याय ॥ २१ ॥

आर्याय विदुषे । मनुषशब्दो मनुशब्दपर्यायः । मनुषाय मनवे मनोरर्थे हे

दस्मा दर्शनीयावश्विनौ वृकेण लांगलेन कर्षकैः कृष्टदेशे यवं यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यजातं वपन्ता वापयन्तौ । तथेषं । अन्ननामैतत् । तत्कारणभूतं वृक्ष्युदकं च दुहन्ता मेघात्क्षारयन्तौ । तथा दस्युमुपक्षयकारिणमसुरं पिशाचादिकं बकुरेण । बकुरो नाम भासमानो वज्रः । तेनाभिधमन्ता । धमतिर्वधकर्मा । अभिघ्नन्तौ । एवं त्रिविधं कर्म कुर्वन्तौ युवामुरु विस्तीर्णं ज्योतिः स्वकीयं तेजो माहात्म्यं चक्रथुः । कृतवन्तौ दर्शितवन्तावित्यर्थः । यद्वा । त्रिविधकर्माचरणेनार्थाय विदुषे मनवे विस्तीर्णं सूर्याख्यं ज्योतिश्चक्रथुः । कृतवन्तौ । जीवन् हि सूर्यं पश्यति । तद्धेतुभूतानि त्रीणि कर्माणि युवाभ्यां कृतानीति भावः । अत्र निरुक्तं । बकुरो भास्करो भयंकरो भासमानो द्रवतीति वा । यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ । वृको लांगलं भवति विकर्तनादित्यादिकमनुसंधेयं । नि० ६. २६. ॥ मनुषाय । मनेरीणादिक उषन्प्रत्ययः ॥

द्वाविंशीमुचमाह ॥

आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्वं शिरः प्रत्यैरयतं ।

स वां मधु प्र वोचहतायन्त्वाष्ट्रं यदपि कक्ष्यं वां ॥ २२ ॥

आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्वं । शिरः । प्रति । ऐरयतं ।

सः । वां । मधु । प्र । वोचत् । ऋतायन् । त्वाष्ट्रं । यत् । दस्मौ । अपि । कक्ष्यं । वां ॥ २२ ॥

तद्वां नरा सनय इत्यचोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसंधेयं । हे अश्विनौ आथर्वणायाथर्वणः पुत्राय दधीचे दध्यङ्नाम्ने महर्षयेऽश्वमश्वसंबन्धि शिरः प्रत्यैरयतं । प्रत्यधत्तं । तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र विधायाश्वेन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । स च वां युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामीति पुरा कृतां प्रतिज्ञां ऋतायन् सत्यामात्मन इच्छन् मधु मधुविद्यां त्वाष्ट्रं त्वष्टुरिन्द्राक्ष्मं प्रवोचत् । प्रोक्तवान् । हे दस्मा दर्शनीयावश्विनौ वां युवयोः संबंधि यदपि कक्ष्यं छिन्नस्य यज्ञशिरसः कक्षप्रदेशेन पुनःसंधानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यं तदपि वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे । अंचतेऽर्चतिगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । चतुर्थ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तस्यापवादत्वेन चाविति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं प्राप्तं । तस्याप्ययमपवादः । अंचेच्छंदस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

त्रयोविंशीमृचमाह ॥

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रावतं मे ।

अस्मे रयिं नासत्या बृहंतमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथां ॥ २३ ॥

सदा कवी इति । सुऽमतिं । आ । चके । वां । विश्वाः । धियः । अश्विना । प्रा । अवतं । मे ।

अस्मे इति । रयिं । नासत्या । बृहंतं । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । रराथां ॥ २३ ॥

हे कवी क्रांतदर्शिनौ मेधाविनावश्विनौ वां युवयोः सुमतिं कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सदा सर्वदाचके । आभिमुख्येन प्रार्थये । मे मदीयानि विश्वा धियः सर्वाणि कर्माणि युवां प्रावतं । प्रकर्षेण रक्षतं । अपि च । अस्मे अस्मभ्यं हे नासत्यावश्विनौ बृहंतं महान्तमपत्यसाचमपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतं श्रुत्यं प्रशंसनीयमुत्कृष्टं रयिं धनं रराथां । प्रयच्छतं ॥ चके । कै गै शब्दे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लिट्युत्तमैकवचने रूपं । अस्मे । सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शे आदेशः । अपत्यसाचं । अपत्यैः सह सचते संगच्छत इत्यपत्यसाच् । छांदसो णिः । श्रुत्यं । श्रुतिः स्तुतिः । तत्र भवं श्रुत्यं । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रराथां । रा दाने । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तं ।

त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुज्जीवसे ऐरयतं सुदानू ॥ २४ ॥

हिरण्यऽहस्तं । अश्विना । रराणा । पुत्रं । नरा । वधिऽमत्याः । अदत्तं ।

त्रिधा । ह । श्यावं । अश्विना । विऽकस्तं । उत् । जीवसे । ऐरयतं । सुदानू इति

सुऽदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममाणौ दातारौ वा नरा नेतारौ हे अश्विनौ हिरण्यहस्तं नाम पुत्रं वधिमत्या एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादित्या अदत्तं । प्रायच्छतं ह । अपि च । हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ त्रिधा त्रेधा विकस्तं विच्छिन्नं श्यावाख्यमृषिं जीवसे जीवितुमदैरयतं । असुरैस्त्रेधा खंडितं शरीरं पुनरेकीकृत्योदगमयतमित्यर्थः ॥ रराणा । रमतेः शानचि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । व्यत्ययेन मकारस्यात्वं । रातेर्वा

व्यत्ययेन शानच् । पूर्ववत् श्रुः । वधिमत्याः । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति षष्ठी ।
जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

पंचविंशीमुचमाह ॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्याणायवोऽवोचन् ।

ब्रह्म कृण्वंतो वृषणा युवभ्यां सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ २५ ॥

एतानि । वां । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्याणि । आयवः । अवोचन् ।

ब्रह्म । कृण्वंतः । वृषणा । युवऽभ्यां । सुऽवीरासः । विदथं । आ । वदेम ॥ २५ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबंधीनि पूर्याणि प्रत्नान्येतानीदानीं
मयोक्तानि वीर्याणि वीरकर्माण्यायवो मनुष्या मदीयाः पित्रादयः प्रावोचन् ।
उक्तवंतः । वयं च हे वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनौ युवाभ्यां ब्रह्म मंत्रात्मकं
स्तोत्रं कृण्वंतः कुर्वंतः सुवीरासः सुवीराः शोभनैवीरैः पुत्रादिभिरुपेताः संतो
विदथं यज्ञमावदेम । आभिमुख्येन स्तुतीरुच्चारयाम । यद्वा । विदथं वेदयंतम-
तिथिं तदपेक्षितप्रदानेनावदेम । आभिमुख्येन प्रियपूर्विकां वाचमुच्चारयाम ॥
कृण्वंतः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वान्बुम् । लटः शतृ । धिन्विकृण्वोरच्चे-
त्युप्रत्ययः । अकारांतादेशश्च । अतो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः ।
सुवीरासः । शोभना वीरा येषां ते तथोक्ताः । आज्ञसेरमुक् । वीरवीर्यौ चेत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं । विदथं । विद ज्ञाने । रुदिविदिभ्यां क्तिदित्यथप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे सप्तदशो वर्गः ॥

आ वामित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवत् आर्षं चैष्टुभमाश्विनं । तथा चानु-
क्रांतं । आ वामेकादशेति । पूर्वसूक्ताभ्यां सह प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो
विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृळीकः स्ववां यात्वर्वाङ् ।

यो मर्यस्य मनसो जवीयान्निबंधुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १ ॥

आ । वां । रथः । अश्विना । श्येनऽपत्वा । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् ।

यः । मर्यस्य । मनसः । जवीयान् । त्रिऽवंधुरः । वृषणा । वातऽरंहाः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः स्वभूतो रथोऽर्वाङ् अस्मदभिमुख आयातु । आगच्छतु । कीदृशो रथः । श्येनपत्वा । श्येना इत्यश्वनाम । शंसनीयगमनैरश्वैः पतन् गच्छन् । यद्वा । श्येनः पक्षी । स इव शीघ्रं पतन् । सुमृळीकः । शोभनमुखयुक्तः । स्ववान् । धनवान् । हे वृषणौ कामानां वर्षितारावश्विनौ यो युष्मदीयो रथो मर्त्यस्य मनुष्यस्य मनसो जवीयान् । अतिश्येन वेगवान् । तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जग-
द्वाप्नोति ततोऽप्यतिश्येन क्षणमात्रादेव सर्वं जगत्पर्यटतीत्यर्थः । त्रिवंधुरः ।
बंधुरं वेष्टितं सारथेः स्थानं । त्रिप्रकारेण बंधुरेण युक्तः । वातरंहाः । वातस्य
वायो रंहा वेग इव वेगो यस्य स तथोक्तः । अनेनाप्रतिहतगतित्वमुच्यते । स
रथ इति पूर्वचान्वयः ॥ श्येनपत्वा । पतू गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति
वनिप् । दासीभारादिः । यद्वा । दृश्यहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वाद्भावे वनिप् ।
ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जववान् ।
अतिश्येन जववान् । आतिशायनिक ईयसुन् । विन्मतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्रिवंधुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।

पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥ २ ॥

त्रिऽबंधुरेण । त्रिऽवृता । रथेन । त्रिऽचक्रेण । सुऽवृता । आ । यातं । अर्वाक् ।

पिन्वतं । गाः । जिन्वतं । अर्वतः । नः । वर्धयतं । अश्विना । वीरं । अस्मे इति ॥ २ ॥

त्रिवंधुरेण । बंधुरं सारथिस्थानं । त्रिप्रकारबंधुरोपेतेन त्रिवृता त्रिधा वर्त-
मानेन त्रिचक्रेण चक्रत्रयोपेतेन सुवृता शोभनं गच्छता रथेनार्वाक् अस्म-
दभिमुखमायातं । आगच्छतं । आगत्य चास्मदीया गाः पिन्वतं । पयसा पूरयतं ।
नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान् जिन्वतं । प्रीणयतं । अपि च । हे अश्विनौ अस्मे
अस्माकं वीरं पुत्रादिकं वर्धयतं । प्रवृद्धं कुरुतं ॥ त्रिचक्रेण । त्रीणि चक्राणि यस्य
स तथोक्तः । त्रिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रवद्यामना सुवृता रथेन दस्राविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमंग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्स्यामना । सुवृता । रथेन । दसौ । इमं । शृणुतं । श्लोकं । अद्रेः ।
किं अंगं वा । प्रति । अवर्ति । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराजाः ॥३॥

हे दसौ दर्शनीयावश्विनौ प्रवद्यामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना सुवृता
शोभनवर्तनेन रथेनागत्याद्रेरादरं कुर्वतः स्तोतुरिमं श्लोकं स्तुतिलक्षणाभिमां
वाचं शृणुतं । अंगाश्विना हे अश्विनौ पुराजाः पूर्वजाताश्चिरंतना विप्रासो
मेधाविनौ वां युवामवर्ति स्तोतृणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं गमिष्ठा गंतृ-
मावाहुः । कथयंति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रश्ने वर्तते । किं न कथयंति । कथ-
यंत्येव सर्वे । तथा सत्यागंतव्यमिति ॥ प्रवद्यामना । स्वोपसृष्टे धात्वर्थे वर्तमा-
नात्प्रशब्दादुपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे इति वक्तिः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति
बहुलवचनाद्भावे मनिन् । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अद्रेः । इह
आदरे । आङ्पूर्वादस्मादौणादिकः किप्रत्यय आङो ह्रस्वश्च । गमिष्ठा । गंतृ-
शब्दाच्चुच्छंदसीतीष्टन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । आहुः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आ वां श्येनासो अश्विना वहंतु रथे युक्तास आश्वः पतंगाः ।

ये अमुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहंति ॥ ४ ॥

आ । वां । श्येनासः । अश्विना । वहंतु । रथे । युक्तासः । आश्वः । पतंगाः ।

ये । अप्सतुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहंति ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ रथे युक्तासः सारथिना वहनप्रदेशे योजिता आश्वो व्याप्नुवतः
पतंगाः पतनसमर्थाः श्येनासः शंसनीयगमना अश्वौ वां युवामावहंतु । अस्मात्स-
मीपमानयंतु । येऽश्वौ अमुर आप इव त्वरोपेता दिव्यासो न गृध्रा अंतरिक्षे
वर्तमाना गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छंतो हे नासत्यौ युवां प्रयो हविल-
क्षणमन्नमभिलक्ष्य वहंति । प्रापयंति । तादृशा इति पूर्वच संबंधः ॥ अमुरः ।
तुर त्वरणे । अप्शब्दोपपदादस्मात् क्षिप् चेति क्षिप् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परिं वामश्वा वपुषः पतंगा वयो वहंवरुषा अभीके ॥ ५ ॥

आ । वां । रथं । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्टी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वां । अश्वाः । वपुषः । पतंगाः । वयः । वहंतु । अरुषाः । अभीके ॥ ५ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवतिस्तरुणी सूर्यस्य दुहिता जुष्टी प्रीता सती वां युवयोरचेमं रथमातिष्ठत् । आरूढवती । तथा सहितौ वां युवामश्वा अभीके गृहसमीपे तं रथं परिवहंतु । परिप्रापयंतु । कीदृशा अश्वाः । वपुषः । वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयं । तदंतः । छांदसो मत्वर्थीयस्य लोपः । पतंगाः । उत्पन्नसमर्थाः । वयः । गच्छंतः । अरुषाः । आरोचमाना हिंसकरहिता वा ॥ अत्र । इतराभ्योऽपि दृश्यंत इति दृश्यहणाद्भवदाद्ययोगेऽपीदंशब्दाद्विभक्त्यर्थे चल्प्रत्ययः । जुष्टी । जुषी प्रीतिसेवनयोः । औणादिकः क्लुप्रत्ययः । वोतो गुणवचनादिति ङीष् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेऽष्टादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

उद्वंदनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दस्त्रा वृषणा शचीभिः ।

निष्टौग्यं पारयथः समुद्रात्पुनश्च्यवानं चक्रयुर्युवानं ॥ ६ ॥

उत् । वंदनं । ऐरतं । दंसनाभिः । उत् । रेभं । दस्त्रा । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तौग्यं । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानं । चक्रयुः । युवानं ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वंदनमेतत्संज्ञमृषिं दंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिः कूपादुदैरतं । उदैरयतं । उदगमयतं । हे दस्त्रा दर्शनीयौ वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ शचीभिः कर्मभी रेभमेतत्संज्ञमृषिं दश राचीर्नवाहानि च कूपे निवसंतं तस्मादुदैरयतं । उदतारयतं । तथा तौग्यं तुयस्य पुत्रं भुज्युं समुद्रे निमग्नमात्मीयाभिनौभिरश्वैश्च समुद्रान्निष्पारयथः । तीरदेशं प्रापितवंतौ । तथा च्यवानं च्यवनमृषिं जीर्णं पुनर्युवानं यौवनोपेतं चक्रयुः । कृतवंतौ ॥ ऐरतं । ईर गतौ कंपने च । एयंताल्लडि छंदस्युभयथेति शप् आर्द्धधातुकत्वात्खेरनिटीति णिलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युवमचयेऽवनीताय तप्तमूर्जमोमानमश्विनावधत्तं ।

युवं कखायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७ ॥

युवं । अचये । अवऽवनीताय । तप्तं । ऊर्जं । ओमानं । अश्विनौ । अधत्तं ।

युवं । कखाय । अपिऽरिप्ताय । चक्षुः । प्रति । अधत्तं । सुऽस्तुतिं । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ युवं युवामवनीताय शतद्वारे पीडायंचगृहेऽवस्तानीतायाचये तप्तं पीडार्थं प्रक्षिप्तं तुषाग्निं शीतेनोदकेनावारयेथां । अपि च । अस्मा अचय ओमानं सुखकरमूर्जं रसवदन्नमधत्तं । प्रायच्छतं । तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजुषाणा सेवमानौ युवामपिरिप्तायासुरैर्ब्राह्मण्यपरीक्षार्थमिहासीनः सन् व्युश-मुषसं जानीहीत्यंधकारवति गृहे प्रवेशिताय कखाय ऋषये चक्षुर्व्युष्टाया उषसः प्रकाशकं वीणाशब्दं प्रत्यधत्तं । कृतवन्तौ । यद्वा । अपिरिप्ताय पटलेन पिहित-दृष्टय एवंविधाय कखाय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं ॥ ओमानं । अवतैरौणादिको मनिः । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । अपिरिप्ताय । लिप उपदेहे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । कपिलकादिबालविकल्पः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जुजुषाणा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । छांदसो लिट् । लिटः कानज्वा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्याय ।

अमुचतं वर्तिकांमंहसो निः प्रति जंघां विशपलाया अधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । धेनुं । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतं । अश्विना । पूर्याय ।

अमुचतं । वर्तिकां । अंहसः । निः । प्रति । जंघां । विशपलायाः । अधत्तं ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवं युवां पूर्याय पुरातनाय नाधिताय याचमानाय शयव एतत्संज्ञाय ऋषये धेनुं निवृत्तप्रसवामदोग्ध्रीमपिन्वतं । पयसासिंचतं । सर्वदा पयस्विनीमकुरुतमित्यर्थः । अपि च । वर्तिकां वृकेण यस्तां चटकसदृशीं शकुनिमंहसो वृकास्यलक्षणात्पापान्निरमुचतं । निरमोचयतं । यद्वा । पुनः पुनर्वर्तत इति वर्तिकोषाः । तामादित्येनाभियस्तां युवाममोचयतं । तथा विशप-

लायै संयामे छिन्नजंघाया अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिन्या एतत्संज्ञायै
स्त्रिया आयसी जंघां प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं समयोजयतमित्यर्थः ॥

नवमीमृचमाह ॥

युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजूतमहिहनमश्विनादत्तमश्वं ।

जोहूचमर्यो अभिभूतिमुग्रं सहस्रसां वृषणं वीडुंगं ॥ ९ ॥

युवं । श्वेतं । पेदवे । इन्द्रजूतं । अहिऽहनं । अश्विना । अदत्तं । अश्वं ।

जोहूचं । अर्यः । अभिऽभूतिं । उग्रं । सहस्रऽसां । वृषणं । वीडुऽङ्गं ॥ ९ ॥

अश्विना हे अश्विनी पेदवे पेदुनाम्ने राज्ञे युवं युवां श्वेतवर्णं कंचिदश्वमदत्तं ।
प्रायच्छतं । कीदृशं । इन्द्रजूतं । इन्द्रेण युवाभ्यां गमितं दत्तमित्यर्थः । अहिहनं ।
शत्रूणां हन्तारं । जोहूचं । अतिशयेन संग्रामेष्वाल्हातारं । अर्योऽरेः शत्रोरभि-
भूतिमभिभावुकं । उग्रमुद्रुणं वीर्यवंतमित्यर्थः । सहस्रसां । सहस्रसंख्याकस्य
धनस्य संभक्तारं दातारं वा । वृषणं । सेक्तारं युवानमित्यर्थः । वीडुंगं । दृढांगं ॥
इन्द्रजूतं । जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादंतर्भावितरण्यथात्कर्मणि निष्ठा ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जोहूचं । ह्यतेर्यङ्लुगंतादौणादिक-
स्त्वप्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अर्यः । अरिशब्दात्
षष्ठ्येकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणस्य विकल्पितत्वा-
दभावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अभिभूतिं । अभिभूयतेऽने-
नेत्यभिभूतिः । करणे क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सहस्रसां । सनोतेः
सनतेर्वा जनसनखनेति विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

ता वां नरा स्वर्वसे सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरो जुषाणा सुविताय यातं ॥ १० ॥

ता । वां । नरा । सु । अर्वसे । सुऽजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुऽमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातं ॥ १० ॥

नरा नेतारौ हे अश्विनी सुजाता शोभनजन्मानौ ता वां तौ युवां नाधमाना

धनं याचमाना वयं स्तोतारोऽवसे रक्षणार्थं सु हवामहे । शोभनमाह्वयामहे ।
गिरः स्तुतीर्जुषाणां सेवमानौ युवां वसुमता धनयुक्तेन रथेन नोऽस्मानुपायात् ।
उपागच्छतं । किमर्थं । सुविताय । सुष्ठु प्राप्त्रव्याय धनाय । सुखाय वा ॥ सुजाता ।
शोभनं जातं जन्म ययोस्तौ सुजातौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । नञ्-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नाधमानाः । नाधृ यात्रायां । जुषाणां । जुषी प्रीति-
सेवनयोः । ताच्छीलिकश्चानश् । तुदादित्वाच्छः । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । सुविताय ।
सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वादुवङ् । सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं ॥

एकादशीमुच्यमाह ॥

आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ ॥ ११ ॥

आ । श्येनस्य । जवसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातं । नासत्या । सऽजोषाः ।

हवे । हि । वां । अश्विना । रातऽहव्यः । शश्वत्ऽतमायाः । उषसः । विऽउष्टौ ॥ ११ ॥

हे नासत्या नासत्यावश्विनौ सजोषाः सजोषसौ समानप्रीतियुक्तौ श्येनस्य
शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्य नूतनेन नवतरेण प्रत्यग्रेण जवसा वेगेन सहितौ युवा-
मस्मे अस्मानुपायात् । आगच्छतं । अश्विना हे अश्विनौ रातहव्यो वां युवाभ्यां
दातव्येन हविषां युक्तः सन् शश्वत्तमायाः कालात्मकतया नित्याया उषसो व्युष्टौ
विवासनसमये वां युवां हवे । आह्वयामि । हिर्हेतौ । हि यस्मादेवं तस्मादा-
यातमित्यर्थः ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति शसः शे आदेशः । सजोषाः । तेनैव
द्विवचनस्य सु आदेशः । हवे । द्वेजो लडुत्तमैकवचने बहुलं छंदसीति संप्र-
सारणं । शष्पगुणावादेशाः । शश्वत्तमायाः । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वचेत्युज्छादिषु
पाठादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टम एकोनविंशो वर्गः ॥

आ वां रथमिति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसस्य कक्षीवत आर्षं जागतमा-
श्विनं । तथा चानुक्रांतं । आ वां रथं दश जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विने
क्रतौ जागते छंदसीदं सूक्तमाश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं । आ वां रथमभूदिदं
यो वां परिजमेति चीणि । आ० ४. १५. । इति ॥

तच्च प्रथमामृचमाह ॥

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हुवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतवसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥ १ ॥

आ । वां । रथं । पुरुऽमायं । मनऽजुवं । जीरऽश्वं । यज्ञियं । जीवसे । हुवे ।

सहस्रऽकेतुं । वनिनं । शतवसुं । श्रुष्टीऽवानं । वरिवऽधां । अभि । प्रयः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वां युवयो रथं जीवसे जीवनार्थं प्रयो हविलक्षणमन्त्रमभिलक्ष्याहुवे । आह्वयामि । कीदृशं । पुरुमायं । बहुविधाश्वर्यं बहुविधकर्माणं वा । मनोजुवं । मन इव शीघ्रं गच्छंतं । जीराश्वं । जववदश्वोपेतं । यज्ञियं । यज्ञेष्वआह्वातुमर्हं । सहस्रकेतुं । अनेकध्वजं सहस्रस्य धनस्य केतयितारं ज्ञापयितारं वा । वनिनं । वनमित्युदकनाम । तद्वंतं । शतवसुं । शतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं । श्रुष्टीवानं । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं संभजमानं । यद्वा सुखवंतं । वरिवोधां । वरिव इति धननाम । वरिवसो धनस्य दातारं ॥ पुरुमायं । बहुव्रीहौ चित्रादित्वादन्तोदात्तत्वं । यद्वा । तत्पूर्वादर्थे आदित्वादच् । जीराश्वं । जु इति गत्यर्थः सौचो धातुः । जोरी चेति रक् ईकारांतादेशश्च । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यज्ञियं । यज्ञिर्बिम्बां घखजावित्यर्थार्थं घप्रत्ययः । हुवे । ह्वेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । लुगित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक् । उवङ् । शतवसुं । शतवसुं । छांदसस्तकारोपजनः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ऊर्द्धा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्तसमयंत आ दिशः ।

स्वदामि घर्मे प्रति यंत्युतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारूहत् ॥ २ ॥

ऊर्द्धा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रऽयामनि । अधायि । शस्मन् । सं । अयंते । आ । दिशः ।

स्वदामि । घर्मे । प्रति । यंति । उतयः । आ । वां । ऊर्जानी । रथं । अश्विना । अरूहत् ॥ २ ॥

अस्य रथस्य प्रयामनि प्रगमने सति शस्मन् अश्विनोः शंसने स्तवने धीतिरस्मदीया बुद्धिरूर्ध्वोन्मुखा प्रत्यधायि । प्रत्यस्थायि । तदनंतरं दिशो देष्टव्याः स्तुतयोऽपि समयंते । अश्विभ्यां संगच्छंते । आकारः समुच्चये । अहं च स्तोता

घर्मे महावीरस्थं यद्वा क्षरणशीलाज्यादिकं हविः स्वदामि । स्वादूकरोमि ।
 उतयोऽवितारो रक्षका ऋत्विजश्च प्रति यन्ति । घर्मे प्रति गच्छन्ति संस्कारार्थं ।
 अपि च हे अश्विनौ वां युवयो रथमूर्जानी सूर्यस्य दुहितारूहत् । आरूढवती ॥
 प्रयामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्निति कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवच-
 नाद्भावे मनिन् । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्मन् । शंसु स्तुतौ ।
 अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंयहार्यत्वादुपधा-
 नकारलोपः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अयन्ते । अय पय गतौ । भौवा-
 दिकोऽनुदात्तेत् । उतयः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामित्यवतेः कर्तरि क्तिच् । ज्वरत्-
 रेत्यादिना वकारोपधयोरूट् । अरूहत् । कृमृदरूहिभ्य इति च्लेरडादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अगमत शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।

युवोरहं प्रवणे चेकिते रथो यदश्विना वहथः सूरिमा वरं ॥ ३ ॥

सं । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगमत । शुभे । मखाः । अमिताः । जायवः । रणे ।

युवोः । अहं । प्रवणे । चेकिते । रथः । यत् । अश्विना । वहथः । सूरिं । आ । वरं ॥ ३ ॥

मखा मखवंतो यज्ञोपेता अमिता अपरिमिता जायवो जयशीला मनुष्या
 रणे संग्रामे शुभे शोभनाय धनाय तदर्थं मिथः पस्पृधानासोऽन्योन्यं स्पर्धमाना
 यद्यदा समगमत । संगच्छन्ते । तदानीं हे अश्विना अश्विनौ युवोरहं युवोरेव
 रथः प्रवणे प्रकर्षेण संभजनीये भूतले चेकिते । ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवामेव
 रक्षणार्थं शीघ्रं रथेनागच्छथ इत्यर्थः । यद्येन रथेन सूरिं स्तोतारं प्रति वरं श्रेष्ठं
 धनमावहथः । प्रापयथः । स रथ इत्यर्थः ॥ पस्पृधानासः । स्पर्ध संघर्षे । छांदसो
 लिट् । तस्य लिटः कानजादेशः । छांदसं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च ।
 अगमत । गमेश्छांदसो लङ् । समो गम्यृच्छिभ्यामित्यात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । ऋत्यादादेशः । गमहनेत्युपधालोपः । मखाः । मखो यज्ञः । अश्व-
 आदित्वादच् । जायवः । जि जये । कृवापाजीत्यादिनोण् । चेकिते । कित
 ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताच्छांदसो वर्तमाने लिट् । अतोलोपयलोपौ । यत् । सुपां
 सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवं भुज्यं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहता पितृभ्य आ ।

यासिष्टं वर्तिर्वृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महि चेति वामवः ॥ ४ ॥

युवं भुज्यं भुरमाणं विऽभिः । गतं । स्वयुक्तिऽभिः । निऽवहता । पितृऽभ्यः । आ ।

यासिष्टं । वर्तिः । वृषणा । विऽजेन्यं । दिवः । दासाय । महि । चेति । वामं । अवः ॥ ४ ॥

वृषणा कामानां वर्षितारौ हे अश्विनौ युवं युवां भुरमाणं विभिरश्विर्भ्रियमाणं गतं समुद्रे निमग्नं भुज्यं तुयपुत्रं स्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्विनौ-विशेषैश्च निवहता नितरां वहंतौ पितृभ्य आ । आङ् मर्यादायां । यत्र पितरस्तुयादयं आसते तावत्पर्यंतमित्यर्थः । विजेन्यमिति दूरस्थं । दूरे वर्तमानं वर्तिस्तुयस्य गृहं प्रति यासिष्टं । अगच्छतं । अपि च । दिवोदासाय राज्ञे कृतं युवयोः संबन्धवो रक्षणं शंबरहननरूपं महि महङ्गभीरं चेति । अस्माभिर्ज्ञायते ॥ भुरमाणं । डुभृज् धारणपोषणयोः । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन शः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । पितृभ्य आ । मर्यादायामाङ्ः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पा० १. ४. ८९. । पंचम्यपाङ्परिभिः । पा० २. ३. १०. । इति पंचमी । यासिष्टं । या प्रापणे । यमरमनमातां सक् चेति सगागमः । सिच इडागमः । विजेन्यं । विजनो दूरदेशः । तत्र भवं विजेन्यं । भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणी येमतुरस्य शर्ध्वं ।

आ वामं पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत जेन्या युवां पती ॥ ५ ॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजं । रथं । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्ध्वं ।

आ । वामं । पतिऽत्वं । सख्याय । जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवां । पती इति ॥ ५ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवोर्युवयोर्वाणी वननीयौ प्रशस्यावश्चौ युवायुजं युवाभ्यां युज्यमानं रथमाजिधावनसमयेऽस्य रथस्य यच्छर्ध्वं प्राप्यमादित्याख्यमवधिभूतं लक्ष्यं वपुषे शोभनार्थं तच्चेमतुः । सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रापयामासतुः । तदनंतरं चाजग्मुषागतवती जेन्याजिधावनेन जीयमाना योषा सूर्या सख्याय

सखित्वाय युवां युवयोः पतित्वमवृणीत । कथमिति । मम युवामेव पती
 भर्ताराविति ॥ युवोः । षष्ठीद्विवचने योऽचीति यत्वस्य सर्वविधीनां छंदसि
 विकल्पितत्वादभावे शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं ।
 युवायुजं । युवावौ द्विवचन इति द्वार्थाभिधायकस्य युष्मच्छब्दस्याविभक्तावपि
 व्यत्ययेन युवादेशः । शर्ध्यं । शृधु प्रसहने । अस्माख्यंतादचो यदिति यत् ।
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जग्मुषी । गमेर्लिटः कसुः । उगितश्चेति डीप् ।
 वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । गमहनेत्युपधालोपः । जेन्या । जि जये ।
 औणादिक अन्यप्रत्ययद्विलोपश्च ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

युवं रेभं परिषूतेरुथथो हिमेन घर्मे परितप्तमचये ।

युवं शयोरेवसं पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वंदनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युव । रेभं । परिऽसूतेः । उरुथथः । हिमेन । घर्मे । परिऽतप्तं । अचये ।

युवं । शयोः । अवसं । पिप्यथुः । गवि । प्र । दीर्घेण । वंदनः । तारि । आयुषा ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां रेभमृषिं परिषूतेः परितः प्रेरकादुपद्रवादुपपतनादो-
 रुथथः । अरुथथः । उरुथती रक्षाकर्मति यास्कः । तथाचये ऋषये परितप्तं
 परितस्तप्तं घर्ममसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्तं दीप्यमानं तुषामिं हिमेन शीतेनीदकेना-
 वारयेथां । यद्वा हविषामचये भक्षयिचेऽग्नये परितप्तं सूर्यकिरणैः संतप्तं घर्मे ।
 अहर्नामैतत् । अहर्हिमेन वृष्ट्युदकेन हविःसंपादकव्रीह्याद्युत्पत्त्यर्थमवारयेथां ।
 अपि च । शयोरेतत्संज्ञस्य ऋषेर्गवि निवृत्तप्रसवायां धेनाववसं रक्षकं पयो युवं
 युवां पिप्यथुः । प्रवर्धितवन्तौ । तथा जीर्णागो वंदन ऋषिर्दीर्घेणायुषा प्रतारि ।
 युवाभ्यां प्रवर्धितः । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसं । अवतेरीणादिकाऽसच् ।
 पिप्यथुः । प्यायी वृद्धौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिङ्ग्रङोश्चेति पीभावः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

युवं वंदनं निर्वृत्तं जरण्यया रथं न दंसा करुणा समिन्वथः ।

✓ क्षेत्वादा विप्रं जनयो विपन्यया प्र वामच विधत्ते दंसना भुवत् ॥ ७ ॥

युवं। वंदनं। निःऽर्जतं। जरण्यया। रथं। न। दत्ता। करणा। सं। इन्वयः।
 क्षेत्रात्। आ। विप्रं। जनयः। विपन्यया। प्रा। वां। अच। विधते। दंसना। भुवत् ॥ ७ ॥

हे दत्तावश्विनौ युवं युवां जरण्यया जरया निर्जतं निःशेषेण प्राप्तं वंदन-
 मृषिं करणा कर्मणां कर्तारौ शिल्पकुशलौ युवां समिन्वयः। समधत्तं। पुनर्यु-
 वानमकुरुतं। तत्र दृष्टान्तः। रथं न। यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं रथं पुनरथभिनवं
 करोति तद्वत्। अपि च। विपन्यया स्तुत्या गर्भस्थेन वामदेवेन स्तुतौ संतौ
 क्षेत्रादा। आकारः समुच्चये। मातुरुदरलक्षणाज्जन्मस्थानाद्विप्रं मेधाविनं तमृषिं
 जनयः। जनयथश्च। तथा वां युवयोर्दंसना रक्षणात्मकं कर्माचास्मै विधते परि-
 चरते यजमानाय प्रभुवत्। प्रभवतु। रक्षितुं समर्थं भवतु ॥ निर्जतं। ऋ गतौ।
 कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। जरण्यया। जरणक्रियायां
 जरण्या। अन्त्यावस्थाच्छंदसि चेति यः। करणा। करोतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
 युच्। इन्वयः। इवि व्याप्तौ। इदित्वाच्। भौवादिकः। जनयः। जनी प्रादुर्भावे।
 णिच्युपधावृद्धिः। जनी जृष् क्लसु रंजोऽमंताश्चेति मित्त्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं।
 छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुक्त्वाखेरनिटीति णिलोपः। विपन्यया। पन स्तुतौ।
 अघ्नादयश्चेति भावे यत्। व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं। विधते। विध विधाने। तौदा-
 दिकः। लटः शतृ। शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं। भुवत्। भवतेर्लेट्यडागमः।
 बहुलं छंदसीति शपो लुक्। भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निबाधितं।

स्वर्वतीरित ऊतीर्युवोरहं चित्रा अभीके अभवन्नभिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतं। कृपमाणं। पराऽवति। पितुः। स्वस्य। त्यजसा। निऽबाधितं।

स्वःऽवतीः। इतः। ऊतीः। युवोः। अहं। चित्राः। अभीके। अभवन्। अभिष्टयः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ परावति दूरदेशे समुद्रमध्ये स्वस्य पितुस्तुयस्य त्यजसा त्यागेन
 निबाधितं पीडितं भुज्यं कृपमाणं युवां स्तुवंतमगच्छतं। युवां रक्षणार्थं गतवन्तौ।
 यस्मादेवं तस्मात् हे अश्विनौ स्वर्वतीः स्वर्वत्यः शोभनगमनयुक्ता इत इतो
 मुखाच्चित्राश्चायनीया युवोरहं युवयोरेवोतीरूतयो रक्षा अभीके समीपेऽभिष्टयः
 सर्वैः प्राणिभिरभ्येषणीया अभवन्। भवन्ति ॥ कृपमाणं। कृपतिः स्तुतिकर्मा।

अयं च तुदादिर्द्रष्टव्यः । स्वर्वतीः । सुपूर्वादतेर्भावे विच् । ततो मतुप् । छंदसीर
इति मतुपो वत्वं । अभिष्टयः । इषु इच्छायां । भावे क्तिन् । शकंधादित्वात्पररूपत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति ।

युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामश्वं वदत् ॥ ९॥

उत । स्या । वां । मधुऽमत् । मक्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य । औशिजः । हुवन्यति ।

युवं । दधीचः । मनः । आ । विवासथः । अथ । शिरः । प्रति । वां । अश्वं । वदत् ॥ ९॥

उत अपि च हे अश्विनौ मधुमन्मधुमंतौ वां युवां स्या सा मक्षिका सरधा
मधुकामा सत्यरपत् । अस्तौत् । तथौशिज उशिजः पुचः कक्षीवान् सोमस्य
पानेन युवयोर्मदे हर्षे निमित्तभूते सति हुवन्यति । युवामाह्वयति । युवं युवां
च तस्यै मक्षिकायै मधु दातुं मधुविद्यार्थिनौ संतौ दधीच आथर्वणस्य ऋषेर्म-
नश्चित्तं शुश्रूषया आविवासथः । पर्यचरतं । अथानंतरं तस्मिन्प्रीते सत्यश्वं
युवाभ्यां प्रतिहितमश्वस्य संबन्धि यच्छिरस्तद्वां युवां प्रति मधुविद्यामवदत् । स
ऋषिराश्वेन शिरसोपदिष्टवानित्यर्थः ॥ मधुमत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ।
अरपत् । रप लप व्यक्तायां वाचि । मदे । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति
भावेऽप् । हुवन्यति । ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । बहुलं
छंदसीति संप्रसारणं । हवनमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । अंत्यलोप-
श्छांदसः । वर्णव्यापस्योत्वं । अश्वं । अश्वे भवमश्वं । भवे छंदसीति यत् ॥

दशमीमृचमाह ॥

युवं पेदवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शैरभिद्युं पृतनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिंद्रमिव चर्षणीसहं ॥ १० ॥

युवं । पेदवे । पुरुऽवारं । अश्विना । स्पृधां । श्वेतं । तरुतारं । दुवस्यथः ।

शैर्यः । अभिऽद्युं । पृतनासु । दुष्टरं । चर्कृत्यं । इंद्रंऽइव । चर्षणिऽसहं ॥ १० ॥

अश्विना हे अश्विनौ पेदवे पेदुनास्ते राज्ञे पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं स्पृधां
संयामे स्पर्धमानानां शत्रूणां तरुतारं तारकं श्वेतं शुभ्रवर्णमिंद्रालम्बमश्वं युवं

युवां दुवस्यथः । दत्तवंतौ । पुनरपि कीदृशं । शयैः । शीर्येत इति शर्या योद्धारः ।
 तैः पृतनासु संग्रामेषु दुस्तरं । तरीतुमशक्यं । अभिद्युं । अभिगतदीप्तिं । चर्कृत्यं ।
 सर्वेषु कार्येषु पुनः पुनः प्रयोज्यं । इन्द्रमिव चर्षणीसहं । इन्द्रो यथा शत्रूनभिभवति
 एवं शत्रुजनानामभिभवितारमित्यर्थः ॥ स्पृधां । स्पर्धं संघर्षं । क्षिप् चेति क्षिप् ।
 चशब्देन दृशियहणानुकर्षणात्तस्य च विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वादकारस्य लोपो
 रेफस्य च संप्रसारणं । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । तरुतारं । तृ प्लवनतर-
 णयोः । अस्मात्तृचि यसितस्त्वभितस्तभितेत्यादौ निपातनादूपसिद्धिः । चर्कृत्यं ।
 करोतेर्यङ्लुगंताद्विभाषा कृवृषोरिति क्यप् । ततस्तुक् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टम एकविंशो वर्गः ॥

का राधदिति द्वादशर्चं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । का राधद्वादशांत्या
 दुःस्वप्ननाशिन्याद्या गायत्री द्वितीया ककुप् तृतीयाचतुर्थ्यां काविराणनष्टरूपी
 पंचमी तनुशिरा षष्ठ्यक्षरैरुष्णिग्विष्टारबृहती कृतिर्विराट् तिस्रो गायत्र्य इति ।
 अस्यायमर्थः । अनुवृत्तेरौशिजो दीर्घतमसः कक्षीवानृषिः । आद्या गायत्री ।
 विद्वांसावित्येषा ककुप् मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । मध्यमश्चेत्ककुबिति हि
 तल्लक्षणं । तृतीया ता विद्वांसेत्येषा काविराट् । नवकयोर्मध्ये जागतः काविरा-
 डित्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्थी विपृच्छामीत्येषा नष्टरूपी । नववैराजत्रयोद-
 शैर्नष्टरूपीत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । प्र या घोष इत्येषा पंचमी तनुशिरा । एका-
 दशिनोः परः षट्कस्तनुशिरित्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । श्रुतं गायत्रमित्येषा षष्ठी
 यद्यपि पादसंख्ययोष्णिङ् भवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् । युवं हीति सप्तमी
 विष्टारबृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहतीति तल्लक्षणोपेतत्वात् । मा
 कस्मा इत्यष्टमी कृतिः । जागतावष्टकश्च कृतिरित्युक्तलक्षणसद्भावात् । दुही-
 यन्निति नवमी विराट् । दशम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आश्विनं वै इति वैशब्द-
 प्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमाश्विनं । अध स्वप्नस्येत्यंत्या दुःस्वप्ननाशनं
 प्रतिपाद्यते । अतो या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन तदेव देवता ॥ सूक्तवि-
 नियोगो लैंगिकः । घर्माभिष्टव आदितो नवर्चो विनियुक्ताः । सूच्यते हि ।
 का राधद्वाश्चिना वामिति नवाभात्यग्निः । आ० ४. ६. इति ॥ का राधद्वा-
 चाश्चिना वामिति नवविष्टदस इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

का राधञ्चोवाश्विना वां को वां जोष उभयोः । कथा विधात्यप्रचेताः ॥ १ ॥

का । राधत् । होवा । अश्विना । वां । कः । वां । जोषे । उभयोः । कथा । विधाति ।
अप्रचेताः ॥ १ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवां का होवा । वाङ्ममैतत् । कीदृशी स्तुतिलक्षणा वाक् राधत् । आराधयति । प्रीतौ करोति । युवयोर्माहात्म्यानुरूपा स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः । किंच वां युवयोरुभयोर्जोषे जोषणे सेवने प्रीणने वा समर्थः कः स्तोता विद्यते । युष्मद्गुणाभिज्ञः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । अप्रचेता युवयोर्माहात्म्यमजानंश्च कथा केन प्रकारेण विधाति । युवां परिचरति । युष्मद्विषयं परिचरणमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ राधत् । राध साध संसिद्धौ । लेट्-डागमः । जोषे । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । कथा । या हेतौ च छंदसीति किंश्चात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । विधाति । विध विधाने । तौदादिकः । लेट्-डागमः । अप्रचेताः । प्रकृष्टं चेतो यस्यासौ प्रचेताः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

विद्वांसाविदुरः पृच्छेदविद्वानित्यापरो अचेताः । नू चिन्नु मर्ते अक्रौ ॥ २ ॥

विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्या । अपरः । अचेताः । नु । चित् ।

नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

इत्येत्यमनेन पूर्वोक्तप्रकारेणाविद्वान् अज्ञः स्तोता विद्वांसावित् सर्वज्ञावश्विनावेव दुरो द्वाराणि स्तुतिपरिचरणयोरुपायभूतान्मार्गान्पृच्छेत् । प्रष्टुमर्हति । अपरोऽश्विभ्यामन्यः सर्वोऽप्यचेताः । यस्माच्चेतसा ज्ञानेन रहितस्तस्मादश्विनावेव पृच्छेदित्यर्थः । तौ चाक्रौ शत्रुभिरनाक्रांतावश्विनौ नू चित् क्षिप्रमेव मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुग्रहकतया सनिं धत्त इति वाक्यशेषः ॥ इत्या । या हेतौ च छंदसीति थाप्रत्ययः । इदम इश् । एतेतौ रथोः । पा० ५. ३. ४. । इतीजावः । यदि या हेतौ चेत्यच्चेदमश्वस्य नानुवृत्तिस्तदानीमिदमस्थमुः । एतदंतात्परस्या विभक्तेर्यत्ययेन सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । अक्रौ । क्रमु पादविक्षेपे । अस्मात् नञ्युपपदे कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्यपि जनसनखनक्रमगमो

विडिति विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ता वि॒द्वांसा॑ ह॒वामहे॑ वा॒ ता नो॑ वि॒द्वांसा॑ म॒न्म वो॒चेत॑म॒द्य ।

प्रा॒र्च॒द्दय॑मानो यु॒वाकुः॑ ॥ ३ ॥

ता । वि॒द्वांसा॑ । ह॒वामहे॑ । वा॒ । ता । नः । वि॒द्वांसा॑ । म॒न्म । वो॒चेत॑ । अ॒द्य ।

प्र । आ॒र्च॒त् । द॒य॑मानः । यु॒वाकुः॑ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ विद्वांसा सर्वज्ञौ ता वां तौ युवां हवामहे । आह्वयामहे । ता-
वाहूतौ विद्वांसाभिज्ञौ युवां नोऽस्मभ्यं मन्म मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रमद्या-
स्मिन्काले वोचेतं । ब्रुवाणौ भूयास्तं । स चाहं युवाकुर्युवां कामयमानः स्तुत्या
संयोजयन्वा दयमानो युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चत् । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ता ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वोचेतं । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ब्रुवो वचिः ।
लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । आर्चत् । अर्च पूजायां । भौवादिकः ।
तिङां तिङो भवन्तीति मिपस्तिवादेशः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसा-
दानेषु । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते ।
युवाकुः । युवां कामयत इति युवाकुः । मितद्रादिभ्य उपसंख्यानमिति डुप्र-
त्ययः । अविभक्तावपि व्यत्ययेन युवावौ द्विवचन इति युवादेश आत्वं च ।
यद्वा यु मिश्रणे । औणादिकः काकुप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि पृ॒च्छामि॑ पा॒क्या॒ङ् न दे॒वान्वषट्कृत॑स्याद्भुतस्य द॒स्रा ।

पा॒तं च॒ स॒ह्य॑सो यु॒वं च॒ र॒भ्य॑सो नः ॥ ४ ॥

वि । पृ॒च्छामि॑ । पा॒क्या॒ । न । दे॒वान् । वषट्कृतस्य । अद्भुतस्य । द॒स्रा ।

पा॒तं । च॒ । स॒ह्य॑सः । यु॒वं । च॒ । र॒भ्य॑सः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां विपृच्छामि । विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि । पाक्या न । पक्तव्य-
प्रज्ञानान् परिपक्वमतीनयान् देवान् न पृच्छामि । किंतु युवामेव सर्वज्ञौ पृच्छा-
मीत्यर्थः । हे दस्रा दर्शनीयौ तौ युवां वषट्कृतस्य वषट्कारेणामौ हुतस्याद्भु-

तस्याश्चर्यभूतस्य महतः सह्यसोऽतिशयेन बलवतो बलोत्पादकस्य सोमस्य
स्वांशलक्षणमेकदेशं पातं च । नोऽस्मांश्च रभ्यसोऽतिशयेन रभस्विनः प्रौढो-
द्यमान्कुरुतं ॥ पाक्या । पचेर्ऋहलोर्ण्यत् । चजोः कु धिष्यतोरिति कुत्वं । तित्स्वरः ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । वषट्कृतस्य । वषट्शब्दस्योर्योदित्वेन गतित्वाङ्-
तिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पातं । पा पाने । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
सह्यसः । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलं । असुन् । तदस्यास्तीति सहस्वी ।
मत्वर्थीयो विनिः । तत आतिशायनिक ईयसुन् । विन्मतोर्लुक् । छांदस ईकार-
लोपः । रभ्यसः । रभ राभस्ये । राभस्यं कार्योपक्रमः । पूर्ववत्प्रक्रियोन्नेया ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पज्जियो वा ।

प्रैषयुर्न विद्वान् ॥ ५ ॥

प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा । यजति । पज्जियः । वा ।

प्र । इषऽयुः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ प्र भवति समर्था भवति सा वाक् या वाक् युष्मत्स्तुतिरूपा घोषे
घोषाख्यायाः पुत्रे सुहस्ताख्ये ऋषौ भृगवाणे न भृगौ च शोभे । शोभते । यया
च स्तुतिलक्षणया वाचा पज्जियः । पज्जा अंगिरसः । तेषां कुलोत्पन्नः कक्षीवान्वां
युवां यजति । स्तौति । सापि शोभत इत्यर्थः । इषयुर्न । इषमन्नमात्मनः काम-
यमानश्च विद्वान् स्तुत्यभिज्ञः कक्षीवानृषिः प्र भवतु । युष्मदनुग्रहात्संपूर्णकामो
भवत्वित्यर्थः ॥ घोषे । घोषा नाम काचिद्ब्रह्मवादिनी कक्षीवतः पुत्री । अचोप-
चारात्तद्वाचकं प्रातिपदिकं पुत्रे वर्तते । भृगवाणे । चिरंतनो भृगुरिवाचरति ।
सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप् । धातुसंज्ञायां व्यत्ययेन लटः शानच् । शवादि ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः । वृषादिः । शोभे । शुभ दीप्तौ । लोपस्त
आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इषयुः । इष गतौ । इष्यति गच्छतीतीषमन्नं ।
इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । इषु इच्छायां । इष्यते सर्वैः प्राणिभिरितीषमन्नं ।
व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशब्देन संहितायां प्रादूहोढोढेष्वेष्टेषु वृद्धिर्वक्तव्या
। पा० ६. १. ८९. ३. । इति वृद्धिः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

श्रुतं गाय॒त्रं त॒क॒वान॒स्याहं चि॒द्धि रि॒रेभ॑श्चि॒ना वां ।

आ॒क्षी शु॒भस्प॒ती दन् ॥ ६ ॥

श्रु॒तं । गा॒य॒त्रं । त॒क॒वान॒स्य । अ॒हं । चि॒त् । हि । रि॒रेभ॑ । अ॒श्चि॒ना । वां ।

आ । अ॒क्षी इति॑ । शु॒भः । प॒ती इति॑ । दन् ॥ ६ ॥

हे अश्चिना अश्चिनौ गायत्रं गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्रसाम्ना निष्पन्नं निष्पाद्यं वा स्तोत्रं त्रकवानस्य स्वलङ्घनेरंधस्य ऋज्ज्वाश्वस्य संबंधि श्रुतं । शृणुतं । अहं चित् अहमिव वां युवां स हि रिरेभ । स्तुतवान् । किं कुर्वन् । हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालयितारौ जलस्य वा स्वामिनौ अक्षी युवाभ्यामादन् । चक्षुषी आददानः । तस्मा इव मह्यमप्यभिमतफलं प्रयच्छतमिति भावः ॥ श्रुतं । श्रु श्रवणे । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । त्रकवानस्य । त्रक गतौ । अत्र गतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मंदगतिलक्ष्यते । औणादिक उपत्ययः । भृगवाण इतिवत् प्रक्रियोन्नेया । रिरेभ । रेभृ शब्दे । अक्षी । ई च द्विवचन इत्यक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः । स चोदात्तः । शुभस्पती । सुबामंचिते परांगवात्स्वर इति षष्ठ्यंतस्य परांगवद्भावात्पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकामंचितानुदात्तत्वं । दन् । आङ्पूर्वाद्दातेराङो दोऽनास्यविहरणे । पा० १. ३. २०. । इत्यात्मनेपदं । व्यत्ययेन शतृ । जुहोत्यादित्वात् श्रुः । द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः । छंदस्युभयथेत्युभयथाश्रयणात् शतुः सार्वधातुकत्वेन डित्वं । आर्द्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यु॒वं ह्या॒स्तं म॒हो र॒न्धु॒वं वा॒ यन्नि॒रत॑तंस॒तं ।

ता नो॑ व॒सू सु॒गो॒पा स्या॑तं पा॒तं नो॒ वृ॒काद॑घा॒योः ॥ ७ ॥

यु॒वं । हि । आ॒स्तं । म॒हः । रन् । यु॒वं । वा॒ । यत् । निः॒ऽअ॒त॑तंस॒तं ।

ता । नः॒ । व॒सू इति॑ । सु॒ऽगो॒पा । स्या॑तं । पा॒तं । नः॒ । वृ॒कात् । अ॒घऽयोः ॥ ७ ॥

हे अश्चिनौ महो महतो धनस्य रन् रातारौ दातारौ युवं युवां कंचनास्तं ।
--- निरततंसतं । धनानि निरगमयतं । रक्षकौ विनाशकावपि युवामेवेत्यर्थः ।

हे वसू वासयितारावश्विनौ तादृशौ युवां नोऽस्माकं सुगोपा सुष्ठु गोपायितारौ
रक्षितारौ स्यातं । भवतं । अपि च । नोऽस्मानघायोरघं पापफलमस्माक-
मिच्छतो वृकात्सेनात्पातं । रक्षतं ॥ महः । महतः । छांदसोऽच्छब्दलोपः ।
रन् । दन्वितिवत्प्रक्रियोन्नेया । व्यत्ययेनैकवचनं । निरततंसतं । तसि अलंकारे ।
अस्माक्यंताल्लुङि णिश्चिदुसुभ्य इति च्छेद्यङ् द्विर्वचनादि च । गुत्संज्ञाया लघु-
संज्ञया बाधितत्वात्सन्वज्ञावाभावः । सुगोपा । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ।
अघायोः । अघं परेषामिच्छति छंदसि परेच्छायामिति क्यच् । अश्वाघस्यादि-
त्यात्वं । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

मा कस्मै धातमभ्यमिचिणे नो माकुचा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिन्धीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातं । अभि । अमिचिणे । नः । मा । अकुच । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।

स्तनऽभुजः । अशिन्धीः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ अमिचिणे । अमिचं मिचराहित्यं । तद्वन्ते कस्मै चिदपि शत्रवे
नोऽस्मान्माभिधातं । आभिमुख्येन मावस्थापयतं । अपि च नोऽस्माकं गृहेभ्यः
सकाशास्तनाभुजः स्तनैर्वत्सान्मनुष्यांश्च पालयंत्यो धेनवो गावोऽशिन्धीः शि-
शुना वत्सेन विरहिता अस्मदीये गृहेऽश्याना वा सत्योऽकुच चिदस्माभिरगम्ये
प्रदेशे मा गुः । मा गच्छंतु ॥ धातं । धाजो माङि लुङि गातिस्येति सिचो
लुक् । न माङ्गो ग इत्यङ्भावः । अकुच । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । गुः । इण् गतौ । इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्येति सिचो लुक् ।
आत इति ऋजुस् । स्तनाभुजः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । स्तनैर्भुजंति पाल-
यंतीति स्तनाभुजः । क्विप् । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः ।
अशिन्धीः । सख्यशिन्धीति भाषायां । पा० ४. १. ६२. । इति छंदस्यपि व्यत्ययेन
निपातनं द्रष्टव्यं । यद्वा । शिशुरस्यास्तीति शिन्धी । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय
ईकारः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ।
अथवा । शीङ् स्वप्ने । उत्सर्गच्छंदसीति किप्रत्ययः । द्विर्वचनह्रस्वत्वे । एरनेकाच्
इति यण् । छांदसो वकारः । पूर्ववत्समासस्वरौ ॥

नवमीमृचमाह ॥

दुहीयन्मिचधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मिचऽधितये । युवाकु । राये । च । नः । मिमीतं । वाजऽवत्यै ।

इषे । च । नः । मिमीतं । धेनुऽमत्यै ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिभिर्यावयितारः संयोजयितारो वा स्तोतारो मिचधितये मिचाणां बंधुजनानां धारणार्थं दुहीयन् । युष्मत्सकाशाच्चनानि दुहन्ति प्राप्नुवन्ति । अतो नोऽस्मानपि वाजवत्यै वाजयुक्ताय च राये धनाय मिमीतं । कुरुतं । तथा धेनुमत्यै धेनुभिर्युक्तायेषेऽन्नाय च नोऽस्मान्मिमीतं । कुरुतं । अस्मभ्यं स्तोतृभ्यो बलयुक्तं धनं गीयुक्तमन्नं च प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन् । दुह प्रपूरणे । दुहिर्दोहः । इगुपधात्किदिति भाव इप्रत्ययः । दुहिमात्मन इच्छति दुहीयति । सुप आत्मनः क्यच् । दुहीयतेर्लेट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । दुहेर्लिङि ऋस्य रन् । पा० ३. ४. १०५. । इति व्यत्ययेन रनादेशभावे रूपमेतत् । छांदसोऽन्त्यलोपः । यद्वा रनादेशे कृते छांदसो रेफस्य यकारः । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगृह्णन्ति । युवाकु । सुपां सुलुगिति जसो लुक् । मिमीतं । माङ् माने शब्दे च । जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अश्विनोरसनं रथमनश्च वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरि चाकन ॥ १० ॥

अश्विनोः । असनं । रथं । अनश्च । वाजिनीऽवतोः । तेन । अहं । भूरि । चाकन ॥ १० ॥

वाजिनीवतोः । वाजोऽन्नं बलं वा । तद्वत्क्रियावतोरश्विनोरनश्चमश्चरहितमश्चराहित्येऽपि सामर्थ्यातिशयेन गच्छतं रथमसनं । अहं स्तोता समभजं । तेन च रथेन भूरि प्रभूतं श्रेयश्चाकन । कामये ॥ असनं । वन षण् संभक्तौ । लङ् । चाकन । कन दीप्निकांतिगतिषु । छांदसो लिट् । एलुत्तमो वेति णिङ्स्य विकल्पनाद्बृहद्भावः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अयं समह मा तनूह्याते जनाँ अनु । सोमपेयं सुखो रथः ॥ ११ ॥

अयं।समह।मा।तनु।ऊह्याते।जनान्।अनु।सोमऽपेयं।सुऽखः।रथः॥११॥

हे समह धनेन सहित हे रथ अयं पुरोवर्ती त्वं मा मां तनु । विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्धं कुरु । यद्वा । अयमानं त्वां प्राप्नुवंतं मामिति योज्यं । स च सुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वा रथो जनाननु स्तोतृजनेषु सोमपेयं सोमपानं प्रत्यूह्याते । उह्याते । अश्विभ्यां नीयते । अतोऽश्विभ्यां यद्दीयते तत्सर्वं रथ एव ददातीति रथं संबोध्य प्रार्थना ॥ अयं । इदोऽयं पुंसि । पा० ७. २. १११. यद्वा अयं पयं गतौ । पचाद्यच् । समह । मघमिति धननाम । मघेन सह वर्तत इति समघः । छांदसो वर्णविकारः । यद्वा । मह पूजायां । महयति पूजयतीति महो धनं । पचाद्यच् । ऊह्याते । वह प्रापणे । कर्मणि लेढ्या-डागमः । यजादित्वात्संप्रसारणं । तस्य छांदसो दीर्घः । अदुपदेशाल्लसार्वधातु-कानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । सोमपेयं । पा पाने । अचो यदिति भावे यत् । ईद्यतीति ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्र-कृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अध स्वप्नस्य निर्विदेऽभुंजतश्च रेवतः । उभा ता वसिं नश्यतः ॥ १२ ॥

अध।स्वप्नस्य।निः।विदे।अभुंजतः।च।रेवतः।उभा।ता।वसिं।नश्यतः॥१२॥

अधेदानीं प्रभातसमये स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति निर्विदे । निर्विणोऽस्मि । तथा-भुंजतः परानरक्षतो रेवतो धनवतश्च पुरुषस्य एवंभूतं पुरुषं प्रत्यपि नि-र्विणोऽस्मि । यतस्तावुभौ वसिं क्षिप्रं नश्यतः । नाशं प्राप्तुः । स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते कदर्थस्येव धनमभुक्तमदत्तं सत् क्षिप्रमेव नश्यति । तदुभयविषयो निर्वेदो मां बाधत इत्यर्थः । अत्र स्वप्नमात्रस्यासत्त्वप्रतिपादनेन दुःस्वप्नस्याप्यसद्भावः प्रतिपादितः । अत एषा दुःस्वप्ननाशिनीति युज्यते ॥ स्वप्नस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विदे । विट् लाम्भे । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्बुभभावः । रेवतः । रयिशब्दान्मतुप् ।

रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत् । रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वमिति तस्योदात्तत्वं । उभा ता । उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले सप्तदशोऽनुवाकः ॥

अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र कदित्येति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कदित्या पंचोना वैश्वदेवं वेति । अनुवर्तमानः कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा इंद्रो वा देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

कदित्या नृः पात्रं देवयतां अवज्जिरो अंगिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानद्विश् आ हर्म्यस्योरु क्रंसते अध्वरे यजत्रः ॥ १ ॥

कत् । इत्या । नृन् । पात्रं । देवऽयतां । अवत् । गिरः । अंगिरसां । तुरण्यन् ।

प्र । यत् । आनद्व । विशः । आ । हर्म्यस्य । उरु । क्रंसते । अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

नृः पात्रं नृपाता नृणां स्तुतेर्नृणां पुरुषाणां रक्षणशील इंद्रस्तुरण्यन् गोरूपं धनं प्रेरयन् देवयतां देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वेन्द्रमात्मन इच्छता-मंगिरसामृषीणामस्माकमित्येत्थं प्रयुज्यमाना गिरः स्तुतीः कत् कदा कस्मिन्काले अवत् । शृणुयात् । यद्यदा स इंद्रो हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितगृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबन्धिनो विश ऋत्विग्लक्षणात्मनुष्ठानाभिमुख्येन प्रानद्व । प्राप्नोति । तदानी-मध्वरेऽस्मदीये यज्ञे यजत्रो यष्टयः सन् उरु बहुलं क्रंसते । क्रमते । स्वयमे-वोत्सहत इत्यर्थः ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपश्छांदसः । नृः पात्रं । नृन् पे । पा० ८. ३. १०. । इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारः सानुनासिकः । पात्रं । पा रक्षणे । ताच्छीलिकस्तृन् । व्यत्ययेन सोरमादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुष्ठाभाभावे यण् । देवयतां । सुप आत्मनः क्यच् । ततो लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवत् । श्रु अवणे । लेट्य-डागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तुरण्यन् । तुरण त्वरायां । कंडादिः । आनद्व । अश्रोतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । औ प्राप्ते व्यत्ययेन अम्विकरणः । घश्चादिषत्वे जश्त्वं । आडागमः । हर्म्यस्य । हर्म्यशब्दादर्शनादिवादच् । क्रंसते ।

क्रमु पादविक्षेपे । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । पा० १. ३. ३८. । इत्यात्मनेपदं । लेट्-
डागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । यजचः । अमिनक्षीत्यादिना यजेरचन्प्रत्ययः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स्तंभीञ्च द्यां स धरुणं प्रुषायहभुर्वाजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनु स्वजां महिषश्चक्षत व्रां मेनामश्चस्य परि मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तंभीत् । ह । द्यां । सः । धरुणं । प्रुषायत् । ऋभुः । वाजाय । द्रविणं । नरः । गोः ।

अनु । स्वऽजां । महिषः । चक्षत । व्रां । मेनां । अश्चस्य । परि । मातरं । गोः ॥ २ ॥

स इंद्रो द्यां द्युलोकं स्तंभीञ्च । स्तभाति खलु । तथा गोः पणिभिरपहतस्य
गोसमूहस्य वज्रस्योदकस्य किरणसमूहस्य वा नरो नेता । स इंद्र ऋभुः सूर्यात्मनोरु-
विस्तीर्णं भासमानः सन् द्रविणं सर्वैः प्राणिभिरभिद्रवणीयं धरुणं । उदकना-
मैतत् । सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकं वाजायान्नार्थं बलार्थं वा प्रुषायत् । प्रुणाति
सिंचति प्रवर्षतीत्यर्थः । अपि च । महिषः । महन्नामैतत् । महान्सूर्यरूपीन्द्रः
स्वजां स्वसकाशादुत्पन्नां व्रां । वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति व्रा रात्रिः ।
यद्वा । प्रकाशेन वृणोतीति व्रा उषाः । तामनु चक्षत । चष्टिः पश्यतिकर्मा ।
अनु पश्चात्पश्यति प्रकाशते । स्वयं प्रौढप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया
रात्रेरुषसश्च पश्चादुदेतीत्यर्थः । अपि चेदमपरमाश्चर्यं यदयमश्चस्य मेनां । स्त्री-
नामैतत् । स्त्रियं वडवां गोमातरं जननीं । परिवैपरीत्ये । विपरीतामकरोत् ।
कदाचिदिंद्रो लीलयाश्वायां गामुत्पादयामास । तदत्र प्रतिपाद्यते मंत्रांतरे चेन्द्र-
वाक्यरूपेणैतद्विस्पष्टमवगम्यते ॥ धरुणं । धारेणिलुक् चेत्युनप्रत्ययः । प्रुषायत् ।
प्रुष सुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । क्रियादिकः । लेट् डागमः । छंदसि शायजपीत्य-
हावपि आप्राप्तौ शायजादेशः । नरः । नृ नये । बहुलवचनादृदोरबिति कर्तर्यप् ।
चक्षत । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । छांदसो लङ् । बहुलं छंदसीति शपो
लुगभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नक्षद्वमरुणीः पूर्य राट् तुरो विशमंगिरसामनु द्यून् ।

तक्षद्वजं नियुतं तस्तंभद्यां चतुष्पदे नर्याय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हवँ । अरुणीः । पूर्वे । राट् । तुरः । विशां । अंगिरसां । अनु । द्यून् ।

तक्षत् । वज्रं । निऽयुतं । तस्तंभत् । द्यां । चतुःऽपदे । नर्याय । द्विऽपादे ॥ ३ ॥

अरुणीररुणवर्णा आरोचमाना वोषसो राट् राजयन्प्रकाशयन्सूर्यात्मिन्द्रः पूर्वे
पूर्वेर्ऋषिभिः प्रयुक्तं हवमिदानीमस्माभिः क्रियमाणमाह्वानं नक्षत् । नक्षतु ।
शृणोतु । कीदृशः । अनु द्यून् अनुदिवसं विशां मनुष्याणामंगिरसामृषीणां
स्तोतृणां तुरः । धनस्य प्रेरयिता । अपि च स इन्द्रो वज्रं स्वकीयमायुधं नियुतं
हन्त्येन सह नितरां युक्तं तक्षत् । अकरोत् । तथा द्यां द्युलोकं तस्तंभत् । अस्तं-
भयत् । यथाधो न पतति तथाकरोदित्यर्थः । किमर्थं । नर्याय नृभ्यो हिताय
चतुष्पदे गवाश्चादये द्विपादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नक्षत् । नक्ष
गतौ । लेट्यडागमः । पूर्वे । पूर्वेः कृतमिनियौ चेति यप्रत्ययः । राट् । राजृ
दीप्तौ । अस्मादंतर्भावितव्यर्थात् क्तिप् । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः ।
तक्षत् । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । तस्तंभत् ।
ष्टभि स्क्रभि गतिप्रतिबंधे । अस्माख्यंताल्लुडि चडि रूपं । चङ्गन्यतरस्यामित्यु-
पोत्तमस्योदात्तत्वं । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः । चतुष्पदे । चत्वारः
पादा अस्य । संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । चतुर्थ्येकवचने
भसंज्ञायां पादः पदिति पद्मावः । द्विपादे । पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं तु विशेषः ।
अयस्मयादित्वेन पदत्वाद्भसंज्ञाया अभावे पद्मावाभावः । द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्द्धसु
बहुव्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अस्य मदे स्वयं दा ऋतायापीवृतमुस्त्रियाणामनीकं ।

यच्च प्रसर्गे चिकुक्षिवर्तदप दुहो मानुषस्य दुरो वः ॥ ४ ॥

अस्य । मदे । स्वयं । दाः । ऋताय । अपिऽवृतं । उस्त्रियाणां । अनीकं ।

यत् । ह । प्रऽसर्गे । चिऽककुप् । निऽवर्तत् । अप । दुहः । मानुषस्य । दुरः । वरिति वः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्यृताय यज्ञार्थं स्वयं स्तुत्यमपीवृतं
पणिभिर्गुहासु निगूढमुस्त्रियाणां गवामनीकं संघं दाः । अंगिरोभ्यो दत्तवानसि ।
उत्तरार्द्धः परोक्षकृतः । यच्च यदा खलु प्रसर्गे युद्धे चिकुक्षु चिषु लोकेषूच्छ्रुत
इन्द्रो निवर्तत् । नितरां वर्तेत । तदानीं स इन्द्रो दुहो द्रोघुर्मानुषस्य मनोः संबं-

धिनोऽसुरस्य पणेः संबन्धीनि दुरो द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहितान्यपवः ।
 अपवृणोति । उच्चाटयति ॥ स्वर्ये । स्वर्यं शब्दोपतापयोः । ऋहलोर्ण्यत् । संज्ञा-
 पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बृद्धभावः । अपीवृतं । अपिपूर्वाद्बृणोतेः कर्मणि निष्ठा ।
 निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रसर्गे ।
 प्रकर्षेण सृज्यन्ते विमुच्यन्तेऽस्मिन्निषव इति प्रसर्गः । अधिकरणे घञ् । कृदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । छांदसस्थायादिस्वराभावः । निवर्तत् । वृत्तु वर्तने । लेट्-
 डागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वः । वृज् वरणे । छांदसो लुङि मन्त्रे घसेति
 च्लेर्लुक् । गुणे हल्ङ्गादिलोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तुरणे भुरण्यू ।

शुचि यत्ते रेक्ण आयजंत सबर्दुघायाः पय उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

तुभ्यं । पयः । यत् । पितरौ । अनीतां । राधः । सुऽरेतः । तुरणे । भुरण्यू इति ।

शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ । अयजंत । सबः । दुघायाः । पयः । उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र तुरणे क्षिप्रकारिणे तुभ्यं भुरण्यू कृत्स्नं जगत्पोषयंत्यौ पितरावुत्पाद-
 यंत्यौ द्यावापृथिव्यौ यद्यदा पयः सांनाय्यलक्षणं हविरनीतां । गोष्वनयतां । न्यधि-
 षातामित्यर्थः । कीदृशं पयः । राधः । राधकं समृद्धिकरं । सुरेतः । शोभनरेतस्कं ।
 कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः । हविषः सकाशाद्धि जगदुत्पद्यते । अग्नौ प्रास्ता-
 हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति ।
 यद्यदा च द्यावापृथिवीभ्यां गोष्वानीतं शुचि शुद्धं सबर्दुघायाः क्षीरस्य दोग्ध्रा
 उस्त्रियाया गोः पयो रेक्णः । धननामैतत् । धनवदतिप्रियं । यद्वा । अतिरिक्तं
 प्रवृद्धं । एवंविधं हविस्तुभ्यमायजंत । आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् ।
 तदानीं दुरो मानुषस्य द्वाराण्यपवृणोतीति पूर्वया संबंधः ॥ अनीतां । शीज्
 प्रापणे । लङि बहुलं छांदसीति शपो लुक् । सुरेतः । सोर्मनसी अलोमोषसी
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुरणे । तुरण त्वरायां । कंडादिः । क्विप् चेति क्विप् ।
 अतोलोपयलोपौ । भुरण्यू । भुरण धारणपोषणयोः । अयमपि कंडादिः ।
 औणादिक उप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अध प्र जज्ञे तरणिर्ममत्तु प्र रोच्यस्या उषसो न सूरः ।

इंदुर्येभिराष्ट स्वेदुह्यैः सुवेण सिंचन् जरणाभि धाम ॥ ६ ॥

अध । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उषसः । न । सूरः ।

इंदुः । येभिः । आष्ट । स्वऽइदुह्यैः । सुवेण । सिंचन् । जरणा । अभि । धाम ॥ ६ ॥

अधेदानीमयमिंद्रः स्तुतिभिः प्रीयमाणः सन् प्रजज्ञे । प्रकर्षेण प्रादुर्बभूव । स तरणिः शत्रूणां तारकोऽस्मान्ममत्तु । मादयतु । स च प्ररोचि । प्रकृष्टं रोचते । तत्र दृष्टांतः । अस्या अस्माभिर्दृश्यमानाया उषसः समीपे वर्तमानः सूरौ न । सूर्य इव । जरणा जरणीयः स्तोतव्य इंदुः सोमो धामाहवनीयलक्षणं स्थानमभिलक्ष्य सुवेण सिंचन् सिच्यमानः सन् स्वेदुह्यैः स्वभूतसमृद्धहविष्कैर्येभिर्यैरस्माभिराष्ट । आशित आसीत् । तानस्मान्मादयत्वित्यर्थः ॥ जज्ञे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्युपधालोपः । ममत्तु । मदी हर्षे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य षुः । रोचि । रुच दीप्तौ । छांदसो वर्तमाने लुङ् । व्यत्ययेन च्लेश्विणादेशः । आष्ट । अश भोजने । कर्मणि लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । व्रश्चादिष्वेष्टुत्वं । आडागमः । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । स्वेदुह्यैः । इदि परमैश्वर्ये । औणादिक उपत्ययः । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । इदूनि प्रभूतानि च तानि हव्यानि स्वभूतानि च हव्यानि येषां । यद्वा । जिइंधी दीप्तौ । स्वायत्तानीदूनीज्ञानि हव्यानि येषां । अथवा । स्वभूतमिदं पुरोवर्ति हव्यं हविर्येषां ते तथोक्ताः । पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः । सिंचन् । षिच् क्षरणे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । शे मुचादीनामिति नुम् । जरणा । जरतिः स्तुतिकर्मा । अस्मात्कर्मणि ल्युट् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । व्यत्ययेन लिट्स्वराभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

स्विध्मा यद्धनधितिरपस्यात्सूरो अध्वरे परि रोधना गोः ।

यद्ध प्रभासि कृत्याँ अनु दूननर्विशे पश्विषे तुराय ॥ ७ ॥

सुऽइध्मा । यत् । वनऽधितिः । अपस्यात् । सूरः । अध्वरे । परि । रोधना । गोः ।

यत् । ह । प्रऽभासि । कृत्यान् । अनु । दून् । अनर्विशे । पश्वुऽइषे । तुराय ॥ ७ ॥

यदि स्विध्मा सुदीप्तास्या वनधितिर्वने छेत्तव्ये वृक्षसमूहे निधातव्या शस्य-
पस्यात् । अपो विंशसनात्मकं स्वकीयं कर्म कर्तुमिच्छेत् तदानीं सूरः प्रेर-
कोऽध्वर्युरध्वरे यज्ञे गोः पशो रोधना रोधनाय यूपे नियोजनाय परि भवति ।
समर्थो भवति । यद्वा । स्विध्मा सूर्यकिरणैः सुदीप्ता वनधितिः । वनमुदकमस्यां
धीयत इति वनधितिर्मेघमाला । सा यद्यदापस्यात् अपः प्रवर्षणलक्षणं कर्म
करोति । तदानीं सूरः प्रेरक इन्द्रोऽध्वरे यज्ञस्य निमित्तभूतेऽध्वर्तव्येऽहिंसितव्येऽत-
रिक्षे वर्तमानः सन् गोर्वृष्ट्युदकस्य रोधना रोधनान्यावरणानि परि परितो
निवारयतीति शेषः । उत्तरार्द्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं
कृष्यान् । कृत्वीति कर्मनाम । कर्मसु साधून् द्यून् दिवसाननुलक्ष्य यज्ञ यदा
खलु प्रभासि । प्रकर्षेण दीप्यसे । तदानीमनर्विशेऽनसा शकटेनेधनाद्याहरणाय-
रण्यं प्रविशते । यद्वा । गंतव्यं स्थलं प्रति गंतुमशक्ताय पुरुषाय पश्चिषे पशून्प्रे-
रयते तुराय त्वरमाणाय गोपालाय च सिध्येदभिमतमिति वाक्यशेषः ॥ स्विध्मा ।
शोभनमिध्मं दीप्तामास्यं दीप्तिर्वा यस्याः सा तथोक्ता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । अपस्यात् । अपसृशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । लेट्याडागमः । रोधना ।
रुधिर् आवरणे । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । शेषदंसि बहुलमिति शेलोपः ।
अनर्विशे । अनसा विशति प्राप्नोतीत्यनर्विट् । विशतेः क्तिप् । अहरादीनां
पत्यादिषूपसंख्यानमिति सकारस्य रेफादेशः । यद्वा । अर्तः कर्मणि विच् । अरं
गंतव्यं प्रति विशति प्राप्नोतीत्यर्विट् । न अर्विट् अनर्विट् । अव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । पश्चिषे । इष गतौ । अस्मा-
दंतर्भावितरण्यथात् क्तिप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अष्टा महो दिव आदो हरीं इह द्युम्नासाहमभि योधान उत्सं ।

हरिं यत्ते मंदिनं दुक्षन्वृधे गोरभसमद्रिभिर्वाताप्यं ॥ ८ ॥

अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरी इति । इह । द्युम्नऽसहं । अभि । योधानः । उत्सं ।

हरिं । यत् । ते । मंदिनं । दुक्षन् । वृधे । गोऽरभसं । अद्रिऽभिः । वाताप्यं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र महो महतो दिवो मदकरस्य सोमस्याष्टा भोक्तारौ हरी स्वकीयाव-
श्वाविहासिन्कर्मण्यादः पीतशेषं सोमं पायय । तथा द्युम्नासाहं द्युम्नस्यास्मदीयस्य
धनस्याभिभवितारमुत्समुत्सावयितारं शत्रुं योधानो योधनशीलस्त्वमभिभव ।

यद्यदा ते तव वृधे वर्धनाय हरिं मनोहरं मंदिनं मदकरं गोरभसं । अत्र गोशब्दः
पयसि वर्तते । पयो बलं । तद्वद्देगवतं वीर्यवंतमित्यर्थः । वातायं । वातेन
प्राप्तव्यं वाततुल्येन शीघ्रकारिणा त्वया पातव्यमित्यर्थः । एवंविधं सोममद्रि-
भिर्यावभिर्धुक्षन् । दुहन्ति । ऋत्विजोऽभिषुण्वन्ति तदानीमष्टेति पूर्वत्र संबंधः ॥
अष्टा । अश भोजने । तृष् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादित्यभावः । धुक्षन् ।
पदकालीनो भष्भावश्छादितः ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अशमानमुपनीतमृभ्वा । १

कुत्साय यच्च पुरुहूत वन्वञ्छुणमनंतैः परियासि वधैः ॥ ९ ॥

त्वं । आयसं । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अशमानं । उपनीतं । ऋभ्वा ।

कुत्साय । यच्च । पुरुहूत । वन्वन् । शुणं । अनंतैः । परियासि । वधैः ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वं गोर्गंतुः शुणस्यासुरस्य वधार्थमायसमयोमयं वज्रं प्रति वर्तयः ।
आभिमुख्येन व्यसृजः । कीदृशं वज्रं । दिवो द्युलोकादृभ्वा दीप्तेन त्वष्ट्रोपनीतं ।
आनीतं । अशमानं । शीघ्रं शत्रोर्यापकं । यच्च यदा हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिः
स्त्रीतृभिराहूतेंद्र कुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषये शुणं शोषकमसुरमनंतैर्निर्वधिकैर्वधैर्ह-
ननसाधनैरायुधैर्वन्वन् हिंसन् परियासि । परितो गच्छसि । तदानीं तद्वधार्थं वज्रं
प्रत्यवर्तय इत्यर्थः ॥ अशमानं । अशू व्याप्नो । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ।
ऋभ्वा । जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः ।
वन्वन् । वनु याचने । अत्र हिंसार्थः । तथा च यास्कः । वनुष्यति हंति कर्मानवगत-
संस्कारो भवतीति । वधैः । हनश्च वध इति हन्तेः करणेऽप् तत्संनियोगेन वधादेशश्च ।
सचादंतोऽंतोदातः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

पुरा यत्सूरस्तमसो अपीतिस्तमद्रिवः फलिगं हेतिमस्य ।

शुणस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुर्यथितं तदादः ॥ १० ॥

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपिऽइतेः । तं । अद्रिऽवः । फलिऽगं । हेतिं । अस्य ।

शुणस्य । चित् । परिऽहितं । यत् । ओजः । दिवः । परि । सुऽयथितं । तत् । आ ।

अदरित्यदः ॥ १० ॥

पुरा यद्यदा सूरः सूर्यस्तमसस्तमोरूपस्य शुष्णस्यासुरस्यापीतेः संयामान्मु-
क्तोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे अद्रिवः । आहणात्यन्तित्यद्रिवजः । तद्वच्चि-
तं फलितं । मेघनामैतत् । मेघरूपेणावृण्वन्तं हेति हन्तारं शुष्णमसुरमस्य । निर-
सितवानसि । यद्वा । अस्य शुष्णस्यासुरस्य हेति हननसाधनमायुधं फलितं
मेघलक्षणं प्राभांक्षीरिति शेषः । तथा शुष्णस्य चित् शोषयितुरसुरस्य च
यदोज आच्छादकं बलं दिवस्परि द्योतमानस्य सूर्यस्योपरि परिहितमाच्छा-
दितं सुयथितं सुष्ठु सूर्ये सक्तं तदोजस्तस्मात्सूर्यादादः । आहणाः । विश्विष्टं
कृतवानसीत्यर्थः ॥ अद्रिवः । छंदसीर इति मतुपो वत् । मतुवसो रुरिति नकारस्य
रुत्वं । हेति । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादन्तेः कर्तरि क्तिन् । ऊतियू-
तीत्यादौ निपातनादूपसिद्धिरन्तोदात्तत्वं च । अस्य । अमु क्षेपणे । लटः सिप् ।
तस्य व्यत्ययेन ह्यादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थ
इति विसर्जनीयस्य सत्वं । अदः । टृ विदारणे । लङि सिप् । बहुलं छंदसीति
विकरणस्य लुक् । गुणे हल्ङ्ङाभ्य इति सिलीपः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचविंशो वर्गः ॥

एकादशीमुचमाह ॥

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामा मदतामिन्द्र कर्मन् ।

त्वं वृचमाशयानं सिरासु महो वज्रेण सिष्वपो वराहुं ॥ ११ ॥

अनु। त्वा। मही इति। पाजसी इति। अचक्रे इति। द्यावाक्षामा। मदतां। इन्द्र। कर्मन्।

त्वं। वृचं। आऽशयानं। सिरासु। महः। वज्रेण। सिस्वपः। वराहुं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र मही मह्यौ मह्यौ पाजसी बलवत्यावचक्रे अचक्रमाणे सर्वत्र व्याप्य
वर्तमाने द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ कर्मन् वृचवधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तं
त्वामनु मदतां । इष्टमकुरुतां । अन्वमन्येतां वा । तथा च तैत्तिरीयकं । स
आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृचमहन्निति । तदनन्तरं त्वमाशयानं आ समन्ताद्वाप्य
वर्तमानं वराहुं वराहारं वृचमसुरं सिरासु सरणीशीलास्वप्सु महो महता वज्रेण
हत्वा सिष्वपः । अस्वापयः । पातितवानित्यर्थः ॥ मही । सुपां सुलुगिति
विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घः । पाजसी । पाजस्शब्दो बलवाचको लक्षणयात्र तद्वति
वर्तते । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति विभक्तेरीकारादेशः । द्यावाक्षामा ।

म० १. अ० १८. सू० १२१.] ॥ प्रथमोऽष्टकः ॥

९८१

द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वये चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । मदतां । मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् । बहुलं छंद-
स्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । महः । महतः । करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी ।
अच्छन्दलोपश्छांदसः । सिष्वपः । जिष्वप् शये । अस्माख्यंतात् लुङि चङि
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् स्वापेश्चङि । पा० ६. १. १९. इति संप्रसारणं
न क्रियते ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

त्वमिंद्र नर्यो याँ अवो नृन्तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशना मंदिनं दावृचहणं पार्यं ततश्च वज्रं ॥ १२ ॥

त्वं । इंद्र । नर्यः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य । सुऽयुजः । वहिष्ठान् ।

यं । ते । काव्यः । उशना । मंदिनं । दात् । वृचऽहनं । पार्यं । ततश्च । वज्रं ॥ १२ ॥

हे इंद्र नर्यो नृभ्यो हितस्त्वं यानृन्नेतृनश्चानवः । अवसि रक्षसि । तान्वातस्य
तुल्यान् तद्वच्छीघ्रं गच्छतः सुयुजः शोभनं रथेन युज्यमानान्वहिष्ठान् अतिशयेन
वोदृतश्चान्तिष्ठ । आरोहेत्यर्थः । काव्यः कवेः पुत्र उशना मंदिनं मदकरं यं वज्रं
ते तुभ्यं दात् । दत्तवान् । तं वज्रं वृचहणं वृचस्यासुरस्य घातकं पार्यं शत्रूणां
पारणेऽतिक्रमणे समर्थं च ततश्च । तनूकृतवानसि ॥ अवः । अवतेर्लेट्छाडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । वहिष्ठान् । वोदृशब्दाच्चुच्छंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठेमेयः-
स्विति तृलोपः । पार्यं । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अस्माख्यंतादचो यदिति यत् ।
ततश्च । तच्छू त्वच्छू तनूकरणे । पुरुषव्यत्ययः ॥

त्रयोदशीमुचमाह ॥

त्वं सूर्यो हरितो रामयो नृभरच्चक्रमेतशो नायमिंद्र ।

प्रास्य पारं नवतिं नाव्यानामपि कर्तमवर्तयोऽयं ज्यून् ॥ १३ ॥

त्वं । सूरः । हरितः । रमयः । नृन् । भरत् । चक्रं । एतशः । न । अयं । इंद्र ।

प्रऽअस्यं । पारं । नवतिं । नाव्यानां । अपि । कर्तं । अवर्तयः । अयं ज्यून् ॥ १३ ॥

हे इंद्र सूरः सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं हरितो हरिद्वर्णानृन्नेतृनश्चान् । यद्वा
रसहरणशोलान् रश्मीन् रामयः । उपारमयः । एतशो न । एतश इति सूर्या-

श्वस्याख्या । तथा च श्रूयते । एतशेन त्वा सूर्यो देवता गमयत्विति । नशब्द-
 श्चार्थे । एतशश्च रथस्य चक्रं भरत् । प्रावहत् । अपि च । त्वं नाभ्यानां नावा
 तार्याणां नदीनां नवतिं नवतिसंख्यामतीत्य वर्तमानं पारं तीरदेशं । सप्तम्यर्थे
 द्वितीया । तीरदेशेऽयज्यन् अयजमानान् यज्ञविहीनानसुरादीन् प्रास्य प्रक्षिप्य
 तत्र कर्तमवर्तयः । कर्तव्यमपि कृत्वा तानयजमानानवर्तयः । प्रापयः ॥ रामयः ।
 लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको
 दीर्घः । प्रास्य । असु क्षेपणे । अस्मात् ल्यपि रूपं । नाभ्यानां । नौवयोधर्मेत्या-
 दिना यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

त्वं नो अस्या इन्द्र दुर्हेणायाः पाहि वज्रिवो दुरितादभीके ।

प्र नो वाजान्रथ्योऽश्वबुधानिषे यंधि श्रवसे सूनृतायै ॥ १४ ॥

त्वं । नः । अस्याः । इन्द्र । दुःऽहनायाः । पाहि । वज्रिऽवः । दुःऽइतात् । अभीके ।

प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वऽबुधान् । इषे । यंधि । श्रवसे । सूनृतायै ॥ १४ ॥

हे वज्रिवो वज्रवन्निद्र त्वं दुर्हेणाया दुःखेन हंतव्याया अस्या अवृत्तेदा-
 रिद्वान्नोऽस्मान्पाहि । रक्ष । तथा दुरितात्पापादभीकेऽभिप्राप्ते समीप-
 वर्तिनि संयामेऽस्मान् रक्ष । अपि च । नोऽस्मभ्यं रथ्यो रथयुक्तान् अश्व-
 बुधान् अश्वानां बोधकान् । अश्वान् यावज्जिर्लभ्यन्ते तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्व-
 बुधान् । छांदसो वर्णविकारः । अश्वमूलान् अश्वप्रमुखानित्यर्थः । सर्वे हि
 धनमश्वमूलं दासापवर्गे । यथोक्तं दासप्रवर्गे रयिमश्वबुध्यमिति । एवंविधान्वा-
 जान् धनानि प्रयंधि । प्रयच्छ । किमर्थं । इषे । अन्नार्थं । श्रवसे । कीर्त्यर्थं ।
 सूनृतायै । सूनृता प्रियसत्यात्मिका वाक् । तदर्थं च ॥ दुर्हेणायाः । ईषद्दुःसुष्विति
 हंतेः कर्मणि खल् । पाहि । पादादिवाग्निघाताभावः । वज्रिवः । वज्रोऽस्या-
 स्तीति वज्री हस्तः । तद्वान् वज्रिवान् । छांदसीर इति मतुपो वत्वं । संबुद्धौ
 मतुवसो हरिति नकारस्य रुत्वं । रथ्यः । छांदसीवनिपाविति रथशब्दान्मत्वर्थीय
 ईकारः । यंधि । यम उपरमे । बहुलं छांदसीति विकरणस्य लुक् । वा छांदसीति
 हेः पित्वेन डित्वाभावादङितश्चेति हेर्धिः ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

मा सा ते अस्मात्सुमतिर्वि दसद्वाजप्रमहः समिषो वरंत ।

आ नो भज मघवन्गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मात् । सुऽमतिः । वि । दसत् । वाजऽप्रमहः । सं । इषः । वरंत ।

आ । नः । भज । मघऽवन् । गोऽषु । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते । सधऽमादः । स्याम ॥ १५ ॥

हे वाजप्रमहः । वाजैर्धनैः प्रमहनीयेन्द्र ते त्वदीया सा सुमतिः शोभनानु-
ग्रहरूपा बुद्धिरस्मात् अस्मासु मा विदसत् । मा विशुष्यतु । तथेषोऽन्नान्यस्मान्
संवरंत । संवृतान्कुर्वंतु । हे मघवन् धनवन्निद्र अर्यो धनपतिस्त्वं नोऽस्मान्
गोष्वाभज । प्रापय । ते तव मंहिष्ठा अतिशयेन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वयं
सधमादः स्याम । पुत्रपौत्रादिभिः सह माद्यंतो भवेम ॥ अस्मात् । सुपां सुतुगिति
सप्तम्या लुक् । दसत् । दसु उपक्षये । माङि लुङि पुषादित्वादङ् । वाजप्रमहः ।
वाजैर्धनैः प्रकृष्टं महस्तेजो यस्य स तथोक्तः । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः ।
षाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । वरंत । वृज् वरणे । व्यत्ययेन शप् । गोषु । सावेकांच
इति प्राप्स्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्चन् साववर्णेति प्रतिषेधः । अर्यः । अर्यः
स्वामिवैश्ययोरिति निपात्यते । अर्यस्य स्वाम्याख्या चेदित्यंतोदात्तत्वं । मंहिष्ठाः ।
महि वृद्धौ । इदित्त्वान्बुम् । अस्मादंतर्भावितण्यर्थानृच् । तुच्छंदसीतीष्टन् । तुरिष्टे-
मेयःस्विति तृलोपः । सधमादः । मद तृप्प्रियोगे । चौरादिकः । सह मादयंते
तृप्ता भवन्तीति सधमादः । क्षिप् चेति क्षिप् । जस् । सध मादस्थयोश्छंदसीति
सहस्य सधादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे षड्विंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ प्रथमाष्टकः समाप्तः ॥

SARVĀNUKRAMAḤ.

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
1	I.1.1	I.1.1	Agnim	9	Madhucchandāḥ of the family of Viśvāmitraḥ.	Agniḥ.	Gāyatrī.	43
2	I.1.2	I.1.3	Váyo	9	The same.	1-3 Váyuh, 4-6 In- dra-Váyú, 7-9 Mitra- Varunau.	The same.	53
3	I.1.3	I.1.5	Áśviná	12		1-3 Áśvinau, 4-6 In- draḥ, 7-9 Viśve devāḥ, 10-12 Sarasvatī.		64
4	I.2.1	I.1.7	Surúpakṛitnum	10		Indraḥ.		76
5	I.2.2	I.1.9	Á tu	10		The same.		84
6	I.2.2	I.1.11	Yunjanti	10		Indraḥ, 4-9 Marutaḥ, 5 and 7 Indraḥ and Marutaḥ.		92
7	I.2.4	I.1.13	Indram it	10		Indraḥ.		102
8	I.3.1	I.1.15	Aindra sánasim	10		The same.		111
9	I.3.2	I.1.17	Indrehi	10				120
10	I.3.3	I.1.19	Gáyanti	12			Anushtubh.	127
11	I.3.4	I.1.21	Indram	8	Jetá, son of Ma- dhucchandāḥ.		The same.	140
12	I.4.1	I.1.22	Agnim	12	Medhátithiḥ, of the family of Kaṇvaḥ.	Agniḥ, 6 Agnir Nir- mathyaḥ and Agnir Áhavanīyaḥ.	Gāyatrī.	148
13	I.4.2	I.1.24	Susamiddhaḥ	12	The same.	1 Idhmaḥ or Samid- dhaḥ, 2 Tanúnápát, 3 Narásansaḥ, 4 Ilāḥ, 5 Barhiḥ, 6 Devír Dváraḥ, 7 Ushásá-Na- ktá, 8 Daivyá Hotá- rau Pracetasau, 9 Tis- ro Devyaḥ (Sarasvatī, Ilá, Bháratī), 10 Tva- shṭá, 11 Vanaspatiḥ, 12 Sváhákritayaḥ, (Á- pram súktam.)	The same.	156
14	I.4.3	I.1.26	Aibhiḥ	12		Viśve devāḥ.		165

यत्फलं तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यं । पूर्णाहुते-
रभावे सत्याधानरूपं कर्मागविकलं भवति । तच्च वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधीयत
इत्येकः कामः । तस्मिन्समाहिते सत्याहवनीयाद्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या
भवन्तीत्यन्यः कामः । तैश्च कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति कामांतरं । ईदृशी सर्वका-
मावाप्तिराहुत्यंतरेष्वपि विद्यत इति चेत् । विद्यतां नाम । किं नश्छिन्नं । न
खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद्धानिरस्ति ॥ ननु पूर्णाहुतेरंगभावत्वात्तदीयफ-
लश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवाद
इति सूत्रेण निर्णीतत्वात् । पशुबंधवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभि-
जयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशंक्योत्तरं सूत्रयति ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः
स्यादिति ॥ १७ ॥ पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबं-
धकर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मांतरेण परिमाणा-
धिक्यं सारत्वं वा संपाद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं । लोक-
वदित्युक्तार्थे दृष्टांतः । यथा लोके निष्केण खारीपरिमितान्ब्रीहीन्वित्रीय
निष्कांतरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति । यथा वा निष्केण
वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं । तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं
वा कर्मांतरेण द्रष्टव्यं । ब्रह्महत्याया अपि मानस्यास्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणं ।
कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यानर्थक्यं ॥ योऽपि नांतरिक्षे न
दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः । तथा बबरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदा-
हृतस्तत्रोभयोत्तरं सूत्रयति ॥

अंत्ययोर्यथोक्तमिति ॥ १८ ॥ अंत्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं ।
अंतरिक्षादौ चयननिंदारूपोऽर्थवादो हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः
शेषः । अतोऽत्र स्तुत्यर्थे विधीनां स्युरित्युक्तमेवोत्तरं । अंतरिक्षे चयनप्रसक्त्य-
भावात्तन्निंदा नित्यानुवादोऽस्तु । तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते । नित्यसिद्धान्ता-
नुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् ॥ बबरः प्रावाहणिरकामय-
तेत्यत्रापि बबरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः । किंतु
बबरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वहनशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षित
इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे प्रोक्तं । तस्मात्संभावितदोषाणां परिह-
तत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं ॥

तत्र संयहश्लोकाः ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वासौ तत्र विद्यते ॥ १ ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिहृयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥ २ ॥

विध्यर्थवादौ साकांक्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मन्त्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावा-
द्बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वांगीकारात्कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरु-
षेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूचयामास ॥

वेदांश्चैके संनिकर्षे पुरुषाख्येति ॥ १ ॥ एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षे
मन्यन्ते । कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादियन्थानां समुच्चयार्थश्चकारः । ते
ह्यत्र दृष्टान्ततया समुच्चीयन्ते । यथा रघुवंशादय इदानीं तनास्तथा वेदा अपि ।
न तु वेदा अनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते । वैयासिकं
भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्या-
यन्ते । तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तद्वद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामा-
ख्यातत्वाद्देदाः पौरुषेयाः ॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्र-
वर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूचयति ॥

अनित्यदर्शनाच्चेति ॥ २ ॥ अनित्या जननमरणवन्तो बबरादयो वेदार्थे
श्रूयन्ते । बबरः प्रावाहणिरकामयत । कुसुर्बिन्द औद्दालकिरकामयतेति ।
तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं
वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः ॥

सिद्धांतं सूचयति ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ॥ ३ ॥ तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं
वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैश्च सूत्रै-
रुक्तं । औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यस्मिन्सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां
शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबंधानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां
शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात्का तर्हि काठकाद्याख्यायिकाया
गतिरित्याशङ्क्य संप्रदायप्रवर्तनात्सेयमुपपद्यत इत्युत्तरं सूचयति ॥

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metro.	Pag.
15	1.4.4	1.1.28	Indra somam	12	The same.	Rítavaḥ, 1 Indrah, 2 Marutaḥ, 3 Tvashtá, 4 Agniḥ, 5 Indrah, 6 Mitrá-Varuṇau, 7-10 Draviṇodáḥ, 11 Ásvi- nau, 12 Agniḥ.	The same.	173
16	1.4.5	1.1.30	Á tvá	9		Indrah.		182
17	1.4.6	1.1.32	Indráraruṇayoḥ	9		Indrá-Varuṇau.	Gáyatrí, 4 and 5 Pádanicrit.	187
18	1.5.1	1.1.34	Sománam	9		1-5 Brahmanaspatih, with Indrah and So- mah in 4, and with Dakshiná in 5, 6-9 Sadasaspatih, (9 Sa- dasaspatih or Nará- śansah.)	Gáyatrí.	194
19	1.5.2	1.1.36 -37	Prati tyam	9		Agniḥ and Marutaḥ.		201
20	1.5.3	1.2.1	Ayam	8		Ribhavaḥ.		206
21	1.5.4	1.2.3	Iha	6		Indra-Agni.		212
22	1.5.5	1.2.4	Prátaryujá	21		1-4 Ásvinau, 5-8 Sa- vitá, 9-10 Agniḥ, 11 Devyah, 12 Indrá- ní, Varuṇáni, and Agnáyí, 13-14 Dyá- vá-Prithivyau, 15 Pri- thiví, 16-21 Vishṇuḥ, (16 Vishṇuḥ or De- vah).		214
23	1.5.6	1.2.8	Tivráḥ	24		1 Váyuh, 2-3 Indra- Váyú, 4-6 Mitrá-Va- ruṇau, 7-9 Indro Ma- rutván, 10-12 Viśve deváh, 13-15 Púshá, 16-23a Ápah, 23b- 24 Agniḥ.	Gáyatrí, 19 Pura- ushnik, 20 Anush- ṭubh, 21 Pratish- ṭhá, 22-24 Anush- ṭubh.	228
24	1.6.1	1.2.13	Kasya núnam	15	Sunaśséphaḥ, son of Ajigar- taḥ adopted by Viśvámitraḥ un- der the name of Devarátaḥ.	Varuṇah, 1 Prajapatiḥ, 2 Agniḥ, 3-5 Savitá or Bhagaḥ (ver. 5).	Trishṭubh, 3-5 Gá- yatrí.	241
25	1.6.2	1.2.16	Yac cit	21	The same.	Varuṇah.	Gáyatrí.	252
26	1.6.3	1.2.20	Vasishvá	10		Agniḥ.	The same.	262
27	1.6.4	1.2.22	Ásvam natvá	13		Agniḥ, 1-3 Viśve de- vah.	Gáyatrí, 13 Trish- ṭubh.	267
28	1.6.5	1.2.25	Yatra grává	9		1-4 Indrah, 5-6 Ulú-	1-6 Anushṭubh,	274

SARVĀNUKRAMAH

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Pag.
52	I.10.2	I.4.12	Tyam su	15	The same.	The same.	1-12 and 14 Jagatī, 13 and 15 Trisht.	480
53	I.10.3	I.4.15	Ny ú shu	11			1-9 Jagatī, 10 and 11 Trishtubh.	492
54	I.10.4	I.4.17	má naḥ	11			1-5, 7 and 10 Jag., 6, 8, 9 and 11 Trisht.	501
55	I.10.5	I.4.19	Divaś cit	8			Jagatī.	509
56	I.10.6	I.4.21	Esha pra	6			The same.	516
57	I.10.7	I.4.22	Pra mañhishthá- ya	6				521
58	I.11.1	I.4.23	nú cit	9	Nodháḥ, of the family of Go- tamaḥ.	Agniḥ.	1-5 Jagatī, 6-9 Trishtubh.	525
59	I.11.2	I.4.25	Vayá it	7	The same.	Agnir Vaisvána- raḥ.	Trishtubh.	532
60	I.11.3	I.4.26	Vahnim	5		Agniḥ.	The same.	537
61	I.11.4	I.4.27	Asmá idu	16		Indraḥ.		541
62	I.11.5	1.5.1	Pra	13		The same.		555
63	I.11.6	1.5.4	Tvam	9				567
64	I.11.7	1.5.6	Vṛishṇe	15		Marutaḥ.	1-14 Jagatī, 15 Trishtubh.	578
65	I.12.1	1.5.9	Paśvá	10(5)	Parásaraḥ, son of Śaktiḥ.	Agniḥ.	Dvipadá Virāt.	585
66	I.12.2	1.5.10	Rayiḥ	10(5)	The same.	The same.	The same.	590
67	I.12.3	1.5.11	Vaneshu	10(5)				594
68	I.12.4	1.5.12	Śrīṇan	10(5)				598
69	I.12.5	1.5.13	Sukraḥ	10(5)				601
70	I.12.6	1.5.14	Vanema	11(6)				604
71	I.12.7	1.5.15	Upa pra	10			Trishtubh.	608
72	I.12.8	1.5.17	Ni kavyá	10			The same.	616
73	I.12.9	1.5.19	Rayir na	10				624
74	I.13.1	1.5.21	Upa prayantaḥ	9	Gotamaḥ, son of Rahúgaṇaḥ.		Gáyatrī.	632
75	I.13.2	1.5.23	Jushasva	5	The same.		The same.	635
76	I.13.3	1.5.24	Ká te	5			Trishtubh.	638
77	I.13.4	1.5.25	Kathá	5			The same.	641
78	I.13.5	1.5.26	Abhi tvá	5			Gáyatrī.	644
79	I.13.6	1.5.27	Hiranyakeśaḥ	12		Agniḥ, 1-3 Ag- niḥ or Agnir Madhyamaḥ (Vaidyutaḥ).	1-3 Trishtubh, 4-6 Ushnik, 7-12 Gá- yatri.	646
80	I.13.7	1.5.29	Itthá	16		Indraḥ.	Pañktiḥ.	652
81	I.13.8	1.6.1	Indraḥ	9		The same.	The same.	661
82	I.13.9	1.6.3	Upo shu	6			1-5 Pañktiḥ, 6 Jag.	667
83	I.13.10	1.6.4	Aśvávati	6			Jagatī.	671

Hymn.	Mandala Anuvāsa Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Meter.	Page.
84	1.13.11	1.6.5	Asāvi	20	The same.	The same.	1-6 Anusht., 7-9 Ushnik, 10-12 Pankti, 13-15 Gā- yatrī, 16-18 Trish- tubh, 19 Brihatī, 20 Satobrihatī.	676
85	1.14.1	1.6.9	Pra ye	12		Marutah.	1-4, 6-11 Jagatī, 5 and 12 Trisht.	690
86	1.14.2	1.6.11	Marutah	10		The same.	Gāyatrī.	699
87	1.14.3	1.6.13	Pratvakshasah	6			Jagatī.	703
88	1.14.4	1.6.14	Ā vidyunmad- bhīh	6			1 and 6 Prastāra- pankti, 5 Virād- rūpā, 2-4 Trisht.	708
89	1.14.5	1.6.15	Ā nah	10		Viśve Devāh.	1-5 & 7 Jagatī, 6 Vi- rātsthānā, 8-10 Trishtubh.	713
90	1.14.6	1.6.17	Rijunīti	9		The same.	1-8 Gāyatrī, 9 A- nushtubh.	721
91	1.14.7	1.6.19	Tvam soma	23		Somah.	1-4, 18-23 Trisht., 5-16 Gāyatrī, 17 Ushnik.	726
92	1.14.8	1.6.24	Etā u tyāh	18		Ushāh, 16-18 Āsvinau.	1-4 Jagatī, 5-12 Trishtubh, 13-18 Ushnik.	740
93	1.14.9	1.6.28	Agnishomau	12		Agni-Shomau.	1-3 Anushtubh, 9 -11 Gāyatrī, 4-7 and 12 Trishtubh, 8 Jag. or Trisht.	752
94	1.15.1 -32	1.6.30	Imam	16	Kutsah, of the family of Angi- rāh.	Agnih, 8abc De- vāh, 16cd Mi- trah, Varunah, Aditi, Sindhu, Prithivī & Dyauh or Agnih.	1-14 Jagatī, 15 and 16 Trishtubh.	759
95	1.15.2	1.7.1	Dve	11	The same.	Agnih or Agni- Aushasyah.	Trishtubh.	770
96	1.15.3	1.7.3	Sa pratratbā	9		Agnih or Dravi- nodāh.	The same.	779
97	1.15.4	1.7.5	Apa nah	8		Agnih or Sueh.	Gāyatrī.	785
98	1.15.5	1.7.6	Vaiśvānarasya	3		Agnih or Viśvā- narah.	Trishtubh.	788
99	1.15.6	1.7.7	Jātavedase	1	Kāśyapah, son of Maricīh (eta- dādīni sūktasa- hasram etat tu Kāśyapārsham).	Agnih or Jātave- dāh.	The same.	790
100	1.15.7	1.7.8	Sa yo vishā.	19	Rijrāsvah, Am- Indrah.	Indrah.		791

Hymn.	Mandala Anuvaka Sukta.	Ashtaka Adhyaya Varga	Beginning of the hymn.	Number of Verses.	Author.	Deity.	Metre.	Page.
					barīśah, Saha- devah, Bhaya- mānah, and Su- rādhah, the sons of Vṛishagīr.			
101	1.15.8	1.7.12	Pra mandine	11	Kutsah, of the fa- mily of Aṅgirah.	The same.	1-7 Jagatī, 8-11 Trishtubh.	804
102	1.15.9	1.7.14	Imām te	11	The same.		1-10 Jagatī, 11 Trishtubh.	810
103	1.15.10	1.7.16	Tat te	8			Trishtubh.	817
104	1.15.11	1.7.18	Yoniḥ	9			The same.	822
105	1.15.12	1.7.20	Candramāḥ	19	The same, or Ap- tyas Tritah.	Viśve Devāḥ.	1-7, 9-18 Pañktiḥ, 8 Mahābrihatī Ya- vamadhyā. 19 Trishtubh.	826
106	1.16.1	1.7.24	Indram mitram	7	Kutsah.	The same.	1-6 Jagatī, 7 Trisht.	842
107	1.16.2	1.7.25	Yajñas	3	The same.		Trishtubh.	846
108	1.16.3	1.7.26	Ya iudrāgnī	13		Indra-Agnī.	The same.	848
109	1.16.4	1.7.28	Vi hi	8		The same.		855
110	1.16.5	1.7.30	Tatam	9		Ribhavaḥ.	1-7 Jagatī, 8 and 9 Trishtubh.	860
111	1.16.6	1.7.32	Takshan	5		The same.	1-4 Jagatī, 5 Trisht.	868
112	1.16.7	1.7.33 -37	Īle	25		Aśvinau, 10 Dyā- vā-Prithivyau, 16 Agniḥ.	1-23 Jagatī, 24 and 25 Trishtubh.	871
113	1.16.8	1.8.1	Idam	20		Ushāḥ, 16 and c Ushāḥ & Rātri.	Trishtubh.	889
114	1.16.9	1.8.5	Imāḥ	11		Rudrah.	1-9 Jagatī, 10 and 11 Trishtubh.	902
115	1.16.10	1.8.7	Citram	6		Sūryah.	Trishtubh.	912
116	1.17.1	1.8.8	Nāsatyābhyām	25	Kakshivān, son of Dirghatamāḥ and Usik, the slave of the king of Anḡa.	Aśvinau.	The same.	917
117	1.17.2	1.8.13	Madhvaḥ	25	The same.	The same.		930
118	1.17.3	1.8.18	Ā vām	11				952
119	1.17.4	1.8.20	Ā vām ratham	10			Jagatī.	958
120	1.17.5	1.8.22	Kā rādhāt	12		Aśvinau, 12 Duḥ- svapna-nāsa- nam.	1 Gāy., 2 Kakup, 3 Kāvīrāt, 4 Nash- tarūpī, 5 Tanuśirā, 6 Ushnik(aksha- rah), 7 Vishtāra Brih., 8 Kṛitih, 9 Virāt, 10-12 Gāy.	965
121	1.18.1	1.8.24 -26	Kad itthā	15		Viśve Devāḥ or Indrah.	Trishtubh.	973

CORRECTIONS.

Page 5, line 5, read तृफल—7, 1. आस्रायते—8, 11. गर्दभ—11, 6. मातराविति—11, 29. प्रवृत्त्य—14, 29. सूत्रयति—15, 16. शब्दार्थः—20, 21. हित—26, 18. अर्थावबोध—28, 18. १५—31, 3. वचनाय—35, 9. योगं तु—39, 13. पेक्षतया—44, 28. पृथिवी—47, 23. तिकंत—50, 12. द्विभावे—52, 17. बुद्ध्या—53, 24. पृष्ठे—66, 6. बुद्ध्या—67, 24. आसंखित—81, 16. संज्ञा—82, 18. हेता—101, 12. भर्जने—103, 2. सूत्रितं—112, 25. नि । अवेता—120, 3. पीतये—122, 26. ११—123, 18. लङस्यास्—128, 11. यदनेन—169, 16. धुडागमः—198, 26. कष्यञ्य—201, 23. न एवोक्तृष्टा—205, 19, etc. पुमर्थाश्च—208, 1. पूर्वे—220, 1. याज्या । प्र—233, 15. ३. ३२—282, 18. कुटिल—294, 24. अंगिरा नू चित्—Ibid. निरुदते । सा° 8. १३. ।—318, 13. हे इन्द्र सूक्ते—320, 7. पद्वि—335, 21. उदादेशः—340, 15. इमं—342, 22. रपांस्य—353, 10. प्रागाधं—359, 5. प्रशस्त—362, 14. कष्यञी—364, 18. जंभ्यते—365, 2. अग्निर्वै—365, 23. नवपास्तुनामकं—371, 15. विकल्प इष्यते—382, 14. प्रागाधं—466, 15, etc. ग्लपनयोः—470, 14, etc. कौमितिक—492, 12. अश्रिमन्त्रं—588, 11. विकल्प इष्यते—676, 24, etc. उक्थ्येपु—723, 24. पशवः प्र प्रेव.—Pages 886–888 = 986–988.

00049070

